

શ્રીમદ્ર વેદવ્યાસ પ્રણીત મહાભારતનું

શાન્તિપર્વ.

ભાગ ૧ લો.

રાજધર્મ—આપદ્ધર્મ.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ સંસ્થા, મુંબઈ.

કોમ્પેટ ૩. ૫-૦-૦

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૬૬૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૧૧ નિત્ય-૨

વિષય ૮૪:૨૬

શ્રીમદ્ વેદવ્યાસ પ્રણીત મહાભારતનું

આન્તિપર્વ.

ભાગ ૧ લો.

રાજધર્મ, - આપદ્ધર્મ.

સ્વ૦ રા. રા. મણિશંકર મહાનંદ, એમણે
શ્રીયુત છોટાલાલ નિર્ભયરામ ભટ્ટ પાસે તૈયાર કરાવી
રા. રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈ સોલોસીટરની
સાહાય્યથી પ્રસિદ્ધ કરેલું ભાષાંતર.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્તા:

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

સ્થલ: કાલ્યાદેવીરોડ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબાઈ.

વિ. સં. ૧૯૭૭

ઈ. સ. ૧૯૨૧

આવૃત્તિ ૫ મી.

પ્રત ૧૦૦૦

ક્રીંમત રૂ. ૫-૦-૦

આ પુસ્તક સંબંધી સર્વ હક પ્રસિદ્ધ કર્તા એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ
કંપનીએ સ્વીકૃત રાખ્યા છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૬૬૭

અમદાવાદ-શહાપુર વનમાળી વાંકાની પોળમાં ચટ્ટો હરીભાઈ દલપતરામે
પોતાના “ અન્થોલોજી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છાપ્યું.

અનુક્રમણિકા.

૧-રાજધર્મ.

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	કર્ણાભિજ્ઞાન.	૧	૨૯	સંખ્ય-નારદ સંવાદમાં સોળ રાજાઓનાં આખ્યાન.	૪૮
૨	કર્ણને થયેલો શાપ.	૩	૩૦	નારદમુનિ અને પર્વતઋષિનું આખ્યાન	૫૪
૩	કર્ણને અસ્ત્રવિદ્યાની પ્રાપ્તિ.	૫	૩૧	સ્વર્ણહીવીની ઉત્પત્તિ.	૫૬
૪	દુર્યોધને સ્વયંવરમાંથી કરેલું કન્યાદરણું.	૬	૩૨	વ્યાસજીએ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ કહ્યો.	૫૮
૫	કર્ણના પરાક્રમનું વર્ણન.	૮	૩૩	પ્રાયશ્ચિત્ત વર્ણન.	૬૦
૬	સ્ત્રીઓને શાપ.	૮	૩૪	"	૬૨
૭	યુધિષ્ઠિર પરિદેવન. (ગ્તાનિ)	૯	૩૫	પ્રાયશ્ચિતાધ્યાય.	૬૪
૮	અર્જુનનું ભાષણ.	૧૨	૩૬	ભદ્ર્ય, અભદ્ર્યાદિ વર્ણન.	૬૬
૯	યુધિષ્ઠિરનું ભાષણ.	૧૪	૩૭	યુધિષ્ઠિરનો નગરપ્રવેશ.	૬૯
૧૦	ભીમસેનનું પુરુષાર્થસંખ્યે ભાષણ.	૧૬	૩૮	ચાર્વાકનો વધ.	૭૧
૧૧	ઋષિઓ અને પક્ષિનો સંવાદ.	૧૭	૩૯	ચાર્વાક રાક્ષસની કથા.	૭૩
૧૨	નકુલનું ભાષણ.	૧૯	૪૦	યુધિષ્ઠિર રાજાનો રાજ્યાભિષેક.	૭૪
૧૩	સહદેવનું ભાષણ.	૨૧	૪૧	ભીમ વગેરેની કાર્યમાં નિયોજના.	૭૫
૧૪	દ્રૌપદીનું ભાષણ.	૨૨	૪૨	યુધિષ્ઠિરે સંખ્યદીઓનાં શ્રાદ્ધ કર્યાં.	૭૬
૧૫	અર્જુનનું પુનઃ ભાષણ.	૨૩	૪૩	યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી.	૭૭
૧૬	ભીમસેનનું વાક્ય.	૨૬	૪૪	પાંચે ભાષ્યોના પૃથક પૃથક મહેલોનું વર્ણન.	૭૯
૧૭	યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય.	૨૮	૪૫	યુધિષ્ઠિર-કૃષ્ણ સમાગમ.	૮૦
૧૮	અર્જુનનું વાક્ય.	૨૯	૪૬	ભીષ્મપિતામહ પ્રતિ ગમન.	૮૧
૧૯	યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય.	૩૧	૪૭	ભીષ્મે કરેલું સ્તવન.	૮૩
૨૦	દેવરથાનનું ભાષણ.	૩૩	૪૮	પરશુરામનું આખ્યાન.	૮૯
૨૧	"	૩૪	૪૯	"	૯૦
૨૨	અર્જુનનું વચન.	૩૫	૫૦	શ્રીકૃષ્ણ-ભીષ્મ સમાગમ.	૯૪
૨૩	વ્યાસજીના ભાષણમાં સંખ્ય-લિખિતની વાત.	૩૬	૫૧	શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મને આગમનનું ઇશ્વરકર્ણું.	૯૬
૨૪	વ્યાસજીનું ભાષણ.	૩૮	૫૨	યુધિષ્ઠિરે પાછા નગરમાં આવ્યા.	૯૭
૨૫	સેનજીત રાજાનું આખ્યાન.	૪૦	૫૩	શ્રીકૃષ્ણદિનું ભીષ્મ પ્રતિ પુનઃ ગમન.	૯૯
૨૬	યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય.	૪૨	૫૪	શ્રીકૃષ્ણનું ભાષણ.	૧૦૦
૨૭	યુધિષ્ઠિરનો ખેદ.	૪૩	૫૫	ભીષ્મે, યુધિષ્ઠિર રાજાને પ્રશ્નો પૂછવાની રજા આપી.	૧૦૨
૨૮	અશ્વમા અને જનક રાજાનો સંવાદ.	૪૫			

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૫૬	સેવક પ્રતિના રાજના ધર્મોનું વર્ણન.	૧૦૩	૮૮	રાજાએ પ્રજા પાસેથી કર લેવાનો પ્રકાર.	૧૮૮
૫૭	રાજધર્મ વર્ણન.	૧૦૭	૮૯	રાજનીતિ વર્ણન.	૧૯૧
૫૮	રાજધર્મ.	૧૧૦	૯૦	અંગિરાપુત્ર ઉત્તથ્ય અને માંધાતા રાજનો સંવાદ.	૧૯૩
૫૯	રાજધર્મ-સૂત્રાધ્યાય.	૧૧૨	૯૧	ઉત્તથ્ય ગીતા.	૧૯૫
૬૦	આતુર્વર્ણના ધર્મ.	૧૧૬	૯૨	વામદેવ અને વસુમનાનો સંવાદ.	૧૯૮
૬૧	આશ્રમોના ધર્મ.	૧૨૨	૯૩	વામદેવગીતા-રાજોપનિષદ.	૧૯૯
૬૨	આશ્રમ ધર્મ.	૧૨૪	૯૪	વામદેવગીતા-રાજધર્મ.	૨૦૨
૬૩	વર્ણાશ્રમ ધર્મ.	૧૨૫	૯૫	રાજધર્મ-યુદ્ધધર્મ વર્ણન.	૨૦૩
૬૪	વર્ણાશ્રમ ધર્મ	૧૨૭	૯૬	રાજધર્મ.	૨૦૫
૬૫	વર્ણાશ્રમ ધર્મ.	૧૨૯	૯૭	ક્ષત્રિયોના યુદ્ધધર્મનું પ્રતિપાદન.	૨૦૬
૬૬	આશ્રમ વિધિ.	૧૩૨	૯૮	યુદ્ધથી દેવલોક પ્રાપ્તિ સંબંધે ઇંદ્ર અને અંબરીષનો સંવાદ.	૨૦૮
૬૭	રાજની મહત્તા.	૧૩૪	૯૯	રાજા જનકે પોતાના યોદ્ધાઓને સ્વર્ગ-નરક બતાવ્યાં.	૨૧૧
૬૮	વસુમના અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ- રાજની શ્રેષ્ઠતા.	૧૩૭	૧૦૦	યુદ્ધ કરવાની રીતિ.	૨૧૩
૬૯	રાજધર્મ.	૧૪૦	૧૦૧	યોદ્ધાઓનાં લક્ષણોનું વર્ણન.	૨૧૬
૭૦	છત્રીસ ગુણોનું વર્ણન.	૧૪૫	૧૦૨	વિજય ચિહ્ન અને રાજનીતિનું વર્ણન.	૨૧૭
૭૧	રાજધર્મ.	૧૪૭	૧૦૩	શત્રુને જીતવાના ઉપાયો.	૨૨૦
૭૨	પુરૂવા અને વાયુનો સંવાદ.	૧૪૯	૧૦૪	કૌશલ્યરાજા અને કાલકવક્ષીયનો સંવાદ.	૨૨૩
૭૩	ઐલ (પુરૂવા) અને કશ્યપનો સંવાદ.	૧૫૧	૧૦૫	"	૨૨૭
૭૪	કુમેર અને મુચુકુંદનો સંવાદ.	૧૫૪	૧૦૬	કૌશલ્ય રાજાને પુનઃ રાજ્ય મળ્યું.	૨૨૯
૭૫	રાજધર્મ.	૧૫૫	૧૦૭	સમૂહની વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રકાર.	૨૩૧
૭૬	બ્રાહ્મણોના ભેદ.	૧૫૮	૧૦૮	માતા, પિતા અને ગુરૂના માહાત્મ્યનું વર્ણન.	૨૩૩
૭૭	ક્ષત્રિયધર્મ પ્રસંગે-રાજા કેકય અને રાક્ષસનો સંવાદ.	૧૫૯	૧૦૯	સત્ય તથા અસત્યનો નિર્ણય.	૨૩૫
૭૮	આપત્કાળમાં રાજા કોણે થઈ શકે ?	૧૬૧	૧૧૦	દુર્ગાતિતરણાધ્યાય.	૨૩૭
૭૯	યજ્ઞર્મા-ઋત્વિગ્નું લક્ષણ.	૧૬૪	૧૧૧	વ્યાઘ્ર અને શિયાળની કથા.	૨૩૯
૮૦	પ્રધાન લક્ષણ.	૧૬૬	૧૧૨	સો યોજનની ગ્રીવાવાળા એક ગિંટની કથા.	૨૪૪
૮૧	શ્રીકૃષ્ણ અને નારદનો સંવાદ.	૧૬૯	૧૧૩	નદી અને સમુદ્રના સંવાદથી નેતરની નત્રતાનું વર્ણન.	૨૪૬
૮૨	કાલકવક્ષીય મુનિનું આજ્ઞાન.	૧૭૨	૧૧૪	દુર્જનોથી થતી નિંદાને સહન કરવાનો ઉપાય.	૨૪૭
૮૩	સભાસદ વગેરેનો તથા મંત્ર (વિચાર)નો નિર્ણય.	૧૭૬			
૮૪	ઇંદ્ર અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ.	૧૮૦			
૮૫	રાજધર્મ-અમાત્ય વિભાગ.	૧૮૧			
૮૬	દુર્ગપરીક્ષા (નગર માટે કિલ્લો કેટલા કરવો ?)	૧૮૩			
૮૭	રાષ્ટ્રરક્ષણ પ્રકાર.	૧૮૬			

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૧૫	રાજ્યમાં સહાયની આવશ્યકતા.	૨૪૯	૧૨૪	મૃતરાજ અને દુર્યોધનના સંવાદથી શીલવત માહાત્મ્ય કથન.	૨૬૮
૧૧૬	એક જ્ઞાન અને ઋષિની કથા-ભાગ ૧ લો.	૨૫૦	૧૨૫	આસાનું વર્ણન-સુમિતરાજની મૃગયા.	૨૭૨
૧૧૭	" ભાગ ૨ જો.૨૫૨		૧૨૬	મોટું કોણુ ? આશા કે આકાશ.	૨૭૩
૧૧૮	પ્રધાન વગેરેના ગુણોનું વર્ણન.	૨૫૩	૧૨૭	રાજ વીરકુન્ન અને તનુ ઋષિનો સમાગમ.	૨૭૪
૧૧૯	સેવકાને યથાધિકાર પદિમાં જોડવા.	૨૫૫	૧૨૮	આકાશથી મોટી અને સર્વથી કૃશ આશા છે.	૨૭૬
૧૨૦	પ્રજાપાલન કરવાનો પ્રકાર.	૨૫૬	૧૨૯	પુત્ર માતા-પિતાની સેવાથી ઋણુ મુક્ત થાય છે.	૨૭૭
૧૨૧	દંડસ્વરૂપ વર્ણન.	૨૬૧	૧૩૦	રાજ્યે આપત્તિમાં કેવી રીતે વર્તવું.	૨૮૮
૧૨૨	દંડોત્પત્તિ આખ્યાન.	૨૬૪			
૧૨૩	આગરિષ્ટ અને કામદંકનો સંવાદ.	૨૬૬			

૨-આપદ્ધર્મ.

૧	રાજ્યે આપત્તિમાં ગમે તે ઉપાય-વંદે આત્માનું રક્ષણ કરવું.	૨૮૩	૧૬	કપોત અને પારધીનો સંવાદ-કપોત અગ્નિમાં પડ્યો.	૩૩૨
૨	આપત્તિમાં રાજ્યે બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવું.	૨૮૪	૧૭	કપોતના નાશથી પારધીએ હિંસક વૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો.	૩૩૩
૩	રાજ્યે કોઇ પણ ઉપાયથી કોશની-ભંડારની વૃદ્ધિ કરવી.	૨૮૬	૧૮	કપોત અને કપોતી સ્વર્ગમાં ગયાં.	૩૩૪
૪	બળની પ્રશંસા.	૨૮૮	૧૯	પારધી પણ દેહ ભાગ કરી સ્વર્ગમાં ગયો.	૩૩૫
૫	કાયવ્ય દસ્યુ-મૃંદારાનું આખ્યાન.	૨૮૯	૨૦	ઇદ્રોતઋષિ અને પરિક્ષિતનો સંવાદ.	૩૩૬
૬	કોશ વૃદ્ધિ.	૨૯૧	૨૧	બ્રાહ્મણનો દ્રોહ નહિ કરવા જનમે-જયે પ્રતિજ્ઞા કરી.	૩૩૭
૭	તણ મત્સ્યની વાર્તા.	૨૯૨	૨૨	ઇદ્રોત-જનમેજય સંવાદ.	૩૩૮
૮	શત્રુની સાથે સંધિ-વિગ્રહ કરવા માટે ખિન્નાડા અને ઉદરનો સંવાદ.	૨૯૩	૨૩	ગીધપક્ષી અને શિયાળનો સંવાદ.	૩૪૨
૯	બ્રહ્મદત્ત અને એક ચકલીનો સંવાદ.	૩૦૫	૨૪	નારદમુનિ અને શાલ્મલિ વૃક્ષનો સમાગમ.	૩૪૯
૧૦	ભારદ્વાજ અને શત્રુજય રાજનો સંવાદ.	૩૧૧	૨૫	શાલ્મલિ વૃક્ષે વાયુનો તિરસ્કાર કર્યો.	૩૫૦
૧૧	આપદ્ધર્મ-વિશ્વામિત્ર અને યાંડા-ળનો સંવાદ.	૩૧૭	૨૬	પવને શાલ્મલિને નષ્ટ કરવાને-કૃષ્ણ.	૩૫૧
૧૨	દંડ કરવામાં શુક્રાર્યનો અભિપ્રાય.	૩૨૪	૨૭	બળવાન સાથે વાદ કરતાં દુર્બળ પોતેજ નષ્ટ થાય છે, શાલ્મલિનો નાશ.	૩૫૩
૧૩	કપોત અને પારધીનો સંવાદ-ઉપક્રમ.	૩૨૮	૨૮	લોભનું વર્ણન.	૩૫૪
૧૪	કપોતની ચિંતા અને સ્ત્રીપ્રશંસા.	૩૩૦	૨૯	અત્યાનનું વર્ણન.	૩૫૬
૧૫	કપોતીનું બાષણ-સ્ત્રીમુણુ વર્ણન.	૩૩૧	૩૦	દમ-ઇદ્રિયનિગ્રહ વર્ણન.	૩૫૭
			૩૧	તપની પ્રશંસા.	૩૬૦

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૩૨	સલની પ્રશંસા.	૩૬૦		બ્રાહ્મણનો સમાગમ.	૩૮૧
૩૩	લોભ નિરૂપણ.	૩૬૨	૪૦	કૃતધ્નોપાખ્યાન-બ્રાહ્મણ અને નાડી-	
૩૪	નૃશંસ મનુષ્યનું વર્ણન.	૩૬૪		જંધનો સંવાદ.	૩૮૩
૩૫	પ્રાયશ્ચિત્ત વર્ણન.	૩૬૫	૪૧	કૃતધ્નોપાખ્યાન-નાડીજંધે બ્રાહ્મણને	
૩૬	ખડ્ગ (તરવાર) ની ઉત્પત્તિ.	૩૭૦		ધન આપ્યું.	૩૮૫
૩૭	પશુજ ગીતાધ્યાય.	૩૭૫	૪૨	કૃતધ્નોપાખ્યાન-કૃતધ્ની બ્રાહ્મણે	
૩૮	કૃતધ્નોપાખ્યાન-એક બ્રાહ્મણની			નાડીજંધને માર્યો. કૃતધ્નતાનું ફળ. ૩૮૭	
	કથા.	૩૭૮	૪૩	કૃતધ્નોપાખ્યાન-નાડીજંધનું પુનર-	
૩૯	કૃતધ્નોપાખ્યાન-નાડીજંધની સાથે			જીવન.	૩૮૯

જાત-મહેનત.

અથવા.

આપ સમાન બળ નહિ, અને મેઘ સમાન જલ નહિ.

સદાચરણુ, રહેણી અને આગ્રહનાં દૃષ્ટાંતો સહિત,

કર્તા;

સામ્યુઅલ સ્માઇલ્સ, એલ. એમ. ડી.

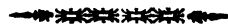

ભાષાન્તર-કર્તા,

સ્વર્ગસ્થ. રા. સા. ગણુપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી,

મીઠી મીઠી વાતો, સદ્વર્તન, અને દરિયાપારના

દેશોની વાતો, અંગ્રેજી ઉપરથી રચનાર.

કિંમત રૂ. ૫-૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,—મુંબઈ.

જરૂર વાંચો. ઢીલ કરશો તો પાછળથી પસ્તાશો.
અત્યંત દુર્લભ અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ.

અસલી પ્રવીણ સાગર.

—૩૩૩૩૩૩—

[આ ગ્રંથમાં ગુજરાતી ટીકા આપેલી હોઈ ગુજરાતી ભાષામાં બહાર પડેલા સઘળા પ્રવીણસાગરોના ગ્રંથો કરતાં આ ગ્રંથ ઘણો મોટો, અતિશય ઉપયોગી, લાયબ્રેરીમાં રાખવા લાયક છે. માત્ર જુજ નકલો સિલકે છે.]

આ સુવિખ્યાત ગ્રંથ રાજકોટના મહા વિદ્વાન મહારાણાશ્રી મેહરામભુ-
સિંહજીએ રચેલો હોઈ તેમાં તેમણે પાતાની અઘોષિક બુદ્ધિમતાનો પરિચય
કરાવ્યો છે. બાળક, યુવક, તરુણ, પ્રૌઢ, વૃદ્ધ, વૃદ્ધા, પ્રૌઢા, તરૂણી, યુવતી,
બાલિકા વગેરેમાંથી ગમે તે આ ગ્રંથના વાંચનથી અમૂલ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી
શકે તેમ છે. ‘પ્રવીણસાગર’ નો અર્થજ ‘ચતુરસાગર’ કિંવા
‘બુદ્ધિસાગર’ થાય છે, તેથી આવા અમૂલ્ય ગ્રંથમાં સમાયલા જ્ઞાનનું
વર્ણન કરવું એ સોના ઉપર ઢોલ ચઢાવવા જેવું છે. કામધેનુ અને કલ્પવૃક્ષના
આશ્રયથી જેવી રીતે ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે તેવી જ રીતે
હરેક મનુષ્યને આ ગ્રંથમાંથી ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ શકશે. આ ગ્રંથના
અધ્યયનથી યોગીજનો યોગવિદ્યાનો પરિચય પામશે, ભોગીજનો ભોગવિલાસ
પામશે, પ્રણયીજનો પ્રણયનું સ્વરૂપ સમજી ખરાં પ્રણયી બનશે, કવિજનો
સર્વ અલંકાર અને કાવ્ય-કળાને સમજશે, જ્ઞાની મહાજ્ઞાન પામશે, સામાન્ય
મનુષ્ય બુદ્ધિનો અખૂટ બળનો મેળવશે. આ સર્વ ઉપરાંત આ ઘણા ઉપયોગી
ગ્રંથમાં નાયક નાયિકાનો લેહ, નાટી પરીક્ષા, અશ્વ પરીક્ષા, શુકનાવલી, રણ-
સંગ્રામની પંડિતાઈ, રાજનીતિ અને વિદ્યારાગ તથા તેની ઉત્પત્તિનું સાદગંત
વર્ણન, વિરહાલાપ, ઈશ્વરભક્તિ અને અષ્ટાંગયોગ વગેરેનું વિસ્તૃત વર્ણન આ
ગ્રંથમાં છે. કાગળો, છપામણી વગેરેની સખત મોંઘવારીથી આ ગ્રંથની
નવી આવૃત્તિ થવી અશક્ય છે; માટે તરત જ મંગાવી લ્યો. ઘણી થોડી
નકલ સિલકે રહી છે. આ ગ્રંથમાં ૧૦૪ એકસોચાર મનોહર ચિત્રો
પણ આપેલાં છે. મજબૂત પુઠું છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧૨-૦-૦ વી. પી.
તથા પોસ્ટેજ ખર્ચ જુદું. મળવાનું ઠેકાણું:—

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,

કાલબાદેવી રોડ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ.-મુંબઈ, ૨.

દરેક લાયબ્રેરીમાં અવશ્ય રાખવા લાયક ચુંટી કહાડેલાં
ઉપયોગી પુસ્તકોનું લીસ્ટ.

	રૂ. આ.
સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪	૧૨ ૮
પ્રેમાનંદ કાવ્ય	૫ ૦
અમર ચરિત્ર ભાગ ૧, ૨, ૩	૬ ૦
નીલમ માણેક ભાગ ૧ થી ૮	૧૨ ૦
મધુરી ભાગ ૧-૨ (સચિત્ર નવલકથા)	૪ ૦
વૈદક વિજ્ઞાન ચક્ર વોલ્યુમ્સ ૧-૨	૧૫ ૦
સંધ્યા અથવા મરાઠી રાજ્યનો સૂર્યાસ્ત	૧ ૦
સેલ્ફ બાપાનીઝ ટીચર	૨ ૦
ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ	૨ ૦
પતીવ્રતા સતીઓ (સચિત્ર)	૩ ૦
ઝાંસીની રાણી	૩ ૦
ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ	૨ ૮
તુલસીકૃત રામાયણ ગુજરાતી ટીકા સાથે.	૫ ૦
પોકેટ ગુજરાતી ઇંગ્લીશ ડિક્શનેરી.	૨ ૮
કાવ્ય માધુર્ય.	૨ ૮
ધનવાન	૭ ૦
પોકેટ ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડિક્શનેરી....	૨ ૮
ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડિક્શનેરી	૫ ૦
વહુને શીખામણ	૧ ૪
ફીરોઝ માહાલ યાને હોલત (બહુજ રસદાયક નવલકથા: કર્તા-જરખાઈ એહલણ)	૨ ૮
ખુબસુરત મક્કાર	૨ ૮
કાયદાનો શિક્ષક	૧૨ ૦
ગુજરાતી અરેબીઅન નાઈટસ	૬ ૮
કથા સરિત્સાગર વોલ્યુમ્સ ૧-૨	૬ ૦
પ્રેક્ટીકલ એસ્ટ્રોલોજી (હોમીયારકૃત)	૪ ૮

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

બુકસેલર્સ, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ.

શ્રીમહાભારતું શાન્તિપર્વ.

૧ રાજધર્મ.

અધ્યાય ૧ લો-કર્ણાભિજ્ઞાન.

॥ મંગલ ॥

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ । દેવીં સરસ્વતીં વ્યાસં તતો જયમુદીરયેત્ ॥
વૈશંપાયન ઉવાચ ॥ કૃતોદકાસ્તે સુહૃદાં સર્વેષાં પાંડુનંદનાઃ ।

વિદુરો ધૃતરાષ્ટ્રઃ સર્વાશ્ચ ભરતશ્ચિયઃ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—“ હે જનમેજય ! એ રીતે સર્વ સુહૃદોનાં પ્રેતતર્પણ જેમણે કર્યા છે એવા તે પાંડુનંદન, વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ભરતોની સર્વ સ્ત્રીઓ, એ સર્વ મહાત્મા જનો પોતાની શુદ્ધિ થવા સાડ શહેરથી બહાર ગંગાતીર ઉપર એક માસ પર્યંત નિવાસ કરી રહ્યાં. ૧, ૨. તે વખતે જેણે પ્રેતતર્પણ કર્યું છે એવા ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પાસે બ્રહ્મર્ષિમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્મા સિદ્ધ પુરૂષો ત્યાં આવ્યા. તે કયા કયા સિદ્ધ આવ્યા તે હું કહું તે હે જનમેજય ! તું સાંભળ. દ્વૈપાયન, નારદ, મહાન ઋષિ દેવલ, દેવસ્થાન, કણ્વ તથા અન્ય શ્રેષ્ઠ તેમના શિષ્ય, વેદાર્થ જાણનાર કેટલાક બ્રીહ્મણ્યો, વેદોક્ત આચાર-નિષ્ઠ એવા કેટલાક બ્રાહ્મણો, કેટલાક ગૃહસ્થ, કેટલાક બ્રહ્મચારીઓ, તથા અભય દક્ષિણા દેનાર કેટલાક સંન્યાસિઓ આ સર્વ મહાત્માઓએ, કુશલતમ યુધિષ્ઠિરને જોયા. ૩, ૪. તેટલામાં સામે આવી યુધિષ્ઠિરે યથાવિધિ પૂજન કરેલા સેંકડો તથા હજારો તે મહર્ષિઓ, તે વખતને યોગ્ય તેની પૂજા ગ્રહણ કરી પવિત્ર ભાગીરથીના તીર ઉપર શોક કરી વ્યાકુળ ચિત્તવાળા યુધિષ્ઠિરને સાંવના કરવા સાડ ચોતરફથી તેને વીટી અમૂલ્ય આસનો ઉપર વિરાજમાન થયા. ૫, ૬, ૭. તે વખતે નારદજી, કૃષ્ણદ્વૈપાયનાદિક મુનિઓ સાથે એકમત કરી, ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, “ હે યુધિષ્ઠિર ! તમે બાહુબળથી તથા માધવ ભગવાનના પ્રસાદથી ધર્મવડે આ સમગ્ર પૃથ્વી જીતી. ૮, ૯. હે પાંડવ ! લોકને ભય કરનાર એવા આ સંગ્રામથી તમે મુક્ત થયા એ બાણ સાડ થયું, પશુ ક્ષત્રિ-ધર્મમાં પ્રીતિમાન થઈ તમે હર્ષિત થાઓ છો ? ૧૦. હે નૃપ ! શત્રુઓ હણાવાથી તમે

મિત્રોને પ્રસન્ન કરે છે ? અને આ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત થઇને તમને શોક બાધ નથી કરતો ? ”

૧૧. એવાં નારદનાં વચન સાંભળી યુધિષ્ઠિર રાજ તે પ્રત્યે આવી રીતે વચન કહેવા લાગ્યા કે, શ્રીકૃષ્ણના બાહુબળના આશ્રયથી, બ્રાહ્મણોના પ્રસાદથી તથા ભીમ અને અર્જુનના બળે કરી આ સમગ્ર પૃથ્વી જીતી પણ આ દુઃખ નિરંતર મહારા હૃદયમાં રહે છે. હે ભગવન ! લોભકારિત એવાં આ મોટા જ્ઞાતિનો ક્ષય કરી પ્રિય અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીના પુત્રોને મરાવી આ જય પણ મને અજય સરખો લાગે છે. ૧૨, ૧૩, ૧૪. કેમકે વધૂ સુભદ્રા મને શું કહેશે ? તે તો મને જરૂર કહેશે જે રાજ્યના લોભે કરી તમે મહારો પુત્ર મરાવ્યો. તેમ જ અહિંથી દારકા પ્રત્યે ગએલા હરિ ભગવાનને પણ તે તથા દારકાનાં મનુષ્ય શું કહેશે ? તેઓ જરૂર કહેશે જે સ્વજનની પીડા ટાળનાર ઈશ્વર એવા તમે પોતાના ભાણેજ અભિમન્યુને કેમ મરાવ્યો ? ૧૫. પુત્ર તથા બાંધવ જેના હણાયો છે, જે અમારા પ્રિય તથા હિત વિષે સન્નદ છે એવી આ કૃપણ દ્રૌપદી મને વારંવાર પીડા કરે છે. ૧૬. હે નારદ ! હે ભગવન ! આ બીજું પણ તમને હું કહું છું તે સાંભળો. છુપી રીતે ઉત્પન્ન થએલા અમારા ભાઈ કર્ણનો અપ્રકાશ થવાથી કૃતિએ મને દુઃખિત કર્યો. ૧૭. દશહજાર હસ્તિ સરખા બળવાળો, નથી સામે ચોક્કો લડનાર જેને, સિંહના સરખું છે યુદ્ધમાં ગમન જેનું, બુદ્ધિમાન, દયાળુ, દાતા, નિયમિત છે વ્રત જેનાં, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને આશ્રયભૂત માની, તીક્ષ્ણ છે પરાક્રમ જેનું, અસહનશીલ, નિરંતર ક્રોધી, સંગ્રામ વિષે અમને ફેંદનાર, જલ્દી અન્ન ફેંદનાર, વિચિત્ર પ્રકારથી યુદ્ધ કરવાવાળો, શીખેલો, અદ્ભુત પરાક્રમવાળો, છુપી રીતે ઉત્પન્ન થએલો કૃતિનો પુત્ર, અમારો ભાઈ સૂર્ય થકા ઉત્પન્ન થએલો સર્વ ગુણથી સંયુક્ત એવો જે કર્ણ તેને પેટીમાં પૂરી પૂર્વે કૃતિએ ગંગાના પ્રવાહમાં નાંખી દીધો હતો, ને ઉદ્ધક્રિયા વિષે સૂર્યનો પુત્ર એમ કહ્યું હતું ને જેને લોક રાધગર્ભજન્ય સૂતપુત્ર એ રીતે માનતા હતા. ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧. કૃતિના જ્યેષ્ઠ પુત્ર તે અમારા માતૃજ ભાઈ એવા કર્ણને આ ભાઈ છે, એમ ન જાણતાં ભાઇને મહેં રાજ્યના લોભથી મરાવ્યો તે, અગ્નિ જેમ ફના દગ્ધાને બાળે તેમ મહારાં શરીરને બાળે છે. ૨૨. વ્રતવાહનવાળો ભાઈ અર્જુન પણ તેને જાણતો ન હતો તેમ જ હું ભીમ તથા નકુલ ને સહદેવ પણ જાણતા ન હતા; ને સુંદર વ્રતવાળો તે અમોને જાણતો હતો. ૨૩. તેમ અમે સાંભળ્યું છે, જે યુદ્ધના આરંભમાં પણ કૃતિ તેની પાસે અમારા કલ્યાણ વાસ્તે ગઈ હતી, અને તેને કહ્યું હતું જે તું મહારો પુત્ર છે. ૨૪. તો પણ મહાત્મા કર્ણે પૃથાનું કહ્યું કર્યું નહિ. પણ પછી કર્ણે કૃતિને આવી રીતે કહ્યું એમ અમે સાંભળ્યું છે જે, હે માતા ! સંગ્રામમાં દુર્યોધન રાજનો હું ત્યાગ કરવા સમર્થ થાઉં તેમ નથી કેમકે તેમ કરવાથી મહારે વિષે અનાય પાળું, દૂરપાળું તથા કૃતદ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય અને ત્હારા મતથી કદિ યુધિષ્ઠિર સાથે સંધિ કરું તો સંગ્રામ વિષે અર્જુનથી ભય પામ્યો એમ લોક મને માને. વાસ્તે હું સંગ્રામમાં કેશવ સહિત અર્જુનને જીતી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર સાથે સંધિ કરીશ, એ રીતે તેણે કહ્યું. ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮. એવાં તેનાં વચન સાંભળી કપાટ સરખા વક્ષસ્થળવાળા તેને વળી કૃતિએ કહ્યું કે, અર્જુન સાથે ત્હારી ઇચ્છામાં આવે તે રીતે યુદ્ધ કર; પણ બાકીના ચારને અભય આપ. ૨૯. એવાં કૃતિનાં વચન સાંભળી કંપતી તે માતાને બુદ્ધિમાન કર્ણે હાથ જોડી આવી રીતે કહ્યું કે, સંગ્રામમાં પ્રાપ્ત થઈ વશ થએલા હશે તો પણ ત્હારા ચાર પુત્રને હણીશ નહિ. ૩૦. એટલે હે દેવિ ! કર્ણ

હજીવાથી અર્જુન સહિત વા અર્જુન હજીવાથી કર્ણ સહિત ત્હારા પાંચ પુત્ર દ્રુવ રહેશે. ૩૧. એવાં કર્ણનાં વચન સાંભળી પુત્રના લોભવાળી કૃતિએ વળી કર્ણને કહ્યું કે, જે ભાઈઓનું કલ્યાણ કરવા ઇચ્છે છે તેનું કલ્યાણ કરજે. ૩૨. એમ કહી કૃતિ, કર્ણને છોડી દઈ પોતાના ઘર પ્રત્યે ગયાં. એ રીતે થએલો કૃતિનો તથા તેનો વિચાર પ્રથમથી અમારા જાણવામાં આવ્યો નહિ. તેને લીધે ભાઈ, શરતીર, મોટા ધનુષવાળા તે સહોદરને સંગ્રામમાં અર્જુને પાડ્યો. ત્યાર પછી જલપ્રદાન વખતે કૃતિના વચનથી કર્ણ મ્હારો પૂર્વજ મોદર ભાઈ છે એમ મહેં જાણ્યું. ૩૩, ૩૪. તેથી હવે ભાઈને મારનાર મ્હારું તીવ્ર એવું હૃદય અત્યંત ખેદ પામે છે; કેમકે કર્ણ તથા અર્જુનની સદાયથી હું ઇન્દ્રને પણ જીતત, ને સલામાં દુરાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો વડે કલેશ પામેલો મ્હારો ઉત્પન્ન થએલો ક્રોધ, કર્ણને જોઈ શાંત થતો હતો. તેમ જ સલા વિષે દુર્યોધનના હિતેચ્છુ એવા તેની કટુ તથા રક્ષ એવી વાણી સાંભળી ઉત્પન્ન થએલો મ્હારો રોષ તેના પગ જોઈ નાશ થતો હતો; કેમકે તેના પગ જોઈ ત્યાં મને મ્હારી માતા કૃતિના સરખા લાગે પણ તેના સાદૃશ્યનો હેતુ જાણવાનો વિચાર કરતાં કોઈ રીતે પણ તે જાણવામાં આવ્યો નહિ. ૩૫. ને હે પ્રભો ! સંગ્રામ વિષે તેના ચક્રને પૃથ્વીએ શું કરવા ગળ્યું ? અને તે મ્હારા ભાઈને શાપ શું કરવા થયો ? તે તમે કહેવા યોગ્ય છો. ૩૬. હે ભગવાન ! વિદ્વાન એવા સર્વ જાણનાર તમે કાર્યકારણ સર્વ જાણો છો. માટે તે સર્વ તમારાથી હું શ્રવણ કરવા ઇચ્છું. ૩૭.

શ્રોતુમિच्छामિ ભગવંસ્ત્વત્તઃ સર્વં યથાતથમ્ ।

મવાન હિ સર્વવિદ્વિદ્વાંલ્લોકે વેદ કૃતાકૃતમ્ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णाभिज्ञाने
गुर्जरभाषायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

અધ્યાય ૨ જે-કર્ણને થયેલો શાપ.

वैशंपायन उवाच ॥ स एवमुक्तस्तु मुनिर्नारदो वदतांवरः ।

कथयामास तत्सर्वं यथा शतः ससूतजः ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હું જનમેજય ! એ રીતે યુધિષ્ઠિરના પછવાથી એવા બોલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ તે નારદ મુનિએ, જે રીતે તે સૂતપુત્ર કર્ણને શાપ થયો હતો તે સર્વ કહી બતાવ્યું. ૧. નારદ કહે છે:-“હે ભારત ! હું મહાબાહો ! જે રીતે તમે કહેા છો તે એમ જ છે. કર્ણ તથા અર્જુનને સંગ્રામ વિષે કંઈ પણ અસહ્ય છે નહિ. ૨. તથાપિ તે બંનેને પરસ્પર જે વૈર થયું તે વિષે હું અનધ ! હું મહાબાહો ! પૂર્વે જે દેવતાઓનું શુભ વૃત્તાંત બંનેણું છે તે કહું છું તે સાંભળો. ૩. હે પ્રભો ! શસ્ત્રપૂત એવા ક્ષત્રિઓ સ્વર્ગમાં કેમ જાય એવો વિચાર કરી વૈરામિતો ઉદ્દીપક એવો કન્યાગર્ભ, ક્ષત્રિઓને સ્વર્ગમાં જવા સાડે દેવતાઓએ નિર્માણ કર્યો. ૪. તેજયુક્ત એવો તે કર્ણ, સૂતપુત્રપણાને પ્રાપ્ત થયો, તેણે દ્રોણગુરુ થકી ધનુર્વેદ અધ્યયન કર્યો. ૫. હે રાજેન્દ્ર ! ભીમસેનનું બળ, અર્જુનનું લાઘવ, તમારી બુદ્ધિ, નકુળ-સહદેવનો વિનય, બાળપણમાંથી જ ગંડીવ ધનુષ ધરનાર અર્જુનનું વાસુદેવ સાથે સખ્ય,

તથા તમારે વિષે પ્રળનો અનુરાગ જોઈ અંતરમાં દાહ પામતો તે, બાળકપણામાંથી જ દુર્યોધન રાજ સાથે મિત્રતા કરી, દેવતાઓના સંકટપથી તથા પોતાના સ્વભાવથી તમારી સાથે નિરંતર દ્વેષ કરવામાં પ્રવર્તમાન થયો. ૬, ૭, ૮. ત્યાર પછી ધનુર્વેદમાં અધિક પરાક્રમવાળા અર્જુનને જોઈ એકાંત વિષે દ્રોણ પાસે આવી કહ્યું આવી રીતે કહ્યું કે, ૯. “અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવાની મ્હારી મતિ છે વાસ્તે રહસ્ય તથા ઉપસંહાર સહિત બ્રહ્માત્મને હું જાણુવા ઇચ્છું છું. ૧૦. તેમ અવશ્ય કરીને પુત્ર તથા શિષ્યો વિષે તમારો સ્નેહ સમાન છે, માટે તમારા પ્રસાદથી વિચક્ષણ પુરૂષો મને અકૃતાત્મ ન કહે એમ થવું જોઈએ.” ૧૧. એવી રીતે કર્ણના વચનથી દ્રોણાચાર્યે “અર્જુન પ્રત્યેના કટાક્ષને લીધે આ બ્રહ્માત્મ શીખવા માગે છે” એ રીતનું તેનું દુરાત્માપણું જાણી તેની પ્રત્યે આવી રીતે કહ્યું કે, યથાર્થ આચરણ કર્યો છે ત્રત જેણે એવો બ્રાહ્મણ વા તપસ્વી એવો ક્ષત્રિય બ્રહ્માત્મને જાણે, ઇતર વર્ણ કોઈ રીતે જાણે નહિ, એટલે તું બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયથી ઇતર છે માટે તે વિદ્યાને યોગ્ય નથી. ૧૨, ૧૩. એવાં દ્રોણનાં વચન સાંભળી, તેનો સારી રીતે સત્કાર કરી, આજ્ઞા કાઈ તત્કાળ મહેન્દ્ર પર્વત પ્રત્યે જ્યાં પરશુરામ વિરાજતા હતા ત્યાં કર્ણ ગયો. ૧૪. રામ પાસે જઈ મસ્તકથી તેને પ્રણામ કરી “ગુરુ છે તે પિતા જ છે” એમ મનમાં ધારી હું ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ છું એમ કરી તેમની પાસે રહ્યો. ૧૫. રામે પણ ગોત્રાદિક પૂછી તું ભલે આગ્યો અહિં રહે, એમ કહી અત્યંત પ્રસન્ન થઈ તેને ગ્રહણ કર્યો. ૧૬. સ્વર્ગ સરખા તે મહેન્દ્ર પર્વતમાં વસતા કર્ણને ગંધર્વ, રાક્ષસ, યક્ષ તથા દેવતાઓ સાથે સમાગમ થયો. ૧૭. એ રીતે ત્યાં રહી ભૃગુશ્રેષ્ઠ પરશુરામ થકી યથાવિધિ અસ્ત્ર તથા શસ્ત્ર શીખ્યો; ને દેવ, દાનવ તથા રાક્ષસોને પણ અત્યંત પ્રિય થયો. ૧૮. ખર્ગ તથા ધનુષને હાથમાં ગ્રહણ કરનાર તે એકલો સૂર્યપુત્ર કર્ણ, કોઈ વખતે આશ્રમની પાસે દક્ષિણ સમુદ્ર સમીપે ફરતો હતો. ૧૯. ત્યાં હે પાર્થ ! તેણે અગ્નિહોત્રમાં આસકત કોઈ બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણની હોમધેનુને યદ્યચ્છાએ કરી અજ્ઞાનથી હણી. ૨૦. પછી કર્ણ, બ્રાહ્મણ પાસે જઈ તેને પ્રસન્ન કરવા સારૂ આવી રીતે વચન કહેવા લાગ્યો કે, “હે ભગવન ! આ તમારી હોમધેનુને અજ્ઞાણથી મહેં હણી માટે મ્હારો અપરાધ ક્ષમા કરી મ્હારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ;” એમ તે વારંવાર કહેવા લાગ્યો. ૨૧, ૨૨. એવાં કર્ણનાં વચન સાંભળી ક્રોધાયમાન થએલો તે બ્રાહ્મણ વાણીએ કરી જાણે તિરસ્કાર કરતો હોય નહિ તેની પેઠે કહેવા લાગ્યો કે, હે દુરાચાર ! હે દુર્મત ! તું વધ યોગ્ય છે, માટે ત્હારાં દુષ્કર્મનાં ફળને તું પ્રાપ્ત થઈશ. ૨૩. જેની સાથે નિરંતર સ્પર્ધા કરે છે અને જેનો પરાજય કરવાની નિરંતર ઇચ્છા કરે છે તેની સાથે યુદ્ધ કરતાં ત્હારાં ચક્રને હે પાપી ! પૃથ્વી ગળશે. ૨૪. એ રીતે પૃથ્વી ચક્રને ગળશે તે વખતે ગાદક એવા ત્હારા મસ્તકને પરાક્રમ કરી શત્રુ પાડશે. હે નરાધમ ! અહીંથી જા. હે મૂઠ ! પ્રમત્ત એવા ત્હેં જે રીતે આ મ્હારી ગાયને હણી તે પ્રમત્ત થયેલા ત્હારા મસ્તકને શત્રુ પાડશે. ૨૫. એવાં બ્રાહ્મણનાં વચન સાંભળી કર્ણે ગાયો, ધન તથા રત્ને કરી પ્રસન્ન કરવા માંડ્યો તો પણ તેણે પાછું કહ્યું કે, ભલે તું જા !! અથવા રહે !! ત્હારે કરવું હોય તે કર, તો પણ મ્હાં બોલેલું કોઈ પણ વ્રથા કરી શકશે નહિ. ૨૬, ૨૭. એ રીતે બ્રાહ્મણના કહેવાથી ભયભીત થએલો કર્ણ, દાનતાથી નીચું મુખ કરી તે શાપવિષે પોતાના મનથી ચિંતા કરતો રામની પાસે ગયો. ૨૮.

સ્ત્યુક્તો બ્રાહ્મણેનાથ કર્ણો દૈન્યાદ્ધોમુજઃ ।

રામમધ્યાગમઙ્ગીતસ્તદેવ મનસા સ્મરન્ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
कर्णशापो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

અધ્યાય ૩ જે-કર્ણને અસ્ત્રવિદ્યાની પ્રાપ્તિ.

नारद उवाच ॥ कर्णस्य बाहुवीर्येण प्रणयेन दमेन च ।

तुतोष भृगुशार्दूलो गुरुशुश्रूषया तथा ॥

નારદ કહે છે:—કર્ણના આહવીર્યથી, પ્રેમથી, દમે કરી તથા ગુરુશુશ્રૂષાથી ભુગુકુળમાં સિંહ રૂપ પરશુરામ પ્રસન્ન થયા. ૧. તેથી તપસ્વી એવા તેણે તપસ્વી ને કર્ણને વિધિપુરઃ— સર અંગ પ્રત્યંગ તથા દેવતાના આરાધન સહિત ઉપસંહારયુક્ત સમગ્ર બ્રહ્માસ્ત્ર શીખવ્યું. ૨. એ રીતે પરશુરામ થકી જાણ્યું છે બ્રહ્માસ્ત્ર જેણે એવા ભુગુના આશ્રમ વિષે ક્રીડા કરતા અદ્ભુત પરાક્રમવાળા કર્ણે, યનુવેદ વિષે યત્ન કર્યો. ૩. ત્યાર પછી કાર્ધ વખતે ઉપવાસે કરી કર્ષિત આશ્રમ સમીપે કર્ણે સહિત વિચરતા, બુદ્ધિમાન, વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયું છે સુહૃદ્પણું જેને એવા શ્રમિત મનવાળા ગુરુ, જમદગ્નિપુત્ર પરશુરામ, કર્ણના ખોળા વિષે મસ્તક મૂકી શયન કરી ગયા. ૪, ૫. તેટલામાં શ્લેષ્મ, મેદ, માંસ તથા શોણિતનું ભોજન કરનારો અને દારૂણ સ્પર્શવાળો કૃમિ, કર્ણની સમીપે આવ્યો. ૬. રૂધિરનું અશન કરનાર તે કૃમિ, કર્ણના સાથળને પ્રાપ્ત થઈ તેને ભેદવા લાગ્યો, પણ કર્ણ, ગુરૂની નિદ્રાભંગના ભયથી તેને દૂર કરવા વા હણવા પણ સમર્થ થયો નહિ. ૭. હે ભારત ! તે રીતે તે કૃમિએ ડંસ કરવા માંડેલા સૂર્યપુત્ર કર્ણે, ગુરુ જાગી જશે તો, એવી શંકાથી તેની ઉપેક્ષા કરી. ૮. એવી રીતે કર્ણ, ધૈર્યથી અસહ્ય વેદનાને સહન કરી ભાર્ગવ પરશુરામને ન કંપાવતે તથા વ્યથા ન પમાડતે ધારણ કરી રહ્યો. ૯. જ્યારે એ કર્ણના રૂધિરનો પોતાના અંગને સ્પર્શ થયો ત્યારે જાગૃત થએલા ભૃગુદેવે તેજસ્વી પરશુરામને, ત્રાસયુક્ત થઈ આવી રીતે તેને કહ્યું કે, અરે આશ્ચર્ય ! હું અશુચિતાને પ્રાપ્ત થયો, આ તું શું કરે છે ? ભયને છોડી દઈ આ શું થયું તે યથાર્થ મને કહે. ૯, ૧૦. એવાં પરશુરામનાં વચન સાંભળી કર્ણે કૃમિએ કરેલું ભક્ષણ તેમને બતાવ્યું. તે વખતે રામે, સૂકર સરખા, આક પગવાળા, તીક્ષ્ણ દંડ્રાવાળા, સોય સરખા તીક્ષ્ણ, રૂવાટાંથી વીંટાયેલા, ત્રાસે કરી સંકુચિત કયું છે અંગ જેણે; અને અલર્ક છે નામ જેનું એવા તે કૃમિને બોલ્યો. ૧૧, ૧૨, ૧૩. ખેદયુક્ત થએલા તે કૃમિએ રામની દષ્ટિમાત્ર પડતાં તે રૂધિર વિષે જ પોતાના પ્રાણ ત્યાગ કર્યા, તે આશ્ચર્ય સરખું થયું. ૧૪. તેટલામાં અંતરિક્ષ વિષે પ્રવચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધરનાર, ભયંકર રૂપવાળો, રક્ત છે ગ્રીવા જેની, મેઘની ઉપર રહેલો, કૃષ્ણ અંગવાળો રાક્ષસ દેખાયો. ૧૫. તે વખતે પૂર્ણ છે મન જેનું એવો તે રાક્ષસ, હાથ બેડી રામ પ્રત્યે ફેહેવા લાગ્યો કે, હે ભૃગુશાર્દૂલ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ, હું જે રીતે આગ્યો છું તેમ હવે જઈશ્ચિ. ૧૬. હે મુનિસત્તમ ! આ નર્ક થકી તમે મને મુકાવ્યો માટે તમારું કલ્યાણ થાઓ, તમને હું

પ્રજ્ઞામ કરું છું; કેમકે તમે મ્હારું પ્રિય કર્યું. ૧૭. એવાં તેનાં વચન સાંભળી પ્રતાપવાન અને મહાબાહુ જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામે તેને પૂછ્યું કે, તું કાણ છે અને શું કરવા નક્કીને પ્રાપ્ત થયો તે કહે ? ૧૮. તે કહેવા લાગ્યો કે, પૂર્વે સત્યયુગ વિષે તમારા પૂર્વપિતામહ ભૃગુની તુલ્ય વયવાળો હું દંશ નામે મોટો અસુર હતો. ૧૯. તે મ્હેં ભૃગુની અત્યંત વહાલી ભાર્યાને બળાત્કારથી અપહરણ કરી તેથી ક્રુદ્ધ થએલા તમારા પૂર્વપિતામહે મને કહ્યું કે—હે પાપ ! મત્ર તથા શ્લેષ્મને અશન કરનાર તું નક્કીને પ્રાપ્ત થઈશ. ૨૦, ૨૧. તે વખતે મ્હેં દીનતાપૂર્વક કહ્યું કે, હે બ્રહ્મન્ ! મને પાછી શાપથી મુક્તિ ક્યારે થશે ? તે સાંભળી દયાથી તેમણે કહ્યું કે, ભાર્ગવ એવા રામથી ત્હારી મુક્તિ થશે. ૨૨. તે પછી એવી રીતના તે મહર્ષિના અભિશાપે કરી હું કૃમિભૂત થઈ પૃથ્વી વિષે પડ્યો. ૨૩. હે સાધો ! એવી અમંગળરૂપ આ ગતિને પ્રાપ્ત થએલા મને પાપયોનિથી તમે મુક્ત કર્યો. એ રીતે રામને કહી તેને નમસ્કાર કરી મહા અસુર ગયો. ત્યાર પછી પરશુરામે સંક્રોધ થઈ કર્ણુ પ્રત્યે આવી રીતે વચન કહ્યું કે, હે મદ ! આ અતિદુઃખને બ્રાહ્મણ ક્યારેય સહન કરી શકે નહિ. ક્ષત્રિય સરખું ત્હારું ધૈર્ય દેખાય છે માટે સત્ય કહે. ૨૪, ૨૫. એવાં પરશુ-રામનાં વચન સાંભળી શાપથી ભય પામેલો કર્ણુ, તેને પ્રસન્ન કરતાં કહેવા લાગ્યો કે, હે ભાર્ગવ ! બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયથી બીજો ઉત્પન્ન થએલ હું સૂત છું એમ જાણો. ૨૬. અને પૃથ્વી વિષે મનુષ્ય, મને રાધાપુત્ર કર્ણુ એ રીતે કહે છે. હે ભાર્ગવ ! હે બ્રહ્મન્ ! અસ્ત્રમાં લુપ્ત એવા મને પ્રસન્ન થાઓ, ૨૭. ને વેદવિદ્યાપ્રદ ગુરૂ પિતા જ કહેવાય, એમાં સંદેહ નહિ; તેથી તમારી પાસે હું ભાર્ગવ છું એ રીતે મ્હારું ગૌત્ર મ્હેં કહ્યું. ૨૮. એવાં કર્ણુનાં વચન સાંભળી રોષ રહિત થયેલા ભૃગુશ્રેષ્ઠ પરશુરામ, પૃથ્વી વિષે પડેલા, કંપતા, હાથ જોડેલા, દીન એવા કર્ણુ પ્રત્યે બાળતા હાથ નહિ તેની પેઠે કહેવા લાગ્યા કે, જે માટે અત્રના લોભથી મિથ્યા બોલી તું બ્રહ્માત્મ શીખ્યો. વારતે હે મદ ! સરખા સાથે યુદ્ધ કરતાં તને વિનાશકાળ વખતે બ્રહ્માત્મ ભાસમાન થશે નહિ. કેમકે બ્રાહ્મણ સિવાય બ્રાહ્મ વિષે બ્રહ્માત્મ, ક્યારેય નિશ્ચય થઈ રહે નહિ. ૨૯, ૩૦. અર્થથી તું જ. કારણ જૂઠું બોલનારને અર્થ નિવાસ યોગ્ય નથી. ત્યારા સરખા પૃથ્વી વિષે યુદ્ધમાં કાંઈ ક્ષત્રિય થશે નહિ. ૩૧, ૩૨. એ રીતે પરશુરામના કહેવાથી કર્ણુ, રામને પ્રજ્ઞામ કરી ત્યાંથી ગયો, પછી દુર્યોધન પાસે જઈ હું કૃતાત્મ છું એમ કહ્યું. ૩૩.

एवमुक्तः स रामेण न्यायेनोपजगामह ।

दुर्योधनमुपागम्य कृतात्मोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
कर्णस्यप्राप्तिनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

અધ્યાય ૪ થો-દુર્યોધને સ્વયંવરમાંથી કરેલું કન્યાહરણ.

નારદ ઉવાચ ॥ કર્ણસ્તુ સમવાપ્યૈવમત્સં ભાર્ગવનંદનાત્ ।

દુર્યોધનેન સહિતો મુમુદે ભરતર્ષભ ॥

નારદ કહે છે:-હે ભરતર્ષભ ! કણ્વે તો આર્ગવનંદન પરશુરામ થઈ અશ્વને પ્રાપ્ત થઈ દુર્યોધન સહિત આનંદથી દિવસ નિર્ગમન કરતો હતો. ૧. ત્યાર પછી કોઈ વખતે હે રાજન ! સેંકડો રાજ્યો, કલિંગ દેશમાં ચિત્રાંગદ રાજના રાજપૂર નામના નગરમાં સ્વયંવર વિષે કન્યા વારતે મળ્યા. ૨, ૩. ત્યાં સર્વ રાજ્યો એકઠા મળ્યા છે એમ સાંભળી કણ્વે સહિત દુર્યોધન પણ સુવર્ણના અંગવાળા રથમાં બેસી ગયો. ૪. હે નૃપસત્તમ ! એવી રીતે મહોત્સવ રૂપ તે સ્વયંવર સંપ્રવૃત્ત થયો સાંભળી શિશુપાળ, જરાસંધ, બીષ્મક, વક્ર, કપોતરોમા, નીલ, દદ પરાક્રમવાળો રૂકમી, સ્ત્રીરાત્યનો અધિપતિ મહારાજ યુગાલ, અશોક, શતધનવા, શરવીર ભોજ, એ અને બીજા પણ ઘણાક દક્ષિણ દિશાનો આશ્રય કરનારા રાજ્યો, મ્હેચ્છાચાર્ય રાજ્યો, પ્રાચી તથા ઉદાત્તીના રાજ્યો, સુવર્ણના આભુષધ પહેરનારા, શુદ્ધ સરખી કાંતિવાળા, જેમના દેહ પ્રકાશમાન છે, બળે કરી ઉત્કટ એવા બળે વ્યાધ હોય નહિ એવા તે સર્વ રાજ્યો કન્યા વારતે ત્યાં આવ્યા હતા. ૫, ૬, ૭, ૮, ૯. હે ભારત ! આવેલા તે સર્વ રાજ્યો સ્વયંવરના સભામંડપમાં બેસી ગયા. પછી ધાવ્ય તથા હજુરી ચાકર સહિત તે કન્યા રંગમંડપ પ્રત્યે પ્રવિષ્ટ થઈ. ૧૦. ત્યાર પછી હે ભારત ! ધાવ્યના મુખથી રાજ્યોનાં નામવર્ણનને સાંભળી વરનારી તે કન્યા વૃતરાદ્રપુત્ર દુર્યોધનને પણ આતંકમણુ કરી આગળ ચાલી. ૧૧. એ રીતે પોતાનું ઉલ્લંઘન ન સહન કરી શકતો, કુરૂકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો, બળ તથા વીર્યના મદથી મત્ત, બીષ્મદ્રોણના આશ્રયવાળો દુર્યોધન, રાજ્યોનો તિરસ્કાર કરી તે કન્યાને ત્યાંથી લઈ રથમાં બેસાડી જવા લાગ્યો. ૧૨, ૧૩. હે પુરૂષર્ષભ ! તેમજ ખડ્ગ ધારણ કરેલો, ધોના ચર્મનાં મોજાં જેણે આંખ્યાં છે, એવો શસ્ત્ર ધરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ કણ્વે પણ રથમાં બેસી તેની પાછળ જવા લાગ્યો. ૧૪. તે વખતે કવચ પહેરતા તથા રથ નેડતા રાજ્યોનો અત્યંત મોટો વિમર્દ થયો. ૧૫. સંકુદ્ધ થયેલા તે રાજ્યો, મેધ જેમ બે પર્વત ઉપર વરસે તેમ કણ્વે તથા દુર્યોધન ઉપર આણુનો વરસાદ કરતા તેમની સામે દોડવા લાગ્યા. ૧૬. કણ્વે, સામે આવતા એવા તેમનાં એક એક આણુ કરી ધનુષ તથા આણુના સમૂહ પૃથ્વી વિષે પાડી નાંખ્યા. ૧૭. એ રીતે પ્રહાર કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ કણ્વે, કેટલાકને ધનુષ વગરના, કેટલાકને હિમામેલ ધનુષવાળા, કેટલાક આણુ ધરેલાને, કેટલાક શક્તિ તથા ગદા ધરનારાઓને લાવવર્થી વ્યાકુળ કરી જેમના સારથિ હજુવાયા છે એવા ઘણાક રાજ્યોને પરાજય પમાડ્યા. ૧૮, ૧૯. સારથિ હજુવાથી પોતે અશ્વને ચલાવતા, ‘અમારી રક્ષા કરો રક્ષા કરો’ એ રીતે બોલતા, જેમનાં મન ભાગ્યાં છે એવા તે રાજ્યો, સંગ્રામ છોડી દઈ ભાગી ગયા; અને કણ્વે રક્ષા કરેલો હજુ એવો દુર્યોધન તો કન્યાને લઈ હસ્તિનાપુર પ્રત્યે ગયો. ૨૦, ૨૧.

દુર્યોધનસ્તુ કર્ણેન પાલ્યમાનોઽભ્યયાસદા ।

દૃષ્ટઃ કન્યામુપાદાય નગરં નાગસાઘ્રયમ્ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
दुर्योधनस्य स्वयंवरे कन्याहरणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

અધ્યાય ૫ મો-કર્ણના પરાક્રમનું વર્ણન.

નારદ ઉવાચ ॥ અવિષ્કૃતબલં કર્ણં શ્રુત્વા રાજા સ માગધઃ ।

આવ્હ્યદ્વૈરથેનાજૌ જરાસંધો મહીપતિઃ ॥

નારદ કહે છે:—જેણે પોતાનું બળ પ્રકટ કર્યું છે એવા કર્ણને સાંભળી મગધ દેશના અધિપતિ જરાસંધ રાજાએ સંગ્રામ વિષે દ્રૌપદ યુદ્ધ વાસ્તે કર્ણને બોલાવ્યો, ૧. પછી દિવ્યાસ્ત્ર જાણનાર, યુદ્ધ વિષે અનેક પ્રકારના આયુધ કરી અન્યોન્ય વર્ષતા તે બન્નેનું યુદ્ધ થયું. ૨. પછી જેમનાં બાણ ક્ષીણ થયાં છે, ધનુષ વગરના, જેમનાં ખડ્ગ ભંગી ગયાં છે, પૃથ્વી પ્રત્યે રહેલા બળયુક્ત તે બંને બાહુવટે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ૩. તેમાં કર્ણે બાહુકંઠક યુદ્ધ કરી યુદ્ધ કરતાં તેના જરાએ સાંધેલા દેહની સંધિ બેઠી. ૪. તે જરાસંધ રાજાએ, પોતાના શરીરનો વિદારણ રૂપ વિકાર જોઈ વૈર છોડી દઈ દૂરથી જ હું તને પ્રસન્ન થયો છું એમ કહી પ્રીતિથી કર્ણને માલિની નામની નગરી આપી; તેથી હે નરશાહ્નલ ! શત્રુને જીતનાર તે કર્ણ અંગદેશનો રાજા થયો, ને દુર્યોધનના અનુમતથી પારકા સૈન્યને પીડનાર કર્ણ, અંધા નગરીનું પાલન કરતો હતો એ તમને પણુ વિદિત છે. ૫, ૬, ૭. એ રીતે શસ્ત્રના પ્રતાપે કરી તે પૃથ્વી વિષે વિખ્યાત થયો. પછી તમારા હિત વાસ્તે ઇન્દ્રે તેનાં કવચ તથા કુંડળની ભિક્ષા માગી, તે વખતે દેવમાયા વડે મોહિત થએલા તેણે પરમ અચિંત સહજ એવાં દિવ્ય કુંડળ તથા કવચે કરી યુક્ત થએલા તેને અર્જુનને સંગ્રામ વિષે વાસુદેવના જોતાં હજ્યો. ૧૦. આત્મજીના તથા મહાત્મા પરશુરામના શાપથી, કુંતિને વરદાન આપવાથી, ઇન્દ્રની માયા વડે, સંખ્યા વિષે અર્હ રથ કહી ભીષ્મના અવમાનથી, શલ્ય થકી થએલા તેજેવધથી વાસુદેવના ન્યાયથી, રૂદ્ર, દેવરાજ, યમ, વરુણ, કુબેર, દ્રોણ તથા મહાત્મા કૃપાચાર્યથી દિવ્ય એવાં અસ્ત્ર ગ્રહણ કરી. ગાંડીવ ધનુષ ધરનાર અર્જુનને, સૂર્ય સરખા ક્રાંતિવાળા સૂર્યપુત્ર કર્ણને સંગ્રામ વિષે હજ્યો. ૧૧, ૧૨. ૧૩, ૧૪. હે પુરૂષવ્યાધ ! એ રીતે આત્મજી તથા પરશુરામે શાપ આપેલો, ઘણાકથી હિંતરાયલો તમારો ભાઈ કર્ણ, યુદ્ધમાં મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયો છે, માટે તમારે શોક કરવા લાયક નથી. ” ૧૫.

एवं शतस्तव भ्राता बहुभिश्चापि वंचितः ।

न शोक्यः पुरुषव्याघ्र युद्धेन निधनं गतः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजघर्मांनुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
कर्णवीर्यकथनं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ૫ ॥

અધ્યાય ૬ ટો-શ્રીઓને શાપ.

વૈશંપાયન ઉવાચ ॥ एतावदुक्त्वा देवर्षिर्विरराम स नारदः

युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्दध्याँ शोकपरिप्लुतः ॥

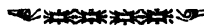
વૈશંપાયન કહે છે:—હે જનમેજય ! એટલાં વચન કહી, દેવર્ષિ તે નારદે બોલવું બંધ કર્યું, અને શોકે કરી વ્યામ એવા રાજર્ષિ યુધિષ્ઠિર તો બ્યાન કરવા લાગ્યા. ૧. તે

વખતે દીન મનવાળા, શોકે કરી ઉપહત, આતુર, સર્પની પેઠે આસોઆસ નાંખતા, ચેત-
રકથી અશ્રુએ કરી વ્યાસ નેત્રવાળા અને દીન તે યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે શોકે કરી વ્યાસ અંજવાળી
દુઃખે કરી ઉપહત છે ચેતના જેની એવી મધુર લાપણ કરનારી કુંતિ, વખતને લગતું
ઘટતી રીતે આવું વાક્ય કહેવા લાગી કે,—“ હે યુધિષ્ઠિર ! હે મહાબાહો ! હે મહાપ્રાણ !
“ એ કણ્વોના તું શોચ કરવા યોગ્ય નથી, માટે શોકને છોડી દે ને આ મ્હારાં વચન સાંભળ.
“ ૨, ૩, ૪. ત્હારે અર્થે ભાઈપણું જણાવવા સારૂં પૂર્વે મ્હેં તેને કહ્યું હતું. તેમ જ ધર્મ
“ ધરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તેને પિતા ભારકરદેવે પણ કહ્યું હતું. ૫. હિત ઇચ્છનાર સુહૃદે જે
“ કહેવું ઘટે તે દિવાકર એવા સૂર્ય સ્વપ્નમાં પણ તેને અનેક રીતે કહ્યું હતું. એ રીતે પૂર્વે અમે
“ બંનેએ સ્નેહના કારણે કરી કહ્યું તો પણ હું ત્યાં સૂર્ય, કોઈ તેને શાંત કરવા ત્હારી સાથે
“ એકતા કરવા સમર્થ થયાં નહિ, ને મૃત્યુગ્રસ્ત વૈરનું ઉદ્ધરણ કરવામાં પ્રીતિમાન તથા તમારું
“ ઉલટું કરનાર જાણી પછી મ્હેં ઉપેક્ષા કરી. ” ૬, ૭, ૮. એ રીતે માતાનાં વચનથી
અશ્રુથી વ્યાકુળ નેત્રવાળા શોકે કરી વ્યાકુળ ઇન્દ્રિયેવાળા એવા ધર્માત્મા ધર્મરાજએ કહ્યું
કે,—“ હે જનનિ ! કણ્વોનું જન્મ વૃત્તાંત ગુપ્ત રાખવાથી હું આ રીતે પીડિત થયો; ” એ
રીતે તેને કહી મોટા નેત્રવાળા દુઃખસમન્વિત યુધિષ્ઠિરે “ સર્વ લોક વિષે સ્ત્રીઓ ગુણ
વૃત્તાંત ધારણ કરશે નહિ ” એમ શાપ દીધા. ૯, ૧૦. પછી ઉદ્દિમ હૃદયવાળા તે રાજા,
પુત્ર, પૌત્ર, સંબંધી તથા સુહૃદોને યાદ કરી ઉદ્દિમ ચિત્ત થયા. ૧૧. ત્યાર પછી શોક વડે
વ્યાસ છે આત્મા જેનો એવો સંતાપથી પીડિત રાજા સધૂમ અમિ સરખો થઈ વૈરાગ્યને
પ્રાપ્ત થયો. ૧૨.

તતઃ શોકપરીતાત્મા સધૂમ इव पावकः ।

निर्वेदमगमद्धीमान् राजा संतापपीडितः ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
શ્રીશાપોષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥૬॥

અધ્યાય ૭ મો—યુધિષ્ઠિર પરિદેવન (૬૬ાનિ.)

વૈશંપાયન ઉવાચ ॥ યુધિષ્ઠિરસ્તુ ધર્માત્મા શોકવ્યાકુલચેતનઃ

શુશોચ દુઃસ્થસંતપ્તઃ સ્મૃત્વા કર્ણં મહારથમ્ ॥

વૈશંપાયન કહે છે—હે જનમેજય ! જેનું ચિત્ત શોકે કરી વ્યાકુળ છે એવા અને દુઃખે
કરી સંતપ્ત એવા ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર, મહારથ કણ્વને યાદ કરી શોચ કરવા લાગ્યા. ૧
દુઃખ તથા શોકે કરી આવિષ્ટ વારંવાર નિશ્વાસ મૂકતા, શોકકર્શિત યુધિષ્ઠિર રાજા, અર્જુનને
જોઈ તે પ્રત્યે આવી રીતે વચન કહેવા લાગ્યા કે, “ આપણે વૃષ્ણિ તથા અંધકના નગર
વિષે બિલ્લા માગીને નિર્વાહ કરત તો પુરૂષે વગરની શાંતિવડે કરી આ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાત
નહિ. ૨, ૩. તેમ આપણા પુરૂષાર્થ પણ બરાબર સિદ્ધ થયા નહિ ને આપણા શત્રુ કૌર-
વોના સિદ્ધ થયા; કારણ કે, તેઓ સ્વર્ગવાસી પણ થયા ને આપણે તો પોતે પોતાને
મારી ધર્મના ફળને પણ શું પ્રાપ્ત થઈશું ? ૪. આપણાં તો બંને બગડ્યાં માટે ક્ષત્રિયના
આચારને, સહાયાદિને. પરાક્રમને તથા ક્રોધને પણ ધિક્કાર છે; કેમકે જે આચારાદિવડે

આપણે આ શોકને પ્રાપ્ત થયા. વાસ્તે વનચારીને નિત્ય એવાં ક્ષમા, દમ, શૌચ, વૈરાગ્ય, અમાત્સર્ય અહિંસા તથા સત્યવચન: એ સર્વ ધર્મથી શ્રેષ્ઠ છે. લોભ તથા મોહથી દંભ તથા માનને આશ્રયેલા આપણે રાન્ય પામવાની ઇચ્છાથી આ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા. ૫, ૭. પૃથ્વી વિષે હજુએકા આંધવોને જોઈ જ્યને ઇચ્છતા આપણને ત્રૈલોક્યના રાન્યવડે પણ કોઈ પ્રહર્ષ કરી શકે નહિ તથાપિ અર્થથી હીન અને આંધવ જેમના હજુઆ છે એવા આપણે, પૃથ્વી વાસ્તે અવધ્ય એવા રાન્યઓનો ત્યાગ કરી જીવિએ છીએ. ૮. ૯. રાન્યરૂપ આભિષની ઇચ્છા કરનારને આભિષની ઇચ્છા કરતા આનોની પેઠે શુભ થાય અને આપણને તો રાન્યરૂપ આભિષ ઇષ્ટ હતું અને તેને છોડી દેવું પણ ઇષ્ટ હતું તથાપિ સમગ્ર પૃથ્વી, સુવર્ણના રાશિ, સર્વ ગાયો તથા અશ્વ, એ બધાં માટે પણ જે આ હજુઆ, તે ત્યાગ કરવા લાયક ન હતા; એટલે કે બંધુઓ માટે એ સર્વ ત્યાગ કરવા લાયક હતું પણ તે માટે બંધુઓ ત્યાગ કરવા લાયક ન હતા; ૧૦, ૧૧. કામક્રોધ વડે આપ્ત અને ક્રોધ તથા હર્ષથી સમન્વિત એવા તે, મૃત્યુના વાહનમાં બેસી યમલોક પ્રત્યે ગયા. ૧૨. માતા-પિતા, તપ, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, તિતિક્ષા, ઉપવાસ, યજ્ઞ, ગૌરી વ્રતાદિ વ્રત, દુર્ગોત્સવાદિ કૌતુક તથા લક્ષ્મીનારાયણ શિવાદિક મંગલ; ઇત્યાદિ ઉપાયવડે બહુ કટ્યાણ્યુક્ત એવા પુત્રોને ઇચ્છે છે. એમ કરતાં કોઈ વખતે માતાઓ ગર્ભ ધારણ કરે છે; તેમને દશ માસ પર્યંત ધારણ કરે છે. ૧૩, ૧૪. તે પછી કુશળતાથી તે ગર્ભ પ્રસૂત થઈ જવે, તેને જોઈ કૃપણ અને કળને ઇચ્છતી તેમની માતાઓ આવી રીતે મનમાં વિચાર કરે છે જે, સુંદર કુંડળવાળા આ પુત્ર સંભાવિત યુવાવસ્થાવાળા અને બલિષ્ઠ થઈ આપણને આ લોક તથા પરલોક વિષે જ્યારે મુખ આપે ત્યારે જાણે કે એ આપણા પુત્ર, એવા વિચારવાળી આ સ્ત્રીઓના સુંદર કુંડળ પહેરેલા યુવાન એવા આ પુત્રોને આપણે હણ્યા, તેથી તેમનો એ બધો સમુદ્ધોગ કેવળ નિષ્ફળ થયો. કેમ કે તેઓ પૃથ્વીના ભોગને ભોગવ્યા વગર પિતૃ તથા દેવતાઓના ઋણથી મુક્ત થયા વગર, યમલોક પ્રત્યે ગયા. હે અંબા ! ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ગાંધારી બન્ને જ્યારે ધન-રત્ન વિષે કામનાવાળાં થયાં ત્યારે જ દુર્યોધનાદિક રાન્યઓ હજુઆ. કામ, ક્રોધ તથા હર્ષથી વિષમ એવા તે જ્યના કળને ક્યારે પણ ભોગવશે નહિ. માટે પંચાલ તથા કૌરવોમાંના જેઓ હજુઆ તેઓ હજુઆ જ, કેમકે આ લોક, પોતાના કર્મથી સ્વર્ગમાં ગયા એમ તેમને જોતા નથી. આ લોકના વિનાશ વિષે આપણે જ કારણ કહેવાયા પણ તે બધાનો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો વિષે જ પર્યવસાન થશે; કેમ કે આપણે અવાંતર કારણ છીએ પણ આપણા રાન્યનો અપહાર કરવાથી મુખ્ય કારણ તો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જ છે. હંમેશ તરવામાં જેની બુદ્ધિ છે, દ્રેષ કરનાર, જેનું કપટદ્વૃતાદિવડે ઉપજીવન છે, ઉપરથી વિન્ય રાખનાર, અપકાર ન કરનાર આપણા વિષે અપકાર કરનાર ધૃતરાષ્ટ્ર જ સર્વ અનર્થનું મૂળ ભૂત થયો; તેથી તેમની કામના પણ પૂરી ન થઈ, તેમ આપણી પણ ન થઈ, તેમ તેમનો તથા આપણો કોઈનો જ્ય પણ ન થયો અને તેમણે પણ આપણા દ્રેષથી મુખે પૃથ્વી ભોગવી નહિ. મુખે સ્ત્રીઓનો ઉપભોગ કર્યો નહિ તથા ગીતવાદ્યાદિક પણ શ્રવણ કર્યા નહિ. તેમજ ચાકર તથા સંબંધીઓનાં વાક્ય સાંભળ્યાં નહિ, તેમ જ પડિતોનાં વાક્ય પણ સાંભળ્યાં નહિ, અમૂલ્ય રત્ન ભોગવ્યાં નહિ. પૃથ્વી તથા દ્રવ્યનો સારી રીતે આગમ થાય એવી ચેષ્ટા કરી નહિ. આપણી સમૃદ્ધિ જોઈ વિવર્ણ, સ્વેત તથા કૃષ્ણ થઈ આપણા દ્રેષથી

તપેલા તેણે આ લોકનું સુખ પણ સારી રીતે ભોગવું નહિ, શકુનિએ, જેની પાસે આપણો અબયુદ્ધ નિવેદન કર્યો છે અને પુત્રને અનુસરવાથી અન્યાય માર્ગે ચાલનાર જે વૃતરાષ્ટ્ર રાજા છે તે પણ પિતા ભીક્ષુ તથા વિદુરના વાક્યનો અનાદર કરી અપવિત્ર, લુબ્ધ તથા ક્રમવશ થયેલા પુત્રને નિયમમાં ન રાખવાથી મારી પેઠે જ ક્ષયને પ્રાપ્ત થયા. એ રીતે પ્રદીપ્ત યશથી બ્રષ્ટ થયેલો દુર્યોધન, પણ ભાઈઓને મરાવી, આ વૃદ્ધ માતા-પિતાને શોકાગ્નિ વિષે નાંખી ગયો. અમારા દ્રૌપદસંયુક્ત, સદા પાપભુદ્ધિવાળા, યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા એ દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણની સન્નિધિ વિષે અમારા દ્રૌપદી “ પાંડવ નષ્ટ થઈ ચૂક્યા ” એ રીતે જે વાક્ય કહ્યું તે રીત કુલીન એવો કયો બંધુ, સુહૃન્નજન આગળ કહે ? તેજસ્વંત ભાસ્વર પદાર્થોની પેઠે સર્વ દિશાઓને આળતા આપણે પણ દુર્યોધનના દોષથી ઘણાં વર્ષ સુધી દુઃખને પ્રાપ્ત થયા. અને આપણો વૈરપુરૂષ દુર્મતિ તે દુર્યોધન પણ દૃઢ બંધનને પ્રાપ્ત થયો અને આ કુળનો નાશ પણ આપણે દુર્યોધન માટે કર્યો. જે દુર્યોધન માટે અવધ્ય ભીષ્માદિકનો વધ કરી, લોક વિષે નિંદાને પ્રાપ્ત થયા. આ કુળનો અંત કરનાર દુર્મતિ પાપપુરૂષ દુર્યોધનને દેશનો પતિ કરી, હાલ વૃતરાષ્ટ્ર રાજા શોચ કરે છે. ૧૫. શરતીર હણાયા, પાપ કર્યું, પોતાનો દેશ ખોયો, અને તેમને હણી, અમારા સર્વનો ક્રોધ પણ ગયો, પણ આ શોક મને રૂંધે છે. હે ધનંજય ! કરેલું પાપ, ઉપકારથી, કલ્યાથી, પશ્ચાત્તાપથી, દાનથી, તપથી, ત્યાગથી, તીર્થમાં ગમન કરવાથી તથા શ્રુતિસ્મૃતિના જપથી હણાય છે. તેમાં પણ “ ત્યાગવાન ફરીથી પાપ કરવા પરિપૂર્ણ થતો નથી ” એવી શ્રુતિ છે. ૧૬, ૧૭. તેમ “ ત્યાગવાન જન્મમરણને પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ. ” એ રીતે પણ જ્યારે શ્રુતિ છે, ત્યારે યોગમાર્ગને પામેલ તથા શ્રવણમનનાદિ વડે “ અહં બ્રહ્માસ્મિ ” એ રીતે નિશ્ચિત બુદ્ધિવાળો પુરૂષ, અખંડાનંદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮. ત્યારે હે ધનંજય ! એ રીતે ત્યાગના ફળને જાણતો હું, સુખ-દુઃખરહિત, ધ્યાનનિષ્ઠ તથા જ્ઞાનસમન્વિત થઈ, હે પરંતપ ! તમારો સર્વની આજ્ઞા લઈ વન પ્રત્યે જઈશ. ૧૯. હે અરિસૂદન ! “ સમગ્ર ધર્મ કંઈ પાળી શકાતા નથી ” એવી શ્રુતિ છે, ગૃહસ્થાશ્રમી મહેં એ પ્રત્યક્ષ જોયું છે અને પરિગ્રહને ઇચ્છતા મહેં પાપ પણ કર્યું તેથી પાછું જન્માદિ થાય, માટે “ જન્મક્ષયનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવા શક્ય થવાય છે ” એવી શ્રુતિ છે, માટે હું તો જન્મ ટાળવા સાડું પરિગ્રહ, સમગ્ર રાજ્ય તથા સુખનો ત્યાગ કરી મમત્વ તથા શોકરહિત અને સુખ-દુઃખથી મુક્ત થઈ વન પ્રત્યે જઈશ, અને તું નિષ્કંટક તથા કલ્યાણરૂપ આ પૃથ્વીનું પાલન કર ! ! હે કુરંનંદન ! મ્હારે રાજ્ય તથા ભોગનું પ્રયોજન નથી. ૨૦, ૨૩. એટલામાં વચન કહી કુરંરાજ યુધિષ્ઠિરે ખોલવું બંધ કર્યું. તે પછી તેથી નાના પૃથાપુત્ર અર્જુન, તેમને કેહેવા લાગ્યા. ૨૪.

एतावदुत्तवा वचनं कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

उपारमस्ततः पार्थः कनीयानभ्यभाषत ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
युधिष्ठिरपरिदेवनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

અધ્યાય ૮ મો-અર્જુનનું લાપણું.

વૈશંપાયન ઉવાચ ॥ અથાર્જુન ઉવાચેદમધિક્ષિત ઇવાક્ષમી

અભિનીતતરં વાક્યં દદવાદપરાક્રમઃ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—હે જનમેજય ! તરસ્કાર કરેલાની પેઠે ક્ષમા રહિત, દઢ છે વાદ તથા પરાક્રમ જેનું એવો અર્જુન, અત્યંત ઉતાવળથી આવી રીતે વાક્ય કહેવા લાગ્યો. ૧ ઉગ્ર પરાક્રમવાળો, મહા તેજસ્વી ઇન્દ્રપુત્ર અર્જુન, પોતાના આત્માને ઉગ્ર દેખાડતાં, એ મલોક્ષાં ચારી ગર્વથી આવી રીતે કહેવા લાગ્યો કે, “ અરે ! આ દુઃખ, કષ્ટ તથા અતિ મૂઢપણું છે ! કેમ કે અમાનુષ કર્મ કરી તમે ઉત્તમ લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરો છો. ૨, ૩. શત્રુઓને હણી, સ્વધર્મથી સંપાદન કરેલી પૃથ્વીને પ્રાપ્ત થઈ, બુદ્ધિલાઘવથી આ રીતે સર્વનો ત્યાગ કેમ કરો છો ? ૪. ક્ષત્રીય તથા દીર્ઘસૂત્રી પુરૂષને રાજ્ય ક્યાંથી ! જ્યારે તમારે રાજ્ય ગ્રહણ કરવું ન જ હતું ત્યારે ક્રોધમૂર્ચિત થઈને તમે રાજ્યોને શું કરવા માર્યા ? ૫. હણાયું છે કલ્યાણ જેનું અને દરિદ્ર માટે સર્વ લોકમાં વિખ્યાત નહિ તથા પશુ-પુત્ર વિનાનો જે હોય તે ધર્નાચંતાથી વિમુખ થઈ, ભિક્ષાવડે પોતાનું જીવિત નિભાવે અને પૌરૂષથી કાંઈ પણ પારકા અર્થને પ્રાપ્ત થવા ઈચ્છે નહિ. તમે તો કલ્યાણને પામેલા, સંપન્ન, સર્વ લોક વિષે વિખ્યાત તથા પશુ-પુત્રાદિયુક્ત છો માટે પુરૂષાર્થથી અર્થને પામી, હવે ભિક્ષા માગી જીવવાને ઈચ્છો છો, તેથી મને એમ લાગે છે કે તમારી બુદ્ધિ ઉલટા વિચાર કરે છે. હે નૃપ ! સમૃદ્ધ રાજ્યને છોડી દઈ, ભિક્ષાપાત્રવડે આ પાપિષ્ઠ વૃત્તિનો આશ્રય કરી જીવતાં તમને આ લોક શું કહેશે ? હે પ્રભો ! ધર્માદિક સર્વ અર્થને છોડી દેવાથી હણાયું છે કલ્યાણ જેનું એવા, નિષ્કિંચન થઈ મૂઢની પેઠે શું કરવા ભિક્ષા માગવાની ઈચ્છા કરો છો ? આ રાજકુળ વિષે ઉત્પન્ન થઈ, સમગ્ર પૃથ્વીને જીતી, સમગ્ર ધર્મ તથા અર્થને છોડી દઈ મૂઢપણીથી શું કરવા વન વિષે જવા ઈચ્છો છો ? જે કાંઈ અસાધુ પુરૂષ, તમા વિના રહેલા આ હુત દ્રવ્યને નષ્ટ કરશે તો યજ્ઞાદિધર્મ-લોપજન્ય પાપ તમને પ્રાપ્ત થશે. “ નિષ્કિંચનપણું મુનિઓનું જૂપણ છે, રાજ્યોનું નથી. ” એ વાક્યના ઉદ્દેશથી નહુપ રાજ્યએ પણ અધનતા નિમિત્તથી નિર્દય કર્મ કરી કલું છે જે:—“ નિર્ધનપણાને ધિક્કાર છે. અને નિષ્કિંચનપણું ઋષિઓને જૂપણ રૂપ છે ” એ તમે પણ જાણો છો અને જે આ “ ધર્મ ” એ રીતે કહેવાય છે તે પણ ધનથી જ પ્રવર્તમાન થાય છે. જે જેનું ધન હરણુ કરે છે તે તેનો ધર્મ જ હરણુ કરે છે. હે રાજન્ ! આપણું ધન હરણુ કરે, ત્યારે ક્ષત્રિય આપણે કાનો અપરાધ ક્ષમા કરીએ ! પાસે ઉભેલા દરિદ્રને, લોકો દૂષિત થયેલાને જીએ તેમ જીએ છે. માટે તમે લોક વિષે પાતકરૂપ દારિદ્ર્યની પ્રશંસા કરવા યોગ્ય નથી. હે રાજન્ ! લોકો પતિતનો શાય કરે તથા નિર્ધનનો શાય કરે માટે પતિત તથા નિર્ધન બન્ને તુલ્ય છે. અહીં તહીંથી એકઠા કરેલા વૃદ્ધિ પામેલા અર્થથી પર્વતોમાંથી જેમ નદીઓ નિકળે, તેમ સર્વ ક્રિયાઓ પ્રવર્તમાન થાય છે. હે નરાધિપ ! અર્થથી ધર્મ, કામ તથા સ્વર્ગ થાય છે, તેમ જ મુમુક્ષુ જનોની પ્રાણયાત્રા પણ અર્થાધીન છે; એટલે મોક્ષ પણ અર્થથી થાય છે. અર્થ કરી વિહીન માટે જ અદ્યપણુદિવાળા પુરૂષની સર્વ ક્રિયાઓ, જેમ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં કુત્સિત નદીઓ નાશ પામે તેમ નાશ પામે છે. જેને અર્થ તેના મિત્ર, જેને

અર્થ તેના આંધવ, જેની પાસે અર્થ તે જ લોક વિષે પુરૂષ અને પંડિત પણ તે જ. અર્થની કામનાવાળા નિર્ધન પુરૂષને તુરત અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી અને જેમ હસ્તી હસ્તી સાથે મળી જાય તેમ, જ્યાં ધન હોય તેમાં ધન જઈ મળે છે. હે નરાધિપ ! ધર્મ, કામ, સ્વર્ગ, હર્ષ, ક્રોધ, શ્રુત તથા દમ એ સર્વ અર્થથી પ્રવર્તે છે. કુળની મર્યાદા પણ ધનથી રહે છે અને ધર્મ પણ ધનથી પ્રવર્તમાન થાય છે. હે પુરૂષોત્તમ ! નિર્ધનના આલોક તથા પરલોક બન્ને સુધરતા નથી. અર્થાત્ બન્ને લોક બગડે છે. કેમ કે નિર્ધન માણસ, ધર્મ-દૃત્ય પણ યથાર્થ કરી શકે નહિ. માટે પવર્તમાંથી જેમ નદી સંવે તેમ ધર્મ ધનથી જ થઈ શકે છે. હે રાજન ! જેના અર્થ, ગાયો, ચાકર તથા અતિથિ ક્ષીણ થયાં હોય તેને જ લોક વિષે દ્રશ જાણવો પણ શરીરે જે દ્રશ હોય તેને દ્રશ જાણવો નહિ. હે રાજન ! ન્યાયથી તમે જીએ, દેવાસુરપુદ્ધ વિષે દેવતાઓએ જ્ઞાતિ તથા આંધવ રૂપ દૈત્યોનો વધ કરી તેમનું ધન ગ્રહણ કર્યું માટે જ્યારે પારકાનું ધન હરણ કરવું નહિ ત્યારે રાજ્ય કેવી રીતે ધર્માચરણ કરે ! તેને બીજી જીવિકા ન હોવાથી કામ રીતે ધર્મ થાય જ નહિ. વેદ વિષે પણ કવિઓએ એટલો જ નિશ્ચય કર્યો છે. ૬, ૭. વેદત્રયીનું અધ્યયન કરવું, વિદ્વાન થવું, અને સર્વ પ્રકારથી ધનનો સંગ્રહ કરી યત્નથી યજ્ઞ કરવું. ૮. દેવતાઓ દ્રોહથી જ સ્વર્ગ વિષે સ્થાનને પ્રાપ્ત થયા છે. દેવતાઓ, જ્ઞાતિના દ્રોહ વિના બીજું શું ઇચ્છે છે ? ૯. દેવતાઓનો એ રીતે નિશ્ચય છે. તે જ રીતે શાશ્વત વેદવાદ છે, અધ્યયન, અધ્યાપન, યજ્ઞ યાજ્ઞ તથા ધનસંગ્રહ, એ જ શ્રેયસ્કર છે માટે રાજ્યોને પારકાઓનું ધન લેવું એ કંઈ દોષ નથી; કેમ કે કાંઈને અપકાર કર્યા વગર રાજ્યોને કયાંય કંઈ પણ ધન મળે એમ અમે જોતા નથી, ૧૦, ૧૧. માટે રાજ્યો તો એ જ રીતે આ પૃથ્વીને જીતી યજ્ઞ કરે છે. પુત્ર જેમ પિતાના ધનને “ આ ઝ્ઞાતું છે ” એમ કહે, તેમ રાજ્ય પણ “ આ પૃથ્વી ઝ્ઞારી છે ” એમ કહે છે. એ રીતે રાજર્ષિઓ પૃથ્વી સંપાદન કે યજ્ઞ કરી અતે સ્વર્ગમાં જાય છે; કેમ કે એમ કરવું એ રાજ્યોનો ધર્મ છે. ૧૨. જેમ જળના પ્રવાહો, પૂર્ણ સમુદ્રમાંથી નિકળી, દશે દિશાઓમાં જાય છે તેમ જ ધનના રાશિઓ પણ રાજ્યના કુળ-માંથી નિકળી સમસ્ત પૃથ્વીમાં વ્યાપ્ત થાય છે. ૧૩. પ્રથમ આ પૃથ્વી દિલીપ, નૃગ, નહુપ, અંબરીષ તથા માંધાતાની હતી, તે આ પૃથ્વી હાલ તમારે સ્વાધીન છે. ૧૪. માટે તે તમને સર્વ દક્ષિણાત્મક દ્રવ્યમય યજ્ઞ સંપ્રાપ્ત થયો છે, તે જો નહિ કરો તો, તમે રાજ્યના પાપને પ્રાપ્ત થશો. ૧૫. જે માંડલિક તથા પ્રગલ્ભિકો રાજ્ય, દક્ષિણાવાન અશ્વમેધે કરી યજ્ઞ કરે, તે સર્વ ત્યાં આવી તેનાં અવલૂથ સ્નાન વિષે પવિત્ર થાય છે. ૧૬. વિશ્વરૂપ મહાદેવે સર્વમેધ નામના મહામય વિષે સર્વ જૂતનો તથા પોતે પોતાનો પણ હોમ કર્યો હતો. ૧૭. માટે પશુ, પત્ની તથા યજ્ઞમાન ત્રણ વેદ અને ચાર ઋત્વિજ, એ દશરથનો જેમાં પ્રચાર થાય છે એવો મોટો આ ભૂતિપથ “ શાશ્વત તથા અનાદિ છે ” એમ અમે સાંભળ્યું છે, માટે હે રાજન ! તમે તે રસ્તો છોડી આડે રસ્તે જાઓ નહિ. ” ૧૮.

શાશ્વતોઽયં ભૂતિપથોઽનાદિસ્તમનુશુધુમ ।

મહાન્ વાશરથઃ પંથા મા રાજન્ કુપથં ગમઃ ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि रा० अर्जुनवाक्ये गुर्जरभाषायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

અધ્યાય ૯ મો-યુધિષ્ઠિરનું સાપણ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ મુહૂર્તે તાવદેકાગ્રો મનઃશ્રોત્રેતરાત્મનિ

ધારયન્નપિ તચ્છત્વા રોચેત વચનં મમ ॥

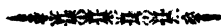
યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ તું પણ મહારાં વચન સાંભળી, મુહૂર્ત પર્યંત હૃદયક્રમણ વિષે મન તથા શ્રોત્રને સ્થિર કરી એકાગ્ર થા ! ! એટલે પછી મહારાં વચન તને રૂચિર થશે ! ૧ કેમકે અંતર્ભુખને જ નિવૃત્તિમાર્ગ પ્રદિ છે, બહિર્ભુખને નથી. હું ગ્રામ્ય સુખનો ત્યાગ કરી, સાધુગમ્ય એવા માર્ગ પ્રત્યે જઈશ. ક્યારે પણ ત્યારે વાસ્તે રાજ્યનો સ્વીકાર નહિ કરું. ૨ ત્યાં તું કહીશ કે રાજ્ય એ જ સાધુગમ્ય માર્ગ, તો ત્યાં કહું તે સાંભળ-એકજ્ઞાએ, ગમ્ય એવો કલ્યાણરૂપ માર્ગ કયો ? એ રીતે મને પૂછ અથવા પૂછવાને ન ઇચ્છતો હોય તોય હું કહું તે સાંભળ. ૩. ગ્રામ્ય સુખ તથા ગ્રામ્ય આચારનો ત્યાગ કરી મોટું તપ કરતો હું અરણ્યમાં ફળ તથા મૂળનું પ્રાશન કરી મૃગ સાથે વિચરીશ. ૪. ચર્મ, ચીર તથા જટાને ધારણ કરી, પારમિત આહારથી દૃશ્ય શરીરવાળો હું એ વખતે સ્નાન કરી અગ્નિમાં હોમ કરીશ. ૫. શીત, ગરમ, આતપ, ક્ષુધા, પિપાસા તથા શ્રમને પણ સહન કરીને વિધિ-યુક્ત તપવડે શરીરને શોષણ કરીશ. ૬. અરણ્યમાં વસનારાં માટે જ દર્શિત એવાં મૃગ તથા પક્ષિઓની મન તથા કણને સુખ દેનારી અનેક પ્રકારની વાણી નિરંતર શ્રવણ કરતો અને પ્રકુલિત વૃક્ષ તથા લતાઓના મુંદર ગંધને સૂંઘતો, નાના પ્રકારનાં રૂપવાળાં રમણીય વન-વાસી પ્રાણીઓને જોતો, વાનપ્રસ્થ જનકુળવાસિઓનાં પણ દર્શન કરી તેમનું અપ્રિય ન કરતો, ગ્રામવાસીનું પણ અપ્રિય ન કરતો, એકાંતમાં રહીને વિચાર કરતો અને પક્વ તથા અપક્વ ફળમૂળાદિથી વર્તતો હું, વન્ય (વનમાં થનારાં) ફળાદિક તથા જળવડે અને વાણીવડે પિતૃઓ તથા દેવતાઓને નૃપ્ત કરીશ. ૭-૧૦. એ રીતે આરણ્યક શાસ્ત્રોના અલંબિત ઉચ્ચ વિધિને સેવન કરતો હું, આ દેહની સમાપ્તિની વાટ જોઈશ. ૧૧. અથવા મુંડિત મસ્તકવાળો થઈને મનનશીલ એકલો હું, એક એક દિવસ એક એક વૃક્ષ પાસે ભિક્ષા માગી કલેવરનો ક્ષય કરીશ. ૧૨. રજવડે ઢંકાઈ ગયેલો, શૂન્ય ધર અથવા વૃક્ષના મૂળમાં નિવાસવાળો, જેણે સર્વ પ્રિય તથા અપ્રિય ત્યાગ કર્યું છે એવો, શોક અને દર્પ રહિત, નિંદા તથા આત્મસ્તુતિ જેને તુલ્ય છે, આશા તથા મમત્વરહિત, સુખ-દુઃખરહિત, ક્રોધ વસ્તુનો સ્વીકાર નહિ કરનાર, યોગે કરી આત્માને વિષે જ રમતો, આત્મા જેનો પ્રસન્ન છે, જેની આદૃતિ જડ, અંધ તથા બાધરના સરખી છે, ક્યારેય પણ ક્રોધની સાથે સંવાદ ન કરતો, સ્થાવર જંગમાત્મક ચાર પ્રકારનાં સર્વ પ્રાણીઓની હિંસા ન કરતો, સ્વધર્મસ્થ તથા ઇન્દ્રિયપોષક પ્રજા પ્રત્યે સમાન ક્રોધનો ઉપહાસ ન કરતો, ક્રોધ વખતે ભૂકડી ન ચડાવતો, સુખ જેનું નિરંતર પ્રસન્ન છે, સર્વ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર, ક્રોધને માર્ગ ન પૂછતો, ક્રોધ એક માર્ગથી જતો, વિશેષે કરી ક્રોધ દેશ કે દિશા પ્રત્યે જવા ન ઇચ્છતો, ક્યાંય પણ જવામાં અપેક્ષારહિત. પાછું વાળી ન જોતાં જતો, સરળ અંતર્ભુખ સ્વદ્ભક્ત-મુક્તશરીરાભિમાનશૂન્ય, જેમ સારી રીતે સુતેલો શિશુ પણ સંસ્કારના દૃઢપણાથી સ્તનપાન કરે છે એમ જ દેહદયના અભિમાને કરી હીન છતાં, પણ હું ભોજનાદિક કરીશ; વિરૂદ્ધ એવા જે સર્વ દંડ તેમને ન ગણકારતો, અહપ, સ્વાદુ વા અસ્વાદુ એક ધરમાં જો

ન મળે તો બીજા ઘરમાં, ત્યાં પણ ન મળે તો વળી ત્રીજા ઘરમાં પ્રાર્થના કરીશ અને ત્યાં નહિ જ મળે તે દિવસે સાત ઘેર લિક્ષાર્થે જઈશ. ૧૩-૨૧. જ્યારે વૃમશ્ચન્ય, ટેકાણે મુક્યું છે મુસલ જેમાં, અમિહીન, ગૃહસ્થનું ભોજન થઇ ગયા પછી, તેમ જ અતિથિનો સંચાર થઇ ગયા પછી અને લિક્ષુકો પણ ગયા પછી એક વખતે, ત્રણ, બે વા પાંચ ઘર પ્રત્યે હું લિક્ષાર્થે ગમન કરીશ. ૨૨-૨૩. એ રીતે સ્નેહરૂપી પાશને છોડી દઇ હું આ પૃથ્વી પ્રત્યે વિચરીશ. લાલ વા અલાલ વિષે સમદર્શી, મોટા તપ વાળો, જીવવા ઇચ્છનારની પેઠે ધનાદિ સંગ્રહ ન કરતો અને મરવા ઇચ્છનારની પેઠે ધનાદિનો ત્યાગ ન કરતો. જીવિત તથા મરણને સમાન જાણતો એક જણ વાંસલાએ કરી આહુને કાપે અને એક જણ બીજા આહુ ઉપર ચંદનનો લેપ કરે: તે બન્નેનું અકલ્યાણ તથા કલ્યાણ ન ચિંતન કરતો જીવતાં માણસથી બની શકે એવી પોતાના અબ્યુદયની સર્વ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી, શરીરનો નિર્વાહ થાય એટલી જ ક્રિયા કરીશ. તે કર્મ વિષે પણ આસક્તિ રહિત થઇને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાનો ત્યાગ કરી, સંકલ્પ રહિત, બુદ્ધિનો મળ સારી રીતે દૂર કરીને, સર્વ સંગથી વિમુક્ત, સર્વ સ્નેહપાશને છોડી દેનાર, વાયુની પેઠે કોઈને પણ વશ ન રહેનાર, રાગ જેનો ટળી ગયો છે એ રીતે વિચરતો હું, શાશ્વતી તુષ્ટિને પ્રાપ્ત થઇશ. હે અર્જુન ! અજ્ઞાનને લીધે તૃષ્ણાથી મ્હેં મોટું પાપ કર્યું છે. કેમ કે કેટલાંક મદ માણસો, સારાંનરસાં કર્મ કરી, પોતાના સુખનિમિત્તમૂતથી પાછળ લાગેલાં સ્ત્રીઆદિકનું પોપણ કરે છે: પણ પ્રાણ ક્ષીણ થવાથી આ કલંચરને છોડી દઇ, આયુષને અંતે તે સારાં નરસાં કર્મજન્ય પાપને પોતે ભોગવે છે: કારણ કર્મનું ફળ કર્તાને જ ભોગવવું પડે છે. એ રીતે રથચક્રની પેઠે લમતા આ સંસારચક્રમાં કાર્યવાન એવા આ ભૂતપ્રામ, સાથે સંયોગને પામે છે: જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ તથા વેદનાએ કરી સંકાર્ણ એવા અપાર જૂઠા સંસારને જે ત્યાગ કરે તે સુખી થાય છે. સ્વર્ગમાંથી દેવતાઓ અને પોતપોતાના સ્થાનકમાંથી મહર્ષિઓ પણ પડે છે ત્યારે અવિદ્યાના તત્વને જાણનાર કયો પુરૂષ, સ્વર્ગના ઐશ્વર્યની કામના કરે ? કોઈ પણ ન કરે. સ્વરૂપ એવા પૃથ્વીપતિ રાજાઓ, પોતાના અપમાનાદિ કારણથી અનેક પ્રકારનાં કપટાદિરૂપ કર્મ કરી મોટા રાજાને બાંધે, એટલે કે ઘણા મળી એક મોટાને હણે: એ રીતે ઐશ્વર્ય દુઃખમય તથા ક્ષય થનાર છે. ૨૪, ૨૫. મોટા ઘણા કાળે પ્રાપ્ત થએલા આ જ્ઞાનરૂપી અમૃતને પ્રાપ્ત થઇ હું, સદા એકરૂપ એવા અવિનાશિ શાશ્વત પદની પ્રાર્થના કરું છું ૨૬. નિરંતર એક પ્રકારની આ ધૃતિ વડે વિચરતો, મોટા નિર્ભય માર્ગ પ્રત્યે રહેલો હું, જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ તથા વેદના વડે વ્યાપ્ત એવા પાંચભૌતિક દેહને સમાપ્ત કરીશ. ”

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિવેદનામિરામિદ્રુતમ્ ।

દેહં સંસ્થાપયિष્યામિ નિર્મયં માર્ગમાશ્રિતઃ ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
गुर्जरभाषायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

અધ્યાય ૧૦ મો—લીમસેનનું પુરૂષાર્થ સંબંધે ભાષણ.

મીમ ઉવાચ ॥ ધાંત્રિયસ્યેવ તે રાજન્ મંદકસ્યાવિપશ્ચિત્

અનુષાકહતા હુદ્ધિર્નૈષા તત્સ્વાર્થદર્શિની ॥

લીમ કહે છે:—“ હે રાજન્ ! તત્વાર્થને ન જાણનારી આ તમારી શુદ્ધિ, જેમ અર્થ-જ્ઞાનશૂન્ય મંદ એવા વેદપાઠકની શુદ્ધિ નિત્ય વેદના પાઠે કરી હણાય તેમ હણાય છે ૧. હે ભરતર્થભ ! આલસ્યયુક્ત ચિત્તવાળા તમે જ્યારે રાજધર્મને નિંદા છો, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને માર્યા શું કરવા ? ૨. ક્ષાત્ર માર્ગે ચાલનાર તમારા વિના, બીજાને બંધુ ઉપર ક્ષમા, અનુકંપા, કારૂણ્ય તથા અનુશંસપાતું છેજ નહિ ૩. અમે પ્રથમથી જ તમારી આવા શુદ્ધિ જાણુએ તેા શસ્ત્ર ગ્રહણ કરત નહિ તેમ ક્રોધને મારત પણ નહિ ૪. શરીરના ક્ષયપર્યંત ભિક્ષા મારી ચલાવત અને રાજાઓનું દાણુ એવું આ યુદ્ધ પણ થાત નહિ ૫. જાગવાન પુરૂષને આ સર્વ અજ્ઞાની પેઠે ભોગ્ય છે, એમ કવિઓ કહે છે, માટે સ્થાવર જંગમ સર્વ જાગવા-નુંજ ભોજન છે. રાજ્ય ગ્રહણ કરનારે, જે ક્રોધ તે કાર્ય વિષે વિરોધી હોય તેમને હણવા. એ રીતે ક્ષાત્રધર્મ જાણનાર પ્રાજ પુરૂષો કહે છે. માટે હે હુદ્ધિહિર ! રાજ્યના વિરોધી અને સંદોષ એવા તેમને આપણે ધર્મથી હણ્યા માટે હવે આ પૃથ્વીને ભોગવો !! જેમ ક્રોધ જાળની ઇચ્છાવાળો પુરૂષ દૂવો ખોદી, તેમાંથી જળ ન નિકળે અને તેથી ગારાથી દિવ્ય અંગવાળો થઇ પાછો વળે, તેવું આ આપણું કર્મ છે ૬. જેમ મધના લોભથી મોટા વૃક્ષ ઉપર ચઢી, ત્યાંથી મધ લઈ તે પ્રાશન કર્યા વગર મરવું; તેવું આ આપણું કર્મ છે. ૭. જેમ પુરૂષ, આશાથી ધણે દૂર માર્ગે જઈ, ત્યાંથી નિરાશ થઇ પાછો વળે, હે કુરંદન ! જેમ પુરૂષ શત્રુઓને મરાવી પછી પોતાના આત્માને મરાવે જેમ ક્ષુધિત પુરૂષ, યદ્યચ્છથી અન્નને પ્રાપ્ત થયે, જેમ નહિ અને જેમ કામી પુરૂષ, કામિની પ્રાપ્ત થયે તેને ભોગવે નહિ; તે રીતે કર્મની જેને ઉપમા અપાય એવું આ આપણું કર્મ છે. ૮, ૯. પણ હે રાજન્ ! હે ભારત ! આમ કરવામાં અમે જ નિંદા છીએ, કેમ કે “ આ જ્યેષ્ઠ બ્રાતા છે ” એમ જાણી મંદ શુદ્ધિથી અમેઓ, તમારું અનુસરણુ કર્યું ૧૦. બાહુજાળવાળા જેમણે પિલા સંપાદન કરી છે એવા અને શૂરવીર અમે, શક્તિહીનની પેઠે નપુંસકના વાક્યને માન્ય કરીએ છીએ ૧૧. તથાપિ અનાથ, રક્ષક એવા અમને, નષ્ટ થયો છે અર્થ જેમનો એવા જોઇ બીજાઓ અર્થસિદ્ધિ માટે વિચાર નહિ કરે શું ? કરશે જ. આ જેવું મ્હારું વચન છે તે પ્રમાણે જુઓ. આપતકાળે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો એમ કહેલું છે, તેમ જ વૃદ્ધાવસ્થાવડે વ્યાપ્ત વા શત્રુએ પરાભવ પમાડેલાએ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો ૧૨. માટે ધૃતપ્રજ પુરૂષો, આ ક્ષત્રિયોની વિષે ત્યાગની પ્રશંસા કરતા નથી. કેમકે સૂક્ષ્મદર્શી પુરૂષ, “ ક્ષત્રિયને મૌડ્યાદિક નિષિદ્ધ છે માટે તેવું આચરણ કરવાથી ધર્મનો વ્યતિક્રમ થાય છે ” એમ માને છે ૩. માટે હિંસા વાસ્તે જ ઉત્પન્ન થએલા, હિંસા જ છે જીવન જેમનું અને હિંસાધર્મનો જ જેમને આશ્રય છે એવા ક્ષત્રિયો તે હિંસાધર્મની નિંદા કેમ કરે ? ન કરે ૧૪. કેમકે તેમ કરવાથી તે ધર્મના સજ્ઞા વિષાતા નિંદા થાય. વેદવ્યર્થીરૂપ વિષાવડે વિહીન તથા લક્ષ્મીવડે હીન એવા નાસ્તિકાએ સત્યાભાસ સરખું, જૂઠું અર્થવાદ સંબંધી સંન્યાસવિધિરૂપી વિજ્ઞાન પ્રવર્તાવ્યું છે, તેથી કંઈ ક્ષત્રિયોને સંન્યાસનો અધિકાર સિદ્ધ થતો નથી. પોતાથી પોતાનું પોષણ કરતા ક્ષત્રિયે મૌનપૂર્વક કપટ યોગનો આશ્રય કરી: મરવા શક્ય થવાય પણ જીવવા શક્ય

થવાય નહિ. માટે જે પુત્ર, પૌત્ર, દેવ, ઋષિ અતિથિ તથા પિતૃઓને પોષણ કરવામાં અસમર્થ હોય તેણે અરણ્યમાં જઈ એકલાએ સુખથી પોતાની જીવિકા ચલાવવી. ૧૫. અને એક ચર્ચાથી જે સિદ્ધિ થતી હોય તો વનમાં એકલા રહેવાવાળા આ મૃગ, વરાહ તથા પક્ષિઓ પણ સ્વર્ગમાં જવાં જોઈએ. કદિ કોઈ પણ રાજા, મંન્યાસથી જે સિદ્ધિને પામે, તો એકાંત વિષે રહેલા પર્વત તથા વૃક્ષો પણ જલદી સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય. ૧૬. કેમ કે આ પર્વત તથા વૃક્ષો નિત્ય મંન્યાસવાળાં, ઉપદ્રવરહિત, પરિગ્રહહીન તથા નિરંતર બ્રહ્મચારી છે. ૧૭. જ્યારે પુરૂષ પોતાની સંપત્તિ વિષે પારકાઓનાં કર્મજન્ય ફળને પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યારે કર્મ જ કરવાં એમ સિદ્ધ થયું, માટે કર્મ ન કરનારને સિદ્ધિ છે નહિ; માટે તમે પણ કર્મ જ કરો, ત્યાં તમે કહેશો કે મુમુક્ષુને દેહભરણ વિના બીજું કર્મ જ અપેક્ષિત છે નહિ, તો તે વિષે ઉત્પન્ન થયેલા મીનાદિક અને સ્થાવર જંતુઓને પણ પોતાનો દેહ જ ભર્તવ્ય છે—બીજો કોઈ છે નહિ, માટે તેઓ પણ મુક્ત થવા જોઈએ. ૧૮. પોતપોતાના કર્મવડે બધું જગત વ્યાપ્ત છે તેને તમે જુઓ “ તેમ કર્મ ન કરનારને સિદ્ધિ થતી નથી, માટે કર્મ જ કર્તવ્ય છે. ”

अवेक्षस्व यथा स्वैः स्वैः कर्मभिर्व्यापितं जगत् ।

तस्मात् कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

અધ્યાય ૧૧ મો—ઋષિઓ અને પક્ષિનો સંવાદ.

अर्जुन उवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।

तापसैः सह संवादं शक्यं भरतर्षभ ॥

અર્જુન કહે છે—હે ભરતર્ષભ ! આ પ્રસંગે તાપસ સાથે ઈંદ્રના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસ કહેલો છે, તે હું કહું છું; સાંભળો !! ૧. દાઢી મૂછ વિનાના, મંદ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, સમૃદ્ધ, બ્રહ્મચર્ય પાળનાર, “ વન વિષે જ્યાં ત્યાં ફરવું એજ મુખ્ય ધર્મ છે ” એમ માનનાર કેટલાક બ્રાહ્મણ, પોતાનાં ઘર, ભાઈઓ તથા પિતૃઓના ત્યાગ કરી, વનમાં ચાલી નીકળ્યા. તેમને જોઈ દયા ઉત્પન્ન થવાથી ઇન્દ્રે સુવર્ણમય પક્ષિનું રૂપ ધારણ કરી તેમને આવી રીતે કહ્યું કે:—“ મોટા યજ્ઞ કરી તેનું અવશિષ્ટ જમનારાઓએ જે કર્યું, તે બીજાં માણસ, ક્યારેય કરી શકે નહિ. ૨-૪. અને પવિત્ર કર્મ પણ એજ તથા જીવિત પણ એમનું જ ઉત્તમ છે; કારણ ધર્મમાં પરાયણ એવા તે, સિદ્ધાર્થ થઈ મુખ્ય ગતિને પ્રાપ્ત થયા. ” એવાં પક્ષિરૂપ ઈંદ્રનાં વચન સાંભળી તે બ્રાહ્મણોએ પરસ્પર આવી રીતે કહ્યું કે, “ અરે ! આ પક્ષિ, યજ્ઞાવશિષ્ટ ખાનારની પ્રશંસા કરે છે. માટે જરૂર આ પક્ષી આપણને જ જણાવે છે. કેમ કે વિશ્વંસ એટલે જર્ણુ એવાં તૂણ પર્ણુ ફળાદિક, તેમને ખાનારા આપણે છીએ, વાસ્તે આપણે શ્રેષ્ઠ છીએ ” એમ માનવા લાગ્યા. ૬. તે વખતે પક્ષિએ પુનઃ તેમને કહ્યું કે, “ તમે આગંતુક તથા સ્વાભાવિક દોષયુક્ત મૃગ, કીટ, તથા પક્ષિનાં

ઉચ્છિષ્ટ પરી ગએલાં તૃણ અને પર્ણ ફળાદિક ખાનાર છે. માટે જ હું મૂઠ એવા તમારી પ્રશંસા કરતો નથી. કેમ કે વિધસાશી બીજા થાય છે.” ૭. એવાં પક્ષિનાં વચન સાંભળી વળી ઋષિઓએ પૂછ્યું કે, “ હે વિહંગમ ! આ અવસ્થા પરમ શ્રેયસ્પ છે, એમ જાણી અમે તેને સેવન કરીએ છીએ. પણ તેથી કંઈ અધિક શ્રેય હોય તો તે કહે !! તો અમે તે ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ.” ૮. પક્ષિએ કહ્યું કે, “ હે તાપસગણ ! તમે કંઈ પણ મારાં વાક્યમાં શંકા નહિ રાખો અને ખરેખર વિશ્વાસ રાખશો તો હું, હિતરૂપ અને સત્ય વચન તમને કહીશ.” ૯. એવાં પક્ષિનાં વચન સાંભળી ઋષિઓએ કહ્યું કે—“ હે તાત ! હે ધર્માત્મન ! તું કલ્યાણના માર્ગને જાણે છે માટે તારાં વચન સારી રીતે અમે સાંભળ્યું અને તારા કહેવા પ્રમાણે અમે ચાલીશું માટે અમને ઉપદેશ કર.” એવાં તાપસગણનાં વચન સાંભળી પક્ષી, તેઓ પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યો કે—“ ચતુષ્પદોમાં ગાય શ્રેષ્ઠ, ધાતુઓમાં સુવર્ણ શ્રેષ્ઠ, શબ્દોમાં મંત્ર શ્રેષ્ઠ અને બે પગવાળાઓમાં બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે.” ૧૦. કેમ કે બ્રાહ્મણને જન્મ આદિ મરણપર્યંત જાતકર્માદિરૂપ મંત્રોક્ત સંસ્કાર યથાકાલ કરાય છે. ૧૧, ૧૨. બ્રાહ્મણને વૈદિક કર્મ એ, અનુત્તમ સ્વર્ગનો માર્ગ છે. એમ જો ન હોય તો સ્વર્ગાર્થી એવા પ્રાચીન પુરૂષ, મારી સમક્ષ મંત્રસિદ્ધ એવાં કર્મ કેમ કરે ? ૧૩. જે મનુષ્ય ઇશ્વરત્વ જીવિવડે જે દેવતાની ઉપાસના કરે તે દેહાંત વિષે તે તે દેવતાના તાદાત્મ્યરૂપ સિદ્ધિને પામે છે. કર્મ સંજિત એવા આ આદિત્ય, શશિ તથા તારકાત્મક સિદ્ધિત્રયને સર્વ ભૂત ઇચ્છે છે. માટે કર્મોધિકાર સ્થાન ગાર્હસ્થ્યજ સિદ્ધિક્ષેત્ર છે, એટલે કે આ ગૃહસ્થાશ્રમ મોટો તથા પવિત્ર છે. વાસ્તે જે મનુષ્ય, કર્મની નિંદા કરી તમે કહેલા કુત્સિત ત્યાગમાર્ગ પ્રત્યે જાય છે, તો અર્થહીન એવા તે મૃદોને પાપ લાગે છે. જેઓ દેવયાન માર્ગ, પિતૃયાન માર્ગ તથા શાશ્વત એવા બ્રહ્માવાપ્તિ માર્ગનો ત્યાગ કરી વર્તે છે એવા તે મૂઠ જનો, એમના ત્યાગથી ક્ષુદ્ર દંદશર્કાદિ સર્પની યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. “ દ્દામિ ” ઇત્યાદિ મંત્રથી કહેલું ઉપાસનાયુક્ત કર્મ તમને હો !! કેમ કે તે તે માર્ગ વિષે નિષ્ઠાપૂર્વક જે સ્થિતિ તે જ તપસ્વિઓનું તપ કહેવાય છે, બીજું કાંઈ શરીરશોષણાદિ તપ કહેવાતું નથી તેમ નિયમથી દેવાર્ચન, પિતૃતર્પણ, બ્રહ્મોપાસના તથા ગુરૂજનની સેવા, એ કાર્યો દુષ્કર છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૧૪. અને દેવતાઓ પણ એવું દુષ્કર કર્મ કરી પરમ વિભૂતિને પ્રાપ્ત થયા છે. માટે તમોને હું કહું છું કે, તમો ગાર્હસ્થ્યને વહન કરો. ૧૫. પ્રજનનું મૂળ પણ કર્મ જ છે, માટે તે શ્રેષ્ઠ છે એમાં સંશય નહિ. માટે આ કુટુંબ-વિધિથી ગૃહસ્થનાં કર્મ વિષે સર્વ રહ્યું છે. ૧૬. હે બ્રાહ્મણો, સુખ દુઃખાદિ, દ્વંદ્વાતીત તથા વિમત્સર પુરૂષ, તપઃ શબ્દ વ્યવહારાર્થે તો યજ્ઞાદિકને જ કહે છે અને બ્રહ્મચર્યાદિયુક્ત અધ્યયનને મધ્યમ કહે છે. ૧૭. પ્રાતઃકાલે તથા સાયંકાલે યથાવિધિ પોતાના કુટુંબને જે અન્નનો વિભાગ કરી આપે તે વિધસાશી, અધર્મણીય પદને પ્રાપ્ત થાય. ૧૮. જે પુરૂષો અતિથિ, દેવ, પિતૃઓને તથા સ્વજનને યથાવિધિ અન્ન આપી, અવશિષ્ટનું ભોજન કરે, તેઓ “ વિધસાશી ” કહેવાય. ૧૯. (માટે જે સ્વધર્મનો આશ્રય કરી સુંદર વ્રતવાળા સત્યવાદી પુરૂષો, નિઃસંશય થઈ લોકના ગુરૂ થાય છે તે શોભે નહિ.) એ રીતે દુષ્કર કર્મ કરનાર અને વિમત્સર એવા તે પુરૂષો, સ્વર્ગ લોકને પ્રાપ્ત થઈ ઘણાંક વર્ષ પર્યંત નિવાસ કરે છે.” ૨૦. અર્જુન કહે છે,—“ તે બ્રાહ્મણો, પક્ષિરૂપ ઈંદ્રનાં ધર્માર્થસહિત તે હિતરૂપ વચન

સાંભળી, આશ્રમાંતરમાં સિદ્ધિ નથી, એમ જાણી, તેને છોડી દઇ ગાર્હસ્થ્યનો આશ્રય કરી રહ્યા. ૨૧. માટે હે સર્વજ્ઞ ! હે નરોત્તમ ! તમે પણ નિરંતર ધૈર્યનો આશ્રય કરો, શત્રુઓ જેમાંથી હજારો છે એવી સમગ્ર પૃથ્વીને પાલન કરો.” ૨૨.

તસ્માત્ત્વમપિ સર્વજ્ઞ ધૈર્યમાલંબ્ય શાશ્વતમ્ ।

પ્રશાધિ પૃથિવીં કૃત્સ્નાં હતામિત્રાં નરોત્તમ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजवर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये
मुर्जरभाषायां ऋषिशकुनिसंवादकथने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

અધ્યાય ૧૨ મો-નકુલનું ભાષણ.

वैशंपायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्रवीत् ।

राजानमभिसंप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृतां वरम् ॥

વૈશંપાયન કહે છે—હે અરિંદમ ! હે જનમેજય ! અર્જુનનાં વચન સાંભળી માંસલ છાતિવાળો, દુઃખે કરી વિવર્ણુ મુખવાળો, થોડું બોલનાર અને મહાપ્રાન્ત નકુલ, સર્વ ધર્મ ધરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજા સામે જોઇ તે પ્રત્યે ભાઇના ચિત્તને અનુરોધન કરી આવી રીતે કહેવા લાગ્યો કે,—“ હે મહારાજ, વિશાખ્યૂપ નામના ક્ષેત્રમાં સર્વ દેવતાઓએ અભિ-સ્થાપન કરવા સારૂ સ્થાપિલ નિર્માણ ક્યાં હતાં, તેઓ આજ દિવસ પર્યંત જેવામાં આવે છે તેથી એમ જણાય છે જે, દેવતાપણું પણ કર્મનું જ ફળ છે. ૧-૩. હે પાર્થિવ ! અના-સ્તિક પ્રાણિઓને વૃષ્ટિદારા અન્ન આપનાર જે પિતૃઓ છે, તે પણ વિધિ જોઈ કર્મ જ કરે છે. માટે હે ભારત ! વેદવાદનો ત્યાગ કરનારા પુરૂષોને અત્યંત નાસ્તિક જાણો. ૪. અને સર્વ કર્મને પ્રિય માની જે વેદાંકત કર્મ કરે છે, તે દેવયાન માર્ગથી બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. કેમ કે આ ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વ આશ્રમથી શ્રેષ્ઠ છે, એમ વેદના નિશ્ચયવાળા પુરૂષ કહે છે. ૫. હે નરાધિપતિ ! ઋતિસંપન્ન બ્રાહ્મણો પાસે જઈ તમો સમન્ને ! હે મહારાજ ! જે ધર્મથી ધન સંપાદન કરી યજ્ઞાદિક કર્મ કરે અને જેણે ચિત્ત જીત્યું હોય તે સાત્વિક સંન્યાસી કહેવાય. ૬-૭. જે ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધિ સુખ-બોગને જોયા વગર સ્વર્ગાદિક વિષે નિષ્ઠાવાન થઈ દેહનો ત્યાગ કરે તે તામસ સંન્યાસી કહેવાય; હે પાર્થ ! જે સ્થાનક વગરનો પર્યટન કરનાર, વૃક્ષના મૂળના આશ્રયવાળો, પાક ન કરનાર, જેણે સર્વ વૃત્તિઓને રૂંધી છે એવો જે મુનિ હોય તે લિપ્તુક સંન્યાસી કહેવાય. હે પાર્થ ! ક્રોધ, હર્ષ તથા વિશેષ કરી આડિયા-પણાનો અનાદર કરી, જે બ્રાહ્મણ વેદાધ્યયન કરે, તે ત્યાગી જ કહેવાય. ૮. એક તરફ બીજા સર્વ આશ્રમ ત્રાજવામાં મૂક્યા અને એક તરફ એકલો ગૃહસ્થાશ્રમ મૂક્યો, ત્યાં બેઠે ત્રાજવાં સમાન થયાં. ૯. (માટે એકલો ગૃહસ્થાશ્રમ બ્રહ્મચર્યાદિ ત્રણ આશ્રમતુલ્ય છે. હે ભારત ! તેમ બીજા આશ્રમોથી કેવળ સ્વર્ગનો લાભ થાય છે પણ ગૃહસ્થાશ્રમથી તો કામ તથા સ્વર્ગ બેઉ મળે છે. માટે લોકવેતા મહર્ષિઓને ગૃહસ્થાશ્રમ પરમગતિરૂપ છે.) હે ભરતર્ષભ ! એમ જાણી, રાગદ્વેષરહિત જે મનુષ્ય ગૃહસ્થાશ્રમ કરે તે ભાગ્યશીલ છે અને જે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી, વિમૂઢની પેઠે વનમાં જાય તે હતભાગ્ય કહેવાય છે. ૧૦. (કેમ કે ધર્મધ્વજ નર, વનમાં જઈ, જે કામનાઓને ધ્રુવે છે તો એને યમરાજ મૃત્યુ-

પાશવરે કંઠવિષે બાધિ છે. તેમ હું કર્તા છું, એમ અભિમાનથી કરેલું કર્મ ફળદાયક થતું નથી, અને હે મહારાજ ! અભિમાનના ત્યાગપુરઃસર કરેલું કર્મ મહાફળ આપનાર થાય છે.) કેમ કે શમ, દમ, ધૈર્ય, સત્ય, શૌચ, સરળતા, યજ્ઞ, ધૃતિ તથા ધર્મ, એ ઋષિઓને હિતરૂપ નિત્ય વિધિ છે. ૧૧. (અને આ ગાર્હસ્થ્ય વિષે પિતૃ, દેવ તથા અતિથિ વાસ્તે સમારંભ પ્રશસ્ય છે. હે મહારાજ ! આ ગાર્હસ્થ્યથી જ ત્રિવર્ગરૂપ ફળ થાય છે. આ અપ્રતિષેધિત વિધિ વિષે વર્તનાર નિષ્ઠાવાનનો ક્યારેય નાશ છે નહિ.) હે રાજન્ ! ધર્માત્મા અને પાપરહિત પ્રજાપતિએ, વિવિધ પ્રકારની દક્ષિણાવાળા યજ્ઞો વરે પ્રજા મહાઈ યજ્ઞન કરશે, એમ જાણી પ્રજાને ઉત્પન્ન કરી. ૧૨. તેમ જ યજ્ઞ વાસ્તે વેલો, વૃક્ષ, ઔષધિ, મેધ્ય પશુ તથા હવિષ પશુ ઉત્પન્ન કર્યા છે. ૧૩. માટે તે યજ્ઞરૂપ કર્મ, વિશેષે કરી ગૃહસ્થાશ્રમીને બેડીની પેઠે રોધ કરનાર છે. વાસ્તે ગૃહસ્થપણું આ લોકવિષે દુષ્કર તથા દુર્લભ છે. ૧૪. હે મહારાજ ! તે ગાર્હસ્થ્યને પ્રાપ્ત થઈ પશુ ધાન્ય તથા ધન વરે સંયુક્ત જે ગૃહસ્થો, યજ્ઞન ન કરે, તેઓ નિરંતર પાપભાગી થાય છે. ૧૫. (કેટલાક ઋષિઓ સ્વાધ્યાયરૂપ યજ્ઞ કરે છે. કેટલાક જ્ઞાનયજ્ઞ કરનાર છે, અને બીજા કેટલાક યોગિઓ મહાયજ્ઞનો મનમાં જ વિસ્તાર કરે છે. એ રીતે જેથી મનનું સમાધાન થાય તેવા માર્ગ પ્રત્યે રેહેનાર બ્રહ્મજૂત એવા દિગ્ગતિને દેવતાઓ પણ મન્દ્રે છે. માટે તમે પણ ત્યાંથી ગ્રહણ કરેલાં વિચિત્ર પ્રકારનાં રત્ન યજ્ઞવિષે ત્યાગ કર્યા વગર નાસ્તિકની પેઠે બોલો છો. હે નરાધિપ ! કુટુંબ હોય ત્યાં સુધી હું ત્યાગને જોતો નથી. માટે રાજસ્થ, અશ્વમેધ, સર્વમેધ અને બ્રાહ્મણોએ અભિમાનિત બીજા પણ જે જે યજ્ઞ છે, તે વરે હે મહીપાલ ! દેવપતિ ઇન્દ્રની પેઠે યજ્ઞન કરો. રાજના પ્રમાદરૂપ દોષથી ચારાદિકનો ઉપદ્રવ થાય છે, તેથી જે રાજ, પ્રજાનું રક્ષણ ન કરે, તે રાજ કલિસ્વરૂપ કહેવાય. હે વિશંપતે, તેમ જ માત્સર્યાવિષ્ટ ચિત્તવાળા આપણે પણ અશ્વ, ગાયો, દાસીઓ, શણગારેલી હસ્તિનીઓ, ગ્રામ, જનપદ, ક્ષેત્ર તથા ઘર બ્રાહ્મણોને નહિ આપીએ તો કલિસ્વરૂપ થઈશું. અદાતા, શરણાગતની રક્ષા ન કરનાર રાજાઓ દોષના જ ભોક્તા થાય છે પણ ક્યારેય સુખના ભોક્તા થતા નથી. તેમ જ હે પ્રભો ! તમે પણ મહાયજ્ઞથી યજ્ઞન કર્યા વગર અને પિતૃસ્વધા કર્યા વિના તથા તીર્થો વિષે સ્નાન કર્યા વગર જે ચાલી નિકળશો, તો વાયુએ પ્રેરણા કરેલા મેઘની પેઠે નાશને પ્રાપ્ત થશો. ને બન્ને લોકથી બ્રહ્મ થઈ પિશાચની યોનિને પ્રાપ્ત થશો. જે અહંતા તથા મમતાનો ત્યાગ કરે તે જ ત્યાગી જાણવો. કેવળ ઘરનો ત્યાગ કરવાથી ત્યાગી કહેવાય નહિ. અપ્રતિષેધિત એવા એ વિધિ વિષે વર્તતા બ્રાહ્મણને હે મહારાજ ! ક્યારેય ઉત્તમ સ્થિતિ છે નહિ.) હે પાર્થિવ ! ઇન્દ્ર જેમ દૈત્યના સૈન્યને હણે તેમ સંગ્રામ વિષે વેગથી સમૂહ એવા શત્રુઓને હણી હે પાર્થ ! પ્રાચીનોએ કહેલા તથા શિષ્ટોએ સેવિત એવા સ્વધર્મ વિષે પ્રીતિમાન મનુષ્ય, દ્રાણુ શોચ કરે ? ક્રોધ ન કરે. ૧૭. ક્ષત્રિય ધર્મ તથા પરાક્રમથી પૃથ્વીને જીતી મંત્રવેતાઓને દઈ, હે નરેન્દ્ર ! તમે સ્વર્ગ પ્રત્યે જશો, માટે હવે આ ટાણે તમારે શોચ કરવો નહિ. ” ૧૮.

ક્ષાત્રેણ ધર્મેણ પરાક્રમેણ જિત્વા મહીં મંત્રવિદ્ભયઃ પ્રદાય ।

નાકસ્ય પૃષ્ઠેઽસિ નરેન્દ્ર ગંતા ન શોચિતવ્યં ભવતાઽઘ પાર્થ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नकुलवाक्ये

गुर्जरभाषायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

અધ્યાય ૧૩ મો-સહદેવનું ભાષણ.

સહદેવ ઉવાચ ॥ ન બાહ્યં દ્રવ્યમુત્સૃજ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ ભારત ।

શારીરં દ્રવ્યમુત્સૃજ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ વા ન વા ॥

સહદેવ કહે છે,—“ હે ભારત ! મમકારારૂપ દ્રવ્ય બાહ્ય અને આબ્યંતર બેદ વડે બે પ્રકારનું છે. તેમાં બાહ્ય દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવાથી સિદ્ધિ થાય નહિ, અને આબ્યંતર દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવાથી પણ સિદ્ધિ થાય કે ન થાય, એમાં સંદેહ પડતું છે. (માટે બાહ્યમમકાર-શૂન્ય અને આબ્યંતર મમકારસંપન્નને જે ધર્મ તથા જે સુખ થાય છે તે અમારા શત્રુઓને થાઓ.) આબ્યંતર મમકારનો ત્યાગ કરી પૃથ્વીને પાલન કરનારો જે ધર્મ તથા જે સુખ થાય છે, તે અમારા મિત્રગણને હો !! ૧-૨. જેમાં બે અક્ષર છે એવો મૃત્યુ અને ત્રણ જેમાં અક્ષર છે એવું શાશ્વત બ્રહ્મ છે. (મમ-આ બે અક્ષર માં, એ રીતે જે સ્વીકારે એ મૃત્યુ અને (ન મમ-આ ત્રણ અક્ષર) માં નહિ, એ રીતે જે પરિત્યાગ તે શાશ્વત બ્રહ્મ. એટલે કે, માં એ રીતે જે સ્વીકાર એ સંસારનું મૂળ, અને માં નહિ એ રીતે જે પરિત્યાગ તે મોક્ષનું મૂળ. ૩. (હે રાજન્, બ્રહ્મ તથા મૃત્યુ અલક્ષિત થઇ બુદ્ધિનો આશ્રય કરી શાસ્ત્રકર્તાઓને લગાવે છે એમાં સંશય નહિ-એટલે કે, કેટલાક કર્તા આત્મા નિત્ય છે, એમ કહે છે અને કેટલાક અનિત્ય કહે છે.) હે ભારત ! આત્માનો જે નિયત એવો અવિનાશ હોય તો પ્રાણિઓના શરીરને હણી હણનાર હિંસાને પ્રાપ્ત થાય નહિ. ૪. અને કદિ આત્મા દેહની સાથે ઉત્પન્ન થતો હોય ને પાછો દેહની સાથે નષ્ટ થતો હોય તો ક્રિયામાર્ગ વૃથા થાય. ૫. માટે બંનેમાંથી એકનો નિશ્ચય કર્યા વગર અત્યંત પ્રાચીન અને સત્પુરુષોએ સેવન કરેલો માર્ગ, વિદ્વાનોએ સેવન કરવાને યોગ્ય છે. ૬. માટે જે રાજ્ય સ્થાવર જંગમ સહિત સમગ્ર પૃથ્વીને પ્રાપ્ત થઇ, તેને જે સારી રીતે ભોગવે નહિ તો તેનું જીવિત નિષ્ફળ છે. ૭. (અથવા હે રાજન્ ! વનમાં નિવાસ કરનાર અને વનોદ્ભવ ફળ-મૂળાદિક વડે જીવનાર અને જેની દ્રવ્ય વિષે જે મમતા થાય, તો તે મૃત્યુના મુખમાં વર્તે છે એમ જાણવું.) હે ભારત ! જૂતોનું બાહ્યાબ્યંતર દ્રવ્ય જે છે, તે પણ વ્યાપક પરમાત્માની સત્તા છે, એમ તમે જાણો. જે પુરુષો તાદાત્મ્યરૂપ જૂતને નિત્ય સિદ્ધ છે, એમ જાણે તે મહાભયથી મુક્ત થાય છે. ૮. તમે અમારા પિતા, માતા, બ્રાતા, તથા ગુરુ છો માટે પીડિત એવા અમારા દુઃખરૂપ પ્રલાપને ક્ષમા કરવા યોગ્ય છો. ૯, હે પૃથ્વીપાલ ! હે ભરતસત્તમ, ખોટું વા ખરું જે કંઈ મેં આ ભાષણ કર્યું તે બધું ભક્તિએ કરીને જ કર્યું છે. કંઈ જ્ઞાનના ગર્વથી કર્યું નથી એમ તમે જાણો. ” ૧૦.

તદ્યં વા યદિ વાડતદ્યં યન્મર્યંતત્પ્રમાણિતમ્ ।

તદ્વિદ્ધિ પૃથિવીપાલ મત્તયા રતસત્તમ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सहदे-
गुर्जरभाषायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો-દ્રૌપદીનું ભાષણ.

વૈશંપાયન ઉવાચ ॥ અગ્ન્યાહરતિ કૌંતેયે ધર્મરાજે યુધિષ્ઠિરે ।

સ્નાતૃણાં ઘ્રુવતાં તાંસ્તાન્ વિવિધાન્ વેદનિશ્ચયાન્ ॥

વૈશંપાયન કહે છે—હે જનમેજય ! વિવિધ પ્રકારના તે તે વેદનિશ્ચય, ભાષાઓએ કહ્યા તેમ પણ ધર્મરાજ કુંતિપુત્ર યુધિષ્ઠિર કંઈ પણ બોલ્યા નહિ. ૧. ત્યારે મોટા કુળજન-સંપન્ન, વિસ્તીર્ણ નેત્રવાળી, સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ, યુધિષ્ઠિર વિષે વિશેષ કરી હમેશ માન કરનારી રાજ્યોએ નિરંતર લડાવેલી, ધર્મજ્ઞ, ધર્મદર્શિની અને કટિપશ્ચાદ્ભાગ જેનો મોટો છે એવી સુંદરી દ્રૌપદી, હસ્તિઓ વડે વીંટાએલો જેમ યુથપતિ હોય તેમ સિંહ તથા શાર્દૂલ સરખા ભાષાઓથી વીંટાઈ બેઠેલા રાજ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા સ્વામી સામે જોઈ, આજ્ઞા લઈ, રમણીય અને સાંત્વવાદથી આવી રીતે વચન કહેવા લાગી કે—“ હે પાર્થ, આ તમારા ભાષાઓ વારંવાર આક્રંદ કરતા ચાતકની પેઠે શુષ્કકંઠ થયા છે, એમને તમે આનંદ આપતા નથી. ૨-૬. (હે મહારાજ ! જાણે મહોન્મત મોટા હસ્તી હોય નહિ એવા અને નિરંતર દુઃખ-લાગી આ ભાષાઓને યુક્તિયુક્ત વાચ્યવડે આનંદયુક્ત કરો.) હે રાજન ! પૂર્વે દૈત વનમાં શીત, વાયુ તથા આતપથી પીડિત થએલા અને એકલા મળી બેઠેલા આ ભાષાઓને તમે આવી રીતે વચન કહ્યાં હતાં જે, હે શત્રુને દમન કરનાર ! હે ભાષાઓ ! સંગ્રામવિષે દુર્યોધનને હણી આપણે સર્વ ક્ષામનાઓ વડે સંપૂર્ણ પૃથ્વીને ભોગવશું અને સંગ્રામવિષે જીતવા પ્રયત્નતા રથીઓને વિરથ કરી મોટા હસ્તીઓને હણી ઘોડેસવાર સહિત તે રથ તથા મોટા હસ્તીથી પૃથ્વીને આચ્છાદન કરી, દક્ષિણાવાળા અને સમૃદ્ધ, વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞોવંડે યજ્ઞ કરનાર તમોને વનવાસજન્ય દુઃખ, સુખ માટે થશે. ૭-૧૦. હે ધર્મભૂતાંવર ! એ રીતે તમે પોતે ભાષાઓને કહ્યું હતું અને હવે આ ટાણે હું વીર ! અમારાં મનને વ્યથાયુક્ત કરો છો ? ૧૧. નપુંસક પુરૂષ, પૃથ્વીને ભોગવે નહિ અને ધનને પ્રાપ્ત થાય નહિ. નપુંસકના ધર વિષે જેમ કાદવમાં મત્સ્ય હોય નહિ તેમ પુત્ર પણ હોય નહિ, ૧૨. દંડ વગરનો ક્ષત્રિય શોભે નહિ, તેમ દંડ વિનાનો રાજા પૃથ્વીને પણ ભોગવે નહિ. તેમજ હે ભારત ! હે રાજસત્તમ ! દંડરહિત રાજાની પ્રજા સુખ પામે નહિ. ૧૩. સર્વ ભૂતવિષે મિત્રતા, દાન, અધ્યયન, તથા તપ, એ આત્મજ્ઞનો જ ધર્મ છે રાજાનો નથી. ૧૪. અસત્પુરૂષોને દંડ, સત્પુરૂષોનું પરિપાલન, તથા સંગ્રામવિષે પાછા ન પડવું, એ રાજાઓનો પરમ ધર્મ છે. (જેને વિષે ક્ષમા ને ક્રોધ, દાન ને અદાન, ભય તથા નિર્ભયતા, નિઝહ ને અનુઝહ, એ દંડ વિષમમાન હોય, તે ધાર્મિક કહેવાય તમે શ્રુતથી, દાનથી, સાંવનાથી, યજ્ઞનથી તથા યાચનાથી કંઈ પૃથ્વી સંપાદન કરી નથી. હે વીર ! પરાક્રમથી ઉજુકત થએલા હસ્તી અશ્વ તથા રથોવડે સંપન્ન, પ્રભુશક્તિ, મંત્રશક્તિ તથા ઉત્સાહશક્તિઓથી શ્રેષ્ઠ અને દ્રોણ, કર્ણ અશ્વત્થામા તથા કૃપાચાર્યે રક્ષિત એવું શત્રુઓનું સૈન્ય તમે હણ્યું માટે પૃથ્વીને ભોગવો. હે પ્રભો ! હે મહારાજ ! હે પુરૂષશાર્દૂલ ! તમે નાના પ્રકારના દેશોથી યુક્ત જંજીરીપને દંડ-વડે મર્દન કર્યો. હે નરાધિપ ! જંજીરીપ સરખો ક્રૌંચદ્વીપ પણ મહામેરૂની પૂર્વ તરફથી તમે દંડવડે મર્દન કર્યો. હે પુરૂષવ્યાધ ! તેજ રીતે મહામેરૂથી ઉત્તરે શાકદ્વીપ સરખો ભદ્રાશ્વ-ખંડ પણ તમે દંડવડે મર્દન કર્યો. હે વીર ! એ રીતે નાના પ્રકારના દેશ જેમાં રહ્યા છે,

એવા અંતર દ્વીપસહિત દ્વીપ સાગરમાં પ્રવેશ કરીને પણ તમે દંડથી મર્દન કર્યા. હે ભારત ! હે મહારાજ ! એવાં એ અપ્રતિમેય કર્મ કરી દ્વિગતિવડે પૂજ્યમાન તમે પ્રસન્ન થતા નથી ? હે ભારત ! તમે, ઉન્નત વૃષભ તથા મદ્રોન્નત ગજેન્દ્ર સરખા આ ભાઇઓને જોઇ આનંદને પ્રાપ્ત થાઓ ! તમે સર્વ દેવ સરખી પ્રતિભાવાળા, શત્રુને સહન કરનાર, અને શત્રુને તપાવનાર છો, એમાંથી એક પણ સ્વામી હોય તો સુખની સીમા રહે નહિ, એવી મારી મતિ છે. ત્યારે હે પુરૂષવ્યાધ ! પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ તમે પાંચિય મારા પતિ છો, તેથી નિઃસીમ સુખ થાય તેમાં તો શું જ કહેવું ? જેમ શરીરને ચેષ્ટા કરવામાં સમસ્ત ઇન્દ્રિયો સહાયક છે તેમ તમે મને ઉપયોગી છો. હે જનાધિપ ! પૂર્વે સર્વદર્શિની તથા સર્વજ્ઞ એવી શ્રદ્ધા કુંતીએ મને આવી રીતે કહ્યું હતું કે, હે પાંચાક્ષિ ! જલદી પરાક્રમ કરનાર યુધિષ્ઠિર, અનેક સહસ્ર રાજાઓને હણી, અત્યુત્તમ સુખ વિષે તને રાખશે, તે તેનું કહેવું ક્યારેય પણ મિથ્યા થાય નહિ પણ તમારા મોહથી તે વ્યર્થ થશે એમ હું જોઉં છું. અને જેમનો જ્યેષ્ઠ ઉન્નત થાય તો બીજા સર્વ, તેને અનુસરનાર થાય. હે મહારાજ ! તમારા ઉન્માદયુક્ત સર્વ પાંડવ ઉન્માદયુક્ત થાય. હે નરાધિપ ! જે અનુન્નત એવા તમારા ભાઇઓ ઉન્માદયુક્ત થાય તો નાસ્તિકો સાથે તમને બાંધી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરે. આપ જે અભિલાષા રાખો છો, તે મૂલનું કાર્ય છે. એમ કરવાથી કોઇ શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થાય નહિ. અને ઉન્માદના વશ થઇ જે, ઉન્માગે ચાલે, તે ધૂપ, અંજનચાગ તથા નસ્ય કર્મે કરી વૈદ્યોએ ચિકિત્સા કરવા યોગ્ય થાય છે. હે ભરતસત્તમ ! હું પુત્રરહિત થવાથી લોકો વિષે સ્ત્રીઓમાં સર્વથી અધમ છું. તો પણ જીવવાને ઇચ્છું છું, યત્ન કરતાં એમની સમક્ષ આ ટાણે મારાં વચન મિથ્યા કરશે માં. એમ કરતાં નહિ માનો તો સર્વ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી પોતાની મેજે આપત્તિમાં પડશો.) ૧૫. હે રાજસત્તમ ! જેમ પૃથ્વી વિષે માંધાતા તથા અંધરીપ, રાજાઓમાં માન્ય હતા, તેના સરખી યોગ્યતાને આ ટાણે તમે પણ પ્રાપ્ત થયા છો. ૧૬. હે રાજન્ ! ધર્મે કરી પ્રજાને પાલન કરતાં પર્વત, વન તથા દ્વીપસહિત દેવી એવી પૃથ્વીનું પાલન કરે, “ અને ખેદયુક્ત મનવાળા થાઓ નહિ. ૧૭. હે નૃપોત્તમ ! વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞોવડે યજ્ઞન કરે ! શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરે ! ! અને બ્રાહ્મણોને ધન, ભોગ તથા વસ્ત્ર આપો. ” ૧૮.

યજસ્વ વિવિધૈર્યજ્ઞૈર્યુધ્યસ્વારીન્ પ્રયચ્છ ચ ।

ધનાનિ ભોગાન્ વાસાંસિ દ્વિજાતિભ્યો નૃપોત્તમ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि द्रौपदीपायन
गुर्जरभाषायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

અધ્યાય ૧૫ મો-અર્જુનનું પુનઃ ભાષણ.

वैशंपायन उवाच ॥ याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा नरेवानुजोऽब्रवीत् ।

अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरमच्युतम् ॥

વૈશંપાયન કહે છે,—હે જનમેજય ! યાજ્ઞસેની દ્રૌપદીનાં વચન સાંભળી અર્જુન, અચ્યુત એવા મહાબાહુ જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાને માનપુરઃસર પુનઃ કહેવા લાગ્યા કે, “ દંડ સર્વ

પ્રજ્ઞને શિક્ષા કરે છે. અને દંડ જ અભિરક્ષણુ પણ કરે છે. અથા નિદ્રિત થઇ જાય તે વખતે પણ દંડ જાગ્રત રહે છે. માટે વિદ્વાન્ પુરૂષો, “ દંડ છે ” એ જ ધર્મ છે, એમ કહે છે. ૧-૨. હે જનાધિપ ! ધર્મ અર્થ તથા કામને પણ દંડ જ સંરક્ષણુ કરે છે, માટે ત્રિવર્ગ પણ દંડથી જ સિદ્ધ થાય છે. ૩. ધન તથા ધાન્યનું પણ દંડથી રક્ષણુ થાય છે. માટે હે વિદ્વાન્ લૌકિક વ્યવહારને જોઇ તમે પણ દંડને ધારણુ કરો. ૪. જુઓ !! કે, કેટલાક રાજદંડના લયથી, કેટલાક યમદંડના લયથી અને કેટલાક લોકલયથી પાપ કરતા નથી. ૫. પાપી એવા કેટલાક પરસ્પર એક બીજાના લયથી પાપ કરતા નથી. એ રીતે સાંસિદ્ધિક એવા સર્વ લોકમાં સર્વ દંડ વિષે રહ્યું છે. ૬. (કેટલાક દંડના લયથી પરસ્પર ખ્હીતા નથી, માટે જો દંડ પાલન ન કરતો હોય, તો માણસ નરકમાં જઇને ડૂબે. જે માટે અદાંત પુરૂષોને તાડનાદિવડે દમન કરે છે અને ખરાબ પુરૂષોને દંડ છે, એ રીતે દમન તથા દંડન કરે છે તેથી તેને વિદ્વાન્ પુરૂષો “ દંડ ” એમ કહે છે. બ્રાહ્મણોએ વાણીએ કરી દંડ આપવો, ક્ષત્રિયોએ રાજાને પગાર આપવો, વૈશ્યોએ રાજાઓને ધન આપવું અને શૂદ્રને કંઇ દંડ નહિ એટલે એની પાસે દાસપણું કરાવવું, એ એનો દંડ છે. હે વિશાંપતે ! મનુષ્યોને સંમોહ ન થવા સારૂ અને અર્ધસંરક્ષણુ વાસ્તે, દંડસંજ્ઞિક મયાદા લોક વિષે સ્થાપન કરી છે. જ્યાં, શ્યામ વર્ણવાળો, રક્ત નેત્રવાળો અને સારી રીતે ઉદ્યત થએલો દંડ વિચરે છે ત્યાં, પ્રજા મોહ પામે નહિ. દંડ કરનાર યથાપરાધ જીવે, તો બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ તથા ભિક્ષુક; એ મનુષ્ય દંડના લયથી જ પોતપોતાના માર્ગ વિષે રહે છે. હે રાજન્ ! ભય વગર માણસ યજન કરે નહિ, તેમ ભય વગર કોઇને કંઇ દેવા પણ ઇચ્છે નહિ. તેમ જ કોઇ પણ પુરૂષ ભય વગર કરેલી કબુલાત ઉપર ઉભું રહેવા પણ ઇચ્છે નહિ. માણસ પારકાં મર્મસ્થાન કાપ્યા વિના અને દુષ્કર કર્મ કર્યા વિના અને મત્સ્યધાતિની પેઠે પોતાનો અપકાર ન કરનાર એવાઓને પણ હણ્યા વિના મોટી લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત થાય નહિ.) પારકાઓને ન હણનારની કીર્તિ વૃદ્ધિ પામતી નથી. તેને વિત્ત મળતું નથી અને તેની પ્રજા પણ હોતી નથી. જીવો !! ઇન્દ્ર વૃત્રાસુરને મારી મહેન્દ્રપણાને પ્રાપ્ત થયો. ૭. અસુરને હણનાર દેવતાઓની લોકો અત્યંત પૂજા કરે છે. એ જ રીતે ઇન્દ્ર, કાર્તિકસ્વામી, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, વરૂણ, યમ, કાલ, વાયુ, મૃત્યુ, કુબેર, રવિ, વસુઓ, મરૂતો સાધ્ય તથા વિશ્વદેવ એ સર્વ દેવો, અસુરને હણનાર છે, તેથી તેમના પ્રતાપ વડે નમ્ર જનો, તેમને નમે છે. પણ શાંતિમાં પરાયણ, દાંત, સર્વભૂત વિષે મધ્યસ્થ એવા બ્રહ્મા, ધાતા તથા પૂષાને કોઈ રીતે નમતા નથી. ૮-૧૦. (સર્વ કર્મ વિષે પ્રશાંત રહેનાર માણસ તો કોઇ જ જ્ય પામે છે. હું આ લોક વિષે અહિંસાવડે જીવનાર કોઈને પણ જોતો નથી. પ્રાણિવડેજ પ્રાણીઓ જીવે છે. તેમાં અત્યંત બળવાન પ્રાણીઓ દુર્બલતાથી જીવે છે. નકુળ મૃષિકને, બિડાલ નકુળને શ્વાન બિડાલને અને ચિત્ર બાઘ શ્વાનને ભક્ષણુ કરે છે, અને તેમને પુરૂષ ભક્ષણુ કરે છે તે તમે જુઓ ! એમ જ કાલ અતીત થાય છે. આ સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ જગત પ્રાણીનું અન્ન છે. દૈવવિહિત વિધાનમાં વિદ્વાન્ મોહ પ્રાપ્તો નથી. તેમ જ તમને પણ હે રાજેન્દ્ર ! વિધાતાએ શૌર્યાદિ ગુણયુક્ત ક્ષત્રિય ઉત્પન્ન કર્યા છે વાસ્તે તેવા થવા યોગ્ય છે; ક્રોધ તથા હર્ષનો ત્યાગ કરીને જે મંદ ક્ષત્રિય, વનમાં જઇ તપશ્ચર્યા કરે છે, તેઓ પણ વધ વિના પ્રાણુયાત્રા કરતા નથી, કેમ કે ઉદક, પૃથ્વી તથા રૂઝ વિષે ઘણાક પ્રાણીઓ રહ્યા

છે તેમને પ્રાણુ નિર્વાહ વાસ્તે કાઈ પણ નથી હણતો તેમ નથી ? અધા હણે છે. સક્ષમ યોનિવાળાં ફેટલાંક જે કર્મગમ્ય પ્રાણીઓ છે, તે પાંપણુના આધાતથી પણ નાશ પામે છે. ક્રોધ તથા મત્સર રહિત મુનિઓ ગ્રામમાંથી નીકળી, પરિમોહિત એવા તેઓ, વનમાં જ કુટુંબ ધર્મ પાળે છે. એ રીતે વનમાં કુટુંબધર્મી તે મનુષ્ય, પૃથ્વીને ભેદી, ઔષધિને કાપી, વૃક્ષાદિક છેદી અને અંડજ પશુને હણી યજ્ઞનો વિસ્તાર કરનાર છતાં સ્વર્ગને પામે છે. હે કૌતેય ! દંડયુક્ત નીતિ પ્રવર્તવાથી સર્વ જૂતના સર્વ ઉપક્રમ સિદ્ધ થાય છે. એમાં મને સંશય નથી.) લોકવિષે જે દંડ ન હોય તો, આ પ્રજા નાશ પામે, અને જળ વિષેના નાના મત્સ્યને જેમ મોટા મત્સ્ય ભક્ષણ કરે છે તેમ, અત્યંત બળવાન દુર્બળને જ ભક્ષણ કરી જાય. ૧૧. સારી રીતે પમાડેલો દંડ, પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે, એ રીતે પૂર્વે બ્રહ્માએ જે કહ્યું છે તે સત્ય છે. જુઓ અગ્નિ પણ શાંત થઈ પાછો કુત્કારથી ભયભીત થઈને દંડના ભયથી પ્રજ્વલિત થાય છે ૧૨. (સારા નરતાનો વિભાગ કરનાર દંડ, જે લોકવિષે ન હોય તો આ સર્વ જગતમાં અંધકાર થઈ જાય અને સારાસાર કંઈ પણ જાણાય નહિ. મર્યાદાના ભેદક વેદનિન્દક નાસ્તિકો પણ દંડથી પીડિત થઈ તત્કાળ મર્યાદા પાળવામાં પ્રવર્તમાન થાય છે. સર્વ લોક દંડથી જીતાએલો છે, સ્વભાવથી પવિત્ર જન તો દુર્લભ છે, દંડના ભયથી બીધેલો પુરૂષ, મર્યાદા પાલન કરવામાં પ્રવર્તમાન થાય. એ રીતે ચાતુર્યથીને હર્ષ થવા સાડ અને તેને વિનય પમાડવા સાડ તેમ જ પૃથ્વીવિષે ધર્મ તથા અર્થનું રક્ષણ કરવા સાડ વિધાતાએ દંડ નિર્માણ કર્યો છે. જે પક્ષિઓ તથા શિકારી પશુઓ, દંડથી જાય પામતાં ન હોય તો, પશુ, મનુષ્ય તથા યજ્ઞગૌરવ હૃતદ્રવ્યને પણ ખાઈ જાય. જે પાલન કરનાર દંડ ન હોય તો બ્રહ્મચારી અધ્યયન ન કરે, અપત્યવાળી ગાયને લોક દોહન ન કરત અને કન્યાનો વિવાહ ન કરત, જે પાલન કરનાર દંડ ન હોત તો સર્વનો ઉચ્છેદ થાત, સર્વ મર્યાદા ભેદાઈ જાત. અને સર્વ મનુષ્યો સર્વ દેહાણે મમત્વ કરત. જે પાલન કરનાર દંડ ન હોત તો વિધિપુરઃસર દક્ષિણાવાન એવા સંવત્સર, અને સત્ર નિર્ભય રહેત નહિ. આશ્રમી પુરૂષો યથોક્ત આશ્રમધર્મ પાળત નહિ, તેમ ક્રોધ વિદ્યાને પણ પ્રાપ્ત થાત નહિ. પાલન કરનાર દંડ જે ન હોય તો જોડેલા ઉખ્ત, બલીવદ, અશ્વ, અશ્વતર તથા ગદંભ, વાહનને વહન કરે નહિ. જે પાલન કરનાર દંડ ન હોય તો, ચાકર સ્વામિનું અને બાળકનું અને વડિલોનું વચન ક્યારેય માનત નહિ. તેમ યુવતી, ધર્મનું આચરણ પણ કરત નહિ. સર્વ પ્રજા દંડ વિષે રહી છે માટે દંડ વિષે જ ભય રહ્યું છે, એમ વિદ્વાન પુરૂષો જાણે છે. મનુષ્યોને સ્વર્ગ પણ દંડ વિષે રહ્યો છે, એ રીતે આ સર્વ લોક દંડ વિષે સુત્રિતિષ્ઠિત છે. જ્યાં શત્રુને નાશ કરનાર અને સારી રીતે વિહિત દંડ વિચરે છે, ત્યાં કપટ, પાપ, વા વંચના, એ કંઈ પણ દેખાતું નથી. ઉચ્ચક્રત થએલો દંડ જે ન હોય તો, શ્વાન, હવિષ જોઈ તેને ચાટવા લાગે, ને કાગડો પુરોડાશનું હરણ કરે. કદી આ રાજ્ય ધર્મથી વા અધર્મથી પ્રાપ્ત થયું પણ તે વિષે શોક છોડી દઈ ભોગ ભોગવો અને યજ્ઞ કરો ! એટલે પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરેલા, શોભિતાં ઉત્તમ અન્ન જમતા તથા ફળ અને દાનોથી વસતા સર્વ જનો, સુખેથી ધર્માચરણ કરે. સર્વ સમારંભ અર્થને આધીન રહ્યા છે એમાં સંશય નહિ. અર્થ દંડને આધીન છે માટે દંડનું ગૌરવ તો જુઓ ! લોકનો તેવો વ્યવહાર થવા સાડ ધર્મ સંબંધી શુભ ભાષણ કર્યું છે. પણ દુષ્ટની અહિંસા એ જ

સાધુની હિંસા છે, માટે એ બન્નેમાંથી આર્તનું રક્ષણ કરવું એ કલ્યાણરૂપ છે. અત્યંત ગુણવાન કંઈ નથી, તેમ અત્યંત નિર્ગુણ પણ કંઈ નથી. સર્વ કાર્યમાં સાદું વા નરતું બન્ને દેખાય છે. પશુઓના વૃષણ છંદે છે, તેમની નાસિકા ભેદે છે, એટલે તે પશુઓ, ધણોક ભાર વહન કરે છે, એ રીતે દમન કરીને, તેમને બાંધે છે. હે મહારાજ ! એ રીતે અસત્યથી આકુળ તથા દાંડ વડે જળરીકૃત લોક વિષે તે તે ન્યાયથી પુરાણધર્મને આચરેાન્યજન કરેા—દાન આપો—પ્રજનનું રક્ષણ કરેા—ધર્મને સારી રીતે પાળો ! હે કૈતિય ! સત્તુઓને હણો અને મિત્રોનું પરિપાલન કરો. હે પાર્થિવ ! હે ભારત ! શત્રુઓને હણતાં તમને દીનતા પ્રાપ્ત ન થાઓ ! કેમ કે કર્તાને કંઈ પણ પાપ થતું નથી. શસ્ત્રને ધરનાર જે વીર સામે આવેલા શસ્ત્રપાણિને હણે તેથી તે બ્રૂણહત્યારો થાય નહિ; કારણ ક્રોધ, ક્રોધને ચોતરફથી પ્રાપ્ત થાય છે. વસ્તુતાએ પણ સર્વ ભૂતનો અંતરાત્મા અવધ્ય છે, એમાં સંશય નહિ. એ રીતે આત્મા અવધ્ય છે તે કાંઈના પણ વધ્ય કેમ થાય ? જેમ પુરૂષ, પાછો નવી શાળામાં પ્રવેશ કરે એમ જીવ, પણ તે તે શરીરોને પ્રાપ્ત થાય છે અને જીર્ણ દેહનો ત્યાગ કરી નવાં શરીરને પામે છે માટે તત્વદર્શી જનો તેને મૃત્યુમુખ એમ કહે છે. ”)

દેહાન્ પુરાણાનુત્સૃજ્ય નવાન્ સંપ્રતિપદતે ।

एवं मृत्युमुखं प्राहुर्जना ये तत्त्वदर्शिनः ॥

इति श्री शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये गुर्जरभाषायां
पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

અધ્યાય ૧૬ મો—ભીમસેનનું વાક્ય.

वैशंपायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचःश्रुत्वा भीमसेनोऽप्यमर्षणः

॥ धैर्यमास्थाय तेजस्वी ज्येष्ठ भ्रातरमब्रवीत् ॥

વૈશંપાયન કહે છે,—“ હે જનમેજય ! અર્જુનનાં વચન સાંભળી, અતિ ક્રોધવાળો અને તેજસ્વી ભીમસેન, ધૈર્ય રાખી મોટાભાઈને કહેવા લાગ્યો કે, “ હે રાજન્ ! તમે ધર્મને જાણનાર છો તેથી ક્યારેય કંઈ પણ તમોને અવિદિત છે નહિ. અને અમે તમારૂં આચરેલું શાખીએ છીએ પણ સદા તે પ્રમાણે કરવા સમર્થ થતા તથી. એવા આપ છો તેથી હે જનાધિપ ! જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાને મારે કહેવું યોગ્ય નહિ, એમ વારંવાર મનમાં થાય છે તથાપિ અતિ દુઃખ થવાને લીધે કહું છું, તે આપ સાંભળો. ૧-૩. તમારા સંપ્રેમોહે સર્વ સંશયિત કર્યું, અને અમને વિક્ષપણું તથા નિર્મળપણું પ્રાપ્ત થયું. ૪. (માટે સર્વ શાસ્ત્રમાં વિશારદ એવા તમે લોકના રાજ્ય થઈ દીનપણાથી કુત્સિત પુરૂષની પેઠે મોહને કેમ પ્રાપ્ત થાઓ છો ? હે પ્રમો ! હિતરક્ષાળ વિષે તથા વર્તમાનકાળમાં લોકની ગતિ તથા દુર્ગતિને તમે જાણો છો; કેમ કે તમોને કંઈ પણ અવિદિત નથી માટે હે મહારાજ ! રાજ્ય કરવા વિષે હું તમને યુક્ત કહું, તે એકાગ્ર ચિત્તવડે સાંભળો. માણસને બે પ્રકારનો વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં એક શરીર સંબંધી અને બીજો મન સંબંધી વ્યાધિ. તેમાં મન સંબંધી તે વ્યાધિ કહે

વાય. તે બન્નેનો પરસ્પર જન્મ છે એટલે વ્યાધિથી વ્યાધિ થાય છે અને વ્યાધિથી વ્યાધિ થાય છે: એટલે કે શારીર વ્યાધિથી માનસવ્યાધિ થાય છે, તેમ જ માનસ વ્યાધિથી શારીર વ્યાધિ થાય એમાં સંશય નહિ. યદ્ય ગએલા શારીર તથા માનસ દુઃખનો જે શાય કરે તે દુઃખથી વળી બીજા દુઃખને પ્રાપ્ત થાય, એ રીતે જે અનર્થને પામે, જેમ કફ, પિત્ત તથા વાત, એ ત્રણ શારીર ગુણ છે, તે ગુણોનું સમતાથી રહેવું, એને સ્વસ્થ લક્ષણ એમ કહે છે, પણ તેઓમાંથી એકની વૃદ્ધિ થાય તો તેની ચિકિત્સા કરવી બેધએ; તે કેવી રીતની કે, ઉપજી દ્રવ્ય વડે ઉપજીતાનો બાધ થાય. તેમ જ સત્વ, રજઃ અને તમ; એ ત્રણ મનના ગુણ છે, તે ગુણોનું જે સામ્ય એ સ્વસ્થનું લક્ષણ અને તેઓમાંથી એકની વૃદ્ધિ થાય, તો તેની ચિકિત્સા કરવી કહેલી છે. હર્ષ કરી શોકનો બાધ થાય તેમ જ શોક કરી હર્ષનો બાધ કરાય. કેટલાક મૂઢ, સુખ વખતે દુઃખને યાદ કરી શોકથી હર્ષને બાધ કરે છે, અને કેટલાક દુઃખ વખતે સુખને યાદ કરી હર્ષ કરી શોકનો બાધ કરે છે. પણ તમે તો જ્ઞાની હોવાથી શારીર તથા માનસ દુઃખથી રહિત છો માટે તમે તો દુઃખી પણ નથી તેમ સુખી પણ નથી, અને સુખદુઃખનું સ્મરણ કરવું પણ તમારે યોગ્ય નથી; વાસ્તે સુખ વખતે દુઃખને તથા દુઃખ વખતે સુખને પણ તમે યાદ કરવા યોગ્ય નથી, તો પણ તમે જ્યારે યાદ કરો છો, ત્યારે દૈવ જ બલવત્તર છે એમ હું માનું છું. અથવા હે પાર્થિવ ! થએલું યાદ કરી, તમે કલેશ પામે છો, એવો આ તમારો સ્વભાવ છે ત્યારે) પાંડુપુત્રોના બેતાં એક વસ્ત્ર પહેરેલી રજસ્વલા અને સભામાં આણેલી દ્રૌપદીને બેધ, તે દ્રૌપદીના કલેશરૂપ દુઃખને શું તમે યાદ કરવા યોગ્ય નથી ? ૫. તેમ જ આપણે મૃગયર્મ પહેરી નગરમાંથી વનપ્રત્યે ચાલી નિકળ્યા, મહા અરણ્યમાં જઈ નિવાસ કર્યો. જટાસુરથી પરિકલેશ થયો, ચિત્રસેન સાથે સંગ્રામ તથા સિંધુ રાજથી થએલા પરિકલેશને કેમ યાદ કરતા નથી ? ૬, ૭. વળી અજ્ઞાતચર્યા વિષે દુષ્ટ કીચકે રાજપુત્રી દ્રૌપદીને લાત મારી હતી, તે કેમ ભૂલી જાઓ છો ? ૮. (હે અરિંદમ ! જેમ પૂર્વે તમારા સરખા દ્રોણ તથા બીજા સાથે તમારે યુદ્ધ થયું હતું, તેમ હાલ પોતા સરખા એકલા મન સાથે તમને યુદ્ધ કરવું પ્રાપ્ત થયું છે. જે આ યુદ્ધવિષે બાણ, મિત્ર તથા બંધુઓનું કામ પડે તેમ નથી, કેવળ આત્મા વડે જ લડવાનું છે, એવું આ યુદ્ધ તમને પ્રાપ્ત થયું છે, માટે તે આ યુદ્ધ વિષે મનને જીત્યા વગર જે દેહનો ત્યાગ કરશો, તો પુનઃ બીજો દેહ ધારણ કરી, તે જ મન પ્રાણાદિકની સાથે યુદ્ધ કરવું પડશે, વાસ્તે હે ભરતાર્જુ ! હમણાં જ જાઓ. મનને જીતવા તૈયાર થઈ તેની સાથે યુદ્ધ કરો ! નહિ તો પોતાના કર્મે કરી અવ્યક્તરૂપ મન સંબંધી બીજું વ્યક્ત રૂપ થશે. યુદ્ધ વિષે તે મનને નહિ જીતો, અવાચ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થશે, માટે હે મહારાજ ! એ મનને જીતી કૃતકૃત્ય થશો. પ્રાણીઓનું એવી રીતનું આવડું જરૂં છે, એવી બુદ્ધિનો નિશ્ચય કરી પિતા પિતામહ સંબંધી રાજ્યનું યોગ્યતા પ્રમાણે પાલન કરો ! યુદ્ધ-વિષે પાપી દુર્યોધન ચાકરસહિત હણાયો, એ ધણું સાફ થયું અને દ્રૌપદીના કેશપાશની પદવીને તમે પ્રાપ્ત થયા એ પણ ધણું રૂઝું થયું. ૯. હે પાર્થ ! હવે વિધિપુરઃસર મોટી દક્ષિણાવાળા અશ્વમેધ વડે યજ્ઞન કરો ! અમે તથા પરાક્રમી વાસુદેવ, તમારા કિંકર છીએ. ” ૧૦.

યજસ્વ વાજિમેધેન વિધિવદ્ધક્ષિણાવતા ।

વયં તે કિક્રરાઃ પાર્થ વાસુદેવશ્ચ વીર્યવાન્ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमवाक्ये
गुर्जरभाषायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

અધ્યાય ૧૭ મો-યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ અસંતોષઃ પ્રમાદશ્ચ મદો રાગોઽપ્રશાંતતા ।

બલં મોહોઽભિમાનશ્ચાપ્યુદ્વેગશ્ચૈવ સર્વશઃ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,--“ અસંતોષ, પ્રમાદ, મદ, રાગ, અપ્રશાંતતા, બળ, મોહ, અભિમાન, તથા ચોતરફથી ઉદ્વેગ, આ પાપરૂપ દુર્ગુણોથી આવિષ્ટ થએલો તું રાજ્યને ઇચ્છે છે, માટે રાજ્યની ઇચ્છા છોડી દઇ તે દુર્ગુણોથી નિર્મુક્ત થએલો તું પ્રશાંત થઇ અત્યંત સુખી થા. ૧. ૨. કેમ કે જે રાજા, એકલો આ અખિલ ભૂમિનું પાલન કરે તેને પણ ઉદર એક જ હોય છે, ત્યારે તું એ રાજ્યની શું પ્રશંસા કરે છે ? ૩. હું ભરતર્ષભ ! દિવસ તથા માસે પણ નહિ થનારી હલ્લિનાની આશાને પૂરી કરવા ઇચ્છતો તું, ત્હારા આખા આયુષ્યથી પણ તેને પૂરી કરવા સમર્થ થઇશ નહિ. ૪. (જેમ પ્રદીપ્ત અગ્નિ પ્રગ્વલિત થાય છે, તે જ કાષ્ઠ વગરનો થાય ત્યારે શાંત થાય છે, તેમ તું, ઉઠેલા ઔદર્ય અગ્નિને અદ્વાદારપણથી શાંત કર ! બુદ્ધિહીન પુરૂષ, પોતાના ઉદરમાટે ઘણું અન્ન ભેગું કરે છે, માટે તું પ્રથમ ઉદરનો જય કર ! એટલે કસ્યાણને જીતવાથી તે પૃથ્વીને જીતીજ છે; એટલે કે, ત્હારો જય જ છે. મનુષ્ય સંબંધી કામ-ભોગની તથા ઐશ્વર્યની તું પ્રશંસા કરે છે પણ અભોગી તથા તપ વંટે દુશ્ન થએલા પુરૂષ, ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. દેશના યોગ-ક્ષેમ તથા ધર્માધર્મ ત્હારે વિષે રહ્યા છે, એ મોટા ભારથી તું મુક્ત થા ! ને ત્યાગનો આશ્રય કર ! જે કે વ્યાધિ, પોતાના એક ઉદર માટે ઘણી હિંસા કરે છે, તેથી તેની પાછળ લોભવશ થઇ બીજા મંદ પ્રાણીઓ જીવે છે. જે રાજાઓ વિષય ગ્રહણ કરી, પછી તેમનો ત્યાગ કરી, સંતુષ્ટ થતા નથી, એ તેમની બુદ્ધિનો વિપર્યય છે એમ તું જાણ ! કેમ કે પત્રાહાર કરનાર, પાપાણ ઉપર કુટ્ટીને ખાનાર, દાંતરૂપી મુશળથી ખાંડીને ખાનાર, જળ તથા વાયુ લક્ષણ કરી રહેનાર પુરૂષો આ નરકને જીતે છે.) જે રાજાઓ આ અખિલ પૃથ્વીનું પાલન કરે અને જે પાપાણ તથા કાંચનને સમાન માને છે, તે એકમાંથી સમાન દષ્ટિવાળો જ્ઞાની કૃતાર્થ થાય, રાજા કૃતાર્થ થાય અરે રાજા કૃતાર્થ થાય નહિ. ૫. (માટે તું પણ સંકેપ વિષે નિરાશંભ, નિરાશ તથા નિર્ભય થઇ, આ લોક તથા પરલોક વિષે શોક રહિત તથા અવ્યય સ્થાનને પ્રાપ્ત થા ! રાજ્યરૂપ આભિપ્તો ત્યાગ કરનારા પુરૂષો શોય કરતા નથી ત્યારે તું તેવા રાજ્યરૂપ આભિષ વાસ્તે શું કરવા શોય કરે છે ? રાજ્યરૂપ સર્વ આભિષ ત્યાગ કરવા વટે મિથ્યા અપવાદથી તું મુક્ત થઇશ.) પિતૃયાન તથા દેવયાન નામના બે માર્ગ વિખ્યાત છે, તેમાં યજ્ઞ કરનારા, પિતૃયાન માર્ગથી પિત્રાદિ લોકપ્રત્યે જાય છે, અને નિઃસંગ તથા નિરભિમાન પુરૂષો, દેવ-

યાન માર્ગથી મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે ૬. (તેમ જ મહર્ષિઓ તપ, બ્રહ્મચર્ય તથા સ્વાધ્યાયના અભ્યાસથી દેહને મુદ્રા ઉત્કૃષ્ટ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે, લોક વિષે રાજ્યસંગ તથા કર્મની ધૃત્તિ, એ બેઉ આમિષ કહેવાય છે. પાપરૂપ તે બેઉ આમિષથી મુક્ત પુરૂષ, પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે. પૂર્વે ૬૬-રહિત મોક્ષમાર્ગનું અવલંબન કરતા વિમુક્ત જનકે આવી રીતની ગાથા ગાઇ છે, એમ કહે છે, (તે કેવી રીતે કે) “ મારે અનંત વિત્ત છે પણ તેમાંથી કંઈ પણ મ્હાફે નથી માટે મિથિલાનગરીમાં અસિદ્ધાદ થવાથી પણ મારું કંઈ બળે નહિ. પર્વતના ઉપર ઉભેલો પુરૂષ, જેમ પૃથ્વી વિષે રહેલાને ઝરાઝર દેખે નહિ તેમ મંદ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ. પ્રસારૂપ પ્રાસાદમાં આરૂઢ થઇ શોચ કરવા લાયક નહિ, તથા શોચ કરતાં મનુષ્યોને જુએ નહિ. જે જોવા યોગ્યને જુએ અને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને જાણે, તે જ ચક્ષુમાન તથા બુદ્ધિમાન છે. કેમ કે અજ્ઞાત વસ્તુને સારી રીતે જાણવાનારી તે બુદ્ધિ કહેવાય છે અને તેથી યુક્ત તે બુદ્ધિમાન કહેવાય છે, જે વાણીને જાણે તે બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા આત્મા જેમણે જાણ્યો છે એવા વિદ્યાવાનોના મધ્યમાં ધણા માનને પામે છે પણ તત્વને જાણે નહિ.) ત્યારે આકાશાદિ પંચમહાભૂતોનું અનેકપણું, એક આત્મા વિષે લીન થાય છે અને પાછું તેથીજ વિસ્તૃત થાય છે, એમ જાણે છે ત્યારે બ્રહ્મને પામે. ૭. વળી તે મનુષ્ય તે ગતિને પામે પણ અવિદ્યાન, અદ્ય ચિત્તવાળા, બુદ્ધિ વિનાના તથા તપ વગરના તે ગતિને પામે નહિ; કેમ કે સર્વ બુદ્ધિ વિષે રહ્યું છે. ” ૮.

તે જનાસ્તાં ગતિં યાંતિ નાવિદ્વાંસોઽલ્પચેતસઃ ।

નાબુદ્ધયો નાતપસઃ સર્વે બુદ્ધૌ પ્રતિષ્ઠિતં ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
गुर्जरभाषायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો-અર્જુનનું વાક્ય.

वैशंपायन उवाच ॥ तूष्णींभूतं तु राजानं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।

संतप्तःशोकदुःखाभ्यां राजवाक्शल्यपीडितः ॥

વૈશંપાયન કહે છે,—હે જનમેજય ! રાજના વાક્યરૂપ શલ્યવડે પીડિત થએલો અને શોક તથા દુઃખવડે તમ થએલો અર્જુન, ઉપર પ્રમાણે કહી તૂષ્ણીભાવને પ્રાપ્ત થએલા રાજ પ્રત્યે, પુનઃ આવી રીતે કહેવા લાગ્યો કે,—“ હે ભારત! પોતાની સ્ત્રી સાથે વિદેહ રાજના સંવાદરૂપ પૂર્વે થએલા આ દતિહાસને મનુષ્યો કહે છે, તે હું, કહું છું. તમે સાંભળો. ૧, ૨. રાજ્યને છોડી દઈ ભિક્ષામાં બુદ્ધિ રાખનાર એવા વિદેહ રાજને, દુઃખિત થએલી તેની સ્ત્રીએ, જે કહ્યું હતું, તે હું તમને કહું છું. ૩. (ધન, અપત્ય, સ્ત્રીઓ તથા વિધવિધ પ્રકારનાં રત્નને તથા યજ્ઞાદિ દ્વારા શુદ્ધ કરનારા માર્ગને છોડી દઈ, જનકે મૂદ-પણુથી ભિક્ષુકાશ્રમનો આશ્રય કરવો ધાર્યો. એ રીતે લૈક્ષ્યવૃત્તિને આશ્રિત, નિષ્કિંચન, બીજી ચેષ્ટારહિત, મત્સરરહિત, ભુંજેલા યવમુદિથી નિર્વાહ કરનાર અને નિર્ભય એવા પોતાના સ્વામિને જોઈ, દૂર થએલી મનસ્વિની તેની પ્રિય ભાર્યા, તેની પાસે આવી એકાંતમાં

યુક્તિયુક્ત આવી રીતનું વચન કહેવા લાગી કે,)—“ હે રાજન્ ! ધનધાન્ય-સમન્વિત એવા પોતાના રાજ્યને છોડી દઈ, લિક્ષ્મીકૃતિનો આશ્રય કરી ભુંજેલા યવમુષ્ટિથી નિર્વાહ કેમ કરે છે ? એમ કરવું તમને યોગ્ય નથી; કેમ કે, મોટા રાજ્યનો ત્યાગ કરી યવમુષ્ટિરૂપ સ્વલ્પમાં સંતુષ્ટ થાઓ છો. એટલું પ્રહણ કરવાથી પણ તમારી પ્રતિજ્ઞા તો અન્યથા થઈ અને આ તમારી વિચેષ્ટા પણ અન્યથા થઈ અને હે રાજન્ ! તમે આ મુષ્ટિ ધાન્યવડે અતિથિ, દેવ, ઋષિ તથા પિતૃઓને પણ પોપણ કરવા શક્તિમાન થઈ શકો તેમ નથી. માટે આ તમારો પરિશ્રમ વૃથા છે. ૫. ૬. તમે ક્રિયાહીન થઈ, ચાલી નિકળવા તૈયાર થયા તેથી દેવ, અતિથિ તથા પિતૃઓ, એ સર્વેએ તમારો ત્યાગ કર્યો છે. ૭. જે તમે, વેદત્રયીના અધ્યયનથી વૃદ્ધ ગણાતા હજારો પ્લાલણ તથા લોકના ભર્તા થઈ આ ટાણે તેઓવડે પોતાનું ઉદર ભરવાની ઈચ્છા કરે છે. ૮. (પ્રદીપ લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરી આજ તમે ધાનની પેઠે ઉદરપૂરણાર્થ કરશો. માટે આજ તમારી માતા, પુત્ર વિનાની અને ભાર્યા, પતિ વિનાની થઈ. ધર્મની કામનાવાળા અને ફલાર્થી તથા કૃપાળુ આ ક્ષત્રિયો તમારા અનુગ્રહની આકાંક્ષાથી તમને સેવતા હતા. તેમની આશાને વિફળ કરી તમે કયા લોકને પ્રાપ્ત થશો ?) તમને કાંઈ પણ લોક નહિ મળે. તેમ હે રાજન્ ! મોક્ષ સંશયિત છે અને પ્રાણીઓ પ્રારબ્ધાધીન છે, તેમ છતાં તમે ધર્મપત્નીઓનો ત્યાગ કરી જીવવાને ઈચ્છો છો માટે પાપકર્મો તમારા બેઉ લોક જગડશે. ૯. માટે તમે માળાઓ, ગંધ, અલંકાર તથા વિધવિધ પ્રકારનાં વસ્ત્રને છોડી દઈ, ક્રિયાહીન થઈ, શું કરવા ચાલી નીકળો છો ? ૧૦. તમે પવિત્ર મોટા જલાશયની પેઠે તથા ફલિત વૃક્ષની પેઠે સર્વ ભૂતના આશ્રયરૂપ થઈ ઉદર વાસ્તે બીજાઓની ઉપાસના કેમ કરશો ? ૧૧. સર્વ કર્મના ત્યાગયુક્ત હસ્તીને પણ, માંસ ખાનાર ઘણાં પ્રાણીઓ તથા ઘણાં કૃમિઓ, ભક્ષણ કરે છે, ત્યારે સર્વ પુરુષાર્થહીન તમને ભક્ષણ કરે ! તેમાં તો શું જ કહેવું. ૧૨. (જે આ તમારી કુંડિકાને, ત્રિદંડને તથા તમારાં વસ્ત્રને હરણ કરે, તે વિષે તમારું મન કેવી રીતનું થાય ? સર્વનો ત્યાગ કરી જે આ યવમુષ્ટિનો સ્વીકાર કરે છે; એ ધાન્યમુષ્ટિ સરખું જ સર્વ રાજ્યાદિક છે; કેમ કે સંગીપણું બેઉ વિષે સમાન છે. માટે આ શું કરે છે ? અને જ્યારે મુષ્ટિ વાસ્તે ચેષ્ટા કરતી રહે છે, ત્યારે સર્વ સંગત્યાગરૂપ તમારી પ્રતિજ્ઞા તો વ્યર્થ જ થાય છે ! અને કદી તમોને જ્ઞાન છે, તો ધરમાં રહેવાથી પણ હું તમારી કોણ છું, તમે મારા કોણ; મારે વિષે તમારો અનુગ્રહ પણ શું છે. વાસ્તે હે રાજન્ ! તમારે જ્યારે સ્વીકાર તો છે જ, ત્યારે પૃથ્વીનું પાલન કરો ! અને પ્રાસાદ, શયન, યાન, વસ્ત્ર તથા આભરણોનો સ્વીકાર કરો ! લક્ષ્મીથી હીન, નિર્ધન, મિત્રનો ત્યાગ કરનાર, નિર્બંધિયન અને પરમ સુખને ઈચ્છનાર સંન્યાસીઓએ ધાન્ય કરેલાં કુંડિકાદિને જોઈ જે પોતે પણ તે રીતે કરે છે, તે શું રાજ્યાદિક સર્વનો ત્યાગ કરે છે ? નથી કરતો ! અને ઉલટો ઉચિત પરિગ્રહનો ત્યાગ કરી અનુચિત એવા બીજાનો પરિગ્રહ કરે છે જે હમેશા લિક્ષા માગે અને જે સદા દાન આપે, તેઓમાં અંતર તમે જાણો અને તેઓમાં શ્રેષ્ઠ કોણ કહેવાય. ૧૩. સદા યાચના કરનાર તથા દંભાન્વિત સંન્યાસીઓને દક્ષિણા દેવી, તે દાવાનળમાં આહુતિ આપવા સરખું છે. ૧૪. હે રાજન્ ! જેમ અગ્નિ કાષ્ટને બાળ્યા વગર શાંત થાય નહિ તેમ યાચના કરનાર દ્વિજ પણ કલેશોને બાળ્યા વગર શાંત થાય નહિ. ૧૫. (લોક વિષે અજ્ઞ દેનારાથી સંન્યાસીઓનું નિશ્ચલ જીવન છે, માટે

જો દાતા રાજ ન હોય, તો મોક્ષને ઇચ્છનારા સંન્યાસીઓ પણ ક્યાંથી ?) આ લોક વિષે ગૃહસ્થ તથા ભિક્ષુકો અન્યથી જુદાં છે, કેમ કે અન્યથી પ્રાણી હિતપત્ર થાય છે. માટે અન્ય દેનારને પ્રાણુ દેનાર જાણ્યો. ૧૬. (ગૃહસ્થ થકી જૂદા પડેલા અને ગૃહસ્થોના જ આશ્રય-વાળા દર્શિત સંન્યાસીઓ પ્રલવ તથા પ્રતિજ્ઞાને પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. ત્યામથી મૃદુપણથી તથા યાચનાથી સંન્યાસી થવાનું નથી પણ સરલ થઈ, જે અર્થનો ત્યાગ કરે છે તે સંન્યાસી કહેવાય છે, કારણ સહજથી ભિક્ષુક થવાનું નથી. હે મહીપતે ! આસક્તિરહિત, નિઃસ્વર્ગ, બંધનથી મુક્ત અને શત્રુ તથા મિત્ર વિષે સમાનતાવાળો જે, અસક્તની પેઠે વ્યવહાર કરે, તે મુક્ત થાય. અનેક પ્રકારના પાશથી બંધાએલા, ધનને ખોળતા, કાપાય વસ્ત્રને પહેરનાર માથું મુંઝવનાર કેટલાક સંન્યાસી, દાન ગ્રહણ કરવા માટે વૃથા સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે.) વેદત્રયીનું પઠન તથા જીવિકાનો ત્યાગ કરી, જેઓ પોતાના પુત્રોને ઘેર ભિક્ષા વાસ્તે જાય છે; નિર્જીદિ તેઓ ત્રિદંડ તથા વસ્ત્રને વૃથા ગ્રહણ કરે છે ? ૧૭ (રાગાદિ દોષ દબ્યા વિના જેઓ કાપાય વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, ધર્મધ્વજ એવા તેઓ જીવિકા વાસ્તે જ કાપાય ધારણ કરે છે, એવી મારી મતિ છે.) હે મહારાજ ! તમે નમ્ર, મુંડ તથા જટા ધરનાર સાધુઓનું કાપાય, અજીન તથા ચીર વસ્ત્ર કરી પાષણ કરીને જીર્ણોદ્રય એવા લોકોને જીતો. ૧૮. જે પિત્રાદિક વાસ્તે અગ્નિમાં આહુતિ આપે, ગુરુઓ વાસ્તે દાન આપે, સારી દક્ષિણા-વાળા યજ્ઞ કરે, તથા ભોજન કર્યા પૂર્વે, દરરોજ દાન આપે, તેથી બીજો ધર્મિષ્ઠ કોણ ? ૧૯. (અર્જુન કહે છે,)—હે ધર્મરાજ ! લોક વિષે જનક રાજ કહેવાય છે, તે પણ આ રીતે મોહસંપન્ન થયો હતો. માટે તમે મોહ વશ થાઓ મા. ૨૦. આ રીતે ધર્મને અનુસરતા, સદા દાન તથા તપ વિષે તત્પર, સરલતારૂપ ગુણયુક્ત, કામ ક્રોધરહિત, પ્રજ્ઞનું પાલન કરવામાં યુક્ત, ઉત્તમ દાન કરનારા, ગુરુ તથા વૃદ્ધની સેવા કરનાર, યથાવિધ દેવતા, અતિથિ તથા પ્રાણિઓનો સત્કાર કરતા બ્રહ્મણ્ય તથા સત્યવાદી એવા આપણે, ઇષ્ટ સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈશું. ” ૨૧-૨૩.

દેવતાતિથિભૂતાનાં નિર્વપંતો યથાવિધિ ।

સ્થાનમિષ્ટમવાપ્સ્યામો બ્રહ્મણ્યાઃ સત્યવાદિનઃ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये
गुर्जरभाषायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

અધ્યાય ૧૯ મો-યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય.

युधिष्ठिर उवाच ॥ वेदाहं तप्त शास्त्राणि अपराणि पराणि च ।

उभयं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“ હે તાત ! હું, વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રને જાણું છું. વેદમાં કર્મ કરવા અને કર્મનો ત્યાગ કરવો, એ બેઉ વચન છે. તેની વ્યવસ્થાને હું યથાવિધિ જાણું છું. પ્રાચીનો પણ વ્યવસ્થા જાણે નહિ, એવો તે શાસ્ત્રોનો યુક્તિથી મેં, નિશ્ચય કરેલો છે. ૧-૨. તું તો કેવળ અસ્વચ્છ અને વીરવ્રતસમન્વિત છે, કોઈ રીતે પણ તું તત્વથી શાસ્ત્રાર્થ જાણવા

સમર્થ નથી. કારણ જે શાસ્ત્રાર્થમાં સૂક્ષ્મ-દર્શી તથા ધર્મનિશ્ચયમાં કોવિદ હોય તો મને જે રીતે તું કહે છે તેમ કહે નહિ. તથાપિ બ્રાતૃસ્નેહને લીધે તેં જે યુક્ત વા અયુક્ત વચન મને કહ્યાં તેથી હું કૌંતેય ! હું અર્જુન ! હું પ્રસન્ન થયો છું. ૪. સર્વ યુદ્ધ-ધર્મમાં તથા ક્રિયાની નિપુણતામાં તારા સરખો ત્રણ લોક વિષે કોઈ છે નહિ. ૫. ધર્મપ્રતિપાદક શાસ્ત્ર અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી, તારા જાણવામાં આવે તેમ નથી, માટે હું ધનંજય ! તું મ્હારી શુદ્ધિપ્રત્યે શંકા કરવા યોગ્ય નથી. ૬. તું કેવળ યુદ્ધશાસ્ત્ર જાણનાર જ છે, તેં વ્રહ્મોની સેવા કરી નથી, તેથી તું સંક્ષિપ્ત તથા વિસ્તારને જાણનાર જ્ઞાનીઓના નિશ્ચયને જાણતો નથી. ૭. જેમની શુદ્ધિ કટ્યાણુ વિષે છે એવા પુરૂષોનો નિશ્ચય છે કે, તપ, ત્યાગ અને અનિર્દેશ્ય બ્રહ્મ; એ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે. ૮. હું પાર્થ ! તું ધનને જ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ માને છે પણ તેમ નથી, તે વિષે કહું છું. ૯. જે કે, તપ તથા સ્વાધ્યાયશીલ જનો, ધાર્મિક દેખાય છે. તપો-યુક્ત ઋષિઓ સનાતન લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦. (તેમ જ શત્રુઓ જેમને નથી એવા અરણ્ય વિષે રહેનારા અને ધીર બીજા ઘણા વનવાસીઓ, સ્વાધ્યાયવડે સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયા છે. કેટલાક આર્ય પુરૂષો, વિષયના નિગ્રહથી અશુદ્ધિજન્ય અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરી ઉત્તર માર્ગથી ત્યાગવાનના લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. અને ક્રિયાવાન પુરૂષો, સ્મશાનમાં દેહ ત્યાગ કરી, ભાસ્વાન એવા દક્ષિણ દિશા વિષે રહેલા લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. અને મોક્ષને ઇચ્છનારા જે ગતિને પ્રાપ્ત છે, તે ગતિ અનિર્દેશ્ય છે, તે યોગથી પ્રાપ્ત થાય છે માટે યોગ જ સંવોત્કૃષ્ટ છે, તે તને જણાવવા શક્ય થવાય તેમ નથી; કેમ કે તે વિષે તું અનધિકારી છે. કેટલાક કવિઓ શાસ્ત્રો જેઈ તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરી અસારનો ત્યાગ કરી, સારા નિશ્ચયવાળા થાય છે, કેટલાક વેદવાદ તથા વેદાંતને અતિક્રમણ કરી, કેળના થાંભલાને ચીરવાથી જેમ કંઈ પણ સારને દેખે નહિ, તેમ સારને દેખતા નથી.) કેટલાક એકાંતનો ત્યાગ કરી, પાંચ ભૌતિક શરીર વિષે રહેલા આત્માને “ માં આ થાઓ ” ઇત્યાદિ ચિહ્નથી ઇચ્છાદિમાન કહે છે. ૧૧. પણ વસ્તુતાએ આત્મા મનવાણીથી અગોચર તથા સૂક્ષ્મ છે, પણ અવિદ્યાથી હું બ્રાહ્મણ છું, હું ગૃહસ્થ છું, એમ કહે છે. અને જીવ રૂપથી ભૂત-પ્રાણિ માત્ર વિષે રહે છે. ૧૨. માટે મનને આત્મા વિષે સુમુખ કરી, તૃષ્ણાના નિગ્રહપૂર્વક કર્મ-સંતતિનો ત્યાગ કરી, જ્યારે નિરભિમાન થાય છે, ત્યારે સુખી થાય છે. ૧૩. હું અર્જુન ! તું સત્પુરૂષોએ સેવન કરેલો અને સૂક્ષ્મ શુદ્ધિવડે ગમ્ય એવો આ માર્ગ હોવા છતાં અનર્થયુક્ત અર્થની પ્રશંસા કેમ કરે છે ? ૧૪. હું ભારત ! ક્રિયા, દાન, યજ્ઞ તથા કર્મ વિષે નિરંતર પ્રીતિમાન અને કર્મકાંડને જાણનારાઓ, પણ એ રીતે અર્થને અનર્થપણથી જુએ છે, ત્યારે જ્ઞાની જુએ તેમાં તો શું જ કહેવું ? ૧૫. (દુઃખથી પણ સિદ્ધાંત સમજાવી શકાય નહિ એવા પંડિત તર્ક કરનારા, પૂર્વનો સંસ્કાર જેમને દૃઢ છે એવા મૂઢ, “ આ નથી, આ નથી ” એમ બોલનાર, જૂઠાનું અપમાન કરનાર, મનુષ્યોની સભામાં બોલનાર, બહુશ્રુત, “ જે અમે નથી જાણતા, તે બીજો કોણ જાણવા યોગ્ય છે ? ” એમ કહેનાર, પ્રાણ, શાસ્ત્ર-વિત્તમ, શાસ્ત્ર જાણેલા, મોટા, કેટલાક વાચાળ પુરૂષો, સમગ્ર પૃથ્વી પ્રત્યે ફરે છે, પણ) હું કૌંતેય ! તત્ત્વવેતા પુરૂષ છે, તે તપવડે વૈરાગ્યને પામે છે, જ્ઞાનથી બ્રહ્મને પામે છે, અને ત્યાગથી સદા સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. ” ૧૬

તપસા મહદાપ્નોતિ બુદ્ધ્યા ચ વિદતે મહત્ ।
ત્યાગેન સુખમાપ્નોતિ સદા કૌતેય તત્ત્વવિત્ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
गुर्जरभाषायां एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

અધ્યાય ૨૦ મો-દેવસ્થાનનું ભાષણ.

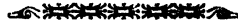
वैशंपायन उवाच ॥ अस्मिन् वाक्यांतरे वक्ता देवस्थानो महातपाः
अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरम् ॥

વૈશંપાયન કહે છે,—હે જનમેજય ! આ અવસરમાં વક્તા અને મહાતપસ્વી દેવસ્થાન, અતિશય યુક્તિયુક્ત આવી રીતનું વાક્ય યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા. ૧. દેવસ્થાન કહે છે,—“ હે યુધિષ્ઠિર ! ધનથી બીજું કંઈ નથી ’ એમ તમને જે અર્જુને કહ્યું તે વિષે હું કહું, તે તમે એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળો. ૨. હું અન્નતથાગ્રા ! હે રાજન ! તમે સમગ્ર પૃથ્વીને ધર્મથી જીત્યા છો, તેને હવે વિનાકારણ છોડી દેવી યોગ્ય નથી. ૩. તેમ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવાને માટે ચાર આશ્રમરૂપ ચાર પગથીયાંવાળી નિસરણી છે, તે પ્રત્યે હે પાર્થ ! હે મહાબાહો ! તમે ક્રમે કરી જવા યોગ્ય છો. ૪. માટે હાલ તો હું પાર્થ ! વિશેષ દક્ષિણવાળા મોટા યજ્ઞવડે યજ્ઞ કરો ! હે પાર્થ ! કેટલાક સ્વાધ્યાયરૂપ યજ્ઞ કરનાર, કેટલાક જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞવાળા, તેમજ કેટલાક કર્મનિષ્ઠ, અને કેટલાક તપોનિષ્ઠ હોય છે, એમ જાણો, ૫. (અને હિરણ્યગર્ભઉપાસકનાં વચન જે રીતે સંભળાય છે, તે પ્રમાણે હું કહું, તે સાંભળો ! જે રાજ યજ્ઞાદિક વાસ્તે બીજાઓ પાસેથી ધનની ઇચ્છા કરે, તો તે ઇચ્છા ન કરવી એજ સારું, તે બ્રાહ્મણધર્મને જે ક્ષત્રિય આશ્રય કરે, તો તે મોટો દોષભાગી થાય.) રાજાઓને સમગ્ર ધનસંગ્રહ યજ્ઞ વાસ્તે છે, તેમ છતાં જેઓ, પોતાનો દેહ તથા સમગ્ર ધન, અયોગ્ય કર્મમાં સમર્પણ કરે, અને યોગ્ય કર્મમાં ન કરે, તો બુદ્ધિથી દૂષિત થયેલો તે, આત્મદ્રોહજન્ય, પોતાને પ્રાપ્ત થતી બ્રૂણહત્યાને જાણતો નથી. ૬. એ રીતે યોગ્ય તથા અયોગ્યના અપરિજ્ઞાનથી શુદ્ધિધર્મ પણ દુષ્કર છે. ૭. વિધાતાએ, ધનને યજ્ઞ વાસ્તેજ ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેથી વેદ-આજ્ઞા પ્રમાણે યજ્ઞ વાસ્તેજ પુરૂષ ધનનું રક્ષણ કરે છે. માટે સર્વ ધનનો યજ્ઞ વિષેજ ઉપયોગ કરવો. તેથી અભીષ્ટસિદ્ધિ થાય છે. ૮. ઇંદ્ર, પણ રત્નવાળા વિવિધપ્રકારના યજ્ઞો વડે સર્વ દેવતામાં કંઈ થઈ, ઘણું તેજ તથા ઇંદ્રપણુને પ્રાપ્ત થઈને શોભે છે, માટે સર્વનો યજ્ઞમાંજ ઉપયોગ કરવો. ૯. ગન્ધર્વને ધારણ કરનાર મહાત્મા મહાદેવ પણ સર્વ યજ્ઞમાં પોતાના આત્માની આહુતી આપી, દેવના દેવ થયા અને સર્વ લોકમાં પોતાની સુંદર કીર્તિનો વિસ્તાર કરી કીર્તિમાન થઈ, શોભવા લાગ્યા. ૧૦. (ઇંદ્રથી અધિક ધનવાન મૃત રાજાએ, સુવર્ણમય યજ્ઞપાત્ર કરી, યજ્ઞાનુષ્ઠાન કર્યું હતું. તે યજ્ઞમાં સાક્ષાત્ લક્ષ્મી, પોતે પધાર્યા હતાં.) હે પાર્થિવેન્દ્ર ! તમે સાંભળેલો પુણ્યવાન હરિશ્ચંદ્ર, યજ્ઞ વડે યજ્ઞ કરી શોકરહિત થઈ પોતે મનુષ્ય છતાં સમૃદ્ધિએ કરી ઇંદ્રનો જ્ય પામ્યો હતો, માટે યજ્ઞ વિષેજ સર્વનો ઉપયોગ કરવો ” ૧૧.

હરિઃશંક્રઃ પાર્થિવેન્દ્ર ભુતસ્તે યજ્ઞેરિષ્ટા પુણ્યમાશ્વીતશોકઃ ।

ઋદ્ધયા શકં યોજયન્માનુષઃ સન્ તસ્માદ્દેવે સર્વમેવોપયોજ્યમ્ ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि देवस्थानवाक्ये
गुर्जरभाषायां त्रिंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

અધ્યાય ૨૧ મો-દેવસ્થાનનું ભાષણ.

દેવસ્થાન ઉવાચ ॥ અત્રૈવોદાહરંતીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।

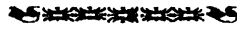
દ્વેષેણ સમયે પૃષ્ઠો યદુવાચ્ચ બૃહસ્પતિઃ ॥

દેવસ્થાન મુનિ કહે છે, “ આ ઠેકાણે સમય જોઇ ઇંદ્રે પૂછ્યું, ત્યારે બૃહસ્પતિએ જે કહ્યું છે, તે પ્રાચીન ઇતિહાસ હતું કહ્યું હતું તે તમે સાંભળો ૧. સંતોષ અત્યંત સ્વર્ગને આપનાર છે, પરમ સુખરૂપ છે, સંતોષથી બીજું કંઈ પણ શ્રેષ્ઠ છે નહિ ૨. જ્યારે માણસ, જેમ કર્મ ચોતરફથી પોતાનાં અંગને પોતાના શરીરમાં પ્રવિલાપન કરે છે, તેમ જાગૃદાદિ વિષય પોતા વિષે પ્રવિલાપન કરે, ત્યારે સ્વયંપ્રકાશ આત્મા થોડા વખતમાં પોતાના સ્વરૂપ વિષેજ સંતુષ્ટ થાય છે ૩. એ રીતે સ્વસ્વરૂપાનંદ જ્ઞાની, પોતાથી વ્યતિરિક્ત બીજો ન હોવાથી ભય પામે નહિ, તેમ તેનાથી બીજો પણ બીજો નહિ; એવો થાય, ત્યારે તે કામ તથા દ્વેષને છોડનાર આત્માને જીએ. ૪. (જ્યારે એ, સર્વભૂતનો દ્રોહ કરે નહિ અને મન, કર્મ તથા વાણીથી કંઈ આકાંક્ષા પણ રાખે નહિ, ત્યારે પ્રભુને પામે.) હે કૈતિય ! હે ભારત ! એ રીતે માણસો, પોતાના અધિકાર પ્રમાણે જેવાં જેવાં કર્મ કરે છે, તેવાં તેવાં ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે, સર્વ ભૂતને અભય આપનાર, અભયને પ્રાપ્ત થાય છે એમ તમે જાણો, અને સારી રીતે પ્રજનનું પાલન કરી તમે પણ અભયને પ્રાપ્ત થાઓ, ૬ (આ લોક વિષે કેટલાક સામની પ્રશંસા કરે છે, કેટલાક યત્નની પ્રશંસા કરે છે, કેટલાક ધ્યાનની પ્રશંસા કરે છે, કેટલાક એકનેજ અવસ્થા ભેદથી સામ તથા યત્નની પ્રશંસા કરે છે.) કેટલાક યજ્ઞની, કેટલાક સંન્યાસની, કેટલાક દાનની તથા કેટલાક પ્રતિગ્રહની પ્રશંસા કરે છે ૭. કેટલાક સર્વનો પરિત્યાગ કરી તૃષ્ણીભાવને પ્રાપ્ત થએલા ધ્યાન કરતા રહે છે. કેટલાક શત્રુસંહારપૂર્વક રાજ્યની પ્રશંસા કરે છે, કેટલાક પ્રજાપાલનની પ્રશંસા કરે છે ૮. અને કેટલાક એકાંતનિવાસની પ્રશંસા કરે છે. એ સર્વનો વિચાર કરી વિદ્વાન લોકોએ આવી રીતે નિશ્ચય કરેલો છે જે કોઈ પણ પ્રાણીનો દ્રોહ ન થાય એવો ધર્મ, સત્યરૂપોને સંમત છે. અને અદ્રોહ, સત્યવચન અજ્ઞાદિકનો સંવિભાગ, દયા, દમ, બાહ્યેન્દ્રિયનો નિગ્રહ, પોતાની સ્ત્રીઓ વિષે પુત્રોત્પાદન, મૃદુતા, લજ્જા, અને અચંચલતા, એજ ઇષ્ટ અને મુખ્ય ધર્મ છે, એમ સ્વાયંભુવ મનુએ પણ કહ્યું છે. માટે હે કૈતિય ! તમે પણ પ્રયત્નથી પ્રજનનું પ્રતિપાલન કરો. ૯-૧૧. કેમ કે, રાજ વિષે રહેલો, નિરંતર પોતાને વશ, પ્રિય તથા અપ્રિયને તુલ્ય માનનાર, યજ્ઞાર્ચિશૃષ્ટ ખાનાર, શાસ્ત્રાર્થના તત્વને જાણનાર અસાધુને નિગ્રહ કરવામાં તત્પર, સાધુઓના સંગ્રહમાં પ્રીતિમાન, પ્રજાને ધર્મભાગે સ્થાપન કરી, પોતે ધર્મથી વર્તનાર, વૃદ્ધ અવસ્થામાં પુત્રને રાજ્ય આપી વનમાં જઈ વનપ્રસ્થ

ધર્મના આશ્રયથી વન્ય કૃળ-મૂળથી વર્તનાર, સાવધાનપણથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી કર્મ કરનાર, અને ધર્મનિશ્ચયવાળા ક્ષત્રિયને આ લોક તથા પરલોક બેઉ સફળ થાય છે. તથા મુક્તિમાર્ગ અતિદુષ્પ્રાપ્ય છે તથા તેમાં વિઘ્ન પણ ધણું છે, એવું મારું મત છે. ૧૨, ૧૫. માટે. રાજાઓને તો પ્રજાપાલન કરવું, એજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. આવી રીતે ધર્મ પાળનાર, સત્ય, દાન તથા તપમાં તત્પર, કૃતારહિત, સદ્ગુણોથી યુક્ત, કામક્રોધરહિત, પ્રજાનું પાલન કરવામાં યુક્ત, ઉત્તમ ધર્મનો આશ્રય કરનારા, ગાય તથા બ્રાહ્મણ માટે યુદ્ધ કરનાર, ક્ષત્રિયો, ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થયા છે. ૧૬-૧૭. એજ રીતે હે પરંતપ ! ૩૬, વસુ, આદિત્ય, સાધ્યદેવ, તથા આ ધર્મનો આશ્રય કરનાર રાજર્ષિ સંઘ. એ સર્વ સાવધાન-પણથી પોતાનાં પુણ્ય કર્મ કરી સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયા છે.” ૧૮.

॥ एवं रुद्राः सवसवस्तथादित्याः परंतप ॥
॥ साध्या राजर्षिसंघाश्च धर्ममेतं समाश्रिताः ॥
॥ अप्रमत्तास्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्मभिः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि देवस्थानवाक्ये
गुर्जरभाषायां एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

અધ્યાય ૨૨ મો-અર્જુનનું વચન.

वैशंपायन उवाच ॥ अस्मिन्नेवांतरे वाक्यं पुनरेवाजुनोऽब्रवीत् ॥
निर्विण्णमनसं ज्येष्ठमिदं ब्रातरमव्युतम् ॥

વૈશંપાયન કહે છે, -એટલામાં વળી અર્જુન, બેદયુક્ત મનવાળા અને ધર્મયુક્ત એવા મોટા ભાઈ પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, “ હે નરશ્રેષ્ઠ ! હે ધર્મજ્ઞ ! ક્ષત્રિયધર્મથી શત્રુઓને જીતી, સુદુર્લભ રાજ્યને પ્રાપ્ત થઈ, શું કરવા અત્યંત તપાયમાન થાઓ છો ? ૧૨. હે મહારાજ ! ક્ષત્રિયોએ સંગ્રામમાં મરવું, એજ શ્રેષ્ઠ છે. માટે તમે તે સંબંધી કલેશ છાડી દઈ, ધણુ યત્નથી યજ્ઞન કરો. તપ, ત્યાગ તથા પ્રેતધર્મ વિધિ બ્રાહ્મણોને માટે કહ્યો છે, ક્ષત્રિયોને માટે તો સંગ્રામવિષે મરણુ વિહિત છે. ૩-૪. ક્ષત્રિયધર્મ અતિ ભયંકર છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે પ્રભો ! ક્ષત્રિયનો વધ સંગ્રામમાં જ શસ્ત્રોવડે થવો જોઈએ. ૫. (હે રાજા ! ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણી ઉત્પન્ન થયા છે માટે ક્ષત્રિયધર્મથી વર્તતા બ્રાહ્મણનું જીવિત પણ લોકવિષે પ્રશસ્ત કહેવાય છે.) સંન્યાસ, યાચના, તપ તથા પારકા ધનથી જીવિકા; એ ક્ષત્રિયને અતિ નિષિદ્ધ છે. ૬. માટે સર્વ ધર્મને જાણનાર, ધર્માત્મા, બુદ્ધિમાન, લોક વિષે નિપુણ, પરાવર જાણનાર અને પ્રજાને રંજન કરનારા તમે, સંતાપથી ઉત્પન્ન થએલા શોકનો ત્યાગ કરી, કર્મ કરવા વિષે તૈયાર થાઓ. ક્ષત્રિયનું હૃદય વજ્ર સરખું કઠિન હોય છે, તેથી તેમને શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૭-૮. માટે હે મનુષ્યેન્દ્ર ! ક્ષત્રધર્મથી શત્રુઓને જીતી, ચક્રવર્તી રાજ્યને પામી, આત્માને જીતીને પછી તમે યજ્ઞ તથા દાનમાં તત્પર થાઓ. ૯. બ્રાહ્મણનો પુત્ર ઇન્દ્ર, કર્મવડે ક્ષત્રિય થયો, અને પાપવૃત્તિવાળા નવસો અને નવાણું પોતાના જ્ઞાતિઓને હણ્યા. ૧૦ (હે વિશાં-

પતે ! ઇન્દ્રનું તે કર્મ પૂજ્ય તથા પ્રશસ્ય થયું. અને તે કર્મથીજ તે દેવતાઓના ઇન્દ્ર-પણાને પ્રાપ્ત થયો, એમ અમે સાંભળ્યું છે, વાસ્તે) હે મહારાજ ! તમે પણ ઇન્દ્રની પેઠે સંતાપરહિત થઇ, વિશેષ દક્ષિણવાળા યજ્ઞવડે યજ્ઞન કરો ! હે મનુષ્યેન્દ્ર ! હે ક્ષત્રિય-ર્ષભ ! થઇ ગએલી બાબતોનો કંઇ પણ શોક કરો માં ! સંગ્રામમાં મરણ પામેલા અને શસ્ત્રપૂત થએલાઓ તો પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થયા. ૧૧-૧૨. હે ભરતર્ષભ ! જે થયું તે અવશ્ય ભાવી હતું, માટે હે રાજશાર્દૂલ ! અદૃષ્ટને કોઈ પણ અતિક્રમણ કરવા સમર્થ થતું નથી. ૧૩.

મહિતવ્યં તથા તચ્ચ શદ્વૃત્તં ભરતર્ષભ ।

દિષ્ટં હિ રાજશાર્દૂલ ન શક્યમતિવર્તિતુમ ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानु सनपर्वणि अर्जुनवाक्ये
गुर्जरभाषायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

અધ્યાય ૨૩ મો-વ્યાસજીના બાપણમાં શંખ-લિખિતની કથા.

वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कौंतेयो गुडाकेशेन पांडवः ॥

नोवाच किञ्चित्कौरव्यस्ततो द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥

વૈશંપાયન કહે છે,—હે જનમેજય ! એ રીતે અર્જુનના વચનને સાંભળીને કુરૂ કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા કુંતીપુત્ર પાંડવ યુધિષ્ઠિર, કંઇ પણ બોલ્યા નહિ. તે સમયે દ્વૈપાયન વ્યાસજી, યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, “ હે સૌમ્ય ! હે યુધિષ્ઠિર ! તમને અર્જુને જે વચન કહ્યાં તે સત્ય છે. શાસ્ત્ર જોતાં, ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ પરમશ્રેષ્ઠ છે. ૧-૨. હે ધર્મજ ! તમે શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે યથાવિધિ સ્વધર્મનું આચરણ કરો.” ગાર્હસ્થ્યનો ત્યાગ કરી, ક્ષત્રિય એવા તમને સંન્યાસનો અધિકાર નથી. ૩. હે મહીપતે ! દેવતાઓ, પિતૃઓ, આતિથિ તથા ચાકર, એટલા ગૃહસ્થની પાછળ જીવે છે, માટે ગાર્હસ્થ્યનો આશ્રય કરી, તેમનું પોષણ કરો. ૪. હે જનાધિપ ! પક્ષિ, પશુઓ તથા બીજાં પ્રાણીઓનું પણ ગૃહસ્થો પોષણ કરે છે, માટે સર્વથી ગૃહસ્થાશ્રમી શ્રેષ્ઠ છે. ૫. માટે હે પાર્થ ! દુર્બળ ઇન્દ્રિયવાળાઓ, દુઃખવડે પણ ન પાળી શકે એવા આ ચારે આશ્રમના આશ્રયભૂત વિધિને તમે આચરો. ” ૬. તમોને સમગ્ર વેદજ્ઞાન પણ છે, તેમ તમે મોટું એવું તપ પણ કર્યું છે, હવે મુખ્યની પેઠે, પિતૃપિતામહ સંબંધિ રાજ્યને તમે વહન કરવા યોગ્ય છો ૭. તપ, યજ્ઞ, વિદ્યા, ભિક્ષા, ઇન્દ્રિયસંયમ, ધ્યાન, એકાંતશીલતા, સંતોષ અને શક્તિ પ્રમાણે શાસ્ત્રજ્ઞાન, એ સર્વ એજા બ્રાહ્મણોને સિદ્ધિકારક છે ૮. તમે તો સર્વ જાણો છો, તથાપિ ક્ષાત્રિયોને શું સિદ્ધિકારક છે, તે હું કહું છું,—યજ્ઞાનુશાન, વિદ્યોપાર્જન, લક્ષ્મી પ્રત્યે અસંતોષ, દંડ ધારણ કરવો, ઉગ્ર-પાણી, પ્રજનનું પરિપાલન, સમગ્ર વેદનું જ્ઞાન, વિવિધ પ્રકારનું તપોનુશાન, ઘણા દ્રવ્યનું સંપાદન અને પાત્ર વિષે દાન, હે વિશંપતે ! આટલાં સુકૃતરૂપ કર્મ રાજ્યોનાં છે. એ કર્મથી ક્ષત્રિયને આ લોક, પરલોક બેઉ સિદ્ધ થાય છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે ૯-૧૧. હે કૌંતેય ! એ સર્વ કર્મમાં પણ દંડધારણ શ્રેષ્ઠ છે; ક્રમ કે દંડ, બળ વિષે રહ્યો છે. તે

બળ ક્ષત્રિય વિષે નિરંતર રહ્યું છે ૧૨. (હે રાજન્ ! એ વિદ્યાઓ ક્ષત્રિયોને સિદ્ધિ કરનારી છે, એ વિષે બ્રહ્મરૂપિણે આવી ગાથા ગાઇ છે.) જેમ સર્પ ઉદરને ગળે તેમ પૃથિવી, યુદ્ધથી વિરોધ ન કરનાર રાજાને તથા અપ્રવાસી બ્રાહ્મણને ગળી જાય છે. ૧૩ રાજર્ષિ સુદ્યુમ્ન પણ દંડધારણથી પ્રાપ્તેતસ દક્ષ સમાન પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો હતો, એમ સાંભળ્યું છે ” ૧૪. યુધિષ્ઠિર પૂછે છે,—“ હે ભગવન્ ! સુદ્યુમ્ન રાજા કયા કર્મથી પરમ સર્વસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો, તે રાજા સંબંધી વ્રતાંત હું શ્રવણ કરવા ઇચ્છું છું ” ૧૫. વ્યાસજી કહે છે,—“ હે રાજન્ ! આ પ્રસંગે પુરાતન ઇતિહાસ કહું તે સાંભળો. તીક્ષ્ણ વ્રતવાળા શંખ તથા લિખિત નામના બે ભાઇઓ હતા ૧૬. તેઓ બાહુદા નદીના તીર ઉપર, નિરંતર પુષ્પ તથા ફળવાળાં વૃક્ષોથી યુક્ત અને રમણીય એવા જૂદા જૂદા આશ્રમો બાંધીને તેમાં રહેતા હતા ૧૭. કોઈ વખતે લિખિત, પોતાના જ્યેષ્ઠ બ્રાતા શંખના આશ્રમ પ્રત્યે આવ્યો. તે વખતે શંખ, આશ્રમમાંથી બહાર ગયો હતો ૧૮. તોપણ તે લિખિત, મોટા ભાઇ શંખના આશ્રમ પ્રત્યે જઈ, વૃક્ષ પરથી સારી રીતે પકવ ફળ પાડી, ગ્રહણ કરી “ મા-રાજ છે ” એવા વિશ્વાસથી ભક્ષણ કરવા લાગ્યો. તે ભક્ષણ કરે છે તેટલામાં શંખ પણ આશ્રમ પ્રત્યે આવ્યો ૧૯-૨૦. અને ફળ ભક્ષણ કરતા તે નાના ભાઇને જોઈ શંખે તેને કહ્યું કે, “ આ ફળ તને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયાં ? અને શા કારણથી તું ખાય છે ૨૧ ? તેણે જ્યેષ્ઠ બ્રાતા પાસે જઈ અભિવંદન કરી દસતો હોય તેમ કહ્યું કે, “ અહિંથીજ મેં ફળ ગ્રહણ કર્યો ” ૨૨. એવાં તે નાના ભાઈનાં વચન સાંભળી, તીવ્ર ક્રોધવાળા શંખે તેને કહ્યું કે, પોતાની મેળે ફળ ગ્રહણ કરતાં, તેં ચોરી કરી, માટે જ ! રાજા પાસે જઈ તારું કર્મ તેને આવી રીતે કહી બતાવજે, “ હે પાર્થિવસત્તમ, મેં આખા વગર ફળ ગ્રહણ કર્યો માટે મને ચાર જાણી તમારા ધર્મને અનુસરી હે નરાધિપ ! જલદી દંડ આપો. ” ૨૩-૨૫. હે મહાબાહો, એમ જ્યેષ્ઠ બ્રાતા શંખની આજ્ઞાથી તીક્ષ્ણ વ્રતવાળો લિખિત, સુદ્યુમ્ન રાજા પાસે ગયો ૨૬. (સુદ્યુમ્ન રાજા દારપાલના મુખથી “ વિપ્રર્ષિ લિખિત આવ્યા ” એમ સાંભળી ચાકર સહિત પોતે પગે ચાલી તે લિખિતની પાસે આવ્યો. એ રીતે પાસે આવી ધર્મવત્તમ એવા તે લિખિતને કહ્યું કે, “ હે ભગવન્ ! આપનું આગમન શું કરવા થયું, તે મને કહો, એટલે તેમ કહ્યું. ” એ રીતે રાજાના કહેવાથી તે વિપ્રર્ષિએ, સુદ્યુમ્ન પ્રત્યે કહ્યું કે, “ તમે કહેશો તે કરીશ, એમ તેં પ્રતિજ્ઞા કરી માટે હું કહું તે સાંભળી તે પ્રમાણે તું કરવા યોગ્ય છે.) “ હે મનુર્જલ ! હે મહારાજ ! મેં મોટા ભાઇએ નહિ દીધેલાં તેનાં ફળ ભક્ષણ કર્યો, માટે તે ચોરકર્મનો જલદી તું મને દંડ આપ ” ૨૭. સુદ્યુમ્ને કહ્યું કે, “ તમને દંડ (શિક્ષા) કરવામાં, તમે રાજાને પ્રમાણ માનતા હો તો હે બ્રાહ્મણર્જલ ! આજ્ઞા વિષે પણ પ્રમાણ માનો ૨૮. મહાવ્રતવાળા તમે પોતાનું કર્મ સાંભળાવવાથી દોષરહિત થયા. કેમ કે, કીર્તનથી દોષ નાશ થાય છે. માટે તમારે બીજી જે કામના હોય તે કહો ? એટલે તમારા કહેવા પ્રમાણે હું કરીશ ૨૯. વ્યાસ કહે છે,—“ હે યુધિષ્ઠિર ! એ રીતે મહાત્મા સુદ્યુમ્ન રાજાએ, તે બ્રહ્મર્ષિની પ્રાર્થના કરી. તો પણ દંડ વિના બીજે વર તેણે માગ્યો નહિ ૩૦. ત્યારે તે પૃથિવીપાલ સુદ્યુમ્ને, મહાત્મા લિખિતના હાથ કપાવી નાખ્યા. એ રીતે રાજાએ દંડ ધારણ કરવાથી આર્તરૂપ તે લિખિતે, પોતાના ભાઈ શંખ પ્રત્યે જઈ આવી રીતે કહ્યું કે, “ રાજાએ દંડ જેને ધારણ કર્યો છે એવા દુર્બુદ્ધિવાળા

મને આપ ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે ” ૩૧-૩૨, એવાં નાના ભાઇનાં વચન સાંભળી શંખે તે પ્રત્યે આવી રીતે કહ્યું કે, “ હે ધર્મજ ! હું તારી ઉપર ક્રોધ કરતો નથી. તું મને દૂષણ આપ માં. તારો ધર્મ નાશ થશે, એમ જાણી મેં તને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું ૩૩. માટે હવે તું જલદી બાહુદા નદી પ્રત્યે જઈ, યથાવિધિ દેવ, ઋષિ તથા પિતૃઓનું તર્પણ કર. અને હવે પુનઃ કોઈ વખતે અધર્મમાં મન કરીશ નહિ. ” ૩૪. એવાં પોતાના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા શંખનાં વચન સાંભળી ત્રિખિત, પવિત્ર નદીમાં સ્નાન કરી આચમનાદિ કર્મ કરવા તૈયાર થયો ૩૫. તેટલામાં કમળ સરખા બેઉ હાથ તેને ઉત્પન્ન થયા. તે જોઈ વિસ્મય પામેલા લિખિતે, પોતાના ભાઈ શંખની પાસે જઈ તે બેઉ હાથ દેખાડ્યા ૩૬. તે જોઈ શંખે કહ્યું કે, “ મારા તપઃપ્રભાવથી આ હાથ પાછા ઉત્પન્ન થયા, એમાં તારે કંઈ પણ શંકા કરવી નહિ ” ૩૭. લિખિતે કહ્યું કે, “ હે મહાદ્યુતે ! હે દ્વિજસત્તમ ! જ્યારે તમારા તપનું આવું પરાક્રમ છે ત્યારે પૂરું તમેજ મને પવિત્ર કેમ ન કર્યો ? અને રાજની પાસે મોકલ્યો ? ” ૩૮. શંખે કહ્યું કે, “ તું દંડ યોગ્ય હતો અને મને દંડ દેવાનો અધિકાર નહિ, તેથી તને રાજ પાસે મોકલ્યો જેથી તે નરપતિ તથા પિતૃઓ સહિત તું પણ પવિત્ર થયો ” ૩૯. વ્યાસ કહે છે, હે પાંડવશ્રેષ્ઠ ! તે કર્મથી શ્રેષ્ઠ તે સુદ્યુમ્ન રાજ, પ્રાચેતસ દક્ષ સમાન પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો ૪૦. હે મહારાજ ! પ્રજાનું પરિપાલન કરવું, એજ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે, બીજો આડો માર્ગ છે; માટે તમે શોક વિષે મન કરો માં. ૪૧ હે ધર્મસત્તમ ! આ ભાઈનું હિતરૂપ વચન સાંભળો. હે રાજેન્દ્ર ! દંડ આપવો, એજ ક્ષત્રધર્મ છે. સંન્યાસ કરવો, એ કંઈ ક્ષત્ર-ધર્મ નથી ” ૪૨.

ઘાતુરસ્ય હિતં વાક્યં શૃણુ ધર્મજ્ઞસત્તમ ।

દંડ एष हि राजेंद्र क्षत्रधर्मो न मुंडनम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये
गुर्जरभाषायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ८ ॥

અધ્યાય ૨૪ મો-વ્યાસજીનું ભાષણ.

वैशंपायन उवाच ॥ पुनरेव महर्षिस्तं कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।

अजातशत्रुं कौंतेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥

વૈશંપાયન કહે છે-હે જનમેજય ! મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિ, અજાતશત્રુ એવા કુંતી-પુત્ર યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે પુનઃ આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, “ હે તાત ! હે મહારાજ ! હે યુધિષ્ઠિર ! અરણ્યમાં વસતા, મનસ્વી એવા તમારા ભાઈઓને ત્યાં જે મનોરથ થતા હતા તે મનોરથને હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મહારથી આ ભાઈઓ પ્રાપ્ત થાઓ. હે પાર્થ ! નહુપના પુત્ર યયાતિની પેઠે, પૃથ્વીનું પાલન કરો ૧-૩. હે નરવ્યાધ ! તપસ્વી તમારા ભાઈઓએ અરણ્યમાં દુઃખરૂપ નિવાસનો અનુભવ કર્યો છે. માટે હવે દુઃખને અંતે તેઓ સુખનો અનુભવ કરો ૪. હે ભારત ! હે વિશાપતે ! ભાઈઓ સહિત ધર્મ, અર્થ તથા કામનો અનુભવ કરી પછી તમે પ્રસ્થાન કરજો ૫. હે ભારત ! હે કૌંતેય ! અર્થી, પિતૃઓ તથા દેવતાઓના ઋણથી મુક્ત થાઓ. પછી તે બધું કરજો. ૬. હે કુરૂનંદન ! સર્વમેધ તથા અશ્વમેધ

વડે યજ્ઞ કરો, ત્યાર પછી હે મહારાજ ! પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થશો ૭. હે પાંડવ ! હણી
 હક્ષિણાવાળા યજ્ઞ સાથે સર્વ ભાધ્યોને જોડી તમે અતુલ કીર્તિને પ્રાપ્ત થશો ૮. હે કું-
 સત્તમ ! હે પુરૂષવ્યાધ ! હિંસાપ્રધાન ક્ષત્રધર્મ મને માં હો, એવી રીતનાં તમારાં વચનને
 અમે જાણીએ છીએ, માટે હે નૃપ ! જે રીતે કરવાથી તમે ધર્મથી ભ્રષ્ટ ન થાઓ, તેવું
 હું કહું તે સાંભળો ૯. હે નરેશ્વર ! હે યુધિષ્ઠિર ! પરસ્વ હરનાર, અને ચાર સરખા
 લોક, રાજાને વિજ્ય તથા વિગ્રહ કરવા પ્રવૃત્ત કરે છે, પણ જે રાજા, દેશકાલની પ્રતીક્ષા
 કરી શાસ્ત્રજન્ય બુદ્ધિનો આશ્રય કરી શત્રુઓને મારે છે તે, પાપથી જોડતો નથી ૧૦, ૧૧.
 જે રાજા પ્રજા પાસેથી છઠ્ઠો ભાગ (પોતાનો વેરો) લઈ દેશની રક્ષા ન કરે, તે પ્રજાકૃત
 પાપના ચતુર્થાશનો ભાગી થાય છે. ૧૨. (જે રીતે આચરણ કરવાથી ધર્મભ્રષ્ટ ન થવાય,
 તે પ્રમાણે હું કહું તે સાંભળો. જે ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે આચરે, તે ધર્મથી ચઢા-
 વમાન થાય નહિ અને નિર્ભય થાય; માટે કામ તથા ક્રોધને છોડી દઈ, પિતાની પેઠે સમાન
 દૃષ્ટિવાળો થઈ, શાસ્ત્રજન્ય બુદ્ધિનો આશ્રય કરી રાજ્ય કરે તે ક્યારે પણ પાપથી લિપ્ત
 થાય નહિ. તેમાં પણ હે મહાદ્યુતે ! કર્મ કરવા વખતે દૈવવડે અવ્યાહત થયેલો રાજા,
 કદી તે કર્મ ન કરે, તો તે કંઈ શાસ્ત્રનું અતિક્રમણ કર્યું કહેવાય નહિ. તટકાલ વા બુદ્ધિ
 પૂર્વક વિચાર કરીને રાજાએ શત્રુઓનો નિગ્રહ તો શીઘ્ર કરવોજ, પણ તે પાપરૂપ શત્રુઓ
 સાથે સંધિ કરવી નહિ, અને રાજ્યમાં પાપસંચાર થવા દેવો નહિ. હે યુધિષ્ઠિર ! રાજાએ
 શરવીર તથા વિદ્વાનોનો સત્કાર કરવો અને વિચારવાન વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોનું તથા ધર્મવાન
 લોકોનું પરિપાલન કરવું, એ આવશ્યક છે. અને ધર્મકાર્ય વિષે બહુશ્રુત, ઉત્કૃષ્ટ અને
 જ્ઞાનસંપન્ન લોકોની યોજના કરવી, તથાપિ વિચક્ષણ રાજાએ, ગુણસંપન્ન એવા એકનો
 વિશ્વાસ કરવો નહિ. દુર્વિનીત, રક્ષણ ન કરનાર, અભિમાની, માનવા લાયકને માન ન
 દેનાર અને ગુણ વિષે દોષ જોનાર રાજા, પાપભાગી થાય છે અને તે દુર્દાંત કહેવાય છે.
 હે નૃપ ! રક્ષણ ન કરવાથી, વૃષ્ટિ ન હોવાથી અથવા તરફરની પીડાથી પ્રજા નાશ પામે,
 એ સર્વ રાજક્રિદિપ્તિ કહેવાય છે. વાસ્તે હે યુધિષ્ઠિર રાજા ! સારા વિચાર તથા સારી
 નીતિથી પુરૂષકાર પ્રકાશ કરે, તેમ છતાં પણ પ્રજા નાશ પામે, તો કંઈ રાજાનો અધર્મ
 ન કહેવાય. આરંભેલાં કાર્ય નાશ પામે, વા દૈવયોગથી સિદ્ધ થાય પણ રાજા, જો પુરૂષકાર
 કરે, તો તેને પાપ રચનાં કરે નહિ.) આ પ્રસંગે હે રાજશાહલ ! હે પાંડવ ! પૂર્વે થઈ
 ગએલ રાજર્ષિ હયગ્રીવનું જેમાં વ્રતાંત છે, એવી કથા કહું તે શ્રવણ કરો. ૧૩. હે યુધિ-
 ષ્ઠિર ! જે હયગ્રીવ સંગ્રામમાં શત્રુઓને હણી અકિલપટ કર્મ કરી અસહાય થઈ છેવટ
 સંગ્રામમાં હણવાથી સ્વર્ગલોકમાં ગયો. ૧૪ જે હયગ્રીવ મનુષ્યોના પાલન વિષે મુખ્ય
 ઉપાય તેમજ શત્રુઓના નિગ્રહ વિષે કરવા લાયક કર્મ કરી, પોતાની સત્કીર્તિનો વિસ્તાર
 કરી, યુદ્ધમાં હણાઈને, સ્વર્ગલોકમાં હર્ષ પામે છે. ૧૫. જેણે આત્મા સંગ્રામમાં ત્યાગ
 કર્યો છે, શસ્ત્રબ્રહ્મણ કરનાર, કર્મશીલ, મહાત્મા, સંગ્રામના મધ્યમાં શત્રુઓએ શસ્ત્રથી
 હણેલો અને સંસિદ્ધ થયા છે અર્થ જેના એવો તે, સ્વર્ગલોકમાં હર્ષ પામે છે. ૧૬. જે
 યુદ્ધરૂપ યજ્ઞવિષે ધનુષરૂપી યજ્ઞસ્તંભ, બાણ તથા ખડ્ગરૂપી શુચી અને શેવો, રૂધિરરૂપી
 આભ્રમ્ય, રથરૂપી વેદી, ક્રોધરૂપી યજ્ઞનો મૂલમૂલ અગ્નિ, તથા રથના ચાર અશ્વરૂપી બ્રહ્માદિક,
 ચાર ઋત્વિજોવાળા તે યુદ્ધરૂપ યજ્ઞમાં શત્રુઓને હોતી, યુદ્ધાવશેષરૂપ અવભૃથવિષે પોતે

પાપથી મુક્ત થઈ વેગવાન એવો રાજસિંહ હયગ્રીવ, સ્વર્ગલોકવિષે શોભે છે. ૧૭-૧૮. યજ્ઞશીલ, મહાત્મા, મનસ્વી, હયગ્રીવ, ન્યાયથી બુદ્ધિપૂર્વક દેશનું રક્ષણ કરી, યુદ્ધ વિષે આત્માનો ત્યાગ કરીને પોતે, સ્વર્ગલોકવિષે શોભે છે. ધર્મશીલ તથા મહાત્મા જે હયગ્રીવ, ક્રિયાવિષે ઉત્સાહ, તથા અભિમાનના ત્યાગ વડે યજ્ઞદિ ક્રિયા કરી, દંડ, નીતિ તથા પૃથ્વીનું પાલન કરી, વિદ્વાન, ત્યાગી, શ્રદ્ધાયુક્ત, તથા કૃષ્ણ એવો તે, માનુષ લોકનો ત્યાગ કરી, સંમત અને મેધાવી સત્પુરુષોના લોક પ્રત્યે જઈ હર્ષ પામે છે. જે મહાત્મા, સારી રીતે વેદને પ્રાપ્ત થઈ, શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી, રાજ્યને પાળી, આતુર્વણ્યને પોતપોતાના ધર્મવિષે સ્થાપન કરી, પોતે સ્વર્ગલોકવિષે શોભે છે. જે, અનેક સંગ્રામને જીતી, પ્રજાનું પાલન કરી સોમપાન કરી, ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરી, પ્રજાવિષે યુક્તિથી દંડ ધારણ કરી યુદ્ધમાં હણાયલો પોતે સ્વર્ગમાં શોભે છે. જેનાં શ્લાઘનીય અને પૂજ્ય એવાં વૃત્તને વિદ્વાન સન્મનુષ્યો, વખાણે છે. પવિત્ર કીર્તિવાળો મહાત્મા તે હયગ્રીવ, સ્વર્ગને જીતી વીરલોકને પ્રાપ્ત થઈ, સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયો.

॥ વૃત્તં यस્ય શ્લાઘનીયં મનુષ્યાઃ સંતો વિદ્વાંસોર્હયંત્યર્હણીયમ્ ॥

॥ સ્વર્ગં જિત્વા વીરલોકાનવાપ્ય સિદ્ધિં પ્રાપ્તઃ પુણ્યકીર્તિર્મહાત્મા ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये
गुर्जरभाषायां चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

અધ્યાય ૨૫ મો-સેનજી રાજનું આખ્યાન.

वैशंपायन उवाच ॥ द्वैपायनवचः श्रुत्वा कुपिते च धनंजये ॥

व्यासमामंश्य कौतेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥

વૈશંપાયન કહે છે,—હું જનમેજય ! દ્વૈપાયન વ્યાસનાં વચન સાંભળી, અર્જુન કુપિત થયા; તે સમયે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર, વ્યાસની રજા લઈ આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, “ આ પૃથ્વી સંબંધિ રાજ્ય, તથા અનેક પ્રકારના ભોગ, આ સમયે મારા મનને પ્રસન્ન કરતા નથી, કેમ કે આ શોક મને રૂંધે છે. ૧ ૨. હે મુને ! પતિહીન તથા પુત્ર વગરની સ્ત્રીઓનો વિલાપ સાંભળી, હું શાંતિને પામતો નથી. ” ૩. એ રીતે યુધિષ્ઠિરે, જેને કહ્યું છે એવા યોગ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, મહાપ્રાણ, ધર્મજ્ઞ, વેદનો પાર પામેલા વ્યાસ, યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, “ કર્મવડે વા યજ્ઞાનુષ્ઠાનવડે કંઈ પણ લાલ થતો નથી, પુરૂષને કોઈ પણ દેનાર છે. વિધાતાએ જેને જે વખતે જે નિર્માણ કર્યું છે તે, તેને તે વખતે અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે. ” ૪-૫. એટલે તે સ્ત્રીઓને પતિલાભનો કાળ ગયો માટે હવે તે સ્ત્રીઓનો શોચ કરવો નહિ, બુદ્ધિ, શાસ્ત્ર તથા અધ્યયનવડે પણ મનુષ્ય, અકાલે પુત્રાદિને પ્રાપ્ત થવા સમર્થ થતો નથી અને કોઈ વખતે મૂર્ખ પણ અર્થને પ્રાપ્ત થાય છે; માટે કાર્ય, કાળને આધીન છે. કારીગરી, મંત્ર તથા આંધધ; એ પણ ભૂતિકાલ ન હોય, તે સમયે ફળ આપે નહિ. તેજ ભૂતિકાળવિષે યોજના કર્યા હોય તો સિદ્ધ થાય. કાળે કરીને વાયુ જલદ્વાથી વાય છે, કાળે કરી વૃષ્ટિ, મેઘને પ્રાપ્ત થાય છે, કાળે કરીનેજ, જ્વાલશય કમલયુક્ત, તથા વનમાં રહેલાં વૃક્ષ પુષ્પિત થાય છે, તેમજ રાત્રિઓ, ચંદ્રિકા

તથા અંધકારથી આવૃત્ત અને ચંદ્રની કળા વડે પરિપૂર્ણ થાય છે. વખત વિના વૃક્ષોમાં ફળ તથા પુષ્પ થાય નહિ, અને વખત વિના નદીઓ પણ, વેગથી વહન કરે નહિ. લોક-વિષે ખગ-પન્નગ; મૃગદ્વિપ તથા શૈલ મૃગો, સમય વિના મત્ત થતા નથી. સમય વિના સ્ત્રીઓવિષે ગર્ભ રહેતા નથી. ઋતુઓનો આગમ પણ સમયેજ થાય છે, સમય પ્રાપ્ત થયા વિના કોઈ મરે નહિ, તેમ જન્મે પણ નહિ, બાળક સમય વિના બોલે નહિ. અકાળે યૌવન પ્રાપ્ત થાય નહિ. તેમજ વાવેલું બીજ સમય થયા વિના ઉગે પણ નહિ. સૂર્ય અકાળે ઉદય થાય નહિ, તેમ અકાળે અસ્તગિરતે પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ. ચંદ્ર, તથા ઊર્મિ રૂપી મોટી માળાવાળો સમુદ્ર પણ અકાળે વૃદ્ધ પામે નહિ, અને દીન પણ થાય નહિ. હે યુધિષ્ઠિર ! આ પ્રસંગે પુરાતન સેનનિજ રાજનો ઇતિહાસ કહું તે સાંભળો. દુઃખથી પીડિત એવા સેનનિજ રાજાએ કહ્યું છે જે, “ દુઃસહ કાળની ગતિ સર્વ મનુષ્યોને સ્પર્શ કરે છે, કાળથી પરિપકવ સર્વ રાજાઓ મરે છે. હે રાજન ! કેટલાક બીજાઓને મારે છે, તેમને વળી બીજા મારે છે, એ કથનમાત્ર છે. કોઈ કોઈને હણતો નથી અને કોઈ હણતો પણ નથી. કોઈ હણે છે, એમ માને છે અને કોઈ નથી હણતો, એમ માને છે, પણ પ્રાણીઓમાં જન્મ-મરણ તો સ્વભાવથીજ નિયત છે. ધન, સ્ત્રી, પુત્ર વા પિતા મરવાથી, અરે શું દુઃખ થયું; એમ ધ્યાન કરી દુઃખનો પ્રતીકાર કરે છે. તેમ તમે પણ મૃદની પેઠે શોકાર્ત થઈ તેમનો શોક શું કરો છો ? બુદ્ધો ! ! દુઃખ કરવાથી દુઃખ અને ભય કરવાથી ભય વૃદ્ધિગત થાય છે. આ દેવ મારો નથી તેમજ સર્વ પૃથ્વી પણ મારી નથી. જેમ માટે તેમજ બીજાઓનું પણ કંઈ નથી, એ રીતે અદૈત આત્મતત્ત્વને જ્ઞેનાર મોહ પામે નહિ. હે મૃદ ! દિવસે દિવસે હર્ષ તથા શોકને દેનારાં સેંકડો કારણ હોય છે પણ તેઓ પડિતને હર્ષ શોક આપનાર થતાં નથી. ૬. એ રીતે પ્રિય તથા દ્રૌપ્ય અને સુખ તથા દુઃખ, જીવો વિષે પરિવર્તન કર્યા કરે છે. ૭. વિચાર કરીએ તો દુઃખ જ છે સુખ છેજ નહિ. તેથી તેજ ઉપલબ્ધ થાય છે. તૃણાવડે દુઃખ થાય છે અને દુઃખ ટળવાથી સુખ થાય છે. ૮. એ રીતે આ સુખ-દુઃખની ધારા સતત છે. સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ આવે છે અને નિરંતર કોઈ સુખને અથવા દુઃખને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૯. દુઃખને અંતે સુખ થાય છે અને કોઈ સમયે દુઃખમાંથી પણ સુખ થાય છે. માટે જે શાશ્વત સુખને ઇચ્છે, તેણે એ બેઉનો ત્યાગ કરવો. ૧૦. (દુઃખાંતપ્રલવ સુખ અને સુખાંતપ્રલવ દુઃખ છે, માટે જે નિમિત્ત શોક, તાપ તથા આયાસ થાય, તે પોતાનું એક અંગ હોય, તો પણ સર્પદષ્ટ અંગુઠાની પેઠે તેનો ત્યાગ કરવો, નહિ તો સુખ, દુઃખ, પ્રિય તથા અપ્રિય, જે જે પ્રાપ્ત થાય તેને સ્વતંત્ર એવો પોતે હૃદયથી સેવન કરે, પુત્ર તથા સ્ત્રીઓનું કંઈક પણ પ્રિય આચરતો તું કોણ, કેતું સંબંધી અને શા કારણથી તે સંબંધ છે ? તે ગણીશ.) આ લોક વિષે જે અત્યંત મૂઢ છે અને ભુલ્લિથી પર એવા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા છે, તેઓ સુખને પામે છે, અને મધ્યમ જનો કલેશ પામે છે. ૧૧. હે યુધિષ્ઠિર ! એ રીતે ભૂત, ભવિષ્ય ગણનાર, લોકના ધર્મને સમજનાર, સુખ-દુઃખ ગણનાર, તથા મહાપ્રાન્ત એવા તે સેનનિજ રાજાએ, એ રીતે કહ્યું છે જે, તૃણાદિ નિમિત્તે દુઃખવડે પોતે દુઃખિત થાય, તે ક્યારેય પણ સુખી થાય નહિ. કેમ કે દુઃખનો ક્ષય નથી. એ તો એકમાંથી બીજું થયાજ કરે છે. ૧૨-૧૩. સર્વને સુખદુઃખ ઐશ્વર્ય, અનૈશ્વર્ય, ક્ષાભ, અક્ષાભ, તથા મરણ અને જીવિત ક્રમે કરી થયા

જ કરે છે. માટે ધીર પુરૂષ હર્ષ પણ કરતા નથી અને શોક પણ કરતા નથી. ૧૪. રાજ્ય-
ઓને યુદ્ધ જાગસ્વરૂપ છે. દંડ, નીતિ યોગસ્વરૂપ, અને યજ્ઞમાં દક્ષિણાદાન સંન્યાસરૂપ
છે, કેમ કે તેઓજ એને પાવન કરનારાં છે. ૧૫. મહાત્મા, નિરહંકાર અને યજ્ઞશીલ જે
રાજા, બુદ્ધિપૂર્વક ન્યાયથી રાજ્યની રક્ષા કરે છે, સર્વ લોક પ્રત્યે ધર્મદૃષ્ટિથી વિચરે છે, તે
દેવલોકમાં જઈ હર્ષને પામે છે. ૧૬. સંગ્રામને છૂતી, દેશની રક્ષા કરી, સોમપાન કરી,
પ્રજાને વધારી, તેઓ વિષે યુક્તિથી દંડ ધારણ કરી, જે રાજા યુદ્ધમાં ક્ષીણ થાય છે તે
સ્વર્ગમાં જઈ હર્ષને પામે છે. ૧૭ સારી રીતે વેદને પ્રાપ્ત થઈ, શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી,
સારી રીતે રાજ્યને પાળી, આતુર્વર્ણ્યને પોતપોતાના ધર્મવિષે સ્થાપન કરી, પવિત્ર આત્મા-
વાળો રાજા, દેવલોકમાં જઈ હર્ષ પામે છે. ૧૮. સ્વર્ગમાં ગયા પછી પણ, જેના આચર-
ણની પાછળથી શહેરના, દેશના તથા આકર-સાહિત સર્વ મનુષ્ય પ્રશંસા કરે, તે રાજા સર્વ
રાજાઓથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૧૯.

॥ यस्य वृत्तं नमस्यन्ति स्वर्गस्थस्यापि मानवाः ।

पौरजानपदामात्याः स राजा राजसत्तमः ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिर्पणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनजिदुपाख्याने
गुर्जरभाषायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

અધ્યાય ૨૬ મો-યુધિષ્ઠિરનું વાક્ય.

वैशंपायन उवाच ॥ अस्मिन्नेव प्रकरणे धनंजयमुदारधीः ॥

अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः ॥

વૈશંપાયન કહે છે,—હે જનમેજય ! આ પ્રકરણુ વિષેજ ઉદાર બુદ્ધિવાળા યુધિષ્ઠિર,
અર્જુન પ્રત્યે આવી રીતે યુક્તિયુક્ત વાક્ય કહેવા લાગ્યા કે—હે પાર્થ ! ધનયજ્ઞી બીજું કંઈ
શ્રેષ્ઠ નથી, એમ તું જે માને છે અને કહે છે જે, નિર્ધનને સ્વર્ગસુખ તથા અર્થ કંઈ
નથી, એ તારે કહેવું વૃથા છે. ૧-૨. કેમ કે ઘણા જનો, વેદાધ્યયન તથા તપોનુષ્ઠાનવડે
સનાતન લોકને પ્રાપ્ત થયા છે. ૩. જે, ઋષિઓની પેઠે વેદાધ્યાયી બ્રહ્મચારી તથા સર્વ
ધર્મજ્ઞ હોય, તેમને દેવતાઓ, બ્રાહ્મણ કહે છે. ૪. હે ધનંજય ! મહર્ષિઓમાં કેટલાક
સ્વાધ્યાયનિષ્ઠ. કેટલાક જ્ઞાનનિષ્ઠ તથા કેટલાક નિરંતર ધર્મનિષ્ઠ હોય છે, એમ તું જાણ.
૫. (હે પ્રજો ! તેમાં વૈષ્ણવસોના મતથી જ્ઞાનનિષ્ઠ મહાત્માઓના વાક્યના અનુસારે રાજ્ય-
કાર્ય કર્તવ્ય છે, એમ અમે જાણીએ છીએ. અજ, પ્રજ્ઞિ, સિક્ત, અરણુ તથા કેતુ; એ
સર્વ ઋષિઓના ગણ, સ્વાધ્યાયના પ્રભાવથી સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયા છે. હે ધનંજય ! દાન,
અધ્યયન, યજ્ઞ તથા ઈન્દ્રિયનો નિગ્રહ, એવાં એ દુષ્કર વેદોક્ત કર્મને પામી, દક્ષિણ માર્ગથી
મનુષ્ય સ્વર્ગમાં જાય છે. પૂર્વે મેં આ ક્રિયાવાનના લોક પણ કહ્યા હતા. અને યોગી,
ઉત્તર માર્ગે સનાતન લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં હે પાર્થ ! પુરાણુજ પુરૂષો, ઉત્તર માર્ગની
પ્રશંસા કરે છે, એ બેઉ ગતિથી સંતોષ અધિક છે, કેમ કે, સંતોષ અત્યંત સ્વર્ગને આપ-
નાર તથા પરમ સુખરૂપ છે તેથી બીજું કંઈ અધિક નથી, એવી પરમ વૈરાગ્યયુક્ત

તુષ્ટિરૂપ ઉત્તમ સિદ્ધિ, ક્રોધાદિક છતનાર મનુષ્યની પાસે નિરંતર મારી રીતે રહે છે, બીજા પાસે રહેતી નથી.) આ પ્રસંગે યથાતિ રાજાએ જે ગાથા ગાયેલી તે હું કહું છું. જ્યારે મનુષ્ય, જેમ કૃમિ પોતાના અંગોને પોતાના વિષે લીન કરે તેમ, કામનાઓને પ્રસાદરજુ કરે અને જ્યારે પોતે ભય પામે નહિ અને બીજાઓને ભય આપે નહિ, ઇચ્છા-દ્રૌપદ્ય થાય, અને જ્યારે સર્વ ભૂતવિષે ક્રમ, મન તથા વાણી વડે પાપભુક્ષિ કરે નહિ, ત્યારે તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય. ૬-૮. જે અભિમાન તથા મોહને વશ કરી, પુત્ર કુલત્રાદિકના સંગરહિત થાય, ત્યારે આત્મજ્ઞાનસંપન્ન થઇને, તે મનુષ્ય, મોક્ષને પામે. ૯. હે અર્જુન ! નિયમિત ઇન્દ્રિયોવાળો તું, હું કહું, તે સાંભળ. કેટલાક ધર્મને. કેટલાક શીલને, તથા કેટલાક ધનને ઇચ્છે છે. ૧૦. ધનને ઇચ્છનારા પરિહાર્ય વસ્તુનો પરિહાર કરી શકતા નથી, અને ધન હાથમાં આવવાથી તેના મનમાં ભય પણ રહે છે. ૧૧. તેમાં પણ દુષ્ટર્મી એવો જે પુરૂષ ભય તથા શોકરહિત હોય, તે તો થોડા અર્થની ઇચ્છાને વશ થઈ, બ્રહ્મહત્યાને પણ તુચ્છ સમજે છે. ૧૨. લોભી સ્વામી દુર્લભ ધનને પ્રાપ્ત થઈ, અનુકૂળ ચાકરોને ધન દઈને, અત્યંત તપાયમાન થાય છે, અને થોડું પણ સંચય કરેલું ધન દેવસ્વજ કહેવાય, તેને તે ગ્રહણ કરી, દેવતાઓને આપ્યા વગર તે ધન કરી શું સુખી થાય ? ન થાય. ૧૩-૧૪. કેમ કે લાભથી લોભ થાય છે, એ ન્યાય પ્રમાણે તૃષ્ણા અધિક થવાથી તે લોભી ધનવાન, દુઃખનો જ અનુભવ કરે છે. ૧૫. તે પ્રસંગે પ્રાચીન પુરૂષોએ ગાયેલી, યજ્ઞનો વિસ્તાર કરનારી અને વેદમયી ગાથા હું કહું છું. ૧૬. વિધાતાએ ધન યજ્ઞ માટે ઉત્પન્ન કર્યું છે, અને તેના રક્ષણ માટે પુરૂષોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. માટે સર્વ ધનનો યજ્ઞમાં જ ઉપયોગ કરવો. એમાંથી ભોગનો અભિલાષ કરવો નહિ. ૧૭. હે કૈતિય ! હે ધનવાનોમાં શ્રેષ્ઠ ! પુરૂષાર્થ માટે વિધાતા મનુષ્યોને ધન આપે છે, તેથી ધન યજ્ઞ માટે જ છે, એમ તું જાણ. ૧૮. માટે વિદ્વાન પુરૂષો જાણે છે જે ધન ક્રોધનું નથી, તેથી શ્રદ્ધાવાન માણસોએ દાન તથા યજ્ઞન કરવું. ૧૯. પ્રાપ્ત થએલા ધનનું દાન કરવું, પણ અપચય વા ભોગ કરવો નહિ, તેમાં પણ અપાત્રને આપવું નહિ. ૨૦. કેમ કે અદ્ય યુદ્ધિવાળા જે પુરૂષો, ધર્મબ્રહ્મને દાન આપે છે તેને મુવા પછી સો વર્ષ પર્યંત વિદ્યાનું ભક્ષણ કરવું પડે છે. ૨૧. માટે પાત્ર-પાત્ર વિજ્ઞાનના આધારથી કરાતો દાનધર્મ પણ દુષ્ટકર છે. પ્રાપ્ત થએલા ધનના અપાત્ર વિષે દાનરૂપ અને પાત્ર વિષે અદાનરૂપ, એ મોટા અતિક્રમ છે, માટે ધન પાત્રનેજ આપવું, અપાત્રને આપવું નહિ. ૨૨. ”

લઘ્વાનામપિ વિજ્ઞાનાં બોદ્યંયૌ દ્વાવતિક્રમૌ ।

અપાત્રે પ્રતિપત્તિશ્ચ પાત્રે જ્ઞાપ્રતિપાદનમ્ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशामनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये
गुर्जरभाषायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

અધ્યાય ૨૭ મો—યુધિષ્ઠિરનો ખેદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ अभिमन्यो हते बाले द्रौपद्यास्तनयेषु च ।

धृष्टद्युम्ने विराटे च द्रुपदे च महीपतौ ॥

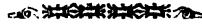
યુધિષ્ઠિર કહે છે:—બાળ અભિમન્યુ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્ર, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, મહી-
પતિ દુપદ, ધર્મજ વૃષસેન, રાજા ધૃતકેતુ તથા અનેક દેશમાંથી આવેલા બીજા રાજાઓ
પણ સંગ્રામમાં હણ્યા તથા શાંતિને હણનાર, આતુર, રાજ્યની કામનાવાળા, અતિ ઉગ્ર
અને વંશનો ઉચ્છેદ કરનાર મને શોક બાધ કરે છે. ૧,૨. હું જેના બોળામાં ફીડા કરી
મોટો થયો તે પિતામહ, ગંગાપુત્ર બીષ્મને રાજ્યલુપ્ત એવા મેં સંગ્રામમાં પાડ્યા. ૩.
વજ્રપ્રહાર વડે કંપે, તેમ અર્જુનના બાણવડે વિઘ્નૃણિમાન થતા, શિખંડીએ જેએલા,
જીર્ણ થએલા સિંહની પેઠે ઉચ્ચ, મનુષ્યમાં સિંહરૂપ અને બાણોવડે વ્યાપ્ત એવા એમને
મેં ન્યારે જોયા, ત્યારે માંડ મન અત્યંત વ્યથિત થયું. ૪,૫. પારકા રથોએને પીડા
કરનારા, આહું જેએલા, ખેદ પામતા પર્વતની પેઠે ઘૂણિયમાન થતા એમને જોઈ મને
મોહ થયો હતો. ૬. જેણે ધનુષબાણ ગ્રહણ કરી, કુરુક્ષેત્રમાં મહા સંગ્રામ વિષે પરશુરામ
સાથે અનેક દિવસ યુદ્ધ કર્યું હતું; તેમજ વારાણસીમાં પણ જે ગંગાસુતે, કન્યા માટે
એકલા પોતે અનેક રાજાઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. ૭. વળી જેમણે દુરાસદ એવા ચક્રવર્તી
ઉગ્રાયુધ રાજાને અત્યંત અપ્રતાપથી બાળ્યો હતો, તે મહાત્મા પિતામહને યુદ્ધ વિષે મરાવ્યા.
૮. પોતે મૃત્યુનું પણ રક્ષણ કરનાર છતાં, જેણે બાણો વડે પાંચાલ રાજા શિખંડિને પાડ્યો
નહિ, તેમને અર્જુને પાડ્યા. ૯. ન્યારે હે મુનિસત્તમ ! મેં ઈધિર વડે વ્યાપ્ત, પૃથ્વી
વિષે પડેલા એમને જોયા ત્યારેજ મને અતિ ઉગ્ર સંતાપ થયો. ૧૦. બાલ્યાવસ્થામાં અમને
જેણે મોટા કર્યા તથા રક્ષણ કર્યું, તે પિતામહને, ગુરૂ જનનો ધાત કરનાર, પાપરૂપ
રાજ્યમાં લોભાયલા મૃદ એવા મેં, થોડા વખતના રાજ્ય માટે મરાવ્યા. ૧૧. તેમજ સર્વ
રાજાઓએ પૂજિત, મોટા ધનુષવાળા દ્રોણાચાર્યને પણ સંગ્રામમાં સામે જઈ મિથ્યા
વાક્યથી મેં છેતર્યા. ૧૨. તે વખતે દ્રોણ ગુરૂએ મને પૂછ્યું જે “ હે રાજન્ ! જે મારો
પુત્ર જીવતો હોય, તો તું મને સત્ય કહે. ૧૩. ” એ રીતે સત્યનો નિશ્ચય કરવા સાડ
બાલણ દ્રોણે મને પૂછ્યું, તે વખતે રાજ્યમાં અત્યંત લુપ્ત, ગુરૂજનને હણનાર, પાપરૂપ
મેં, સત્યરૂપ કંપુકને છોડી દઈ, ગજશબ્દ સ્પષ્ટ ન સંભળાય, તે રીતે ગજ હણાયો કિવા
“ અશ્વત્થામા હણાયો ” એમ કહી તે મહાત્માનો ધાત કરાવ્યો; તે હું યાદ કરું છું ત્યારે
મારા શરીરમાં દાદ થાય છે. હું એવાં કર્મ કરી દ્રોણ જાણે કયા લોકને પ્રાપ્ત થઈશ.
૧૪,૧૫. તેજ રીતે સંગ્રામમાં પલાયન કરનાર, અતિ ઉગ્ર મોટા ભાઈ કર્ણને પણ સંગ્રા-
મમાં મેં મરાવ્યો, માટે મારાથી બીજાં અધિક પાપી દ્રોણ ? ૧૬ લુપ્ત એવા મેં પર્વત
વિષે ઉત્પન્ન થએલા સિંહના બાળક સરખા અભિમન્યુને દ્રોણે પાલન કરેલી સેના પ્રત્યે
જવાની આજ્ઞા આપી. ૧૭. ત્યારથી ચ્યારંબી પાપી એવો હું બ્રહ્મહત્યારાની પેઠે. અર્જુનની
સામે તથા કમળ સરખાં નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણની સામે જોવા સમર્થ નથી. ૧૮. જાણે પાંચ
પર્વતોથી લીન થયેલી પૃથ્વી હોય નહિ એવી પાંચ પુત્ર વિનાની દ્રૌપદીનો પણ હું શોચ
કરું છું. ૧૯. તે પાપરૂપ હું પૃથ્વીનો નાશ કરનાર થયો. માટે હું અહિં મેકેજ ક્ષેત્રને
શોષણ કરીશ. ગુરૂધાતી હું અન્નજળનો ત્યાગ કરીશ, એમ તમો જાણો, કેમ કે બીજા
જાતિ વિષે પણ પાછો ફળનો અંત કરનાર ન થાઉં. ૨૦. હું જળપાન પણ નહિ કરું
અને અન્ન પણ ખાઈશ નહિ. હે તપોધન ! અહિં રહેલો હું મારા પ્રિય પ્રાણનો ત્યાગ
કરીશ. ૨૧. હું તમને પ્રસન્ન થઈ કહું છું કે તમો યથેષ્ટ સ્થાન પ્રત્યે ઈચ્છા પ્રમાણે

જાઓ. હું આ શરીર ત્યાગ કરું છું, તમે સર્વ મને આગા આપો. ૨૨ ” વૈશંપાયન કહે છે: “ હે જનમેજય ! એ રીતે બોલતા અને બંધુના શોક વડે વિહ્વલ થયેલા યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે મુનિસત્તમ વ્યાસ “ એમ ન થાય ” એમ કહી, આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે “ હે મહારાજ ! હે પ્રભો ! તમે અત્યંત શોક કરવા યોગ્ય નથી, તે વિષે વળી ફરીથી કહું છું તે સાંભળો. ૨૩, ૨૪. દૈવને કોઈ અતિક્રમણ કરી શકે તેમ છે નહિ. અને જેમ જળમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ થાય છે તેમજ જીવમાત્ર આ લોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનષ્ટ થાય છે. ૨૫. સર્વ પદાર્થનો છેવટ નાશ છે. સંયોગનો અંત વિયોગ, જીવનનો અંત મરણ, ઉન્નતિનો અંત પતન, સુખનો અંત દુઃખ, આલસ્યનું અંત દુઃખ, તે વખતે દક્ષપણું દુઃખરૂપ પણુ પરિણામે સુખરૂપ થાય છે. ૨૬, ૨૭. અણિમાદિ ઐશ્વર્ય, શ્રી, દ્વી, ધૃતિ, તથા કીર્તિ, એ સર્વ દક્ષ વિષે વસે છે. ૨૮. આળસુ વિષે વસતાં નથી. મિત્રોથી પરિપૂર્ણ સુખ થતું નથી, શત્રુઓથી પરિપૂર્ણ દુઃખ થતું નથી, પ્રતાથી પરિપૂર્ણ અર્થ થતો નથી અને ધનથી પરિપૂર્ણ સુખ થતું નથી. ૨૯. હે કૌંતેય ! જે માટે તને વિદ્યાતાએ સજ્જો છે, તે કર્મ તું કર, તેથી તને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. કર્મનો ત્યાગ કરવાને તું સમર્થ નથી. ૩૦. ”

યથા સૃષ્ટોસિ કૌંતેય ધાત્રા કર્મસુ તત્કુરુ ।

અતઃ પવ હિ સિદ્ધિસ્તે નેશસ્ત્વં કર્મણાં નૃપ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये
गुर्जरभाषायां सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

અધ્યાય ૨૮ મો-અશ્મા અને જનકે રાજનો સંવાદ.

वैशंपायन उवाच ॥ ज्ञातिशोकाभितप्तस्य प्राणानभ्युत्तिसूक्ष्मतः ।

ज्येष्ठस्य पांडुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत् ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—“ હે જનમેજય ! જ્ઞાતિના શોક વડે સંતપ્ત, પ્રાણનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતા એવા મોટા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરનો શોક વ્યાસજીએ ટાળ્યો. ૧. વ્યાસ કહે છે:—“ હે નરવ્યાધ્ર ! હે યુધિષ્ઠિર ! આ પ્રસંગે અશ્મા નામના બ્રાહ્મણે ગાએડો પુરાતન ઇતિહાસ કહ્યું, તે સાંભળો. ૨. દુઃખ તથા શોકસંયુક્ત જનક રાજાએ, પ્રાણ એવા અશ્મા નામના બ્રાહ્મણને પોતાનો સંશય ટળવા સારૂ આવી રીતે પૂછ્યું કે, હે બ્રહ્મ ! બાંધવ તથા સંપત્તિની વૃદ્ધિ અને વિનાશ વખતે કેવી રીતે વર્તવાથી મનુષ્યનું કલ્યાણ થાય. ૩, ૪. એવાં જનકનાં વચન સાંભળી મહામતિ અશ્મા બ્રાહ્મણ, આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, મનુષ્યનો દેહ ઉત્પન્ન થતા માત્રમાંજ તેને તે તે દુઃખ સુખ અનુસરે છે, એટલે કે સ્વાભાવિક એ સુખાદિક વિષે માણસને હર્ષવિષાદ કરવા બેધએ નહિ. પરંતુ ઉદાસીન થઈ રહેવું બેધએ. તેમ ન કરે તો, તેમાંથી એકનો પણુ પ્રાદુર્ભાવ થવાથી વાયુ જેમ વાદળને હરે તેમ તેની ચેતના તત્કાળ હરાઈ જાય છે. ૫, ૬. તેથી હું કુલીન છું, સિદ્ધ છું, કેવળ સાધારણ મનુષ્ય નથી, એ ત્રણ હેતુઓથી ચિત્ત શિથિલ થઈ જાય છે, તેથી સંસકૃત મનવાળો તે, પિતૃસંચિત ધનાદિને નટનર્તકાદિ દ્વારા વ્યય કરી નાંખી પછી પરિક્ષીણ થઈ

જ્યાથી પોતે ચોરી કરી પરસ્પરણ કરવું હિતરૂપ છે, એમ માને છે. ૭, ૮. ત્યારે રાજાઓ, મર્યાદા જેણે અતિક્રમણ કરી છે એવા તે ચોરી કરનારને. જેમ પારધિ ખાણથી મૃગને હણે તેમ હણે છે. ૯. એ ચોરી કરનાર વીશ વા ત્રીશ વર્ષમાં મરણ પામે છે, સો વર્ષનો થાય નહિ. કેમ કે તેમને રાજાદિક મારી નાંખે; એ રીતે લોકમાં દરિદ્રતાના દોષથી માણસ, અપાર દુઃખસાગરમાં ડૂબે છે. માટે પરમ દુઃખી તે માણસોનું દુઃખ, જે રીતે ટળે તેવી બુદ્ધિથી ઉપાય લેવા. ૧૦. એટલે કે, દુઃખ વખતે તેથી અધિક દુઃખિતના દાખલા આપવા અને સુખ વખતે અધિક સુખી દાખલા બતાવી તેના આત્માને હર્ષ શોકથી રહિત કરવો. ૧૧. તેમાં પણ મનુષ્યોને માનસ દુઃખ થવાનાં કારણ એ છે, ત્રીજું નથી. એક તો ચિત્તવિભ્રમ અને બીજું કંઈ પુત્રશોકાદિ અનિદ્રાપનિપાત; એ બે કારણોથીજ દુઃખ થાય છે. ૧૨. એ રીતે વિવિધ પ્રકારનાં તે તે દુઃખ તેમજ વિષયસંગ્રહનું દુઃખ પણ મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય છે. જરા તથા મૃત્યુ, તો વૃક્ષ નામના બે શિકારી પશુઓની પેઠે, દુર્બળ, બળવાન, નાના તથા મોટા સર્વ પ્રાણીઓને ખાઈ જાય છે. ૧૩. સાગરપર્યંત પૃથ્વીને જીતે, પણ જરા તથા મૃત્યુને અતિક્રમણ કરે એવો કોઈ મનુષ્ય છે નહિ. ૧૪. સુખ તથા દુઃખ જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય, તે પરવશ હોવાથી પ્રાણીઓએ સહન કરવાં; કેમ કે તેનો પરિહાર કરવાનો ઉપાય છે નહિ. ૧૫. મનુષ્યોને અપ્રિય એવા એ જરાદિક પૂર્વ વયમાં, મધ્યમાં વા ઉત્તર વયમાં અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતાજ નથી. ૧૬. અપ્રિય સાથે સંયોગ, સુપ્રિય સાથે વિયોગ, અર્થ, અનર્થ, સુખ, દુઃખ, જન્મ, મરણ, ઉન્નતિ, ક્ષય તથા લાભ, અલાભ, એ સર્વ અદૃષ્ટાધીન છે. ૧૭. જેમ ક્ષણિક વિષે ગંધ, વર્ણ, રસ, સ્પર્શ ઇત્યાદિ ગુણ સ્વભાવથી પોતાની મેળે આવે છે તેમજ, સુખ-દુઃખાદિક પણ સ્વાભાવિક છે, એ કોઈથી ટાળી શકાય તેમ નથી. ૧૮. સર્વ પ્રાણીને, આસન, શયન, ઉત્થાન તથા ભોજનાદિક, નિયત કાળમાં કર્તવ્ય છે. કાળે તથા અદૃષ્ટી રોગી હોય તે, અરોગી થાય, બળવાન, દુર્બળ થાય, અને શ્રીમાન, દરિદ્ર થાય. કેમ કે કાળની ગતિ વિચિત્ર પ્રકારની છે. ૧૯, ૨૦. સત્કૃપ્તમાં જન્મ, પરાક્રમ, આરોગ્ય, રૂપ, સૌભાગ્ય, તથા ઉપભોગ; એ સર્વ ભવિતવ્યતા વડેજ ઉપસંબધ થાય છે. ૨૧. દૈવનો મહિમા કેવો છે કે દરિદ્ર લોકોને ઇચ્છા ન કરવાથી પણ ધણાક પુત્રો થાય છે, અને સમૃદ્ધિવાન લોકો કામના કરવાથી પણ પુત્રના મુખને દેખના નથી; કારણ દૈવનું વિચેષિત વિચિત્ર પ્રકારનું છે. ૨૨. વ્યાધિ, અમિ, જળ, શસ્ત્ર, ક્ષુધાદિક, આપત, વિષ તથા જ્વરાદિક વડે મરણ, તેમજ ઉંચેથી પડવું; એ સર્વ અદૃષ્ટાધીન છે. તેને કોઈ પણ અતિક્રમણ કરી શકે તેમ નથી. ૨૩. જે ધનવાન હોય, તે યુવાવસ્થામાંજ મૃત્યુને પામે છે અને દરિદ્ર સો વર્ષનો અતિ વૃદ્ધ થઈ મૃત્યુને પામે છે. ધણું કરી નિષ્કિંચન પુરૂષ ચિરંજીવી દેખાય છે. અને સમૃદ્ધ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો, પતંગ નામના જંતુની પેઠે નાશ પામે છે. ૨૪. લોક વિષે બહુધા ધનવાનને ભોજન કરવાની શક્તિ પણ થોડી રહે છે, અને દરિદ્રોને કાંઈ પણ પચી રહેજ નય છે. ૨૫. કાળે પ્રેરણા કરેલા દુરાત્મા પુરૂષ, આ હું કરું છું, એમ માની અસંતોષને લીધે પોતાના ઇષ્ટ-જન માટે પાપાયરણ કરે છે. ૨૬. કેટલાક વિદ્વાન પુરૂષો, પણ જ્ઞાની પુરૂષોએ નિંદિત મૃગયા, છૂત, પરસ્ત્રી, તથા મધપાન વગેરેનું સેવન કરતા દેખાય છે. ૨૭. એ રીતે ઇચ્છિત તથા અનિચ્છિત સર્વ અર્થ, સર્વ ભૂતને કાળે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું કારણ અદૃષ્ટ

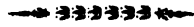
વિના બીજી કાંઈ નથી. ૨૮. હે નરર્ષભ ! વાયુ, આકાશ, અગ્નિ, ચંદ્ર, આદિત્ય, દિવસ, રાત્રિ, તારામંડળ, નદીઓ, પર્વત, શીત, ઉષ્ણ, વર્ષણ, એ સર્વ જેમ પોતાની મેળે ઇશ્વરેશ્વરી થયાં છે તેમજ મનુષ્યોને સુખ-દુઃખ પણ કાળે કરી પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૯. હે રાજન્ ! ઔષધ, મંત્ર, હોમ તથા જપ પણ જરા-મૃત્યુ થકી મનુષ્યની રક્ષા કરતાં નથી. હે રાજન્ ! જેમ મહા સમુદ્રમાં કાંઈ સાથે કાંઈ મળી જાય અને પાછાં વળી એકબીજાથી દૂર થઈ જાય તેમજ, જગતમાં પ્રાણીઓ કાળે કરી એકકાં મળે અને કાળે કરી જૂદાં પણ થઈ જાય છે. ૩૧. જે પુરૂષોને સ્ત્રીઓ, ગીત તથા વાદ્ય વડે સેવન કરે છે, અને જે અનાથ એવા પારકાં અન્ન ખાય છે; તે બન્નેનો યમરાજને ઘેર યથાશાસ્ત્ર સરખો ન્યાય થશે, એટલે કે યમને ગરીબ-શ્રીમાન બધા સરખા છે. ૩૨. માતા પિતા, પુત્ર તથા સ્ત્રીઓનો અનુભવ સેંકડો તથા હજારો વખત કર્યો હશે પણ વિચાર કરતાં કોઈ કોઈનું નથી. ૩૩. (જીવને લોકાંતર થવાથી કોઈનો સંબંધ રહેતો નથી. રસ્તામાં જેમ માણસ એકબીજાને મળે તેમજ સ્ત્રી, બંધુ તથા સુહૃદ્ગણનું મળવું થાય છે. માટે હું કાણુ છું, ક્યાં જઈશ, ક્યાં છું, શું કરવા અનુતાપ કરું છું, એવું મનમાં ધ્યાન કરી મનને સ્થિર કરવું; કેમ કે પ્રિયનો સહવાસ અનિત્ય છે. સંસાર, ચક્રની પેઠે ભ્રમણુ કરે છે અને બ્રાતા, માતા, પિતા તથા સખા, એ સર્વ રસ્તામાં મળેલા સરખાં છે; એટલે કે કોઈ કોઈનું છે નહિ. તેમ કોઈએ પરલોક પ્રત્યક્ષ જોયો નથી. પરંતુ કલ્યાણને ઇચ્છતા પુરૂષોએ, શાસ્ત્રની આજ્ઞા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી પરલોકનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી, પિતૃઓનાં શ્રાદ્ધાદિક તથા બીજાં ધર્મકૃત્ય કરવાં. વિદ્વાન પુરૂષોએ વિધિવત યજ્ઞન કરવું, ત્રિવર્ગનું સેવન કરવું. કેમ કે જન્મ-મૃત્યુરૂપી મોટા ગ્રાહ-વાળા ગંભીર કાળરૂપ સાગરમાં આ જગત બધું ડુબી જાય છે, તેમાંથી જગત થઈ કોઈ પણ નિકળતું નથી. જુઓ આયુર્વેદ લણુનારા ઘણા વૈદ્ય પોતાના પરિગ્રહસહિત વ્યાધિગ્રસ્ત દેખાય છે, તેઓ અનેક પ્રકારના કવાચ તથા વિવિધ પ્રકારનાં ઘૃતપાન કરે છે, તોપણ જેમ સમુદ્ર મર્યાદાને અતિક્રમણુ કરે નહિ તેમ, મૃત્યુને અતિક્રમણુ કરતા નથી. કેટલાક રસાયન જાણનાર તથા રસાયન ખાનાર પુરૂષો, પણ બળવાન હસ્તિઓએ હણેલા બીજા હસ્તિઓની પેઠે, જરા વડે ગ્રસ્ત દેખાય છે. તેમજ તપ વડે મુક્ત, સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ કરવામાં તત્પર, દાતા તથા યત્તશીલ પણ જરા તથા મૃત્યુને તરતા નથી. ઉત્પન્ન થએલાં સર્વ પ્રાણીઓને દિવસ, રાત્રિ, માસ, વર્ષ તથા પક્ષ જે અતીત થયાં, તે ફરી આવવાનાં નથી. અને તે આ પરવશ પ્રાણી, કાળે કરી સર્વ પ્રાણીએ સેવેલા વિપુલ સંસારમાર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક કહે છે કે જીવથકી દેહ ઉત્પન્ન થાય છે, કેટલાક કહે છે કે દેહ થકી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ગમે તેમ હો પણ આ જગતમાં સ્ત્રી તથા બીજા બંધુઓ સાથેનો સમાગમ વટેમાર્ગના સંગમ સરખો છે, કોઈ સાથે કોઈનું પણ અત્યંત સહાયસ્થાન રહેતું નથી. પ્રથમ તો પોતાના શરીર સાથેજ પોતાનો સમાગમ ઘણા બ્રહ્મા કાળ લગી રહેતો નથી ત્યારે બીજાઓ સાથે તો ક્યાંથીજ રહે ? હે અનન્ન ! હે રાજન્ ! હાલ તમારા પિતા તથા પિતામહ ક્યાં છે, આજ તમે તેમને જોતા નથી અને તેઓ તમને જોતા નથી. આ લોકમાં રહેલો પુરૂષ, નરક તથા સ્વર્ગને જોતો નથી. નરક તથા સ્વર્ગ જોવાનાં સત્પુરૂષોનાં શાસ્ત્રરૂપ અશ્રુ છે, માટે હે નૃપતે ! હું પણ શાસ્ત્રનું અનુશીલન કર.) પિતૃ, દેવ, તથા મનુષ્યોના ઋણુથી મુક્ત થવા માટે બ્રહ્મચર્ય, પુત્રોત્પાદન તથા

યજ્ઞાનુષ્ઠાન અવશ્ય કર્તવ્ય છે. જે રાજા, પ્રથમ બ્રહ્મચર્ય પાળી, પ્રજોત્પાદન કરી યજ્ઞશીલ થયેલો પછી હૃદયગત અનૃતને છોડી દઈ, પરમાત્મનું આરાધન કરે છે. ૩૪. તેના આ લોક પરલોક બેઉ સુધરે છે. રાગ-રૂપરહિત ધર્મને આચરતા, ઘટતી રીતે પ્રજાપાસેથી વેરો લેનાર, પ્રવર્તમાન કર્યો છે ધર્મ જેણે એવા રાજાનો યજ્ઞ ચરાચર એવા સર્વ લોકમાં વૃદ્ધિ પામે છે. ૩૫. એ પ્રમાણે અશ્મા બ્રાહ્મણના પરિપૂર્ણ હેતુવાળા સમગ્ર વાક્યને સમજી વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળા અને શાંત-શોક થયેલ વિદેહરાજા, તે અશ્મા બ્રાહ્મણની રજા લઈ પોતાના ઘર પ્રત્યે ગયા. ૩૬. તેમજ તું પણ હે અચ્યુત ! હે શકોપમ ! શોકને છોડી દે ઉભો થા અને હર્ષને પ્રાપ્ત થા તેં ક્ષત્રિય ધર્મવડે પૃથ્વીને જીતી છે, માટે હે કુંતીસુત ! તેને તું ભોગવ, તિરસ્કાર કર માં ! ! ” ૩૭.

॥ તથા ત્વમપ્યચ્યુત મુંચ શોકમુત્તિષ્ઠ શકોપમ હર્ષમેહિ ॥

ક્ષાત્રેણ ધર્મેણ મહી જિતા તે તાં મુંશ્વ કુંતીસુત માવમંસ્થાઃ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये
गुर्जरभाषायां अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

અધ્યાય ૨૯ મો-સૂંજય-નારદ સંવાદમાં સોળ રાજાઓનાં આખ્યાન.

वैशंपायन उवाच ॥ अद्याहरति राजेंद्रे धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ॥

गुडाकेशो हृषीकेशमभ्यभाषत पांडवः ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે જનમેજય ! એટલું કહેવાથી પણ રાજેન્દ્ર ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર કંઈ ન બોલ્યા, ત્યારે પાંડુપુત્ર અર્જુન. હૃષીકેશ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે આવી રીતે કહ્યું કે, “ જ્ઞાતિના શોકવડે અલિસંતપ્ત, શત્રુને તપાવનાર આ ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર શોકરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબ્યા છે, તેમને હે માધવ ! તમે આશ્વાસન આપો. ૧-૨. હે જનાર્દન ! અમે સર્વ પુનઃ સંશયિત થયા છીએ માટે હે મહાબાહો ! તમે એમના શોકનો નાશ કરવા યોગ્ય છો. ” ૩. વૈશંપાયન કહે છે:-હે જનમેજય ! એ રીતે મહાત્મા અર્જુનના કહેવાથી કમળસરખાં નેત્રવાળા અચ્યુત એવા ગોવિંદ ભગવાન, રાજાના અભિમુખ થયા. ૪ જે બાળકપણથીજ ધર્મરાજને અર્જુનથી પણ અધિક પ્રિય છે, તેમ તેનાં વચનને પણ ધર્મરાજ અતિક્રમણ કરતા નથી. ૫. મહાબાહુ શ્રીકૃષ્ણ, ચંદનવડે ભૂષિત એવા રાજાના ભુજને પોતાના હસ્ત-વિષે ધારણ કરી જેને શૈવસ્તંભની ઉપમા અપાય, એવા યુધિષ્ઠિરને વિનોદ કરાવતાં કહેવા લાગ્યા. તે સમયે સુંદર દંત્રા તથા સુંદર નેત્રવાળું તેનું મુખ, સૂર્ય ઉદય થવાથી પ્રકુલિત થએલા કમળ સરખું શોભતું હતું. ૬-૭. વાસુદેવ કહે છે:-“ હે પુરૂષવ્યાદ્ર ! શરીરનું શોષણ કરે એવો શોક તમે કરો માં ! જેઓ આ રણમાં હણાયા, તેઓ ક્યારે પણ પાછા મળવાના નથી. ૮. હે રાજા ! જેમ સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થએલા લાભ જાગ્રત થઈએ એટલે ટળી જાય છે, તેમજ મહા સંગ્રામમાં હણાયલા ક્ષત્રિય પણ તેવા થઈ ગયા છે. ૯ રણશોભિત તે સર્વ શરવીર સન્મુખ આવી મરણ પામ્યા છે. એમાંથી એકે પાછળથી વા પલાયન કરી હણાયો નથી. ૧૦ એટલે તે સર્વ શરવીર મહાસંગ્રામમાં યુદ્ધ કરી, પોતાના પ્રાણ ત્યાગ કરી, શસ્ત્રપ્રત થઈને સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયા છે, માટે તમે તેમનો શોચ કરવા યોગ્ય

નથી. ૧૧. ક્ષત્ર ધર્મમાં તત્પર, શસ્ત્રવીર, વેદ તથા વેદાંતનો પાર પામેલા તેઓ, પવિત્ર વીરગતિને પ્રાપ્ત થયા છે, માટે મરણ પામેલા મોટા પ્રભાવવાળા તે રાજાઓને સંભારી, તેમનો શોધ કરવાને તમે યોગ્ય નથી. ૧૨. આ પ્રસંગે હું, પુત્રના શોકથી પીડિત થએલ સુંબ્યને નારદે કહેલો પુરાતન ઇતિહાસ કહું તે સાંભળો. ૧૩. (નારદ કહે છે) “ હે સુંબ્ય ! હે રાજન્ ! હું, તું તથા સર્વ પ્રજા, સુખ-દુઃખ ભોગવી અંતે મરીશું. કેમ કે સુખ-દુઃખનો ભોગ, કે અંતે મૃત્યુ એ તો સર્વને અવસ્ય છે માટે એમાં શોધ શો કરવો ? ૧૪ આ પ્રસંગે હે નૃપતે ! હું પ્રાચીન રાજાઓનું મોટું માહાત્મ્ય કહું તે તું સાંભળ અને તે મનમાં ગ્રહણ કર એટલે તારૂં દુઃખ ટળી જશે. ૧૫. (મરણ પામેલા મોટા પ્રભાવવાળા રાજાઓને સાંભળીનેજ સંતાપને શાંત કર હે રાજન્ ! કૂર ગ્રહને અભિશમન કરનાર, આયુષ્યને વધારનાર, શ્રવણ કરવા યોગ્ય અને મનાહર પ્રાચીન રાજાઓનું માહાત્મ્ય, વિસ્તારથી કહું તે શ્રવણ કર !!) હે સુંબ્ય ! અવિક્ષિતનો પુત્ર મરત રાજા, અતિ ભાગ્યવાન હતો, જે મહાત્માના યજ્ઞમાં ઘૃહસ્પતિ મુખ્ય હતા અને વરણ તથા ઘૃહસ્પતિ સહિત વિશ્વસૃષ્ટા દેવતાઓ આવ્યા હતા, જેણે, સ્પર્ધાથી દેવરાજ ઇન્દ્રને પણ જીત્યો હતો. ૧૬-૧૭. જેને ઇન્દ્રનું પ્રિય ઇચ્છનાર ઘૃહસ્પતિએ, તું યાગ ન કર, એમ ના પાડી હતી, તેથી ઘૃહસ્પતિના નાના ભાઈ સંવર્તે તેને યજ્ઞ કરાવ્યું હતું. ૧૮. હે રાજસત્તમ ! જે મરતના રાજ્યમાં યજ્ઞમંડપથી શોભિતી પૃથ્વી ખેડવા વગર ધાન્ય ઉત્પન્ન કરતી હતી. ૧૯. જે મરતના યજ્ઞમાં વિશ્વદેવ દેવતાઓ સભાસદ હતા. સાખ્ય અને મરૂદ્ગણ પરિવેષ્ટા હતા. ૨૦ જેના યજ્ઞમાં મરૂદ્ગણ સોમપાન કરતા હતા. એ રાજાએ દેવ, મનુષ્ય તથા ગંધર્વને એટલી તો દક્ષિણા આપી કે જેને તેઓ વહન પણ કરી શકતા ન હતા. ૨૧. હે સુંબ્ય ! તારાથી ધર્મજ્ઞાન, વૈરાગ્ય તથા ઐશ્વર્યવંતે અધિક અને અત્યંત પવિત્ર એવો તે પણ મૃત્યુગ્રસ્ત થયો, એમ અમે સાંભળ્યું છે, ત્યારે તું પુત્રનો શોક શું કરવા કરે છે ? પુત્રનો શોક ન કર જેના રાજ્યમાં ઇન્દ્ર એક વર્ષપર્યંત સુવર્ણની વૃષ્ટિ કરી હતી, જે રાજાને પ્રાપ્ત થઈ વસુમતી પૃથ્વી સત્યનામવાળી થઈ અને જે રાજાના રાજ્યમાં નદીઓ સુવર્ણને વહન કરતી હતી ૨૨-૨૪. (જે નદીઓમાં લોકપ્રજિત એવા ઇન્દ્રે, સુવર્ણના કૂર્મ, કર્કટ, નક, મરૂર તથા શિંશુક નામના જળાતંતુઓને નાખ્યા હતા. ઇન્દ્રે નાખેલા સેંકડો તથા હજારો સુવર્ણના તે મત્સ્યાદિકને જોઈ, તે સહેાત્ર રાજા પણ વિસ્મયને પ્રાપ્ત થયો.) પછી તે બધું ગ્રહણ કરી કુરૂગલ દેશમાં રાખી અવિતથ (અનિષ્ક્રમ) એવા યજ્ઞવંતે યજ્ઞ કરતા તેણે, તે સર્વ બ્રાહ્મણોને આપી દીધું. ૨૫. હે સુંબ્ય ! તારાથી ધર્મજ્ઞાનાદિકવડે અધિક અને તારા પુત્રથી પુણ્યવાન એવો તે પણ મૃત્યુગ્રસ્ત થયો ત્યારે તું અયાચિક એના પુત્રનો શું શોક કરે છે ? ૨૬. માટે એતનાવાન થા અને વિચાર કરી શાંત થા જેણે યજ્ઞવિષે દશ લક્ષ શ્વેત, અશ્વ, દશ લક્ષ સુવર્ણાલંકૃત કન્યા, દશ લક્ષ દિગ્ગજુત્ય માતંગ, એક કોટિ સુવર્ણની માળાથી શોભિતા વૃષ, અને સહસ્ર ધેનુ એટલી દક્ષિણા આપી હતી એવા દાતા અને યજ્ઞમાન તે અંગરાજનો યજ્ઞ કે, જે વિષ્ણુ-પદ નામક પર્વતવિષે ચતો હતો તેમાં ઇન્દ્ર, સોમપાન વડે મત થયો હતો, બ્રાહ્મણો દક્ષિણા વડે મત થયા હતા એવા તેણે સૌ યજ્ઞ કર્યા, તેમાં એટલી તો દક્ષિણા આપી કે તેને દેવ, મનુષ્ય તથા ગંધર્વ કોઈ વહન કરી શકતા ન હતા. અંગદેશના તે ઘૃહસ્થ રાજાએ,

અમિષ્ટામ આદિ સાત સોમ સંસ્થાન વિષે જેટલું ધન આપ્યું તેટલું આપનાર આજ દિવસ સુધી કોઈ બીજો થયો નથી અને થશે પણ નહિ. ૨૭-૩૪. હે સંજય ! તારાથી જ્ઞાનાદિક વડે આધિક અને તારા પુત્રથી અત્યંત પુણ્યવાન એવો તે પણ કાળનો કાળિયો થયો એમ અને સાંભળ્યું છે માટે તું પુત્રનો શોચ શું કરે છે. ૩૫. જેણે મોટા રથમાં બેસી પૃથ્વીને શબ્દાયમાન કરતાં, પૃથ્વીને એક છત્રવાળી કરી હતી, તથા આ સર્વ પૃથ્વીને ચર્મની પેઠે વીંટી લીધી હતી, અને આરણ્યક પશુઓ સહિત જે કંઈ ગાયો, અશ્વ પોતાનું હતું તે સર્વ ઉશીનર પુત્ર તે શિબિએ યજ્ઞ વિષે આપી દીધું હતું. ૩૬-૩૮. હે સંજય ! પ્રજાપતિ, પણ ઇન્દ્ર સરખા પરાક્રમવાળા રાજર્ષિ શૈબ્યના ઘોંસરાને વેહેનાર બીજા કાઢને પણ માનતા ન હતા. ૩૯. તારાથી ઐશ્વર્યાદિકવડે અધિક, સર્વ રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ, તારા પુત્રથી અતિ પુણ્યવાન તે શિબિ પણ મરણ પામ્યો ત્યારે યજ્ઞ નહિ કરનાર તારા પુત્રનો તું શું શોચ કરે છે. ૪૦. ઘણા દ્રવ્યસંચયવાળા અને શકુંતલાથી ઉત્પન્ન થયેલા દુષ્યંતપુત્ર મહાત્મા જે ભરતે, પૂર્વે યમુનાના તીર વિષે ત્રીશ, સરસ્વતીના તટ વિષે વીશ, અને ગંગાના તટ વિષે ચતુર્દશ અશ્વ બાંધી મહા તેજસ્વી એવા એક સહસ્ર અશ્વમેધ અને શત રાજસૂય યજ્ઞ કર્યા હતા. ૪૧, ૪૨. (તે વખતે સર્વ રાજાઓ, જેમ મનુષ્યો બે હાથે કરી આકાશ પ્રત્યે જઈ શકે નહિ તેમ ભરતના મોટા કર્મને અનુગમન કરવા સમર્થ થતા ન હતા. જેણે વેદોનો વિસ્તાર કરી, અસંખ્ય અશ્વ બાંધી હજાર પદ્મ અશ્વ કપ્પને આપ્યા.) હે સંજય ! તારાથી ઐશ્વર્યાદિકવડે અધિક અને તારા પુત્રથી અત્યંત પુણ્યવાન તે દુષ્યંત પુત્ર ભરત પણ મરણને પામ્યો ત્યારે અયાજ્ઞિક એવા તારા પુત્રનો તું શું શોચ કરે છે. ૪૩. જે ઔરસ પુત્રની પેઠે નિરંતર પ્રજા ઉપર દયા કરતા હતા, અને જેના દેશમાં સ્ત્રીઓ વિધવા થતી ન હતી, તેમ કોઈ અનાથ ન હતા અને હમેશ જે પિતાની પેઠે પોતાની પ્રજાની રક્ષા કરતા હતા, જેના રાજ્યમાં વખતસર વરસાદ વરસતો હતો, સારી રીતે ધાન્ય ઉત્પન્ન થતાં હતાં, કોઈ વખતે દુકાળ પડતો ન હતો, (કોઈ પણ પ્રાણીઓ જળમાં ડૂબતાં ન હતાં. અમિદાહ થતો ન હતો, કાઢને રોગ થતો ન હતો, સ્ત્રીઓ તથા પુરૂષો હજારો વર્ષનાં થતાં હતાં, તેમજ સર્વ સિદ્ધ છે અર્થ જેમના એવા સર્વ રોગરહિત રહેતા હતા, સ્ત્રીઓને પણ પરસ્પર વિવાદ થતો ન હતો ત્યારે પુરૂષોને તો ક્યાંથી જ થાય ? સર્વ પ્રજા નિરંતર પોતપોતાનું ધર્માચરણ કરતી હતી, જેના રાજ્યમાં સર્વાસિદ્ધ છે અર્થ જેમનો, નિર્ભય, ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરનાર, સભ્ય છે ત્રત જેમનું અને સંતુષ્ટ મનવાળા સર્વ મનુષ્ય હતા, જેના રાજ્યમાં વૃક્ષો પણ નિરંતર પુષ્પ તથા ફળવાળા અને નિર્ગંધ હતાં, અને ગાયો પણ ઘડા ભરી દૂધ આપતી હતી. મહાતપસ્વી એવા જેણે, ચતુર્દશ વર્ષપર્યંત વનમાં રહી, વખાણવા લાયક દશ અશ્વમેધ કર્યા. યુવાવસ્થાવાળા, શ્યામ, રક્ત નેત્રવાળા, યુથપતિ હસ્તિ સરખા, આગનુમાહુ, સુંદર મુખવાળા, સિંહના સ-ખા રકંઘવાળા, મહા ભુજવાળા) તે અયોધ્યાપતિ દશરથ પુત્ર રામ (અગિયાર હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કરી છેવટ) મરણને પ્રાપ્ત થયા, એમ અને સાંભળ્યું છે. ૪૪-૪૬. હે સંજય ! તારાથી ઐશ્વર્યાદિકે કરી અધિક અને તારા પુત્રથી અતિશય પુણ્યવાન એવા તે પણ ન્યારે મરણ પામ્યા ત્યારે તારા પુત્રનો તું શોચ શું કરે છે. ૪૭. જે ભગીરથ । વિસ્તૃત યજ્ઞ વિષે સોમપાન કરી મહોત્કટ અએલા સુરસત્તમ ઈંદ્રે, બાહ્લીર્યથી અનેક સહસ્ર અસુરોને જીત્યા હતા. ૪૮-૪૯. (વિસ્તૃત

યત્ર વડે યજ્ઞન કરતા જે ભગીરથે સુવર્ણાલંકૃત દશ લક્ષ કન્યા દક્ષિણા આપી હતી, તે સર્વ કન્યાઓ રથ ઉપર બેઠેલી હતી, સર્વ રથ ચાર અશ્વયુક્ત હતા, એક એક રથની પાછળ સુવર્ણની માળા પહેરેલા સો સો હસતી, એક એક હસતીની પાછળ હજાર હજાર અશ્વ, એક એક અશ્વની પાછળ હજાર હજાર ગાયો, અને એક એક ગાયની પાછળ હજાર હજાર મેંદા અને બોકડા આપ્યા હતા. કોઈ વખતે ત્યાં સમીપ દેશ વિષે ભગીરથ રાજ બેઠા હતા, તે સમયે ગંગા તેના બોળામાં આવીને બેઠાં. તેથી ઉર્વશી કહેવાયાં. એ રીતે) ત્રિલોકપથ પ્રત્યે જનારી તે ગંગાએ, વિશેષ દક્ષિણા આપનાર તે યજ્ઞમાન ભગીરથને પિતા-પણાથી સ્વીકાર કર્યા અને પોતે તેના દુહિતૃપણાને પ્રાપ્ત થઈ તેથી ભાગીરથી નામથી વિખ્યાત થઈ. ૧૦. હે સંજય ! તારાથી ધર્મોદ્ધવડે અધિક અને તારા પુત્રથી અત્યંત પુણ્યવાન એવો તે પણ મરણ પામ્યો એમ અમે સાંભળ્યું છે, માટે તું પુત્રનો શું શોધ કરે છે. ૫૧ જે મહાત્મા દિલીપ રાજાએ, સાવધાન થઈ મહાયજ્ઞ વિષે ધનથી સંપૂર્ણ આ પૃથ્વી પ્રાપ્તિને આપી હતી અને પ્રાપ્તિને, જેનાં ધણાં કર્મને અધ્યાવધિ કહે છે. યજ્ઞમાન જે દિલીપના પ્રત્યેક યજ્ઞમાં તેના પુરોહિતે સુવર્ણથી શોભિતા હજાર હજાર હસ્તિરૂપ દક્ષિણા ગ્રહણ કરી હતી, જેના યજ્ઞમાં સુવર્ણમય શોભિતો મોટો યજ્ઞસ્તંભ ઉભો કર્યો હતો, તેની પાસે વરણ સ્થળમાં બેઠેલા ઇન્દ્રાદિક દેવતાઓ કર્મ કરતા હતા. ૫૨-૫૫ (છ હજાર દેવ તથા ગંધર્વ નૃત્ય કરતા હતા. ગંધર્વરાજ વિશ્વાવસુ, તેમના મધ્યમાં સપ્તસ્વરના અનુસારે વીણા વગાડતો હતો, તે વખતે ત્યાં બેઠેલાં સર્વ પ્રાણીઓ, અમારી આગળજ વગાડે છે, એમ માનતાં હતાં. એ દિલીપરાજનું અનુકરણ બીજા કોઈ પણ રાજાઓ કરતા ન હતા. કેમ કે સુવર્ણથી શોભિતા જેના મત્ત હસ્તિઓ રસ્તામાં શયન કરતા હતા. અને જેમણે સત્યવાદી મહાત્મા દિલીપને દષ્ટિએ કરો જોયો હતો તે પણ સ્વર્ગમાં ગયા.) જે દિલીપના ઘર વિષે સ્વાધ્યાયનો શબ્દ, પ્રત્યંચાનો શબ્દ, તથા દીપતાં એટલે ઘો, આપો, એ ત્રણ શબ્દ, જીર્ણ થતા ન હતા. ૫૬ હે સંજય ! તારાથી ધર્મોદ્ધવડે અધિક અને તારા પુત્રથી અત્યંત પુણ્યવાન એવો તે પણ મરણ પામ્યો ત્યારે તું પુત્રનો શું શોધ કરે છે. ૫૭ કોઈને પુત્રોત્પન્ન થવા માટે દધિયુક્ત આનંદ નિર્માણ કરેલું હતું, તે યુવનાશ્વ રાજાએ પીધું તેમાંથી રૂચિરના યોગ વિના તે યુવનાશ્વના ઉદરમાં ગર્ભ રહી તે પૂર્ણ થયો. તે વખતે દેવતાઓએ યુવનાશ્વનો પાર્શ્વભાગ બેઠી તે ગર્ભને બહાર કાઢ્યો. તે વખતે પિતાના બોળામાં સુતેલા દેવરૂપી એવા તે પુત્રને જોઈ દેવતાઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે, આ કોને ધાવશે ? તે વખતે ઇન્દ્ર, ‘ મને ધાવશે ’ એમ કહી તેની પાસે ગયો અને પોતાનો હાથ તેના મુખમાં આપ્યો, તેમાંથી તે મહાત્માની પુષ્ટિ મટે દૂધની ધારા નિકળી. એ રીતે ઇન્દ્રનો હાથ સ્વવા લાગ્યો એવી રીતે ઇન્દ્રના હસ્તનું પાન કરી તે વૃદ્ધિ પામ્યો. એક દિવસમાં સો પલ્લભાર એટલે એક દિવસમાં એટલો વૃદ્ધિ પામતો હતો કે દ્વાદશ દિવસમાં દ્વાદશ વર્ષ જેવડો થયો. ૫૮-૬૩ એ રીતે પ્રૌઢ થએલા. યુદ્ધમાં ઇન્દ્ર સરખા શરવીર, ધર્મોદ્ધવ તે મહાત્મા કે, જેણે એક દિવસમાં સર્વ પૃથ્વીનો જય કર્યો હતો. ૬૪ તેમજ જેણે અંગાર, મરૂત, અસિત, ગય, અંગ તથા બૃહદ્રથને સંત્રામમાં પરાજય પમાડ્યા હતા. ૬૫. (યુવનાશ્વપુત્ર તે માંધાતાએ, જ્યારે અંગાર રા ન સાથે યુદ્ધ કર્યું, ત્યારે તેઓના ધનુષના ટંકા-રથી નબોમંડળ વિદીર્ણ થયું એમ દેવતાઓ માનતા હતા. જેટલામાં સૂર્ય ઉદય થાય છે

અને પાછો અસ્ત થાય છે, તે સર્વ યુવનાશ્વપુત્ર માંધાતાનું ક્ષેત્ર હતું એમ કહેવાય છે. જે માંધાતાએ શત અશ્વમેધ તથા શત રાજસૂયથી યજ્ઞ કરી દશ યોજનમાં દીર્ઘ અને એક યોજનમાં પહોળા સુવર્ણના રેહિત નામના મત્સ્ય બ્રાહ્મણોને દક્ષિણમાં આપ્યા હતા.) હે સંજય ! તારાથી ઐશ્વર્યાદિક વડે અધિક તારા પુત્રથી અતિ પુણ્યવાન એવો તે પણ મૃત્યુનો અતિથિ થયો માટે અચાન્નિક એવા પુત્રનો તું શું શોચ કરે છે. ૬૬ જે, સાગર પર્યંત સમગ્ર પૃથ્વીને જીતી કાઢ દંડ ફેંકતા હતા તે શમ્બાપાત કહેવાય, યુગકીલક નેટલે દૂર પડે, તેટલે દૂર, વેદીએ કરી પૃથ્વીને ચીતરતા તે પૃથ્વી પ્રત્યે જતા હતા. ૬૭, ૬૮ (એણે મુખ્ય યજ્ઞ તથા શત વાજપેય યજ્ઞ કરી સુવર્ણના ત્રણ પર્વતો વડે બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કર્યા હતા.) પછી વ્યૂઠ એવા આસુર યુદ્ધથી દૈાય તથા દાનવોને હણી નહુષપુત્ર યયાતિ, યદુ, કૃષ્ણ આદિ પુત્રાને પૃથ્વીનો અંશ આપી, પુરૂને રાજ્યાભિષેક કરી સ્ત્રીસહિત વનમાં ચાલી નીકળ્યો. ૬૯-૭૦ હે સંજય ! તારાથી ઐશ્વર્યાદિક વડે અધિક અને તારા પુત્રથી અત્યંત પુણ્યવાન તે નહુષપુત્ર યયાતિ પણ મરણ પામ્યો એમ અમે સાંભળ્યું છે માટે તું પુત્રનો શું શોચ કરે છે. ૭૧ પ્રગ્નનું રક્ષણ કરનાર જે પવિત્ર રાગને પૃથ્વી વરી હતી, અને જેણે વિસ્તૃત યજ્ઞમાં દશ લક્ષ યાજ્ઞિક રાજાઓને બ્રાહ્મણોની સેવામાં યોજ્યા હતા. એવું કામ પૂર્વે કાષ્ઠએ કર્યું નથી અને બીજાએ કરશે પણ નહિ, એવી રીતે દાક્ષયુક્ત પુરૂષો, નાભાગપુત્ર અંબરીષનાં વંશાણુ કરતા હતા. ૭૨-૭૪ (એ રીતે અંબરીષના યજ્ઞોમાં બ્રાહ્મણોનું હાસપાળું કરતા સર્વ રાજાઓ અંબરીષના માહાત્મ્યથી ઉત્તર માર્ગેથી હિરણ્ય-ગર્ભના લોકને પ્રાપ્ત થયા.) હે સંજય ! તારાથી ઐશ્વર્યાદિક કરી અધિક અને તારા પુત્રથી અતિશય પુણ્યવાન તે નાભાગપુત્ર અંબરીષ પણ મરણ પામ્યો, એમ અમે સાંભળ્યું છે, ત્યારે તારા પુત્રનો તું શું શોચ કરે છે. ૭૫ જે મહાત્માને એક લક્ષ ભાર્યાઓ અને દશ લક્ષ પુત્ર હતા તે સર્વ, સુવર્ણનાં કવચવાળા તથા ઉત્તમ ધનુષ ધરનાર હતા. ૭૬-૭૭ (તે એકે એક પુત્રને શત શત કન્યા હતી, તે તે એક એક કન્યા પાછળ શત શત હસ્તી, એક એક હસ્તીની પાછળ શત શત રથ, પ્રત્યેક રથની પાછળ સુવર્ણની માળાથી શોભિતા શત શત અશ્વ, પ્રત્યેક અશ્વની પાછળ શત શત ગાયો, પ્રત્યેક ગાયની પાછળ શત શત મેંદા અને બોકડા,) એ સર્વ શશંગિંદુ રાજાએ અશ્વમેધ યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોને અર્પણ કર્યું હતું. ૭૮ હે સંજય ! તારાથી ઐશ્વર્યાદિક કરી અધિક તારા પુત્રથી અતિ પુણ્યવાન તે શશંગિંદુ પણ મરણ પામ્યો એમ અમે સાંભળ્યું છે, ત્યારે તું પુત્રનો શોચ શું કરે છે. ૭૯ જે અમરતરયાના પુત્ર ગય રાજાએ, શત વર્ષ પર્યંત હતાવશિષ્ટનું ભોજન કર્યું હતું. ૮૦ તેથી પ્રસન્ન થએલા અગ્નિએ તેને કહ્યું કે, તું વર માગ, ત્યારે તે ગય રાજાએ, અગ્નિ પાસે આવી રીતે વર માગ્યા કે, હે હતાશન ! તમારા પ્રસાદથી મને ધર્મમાં શ્રદ્ધા, સ્વભાવ અનુરાગ, અને નિરંતર દાન કરું તોપણ ધનનો ક્ષય ન થાય; એ વર હું માગું છું. એવી તેની પ્રાર્થના સાંભળી, અગ્નિએ તેને તે વર આપ્યા, એ રીતે ગયરાજા, અગ્નિથી તે સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત થયો, એ રીતે અમે સાંભળ્યું છે. ૮૧, ૮૨ એ ગયરાજાએ, હજારો વર્ષ પર્યંત દર્શ-પૂર્ણમાસ, ચાતુર્માસ, તથા અશ્વમેધ વડે યજ્ઞ કર્યું હતું. ૮૩ તેમજ જે, હજારો વર્ષ પર્યંત સવારમાં ઉઠી દશ હજાર ગાય તથા સો ખચરનું દાન આપતો હતો. ૮૪ વળી જેણે, સ્વાદાથી દેવગણને, ધનથી બ્રાહ્મણોને સંધ્યાથી પિતૃગણને, અને અભીષ્ટ સાધ-

નથી સ્ત્રીઓને તૃપ્ત કરી હતી. ૮૫ જેણે, અશ્વમેધ નામના મહા યજ્ઞમાં ખ્યાસ હાથનો છે વિસ્તાર જેનો અને દશ હસ્ત દીર્ઘ એવી સુવર્ણની પૃથ્વી કરી, તેનું બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યું હતું. ૮૬ હે રાજન ! હે પુરૂષર્ષભ ! જેણે ગંગા વિષે જેટલા વેળુના કણુ છે, તેટલી ગાયો બ્રાહ્મણોને આપી હતી. ૮૭ હે સંજય ! તારાથી ઐશ્વર્યાદિકે કરી અધિક અને તારા પુત્રથી અત્યંત પુણ્યવાન તે ગય રાજ, પણ મરણ પામ્યો ત્યારે તું પુત્રનો શું શોચ કરે છે. ૮૮ મહા તપસ્વી સંકૃતપુત્ર રતિદેવે, સારી રીતે આરાધન કરી ઇન્દ્ર પાસે આવી રીતના વરની પ્રાર્થના કરી હતી જે, અમને અન્ન ધાતું થાય, હમેશ અતિથિનો સમાગમ રહે, તેમજ ધર્મમાં શ્રદ્ધા રહે, તેમાં કાઈની અમારે યાચના કરવી ન પડે. ૮૯, ૯૦ તેમજ આમ્ય તથા આરણ્ય પશુઓ, પોતાની મેળે, તીક્ષ્ણ વ્રતવાળા રતિદેવની પાસે આવતાં હતાં. ૯૧ (અને કહેતાં હતાં જે અમારો પિતૃકાર્યમાં નિયોગ કરો તેથી તેણે યજ્ઞમાં મારેલાં પશુઓના) ચર્મરાશિથી ઉત્પન્ન થએલા સારજૂત દ્રવ વડે મહોટી નદી ઘર્ષ હતી તે, ચર્મ-જ્વલી નામથી બાજ સુધી વિખ્યાત છે. ૯૨ (જે રતિદેવ, સભામાં બ્રાહ્મણોને શત શત નિષ્ક સુવર્ણ દાન કરતો હતો. બ્રાહ્મણો તે લેતા ન હતા, પછી જ્યારે સહસ્ર નિષ્ક આપતા હતા ત્યારે તેઓ લેતા હતા. શુદ્ધિમાન રતિદેવના ઘરમાં અન્નાહાર્ય તથા દ્રવ્યના ઉપકરણ-જૂત ઘડા, તપેલીઓ, કદાઈ, ચાળીઓ આદિ સર્વ પાત્ર સુવર્ણનાં હતાં. જે સંકૃતિપુત્ર રતિદેવના ઘર વિષે જે રાત્રિ વિષે અતિથિઓ રહેતા હતા તે રાત્રિ વિષે વિશ હજાર તથા એકસો ગાયોનું ગવ્ય વપસાતું હતું. તે પણ ઉત્તલ મણિનાં કુંડલ પહેરનાર યાક કર્ન્ના-રાઓ, આવી રીતે આક્રોશ કરતા હતા જે, કદી દાળ ઇત્યાદિ સૂપાન્ન ધાતું છે માટે તે ખાઓ; કેમ કે, પૂર્વની પેટે બાજ માંસ નથી.) હે સંજય ! તારાથી ઐશ્વર્યાદિકે કરી અધિક અને તારા પુત્રથી અતિશય પુણ્યવાન તે રતિદેવ પણ મરણ પામ્યો ત્યારે તું અયાચિક એવા પુત્રનો શું શોચ કરે છે. ૯૩ ઇક્ષ્વાકુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો, પુરૂષમાં સિંહરૂપ, અતિમાનુષ પરક્રમવાળો સગર રાજ, જ્યારે ગમન કરતો હતો ત્યારે જેમ શર-ત્કાલીન, સ્વચ્છ એવાં નભોમંડળમાં નક્ષત્રગણુ ચંદ્રનું અનુગમન કરે, તેમ સાડ હજાર પુત્ર અનુગમન કરતા હતા. (પાછળ ચાલતા હતા.) જેણે પોતેજ જેનો અધિપતિ છે એવી પૃથ્વીને પોતાના પ્રતાપથી એકછત્રા કરી, હજાર અશ્વમેધો વડે દેવતાઓને તૃપ્ત કર્યા હતા. ૯૪-૯૬. (જેણે કમળ સરખાં નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ વડે પૂર્ણ શય્યાદિ ઉપકરણસહિત, સર્વ ઉપરકર છે સોનાનાં જેમાં અને સુવર્ણના સ્તંભોથી શોભિતો પ્રાસાદ, યોગ્ય બ્રાહ્મણોને આપ્યો હતો, અને બીજી પણ વિવિધ પ્રકારની તેમની કામનાઓ પરિપૂર્ણ કરી હતી. જેની આજ્ઞાથી સુવર્ણ પ્રાસાદરૂપ તે ધનનો બ્રાહ્મણોએ વિભાગ કરી લીધો હતો.) જેણે કાપથી પૃથ્વી ખોદાવી સમુદ્ર કીધા તેથી તે સમુદ્ર બાજ સુધી સાગર નામથી વિખ્યાત છે. ૯૭ હે સંજય ! તારાથી ધર્મોદિકે કરી અધિક અને તારા પુત્રથી અતિશય પુણ્યવાન તે સગર પણ અનુગ્રસ્ત થયો ત્યારે તું પુત્રનો શોચ શું કરે છે. ૯૮ વેનપુત્ર જે પૃથુનો દંડકારણ્ય વિષે મહાશિઓએ, એકકા મળી અભિષેક કર્યો હતો. તે સર્વત્ર અતિ પ્રસિદ્ધ થયો તેથી પૃથુ, એ રીતે વિખ્યાત થયો. બિનાશ થઈ તે રક્ષા કરતા હતા માટે ક્ષત્રિય કહેવાયા. ૯૯, ૧૦૦ અને પ્રજા, જે વેનપુત્ર પૃથુને જોઈ, અમે રક્ત છીએ, એમ કહેતી હતી એ રીતે અનુસાગથી રાજ એવું નામ થયું. કેમ કે પ્રજાનું અનુરંજન કરવાથી રાજ કહેવાય છે.

૧૦૧ જે પૃથુના રાજ્યમાં પૃથ્વી ખેડ્યા વગર ધાન્ય તથા ધણાં ફળ-પુષ્પનો પ્રસવ કરતી હતી. પત્ર પત્રમાં મધુ ઉત્પન્ન થતું હતું, ગાયો હસ્તસ્પર્શ માત્રમાં પૂર્ણ દૂધ આપતી હતી. સર્વ સિદ્ધ છે અર્થ જેમના એવી નિર્ભય તથા રોગરહિત પ્રજા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ક્ષેત્ર તથા ગૃહ વિષે વસતી હતી. ૧૦૨, ૧૦૩ (રાજા જળમાં ગમન કરતો હતો, તે વખતે સમુદ્ર, નદી તથા નદનાં જળ સ્તંભન થઈ જતાં હતાં. ધનનો ભંગ થતો ન હતો, જેણે અશ્વમેધ નામના મોટા યજ્ઞ વિષે ખારસો હાથ ઉંચા સુવર્ણના એકવીસ પર્વત આલ્મણોને આપ્યા હતા.) હે સંજય ! તારાથી ધર્માદિકે કરી અધિક અને તારા પુત્રથી અતિશય પુણ્યવાન એવો તે પણ મરણ પામ્યો માટે અયાજિક તારા પુત્રનો તું શું શોધ કરે છે. ૧૦૪ હે સંજય ! હે રાજા ! ત્વણીભાવને પ્રાપ્ત થઈ તું શું ધ્યાન કરે છે ? આ મારી વાણીને નથી સાંભળતો ? જો ન સાંભળતો હોય તો જેમ નજીક મરણવાળા મનુષ્યને માટે સારી રીતે યોજના કરેલું પથ્ય જેમ વૃથા જાય છે તેમ, આ માંડે કહેવું વૃથા થયું. ” ૧૦૫ સંજય કહે છે,—“ હે નારદ ! પુણ્ય કરનાર મહાત્મા, કીર્તિ વડે યુક્ત એવા રાજ-પિંચો સંબંધિની, ત્રિચિત્ર પ્રકારના અર્થવાળી, પવિત્ર ગંધવાળી, માળાસરખી, શોક નાશ કરનારી તમારી વાણીને હું સાંભળું છું. ૧૦૬ હે મહર્ષે ! હે નારદ ! તમારું બોલવું વૃથા નથી કેમ કે, તમને જોઈનેજ હું શોકરહિત થયો છું. હે અલ્પવાદિન ! હું તમારા વચનને શ્રવણ કરવા ઇચ્છું છું કેમ કે, અમૃતની પેટે તમારા વચનના શ્રવણથી હું તૃપ્ત થતો નથી. ૧૦૭ હે અમોઘદર્શિન ! હે વિભો ! સંતાપ વડે દગ્ધ મને પ્રસાદ કરતા હો તો, હાલજ તમારા પ્રસાદથી મારા પુત્રનું સંજીવન તથા તે પુત્રોનો સમાગમ મને થાઓ. ૧૦૮ નારદ કહે છે,—“ સ્વર્ણછીવી એવો જે પુત્ર તને પર્વત ઋષિએ આપ્યો હતો, ગુણવાન તે પુત્ર મરણ પામ્યો. દિરણ્યનાભ એવો તે પુત્ર હું પુનઃ તને આપું છું, તે હજારો વર્ષ સુધી જીવતો રહેશે. ” ૧૦૯

यस्ते पुत्रो गमितोयं विज्ञातः स्वर्णछीवी यमदात्पर्वतस्ते ।

पुनस्तु ते पुत्रमहं ददामि हिरण्यनाभं वर्षसहस्रिणं च ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षोडशराजोपा
ख्याने गुर्जरभाषायां एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ૨૯ ॥

અધ્યાય ૩૦ મો-નારદમુનિ અને પર્વતઋષિનું આખ્યાન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ સ કથં કાંચનછીવી સંજયસ્ય સુતો ભવત્ ॥

॥ પર્વતેન કિમર્થં વા દત્તસ્તેન મમાર ચ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“ સંજયનો તે પુત્ર, કાંચનછીવી કેમ થયો ? પર્વત ઋષિએ તે કેમ આપ્યો અને કેમ મરણ પામ્યો ? ૧ તે વખતમાં મનુષ્ય હજાર વર્ષનાં આયુષ્યવાળા હતા અને તે સંજયનો પુત્ર, કુમાર અવસ્થાની પહેલાંજ કેમ મરણ પામ્યો ? ૨ એ સુવર્ણછીવીનું શું તેવું નામ માત્રજ હતું ? કે, સુવર્ણછીવી હતો ? એ સર્વ હું જાણવા ઇચ્છું છું. ” ૩ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે,—“ હે જતેશ્વર ! આ પ્રસંગે બનેલું વૃત્તાંત હું કહું તે સાંભળો ! પ્રથમ

લોકમાં ઉત્તમ એવા મામો-ભાણેજ નારદ તથા પર્વતઋષિ, ધૃત તથા યોગ્યા ભક્ષણ કરી, મનુષ્ય લોકમાં વિહાર કરવા માટે દેવલોકથી આવ્યા હતા. તેમાં નારદ મામા હતા અને પર્વત ભાણેજ હતા. તપવટે યુક્ત, અવનીતવ્રમાં વિચરનાર, મનુષ્યભોગને ભોગવનાર, ઘટતી રીતે વિચરનાર, પરસ્પર પ્રીતિમાન, હર્ષયુક્ત એવા તે બેઉએ, પરસ્પર આવી રીતની પ્રતિજ્ઞા કરી જે, આપણે બેના હૃદયમાં શુભ વા અશુભ જે કંઈ સંકલ્પ થાય, તે પરસ્પર એક બીજાને કહેવો. જે ન કહે તે બુદ્ધિ બોલવા સંબંધ પાપભાગી થાય. ૪-૮ એ રીતે પરસ્પર પ્રતિજ્ઞા કરી, લોકપૂજ્ય એવા તે બેઉ મહર્ષિઓએ, શ્રૈત્ય એવા સંન્ય પાસે જઈ આવી રીતે કહ્યું કે, “ અમે કેટલાક સમયપર્યંત તારા હિત માટે તારી પાસે રહીશું, માટે હે પૃથ્વીપાલ ! તું અમને અનુકૂલ થા ” ‘ હીક બહુ સારું ’ એમ કહી, રાજા તેમનો સત્કાર કરી સેવા કરવા લાગ્યો. ૯-૧૦ ત્યારપછી કોઈ સમયે પરમ હર્ષિત થયેલો રાજા, તપસ્વી ધનવાળા તે મહાત્મા પાસે જઈ, આવી રીતે કહેવા લાગ્યો કે, “ વરને વરનારી, દર્શનીય, સુંદર અંગવાળી, શીલવ્રતયુક્ત, કુમારી. કમળના પરાગના સરખી સુંદર કાંતવાળી, સુકુમારી નામની આ મારી એકજ કન્યા, તમારી પરિચર્યા કરશે. ” ૧૧,૧૨ એવાં રાજાનાં વચન સાંભળી તેઓએ કહ્યું કે, “ ઘણું સારું ” એટલે રાજાએ, કન્યાને આવી રીતે કહીને, શિક્ષા આપી કે, “ હે કન્યે ! આજથી તારે દેવ તથા પિતૃઓની પેઠે આ બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી. ” ૧૩ પિતાનાં વચન સાંભળી ‘ હીક બહુ રૂંડું ’ એમ કહી, ધર્માચારિણી તે કન્યા, પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરી, સેવા કરવા લાગી. ૧૪ તેના ઉપ-ચારથી-સેવાથી તથા અપ્રતિમ રૂપથી તત્કાલ નારદને કામ ઉત્પન્ન થયો. ૧૫ તે મહાત્માના હૃદયમાં પ્રાપ્ત થયેલો કામ, જેમ શુક્લપક્ષની પ્રવૃત્તિ થવાથી ધીરે ધીરે ચંદ્રમા વૃદ્ધ પામે, તેમ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. ૧૬ તથાપિ ધર્મવેત્તા નારદે પ્રવૃત્ત થયેલો, તીવ્ર કામસંબંધી વૃત્તાંત, લજ્જાથી પોતાના ભાણેજ મહાત્મા પર્વતને કહ્યો નહિ. ૧૭ તોપણ તપોમળથી તથા તેની ચેષ્ટાથી નારદના મનનો વિકાર જાણી, અત્યંત ક્રુદ્ધ થયેલા પર્વતમુનિ, તે પ્રત્યે આવી, આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, “ આપણે બેઉએ પરસ્પર પ્રતિજ્ઞા કરી હતી જે, એક-બીજાના હૃદયમાં જે કંઈ શુભ વા અશુભ સંકલ્પ થાય તે પરસ્પર એકબીજાને કહેવો તે પ્રતિજ્ઞા તમે વૃથા કરી; કેમ કે તમે તમારા હૃદયમાં પ્રવર્તમાન થયેલી કામ સંબંધી વાર્તા પૂર્વે મને કહી નહિ, એ રીતે બ્રહ્માચારી, ગુરૂ, તપસ્વી તથા બ્રાહ્મણ થઈ, કુમારી એવી સુકુમારી વિષે થયેલો કામ છુપાવી, તમે આપણે પરસ્પર કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો માટે સુસંક્રુદ્ધ થયેલો હું તમને શાપ આપું છું તે તમે સાંભળો. આ સુકુમારી તમારી ભાર્યા થશે, એમાં સંશય નહિ, પણ હે પ્રભો ! વિવાહથી આરંભી તે, તમારૂં વાનર સરખું રૂપ દેખશે, તેમજ બીજા માણસો પણ સ્વરૂપનો નાશ કરનાર એવું તમારૂં વાનર સરખું રૂપ દેખશે. ” ૧૮-૨૧ એવાં પર્વત મુનિનાં વચન સાંભળી, મામા નારદે, પણ પોતાના ભાણેજ તે પર્વતને આવી રીતે શાપ આપ્યો કે, “ તું તપ, બ્રહ્મચર્ય, સત્ય તથા દમ વડે યુક્ત છે, અને નિરંતર ધર્મમાં તત્પર છે; તથાપિ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થઈશ નહિ. ” ૨૨,૨૩ એ રીતે ક્રુદ્ધ થયેલા, અસહનશીલ એવા તે બેઉ પરસ્પર શાપ દઈ, હરિતની પેઠે પાછા વળ્યા. ૨૪ હે ભારત ! પોતાના તેજ વડે યોગ્ય રીતથી ચોતરફ જેનો સત્કાર થાય છે એવા મહા-મતિ પર્વત મુનિ, સમગ્ર પૃથ્વીમાં પર્યટન કરવા લાગ્યા. ૨૫ અને ત્યાર પછી કેટલેક

દિવસે, બ્રાહ્મણોમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ નારદે, સુકુમારી નામની અનિર્દિત એવી તે સંન્ય રાજની કન્યાનું ધર્મથી પાણિગ્રહણ કર્યું. ૨૬ પાણિગ્રહણ થઇ રહ્યું કે, તુરત તે સુકુમારી, દેવર્ષિ નારદને વાનર સરખા મુખવાળા દેખવા લાગી. ૨૭ તો પણ તેનું અવમાન ન કરતાં, તે વિશે પ્રીતિમતી અને પતિવત્સલ તે, બીજા દેવ, મુનિ તથા યક્ષને મનવડે પણ ન ઈચ્છતાં, પોતાના પતિની સેવા કરતી હતી. ૨૮,૨૯ ત્યાર પછી કોઇ સમયે ભગવાન પર્વત મુનિ, પર્યાટન કરતા કોઇ વનમાં ગયા; ત્યાં નારદને જોઇ તેને અભિવંદન કરી પર્વતે કહ્યું કે, “હે પ્રભો ! તમે પ્રસન્ન થઇ મને સ્વર્ગમાં જવાની આજ્ઞા આપો !” ૩૦,૩૧ એવાં પર્વતનાં વચન સાંભળી અત્યંત દીન નારદે હાથ જોડી પાસે ઉભેલા દીન એવા તે પર્વતને આવી રીતે કહ્યું કે, “તું વાનર થઇશ, એમ પ્રથમ મને શાપ દીધો ત્યાર પછી મત્સરથી મેં પણ તમને શાપ દીધો જે, આજથી તારો સ્વર્ગમાં વાસ નહિ થાય; તે થયું પણ તું મારા પુત્ર તુલ્ય છે. તારો સાથે એવો વ્યવહાર થવો યોગ્ય નથી.” ૩૨-૩૪ એ રીતે કહી તે બેઠા મુનિ પરસ્પર શાપથી મુક્ત થયા. ૩૫ તે વખતે શોભાયુક્ત દેવરૂપ નારદને જોઇ, સુકુમારી પરપુરૂષની આશંકાથી દૂર ભાગવા લાગી. ૩૬ તે રીતે તેને દૂર ભાગતી જોઇ, પર્વત મુનિએ તેને કહ્યું કે, “હે પતિવ્રતે ! તું પક્ષાયન કર માં. આજ તારો ભર્તા છે, એમાં કંઇ પણ સંશય નથી. ૩૭ પરમ ધર્મને જાણનાર ભગવાન આ નારદ તારા પ્રભુ છે એમાં સંશય નહિ.” ૩૮ એમ કહી, મહાત્મા પર્વત મુનિએ અનેક તરેહથી સમજાવી ત્યારે સુકુમારી સ્વામીના શાપનું વૃત્તાંત સાંભળી સ્વસ્થિયત થઇ ત્યારપછી પર્વત મુનિ, સ્વર્ગમાં ગયા અને નારદ, પોતાના ગૃહ પ્રત્યે ગયા. ૩૯ વાસુદેવ કહે છે:-“હે નરોત્તમ ! સર્વનું પ્રત્યક્ષ કરનાર ભગવાન આ નારદ ઋષિ તમારી પાસે બેઠા છે એમને પૂછો એટલે સંન્ય તથા તેના પુત્રનું વૃત્તાંત કહેશે.” ૪૦

પ્રત્યક્ષકર્તા સર્વસ્ય નારદો ભગવાનૃષિઃ ।

एष वक्ष्यति ते पृष्ठो यथावृत्तं नरोत्तम ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजर्षानुशासनपर्वणि नागदपर्वतोष-
ख्याने गुर्जरभाषाया त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ૩૦ ॥

અધ્યાય ૩૧ મો-સ્વર્ણધીવીની ઉત્પત્તિ.

વૈશંપાયન ઉવાચ ॥ તતો રાજા પાંડુસુતો નારદં પ્રત્યભાષત ॥

॥ ભગવન્મહાસ્તુમિચ્છામિ સુવર્ણધીવિસંભવમ્ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે જનમેજય ! ત્યારે પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાજાએ નારદ પ્રત્યે કહ્યું કે “હે ભગવન ! હું સુવર્ણધીવીનું જન્મવૃત્તાંત સાંભળવા ઇચ્છું છું તે તમે કહેા ?” એ રીતે ધર્મરાજાએ પૂછ્યું ત્યારે નારદ મુનિ સુવર્ણધીવીનું વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યા. ૧-૨ નારદ કહે છે:-“હે મહાત્માહો ! આ કેશવ ભગવાને જેવી રીતે કહ્યું તેમજ છે. ગાંધી કંઇ અપ્રશંસ્ય રહ્યું છે તે તમે પૂછ્યું માટે હું કહું છું. ૩ હું તથા મારો ભાણેજ મહામુનિ પર્વત, જીતનાસઓમાં શ્રેષ્ઠ સંન્ય પાસે વાસ કરવા સાર ગયા. ૪ તેણે વિધિદૃષ્ટ કર્મોર્ષિ

સર્વ કામવડે પૂજિત અમે એના ઘર વિષે નિવાસ કરી રહ્યા. ૫ વર્ષાકાળ વ્યતીત થયા પછી અમારો ગમન સમય થયો, તે સમયે પર્વત મુનિએ વખતને લગતું આવી રીતનું વચન મને કહ્યું કે, “ આપણે આ રાજના ઘરવિષે સુખથી નિવાસ કર્યો માટે એનો કંઈ પણ ઉપકાર કરવો જોઈએ. ” ૬ એવાં પર્વતનાં વચન સાંભળી હે રાજન ! સુંદર સ્વરૂપવાળા એવા તેને મેં કહ્યું કે, “ હે ભાગિનેય ! એ સર્વ કરવું તારે વિષે રહ્યું છે. ૭ ભલે રાજને વર આપ ! તે ઈચ્છત વરને પ્રાપ્ત થાઓ ! તારી ઈચ્છા હોય તો આપણા તપવડે તે રાજ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ. ૮ એવો વિચાર કરી પછી જીતનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ સંજયને બોલાવી, હે કુરુપુંગવ ! મારા મતથી પર્વતે, આવી રીતે વાક્ય કહ્યું કે, હે વૃષ ! તેં સરલતાથી કરેલા સત્કારવડે અમે તારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છીએ; માટે હે મહારાજ ! જેથી દેવતાઓને પીડા અને મનુષ્યનો ક્ષય ન થાય, તેવો વર અમારી આજ્ઞાથી તું માગ. ૯-૧૧ કેમ કે અમે તને પૂર્ણ મોક્ષ આપીએ છીએ. ” ૧૨ સંજય કહે છે. “ તમે જે મને પ્રસન્ન થયા હો તો તમે પ્રસન્ન થયા એજ મને મહાકૃણ અને પરમ લાલ થયો છે. ” ૧૩ એ રીતે કહેતા સંજયને વળી ફરીથી પર્વતે કહ્યું કે: “ હે રાજન ! તારા હૃદયમાં ઘણા વખતથી જે સંકલ્પ હોય તે વર તું માગ. ” ૧૪ સંજય કહે છે: “ તમારે જરૂર મને વર આપવોજ હોય તો શસ્ત્રીર, વીર્યાવાન, દૃઢ વ્રતવાળા, આયુષ્યમાન, ઈંદ્ર સરખી ક્રાંતિયુક્ત એવા મોટા ભાગ્યવાળા પુત્રને હું ઇચ્છું છું. ” ૧૫ એવાં તેનાં વચન સાંભળી, પર્વત-મુનિએ તેને કહ્યું કે “ આ તારી કામના પરિપૂર્ણ થશે, પણ તારા હૃદયમાં આ સંકલ્પ ઈંદ્રનો પરાલવ કરવા માટે થયો છે. તારો પુત્ર આયુષ્યમાન નહિ થાય અને ‘ સુવર્ણધીવી ’ એ નામથી લોકમાં વિખ્યાત થશે. ઈંદ્રસરખી ક્રાંતિવાળા તે પુત્રની તારે સદા ઈંદ્રથી રક્ષા કરવી. ” ૧૬-૧૭ એવાં મહાત્મા પર્વતનાં વચન સાંભળી સંજયે પર્વતમુનિને પ્રસન્ન કરી કહ્યું કે “ હે મુને ! એમ માં થાઓ અને તમારા તપથી મારો પુત્ર આયુષ્યમાન થાય. ” ૧૮ એ રીતે સંજયે કહ્યું તો પણ ઈંદ્રની વ્યપેક્ષાથી પર્વત મુનિએ કંઈ પણ તેને કહ્યું નહિ. ૧૯ તે વખતે દીન એવા તે રાજને ફરીથી મેં આવી રીતે કહ્યું કે “ હે મહારાજ ! તારો પુત્ર કલેવરનો ત્યાગ કરે તે વખતે તું મને યાદ કરજે, એટલે હું તારો પુત્ર દેખાડીશ. ૨૦ પ્રિય એવો તારો પુત્ર યમરાજના વશ થયો હશે, તો પણ હું પાછો લઈ આવી તને આપીશ, તું શોચ કર માં. ” ૨૧ એમ રાજને કહી અમે ઇચ્છિત સ્થાન પ્રત્યે ગયા, અને તે સંજય પણ ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાના ઘરમાં ગયો. ૨૨ ત્યારપછી થોડા સમય બાદ રાજર્ષિ તે સંજયના તેજ વડે જ્વલાયમાન થતો હોય, એવો મહાપરાક્રમી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. ૨૩ તે પુત્ર પ્રતિ દિવસ સરોવરમાં રહેલા કમળની પેઠે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. તે પુત્ર સુવર્ણ થુંકવા લાગ્યો, તેથી “ સુવર્ણધીવી ” એવું તેનું યથાર્થ નામ પડ્યું. ૨૪ હે કુરુસત્તમ ! અત્યંત આશ્ચર્યરૂપ તે વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ તેથી દેવતાઓના રાજ ઈંદ્રને પણ જાણવામાં આવ્યું જે મહર્ષિ પર્વતના વરદાનથી સંજય રાજને સુવર્ણધીવી પુત્ર પ્રાપ્ત થયો છે. ૨૫ એમ જાણી “ મારો એ પરાલવ કરશે ” એવા ભયથી બૃહસ્પતિના મતથી તે ઈંદ્ર, સંજયકુમારનું છિદ્ર જોવા લાગ્યો. ૨૬ અને તેણે મૂર્તિમાન એવા પોતાના દિવ્યાસ્ત્ર વજ્રને બોલાવી કહ્યું કે “ તું, વ્યાધરૂપ થઈ આ રાજપુત્રને હણ. ૨૭ નહિ તો પર્વતે જે રીતે એને કહ્યું છે તે પ્રમાણે અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો એ સંજયપુત્ર, પોતાના પરાક્રમથી

મને પરાજીત કરશે. ૨૮ એમ ઇંદ્રે કહ્યું ત્યારે ખારડ શહેરને જીતનાર વજ્ર, તે કુમારનું
 છિદ્ર જોવા માટે તેની પાછળ ફરવા લાગ્યું. ૨૯ દેવરાજ સરખી ક્રાંતિવાળા પુત્રને પ્રાપ્ત
 થઈ અંતઃપુસ્તહિત હજી થયેલો સૃજન્યરાજ પશુ બહુવા કરી વનમાંજ રહેવા લાગ્યો. ૩૦
 તેલ્લામાં કેઈ વખતે ભાગીરથીના તીર વિષે નિર્જન વનમાં, ધાત્રી સાથે તે બાળક કીડા
 કરતો ચોતરફ દોડતો હતો. ૩૧ એ રીતે કીડા કરતા, ગજેન્દ્ર સરખા પરાક્રમવાળા, ખંભા
 વર્ષના તે બાળકને એકદમ બળવાન એવા વ્યાદ્રે પકડી, કાપાયમાન થઈ તેને હણ્યો. ૩૨
 તે વખતે પ્રાણુરહિત થયેલો તે કુમાર, પૃથ્વી વિષે પડી ગયો. તેને જોઈ ધાત્રી મુકલકંઠે
 રૂદ્ધ કરવા લાગી. ૩૩ અને તે વ્યાદ્ર તો રાજપુત્રને હણી ત્યાંજ અંતર્ધાન થઈ ગયો. એ
 રીતે વ્યાદ્ર, ઇંદ્રની માયાથી અંતર્ધાન થઈ ગયો. ૩૪ એ રીતે અત્યંત પીડિતની પેઠે
 રૂદ્ધ કરતી ધાત્રીનો શબ્દ સાંભળી રાજ્ય પોતે પશુ દોડીને તે સ્થાનકે આવ્યો. ૩૫ ત્યાં
 આવી વ્યાદ્રે જેનું રૂધિર પીધું છે એવા અને સુતેલા, બ્રહ્મ થયેલા ચંદ્રની પેઠે નિશાનક
 અને રૂધિર સંસિક્ત કુમારને જોઈ અત્યંત પીડિત મનવાળો અને આતુર થયેલો તે રાજ્ય,
 તેને પોતાના ખોળામાં લઈ વિકાસ કરવા લાગ્યો. ૩૬,૩૭ તેલ્લામાં શોક વડે કંપિત અને
 રૂદ્ધ કરતી એવી તેની માતાઓ પશુ ન્યાં તે સૃજન્યરાજ હતો તે સ્થળે આવી. ૩૮ તે
 વખતે આરે વિષે મનવાળા તે રાજ્યએ મારું સ્મરણ કર્યું; તે બહુ હું તેની પાસે ગયો. ૩૯
 અને હે મહીપતે ! ચક્રવીર એવા શ્રીકૃષ્ણે, તમને જે વચન કહ્યાં એ વચન શોકાતુર એવા
 તેને મેં સાંભળાવ્યાં. ૪૦ પછી છેવટ મેં ઇંદ્રના અનુમતથી તે બાળકને પુનઃ જીવંતો કર્યો
 કેમ કે જે થવાનું હોય તે થાયજ; તે અન્યથા થાય નહિ. ૪૧ ત્યાર પછી મોટા યશવાળો
 સુવર્ણકીર્તી નામનો પરાક્રમી તે કુમાર, માતા-પિતાના ચિત્તને પ્રસન્ન કરતો હતો. ૪૨ હે
 નૃપ ! ભયંકર પરાક્રમવાળો અને મોટી ક્રાંતિવાળો તે પોતાના પિતાના સ્વર્ગમાં જવા પછી
 એક લાખ વર્ષ રાજ્ય કરી, બહુ દક્ષિણવાળા બહુ યજ્ઞથી યજ્ઞન કરી, દેવ તથા પિતૃઓને
 તૃપ્ત કરી, અને કુળની શુદ્ધિ કરનાર બહુ પુત્ર ઉત્પન્ન કરી, હે રાજા ! બહુ કાળે કાળધર્મને
 પ્રાપ્ત થયો. ૪૩-૪૫ હે રાજેન્દ્ર ! આ વખતે તમે, ઉત્પન્ન થયેલા આ શોકને નિવૃત્ત કરી,
 જે રીતે તમને કેશવ ભગવાન તથા મહા તપસ્વી વ્યાસ કહે છે, તે પિતૃ-પિતામહના
 રાજ્યમાં રહી તેની ઘોંસરીને વહન કરો અને પવિત્ર મહા યજ્ઞથી યજ્ઞન કરો, તો ઇષ્ટ
 લોકને પ્રાપ્ત થશો. ” ૪૬,૪૭

પિતૃયૈત્તમહં રાજ્યમાસ્થાય પુરમુદ્ગ્રહ ।

રૂઢ્ઠા પુણ્યૈર્મહાયજૈરિષ્ટલોકમવાપ્સ્યસિ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मनुक्तासप्तपर्वणि स्वर्गश्रीविसंभवे
 पाण्डवो गुरुर्भ्रातृणां एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

અધ્યાય ૩૨ મો-વ્યાસજીએ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ કહ્યો.

वैशंपायन उवाच ॥ तूष्णीभूतं तु राजानं शोचमानं युधिष्ठिरम् ॥

तपस्वी धर्मतत्त्वज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે જનમેજય ! એ રીતે નારદે કહ્યું તો પણ કંઈ ન બોલતા,

શોચ કરતા, યુધિષ્ઠિરને ધર્મતત્વને જાણનાર, તપસ્વી એવા કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ, આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે “ હે કમળસરખા નેત્રવાળા ! પ્રજનું પાલન કરવું, એજ રાજ્યજોનો ધર્મ છે, અને નિરંતર ધર્મને અનુસરનાર લોકોએ તે ધર્મ પ્રમાણુ માનવો. ૧-૨ માટે હે રાજન ! પિતૃ-પિતામહ સંબંધી પદને પાલન કરો, કેમ કે તપશ્ચર્યા કરવી, એ બ્રાહ્મણનો નિત્ય ધર્મ છે, એમ વેદમાં નિશ્ચય કરેલો છે. ૩ વાસ્તે હે ભરતર્ષભ ! તપોવિષયક વાક્ય નિરંતર બ્રાહ્મણોએ પ્રમાણુ કરવું, અને તે સમગ્ર ધર્મનું રક્ષણ ક્ષત્રિયે કરવું. ૪ જે વિષયમાં વ્યાસકત થઇ, પોતે શાસનને અતિક્રમણુ કરે અને લોકથી ઉલટી રીતે ચાલે તેને રાજ્યે એ હાથથી દંડ આપવો. ૫ કેમ કે મોહવશ થઇ, જે પ્રમાણુને અપ્રમાણુ કરે, તે કદિ પોતાનો ચાકર હોય, પુત્ર હોય વા તપસ્વી હોય, તોપણ પાપરૂપ એવા તેમને સર્વ ઉપાયથી નિયમમાં રાખવા અથવા તેમને મારી નાંખવા. કારણુ એવી રીતે આડે રસ્તે ચાલનારની ઉપેક્ષા કરનાર રાજ, કિઞ્ચિત્તને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬, ૭ જે રાજ નાશ પામતા ધર્મની રક્ષા ન કરે તે ધર્મહીન કહેવાય. તમે ધર્મહંતા કોરવોને તેમના અનુયાયિસહિત હણ્યા માટે હે પાંડવ ! સ્વધર્મમાં પ્રવર્તમાન એવા તમે શું કરવા શોચ કરો છો ? વધ્યનો વધ, પ્રજાની રક્ષા તથા ધનદાન એજ રાજનો ધર્મ છે. ” ૮-૯ એવાં વ્યાસજીનાં વચન સાંભળી યુધિષ્ઠિર, તે પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે “ હે તપોધન ! હે સર્વધર્મવિદાંવર ! તમે જે વચન કહ્યાં તે તેમજ છે એમાં મને કંઈ સંદેહ નથી. કેમ કે તમે સર્વ ધર્મને સારી રીતે જાણો છો. ૧૦ પણ મેં રાજ્ય માટે અવધ્ય એવા ધણુને મરાવ્યા. હે બ્રહ્મન ! તે કર્મ મારા હૃદયને બાળે છે અને શરીરનું શોષણુ કરે છે. ” ૧૧ એવાં તેનાં વચન સાંભળી વળી વ્યાસજી, તે પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે “ હે ભારત ! લોકવિષે કર્તા કેણુ ? ઈશ્વર વા પુરૂષ; અને લોકમાં જે ફળ ભોગ થાય છે તે હકથી થાય છે વા કર્મથી થાય છે. ૧૨ જે ઈશ્વર કર્તા છે, તો મનુષ્ય ઈશ્વરની પ્રેરણાથી શુભાશુભ કર્મ કરે છે માટે તે કર્મનું ફળ પણ ઈશ્વરને પ્રાપ્ત થવું જોઈએ. ૧૩ જેમ કોઇ પુરૂષ વનમાં જઈ કુવાડથી વૃક્ષને કાપે, તેનું પાપ તે કાપનારનેજ થાય; કુવાડીને કોઈ રીતે પણ થાય નહિ. ૧૪ ભાં તમે કહેશો કે કુવાડો તો અચેતન છે તેથી એને પાપની સંભાવના ન થતે માટે કુવાડથી કાપનારનેજ પાપ થવું જોઈએ. તો તેમ નહિ પણ કુવાડને નિર્માણુ કરનારનેજ પાપ થવું જોઈએ; કેમ કે તેણે જો કુવાડને નિર્માણુજ ન કર્યો હોત તો વૃક્ષછેદન કેમ થાવ. પણ તેમ માનવું કોઇ પણ રીતે યુક્તિસિદ્ધ થતું નથી, કેમ કે એકનું કરેલું બીજને ભોગવવું કેમ સંભવે ? માટે એ ફળ ઈશ્વરનેજ ભોગવવું યોગ્ય છે. ૧૫, ૧૬ અથવા તમે પુરૂષને કર્તા માનતા હો તો અહિતાચરણુ કરનાર દુરાત્મા શત્રુગણુનો તમે નાશ કર્યો તે તમે સારું કામ કર્યું, એનો શોધ શું કરવો. ૧૭ તેમ અદૃષ્ટને કોઈ પણ અતિક્રમણુ કરી શકતું નથી, માટે મનુષ્ય અદૃષ્ટથી કર્મ કરી ફળભાગી કેમ થાય, અને વિશેષે કરી મનુષ્યને મૃત્યુ સ્વાભાવિક કહેશો તો, કોઈને વધજનિત પાપ થશે નહિ અને કદિ શાસ્ત્રને અનુસારે મનુષ્યને પુણ્ય-પાપ થાય છે, એ સ્વીકાર કરશો તો રાજ્યે આડે રસ્તે ચાલનારને દંડ આપવો, એ શાસ્ત્ર તથા યુક્તિથી પણ માન્ય કરવા યોગ્ય છે. ૧૮-૨૦. અને હે ભારત ! લોક વિષે સારાં નરતાં કર્મ હમેશ અમાંજ કરે છે અને તેનાં સારાં નરતાં ફળ પણ થાય છે, એવી મારી ખતિ છે. ૨૧ માટે હે રાજશાહલ ! જે જેનું કર્મ કરશે તેને તેનું ફળ થશે. વાસ્તે

તમે અશુભ કર્મનો ત્યાગ કરી ધર્મથી પ્રજાપાલન કરો અને આ રીતે મન વિષે શોક મા કરો. ૨૨ હે ભારત ક્ષત્રિય ધર્મ નિન્દનીય હોય, તોપણ તમારે તેનો સ્વીકાર કરવો, પણ શરીરનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી. હે કૌતિય ! વિદ્યમાન પુરૂષ, પોતાના પાપ કર્મનાં વિહિત પ્રાયશ્ચિત્ત કરે અને મરણ પામેલો પરાભવને પામે. ૨૩ હે ભારત ! હે રાજન્ ! માટે તમે જીવતાં કરેલા કર્મનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરશો અને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વગર મરણ પામશો તો પરલોકમાં અવશ્ય પશ્ચાત્તાપ કરશો. ” ૨૪

તદ્રાજન્ જીવમાનસ્ત્વં પ્રાયશ્ચિત્તં કરિષ્યસિ ।

પ્રાયશ્ચિત્તમકૃત્વા તુ પ્રેત્ય તપ્તાસિ ભારત ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तविधौ
गुर्जरभाषायां द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

અધ્યાય ૩૩ મો—પ્રાયશ્ચિત્ત વર્ણન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ હતાઃ પુત્રાશ્ચ પૌત્રાશ્ચ દ્વાતરઃ પિતરસ્તથા ।

શ્વશુરા ગુરવશ્ચૈવ માતુલાશ્ચ પિતામહાઃ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે પિતામહ ! રાજ્યમાં લુપ્ત એવા મેં પુત્ર, પૌત્ર, ભાઇઓ, પિતાઓ, શ્વશુર, ગુરુઓ, માતુલ, પિતામહ, મહાત્મા, ક્ષત્રિયો, સંબંધી, સુહૃદો, વયસ્ય, ભાગિનેય, જાતિલાઓ તથા અનેક દેશમાંથી આવેલા ઘણા રાજાઓને હણ્યા. ૧-૩ નિરંતર ધર્મ પાળનાર, વારંવાર સોમનું પાન કરનાર એવા તે શરવીર રાજાઓને હણી, હે તપો-ધન ! હું શી ગતિને પ્રાપ્ત થઇશ ? ૪ હે પિતામહ ! શ્રીમાન્ એવા તે પાર્થિવસિંહોથી આ પૃથ્વી હીન થઇ માટે હું ચિંતન કરું છું. ૫ તથા આજ દિવસ સુધી નિરંતર હું બળું છું. તેમજ ધોર જાતિવધને તથા હણ્યાએલા બીજા સેંકડો રાજાઓને તેમજ હણ્યાએલા બીજાં કરોડો નરને જોઈ મને સંતાપ થાય છે. ૬ અને પુત્ર, પતિ તથા ભાઇઓ વડે હીન એવી તે શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓની શું અવસ્થા થશે ? હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! કૃશ તથા દીન તે સ્ત્રીઓ, અંત કરનાર, ધોર એવા યાદવ સહિત અમને (પાંડવને) આક્રોશ કરતી, પૃથ્વીતલ વિષે પડશે. ૮ અને ભાઇઓ, પિતાઓ, પતિ તથા પુત્રોને ન જોતી તે સર્વ સ્ત્રીઓ, પતિ-પુત્રાદિ વિષે પ્રેમને લીધે પોતાના પ્રાણ ત્યાગ કરી, યમલોક પ્રત્યે જશે એમાં મને સંશય નથી. ૯ માટે સ્પૃહા રીતે ધર્મનો વિચાર કરીએ, ત્યાં સ્ત્રીવધના ભાગી પણ અમે થઇશું. ૧૦ માટે જરૂર સુહૃદોને હણી, અનંત પાપ કરી અમે ઉધે મસ્તકે નરકમાં પડશું. ૧૧ માટે હે સત્તમ ! અમે તો ઉગ્ર તપ વડે શરીરને છોડી દેઇશું. તે માટે જોઈ કરેલું પાપ નિવૃત્ત થાય, એવો શ્રેષ્ઠ આશ્રમ મને બતાવો. ” ૧૨ વૈશંપાયન કહે છે: હે જનમેજય ! એવાં યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી, દ્વૈપાયન વ્યાસજી પોતાની બુદ્ધિથી સારી રીતે વિચાર કરી પાંડુ પુત્ર યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે “ હે રાજન્ ! હે ક્ષત્રિયર્ષભ ! ક્ષત્ર ધર્મને યાદ કરી તું ખેદ કર માં. આ ક્ષત્રિયો ક્ષત્રધર્મથી હણાયા છે. ૧૩, ૧૪ સમગ્ર લક્ષ્મીને તથા પૃથ્વી વિષે મોટા યશને તથા પારકા પ્રાણને હરણ કરવા ઇચ્છતા તેઓ પોતાના અપરાધથીજ કાળે કરી

મરણને પ્રાપ્ત થયા. ૧૫ તમે, બીમસેને, અર્જુને તથા નકુલ-સહદેવે, કાષ્ઠને હણ્યા નથી, પ્રજના કર્મનો સાક્ષી કાળજ તેમનો હણનાર છે. ૧૬ (હે ભરતર્ષભ ! આ યુદ્ધ પશુ નિમિત્ત માત્ર છે, માટે નિયંતા કાળજ પ્રાણીઓ વડે, પ્રાણીઓને હણે છે. તે કાળરૂપ ઈશ્વર પશુ કર્મને અનુસારેજ તે તે ફળ આપે છે તેથી વૈષમ્ય-નૈર્ઘૃણ્યરૂપ દોષથી પોતે ક્ષિપ્ત થતો નથી. તેમ હે મહાબાહો ! તમે વિનાશના હેતુભૂત એવાં તેમનાં કર્મ યાદ કરો ! જેઓથી તેઓ કાળને વશ થયા, તેમ તમે તમારૂં નિયત એવું વ્રત શાસન જાણો કે-મન પશુ વિધાતાએ બળાત્કારથી આવું કર્મ કરાવ્યું માટે આ બધું બન્યું તે કાળનુંજ માહાત્મ્ય છે. જેમ સુતારે રચેલો યંત્ર, ચેષ્ટા કરાવનારને આધીન હોય છે તેમ ઈશ્વરનું બનાવેલું યંત્ર-રૂપ આ જગત કાળયુક્ત કર્મને આધીન છે અને પુરૂષની ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ યદ્યચ્છાએ થાય છે માટે તે નિમિત્ત હર્ષ તથા શોક કરવો વૃથા છે. હે રાજન ! તારા ચિત્તમાં ‘હું હંતા છું’ એવું જે બંધન છે તે અસત્ય છે તથાપિ તેને તું સત્ય માનતો હો તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર. હે પાર્થ ! પૂર્વે થયેલા દેવાસુર યુદ્ધમાં આવી રીતે સંભળાય છે જે, અસુર મોટા ભાઈઓ, અને દેવતાઓ તેમના નાના ભાઈઓ હતા, તેમને પશુ શ્વશ્રી નિમિત્ત બ્રિજશ હજાર વર્ષ સુધી મોટા વિરોધ થયો હતા. છેવટ દેવતાઓ, દૈત્યોને હણી, પૃથ્વીને રૂધિર વડે વ્યાપ્ત કરી સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયા. તેમજ પૃથ્વીને પ્રાપ્ત થઈ, ગર્વથી મોહિત, વેદનો પાર પામેલા, શાલાવૃક નામથી ત્રણ લોકમાં વિખ્યાત, અકચાશી હજાર બ્રાહ્મણો, દૈત્યોને સહાયતા કરવા માટે તૈયાર થયા. તેમને પશુ દેવતાઓએ હણ્યા. માટે જે ધર્મનો નાશ કરવા ઇચ્છે અને અધર્મના પ્રવર્તક થાય, તીક્ષ્ણ તથા દુરાત્મા એવા તેમને, જેમ દેવતાઓએ દૈત્યોને હણ્યા હતા તેમ હણવા. જે એકને હણવાથી શિષ્ટોના કુળનો બચાવ થતો હોય, અથવા એવા એક કુળને હણવાથી દેશનો બચાવ થતો હોય તો તેમ કરવું; કેમ કે તેમ કરવાથી કંઈ ધર્મની હાનિ થતી નથી. હે નરાધિપ ! કંઈ ઠેકાણે અધર્મ, ધર્મરૂપ અને ધર્મ, અધર્મરૂપ થાય છે; તે વાત પાંડિત જનો યથાર્થ જાણે છે. તેમજ તમે પશુ હે પાંડવ ! હે ભારત ! શાસ્ત્રને જાણો છો અને પૂર્વે દેવતાઓએ અનુસરેલા માર્ગ પ્રત્યે ગયેલા છો; માટે હે પાંડવર્ષભ ! રાજ્ય માટે પારકા પ્રાણહરણ કરનાર ક્યારે પશુ નરકમાં જતા નથી. હે પરંતપ ! આ ભાઈઓને તથા સુહૃદ્જનોને આશ્વાસન આપો જે દુરાત્મા પાપ કરે અને ‘આ પાપ કર્મ છે’ એમ જાણે, તો પશુ તેમાં પ્રવર્તમાન થાય, અને તે કામ કર્યા પછી લગ્ય પશુ નહિ તે અવશ્ય નરકમાં જાય અને તેના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ક્યાંય પશુ મળે નહિ અને તે પાપ ક્યારે પશુ નાશ પામે નહિ, અને તમે તો પોતે શુદ્ધ છતાં, દુર્યોધનના દોષે તમને આ કામ કરાવ્યું છે. તો પશુ તમે આ કામ કરવા ઇચ્છતા ન હતા અને કર્મ કરીને પશુ પુનઃ પશ્ચાત્તાપ કરો છો માટે આ વખતે હે મહા-રાજ ! અશ્વમેધ નામના મોટા યજ્ઞરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત વડે તમે પાપ રહિત થશો. પૂર્વે વાયુ સહિત ભગવાન ઇંદ્ર, શત્રુઓને જીતી, સો વખત એક એક યજ્ઞ કરી શતક્રતુ કહેવાયા અને પાપરહિત થયા; એ રીતે સ્વર્ગને જીતીને તે સુખોદય એવા લોકને પ્રાપ્ત થઈ, મરૂદ્ગણથી વીંટાળીને, દિશાઓને શોભાવતા પોતે પશુ શાભે છે. આ વખતે સ્વર્ગલોક વિષે અપ્સરાઓએ સત્કાર કરેલા, શયીપતિ એવા તે ઇંદ્રની, ઋષિઓ તથા દેવતાઓ ઉપાસના કરે છે.) તેમજ હે અનન્ધ ! તમે પશુ પરાક્રમથી રાજ્યોને જીત્યા અને આ પૃથ્વી તમને પ્રાપ્ત થઈ

માટે હવે હે રાજન ! સંજંધીઓથી વીંટાયલા તમે, તે તે રાજ્યોનાં શહેર તથા દેશ
અલ્પે જઈ, એમના ભાષણો, પુત્ર તથા પૌત્રનો પોતપોતાના રાજ્ય ઉપર અભિષેક કરો.
૧૭,૧૮ (અને ગર્ભસ્થ તથા બાળકોની રક્ષા કરો. એ રીતે સર્વ પ્રકૃતિને રંજન કરતા
પૃથ્વીની રક્ષા કરો) અને જેમને કુમાર ન હોય, ત્યાં કન્યાને રાજ્યનેા અભિષેક કરો.
એમ કરવાથી સ્ત્રીવર્ગની કામના પરિપૂર્ણ થશે, એટલે તમારો શોક ટળી જશે. ૧૯ હે
ભારત ! એ રીતે સર્વ દેશ વિષે આશ્વાસના કરી જેમ પૂર્વે વિજય કરનાર ઇન્દ્રે યજ્ઞ કર્યું
હતું તેમ, તમે પણ અશ્વમેધથી યજ્ઞ કરો. ૨૦ હે ક્ષત્રિયર્ષભ ! કાળના બળે મોહ પમા-
ડેલા તે મહાત્મા ક્ષત્રિયો, પોતાના કર્મ વડે નાશને પ્રાપ્ત થયા માટે તેમનો શોક કરવો
તમને યોગ્ય નથી. ૨૧ હે ભારત ! તમે બરાબર ક્ષત્ર ધર્મ પાળ્યો, તેથી તમને ચક્રવર્તી
રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું માટે હે કૈતિય ! પરલોક વિષે પણ કલ્યાણ આપનાર સ્વધર્મનું રક્ષણ
કરો. ” ૨૨

અવાસઃ ક્ષત્રધર્મસ્તે રાજ્યં પ્રાપ્તમકંટકમ્ ।

રક્ષ સ્વધર્મં કૌતેય ધ્રેયાન્ યઃ પ્રેત્ય ભારત ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीयो-
पाख्याने गुर्जरभाषायां त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

—***—

અધ્યાય ૩૪ મો-પ્રાયશ્ચિત્ત વર્ણન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કાનિ કૃત્વેહ કર્માણિ પ્રાયશ્ચિત્તીયતે નરઃ ।

કિં કૃત્વા મુચ્યતે તત્ર તન્મે બ્રહ્મિ પિતામહ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે પિતામહ ! પુરૂષ ક્યાં કર્મ કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને અધિ-
કારી થાય છે, અને શું કરવાથી પાપમુક્ત થાય છે તે તમે મને કહો. ” ૧ એવાં યુધિષ્ઠિ-
રનાં વચન સાંભળી, વ્યાસજી તે પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા, કે “ જે વિહિત કર્મ ન
કરે, અને નિષિદ્ધ કર્મ કરે તથા કપટ યુક્ત વ્યવહાર કરે, તે પુરૂષ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને
અધિકારી થાય છે. ૨ (બ્રહ્મચારી થઈ સૂર્યોદય પહેલાં ન ઉઠનાર, તેમજ સૂર્યાસ્ત સમયે
સુષ્પ રહેનાર, બરાબ નખવાળેલ, સ્થામ દાંતવાળો, ન્યેષ્ઠ બંધુના વિવાહ પહેલાં પોતાનો
વિવાહ કરનાર કનિષ્ઠ બંધુ, લક્ષ અએલા કનિષ્ઠ બંધુનો લક્ષ ન થએલો ન્યેષ્ઠ બંધુ, બ્રહ્મ-
હત્યા તથા પરનિંદા કરનાર, શ્વશુરની મોટી કન્યાનો વિવાહ થયા પહેલાં કનિષ્ઠ કન્યાની
સાથે વિવાહ કરનાર; તેમજ કનિષ્ઠાના વિવાહ થયા પછી ન્યેષ્ઠાને પરણનાર, વ્રતધ્વંસ
કરનાર, દ્વિજાતિનો વધ કરનાર, બ્રાહ્મણ થઈ અષાત્ર વિષે દાન કરનાર, તથા પાત્ર વિષે
દાન ન કરનાર, હે કૈતિય ! સમૂહને હણનાર, નર, પશુ, આદિને વેશનાર, અગ્નિનો ત્યાગ
કરનાર, વેદનો વિક્રમ કરનાર, ગુરૂ તથા સ્ત્રીનો વધ કરનાર, કારણ વિના પશુહત્યા કરનાર,
બ્રાહ્મણ ઘરમાં અગ્નિ મુઠ્ઠી બાળી નાખનાર, મિથ્યા વચન બોલનાર, ગુરૂની અત્યાચારી થઈ
તેની અર્થદા છોડી દેનાર અને પોતાના કુળધર્મને છોડી દેનાર, એટલા પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને
અધિકારી અથ છે. હવે વેદ તથા શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ જે અકાર્ય છે તે હું કહું છું તે એકાગ્ર
જન વડે તું શ્રવણ કર. ૩ સ્વધર્મનો પરિત્યાગ, પરધર્મનું આચરણ, અમાન્ય યાજન,

અભક્ષ્ય ભક્ષણુ, શરણાગતનો ત્યાગ, આકરણું મોષણુ ન કરવું, બ્રાહ્મણુ-ગુડાદિ રસનો વિક્રય, પશ્વાદિનો વધ, પોતે શક્તિમાન છતાં અમિદોષાદિ કર્મ ન કરનાર, હે ભારત ! નિત્ય દેવા લાયકને સર્વ યીજ ન દેનાર, કહેલી દક્ષિણા ન દેનાર, બ્રાહ્મણના દ્રવ્યનું ગ્રહણ, એ સર્વ અકાર્ય છે. એમ ધર્મ જાણનાર પુરૂષો કહે છે. ૪-૭ (પુત્ર, ધનાદિ માટે પિતા સાથે કલહ કરે, ગુરૂની સ્ત્રી પ્રત્યે ગમન કરે, અને હે નરવ્યાધ્ર ! ધર્મપત્ની વિષે ઋતુકાળે મૈથુન ન કરનાર પણ અધાર્મિક થાય,) જે કરવાથી તથા ન કરવાથી પુરૂષ પ્રાર્થશ્રવણે અધિકારી થાય છે, એટલાં આ કર્મ વિસ્તાર તથા સંક્ષેપથી મેં કહ્યાં. ૮ હવે એજ કર્મ જે નિમિત્ત વડે કરવાથી પુરૂષ પાપ વડે લિપ્ત ન થાય તે હું કહું છું તે સાંભળો. ૯ વેદ પારંગત બ્રાહ્મણુ પણ હણવાની ઇચ્છાથી હાથમાં શસ્ત્ર લઇ સંગ્રામમાં સામે આવે, તો તેની સામે જઈ તેને હણનાર બ્રહ્મહત્યારો થાય નહિ. ૧૦ (એ વિષે હે કૈતિય ! વેદમાં મંત્ર કહેલો છે માટે વેદ પ્રમાણે વિહિત ધર્મ હું તને કહું છું. પોતાના વ્રતથી રહિત સંગ્રામમાં શસ્ત્ર લઇ સામે આવનાર બ્રાહ્મણુને જે હણે તે બ્રહ્મહત્યારો થાય નહિ, કેમ કે હત્યા કરનારનો ક્રોધ, તે શત્રુના ક્રોધપ્રત્યે જઈ પર શરીરદ્વારા તેના પ્રાણુ હરણુ કરે છે. તેમજ અસાધ્ય રોગાદિ વડે પ્રાણુનો નાશ ઉપસ્થિત થાય, તે વખતે ધર્મિષ્ઠ ચિકિત્સકના ઉપદેશથી મંદિરાપાન કરે અથવા અજ્ઞાનથી કરે તે ફરી સંસ્કાર કરવાથી પાપમુક્ત થાય છે. હે કૈતિય ! પ્રથમ જે અભક્ષ્ય-ભક્ષ્યાદિક કહ્યું તે સર્વનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પાપનો ધ્વંસ થાય છે. ગુરૂની આજ્ઞાથી ગુરૂની સ્ત્રીપ્રત્યે ગમન કરવાથી પાપ થતું નથી, કેમ કે મહર્ષિ ઉદાક્ષંક પોતાના શિષ્ય થકી પોતાના પુત્ર શ્રેંકંતુને ઉત્પન્ન કર્યો હતો. જે કોઇ ગુરૂ માટે આપત્કાળ વિષે બ્રાહ્મણુ-ભિન્ન જાતિનું ધન હરણુ કરે, તે યૌર્ય દોષ વડે દૂષિત થાય નહિ. પોતાના અને પારકાના પ્રાણુરક્ષણ માટે, ગુરૂનું કાર્ય સાધવા માટે, સ્ત્રીને સંતોષ થવા માટે તથા કોઇના વિવાહ માટે જૂઠું બોલવાથી દોષ થતો નથી. બ્રહ્મચારીનું વીર્ય સ્ખલન થાય તો તેને ફરીથી સંસ્કાર કરવો પડે નહિ, પરંતુ કેવળ સમિધ અગ્નિ વિષે ઘીનો હોમ કરવો એજ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે. જ્યેષ્ઠ બ્રાતા પતિત વા સંન્યાસી હોય તો, એના વિવાહ થયા પહેલાં કનિષ્ઠ પોતાના વિવાહ કરે તો દોષભાગી થાય નહિ. કામાર્તા સ્ત્રીની પ્રાર્થનાથી પારદર્શ, તેના ધર્મનું દૂષક થતું નથી. વિધિથી સંસ્કાર કરેલ પશુ પવિત્ર થાય છે માટે શ્રાદ્ધાદિ નિમિત્ત વિના પશુહત્યા વા પશુહત્યાનો ઉપદેશ દોષકારી થાય છે. અજ્ઞાનતાથી અયોગ્યને દાન અને યોગ્યને અદાન પણ દોષાવહ થતું નથી. સ્ત્રી વ્યભિચારિણી હોય તો તેનો પરિત્યાગ કરવો તેથી તે સ્ત્રી પવિત્ર થાય છે અને તેનો સ્વામી પાપ વડે લિપ્ત થતો નથી. સોમનું તત્વ જાણી તેનો વિક્રય, અસમર્થ ચાકરનો પરિત્યાગ, તથા ગાયોની રક્ષા માટે વનદાહ, એ દોષકારક થતાં નથી. હે ભારત ! જે કર્મ કરવાથી દોષ થાય નહિ એવાં આ કર્મ કહ્યાં, હવે વિસ્તારથી પ્રાયશ્ચિત્ત કહું તે સાંભળો. ”)

उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्नुद्विष्यति ।

પ્રાયશ્ચિત્તાનિ ચક્ષ્યામિ ચિન્તરેણેન ભરત ॥

इति श्रीमहाभास्ते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि मावशिक्षीवे

गुर्जनाचार्या चतुर्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

અઠ્યાય ૩૫ મો-પ્રાયશ્ચિત્તાઠ્યાય.

વ્યાસ ઉવાચ ॥ તપસા કર્મણા ચૈવ પ્રદાનેન ચ ભારત ।

પુનાતિ પાપં પુરુષઃ પુનઃશ્ચેન પ્રવર્તતે ॥

વ્યાસ કહે છે:—“ હે ભારત ! પુરૂષ એકવાર પાપ કરી, પુનઃ જો પાપવિષે પ્રવર્ત-
માન ન થાય, તો કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણાદિક તપથી, યજ્ઞાદિ કર્મથી, તથા ગાય વ્યાદિના દાનથી
પોતાના પાપને દૂર કરે છે. ૧ બ્રહ્મહત્યા કરનાર પુરૂષ, કપાળ તથા ખટ્વાંગ ધારણ કરી,
ભિક્ષા માગી, એકવાર, ભોજન કરે, દાસાદિરહિત, હંમેશ અતિ મેહેનત કરનાર, બ્રહ્મચર્ય
વ્રત પાળનાર, ઇર્ષ્યા ન કરનાર, ભૂતળવિષે શયન કરનાર, તથા લોક વિષે પોતાનું કુકર્મ
પ્રકાશ કરનાર એવો તે, પૂરાં બાર વર્ષ બ્રહ્મહત્યાથી મુક્ત થાય છે. ૨,૩ અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત
ઉપદેશ કરનાર વિદ્વાનોની તથા પોતાની ઇચ્છાથી શસ્ત્રધારીના શસ્ત્રથી જીવિતનો ત્યાગ વા
પ્રબલિત અગ્નિમાં દેહપાત કરનાર, વા નીચું મસ્તક રાખી વેદનો પાઠ કરતાં કરતાં દેહ-
ત્યાગ કરનાર, ત્રણસો યોજન તીર્થયાત્રા પગવડે કરનાર, વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણને સર્વસ્વ,
વા જીવનોપયોગી ધનદાન, અથવા ઉપસ્કરસહિત ગૃહદાન કરનાર વા ગાય-બ્રાહ્મણની રક્ષા
કરનાર પણ બ્રહ્મહત્યાથી મુક્ત થાય છે. જે કૃચ્છ્રની રીતે એટલે ત્રણ દિવસ પ્રાતઃકાળે,
ત્રણ દિવસ સાયંકાળે, ત્રણ દિવસ અપાયિત અને ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરે, તે છ વર્ષે,
તેમજ એક મહિનામાં સાત દિવસ પ્રાતઃકાળે, સાત દિવસ સાયંકાળે, સાત દિવસ અપા-
યિત, અને સાત દિવસ ઉપવાસ કરે, તે ત્રણ વર્ષમાં, તેમજ એક માસ પ્રાતર્ભોજન, એક
માસ સાયંભોજન, એક માસ અપાયિત તથા એક માસ ઉપવાસ કરે, તે એક વર્ષમાં અને
જે કેવળ ઉપવાસથી કાળ નિર્ગમન કરે તે થોડા દિવસમાં બ્રહ્મહત્યાથી મુક્ત થાય છે.
તેમજ અશ્વમેધ યજ્ઞવડે પણ બ્રહ્મહત્યાથી મુક્ત થાય છે. એમાં સંશય નહિ. અને જે કોઈ
પાપી, યજ્ઞના અંતે અવલૂથ રનાન કરે છે તેઓ પણ સર્વ પાપરહિત થાય છે, એમ શ્રુતિમાં
કહેલું છે. જે, યુદ્ધવિષે બ્રાહ્મણ માટે પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરે, તે પણ બ્રહ્મહત્યાથી
મુક્ત થાય છે. ૪,૫ (જે, પાત્ર બ્રાહ્મણોને હજાર ગાય આપે, તે બ્રહ્મહત્યા તથા સર્વ
પાપથી મુક્ત થાય છે, જે, દૂધવાળી પચ્ચીશ હજાર કપિલા ગાયનું દાન આપે, તે પણ
સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે, જે, પ્રાણસંશય વખતે સાધુ એવા દરિદ્ર બ્રાહ્મણોને દૂધ
તથા વાછરડાવાળી હજાર ગાય આપે, તે પણ પાપથી મુક્ત થાય છે, હે મહીપાલ ! જે,
નિયમશીલ બ્રાહ્મણોને કાંબોજદેશીય શત અશ્વનું દાન કરે તે પણ પાપથી મુક્ત થાય છે.
હે ભારત ! જે એક બ્રાહ્મણને પણ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ગૃહક્ષેત્રાદિ આપી, તેનું લોક વિષે
કાર્તન ન કરે તે પણ સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. જે, એકવાર સુરાપાન કરે, તે
અશિવર્ણ સુરાપાન કરવાથી આ લોક તથા પરલોક વિષે પોતાના આત્માને પવિત્ર કરે
છે. પર્વત ઉપરથી પતન, અગ્નિ પ્રવેશ, અને હવિષ્યાન્ન ભોજન કરે તે, સર્વ પાપથી
મુક્ત થાય છે. સુરાપી બ્રાહ્મણ, બૃહસ્પતિ નામના સત્રથી પુનઃ બ્રાહ્મણ થઈ બ્રહ્માના
લોકમાં જાય છે, એવી શ્રુતિ છે. તેમજ સુરાપાન કરનાર પુરૂષ, વિમત્સર થઈ પૃથ્વીના
દાનરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે અને પુનઃ જો તેનું પાન ન કરે, તો તે નિષ્પાપ થાય છે, જે,
ગુરૂપત્ની પ્રત્યે ગમન કરે, તે તપ્ત લોહમયી શિલા વિષે શયન કરે અથવા પોતાનું શિખ
છેદન કરી, કંચી દષ્ટિ રાખી, વનમાં ગમન કરી, પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરે ત્યારે તે

પાપથી મુક્ત થાય છે. સ્ત્રીજન, આહાર-વિહાર પરિત્યાગ પૂર્વક નિયમ પાળે તો, વર્ષ દિવસે પાપથી મુક્ત થાય છે. જે, મહાવ્રત કરે, બ્રાહ્મણને સર્વસ્વ આપે અથવા ગુરુના કાર્ય માટે યુદ્ધમાં બ્રાહ્મણને ત્યાગ કરે તે અશુભ કર્મથી મુક્ત થાય છે, જે, ગુરુ સાથે મિત્રતા ભાષણ કરે અને તેનો પ્રતિરોધ કરે તે તેનું પ્રિય કાર્ય કરવા વડે તે પાપથી મુક્ત થાય છે. સ્ત્રીસંસર્ગાદિથી નિયમનું ઉલ્લંઘન કરનાર બ્રહ્મચારી, બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત તથા છ માસ જોત્તરનું પરિધાન કરે ત્યારે તે પાપથી મુક્ત થાય છે, પરસ્ત્રી તથા પરધનનું હરણ કરનાર, વર્ષપર્યંત વ્રત કરવા વડે તે પાપથી મુક્ત થાય છે વા જેનું ધન અપહરણ કરે તેને પાંચું તેટલું ધન વિવિધ પ્રકારના ઉપાયથી આપે છે ત્યારે તે પાપથી મુક્ત થાય છે. જ્યેષ્ઠ બ્રાતાનો વિવાહ થયા વિના પોતાનો વિવાહ કરનાર કનિષ્ઠ બ્રાતા તથા તેનો જ્યેષ્ઠ બ્રાતા એ બન્ને, ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખી આર દિવસનું કૃત્ચ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પવિત્ર થાય છે. પણ પુનઃ જ્યેષ્ઠના વિવાહ થયા પછી પિતૃઓને તારવા ઇચ્છનારે, પોતાનો વિવાહવિધિ તેજ સ્ત્રી સાથે કરવો તે વિના શુદ્ધિ થાય નહિ અને તેમ કરવાથી તે પૂર્વ વિવાહિત સ્ત્રી પણ પાપથી ક્ષિપ્ત થતી નથી. સ્ત્રીઓ, મહાપાપનો યોગ હોય, તોપણ ચા-તુર્માસ્યમાં એકાંતર વ્રતવડે શુદ્ધ થાય છે, એમ ધર્મને જાણનાર પુરુષો કહે છે. સ્ત્રીઓનો એકવાર વ્યભિચાર થયો હોય તો અથવા માનસિક વ્યભિચાર થયો હોય તો, તે વાત જાણનાર પુરુષે ન્યાં સુધી પુનઃ રજોદર્શન ન થાય, ત્યાં સુધી તે પ્રત્યે ગમન કરવું નહિ. અને રજોદર્શન થયા પછી ગમન કરવું કેમકે સ્ત્રી રજોદર્શનરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત વડે, જેમ ભસ્મ વડે પાત્ર શુદ્ધ થાય છે તેમ, શુદ્ધ થાય છે. કાંસ્યપાત્ર શુદ્ધનું ઉચ્છિષ્ટ થયું હોય, ગાયે સુંઘ્યું હોય વા બ્રાહ્મણના ગંધૂપથી દૂષિત થયું હોય તો, તે પાત્ર, પંચગવ્ય, માટી, જળ, ભસ્મ, આમ્લ તથા વહ્નિ, એ દશ વડે શુદ્ધ થાય છે. ધર્મ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત બ્રાહ્મણને પરિપૂર્ણ ચતુષ્પાદ, ક્ષત્રિયને ત્રિપાદ, વૈશ્યને દ્વિપાદ, અને શૂદ્રને એકપાદ છે, કેમકે એમને એવી રીતનું વિધાન છે. એ રીતે શૌચાદિ ધર્મના ગુરુલાઘવનો નિશ્ચય જાણવો. જે, પશુ પક્ષિનો વધ વા પિપ્પલાદિ ભિન્ન બીજા વૃક્ષોનું છેદન કરે, તે ત્રણ રાત્ર વાયુ ભક્ષણ કરે અને પોતાનું કર્મ કહી બતાવે. તેથી શુદ્ધ થાય છે. હે રાજન્ ! જે, અગમ્યાગમન કરે તે છ માસ પર્યંત બીનું વસ્ત્ર પહેરી ભસ્મમાં શયન કરે તો પવિત્ર થાય છે. સર્વ અકાર્યનો આજ વિધિ છે. એટલે મઘપાનાદિક અકાર્ય કરનાર ભસ્મશયન પુરઃસર રૂદ્રાધ્યાયના જપથી શુદ્ધ થાય છે માટે બ્રહ્માના કહેલા વિધિ વડે દૃષ્ટાંતભૂત આગમ તથા તેમાં કહેલા હેતુ વડે જેવું પાપ, તે પ્રમાણે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. જે બ્રાહ્મણ હિંસારહિત, મિત્રભાષી, અને પરિમિત ભોજન કરનાર, રાગદ્વેષ, માન-અપમાન શૂન્ય થઇ, પવિત્ર સ્થાનમાં બેસી ગાયત્રી જપ કરે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. જે દિવ, દિવસે હમેશ ઉભો રહે, રાત્રિએ અનાવૃત સ્થાનમાં શયન કરે, ત્રણવાર દિવસે તથા ત્રણવાર રાત્રિએ વસ્ત્રસહિત સ્નાન કરે, સ્ત્રી, શૂદ્ર તથા પતિત સાથે ભાષણ ન કરે, તે અજ્ઞાનકૃત પાપથી મુક્ત થાય છે. હે રાજન્ ! મનુષ્ય, જીવસાક્ષિક એવાં શુભ તથા અશુભના ફળને મરણ પામ્યા પછી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં જે અધિક હોય, તેનાં ફળને પ્રાપ્ત થાય માટે દાન, તપ તથા કર્મ વડે શુભ ફળ વધારવું અને અશુભનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, પણ જેમ અધિક પુણ્યવાન થવાય તેમ કરવું. જે નિત્ય શુભ કર્મ કરે, પાપ કર્મથી નિવૃત્ત થાય તથા નિરંતર ધનનું દાન આપે, તે પાપથી મુક્ત થાય

છે, પાપના અનુરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. એ રીતે મહાપાતકના સિવાય સર્વ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે, અભક્ષ્યાભક્ષ્ય, બીજાં પાપ, તથા વાચ્યાવાચ્યમાં અજ્ઞાનકૃત અને જ્ઞાનકૃત બે પ્રકાર છે, તેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલાં છે. તેમાં જાણીને કરેલું સર્વ પાપ ધણું થાય છે. અને અજ્ઞાનથી કરેલાનો થોડો દોષ થાય છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. એ રીતે શાસ્ત્ર પ્રમાણે કહેલા વિધિથી પાપ ટાળવા સમર્થ થવાય છે, પણ આ વિધિ શ્રદ્ધાવાન માટે કહેલો છે. નાસ્તિક, અશ્રદ્ધાવાન તથા દંભ-દ્વેષવાળા પુરૂષોને આ વિધિ કહેલો નથી, એટલે તેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પણ પાપમુક્ત થતા નથી. હે ધર્મભૂતાંવર ! હે નરવ્યાધ ! આ લોક તથા પરલોકમાં મુખને ઇચ્છતા પુરૂષે, શિષ્ટાચાર તથા શિષ્ટ ધર્મનું સેવન કરવું. ૧ હે રાજન ! તમે શિષ્ટાચાર પ્રમાણે રાજધર્મથી શત્રુઓનો નાશ કર્યો છે તે માટે પાપથી મુક્ત થશો. ૭ અથવા તમને “ હું પાપી છું ” એમ જાણી ખેદ થતો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરો, પણ અનાર્થભ્રુષ્ટ એવા શોક વડે તમે નિધનને પ્રાપ્ત થાઓ માં ! કારણ એમ કરવું તમને ઉચિત નથી. ”) વૈશંપાયન કહે છે, હે જનમેજય ! એ રીતે ભગવાન વ્યાસજીના વચનથી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, મુહૂર્ત પર્યંત મનમાં વિચાર કરી, તપસ્વી ધનવાળા વ્યાસજી પ્રત્યે આવી રીતે પૂછ્યા લાગ્યા. ૮

एवमुक्तो भगवता धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

चित्तयित्वा मुहूर्तेन प्रत्युवाच तपोधनम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीये
गुर्जरभाषायां पंचत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ૩૫ ॥

અધ્યાય ૩૬ મો-ભક્ષ્ય, અભક્ષ્યાદિ નિર્ણય.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કિં મક્ષ્યં ચાપ્યમક્ષ્યં ચ કિં ચ દેયં પ્રશસ્યતે ।

કિં ચ પાત્રમપાત્રં વા તન્મે ब्रूहि तपोधन ॥

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:—“ હે પિતામહ ! ભક્ષ્ય શું ? અભક્ષ્ય શું ? ઉત્તમ દાન શું ! પાત્ર શું ? અને અપાત્ર શું ? તે સર્વ મને કહો. ” ૧ વ્યાસ કહે છે:—“ આ પ્રસંગે હું, સિદ્ધો તથા પ્રજાપતિ મનુના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસ કહું છું તે તમે સાંભળો. ૨ પૂર્વે આદિ કાળ વિષે વ્રતમાં તત્પર એવા ઋષિઓએ, બેઠેલા અને સમર્થ એવા મનુ પાસે જઈને આવી રીતે તેને ધર્મ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યો. ૩ “ હે પ્રજાપતે ! કેવી રીતનું અન્ન ભક્ષણને યોગ્ય છે ? પાત્ર કોણ ? અધ્યયન તથા તપ કેવી રીતે કરવું ? તથા જે કંઈ કાર્યાકાર્ય હોય તે સર્વ અમને કહો ” ૪. તેઓએ એ રીતે પૂછ્યું ત્યારે સ્વાયંભુવ મનુ, તેઓ પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે, “ (વિસ્તાર તથા સંક્ષેપથી હું યથાશક્ત તમને ધર્મ કહું તે સાંભળો ! જપ, હોમ, ઉપવાસ, આત્મજ્ઞાન, પવિત્ર નદીઓ, જ્યાં જપાદિમાં તત્પર આત્મજ્ઞ હોય તેવો દેશ, ઘ્ર્ણગિરિ આદિ પર્વત, સુવર્ણ પ્રાશન, રત્નસ્નાન, સુવર્ણ-સ્નાન, દેવસ્થાનાભિગમન, આનંદપ્રાશન, આ પવિત્ર અને સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત્તો, વિશેષ જોને દોષ કહ્યો નથી એવાં પાપ કરનાર પુરૂષને પવિત્ર કરે છે એમાં સંશય નથી. દીર્ઘ આયુ-

બંને ઇચ્છનાર પ્રાણ માણસે, ક્યારે પણ ગર્વ કરવો નહિ, અને કદી ગર્વ કરે તો ત્રણ રાત્રિ પર્યંત ધર્મશાસ્ત્રોક્ત તપકૃત્ત્વ કરે, બ્રાહ્મી મૃત્યાદિનો ક્વાથ પીએ,) ન આપેલી વસ્તુનું અપહરણ, દાન, અધ્યયન, તપ, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, તથા યજ્ઞ, એ ધર્મનાં લક્ષણ છે. ૫, ૬ (તે ધર્મ, કોઈ તેવા દેશ-કાલ વિષે અધર્મરૂપ થાય છે અને સ્તેય, અનૃત ઇલાદિ અધર્મ, ધર્મરૂપ થાય છે, એ રીતે સ્તેય, અનૃત તથા હિંસા, અમુક અવસ્થા વિષે ધર્મરૂપ થાય છે, એટલે કે, પ્રાણુ જતો હોય તે વખતે સ્તેયાદિક અધર્મને ધર્મત્વ, અને અસ્તેયાદિક ધર્મને અધર્મત્વ છે.) વિશેષ જાણનાર પુરૂષોને ધર્મ તથા અધર્મ બે પ્રકારના છે. તેમજ લૌકિક તથા વૈદિક રીતિથી પ્રવૃત્તિ-અપ્રવૃત્તિ પણ બે પ્રકારની છે. ૭ (તેમાં અપ્રવૃત્તિનું ફળ મોક્ષ છે અને પ્રવૃત્તિનું ફળ જન્મ-મરણાદિક છે.) તેમાં પણ અશુભ કર્મનું ફળ અશુભ અને શુભ કર્મનું ફળ શુભ થાય છે, અને શુભાશુભ બંને મિશ્રિતનું ફળ પણ તેવુંજ થાય છે. ૮ (દેવતાઓનું આરાધન, શાસ્ત્રવિહિત કર્મ, વ્યાવહારિક કાર્ય તથા ઉઘમ; એ ચારમાંથી કંઈ પણ ઇચ્છાપૂર્વક કરે ” તો નીચ પુરૂષોને પણ તેનું શુભ ફળ થાય છે.) જે, પોતાના મનમાં આ કર્મ પાપ બાળતું હશે, એવા સદેહ થયા પછી પણ લોકમાં યશ માટે નિત્યકર્મ કરે, વા શત્રુનાશાદિક માટે ક્ષેત્રયાગાદિક અપેક્ષાપૂર્વક કરે, તેને બંને લોકમાં તેનું ફળ થતું નથી; કેમ કે એમ કરવાથી ઉલટું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને કહેલું છે. ૯ ક્રોધ તથા મોહથી મનને પ્રિય અથવા અપ્રિય જે કંઈ પાતક કર્યું હોય તે, દષ્ટાંત, શાસ્ત્ર તથા યુક્તિથી શરીરને કલેશરૂપ ઉપવાસાદિ, હવિષ્યનું અશન, પવિત્ર જપ તથા તીર્થાટન શ્રમાદિ-રૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત વડે શાંત થાય છે. રાજ, અપરાધીને દંડ ન દે તો એક રાત્રિ ઉપવાસ કરે અને પુરોહિત, રાજને દંડ આપવાનો ઉપદેશ ન કરે તો તે ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૦-૧૨ જે, પુત્રાદિ મરણ નિમિત્તના શોકથી પોતાના વધ માટે પ્રવર્તમાન થયો હોય તથાપિ મરણ થયું નહિ અને જીવતો રહે, તો તે ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધ થાય છે. ૧૩ પોતાની જે બ્રાહ્મણત્વાદિ જાતિ, ગૃહસ્થાદિકની પંક્તિ, પોતાની જન્મભૂમિ તથા પોતાના કુળધર્મનો ત્યાગ કરે; તેને પ્રાયશ્ચિત્ત છેજ નહિ. ૧૪ કોઈ વખતે ધર્મમાં સંશય પડે, તો દશ બ્રાહ્મણ વેદશાસ્ત્ર જાણનાર, અને ત્રણ બ્રાહ્મણ ધર્મશાસ્ત્ર જાણનાર, જેને ધર્મ કહે તે ધર્મ જાણવો. ૧૫ (અને બળદ, મૃત્તિકા, ઝીણી કીડિયો, ઝીણા ગુચ તથા વિષ,) શલક વર્જિત મત્સ્ય, કાચખા વગરના ચાર પગવાળા પ્રાણી, મંદુક આદિ લઈ જળચર, ભાસ, હંસસપ્તર્ણુ, ચક્રવાક, પ્લવ, બક, કાક, મદ્રગ, ગુધ્ર, ક્ષેન, ધ્રુવડ, માંસ ખાનાર દાઢવાળાં સર્પ, ચાર પગવાળાં, પક્ષીઓ, બે તરફ દાંતવાળાં, ચાર દાંતવાળાં, એઓનું માંસ બ્રાહ્મણોને અલક્ષ્ય છે. ૧૬-૧૮ મેષી, વડવા, ગર્દભી, ઉટ્ટી, સ્ત્રિકા ગાય, માનુષી તથા મૃગી, એઓનું દુગ્ધ બ્રાહ્મણોને અપેય-પીવા યોગ્ય નથી. ૧૯ પ્રેતાજ્ઞ, સ્ત્રિકાજ્ઞ, તેમજ દશ દિવસ થયા પહેલાં ગાયનું દૂધ અભોજ્ય તથા અપેય છે. ૨૦ રાજનું અન્ન તેજની, શ્વરનું અન્ન બ્રહ્મતેજની સુવર્ણકારનું તથા પાર્તિ-પુત્રહીન સ્ત્રીનું અન્ન, આયુષ્યની હાનિ કરે છે. ૨૧ બ્યાજના ઉઘમથીજ પોતાની જીવિકા ચક્ષાવનારનું અન્ન વિધ્વાતુલ્ય, વેશ્યાનું, સ્ત્રીની કમાઈ ખાનારનું તથા સ્ત્રેણુનું અન્ન શુક સમાન છે. ૨૨ અગ્નિ-જ્વાલીય વપા હોમથી પૂર્વ દીક્ષિતનું, કર્ધનું, યજ્ઞ વિક્રય કરનારનું, સુતારનું, મોચીનું, બ્યલિ-ચારણી સ્ત્રીનું, ઘોખીનું વૈદ્યનું, કાટવાળનું, ધણીથી જીવનારનું, ગ્રામથી જીવનારનું, રંગ તથા

સ્ત્રીથી જીવનારનું, લક્ષ કરેલા નાના ભાઈના લક્ષ ન કરેલા જ્યેષ્ઠ બહેનું, બંધિનું, છૂત કરનારનું અન્ન તથા વામહસ્ત હેત, વાશીભાત, સુરા મિશ્રિત, ઉચ્છિષ્ટ, કુટુંબને ન દઈ પોતાને માટે રાખેલું; એ સર્વ અન્ન અભોજ્ય છે. પિષ્ટા, ઈક્ષુ, શાક તથા દુગ્ધના વિકાર, સથવો, ભુંજેલા યવ, તથા દહીં ભેળેલો સાથવો, એટલા પદાર્થ ધણી દિવસના હોય તો ખાવા નહિ. દૂધપાક, તિલમિશ્ર ઓદન, માંસ તથા માલપૂઆ, એ પણ દેવતાના ઉદ્દેશ વિના કરેલા હોય તો ગૃહમેધી બ્રાહ્મણોએ અલક્ષ્ય છે. ગૃહસ્થ મનુષ્યે, બ્રાહ્મણ, દેવ, ઋષિ, પિતૃઓ તથા ધરના દેવતાઓની પૂજા કરી, પછી ભોજન કરવું યોગ્ય છે. પ્રવ્રજિત સંન્યાસીની પેટે, ધરમાં નિરભિમાન થઈ રહેનાર, પુત્રાદિક તથા સ્ત્રીઓ સાથે પણ તેવી રીતે વર્તનાર બ્રાહ્મણ ધર્મને પામે છે. યશની ઈચ્છાથી વા લયથી ઉપકારીને દાન આપવું નહિ. તેમજ નૃત્ય તથા ગીત પરાયણ, હસાવનાર, ભાંડ ઈત્યાદિને, મત્તને, ઉન્મત્તને, ચોરી કરનારને, નિંદકને, મુંગાને, વિવર્ણ અંગવાળાને, અંગ હીનને, ઠીંગણાને, દુર્બળને, દુષ્કલીનને, તથા વ્રત વડે સંસ્કાર ન કરેલાને દાન આપવું નહિ. ૨૩-૩૧ (વેદરહિત એવા અશ્રોત્રિયને દાન આપવું નહિ. અનુત્તમ દાન અને અનુત્તમ પ્રતિગ્રહ; એ દાતા તથા પ્રતિગ્રહીતા બન્નેને શ્રેયસ્કર નથી. જેમ ખેરના કાષ્ટને અથવા શિલાનો આશ્રય કરી સમુદ્રને તરવા જાય, તો તે તરવા જનાર સમુદ્રમાં ડૂબી જાય, તેમજ અપાત્રને દેનાર તથા પ્રતિગ્રહ કરનાર બન્ને ડૂબે છે એટલે જેમ પાપાણના વહાણમાં ખેસનાર વહાણ સાથે પોતે ડૂબે છે તેમજ પોતે તરનાર નહિ એવા અપાત્રને દાન આપવાથી તેની સાથે દાતા પણ ડૂબે છે) જેમ આર્દ્ર કાષ્ઠ વિષે રહેલો અગ્નિ, દેદાપ્યમાન થતો નથી અને ઉલટો તેમાં શાંત થાય તેમજ તપ, સ્વાધ્યાય તથા શુદ્ધ ચરિત્રથી હીન પ્રતિગ્રહી, દાતાને પાપમાં લીન કરે છે. ૩૨ (જેમ ફીકરામાં રહેલું જળ, અને દૂતરાના ચર્મમાં રહેલાં દુગ્ધ શોભે નહિ, તેમજ વ્રતહીન વિષે રહેલું શાસ્ત્રસ્થાન દોષ વડે શોભે નહિ. મંત્ર તથા વ્રતરહિત, શાસ્ત્રને ન જાણનાર એવો જે હોય પણ ગુણ વિષે દોષારોપણ ન કરતો હોય તો તેને દયાથી દાન આપવું, તેમજ વ્રતરહિત, હીન, દીન તથા આતુર હોય તેને પણ “ આ આપણો ઇષ્ટકારી છે ” એમ જાણીને વા ધર્મ જુદિથી દાન દેવું નહિ, કેવળ દયાથી આપવું. વેદરહિત બ્રાહ્મણને જે કંઈ દીધું તે બધું નિષ્ક્રમ જાય છે, અને ઉલટો પોતે અપાત્ર દોષ વડે યુક્ત થાય છે, એમાં સંશય નહિ.) જેવો કાષ્ઠમય હસ્તી, જેવો ચર્મમય મૃગ, તેવોજ અધ્યયન ન કરેલો બ્રાહ્મણ છે, એ ત્રણે કેવળ નામ માત્ર ધારણ કરે છે. ૩૩ જેમ નપુંસક પુરૂષ, સ્ત્રી વિષે નિષ્ક્રમ થાય છે, જેમ ગાય વિષે ગાય અધ્ધગાય છે, તથા જેમ પક્ષ વિનાનો પક્ષી છે તેમ મંત્ર વગરનો બ્રાહ્મણ જાણવો. ૩૪ જેમ સેડેલું ઘાસ, ધાન્ય, નિર્જળ દૂધ અને અગ્નિ વગરના સ્થાનમાં કરેલો હોમ નિષ્ક્રમ છે, તેમજ મૂર્ખને આપેલ દાન નિષ્ક્રમ છે. ૩૫ દેવ તથા પિતૃઓના હવ્ય-ક્રયને નાશ કરનાર અને અર્થ હરનાર મૂર્ખ બ્રાહ્મણ, યજ્ઞમાનનો શત્રુ જાણવો. ૩૬ હે યુધિષ્ઠિર ! હે ભરતર્ષભ ! સાંભળવા યોગ્ય આ મોટું વ્રત જે રીતે તમે પૂજ્યું હતું, તે પ્રમાણે મેં સંક્ષેપથી તમને સર્વ કહ્યું. ૩૭ ”

एतत्ते कथितं सर्वं यथावृत्तं युधिष्ठिर ।

समासेन महद्व्येतत् श्रोतव्यं भरतर्षभ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजघर्मानुशासनपर्वणि वयं सवाक्य
गुर्जरभाषायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

અધ્યાય ૩૭ મો-યુધિષ્ઠિરનો નગરપ્રવેશ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ भोतुमिच्छामि भगवन् विस्तरेण महामुने ॥

રાજધર્માન્ દ્વિજશ્રેષ્ઠ ચાતુર્વર્ણ્યસ્ય ચાસિહાન્ ॥

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે:—“ હે ભગવન ! હે મહામુને ! હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! હું રાજઓના ધર્મ તથા ચાર વર્ણના સમગ્ર ધર્મ વિસ્તારથી શ્રવણ કરવાને ઇચ્છું છું. ૧ હે દ્વિજોત્તમ ! આપદકાલવિષે કેવી રીતે નીતિ પાળવી ? હું ધર્મમાર્ગનું અવલંબન કરી કેવી રીતે પૃથ્વીને વશ કરું ? ૨ પ્રસંગે કરી અભિમુખ એવી ઉપવાસાત્મિક આ પ્રાયશ્ચિત્ત કથા, મને હર્ષ ઉત્પન્ન કરતી હોય તેમ લાગે છે. ૩ ધર્મચર્યા અને રાજ્ય પરસ્પર વિરોધી છે; એ વિષે હું નિરંતર વિચાર કરું છું, ત્યાં માંડે ચિત્ત મોહ પામે છે. ” ૪ વૈશંપાયન કહે છે:—હે મહારાજ ! હે જનમેજય ! એવાં યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી, વેદ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ વ્યાસજી, સર્વ-જ્ઞોમાં પુરાતન એવા નારદ સામે જોઇ રાજ પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે:—“ હે મહામાહો ! જો તમે સમગ્ર ધર્મ શ્રવણ કરવાને ઇચ્છતા હો તો, કૌરવોના પિતામહ, વૃદ્ધ એવા ભીષ્મ પાસે જાઓ. ૫-૬ સર્વ ધર્મને જાણનાર, સર્વજ્ઞ અને ભાગીરથીના પુત્ર તે, ધર્મ રહસ્ય વિષે રહેલા તમારા મનના સંશયને છેદન કરશે. ૭ જેને ત્રિપથગા એવી દિવ્ય નદી દેવી ગંગાએ ઉત્પન્ન કર્યા છે, જેણે ઇન્દ્રાદિક સર્વ દેવને સાક્ષાત્ નેત્રથી જોયા છે, ૮ તેમજ સમર્થ એવા જેણે બૃહસ્પતિ મુખ્ય જેમાં છે એવા દેવર્ષિઓને વારંવાર સેવાથી સંતુષ્ટ કરી રાજનીતિ અધ્યયન કરી છે, ૯ કુંડસત્તમ એવા જેઓ, શુકાચાર્ય તથા બૃહસ્પતિથી વ્યાખ્યાસહિત ધર્મશાસ્ત્રને પ્રાપ્ત થયા હતા, ૧૦ વળી આચરણ કર્યા છે વ્રત જેણે એવા તે ભીષ્મે, ભાર્ગવ અવનચક્રી તથા વસિષ્ઠચક્રી અંગસહિત વેદનું અધ્યયન કર્યું છે, ૧૧ તેમજ પૂર્વે પિતામહના જ્યેષ્ઠ પુત્ર, પ્રદીપ્ત તેજવાળા, અધ્યાત્મ તત્ત્વ જાણનાર એવા સનતકુમારથી આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ લીધો હતો, ૧૨ જે, માર્કંડેયના મુખચક્રી સમગ્ર યતિધર્મને પ્રાપ્ત થયા છે, વળી પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ એવા જે, પરશુરામચક્રી તથા ઇંદ્રથી અસ્ત્ર-વિદ્યાને પ્રાપ્ત થયા છે, ૧૩ મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થએલા જેને પોતાની ઇચ્છાથી મૃત્યુ થશે, તેમજ અનપલ્લ છતાં વિખ્યાત એવા પવિત્ર લોકને પ્રાપ્ત થશે. પવિત્ર એવા સ્વર્ણર્ષિઓ નિરંતર જેના સલાસદો હતા, તેમ જ્ઞાનયજ્ઞ વિષે જેને કંઈ પણ અવિદિત છેજ નહિ, સૂક્ષ્મ ધર્મર્થના તત્ત્વને જાણનાર ધર્મજ્ઞ એવા તે તમને કહેશે; માટે ધર્મવેત્તા તેણે, પ્રાણ નથી મૂક્યા તે અગાઉ તેમની પાસે જાઓ. ” ૧૪-૧૬ એ રીતે વ્યાસજીના કહેવાથી દીર્ઘ પ્રજાવાળા, મહામતિ, કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર, બોલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા સત્યવતીસુત વ્યાસ પ્રત્યે આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે “ રૂપાટાં ઉભાં થાય એવો જ્ઞાતિનો મોટો વિનાશ કરી, પૃથ્વીને નાશ કરનાર અને સર્વ લોકનું ખૂંડે કરનાર હું, સરળતાથી યુદ્ધ કરનાર એવા તમને પણ સંગ્રામમાં જીતી મરાવી, હાલ તેમની પાસે જઈ સારી રીતે પૂછવા કેમ યોગ્ય થાઉં ? ”

૧૭-૧૯ વૈશંપાયન કહે છે:-હે જનમેજય ! એ રીતે બોલતા અને શ્રેષ્ઠ એવા તે યુધિષ્ઠિર રાગને આતુર્વર્ણના હિતની ઇચ્છાથી મહાબાહુ, મહામતિ યદુશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ, આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે “ હે નૃપોત્તમ ! હવે આ વેળા તમે શોકવિષે અતિ નિર્બંધ કરવા યોગ્ય નથી, અને ભગવાન વ્યાસે જે કહ્યું, તે તમે કરો. ૨૦-૨૧ હે મહાબાહો ! મહા પરાક્રમી તમારા ભાઈઓ તથા બ્રાહ્મણો, જેમ ગ્રીષ્મના અતિ મેઘની યાચના કરે તેમ, તમારી યાચના કરી તમને સેવે છે, ૨૨ માટે હે મહારાજ ! હજુતાં બાકી રહેલા રાજાઓ, સમગ્ર ચાર વર્ણ, તથા કુરુજંગલ દેશની પ્રજા, એ સર્વ આવ્યાં છે માટે એમના તથા મહાત્મા બ્રાહ્મણોના પ્રિય માટે, અમિત તેજવાળા અને ગુરૂ વ્યાસની આજ્ઞાથી હે પરંતપ ! હું અભિરત્ન ! અસ્મદાદિક સંબંધી તથા દ્રૌપદીનું પ્રિય કરો; અને લોકનું પણ જે રીતે હિત થાય તેમ કરો. ” ૨૩-૨૫ વૈશંપાયન કહે છે:-હે જનમેજય ! એ રીતે શ્રીકૃષ્ણના કહેવાથી કમળ સરખાં નેત્રવાળા, ઉદાર મનવાળા રાજા, સર્વ લોકના હિત માટે ઉભા થયા. ૨૬ હે નરવ્યાધ ! એ રીતે પોતે શ્રીકૃષ્ણે જેને સમજાવ્યા તેમજ દ્વૈપાયન વ્યાસજીએ, દેવસ્થાને, અર્જુને, અને બીજા પણ ઘણાએ સમજાવ્યા ત્યારે મોટા યશવાળા, વેદાર્થને જાણનાર તથા નીતિશાસ્ત્રદિમાં વિશારદ પાંડુનંદન યુધિષ્ઠિર, માનસ દુઃખ તથા સંતાપને છોડી દેઈ, મનની શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ, કર્તવ્ય અર્થનો નિશ્ચય કરી, નક્ષત્રથી વીંટાયલા ચંદ્રની પેઠે, બાંધવજનથી પરિવૃત્ત થઈ અને ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરી, પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાથી દેવ તથા હજારો બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરવા લાગ્યા. ૨૭-૩૧ ત્યાર પછી બંદિજનો-એ સ્તુતિ કરાતા યુધિષ્ઠિરે, કંબલ તથા અગ્નિથી વીંટાયલા, શુભ લક્ષણવાળા, સ્વેત સોળે બળદ યુક્ત, પવિત્ર, મંત્રવડે પૂજિત, સ્વેતવર્ણવાળા નવા રથ પ્રત્યે, જેમ દેવ એવા ચંદ્ર અમૃતમય રથ પ્રત્યે આરોહણ કરે તેમ આરોહણ કર્યું. ૩૨-૩૩ તે વખતે ભયંકર પરાક્રમવાળા કુંતીપુત્ર ભીમસેને બળદોની રાશ અહણ કરી, અર્જુને તેની ઉપર પ્રદીપ્ત એવું સ્વેતછત્ર ધારણ કર્યું. ૩૪ રથના મસ્તકવિષે અર્જુને ધારણ કરેલું તે સ્વેતછત્ર, જેમ આકાશના મધ્યમાં ચોતરફ તારાવડે વ્યાપ્ત વાદળ શોભે તેવું, ચોતરફ રહેલી મૌકિતકની ઝાંઝરથી શોભતું હતું. ૩૫ તે વેળાએ શરવીર એવા માદ્રીપુત્ર નકુલ તથા સહદેવે ચંદ્રની ક્રાંતિ સરખાં શુભ શોભિતાં આમર તથા વ્યજન અહણ કર્યા હતાં. ૩૬ હે રાજન્ ! એ રીતે પાંચ ભાઈઓ જેમાં છે એવો તે રથ, પંચમહાભૂતાત્મક દેહરૂપી રથ શોભે તેવો શોભતો હતો. ૩૭ તે વખતે હે રાજન્ ! ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર યુયુત્સુ પણ મન સરખા વેગવાળા અશ્વવડે યુક્ત એવા શુભ રથમાં બેસી યુધિષ્ઠિરની પાછળ જવા લાગ્યો. ૩૮ તેમજ સાસકિ-સહિત શ્રીકૃષ્ણ, પણ શૈબ્ય સુગ્રીવાદિક અશ્વયુક્ત સુવર્ણમય શુભ રથ પ્રત્યે આરોહણ કરી તેમની પાછળ કુરૂ દેશ પ્રત્યે જવા લાગ્યા. ૩૯ હે ભારત ! યુધિષ્ઠિરના જ્યેષ્ઠ પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારીના રથમાં આરોહણ કરી ધર્મરાજની આગળ ગમન કરવા લાગ્યા. ૪૦ તેમજ કુંતી, દ્રૌપદી આદિ સર્વ તે કૌરવોની સ્ત્રીઓ પણ વિદુરને આગળ કરી, અનેક પ્રકારના વાહનવડે જવા લાગી. ૪૧ તે સર્વની પાછળ અસંખ્ય રથ, હસ્તી, અશ્વ તથા પાયદળ જવા લાગ્યાં. ૪૨ એ રીતે વૈતાલિક, સૂત તથા માગધોએ સુભાષિતોવડે જેની સ્તુતિ કરી છે એવા યુધિષ્ઠિર રાજા, હરિતનાપુર પ્રત્યે જવા લાગ્યા. ૪૩ અતિ સંકુલ, મોટા શબ્દ ન્યાં થઈ રહ્યા છે, હજુપણ જનથી આકુલ એવું મહાબાહુ યુધિષ્ઠિરનું તે પ્રયાણ, પૃથ્વીવિષે

ખીજને જેની ઉપમા અપાય નહિ એવું થયું. ૪૪ તેમ નગરવાસી મનુષ્યોએ પણ યુધિષ્ઠિરના નગરમાં પધારવા વખતે નગર તથા રાજમાર્ગો શણુગારેલા હતા. ૪૫ તેમજ શ્વેત-પુષ્પના સમૂહ તથા પતાકાવડે રાજમાર્ગની પૃથ્વી શણુગારેલી હતી. અને રાજમાર્ગમાં અગર આદિના સુગંધિ ધૂપ કરેલા હતા. ૪૬ સુગંધિ ચૂર્ણ, અનેક પ્રકારનાં પુષ્પ, પ્રિયંગુ તથા પુષ્પની માળાઓ વડે રાજભુવન શોભતું હતું. ૪૭ નગરના દ્વારવિષે જળવડે પૂર્ણ, નવા, દઢ, ચૂર્ણાદિકથી શુકલ કરેલા, અને શ્વેત પુષ્પયુક્ત કુંભ, તે તે ઠેકાણે સ્થાપન કરેલા હતા. ૪૮ એ રીતે શુભ વાક્યવડે જેની સ્તુતિ કરી છે એવા સંબંધીઓથી વીંટાયલા પાંડુ-નંદન યુધિષ્ઠિર, યથાર્થ શણુગારેલા દ્વારવાળા નગર પ્રત્યે પ્રવિષ્ટ થયા. ૪૯

यथा स्वलंकृतद्वारं नगरं पांडुनंदनः ।

स्त्र्यमानः शुभैर्वाक्यैः प्रविवेश सुहृद्गतः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरप्रवेशे
गुर्जरभाषायां सप्तत्रिंशच्चमोऽध्यायः ॥ १७ ॥

અધ્યાય ૩૮ મો-ચાર્વાકનો વધ.

वैशंपायन उवाच ॥ प्रवेशने तु पार्थानां जनानां पुरवासिनाम् ।

दिदक्षूणां सहस्राणि समाजग्मुः सहस्रशः ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—હે જનમેજય ! પાંડવોના પુરપ્રવેશ સમયે તેમને જેવા ઇચ્છતાં હજારો પુરવાસી મનુષ્ય આવ્યાં હતાં, હે રાજન્ ! તે સમયે શણુગારેલાં છે ચકલાં જેમાં એવો રાજમાર્ગ પણ, ચંદ્રોદય થવાથી વૃદ્ધિ પામેલા મહોદધિની પેઠે શોભતો હતો. ૨ હે ભારત ! રાજમાર્ગ વિષે રહેલાં, સ્ત્રીઓવડે પૂર્ણ, રત્નજડિત, મોટાં ઘર જાણે સ્ત્રીઓના ભારથી કંપતાં હોય નહિ તેવાં થયાં હતાં. ૩ તે સ્ત્રીઓ લગ્નજાળ જાણે ધીરે ધીરે બોલતી હોય નહિ તેની પેઠે યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, અર્જુન તથા માદ્રીપુત્ર નકુલસહદેવની પ્રશંસા કરતી હતી. ૪ તેમ હે મહારાજ ! તે સ્ત્રીઓ, “ હે પાંચાલિ ! હે કલ્યાણિ ! જેમ ગૌતમી મહર્ષિઓને સેવે તેમ, તું પુરૂષસત્તમ પાંડવોને સેવે છે માટે ધન્ય છે ! અને તારાં કર્મ તથા તારી વ્રતચર્યા પણ અમોઘ છે. ” એ રીતે દ્રૌપદીને પણ તેની પ્રશંસાપૂર્વક કહેતી હતી. ૫, ૬ હે ભારત ! એવી રીતનાં તે સ્ત્રીઓનાં પ્રશંસનીય વચન તથા પ્રતિથી ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોના પરસ્પર શબ્દોવડે બધું નગર સમાકુલ થઈ ગયું હતું. ૭ એ રીતે યુધિષ્ઠિર રાજ, ક્રમથી તે રાજમાર્ગને અતિક્રમણ કરી, શોભાયમાન રાજભુવન પાસે પધાર્યા. ૮ તે સમયે સર્વ કારભારીઓ તેમજ શહેરનાં અને દેશનાં મનુષ્ય, પાસે આવી કણ્ઠને સુખ આપે એવી સુંદર વાણીથી આવી રીતે કહેવા લાગ્યાં કે “ હે રાજેન્દ્ર ! હે શત્રુનિષૂદન ! તમે શત્રુઓને જીત્યા, એ ધણું સાઈ થયું. તેમજ ધર્મ તથા બળથી તમારું રાજ્ય તમને પાછું પ્રાપ્ત થયું તે પણ ધણું સાઈ થયું. ૯, ૧૦ માટે હવે હે મહારાજ ! તમે સેંકડો વર્ષ સુધી અમારા રાજ ચાઓ, અને જેમ ઈન્દ્ર સ્વર્ગનું પાલન કરે છે તેમ, તમે ધર્મથી પ્રજાનું પાલન કરો. ૧૧ એ રીતે રાજગૃહદ્વાર વિષે મંગલરૂપ વાણીથી જેનો સત્કાર થયો છે, એવા યુધિષ્ઠિર ચોતરફથી બ્રાહ્મ-

જોએ કહેલા આશીર્વાદને મહત્વ કરી, ઇન્દ્રના ધરની જેને ઉપમા અપાય એવા પોતાના ધર પ્રત્યે પ્રવેશ કરી પછી રથમાંથી નીચે ઉતર્યા. ૧૨, ૧૩ પછી શ્રીમાન તે રાજ, ધરની અંદર પ્રવેશ કરી, દેવતાઓની પાસે જઈ, રત્ન તથા વિવિધ પ્રકારના ગંધમાલ્યથી તેમની પૂજા કરી પુનઃ બહાર પધાર્યા. તે વખતે હાથમાં છે મંગલદ્રવ્ય જેમના એવા આશીર્વાદ દેવા ઇચ્છતા ઉભેલા બ્રાહ્મણોને જોયા. ૧૪, ૧૫ તે બ્રાહ્મણોથી વીંટાએલા ધર્મરાજ, તારાગણથી વીંટાએલો નિર્ભળ ચંદ્ર શોભે તેમ શોભતા હતા. ૧૬ તે સમયે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર, પોતાના યુરૂ ધૌમ્ય તથા જ્યેષ્ઠ પિતા ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરી, તે બ્રાહ્મણોની વિધિ પુરઃસર પુષ્પ, મોદક, રત્ન ધણું સુવર્ણ, ગાયો, વસ્ત્ર તથા વિવિધ પ્રકારના ચાકરાંથી પૂજા કરતા હતા. ૧૭, ૧૮ તેટલામાં તો હે ભારત ! સ્વર્ગ સુધી વ્યાપ્ત થયો હોય, એવો સંખંધીઓને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર, પવિત્ર કાનને સુખ આપનાર પુણ્યાદ શબ્દ થવા લાગ્યો. ૧૯ તે સમયે યુધિષ્ઠિર રાજ, હંસની પેડે વેદ જાણનાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની પુષ્કળ અર્ચનપદ તથા અક્ષરવાળી વાણીને સાંભળતા હતા. ૨૦ તેટલામાં વળી હે નૃપ ! જ્ય બોલનાર મનુષ્યોના શબ્દની સાથે દુંદુભિ તથા શંખનો શબ્દ થવા લાગ્યો. ૨૧ પછી વિપ્રજન બોલતા અંધ થયા તે વખતે અક્ષશિખા તથા ત્રિદંડ ધરનાર, દુર્યોધનનો મિત્ર, લિક્ષુક બ્રાહ્મણોને વેષ ધરનાર, આશીર્વાદ દેવા ઇચ્છતા અને તપ તથા નિયમ ધરનાર હજારો બ્રાહ્મણોથી વીંટાઇ ઉભેલો, મહાત્મા પાંડવો વિષે પાપ યુદ્ધિવાળો દુષ્ટ ચાર્વાક નામે રાક્ષસ, તે બ્રાહ્મણોને પૂછ્યા વિનાજ નિર્ભયતાથી આવી, યુધિષ્ઠિર રાજને કહેવા લાગ્યો કે “ હે કૈતિય ! આ સર્વ બ્રાહ્મણો મારા મુખથી તને આવી રીતે કહેવારવે છે કે, જ્ઞાતિને હણનાર એવા કુત્સિત તને ધિક્કાર છે. ૨૨-૨૬ અને વળી આવી રીતે કહે છે કે, જ્ઞાતિનો ક્ષય કરી યુરૂઓને મરાવી જીવિત રહેવાથી મરવું તેજ તારું એય છે. ૨૭ ” એવું તે દુષ્ટ રાક્ષસનું બોલવું સાંભળી, તેના વાક્ય વડે લયભીત એવા તે બ્રાહ્મણો વ્યથાયુક્ત થઈ ચીસો પાડવા લાગ્યા. ૨૮ એ રીતે તે સર્વ બ્રાહ્મણ તથા યુધિષ્ઠિર રાજ, એ સર્વ લજ્જિત તથા પરમ ઉદ્વિગ્ન થઈ તૂટણીલાવને પ્રાપ્ત થયા. ૨૯ તે સમયે યુધિષ્ઠિર કહેવા લાગ્યા કે “ પ્રજામ કરતા તથા યાચના કરતા મારા પર તમે પ્રસન્ન બન્યા અને ધણા કાળથી દુઃખિત થઈ પાસે રહેતા બ્રાતાદિકવાળા મને તમે ધિક્કાર કરવા ચોગ્ય નથી. એટલે બ્રાતાદિકના દુઃખનો પરિહાર કરવા માટે મારું આ રાજ્ય કારણ છે; મારાં પોતાનાં સુખ માટે નથી. ૩૦ ” વૈશંપાયન કહે છે-હે જનમેજય ! હે રાજા ! હે વિશંપતે ! એવાં યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી તે સર્વ બ્રાહ્મણો, યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા કે, “ હે માર્થિવ ! એ વચન અમારાં નથી. તારું કલ્યાણ થાઓ. ૩૧ ” એમ રાજને કહી, તપ વડે નિર્ભળ, વેદ જાણનાર, મહાત્મા તે બ્રાહ્મણો, જ્ઞાનચક્ષુથી “ તે અમુક છે ” એમ જાણી યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા કે “ હે યુધિષ્ઠિર ! આ દુર્યોધનનો સખા ચાર્વાક નામે રાક્ષસ છે, તે સંન્યાસીના રૂપથી દુર્યોધનનું હિત કરવા ઇચ્છે છે. ૩૨, ૩૩ હે ધર્માત્મન ! અમે કંઈ પણ કહેતા નથી. તમારો આવી રીતનો લય દૂર થાઓ. ભાઈઓ સહિત તમને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાઓ. ૩૪ ” વૈશંપાયન કહે છે-હે જનમેજય ! એ રીતે રાજને કહી ક્રોધ-વડે મૂર્ચિત એવા તે સર્વ પવિત્ર બ્રાહ્મણોએ, પાપરૂપ તે રાક્ષસને તિરસ્કાર કરતાં હુંકાર વડે મારી નાખ્યો. ૩૫ એ રીતે બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણોના તેજવડે નિર્દોષ થએલો તે જેમ મહેન્દ્રના યંત્રથી નિર્દોષ થએલો અંકુરવાન વૃક્ષ વડે તેમ નીચે પડ્યો. ૩૬ ત્યાર પછી

રાજાએ જેને સત્કર કર્યો છે એવા બ્રાહ્મણો, રાજાની પ્રશંસા કરી ત્યાંથી ગયા, અને મુહુર્તજન સહિત પાંડુપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર હર્ષને પ્રાપ્ત થયા. ૩૭

પૂજિતાશ્ચ યયુર્વિપ્રા રાજાનમામ્નિષં તમ્ ।

રાજા ચ હર્ષમાપેદે પાંડવઃ સસુહજનઃ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि. चार्वाकवधे
गुर्जरभाषायां अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

અધ્યાય ૩૬ મો-ચાર્વાક રાક્ષસની કથા.

वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तत्र तु राजानं तिष्ठंतं भ्रातृभिः सह ।

उवाच देवकीपुत्रः सर्वदर्शी जनार्दनः ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હે જનમેજય ! ત્યારપછી ભાઈઓસહિત બેઠેલા યુધિષ્ઠિર રાજાને, સર્વદર્શી એવા દેવકીપુત્ર જનાર્દન ભગવાન, આવી રીતે કહેવા લાગ્યા કે “ હે તાત ! આ લોકવિષે બ્રાહ્મણો મારે સદા અર્ચનીય છે. એઓ પૃથ્વીવિષે રહેનારા દેવતાઓ છે, તેઓ કુદ્ધ થાય તો એમના મુખમાંથી વિષ નીકળે છે, માટે એમને સારી રીતે પ્રસન્ન કરવા જોઈએ. ૧,૨ હે રાજન્ ! હે મહાબાહો ! પૂર્વે સત્યયુગવિષે “ ચાર્વાક ” નામે રાક્ષસ હોતો, તેણે અદ્રિકાશ્રમમાં જઈ ધણી વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યા કરી, બ્રહ્માને પ્રસન્ન કરી સર્વ પ્રાણીથી અભયરૂપ વર માગ્યો. ૩,૪ ત્યારે બ્રહ્માપતિ બ્રહ્માએ તેને કહ્યું કે, હું સર્વ ભૂતથી અભયરૂપ અનુત્તમ વર તને આપું છું પણ તારે બ્રાહ્મણનું અપમાન કરવું નહિ, તેમ કરીશ તો તારું મરણ થશે, ૫ એ રીતે બ્રહ્માથી પ્રાપ્ત થયો છે વર જેને એવો, ધણી પરાક્રમવાળો, પાપરૂપ, તીવ્ર કર્મવાળો, મહા બળવાન તે રાક્ષસ, દેવતાઓને સંતાપવા લાગ્યો. ૬ ત્યારે તેના બળથી તિરસ્કાર પામેલા દેવતાઓએ એકઠા મળી બ્રહ્માને કહ્યું કે, આ રાક્ષસનો વધ શામ તેમ કરો ! કેમ કે અમને ધણી સંતાપ કરે છે. ૭ એવી દેવતાઓની પ્રાર્થના સાંભળી તેમને બ્રહ્માએ, આવી રીતે કહ્યું કે, થોડા વખતમાં એનું જે રીતે મૃત્યુ થાય, તેવી રીતે મેં તેને કહેલું છે. ૮ મનુષ્યવિષે દુર્યોધનરાજા એનો સખા થશે, તેના સ્નેહથી બંધાએલો તે, બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરશે, તેથી કુદ્ધ થએલા, વાણીરૂપી બળવાળા બ્રાહ્મણો, હુકારથી તેને બાળ નાખશે. એ રીતે પાપરૂપ તે નાશ પામશે. ૯,૧૦ એ રીતે બ્રહ્માએ દેવતાઓને કહ્યું હતું, બ્રાહ્મણના દંડથી હણુએલો તે આ ચાર્વાક રાક્ષસ સૂતો છે, માટે હે નૃપતિ-શ્રેષ્ઠ ! હે ભરતર્ષભ ! તમે શોધ કરો માં. હે પાર્થિવ ! ક્ષત્ર ધર્મથી હણુએલા તે તમારા સાતીય તથા ક્ષત્રિય પુંગવ શસ્ત્રીર મહાત્મા બીજા રાજાઓ પણ સ્વર્ગમાં ગયા, માટે તેમનો શોધ કરો માં. ૧૧,૧૨ હે અમ્યુત ! તેથી તમે જ્ઞાનિસહિત યજ્ઞ કાર્ય કરો શત્રુઓને હણો, પ્રજાનું રક્ષણ કરો, અને બ્રાહ્મણોની પૂજા કરો ! ૧૩

स स्वमासिष्ठ कमर्याणि मा तेऽभूत स्तानिरुच्युत ।

कमुम् जहि प्रजा रक्ष द्विजांश्च परिपूजय ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

અધ્યાય ૪૦ મો-યુધિષ્ઠિર રાજનો રાજ્યાભિષેક.

वैशंपायन उवाच ॥ ततः कुंतीसुतो राजा गतमन्युर्गतज्वरः ।

कांचने प्राङ्मुखो दृष्टो न्यषीदत्परमासने ॥ ૧ ॥

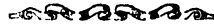
વૈશંપાયન કહે છે:—પછી ક્રોધ અને સંતાપથી રહિત થયેલો તથા હર્ષ પામેલો કુંતીનો પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિર, સુવર્ણના ઉત્તમ આસન ઉપર પૂર્વાભિમુખે બેઠો. ૧ તેની સામે સુવર્ણના ઉત્તમ તેજસ્વી આસન ઉપર શત્રુને દમન કરનાર વાસુદેવ તથા સાત્યકિ બેઠો. ૨ યુધિષ્ઠિર રાજાને વચમાં રાખીને તેની બન્ને બાજુ ઉપર સુંવાળા રત્નજડિત આસન ઉપર મહાત્મા અર્જુન અને ભીમસેન બન્ને બેઠો. ૩ વળી સુવર્ણથી વિભૂષિત અને શ્વેત એવા હાથીદાંતથી નિર્માણ કરેલા સિંહાસન ઉપર સહદેવ અને નકુળ સહિત કુંતી બેઠો. ૪ તેજ પ્રમાણે દુર્યોધનને પુરોહિત સુધર્મા, વિદુર, ધૌમ્ય, કૌરવ ધૃતરાષ્ટ્ર એ સર્વે અગ્નિ સરખાં તેજસ્વી આસનો ઉપર જૂદા જૂદા બેઠો. ૫ યુયુત્સુ, સંજય, યશવાળી ગાંધારી એ સર્વે જે તરફ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા બેઠો હતો તે તરફ બેઠાં. ૬ (પછી તે સ્થળમાં બેઠેલા ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરે શ્વેત પુષ્પ, સર્વંતોલદ્ર આદિથી ચીતરેલાં દેવતાઓનાં સ્થાપન, અક્ષત, પૃથ્વી, સુવર્ણ, રૂપું અને રત્નનો સ્પર્શ કર્યો. પછી પુરોહિતને આગળ કરીને અને ધણા મંગળ પદાર્થોને લઈને સર્વે પ્રધાનોએ આવીને ધર્મરાજનાં દર્શન કર્યાં. તે સ્થળમાં સુવર્ણ, નાના પ્રકારનાં રત્ન, સર્વ સામગ્રીથી યુક્ત અભિષેક કરવાનું પાત્ર, સુવર્ણના, જળથી પૂર્ણ ભરેલા ત્રાંખાના, રૂપાના, અને મૃત્તિકાના ઘડા, પુષ્પ, લાલ (ડાંગરની ધાણી); આસનો, ગોરસ, સમડી, પીંખો, અને ખાખર, ઇત્યાદિ સમિધ, મધ, ઘી, ઉદુબરના કાળનો કરેલો શરવો તથા સુવર્ણથી અલંકૃત કરેલો શંખ, એ સર્વ લાવીને મૂક્યાં.) પછી શ્રીકૃષ્ણે આજ્ઞા આપવાથી તે સ્થળમાં બુદ્ધિમાન ધૌમ્ય પુરોહિતે પૂર્વ, ઉત્તર તથા પશ્ચિમ ભાગમાં શરવાવડે વેદોને ઉલ્લેખન કરીને, પછી દૃઢ છે પગ મૂકવાનાં પગથીયાં જેનાં એવા તથા અગ્નિસમાન તેજવાળા અને શુભ્ર-જેના ઉપર આદ્રનું ચર્મ પાથરેલું છે એવા સર્વંતોલદ્ર આસન ઉપર મહાત્મા યુધિષ્ઠિરને અને દુષ્ટપુત્રી કૃષ્ણાને બેસાડીને વિધિ અને મંત્ર પુરઃસર અગ્નિમાં હોમ કરવા માંડ્યો. ૭-૯ પછી કૃષ્ણે, પૂજન કરેલો શંખ લેઈને પૃથ્વી-પતિ કુંતીના પુત્ર યુધિષ્ઠિરના ઉપર અભિષેક કર્યો. તેજ પ્રમાણે રાજર્ષિ ધૃતરાષ્ટ્ર અને બધા પ્રધાનોએ પણ અભિષેક કર્યો. ૧૦ કૃષ્ણે અનુજ્ઞા આપવાથી ભાઈઓ સહવર્તમાન ભીમે પણ અભિષેક કર્યો. ૧૧ એ રીતે પાંચજન્ય શંખ વડે અભિષેક કરેલો રાજા યુધિષ્ઠિર, અલંકૃત દર્શનીય થયો. તે વખતે પણ્ણવ નામે વાઘ તથા નગારાં વાગવા લાગ્યાં. ૧૨ ધર્મરાજાએ પણ્ણુ તે સર્વેએ કરેલા પૂજનનું ધર્મ વડે ગ્રહણ કર્યું, તથા પુષ્કળ દક્ષિણા આપીને રાજાએ તેમનું પણ્ણુ પૂજન કર્યું. ૧૨ પછી એક સહસ્ર સુવર્ણની મહોરો દક્ષિણા આપીને, વેદના અધ્યયન વડે સંપન્ન તથા ધૃતિ અને શીલ ગુણ વડે યુક્ત વ્રાજાઓ પાસે

સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું. ૧૪ હે રાજન્ ! તે બ્રાહ્મણો પ્રસન્ન થઇને સ્વસ્તિ અને જ્ય બોલવા લાગ્યા તથા હંસની પેઠે શબ્દ કરતા તેઓ યુધિષ્ઠિરની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૧૫ તેઓ બોલ્યા કે “ હે યુધિષ્ઠિર ! હે મહાબાહો ! હે પાંડવ ! તું જ્ય પામે છે, તે બહુ સારૂ થયું. હે મોટા તેજવાળા રાજન્ ! પોતાના પરાક્રમ વડે તું પોતાના ધર્મને પામ્યો છે, એ બહુ સારૂ છે. ૧૬ હે રાજન્ ! ગાંડીવ ધનુષવાળો અર્જુન, અને પરાક્રમી ભીમસેન તથા માદ્રીના પુત્રો અને તું પણ કુશળ છે, એ બહુ સારૂ છે. ૧૭ હે વીર ! સંગ્રામરૂપ ક્ષયથી તમો ભલે મુક્ત થયા, તથા શત્રુઓને જીતા એ પણ બહુ સારૂ થયું ! માટે હે ભારત ! હવે જે ઉત્તર કાર્ય કરવાનાં હોય તે ઉતાવળે કરો. ૧૮ ” હે ભારત ! પછી સતપુરૂષોએ પૂજેલો ભાઇઓ સહિત ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર તે મોટા રાજ્યને પામ્યો. ૧૯

તતઃ પ્રત્યર્ચિતઃ સન્નિર્ધર્મરાજો યુધિષ્ઠિરઃ ।

પ્રતિપેદે મહદ્રાજ્યં સુહૃદ્ભિઃ સહ ભારત ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिराभिषेके
गुर्जरभाषायां चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

અધ્યાય ૪૧ મો-ભીમ વગેરેની કાર્યમાં નિયોજના.

वैशंपायन उवाच ॥ प्रकृतीनां च तद्वाक्यं देशकालोपबृंहितम् ।

મુત્વા યુધિષ્ઠિરો રાજા સૌતરં પ્રત્યભાષત ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—દેશકાલ વડે યુક્ત એવું પ્રધાનોનું તે વચન સાંભળીને પછી યુધિષ્ઠિર રાજ બોલ્યા કે “ પાંડુના પુત્ર અમોને ધન્ય છે કે જેમના સત્ય કે અસત્ય પણ ગુણો શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો આ સ્થળમાં આવીને વખાણે છે ! ૧,૨ તમો જેથી ઈર્ષ્યાથી રહિત થઇને એ પ્રમાણે અમોને ગુણસંપન્ન કહો છો તેથી અમારા ઉપર તમારી મોટી કૃપા છે, એમ હું માનું છું. ૩ મારા પિતા અને અમારા પરમદૈવતરૂપ મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર છે, માટે માંડ પ્રિય કરવાને જેઓ ઈચ્છતા હોય તેમણે તેમનું પ્રિય કરવામાં તથા તેમની આજ્ઞા માનવામાં તત્પર રહેવું ધટે છે. ૪ હું જ્ઞાતિજનનો મોટો વધ કરીને પણ એટલાજ માટે જીવું છું, માટે મારે નિરંતર આજસ તજીને એમની સેવા કરવી યોગ્ય છે. ૫ તેથી જો તમોએ તથા બીજા સર્વ મારા પ્રિય જનોએ મારા ઉપર કૃપા કરવી યોગ્ય છે તો, જેમ પૂર્વે ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે વર્તતા હતા તેમ હવે પછી પણ તેમની સાથે વર્તન કરવું ધટે છે. ૬ હું તથા તમો-સર્વ સહિત આખા જગતના સ્વામી એ છે. આ સકળ પૃથ્વી અને સર્વે પાંડવો પણ તેનાજ છે. ૭ માટે તમો સર્વે જણાએ આ માંડ વચન મનમાં રાખવું. ” એમ કહીને યુધિષ્ઠિર રાજ્યે તેમને રજા આપતાં કહ્યું કે “ હવે સર્વે પોતપોતાની ઈચ્છામાં આવે ત્યાં જાઓ ” ૮ કુરુક્લને આનંદ આપનાર યુધિષ્ઠિરે નગરના તથા દેશના આવેલા સર્વ લોકોને રજા આપીને, કુંતીપુત્ર ભીમસેનની યુવરાજને સ્થાને યોજના કરી. ૯ મંત્ર કરવામાં, કાર્યનો નિશ્ચય કરવામાં અને રાજનીતિના જી* ગુણનું ચિંતન કરવામાં, તેણે

* એ જ ગુણનું વિવેચન આગળ થવાનું છે માટે અહીં લખ્યા નથી.

પ્રીતિયુક્ત થઇને જીદિમાન વિદુરની યોજના કરી. ૧૦ વળી કોઈ કાર્ય કર્યું છે કે નહીં કર્યું ? તેનું જ્ઞાન થવાને તથા આવક અને ખરચનો વિચાર કરવામાં સર્વ શુભ વડે યુક્ત અને વૃદ્ધ સંજયની યોજના કરી. ૧૧ સેનાખળનું પરિભ્રમણ કરવામાં તથા સેવકોને આજ્ઞા કરવામાં અને તેમને પગાર આપવાના કાર્યમાં તેમજ કાર્યોની તપાસ રાખવામાં યુધિષ્ઠિરે નકુલને આજ્ઞા કરી. ૧૨ વળી મહારાજ યુધિષ્ઠિરે શત્રુઓના હુમલાનો અટકાવ કરવાના તથા દુષ્ટનો નાશ કરવાના કાર્યમાં અર્જુનને આજ્ઞા કરી. ૧૩ બ્રાહ્મણોનાં કાર્ય, અને તેવાંજ બીજાં ધર્મકાર્ય ઉપર તપાસ રાખવાની આજ્ઞા પુરોહિતોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ધૌમ્ય પુરોહિતને કરી. ૧૪ હે પૃથ્વીપતે ! નિરંતર સમીપમાં રહેનારા સહદેવને એવી આજ્ઞા કરી કે સર્વે સ્થિતિમાં તેણે રાજનું રક્ષણ કરવું. ૧૫ વળી તેજ પ્રમાણે પ્રસન્ન થયેલો તે રાજ, જે જે કર્મમાં જેને જેને યોગ્ય માનતો હતો, તે તે કર્મમાં તેની તેની યોજના કરવા લાગ્યો. ૧૬ પછી ધર્માત્મા, ધર્મનું પાલન કરનાર તથા શત્રુવીરને હણનાર યુધિષ્ઠિર રાજ્ય, વિદુર, સંજય, અને મોટી જીદિવાળા યુયુત્સુને કહ્યું કે “ તમે સર્વેએ સાવધાન થઇને મારા પિતા આ રાજ ધૃતરાષ્ટ્રનાં તે તે કર્મ નિત્ય પ્રત્યે જેમ ઘટતાં હોય તેમ યથાયોગ્ય કરવાં. ૧૭, ૧૮ તથા નગર સંબંધી અને પ્રાંતો સંબંધી જે કાર્યો છે, તે તમામ રાજની આજ્ઞા લઇને વિભાગ પ્રમાણે કરવાં.

પૌરજાનપદાનાં ચ યાનિ કાર્યાણિ સર્વશઃ ।

રાજાનં સમનુજ્ઞાપ્ય તાનિ કર્માણિ ભાગશઃ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमादिकर्मनि-
योगे गुर्जरभाषायां एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

અધ્યાય ૪૨ મો-યુધિષ્ઠિરે સંબંધીઓનાં શ્રાદ્ધ કર્યાં.

वैशंपायन उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरौ राजा ज्ञातीनां ये हता युधि ।

શ્રાદ્ધાનિ કારયમાસ તેષાં પૃથગુદારધીઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી ઉદાર જીદિવાળો યુધિષ્ઠિર રાજ, પોતાના જ્ઞાતિ જનમાંથી જેઓ સંગ્રામમાં હણાયા હતા તેમનાં પ્રત્યેકનાં જૂદાં જૂદાં શ્રાદ્ધ કરાવવા લાગ્યો. ૧ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજ્યે પોતાના પુત્રોનું સર્વ કામનાઓને સફળ કરનારું ઔર્ધ્વદેહિક (શ્રાદ્ધ) કર્યું તથા અન્ન, ગાયો અને ધન આપ્યાં; તેમજ તે મહાપશવાળા રાજ્યે, અતિ મૂલ્યવાળાં અને વિચિત્ર રત્નનાં પણ દાન કર્યાં. ૨ દ્રૌપદીસહિત યુધિષ્ઠિર રાજ્યે દ્રોણનું, મહાત્મા કર્ણનું, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને અભિમન્યુનું, હિડિમ્બ રાક્ષસનું, વિરાટ આદિક પોતાપર ઉપકાર કરનારા સ્નેહી અને સગાંનું, તથા દુપદ અને દુપદના પુત્રોનું શ્રાદ્ધ કર્યું; તે પ્રત્યેકને લિન્ન લિન્ન ઉદેશીને ધન, રત્નો, ગાયો અને વસ્ત્ર આદિથી એક હજાર બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કર્યાં. ૩, ૪ વળી બીજા રાજ્યો કે જેમનાં સગાંવહાલાં કોઈ હતાં નહિ, તે તે રાજ્યોને ઉદેશીને યુધિષ્ઠિર રાજ્યે તેમનું શ્રાદ્ધ કર્યું. ૬ વળી તે પાંડુના પુત્ર યુધિષ્ઠિરે, પોતાનાં સગાંવહાલાંની ઉત્તરક્રિયા કરી તથા તેમને ઉદેશીને અનેક પ્રકારની ધર્મશાળાઓ, પરબો, અને

તપાવે બંધાવ્યાં. ૭ એ પ્રમાણે તે તેમના દેવામાંથી છૂટીને અને લોકમાં અનિશ્ચય થઈને કૃતકૃત્ય થયો તથા પ્રળને ધર્મવડે પાળવા લાગ્યો. ૮ તથા ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, વિદુર, એઓને અને માન આપવા યોગ્ય અન્ય સર્વ કૌરવ તથા સેવકોને પણ પૂજવા લાગ્યો. ૯ તેમનામાં જે સ્ત્રીઓના સ્વામી તથા પુત્રો સંગ્રામમાં હણાયા હતા તે સર્વનું, કુરુકુળના દયાળુ રાજાએ સન્માન કરી પાલન કર્યું. ૧૦ પ્રાણી ઉપર દયા રાખનારા તે સમર્થ રાજાએ દીન, આંધળાં અને નિરાશ્રિત મનુષ્યોને વસવાનાં ઘર, વસ્ત્ર અને ભોજન આપીને તેમના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. ૧૧ તે યુધિષ્ઠિર રાજાએ, સમગ્ર પૃથ્વીને જીતીને તથા શત્રુઓ પ્રતિ પોતાનો ધર્મ અદા કરીને શત્રુહિત અને સુખી થઈને ભોગ ભોગવ્યા. ૧૨

સ વિજિત્ય મહીં કૃત્તમામાનૃપયં પ્રાપ્ય વૈરિષુ ।

નિઃસપ્તનઃ સુક્ષ્મી રાજા વિજહાર યુધિષ્ઠિરઃ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्राद्धक्रियानाम
गुर्जरभाषायां द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

અધ્યાય ૪૩ મેા-યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી.

वैशंपायन उवाच ॥ अभिषिक्तो महाप्राज्ञो राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरः ।

दाशार्हं पुंडरीकाक्षमुवाच प्रांजलिः शुचिः ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—રાજ્યાભિષેક થયા પછી મોટી બુદ્ધિવાળા યુધિષ્ઠિર રાજા, રાજ્ય પામીને કમળ સમાન નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણને શુદ્ધચિત્તે હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યા કે “ હે કૃષ્ણ ! હે યાદવોમાં શાર્દૂલ જેવા ! તમારી કૃપાવડે, નીતિવડે, બળવડે, બુદ્ધિવડે તથા પરાક્રમવડે મારા પિતા અને પિતામહની પરંપરાથી ચાલતું આવેલું રાજ્ય મને પુનઃ પ્રાપ્ત થયું. હે પુંડરીકાક્ષ ! તમને પ્રણામ છે. ૧-૩ હે શત્રુઓને દમન કરનાર ! તમને વારંવાર પ્રણામ છે. સર્વ પ્રાણીઓના દેહમાં વસનારા તમે એક આત્મા છો, એમ કહે છે; તમારું ઉપાસન કરનારાઓનું રક્ષણ કરનારા પણ તમેજ છો, એમ મુનિઓ કહે છે. ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને અનેક પ્રકારનાં નામોવડે આત્મજો તમારી સ્તુતિ કરે છે. ૪ હે જગતને ઉત્પન્ન કરનાર ! હે જગતના આત્મા ! હે જગતની ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ ! હે વ્યાપક ધર્મવાળા વિષ્ણુ ! હે જય કરનાર ! હે હરે ! હે કૃષ્ણ ! હે વૈકુંઠનાથ ! હે પુરૂષોત્તમ ! તમને પ્રણામ છે. ૫ જે સાત અદિત્ય (અદિતિના પુત્ર) કહેવાય છે, તે પણ તમે એકજ પુરાણ પુરૂષ તે તે ગર્ભને પામેલા છો. એટલે અદિતિનો પુત્ર સૂર્ય તથા વામન એ બે રૂપ; અદિતિનાં રૂપાંતર પૃથ્વી આદિક છે, માટે પૃથ્વીગર્ભ, પરશુરામ, દાસરથી રામ, બળરામ અને કૃષ્ણ એ પાંચ રૂપ મળીને સાતે રૂપ તમારાં છે. એ સર્વે ગર્ભમાં તમે એકજ છો, પણ પ્રત્યેક ગર્ભમાં તમે ભિન્ન ભિન્ન નથી. વળી ધર્મ અને જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય, લક્ષ્મી અને યશ, એ ત્રણ જોડાંવાળા પણ તમનેજ કહેલા છો. ૬ વળી તમે પવિત્ર કાર્તિવાળા, ઇંદ્રિયોના સ્વામી, યજ્ઞના ધર્મર, બ્રહ્મદેવના પણ ગુરૂ કહેવાઓ છો: શ્રુતિ, અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ, એ ત્રણ દર્શનનાં સાધન તમારે વિષે છે; કલ્યાણકારી, વિશુ અને દામોદર પણ તમે એકજ છો. ૭ તમે વરદ છો, તમે અગ્નિ છો, તમે સૂર્ય છો, તમે ધર્મ છો અને તમે ગરુડના

ચિહ્નવાળાં છે. ૮ તમે શત્રુની સેનાનું મર્દન કરનાર, સર્વ શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા આત્મા-
રૂપ પુરૂષ અને ત્રણ લોકને આક્રમણ કરનાર છે. તમે ઉત્તમ છે માટે વરિષ્ઠ કહેવાયો છે,
તમે અન્ન આપનારા છે માટે વાજસનિ કહેવાયો છે; તમે પ્રલય કાળમાં ભયંકર છે
માટે ઉગ્ર કહેવાયો છે, અને તમે આગળ થઇને દેવની સેનાને દોરી જાઓ છે માટે
સેનાની કહેવાયો છે. તમે સત્યસ્વરૂપ છે અને તમે સ્વામી કાર્તિકૃય છે; તમે પતન
થાઓ એવા નથી માટે અચ્યુત કહેવાયો છે, અને તમે શત્રુઓનું પાતન કરો છે. સંસ્કાર
પામેલા બ્રાહ્મણરૂપ વિકાર પામેલા અનુલોભજ આદિ સંસ્કરરૂપ, અને સંન્યાસી આદિ ધર્મ-
રૂપ તમે છે. ૯ તમારો માર્ગ જિર્ણ દિશાએ છે, માટે તમે જિર્ણવર્ત્મા છે; તમે અમિરૂપ
છો: ઇન્દ્રનો ગર્વ નાશ કરનારા છે; તમે હરિ અને હરરૂપી છે; તમે સમુદ્રરૂપી છે; તમે
ગુણથકી રહિત છે; કર્મયોગ્ય પૂર્વ, ઉત્તર, અને ઇશાન દિશારૂપ તમે છે; સૂર્ય, ચંદ્ર
અને અમિ એ ત્રણના તેજ સ્વરૂપ તમે છે, ૧૦ તમે સ્વર્ગમાંથી ઉતરેલા છે. તમે પો-
તાની મેળેજ શોભાયમાન છે માટે તમે સ્વરાટ કહેવાયો છે; તમે વિરાટ સ્વરૂપ છે; તથા
તમે સારી રીતે શોભાયમાન છે માટે સત્રાટ કહેવાયો છે; તમે દેવતાઓના રાજા છે;
તમે સંસારની ઉત્પત્તિ કરનારા છે; તમે સર્વત્ર વ્યાપક છે; તમે સત્તારૂપ છે; તમે શરીર
થકી રહિત છે, તમે કૃષ્ણ* માર્ગવાળા હોવાથી કૃષ્ણ છે, ૧૧ વળી તમે અત્યંત ઇષ્ટ
પદાર્થને આપનારા છે; તમે અશ્વિનીના કુમાર દેવ વૈદ્યોના પિતા સૂર્ય સ્વરૂપ છે; તમે
કપિલ અને વામન છે. ૧૨ તમે યજ્ઞ સ્વરૂપ, નિશ્ચળ, ગરૂડ સ્વરૂપ, અને યજ્ઞસેન કહેવાયો
છો. તમે શિખંડી, નાટ્ય, મહેશ્વર, અને આકાશમાં સ્પર્શ કરનાર પુનર્વસુ નક્ષત્રરૂપ છે.
૧૩ અત્યંત પિંગળવર્ણવાળા તમે રૂકમ યજ્ઞ છે. તમે સુષેણ તથા દુન્દુભિ છે. તમે કાળ
ચક્રરૂપ છે, લક્ષ્મીને નિવાસ કરવાના કમળરૂપ છે, તથા પુષ્પને ધારણ કરનાર પુષ્કરરૂપ
છો. ૧૪ તમે ઋણ, વિણ, અને સર્વથી સુદ્ધ છે, તમે ચારિત્રરૂપે કહેવાયો છે. તમે
બ્રહ્મસ્વરૂપ, સમુદ્રસ્વરૂપ, પવિત્ર ધામ સ્વરૂપ અને ધામને જાણનાર છે. તમને હિરણ્યગર્ભ,
સ્વાહા, સ્વધા, અને કેશવ, એ પ્રકારે કહે છે. ૧૫ હે કૃષ્ણ ! આ જગતનું ઉત્પત્તિસ્થાન
તમે છે. આ જગતના લયનું સ્થાન પણ તમે છે, અને પૂર્વે આ જગતને ઉત્પન્ન પણ
તમેજ કર્યું છે. હે વિશ્વના ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ કૃષ્ણ ! આ વિશ્વ તમારા સ્વાધીનમાં છે;
શાસ્ત્ર ધનુષ્ય, ચક્ર તથા ખર્ગ જેના હાથમાં છે એવા હે ભગવન્ ! તમને નમસ્કાર હો. ”
૧૬ એ પ્રમાણે સલાના મધ્યમાં ધર્મરાજાએ સ્તવન કરેલા, કમળ સમાન નેત્રવાળા, યાદ-
વોમાં મુખ્ય કૃષ્ણ, પ્રસન્ન થઇને ભરતવંશમાં જન્મેલા અને સર્વથી મોટા પાંડવ યુધિષ્ઠિરને
ધણું વચન બોલીને અભિનંદન આપવા લાગ્યા. ૧૭

एवं स्तुतो धर्मराजेन कृष्णः सभामध्ये प्रीतिमान् पुष्कराक्षः ।

तमभ्यनंदद्भारतं पुष्कलाभिर्वाग्भिर्ज्येष्ठं पांडवं यादवाग्रयः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामुदेवस्तुतिर्नाम
गुर्जरभाषायां त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

અધ્યાય ૪૪ મો-પાંચે ભાઈઓના પૃથક્ પૃથક્ મહેલોનું વર્ણન.

વૈશંપાયન ઉવાચ ॥ તતો વિસર્જયામાસ સર્વાઃ પ્રકૃતયો નૃપઃ ॥

વિવિશુદ્ધાભ્યનુક્તાતા યથા સ્વાનિ ગૃહાણિ તે ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી યુધિષ્ઠિર રાજ્યએ, સર્વે પ્રજાઓને રજા આપી અને તેઓ પણ રાજની આજ્ઞા પામીને પોતપોતાને ઘેર ગયા. ૧. પછી ભયાનક પરાક્રમવાળા ભીમને, અર્જુનને, તથા નકુલ-સહદેવને શાંત કરીને શ્રીમાન્ યુધિષ્ઠિર રાજા બોલ્યા કે “ મોટા સંગ્રામમાં શત્રુઓએ અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોવડે તમારા શરીરમાં ક્ષત કરેલા છે અને તમે અત્યંત શ્રમિત થયા છો, તથા શોક અને ક્રોધવડે સંતાપ પામેલા છો. ૨, ૩ હે ભરત-ક્રેષ્ઠા ! તમેએ મારે માટે અરણ્યમાં નકારા મનુષ્યની પેઠે, દુઃખકારક સ્થાનમાં વાસ વસવાનો અનુભવ કર્યો છે. ૪. માટે તમે ધનુષ્ય પ્રમાણે અને સુખ ઉપજે એ પ્રમાણે આ જયનો અનુભવ કરો. તમે વિશ્રાંતિ પામશો તથા તમને સુખનો અનુભવ થશે, સાર પછી કાલે પ્રાતઃકાલે હું, તમારી મુલાકાત લઈશ. ૫.” પછી ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા પામીને તથા પોતાના મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિરે આજ્ઞા આપવાથી, ઇન્દ્ર જેમ પોતાના સ્વર્ગના મંદિરમાં નિવાસ કરે તેમ, મહાપ્રાહુ ભીમે, અનેક મહેલોવડે શોભાયમાન, અનેક રત્નોથી વ્યાપ્ત તથા દાસી અને દાસથી ભરપૂર એવા દુર્યોધનના ઘરમાં નિવાસ કર્યો. ૬, ૭. જેવું દુર્યોધનનું ઘર હતું તેવુંજ દુઃશાસનનું ઘર પણ મહેલોની પંકિતથી સંયુક્ત, સુવર્ણના તોરણથી અલંકૃત, દાસી તથા દાસવડે અત્યંત સંપૂર્ણ તથા પુષ્કળ ધન અને ધાન્યથી ભરપૂર હતું; અર્જુને રાજની આજ્ઞાથી તે ઘરમાં નિવાસ કર્યો. ૮, ૯. દુઃશાસનના ઘરથી પણ દુર્મર્ષણનું ઘર ઉત્તમ હતું; તે કુબેરના ભુવનની પેઠે સુવર્ણ અને રત્નોથી અલંકૃત હતું, તે ઘર ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિર મહારાજાએ, પ્રસન્ન થઈને મહાવનમાં કૃશ થઈ ગયેલા તથા વર આપવાને યોગ્ય નકુલને આપ્યું. ૧૦, ૧૧. દુર્યુધનું ભુવન સર્વથી સુંદર હતું; તે શોભાયમાન સુવર્ણથી શણગારેલું તથા વિકસિત કમળના પત્ર સમાન નેત્રવાળી સ્ત્રીઓના શયનથી યુક્ત હતું, તે ઘર નિરંતર પ્રિય કરનારા સહદેવને આપ્યું અને તે પામીને જેમ કૈલાસને પામીને કુબેર આનંદ પામે તેમ તે આનંદ પામ્યો. ૧૨, ૧૩. હે રાજન્ ! યુયુત્સુ, વિદુર, સંજય, સુધર્મા અને ધૌમ્ય, એ સર્વે પોતપોતાના ભુવનમાં ગયા. ૧૪. વાલ્મ જેમ પર્વતની ગુફામાં પેસે તેમ, પુરૂષમાં વ્યાપ્ત જેવા કૃષ્ણ પરમાત્માએ, સાત્યકિસહિત અર્જુનના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૫. તે સ્થળોમાં ભોજન અને ખાનપાનવડે પ્રસન્ન થયેલા તથા અત્યંત સુખવડે રાત્રિ વસેલા, અને સુખથી પ્રાતઃકાળમાં જગ્રત થયેલા તે સર્વે યુધિષ્ઠિર રાજનું ઉપાસન કરતા હતા. ૧૬.

॥ તત્ર મહાજ્ઞપાનૈસ્તે મુદિતાઃ સુસુઓષિતાઃ ॥

સુસુપ્રબુદ્ધા રાજાનમુપતસ્થુર્યુધિષ્ઠિરમ્ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गृहविभागे गुर्जरभाषायां चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

અધ્યાય ૪૫ મેઘ-યુધિષ્ઠિર-કૃષ્ણ સમાગમ.

જનમેજય ઉવાચ ॥ પ્રાપ્ય રાજ્યં મહાબાહુર્ધર્મપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ॥

યદન્વદકરોહિપ્રસ્તામ્ને સ્ફુ મિહાર્દસિ ॥ ૧ ॥

જનમેજય કહે છે:-“ હે વિપ્ર ! ધર્મના પુત્ર મહાબાહુ યુધિષ્ઠિરે, રાજ્ય પામીને બીજું
જે ક્યું તે મને આ સમયે કહેવું ઘટે છે. ૧. હે મુનિ ! ત્રણ લોકના પરમ ગુરૂ અને
ઈંદ્રિયોના સ્વામી ભગવાન કૃષ્ણ વીરે, પણ જે ક્યું તે પણ મને કહેવું જોઈએ. ” ૨, ૩.
વૈશંપાયન કહે છે:-હે પાપરહિત રાજેન્દ્ર ! વાસુદેવ ભગવાનને આગળ કરીને પાંડવોએ જે
ક્યું તે હું તને યથાર્થ કહું તે સાંભળ. ૪. કુંતીના પુત્ર મહારાજા યુધિષ્ઠિરે, રાજ્ય
પામીને ચારે વર્ષની પ્રજાને યથાયોગ્યરીતે પોતપોતાના સ્થાનમાં સ્થાપન કરી. ૫. તે
પાંડવ રાજાએ, એક હજાર મહાત્મા સ્નાતક બ્રાહ્મણોમાં દરેકને હજાર હજાર મહારો
અપાવી. ૬ વળી જે પ્રકારે તેણે, પોતાના આશ્રિત તથા અનુજીવી-સેવકોને અને અતિ-
શિષ્યોના મનોરથ પૂરા કરીને તૃપ્ત કર્યા, તેજ પ્રકારે દીન અને નિરાધાર લોકોને પણ મનોરથ
પૂરીને તૃપ્ત કર્યા. ૬ તેણે પોતાના પુરોહિત ધૌમ્યને દશ હજાર ગાયો, ધન, સુવર્ણ, રૂપું,
અને અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્ર આપ્યાં. ૭ હે મોટા રાજા ! કૃપાચાર્ય પ્રત્યે તેણે ગુરૂવ્રતિ
શાખીને વર્તન ક્યું અને નિયમિત વ્રતવાળા તે રાજાએ વિંદુરની પૂજા કરી. ૮ દાન આપ-
નારાઓમાં ઉત્તમ તે યુધિષ્ઠિર રાજા, પોતાના સર્વે આશ્રિતોને અનેક પ્રકારનાં ભક્ષ્ય, અન્ન
અને પાન વડે તથા અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્ર, શય્યા, અને આસન વડે સંતોષ પમાડતો હતો.
૯ હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! જનમેજય ! તે મહાયશવાળો રાજા, પ્રાપ્ત થયેલા ધન આદિનું
યથોચિત પાત્ર જોઈને દાન કરતો હતો તથા તેમ કરીને ધૃતરાષ્ટ્રના યુયુત્સુનું પૂજન કરતો
હતો. ૧૦ યુધિષ્ઠિર રાજા, તે રાજ્યનો ભાર ધૃતરાષ્ટ્રને, વિંદુરને અને ગાંધારીને માથે ના-
ખીને સ્વસ્થની પેઠે, સુખેથી રહેતો હતો. ૧૧ હે ભરતર્ષભ ! તેજ પ્રમાણે આખા નગરને
પણ પ્રસન્ન કરીને પછી તે મહાત્મા વાસુદેવની પાસે હાથ જોડીને ગયા. ૧૨ ત્યાં મણિ
અને સુવર્ણથી અલંકૃત મોટા પલંગ ઉપર બેઠેલા, નીલ રંગના મેઘ સમાન કાંતિવાળા
કૃષ્ણને જોયા. ૧૩ તેમનો દેહ તેજવડે પ્રકાશમાન હતો, દિવ્ય અલંકારથી તે અલંકૃત હતા,
પીળું રેશમી પીતાંબર તેમણે પહેરેલું હતું તેથી જાણે સોનામાં જડેલો નીલમણિ હોય તેવા
શોભતા હતા. ૧૪ છાતી ઉપર આવી રહેલા કૌસ્તુભ મણિવડે સર્વ પ્રકારે તે વિરાજમાન
હતા, જાણે ઉદય પામતા સૂર્યવડે ઉદયાચળ પર્વત શોભતો હોય તેમ લાગતું હતું. ૧૫
ત્રણ લોકમાં તેને ઉપમા આપવા જેવો કાંઈ પદાર્થ છે નહિ. એવા પુરૂષ દેહધારી મહાત્મા
વિષ્ણુની પાસે જઈને, રાજા યુધિષ્ઠિર રિમત-હાસ્ય કરીને આ પ્રમાણે મધુર વચન બોલ્યા
કે “ હે શુદ્ધિમાનમાં શ્રેષ્ઠ કૃષ્ણ ! વાડ, સુખવડે તમોએ રાત્રિ નિર્ગમન તો કરી ? હે
અચ્યુત ! કેમ સકળ જ્ઞાન તમને પ્રસન્ન તો છે ? હે શુદ્ધિમાનમાં ઉત્તમ ! દેવી શુદ્ધિ,
આપની સમીપે આશ્રય કરીને રહેલી તો છે ? ૧૬-૧૮ ત્રણ લોકમાં ગમન કરવા યોગ્ય
પરાક્રમવાળા હે ભગવાન ! તમારી કૃપાવડે અમને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું તથા પૃથ્વી અમારા
સ્વાધીનમાં રહેલી છે; તથા અમે જય અને ઉત્તમ યશ પામ્યા અને ધર્મથી અમે પકડ્યા
નહિ. ” ૧૯ એ પ્રકારે ભાષણ કરતા શત્રુઓનું દમન કરનાર ધર્મરાજ પ્રત્યે ભગવાન કાંઈ

બોલ્યા નહિ પણ ધ્યાનયુક્ત થયા. ૨૦

તં તથા માષમાણં તુ ધર્મરાજમરિદમ્ ।

નોવાચ ભગવાન્ કિંચિદ્ધ્યાનમેવાન્વપદત ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
पंचचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

અધ્યાય ૪૬ મો-ભીષ્મપિતામહ પ્રતિગમન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કિમિદં પરમાશ્ચર્યં ધ્યાયસ્યમિતવિક્રમ ।

કાશ્ચિલ્લોકત્રયસ્યાસ્ય સ્વસ્તિ લોકપરાયણ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે અમાપ પરાક્રમવાળા ભગવાન ! તમે ધ્યાન કરો છો એ આ મોટું આશ્ચર્ય શું છે ? હે લોકના પરમસ્થાનરૂપ ! વારૂ, આ ત્રણ લોકનું કલ્યાણ તો છે ના ? ૧ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! હે દેવ ! જગત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ થકી એથો ધ્યાનનો માર્ગ જે તુરીયાવસ્થા તેનું આલંબન કરીને સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ, એ ત્રણે દેહમાંથી તમે નીકળી ગયેલા છો; તેથી માંડે મન વિસ્મય પામે છે. ૨ પ્રાણુપામ આદિક પાંચ કર્મ કરનારા અથવા ગમનાદિક પાંચ કર્મ કરનારા અને શરીરમાં રહેલા વાયુનો તમે નિગ્રહ કર્યો છે. પ્રસન્ન એવાં તમારાં ઇન્દ્રિય તમે મનમાં સ્થાપન કર્યાં છે. ૩ હે ગોવિંદ ! વાણી અને મનને તમે બુદ્ધિમાં સ્થાપન કર્યાં છે. હે દેવ ! શબ્દાદિ ગુણને ભજનારા દેવ તથા શ્રીત્રાદિક ઇન્દ્રિયોને તમે ક્ષેત્રમાં સ્થાપન કર્યાં છે. ૪ તમારાં રૂપાં કંપતાં નથી તથા તમારું મન અને બુદ્ધિ સ્થિર છે. હે માધવ ! લાકડાની પેઠે, ભીંતની પેઠે કે, શિલાની પેઠે તમે ચેષ્ટારહિત દેખાઓ છો. ૫ જેમ વાયુ વિનાની જગોમાં દીવો કંપતો નથી પણ અલ્યા કરે છે, તેમ હે ભગવાન ! હે દેવ ! પાપાણુની પેઠે તમે નિશ્ચળ છો. ૬ હે દેવ ! જે આ ધ્યાનનું કારણ સાંભળવાને હું યોગ્ય હોઉં, અને જે કોઈ ગુપ્ત વાર્તા ન હોય, તો તમારે શરણે આવેલા અને પ્રાર્થના કરનારા મારો સંશય નાશ કરો. ૭ આ જગતના કર્તા અને તેમાં અનેક પ્રકારના ફેરફાર કરનારા (વિકાર કરનારા) પણ તમેજ છો; ક્ષરરૂપ અને અક્ષરરૂપ તમે છો; આદિ અને અંતરહિત તથા સર્વના આદિ પુરૂષોત્તમ તમેજ છો. હે ધર્મ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તમારે શરણે આવેલા, અને મસ્તક વડે તમને પ્રણામ કરનારા તમારા ભક્તને આ ધ્યાનનું યથાર્થ કારણ કહો. ” ૮, ૯ પછી ઇન્દ્રના નાના ભાઈ ભગવાન કૃષ્ણ, પોતાનાં મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના સ્થાનમાં લાવીને, હાસ્ય કરીને બોલ્યા ૧૦ વાસુદેવ કહે છે:—“ અમિ જેમ શાંત થતો હોય તેમ, આણુની શય્યામાં સૂતેલા ભીષ્મ માંડે ધ્યાન કરે છે. હે પુરૂષમાં વ્યાધ જેવા યુધિષ્ઠિર ! તેથી માંડે મન તેઓમાં ગયું છે. ૧૧ વજ્રની ગર્જના જેવા જેના ધનુષ્યના ટંકારને દેવનો રાગ ઇન્દ્ર પણ સહન કરી શકતો નથી, તેને હું મન વડે પામેલો* છું. ૧૨ જેણે સમસ્ત રાજાઓના મંડળને વેગ વડે જીતીને તે ત્રણ કન્યાઓ આણી, તે ભીષ્મને હું મન વડે પામ્યો છું. ૧૩ જેણે ભાર્ગવ

* અર્થાત્ આણશય્યામાં સૂતેલા તે ભીષ્મને હું સંભારે છું.

પરશુરામની સાથે ત્રેવીસ રાત્રિઓ સુધી યુદ્ધ કર્યું પણ પરશુરામથી જીતાયા નહિ તે ભીષ્મને હું મન વડે પામ્યો છું. ૧૪ ઇન્દ્રિય સમુદાયને એકાગ્ર કરીને અને જ્ઞાસાવરોધનની ક્રિયાથી મનનું સંયમન કરીને તે મારે શરણે આવ્યા છે માટે માફ મન તેઓમાં ગયું છે. ૧૫ હે રાજન્ ! ગર્ભ ધારણ કરવાની વિધિ વડે જેને ગંગાએ ધારણ કર્યા હતા તે વસિષ્ઠના શિષ્ય ભીષ્મને હું મન વડે પામ્યો છું. ૧૬ મહા તેજવાળા જે દિવ્ય અસ્ત્રોને ધારણ કરે છે તથા શુદ્ધિમાન જે અંગ સહિત ચારે વેદોને ધારણ કરે છે તે ભીષ્મને હું મન વડે પામ્યો છું. ૧૭ હે પાંડવ ! જમદગ્નિના પુત્ર રામના પ્રિય શિષ્ય અને સર્વ વિદ્યાને ધારણ કરનાર ભીષ્મને હું મન વડે પામ્યો છું. ૧૮ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જાણે છે; તે ધર્મ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મને હું મનવડે પામ્યો છું. ૧૯ પુરૂષમાં વ્યાઘ્ર જેવા તે પોતાનાં કર્મથી સ્વર્ગલોકમાં જશે ત્યારે પૃથ્વી, ચંદ્ર વિનાની રાત્રિ જેવી શોભારહિત થશે. ૨૦ માટે હે યુધિષ્ઠિર ! ભયાનક પરાક્રમવાળા ગંગાપુત્ર ભીષ્મની પાસે જઈને, તેનું પૂજન કરીને તારા મનમાં જે હોય તે પૂછ. ૨૧ હે રાજન્ ! ધર્મ અર્થ, કામ અને મોક્ષની વિદ્યાઓ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો યજ્ઞદિ નિઃશેષ ધર્મ જે ચાતુર્હૃત્ર, -બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય, વાનપ્રસ્થ્ય, અને સંન્યસ્ત એ ચાર આશ્રમધર્મ અને તમામ રાજધર્મ તું તેમને પૂછ. ૨૨ કેમ કે કૌરવની ધુંસરીને ધારણ કરનાર ભીષ્મપિતા અસ્ત પામશે, ત્યારે તે સર્વ જ્ઞાન પણ અસ્ત પામશે માટે હું તને પ્રેરણા કરું છું.” ૨૩ શ્રીકૃષ્ણનું તે ઉત્તમ અને સત્ય વચન સાંભળીને ધર્મને જાણનાર યુધિષ્ઠિર, અશ્રુચક્રી ગદ્ગદ કંઠ થઈને ભગવાનને કહેવા લાગ્યા કે “ હે ભગવાન્ ! તમે ભીષ્મનો જે મહિમા કહ્યો છો, તે પ્રમાણેજ છે, એમાં સંદેહ નથી. હે માધવ ! હું પણ એમજ માનું છું. ૨૪, ૨૫ હે મહા તેજવાળા ભગવાન્ ! ભીષ્મનું મોટું ભાગ્ય અને પ્રભાવ મહાત્મા બ્રાહ્મણોના મુખથી મેં સાંભળ્યા છે. ૨૬ હે શત્રુને નાશ કરનારા તથા યદુકુળને આનંદ આપનારા કૃષ્ણ ! લોકના કર્તા તમો, જે કહ્યો છો, તે વાક્ય યદ્યર્થ છે એમાં કાંઈ વિચારવા જેવું નથી. ૨૭ હે માધવ ! જે તમારી શુદ્ધિ મારા ઉપર કૃપા કરવાની છે, તો પ્રથમ તમને આગળ કરીને અમે ભીષ્મની પાસે જઈએ. ૨૮ સૂર્ય ઉત્તરાયનના થશે, ત્યારે તે પરલોકમાં જશે, માટે હે મહાબાહો ! ભીષ્મપિતાને તમારું દર્શન થવું યોગ્ય છે. ૨૯ તમે આદિદેવ, ક્ષરરૂપ અને અક્ષરરૂપ છો; માટે તમારા દર્શનથી તે ભીષ્મપિતાને મોટો લાભ છે, કેમ કે બ્રહ્મમય નિધિ તમો છો.” ૩૦ વૈશંપાયન કહે છે:-ધર્મરાજનું એવું વચન સાંભળીને પાસે બેઠેલા સાત્યકિને મધુસૂદન ભગવાન કહેવા લાગ્યા કે “મારો રથ તૈયાર કરો.” ૩૧ તેથી શ્રીકૃષ્ણની પાસેથી સાત્યકિ ઉતાવળે ઉઠીને દારૂક સારથિને કહેવા લાગ્યો કે “ શ્રીકૃષ્ણનો રથ તૈયાર કરી બોડી લાવો.” ૩૨ હે રાજસિંહ ! પછી સાત્યકિનું વચન સાંભળીને દારૂકે સુવર્ણથી જેનાં અંગ અલંકૃત કરેલાં છે, -જેમાં બેસવાનાં સ્થાન મરકતમણિ, ચંદ્રકાંત અને સૂર્ય-કાંતથી શોભાયમાન છે, -જેનાં ચક્રો સુવર્ણથી શણગારેલાં છે, -જેનું તેજ સૂર્યના સરખું છે, -જે ઉતાવળે ગમન કરનારો છે, -અનેક પ્રકારના વિચિત્ર માણુથી જેનાં અંગ શોભાયમાન છે, -નવા ઉગેલા સૂર્યના જેવા પ્રતાપવાળો, -વિચિત્ર ગરૂડના ચિહ્નવાળો ધ્વજ વડે સુશોભિત, -સુગ્રીવ અને શૈબ્ય આદિ ઉત્તમ અને મનના સમાન ગતિવાળા તથા જેનાં અંગ સુવર્ણથી અલંકૃત કરેલાં છે એવા ચાર ઉત્તમ અશ્વ જેને બોડેલા છે એવો ઉત્તમ

રથ જોડીને આપ્યો, અને તે દારૂક સારથિએ આવી શ્રીકૃષ્ણને નિવેદન કર્યું. ૩૩-૩૫

સુગ્રીવશૈષ્યપ્રમુલૈર્વરાશ્વૈર્મનોજૈઃ કાંચનમૂષિતાંગૈઃ ।

સંયુક્તમાલેદયદચ્યુતાય કૃતાંજલિર્દારુકો રાજસિંહ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि महापुरुषस्तवो-
नाम गुर्जरभाषायां षट्चत्वारिंशचमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

અધ્યાય ૪૭ મો-ભીષ્મે કરેલું સ્તવન.

जनमेजय उवाच ॥ शरतल्पे शयानस्तु भरतानां पितामहः ।

कथमुत्सृष्टवान् देहं कं च योगमधारयत् ॥ १ ॥

જનમેજય કહે છે:—“ ભરતકુળના રાજાઓના પિતામહ, બાણશય્યામાં સૂતેલા ભીષ્મે શી રીતે દેહત્યાગ કર્યો? તથા કયા યોગની ધારણા કરી? ” ૧ વૈશંપાયન કહે છે:—હે કુરુવંશમાં વ્યાધ જેવા રાજા! પવિત્ર અને એકાગ્ર થઇને મહાત્મા ભીષ્મનો દેહત્યાગ ધ્યાન રાખી સાંભળ ! ૨ ઉત્તરાયનમાં સૂર્ય નિવૃત્તિ પામ્યો, ત્યારે ભીષ્મે એકાગ્ર થઇને સર્વ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને ખેંચીને આત્મામાં આણી. ૩ તે વખતે વેરામાં છે ફિરણ જેનાં એવો સૂર્ય હોય તેમ, સેંકડો બાણથી વ્યાસ દેહવાળા અને ઉત્તમ બ્રાહ્મણોથી વીંટાએલા ભીષ્મ, પરમ શોભાથી શોભતા હતા. ૪ તે બ્રાહ્મણો કોણ કતા તે કહું છું. વેદને જાણનારા વ્યાસ, દેવના ઋષિ નારદ, દેવસ્થાન, વાત્સ્ય, અશ્વમદ, સુમંતું. ૫ જૈમિનિ, મહાત્મા પૈલ, હારીત, લોમશ, બુદ્ધિમાન આત્રેય, યૃહસ્પતિ, શુક્ર, મહામુનિ વ્યવન, સનતકુમાર, કપિલ, વાલ્મીકિ, તુંબરૂ, કુરૂ, મૌદગલ્ય, ભાર્ગવ, પરશુરામ, મહામુનિ તૃષાણિંદુ, પિષ્પલાદ, વાયુ, સંવર્ત, પુલહ, કચ, કાશ્યપ, પુલસ્ત્ય, કૃતુ, દક્ષ, પરાશર, મરીચિ, અંગિરા, કાશ્ય, ગૌતમ, ગાલવ-મુનિ, ધૌમ્ય, વિભાંડ, માંડવ્ય, ધૌમ્ર, કૃષ્ણાનુભૌતિક, ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ઉલૂક, મહામુનિ માર્કે-ડેય, ભાસ્કરી, પૂરણ, કૃષ્ણમુનિ, અને પરમ ધાર્મિક, સૂત, એ મુનિઓ અને બીજા પણ શ્રદ્ધા, શમ, દમ, આદિક ગુણોથી યુક્ત મહાત્મા મહાભાગ મુનિઓના સમુદાયથી વીંટા-એલા, જાણે ગ્રહોથી વીંટાએલો ચંદ્રમા હોય તેમ, ભીષ્મ શોભતા હતા. ૬, ૧૨ પુરૂષોર્મા વ્યાધ જેવા અને બાણશય્યામાં સૂતેલા ભીષ્મ, મન, વચન અને કર્મથી પવિત્ર થઇને તથા હાથ જોડીને શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા તથા આનંદયુક્ત સ્વરે મધુસૂદન ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. વાણીને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, પરમ ધર્માત્મા, સમર્થ ભીષ્મપિતામહ, અને હાથ જોડીને યોગના સ્વામી, જેની નાભિમાંથી કમળ ઉત્પન્ન થયું છે એવા જગતના પતિ, જયશાળી, વિષ્ણુ વામુદેવનું સ્તવન કરવા લાગ્યા. ૧૩-૧૫ ભીષ્મ કહે છે:—“ શ્રીકૃષ્ણનું આરાધન કરવાને ઇચ્છતો હું જે વાણી બોલવાની ઇચ્છા રાખું છું, તે વિસ્તારવાળી તથા સંક્ષેપવાળી વાણી વડે પુરૂષમાં ઉત્તમ ભગવાન પ્રસન્ન થાઓ. ૧૬ પોતાના કે પારકાથી ઉપજેલા દોષથી રહિત, તથા તેવોજ (દોષરહિત) જેને પામવાનો માર્ગ છે, સર્વથી અધિક શક્તિવાળા, તત્ત્વમસિ એ મહા વાક્યના ‘ તત્ ’ પદના અર્થભૂત ઇશ્વર અને હિરણ્યગર્ભ એવા પ્રગ્નના પતિને, સર્વ વૃત્તિઓ વડે સ્પૃહ, સદ્મ અને કારણ, એ ત્રણ દેહને છોડીને હું શરણે જાઉં છું. ૧૭ જે અનાદિ અને અનંત પરબ્રહ્મને દેવ કે, ઋષિઓ જાણતા

નહોતા, પણ સર્વના ધારણ કરનારા, ભગવાન અને હરિ એવા નારાયણ જાણતા હતા. ૧૮ જે નિર્વિકાર પરબ્રહ્મને ઋષિઓના સમુદાય, સિદ્ધ, મોટા નાગ, દેવો અને દેવર્ષિઓ નારાયણ પાસેથી જાણે છે. ૧૯ જેને દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, કે નાગ લોકો, પણ એ કોણ છે, તથા એ ભગવાન ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા, એમ જાણતા નથી. ૨૦ જેમ એક સૂત્રમાં મણિ પરાવાય છે તેમ, જે ભૂતોના સ્વામીમાં સમગ્ર ભૂત, ગુણરૂપ થઈને પ્રવેશ કરે છે તથા નિવાસ કરે છે; જેમ દોરા ઉપર માળા રહે છે તેમ, જે નિત્ય અને દૃઢ એવા તંતુરૂપ વિશ્વના સ્થાનભૂત અને વિશ્વના કર્તારૂપ પરમાત્મામાં કાર્ય અને કારણ જે સત્ અને અસત્ તેથી ગૂંથાએલું વિશ્વ રહેલું છે. ૨૧ જે નારાયણ દેવને હરિ, હજાર માથાં-વાળા, હજાર પગવાળા, હજાર નેત્રવાળા, હજાર બાહુવાળા, હજાર મુકુટવાળા અને સહસ્ર મુખ વડે ઉત્ત્વળ દેવ કહે છે. ૨૨, ૨૩ જેને જગતનું પરમ શરણભૂત, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ, મોટામાં મોટું, ભારેમાં ભારે, અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ તત્વ કહે છે. ૨૪ જેને સામાન્યપણે કર્મનો પ્રકાશ કરનારા મંત્રોમાં, મંત્રના અર્થનું વિવરણ કરનારા બ્રાહ્મણ મંત્રોમાં, કર્મના અંગભૂત દેવતા આદિક સંખ્યાની જ્ઞાન વાક્યોમાં, કેવળ આત્મનું જ્ઞાન કરનારાં વાક્યોમાં, અબાધિત અર્થ જેમાં છે અથવા સામવેદમાં જે બાધરહિત સત્ય કર્મવાળા પરમાત્માનું ગાન થાય છે. ૨૫ જે ભુદ્ધિમાં પ્રગટ દેખાનારા ભટ્ટોના સ્વામી, દેવના બ્રહ્મ, જીવ, મન અને અહંકાર એ ચાર રૂપને વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રબુદ્ધ અને આનંદ એ ચાર પરમ ગુણ અને દિવ્ય નામ વડે ઋષિઓ પૂજે છે. ૨૬ સ્વધર્મથી જેની પ્રીતિને અર્થે કરેલું તપ જે થકી ચિત્તમાં સ્થિર રહે છે, અર્થાત્ જે ઈશ્વરપ્રીત્યર્થ આચરેલો ધર્મ ચિત્તની શુદ્ધિ કરવારૂપ સ્વાર્થજ થાય છે અને જે સર્વનો આત્મા, સર્વને જાણનાર, સર્વરૂપ, સર્વજ્ઞાનરૂપ અને સર્વમાં વ્યાપી રહેલો છે; જેમ અરણીનાં કાષ્ટ પ્રદીપ્ત અગ્નિને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વેદનું રક્ષણ કરવા માટે વસુદેવથકી દેવકી દેવીએ જે દેવને જન્મ આપ્યો છે. ૨૭, ૨૮ ભેદરહિત તથા અકલ્યાણ અને કલ્યાણની ઈચ્છારહિત પુરૂષ, સૂક્ષ્મ ભુદ્ધિ વડે જે પાપરહિત પોતાના આત્મારૂપ સર્વના ઈશ્વર ગોવિંદને હૃદયાકાશમાં જીએ છે. ૨૯ જે પ્રજ્ઞના સ્વામિ પરમેશ્વરનું કર્મ, વાયુ અને ઇંદ્રિયકી અધિક છે જેનું તેજ સૂર્યથકી અધિક છે અને ભુદ્ધિ તથા ઇંદ્રિયો વડે જાણવામાં નથી આવતા, તે પરમેશ્વરને હું શરણે જાઉં છું. ૩૦ ગત કલ્પાદિકની કથાઓમાં જેને “ પુરૂષ ” કહ્યો છે, યુગના આરંભમાં જેને “ બ્રહ્મ ” વધારે કરનાર કહ્યો છે, સર્વનો ક્ષય કરવાના કાળમાં જેને “ સંકર્ષણ ” કહ્યો છે, તે ઉપાસના કરવા યોગ્ય દેવનું અમે ઉપાસન કરીએ છીએ. જે ધણે પ્રકારે પ્રકટ થયેલા અને સર્વ મતોરથ આપનારા ભગવાન આત્માને અનેક પ્રકારનાં કર્મ વડે અનન્ય ભક્તિ કરનારા ભજે છે; જેને જગતનો “ કાશ ” કહે છે તથા જેમાં પ્રજાઓ રહેલી છે; જેમ જળમાં હંસ આદિ જળ પ્રાણીઓ દેખાય છે તેમ જેમાં આ સર્વ વિશ્વ જોવામાં આવે છે. ૩૧-૩૩ જે સત્ય સ્વરૂપ અને ‘ ઐ ’ એ પ્રકારે એક અક્ષરનું બ્રહ્મ છે, જે સત્ અને અસત્થી પર છે જેનો આદિ મધ્ય અને અંત દેવ કે ઋષિઓ જાણતા નથી. ૩૪ દુઃખના પરમ ઔષધરૂપ, આદિ તથા અંત વિનાના, સ્વયંભૂ, સનાતન, જોવામાં ન આવે એવા, અને જાણવામાં ન આવે એવા, જે હરિ તથા નારાયણ નામવાળા સમર્થ દેવને દેવ, અસુર, ગંધર્વ, સિદ્ધ, ઋષિઓ અને મોટા નાગદેવો નિયમપૂર્વક નિત્ય પૂજે છે. ૩૫

જે દેવને “ વિશ્વના કર્તા ” કહે છે, વિશ્વમાં સ્થિતિ કરનારાઓ “ સ્વામી ” કહે છે; તથા “ જગતના અધ્યક્ષ, અક્ષર અને પરમપદ ” કહે છે, તે દેવને હું શરણે જાઉં છું. ૩૬, ૩૭ સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળો, દૈત્યો નાશ કરનારો, અદ્વિતિનો ગર્ભ, જે એક છતાં બાર પ્રકારે જન્મ પામ્યો છે, તે સૂર્યરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૩૮ જે પોતામાં રહેલા અમૃત વડે શુક્લ પક્ષમાં દેવોને અને કૃષ્ણ પક્ષમાં પિતૃઓને તૃપ્ત કરે છે તથા જે બ્રહ્મણ્યોનો રાજા છે તે ચંદ્રરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૩૯ મોટા અધિકારથી (અજ્ઞાનથી) પર, અતિ તેજવાળા (જ્ઞાનસ્વરૂપ) જે પુરૂષને જાણવા વડે મૃત્યુને જીતે છે (મોક્ષ મેળવે છે) તે જ્ઞેયસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૪૦ જે મોટા વિસ્તારવાળા દેવનું ઋગ્વેદની ઋચાઓ સ્તવન કરે છે, અમિ સંબંધી કર્મમાં અપ્વર્યુઓ જેનું સ્તવન કરે છે, મોટા યજ્ઞમાં બ્રહ્મણ્યોના સમુદાય જેનું ગાન કરે છે તે વેદરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૪૧ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ, એમ ત્રણે વેદ જેનું ધામ છે, જે ડાંગરની ધાણી (લાળ), જવનો સાથવો, પરિવાપ, પુરોડાશ, ધીર્મા બોળેલી આહુતિ) અને દૂધ, એ પાંચ આહુતિરૂપ છે, જેના ગાયત્રી આદિક સાત તંતુઓને યજ્ઞમાં વિસ્તારે છે એવા યજ્ઞરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૪૨ આશ્રાવ્ય એ ચાર અક્ષરવડે, અસ્તુઘૌષ્ટ એ ચાર અક્ષરોવડે, યજ એ બે અક્ષરવડે, યેયજામહે એ પાંચ અક્ષરોવડે, ઘષ્ટ એ બે અક્ષરવડે, (એમ સત્તર અક્ષરવડે) જેનો હોમ થાય છે, તે હોમરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૪૩ જે વેદ પુરૂષનું ‘ યજુર ’ એવું નામ છે; ગાયત્રી આદિ છન્દો જેના હસ્તપાદાદિક અવયવ છે; ઋગ્, યજુર્ અને સામન્ એ ત્રણ વેદથી થનારો યજ્ઞ જેનું મસ્તક છે; રથંતર અને બૃહત્ રથંતર એ મંત્રો જેનાં પ્રીતિ વચન છે; એવા સ્તોત્રરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૪૪ જે દેવતાઓના હજાર વર્ષના યજ્ઞમાં ઋષિરૂપ લગવાન સુવર્ણની જેની પાંખો છે એવા પક્ષીરૂપે પ્રકટ થયા, તે હંસરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૪૫ પાદ એટલે શબ્દ અથવા વાક્ય તે જેનાં હસ્તપાદાદિક અંગ છે, સ્વરસંધિ, વ્યંજનસંધિ, વિસર્ગસંધિ, વગેરે સંધિઓ તે જેના આંગળી આદિના માંધા છે, સ્વર અને વ્યંજન જેના અલંકાર છે, જેને દિવ્ય અક્ષર કહે છે, તે વાણીરૂપ બ્રહ્મને મારો નમસ્કાર છે. ૪૬ જેનાં યજ્ઞ અંગ છે એવા વરાહ થઇને જેણે, ત્રણ લોકના હિતને અર્થે પૃથ્વીનો જળમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો, તે વીર્યરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૪૭ યોગ ધારણ કરીને જે, હજાર કુળાઓથી બનાવેલા અને નાગવડે અલંકૃત પદ્મંગમાં શયન કરે છે, તે નિદ્રારૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૪૮ ધર્મને અર્થેજ જેનો વાણી આદિ વ્યવહાર છે એવા અવતારોદારા મોક્ષહેતુ, વેદોક્ત ઉપાયોવડે સતપુરૂષોને તરવાના સેતુરૂપ યોગ ધર્મને જે વિસ્તારે છે તે સત્યરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૪૯ અનેક પ્રકારના ધર્મને આચરનારા અને અનેક પ્રકારનાં ધર્મનાં કૃણને ઇચ્છનારા પુરૂષો, જેને પાશુપત, પંચરાત્ર આદિક તંત્રમાં કહેલા અનેક પ્રકારના ધર્મોવડે પૂજે છે તે ધર્મરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૫૦ કામમય જેમનાં અંગ છે એવા સર્વ દેહધારીઓ, જેના થકી પ્રકટ થાય છે, તથા જે સર્વ પ્રાણીઓનો ઉન્માદ છે, તે કામરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૫૧ દેહાદિકમાં રહેલા જે અન્યક્ત પુરૂષને તથા જીવિમાં રહેલા જે ક્ષેત્રજ્ઞને મોટા ઋષિઓ શોધે છે તે ક્ષેત્રાત્મા પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે. ૫૨ જે જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં રહેલું, ચેતન સ્વરૂપે રહેલું છતાં પણ સાંખ્ય મતના આચાર્યો જેને અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ

જૂત, એમ સોળ ગુણોએ વીંટાએલું કહે છે, તે સાંખ્યસ્વરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૫૩ ગયેલી છે નિદ્રા જેમની, જીવો છે શ્વાસ જેમણે, તથા નિયમમાં રાખી છે ઇન્દ્રિયો જેમણે એવા સત્વ ગુણમાં રહેલા યોગીઓ જે જ્યોતિઃસ્વરૂપને જૂએ છે, તે યોગરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૫૪ જેમને પુણ્ય તથા પાપ બંને નાશ પામવાથી, પુનઃ જન્મ ધારણ કરવાનો લય નથી એવા શાંત સંન્યાસીઓ જેને પામે છે તે મોક્ષસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે, ૫૫ જે હજાર યુગને અંતે, પ્રદીપ્ત જ્વાળાઓવાળો અગ્નિ, પ્રાણી માત્રનું લક્ષણ કરે છે, તે ધોર અમિરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૫૬ સર્વ પ્રાણીનો સંહાર કરીને અને જગતને એક સમુદ્રરૂપ કરીને જે એકલો બાળકરૂપ થઈને શયન કરે છે, તે માયાસ્વરૂપ પરમેશ્વરને નમસ્કાર છે. ૫૭ કમળ સમાન નેત્રવાળા જે અજન્માની નાભિમાંથી ઉપજેલા કમળમાં વિશ્વ સ્થિત થયું છે, તે કમળ સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૫૮ જેમાં ચારે પ્રકારના કામનું પર્યવસાન થાય છે—અંત આવે છે, તે હજાર મસ્તકવાળા, અમાપ આત્મારૂપ, યોગ નિદ્રાસ્વરૂપ પુરૂષને નમસ્કાર છે. ૫૯ જેના કેશસ્થાનમાં મેઘ રહ્યા છે, સર્વે અંગના સંધિઓમાં નદીઓ રહેલી છે, તથા કૂખોમાં ચાર સમુદ્ર રહેલા છે, તે જળ સ્વરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. ૬૦ જે થકી સર્વ જન્મ પામે છે તથા પ્રલય પછી રહેલા સર્વ વિકારો જેનામાં લય પામે છે તે જગતના હેતુરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. જે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સાક્ષીરૂપે સદા બેઠેલોજ છે તથા જગત્રતાવસ્થામાં કર્તારૂપે જે સ્થિતિવાળો છે, તેમજ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ લાવેનો જે દષ્ટા છે, તે દષ્ટા સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૬૨ સર્વ કાર્યમાં જેની શક્તિ કાષ્ઠથી કુંડિત થતી નથી તથા ધર્મનાં કાર્યમાં જે સદા તૈયાર છે, તેમજ જે વૈકુંઠનું રૂપ છે, એવા કાર્યસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૬૩ અધર્મવડે જેની મહત્તા નાશ પામી છે એવા ક્ષત્રિયોનો જેણે, ક્રોધ યુક્ત થઈને એકનીશવાર સંગ્રામમાં સંહાર કર્યો, તે ક્રૂરાત્મક પરબ્રહ્મને હું પ્રણામ કરું છું. ૬૪ પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાન, એમ પ્રાંચ પ્રકારે પોતાના વિભાગ કરીને, શરીરમાં ફરનાર વાયુરૂપે થઈને જે પ્રાણીઓને એષ્ટ કરનારાં કરે છે—કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, તે વાયુસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૬૫ યોગ માયાના બળવડે નટની પેઠે કૃતાદિ યુગોમાં મત્સ્યાદિ અવતાર ધારણ કરે છે તથા માસ, ઋતુ, અયન, વર્ષ; એ કાળના વિભાગો વડે સૃષ્ટિ અને સંહાર કરે છે, તે કાળસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૬૬ તેનું મુખ બ્રાહ્મણ છે, બંને ભુજ ક્ષત્રિયો છે, સમગ્ર ગિરૂ અને ઉદર વૈશ્ય છે તથા જેના ચરણ શૂદ્ર છે, તે વર્ણસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૬૭ જેનું મુખ અગ્નિ છે, મસ્તક સ્વર્ગ છે, નાભિ આકાશ છે, બંને ચરણ પૃથ્વી છે, નેત્ર સૂર્ય છે, બંને કાન દિશાઓ છે, એવા લોકસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૬૮ જે કાળ થકી પર છે, યજ્ઞથકી પર છે, હિરણ્યગર્ભથકી પર છે તથા શુદ્ધ છે, જેનો આદિ કાષ્ઠ નથી તથા જે પોતે જગતનો આદિ છે, એવા વિશ્વના આત્માસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને પ્રણામ છે. ૬૯ રાગ—દ્વેષાદિ ગુણો વડે શ્રીત્રાદિ વિષયોમાં રહેલા અને જેને વિષયનો રક્ષણ કરતાં કહે છે, તે રક્ષણરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. અર્થાત્ જે વિષયમાં આત્માની પ્રીતિ થાય છે, તે વિષયને વાસના રૂપે કરી મનમાં રાખીને તે સંસૃતિ પામે છે, માટે તે વિષયનો રક્ષણ કરતાં (રાખનાર) કહેવાય છે. જે અન્ન અને પીવાના પદાર્થોમાં ધન સ્વરૂપ છે તથા જે રસ અને પ્રાણની વૃદ્ધિ કરનારો છે, તેમજ જે જૂતોને ધારણ કરનારો છે. તે પ્રાણસ્વ-

૩૫ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૭૦ પ્રાણોનું ધારણ કરવા માટે જે ચાર પ્રકારનું અન ખાય છે તથા દેહની માંહે પ્રવેશ કરીને જહરાગ્નિ સ્વરૂપે જે તેનું પાચન કરે છે તે પાચકરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૭૧ પીળાં નેત્રવાળા, જાડા કંઠવાળા, વિકરાળ સ્વરૂપવાળા, અને દાઢ તથા નખરૂપી આયુધવાળા, દાનવના રાજ હિરણ્યકશિપુના પ્રાણ હરનાર તૃસિહરૂપ પરમાત્માને મારો પ્રણામ છે. ૭૨ જેને દેવ, ગંધર્વ, દૈત્ય કે દાનવો તત્ત્વેથી જાણી શકતા નથી, તે સૂક્ષ્મરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૭૩ જે ભગવાન તથા વ્યાપક શ્રામાન અનંત (શેષ) રસાતળમાં રહીને સમગ્ર જગતને ધારણ કરે છે, તે વીર્યસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૭૪ સૃષ્ટિના રક્ષણને અર્થે સ્નેહ પાશરૂપ બંધન વડે પ્રાણીઓને જે મોહ પમાડે છે, તે મોહસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૭૫ શબ્દાદિક પાંચ વિષયોમાં રહેલું જ્ઞાન થવા પછી પ્રાપ્ત થયેલું આત્મજ્ઞાન જેનું જ્ઞાન છે તથા જ્ઞાન વાક્યદ્વારા જેની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ્ઞાનાત્મા પરમેશ્વરને પ્રણામ છે. ૭૬ જેનું અગોચર શરીર છે તથા ભુદ્ધિરૂપ નેત્રાવડે જે સર્વ સ્થળમાં ભુએ છે, જેમાં અપાર વિષયો સમાઈ રહેલા છે, તે દિવ્ય પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૭૭ જટાધારી, નિરંતર દંડધારી તથા લાંબા ઉદરવાળું જેનું શરીર છે, તેમજ કમંડુ-ળના જળવડે દૈત્યોનો જે નાશ કરે છે, એવા બ્રહ્મસ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રણામ છે. ૭૮ શ્વળધારી, દેવતાઓના સ્વામી, ત્રણ નેત્રવાળા તથા ભસ્મવડે ચોપડેલું છે ઉર્ધ્વ લિંગ જેનું એવા, મહાત્મા રૂદ્રરૂપ પરમાત્માને મારો પ્રણામ છે. ૭૯ મસ્તક ઉપર જેણે અર્ધ ચંદ્ર ધારણ કર્યો છે, જેણે સર્પનાં યજ્ઞોપવીત ધારણ કર્યા છે તથા પિનાક ધનુષ્ય અને શ્વળ જેના હાથમાં છે એવા, ઉગ્ર સ્વરૂપ પરબ્રહ્મને મારો પ્રણામ છે. ૮૦ સર્વ ભૂતના આત્મા-રૂપ, અહંકારના અંતરૂપ અને ક્રોધ, મોહ તથા દ્રોહરહિત, શાંત સ્વરૂપ પરબ્રહ્મને મારો પ્રણામ છે. ૮૧ સર્વ વિશ્વ જેને વિષે છે, સર્વ વિશ્વ જેના થકી ઉદ્ભવ પામ્યું છે, જે પોતે સકળ વિશ્વરૂપ છે, જે સર્વ સ્થાનમાં છે, તથા જે સર્વ વિશ્વમય છે, તે સર્વ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મને નિરંતર મારો પ્રણામ છે. ૮૨ હે વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર ! હે વિશ્વના આત્મા-રૂપ ! હે વિશ્વના હેતુ ! તમને નમસ્કાર છે; તમે નિત્યમુક્ત છો, કેમ કે તમે પાંચે મહા-ભૂતથી પર છો. ૮૩ ત્રણ લોકમાં અને તેથી પર પણ વિદ્યમાન એવા તમને ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણે કાળમાં નમસ્કાર છે; સર્વે દિશાઓમાં તમને નમસ્કાર છે; સર્વ જગત-મય લંડાર તમે છો. ૮૪ હે ભગવાન ! હે વિષ્ણુ ! હે લોકોના ઉત્પત્તિસ્થાન ! હે નિર્વિ-કાર ! તમને પ્રણામ છે; હે હર્ષાકિશ ! તમેજ જગતના કર્તા અને પરાજ્ય ન પામેો એવા સંહારકર્તા પણ છો, ૮૫ તમારા દિવ્યભાવને હું ત્રણે કાળમાં જોઈ શકતો નથી, પણ તમારું જે સનાતન રૂપ છે, તેને હું યથાર્થ જોઈ શકું છું. ૮૬ તમારા મસ્તકવડે સ્વર્ગ વ્યાપ્ત છે, પૃથ્વી દેવી તમારા બન્ને ચરણવડે વ્યાપ્ત છે, તમારા વિક્રમવડે ત્રણે લોક વ્યાપ્ત છે, તમે સનાતન પુરૂષ છો. ૮૭ દિશાઓ, હસ્ત, સૂર્ય, નેત્ર, વીર્ય, શુક્ર, અને પ્રજાપતિ, એ સાત ઉપરના માર્ગ તમોએ વ્યાપ્ત કર્યા છે; એ સાત માર્ગ અમાપ તેજવાળા વાયુના છે તે તમોએ રોક્યા છે. ૮૮ અતસીના પુષ્પ સરખા સ્યામ અને પીળું વસ્ત્ર જેણે ધારણ કર્યું છે એવા અક્ષરરૂપ ભગવાનને જે નમે છે તેમને ભય થતો નથી. ૮૯ શ્રીકૃષ્ણને કરેલો એક પણ પ્રણામ દશ અશ્વમેધ યજ્ઞના ફળની બરાબર છે; દશ અશ્વમેધ કરનાર પુનઃ જન્મ પામે છે, પણ શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરવાથી તો પુનઃ જન્મ મરણનો ભય પણ ટળી જાય

છે. ૯૦ શ્રીકૃષ્ણનું વ્રત કરવારા, શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરનારા, શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરતાં રાત્રે સૂઈને, ફરીને ઉઠીને પણ શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરનારા, તેઓ શ્રીકૃષ્ણના જેવા દેહને પામીને, જેમ મંત્રવડે હોમેલું ઘી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રવેશ કરે છે. ૯૧ નરકના અત્યંત ત્રાસથી રક્ષણ કરવારૂપ મંડળ રચનાર અને સંસારરૂપી નદી તરવાને હોડીના કાષ્ઠરૂપ વિષ્ણુને નમસ્કાર છે. ૯૨ ગાય અને આઘણનું રક્ષણ તથા હિત કરનારા, અને જગતનું રૂંડું કરનારા દેવ કૃષ્ણ-ગોવિંદને નમસ્કાર છે. ૯૩ ‘હરિ’ એ બે અક્ષર પ્રાણને ગમન કરવાના જંગલમાં ભાથારૂપ છે, સંસારનો નાશ કરવાના ઔષધરૂપ છે તથા દુઃખ અને શોકથી રક્ષણ કરનાર છે. ૯૪ જેમ સત્ય વિષ્ણુમય છે; જેમ સર્વ કાંઈ વિષ્ણુમય છે તેથી માફ પાપ પણ નાશ પામે. ૯૫ અર્થાત્ જ્યાં વિષ્ણુ હોય, ત્યાં પાપ રહી શકતું નથી; અને વિષ્ણુ સર્વત્ર છે માટે મારા પાપને રહેવાને સ્થાન ન મળવાથી તે નાશ પામતું જોઈએ. હે કમળનેત્ર ! હે દેવતાઓમાં ઉત્તમ ! તમારે શરણે આવેલા અને ઇષ્ટ ગતિ પામવાને ઈચ્છતા તમારા ભક્તને જે ક્રિયસ્ફર હોય તેનું ચિંતવન કરો. ૯૬ એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરેલા, વિદ્યા અને તપના આદિકારણભૂત, કારણરહિત વિષ્ણુ જનાર્દન દેવ, વાણીરૂપ યજ્ઞવડે પૂજીત થઈને મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૯૭ નારાયણ એ પરબ્રહ્મ છે, નારાયણ એ પરમ તપ છે, નારાયણ એ પરમ દેવ અને નિરંતર સર્વ કાંઈ નારાયણરૂપજ છે.” ૯૮ વૈશંપાયન કહે છે; શ્રીકૃષ્ણમાં સ્થિર મનવાળા ભીષ્મે, એ પ્રકારે વાક્ય બોલીને ‘શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ છે’ એ પ્રમાણે તે સમયે પ્રણામ કર્યો. ૯૯ ભગવાને પણ યોગ્યજાતી ભીષ્મની ભક્તિ જાણીને, તેને ત્રણ લોકનું દર્શન થાય એવું દિવ્ય જ્ઞાન આપીને પોતે પોતાના સ્થળમાં આવ્યા. ૧૦૦ તથા તેજ વખતે યુધિષ્ઠિરે તેમને ધ્યાનમાંથી જગાડ્યા હતા. ભીષ્મે કરેલી સ્તુતિનો શબ્દ વિરામ પામ્યો એટલે બ્રહ્મવાદી મુનિઓ ગદ્ગદ કંઠે થઈને તે મહા બુદ્ધિવાળા ભીષ્મનું વાણીવડે પૂજન કરવા લાગ્યા. ૧૦૧ તેમ પુરૂષમાં ઉત્તમ એવા શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરતા સર્વે આઘણુ એઠો, ધીમે ધીમે વારંવાર ભીષ્મની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૧૦૨ ભગવાન પુરૂષોત્તમ, ભીષ્મના ભક્તિયોગને પોતાના યોગ્યજાતી જાણીને આનંદ પામ્યા તથા એકાએક ઉઠીને રથમાં બેઠા. ૧૦૩ એક રથમાં શ્રીકૃષ્ણ તથા સાત્યકિ બેશીને ગયા. બીજા રથમાં મહાત્મા યુધિષ્ઠિર તથા અર્જુન બેશીને ગયા. ૧૦૪ એક રથમાં ભીષ્મને અને નકુલ-સહદેવ બેશીને ગયા; તથા કૃપાચાર્ય, યુયુત્સુ, સુત, અને શત્રુને તાપ પમાડનારા સંજય, એ પુરૂષએઠો નગરના જેવા મોટા રથમાં બેશીને તથા ચક્રના મોટા ઘડઘડાટથી પૃથ્વીને કંપાવતા, ભીષ્મની પાસે ગયા. ૧૦૫, ૧૦૬ પાંચી પુરૂષમાં એક અને આનંદ પામેલા કેશી નામે દૈત્યને હણનાર શ્રીકૃષ્ણે, માર્ગમાં આઘણોએ ઉચ્ચારેલી સ્તુતિયુક્ત વાણી સાંભળી તથા તેમણે મનમાં હર્ષ પામીને હાથ જોડી પ્રણામ કરતાં બીજા કાંઈ મનુષ્યનું અભિનંદન કર્યું. ૧૦૭.

તતો ગિરઃ પુરુષવરસ્તવાન્વિતા દ્વિજેરિતાઃ પથિ સુમનાઃ સ શુશ્રુવે ।

કૃતાંજલિ પ્રણતમથાપરં જનં સ કેશિહા મુદિતમનાઽધ્યનંદત ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि गजधर्मानुशासनपर्वणि भीष्मस्तवराजो-
नाम गुर्जरभाषायां सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

અધ્યાય ૪૮ એ-પરશુરામનું આપ્તમાન.

વૈશંપાયન ઉવાચ ॥ તતઃ સ ચ હૃષીકેશઃ સ ચ રાજા યુધિષ્ઠિરઃ ।

કૃપાદયશ્ચ તે સર્વે ચત્ત્વારઃ પાંડવાશ્ચ તે ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી શ્રીકૃષ્ણ, રાજા યુધિષ્ઠિર. કૃપાચાર્ય આદિ સર્વ, અને બીજા આદિ ચારે પાંડવો, ધ્વજઓ અને નિશાનવડે શીલતા, ઉતાવળે ગમન કરનારા અશ્વોથી યુક્ત, અને નગર જેવા મોટા રથમાં બેસીને ત્વરાથી કુરૂક્ષેત્રમાં ગયા. ૧,૨ કુરૂક્ષેત્રમાં આવીને તેમણે જોયું તો તે કૈશ, મન્મથ અને અસ્થિથી ભરાઈ ગયેલું છે, જ્યાં મહાત્મા ક્ષત્રિયોએ પોતાના દેહનો ત્યાગ કરેલો છે. ૩ જાણે પર્વતો પડેલા હોય તેમ હાથી અને ઘોડાઓના દેહનાં અસ્થિના ઢગલા પડેલા છે, માણસના મસ્તકનાં તુમકાં, જાણે સર્વત્ર શંખ પડેલા હોય, હજારો ચિતાઓથી વ્યાપ્ત અને હજારો કવચ તથા હથિઆરોથી સમાકુળ તે કુરૂક્ષેત્ર, જાણે કાળને મદિરાપાન કરવાની ભૂમિ હોય તથા પાન કર્યા પછી તેનો ત્યાગ કર્યો હોય તેવું દેખાતું હતું. ૪,૫ જ્યાં જૂતનાં ટોળાં ફર્યા કરે છે અને રાક્ષસના સમુદાય જેનું સેવન કરે છે એવા કુરૂક્ષેત્રને જોતા જોતા તે મહારથીઓ ચાલ્યા. ૬ રસ્તે જતાં સર્વ યાદવોને આનંદ આપનારા મહાબાહુ કૃષ્ણે, યુધિષ્ઠિરને પરશુરામનું પરાક્રમ કહેવા માંડ્યું. ૭ “હે પાર્થ ! પરશુરામે, પૃથ્વીને એકીશવાર નક્ષત્રિયા કરીને, પેલા દૂર જે પાંચ રામહદ દેખાય છે, તેમાં ક્ષત્રિયોનાં રૂધિરવડે પિતૃઓનું તર્પણ કર્યું પછી પરશુરામ ક્ષત્રિયવધ કરવારૂપ કર્મથી વિરામ પામ્યા.” ૮-૯ યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“તમે જેમ કહો છો કે પૂર્વે રામે એકીશવાર પૃથ્વીને ક્ષત્રિય વિનાની કરી, તેમાં મને મોટા સંશય છે. ૧૦ હે યાદવશ્રેષ્ઠ ! હે અમાપ વિક્રમવાળા કૃષ્ણ ! ક્ષત્રિયનું બીજ જ્યારે પરશુરામે બાળા નાખ્યું ત્યારે પુનઃ ક્ષત્રિય જાતિની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ? ૧૧ હે યાદવશ્રેષ્ઠ ! મહાત્મા ભગવાન પરશુરામે શા માટે ક્ષત્રિયનું બીજ ઉમેડી નાખ્યું તથા પુનઃ વૃદ્ધિ શી રીતે પામ્યું? ૧૨ મોટા રથયુદ્ધથી કરોડો ક્ષત્રિયો હણાયા છતાં, પણ હે બોલનશીરોઓમાં શ્રેષ્ઠ કૃષ્ણ ! પૃથ્વી ક્ષત્રિયોવડે વ્યાપ્ત પુનઃ કેવી રીતે થઈ. ૧૩ હે યદુકુળમાં વ્યાધ જેવા કૃષ્ણ ! ભૃગુના પુત્રીત વંશમાં થયેલા મહાત્મા પરશુરામે પૂર્વે કુરૂક્ષેત્રમાં શાને અર્થે આ ક્ષત્રિય જાતિનો વિનાશ કર્યો? ૧૪ હે વૃષ્ણ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા ગરૂડધ્વજ ! હે ઇન્દ્રના નાના ભાઈ કૃષ્ણ ! એ મારા સંશયને નિવૃત્ત કરો ! કેમ કે વેદ પણ તમારા થકી પર નથી. ૧૫ વૈશંપાયન કહે છે:—પછી ગદના મોટા ભાઈ શ્રીકૃષ્ણે, અત્રિતમ બળવાળા તે યુધિષ્ઠિરને તે સમયે જે રીતે ક્ષત્રિયોથી પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઈ, તે સર્વે જેમ બન્યું હતું તેમ સમગ્ર તત્વથી કહ્યું. ૧૬

તતો યથાવત્ સ ગદ્રાગ્રજઃ પ્રભુઃ શંશલ તમ્મૈ નિશ્ચિલેન્ તત્ત્વતઃ ।

યુધિષ્ઠિરાયાપ્રતિમૌજસે તદા યથામવન્ ક્ષત્રિયસંકુલા મહી ॥ ૧૬ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मनुशासनपर्वणि रामोपाख्यानं
मूर्जरभाष्यं ॥ अक्षयसिंहसंस्कृतोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

અધ્યાય ૪૯ મો-પરશુરામનું આખ્યાન.

વાસુદેવ ઉવાચ ॥ ગૃણ કૌતેય રામસ્ય પ્રભાવો યો મયા શ્રુતઃ ।

મહર્ષીણાં કથયતાં વિક્રમં તસ્ય જન્મ ચ ॥ ૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:-“ હે યુધિષ્ઠિર ! મેં મોટા ઋષિઓના મુખથી પરશુરામનો જે પ્રભાવ, પરાક્રમ અને જન્મ સાંભળ્યાં છે તે કહું છું, સાંભળ ! ૧ વળી જન્મદક્ષિના પુત્ર પરશુરામે, કરોડો ક્ષત્રિયોનો જે રીતે સંહાર કર્યો તથા જે પુનઃ રાગ્ન્યોના વંશમાં ઉત્પન્ન થયા અને ભારતના સંગ્રામમાં હણાયા તે સર્વ હું તને કહું છું. ૨ જહ્નુ, રાજને। પુત્ર “અજ” નામે થયો તેનો પુત્ર બાલાકાશ્વ અને તેનો પુત્ર ધર્મને બાણનાર “કુશિક” નામે થયો. ૩ પૃથ્વીમાં ઈંદ્રના સરખા તે કુશિક રાગ્ન્યે, ઉત્તમ તપ કર્યું અને તેથી અજીત તથા ત્રણ લોકના ઈશ્વર એવા પુત્રને પામ્યો. ૪ તેને ઉગ્ર તપવાળો અને પુત્ર ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ બોધને, સહસ્ર નેત્રવાળો ઈંદ્ર પોતેજ તેની સ્ત્રીના ગર્ભમાં ગયો. ૫ હે રાજન ! દેવતાઓનો સ્વામી ઈંદ્ર તેનો પુત્ર થયો અને તે ઈંદ્ર, કુશિકનો પુત્ર “ગાધિ” નામે કહેવાયો. ૬ હે સમર્થ રાજન ! તે ગાધિને સત્યવતી નામે એક કન્યા થઈ, તેને સમર્થ ગાધિએ, ભૃગુના પુત્ર ઋચીક સાથે પરણાવી. ૭ હે કુરંદન ! સત્યવતીના પવિત્રપણાથી પ્રસન્ન થયેલા ભાર્ગવ ઋચીકે, પોતાને તથા ગાધિને પુત્ર થવાને માટે ચર (ભાત) રાંધ્યો. ૮ પછી તે સમયે ભૃગુપુત્ર ઋચીક, પોતાની સ્ત્રી સત્યવતીને બોલાવીને કહેવા લાગ્યા કે “આ ચરનો ઉપયોગ તારે કરવો તથા આ ચરનો ઉપયોગ તારી માતાએ કરવો. ૯ તેથી તારી માતાને તેજસ્વી, ક્ષત્રિઓથી અજેય, અને લોકોમાં મોટા ક્ષત્રિયોનો નાશ કરનાર ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ પુત્ર ઉત્પન્ન થશે. ૧૦ હે કલ્યાણિ ! અને આ ચરને લીધે તને પણ ધૃતિવાળો, શમગુણ યુક્ત, તપવાળો અને શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ પુત્ર પ્રાપ્ત થશે.” ૧૧ પોતાની સ્ત્રીને એ પ્રમાણે કહીને ભૃગુને આનંદ આપનાર, તપમાં આસક્ત, શ્રીમાન ઋચીક ઋષિ, અરણ્યમાં ગયા. ૧૨ એ વખતે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળેલા ગાધિરાજ, સ્ત્રીસહિત ઋચીક ઋષિના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યો. ૧૩ હે રાજન ! તે સમયે બન્ને ચર હાથમાં લેઈને સત્યવતીએ હર્ષથી વ્યગ્ર થઈને પોતાના સ્વામીએ, કહેલું વચન પોતાની માતાને નિવેદન કર્યું. ૧૪ હે યુધિષ્ઠિર ! તેની માતાએ, ભૂલથી પોતાનો ચર પોતાની પુત્રી સત્યવતીને આપ્યો તથા તેને। ચર પોતાની પાસે રાખ્યો. ૧૫ હવે તે સમયે સત્યવતીએ, ક્ષત્રિયનો અંત કરનારો અને દેહથી ભયાનક દેખાવવાળો ગર્ભ ધારણ કર્યો. ૧૬ પછી ભૃગુઓમાં વ્યાધ જેવા ઋચીક ઋષિએ, પોતાની સ્ત્રી સત્યવતીને તથા તેના ગર્ભમાં રહેલા ક્ષત્રિયને બોધને, પોતાની દેવાંગના સમાન રૂપવાળી પત્ની પ્રત્યે કહ્યું કે “હે ભદ્રે ! તને તારી માતાએ છેતરી છે; તારો ચર બદલાયો છે, તેથી તારો પુત્ર અત્યંત ક્રૂર કર્મ કરનારો અને અમર્ષવાળો થશે; અને તારો ભાઈ તપમાં આસક્તિવાળો તથા બ્રહ્મરૂપી થશે. ૧૭, ૧૮ કેમકે આ અત્યંત મોટું સકળ બ્રહ્મનેજ તારા ચરમાં મોકલું હતું તથા સકળ ક્ષત્રિય જાતનું વીર્ય તારી માતાના ચરમાં મોકલું હતું. ૧૯ પણ હે જન ! એ ચર બદલાઈ ગયા માટે હવે એમ થવાનું નથી, એટલે તને બ્રાહ્મણ પુત્ર અને તારી માતાને ક્ષત્રિય પુત્ર થશે નહિ, પણ તારી માતાને બ્રાહ્મણ પુત્ર થશે અને તને ક્ષત્રિય પુત્ર થશે.” ૨૦ સ્વામીએ એ પ્રમાણે કહ્યું તે

સાંભળીને મહાભાગ્યવતી સત્યવતી, તે કાળે ઋચીકને મસ્તક નમાવી પગે પડી અને ધૂળતી ધૂળતી આ પ્રમાણે બોલી કે “ હે પ્રભો ! હે ભગવાન ! આ સમયે તમારે ‘ તું બ્રાહ્મણને વિષે અધમ પુત્ર પામીશ ’ એવું વચન બોલવું ઘટતું નથી. ” ૨૧,૨૨ ઋચીક કહે છે : “ હે ભદ્રે ! તને એવો પુત્ર થાય, એમ કાંઈ મેં સંકટપ ક્યો નથી, પણ ચરૂ બદલાયો તે હેતુથી ઉગ્ર કર્મવાળો પુત્ર તારા ગર્ભમાં ઉપજ્યો છે. ” ૨૩ સત્યવતી કહે છે : “ હે મુનિ ! જે તમે ધારો તો જગતને ઉત્પન્ન કરી શકા, તો પછી પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો, એમાં તમારે શી મોટી વાત છે ? માટે હે સ્વામિન્ ! શમ ગુણુવાળો અને સરળ પુત્ર મને આપવો ઘટે છે. ” ૨૪ ઋચીક કહે છે : “ હે ભદ્રે ! હું, પૂર્વે કોઈ સમય સ્વપ્નમાં પણ અસત્ય બોલ્યો નથી તો પછી અમિનું સ્થાપન કરીને મંત્ર-સહિત ચરૂ તૈયાર કરવામાં માંડે વચન અસત્ય કેમ થઈ શકે ? ૨૫ હે ભદ્રે ! મેં પૂર્વથીજ જ્ઞેએલું તે તથા તપ વડે પણ જાણેલું છે કે, તારા પિતાનું સકળ કુળ બ્રહ્મરૂપ થશે. ” ૨૬ સત્યવતી કહે છે : “ હે સ્વામિન્ ! હે જ્ય કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! વારૂ, તમારો તથા મારો પૌત્ર એ પ્રકારનો બલે થાય, પણ મને શમ ગુણુવાળો પુત્ર મળે, એમ કૃપા કરો. ” ૨૭ ઋચીક કહે છે : “ હે સુંદરી ! પુત્ર કે પૌત્રમાં મારા મનથી કાંઈ વિશેષ નથી માટે હે ભદ્રે ! તું જેવું વચન બોલી છે તે પ્રમાણે થશે. ” ૨૮ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે. પછી સત્યવતીએ, તપમાં આસક્તિવાળા, શાંત અને નિયમિત વ્રત-વાળા ભુગુના વંશજ પુત્ર જમદગ્નિને જન્મ આપ્યો. ૨૯ અને કુશિકના પુત્ર ગાધિ રાજાને “ વિશ્વામિત્ર ” નામે પુત્ર થયા, તથા તેને સકળ બ્રહ્મગુણોથી યુક્ત બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ. ૩૦ એ રીતે ઋચીકે, તપના લાંડારૂપ જમદગ્નિને જન્મ આપ્યો તથા જમદગ્નિએ પણ મહાદારૂણ, સર્વ વિદ્યાના અંતને પામેલા, ધનુર્વેદની પાર ગયેલા ક્ષત્રિયના હજુનાર, અને પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિ જેવા, શ્રેષ્ઠ પુત્ર પરશુરામને જન્મ આપ્યો. ૩૧,૩૨ તે પરશુરામે ગંધમાદન પર્વતમાં જઈને, શંકરને પ્રસન્ન કરીને વરદાનમાં તેમની પાસેથી અસ્ત્ર તથા અમાપ તેજવાળા ફરસીને માગી લીધી. ૩૩ તે ફરસીની ધારા કોઈ વખત કુંકિત થાય તેવી નહોતી; એવી અંકુઃ ધારવાળી, બળતા અગ્નિના સરખી તેજવાળી, અને જેની શક્તિનું મનુષ્યભૂદયથી માપ થઈ શકે નહિ એવી ફરસી વડે તે પરશુરામ લોકમાં અપ્રતિમ થયા. ૩૪ એ સમયમાં કૃતવીર્યનો પુત્ર અને દૈહ્ય દેશનો રાજા, બળવાન અને તેજસ્વી ક્ષત્રિય “ અર્જુન ” નામે હતો. ૩૫ તેને દત્તાત્રેયની કૃપાથી હજાર બાહુ પ્રાપ્ત થયા હતા તથા તે ચક્રવર્તી અને મહા તેજસ્વી હતો. તે પરમ ધર્મને જાણનારા રાજાએ, પોતાના બાહુ અને અસ્ત્રના બળથી સંગ્રામમાં સાતદ્વીપ અને પર્વતો સહિત આખી પૃથ્વી જીતીને, અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી તે સર્વ પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને આપી. ૩૬,૩૭ હે યુધિષ્ઠિર ! તપાયુક્ત થયેલા અગ્નિએ તે પરાક્રમી સહસ્રાર્જુનની પાસે જઈને ભિક્ષા માગી, તેથી તેણે, અગ્નિને ભિક્ષા આપી. ૩૮ એટલે તેના બાહુના અગ્ર ભાગમાંથી નીકળેલો વીર્યવાન અગ્નિ ગામ, નગર, દેશ અને ગાયોના ગોઘને બાળી નાંખવાની ઇચ્છાથી પ્રજ્જળવા લાગ્યો. ૩૯ મોટા ઓજવાળા અને પુરૂષમાં ઇંદ્રસમાન તે કાર્તવીર્યના પ્રભાવથી અગ્નિ, પર્વત અને વનસ્પતિઓને બાળવા લાગ્યો. ૪૦ સહસ્રાર્જુન સહિત તે અગ્નિએ, પવન વડે વૃદ્ધિ પામીને મહાત્મા વસિષ્ઠના રમણીય અને શત્રુ આશ્રમને આપ્યો. ૪૧ જ્યારે કાર્તવીર્ય સહસ્રાર્જુન આશ્રમ બાળી મૂક્યો, ત્યારે વીર્યવાન અને ધર્મયુક્ત વસિષ્ઠે, ક્રોધથી તે અર્જુનને શાપ દીધો કે, “ જેથી

તે આ માફ મોટું વન પણ છોડ્યું નહિ, અને બાળા મૂક્યું માટે હે અર્જુન ! સંત્રામમાં પરશુરામ તારા બાહુઓ કાપી નાંખશે. ” ૪૨, ૪૩ હે ભારત ! મહાતેજવાળો સહસ્રાર્જુન બળવાન અને નિરંતર શમ ગુણવાળો હતો તથા બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરનાર, શરણે આવેલાને શરણ આપનાર, દાતા અને શરો હતો. ૪૪ તેથી તે મહાત્માએ દીધેલા શાપનો તે સમયે કોઈ વિચાર કર્યો નહિ. તેના પુત્રો બળવાન હતા તથાપિ શાપ વડે પિતાનો વધ થવાને નિમિત્તભૂત થઈ પડવાને, ગર્વિષ્ઠ અને નિરંતર દુષ્ટ થતા હતા. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હૈહય દેશનો રાજા શુદ્ધમાન કાર્તવીર્ય (સહસ્રાર્જુન) ન જાણતાં, તે પુત્રોએ જમદગ્નિની ગાયના વત્સને આપ્યો; તે નિમિત્તથી મહાત્મા પરશુરામનું યુદ્ધ થયું. ૪૫, ૪૭ અને કોષયુક્ત થયેલા પરશુરામે, અર્જુનના બાહુ છેદીને, ત્યાં ભ્રમણ કરતા વત્સને રાજપુત્રોના અંતઃપુરમાંથી પોતાના આશ્રમમાં આપ્યો. ૪૮ હે રાજન ! પછી અર્જુનના તે મૂર્ખ પુત્રો, એકલા થઈને મહાત્મા જમદગ્નિના આશ્રમમાં ગયા અને તે શુદ્ધિહીન પુત્રોએ, લાલાના અગ્ર વડે જમદગ્નિનું માથું ધડ ઉપરથી નીચે પાડ્યું. તે વખતે યશવાળા પરશુરામ સમિધ તથા દર્ભ લેવાને ગયા હતા. ૪૯, ૫૦ ત્યાંથી પાછા આવ્યા અને પિતાનો વધ થયેલો જાણ્યો, ત્યારે પરમ ક્રોધવાળા પરશુરામે, તે અમર્ષ વડે પૃથ્વીને નક્ષત્રિયા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને હાથમાં શસ્ત્ર લીધું. ૫૧ પછી ભૃગુકુળમાં વ્યાઘ્ર જેવા વીર્યવાન પરશુરામે, પરાક્રમ કરીને તત્કાળ સહસ્રાર્જુનના પુત્ર અને પોત્રોને મારી નાખ્યા તથા હજારો હૈહયને મારીને અત્યંત ક્રોધવાળા તે ભાર્ગવે, પૃથ્વીને રૂધિરના કાદવવાળી કરી નાંખી. ૫૨, ૫૩ મોટા તેજવાળા પરશુરામ, તત્કાળ પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિયા કરીને અત્યંત કૃપાચક્રી વીંટાઈને વનમાં ગયા. ૫૪ હજારો વર્ષ વીત્યા પછી. ક્રોધક કાળે સ્વભાવેજ ક્રોધવાળા તે સમર્થ પરશુરામની લોકમાં નિંદા થવા લાગી. ૫૫ તે એમ થયું કે, ત્રિશ્ચમિત્રનો પૌત્ર અને રૈભ્યનો પુત્ર મહાતપસ્વી “ પરાવસુ ” નામે હતો. હે મોટા રાજા ! તેણે મનુષ્યોની સભામાં પરશુરામની નિંદા કરીને કહ્યું કે “ હે રામ ! યયાતિના પતનમાં પ્રતર્દન આદિક યજ્ઞમાં જેઓ આવેલા છે, તેઓ શું ક્ષત્રિય નથી ? ૫૬, ૫૭ તમે પરશુરામ મિથ્યા પ્રતિજ્ઞાવાળા છો અને મહેષ્યોની સભામાં બ્રાહ્મણ વૃથા મારો છો; અને ક્ષત્રિય વીરોના ભયથી પર્વતમાં જઈને ભરાઈ બેસો છો. ૫૮ તમે નિઃક્ષત્રિયા કરેલી પૃથ્વી ફરીને સેંકડો ક્ષત્રિયોથી વ્યાપ્ત થઈ ગઈ છે. ” એ પ્રમાણે પરાવસુનું વચન સાંભળીને પરશુરામે હાથમાં શસ્ત્ર લીધું. ૫૯ હે રાજન ! પછી જે સેંકડો ક્ષત્રિયો તેણે હણ્યા હતા તેમાંથી મોટા વીર્યવાળા ક્ષત્રિયો સેંકડો પ્રકારે વૃદ્ધ પામીને પૃથ્વીના ધણી થયા. ૬૦ હે રાજન ! તેણે પુનઃ તેમને તથા બાળકોને પણ તત્કાળ મારી નાંખ્યા, પણ તે કાળે જે બાળક ગર્ભમાં રહેલા હતા તે વડે પૃથ્વી પુનઃ વ્યાપ્ત થઈ. ૬૧ પરશુરામે, પણ જે જે ગર્ભ જન્મ પામ્યો તેને તેને ફરીને પણ હણ્યો અને તે કાળે ક્ષત્રિયોની સ્ત્રીઓના ટ્રાઇ પણ બાળકોને જીવતા રહેવા દીધા નહિ. ૬૨ એ પ્રમાણે તે સમર્થ પરશુરામે, એકવીશ વાર નિઃક્ષત્રિયા પૃથ્વી કરીને અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો તથા તે યજ્ઞના અંતમાં કશ્યપ મુનિને દક્ષિણમાં આપી પૃથ્વી આપી. ૬૩ તે વખતે હે રાજન ! ક્ષત્રિયોને શેષ રહેવા દેવા માટે કશ્યપે, જે હાથમાં શરવો ઝાલેલો હતો તે હાથથી બતાવીને પરશુરામને આ વચન કહ્યું કે “ હે મહામુનિ પરશુરામ ! દક્ષિણ સમુદ્રના તીર ઉપર જાઓ; મારા દેશમાં તમારે વસવું નહિ. ” ૬૪, ૬૫ પછી જેના બીજા છેડા ઉપર પૃથ્વી છે એવો “ શ્વ

પાર્શ્વ " નામે દેશ પરશુરામને અર્થે સમુદ્રે, એકાએક નિર્માણ કર્યો. ૬૬ હે મહારાજ ! પછી કશ્યપ મુનિએ, પૃથ્વીનું દાન ગ્રહણ કરીને અને તેમાં બ્રાહ્મણનું સંસ્થાપન કરીને અત્યંત મોટા વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૬૭ પછી હે ભરતએષ ! શૂદ્રો અને વૈશ્યો ઉત્તમ બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ઈચ્છામાં આવે તેમ આચરણ કરવા લાગ્યા. ૬૮ જીવ લોક, રાજા વિનાનો થયો, ત્યારે દુર્બળ લોકાને બળવાન લોકો પીડા કરવા લાગ્યા; કેમ કે તે બ્રાહ્મણોનું સ્વામી-પણું કાંઈના ઉપર પણ રહ્યું નહિ. ૬૯ પછી કાળે કરીને દુરાત્મા કોટિાધી પ્રવૃત્ત થયેલા વિપરીત ધર્મથી પીડા પામેલી પૃથ્વી ઉતાવળે રસાતળમાં પેશી જવા લાગી. ૭૦ ધર્મનું રક્ષણ કરનારા ક્ષત્રિયોએ વિધિ પ્રમાણે નહિ રક્ષણ કરાતી અને ત્રાસથી દ્રવીભૂત થઈ જતી પૃથ્વીને જોઈને, ઉદાર બુદ્ધિવાળા કશ્યપ મુનિએ, તેને પોતાના ઉચ્ચ ધારણ કરી રાખી. પૃથ્વીને ઉચ્ચ વડે ધારણ કરી માટે તે " ઉર્વી " કહેવાય છે. ૭૧ પછી પૃથ્વીદેવીએ કાશ્યપને પ્રમુખ કરીને પોતાનું રક્ષણ થવા માટે યાચના કરી અને રાજાની માગણી કરી. ૭૨ પૃથ્વી કહે છે:—" હે બ્રહ્મન ! મેં, દૈહ્યના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષત્રિય એકને સ્ત્રીઓના ગર્ભમાં રક્ષિત કરેલા છે; હે મુનિ ! તે માંડે રક્ષણ કરો. ૭૩ હે પ્રભો ! નક્ષવાન પર્વતમાં રીંછોએ, ઉછેરેલો પૌરવનો વંશજ વિદુરથનો પુત્ર છે. ૭૪ તેજ પ્રમાણે યજ્ઞ કરાવનારા, અમાપ બળવાળા, દયાળુ, પરાશર મુનિએ, સૌદાસના વંશજનું રક્ષણ કર્યું છે, તે ક્ષત્રિય છતાં પણ શૂદ્રની પેઠે તે મુનિનાં સર્વે કર્મ કરે છે માટે " સર્વકર્મા " એવું તેનું નામ પાડેલું છે; એ રાજા માંડે રક્ષણ કરો ! ૭૫, ૭૬ હે મુનિ ! મહાતેજસ્વી શિખિનો પુત્ર ગોપતિ નામે છે, તેને વનમાં ગાયોએ ઉછેરેલો છે, તે માંડે રક્ષણ કરો. ૭૭ પ્રતર્દનનો પુત્ર મહા બળવાન વત્સ નામે છે તેને ગાયોના ગોશ્વમાં વત્સોએ ઉછેરેલો છે તે રાજા માંડે રક્ષણ કરો ! ૭૮ દ્વિવાહનનો પૌત્ર અને દિવિરથનો પુત્ર ગંગાના કાંડા ઉપર ગૌતમે સંતાડીને રક્ષણ કરેલો છે. ૭૯ મોટા તેજવાળા અને અત્યંત વૈભવથી અલંકૃત, મહાભાગ બૃહદ્રથ રાજાનું ગૃધ્રકૃટ પર્વતમાં ગાયનાં પૂછડાં સમાન પૂછડાંવાળા વાનરોથી રક્ષણ થયેલું છે. ૮૦ મરૂત રાજાના વંશમાં જે ક્ષત્રિય પુત્રોનું રક્ષણ થયું છે તે સર્વે મરૂતપતિ ઈર્દના સમાન પરાક્રમી છે, તથા તેમનું રક્ષણ સમુદ્રે કરેલું છે. ૮૧ એ ક્ષત્રિયના વંશજ તે તે સ્થળમાં આશ્રય લેઈને રહેલા છે અને શિદિપ, સોની વગેરે જાતિને અવસાન કરી નિર્વાહ કરે છે. જે એ સર્વે માંડે રક્ષણ કરશે તો હું સ્થિર રહી શકીશ. ૮૨ અકિન્ન કર્મવાળા એમના પિતાઓ અને પિતા-મહોને પરશુરામે મારે અર્થે હણ્યા છે: હે મહામુનિ ! મારે તેમનું પૂજન કરવું યોગ્ય છે. ૮૩ હું ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરનારાઓથી માંડે રક્ષણ ઈચ્છતી નથી, પણ જે ધર્મ પ્રમાણે વર્તે છે તેમના વડે હું રક્ષિત રહેવા ઈચ્છું છું માટે તે ઉતાવળે કરો. " ૮૪ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:— પછી પૃથ્વીએ અતાવેલા, વીર્ય વડે માન પામેલા તે ક્ષત્રિય રાજાઓને લાવીને, કશ્યપે, રાજ્યાભિષેક કર્યો. ૮૫ તેમના પુત્રો અને પૌત્રો થયા, જેમના વંશ આજ સુધી સ્થિર થઈ આત્મા આવે છે. હે પાંડવ ! તું મને જે પૂછે છે, તે પૂર્વે એ પ્રમાણે થયેલું છે. " ૮૬ વૈશંપાયન કહે છે:—ધર્મ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરને એ પ્રમાણે કહેતાં કહેતાં, બળવાન સૂર્યની પેઠે દિશાઓને પ્રકાશિત કરતા, યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ, તે સ્થળમાં બેસીને વેગથી જતા હતા. ૮૭

एवं कुर्वन्तं च यदुग्रवीरो युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।

रथैव तेनाशु ययौ महात्मा विशः प्रकाशनं भगवानिवाकः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि तमोपाख्यानं नाम
गुर्जरभाषायां एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

२૬

અધ્યાય ૫૦ મો-શ્રીકૃષ્ણ-ભીષ્મ સમાગમ.

वैशंपायन उवाच ॥ ततो रामस्य तत्कर्म श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।

विस्मयं परमं गत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી યુધિષ્ઠિર રાજા, રામનું તે કર્મ સાંભળી, પરમ વિસ્મય પા-
મીને શ્રીકૃષ્ણને કહેવા લાગ્યા કે, “ હે કૃષ્ણ ! ઇંદ્રની પેઠે મહાત્મા પરશુરામનું પરાક્રમ
વિસ્મય પમાડનારું છે, કે જેણે, ક્રોધ વડે પૃથ્વીને ક્ષત્રિયવિનાની કરી મૂકી હતી. ૧,૨
ક્ષત્રિયોના કુળને વહન કરનારા તે રાજાઓ, રામના ભયથી ઉદ્વિગ્ન હતા તથા ગાય, સમુદ્ર,
ગોલાંગૂલ જાતિનાં વાનર, રીંછ અને વાનરોએ તેમનું રક્ષણ કર્યું હતું ! ૩ અહો ! આ
મનુષ્ય લોકને ધન્ય છે અને પૃથ્વીપર વસનારા લોકો ભાગ્યશાળી છે કે જ્યાં આવું કર્મ
બ્રાહ્મણે કર્યું છે, ” ૪ એ પ્રમાણે વાતો કરતા કરતા યુધિષ્ઠિર અને શ્રીકૃષ્ણ બન્ને
જ્યાં ગંગાના પુત્ર સમર્થ ભીષ્મ, બાણશય્યામાં સૂતેલા હતા ત્યાં ગયા. ૫ ત્યાં જઈને
તેમણે, અત્યંત કિરણોના સમુદાયથી વીંટાએલા સાયંકાળના સૂર્યસમાન કાંતિવાળા ભીષ્મને
બાણની પથારીમાં સૂતેલા જોયા. ૬ જેમ ઓઘવતી નદીની પછવાડે પરમ ધર્મવાળા પ્રદેશ-
માં દેવો વડે ઉપાસન કરાતો ઇંદ્ર હોય, તેમ મુનિઓ તેમના સમીપમાં બેઠેલા હતા. ૭ તેને
દૂરથી જોઈને શ્રીકૃષ્ણ, રાજા યુધિષ્ઠિર, ચારે પાંડવો અને કૃપાચાર્ય આદિ સર્વે, રથમાંથી
ઉતરી પડીને અને પોતાના ચંચળ મનને સ્થિર કરીને તથા ઇંદ્રિય સમુદાયને એકાગ્ર કરીને
તે મહા મુનિઓની પાસે જઈને ઉભા રહ્યા. ૮,૯ પછી શ્રીકૃષ્ણ, સાત્યકિ અને પાંડવો,
વ્યાસાદિક ઋષિ એકઠાને પ્રણામ કરીને ભીષ્મની પાસે ગયા. ૧૦ વૃદ્ધ એવા ભીષ્મનાં દર્શન
કરીને યદુએક કૃષ્ણ આદિ તથા પાંડવો આદિ સર્વે પુરૂષએકઠા, તેની આસપાસ વીંટાઈને
બેઠા. ૧૧ પછી શાંતિ પામતા અગ્નિ જેવા ભીષ્મપિતાને જોઈને કાંઈક મનમાં ઉદાસ
થઈને શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા કે, હે વાણી બોલવામાં એક ભીષ્મ ! પૂર્વની પેઠે તમારાં સર્વે જ્ઞાન
નિર્મળ છે વાર ? તમારી શુદ્ધિ વ્યાકુળ તો નથી ? ૧૨,૧૩ બાણના પ્રહારરૂપ દુઃખ વડે
તમારા અંગને પીડા તો નથી થતી ? કેમ કે માનસ દુઃખ કરતાં પણ શારીર દુઃખ બળ
વત્તર છે. ૧૪ હે પ્રભો ! નિરંતર ધર્મયુક્ત શાંતનુ પિતાના વરદાનથી ઇચ્છામાં આવે તે
કાળે તમારું મરણ થાય એમ છે; એવું ઇચ્છામરણનું કારણ, પિતાને સંતુષ્ટ કરવારૂપ લાભ
મારે પણ નથી તો બીજાની શી વાત ! ૧૫ હે રાજા ! અત્યંત સૂક્ષ્મ કાંટા વાગ્યો હોય,
તથાપિ દેહમાં પીડા કરે છે, તો પછી બાણના સમુદાયથી વ્યાપ્ત થયેલા તમારા દેહની તો
વાતજ શી કરવી ! ૧૬ હે ભારત ! તમને બ્રાણીનાં જન્મ અને મરણ કહીને ઉપદેશ કરવો
એ તો યોગ્યજ નથી, કેમ કે તમે દેવોને પણ ઉપદેશ કરવાને સમર્થ છો. ૧૭ હે પુરૂષએક
ભીષ્મ ! ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય; એ સર્વે જ્ઞાનવૃદ્ધ એવા પુરૂષએક તમારી શુદ્ધિમાં
સ્થિત થયેલું છે. ૧૮ હે મહાશુદ્ધિમાન ! બ્રાણીઓનો સંહાર અને ધર્મના ફળનો ઉદય
એ સર્વ તમોએ જાણેલું છે; કેમ કે તમે તો ધર્મના ભંડારરૂપ છો. ૧૯ ઊર્ધ્વરેતા

હોવાથી તમેને વિદ્યાળ રાજ્યની માદી ઉપર બેઠેલા, સમગ્ર અંગવાળા, નિરોગી અને હજારો સ્ત્રીઓથી વીટાએલા હો ! એમ હું જોઈ છું. ૨૦ હે તાત ! હે રાજન્ ! સત્ય ધર્મવાળા, મોટા વીર્યવાળા, શર અને ધર્મમાજ તપર શંતનુના પુત્ર ભીષ્મવિના, જન્મ સાથે ઉત્પન્ન થયેલા સ્વાભાવિક મૃત્યુને પોતાના તપોબળથી અટકાવીને બાણુની પથારીમાં સૂતેલા બીજા કોઈને અમે સાંભળ્યો નથી. ૨૧, ૨૨ સલમાં, તપમાં, દાનમાં, યજ્ઞ કરવામાં, ધનુર્વેદમાં, વેદમાં અને નિરંતર રક્ષણ કરવામાં દયાયુક્ત, પવિત્ર, ઈંદ્રિયોને દમન કરવાના ગુણયુક્ત અને સર્વ જૂતના હિતમાં આસક્ત એવા બીજા કોઈ તમારા સરખા મહારથીને અમે સાંભળ્યો નથી. ૨૩, ૨૪ દેવ, ગંધર્વ, અસુર, યક્ષ અને રાક્ષસોને એક રથવડેજ જીતવાને તમે સમર્થ છો એમાં કાંઈ સંશય નથી. ૨૫ હે મહાબાહો ભીષ્મ ! બ્રાહ્મણો તમને નિરંતર આઠ વસુઓના અંશથી ઉપજેલા ઈન્દ્રસરખા વસુને નવમા વસુ કહે છે તથા ગુણોવડે તમે ઉત્તમ છો, એમ કહે છે. ૨૬ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! તમે કાણુ છો તે હું જાણું છું; તમે પોતાની શક્તિવડે દેવોમાં પણ પ્રખ્યાત પુરૂષશ્રેષ્ઠ છો. ૨૭ હે મનુષ્યમાં ઈન્દ્ર જેવા ! મનુષ્યોમાં તમારા ગુણોવડે યુક્ત હોય તેવો કોઈ પુરૂષ પૃથ્વીમાં મેં, જોયો નથી કે, સાંભળ્યો પણ નથી. ૨૮ હે રાજન્ ! તમે સર્વ ગુણોવડે દેવોથી પણ અધિક છો; તેમ તમે તપવડે સ્થાવર-જંગમ જગતને ઉત્પન્ન કરવાને પણ શક્તિમાન છો; ત્યારે પોતાના ઉત્તમ ગુણોથી પોતાને અર્ધ લોકનું (મૃત્યુ પછી રહેવાના સ્થાનનું) નિર્માણ કરો એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? ૨૯ હે ભીષ્મ ! તમે એવા સમર્થ છો માટે જ્ઞાતિનો નાશ થવાથી પરિતાપ પામતા પાંડુના મોટા પુત્ર આ યુધિષ્ઠિરનો શોક નાશ કરો. ૩૦ હે ભારત ! ચારે વર્ણના ચાર આશ્રમસહિત જે ધર્મ કહેલા છે તે સર્વ તમેએ જાણેલા છે. ૩૧ તેમ જે ધર્મ ચાર વિદ્યાઓમાં કહેલા છે, ચાતુર્યોત્તરમાં કહેલા છે, યોગમાં કહેલા છે અને સાંખ્યમાં કહેલા છે તે નિયમિત અને સનાતન ધર્મ તમારા જાણેલા છે. ૩૨ હે ગાંગેય ! ચારે વર્ણનો જે ધર્મ બીજાથી વિરોધ પામતો નથી તથા ચારે વર્ણના લોભો જેનું સેવન કરે છે તે ધર્મ બ્રાહ્મ્યસહિત તમારો જાણેલો છે. ૩૩ ઉત્તમ જાતિની કન્યામાં અધમ જાતિથી થયેલા પુત્રોની જાતિના ધર્મ, તથા દેશ, જાતિ અને કુળના વિશેષ ધર્મનું લક્ષણ તમે જાણો છો. ૩૪ વળી વેદમાં કહેલો ધર્મ અને શ્રેષ્ઠ પુરૂષોએ કહેલો ધર્મ પણ સદાકાળ તમે જાણો છો. ૩૫ તમે ઇતિહાસ અને પુરાણના અર્થો પણ સમગ્ર જાણો છો અને સકળ ધર્મશાસ્ત્ર પણ નિરંતર તમારા મનમાં રહેલું છે. ૩૬ હે પુરૂષ શ્રેષ્ઠ ! આ લોકમાં અર્થો સંશયવાળા છે તે અર્થોના સંશયને તોડનાર તમારા વિના બીજો કોઈ નથી. ૩૭ માટે હે રાજન્ ! પાંડુના પુત્ર યુધિષ્ઠિરના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા શોકને તમે, તમારી શુદ્ધિથી દૂર કરો ! કેમ કે જેમની શુદ્ધિનો વિસ્તાર ઉત્તમ છે એવા તમારા સરખા પુરૂષો મોહ પામતા પુરૂષને શાંતિ આપનારા થાય છે. ” ૩૭

સ પાંડવેયસ્ય મનઃસમુત્થિતં નરેન્દ્ર શોકં વ્યપર્કર્ષ મેષયા ।

મહાદ્વિધા શ્વતમ્બુદ્ધિવિસ્તરા વિમુહ્યમાનસ્ય નરસ્ય શાંતયે ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कृष्णवाक्ये

गुर्जरभाषायां पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

અર્કમાય ૫૧ મો—શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મને આમમત કારણ કહ્યું.

વૈશંપાયન વ્રજાચ ॥ મૃત્વા તુ વચનં શીષ્મો વાસુદેવસ્ય ધીમતઃ ॥

કિંચિદુદ્યામ્ય વદનં પ્રાંજલિર્નાકમસ્રગ્વીરઃ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—શુદ્ધિમાન શ્રીકૃષ્ણનું વચન સાંભળીને ભીષ્મ પિતામહ, કાંઈક મુખ ઉઘું કરીને તથા હાથ જોડીને આ વચન બોલ્યા. ૧ ભીષ્મ કહે છે,—“ હું જગતના ઉત્પન્ન કરનારા અને નાશ કરનારા કૃષ્ણ ભગવાન! તમને નમસ્કાર છે; હે હૃષિકેશ! તમે જગતના કર્તા અને પરાજય ન પામે એવા સંહાર કર્તા છો. ૨ હે વિશ્વના કરનારા! હે વિશ્વના આત્મારૂપ! હે વિશ્વની ઉત્પત્તિરૂપ! તમને નમસ્કાર છે. તમે પાંચભૂત થકી પર રહેલા મોક્ષરૂપ છો. ૩ ત્રણ લોકમાં વ્યાપ્ત તમોને પ્રણામ છે. ત્રણ ગુણથી પર તમોને પ્રણામ છે. હે યોગીશ્વર! તમને પ્રણામ છે; તમે સર્વનું ઉત્તમ આશ્રયસ્થાન છો. ૪ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ! મારા સંબંધમાં તમે જેનું વચન બોલો છો, તે વડે હું, તમારા દિવ્ય ભાવોને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે માર્ગમાં જોઉં છું. હે ગોવિંદ! તમારું જે સનાતન રૂપ છે, તેને હું જોઉં છું. ૫, ૬ અમાપ તેજવાળા વાયુના સાત ઉપરના માર્ગ તમે રોક્યા છે. સ્વર્ગ તમારા મસ્તક વડે વ્યાપ્ત છે; પૃથ્વી દેવી તમારા બન્ને ચરણથી વ્યાપ્ત છે. ૭ તમારા બાહુઓ વડે દિશાઓ વ્યાપ્ત છે; નેત્ર વડે સૂર્ય વ્યાપ્ત છે; તમારા વીર્યમાં શુક રહેલો છે. અમે અતસીના પુષ્પ સમાન સ્યામ તથા પીળાં વસ્ત્રવાળા તમારા અક્ષર શરીરને વિજળી સહિત મેઘની ઉપમા આપીએ છીએ. હે પુંડરીકાક્ષ! હે દેવોને વિષે ઉત્તમ! તમારે શરણે આવેલા અને ઇચ્છિત ગતિને પામવા ઇચ્છનાર તમારા ભક્તનું જે કલ્યાણકર હોય તેનું ચિંતન કરો. ” ૮, ૯ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—“ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ! તમારી ભક્તિ મારે વિષે ઉત્તમ છે તેથી હે રાજન! મારા દિવ્ય સ્વરૂપનું તમને દર્શન કરાવ્યું છે. ૧૦ હે રાજેન્દ્ર! હે ભારત! ભક્ત પુરૂષને અથવા ભક્તિ સહિત છતાં પણ જે સરળ મનનો નથી તેને, તેમ શમણુ વિનાના પુરૂષને હું, મારા સ્વરૂપનું દર્શન આપતો નથી. ૧૧ તમે તો મારા ભક્ત છો, નિરંતર આર્જવયુક્ત છો, તથા દમ, તપ, સત્ય અને દાનમાં સદા આસક્ત છો અને પવિત્ર છો. ૧૨ તેથી હે ભીષ્મ! હે રાજન! તમે પોતાના તપ વડે મારું દર્શન કરવાને યોગ્ય છો; અને ન્યાંથી પુનઃ સંસારમાં આવવું પડતું નથી એવા લોક તમને પ્રાપ્ત થયા છે. ૧૩ હે કુરૂશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ! તમારા જીવિતના હવે છાપન દિવસ શેષ રહ્યા છે, પછી તમે દેહનો ત્યાગ કરીને રૂડાં કર્મફળના ઉદયથી ઉત્તમ લોકને પ્રાપ્ત થાશે. ૧૪ આ પ્રત્યક્ષિત અગ્નિના સરખા દેવો અને સર્વે વસુઓ, વિમાનમાં બેસીને સૂર્ય ઉત્તર દિશામાં ગમન કરે, તે સમય સુધી અંતર્ધાન રહીને તમને જોયા કરે છે. ૧૫ જગતને કાળના વશમાં નાંખવાને ભગવાન સૂર્ય ઉત્તર દિશામાં ગમન કરશે, ત્યારે હે પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ વીર! જ્ઞાની પુરૂષ જે લોકને પામીને ફરીને સંસારમાં આવતો નથી તે લોકમાં તમે જશો. ૧૬ હે વીર ભીષ્મ! તમે એ લોકમાં જશો ત્યારે સમગ્ર જ્ઞાન નાશ પામશે; માટે આ સર્વે, તમારી પાસે ધર્મનું વિવેચન કરાવવાને આજ્ઞા છે. ૧૭ તેથી જ્ઞાતિના શોકવડે જેનું જ્ઞાન હણાયું છે એવા સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા યુધિષ્ઠિરને ધર્મ, અર્થ અને અમાધિયુક્ત સત્ય વચન કહે. અને એમનો શોક નાશ કરો. ” ૧૮

તજ્ઞાતિશોકોપ તમુતાય સત્યામિસંધાય યુધિષ્ઠિરાય ।

પ્રમૂહિ ધર્માર્થસમાધિયુક્તં સત્યં વચોસ્થાપનુદાનુશોકમ્ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायाम्
एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

અધ્યાય ૫૨ મો-યુધિષ્ઠિરાદિ પાછા નગરમાં આવ્યા.

वैशंपायन उवाच ॥ ततः कृष्णस्य तद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।

શ્રુત્વા શાંતનવો ભીષ્મઃ પ્રત્યુવાચ કૃતાંજલિઃ ॥ ૧ ॥

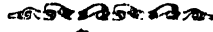
વૈશંપાયન કહે છે:—પછી ધર્મ અને અર્થ સહિત તથા હિતયુક્ત શ્રીકૃષ્ણનું વચન સાંભળીને શંતનુના પુત્ર ભીષ્મે, હાથ જોડીને પ્રત્યુત્તર કર્યો કે, “ હે લોકનાથ ! હે મહા-
આહો ! હે શિવ ! હે નારાયણ ! હે અચ્યુત ! તમારું વચન સાંભળીને, હું હર્ષમાં નિમગ્ન થયો છું. ૧,૨ હે વાણીના પતિ ! ત્યારે વાણીનો સકળ વિષય તમારી વેદવાણીમાં સમા-
યેલો છે ત્યારે તમારી પાસે હું બોલીશ. ૩ હે દેવ ! આ લોકમાં કાંઈ પણ સ્થળમાં કાંઈ પણ કર્તવ્ય છે અથવા જે કાંઈ કરાય તે સર્વે, લોકમાં બુદ્ધિમાન એવા તમે પાસેથી નીકળેલું છે. ૪ જેમ દેવના રાજ પાસે જઈને કાંઈ દેવલોકની વાત કરે, તેમ તમારી પાસે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના અર્થનું વ્યાખ્યાન કરવાનું છે. અર્થાત્ તમે સર્વ જાણો છો માટે મારે કહેવું એ મિથ્યા છે. ૫ મને આજુ વાગેલાં છે તેના પરિતાપ વડે મારું મન પણ પીડાયુક્ત છે તથા હે મધુસૂદન ! મારાં અંગ શિથિલ થઈ જાય છે અને બુદ્ધિ પ્રસન્ન થતી નથી. ૬ હે ગોવિંદ ! ઝેર અને અગ્નિના સમાન આજો વડે હું પીડા પામું છું માટે કાંઈ પણ બોલવાને મારી બુદ્ધિ ચાલતી નથી. ૭ જાણે મારું બળ, હવે મને તજીને જવું રહે છે, પ્રાણ જાણે નીકળી જવાને ઉતાવળ કરે છે, મર્મસ્થળ પરિતાપ પામે છે અને મારું ચિત્ત બ્રાતિયુક્ત થઈ ગયું છે. ૮ દુર્મળતા વડે મારી વાણી અટકી જાય છે, તો પછી હું બોલવાનો ઉત્સાહ શી રીતે રાખું. હે દાશાર્હ કુળની વૃદ્ધિ કરનાર કૃષ્ણ ! તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ, તો બહુ રૂંડું છે. ૯ માટે હે મહાઆહો ! અચ્યુત ! મારો અવિનય ક્ષમા કરો, કેમ કે, હું કાંઈ પણ બોલી શકતો નથી. વળી તમારી પાસે બોલતાં તો બૃહસ્પતિ પણ શિથિલ થઈ જાય તો મારી શી ગતિ ? ૧૦ હે મધુસૂદન ! હું દિશાઓ, આકાશ કે પૃથ્વી કશાને જાણી શકતો નથી; પણ હું કેવળ તમારી શક્તિ વડે રહેલો છું. ૧૧ એ માટે ધર્મરાજનું જે હિત હોય, તે તમે પોતેજ આ સમયે કહો, કેમ કે સર્વે શાસ્ત્રોનું ઉત્પત્તિસ્થાનજ તમે છો. ૧૨ તમે લોકના કર્તા અને અવિનાશી કૃષ્ણ બેઠા છો, છતાં મારા સરખો કેમ બોલી શકે ? એથી તો ગુરૂના બેઠા છતાં, શિષ્ય બોલે તેવો અવિ-
નય કહેવાય. ” ૧૩ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે: “ કૌરવોના ધુરંધર, મહાવીર્યવાન, મહાસત્વવાન, સ્થિર અને સર્વ અર્થને જાણનાર ભીષ્મ, આ વાક્ય બોલે તે યોગ્ય છે. ૧૪ હે ગંગેય ! હે સમર્થ ભીષ્મ ! આજુ વાગવાથી જે પીડા થાય છે, એમ તમે મને કહો છો તે માટે હું પ્રસન્ન થઈને આ વરદાન આપું છું તે ગ્રહણ કરો. ૧૫ હે ગંગેય ! તમને જ્ઞાન,

મૂર્ત્તિ, દાહ કે, પીડા, એમાંનું કાંઈ પણ થશે નહિ, એટલું જ નહિ પણ ક્રુધા-તૃપ્તિ પણ તમને આપ કરશે નહિ. ૧૬ હે નિષ્પાપ ! સમગ્ર જ્ઞાન તમને પ્રદર્શિત થશે અને તમારી બુદ્ધિને દુર્બળતા કાંઈ સ્થળમાં ઉપજશે નહિ. ૧૭ હે ભીષ્મ ! જેમ મેઘ-વાદળાથી મુક્ત થયેલો ચંદ્ર નિર્મળ થાય છે, તેમ રજોગુણ અને તમોગુણ વિનાનું તથા સત્વગુણમાં સ્થિત થયેલું તમારું મન નિરંતર નિર્મળ થશે. ૧૮ જે જે કાંઈ ધર્મયુક્ત કે, અર્થયુક્ત વિષયનું તમે ચિંતવન કરશો, તે તે વિષયમાં તમારી બુદ્ધિ સર્વોત્તમ થશે. ૧૯ હે ક્ષત્રિયોમાં વ્યાધ જેવા અમાપ પરાક્રમવાળા ભીષ્મ ! તમે દિવ્ય ચક્ષુ પામીને આ ચાર પ્રકારના ભૂતસમુદાયને જોઈ શકશો. ૨૦ હે ભીષ્મ ! તમે જ્ઞાનચક્ષુથી યુક્ત થઈને, -જળમાં જેમ મત્સ્ય દેખી શકે છે તેમ, સંસારરૂપ અર્જન જન્મ-મરણ પામતા પ્રજ્ઞના સમુદાયને તત્વથી જોઈ શકશો. ” ૨૧ વૈશંપાયન કહે છે:-પછી વ્યાસ સહિત સર્વે મોટા ઋષિઓ, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદના મંત્રો બોલીને શ્રીકૃષ્ણને પૂજવા લાગ્યા. ૨૨ તે સમયે જે સ્થળમાં શ્રીકૃષ્ણ બેઠા હતા તથા જે સ્થળમાં ભીષ્મ અને પાંડવો બેઠા હતા તે સ્થળમાં સર્વે ઋતુઓમાં ઉત્પન્ન થતાં દિવ્ય પુષ્પોની આકાશમાંથી વૃષ્ટિ થઈ. ૨૩ વળી સર્વ પ્રકારનાં વાદિત વાગવા લાગ્યાં તથા અપ્સરાઓના સમુદાય ગાવા લાગ્યા. તે સ્થળમાં કાંઈ પણ અહિત કે અનિષ્ટ દેખાતું નહોતું. ૨૪ સર્વ ગંધને વહન કરનારો, પવિત્ર અને સ્પર્શથી પણ સુખ ઉપજાવે એવો કલ્યાણકારી પવન આવવા લાગ્યો, તથા શાંત દિશાઓમાં શાંત પણ તથા પક્ષીઓ દોડવા લાગ્યાં. ૨૫ પછી બે ઘડીમાં હજાર કિરણવાળા ભગવાન સૂર્ય, પશ્ચિમ દિશાના એકાંત ભાગમાં, વન બાળતા હોય તેમ દેખાવા લાગ્યા, અર્થાત્ સૂર્ય અસ્ત થવા પર આવ્યો. ૨૬ તે વખતે સર્વે ઋષિઓ, ઉડીને જનાર્દન ભગવાનની, ભીષ્મપિતા-મહાની તથા યુધિષ્ઠિર રાજાની આજ્ઞા માગવા લાગ્યા. ૨૭ ત્યારે પાંડવ સહિત શ્રીકૃષ્ણે, સાત્યકિએ, સંજયે અને કૃપાચાર્યે તેમને પ્રણામ કર્યા. ૨૮ પછી તેમણે રૂંડે પ્રકારે પૂજેલા અને ધર્મમાં આસક્ત તે ઋષિઓ “ અમે કાલે આવીશું ” એમ કહીને ન્યાં જોને જવું હતું ત્યાં તે ઉતાવળે ગયા. ૨૯ પછી શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડવો, ભીષ્મની આજ્ઞા માગીને અને તેની પ્રદક્ષિણા કરીને ઉત્તમ રથમાં બેઠા. ૩૦ પછી સુવર્ણ વડે ચીતરેલી ઉઘાવાળા રથ સહિત, પર્વતના સરખા અને મદવાળા હાથીઓ સહિત, ગરૂડની પેઠે વેગથી ચાલનારા ઘોડાઓ સહિત અને સજ્જ કરેલાં ધનુષ્યવાળા પાયદળ સહિત તેઓ નગર પ્રતિ ચાલ્યા. ૩૧ જેમ મહાનદી નર્મદા, ઋક્ષવાન પર્વતને પામીને તેની આગળ પાછળ ગતિ કરે છે તેમ, અત્યંત ગમન કરનારી તે સેના રથોની, આગળ તેમ પાછળ પણ ચાલતી હતી. ૩૨ પછી તે સેનાને હર્ષ પમાડતો અને સૂર્યના કિરણોએ જેના રસ પીધા છે એવી મોટી ઔષધિઓને પુનઃ પોતાના ગુણ વડે યુક્ત કરતો ભગવાન ચંદ્રમા, પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામ્યો. ૩૩ પછી દેવના નગર સમાન શોભાવાળા નગરમાં ચાદવશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ તથા પાંડવોએ, પ્રવેશ કર્યો અને, જેમ શ્રમથી યુક્ત થયેલા મૃગપતિ સિંહો પોતાની મુદ્રાઓમાં પેસે તેમ, તેમણે યથાચોગ્ય તે તે ભવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૪

તત્તઃ પુરં સુરપુરસંમિતધૃતિ પ્રવિશ્ય તે યદુવૃષ્ણં હવાસ્તદા ।

યથોચિતાન્મધનવરાન્ સમાવિશન્ શ્રમાન્વિતા મુગપતયો ગુહ્યત્ત્વમ્ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिराचार्यमन
गुर्जरभाषायां द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

અધ્યાય ૫૩ મો-શ્રીકૃષ્ણાદિકનું લીખ્મ પ્રતિ પુનઃગમન.
વૈશંપાયન ઉવાચ ॥ તતઃ શયનમાવિશ્ય પ્રસુપ્તો મધુસૂદનઃ ।

યામમાત્રાર્ધશેષાયાં યામિન્યાં પ્રત્યબુદ્યત ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-પછી શ્રીકૃષ્ણે, શયન સ્થાનમાં પ્રવેશ કરીને શયન કર્યું તથા અર્ધો પહોર રાત્રિ શેષ રહી તે સમયે જાગૃત થયા. ૧ પછી શ્રીકૃષ્ણે, ધ્યાન માર્ગમાં પ્રવેશ કરીને સર્વે જ્ઞાનનું અવલોકન કર્યું અને પછી સનાતન બ્રહ્મનું ધ્યાન કર્યું. ૨ પછી સ્તુતિ અને પુરાણને જાણનારા તથા સારી રીતે શીખવેલા પોપટ આદિક પક્ષીઓ વિશ્વના કર્તા અને પ્રજના પતિ વાસુદેવની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૩ હાથ વડે મૃદંગ વગાડનારા તથા ગવૈયા, બળવવા અને ગાવા લાગ્યા. હજારો શંખ અને મૃદંગ વાગવા લાગ્યાં. ૪ વીણા, શરણાદિઓ અને વાંસળીઓનો અતિ મનોરંજક નાદ, જાણે વિસ્તાર પામેલું હાસ્ય હોય તેમ તે ભવનમાંથી સંભળાવા લાગ્યો. ૫ પછી યુધિષ્ઠિર રાજના ભવનમાંથી પણ મંગળ સ્તુતિપાઠની મધુર વાણીઓ અને ગીત તથા વાદ્યના શબ્દો બહાર સંભળાવા લાગ્યા. ૬ પછી ઉડીને દાશાર્હ શ્રીકૃષ્ણે સ્નાન કર્યું તથા હાથ જોડીને, ગુપ્ત મંત્ર જપીને તે મહાબાહુ, અગ્નિનો આશ્રય કરીને ઉભા રહ્યા; અર્થાત્ અગ્નિનું ઉપાસન કર્યું. ૭ પછી શ્રીકૃષ્ણે આર વેદને જાણનારા એક હજાર બ્રાહ્મણો પૈકી પ્રત્યેકને એક એક હજાર ગાયોનું દાન કર્યું. ૮ પછી ગાય આદિક મંગળ પદાર્થનો સ્પર્શ કરીને, નિર્મળ આરસામાં પોતાના મુખનું અવલોકન કરીને સાત્યકિને કહ્યું કે “હે સાત્યકિ! રાજના મહેલમાં જઈને તજવીજ કર કે મોટા તેજવાળા યુધિષ્ઠિર, લીખ્મને મળવા જવાને તૈયાર થયા છે?” ૯, ૧૦ આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી સાત્યકિ ઉતાવળો ત્યાં ગયો અને યુધિષ્ઠિર રાજ પાસે જઈને બોલ્યો કે “હે રાજન્! બુદ્ધિમાન વાસુદેવનો રથ જોડીને તૈયાર કર્યો છે અને શ્રીકૃષ્ણ, લીખ્મ-પિતાની પાસે જતા તૈયાર થયા છે. ૧૧, ૧૨ હે મોટા તેજવાળા ધર્મરાજ! શ્રીકૃષ્ણ તમારી વાટ જોઈનેજ ઉભા છે, માટે હવે પછી જે કરવાનું હોય તે આપે કરવું યોગ્ય છે.” એ પ્રમાણે સાંભળીને ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને કહ્યું. ૧૩ યુધિષ્ઠિર કહે છે:- “હે અપ્રતિમ તેજવાળા અર્જુન! મારો ઉત્તમ રથ તૈયાર કરો. સેના લઈને ત્યાં જવું નથી માત્ર આપણેજ જઈશું. ૧૪ ધર્મ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ લીખ્મને પીડા કરવી મને યોગ્ય દીસતી નથી. માટે હે ધનંજય! આજ આગળ દોડનારા પણ સાથે લેવા નથી. ૧૫ આજથી આરંભીને લીખ્મપિતા પરમ ગુણ તત્વ કહેવાના છે માટે હે અર્જુન! હું તે સ્થળમાં અન્ય પુરૂષોનો સમાગમ ઇચ્છતો નથી.” ૧૬ વૈશંપાયન કહે છે:-કુંતીનો પુત્ર નરશ્રેષ્ઠ અર્જુન, ધર્મરાજનું વચન સમજીને તેમને કહેવા લાગ્યો કે “શ્રેષ્ઠરથ તૈયાર કર્યો છે.” ૧૭ પછી યુધિષ્ઠિર રાજ, નકુલ, સહદેવ, ભીમ અને અર્જુન, એ પાંચે જણા, જાણે પાંચ મહાભૂતજ હોય નહિ તેમ, શ્રીકૃષ્ણના ભવન પ્રત્યે ગયા. ૧૮ શ્રીકૃષ્ણ પણ મહાત્મા પાંડવોને આવતા જોઈને સાત્યકિ સહિત રથમાં બેઠા. ૧૯ પછી રાજની સુખાકારીના

સમાચાર પૂછીને તંથા વાતચીત કરીને મેઘના સરખી ગર્જના કરતા ઉત્તમ રથમાં બેસીને તે નરસિંહ ચાલ્યા. ૨૦ શ્રીકૃષ્ણનો દારૂક સારથિ બલાહક, મેઘપુષ્પ, શૈબ્ય અને સુગ્રીવ, એ ચાર ઘોડાને હાંકતો હતો. ૨૧ હે રાજન્ ! તે સમયે દારૂકે હાંકેલા વાસુદેવના ઘોડાઓ ખરીઓના અગ્ર ભાગથી પૃથ્વીને ઉખેડતા ચાલ્યા જતા હતા. ૨૨ તે વેગવાળા અને મોટા બળવાળા, જાણે આકાશને ગળી જતા હોય તેમ, ચાલતાં ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાં પેઠા. ૨૩ પછી જેમ દેવના ગણ સહિત બ્રહ્મદેવ હોય તેમ, મોટા ઋષિઓ સહિત સમર્થ ભીષ્મપિતા જે સ્થળમાં બાણશય્યા પર સૂતેલા હતા તે સ્થળમાં ગયા. ૨૪ (પછી શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિર, ભીમ, ગાંડીવ ધનુષવાળો અર્જુન, નકુલ, સહદેવ અને સાલ્યકિ, એ સર્વે રથમાંથી ઉતરીને જમણા હાથ ઉંચો કરીને ઋષિઓનું પૂજન કરવા લાગ્યા. (નમસ્કાર કર્યો તથા ખબર અંતર પૂછી) પછી જેમ નક્ષત્રોથી વીંટાએલો ચંદ્રમા હોય તેમ, તે સર્વથી વીંટાએલો રાજા યુધિષ્ઠિર, જેમ ઈંદ્ર બ્રહ્માની પાસે જાય તેમ ભીષ્મપિતામહની પાસે ગયો. તે સમયે ભય વડે ભ્રમિત થયેલા યુધિષ્ઠિરે, પૃથ્વી પર પડેલા સૂર્ય સરખા બાણ શય્યામાં સૂતેલા તે મહાબાહુ ભીષ્મને જોયા.)

શરતલ્પે શયાનં તમાદિત્યં પતિતં યથા ।

સ દર્શ મહાબાહું મયાષ્ટાગતસાધ્વસઃ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीष्मानुगमने
गुर्जरभाषायां त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

અધ્યાય ૫૪ મો- શ્રીકૃષ્ણનું ભાષણ.

जनमेजय उवाच ॥ धर्मात्मानि महावीर्ये सत्यसंधे जितात्मनि ।

देवव्रते महाभागे शरतल्पगतेऽच्युते ॥ ૧ ॥

જનમેજય કહે છે:—“ ધર્માત્મા, મોટા વીર્યવાળા, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા, મન તથા ઇન્દ્રિયોને જીતનાર, અખંડિત દેવવ્રત મહાભાગ ભીષ્મ જ્યારે બાણશય્યામાં સૂતેલા હતા; ૧ જ્યારે શંતનુના પુત્ર ગાંગેય પુરૂષમાં વ્યાઘ્ર જેવા ભીષ્મ, વીરશયનમાં સૂતા હતા, અને પાંડવો તેમની ચારે પાસે બેઠા હતા. ૨ જ્યારે સર્વે સૈન્ય નાશ થયા પછી ભીષ્મની પાસે આ વીર પુરૂષો એકલા મળેલા હતા, તે સમયે શી કથાઓ થઈ ? તે હે મહામુનિ ! તમે મને કહો. ” ૩ વૈશંપાયન કહે છે:—કૌરવોના ધુરંધર ભીષ્મ, જ્યારે બાણશય્યામાં સૂતેલા હતા તે સમયે હે નૃપ ! ઋષિઓ, નારદ આદિક સિદ્ધ, યુદ્ધમાં હણાતાં શેષ રહેલા યુધિષ્ઠિર આદિ રાજાઓ, ધૃતરાષ્ટ્ર, કૃષ્ણ, ભીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવ, એ સર્વે ત્યાં આગ્યા. ૪,૫ તે સર્વે મહાત્માઓ ભરતોના પિતામહની પાસે જઈને, જેમ પૃથ્વી પર પડેલા સૂર્ય હોય તેમ, બાણશય્યામાં પડેલા ભીષ્મનો શોક કરવા લાગ્યા. ૬ તે સમયે એક મુહૂર્ત ધ્યાન કરીને દેવ સમાન સ્વરૂપવાળા નારદ મુનિએ, સર્વે પાંડવોને અને હણાતાં શેષ રહેલા બીજા રાજાઓને કહ્યું કે, “ જે સમયે જે કરવું જોઈએ તે હું કહું છું; તે એ કે, જાણે ભારત વંશનો સૂર્ય આથમી જતો હોય તેમ આ ગંગાપુત્ર ભીષ્મ પણ આથમી જાય છે.

૭,૮ માટે જે પૂછવું હોય તે પૂછો ! આ ભીષ્મ પ્રાણોનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાવાળો છે, માટે સર્વે એમને ધર્મોદ્ધિક પૂછી લ્યો ! કેમ કે ચારે વર્ણના અનેક પ્રકારના સમગ્ર ધર્મને એ જાણે છે. ૯ આ વૃદ્ધ પુરૂષ દેહનો ત્યાગ કરીને પરલોકને પામે છે, માટે મનમાં રહેલા સંશયો તેમને સત્વર પૂછી લ્યો.” ૧૦ વૈશંપાયન કહે છે:—નારદે એ પ્રમાણે કહ્યું, તેથી રાજાએ ભીષ્મની પાસે ગયા, પણ તેઓ ભીષ્મને પૂછી શક્યા નહિ અને પરસ્પર જોવા લાગ્યા. ૧૧ પછી પાંડુના પુત્ર યુધિષ્ઠિરે હૃષીકેશ કૃષ્ણને કહ્યું કે “દેવકીના પુત્ર કૃષ્ણ વિના પિતામહને પ્રશ્ન કરવાને બીજો કોઈ શક્તિમાન નથી. ૧૨ હે યદુશ્રેષ્ઠ ! હે મધુસૂદન ! તમે પ્રથમ પૂછો ! હે તાત ! તમે અમારા સર્વમાં ધર્મને સારી રીતે જાણનાર છો.” ૧૩ એ પ્રમાણે પાંડવે કહ્યું, તે સાંભળીને ભગવાન અચ્યુત એવા શ્રીકૃષ્ણ, કોઈથી ધર્મજ્ઞ કરી ન શકાય એવા ભીષ્મપિતા પાસે જઈને બોલ્યા. ૧૪ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—“હે શ્રેષ્ઠ રાજન ! વાર, તમારી રાત્રિ સુખમાં તો વીતી છે ? અધિક સ્પષ્ટ એવી બુદ્ધિ તમને ઉપસ્થિત થઈ છે કે ? ૧૫ હે નિઃપાપ ! વાર, સર્વે પ્રકારનાં જ્ઞાન તમને પ્રદર્શિત તો થયાં છે ? વાર, તમારું હૃદય જ્ઞાનિ તો નથી પામતું ? અને તમારું મન વ્યાકુળ તો નથી થતું !” ૧૬ ભીષ્મ કહે છે:—“હે વાણ્જીય ! મારાં દાહ, મોહ, શ્રમ, ક્ષય, જ્ઞાનિ અને પીડા, એ સર્વે તમારી કૃપા વડે તત્કાળ નાશ પામ્યાં છે. ૧૭ હે પરમ તેજસ્વી ! હું વળી ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય; એ સર્વેને હાથમાં રહેલા ફળની પેઠે જોઈ શકું છું. ૧૮ હે અચ્યુત ! તમારા વરદાનથી જે જે ધર્મ વેદમાં કહેલા છે તથા જે ધર્મ વેદાંત ઉપરથી પ્રાપ્ત થયેલા છે તે સર્વે હું જોઈ છું. ૧૯ હે જનાર્દન ! શિષ્ટ પુરૂષોએ જે ધર્મ કહેલો છે તે મારા હૃદયમાં છે, તથા દેશ, જાતિ અને કુળના ધર્મને હું જાણનારો છું. ૨૦ વળી ચાર આશ્રમોના ધર્મમાં જે અર્થ કહેલો છે તે મારા હૃદયમાં સ્થિર થયેલો છે. તેમ હે કેશવ ! હું સમગ્ર રાજધર્મોને પણ જાણું છું. ૨૧ હે જનાર્દન ! જે સ્થળમાં જે બોલવું ઘટે તે સ્થળમાં તે હું બોલીશ, તમારી કૃપાથી મારા મનમાં રૂઢી બુદ્ધિએ પ્રવેશ કર્યો છે. ૨૨ હે જનાર્દન ! તમારા ધ્યાન વડે પુષ્ટ થયેલો હું, જીવનના સરખા બળવાળો થયો છું તથા તમારી કૃપાથી કલ્યાણકારી ધર્મ કહેવાને સમર્થ થયો છું. ૨૩ પણ હે માધવ ! તમે પોતે, પાંડુપુત્ર યુધિષ્ઠિરને કલ્યાણકારી ધર્મ શા માટે કહેતા નથી તથા એ સંબંધમાં તમારે શું કહેવાની ઇચ્છા છે તે મને આ સમયે કહો.” ૨૪ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—“ (હે કૌરવ ! યશ અને કલ્યાણનું મૂળ હું છું, એમ જાણો ! તથા સત્ અને અસત્ રૂપ તમામ ભાવ મારા થકી ઉત્પન્ન થયા છે. વળી જેમ ચંદ્ર શીતળ કિરણવાળો છે. એમ કહેવાથી લોકમાં કોણ વિસ્મય પામશે ? તેમજ હું યશ થકી પૂર્ણ છું, એમ જાણીને પણ મારા વિષે કોણ વિસ્મય પામશે ? પણ) હે મહા તેજસ્વી ! હે ભીષ્મ ! મારે તમારી કીર્તિનું પુનઃ પણ સ્થાપન કરવું છે માટે મેં મારી વિશાળ બુદ્ધિ તમારામાં સમર્પણ કરી છે. ૨૫ હે રાજન ! ન્યાં સુધી આ પૃથ્વી નિશ્વળ થઈને રહેશે ત્યાં સુધી તમારી અક્ષય કીર્તિ લોકમાં વિસ્તાર પામશે. ૨૬ હે ભીષ્મ ! યુધિષ્ઠિર પૂછશે અને તે સમયે તમે તેને જે કહેશો, તે વેદનું વાક્ય હોય તેમ, પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર સ્થિર થશે. ૨૭ જે પુરૂષ તમારાં કહેલાં વચન પ્રમાણે માનીને આત્માનો આત્માની સાથે યોગ કરશે તે પરલોકમાં જઈને, સર્વ પુણ્યનાં ફળ ભોગવશે. ૨૮ હે ભીષ્મ ! તમારો યશ પ્રુનઃ પણ કેવી રીતે વિસ્તાર પામે; એમ વિચારી મેં તમને દિવ્ય

યુદ્ધિ આપેલી છે. ૨૯ ન્યાં સુધી પૃથ્વી ઉપર પુરુષનો યશ વિસ્તાર પામે છે, ત્યાં સુધી તેની કીર્તિ અક્ષય થાય છે એ નિશ્ચય છે. ૩૦ હે ભારત ! હે રાજન્ ! હજુ તારાં શેષ રહેલા રાજ્યો તમારી ચારે પાસે બેઠેલા છે અને તેઓ તમને ધર્મ પૂછવાને ઇચ્છે છે, તેમને તે ધર્મ કહો. ૩૧ તમે વયમાં વૃદ્ધ છો; જ્ઞાન અને આચારથી યુક્ત છો; સકળ રાજધર્મર્થ કુશળ છો. ૩૨ બીજા સર્વે રાજ્યોએ પણ જન્મથી આરંભીને તમારામાં કાંઈ પાપ જોયું નથી, તથા તેઓ તમને સર્વ ધર્મના જ્ઞાતા જાણે છે. ૩૩ હે રાજન્ ! પિતા જેમ પુત્રને નીતિ શીખવે તેમ, તમે તેમને ઉત્તમ નીતિ કહો ! તમોએ, ઋષિઓ અને દેવોની નિરંતર ઉપાસના કરી છે. ૩૪ માટે તમારેજ એ સર્વ અવશ્ય કહેવું ઘટે છે. ધર્મ સાંભળવા ઇચ્છનારાઓના પૂછવાથી તે જાણનાર સત્પુરુષે, તેમનું સમાધાન કરવું એ ધર્મ છે, એમ યુદ્ધિ-માનોનું કહેવું છે; પણ ધર્મ પૂછનારાઓને તે ન કહેવાથી કષ્ટ આપનારો દોષ થાય છે. ૩૫ માટે હે સમર્થ ભરત શ્રેષ્ઠ ! ધર્મ જાણવા ઇચ્છનારા તમારા પુત્ર અને પૌત્રોએ પૂછેલા સનાતન ધર્મને તમે જાણવાવાળા છો, માટે તે કહો ? ” ૩૬.

તસ્માત્પુત્રૈશ્ચ પૌત્રૈશ્ચ ધર્માન્ પૃષ્ઠાન્ સનાતનાન્ ।

વિદ્વાન્ જિજ્ઞાસમાનૈસ્ત્વં પ્રબ્રૂહિ ભરતર્ષભ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कृष्णवाक्ये
गुर्जरभाषायां चतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

અધ્યાય ૫૫ મો-ભીષ્મે, યુદ્ધિષ્ઠિર રાજાને પ્રશ્નો પૂછવાની રજા આપી.

वैशंपायन उवाच ॥ अथाब्रवीन्महातेजा वाक्यं कौरवन्दनः ॥

हंत धर्मान् प्रवक्ष्यामि दृढे वाङ्मनसी मम ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:-હવે કૌરવોને આનંદ આપનાર મોટા તેજવાળા ભીષ્મપિતામહ બોલ્યા કે “ હું ખુશીથી ધર્મ કહીશ કેમકે હું ગોવિંદ ! તમે સર્વભૂતના અવિનાશી આત્મા છો તેથી તમારી કૃપાથી મારાં વાણી અને મન દૃઢ છે. ૧ ધર્માત્મા યુદ્ધિષ્ઠિર મને ધર્મ સંબંધિ પ્રશ્ન કરે ! તેથી પ્રસન્ન થઈને હું સમગ્ર ધર્મ કહીશ. ૨ જે મહાત્મા અને ધર્માત્મા રાજર્ષભ જન્મ પામ્યો ત્યારે સર્વે ઋષિઓ હર્ષ પામ્યા હતા; તે પાંડુનો પુત્ર યુદ્ધિષ્ઠિર મને ધર્મ પૂછો. ૩ પ્રકાશમાન યશવાળા, ધર્મનું આચરણ કરનારા અને સર્વે કૌરવોમાં જેના સમાન બીજો કોઈ છે નહિ, એવો તે પાંડવ મને ધર્મ પૂછો. ૪ સંતોષ, ઇંદ્રિયદમન કરવાનો ગુણ, અહમ્કાર, ક્ષમા, ધર્મ, બળ, અને તેજ, એ ગુણો જેનામાં છે એવો પાંડવ યુદ્ધિષ્ઠિર મને ધર્મ પૂછો. ૫ જે સંબંધીઓ, અતિથિ, નોકર અને આશ્રિત, એ સર્વનો સત્કાર કરીને તેમનું અત્યંત સન્માન કરે છે તે પાંડવ મને ધર્મ પૂછો. ૬. સત્ય, દાન, તપ, શૌર્ય, શાન્તિ, દક્ષતા અને ચિત્તની સ્વસ્થતા; એ સર્વ ગુણ જેનામાં છે તે પાંડવ મને પૂછો. ૭ જે ધર્માત્મા યુદ્ધિષ્ઠિર કામથી, ક્રોધથી, ભયથી કે દ્રવ્યના કારણથી પણ અધર્મનું આચરણ કરતો નથી, તે પાંડવ મને પૂછો. ૮ જે નિરંતર સત્ય બોલે છે, નિરંતર ક્ષમા રાખે છે, નિરંતર જ્ઞાન જાણે છે, નિરંતર અતિથિ જેને વહાલા છે તથા જે

સપુરુષોને નિરંતર આપે છે, તે પાંડવ મને પૂછો. ૯ જે નિરંતર યજ્ઞ અને અધ્યયન કરે છે તથા ધર્મમાં આસક્ત રહે છે, તેમજ જે શાંત છે તથા શાસ્ત્રનાં રહસ્ય જોણે સંભળ્યાં છે, તે પાંડવ મને ધર્મ પૂછો. ” ૧૦ વાસુદેવ કહે છે:—“ હે ભીષ્મ ! ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, પરમ લક્ષ્મણથી યુક્ત થઈને તથા લોકનિંદાથી ભ્રમ પામીને તમારી પાસે આવતા નથી. ૧૧ હે પૃથ્વીપતે ! તે રાજ લોકને નાશ કરીને, લોક નિંદાના ભયથી બીડે છે અને તેથી તમારી પાસે આવતા નથી. ૧૨ પૂજ્ય અને માન્ય એવા ભક્ત, ગુરુ, સંબંધી અને બંધુઓને બાણોવડે ભેદીને હવે તે લક્ષ્મ પામે છે તેથી તમારી પાસે આવતા નથી. ૧૩ ભીષ્મ કહે છે:—“ હે કૃષ્ણ ! જેમ દાન, અધ્યયન અને તપ કરવું, એ બ્રાહ્મણનો ધર્મ છે તેમ સંત્રામમાં દેહ પાડવો એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. ૧૪ ઉલટે માર્ગે જનારા પિતૃઓ, પિતામહો, ભાઈઓ, ગુરુઓ, સંબંધીઓ અને બાંધવો, એ સર્વને સંત્રામમાં જે હણે તેજ ધર્મ છે. ૧૫ હે કેશવ ! પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરનારા લોભી એવા પાપી ગુરુઓને પણ સંત્રામમાં જે હણે તેજ ક્ષત્રિય ધર્મને જાણનારો છે. ૧૬ લોભવડે સનાતન ધર્મસેતુને પણ જે જોતા નથી, તેમને સંત્રામમાં જે હણે તેને ક્ષત્રિયનો ધર્મ જાણનારો સમજવો. ૧૭ જે ક્ષત્રિય યુદ્ધમાં પૃથ્વીને રૂધિરરૂપ જળવાળી, કેશરૂપ ઘાસવાળી, હાથીરૂપ પર્વતવાળી અને ધન્યોરૂપ વૃક્ષવાળી કરે, તે ધર્મને જાણનારો છે એમ જાણવું ૧૮ ક્ષત્રિય જાતિના પુરુષને સંત્રામમાં યુદ્ધ કરવા બોલાવ્યો, તો તેણે યુદ્ધ કરવુંજ; મનુષ્યે કહેલું છે કે, ક્ષત્રિયને યુદ્ધ એ ધર્મ આપનારૂં, સ્વર્ગ આપનારૂં, અને આ લોકમાં કીર્તિ આપનારૂં છે. ” ૧૯ વૈશંપાયન કહે છે:—ભીષ્મે, એ પ્રમાણે કહ્યું તે સાંભળીને ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિર વિનયસહિત પાસે આવીને ભીષ્મના મુખ આગળ, તેમની દૃષ્ટિ પડે તેમ બેસા. ૨૦ તથા ભીષ્મના ચરણને સ્પર્શ કર્યો; ભીષ્મે પણ તેમનું અભિનંદન કર્યું તથા તેમના મસ્તકને સુંઘીને ‘ બેશ ’ એ પ્રકારે કહ્યું. ૨૧ પછી સર્વ ધનુષ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ગંગાના પુત્ર ભીષ્મે, તેને કહ્યું કે “ હે તાત ! હે કૌરવશ્રેષ્ઠ ! મને નિશ્ચિંત થઈને પૂછ, અને ભય પામીશ નહિ. ” ૨૨

તમુવાચાથ ગાંગેયો વૃષભઃ સર્વધન્વિનામ્ ।

માં પૃચ્છ તાત વિશ્રઘ્નં મામૈસ્ત્વં કુરુસત્તમ ॥

इति श्री मह्यभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
पंचपचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

અધ્યાય ૫૬ મો—સેવક પ્રતિના રાજાના ધર્મોનું વર્ણન.

वैशंपायन उवाच ॥ प्रणिपत्य हृषीकेशमभिवाद्य पितामहम् ।

अनुमान्य गुरुन् सर्वान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરીને, ભીષ્મપિતામહને નમસ્કાર કરીને અને કૃપાચાર્ય, વ્યાસ આદિ સર્વે ગુરુઓનું સન્માન કરીને ધર્મ પૂછ્યા મંડયા. ૧ યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ પ્રજા પાલનરૂપ રાજાઓનો ધર્મ, તે સર્વ ધર્મમાં શ્રેષ્ઠ છે; એમ ધર્મ-વેત્તાઓ જાણે છે, એ ધર્મને હું, ‘ વહન ન થઈ શકે એવો મોટો ભાર ’ માથું છું. ૨ માટે હે

રાજન ! હે પિતામહ ! મને રાજના ધર્મ વિશેષે કરીને કહો ! આ સકલ જીવ લોકનો મોટો આશ્રય રાજધર્મ છે. ૩ તથા હે કૌરવ ! ધર્મ, અર્થ, અને કામરૂપ ત્રિવર્ગ, એ રાજધર્મના આશ્રયે રહેલ છે. ૪ જેમ ઘોડાઓને લગામ અને હાથીને અંકુશ કબળમાં રાખનાર છે, તેમ લોકને કબળમાં રાખનાર રાજધર્મ છે. ૫ (એ રાજર્ષિઓએ સેવેલા ધર્મમાં જે, પુરૂષ મોહ પામે તો લોકની મર્યાદાપૂર્વક વ્યવસ્થા રહે નહિ અને સઘળું અવ્યવસ્થિત થઈ જાય. જેમ સૂર્ય, ઉદય પામીને અશુભ અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ અપ્રકાશરૂપ અશુભ એવી નરકની ગતિને રાજધર્મ, દૂર કરે છે. હે પિતામહ ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એટલા માટે મારે અર્થે પ્રથમ તમે, રાજના ધર્મ કહો, કેમ કે તમે ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. હે શત્રુઓને પરિતાપ પમાડનાર ! તમારાથકી અમો સર્વને પરમ રહસ્ય પ્રાપ્ત થાઓ, કેમ કે શ્રીકૃષ્ણ તમને જીક્ષિર્મા સર્વોત્તમ માને છે. ”) ભીષ્મ કહે છે :— “ મોટા સ્વરૂપવાળા ધર્મના અને જગતના ઉત્પન્ન કરનાર શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ છે; સર્વે બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરીને વેદ પરંપરાથી ચાલતા આવેલા ધર્મ હું કહેવા માંડું છું. ૧ હે યુધિષ્ઠિર ! હું તને સમગ્ર રાજધર્મ કહું છું તથા બીજું પણ તું જે ઇચ્છતો હોય, તે સાવધાન થઈને મારી પાસેથી સાંભળ. ૭ હે કુરૂશ્રેષ્ઠ ! જાતિથી ક્ષત્રિય ન છતાં, પણ પ્રજનું પાલન કરવાનો અધિકાર પામેલા ગમે તે રાજાએ, દેવતા અને બ્રાહ્મણને પ્રસન્ન કરવાને વિધિપૂર્વક વર્તવું. ૮ કેમ કે ધર્મનો લોપ થઈ જવાથી જે પાપ થાય છે, તેમાંથી દેવતાઓ અને બ્રાહ્મણોને પૂજવા વડે રાજ મુક્ત થાય છે, તથા હે કુરૂશ્રેષ્ઠ ! લોકમાં તે રાજ માન પામે છે. ૯ હે યુધિષ્ઠિર ! હે પુત્ર ! તારે, સર્વદા પુરૂષપ્રયત્ન વડે યત્ન કરવો; કેમ કે પુરૂષપ્રયત્ન વિના દૈવ, રાજનો ઈષ્ટ અર્થ સિદ્ધ કરી શકતું નથી. ૧૦ દૈવ અને પુરૂષપ્રયત્ન, એ બન્ને રચનાં બે પૈડાંની પેઠે સાધારણ બાળકો છે, પણ હું પુરૂષપરાક્રમને ઉત્તમ માનું છું; કેમ કે દૈવ તો ફળદારા નિશ્ચય કર્યા પછીજ કહી શકાય છે. ૧૧ તથા ફળપ્રાપ્તિ ન થાય તો પછી દૈવનો નિશ્ચય કરીને સમાધાન પમાય છે. તારો પ્રયત્ન એકવાર નિષ્ફળ થાય તોપણ, તું તેનો સંતાપ કરીશ નહિ; પણ બીજાવાર પ્રયત્ન કરવા માંડજે, કેમ કે રાજાઓની ઉત્તમ નીતિ એજ છે. ૧૨ વળી રાજાઓને સિદ્ધિ આપનારું સત્ય વિના બીજું કંઈ નથી; જે રાજ સત્યમાં આસક્ત છે, તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પણ સુખ પામે છે. ૧૩ હે રાજેન્દ્ર ! ઋષિઓને પણ સત્ય એજ પરમ ધન છે, તથા રાજાઓને પણ સત્યથી બીજું કંઈ-મોટું વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન નથી. ૧૪ હું, તને રાજના ગુણ કહું તે સાંભળ, રાજાએ, ગુણવાન, સદાચરણવાળા, ઈંદ્રિયોનું દમન કરવામાં શક્તિવાળા, ક્રોધ, ધર્મવાળા, ઈંદ્રિયજીત, પ્રસન્ન મુખવાળા, અને બહુ આપનારા થવું; કેમ કે એથી નિરંતર રાજ્યલક્ષ્મી ટકી રહે છે અને નાશ પામતી નથી. ૧૫ હે કુરૂઓને હર્ષ આપનાર ! સર્વે કાર્યોમાં તું સરળ થજે ! એટલે પોતાનું હિંદ્ર ઢાંકવામાં, બીજાનું હિંદ્ર શોધી કાઢવું હોય તે શત્રુઓથી છાનું રાખવામાં તથા છુપી મસલત ઢાંકવામાં નીતિયુક્ત વિચાર વડે તું યથાર્થ બોલનાર થજે. ૧૬ જે રાજા કેવળ ક્રોધ થાય છે, તેનું સર્વ પ્રકારે ઉલ્લંઘન થાય છે, અને જે રાજા કેવળ દૂર થાય છે, તેથી લોકો ઉદ્વેગ પામે છે, માટે ક્રોધ તથા દૂર, એ બન્ને ગુણવાળા થજે. ૧૭ બોલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ હે પુત્ર ! તારે બ્રાહ્મણોને દંડ કરવો નહિ; કેમ કે હે પાંડવ ! આ લોકમાં “ બ્રાહ્મણ ” એ ક્રોધ મોટું તત્વ છે. ૧૮ હે કૌરવ ! મહાત્મા મનુષ્ય, પોતાના રચેલા ધર્મશાસ્ત્રમાં બે

શ્લોક કહ્યા છે, તે હે રાજેન્દ્ર ! તારે હૃદયમાં રાખવા યોગ્ય છે. ૧૯ તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-જળથી અગ્નિ પ્રકટયો છે, આલ્મણથી ક્ષત્રિયો પ્રકટયા છે અને પત્થરથી લોહું પ્રકટયું છે; તેઓનું તેજ સર્વે સ્થાનમાં ગમન કરનારું છે, પણ પુનઃ પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનમાં જવાથી શાંત થઈ જાય છે. ૨૦ એટલે જ્યારે લોહ પાષાણને હણે છે, અગ્નિ જળને હણે છે, અને ક્ષત્રિય આલ્મણનો દ્વેષ કરે છે, ત્યારે તે ત્રણેનો નાશ થાય છે. ૨૧* હે મહારાજ યુધિષ્ઠિર ! એમ જણીને તારે આલ્મણોને તો નમસ્કારજ કરવો; કેમ કે પૂજન કરેલા તે, વેદને તથા યજ્ઞને ધારણ કરે છે. ૨૨ હે નરવ્યાધ ! જે ત્રણ લોકનો ધાત કરનારા દુષ્ટ હોય, તેમનો પોતાના બાહુઓ વડે નિઝલ કરવો. ૨૩ હે તાત ! હે મહારાજ ! હે રાજન ! પૂર્વે મહર્ષિ શુકે, એ શ્લોક કહેલા છે તે એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળ. ૨૪ શસ્ત્ર ઉગામીને આવતો પુરૂષ, જે સંપૂર્ણ વંદ લણેલો હોય તથાપિ ધર્મની અપેક્ષા રાખનારા રાજાએ, તેના સામું શસ્ત્ર ઉગામીને પોતાના ધર્મથી તેને કપજ કરવો. ૨૫ નાશ પામતા ધર્મનું જે રક્ષણ કરે, તેનેજ ધર્મ જાણનારા કહેવો; પણ તેમ કરવા વડે તે કાંઈ ધર્મની હાનિ કરનારો થતો નથી. અર્થાત્ દુષ્ટ પુરૂષ પોતાના અધર્મ વડે રાજાને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે છે તથા તે ક્રોધ વડે પોતે નાશ પામે છે; એમાં રાજાનો દોષ નથી. ૨૬ હે નરસિંહ ! એમ છે, તો પણ તારે આલ્મણોનું તો રક્ષણજ કરવું. તેમણે અપરાધ કર્યો હોય, તો તેમને દેશપાર કરવા પણ હણવા તો નહિજ. ૨૭ હે પૃથ્વીપતે ! તેમના ઉપર ખરા-ખોટો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હોય, તથાપિ કૃપા રાખવી. તે બ્રહ્મહત્યા કરનારો હોય, ગુરૂની સ્ત્રી સાથે ગમન કરનારો હોય, ગર્ભહત્યા કરનારો હોય, કે રાજ્યદ્રોહી હોય તથાપિ આલ્મણ છે, એમ ધારીને તેને દેશનિકાલજ કરવો; કેમ કે તેને દેહદંડ કાંઈ વખત કરાય નહિ. ૨૮, ૨૯ જે પુરૂષો, આલ્મણોને પ્રિય છે તથા આલ્મણો ઉપર ભક્તિભાવવાળા છે એવા પુરૂષોનો સંગ્રહ કરવો; રાજાઓને એના જેવો બીજો કોઈ મોટો ભંડાર છેજ નહિ. ૩૦ હે મહારાજ ! મરૂ પ્રદેશ, જળ, પૃથ્વી, વન, પર્વત અને નર એ છ પ્રકારના દુર્ગ (કિલ્લા) શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે, તે સર્વમાં જેઓ શાસ્ત્રના નિશ્ચયવાળા છે તે સર્વે, નરદુર્ગને (મનુષ્યરૂપ કિલ્લાને) મહા દુસ્તર માને છે. ૩૧ એટલા માટે બુદ્ધિમાન રાજાએ, સર્વદા ચારે વર્ણ ઉપર દયા રાખવી; કેમ કે ધર્માત્મા અને સત્ય વચન બોલનાર રાજા પ્રજાનું રંજન કરી શકે છે. ૩૨ હે પુત્ર ! તારે સર્વ તરફથી નિરંતર ક્ષમાવાળા પણ થવું નહિ; કેમ કે ક્ષમાવાન હાથીની પેઠે, ક્ષમાવાન રાજા પણ ધર્મવિરોધી થાય છે. ૩૩ હે મહારાજ ! આ અર્થ વિષે પૂર્વે બૃહસ્પતિએ, કરેલા નીતિશાસ્ત્રમાં એક શ્લોક કહેલો છે તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૩૪ જેમ ક્ષમાવાળા હાથીનો હાંકનાર મહાવત, તેના મસ્તક ઉપરજ બેસે છે, તેમ નિરંતર ક્ષમા રાખનાર રાજાનો નીચ પુરૂષ પણ પરાભવ કરે છે. ૩૫ માટે હંમેશાં રાજાએ અત્યંત ક્રોધ પણ થવું નહિ, કે અત્યંત તીક્ષ્ણ પણ થવું નહિ; શોભાયમાન વસંતઋતુના સૂર્યની પેઠે, વિશેષ પરિતાપ કે વિશેષ શિતળતા આપનાર ન થવું. ૩૬ હે મહારાજ ! પ્રત્યક્ષ એટલે ઉપકાર અપકાર વગેરેથી, અનુમાન એટલે નેત્ર, મુખ વગેરેની ચેષ્ટા આદિથી, ઉપમા એટલે બીજા જગોએ તેણે કરેલાં કામ વગેરેના સરખાપણાથી, અને શાસ્ત્ર એટલે સામુદ્રિક લક્ષણ વગેરે

* અર્થાત્ પાષાણ સાથે ધર્ષણ થવાથી લોહ-શસ્ત્ર નિષ્ક્રમ થાય છે, જળ વડે અગ્નિ શાંત-બુઝાઈ જાય છે અને આલ્મણના ક્રોધ વડે ક્ષત્રિયનો નાશ થાય છે. સ્વશીલક.

શાસ્ત્રમાં કહેલાં પ્રમાણથી પોતાના અને પારકા મિત્ર અથવા શત્રુઓની સર્વદા પરિક્ષા કરવી. ૩૭ (હે ધણી દક્ષિણા આપનારા યુધિષ્ઠિર ! તું, સર્વે પ્રકારનાં વ્યસનોને* ત્યાગ કરજે, ઉકળ તેના ત્યાગ કરવો એમ પણ નહિ; પરંતુ તે વ્યસનોને અત્યંત વ્યાપ્ત થઇ જવા દેવાં નહિ. કેમ કે રાજ્ય વ્યસની હોય છે, તેના લોકો પરાભવ કરે છે અને જે રાજ્ય વ્યસનનો અત્યંત દ્રેષ કરે છે તેથી લોકો ઉદ્વેગ પામે છે) રાજ્યએ, સદા ગર્ભવતી સ્ત્રીની પેઠે આચરણ કરવું. હે મહારાજ ! એનું કારણ હું તને કહું તે તું સાંભળ; અને ષષ્ઠી તું જાણીશ કે, આટલા માટે એ રીતે વર્તવું ઘટે છે. ૩૮ જેમ ગર્ભવતી સ્ત્રી, પોતાના મનમાં આવે તેવું પોતાનું હિત તજીને ગર્ભનું હિત આચરે છે, તેમ રાજ્યએ પણ કરવું ઘટે છે. ૩૯ હે કુરુક્ષેત્ર ! રાજ્યએ, સદા ધર્મનું અનુવર્તન કરનારા થઇને વર્તવું તથા પોતાનું પ્રિય તજીને જેથી લોકનું હિત થાય તેમ કરવું. ૪૦ હે પાંડવ ! તારે ધીરજનો કદાપિ ત્યાગ કરવો નહિ; કેમ કે ધીરજ અને હાથી, ઘોડા, પુરૂષ અને રથરૂપ સ્પષ્ટ દંડવાળા રાજ્યને કોઈ સ્થળમાં ભય હોતું નથી. ૪૧ હે રાજ્યોમાં વ્યાધ જેવા ! હે બોલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! સેવકોની સાથે તારે અત્યંત હાંસી-મશ્કરી કરવી નહિ, એથી જે દોષ ઉપજે છે તે તું સાંભળ. ૪૨ અતિશય પરિચય પાડવાથી સેવકો, સ્વામીનું માન રાખતા નથી તથા પોતાના સ્થાનમાં રહેતા નથી અને તેના વચનનું ઉલ્લંઘન કરે છે. ૪૩ તેમને કોઈ સ્થળમાં મોકલવામાં આવે તો તેમાં સંશય ઉઠાવે છે; ગુપ્ત વાત પ્રકટ કરે છે; ન માગવા જેવું માગે છે; રાજ્યને ભોજન કરવા જેવા પદાર્થ પોતે ખાઇ જાય છે. ૪૪ પોતાના અધિષ્ઠાતા રાજ્યની નિંદા કરે છે; તેના સામે ક્રોધ કરે છે; મિથ્યા ગુણ કે, મિથ્યા દોષ ખતાવીને કહે છે, તથા તેમ કરીને કાર્યનો નાશ કરે છે. ૪૫ (કૃત્રિમ હુકમો ખનાવીને તે રાજ્યના દેશને ફેલી ખાય છે તથા જર્જરિત કરી મૂકે છે; સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરનારાઓ સાથે મિત્રતા કરે છે અને અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે; રાજ્યના સરખો વેષ રાખીને લોકોને કહે છે; હે રાજશાઈલ ! તેઓ, નિર્લાજ્જ થઇને રાજ્યની સમક્ષ બગાડાં ખાય છે તથા યુગ્મે છે કે, હાંસા ખાય છે; રાજ્યનું વચન ગુપ્ત રાખવા જેવું હોય તથાપિ લોકોમાં પ્રકટ કરે છે. હે શ્રેષ્ઠરાજ ! રાજ, ન્યારે કામળ સ્વભાવનો અને હાંસી-મશ્કરીના છંદવાળો હોય છે, ત્યારે તેના સેવકો, રાજ્યનો અનાદર કરીને ઘોડા ઉપર, હાથી ઉપર કે, રથ ઉપર બેસીને જાય છે. તેના મિત્રો તેને સભામાં બેસીને એમ કહે છે કે “ હે રાજન્ ! આ તો તમારાથી થાય તેવું નથી. આ તો તમે બહુ ખોટું કર્યું. ” રાજ્ય ન્યારે ક્રોધ પામે છે, ત્યારે તેઓ હસે છે, અને રાજ્ય તેમનું સન્માન કરે છે ત્યારે પણ તેઓ હર્ષ પામતા નથી; પરંતુ એક બીજાના કારણને લીધે તેઓ અત્યંત હર્ષ પામે છે. રાજ્યના મંત્રનો ભેદ કરે છે, દુષ્કૃત ઉધાડું કરે છે; અને રાજ્યની અવગણના કરીને, જાણે ચમત્તને અર્થે કોઈ કામ કરતા હોય તેમ, તેઓ રાજ્યની આજ્ઞા તુચ્છ ગણીને પાળે છે; રાજ્યના અલંકાર, ભોજનના પદાર્થ, સ્નાન કરવાનું સાહિત્ય તથા શરીરમર્દન કરવાની વસ્તુઓ કોઈ લઈ જાય ત્યારે હે

* વ્યસન અઢાર પ્રકારનાં મનુષ્યે કહેલાં છે:-શિકાર કરવો, પાસા રમવા, દિવસે ઉંઘવું, વિવાદ કરવો, સ્ત્રી સેવન, મદ, વાદ્ય-ગીત નૃત્યમાં આસક્ત થવું, વૃથા મદ્ય પીવું, એ દશ કામ સંબંધી વ્યસન છે. આઠીયાપણું, સાહસ, દ્રોહ, ઇર્ષ્યા, અસૂચા, અર્થ બગાડવો, નિંદા અને કટાક્ષ એ આઠ કોષથી ઉપજેલાં વ્યસન છે. એ અઢાર વ્યસન તજવાં.

નરબ્યાધ ! તેઓ નિર્ભયપણાથી તેના સાંભળતા તેની મળક કરે છે; પોતાના અધિકારીની નિંદા કરે છે; હે ભારત ! તેઓ તે અધિકાર છોડી દે છે; પોતાને મળતા પગારથી સંતોષ પામતા નથી અને રાજને આપવાનો કર વગેરે પોતે લેઈ જાય છે. વળી જેમ કાઈ સૂત્રના દોરાથી બાંધેલા પક્ષીની સાથે રમત કરે, તેમ રાજની સાથે રમત કરવાને ઇચ્છે છે; અને લોકોમાં એમ કહે છે કે, રાજ તો અમારા હાથમાં છે, અને પાછથું તેટલું પાણી પીશે.) હે યુધિષ્ઠિર ! રાજ કામળ સ્વભાવનો, અને હાંસી-મશ્કરીના હાંવાળો હોય, તો એ અને બીજા પણુ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે.” ૪૬

एते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भवन्त्युत ।

नृपतौ मार्गवोपेते हर्षुले च युधिष्ठिर ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

અધ્યાય ૫૭ મો-રાજધર્મ વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं युधिष्ठिर ।

प्रशस्यते न राजा हि नारीवोद्यमवर्जितः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:—“ હે યુધિષ્ઠિર ! રાજ્યએ નિરંતર ઉદ્યોગવાળા થવું જોઈએ; કેમ કે ઉદ્યમ વિનાની સ્ત્રીની પેઠે, રાજ પણુ નિરુદ્યોગી હોય તો પ્રશંસા પામતો નથી. ૧ હે પૃથ્વીપતે ! ભગવાન શુક્રાચાર્યે, આ સ્થળમાં શ્લોક કહેલો છે. હે રાજન્ ! તે હું તને કહું તે એકાગ્રચિત થઈને સાંભળ. ૨ જેમ સાપ ઉદરોને ગળે છે તેમ, પૃથ્વી એ જાણુને ગળી જાય છે; એક તો શત્રુ સાથે વિરોધ નહિ કરનારા રાજને અને પ્રવાસ નહિ કરનારા બ્રાહ્મણને. ૩ માટે હે નરોમાં વ્યાધ જેવા ! એ વાત તારે હૃદયમાં વિચારવી જોઈએ, અને પછી જે સંધિ કરવા જેવા હોય તેમની સાથે સંધિ કરવી અને જે વિરોધ કરવા જેવા હોય તેમની સાથે વિરોધ કરવો. ૪ સ્વામી, અમાત્ય, સુહૃત (પ્રિય સજ્જનો-મિત્ર), કાશ એટલે ભંડાર, દેશ, કિલ્લો અને સેના, એ સાત રાજ્યનાં અંગ છે. એ સાત અંગવાળા રાજ્યથી જે વિપરીત આચરણ કરે, તે પુરૂષ કદાપિ ગુરૂ હોય અથવા મિત્ર હોય, તથાપિ તેને હણવો. ૫ હે રાજેન્દ્ર ! પૂર્વે મરત રાજ્યએ, બૃહસ્પતિના મતને અનુસરતો પ્રાચીન શ્લોક કહેલો છે કે, ગર્વયુક્ત, કાર્ય અને અકાર્યને નહિ જાણનાર તથા ઉલ્ટે માર્ગે પ્રવૃત્ત થયેલા ગુરૂને પણુ માફ ન કરાય એવો દંડ કરવો યોગ્ય છે. ૬,૭ બાહુના પુત્ર શુદ્ધિમાન સગર રાજ્યએ, નગરના લોકોનું હિત ઇચ્છીને અસમંજસ નામે પોતાના મોટા પુત્રનો પણુ ત્યાગ કર્યો હતો. ૮ હે રાજન્ ! તે અસમંજસ નગરના લોકોનાં બાળકોને સરયૂ નદીમાં ડૂબાવી મારતો હતો, એટલા માટે તેના પિતાએ તેનો ધિક્કાર કરીને તેને દેશનિકાલ કર્યો હતો. ૯ ઉદાલક ઋષિએ, પણુ પોતાના પ્રિય પુત્ર મહાતપસ્વી શ્વેતકેતુને તબ્યો હતો, કેમ કે, તે બ્રાહ્મણોને પીડા કરતો હતો. ૧૦ આ સ્થળમાં લોકનું રંજન કરવું, એજ રાજ્યોનો સનાતન ધર્મ છે; તેમજ સત્યનું રક્ષણ કરવું તથા વ્યવહારમાં સરળ થવું એ પણુ રાજના

મુખ્ય ધર્મ છે. ૧૧ જે રાજ, પરાક્રમી, સત્યવાદી અને ક્ષમાવાન હોય છે, તે સારા માર્ગથી ચલાયમાન થતો નથી. કર વગેરે લેવાના કારણથી પ્રજાના ધનનો નાશ કરતો નથી, તથા સેવક વગેરેનો પગાર અને બીજું જે કાંઈ આપવાનું હોય છે તે વખતસર આપે છે. ૧૨ જે પોતાના મન ઉપર કબજો રાખે છે, શાસ્ત્રને અનુસરતો જેનો નિશ્ચય હોય છે, અને નિરંતર દિવસના પૂર્વ ભાગમાં ધર્મ, મધ્ય ભાગમાં અર્થ, અંત ભાગમાં કામ અને રાત્રિના પાછલા ભાગમાં યોગ સેવે છે, તથા એ રીતે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં સદા આસક્ત હોય છે. ૧૩ પૂર્વે કહેલી છે તે ત્રણ પ્રકારની નીતિમાં જેનો મંત્ર ગુપ્ત હોય છે, તે રાજ થવાને યોગ્ય છે. મંત્રનું રક્ષણ ન કરવા કરતાં, રાજાને બીજું મોટું સંકટ નથી. રાજાએ ચારે વર્ણના ધર્મોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ; કેમ કે, ધર્મનું ઉલ્લંઘન થવા ન દેતાં તેનું રક્ષણ કરવું, એ રાજાઓનો પ્રાચીન ધર્મ છે. ૧૪, ૧૫ રાજાએ કોઈનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; તેમ કદાપિ કરવો ઘટે તોપણ અતિશય વિશ્વાસ કરવો નહિ. સંધિ, વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વિધીલાવ અને સમાશ્રય, એ નીતિષાસ્ત્રગુણ્ય એટલે રાજનીતિ સંબંધી છ ગુણોના ગુણદોષને નિરંતર બુદ્ધિ વડે વિચારવા. ૧૬ (ચદી આવનાર કરતાં સ્થાયી રાજા બળવાન હોય, તો ચદી આવનારે સલાહ કરવી તે 'સંધિ' કહેવાય છે; બન્ને સમાન બળવાળા હોય તો યુદ્ધાદિ કરવું તે 'વિગ્રહ' કહેવાય છે; દુર્બળ ઉપર ચઢાઈ કરવી તે 'યાન' કહેવાય છે, બળવાન ચદી આવ્યો હોય ત્યારે દુર્બળે કિલ્લામાં ભરાઈ બેસવું તે 'આસન' કહેવાય છે, અર્ધી સેના કિલ્લામાં રાખી, કિલ્લાનું રક્ષણ કરવું તથા અર્ધી સેના બહાર મોકલી, શત્રુની સેનામાં આવતું ધાન્ય વગેરે અટકાવવું તે 'દ્વિધીલાવ' કહેવાય છે અને શત્રુ બળવાન હોય તો, પોતાના મિત્ર રાજાનો આશ્રય લઈ યુદ્ધ કરવું તે 'સમાશ્રય' કહેવાય છે.) સમગ્ર રાજ્યમાં શત્રુઓનું જિદ્ર જોનાર રાજા સર્વદા વખણાય છે, તથા જે રાજા, ધર્મ આદિ ત્રિવર્ગના અર્થને જાણનારો અને શત્રુના અમાત્ય વગેરેને ફાડવાને જેણે ચાર (છૂપા દૂત) મોકલા છે, તે રાજા વખણાય છે. ૧૭ યમ અને વૈશ્રવણ (કુબેર)ની પેઠે, ભંડાર પ્રાપ્ત કરવાની પ્રીતિવાળો, ગુણ અને દોષને જાણનાર તથા અમાત્ય, દેશ, કિલ્લા, કોષ અને દંડ (સેના) એ પ્રવૃત્તિ પંચક, પોતાનાં તથા શત્રુનાં મળીને દશ જે સ્થાન કહેવાય છે, એમાં પોતાનાં સ્થાનની વૃદ્ધિ કરનારો અને શત્રુનાં સ્થાનનો ક્ષય કરનારો રાજા શ્રેષ્ઠ છે. ૧૮ જ્યાં જ્યાં ન્યૂનતા જોવામાં આવે, ત્યાં ત્યાં પૂર્ણતા કરનાર, જે પૂર્ણ હોય તેની તળવીજ રાખનાર, સુંદર મુખવાળો અને સ્મિતપૂર્વક બોલનારો રાજા શ્રેષ્ઠ છે. ૧૯ વળી વૃદ્ધોની સેવા કરનારો, આગસ જેણે જીતેલું છે એવો, લોહુપ નહિ, સત્પુરુષોનાં આચરણમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ વાળો, સંતોષ પમાડનારો, અને સુંદર દેખાવવાળો રાજા શ્રેષ્ઠ છે. ૨૦ સત્પુરુષોના હાથમાંથી કદાપિ દ્રવ્ય છીનવી નહિ લેનાર, પણ અસત્પુરુષો પાસેથી લેખને સત્પુરુષોને આપનાર, શત્રુના ઉપર પોતાની મેજે પ્રહાર કરનાર, દાતા, જીતેન્દ્રિય, રમ્ય વસ્તુઓની સિદ્ધિ કરનારો, પ્રસંગ આવ્યે આપનાર, ભોગ ભોગવનાર અને શુદ્ધ આચરણવાળો રાજા વખણાય છે. (રાજાએ સહાયક કેવા રાખવા? તે માટે કહે છે) શૂરા, પ્રીતિવાળા, શત્રુઓ જેમનો જીવ ન કરી શકે એવા, કુળવાન, નિરાગી, ઉત્તમ આચરણવાળા, શિષ્ટપુરુષો સાથે સંબંધવાળા, માનવાળા અથવા ટેકી, બીજાને અપમાન નહિ આપનારા, વિદ્યાઓને જાણનારા, લોકવ્યવહારમાં કુશળ, પરલોકમાં કલ્યાણ થવાની

આશા રાખનારા, ધર્મમાં આસક્ત, સારા સ્વભાવવાળા, અને વિપત્તિમાં પર્વતના સરખા અચળ, એવા પુરૂષોને રાજ્યે પોતાના સહાયક કરવા તથા તમામ ભોગ તેમની સમાન ભોગવવા; માત્ર છત્ર અને આરા એટલુંજ પોતાની પાસે વધારે રાખવું. ૨૧-૨૫ એવા શૂર પુરૂષો ઉપર રાજની પ્રત્યક્ષ વૃત્તિ અને પરોક્ષ વૃત્તિ પણ સમાન રહેવી જોઈએ. એમ આચરે તો રાજ, આ લોકોમાં ખેદ પામતો નથી. ૨૬ પણ જે રાજ, સર્વ કોષનાપર આશંકા લાવે છે તથા જે, સર્વનું સર્વસ્વ હરણુ કરે છે, તે લોભી અને અસત્યવાદી રાજ થોડા કાળમાં પોતાનાં માણસોથીજ બંધાય છે. ૨૭ જે રાજ, પવિત્ર અને લોકનાં ચિત્તને હરણુ કરવામાં આસક્ત હોય છે તે શત્રુઓથી ઝડપ થતો નથી પણ સર્વ તરફથી તે સ્થિર થાય છે. ૨૮ ક્રોધ વગરનો, વ્યસન વગરનો, દંડ કરવામાં કોમળ અને ઇન્દ્રિયજીત રાજ, હિમાચળની પેઠે પ્રાણીમાત્રનો વિશ્વાસપાત્ર થાય છે. ૨૯ બુદ્ધિમાન, દાન કરવાના ગુણથી યુક્ત, શત્રુનાં છિદ્ર જાણવામાં તત્પર, સુંદર સ્વરૂપવાળો, સર્વે વર્ણુથી નીતિ અને અભિતિને જાણનારો, હાથમાં લીધેલું કામ ઉતાવળે પાર પાડનારો, ક્રોધ જેણે જીત્યો છે એવો, અસંત મેહેરખાની કરનારો, ઉદાર મનવાળો, રીસાળ પ્રકૃતિનો નહિ, રાજકાર્યમાં યોગ્ય થયેલો, ક્રિયાવાળો, ખડાઈ ન મારનારો, તથા જેનાં આરંભેલાં કાર્ય રૂંડે પ્રકારે પૂરાં થયા પછીજ લોકોના જોવામાં આવે તે રાજને સર્વે રાજઓમાં ઉત્તમ જાણવો. ૩૦, ૩૨ જેના દેશમાં લોકો, જેમ પુત્રો બાપના ઘરમાં નિર્ભય થઈને ફરે છે તેમ, નિર્ભય થઈને ફરે છે તે રાજને સર્વે રાજઓમાં શ્રેષ્ઠ સમજવો. ૩૩ જે રાજના દેશના તથા નગરના રહેનારા મનુષ્યો પોતાનો વૈભવ પ્રકટપણે ભોગવી શકતા હોય તથા નીતિ અને અનીતિને જાણનારા હોય, તે રાજને ઉત્તમ જાણવો. ૩૪ જે રાજના દેશમાં વસનારા લોકો, પોતાના કર્મમાં આસક્ત, ફક્ત શરીરનુંજ પોષણ કરવામાં પ્રીતિ ન રાખનારા પરંતુ તે વડે બની શકે તેવો ધર્મ સાધવામાં પ્રીતિ રાખનારા, ઇન્દ્રિય દમન કરનારા, યથાવિધિ રક્ષણ પામેલા, આજ્ઞામાં રહેનારા, વિનયથી વર્તનારા, આજ્ઞા પ્રમાણે અનુસરનારા, બીજનો પરાભવ નહિ કરનારા અને દાન કરવાની ભાવનાવાળા હોય, તે રાજને ઉત્તમ જાણવો. ૩૫-૩૬ જે રાજના દેશમાં રૂંડ કે કપટ નથી; છળ-પ્રપંચ નથી કે અદેખાઈ નથી તે રાજના દેશમાં સનાતન ધર્મનો વાસ છે, એમ જાણવું. ૩૭ જે રાજ, જ્ઞાની-પંડિતોનો સત્કાર કરે છે, બીજનું હિત કરે એવા શાસ્ત્રાર્થમાં પ્રીતિવાળો છે, સત્પુરૂષોના ધર્મનું અનુસરણુ કરે છે, તે રાજ રાજ્યને યોગ્ય છે. ૩૮ જે રાજ્યે, મોકલેલા દૂત દૂત અથવા કરેલા મંત્ર, જાણે ન મોકલ્યા હોય તથા ન કર્યા હોય તેમ, શત્રુઓ જાણી શકતા નથી તે રાજ રાજ્યને યોગ્ય છે. ૩૯ હે ભારત ! મહાત્મા ભાગવે, પરશુરામનું ચરિત્ર કહ્યા પછી આ શ્લોક રાજને કહ્યો છે કે, પ્રથમ રાજ પ્રાપ્ત કરવો, પછી સ્ત્રી પ્રાપ્ત કરવી, અને પછી ધન પ્રાપ્ત કરવું; કેમ કે, જો લોકમાં રાજ ન હોય તો સ્ત્રી પણ ક્યાંથી ? અને ધન પણ ક્યાંથી ? અર્થાત્ સ્ત્રી અને ધનનું રક્ષણ રાજ વિના બની શકે નહિ માટે તે પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પણ, રાજ ન હોવાથી જલદી નાશ પામે છે. ૪૦, ૪૧ રાજ્યને ઇચ્છનારાઓનો, રાજ્યમાં પ્રવેશનું રક્ષણ કરવા સિવાય, બીજો સનાતન ધર્મ છેજ નહિ; કેમ કે, રક્ષણજ માત્ર લોકસમુદાયને ધારણુ કરી રહ્યું છે. ૪૨ હે રાજેન્દ્ર ! પ્રત્યેતાના પુત્ર મનુષ્યે, રાજધર્મના બ્યાખ્યાનમાં આ બે શ્લોક કહ્યા છે, તે તું એકચિત્તે સાંભળ. ૪૩ સમુદ્રમાં જેમ ભાગેલી હોડીને તજ દેવામાં આવે

છે, તેમ પુરૂષે આ ૭ જળુનો ત્યાગ કરવો; (તે ૭ જળુ આ પ્રમાણે) (૧) ઉપદેશ ન કરનાર આત્માર્થ, (૨) અધ્યયન કર્યા વિનાનો ઋત્વિજ, (૩) રક્ષણ ન કરનાર રાજા, (૪) કઠોર વચન બોલનારી સ્ત્રી, (૫) ગામમાં વસવાની ઇચ્છા રાખનાર ગોવાળ (ભરવાડ), અને (૬) વનમાં વસવાની ઇચ્છા રાખનાર હજમ, એ છનો પુરૂષે ત્યાગ કરવો. ” ૪૪, ૪૫

અરક્ષિતારં રાજાનં માર્યાં ચાપ્રિયઘાતિનીમ્ ।

ગ્રામકામં ચ ગોપાલં વનકામં ચ નાપિતમ્ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
सप्तपंचाशच्चमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

અધ્યાય ૫૮ મો-રાજધર્મ.

भीष्म उवाच ॥ एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर ।

बृहस्पतिर्हि भगवान् न्यारय धर्मं प्रशंસति ॥

ભીષ્મ કહે છે:—“ હે યુધિષ્ઠિર ! રક્ષણ તે રાજધર્મનું તત્વ છે, તે મેં તને કહ્યું; ભગવાન બૃહસ્પતિ પણ એનેજ ન્યાયયુક્ત ધર્મ કહે છે અને તેનાં વખાણ કરે છે. ૧ વળી ભગવાન વિશાલાક્ષ, મહાતપસ્વી શુક, સહસ્ર નેત્રવાળા ઈન્દ્રેવ, પ્રયેતાના પુત્ર મનુ, ભગવાન ભર-
દ્વાજ, ગૌરશિરા મુનિ, એ સર્વે રાજનીતિ શાસ્ત્રના રચનારા, બ્રહ્મણ્ય, અને સત્યવાદી છે. ૨, ૩ હે ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! તે સર્વે, રક્ષણ કરવા ૩૫ ધર્મનેજ વખાણે છે. હે રક્તકમળ સમાન રક્ત નેત્રવાળા યુધિષ્ઠિર ! હું એ રક્ષણરૂપ ધર્મને સિદ્ધ કરવાની યુક્તિઓ તને કહું છું તે સાંભળ. ૪ જાના દૂત; પ્રકટ દૂત; સમય આવ્યે મત્સર રાખ્યા વિના દાન આપવું તથા સેવકોને પગાર આપવો, ૫ યુક્તિનું ગ્રહણ કરવું; અયોગ્ય ઉપામથી કર વગેરે ન લેવા. હે યુધિષ્ઠિર ! સત્પુરૂષોનો સંગ્રહ કરવો, શૌર્ય, હડાપણુ, સત્ય, પ્રજનનું હિત કરવું, સીધા ચાલીને કે, વાંકા ચાલીને પણ શત્રુપક્ષનું ભેદન કરવું. ૬ જૂનાં થયેલાં મકાનોની મરામત વગેરેથી તજવીજ રાખવી; દુઃખી થતા લોકોની તજવીજ રાખવી; શારી-
રદંડ અને દ્રવ્યદંડ એ પ્રકારના દંડનો પ્રયોગ યથાસમય કરવો. ૭ સાધુ પુરૂષોને તજવા નહિ; કુલીન પુરૂષોને રાખવા; ધાસ, દાણા વગેરે સંગ્રહ કરવા જેવા પદાર્થોના સંગ્રહ કરવા, શુદ્ધિમાનની સેવા કરવી. ૮ સેના વગેરે બળની હમેશાં પુષ્ટિ કરતા રહેવું; પ્રજાની તપાસ રાખતા રહેવું; કાર્ય કરવામાં ખેદ ના પામવો; ભંડારમાં વૃદ્ધિ કરતા રહેવું. ૯ શત્રુ-
થડી મંત્ર વગેરેનું રક્ષણ કરવું; પહેરેગીરીનો પણ વિશ્વાસ ન કરવો; શત્રુઓ નગરની પ્રજાના અમુદાયને પણ વેપાર વગેરેના પ્રપંચ કરી, વશ કરી લે છે, તેને કોડીને પુનઃ પોતાના વશમાં લેવા, શત્રુ, મિત્ર અને મધ્યસ્થના ઉપર પણ યથાયોગ્ય નજર રાખતા રહેવું. ૧૦ પોતાના સેવકોને શત્રુ ફોડે છે કે, કેમ ? તેની તજવીજ રાખવી; પોતાના નગરની ચર્ચા જેવી; પોતાના સેવકોનો પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ; શત્રુની પણ આસનાવાસના કરવી. ૧૧ નીતિના ધર્મને અનુસરવું; નિરંતર ઉદ્યોગ કરવો; શત્રુઓની ઉપેક્ષા કરવી નહિ; અને કૃપ-
ણતા વગેરે હીનકર્મ સદાય તજવાં. ૧૨ રાજ્યે ઉદ્યોગશીલ થવું તે રાજધર્મનું મૂળ છે, એવું બૃહસ્પતિએ પણ કહેલું છે; તેના શ્લોક કહું તે સાંભળ, ૧૩ ઇન્દ્રે, ઉદ્યોગ કર્યો ત્યારે

અમુલ પામ્યો; તેણે ઉદ્યોગ કર્યો ત્યારે અસુરોને હણ્યા; અને ઉદ્યોગ કર્યો ત્યારેજ આ લોક અને સ્વર્ગમાં પણ તે શ્રેષ્ઠતા પામ્યો. ૧૪ ઉદ્યોગ કરવામાં જે પુરુષ ધીર છે, તેજ પડિતોમાં પણ શ્રેષ્ઠતા પામે છે; જે પુરુષ ઉદ્યોગ કરવામાં વીર છે, તેને પડિતો સેવે છે અને રંજન કરે છે. ૧૫ જેમ લોભા, ઝેર વિનાના સાપને તુચ્છ ગણી તેની ચેષ્ટા કરે છે, તેમ બુદ્ધિમાન છતાં, નિરંતર ઉદ્યોગ વિનાના રાગની પણ શત્રુઓ ધર્ષણા કરે છે. ૧૬ બળવાન રાગએ, શત્રુ દુર્બળ છતાં પણ તેની અવગણ કરવી નહિ કે, એ શું કરનારો છે? કેમકે, અમિ અદ્યપ છતાં પણ બાળે છે અને ઝેર અદ્યપ છતાં પણ મારે છે. ૧૭ કદાપિ દુશ્મન પાસે સેનાનાં રથ, હાથી, ઘોડા અને પાયદળ એ ચાર અંગમાંનું એકાદ અંગ હોય અને તે કિલ્લામાં રહેલો હોય, તો સમૃદ્ધિવાળા રાગના આખા દેશને પણ પીડા કરી શકે છે. ૧૮ લોકને સીધે રસ્તે ચઢાવવાને રાગએ, પોતે સીધા ચાલીને આદર્શરૂપ થવું, એ રાગને જાણવાનું રહસ્ય વચન છે. ૧૯ શત્રુને જીતવા વગેરે કારણથી રાગના હૃદયમાં જે કપટ રહેલું હોય, તથા તેવાજ કારણથી જે કાંઈ હીનકાર્ય આચર્યું હોય, તે સર્વે સમાન કરવું; એટલે લોકોની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને અર્થે પછી રાગએ ધર્મિષ્ઠ કર્મ કરવાં. ૧૯, ૨૦ રાગ્ય, એ એક મોટો તંત્ર છે, અને તે અજીતેન્દ્રિય તથા દૂર પુરૂષોથી ચઢાવી શકાતો નથી; તેમ તે મોટા પરિશ્રમનું સ્થાન છે માટે તે કામળ માણસોથી પણ ધારણ કરી શકાતો નથી. ૨૧ રાગ્ય, સર્વ પ્રકારનાં માંસ જેવું છે; તે સમાનતાવડે ધારણ કરી શકાય છે માટે હે યુધિષ્ઠિર! તારે દૂરતા તથા કામળતા મિશ્ર કરીને નિરંતર વર્તવું. ૨૨ જે કદાચિત્ પ્રભુનું રક્ષણ કરતાં વિપત્તિ આવી પડે, એમ હોય તો એ વિપત્તિ વેકવી તે પણ રાગનો ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ છે; કેમ કે, રાગઓનાં એવાંજ આચરણ હોય છે. ૨૩ હે કુરુકુળમાં શ્રેષ્ઠ રાગન! આ તને રાજધર્મમાંથી કિંચિત્ વાત કહી સંભળાવી છે, માટે તેમાં તને જ્યાં સદેહ પડતો હોય તે તું મને પુનઃ પૂછી જો.” ૨૪. વૈશંપાયન કહે છે:-પછી જગવાન વ્યાસ, દેવસ્થાન, અશ્વમ, વાસુદેવ, કૃપાચાર્ય, સાત્યકિ અને સંજય વગેરે સર્વે, જાણે મુખ પુષ્ટિ પામતાં હોય તેમ, અત્યંત આનંદ પામીને ધર્મ આચરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને પુરૂષોમાં વ્યાઘ્રસમાન, બીજાને “વાહવા! વાહવા!” કહીને વખાણવા લાગ્યા. ૨૫, ૨૬ પછી હીન મનવાળા કુરૂશ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર, બન્ને નેત્ર આંસુથી પૂર્ણ કરીને તથા બીજાના બન્ને ચરણને ધીમેથી સ્પર્શ કરીને, તેમને (બીજાને) કહેવા લાગ્યા કે “હે પિતામહ! હવે હું મારો સદેહ તમને કાલે પૂછીશ, કેમ કે સૂર્યનારાયણ પૃથ્વીના રસનું પાન કરીને અસ્ત પામે છે.” ૨૭-૨૮. પછી શ્રીકૃષ્ણ, કૃપાચાર્ય અને યુધિષ્ઠિર આદિ સર્વે, બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરીને અને મહા નદી ગંગાના પુત્ર બીજાની પ્રદક્ષિણા કરીને આનંદ થકી યુક્ત થઈ રથમાં બેઠા. ૨૯ અને ત્યાંથી દયદત્તી નદીના કાંઠા ઉપર જઈને પવિત્ર આચરણવાળા અને શત્રુને પરિતાપ પમાડનાર કૃષ્ણાદિકે. સ્નાન અને જળની ક્રિયાઓ કરી, તથા વિધિ પ્રમાણે સંખ્યાનું ઉપાસન તથા જપ વગેરે માંગલિક કર્મ કરીને, પંછી તેમણે હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૦

દશદત્તી આપ્યવગાણ સુવ્રતાઃ કુતોવકાર્થાઃ કુતજપ્યમંગલાઃ ।

ઉવાચ સંખ્યાં ચિંતિત્વાત્પત્તિઃ પુરં તે ચિવિદ્ગજાહ્વયમ્ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

અધ્યાય ૫૮ મો—રાજધર્મ—સુત્રાધ્યાય.

वैशंपायन उवाच ॥ ततः कल्पं समुत्थाय कृतपूर्वाह्निकक्रियाः ।

ययुस्ते नगराकारं रथैः पांडवयादवाः ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી પાંડવો તથા યાદવો, પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને, દિવસના પૂર્વ ભાગમાં કરવાની સર્વે ક્રિયાઓ કરીને, તથા નગર જેવા રથમાં બેસીને ભીષ્મની પાસે જવાને નીકળ્યા. ૧ તેઓ કુરૂક્ષેત્રમાં જઈને ભીષ્મને મળ્યા તથા હે નિષ્પાપ ! રથીઓમાં ઉત્તમ એવા ગંગાના પુત્ર ભીષ્મને રાત્રિની સુખાકારી પૂછી અને વ્યાસ આદિ સર્વે ઋષિઓને પ્રણામ કરીને તેઓએ અભિનંદન આપેલા તે સર્વ, ભીષ્મની ચારે પાસે વીંટાઈને બેઠા. ૨,૩ પછી મહા તેજસ્વી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર, ભીષ્મનું યથાવિધિ પૂજન કરીને હાથ જોડીને બોલ્યા. ૪ યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે શત્રુઓને પરિતાપ આપનાર રાજન્ ! હે ભારત ! લોકોમાં જે “રાજ” એ પ્રકારે શબ્દ બોલવામાં આવે છે, તે શી રીતે થયો ? તે મને કહો. ૫ (બીજા લોકોના અને રાજના હાથ, ભુજ, ગ્રીવા, શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને આત્મા; એ સર્વે સમાન છે; સુખ અને દુઃખ પણ સમાન છે; મુખ, પીઠ અને ઉદર પણ સમાન છે; વીર્ય, હાડકાં, મજ્જા, માંસ અને રૂધિર પણ સમાન છે; નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ સમાન છે; ગ્રાણી અને શરીર પણ તેમનાં સમાન છે;) રાજ અને અન્ય લોકોને જન્મ તથા મરણ સમાન છે, તેમ રાજના બીજા તમામ ગુણો પણ ઇતર લોકોના જેવાજ છે, એમ છતાં, વિશેષ શુદ્ધિવાળા અને શ્રદ્ધા લોકો ઉપર એક પુરૂષ, રાજ (થઈને) કેમ અધિકાર ચલાવે છે ? ૬ તે એકજ, શ્રદ્ધાવીર અને આર્ય લોકોથી પરિપૂર્ણ આખી પૃથ્વીનું કેવી રીતે રક્ષણ કરી શકે છે ? અને સર્વે લોકો, તેની કૃપા શા માટે ધૃષ્ટિ છે ? ૭ તેની પ્રસન્નતાથી આખું વિશ્વ પ્રસન્ન થાય છે તથા તેની વ્યાકુલતાથી આખું વિશ્વ વ્યાકુળ થાય છે એ નિશ્ચય છે. ૮ પણ એનું કારણ શું ? હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે શ્રેષ્ઠ વ્યાખ્યાન કરનાર ! એ સર્વ હું યથાર્થ સાંભળવાને ઇચ્છું છું માટે તે સર્વ તત્વથી મને કહો. ૯ હે પૃથ્વીપતે ! આખું જગત, તે એકલાના આગળ દેવની પેઠે નમસ્કાર કરે છે તેનું કારણ કાંઈ નાનુંસૂનું નહિ હોય ? ” ૧૦ ભીષ્મ કહે છે:—“ હે નરઆદ્ય ! હું, જે સર્વ કહું તે તું મનને એકાગ્ર કરીને સાંભળ. પ્રથમ કૃતયુગમાં રાજ્ય કેમ ઉત્પન્ન થયું ? તે હું તને કહીશ. ૧૧ પ્રથમ રાજ્ય નહોતું કે, રાજ નહોતો; દંડ નહોતો કે, દંડ ધારણ કરનાર પણ નહોતો; પરંતુ સર્વે પ્રજા, ધર્મ વડે એક બીજાનું પાલન કરતી હતી. ૧૨ હે ભારત ! એ રીતે ધર્મ વડે એક બીજાનું પાલન કરતા પુરૂષો, બહુ ખેદ પામ્યા (શ્રમિત થયા) ત્યારે તેઓને મોહ ઉત્પન્ન થયો. ૧૩ હે ભરતર્થભ ! મોહના વશમાં પડેલા તે મનુષ્યોનું જ્ઞાન નાશ થવાથી ધર્મ પણ નાશ પામ્યો. ૧૪ હે ભરતસત્તમ ! જ્ઞાન નાશ થયું ત્યારે મોહને વશ થયેલા તે સર્વે મનુષ્યો લોભને વશ થઈ પડ્યા. ૧૫ (હે રાજન્ ! પછી મનુષ્યો અપ્રાપ્ત વસ્તુનું ચિંતન કરવા લાગ્યા, અને તેથી કામ નામે બીજા વિકારે તેઓમાં પ્રવેશ કર્યો. હે યુધિષ્ઠિર !

કામને વશ પડેલા તે મનુષ્યોને પછી રાગ (પ્રીતિ) નામના વિકારે સ્પર્શ કર્યો, અને કામમાં પ્રીતિવાળા થયેલા તે મનુષ્યો, કાર્ય તથા અકાર્યને પણ ગળુવા લાગ્યા નહિ. વળી તેજ પ્રમાણે ગમ્ય અને અગમ્ય, વાચ્ય અને અવાચ્ય, ભક્ત્ય અને અભક્ત્ય તથા દોષ અને અદોષ પણ ગળુવા ન લાગ્યા. અર્થાત્ પુનઃ મોહના વશમાં પડ્યા,) આ રીતે સર્વ લોક મોહમાં ડૂબી ગયા, ત્યારે વેદ નાશ પામ્યા અને હે રાજન્ ! વેદનો નાશ થવાથી યજુર્ધર્મ પણ નાશ પામ્યો. ૧૬ એ રીતે જ્યારે વેદ અને યજુ નાશ પામ્યા, ત્યારે દેવોને ત્રાસ ઉત્પન્ન થયો, અને હે નરન્યાય ! તેઓ ત્રાસ પામીને બ્રહ્માને શરણે ગયા. ૧૭ પછી લોકના પિતામહ બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કરીને, દુઃખથી પીડિત થયેલા તે સર્વે દેવો, હાથ જોડીને બ્રહ્માજીને કહેવા લાગ્યા કે “હે ભગવન્ ! લોક, મોહ આદિ ભાવોએ, મનુષ્ય-લોકમાં રહેલા સનાતન વેદનો નાશ કર્યો, તેથી અમને ભય ઉત્પન્ન થયું છે. ૧૮-૧૯ હે ધર્મિર ! વેદનો નાશ થવાથી યજુ-ધર્મનો પણ નાશ થયો છે તથા હે ત્રણ લોકના ધર્મિર ! તેથી અમે પણ મનુષ્યની સમાનતાને પામી ગયા છીએ. ૨૦ (અમારા તરફથી નીચે વૃષ્ટિ થાય છે; તથા મનુષ્યો યજુમાં હુતદ્રવ્ય હોમીને ઉંચે વૃષ્ટિ મોકલે છે; પણ તેમની ક્રિયાનો લોપ થવાથી અમે સંશયમાં આવી પડ્યા છીએ.) હે પિતામહ ! આ સ્થળમાં અમારૂં કલ્યાણ કરનારું જે હોય, તેનો વિચાર કરો; કેમ કે તમારા પ્રભાવ વડે ઉત્પન્ન થયેલા, ઐશ્વર્ય અને સત્ય સંકલ્પપણું આદિ ધર્મવાળો અમારો સ્વભાવ નાશ પામે છે. ” ૨૧ પછી તે સર્વે દેવોને ભગવાન બ્રહ્માએ કહ્યું કે “હે દેવગ્રેષ્ઠ ! હું તમારા કલ્યાણનું ચિંતન કરીશ, માટે તમે ભય રાખશો નહિ. ” ૨૨ પછી બ્રહ્માએ પોતાની શુદ્ધિ વડે એક લક્ષ અધ્યાય કર્યા, તથા તેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામનું વર્ણન કર્યું. ૨૩ (એ ધર્મ, અર્થ અને કામનો સમુદાય ત્રિવર્ગ) એ પ્રકારે પ્રખ્યાત છે. એથી વર્ગ મોક્ષ નામે પણ વર્ણવ્યો પરંતુ ત્રિવર્ગ કરતાં તેનું ફલ જૂદું હોવાથી તે સિદ્ધ કરવાનાં સાધન પણ ત્રિવર્ગથી વિરૂદ્ધ વર્ણવ્યાં. મોક્ષનો ત્રિવર્ગ, ધર્મોદિકથી જૂદો નિષ્કામ છે. તથા મોક્ષ ધર્મના ભેદ સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો વડે થયેલા છે. દંડનો પણ ત્રિવર્ગ છે, એટલે સ્થાન, વૃદ્ધિ અને ક્ષય. દંડ વડે વેપારી આદિનું સ્થાન એટલે સમાનતા રહે છે, તપસ્વી આદિની વૃદ્ધિ થાય છે, અને ચોર આદિકનો ક્ષય થાય છે. આત્મા, દેશ, કાળ, ઉપાય, કૃત્ય, અને સહાય, એ નીતિથી ઉપજેલો પદ્ધર્મ છે. તાત્પર્ય કે, નીતિના બળથી પ્રજનનું ચિત્ત દુઃસ્થિત મટીને, સુસ્થિત થાય છે. નકારો દેશ મટીને, સારો દેશ થાય છે, કળિકાળ મટીને, સત્યયુગ થાય છે, સાધનો આવી મળે છે, કૃત્ય સિદ્ધ થાય છે અને સહાયક અનુકૂળ થાય છે. હે ભરત-ગ્રેષ્ઠ ! વળી તે લક્ષ અધ્યાયમાં બ્રહ્માએ કર્મકાંડ, જ્ઞાનકાંડ, ખેતી અને વેપાર વગેરે જીવિકા-કાંડ, તથા દંડનીતિ એટલે પ્રજાપાલન કરવાની વિદ્યા, એવી ઘણી વિદ્યાઓ બતાવી છે. ભેદ થવાની શંકાથી પ્રધાનની રક્ષા કરવી, તથા તે માટે ગુપ્ત દૂતની યોજના કરવી, તે દૂતને બ્રહ્મચારી વગેરેના અનેક પ્રકારના વેપાર કરાવવા, એક એક સ્થાનમાં જૂદા જૂદા વેપના ત્રણ ત્રણ ગુપ્ત દૂત રાખવા તથા રાજપુત્રનાં લક્ષણ કેવાં હોય છે, તે સર્વ તેમાં કહ્યું છે. વળી હે રાજન્ ! એ ગ્રંથમાં સામ, ભેદ, દાન, દંડ અને પાંચથી ઉપેક્ષા; એવા પાંચ ઉપાય સમગ્રપણે વર્ણવ્યા છે. વળી તેમાં સમગ્ર મંત્રાન્ત પ્રકાર તથા ભેદના પ્રકાર કહ્યા છે, મંત્રનો વિભાગ તથા તે સિદ્ધ થાય કે, અસિદ્ધ થાય તેનું ફળ પણ વર્ણવ્યું.

બું છે. વળી ભયથી થયેલો હીનસંધિ, સત્કારથી થયેલો મધ્યમ સંધિ, અને વિત્તથી થયેલો ઉત્તમ સંધિ, એ ત્રણ પ્રકારનો સંધિ સમગ્રપણે વર્ણવ્યો છે. પોતાના મિત્રોની વૃદ્ધિ અને કોશ્વનો સંચય, તથા શત્રુના મિત્રનો નાશ અને કોશહાનિ, એ ચાર યાત્રાના કાલ, ત્રિવર્ગનો વિસ્તાર, તેમજ ધર્મયુક્ત અને અર્થયુક્ત વિજય પણ તેમાં વર્ણવ્યા છે. આસુરી વિજય પણ તેમાં સમગ્રપણે વર્ણવ્યો છે. વળી અમાત્ય, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, બળ અને પાંચમો કોશ, એ પાંચ વર્ગનું ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ; એમ ત્રણ ભેદથી વર્ણન કરેલું છે. પ્રકાશ અને અપ્રકાશ, એમ બે પ્રકારના દંડનું પણ વર્ણન કરેલું છે. તેમાં પ્રકાશ દંડ આઠ પ્રકારનો છે અને અપ્રકાશ દંડનો પણ ધણો વિસ્તાર છે—હે કૌરવ્ય ! રથ, હાથી, ઘોડા, પાયદળ, ભારવાહીક, વહાણ, દૂત અને ઉપદેશક એ આઠ અંગ પ્રકાશ દંડ અથવા બળનાં છે. તેમાં વીંછી વગેરે જંગમ વિષ અને વછન ગ વગેરે સ્થાવર વિષના પ્રયોગ કહ્યા છે. વળી સ્પર્શમાં, ભોજનમાં કે અભિચારાદિક વડે વિષ આપવા રૂપ ત્રણ પ્રકારનો દંડ તેમાં વર્ણવ્યો છે. શત્રુ, મિત્ર અને ઉદ્ધારીનનું પણ વર્ણન છે. સમગ્ર ગ્રહ-નક્ષત્રાદિ માર્ગોના ગુણ, તથા યામલ નામે તંત્રમાં કહેલા ચોરાશી પ્રકારનાં પૃથ્વીનાં બળ, મંત્ર-ચંત્રાદિકથી પોતાનું રક્ષણ, અને રથાદિકની બનાવટ સંબંધી તપાસ; એ સર્વ તેમાં વર્ણવ્યું છે. તેમાં મનુષ્ય, હાથી, રથ અને ઘોડાઓના ચક્રવ્યૂહ, ક્રૌંચવ્યૂહ આદિ અનેક પ્રકારના વ્યૂહની કલ્પનાઓ અને વિચિત્ર યુદ્ધની કુશલતા કહેલી છે. ધૂમકેતુ આદિ ઉત્પાત, ઉદ્ધાપાત આદિ નિપાત, રૂડે પ્રકારે યુદ્ધ કરવાની કળા, શત્રુથી પલાયન કરવાની કળા, શસ્ત્રોને પાણી પાવાની અને તીક્ષ્ણ કરવાની કળા, તથા હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! શસ્ત્ર વાપરવાનું જ્ઞાન, એ સર્વ તેમાં કહેલું છે. તેમાં રાગના સૈન્યને દુઃખ થવા સંબંધી, સૈન્યનો હર્ષ થવા સંબંધી, પીડા અને આપત્તિ કાળના સંબંધી, અને પાયદળ સંબંધી જ્ઞાન કહેલું છે. નગાર્થ વાગે કે ચાલવા માંડવું, વગેરે સંકેત, ધ્વજ વગેરે બતાવવાથી યુદ્ધ કરવું કે, અંધ કરવું, આદિ વિધાન, અદૃશ્ય થઇને સાંભળવાનો યોગ, જંગલમાં ફરનારા (હુંટારા) તથા ચોર વગેરે ભયાનક મનુષ્યોથી શત્રુના દેશને પીડા કરવી; એ સર્વ તેમાં વર્ણવ્યું છે. તેમાં અગ્નિ મૂકનાર, ઝેર આપનાર, પ્રતિમા બનાવનાર, એ સર્વ વડે તથા સેનાપતિને કોડવા અને ધાન્ય વગેરેના છોડનો નાશ કરવો, એ વડે શત્રુના દેશને પીડવાનું જ્ઞાન બતાવ્યું છે, મંત્ર, તંત્ર, ઔષધિઓ વગેરેથી હાથીઓ દૂષિત કરવા, માંહોમાંહે શક ઉત્પન્ન કરવો, સ્વામિભક્ત પુરૂષોને વશ કરવા, તથા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો, એ વિધિઓથી શત્રુના દેશને પીડવાનું જ્ઞાન તેમાં કહ્યું છે. સાત અંગવાળા રાજ્યનો ધટાડો, વધારો, સમાનતા, દૂતના સામર્થ્યના યોગથી પોતાના દેશની વૃદ્ધિ, શત્રુ, મિત્ર અને મધ્યસ્થમાં પ્રપંચ કરવો; એ સર્વ તેમાં સારી રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. તેમજ તેમાં બળવાન શત્રુઓનો નાશ તથા માંહોમાંહે સંહાર કરવાની કળા પણ કહી છે. અત્યંત સૂક્ષ્મ વ્યવહાર, શત્રુઓને નિર્મૂળ કરવાના ઉપાય, મધ્યકીડા વગેરે શ્રમ, હર્ષાચાર વાપરવાનો અભ્યાસ કરવો, દાન આપવું અને દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવો, એ સર્વ તેમાં કહેલું છે. જેમનું ભરણુ-પોષણ ચર્ષ શકવું નથી તેમનું ભરણુ-પોષણ કરવું, જેમનું ભરણુ-પોષણ કરેલું છે તેમની તબીબી રાખવી, પ્રસંગ આવ્યે દ્રવ્ય આપવું તથા દુઃખમાં ગભરાઈ ન જવું, એ તેમાં વર્ણવ્યું છે. તેજ પ્રમાણે રાગના ગુણ, સેનાપતિના ગુણ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગનું કારણ તેના ગુણ અને દોષ પણ કહેલા છે, અનેક પ્રકારની નહારી યોજાઓ, સેવકોની વૃત્તિઓ, સર્વથી શંકા

રાખવાપણું, પ્રમાદનો ત્યાગ, અલબ્ધ વસ્તુનો લાભ, લબ્ધ વસ્તુની વૃદ્ધિ, અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા પદાર્થોનું વિધિપૂર્વક પાત્ર જોઇને દાન કરવું. ધર્મને અર્થે, યત્નને અર્થે, કામને અર્થે અને દુઃખની નિવૃત્તિને અર્થે દ્રવ્યનો ખરચ કરવો, એ સર્વ આ અધ્યાયોમાં વર્ણવેલું છે. મહા ભયાનક ક્રોધથી ઉપજેલાં તથા કામથી ઉપજેલાં દશ વ્યસન પણ એમાં વર્ણ્યાં છે. મૃગયા (શિકાર) કરવાનું વ્યસન, પાસા રમવાનું વ્યસન, મદ્યપાન કરવાનું વ્યસન, રંડીયા-જનું વ્યસન, એ કામથી ઉપજેલાં ચાર વ્યસન બ્રહ્મદેવે કહેલાં છે, એમ આચાર્યો કહે છે. કઠોર વાણી, ઉગ્રપણું, સખત દંડ કરવો, દેહને કળ્મશમાં ન રાખવો, વિનયાર્થિકતા ત્યાગ કરવો અને દ્રવ્યને ખોટે ભાગે વાપરવું, એ ક્રોધથી ઉપજેલાં છ વ્યસન છે. અનેક પ્રકારના યંત્ર તથા તેની ક્રિયાઓ, શત્રુના દેશનું પીડન, સામાનું ખર્ચ અટકાવવું, ઇમારતોનો નાશ કરવો, ધર્મક્રિયાનાં વ્રક્ષોનો નાશ કરવો, ખેતી વગેરેના કળ્મશને લાંટી લેવાં અને પોતાના દેશનું હોય, તો શત્રુથી તેનો ખયાવ કરવો, વસ્ત્ર-કવચ વગેરે સાહિત્ય ખનાવવાની યુક્તિઓ, એ સર્વ તેમાં વર્ણ્યાં છે. વળી હે યુધિષ્ઠિર ! શરણાર્થ, નોખત, શંખ, પદ્મ, એ સર્વને ખનાવવાની યુક્તિઓ તેમાં વર્ણ્યાં છે. દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાની યુક્તિઓ, તથા સંગ્રહ કરવાની યુક્તિઓ તથા મણિ, પશુ, પૃથ્વી, વસ્ત્ર, દાસ અને સુવર્ણ, એ છ પ્રકારનું દ્રવ્ય તેમાં વર્ણવ્યું છે. વળી પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુઓની યથાવિધિ વ્યવસ્થા, સત્પુરૂષનું પૂજન, વિદ્વાનો સાથે સંપ, દાન-હોમ વિધિનું જ્ઞાન, મંગળ પદાર્થોનો સ્પર્શ કરવો વગેરે, શરીરને અલંકૃત કરવાના પ્રકાર, ભોજનની યોજના, નિરંતર આસ્તિકપણું, એક ભાગે ઉદ્યોગ કરવો, સત્ય બોલવું, મધુર બોલવું, ઉત્સવ અને મંડળીઓની તથા ધ્વજ ચઢાવવાની પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ક્રિયાઓ, હે ભરતશાર્દૂલ ! સર્વ જનસમુદાયનાં સ્થાન જેવાં કે ચૌટાં, ચણતરા, વગેરેમાં નિત્ય તપાસ રાખવી, બ્રાહ્મણોને દંડ ન કરવો, યુક્તિપૂર્વક દંડ કરવો, પોતાના નોકર ચાકરોમાં જાતિ અને ગુણના પ્રમાણમાં અધિકાર આપવો કે, માન રાખવું, નગરવાસીઓનું રક્ષણ કરવું, દેશની વૃદ્ધિ કરવી, હે રાજન્ ! ચારે દિશાઓમાં ચાર શત્રુ રાજ્યો, ચાર મિત્ર રાજ્યો અને ચાર મધ્યસ્થ રાજ્યોએ રાજ્યોના મંડળનો વિચાર, વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહેલાં ખોતર પ્રકારનાં શૈય, અભ્યંગ વગેરે શરીરસંસ્કાર, તેમજ દેશ, જાતિ, અને ડુળના ધર્મ પણ તેમાં વર્ણવ્યાં છે. હે ધણી દક્ષિણ આપનાર યુધિષ્ઠિર ! ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરૂષાર્થ, તેમજ સામ, દામ, બેદ અને દંડ, એ ચાર ઉપાય અને અનેક પ્રકારની દ્રવ્યની લાલચ આપવી; એ સર્વ તેમાં વર્ણવ્યું છે. ભંડારની વૃદ્ધિ કરનારાં ખેતી વગેરે કર્મ કરવાના પ્રકાર, માયા (કપટ) કરવાના પ્રકાર, અને વેહેતાં પાણીના ઝરા વગેરે દૂષિત કરવાના પ્રકાર એમાં વર્ણવ્યાં છે. હે રાજશાર્દૂલ ! લોકો, જે જે ઉપાયોથી આર્ય-ભાર્ગવોથી ચલાયમાન ન થાય તે તે સર્વે ઉપાય નીતિ શાસ્ત્રમાં વર્ણ્યાં છે.) ભગવાન સુમર્થ બ્રહ્મદેવ, એ ઉત્તમ શાસ્ત્ર રચીને, પછી હર્ષ પામીને ઇંદ્રાદિક સર્વે દેવોને કહેલા લાગ્યા કે “ લોકના ઉપકારને અર્થે અને ધર્માદિક ત્રિવર્ગની સ્થાપનાને અર્થે સરસ્વતીના શુદ્ધિ વૈભવનું આ તત્વ પ્રકટ કર્યું છે. ૨૪-૨૫ આ સરસ્વતીની પ્રભાવવાળી શુદ્ધિ દંડ સહિત છે માટે તે લોકનું રક્ષણ કરનારી છે. તથા નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવામાં પ્રીતિ-વાળી તે શુદ્ધિ લોકોમાં અનુસરશે. ૨૬ આ શાસ્ત્ર “ દંડનીતિ ” એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થઇને પ્રચાર પામશે; કેમ કે દંડ વડે જગતને પુરૂષાર્થરૂપ ફળ પમાડશે અથવા વાણી વડે

દંડને પ્રવર્તનનાર છે માટે એનું નામ “દંડનીતિ” પડેલું છે. ૨૭ નીતિના છ ગ્રંથોમાં સાસ્ત્રીય દંડનીતિ, મહાત્મા પુરોષોમાં અને પ્રમથે તથા તેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ; એ સર્વ સંપૂર્ણ રીતે વર્ણવેલા છે. ” ૨૮ પછી ધણી રૂપવાળા વિશાળ નેત્રવાળા, ઉમા (પાર્વતી)ના પતિ, “શિવ તથા સ્થાણુ” એવાં નામવાળા, ભગવાન શંકરે, એ નીતિનું પ્રથમ અહણુ કર્યું. ૨૯ ભગવાન સદાશિવે, “મનુષ્યોનું આયુષ્ય કમી થવા લાગ્યું છે ” એમ વિચારીને, બ્રહ્માએ નિર્માણુ કરેલા મોટા અસ્તરૂપ આ શાસ્ત્રનો સંક્ષેપ કર્યો. ૩૦ તથા તેનું નામ વૈશાકાક્ષ ” પાડ્યું. તે દશ હજાર અધ્યાયના શાસ્ત્રનું, બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરનાર, મહાતપસ્વી, ઇંદ્રે અહણુ કર્યું. ૩૧ ભગવાન ઇંદ્રે, પણ તે શાસ્ત્રનો સંક્ષેપ કરીને પાંચ હજાર અધ્યાયનું કર્યું, તથા હે તાત ! તેનું નામ “બાહુદંતક ” પાડ્યું. ૩૨ ઇંદ્રની પાસેથી બૃહસ્પતિએ, તે શાસ્ત્રનું અહણુ કરીને પોતાની બુદ્ધિ વડે ત્રણ હજાર અધ્યાયનું સંક્ષિપ્ત શાસ્ત્ર રચ્યું તથા તેનું નામ “બાર્હસ્પત્ય ” પાડ્યું. ૩૩ પછી અમાપ બુદ્ધિવાળા અને યોગશાસ્ત્રના આચાર્ય મહાયશવાળા શુક્રાચાર્યે એક હજાર અધ્યાયથી સંક્ષેપમાં તે શાસ્ત્ર કર્યું. ૩૪ એ પ્રમાણે મહર્ષિઓ, લોકની સ્થિતિને અનુસારે આયુષ્યનો ઘટાડો જાણીને અને મનુષ્યની શક્તિનો હાસ જાણીને એ શાસ્ત્રનો સંક્ષેપ કરતા ગયા. ૩૫ હવે દેવતાઓ પ્રગ્નના પતિ વિષ્ણુની પાસે જઈને બોલ્યા કે “મનુષ્યોમાંથી એક કે, જે ક્રોધતાને યોગ્ય હોય, તે અમને બતાવો ! ૩૬ પછી ભગવાન, સમર્થ નારાયણ દેવે, વિચાર કરીને રજે-ગુણમય વિરજા નામે માનસ પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો. ૩૭ પણ હે પાંડવ ! મહાભાગ વિરજાએ, પૃથ્વીમાં રાજા થવાની ના કહી, કેમ કે તેની બુદ્ધિ કર્મત્યાગમાં આસક્ત થઈ હતી; તેનો પુત્ર કીર્તિમાન થયો, તે પણ પાંચ વિષયથી મુક્ત થઈને ત્યાગી થયો. ૩૮ તેનો પુત્ર કર્દમ થયો, તેણે પણ મોટું તપ આચરવા માંડ્યું. પછી કર્દમ પ્રગ્નપતિનો અનંગ નામે પુત્ર થયો, તે સજ્જન, દંડનીતિમાં કુશળ અને પ્રગ્નનું રક્ષણ કરનાર થયો. ૩૯, ૪૦ અનંગનો નીતિમાન પુત્ર અતિબળ થયો, તેણે મોટું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું અને દિવ્યોને વશ થયો. ૪૧ હે રાજન ! મૃત્યુની માનસી પુત્રી સુનીથા નામે જે ત્રણ લોકમાં પ્રખ્યાત છે તેને તે અતિબળથી વેન નામનો પુત્ર જન્મ્યો. ૪૨ તે વેન, પ્રગ્નમાં મહાન અધર્મ કરનારો અને રાક્ષસ-રૂપને વશ થઈને વર્તનારો હતો; તેને બ્રહ્મવાદી ઋષિઓએ, મંત્રથી પવિત્ર કરેલા દર્બાવડે હત્યો. ૪૩ પછી ઋષિઓએ, મંત્ર વડે તેની જન્મલૂા જન્માનું મંથન કર્યું, ત્યારે તેમાંથી હસ્ત અંગવાળો અને વિદ્યુત રૂપવાળો પુરૂષ ઉત્પન્ન થઈ પૃથ્વીમાં પડ્યો. ૪૪ બળેલા લાકડાના જેવા સ્થામવર્ણના, રાત્રી આંખવાળા, કાળા કેશવાળા, તેને જોઈને તે બ્રહ્મવાદી ઋષિઓ, બોલ્યા “નિર્વીઢ (બેસ) :” તે ઉપરથી તે અને તેના વંશજ નિષાદ (બીઠ) કહેવાયા, તેઓ દૂર અને પર્વત તથા ઝાડીમાં વસનારા થયા. તેમજ વિધ્યાચળમાં વસનારા સેંકડો અને હજારો બીજા રહેઠેલા પણ તેમાંથી પ્રકટ થયા. ૪૫, ૪૬ પછી તે મહર્ષિઓએ, તેના જમણા હાથનું પુનઃ મંથન કર્યું, તેમાંથી એક પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો, તે જાણે બીજો ઇંદ્ર હોય, તેણે રૂપવાળો હતો. ૪૭ હે રાજન ! તેણે કવચ પહેરેલું હતું, (બાણનો) ભાથો પછવાડે બાંધેલો હતો, હાથમાં બાણ અને ધનુષ્ય હતાં, તે વેદ અને વેદના અંગને જાણનારો હતો, ધનુર્વેદમાં પરિપૂર્ણ કુશળ હતો. ૪૮ તથા સઘળા દંડનીતિ, તે ઉત્તમ પુરૂષનો આશ્રય કરીને રહેલી હતી, અર્થાત્, દંડનીતિમાં પણ પ્રવીણ હતો. પછી

વેનના પુત્રે, હાથ જોડીને મહર્ષિઓને કહ્યું કે “ ધર્મ અને અર્થને બતાવનારી આત્મંત સૂક્ષ્મ યુદ્ધ અને ઉત્પન્ન થઈ છે; પણ એ યુદ્ધ વડે મ્હારે શું કરવું ? તે મને યથાર્થ કહેા. ૪૬, ૫૦ તમે અને અર્થ સહિત જે કાર્ય કરવાનું કહેશો, તે હું કરીશ ! એમાં વિચારવા જેવું નથી. ૫૧ ” એ સાંભળીને તે સ્થળમાં આવેલા દેવ તથા મહર્ષિઓએ, તેને કહ્યું કે, જે નિયમિત ધર્મવાળું કૃત્ય હોય, તે તું નિઃશંક થઈને કર. ૫૨ ત્હારે ઐશ તથા અગ્નિનો ત્યાગ કરીને, સર્વે પ્રાણીઓ ઉપર સમાન થઈને તથા કામ, ક્રોધ, લોભ અને માનને દૂર ફેંકી દીધે નિરંતર ધર્મ ઉપર નજર રાખવી અને જે કાંઈ મનુષ્ય. ધર્મથી અધ્યાયમાન થાય તેના પોતાના આહુબળથી નિગ્રહ કરવો. ૫૩, ૫૪ વળી તું પ્રતિજ્ઞા કર કે “ હું મન, વાણી અને કર્મ વડે પૃથ્વીમાં વેદનું રક્ષણ કરીશ. ” વળી દંડનીતિના આશ્રયવાળો નીતિશાસ્ત્રમાં જે ધર્મ કહેલો છે, તે હું નિઃશંક થઈને આચરીશ; પણ ઇન્દ્રિયોના વશમાં થઈને નહિ વર્તુ. ૫૬ હું બ્રાહ્મણોને દંડ નહિ કરું. સમગ્ર લોકોનું વર્ણસંકર થવાથી રક્ષણ કરીશ, હે પરમ તપવાળા રાજા ! એ પ્રકારે તું પ્રતિજ્ઞા કર. ” પછી વેનના તે પુત્ર ઋષિઓ તથા દેવ આદિક સર્વને કહેવા લાગ્યો કે “ હે પુરૂષએશો ! મહાભાગ બ્રાહ્મણો સર્વદા મ્હારે નમન કરવા યોગ્ય છે. ” ૫૮ ત્યારે તે બ્રહ્મવાદી મુનિઓ બોલ્યા કે “ હે વૈન્ય ! વાંરું, તું એમ આચરણ કરજે ! ” પછી વેદના ભંડારરૂપ શુકાચાર્ય તેના પુરોહિત થયા. ૫૯ સરસ્વતીના પુત્રનો સમુદાય, વાલ્મીલ્ય તેના મંત્રીઓ થયા; ભગવાન ગર્ગ મહર્ષિ તેના જોશી થયા. ૬૦ લોકોમાં ‘ પોતાના સહિત આક્રમો ’ એવું જે પરમ વચન સંભળાય છે, તે આ પ્રમાણે સિદ્ધ થયું, એટલે પ્રથમ વિષ્ણુ, વિષ્ણુથી બીજો વિરળ, ત્રીજો કાર્તિમાન, ચોથો કર્દમ, પાંચમો અનંગ, છઠ્ઠો અતિબળ, સાતમો વેન અને આક્રમો પૃથુ. એ આક્રમો પૃથુ, વિષ્ણુનો અવતાર છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. એ પૃથુની પહેલાં ઉપજેલા સૂત અને માગધ તેના મશ ગાનારા થયા. ૬૧ તેઓના ઉપર પ્રસન્ન થઈ તે વેનના પુત્ર પૃથુએ, સૂતને અનુપદેશ (કચ્છ), અને માગધને મગધ દેશ આપ્યો. ૬૨ પછી પૃથુએ, સારી રીતે ખાડા-ટેકરા મટાડીને પૃથ્વીને સમાન કરી. પહેલાં પૃથ્વી બહુ ખાડા-ટેકરાવાળી હતી, એવું આપણે સાંભળ્યું છે. ૬૩ સર્વે મન્વંતરોમાં પૃથ્વી વિષમ (ખાડા-ટેકરાવાળી) થઈ જાય છે, હે મહારાજ ! પછી પૃથુએ પોતાના ધનુષ્યના અગ્ર ભાગ વડે પર્વત સમુદાયને પૃથ્વીમાંથી ઉંચકી કાઢ્યા તેથી પર્વતો વૃદ્ધિ પામ્યા. પછી વિષ્ણુ, ઇંદ્ર અને બીજા દેવોની સાથે મળીને ઋષિઓએ, બ્રાહ્મણોએ અને પ્રજાપતિઓએ તેના અભિષેક કર્યો. હે પાંડવ ! નદીઓનો સ્વામી સમુદ્ર, ઉત્તમ પર્વત હિમાલય, અને સાક્ષાત્ પૃથ્વી, રત્નો લઈને તેને અર્પણ કરવા આવી. હે યુધિષ્ઠિર ! ઇંદ્રે, તેને અખૂટ ધન આપ્યું. ૬૪-૬૭. સુવર્ણમય મેરૂ પર્વતે, સુવર્ણ અર્પણ કર્યું. યક્ષ અને રાક્ષસના સ્વામી ભગવાન કુબેરે, ધર્મ, અર્થ અને કામમાં સામર્થ્યવાળું ધન આપ્યું; તથા હે પાંડવ ! કરોડો ઘોડા, રથ, હાથી અને પાયદળ, એ સર્વ પૃથુના ચિંતવન કરતાંમાંજ પ્રકટ થયું. રાજા પૃથુના રક્ષણથી તેના રાજ્યમાં જરાવસ્થા બાધ કરતી નહોતી, દુકાળ પડતો નહોતો, તેમ આધિ અને વ્યાધિ પણ રહ્યાં નહોતાં. ૬૮-૭૦ વળી સર્વ આદિ પેટે ચાલનારાં પ્રાણીથી, ચોરથી કે, અરસપરસ મનુષ્યોથી તેના રાજ્યમાં બધા ઉપજતો નહોતો. ૭૧ તે રાજા, બધારે સમુદ્ર ઉપર થઈને જવાની ઇચ્છા કરતો, ત્યારે તેના પગ નીચેનું જળ સ્થિર થઈ જતું હતું

અર્થાત્ જળ ઉપર તે ચાલી શકતો હતો, પર્વતોમાં થઈને જવું હોય, ત્યારે પર્વતો તેને માર્ગ આપતા હતા અને તેના રચની ધ્વજનો ભંગ થતો નહોતો. ૭૨ તેણે, આ પૃથ્વીને દોહીને સત્તર પ્રકારનાં ધાન્ય પ્રાપ્ત કર્યા અને યક્ષ, રાક્ષસ તથા નાગ, એમણે જે જે ઇચ્છ્યું તે તે તેમાંથી પ્રાપ્ત કર્યું. ૭૩ તે મહાત્માએ, આ મૃત્યુલોકને અત્યંત ધર્મવાન કર્યો અને સર્વ પ્રજાને રંજન કરી, તેથી એ “રાજા” એ પ્રકારે કહેવાયો. ૭૪ (તેણે આશ્વિણનું ક્ષત (પ્રહાર-ધ્વા) થી રક્ષણ કર્યું માટે તે “ક્ષત્રિય” કહેવાયો અને આ લોકમાં ધર્મ પ્રચિત્ત કર્યો (વિસ્તાર પમાડ્યો) માટે “પૃથુ” કહેવાયો તથા તેના સંખ્યાથી ધણા આચાર્યોએ ધરતીને “પૃથ્વી” એવું નામ આપ્યું.) હે ભારત ! સનાતન વિષ્ણુએ, પોતેજ એને રાજ્યાસન ઉપર સ્થાપન કર્યો અને ‘ ત્હારે કોઈ ઉદ્ધાન કરશે નહિ ’ એવી મર્યાદા કરી. ૭૫ તેના તપ વડે ભગવાન વિષ્ણુ, રાજના દેહમાં રહેલા છે અને તેથી જગત રાજને ‘ મનુષ્યોનો દેવ માનીને ’ દેવની પેઠે નમે છે. ૭૬ હે રાજા ! દંડનીતિ વડે નિરંતર રાજાએ, આ જગતનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે. દૂત મોકલીને તેમના ફરવા વડે લોકનું વૃત્તાંત જાણવાથી રાજાની કોઈ ધર્ષણા કરી શકતું નથી. ૭૭ (મન અને કર્મ જેનાં સમાન છે એવા રાજાનાં શુભ કર્મનું ફળ શુભજ થાય છે. દેવના સમુદાય વિના બીજા સર્વે લોકો રાજના વશમાં રહે છે તેનું શું કારણ છે ? એનું કારણ એ છે કે, વિષ્ણુના કપાળમાંથી સુવર્ણનું કમળ થયું; તે કમળમાં ધર્મનું પાલન કરનારી લક્ષ્મીદેવી ઉત્પન્ન થઈ; હે પાંડવ ! ધર્મયુક્ત લક્ષ્મીયકી અર્થ ઉત્પન્ન થયો, તે અર્થમાંથી ધર્મ અને અર્થ તથા રાજ્યલક્ષ્મી ઉત્પન્ન થઈ; હે તાત ! તપસ્વી પુરૂષ, પુરુષનો ક્ષય થવાથી સ્વર્ગલોકમાંથી પૃથ્વીમાં આવે છે અને તે દંડનીતિમાં પ્રવીણ એવો રાજા થાય છે. તે પુરૂષ, પૃથ્વીમાં વિષ્ણુની મહત્તા વડે યુક્ત થાય છે, બુદ્ધિમાન થાય છે તથા માહાત્મ્ય પામે છે. દેવતાઓએ રાજને સર્વના ઉપરીપણામાં સ્થાપન કરેલો છે, માટે કોઈ તેનું ઉદ્ધાન કરતું નથી, તથા આપું ભૂમંડળ તેના વશમાં રહે છે; માત્ર તેનામાં આ જગતનું નિર્માણ કરવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી. હે રાજા ! શુભ કર્મનું ફળ શુભજ થાય છે; કેમ કે રાજાએ, પૂર્વે શુભ કર્મ કરેલાં છે, માટે બીજા પુરૂષોની સાથે સરખાવતાં તે તુલ્ય છતાં, અને એક છતાં પણ આ ભૂલોક તેની આજ્ઞામાં રહે છે. જે પુરૂષ, રાજનું સૌમ્ય, સુંદર, અર્થવાળું અને રૂપવાળું મુખ જુએ છે તે તેના વશમાં થાય છે. તેનો દંડ ભારે છે માટેજ અત્યંત સ્પષ્ટ લક્ષણવાળી તથા જેણે આ લોકવ્યવહારનો વિસ્તાર કર્યો છે તેવી નીતિ લોકમાં ટકી રહેલી છે અને અત્યંત અનાચાર થતો નથી. હે યુધિષ્ઠિર ! એ દંડનીતિના ગ્રંથમાં પુરાણોની ઉત્પત્તિ, મહર્ષિઓની ઉત્પત્તિ, તીર્થના અને નક્ષત્રોના વંશ કહેલા છે. વળી તેમાં ચાર આશ્રમ, ચાર અગ્નિહોત્ર, ચાર વર્ણ અને ચાર વિદ્યાઓ; એ સર્વ કહેલાં છે. તેમાં ઇતિહાસો, વેદ, સમગ્ર ન્યાય, તપ, જ્ઞાન, અહિંસા, સત્ય, અસત્ય અને ઉત્તમ નીતિ કહેલી છે. વૃદ્ધની સેવા, દાન, શૌચ, ઉદ્યોગ, સર્વ ભૂત ઉપર દયા, અને સર્વ મંત્રો વર્ણવેલા છે. હે પાંડવ ! બ્રહ્મદેવના કરેલા તે શાસ્ત્રમાં જે કોઈ પૃથ્વીના ગર્ભમાં રહેલું છે, તે સર્વ કહી બતાવેલું છે એમાં સંશય નથી.) હે પૃથ્વીપતે ! તે (શાસ્ત્ર ઉપર) થી જગતમાં પડિતો ‘ રાજા ’ એવો શબ્દ બોલે છે, તથા દેવ અને નરદેવ (રાજા) ને તુલ્ય ગણે છે. ૭૮ હે ભરતએટ ! મેં રાજાઓના મહત્વ વિષે સંપૂર્ણ રીતે તને કહ્યું; હવે એમાં બીજું શું બાકી રહેલું છે ? ” ૭૯.

પતસે સર્વમાચ્યાતં મહત્ત્વં પ્રતિરાજસુ ।

કારસ્થેન ભરતશ્રેષ્ઠ કિમન્યદિહ વર્ષતે ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सूत्राध्याये
गुर्जरभाषायां एकोनषष्ठित्तमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

અધ્યાય ૬૦ મો-ચાતુર્વર્ણ્યના ધર્મ.

वैशंपायन उवाच ॥ ततः पुनः स गांगेयमभिवाद्य पितामहम् ॥

प्राञ्जलिर्नियतो भूत्वा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી યુધિષ્ઠિર, નમ્ર થઈ, હાથ જોડીને ગંગાના પુત્ર, પિતામહ બીજાને પુનઃ પૂછવા લાગ્યા કે: “ સર્વે વર્ણોના કેવા ધર્મ છે? તથા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર; એ ચારે વર્ણના જૂદા જૂદા ધર્મ કેવા છે? વળી ચારે વર્ણના આશ્રમો, જેવા કે બ્રાહ્મણના ચાર આશ્રમ, ક્ષત્રિયના ત્રણ, વૈશ્યના બે અને શૂદ્રનો એક આશ્રમ, એ આશ્રમના ધર્મ શા છે? તથા રાજધર્મ કેવા કયા છે? ૧,૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! શું કરવાથી દેશ વૃદ્ધિ પામે? શું કરવાથી રાજ્ય વૃદ્ધિ પામે? નગરના લોકો તથા સેવકો શા ઉપાયથી વૃદ્ધિ પામે? તે મને કહો. ૩ વળી કોશ, દંડ અને દુર્ગ કેમ વૃદ્ધિ પામે? તથા સહાયક, મંત્રીઓ, ઋત્વિક્, પુરોહિત અને આચાર્ય, કેવા હોય તો તેને તબવા ઘટે છે? તે કહો. ૪ હે પિતામહ! રાજ્યએ, કયા આપત્તિમાં ધના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો? અને ધનાથી આત્માનું દૃઢપણે રક્ષણ કરવું? તે મને કહો. ” ૫ બીજા કહે છે:—“ હું, મહાત્મા ધર્મને, જગતના સરજનારા શ્રીકૃષ્ણને, અને બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરીને સનાતન ધર્મ કહું છું. ૬ અક્રોધ, સત્ય વચન, રૂઝે પ્રકારે અન્નાદિના વિભાગ કરવા, ક્ષમા, પોતાની સ્ત્રીઓમાં સંતતિ ઉત્પન્ન કરવી, પવિત્ર રહેવું, ક્રોધનો દ્રોહ ન કરવો, સરળ સ્વભાવવાળા થવું, જેમનું ભરણુ-પોષણ કરવું ઘટે છે તેમનું ભરણુપોષણ કરવું; એ નવ ધર્મ તો સર્વે વર્ણને આચરવા યોગ્ય છે. ૭ હવે હું તને કેવળ બ્રાહ્મણનાજ ધર્મ કહું છું. હે મહારાજ! બ્રાહ્મણનો પુરા-તન ધર્મ હૃદયદમન છે, તથા બીજો ધર્મ વેદાધ્યયન છે અને તે અધ્યયન કર્મથીજ નૈષ્ઠિક બ્રાહ્મણ કૃતાર્થ થાય છે. ૮ પોતાના કર્મમાં વર્તતાં અને દુષ્કર્મને નાહ આચરતાં તથા પ્રજ્ઞાનરૂપ આનંદમાં તૃપ્ત રહેતાં, શાંત બ્રાહ્મણને જો પોતાની મેળે અનાયાસે વિત્ત આવી મળે, તો તેણે સ્ત્રી કરવી અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી. તેણે દાન કરવું; યજ્ઞ કરવો; અન્નાદિના તથા ધનના વિભાગ કરીને પછી ભોજન કરવું; એમ સત્પુરૂષો કહે છે. ૯,૧૦ બ્રાહ્મણ પોતાના અધ્યયન કર્મથી સ્થિર થયો હોય, અર્થાત્ નિવૃત્તિ પામ્યો હોય, ત્યારે તેણે બીજાં કૃત્ય કરવાં અથવા ન પણ કરવાં; કેમ કે બ્રાહ્મણ, એ જગતનો મિત્ર-દેવ પણ કહેવાય છે. ૧૧ હે ભારત! ક્ષત્રિયનો જે ધર્મ છે, તે પણ તને કહું છું. હે રાજા! ક્ષત્રિયે, દાન આપવું પણ યાચના કરવી નહિ; યજ્ઞ કરવો પણ કરાવવો નહિ. ૧૨ ક્ષત્રિયે, ભણવું પણ ભણાવવું નહિ અને પ્રજાનું પાલન કરવું. નિરંતર ચોર અને લુંટારાનો વધ કરવામાં હોલોગી રહેવું તથા સંગ્રામમાં પરાક્રમ કરવું. ૧૩ જે ક્ષત્રિયો, યજ્ઞ કરીને યજ્ઞન કરે છે, જે ક્ષત્રિયો, વેદ ભણેલા છે, જે ક્ષત્રિયો, સંગ્રામમાં જય મેળવનારા છે, તે ક્ષત્રિયોજ લોકને જીતવામાં

સર્વોત્તમ ગણાય છે. ૧૪ શરીર પર ધા લાગ્યા સિવાય જે ક્ષત્રિય, સંત્રામમાંથી પાછો ફરે છે, તેનું કર્મ પુરાતન પડિતો વખાણતા નથી. ૧૫ એ પ્રમાણે ક્ષત્રિય જાતિનો માર્ગ મુખ્યત્વે કહેલો છે; ચોરોને હણવા સિવાય ક્ષત્રિયનું બીજું ઉત્તમ કૃત્ય નથી. ૧૬ દાન, અધ્યયન અને યજ્ઞ, એ ત્રણ કર્મ કરવાથી રાજાનું કલ્યાણ થાય છે, પણ વિશેષ ધર્મ સધાતો નથી; માટે ધર્મની ઇચ્છા રાખનારા રાજાએ વિશેષ કરીને ધર્મયુદ્ધ કરવું જોઈએ. ૧૭ રાજાએ પોતાની પ્રજાને પોતપોતાના ધર્મમાં સ્થાપન કરીને તમામ શમ ગુણમાં રહેલાં કર્મ ધર્મ વડે કરવાં. ૧૮ ક્ષત્રિય, જ્યારે પ્રજાપાલનરૂપ કર્મથી નિવૃત્તિ પામ્યો હોય, ત્યારે તેણે બીજું કાંઈક કર્મ કરવું અથવા ના પણ કરવું; કેમ કે, ક્ષત્રિય ઈન્દ્ર દેવ કહેવાય છે. ૧૯ હું વૈશ્યનો સનાતન ધર્મ પણ તને કહીશ; વૈશ્ય, દાન કરવું; અધ્યયન કરવું; યજ્ઞ કરવો તથા પવિત્ર રીતિ વડે ધનનો સંચય કરવો, એ તેના ધર્મ છે. ૨૦ વળી વૈશ્ય, ઉદ્ધોગી થઈને સર્વે પશુઓને પાળવાં તથા પિતાની પેઠે પશુઓની સંભાળ લેવી. એ સિવાય જે બીજું કર્મ કરે, તો તે વિકર્મ એટલે ઉલટું કર્મ કહ્યું, એમ જાણવું. ૨૧ વૈશ્ય, પશુનું પાલન કરવા વડે મોટું સુખ પામે છે; કેમ કે પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરીને તેમાં વૈશ્યને પશુઓ આપેલાં છે. ૨૨ તથા બ્રાહ્મણને અને ક્ષત્રિયને બીજી સઘળી પ્રજા આપેલી છે. હવે તે વૈશ્યની વૃત્તિ તથા જીવિકા કહું છું. ૨૩ વૈશ્ય, છ ગાયો પાળે, ત્યારે તેણે તેમાંથી એક ગાયનું દૂધ પોતાના નિર્વાહને અર્થે લેવું; અને સો ગાય પાળનાર વૈશ્ય, એક અળદની જોડ રાખવી. વેપારમાં લાભ થયો હોય તેમાંથી સાતમો ભાગ પોતાના નિર્વાહને અર્થે લેવો. તેજ પ્રમાણે શીંગડાવાળાં પશુ અને ખરીવાળાં પશુ તથા કારીગરીના કાર્યોમાંથી પણ લાભ મળે, તેના સાતમો ભાગ લેવો. ધાસ-દાણા વગેરેના વેપારમાંથી પણ સાતમો ભાગ લેવો. તેણે ધાસ અને સર્વ દાણાનો વાર્ષિક સંગ્રહ કરવો. ૨૪ વૈશ્યે “ મ્હારે પશુ પાળવાં નથી ” એવી ઇચ્છા રાખવી નહિ; તથા જ્યાં સુધી વૈશ્ય, પશુ રાખવાને માટે ઇચ્છા રાખતો હોય, ત્યાં સુધી બીજાએ પશુ કોઈ પ્રકારે રાખવું નહિ. ૨૫ હે ભારત! હું શૂદ્રનો ધર્મ પણ તને કહીશ. બ્રહ્મદેવે, શૂદ્રને પ્રજાઓનો દાસ કહ્યો છે. ૨૬ માટે શૂદ્રે ત્રણે વર્ણની સેવા કરવી જોઈએ. ત્રણે વર્ણની સેવા કરવાથીજ તે મોટું સુખ પામશે. ૨૭ શૂદ્રે ત્રણ વર્ણને અનુક્રમે સેવવા. શૂદ્રે, કોઈ દિવસ કોઈ પણ પ્રકારે સંચય તો કરવોજ નહિ. ૨૮ જે શૂદ્ર, પોતાથી ઉત્તમ વર્ણનું ધન લઈને પોતાના સ્વાધીનમાં રાખે છે તેને પાપી જાણવો. પણ જે ધર્મી શૂદ્ર હોય, તેણે રાજાએ આગ્રા આપેલા નિવાસસ્થળમાં વસવું. ૨૯ હવે તે શૂદ્રની વૃત્તિ તથા તેની ઉપજીવિકા કહું છું; ત્રણે વર્ણની પ્રજાએ, અવસ્થા શૂદ્રનું પોષણ કરવું જોઈએ. ૩૦ (તેમણે પોતાની સેવા કરનાર શૂદ્રને વાપરેલી અને જૂની થયેલી છત્રીઓ, વીરણવાળાના પડદા, જોડા, વીંજણા વગેરે આપવાં.) બ્રાહ્મણે, શૂદ્રને ફાટી ગયેલાં અને નહિ પહેરવા લાયક લૂગડાં હોય તે આપવાં; અને તે તેનું ધર્મથી મેળવેલું ધન સમજવું. ૩૧ શૂદ્ર સેવા કરવાની ઇચ્છાથી ગમે તે બ્રાહ્મણની પાસે આવે, તો બ્રાહ્મણે પોતાની મેળે તે શૂદ્રની વૃત્તિની કલ્પના કરવી; કેમ કે ધર્મને જાણનારા પુરુષોએ, તેની વૃત્તિ કોઈ સ્થળમાં નિરાળી બતાવી નથી. ૩૨ પુત્ર વિનાના શૂદ્રને ખાવાનું આપવું. જુદાં અને દુર્બળનું પોષણ કરવું. શૂદ્રે પણ ગમે તેવી આપત્તિ આવી પડે તથાપિ સ્વામીનો કષ્ટાપિ ત્યાગ કરવો નહિ. ૩૩ જ્યારે સ્વામીના દ્રવ્યનો લાભ થાય, ત્યારે પોતાના કુટુંબનું પોષણ

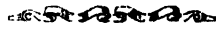
કરતાં વધેલા દ્રવ્યથી સ્વામીનું પોષણ કરવું. ધન ઉપર શ્રદ્ધાનું સ્વામીપણું નથી માટે શ્રદ્ધા, મેળવેલા ધન ઉપર તેના ધણીનો હક છે. ૩૪ જે યજ્ઞ ત્રણે વર્ણને કરવાના કલા છે તે તેણે પણ કરવા, પરંતુ સ્વાહા અને વષટ્ આદિનો ઉચ્ચાર અને વેદમંત્રો બોલવા નહિ, અર્થાત્ મંત્ર વિના તેને યજ્ઞ કરવાનો કહેલો છે. ૩૫ (એટલા માટે શ્રદ્ધા વેદોક્ત વિધિથી વ્રત કરવાં નહિ કે યજ્ઞ કરવો નહિ, પણ વૈશ્વદેવ, ગ્રહશાંતિ વગેરે મુદ્ર યજ્ઞ કરવા તથા તેવા યજ્ઞની દક્ષિણામાં બસે છપ્પન (૨૫૬) મુઠી આનાજ આપવું. પૈજવન નામે એક શ્રદ્ધા, જે પ્રમાણે વેદમાં ઇંદ્ર અને અગ્નિ સંબંધી વિધિ કહેલો છે તે પ્રમાણે, યજ્ઞ કર્યો હતો, પરંતુ મંત્રરહિત વિધિ કરીને એક લાખ પૂર્ણ પાત્ર એટલે ૨૫૬૦૦૦૦૦ (બે કરોડ અને છપ્પન લાખ) મુઠી ધાન્યની દક્ષિણા આપી હતી. શ્રદ્ધા છતાં તેને યજ્ઞનું ફળ ન મળે એમ સમજવું નહિ, કેમ કે સર્વે વર્ણનો તે સેવક છે, માટે સ્વામીના કરેલા યજ્ઞનો ફળભાગ તેને પણ મળે છે. વળી શ્રદ્ધા વંદે ગુરુ અને અગ્નિની સેવા કરવાથી ઉપલોકને અગ્નિઓએ પ્રાણવિદ્યા આપી હતી, એ પ્રમાણે શ્રદ્ધાથી પ્રાણજ્ઞાદિનું સેવન કરનારા શ્રદ્ધાને પણ પ્રાણજ્ઞા કરેલા યજ્ઞના ફળનો ભાગ મળે છે. કેમ કે, સર્વે યજ્ઞોમાં શ્રદ્ધા-યજ્ઞ સર્વથી ઉત્તમ ગણાય છે. યજ્ઞ કરનારાઓનું દૈવત શ્રદ્ધા છે તથા જે કાંઈ પવિત્ર છે તે પણ તેજ છે; તેમજ પ્રાણજ્ઞ પણ સર્વનું દૈવત છે અને પોતપોતામાં તેઓ પરસ્પર દૈવત છે. ત્રણે વર્ણની પ્રજાઓમાં પ્રાણજ્ઞોએ, સંતાન ઉત્પન્ન કર્યો છે, માટે શ્રદ્ધાદિક સર્વે તે તે કામનાઓ ધારી સાવધાન થઈને યજ્ઞ કરે છે. અર્થાત્ ઉત્પત્તિ પ્રાણજ્ઞથી છે માટે યજ્ઞ કરવાનો તેમને અધિકાર છે. વળી પ્રાણજ્ઞ દેવના પણ દેવ છે; “ તે જે બોલશે તે ત્હાડું પરમહિત છે ” એમ કહ્યું છે માટે ત્રણે વર્ણના શ્રૌત અને સ્માર્ત યજ્ઞો કેવળ પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરેલા નથી. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદને જાણનારા પ્રાણજ્ઞને દેવની પેઠે પૂજવો પણ જે ઋગ્, યજુર અને સામવેદ નથી જાણતો એવા શ્રદ્ધાને પણ પ્રજાપતિ દેવતા છે. હે ભારત ! હે તાત ! સર્વે વર્ણોને જ્ઞાનસિક યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે પણ તેવા માનસ-યજ્ઞમાં દેવતાઓ કે, બીજા લોકો ભાગ લેવાને ઇચ્છતા નથી. દેવતાઓ, શ્રદ્ધારૂપ યજ્ઞમાં ભાગ લેવા ઇચ્છા કરે છે માટે સર્વે વર્ણોમાં શ્રદ્ધા યજ્ઞ કરવામાં આવે છે. કાંઈ કહેશે કે, અગ્નિહોત શ્રદ્ધા પાક યજ્ઞ (શ્રદ્ધયજ્ઞ)માં શી રીતે અધિકાર છે ? તે વિષે એવું સમાધાન છે કે, ત્રણે વર્ણનું દૈવત પ્રાણજ્ઞ છે અને પ્રાણજ્ઞ બીજા વર્ણોને ઉદ્દેશીને પરાપૂર્વથી યજ્ઞાદિકર્મ કરે છે. માટે પ્રાણજ્ઞદ્વારા તે કરાવનારને તેનું ફળ લેવાનો અધિકાર છે. શ્રૌતઅગ્નિ વિના દક્ષિણાગ્નિને અર્થે વૈશ્યના ઘરમાંથી આણેલો અગ્નિ વૈશ્ય કહેવાય છે તેથી તે અધમ છે, માટે પ્રાણજ્ઞ ત્રણે વર્ણમાં યજ્ઞનો કરનાર છે. એમ હોવાથી બધીએ વર્ણો મૂળ પ્રાણજ્ઞમાંથી ઉપજેલી છે, માટે વર્ણ અને જ્ઞાતિઓ ઉત્તમ છે (સાધુ છે) તથા યજ્ઞ કરવાના અધિકારસ્થાળી છે; અહીં ઉદાહરણ એવું સમજવું કે, જેમ ઝકાર અક્ષર તમામ વાણીરૂપ છે, અર્થાત્ તે એકજ અક્ષર તમામ સ્પર્શ, ઉષ્મ, અર્ધસ્વર વગેરેથી પ્રગટ કરાય છે. વળી જેમ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ જૂદા છતાં, પણ એકજ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમ એકજ પ્રાણજ્ઞ જૂદી જૂદી વર્ણોમાં ‘ અ ’ કાર ઉપરથી તેમનો વિસ્તાર છે-આપી રહેલો છે, એમ સમજવું. હે રાજેન્દ્ર ! યજ્ઞ કરવાને ઇચ્છતા વાનવ્રત્ય મુનિઓએ કરેલી યજ્ઞની સ્તુતિના શ્લોકો આ સ્થળમાં પ્રાચીન વાર્તાઓ જાણનારા બોલે છે, તે એવા છે કે-

સૂર્ય ઉદય પામ્યો હો અથવા ન ઉદય પામ્યો હો તથાપિ શ્રદ્ધાયુક્ત થઇને અને ઇંદ્રિયો વશમાં રાખીને ધર્મ વડે જે અગ્નિમાં હોમ કરે છે, તે ઉત્તમ કૃત્ય કરે છે; કેમ કે શ્રદ્ધા એજ મોટું કારણ છે. રૌદ્ર, ગલિત, સદ્વાયવ્ય, ઉપાસ્ટ, ઇત્યાદિ સોળ પ્રકારના અગ્નિહોત્ર ઋગ્વેદના બ્રાહ્મણમંત્રોમાં કહ્યા છે; તેમાં વિષ્ણુદેવતા, સ્કન્ન, એવા એવા વાયુદેવતા સંબંધી અગ્નિહોત્ર છે. એ અગ્નિહોત્ર આઘ એટલે પ્રથમના કહેવાય છે; જે અસ્કન્ન એટલે યથા-વિધિ હોમ કરેલો અગ્નિહોત્ર છે તે ઉત્તમ અર્થાત્ સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં કર્મકૃણ આપનારાં અનેક પ્રકારનાં યજ્ઞનાં રૂપ છે. જે બ્રાહ્મણ, એવા યજ્ઞનાં સોળે સ્વરૂપને જાણે છે તથા જ્ઞાનના નિશ્ચય વડે જેનું મન નિશ્ચિત છે એવો શ્રદ્ધાવાળો બ્રાહ્મણ હોમ કરવાને યોગ્ય છે. ચોર હો પાપી હો કે, અત્યંત પાપકર્મ કરનારો હો તથાપિ જે, યજ્ઞસ્વરૂપ વિષ્ણુને દાન આદિ કર્મ વડે પૂજવાને ઇચ્છે છે તેને સન્નમનજ કહેલો છે. ઋષિઓ એવા પુરૂષનાં વખાણ કરે છે અને કહે છે કે, એ બહુ ઉત્તમકર્મ છે એમાં સંશય નથી. માટે સર્વે વર્ણના લોકોએ, સર્વ પ્રકારે અને સર્વ સમયે યજ્ઞ કરવો એ નિશ્ચય છે. યજ્ઞસમાન ત્રણે લોકમાં કાંઈ છે નહિ એ નિશ્ચય જાણવું. માટે પુરૂષે પારકા ઉત્કર્ષ સહન ન થવાનો દુર્ગુણ તજીને શ્રદ્ધા વડે પવિત્ર થયેલા યજ્ઞનો આશ્રય કરીને શક્તિ પ્રમાણે અને ઇચ્છા પ્રમાણે યજ્ઞ કરવો, એમ મુનિઓ કહી ગયા છે.”

તસ્માદ્યષ્ટવ્યમિત્યાહુઃ પુરુષેણાનસૂયતા ।

શ્રદ્ધાપવિત્રમાશ્રિત્ય યથાશક્તિ યથેચ્છયા ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमधर्मकथनं
नाम गुर्जरभाषायां षष्ठित्तमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

અધ્યાય ૬૧ મો-આશ્રમોના ધર્મ.

भीष्म उवाच ॥ आश्रमाणां महाबाहो शृणु सत्यपराक्रम ।

चतुर्णामपि नामानि कर्माणि च युधिष्ठिर ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:—“ હે મહાબાહો ! સત્ય પરાક્રમવાળા યુધિષ્ઠિર ! હું ચારે આશ્રમોનાં નામ તથા તેમનાં કર્મ પણ તને કહું તે સાંભળ. ૧ પહેલો બ્રાહ્મણોએ પસંદ કરેલો આશ્રમ બ્રહ્મચર્ય, બીજો મોટો આશ્રમ ગૌર્હસ્થ, ત્રીજો વાનપ્રસ્થ અને ચોથો સંન્યસ્ત; એ ચાર આશ્રમ છે. ૨ જટા ધારણ કરવાનો સંસ્કાર જેમાં રહેલો છે એવું દિગ્ગતિપાણું પામીને તથા આધાનાદિ કર્મને પામીને અને વેદનું અધ્યયન કરીને, સ્ત્રી સહિત કે સ્ત્રી વિનાનો જે પુરૂષ, આત્મવાન અને જીતેન્દ્રિય હોય તેણે, ગૃહસ્થાશ્રમથી કૃતકૃત્ય થઇને વાન-પ્રસ્થ આશ્રમ ધારણ કરવો. ૩, ૪ તે આશ્રમમાં ધર્મને જાણનારા તથા ઉર્ધ્વરેતા પુરૂષે, વાનપ્રસ્થને ઉપયોગી આરણ્યક વગેરે શાસ્ત્ર ભણીને તથા તે પ્રમાણે આચરીને સંન્યસ્ત આશ્રમ લેવો; તે વડે અક્ષર બ્રહ્મમાં લીન થઈ જવાય છે અર્થાત્ કૈવલ્ય (મુક્તિ) મળે છે. ૫ હે રાજન ! ઉર્ધ્વરેતા મુનિઓને પણ દિગ્ગતિપાણું ધારણ કરવા વગેરેનું નિમિત્ત મોક્ષ પ્રાપ્તિને અર્થે ઉપયોગનાં છે, માટે પડિત બ્રાહ્મણે તેમજ કરવું. ૬ અથવા હે પૃથ્વીપ્તે !

મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારા બ્રાહ્મણને, પ્રથમ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ધારણ કર્યા પછી અને આચર્યા પછી સંન્યસ્ત ધારણ કરવાનો અધિકાર છે. ૭ લૈક્ષ્યર્થના એ આશ્રમમાં સૂર્ય અસ્ત થયો એટલે શયન કરવું, કોઇની આશા રાખવી નહિ, નિવાસ સ્થળ કરવું નહિ, જે મળે તે ઉપર ગુળરો કરવો, ઇંદ્રિયોનું દમન કરવું તથા તેના ઉપર જ્ય મેળવવો, મુનિએ એવી વર્તણૂક રાખવી. ૮ મોક્ષના આશ્રમને પામેલો જે બ્રાહ્મણ, સર્વ આશાઓનો ત્યાગ કરે, સર્વ વસ્તુમાં સમાન શુદ્ધિ રાખે, ભોગનો ત્યાગ કરે, અને વિકારનો ત્યાગ કરે, તે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે. ૯ હવે ગૃહસ્થાશ્રમીની મુક્તિ કેવી રીતે થાય તે કહું છું. સર્વ વેદનો અભ્યાસ કરીને, સર્વ કૃત્યથી પરવારીને, સંતાનની ઉત્પત્તિ કરીને અને સુખ ભોગવીને જે મનુષ્ય, મુનિઓએ, પણ દુઃખ વડે સેવેલા ગૃહસ્થના ધર્મનું સાવધાન થઇને આચરણ કરે છે, તે મુક્તિ પામે છે. ૧૦ વળી ગૃહસ્થાશ્રમવાળા પુરૂષે, પોતાની સ્ત્રીથીજ સંતુષ્ટ રહેવું જોઇએ; ઋતુકાળમાં સ્ત્રીનો સંગમ કરવો જોઇએ; નિયોગ ધર્મનું સેવન કરવું, શક અને કુટિલ થવું નહિ; નિયમિત ભોજન કરવું; દેવ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી; કૃતઞ્ઞ, સત્ય બોલનારા, ક્રોધભળ અંતઃકરણના અને ક્ષમાવાળા થવું. ૧૧ દુષ્ટ આચરણ કરવું નહિ. ઇંદ્રિયદમનના કર્મમાં ગુરૂ અને શાસ્ત્રની આજ્ઞા પાળનાર થવું; દેવને તથા પિતૃઓને બળિદાન આપવાના કર્મમાં સાવધાન થવું; નિરંતર બ્રાહ્મણોને અન્નદાન આપવું; ઇંધ્યાનો ત્યાગ કરવો; સર્વ આશ્રમના મનુષ્યો, જે ઇશ્વરના નિમિત્તથી માગવા આવે તેને અન્ન વગેરે આપવું; તથા દરરોજ વૈદિક કર્મ આચરવામાં ચિત્ત રાખવું. ૧૨ હે તાત ! મોટા પ્રભાવવાળા મહર્ષિઓએ, મોટા અર્થવાળું અને અત્યંત તપયુક્ત, નારાયણગીત (નારાયણ કહેલો શ્લોક) કહેલું છે, તે તને કહી સાંભળાવું છું તે સાંભળ. ૧૩ ગૃહસ્થાશ્રમી પુરૂષે સત્ય બોલવું, નઞ્જતા અને સરળતા રાખવી, અતિથિનું પૂજન કરવું, ધર્મ આચરવો, અર્થ (દ્રવ્ય)નું ઉપાર્જન કરવું, પોતાની સ્ત્રીના વિષે કામ ભોગવવો તથા આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખ ભોગવવાં; એમ મહાર્ મોક્ષ માનવું છે. ૧૪ આ શ્રેષ્ઠ આશ્રમમાં વસનારા પુરૂષોએ, પુત્ર અને સ્ત્રીઓનું પોષણ કરવું અને વેદનું અધ્યયન કરવું, એમ મોટા ઋષિઓએ કહેલું છે. ૧૫ એ પ્રમાણે જે બ્રાહ્મણ, યજ્ઞકર્મનું આચરણ કરીને વિધિપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમમાં નિવાસ કરે, તથા ન્યાયથી મળેલા ધન ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે તે સ્વર્ગ લોકમાં અત્યંત શુદ્ધ ફળને પામે છે. ૧૬ તેવા પુરૂષે, ઇચ્છેલા વિષયો, દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી તેને અક્ષય થઇને પ્રાપ્ત થાય છે તથા અનંતકાળ પર્યંત તે ભોગવે છે; કેમ કે તે વિષયોનાં નેત્ર, મસ્તક અને મુખ સર્વત્ર છે. તાત્પર્ય કે, તેવો પુરૂષ, જે સમયે જે વિષયનો સંકલ્પ કરે છે, તે તે સમયે તેને તે વિષય પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭ હવે બ્રહ્મચારીની મુક્તિ વિષે પણ સાંભળ. બ્રહ્મચારી, સર્વ દેવનું એકલો સ્મરણ કરે તથા સર્વ મંત્રોનો એકલોજ જપ કરે, તથા એકજ આચાર્યની સેવા કરે. વળી મળરૂપ કાદવવાળો, નિરંતર વ્રત ધારણ કરનારો, નિરંતર દીક્ષા સહિત અને ઇંદ્રિયો વશમાં રાખનારો બ્રહ્મચારી, વેદની સેવા કરીને (અધ્યયન કરીને) નિરંતર નિત્યકૃત્ય કરતો રહે તથા ગુરૂની નિરંતર સેવા કરીને તેમને પ્રણામ કરે, એ તેનો ધર્મ છે. વળી તેણે પોતાના ષટ્કર્મમાં નિવૃત્તિ પામવી અને સર્વ જગ્યાએ પ્રવૃત્તિ રાખવી નહિ. ૧૮-૨૦ નિઘ્રહ અને અનુઘ્રહ કરવારૂપ અધિકાર ધારણ કરવો નહિ અને શત્રુનું સેવન ન કરવું; હે તાત ! બ્રહ્મચારીના આશ્રમના એવા ધર્મ છે. " ૨૧

ન ચરત્સાધિકારેણ સેવતે દ્વિષતો ન ચ ।

एषोऽधमः सतात ब्रह्मचारिण इष्यते ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चतुराश्रमधर्मे
गुर्जरभाषायां एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६ ? ॥

અધ્યાય ૬૨ મો-આશ્રમ ધર્મ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ શિવાન્ સુહ્ર્વાન્મહોદકાન્નહિંસ્રાન્ લોકસંમતાન્ ।

बृहि धर्मान् सुखोपायान्मद्विधानां सुखावहान् ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે પિતામહ ! કલ્યાણ કરનારા, સુખ આપનારા, મોટા પ્રતાપ-વાળા, હિંસારહિત, લોકોએ માન્ય રાખેલા, સુખ વડે પાળી શકાય એવા અને મ્હારા સરખાને સુખ ઉપગમવે એવા ધર્મ કહો. ” ૧ બીષ્મ કહે છે:—“ હે રાજન્ ! બ્રાહ્મણને માટે ચાર આશ્રમ કહ્યા છે; હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! બાકીના ત્રણ વર્ણના લોકો, તેનું અનુવર્તન કરતા નથી. ૨ કેમ કે, હે રાજન્ ! ક્ષત્રિયે આચરવા યોગ્ય અને સ્વર્ગ ફળને આપનારાં ધણાં કર્મ છે તથા તે સર્વ ક્ષત્રિયે યથાવત્ આચરવાનાં છે પરંતુ તે કર્મ હિંસક છે, માટે બ્રાહ્મણને યોગ્ય નથી. એથી તું જે અહિંસક ધર્મ પૂછે છે, તે બ્રાહ્મણને યોગ્ય છે અને તું ક્ષત્રિય છે માટે ત્હારા તથા બ્રાહ્મણના ધર્મ એક હોઇ શકે નહિ. અર્થાત્ અહિંસા આદિ બ્રાહ્મણ ધર્મની સાથે ક્ષત્રિય ધર્મ સમાન થઈ શકતો નથી. ૩ પોતે બ્રાહ્મણ છતાં, ક્ષત્રિયનાં, વૈશ્યનાં કે શૂદ્રનાં કર્મ આચરનારો મંદ બુદ્ધિવાળો પુરૂષ આ લોકમાં નિંદા પામે છે અને પરલોકમાં નરકમાં પડે છે. ૪ હે પાંડવ ! લોકમાં દાસ, શ્રાવ, વરૂ અને પશુની જે સંજ્ઞા પોતાનું કર્મ તજીને પરવર્ણનું કર્મ આચરનારા બ્રાહ્મણની પડેલી છે. ૫ ચારે આશ્રમેમાં રહેલા બ્રાહ્મણનાં પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, તર્ક અને સમાધિ એ ૭ કર્મ છે. તેમાં તેની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થયેલી હોવી જોઈએ; અને અહિંસાએ સર્વ ધર્મથી તે યુક્ત જોઈએ; વળી તે અચપળ (સ્થિર) બુદ્ધિવાળો અને પોતાના ચિત્તને જીતનારો થવો જોઈએ. એવા શુદ્ધ તથા તપમાં આસક્ત, તેમજ કામનાઓનો ત્યાગ કરનારા ઉદાર બ્રાહ્મણને અક્ષય લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૬ જે પુરૂષ જે કાળમાં, જે નિમિત્તથી, જે સ્થળમાં, જેવું કર્મ કરે, તે પુરૂષ, ચિરકાળના અભ્યાસે કરીને તેને ગુણવાળું સમજે છે તથા તેવાજ ગુણસહિત તે કર્મ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭ (એ રીતે બ્રાહ્મણ, કર્મના યોગથી સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને હીન ધર્મમાં આનંદ માને છે. પણ ઉપર કહ્યું તે કારણથી તેને તજી શકતો નથી.) હે રાજેન્દ્ર ! હું, તને બ્રાહ્મણે, ન કરવા યોગ્ય કર્મ કહું છું. હે રાજન્ ! આજની ઉપજ, ખેતી, વેપાર, પશુ પાળવાં-પશુનો વેપાર કરવો કે, મૃગયા કરવી, એમાંથી ગમે તે પ્રકારે પણ જીવો ઉપર નિર્વાહ કરવો, એ સર્વની સાથે વેદાધ્યયન કે જે, પરમ શ્રેષ્ઠ છે તેની તુલના કરવી જોઈએ. ૮ કાળના કર્મમાં આવેલો પુરૂષ પૂર્વજન્મ સંબંધી વાસનાના સમુદાયથી પ્રેરાઈને-કાળખળથી પ્રેરાઈને તે તે કાળને ઘટિત ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ કર્મ કાળને આધીન થઈને કરે છે. અનંત કાળનાં પુણ્યવાળાં કે, અપુણ્યવાળાં તે

કર્મ દેહનો આરંભ કરનારાં છે, અને તે સર્વે અતવાન છે, કેમ કે, દેહજ ન્યારે અતવાન છે ત્યારે તે સંબંધી સુખ અને દુઃખ પણ અતવાનજ છે. એ પ્રમાણે સર્વ દિશાએ પ્રવૃત્તિવાળો જીવદેહ પોતપોતાના કર્મમાં આસક્ત છે.” ૬-૧૦

અંતવતિ પ્રધાનાનિ પુરા શ્રેયસ્કરાણિ ચ ।

સ્વકર્મનિરતો લોકો હ્યક્ષરઃ સર્વતોમુખઃ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
द्विषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

અધ્યાય ૬૩ મો—વાણીશ્રમ ધર્મ.

भीष्म उवाच ॥ ज्याकर्षणं शत्रुनिबर्हणं च कृषिर्वणिज्या पशुपालनं च ॥

शुद्धपथं चापि ततोर्यहेतोरकार्यमेतत्परमं द्विजस्य ॥

ભીષ્મ કહે છે:—“ બ્રાહ્મણે અત્યંત ન કરવા યોગ્ય આ કર્મ છે:—ધનુષ્યની પશુજ ખેંચવી અર્થાત્ ધનુષ્ય ચઢાવીને તીર ફેંકવો, શત્રુઓનો નાશ કરવો, ખેતી કરવી, વેપાર કરવો, પશુ પાળવાં અને દ્રવ્યને અર્થે સેવા વૃત્તિ કરવી એ બ્રાહ્મણને અત્યંત અકાર્ય કર્મ છે. ૧ બુદ્ધિમાન અને ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણનાં ૫૮ કર્મ કરવાં, તથા સંસારના કૃત્યથી પરવારી અરણ્યમાં વાસ કરવો (વાનપ્રસ્થાશ્રમ ધારણ કરવો) શ્રેષ્ઠ છે. ૨ તેણે રાજની નોકરી ન કરવી, ખેતી કરીને ધન કમાવું નહિ, વેપારના માર્ગથી નિર્વાહ ચલાવવો નહિ, કુટિલતા રાખવી નહિ, જીર કર્મ કરવું નહિ અને બ્યાજ-વટંતરનો રોજગાર કરવો નહિ. ૩ હે રાજન્ ! બ્રાહ્મણ ગતિનો જે પુરૂષ, દુરાચરણી અને ધર્મથી ખાલી થાય, બ્યભિચારિણી સ્ત્રીનો સ્વામી થાય, ચાડીઆનું કર્મ કરે, નાચ કરનારો થાય અને એવું બીજું અયોગ્ય કર્મ કરે, તો તે તેથી શૂદ્રપણને પામે છે—શૂદ્ર થાય છે. ૪ હે રાજન્ ! તેવો બ્રાહ્મણ, ગમે તે વેદનું અધ્યયન કરનારો હોય કે, વેદનું અધ્યયન કરનારો ન હોય, તથાપિ શૂદ્રોની સાથે તેને પણ, શૂદ્રની પેઠે જમાડવો. હે રાજન્ ! ઉપર કહ્યાં તેવાં કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણ શૂદ્ર સમાન થાય છે, માટે દેવકૃત્યમાંથી તેમનો ત્યાગ કરવો ધટે છે. ૫ હે રાજન્ ! જે બ્રાહ્મણ, મર્યાદા રહિત, અપવિત્ર, દૂર વૃત્તિવાળો, હિંસા કરનારો, ધર્મ તજીને પોતાની વૃત્તિ ચલાવનારો હોય, તેને જે હવ્ય અને કવ્ય આપવાનાં હોય છે, તે ન આપવાનાં થઈ જાય છે; અર્થાત્ દેવકૃત્યમાં અને પિતૃકૃત્યમાં તેવો બ્રાહ્મણ નિરૂપયોગી થાય છે. ૬ માટે હે રાજન્ ! ઇંદ્રિયદમન, પવિત્રતા, સરળતા આદિ બ્રાહ્મણના ધર્મ છે:—હે રાજન્ ! તેજ પ્રમાણે પૂર્વે બ્રહ્માએ બ્રાહ્મણના અર્થે આશ્રમો સરજેલા છે. ૭ જે પુરૂષ, ઇંદ્રિયાદિ જલ્દનું દમન કરનારો, સોમરસનું પાન કરનારો, આર્મ પુરૂષોને યોગ્ય આયરણ કરનારો, સર્વના ઉપર દયા રાખનારો, સર્વ સુખ-દુઃખાદિનું સહન કરનારો, સર્વ આશા તજીને શાંતતાથી રહેનારો, સરળ સ્વભાવનો, ક્રોધ અતઃકરણવાળો, મનુષ્યરૂપી ભાઈઓ ઉપર પ્રીતિ રાખનારો અને ક્ષમા કરનારો હોય તેનેજ બ્રાહ્મણ જણવો; પણ બીજો કોઈ જે, પાપકર્મ કરનારો હોય, તેને બ્રાહ્મણ કહેવો નહિ. ૮ હે રાજન્ ! હે પાંડુપુત્ર ! ધર્મની ઇચ્છાવાળો

સર્વે લોકો, શૂદ્ર, વૈશ્ય અને ક્ષત્રિયનો આશ્રય કરીને રહેલા છે, માટે એ વર્ણના લોકો શાન્તિના ધર્મમાં પ્રીતિવાળા નથી, એમ જાણીને વિષ્ણુ તેમની ઇચ્છા કરતા નથી. તાત્પર્ય કે, શાન્તિધર્મ બ્રાહ્મણ વિના બીજા જગ્યોએ નથી. ૯ માટે બીજા ધર્મ, ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરનારા નથી. એ વિષ્ણુની કૃપા ન હોય, તો સ્વર્ગાદિ લોકમાં સર્વ લોકના સુખાદિ ભોગ થઈ શકે નહિ, ચારે વર્ણોના અને ચારે આશ્રમોના ધર્મ, પણ થઈ શકે નહિ, વેદનું અધ્યયન થઈ શકે નહિ, તેમ સર્વ પ્રકારના યજ્ઞ, અને સર્વ લોકની ક્રિયાઓ પણ તત્કાળ નાશ પામે. ૧૦ (જે રાજા, પોતાના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ત્રણ વર્ણો પોતા-પોતાના આશ્રમને યોગ્ય ધર્મ પાળે, એમ ઇચ્છતો હોય, તેણે અવશ્ય જાણુવા યોગ્ય ચારે આશ્રમોના ધર્મ હું તને કહું છું; હે પાંડવ ! તે ત્રં સાંભળ. હે પૃથ્વીપતે ! શૂદ્રને વેદમાં અધિકાર નથી માટે પુરાણનું શ્રવણ કરવાવડે આત્મજ્ઞાન સાંભળવાને ઇચ્છતા, જ્યાંસુધી શરીરમાં સામર્થ્ય હોય ત્યાં સુધી ત્રણે વર્ણની સેવા કરીને પરવારેલા, સંતાન ઉત્પન્ન જેણે કરેલ છે એવા, રાજાની આજ્ઞા પામેલા, મત્ત, પ્રમત્ત આદિ દશ ધર્મ પાળનારા, આચાર વગેરેમાં ત્રણે વર્ણના લોકોથી થોડોજ અંતર રાખનારા અને શાંત, દાંત આદિ કંટ્યાણુ ગુણુ વિનાના શૂદ્રને પણ બધા અશ્રમ કહેલા છે. એટલે તે નૈદિક જ્ઞાનચર્ય, વાનપ્રસ્થ, સકળ વિક્ષેપ કરનારાં કર્મનો ત્યાગ કરવારૂપ સંન્યાસ આશ્રમને ધારણુ કરી શકે છે; તે પછી એ ધર્મને આચરનારા શૂદ્રને ભૈદ્યચર્યા કહેલી છે.) સંસારનાં કૃત્યથી પરવારીને. ઉત્તર વયને પામીને, તથા રાજાનો પરિશ્રમ કરીને એટલે રાજાનું સેવન કરીને વૈશ્ય, પણ રાજાની આજ્ઞાથી ગૃહસ્થાશ્રમ છોડીને બીજા આશ્રમમાં જઈ શકે છે. ૧૧ ક્ષત્રિયના આશ્રમવિષે સાંભળ-હે પાપરહિત ! ઉત્તમ ભાષણુ કરનાર ! ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠ ! યુધિષ્ઠિર ! ધર્મવડે વેદનું અધ્યયન કરીને, રાજનીતિનાં શાસ્ત્રો જાણીને, પ્રગ્ન એટલે સંતતિ ઉત્પન્ન કરીને, સોમરસનું પાન કરીને, ધર્મવડે સર્વ પ્રજાનું પાલન કરીને, રાજસૂય અને અશ્વમેધ તથા તેવાજ બીજા યજ્ઞ કરીને, અધ્યયન પ્રમાણે બ્રાહ્મણોને બોલાવી દક્ષિણા આપીને, સંગ્રામમાં થોડા કે, ઘણા પણ વિજય પ્રાપ્ત કરીને, હે પાંડવ ! રાજ્યગાદી ઉપર પ્રજાનું પાલન કરનાર પુત્રનો અભિષેક કરીને (સ્થાપન કરીને) અથવા પુત્ર ન હોય તો બીજા ગોત્રના પણ પ્રશંસનીય ક્ષત્રિયનું સ્થાપન કરીને, પિતૃયજ્ઞવડે વિધિપૂર્વક પિતૃઓનું પૂજન કરીને તથા દેવતાઓનું યજ્ઞથી અને ઋષિઓનું વેદથી પૂજન કરીને, રાજાએ અંતકાળ સમીપ આવે ત્યારે બીજા આશ્રમમાં જવાની ઇચ્છા કરવી. હે રાજા ! જે રાજા, અંતકાળ સમીપમાં આવ્યે બીજા આશ્રમમાં જવાની ઇચ્છા કરે છે તે, એક આશ્રમમાંથી અનુક્રમે જવાવડે સિદ્ધિને પામે છે. ૧૨-૧૭ હે રાજેન્દ્ર ! રાજાએ, વેદાંત શ્રવણ કરવાના હેતુથી ભૈદ્યચર્યા ઇચ્છવી પણ માત્ર અન્નને માટે ભિક્ષુચર્યા ઇચ્છવી નહિ ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યા પછી રાજાએ, વેદાંતાદિનું શ્રવણ કરીને, જીવિતની ઇચ્છાથી ભૈદ્યચર્યા કરવી. ૧૮ હે અત્યંત દક્ષિણા આપનાર યુધિષ્ઠિર ! ભૈદ્યચર્યારૂપ કર્મ ક્ષત્રિયાદિ ત્રણે વર્ણને નિત્ય નથી, અર્થાત્ એમનો સંન્યાસ આશ્રમ નિત્ય નથી પણ વિક્ષેપ કર્મના ત્યાગને અર્થ છે, માટે તે કામ્ય છે. હે રાજશાહ્ન ! વિક્ષેપ કર્મના ત્યાગને અર્થે સંન્યાસ વૃત્તિ ચારે આશ્રમમાં વસનારા માટે કહેલી છે. ૧૯ લોકમાં શ્રેષ્ઠ એવો મનુષ્યોનો ધર્મ, ધર્મનું સેવન કરતા ક્ષત્રિયોના બાહુબળને આધીન છે. વળી ત્રણે વર્ણના સર્વ ધર્મ અને ઉપધર્મ, રાજાના ધર્મ ઉપર

આધાર રાખીને રહ્યા છે, એનું મહેં વેદમાંથી સાંભળ્યું છે. ૨૦ હે રાજન્ ! જેમ હાથીના પગલામાં સર્વ પ્રાણીઓનાં પગલાં સમાઈ જાય છે, તેમ રાજધર્મમાં સર્વ અવસ્થામાં આચરવાના ધર્મ સમાઈ જાય છે, એમ જાણુ. ધર્મને જાણનારા આચાર્યો બીજા સર્વ ધર્મને અદ્ય આશ્રયવાળા અને અદ્ય ફળવાળા કહે છે; પણ મોટા આશ્રયવાળો એટલે ઘણા સમુદાય જેને આશ્રયે રહેલા છે એવો અને જાડુ કલ્યાણરૂપ ક્ષત્રિય ધર્મ છે; એમ કહ્યું છે. આર્ય પુરુષોએ, તેની બરાબર બીજો મોટો ધર્મ કહ્યો નથી. સર્વ ધર્મમાં પ્રધાન ધર્મ રાજધર્મ છે, કેમ કે, તેથી સર્વ વર્ણોનું પાલન થાય છે. (હે રાજન્ ! ત્યાગરૂપ ધર્મને સર્વોત્તમ અને સનાતન ધર્મ કહ્યો છે અને તે સર્વ ત્યાગરૂપ ધર્મ રાજધર્મમાં રહેલો છે; કેમ કે, ત્યાગીઓના ફળનો છઠ્ઠો ભાગ રાજને મળે છે માટે રાજ પણ સર્વ ત્યાગી થઈ શકે છે.) ૨૨ દંડનીતિનો નાશ પામે છે, ત્યારે વેદત્રયીનો પણ નાશ થાય છે, તથા પ્રકટ થયેલા સર્વ ધર્મનો પણ ક્ષય થાય છે. પ્રાચીન અને ક્ષત્રિયોએ આચરવા યોગ્ય રાજધર્મનો ત્યાગ કરવાથી સર્વ આશ્રમોના ધર્મનો નાશ થઈ જાય છે. ૨૩ સર્વ પ્રકારના ભાગ, રાજધર્મમાં જોવામાં આવ્યા છે અને સર્વ પ્રકારની દીક્ષાઓ રાજધર્મમાં કહેલી છે; સર્વ પ્રકારની વિદ્યાઓનો સંબંધ રાજધર્મમાં છે અને સર્વ લોકોનો સમાવેશ રાજધર્મમાં થઈ જાય છે. ૨૪ જે પ્રમાણે નીચ મનુષ્યો મૃગાદિ જીવોનો વધ કરે છે, ત્યારે તેઓ હજીનારના ધર્મ અને શ્રવણ-દર્શન આદિનો નાશ કરનારા થાય છે; એજ પ્રમાણે રાજધર્મમાં કહેલી નીતિ આદિથી છુટા પડેલા અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મોનો ચોર આદિ લોકો નાશ કરે છે અને તે ધર્મ આચરનારાઓના ધર્મને અને ચિત્તને ખેદ પમાડે છે ત્યારે તેઓ સ્વાસ્થ્યનો શોધ કરે છે અને વ્યાકુળપણાથી ધર્મનો આદર કરી શકતા નથી માટે રાજધર્મ એજ મુખ્ય ધર્મ છે. ” ૨૫

यथा जीवा प्राकृतैर्वध्यमाना धर्मक्षुतानामुपपीडनाय ।

एवं धर्मा राजधर्मैर्वियुक्ताः संखिन्वंतो नाद्रियन्ते स्वधर्मम् ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वर्णाश्रमकथने
गुर्जरभाषायां त्रिषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ૬૩ ॥

અધ્યાય ૬૪ મો-વર્ણાશ્રમ ધર્મ.

भीष्म उवाच ॥ चातुराभ्रमधर्माश्च यतिधर्माश्च पांडव ।

लोकवेदोत्तराश्चैव क्षात्रधर्मे समाहिताः ॥ ૧ ॥

બીષ્મપિતા કહે છે:-“ હે પાંડવ ! ચારે આશ્રમના ધર્મ અને સંન્યાસીઓના ધર્મ તથા લોક અને વેદથી પણ પર એવા સર્વ ધર્મ, ક્ષત્રિય ધર્મમાં સમાઈ રહેલા છે. ૧ હે ભરત-એક ! આશ્રમ આદિનાં સર્વ ધર્મોનો પણ ક્ષત્રિય ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે. જે ક્ષત્રિય ધર્મની વ્યવસ્થાનો ભંગ થાય, તો જીવ લોકોના કલ્યાણનો પણ નાશ થાય. ૨ (આશ્રમ-વાસી મનુષ્યોના ધર્મ પરોક્ષ અને જાડુ માર્ગવાળા છે; કેટલાક પુરુષો વિરૂદ્ધ શાસ્ત્રો વડે સનાતન ધર્મના સ્વરૂપને કોપાવે છે. અર્થાત્ ધર્મના સ્વરૂપમાં ગરબડ કરી મૂકે છે. કેટલાક

વાદ કરનારા, ઉત્તમ વ્યવસ્થા વડે લોકના નિશ્ચયને કાપાવે છે-કમાવે છે. એવા પુરુષો, ધર્મને નિશ્ચય જાણતા નથી તથા તેઓએ તેનો અંત પણ જિજ્ઞાસુ નથી પરંતુ તે પરમ ધર્મમાં નષ્ટ બુદ્ધિવાળા છે.) પ્રત્યક્ષ રૂપ આપનારો, અત્યંત સુખકર, સર્વના આત્માની ખાત્રી કરી આપનારો, નિર્મળ, અને સર્વ લોકનું હિત કરનાર ધર્મ, ક્ષત્રિયધર્મમાં રહેલો છે. ૩ (તેમ હે યુધિષ્ઠિર ! વર્ણશ્રમમાં રહેલા નૈષ્ઠિક, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી તથા બ્રાહ્મણોના અને ખીજા ત્રણે વર્ણના ધર્મનું ભવિષ્ય પૂર્વે કહેલું છે; એવી રીતે કે, બધા ધર્મો સહિત સર્વ લોકનો રાજધર્મમાં સમાવેશ થાય છે.) હે રાજેન્દ્ર ! આગળ ઉપર તને કથા કહેલી છે કે પૂર્વે ધણાક શૂરા રાજાઓ, દંડ નીતિને અર્થે મોટા બળવાળા, સર્વ જૂતના ઇશ્વર, સમર્થ દેવ નારાયણ કે, જેને “ વિષ્ણુ ” કહે છે, તેની પાસે ગયા હતા. ૪ (ત્યાં પોતાનું એક એક કર્મ તથા આશ્રમના ધર્મની તુલના કરીને એટલે આશ્રમ ધર્મ શ્રેષ્ઠ ? કે, દંડ-નીતિનો ધર્મ શ્રેષ્ઠ ? એમ સંદેહ કરીને તેનો સિદ્ધાંત સાંભળવાની ઇચ્છાથી રાજાઓ, શ્રી પ્રભુની ઉપાસના કરવા લાગ્યા હતા. એ કથા તને કહેલી છે.) આદિ દેવ નારાયણે, સાધ્યા દેવ, વસુઓ, આશ્વિની દેવો, ઇન્દ્રો, મરુતોના સમુદાય, સિદ્ધો; અને દેવો; એ સર્વ ઉત્પન્ન કર્યાં, તથા તે, પ્રજાને ક્ષત્રિય ધર્મથી વર્તાવવા લાગ્યા. ૫ આ સ્થળમાં હું, તને જેમાં અર્થનો નિશ્ચય કર્યો છે એવા ધર્મ કહીશ. હે રાજેન્દ્ર ! પૂર્વે જ્યારે દાનવો નિર્મર્યાદ યજ્ઞને વર્તતા હતા તથા જગત એક સમુદ્રરૂપ થઈ ગયું હતું. ૬ ત્યારે માંધાતા નામે પૃથ્વીને પાળનારો વીર્યવાન રાજા થયો હતો. તેણે નારાયણ દેવ કે જેનો આદિ, મધ્ય અને અંત નથી, એવા પ્રભુનું દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી યજ્ઞ કર્યો હતો. ૭ હે રાજશાહલ ! તે યજ્ઞમાં માંધાતા રાજા, મહાત્મા પરમેશ્વર-વિષ્ણુના બંને ચરણમાં મસ્તક મૂકી તેમને શરણે ગયો ત્યારે વિષ્ણુએ તેને ઇંદ્રનું રૂપ ધારણ કરીને દર્શન આપ્યું. ૮, ૯ તે સમયે ઉત્તમ રાજાઓથી વીંટાએલા તે માંધાતાએ, પ્રભુનું પૂજન કર્યું. ૧૦ પછી રાજાઓમાં સિદ્ધ જેવા માંધાતાનો અને મહાત્મા ઇંદ્રનો મહા તેજનાળા વિષ્ણુના સંબંધમાં આ પ્રમાણે મોટો સંવાદ થયો. ૧૦ ઇંદ્ર કહે છે:-“ હે ધર્મ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તું, અપ્રમેય, અનંત ઘ્યાવાળા, અનંત મંત્રવાળા અને અનંત વીર્યવાળા, સનાતન, આદિ દેવ જે નારાયણના દર્શન કરવા ઇચ્છે છે. ૧૧ તે વિશ્વરૂપ દેવનું દર્શન કરવું મ્હારાથી કે, સાક્ષાત્ જાણાથી પણ શક્ય નથી; પરંતુ હે રાજન્ ! ત્હારા મનમાં જે મનોરથ હશે, તે હું પૂર્ણ કરીશ, કેમ કે મનુષ્યોમાં તું રાજા છે. ૧૨ તું સત્ય પાળનારો, ધર્મમાં તત્પર, જીતેન્દ્રિય, શૂરા, દેવો ઉપર દૃઢ પ્રીતિ રાખનારો તથા બુદ્ધિમાં, ભક્તિમાં અને શ્રદ્ધામાં ઉત્તમ છે, માટે હું ત્હારા યથેષ મનોરથ પૂર્ણ કરીશ. ” ૧૩ માંધાતા કહે છે:-“ હે ભગવન્ ! હું મસ્તક નમાવી તમને પ્રસન્ન કરીને આદિદેવ નારાયણનું નિશ્ચય દર્શન કરીશ. હું સાંસારિક વિષયોને છોડીને તથા ધર્મની કામનાવાળો થઈ અરણ્યમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું, કેમ કે લોકથી જાણવામાં આવેલો સન્માર્ગ તે છે. ૧૪ વિશાળ અને અપ્રમેય ક્ષત્રિય ધર્મથી મને લોકની પ્રાપ્તિ થઈ અને મ્હેં મ્હારા યજ્ઞનું સ્થાપન કર્યું; પણ આદિ દેવ નારાયણથી અત્યંત થયેલો જે વર્ણશ્રમાદિનો ધર્મ છે, તેને ક્ષત્રિયધર્મથી શ્રેષ્ઠ કરવાનું કારણ હું, જાણતો નથી. ” ૧૫ ઇંદ્ર કહે છે:-“ જે પુરુષો ધર્મમાં તત્પર છે પરંતુ ક્ષત્રિય નથી તે ધર્મ વિષયમાં સહેલાઈથી સર્વોત્તમ અતિને પ્રાપ્તી શકતા નથી; અર્થાત્ ધર્મની અત્યંત પ્રવૃત્તિ કરી શકતા નથી; કેમ કે આદિ દેવ

ક્ષત્રિયો ધર્મ પ્રવૃત્ત થયો છે અને બાકીના અંગ્રહૂત ધર્મો તે પછી ઉત્પન્ન થયેલા છે. ૧૬ ક્ષત્રિય ધર્મ સિવાયના બાકીના સહુ અતવાન ફળવાળા છે, અનંત છે અને અન્યસ્ત સહિત હોઇને ક્ષત્રિય ધર્મથી વિશેષ નથી; આ ક્ષત્રિય ધર્મમાં સર્વનો સંપૂર્ણ સમ્ભવેશ થયેલો છે, માટે મુનિઓએ તેને સર્વથી શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. ૧૭ પૂર્વે વિષ્ણુએ, ક્ષત્રિય ધર્મરૂપ કર્મ વડે શત્રુઓને બળાતકારે મારીને, દેવોને અને અમિત બળવાળા ઋષિઓને અભ્યાવ્યા છે. ૧૮ જો એ અપ્રમેય ભગવાને સર્વે અસુર શત્રુઓને ન હણ્યા હોત, તો બ્રાહ્મણ, લોક કર્તા બ્રહ્મદેવ, આ ધર્મ અને આદિ ધર્મ, એ કાંઈ રત્નું ન હોત. ૧૯ જો તે શ્રેષ્ઠ દેવ આદિ દેવે, અસુરો પાસેથી વિક્રમ વડે આ પૃથ્વી ના જીતી લીધી હોત, તો આરે વર્ણના ધર્મ અને આરે આશ્રમના ધર્મ બ્રાહ્મણોનો વિનાશ થવાથી નાશ પામ્યા હોત. ૨૦ એ સનાતન ધર્મો સેકડો પ્રકારે નાશ પામી ગયા હોય છે, તે ક્ષત્રિય ધર્મ વડે પુનઃ વૃદ્ધિ પામે છે, તથા યુગેયુગે આદિ ધર્મોની પ્રવૃત્તિ થાય છે માટે લોકમાં ક્ષત્રિય ધર્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠ કહેલો છે. ૨૧ ક્ષત્રિય ધર્મમાં રાજને શું શું કરવાનું કહેલું છે? યુદ્ધમાં આત્માનો ત્યાગ કરવો, સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા રાખવી, લોક સંબંધી જ્ઞાન મેળવવું, પ્રજાનું પાલન કરવું, તેને દુઃખ અને સંકટમાંથી મુક્ત કરવી, ખેદ પામેલાઓને અને પીડા પામેલાઓને મુક્ત કરવા. એવું એવું ક્ષત્રિય ધર્મમાં રાજને આચરવાનું કહેલું છે. ૨૨ કામ અને ક્રોધથી પ્રવૃત્ત થયેલા મર્યાદારહિત પુરૂષો, રાજની ભય પામીને પાપ કર્મ કરી શકતા નથી; તથા સર્વ ધર્મથી યુક્ત અને સારાં આચરણવાળા ઉત્તમ પુરૂષો, રાજના ભયથી ઉત્તમ ધર્મ પાળે છે. ૨૩ આ લોકમાં રાજઓએ, રાજધર્મ વડે પુત્રની પેઠે પાલન કરાતાં સર્વ પ્રાણી વિચરે છે, એમાં સંશય નથી. ૨૪ માટે ક્ષત્રિયધર્મ સર્વથી ઉત્તમ છે, લોકમાં શ્રેષ્ઠ છે, સનાતન, નિત્ય અને મોક્ષ પર્યંત પહોંચેલો છે, અક્ષય છે તથા સર્વ દિશાએ ગતિવાળો છે. ” ૨૫

સર્વધર્મપરં ક્ષાત્રં લોકે શ્રેષ્ઠં સનાતનમ્ ।

શશ્વદ્વિરપર્યંતમક્ષરં સર્વતોમુક્તમ્ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुज्ञासनपर्वणि वर्णाश्रमकथनं
नाम मुर्जरभाषायां चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

અધ્યાય ૬૫ મો-વર્ણાશ્રમ ધર્મ.

इंद्र उवाच ॥ एवं वीर्यः सर्वधर्मोपपन्नः क्षात्रः श्रेष्ठः सर्वधर्मेषु धर्मः ।

पाल्यो युष्माभिलोकहितैकद्रवैर्विपर्यये स्यादभाषः ब्रजानाम् ॥

ઇન્દ્ર કહે છે:—“ એ પ્રકારના બળવાળો, સર્વ વાતે યુક્ત, ક્ષત્રિય ધર્મ સર્વેમાં અતિ શ્રેષ્ઠ છે; તે લોકનું હિત કરનારા અને ઉદાર એવા તમોએ પાળવો જોઇએ; જો ન પાળો તો પ્રજાનો નાશ થાય. ૧ પૃથ્વીને ખેડીને અનાજ પકવવા ચોખ્ખ કરવી, રાજસૂય-અશ્વમેધ આદિ યજ્ઞ કરવા, સંન્યાસ ધારણ ન કરવો, પ્રજાનું પાલન કરવું; સંગ્રામમાં દેહનો ત્યાગ કરવો, આ મુખ્ય ધર્મ સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા રાખનાર રાજાએ, જાણવો જોઇએ. ૨

મુનિઓ કહે છે કે, ત્યાગ કરવો એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, પણ રાજધર્મમાં નિરંતર આસક્ત સર્વે રાજાઓ તો સર્વશ્રેષ્ઠ શરીરનો પ્રત્યક્ષ ત્યાગ કરે છે, માટે રાજધર્મમાં કહેલો ત્યાગ સર્વોત્તમ છે. ૩ મુનિઓ વાદમાં એક બીજાનો પરાજય કરીને કહે છે કે, ધર્મની ઇચ્છા-વાળા ક્ષત્રિયે, એકલા નિવાસ કરીને, ઘણું વેદાધ્યયન કરીને તથા ગુરૂની સેવા કરીને બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનો નિત્ય ધર્મ પાળવો, ૪ સર્વ સામાન્ય વ્યવહાર પ્રવૃત્ત થયેલો છે, એમ જાણીને પ્રિય અને અપ્રિય, એ બન્નેનો પ્રયત્નથી ત્યાગ કરવો. ચારે વર્ણના ધર્મનું સ્થાપન કરવા વડે, તેનું પાલન કરવા વડે પૌરૂષને લગતા પ્રયોગ વડે અને સર્વ પ્રકારના ઉદ્યોગ વડે ક્ષત્રિય ધર્મનું આચરણ કરવું. ૫ કેમકે સર્વ પ્રકારે યુક્ત ક્ષત્રિય ધર્મ, સર્વથી શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. પ્રત્યેક વર્ણના લોકો, બ્યારે પોતપોતાના ધર્મ પાળતા નથી, ત્યારે તેઓ જે રીતે આચરે છે, તે વિપરીત અર્થવાળા ધર્મ કહેવાય છે. ૬ તે વિપરીત આચરણ નિર્મયાદ અને નિરંતર દ્રવ્યાદિ વિષયોની પ્રાપ્તિમાંજ રહેલું છે. એ રીતે આચરનાર મનુષ્યો પણ સરખા જાણવા. પણ અર્થના યોગ વડે જગતમાં ક્ષત્રિય ધર્મ, નીતિ પ્રવર્તાવે છે માટે તે તે આશ્રમે કરતાં ક્ષત્રિયધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. ૭ ત્રણે વેદના જાણનારા બ્રાહ્મણોએ, યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાં તથા તેમના વર્ણને આચરવાના આશ્રમ ધર્મ કહેલા હોય તે આચરવા, બ્રાહ્મણે એ કરવું શ્રેષ્ઠ છે, પણ એ વિના બીજાં વિપરીત કર્મ આચરે તો તે શુદ્રની પેઠે શસ્ત્રથી વધ કરવા યોગ્ય થાય છે. ૮ હે રાજન્ ! બ્રાહ્મણે ચારે આશ્રમના ધર્મ અને વેદના વિધિને અનુસરવું; બ્રાહ્મણને બીજો ધર્મ આચરવાનું કોઈ વખતે કહ્યું નથી. ૯ જે બ્રાહ્મણ, તેને છોડીને બીજી રીતે વર્તે છે, તેની જીવિકા પણ બ્રાહ્મણને ઘટે તેવી હોઈ શકતી નથી. ૧૦ કર્મ વડે ધર્મ, વૃદ્ધિ પામે છે અને જેવો ધર્મ તેવો તે (બ્રાહ્મણ) થાય છે. જે બ્રાહ્મણ, પોતાનું કર્મ છોડીને વિપરીત કર્મ આચરે છે, તે બ્રાહ્મણ સન્માનને યોગ્ય નથી; જે પોતાનું કર્મ આચરતો નથી, તેનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી. ૧૧ એ સર્વે ધર્મો સર્વે વર્ણોમાં લીન થયેલા છે, તેને ક્ષત્રિયોએ, ઉત્કર્ષ પમાડવો, એ તેઓનો ધર્મ છે. હે રાજન્ ! એટલા માટે રાજધર્મ શ્રેષ્ઠ છે અને બીજા ધર્મ શ્રેષ્ઠ નથી, હે વીર ! વીર પુરુષોના ધર્મને હું સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનું છું. ૧૨ માંધાતા કહે છે, “ યવન, લિલ્લ, ગાંધાર દેશમાં વસનારા, ચીના, શબર જાતિના, બર્બર દેશમાં વસનારા, શક તુષાર જાતિના, કંક જાતિના, પહેલવી ભાષા બોલનારા, આંધ્ર દેશના, મદ્ર દેશના, પૌન્ડ્ર દેશના, પુલિન્દ દેશના, રમઠ દેશના અને કાંબોજ દેશના લોકો, એ સર્વે તથા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયથી ઉપજેલી પ્રજા, વૈશ્ય અને શુદ્ર, એ સર્વ મનુષ્યો કે, જે સર્વ દેશમાં વસનારા છે તે શી રીતે ધર્મને આચરશે ? જે લોકો લૂંટ ચોરીનો ધંધો કરીને નિર્વાહ કરનારા છે, તેમને મહારા સરખા રાજાએ શી રીતે ધર્મમાં સ્થાપન કરવા ? ૧૩, ૧૪ હે સુરેશ્વર ! હે ભગવન્ ! એ સાંભળવાને હું ઇચ્છું છું માટે તમે મને કહો, તમે અમ્હારા ક્ષત્રિયોના બંધુભૂત છો. ૧૬ ઈંદ્ર કહે છે, —સર્વ યૌર્ધ્વ કર્મ કરનારી પ્રજાએ પણ માતા-પિતાની સેવા કરવી તથા આચાર્ય, ગુરૂ અને આશ્રમવાસી લોકોની પણ સેવા કરવી. ૧૭ વળી તે તે સર્વે દસ્યુ (લૂંટારા) લોકોએ રાગનું પણ સેવન કરવું, વેદ ધર્મમાં કહેલી ક્રિયાઓ કરવી, એ તેમનો ધર્મ છે. ૧૮ વળી તેમણે શ્રાદ્ધ કરવાં કૃવા, વાવ અને પરચો કરાવવી. વખતોવખત બ્રાહ્મણોને બિછાનાનાં અને બીજા પદાર્થોનાં દાન કરવાં. ૧૯ જે દસ્યુઓ પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતા હોય તેમણે

હિંસા કરવી નહિ, સત્ય બોલવું, ક્રોધ તજવો, જીવિકા આપનારનું પાલન કરવું, પુત્ર અને સ્ત્રીઓનું પોષણ કરવું, પવિત્રતા રાખવી, દ્રોહ તજવો, અને સર્વ યજ્ઞોની દક્ષિણા આપવી; સર્વે દરયુ લોકોએ, હોમ-હવન વગેરે શુદ્ધ યજ્ઞ તથા પાક યજ્ઞની દક્ષિણા આપવી. એટલે પાક યજ્ઞને ઉદ્દેશીને બ્રાહ્મણોને કાચું ધાન્ય અને દ્રવ્ય આપવું. ૨૦, ૨૧ હે પાપ રહિત રાજન ! એ પ્રકારનાં આ સર્વ લોકનાં કર્તવ્ય કર્મ પૂર્વે કહેલાં છે. ” ૨૨ માંધાતા કહે છે, — “ આ મનુષ્ય લોકમાં સર્વ વર્ણોમાં ચાર (દરયુ) લોકો દેખાય છે અને ચારે આશ્રમોમાં જૂદા જૂદા વેશ ધારણ કરીને રહેલા છે. ” ૨૩ હંદ્ર કહે છે, — “ હે પાપરહિત ! જ્યારે દંડનીતિનો નાશ થાય છે અને રાજધર્મને રાજ તજી દે છે ત્યારે રાજની દુષ્ટતાથી પ્રાણી માત્ર મોહ પામે છે. ૨૪ જ્યારે આ સત્યયુગ વિરામ પામશે, ત્યારે અસંખ્યાત સંન્યાસીઓ અને વેપધારીઓ પ્રકટ થશે તથા જૂદા જૂદા આશ્રમોની પણ અનેક કલ્પનાઓ થશે—કલ્પિત આશ્રમો પ્રકટ થશે. ૨૫ તથા લોકો, પ્રાચીન ધર્મની ઉત્તમ ગતિઓને ન સાંભળતાં કામ અને ક્રોધથી પ્રેરિત થઈને ઉલ્ટે માર્ગે ચાલશે. ૨૬ જ્યારે મહાત્મા રાજાઓ, દંડનીતિ વડે પાપીઓને પાપકર્મથી અટકાવશે, ત્યારે સનાતન ઉત્તમ સદ્ધર્મ ચલાયમાન નહિ થાય. ૨૭ જે, સર્વ લોકના ગુરૂ રાજની અવગણના કરે છે, તેણે કરેલું દાન, હોમ અને શ્રાદ્ધ કોઈ સ્થળમાં ફળતું નથી. ૨૮ દેવતાઓ, પણ મનુષ્યોના અધીપતિ સનાતન દેવરૂપ અને ધર્મની કામનાવાળા રાજની અવગણના કરતા નથી તો, પછી મનુષ્યો, તો કેમજ કરવી ? ૨૯ ભગવાન પ્રભુપતિએ, આખું વિશ્વ ઉત્પન્ન કર્યું અને પછી ધર્મની પ્રવૃત્તિ અને અધર્મની નિવૃત્તિના અર્થે ક્ષત્રિયોને ઉત્પન્ન કર્યાં. ૩૦ જે રાજ પ્રવૃત્ત થયેલા ધર્મના ફળનો ભુદ્ધિ વડે નિશ્ચય કરે છે, તે મ્હારે માન્ય છે અને તે મ્હારે પૂજ્ય છે; કેમ કે, ક્ષત્રિયપણું તેમાં રહેલું છે. ” ૩૧ બીજમ કહે છે, — એ પ્રમાણે કહીને દેવતાઓના ગણથી વીંટાએલા ભગવાન પ્રભુ, જ્યાં અક્ષય અને નિત્ય એવું વિષ્ણુનું પરમ ધામ છે ત્યાં ગયા. ૩૨ હે નિષ્પાપ ! ઉત્તમ ચરિત્રવાળો ક્ષત્રિય ધર્મ આ પ્રકારે પૂર્વથી પ્રવૃત્ત થયેલો છે, એમ જાણ્યા છતાં પણ કયો જ્ઞાની અને પંડિત પુરૂષ ક્ષત્રિયની અવગણના કરે વા ? કાષ્ઠજ નહિ. ૩૩ ક્ષત્રિયધર્મની અવગણના કરીને પ્રવૃત્ત થયેલા તેમજ નિવૃત્ત થયેલા ધર્મો, જેમ આંધળો માણસ માર્ગમાં નાશ પામે છે તેમ, વચમાંજ નાશ પામી જાય છે. ૩૪ હે પુરૂષમાં વ્યાધ ! યુધિષ્ઠિર ! ક્ષત્રિય ધર્મરૂપ ચક્ર, આદિ કાળથી પ્રવૃત્ત થયેલું છે તથા ત્હારાથી પૂર્વે થઈ ગયેલા રાજાઓ તે ધર્મને શરણે જઈને વત્યાં છે, માટે તું, પણ તેજ ધર્મથી વર્તન કરજે; હે નિષ્પાપ ! તું તે ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાને સારી રીતે સમર્થ છે, એમ જાણું છું. ” ૩૫

આદૌ પ્રવર્તિતે ચક્રે તથૈવાદિપરાયણે ।

વર્તસ્વ પુરુષઘ્યાગ્ર સંવિજ્ઞાનામિ તેઽનન્ન ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
पंचषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

અધ્યાય ૬૬ મો-આશ્રમ વિધિ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ શ્રુતા મે કથિતાઃ પૂર્વે ચત્વારો માનવાશ્રમાઃ ।

વ્યાખ્યાનયિત્વા વ્યાખ્યાનમેતદાચક્ષ્વ પૃચ્છતઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ મનુષ્ય માત્રના આશ્રમ ચાર છે, એમ તમે પૂર્વે કહ્યું છે તે મહેં સાંભળ્યું; તો દસ્યુઓ (ચોરો)ને પણ ઉત્તમ આશ્રમનો યોગ કેમ થઈ શકે? માટે એ આશ્રમોનું સ્પષ્ટીકરણ વિસ્તારથી મને કહો, કેમ કે, હું તેજ પૂછું છું.” ૧ ભીષ્મ કહે છે:—“ હે યુધિષ્ઠિર ! મહેં સત્પુરુષોએ પ્રમાણ કરેલા સર્વ ધર્મ જેવી રીતના જાણેલા છે, તેવા હે મહાબાહો ! ત્હારા પણ જાણવામાં છે. ૨ હે ધર્મનું પાલન કરનારાઓમાં એક રાજન ! હે યુધિષ્ઠિર ! હવે તું, જે આશ્રમનાં સૂક્ષ્મ લિંગમાં રહેલા ધર્મ વિષે મને પૂછે છે, તેનો ઉત્તર સાંભળ. ૩ હે મનુષ્યોમાં એક ! હે કુંતીપુત્ર ! એ ચારે આશ્રમોનાં કર્મનાં લિંગ ચિહ્ન, ૩૩ આચારે પ્રવૃત્ત થયેલા ચતુરાશ્રમ ધર્મને ચલાવનારા રાજાઓના ધર્મમાં રહેલા છે. ૪ હે યુધિષ્ઠિર ! કામ અને દ્રેષથી રહિત થવું તથા પ્રાણીમાત્રમાં સમાન દષ્ટિ રાખવી, એ સંન્યાસીનો અસાધારણ ધર્મ છે. ૫ (જે રાજા, તેજ ધર્મને આચરનારો એટલે કામ અને દ્રેષથી રહિત તથા સમાન દષ્ટિવાળો દંડીતિ વડે પ્રાણીઓ પ્રત્યે વરતે, તો તેને સંન્યાસીઓનું પદ જે બ્રહ્મલોક તેની પ્રાપ્તિ થાય છે.) જે રાજા, જ્ઞાન અને તેથી પ્રાપ્ત થયેલા ત્યાગને જાણે છે, નિગ્રહ અને અનુગ્રહને જાણે છે, તથા શાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે વૃત્તિ રાખીને ધીર થઈને વર્તે છે, તેને ગૃહસ્થાશ્રમીઓનું સ્થાન મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમીઓના એ અસાધારણ ધર્મ છે. ૬ હે પાંડવ ! અન્નાદિકના વિભાગ વડે (બલિ નૈવેદ્ય આદિ કાઢીને), પૂજવા યોગ્ય પિતૃ, અગ્નિ અને અતિથિ આદિનું જે પૂજન કરે છે, હે કૌતિય ! તે રાજાને સર્વ પ્રકારે બ્રહ્મચારીઓના આશ્રમનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યાશ્રમીઓના એ અસાધારણ ધર્મ (લિંગ) છે. ૭ હે યુધિષ્ઠિર ! જ્ઞાતિ-જન, સંબંધીઓ, અને મિત્રો આપત્તિમાં પડ્યા હોય તેનો ઉદ્ધાર કરે, તેને દીક્ષાશ્રમ (એટલે વાનપ્રસ્થ) આશ્રમનોજ એક ભેદ છે, તે આશ્રમીઓનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮ હે કૌતિય ! લોકોમાં મુખ્ય અને આશ્રમ ધર્મવાળાઓના મુખ્ય પુરુષોનો વારંવાર સત્કાર કરનાર રાજા, વન્યાશ્રમીઓના પદને પામે છે. ૯ હે પૃથાના પુત્ર ! જે રાજા આલ્લિક કર્મ, પિતૃયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, અને મનુષ્યયજ્ઞ કરે છે, તે વન્યાશ્રમીઓના પદને પામે છે. ૧૦ હે રાજેન્દ્ર ! ભૂત-પ્રાણીઓનાં જાળિદાનનો વિભાગ કાઢવાથી, અતિથિઓનું પૂજન કરવાથી, તેમજ દેવતાઓનું યજ્ઞ કરવાથી વન્યાશ્રમીઓનું પદ પમાય છે. ૧૧ હે સત્ય પરાક્રમવાળા ! હે પુરુષમાં વ્યાઘ્ર જેવા ! સત્પુરુષોને માટે શત્રુઓના દેશનું પીડન કરનારા રાજાને વન્યા-શ્રમીઓનું પદ મળે છે. ૧૨ સર્વ ભૂતનું પાલન કરવાથી તથા પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવાથી બહુ પ્રકારની દીક્ષાઓનું ફળ મળે છે એટલે જેટલું જેટલું પાલન કર્યું હોય, તેટલા તેટલા યજ્ઞનું ફળ મળે છે તથા સત્વાશ્રમીઓનું પદ જે બ્રહ્મલોક તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩ નિરંતર વેદનું અધ્યયન કરવાથી, ક્ષમા રાખવાથી, આચાર્ય એટલે ગુરૂનું પૂજન કરવાથી, તથા ઉપાધ્યાયનું સેવન કરવાથી, બ્રહ્માશ્રમના પદને પ્રાપ્ત થવાય છે. ૧૪ હે પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવા ! આલ્લિક કર્મ વડે તે સંબંધી જપ કરનારને અને નિરંતર વિધિ વડે દેવોનું પૂજન

કરનારને ધર્માશ્રમનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫ (મહારે પ્રજનનું રક્ષણ કરવું અથવા પછી ન બને તો તે કરવામાં જ મરનું, એવો જે રાજાનો નિશ્ચય હોય, તે પ્રાણી બાજુ રમનાર રાજાને બ્રહ્મચર્યાશ્રમીઓનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. હે ભારત ! વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં ગયેલા બ્રાહ્મણોને અને ત્રણે વેદનું અધ્યયન કરનારા બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપનાર રાજા, વન્યાશ્રમના પદને પ્રાપ્ત થાય છે. જે રાજા, સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા રાખે છે, અને દૂર થઇને વર્તે તો નથી, તેને સર્વે આશ્રમનાં પદ પ્રાપ્ત થાય છે. હે કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિર ! જે સર્વે અવસ્થામાં બાળક અને વૃદ્ધ ઉપર દયા કરે છે તેને સર્વે આશ્રમોનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. હે કુરૂવંશને ઉન્નતિએ પહોંચાડનાર ! હે કૌરવ્ય ! જેમના ઉપર બીજાઓએ બળાત્કાર કરેલો છે તેમનું તથા જેઓ શરણે આવેલા છે, તેમનું જે રાજા રક્ષણ કરે છે તેને ગૃહસ્થાશ્રમીઓનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. જે સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણી માત્રનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરે છે તથા યથાર્થ રીતે જે, તેમનો સત્કાર કરે છે તે ગૃહસ્થાશ્રમીઓના પદને પામે છે. પોતાના મોટા ભાઈ તથા નાના ભાઈની સ્ત્રીઓ, પુત્રો, છોકરાના છોકરા, એ સર્વનો નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરનારને ગૃહસ્થાશ્રમીઓના તપનું ફળ મળે છે. હે પુરૂષમાં વ્યાધરૂપ યુધિષ્ઠિર ! પૂજન કરવા યોગ્ય સત્પુરૂષો, કે જેઓ પ્રજનઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે, તેમનું પાલન કરવાથી ગૃહસ્થાશ્રમીઓના પદને પમાય છે.) હે ભરતવંશના યુધિષ્ઠિર ! જે આશ્રમમાં રહેલા પ્રાણીઓને ઘરમાં બોલાવીને ભોજન આપી તેમનો સત્કાર કરે છે તેને ગૃહસ્થાશ્રમીઓના પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૬ જે પુરૂષ, વિધાતાએ નિર્માણ કરેલા ધર્મમાં યથાર્થપણે સ્થિર થયેલો છે, તેને સર્વ આશ્રમોનું શુદ્ધ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭ હે કૈતિય ! હે યુધિષ્ઠિર ! જે પુરૂષના ગુણો સદાકાળ નાશ પામતા નથી, તે ઉત્તમ પુરૂષને આશ્રમમાં રહેલો મનુષ્ય જાણવો. ૧૮ જે પુરૂષ સ્થાનને, કુળને અને વયને માન આપે છે, તે પુરૂષને સર્વે આશ્રમોમાં વસનારા જાણવો. ૧૯ હે કુંતીપુત્ર ! હે પુરૂષમાં વ્યાધ જેવા ! જે રાજા, દેશધર્મને અને કુળધર્મને પાળીને વર્તે છે તે રાજાને સર્વે આશ્રમોનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૦ (હે પુરૂષવ્યાધ ! સમય આવ્યે, પ્રાણી માત્રની વિભૂતિનું સન્માન કરવાથી અને બલિદાનાદિથી તેમનું પૂજન કરવાથી સત્પુરૂષોના આશ્રમનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે. હે કૈતિય ! જે ભયાદિ દશ ધર્મ વડે અત્યંત વ્યાકુળ થઈ જવાથી અધર્મ કે, ધર્મ ઓળખવાને અશક્ત છે, છતાં પણ જે રાજા, ધર્મ ઉપર દૃષ્ટિ રાખે છે તે રાજાને સર્વ લોકોના આશ્રમનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.) હે ભારત ! ધર્મ કરવામાં કુશળ પુરૂષોનું જે રાજાના રાજ્યમાં પાલન થાય છે, તે રાજાને તેમના ધર્મનો અંશ મળે છે. ૨૧ હે પુરૂષવ્યાધ ! જે રાજા, ધર્મમાં આનંદ માનનારા અને ધર્મ કરવામાં તત્પર મનુષ્યોનું રક્ષણ કરતો નથી તે રાજાને તેમના પાપનો ભાગ મળે છે. ૨૨ હે પાપરહિત યુધિષ્ઠિર ! બીજા લોકો ધર્મ કરે છે, તેઓનું પાલન કરવામાં રાજાઓને જેઓ સહાય કરનારા છે તેમને તે ધર્મ કરનારાઓના ધર્મનો વિભાગ મળે છે. ૨૩ હે પુરૂષવ્યાધ ! સર્વે આશ્રમોના સ્થાનમાં જેનો નિષ્કૃય પ્રકાશિત છે એવો ગૃહસ્થાશ્રમ પવિત્ર કરનારો છે અને તેથી આપણે સર્વ તે આશ્રમનું ઉપાસન કરીએ છીએ. ૨૪ જે મનુષ્ય, સર્વ પ્રાણીને પોતાના સમાન જાણે છે, તથા દંડનો ત્યાગ કરીને ક્રોધને છોડે છે, તે આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખ પામે છે. ૨૫ (હે રાજા ! ધર્મ-રૂપ સમુદ્રમાં રહેલી, સત્વરૂપ સુકાનીના બળવાળી, શાસ્ત્રરૂપી શબ્દનાં દોરડાંવાળી અને ત્યાગ-

૩૫ વાયુ વડે ઝપાટાખંધ ચાલનારી રાજધર્મરૂપી નૌકા તને તારશે, જ્યારે મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી કામવાસના સર્વ વિષયોમાંથી વિરામ પામશે, ત્યારે બુદ્ધિમાં રહેલા સત્વમાં તેની સ્થિતિ થશે અને ત્યારેજ તે બ્રહ્મપદ પામશે. પુરૂષમાં શાર્દૂલ જેવા હે રાજન! જ્યારે ત્હારું મન અત્યંત સ્વચ્છ થશે તથા તું ચિત્તનો નિરોધ કરવા વડે પ્રગ્નનું પાલન કરવામાં આસક્ત થઇશ, ત્યારે તને ધર્મ પ્રાપ્ત થશે.) માટે વેદાધ્યયન કરવાનું જેમનું શીલ છે અને ઉત્તમ જેમનાં કર્મ છે એવા બ્રાહ્મણોનું અને સર્વ લોકનું પાલન કરવામાં યત્ન કર. ૨૬ હે ભારત ! જે પુરૂષો, વનમાં અને બીજા આશ્રમોમાં નિવાસ કરીને ધર્માચરણ કરે છે તેમનું રક્ષણ કરવાથી રાજન, તેમના ધર્મથી સોગણા ધર્મ પામે છે. ૨૭ હે પાંડવોમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિર ! આ અનેક પ્રકારના ધર્મ તને કહ્યા; એ પૂર્વથી ચાલતા આવેલા છે એમ જોયું છે તથા એ અનાદિ ધર્મ છે, એમ જાણીને તેને તું અનુસર ! ૨૮ હે પાંડવ ! હે પુરૂષમાં વ્યાઘ્ર જેવા ! તું પ્રગ્નનું પાલન કરવામાં પ્રીતિવાળો થઇશ, તેથી ચારે આશ્રમનો અને ચારે વર્ણનો ધર્મ તને પ્રાપ્ત થશે. ૨૯

ચાતુરાશ્રમ્યમેકાગ્રયં ચાતુર્વર્ણ્યં ચ પાંડવ ।

ધર્મં પુરુષશાર્દૂલ પ્રાપ્ત્યસે પાલને રતઃ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चातुराश्रमविधौ
गुर्जरभाषायां षट्षष्टित्तमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

અધ્યાય ૬૭ મો-રાજની મહત્તા.

युधिष्ठिर उवाच ॥ चातुराश्रम्यमुक्तं ते चातुर्वर्ण्यं तथैव च ।

राष्ट्रस्य यत् कृत्यतमं ततो ब्रूहि पितामह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ ચારે આશ્રમના અને ચારે વર્ણના ધર્મ તમે કહ્યા. હવે હે પિતામહ ! દેશ સંબંધી એટલે દેશમાં વસનારી પ્રગ્ન સંબંધી જે મુખ્ય કાર્ય હોય, તે મને કહો. ” ૧ લીધમ કહે છે,—“ દેશના લોક સંબંધી મુખ્ય કાર્ય એ છે કે, તેમણે રાજ્ય ગાદી ઉપર રાજનો અભિષેક કરવો અર્થાત્ પોતાના ઉપર રાજ કરાવવો. કેમ કે રાજ વગરના નિર્મળ દેશનો ચાર લોકો પરાભવ કરે છે. ૨ રાજ વિનાના દેશમાં ધર્મ સ્થિર થતો નથી અને લોકો પરસ્પરનો નાશ કરે છે માટે રાજ વિનાના દેશને સર્વથા પ્રિય છે. ૩ દેવોએ ઈંદ્રને રાજ પસંદ કર્યો, એવી શ્રુતિ છે: માટે જેમ દેવનો રાજ ઈંદ્ર છે તેમ, મનુષ્યોએ પણ પોતાના રાજને ઈંદ્ર માનીને પૂજવો; કેમકે, તેથી વૈભવ અને આબાદીની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૪ રાજ વિનાના દેશમાં નિવાસ કરવો, હું પસંદ કરતો નથી; તેમજ રાજ વિનાના દેશમાં અગ્નિ હુતદ્રવ્યને વહન કરતો નથી—અગ્નિ આહુતિ ગ્રહણ કરતો નથી. ૫ (જે કદાચિત રાજ્યની ઇચ્છાવાળો કાષ્ઠ બળવાન પરદેશી રાજ, પોતાના દેશ ઉપર ચઢી આવે, તો તેનું પણ પૂજન કરવું; કેમ કે, રાજ વિનાના દેશનું બળ નાશ થાય છે. તેવા રાજનો પણ સામે જીતે સત્કાર કરવો, એજ સારો મંત્ર કર્યો કહેવાય, કેમ કે, રાજ-વિનાનો દેશ હોવો, તે કરતાં બીજો કાષ્ઠ વિશેષ પાપવાળો પદાર્થ જગતમાં નથી. તેનો

સત્કાર કરવાનું કારણ એ છે કે, જે તે અનુકૂળ થઈને દેશના સામું જીએ તો સર્વ પ્રકારે કુશળ થાય; પણ જે અળવાન કાપ કરે તો સર્વનો નાશ પણ કરી નાંખે. લોકો, જે ગાય દોહોતી વખતે વિપત્તિ પાડે છે તેને બાંધે છે અને અત્યંત કલેશ આપે છે, તથા જે ગાય સુખેથી દોહોવા દે છે તેને કાંઈ દુઃખ દેતું નથી; વળી જે કાષ્ઠ તપાવ્યા વિના વળી શકે છે તેને કાંઈ, તપાવતું નથી અને જે કાષ્ઠ પોતાની મેળે નમે છે તેને કાંઈ નમાવતું નથી,) હે વીર ! તેજ પ્રમાણે જે, પોતાની મેળે અળવાનને તાબે થાય છે, તેને તેના તરફથી પીડા થતી નથી; માટે અળવાનને નમવું, એ કીક છે. જે કાંઈ અળવાનને નમસ્કાર કરે છે તે ઇન્દ્રને નમસ્કાર કરે છે, એમ જાણવું. ૬ એ કારણ માટે નિરંતર કલ્યાણ ઇચ્છનારા લોકોએ, રાજ કરવોજ; જેઓના દેશમાં રાજ નથી તેઓના વિત્તનો અર્થ કે, સ્ત્રીનો અર્થ પણ સિદ્ધ થતો નથી.—અર્થાત્ સ્ત્રી અને પૈસા તેઓથી મુખે ભોગવાતાં નથી. ૭ રાજ વિનાના દેશમાં પાપી પુરૂષો, બીજાનું દ્રવ્ય હરણ કરીને આનંદ પામે છે. જ્યારે બીજા લોકો, તે પાપી પાસેથી ધન પાછું લેવા ઇચ્છે છે ત્યારે તેમને રાજની જરૂર પડે છે. ૮ રાજ હોય તો પાપીઓ પણ કાંઈ સમયે તેમાં સુખી થઈ શક્તા નથી, પણ રાજ ન હોય તો, એ જણ મળીને એકનું ધન હરી લે છે, અને કેટલાક પુરૂષો મળીને એ જણનું ધન હરી લે છે. ૯ દાસ ન હોય તેને દાસ કરે છે; અળાતકારે સ્ત્રીઓને લઈ જાય છે. એ કારણથી દેવોએ, રાજાઓને પ્રજાનું પાલન કરનાર ઠરાવ્યા છે. ૧૦ પૃથ્વીમાં દંડ ધારણ કરનાર રાજ, ન હોય તો જેમ પાણીમાં નાના દુર્જળ મત્સ્યોને મોટા મત્સ્ય ખાઈ જાય છે, તેમ દુર્જળ મનુષ્યોનો અળવાન મનુષ્યો નાશ કરે છે. ૧૧ (અમે સાંભળ્યું છે કે, રાજ વિનાની પ્રજાઓ, જેમ પાણીમાં દુર્જળ મત્સ્યને અળવાન મત્સ્ય ખાઈ જાય છે તેમ, પરસ્પર વિનાશ કરીને નાશ પામી છે. વળી અમે સાંભળ્યું છે કે, તે સર્વે પ્રજાઓ એકી મળીને પરસ્પર પ્રતિજ્ઞાઓ કરવા લાગી કે, જે મનુષ્ય નિષ્પુર વચન બોલનારો, નિર્દય, દંડ કરનારો, પરસ્ત્રીનું ગમન કરનારો, અને પારકું ધન હરણ કરનારો હોય, તેવા મનુષ્યનો આપણે ત્યાગ કરવો. સામાન્યપણે સર્વ વર્ણને વિશ્વાસ ઉપજવવા માટે એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને તે પ્રજાઓ, તે સરતો પ્રમાણે વર્તવા લાગી. પરંતુ તેથી પણ તેમને સુખ થયું નહિ અને) પ્રજાઓ દુઃખથી પીડાઈને પિતામહ બ્રહ્મદેવની પાસે ગઈ અને કહ્યું કે:—હે ભગવાન ! રાજ વિના અમે નાશ પામીએ છીએ માટે અમને રાજ આપો !! કે, જેનું અમે સર્વ એકત્ર થઈને પૂજન કરીએ અને તે અમારું પાલન કરે: ” પછી બ્રહ્માએ, મનુને રાજ થવાની આજ્ઞા કરી, પણ મનુએ પ્રજાઓના રાજ થવાને પોતાની ઇચ્છા બતાવી નહિ. ૧૨-૧૩ મનુએ કહ્યું કે:—“ હું પાપ કર્મથી ભય પામું છું તથા રાજ્યરૂપ સમુદ્ર તરવો, એ મહા કઠિન છે; અને તેમાં વળી નિરંતર અસત્ય આચરણવાળાં મનુષ્યોમાં રાજ્ય કરવું અત્યંત દુષ્કર છે. ” ૧૪ બીજા કહે છે કે:—મનુનું એવું વચન સાંભળીને પ્રજાએ કહ્યું કે:—“ તમે ભય પામશો નહિ: પાપીઓનું પાપ, જે કરશે તેના પ્રત્યે જશે. અમે પશુઓમાંથી અને દ્રવ્યમાંથી પચાશમો ભોગ તમને આપીશું. વળી તમારા બંડારની વૃદ્ધિના અર્થે ધાન્યમાંથી દશમો ભોગ આપીશું. વિવાહ કરવાને તૈયાર થયેલી કન્યાનું શુદ્ધ લેવામાં આવતું હશે તો, તેવી કન્યાઓમાંથી જે અત્યંત સુંદર હશે તે તમને આપીશું.

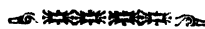
* કન્યા આપવા માટે વર પાસેથી કન્યાના પક્ષવાળા જે કાંઈ ધન લે છે તેને “ શુલ્ક ” કહે છે.

૧૫-૧૬ જેમ દેવતાઓ ઇંદ્રની પાછળ જાય છે તેમ, અમારામાંથી શ્રેષ્ઠ મનુષ્યો, હથીઆર અને વાહન લઈને તમારી પાછળ આવશે. ૧૭ જેમ કુબેર વક્ષોને સુખ આપે છે તેમ, બળવાળા, પ્રતાપવાળા અને શત્રુથી પરાજય ન પામે એવા તમે, અમારા રાજ થઈને અમને સુખ આપશો. ૧૮ રાજ્યએ સારી રીતે રક્ષણ કરેલી પ્રજા, જે ધર્મ આચરશે તે ધર્મનો ચોથો ભાગ તમને પ્રાપ્ત થશે. ૧૯ હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે સુખવડે પ્રાપ્ત થયેલા આ મોટા ધર્મવડે ભાવનાયુક્ત થયેલા તમે, જેમ ઇંદ્ર દેવોનું રક્ષણ કરે છે તેમ, અમારૂં સર્વથી રક્ષણ કરો. ૨૦ સૂર્યની પેઠે પ્રતાપ જણાવીને વિજયના અર્થે નીકળો, તથા શત્રુઓના માનનો નાશ કરો. તમારો સર્વ કાર્ય જય થાઓ ! !” ૨૧ એ સાંભળીને અત્યંત તેજવાળો મનુ, મોટી સોનાથી વીંટાઈને તથા મોટા કુક્લિનપણાથી યુક્ત થઈને પોતાના તેજ વડે પ્રકાશમાન થતો ત્યાંથી નીકળ્યો. ૨૨ તે વખતે જેમ દેવો, ઇંદ્રની મહત્તા જોઈને પોતાના ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ, તેની મહત્તા જોઈને સર્વે પાપી મનુષ્યો, ત્રાસ પામ્યા અને સ્વધર્મનું આચરણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા. ૨૩ પછી દૃષ્ટિ કરનારા મેઘની પેઠે તે, પૃથ્વીની ચારે બાજુ ફરી વળ્યો અને સર્વ સ્થળમાં પાપીઓનો નાશ કરીને પ્રજાની ધર્મમાં યોજના કરી. ૨૪ એ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં કાંઈ પણ સ્થળમાં જે માણસો, પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતા હોય તેમણે પ્રજ્વળના ઉપર અનુગ્રહ થવાના હેતુથી સર્વથી શ્રેષ્ઠ રાજાને સ્થાપન કરવો. ૨૫ તથા જેમ શિષ્યો ગુરૂને ભક્તિથી પ્રણામ કરે છે અને જેમ દેવો ઇંદ્રને ભક્તિથી પ્રણામ કરે છે, તેમ રાજાની સમીપમાં જઈને ભક્તિથી પ્રણામ કરવો. ૨૬ પોતાના રાજાને પ્રણામ કરવાનો હેતુ એવો છે કે, પોતાનાં મનુષ્યો જેનો સત્કાર કરે છે, તેને બીજા લોકો પણ મોટો માને છે અને પોતાનાં મનુષ્યો, જેની અવજા કરે છે તેનો બીજા લોકો પરાભવ કરે છે. ૨૭ માટે પ્રજાએ પોતાના રાજાનો સત્કાર કરવો યોગ્ય છે; કેમ કે શત્રુઓ રાજાનો પરાભવ કરે તો તેથી આખી પ્રજાને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પ્રજાએ, રાજાને છત્ર, વાહન વસ્ત્ર, અલંકાર, ભોજન, પીવાનાં પાત્ર, ધર, આસન, શયન અને સર્વ સાહિત્ય આપવાં. ૨૮, ૨૯ રાજાએ પણ એ કારણથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, શત્રુઓ ધર્ષણ ન કરી શકે એવા થવું, હસતા મુખથી વચન બોલનારા થવું, કાંઈ બોલાવે તો, તે મનુષ્યો પ્રત્યે મધુર વચનથી બોલવું. ૩૦ પ્રજાના ઉપકારને જાણનારા થવું, પોતાની પ્રજા ઉપર દૃઢ પ્રીતિ રાખવી, અન્નના વિભાગ કરીને ભોજન કરવું, ઇંદ્રિયો ઉપર જય મેળવવો કાંઈ સામું જુએ તો, તેના પ્રત્યે કામળ દષ્ટિથી, સારા ભાવથી અને સુંદર આકૃતિથી જોવું.” ૩૧

હૃતક્ષો દૃઢર્મકઃ સ્યાત્ સંવિભાગી જિતેન્દ્રિયઃ ।

દૃક્ષિતઃ પ્રતિબીક્ષત મૃદુ ચલ્લુ ચ સુધુ ચ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

અધ્યાય ૬૮ મો-વસુમના અને યૃહસ્પતિનો સંવાદ-રાજની શ્રેષ્ઠતા.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કિમાદુર્વૈવતં વિપ્રા રાજાનં મરતર્ષભ ।

મનુષ્યાણામધિપતિં તન્મે ब्रूहि पितामह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ બ્રાહ્મણો, મનુષ્યોના અધિપતિ રાજાને કયું દૈવત કહે છે ? હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે પિતામહ ! તે મને કહો ? ” ૧ બીષ્મ કહે છે,—“ હે ભારત ! આ સ્થળમાં પણ એક પુરાતન ઇતિહાસ છે, તેમાં વસુમનાએ યૃહસ્પતિને એજ વાત પૂછી હતી. ૨ (કાશલ દેશનો રાજા શુદ્ધિમાન વસુમના નામે હતો, તેણે મહારાજાની મહર્ષિ યૃહસ્પતિને પૂછ્યું હતું. વિનયને જાણનારા અને સર્વ લોકનું હિત કરવામાં પ્રીતિવાળા રાજાએ, ધર્મ-યુક્ત આચરણવાળા યૃહસ્પતિને વિધિપૂર્વક પ્રણામ કરીને અને દક્ષિણા આપ્યા પછી, સર્વ પ્રકારના વિનયથી પ્રગ્નનું સુખ ઇચ્છીને રાજ્ય વિધિનો પ્રશ્ન કર્યો.) વસુમના કહે છે,—“ હે મહારાજાની ! બ્રાહ્મીમાત્ર વૃદ્ધિ શાથી પામે છે, અને તેમનો ક્ષય શાથી થાય છે, તથા કોનું પૂજન કરવાથી તે અખંડ મુખને પામે છે ? ” ૩ અમાપ બળવાળા કાશલ દેશના રાજાએ, એ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે તીક્ષ્ણ શુદ્ધિવાળા યૃહસ્પતિએ કહ્યું કે, સાવધાનીથી રાજાનો સત્કાર કરવાથી એ સર્વ ફીક થાય છે. ૪ યૃહસ્પતિ કહે છે,—“ હે તીક્ષ્ણ શુદ્ધિવાળા રાજા ! લોકના ધર્મનું મૂળ રાજા છે એમ જણાય છે. રાજાના ભયથીજ પ્રજા પરસ્પરનો વિનાશ કરતી નથી. ૫ જ્યારે આ સમગ્ર લોક અધર્મ કરવાને પ્રેરાય છે અને ઉત્સુક થાય છે, ત્યારે રાજાજ ધર્મ વડે તેને શુદ્ધ કરે છે (એટલે સજા કરીને નિર્દોષ કરે છે) તથા પ્રગ્નને શુદ્ધ કરીને રાજા શોભે છે. ૬ હે રાજા ! સૂર્ય અને ચંદ્રનો ઉદય ન થયો હોય ત્યારે, બ્રાહ્મીઓ જેમ એક બીજાને જોઈ શકતાં નથી અને મહા અધિકારમાં ડૂબી જાય છે. ૭ જેમ થોડા જળવાળા સરોવરમાં માછલાં અને જ્યાં કોઈ મનુષ્યનો ટે દિસેક બ્રાહ્મીનો શબ્દ ન સંભળાતો હોય ત્યાં પક્ષીઓ, ઇચ્છામાં આવે તેમ એક બીજાનો વારંવાર સંહાર કરીને ભમે છે તથા પરસ્પરના પ્રહાર સહન કરીને પણ એક બીજાનો નાશ કરી અતિ-ક્રમણ કરે છે અને થોડા કાળમાં ક્ષય પામી જાય છે, એમાં સંશય નથી. ૮, ૯ તેમજ આ સઘળા પ્રજા રાજા વિના નાશ પામે અને બેવાળા વિનાના પશુઓની પેઠે, ગાદ અધિકારમાં ડૂબી જાય. ૧૦ જો રાજા, રક્ષણ ન કરે તો બળવાન પુરૂષો દુર્જન પુરૂષોની સ્ત્રીઓનું હરણ કરી જાય તથા પોતપોતાના ધનનું રક્ષણ કરનારા પુરૂષોને મારી નાંખે. ૧૧ વળી જો રાજા, રક્ષણ ન કરે તો ‘ આ વસ્તુ મહારી છે ’ એ પ્રમાણે માનીને કોઈ પણ વસ્તુનો સંગ્રહ ન થાય, પરંતુ ‘ આ વસ્તુ બળવાનની છે ’ એમજ કહેવું પડે. સ્ત્રી, પુત્ર કે, ધન, એમાંથી કશા ઉપર દાવો રાખી શકાય નહિ; અને ચારે બાજુથી દ્રવ્ય વગેરેની લૂંટફાટજ પ્રવૃત્ત થાય. ૧૨ જો રાજા, રક્ષણ કરે નહિ તો પાપી પુરૂષો, ઔચિંતા આવીને વાહન, વસ્ત્ર, અલંકાર અને અનેક પ્રકારનાં રત્નો લઈ જાય. ૧૩—~~જો રાજા, પાંચન ન કરે તો~~ ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરનારા પુરૂષો ઉપર અનેક પ્રકારે શસ્ત્રના ધા પડે અને લોકો અધર્મનો માર્ગ પકડે. ૧૪ જો રાજા, રક્ષણ કરે નહિ તો પ્રજામાં દુષ્ટ લોકો, માતા, પિતા, વૃદ્ધ, આચાર્ય, અતિથિ અને ગુરૂને દુઃખ દે અથવા હણે. ૧૫ જો રાજા, રક્ષણ કરે નહિ તો દ્રવ્યવાળા લોકોનો વંધ થાય, અધન થાય અને એવાંજ બીજાં દુઃખ હમ્મેજાં

ભોગવવાં પડે તથા કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર પોતાપણું (સ્વામિત્વ) રહે નહિ. ૧૬ જે રાગ, રક્ષણ કરે નહિ તો મનુષ્યોનું અકાળે મરણ થાય, સર્વ લોકો ચોરને આધીન થઈ જાય, અને ઘોર નરકમાં પડે. ૧૭ જે રાગ, પાલન કરે નહિ તો વ્યભિચાર ખંધ થાય નહિ, ખેતી થાય નહિ, વેપારનો માર્ગ ખંધ પડે, ધર્મ ડૂબી જાય અને વેદ નાશ પામે. ૧૮ જે રાગ, રક્ષણ કરે નહિ તો પુષ્કળ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞ થાય નહિ, વિવાહ કર્મ અને નહિ કે, સમાજ પણ મળે નહિ. ૧૯ જે રાગ, રક્ષણ કરે નહિ તો સાંઠીયા પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરે નહિ, દહીંની ગોળીઓમાં દહીં પણ વલોવાય નહિ, અને ગાયોના ગોઠા (વાડા) નાશ પામે. ૨૦ જે રાગ, રક્ષણ કરે નહિ તો સઘળું જગત ત્રાસ પામે, સૌનાં હૃદયમાં ઉદ્વેગ થાય, હાહા-કાર વર્તાઈ જાય, અચેતન થઈ જાય અને જોતજોતમાં સર્વ કંઈ નાશ પામે. ૨૧ જે રાગ, રક્ષણ કરે નહિ તો વિધિ પ્રમાણે જેમાં દક્ષિણા અપાય છે એવા સંવત્સર યજ્ઞોની દીક્ષા, નિર્ભય થઈને કોઈ ધારણ કરે નહિ, ૨૨ જે રાગ, પાલન કરે નહિ તો વિદ્યાસ્નાતક અને વ્રતસ્નાતક તપસ્વી બ્રાહ્મણો, ચારે વેદનું અધ્યયન કરે નહિ. ૨૩ જે રાગ, રક્ષણ કરે નહિ તો બ્રાહ્મણોની નાસ્તિ થવાના કારણથી મનુષ્યોને ધર્મનો યોગ થાય નહિ; તથા ધનાદિનું હરણ કરનારો સુખથી (જીવતો) ચાલ્યો જાય. ૨૪ જે રાગ, રક્ષણ કરે નહિ તો ચોરા, હાથમાંની વસ્તુને પણ લઈ જાય, ધર્મનાં તમામ બંધારણ તૂટી જાય અને સર્વ કોઈ ભયથી પીડા પામીને ભાગી જાય. ૨૫ જે રાગ, રક્ષણ કરે નહિ તો અનીતિઓ પ્રવૃત્ત થાય, પ્રજા વર્ણસંકર ઉપજે, અને દેશમાં દુષ્કાળ પડે. ૨૬ જ્યારે રાગ, મનુષ્યોનું રક્ષણ કરે છે ત્યારેજ તેઓ, સર્વ તરફથી નિર્ભય થઈને ઘરનાં બારણાં ઉઘાડાં મુઠ્ઠાને મરજી પ્રમાણે સૂઈ રહે છે. ૨૭ (રાગ, ધાર્મિક થઈને પણ જ્યારે સારી રીતે પૃથ્વીનું પાલન કરતો નથી, ત્યારે કોઈ પણ મનુષ્ય ગાળ કે, માર કેમ સહન ન કરે ? રાગ નહિ હોવાથી લાચારીથી સહન કરેજ.) જે રાગ, રક્ષણ કરે છે તો સ્ત્રીઓ, પુરૂષના સંગાત વિના પણ સર્વ અલંકારથી ભૂષિત થઈને માર્ગમાં ભયરહિતપણે ચાલી જાય છે. ૨૮ જ્યારે રાગ, રક્ષણ કરે છે ત્યારે લોકો, ધર્મને માર્ગ ચાલે છે અને પરસ્પર હિંસા કરતા નથી તથા અન્યોન્ય ઉપર ઉપકાર કરે છે. ૨૯ જ્યારે રાગ, રક્ષણ કરે છે ત્યારે ત્રણે વર્ણના લોકો, જૂદી જૂદી વિધિઓથી મોટા મોટા યજ્ઞ કરે છે અને એકત્ર થઈને વિદ્યાનું અધ્યયન કરે છે. ૩૦ (આ લોકોનો આધાર જીવિકા ઉપર છે અને તે જીવન વૃષ્ટિ વગેરેને આધીન છે; જ્યારે રાગ, રક્ષણ કરે છે ત્યારે તે સર્વ સારે પ્રકારે પ્રવર્તે છે.) જ્યારે રાગ, પોતાના મોટા બળથી પ્રજાને લઈને રાજ્યરૂપી ઐઞ મુસરીનું વહન કરે છે ત્યારે લોક પ્રસન્ન થાય છે. ૩૧ જેનો નાશ થવાથી પ્રાણી માત્રનો પણ સર્વ તરફથી નાશ થાય છે, તથા જેના અસ્તિત્વ વડે પ્રાણી માત્રનું નિરંતર અસ્તિત્વ થાય છે, એવા રાગનું પૂજન કોણ નહિ કરે ? ૩૨ (જે પુરૂષ, રાગનું પ્રિય અને હિત, બન્ને વાનાં સંપાદન કરીને સર્વ લોકને ભય ઉપજાવનાર રાજ્ય ભારનું વહન કરે છે તે, આ લોક તથા પરલોક બન્નેમાં જય પામ્યો, એમ જાણવું.) જે પુરૂષ, એવા રાગનું મન વડે પણ ભૂંડું ચિંતવે છે, તે પુરૂષ આ લોકમાં દુઃખ પામીને મરી ગયા પછી નિશ્ચય નરકમાં પડે છે. ૩૩ રાગને જોઈને ‘આ મનુષ્ય છે’ એમ ધારી તેની અવગણના કરવી નહિ; કેમ કે એ, પુરૂષરૂપે કોઈ મોટો દેવ છે. ૩૪ (રાગ, સમય પ્રમાણે નિરંતર પાંચ રૂપ ધારણ કરે છે;

એટલે સમય પ્રમાણે અગ્નિ, સૂર્ય, મૃત્યુ, કુળેર અને યમ થાય છે.) જ્યારે કાર્ધ પુરૂષ, અસલ આચરણ કરીને રાજાને છેતરે છે ત્યારે પાસે ખેસનારા તે પાપીઓને પોતાના ભયં- કર તેજ વડે બાળી નાંખે છે; એ વખતે રાજા અગ્નિસ્વરૂપ થાય છે. ૩૫ જ્યારે રાજા, સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના દૂતરૂપ નેત્રો વડે જુએ છે અને તેમનું કલ્યાણ કરે છે ત્યારે તે સૂર્યસ્વરૂપ થયો કહેવાય છે. ૩૬ જ્યારે રાજા, ક્રોધ પામીને દૂડાં કર્મ કરનારા સેંકડો પુરૂષોનો પુત્ર, પૌત્ર અને અમાલ સહિત નાશ કરે છે ત્યારે મૃત્યુસ્વરૂપ થાય છે. ૩૭ જ્યારે સર્વે અધર્મીઓને પોતાના તીક્ષ્ણ દંડ વડે તે શિક્ષા કરે છે અને ધાર્મિક લોકોના ઉપર મહેરબાની કરે છે, ત્યારે તે, યમસ્વરૂપ થાય છે. ૩૮ જ્યારે તે, પોતા ઉપર ઉપકાર કરનારાઓને ધનની ધારાઓ વડે તૃપ્ત કરે છે તથા અપકાર કરનારાઓનાં અનેક પ્રકારનાં રત્નો ખૂંચાવી લે છે, વળી કોઈને સક્ષ્મી આપે છે અને કાર્ધની પાસેથી લઇ લે છે, ત્યારે રાજા, લોકોમાં ધનપતિ કુળેર સ્વરૂપે થાય છે. ૩૯, ૪૦ (જે પુરૂષ ગાંધી, કલેશરહિત કર્મ-વાળો, ઈર્ષ્યારહિત અને ધર્મથી પ્રાપ્ત થનારા લોકની અભિલાષા રાખનારો હોય, તેણે લોકોના ઈશ્વર રાજાના અપવાદમાં ઉભા રહેવું નહિ. ગમે તો પ્રાણ સમાન વહાલો પોતાનો પુત્ર, ભાઈ કે, મિત્ર હોય તથાપિ રાજાથી ઉત્તરું ચાલીને સુખ પામે નહિ. વાયુ જેનો પ્રેરક છે એવા અગ્નિ સળગ્યા છતાં, તે કાર્ધ બાળ્યા વિનાનું શેષ રહેવા દે છે, પરંતુ રાજાએ જેનો તિરસ્કાર કર્યો છે એવા મનુષ્યનું તો કાર્ધ પણ શેષ રહેજ નહિ. માટે રાજાએ રક્ષણ કરેલા કે, રક્ષણ કરવાના અભિપ્રાયથી મૂંઝેલા સર્વ પદાર્થો દૂરથીજ પડ્યા મૂકવા; અને) જેમ મનુષ્ય મૃત્યુથી, કંટાળે તેમ પુરૂષે, રાજાનું દ્રવ્ય હરણ કરવાથી કંટાળવું. જેમ મૃગ પકડવાના ફાંસાને અડતાં વેંતજ તત્કાળ નાશ પામે છે, તેમ રાજાના દ્રવ્યને સ્પર્શ કરતાંજ મનુષ્ય નાશ પામે છે. ૪૧ જુદિમાન પુરૂષને રાજદ્રવ્ય સોંપ્યું હોય તો તેણે પોતાના દ્રવ્યની પેઠે તેનું રક્ષણ કરવું. ૪૨ રાજાના દ્રવ્યનું હરણ કરનાર પુરૂષ, સ્થિતિ વિનાના અને જડરૂપ મોટા ઘોર નરકમાં ઘણા કાળ પર્યંત પડી રહે છે. ૪૩ પ્રજાને રંજન કરે છે માટે રાજા, સુખ ભોગવાવે છે માટે ભોજ, અનેક પ્રકારે શોભે છે માટે વિરાટ, રૂંડે પ્રકારે શોભે છે માટે સમ્રાટ, દુઃખથી રક્ષણ કરે છે માટે ક્ષત્રિય, પૃથ્વીનો પતિ માટે ભૂપતિ, મનુષ્યોનો પાલન કરનારો માટે નૃપ, એવા શબ્દોવડે જેનું સ્તવન થાય છે તેનું પૂજન કોણે ન કરવું જોઈએ ? ૪૪ એટલા માટે જે, સુખી થવાને ઈચ્છતો હોય તેવા જુદિમાન, સ્મૃતિવાળા અને ગાંધી પુરૂષે, નિયમિત થઈને, મનને વશ રાખીને, અને ઈન્દ્રિ-યોને નિયમમાં રાખીને રાજાનો આશ્રય કરવો. ૪૫ રાજાએ પણ કૃતજ્ઞ, ગાંધી, મોટા મનના દંઢ ભક્તિવાળા, જીતેન્દ્રિય, નિરંતર ધર્મ આચરનારા, અને નિરંતર સ્થિર ચિત્તવાળા મંત્રીનું પૂજન કરવું-સત્કાર કરવો. ૪૬ વળી રાજાએ દંઢ ભક્તિવાળા, જુદિમાન ધર્મને જાણનારા ઈન્દ્રિયોનું નિયમન કરનારા, શૂરા અને ઉદાર કર્મ કરનારા એકાંગ વીરનો આશ્રય કરવો. કેમ કે, એકાંગ વીર કોઈ પણ કાર્યમાં બીજા સહાય કરનારાઓની અપેક્ષા ન રાખતાં પોતે એકલોજ તે કાર્ય સાધવાને તૈયાર થઈ જાય છે. જુદિ, મનુષ્યને ગાંધીવાળો કરે છે અને રાજા, મનુષ્યને કૃશ કરે છે; માટે રાજાથી વિરુદ્ધ ચાલનારને સુખ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? પણ જે પુરૂષ તેને અનુકૂળ થઈને તેના આશ્રમે આવે છે તેને તે સુખી કરે છે. ૪૭-૪૮ હે રાજા ! રાજા, એ પ્રજાનું મોટું હૃદય છે, ગતિ છે, પ્રતિષ્ઠા છે અને ઉત્તમ સુખ છે. જે

પુરૂષો, રાજના આશ્રયે રહેલા છે તે આ લોકોનું તથા પરલોકોનું પૂજન સારી રીતે કરી શકે છે; તાત્પર્ય કે, અન્ને લોકોનું શ્રેય સંપાદન કરી શકે છે. ૪૯ રાજ પશુ પોતામાં રહેલા મમતા ગુણવડે, સત્યવડે અને મિત્રભાવવડે પૃથ્વીનું પાલન કરીને તથા મોટા યજ્ઞોવડે દેવનું પૂજન કરીને મોટો યજ્ઞ મેળવીને સ્વર્ગ લોકમાં અખંડ પદ પામે છે. ” ૫૦ બૃહસ્પતિએ એ પ્રમાણે કહ્યું તે સાંભળીને રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ કાશલ દેશના રાજા વસુમના વીરે, પ્રયત્નથી પ્રજાનું પાલન કર્યું. ” ૫૧

સ एवमुक्तोऽग्निरसा कौशल्यो राजसत्तमः ।

प्रयत्नात् कृतवान् वीरः प्रजानां परिपालनम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अंगिरोवाक्ये
गुर्जरभाषायां अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

અધ્યાય ૬૮ મો-રાજધર્મ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ પાર્થિવેન વિશેષેણ કિં કાર્યમવશિષ્યતે ।

કથં રક્ષ્યો જનપદઃ કથં જૈયાશ્ચ શત્રવઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“ હે પિતામહ ! રાજાએ વિશેષે કરીને કરવાનું શું બાકી રહ્યું છે ? તે, તથા તેણે દેશનું રક્ષણ શી રીતે કરવું ? શત્રુઓને કેવી રીતે જીતવા ? દુતોની કેવી રીતે યોજના કરવી ? ચારે વર્ણની પ્રજાને તથા પુત્ર, સ્ત્રી અને સેવકોને વિશ્વાસ શી રીતે ઉત્પન્ન કરવો ? તથા તેમની યોજના શી રીતે કરવી ? તે સર્વે મને કહેા. ” ૧-૨ બીષ્મ કહે કહે છે,— “ હે મહારાજ ! રાજાએ કેમ વર્તવું તથા તેણે પ્રથમ શું કરવું અથવા તેણે મોકલેલા તેના પ્રતિનિધિ વગેરેએ શું કરવું; તે સર્વ તું સાવધાન થઈને સાંભળ, ૩ પ્રથમ તો રાજાએ, પોતાના ચિત્ત ઉપર સર્વદા જ્ય મેળવવો અને પછી શત્રુઓને જીતવા, કેમકે, જે રાજાએ, પોતાના ચિત્ત ઉપર જ્ય મેળવ્યો નથી તે શત્રુઓને શી રીતે જીતશે ? ૪ કર્ણ, નેત્ર, નાસિકા, જીહ્વા અને ત્વચા એ પાંચે ઇન્દ્રિયોને કબજે રાખવી એટલે ચિત્ત ઉપર જ્ય મેળવ્યો કહેવાય છે, અને જે રાજાએ, એ પ્રકારે ઇન્દ્રિય ઉપર જ્ય મેળવ્યો છે તે રાજા શત્રુઓને પીડા કરવાને શક્તિમાન થાય છે. ૫ હે કુરૂનંદન રાજાએ, ક્ષિપ્રામાં, રાજ્યના સીમાડા ઉપર, નગરની બહારના બાગોમાં, નગરમાંની વાડીઓમાં, કાટવાળ આદિની સર્વે કચેરીઓમાં, પુરમાં અને નગરોમાં, અંતઃપુરમાં અને રાજમહેલમાં; એટલી જગ્યાએ તે તે સ્થળનું રક્ષણ કરનારા પાયદળ સૈન્યના મનુષ્યો રાખવા. ૬, ૭ હે પુરૂષોમાં વ્યાધ નેવા રાજા ! જડ સરખા, અધિળા સરખા અને બહેરા સરખા દેખાવવાળા ચારા (ગુપ્ત દુત) રાખવા; તે સર્વ પુરૂષે, પરીક્ષા કરેલા બુદ્ધિમાન અને ભૂખ, તરસ તથા શ્રમને વેડી શકનારા જોષ્ઠએ. ૮ હે મહારાજ ! રાજાએ, તે ચારાઓની યોજના સર્વ પ્રધાન મંડળમાં, અનેક પ્રકારના મિત્રોમાં, પુત્રોમાં, નગરમાં, દેશમાં, અને માંડલિક રાજાઓમાં સાવધાનપણાથી કરવી. ૯ તે ચારાઓને એવી રીતે મોકલવા કે, એક ચારો બીજા ચારાને ઓળખી શકે નહિ. ૧૦ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! શત્રુએ મોકલેલા ચારાઓને પણ ઓળખવા. શત્રુઓએ મોકલેલા

ચારા બળરત્ની દુકાનોમાં, મહોના અખાડા વગેરે સ્થળમાં, ઘણા માણસોના સમુદાયમાં, સંન્યાસી વગેરે ભિક્ષુઓમાં, નગરમાંની વાડીઓમાં, નગર બહારના બાગોમાં, પડિતોની સભામાં, ખાણ ખોદવાનાં ઠેકાણાંમાં, અધિકારીઓની કચેરીઓમાં, રાજસભામાં અને મોટા લોકોના મકાનોમાં આવીને રહે છે. ૧૧, ૧૨ હે પાંડવ ! એ પ્રકારે વિચિત્ર રાજ્યે શત્રુના ચારાની શોધ કરીને ઓળખવા; કેમ કે, ચારાઓને પ્રથમથીજ ઓળખી રાખવાથી હિત થાય છે. ૧૩ હવે રાજ, જે પોતે પોતાને શત્રુ કરતાં હીન (નિર્બળ) સમજતો હોય તો, પ્રધાનોની સાથે મંત્ર (વિચાર) કરીને બળવાન શત્રુ સાથે સંધિ કરવી. ૧૪ વિચિત્ર રાજ્યે, પોતાની નિર્બળતા જાણીને અથવા કોઈ પ્રકારનો અર્થ સાધવા માટે બળવાન શત્રુ સાથે શીઘ્ર સંધિ કરવી. ૧૫ ધર્મ વડે પોતાના દેશનું પાલન કરનારા રાજ્યે, ગુણવાન, મોટા ઉત્સાહવાળા, ધર્મને જાણનારા અને સારા આચરણવાળા રાજ્યો સાથે સંધિ કરવી. ૧૬ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા રાજ્યને જ્યારે એમ માલુમ પડે કે, મને પદબ્રષ્ટ કરવાનો વિચાર ચાલે છે, ત્યારે પૂર્વે જેમને દુષ્ટ જાણીને સળ કરી હોય, પણ પછીથી દયા વડે જેમને છોડી મૂક્યા હોય, તથા જેમના ઉપર લોકોની અપ્રીતિ હોય, એવાઓને સર્વ પ્રકારે હણવા. ૧૭ જે શત્રુ રાજ, ઉપકાર પણ કરી શકતો નથી કે, અપકાર પણ કરી શકતો નથી, તેમ જેની ઉત્પત્તિ થવી અશક્ય છે એવાઓની ઉપેક્ષા કરવી. ૧૮ શત્રુ રાજના ઉપર ચઢાઈ કરવાની ઇચ્છા હોય તો વિચિત્ર રાજ્યે, પોતાના કરતાં દુર્બળ રાજ ઉપર કરવી; તથા તે ન જાણે ત્યારે, તેના મિત્રોએ તેને તજ દીધો હોય ત્યારે, બંધુજન વિનાનો હોય ત્યારે, કોઈ બીજા દુશ્મન જેડે યુદ્ધમાં ગુંથાયો હોય ત્યારે અને અસાવધ હોય ત્યારે, ચઢાઈ કરવી. ૧૯ જ્યારે પોતે શક્તિમાન હોય, સેના આદિ બળ પુષ્ટ હોય અને પોતે સુખી હોય, ત્યારે વીર રાજ્યે ચઢાઈ કરવાની આજ્ઞા આપવી અને તે આજ્ઞા આપતા પહેલાં પોતાના નગરનું રક્ષણ થાય તેવી સામગ્રી સંપાદન કરીને પછી આજ્ઞા આપવી. ૨૦ જે શત્રુ રાજ, ઘણો બળવાન હોય અને વશ ન થતો હોય, ત્યારે તેનું બળ અને વીર્ય હીન કરવું તથા તેટલા માટે તેને ક્ષીણ કરવાને તૈયાર થવું. ૨૧ કૃશ કરવાના ઉપાય આ પ્રમાણે છે; તેના દેશને શસ્ત્ર, અગ્નિ અને વિષયથી મૂર્છિત કરીને પીડવો તથા પોતાના સેવકોના સાધનથી તેના પ્રધાનો અને રાજ વચ્ચે તકરાર ઉત્પન્ન કરાવવી. ૨૨ બુદ્ધિવાન રાજ્યે, વધારે રાજ્ય મેળવવાની ઇચ્છાથી કોઈ સમયે પણ યુદ્ધ કરવું નહિ; કેમ કે, ખૂલ-સ્પતિએ અર્થઘટ્ટણ કરવાને માટે સામાદિક ત્રણ ઉપાયજ કહેલા છે. ૨૩ હે રાજન ! સામ, દામ અને ભેદ એ ઉપાયથી જે અર્થ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેટલા વડે પડિત રાજ્યે, સંતોષ માનવો. ૨૪ હે કુરૂનંદન ! બુદ્ધિમાન રાજ્યે પોતાની પ્રજા પાસેથી ઉપજનો છટ્ટો ભાગ કર લવો, અને તેનાજ રક્ષણના અર્થે વાપરવો. ૨૫ મત્ત, ઉન્નત આદિ દશ પ્રકારના ગુન્હેગાર પાસેથી જે થોડો ઘણો ઇંડ લેવામાં આવે છે, તે સહસ્રા લઈ લેવો, તેનો ઉપયોગ નગરવાસી જનોના રક્ષણમાં કરવો. ૨૬ જેવા પુત્ર તથા પૌત્ર હોય તેવાજ લોકોને પણ ત્હારે માનવા, પણ વ્યવહારનો માર્ગ બતાવતાં તેમના ઉપર રનેહ કરવો નહિ. ૨૭ લોકોની માંહોમાંહેની તકરારો જાણવાને સર્વ અર્થને જાણનારા પડિતોની યોજના કરવી. કેમ કે, રાજ્યની સ્થિતિ વ્યવહારના નિર્ણયમાં રહેલી છે. ૨૮ સોના વગેરેની ખાણ ઉપર, મીઠાની ઉત્પત્તિ થતી હોય ત્યાં, ઘણા વગેરે વેચાતા હોય ત્યાં, નદી તરવાના ઘાટ ઉપર અને

હાથીઓની સેના ઉપર, ઉપજ ખર્ચનો હિસાબ રાખવાને અમાત્યની કે, વિશ્વાસુ માણસની યોજના કરવી. ૨૯ સારી રીતે દંડને ધારણ કરનારા રાજને ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. રાજને તો નિરંતર સારા પ્રકારના ધર્મવાળો દંડજ વખાણવા યોગ્ય છે. ૩૦ હે ભારત ! રાજએ, વેદ અને વેદાંગને જાણનારા, ડાહ્યા, અત્યંત તપસ્વી, નિરંતર દાન કરનારા અને યજ્ઞ કરનારા થવું. એ સર્વે ગુણો રાજમાં સ્થિર જોઈએ. ૩૧ બ્યવહારનો લોપ થાય તો રાજને સ્વર્ગ અને યજ્ઞ કયાંથી પ્રાપ્ત થાય ? ૩૨ જ્યારે દુર્બળ રાજને બળવાન રાજ પીડા કરે, ત્યારે બુદ્ધિમાન એવા તે રાજએ કિલ્લાનો આશ્રય લેવો—કિલ્લામાં ભરાઈ બેસવું. ૩૩ પોતાના મિત્રોને કબજે લઈને શત્રુ રાજ સાથે કહેણ મોકલવું; તથા શામ અને ભેદ ઉપાય વ્યર્થ જન્ય ત્યારે લડાઈને માટે કહેણ મોકલવું. ૩૪ તેના આવવાના માર્ગમાં ગાયોના સમુદાય મૂકવા; તેના આવવાના માર્ગનાં ગામ ઉજડ કરવાં; તે સર્વે ગામવાળાઓને શહેરની બહારનાં પરાંમાં રાખવા. જે કિલ્લાઓ સારી રીતે રક્ષિત કરેલા હોય તેમાં ધનવાન પુરુષો વગેરેને રાખવા. ધનવાન પુરુષો અને પોતાના સેનાના મુખ્ય પુરુષોને વારંવાર શાંત કરવા. ૩૫ જે શત્રુનો નગરમાં પ્રવેશ થવાનો સંભવ ન હોય તો રાજએ ઘાસ—દાણા વગેરે નગરમાં આણવું. પણ તેવો યોગ ન હોય તો ખેતરોમાં પાકેલા અનાજના છોડને પણ દવ લગાડી બાળી નાંખવા. ૩૬ તે કર્મ શત્રુનાં મનુષ્યોને ફોડીને કરાવવું; અથવા પોતાનું ઘસડર મોકલીને તેનો નાશ કરાવવો. ૩૭ નદીઓના માર્ગમાં પૂલ કે, હોડીઓ વગેરે હોય તેનો નાશ કરવો. બાંધેલાં પાણી છોડી મૂકીને વેલવરાવી મૂકવાં તથા વહેવરાવવાને યોગ્ય ન હોય તેવાં વાવ અને કૂવા વગેરેનાં પાણીમાં ઝેર નાંખીને બગાડવાં. ૩૮ (પોતાના દેશમાં જે મુખ્ય સ્થાન હોય, તેનો કબજો લઈને રાજએ તેમાં નિવાસ કરવો તથા પાસેના દેશમાં વસનારા પોતાના વર્તમાન શત્રુના દુશ્મન સાથે સ્નેહ કરીને તેના બળ વડે શત્રુને પોતાના દેશમાંથી દૂર કરવો. બીજા લક્ષ્ય ગઢ કે, જેમાં શત્રુ આવી સહેલથી ભરાઈ બેસે એવા હોય, તેનો મળમાંથી નાશ કરવો. તેમ લોકો જેનું પૂજન કરતા હોય, તેવા વૃક્ષ રહેવા દઈને બાકીનાં તમામ નાનાં ઝાડો પણ નાશ કરી દેશ પાંધર કરી મૂકવો; જે વૃક્ષો મોટાં વધેલાં હોય તેનાં ડાળાં પણ કાપી નાંખવાં અને પૂજ્ય વૃક્ષનું તો પાંદડું સરખું પણ પાડવું નહિ.) કિલ્લાની આસપાસ બહારનો કાટ ઉંચો કરાવવો કે, જેના ઉપર ચઢીને દૂરથી આવતા—જતા શત્રુનો સંચાર પણ જાણવામાં આવે. કિલ્લાની આસપાસની બાહમાં પાણી ભરી દેવું, તથા તેમાં લાલા ચોરેલા સ્તંભ રાખવા કે, જેના ઉપર પડનાર વીંધાઈ જાય તથા મોટા મત્સ્ય અને મધર તેમાં લાવી મૂકવા કે, જેથી તરીને કિલ્લા પાસે આવી શકાય નહિ. ૩૯ નગરમાંથી જાનામાના નીકળી જવું હોય તેને માટે સંકટ (છુપાં) દ્વાર રાખવાં તથા પૂરા પ્રયત્ન વડે તેનું પણ નગરના દરવાજાની પેઠેજ રક્ષણ કરવું. ૪૦ દરવાજા ઉપર સદૈવ મોટાં યંત્રો રાખવાં તથા જાળજો ચઢાવી રાખવી અને તે યંત્રો પોતાના સ્વાધીનમાં રાખવાં. ૪૧ કાંઈ પણ એકાં કરી રાખવાં; તથા કૂવા બાંધાવવા અને પૂર્વે જળના અર્થવાળાઓએ કૂવા કરાવેલા હોય તેને સુધરાવવા. ૪૨ ઘાસથી છાયેલાં જાપરાં ઉપર કાદવથી લીંપાવવું તથા અગ્નિના ભયથી યૈત્ર માસમાં તો તે જાળ કાઢીજ નંખાવવું. ૪૩ એવે વખતે રાજએ, રાત્રેજ રસોઈ કરાવવી અને અગ્નિહોત્ર સિવાય દિવસે અગ્નિ સળગાવવો નહિ. ૪૪ લુહાર અને સુવાવડીના સ્થળમાં બહુ સાચવણીની સાથે અગ્નિ સળગાવવા દેવો તથા તે પણ

ધરમાં હાંકલો અગ્નિ સળગાવવા દેવો. ૪૫ નગરના રક્ષણને અર્થે એવી હાંડી પિટાવવા કે 'જેના ધરમાં દિવસે અગ્નિ સળગશે તેને ભારે શિક્ષા કરવામાં આવશે.' ૪૬ ભિક્ષુક, ગાડાં ફેરવનારા, નપુંસક (હીજડા) ગાંડા અને ખેતી કરનારા ખેડૂત; એઓને શહેરની બહાર કાઢી મૂકવા, કેમ કે, હે નરસિંહ ! તેઓને ગામવાથી હરકત થાય છે. ૪૭ (રાજ્યે કચ્છ-રીઓમાં, તિર્થોમાં, સભાઓમાં અને મોટા લોકોના મકાનોમાં એ સર્વ લોકો ઉપર યથાર્થ વર્ણના (જોષ્ઠએ તેવા) ચારાઓ મૂકવા. રાજ્યે, રાજમાર્ગે મોટા રખાવવા તથા પરખો અને દુકાનો જ્યાં જ્યાં જોષ્ઠએ, ત્યાં ત્યાં મંડાવવી. હે યુધિષ્ઠિર ! ભંડારગૃહ, આયુધગૃહ, લશ્કરને રહેવાની બરાખો, ઘોડાર, હાથીશાળા, ચોદાઓનાં મકાન, ખાંધઓ, શેરીઓ ધરમાંના એટલે ધરની પાસેના બાગ, એ સર્વે પ્રકારે શત્રુઓમાંનો કોઈ માણસ, કદાચિત્ પણ જોઈ શકે નહિ એમ કરવું; હે યુધિષ્ઠિર ! એ વાત ગુણ છે.) શત્રુના બળથી પીડા-એલા રાજ્યે દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવો. તેમજ તેલ, ચરબી, મધ, ઘી અને ઔષધોનો પણ સર્વ પ્રકારે સંગ્રહ કરવો. ૪૮ વળી કાયલા, દર્ભ, રસોઈગ્યા, ખાખર, શરણુ, લખનારા કારકુનો, ધાસ, બળતણ અને ઝેર પાયેલા તીરનો પણ સંગ્રહ કરવો. ૪૩ વળી સાંગ, ઋષ્ટિ અને પ્રાસ નામનાં આયુધ તથા કવચ વગેરે આયુધોનો પણ સંગ્રહ કરવો. ૫૦ મૂળ કૃળ, સર્વ ઔષધો અને ઝેર, શલ્ય, રોગ તથા કૃત્રિમ પીડાઓ મટાડી શકે એવા ચારે પ્રકારના વૈદ્યોનો પણ વિશેષે કરીને સંગ્રહ કરવો. ૫૧ વળી નટ, નૃત્ય કરનારા, મદ્ય, માયા એટલે ઇંદ્રજાળ વગેરે વિદ્યા જાણનારા, એમનો પણ સંગ્રહ કરવો; કેમ કે, તેઓ નગરને શોભાવે છે તથા સર્વ પ્રકારે આનંદયુક્ત કરે છે. ૫૨. (ચાકર, મંત્રી કે, નગરવાસી કોઈ પુરૂષ, કે જેથી રાજ્યને શંકા ઉપજે એમ હોય, તેને સ્વાધીન કરી રાખવા. હે રાજેન્દ્ર ! કોષ્ઠએ બતાવેલું કાર્ય કર્યું તો, ધન આપીને, યથાચોજ્ય ઇનામ આપીને કે, અનેક પ્રકારનાં સાંત્વનાયુક્ત વચન કહીને તેનો સત્કાર કરવો. રાજ્યે અધર્મિત જગ્યોએ કોપ કરીને કોષ્ઠને દિલગીર કર્યો હોય કે, માર્યો હોય તો, દાન-માન વગેરેથી પુનઃ તેનો આદર કરવો અને તેના મનનું સમાધાન કરવું; કેમ કે, એ વિષે જે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેમ સન્માન કરીનેજ રાજ્ય અનુભવી ધર્મ શકે છે.) હે કુન્દન ! રાજ્યે આ સાતનું તો રક્ષણ કરવુંજ જોષ્ઠએ, તે હું તને કહું તે સાંભળ. પોતાનો દેહ, પ્રધાન મંડળ, ભંડાર, શિક્ષા કરવાનો અધિકાર, મિત્રો, દેશ અને નગર; એ સાત મળીને રાજ્ય કહેવાય છે માટે તેનું રક્ષણ મોટા યત્નવડે કરવું. ૫૩-૫૪ (હે પુરૂષમાં આદ્ય જેવા યુધિષ્ઠિર ! પાર્શુણ્ય, ત્રિવર્ગ, અને પરમ ત્રિવર્ગ, એટલાંને જે જાણે છે, તે રાજ્ય, આ પૃથ્વીને ભોગવે છે, હે યુધિષ્ઠિર ! જેને "પાર્શુણ્ય" કહે છે, તેનું લક્ષણ તને કહું તે સાંભળ (૧) સંધાનાસન એટલે સંધી કરીને રહેવું; (૨) યાત્રા સંધાન એટલે ચડાઈ કરવી; (૩) વિગ્રહાસન એટલે વેર કરીને રહેવું; (૪) વિગ્રહ યાત્રા એટલે શત્રુને લય દેખાડવા માટે ચઢાઈ કરીને સ્થિર રહેવું, (૫) દ્વિધીબાવ એટલે અને પાસેથી સંધી કરવી; (૬) સંગ્રમ એટલે બીજા બલવાન રાજ્યનો કે, કિલ્લા વગેરેનો આશ્રય લેવો. એને "પાર્શુણ્ય" કહે છે. હવે ત્રિવર્ગનું લક્ષણ પણ જે કહેલું છે તે કહું તે તું એક ચિત્તે સાંભળ. ક્ષય, સ્થાન અને વૃદ્ધિ, એને ત્રિવર્ગ કહે છે. તેજ પ્રમાણે ધર્મ, અર્થ અને કામ, એને પરમ ત્રિવર્ગ કહે છે. માટે તે પરમ ત્રિવર્ગને સમય પ્રમાણે રાજ્યે સેવવો. ધર્મવડે રાજ્ય ધણી કાળે સુધી પૃથ્વીનું પાલન કરે છે.)

એ અર્થમાં અગિરાએ એ શ્લોક કહેલા છે. હે કુંતીપુત્ર ! ત્હારું કલ્યાણ થાઓ. તે એ શ્લોક ત્હારે પણ સાંભળવા યોગ્ય છે. ૫૫ રાજ, સર્વ કાર્ય કરીને અને પૃથ્વીનું તથા નગરના લોકોનું રૂઝે પ્રકારે પાલન કરીને પરલોકમાં અત્યંત સુખ પામે છે. ૫૬ જે રાજ, પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરે છે, તેનેજ ધર્મ જાણનારો કહેવો; તે રાજને તપ કરીને પણ શું કામ છે ! અને યજ્ઞ કરીને પણ શું કામ છે ? ” ૫૭ યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“ દંડનીતિ, રાજને શું ફળ આપનારી છે ? અને રાજ, દંડનીતિને શું ફળ આપનારો છે ? તેમજ દંડનીતિ અને રાજ; બન્ને, કોને ફળ આપનારાં છે ? હે પિતામહ ! તે મને કહે. ” ૫૮ ભીષ્મ કહે છે,—“ (દંડનીતિ એ શબ્દ હેતુવાળો અને સિદ્ધ છે. એથી રાજ અને પ્રજાના મોટા ભાગ્યનો ઉદય થાય છે. હે ભારત ! હે રાજા ! તે હું તને કહું તે સાંભળ.) રાજાએ, સારી રીતે ચોળેલી દંડનીતિ ચારે વર્ણના લોકોને અધર્મમાંથી અટકાવે છે અને સ્વધર્મમાં વર્તાવે છે. ૫૯ એ પ્રમાણે જ્યારે ચારે વર્ણની પ્રજા, પોતપોતાના ધર્મમાં પ્રવર્તે છે, ત્યારે મર્યાદા તૂટતી નથી, પ્રજા વર્ણસંકર થતી નથી, અને પ્રજાને કોઈ તરફથી ભય રહેતો નથી. ૬૦ એ પ્રકારે જ્યારે દંડનીતિથી કલ્યાણ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ત્રણે વર્ણની પ્રજા સ્વસ્થતામાં રહેવાને યથાવિધિ પ્રયત્ન કરે છે. એ મર્યાદાનો ભંગ નહિ થવા-રૂપ કલ્યાણથીજ ત્હારે, મનુષ્યોનું સુખ સારી રીતે પ્રાપ્ત થયેલું જાણવું. ૬૧ (રાજનું કારણ કાળ છે કે, કાળનું કારણ રાજ છે ? એવો સંશય કરવો નહિ; કેમ કે, રાજજ કાળનું કારણ છે,) રાજ જ્યારે સમગ્રપણે દંડનીતિ પ્રમાણે પ્રવર્તે છે, ત્યારે કાળે ઉત્પન્ન કરેલો સત્યયુગ પણ પ્રવર્તે છે. ૬૨ ત્યારે સર્વત્ર ધર્મજ પ્રસરે છે; કોઈ જગ્યાએ અધર્મ રહેતો નથી; તેવે વખતે સર્વ મનુષ્યોનાં મન ધર્મમાંજ આનંદ પામે છે. ૬૩ પ્રજાઓનાં સર્વ કર્મ કુશળપણે પ્રવર્તે છે, એમાં સંશય કરવો નહિ; સર્વ વૈદિક કર્મ પણ ઉત્તમ પ્રકારે ચાલે છે. ૬૪ સર્વ ઋતુઓ પણ રોગરહિત અને સુખ આપનારી થાય છે, મનુષ્યોના સ્વર, વર્ણ અને મન સ્વચ્છ થાય છે. ૬૫ વ્યાધિઓ થતા નથી તથા કોઈ પુરૂષ અલ્પ આયુષ્ય-વાળો દેખાતો નથી. કોઈ સ્ત્રી, વિધવા થતી નથી અને કોઈ કૃષણ પુરૂષ, પણ ઉત્પન્ન થતો નથી. ૬૬ ખેડવા વિના પૃથ્વીમાંથી ધાન્ય પાકે છે. ઔષધિઓ પણ તેમજ પાકે છે. ઝાડની છાલ, પાંદડાં, ફળ અને મૂળ; એ સર્વ વીર્યવાન થાય છે. ૬૭ તે કાળમાં અધર્મ થતોજ નથી; કેવળ ધર્મજ થાય છે, હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે સત્યયુગના ધર્મ છે, તે તું જાણ. ૬૮ જ્યારે રાજ, દંડનીતિના ત્રણ અંશનું અનુવર્તન કરે છે, અને ચાંચા અંશનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે ત્રેતાયુગ પ્રવૃત્ત થાય છે. ૬૯ એ વખતે અધર્મનો ચોથો અંશ એ ત્રણ અંશનું અનુવર્તન કરે છે તે વખતે પૃથ્વી અને ઔષધિઓ ખેડવાથીજ પાકે છે. ૭૦ રાજ, જ્યારે દંડનીતિનો અરથો ભાગ તજીને પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે તે કાળ દ્વાપર નામે કહેવાય છે. ૭૧ તે સમયે અધર્મના બે અંશ મળીને ચાર અંશ પૂરા થાય છે; પૃથ્વી ખેડવાથીજ પાકનારી અને અરથું ફળ આપનારી થાય છે. ૭૨ રાજ, જ્યારે દંડનીતિનો સમૂળો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે પ્રજાઓ નિરૂપાય થઈને કલેશ પામે છે અને કળિયુગ પ્રવૃત્ત થાય છે. ૭૩ કળિયુગમાં અધર્મ અત્યંત થાય છે અને કોઈ સ્થળમાં ધર્મ દેખાતો નથી. સર્વ વર્ણની પ્રજાઓનાં મન સ્વધર્મથી પતન થાય છે. ૭૪ શત્રો, ભિક્ષા ધર્મથી જીવે છે અને બ્રાહ્મણો, સેવા કરે છે. સ્વધર્મના રક્ષણનો નાશ થાય છે અને વર્ણસંકર પ્રજાઓ

ઉત્પન્ન થાય છે. ૭૫ વૈદિક કર્મ પણ ખામીવાળાં અને સામર્થ્યહીન થાય છે. મનુષ્યો સુખ આપતી નથી, પણ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. ૭૬ મનુષ્યોના સ્વર, ક્રાંતિ અને મન ઘટે છે એટલે નિર્ણય થાય છે. વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને મનુષ્યો, આયુષ્ય નષ્ટ થવાથી મૃત્યુ પામે છે. ૭૭ કળિકાળમાં સ્ત્રીઓ, વિધવા થાય છે અને સંતાન દુષ્ટ (કૂર) ઉત્પન્ન થાય છે; કોઈક વખતે વરસાદ વરસે છે તથા કોઈ વખતે નથી પણ વરસતો. ૭૮ અને કોઈક સ્થળમાં અનાજ વગેરેના છોડ ઉગે છે, તો કોઈક સ્થળમાં નથી પણ ઉગતા. ન્યારે રાત્રિ, દંડનીતિમાં મન રાખીને પ્રજનનું રક્ષણ કરવાને નથી ઇચ્છતો, ત્યારે એ રીતે સર્વે પ્રજાઓ ક્ષય પામે છે. ૭૯ એટલા માટે સત્યયુગનો, ત્રેતાનો અને દ્વાપરનો ઉત્પન્ન કરનાર રાજા છે તથા એવા કલિયુગનો કારણભૂત પણ રાજા છે. ૮૦ (રાજા, ન્યારે સત્યયુગ પ્રવર્તીએ છે, ત્યારે તે સ્વર્ગમાં અત્યંત સુખ ભોગવે છે, રાજા, ન્યારે ત્રેતાયુગ પ્રવર્તીએ છે, ત્યારે સ્વર્ગમાં અત્યંત સુખ ભોગવતો નથી. પણ ત્રણ ભાગનું સુખ ભોગવે છે; તે ન્યારે દ્વાપરયુગ પ્રવર્તીએ છે, ત્યારે એ ભાગનું સુખ ભોગવે છે; અને કળિયુગ પ્રવર્તીએ તો અત્યંત પાપજ ભોગવે છે. કલિયુગ પ્રવર્તીએ તો દુષ્કર્મ કરનારો રાજા, ઘણા કાળ સુધી નરકમાં વસે છે અને પ્રજાના પાપમાં ડૂબીને અપકીર્તિ અને પાપનાં ફળને પામે છે.) એટલા માટે જ્ઞાનવાન ક્ષત્રિયે, નિરંતર દંડનીતિ પ્રમાણે વર્તીને, નહિ પ્રાપ્ત થયેલાની ઇચ્છા કરવી તથા પ્રાપ્ત થયેલાનું પાલન કરવું. ૮૧ જે દંડનીતિનો ઉપયોગ સારી રીતે કરવામાં આવે તો, તે દંડનીતિ, માતા તથા પિતાની પેઠે, પ્રજાની આપ્તાદી કરનારી, મર્યાદારૂપ તથા લોકની વ્યવસ્થા કરનારી થાય છે. ૮૨ હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ! જેને વિષે પ્રાણી માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તેને તું જાણ, જે રાજા, દંડનીતિ પાળનારો હોય તો એજ ઉત્તમ ધર્મ છે. ૮૩ માટે હે યુધિષ્ઠિર ! તું દંડનીતિથી યુક્ત થઈને ધર્મ વડે પ્રજાનું પાલન કર, ક્રમ કે, એમ કરવાથી પ્રજાનું રક્ષણ કરતો તું, દુર્જય સ્વર્ગને જીતીશ.” ૮૪.

तस्मात् कौरव्य धर्मेण प्रजाः पालय नीतिमान् ।

एवं वृत्तः प्रजा रक्षन् स्वर्गं जेतासि दुर्जयम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
एकोनसप्ततित्तमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

અધ્યાય ૭૦ મો-છત્રીશ ગુણોનું વર્ણન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કેન વૃત્તેન વૃત્તજ વર્તમાનો મહીપતિઃ ।

સુજ્ઞેનાર્થાન્ સુસોદર્કાન્નિહ ચ પ્રેત્ય ચાન્તુયાત્ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે શુભ આચરણને જાણનારા પિતામહ ભીષ્મ ! રાજા, કેવા આચરણ વડે દંડનીતિનો સારી રીતે ઉપયોગ કરીને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ગયા પછી પણ, જેના પરિણામમાં સુખ છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ સુખેથી કરી શકે ? ” ૧ ભીષ્મ કહે છે,—“ હું, તને આ છત્રીશ ગુણ યુક્ત છત્રીશ ગુણોનો સમુદાય કહું છું: એ છત્રીશ ગુણને

બીજા છત્રીશ ગુણ—સહિત આચરવાથી પુરૂષને મોટા ગુણનો લાભ થાય છે, તે ગુણ સાંભળ. ૨ (૧) રાગ (પ્રીતિ) અને દ્વેષનો ત્યાગ કરીને, સર્વે ધર્મનું આચરણ કરવું. (૨) આસ્તિક થવું અને સ્નેહ તળવો નહિ, એટલે પરલોકની કામના રાખીને સ્નેહ કરવો પણ લોભાદિથી સ્નેહ કરવો નહિ. (૩) દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવું પણ કૂર થવું નહિ, એટલે નિર્દય કૃત્ય કરીને ધન મેળવવું નહિ. (૪) ધર્મ અને અર્થનો નાશ ન કરીને, ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવી. ૩ (૫) મીઠું ખાણું પણ દીનતા દાખવવી નહિ. (૬) શ્વરા થવું પણ આત્મચતુરિત કરવી નહિ. (૭) દાતા થવું પણ કુપાત્રને આપવું નહિ. (૮) બહાદુર અને દઢ થવું પણ નિર્દય થવું નહિ. ૪ (૯) સંધિ કરવી પણ સન્નિવનના સાથે કરવી. (૧૦) વિગ્રહ કરવો, પણ બાંધવો સાથે ન કરવો. અર્થાત્ બાંધવો સાથે વૈર ન કરવું. (૧૧) પુષ્કળ ભોજન પદાર્થો આપ્યા વિના ચારાને મોકલવો નહિ અથવા સ્વામિભક્તિ વિનાના ચારાની કાંઈ કાર્યમાં યોગના કરવી નહિ. (૧૨) પોતાનું કાર્ય કરી લેવું પણ કાંઈને પીડા કરવી નહિ. ૫ (૧૩) પ્રયોજન કહેવું હોય તો સન્નિવનપણીની પરીક્ષા કરીને કહેવું પણ અસત્પુરૂષને પોતાની ઇચ્છા કહેવી નહિ. (૧૪) ગુણોનું વર્ણન કરવું, તો બીજાના ગુણોનું વર્ણન કરવું; પણ પોતાના ગુણોનું વર્ણન કરવું નહિ. (૧૫) લઘુ લેવું તો, સત્પુરૂષો પાસેથી નહિ. તાત્પર્ય કે, સત્પુરૂષોનું કાંઈ હરણ કરવું નહિ. (૧૬) અસત્પુરૂષનો આશ્રય કરવો નહિ. ૬ (૧૭) તપાસ કર્યા વિના દંડ કરવો નહિ. (૧૮) મંત્ર (ગુણ વાર્તા)નો પ્રકાશ કરવો નહિ. (૧૯) લોભીઓને આપવું નહિ. (૨૦) અપકાર કરનારાઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો નહિ. ૭ (૨૧) સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું પણ તેની અભિલાષા રાખવી નહિ. (૨૨) શુદ્ધ અને આનંદિત થવું. (૨૩) સ્ત્રીઓની અતિશય સેવા કરવી નહિ. (૨૪) મિષ્ટ પદાર્થ ખાવા પણ અહિત પદાર્થ ખાવા નહિ. ૮ (૨૫) અક્રૂપણાનો ત્યાગ કરીને માન્ય પુરૂષોનું પૂજન કરવું. (૨૬) કપટ તજીને ગુરૂઓનું સેવન કરવું. (૨૭) દંભ તજીને દેવતાઓનું અર્ચન કરવું. (૨૮) આનંદિત કર્મથી પ્રાપ્ત થનારી લક્ષ્મીની ઇચ્છા કરવી. ૯ (૨૯) નમ્રતા ધારણ કરીને સેવા કરવી. (૩૦) સમયને બેધને ચતુર થવું. (૩૧) ઇતરને ક્ષણ આપીને શાંત કરવો. (૩૨) મહેરબાની કરીને, પછી ઈર્ષ્યા દેવો નહિ. ૧૦ (૩૩) શત્રુના દોષ જાણ્યા વિના (તજવીજ કર્યા વિના) પ્રહાર કરવો નહિ. (૩૪) શત્રુને હણીને શોક કરવો નહિ. પરંતુ શત્રુના બાંધવોના શોકનો નાશ કરવો. (૩૫) કારણ વિના ક્રોધ કરવો નહિ. (૩૬) અપકાર કરનારાઓ ઉપર ક્રોધ થવું નહિ. ૧૧ બે તું, પોતાનું શ્રેય: (કલ્યાણ) ઇચ્છતો હોય તો, હે રાજેન્દ્ર! રાજ્ય ઉપર રહેલો તું, એ પ્રમાણે આચરણ કર, કેમ કે એથી બીજે પ્રકારે (ઉલટા) ચાલવાથી રાજ્ય અત્યંત તાપ પામે છે. ૧૨ એ સર્વ ગુણોને જે પ્રકારે કહ્યા છે તે પ્રકારે જે આચરે છે, તે આ લોકમાં કલ્યાણ ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરીને મૃત્યુ થયા પછી સ્વર્ગમાં સુખ પામે છે. ” ૧૩ વૈશં- પાયન કહે છે,—પછી શ્રેષ્ઠ એવા ભીમાદિક પાંડુપુત્રોથી રક્ષિત થએલા યુધિષ્ઠિર રાજાએ, શંતનુપુત્ર બીષ્મનું આ વચન સાંભળીને તે સમયે પિતામહને પ્રણામ કર્યા તથા તેમણે જે પ્રમાણે નીતિ બતાવી હતી તે પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો. ૧૪

इदं वचः शांतनवस्य शुभ्रवान्युधिष्ठिरः पांडवमुख्यसंवृतः ।

तदा वचं दे च पितामहं नृपो यथोक्तमेतच्च चकार ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

અધ્યાય ૭૧ મો-રાજધર્મ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं राजा प्रजा रक्षन्नाधिबन्धेन युज्यते ।

धर्मे च नापराध्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,--“ હે પિતામહ ! પ્રજાનું રક્ષણ કરનારા રાજાને રક્ષણ કરવા સંબંધી ચિંતારૂપ બંધન કેવી રીતે નડે નહિ ? તથા શી રીતે કરવાથી ધર્મશાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ કર્મ બને નહિ ? તે મને કહો. ” ૧ બીજમ કહે છે,--“ હે રાજા ! હું તને સંક્ષેપમાં બધા ધર્મો કહીશ; કેમ કે, વિસ્તારથી બધા ધર્મ કહેવા માંડીએ, તો તેનો કદાપિ અંત પણ આવે નહિ. ૨ ધર્મમાં નિઝાવાળા, વિદ્વાન, દેવતાઓનું પૂજન કરનારા, અને ગુણવાન બ્રાહ્મણોને પોતાને ઘેર બોલાવીને અને પૂજન કરીને પછી તું, નિત્ય પ્રત્યે ધરમાં કરવાના યજ્ઞ કરજે. અર્થાત્ તેવા બ્રાહ્મણોને ધર્મ સંબંધી સલાહ પૂછીને વર્તજે, વળી તેવા બ્રાહ્મણો, જ્યારે ઘેર આવે ત્યારે ઉભા થઈને તેમના સામે જવું, અને તેમને ધરમાં તેડી લાવવા, તથા તેમના ચરણનું વંદન કરવું; એમ કર્યા પછી પુરોહિત સહિત ત્હારે બધાં ધર્મ-કાર્ય કરવાં. એ પ્રમાણે ધર્મકૃત્રીથી પરવારીને, તથા મંગળ શબ્દ અને મંગળ ક્રિયાઓ કરીને અર્થની સિદ્ધિ કરનાર તથા વિજય આપનાર આશીર્વાદ યુક્ત સ્વસ્તિવાચન કરાવવું. ૪,૫ હે ભારત ! બ્રાહ્મણોએ આપેલાં આશીર્વાચન, ધૂતિ, ભુદ્ધિ અને સરળતાથી યુક્ત થઈને યથાથેપણે ગ્રહણ કરવાં; અને કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરવો. ૬ જે રાજા, કામ અને ક્રોધને વશ થઈને હરકાઈ અર્થ સિદ્ધ કરવાનો આરંભ કરે છે, તે નાદાન રાજાને ધર્મ કે, અર્થ બેમાંનું એકે પ્રાપ્ત થતું નથી. ૭ મનોરથ સિદ્ધ કરવાના અર્થમાં લોભી અને મૂર્ખોની યોજના કરવી નહિ; પરંતુ સર્વે કામમાં લોભરહિત તથા ભુદ્ધિવાળા પુરૂષોની યોજના કરવી. ૮ કામ અને ક્રોધથી યુક્ત તથા કાર્ય કરવામાં અણુઆવડતવાળા કોઈ મૂર્ખને અર્થ સિદ્ધ કરવાના અધિકાર ઉપર યોજવાથી, તે અર્થ સિદ્ધ થતો નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ, પ્રજા પણ પીડાય છે, ૯ ધાન્ય વગેરેની ઉપજ ઉપર બરાબર છટ્ટો ભાગ-કર લેવાથી, અપરાધીઓનો દંડ કરવાથી અને વેપારીઓએ માલ ઉપર આપેલી જકાતથી,--એ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં કહ્યા મુજબ પ્રાપ્ત કરેલા વેતનથી દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખવી. ૧૦ (જે છટ્ટો ભાગ કર લેવાથી પ્રજાનું રક્ષણ ન થતું હોય, અર્થાત્ દુકાળ વગેરે આપદથી તે કર, એટલો ભારે પડતો હોય કે, કર આપતાં બાકી રહેલી ઉપજ વડે પ્રજાનો વરસ સુધી ગુજરે ન થઈ શકે તેમ હોય તો, આળસ રહિત રાજાએ, ધર્મયુક્ત તે કર પ્રજાને પાછો અપાવીને વિધિ પ્રમાણે દેશનું રક્ષણ કરવું અને તેમની જીવિકા ચલાવવી.) કેમ કે, જે રાજા, પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે, વખત આવ્યે આપે છે, નિરંતર ધર્મ કૃત્યનું આચરણ કરે છે, આળસ રાખતો નથી, અને કામ તથા ક્રોધનો ત્યાગ કરે છે, તેના ઉપર તેની પ્રજા પ્રસન્ન થાય છે. ૧૧ લોભ રહિત ધર્મ વડેજ ત્હારે ધનની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા રાખવી; કેમ કે, જે પુરૂષ શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ચાલતો નથી, તેનો ધર્મ અને અર્થ

ચિરકાળ ટકતા નથી. ૧૨ શાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તનારા રાજાને ધર્મ કે, અર્થ પ્રાપ્ત થતા નથી; તેનું સર્વ દ્રવ્ય, કહેકાણે વપરાય છે અને આખરે સધળું નાશ પામે છે. ૧૩ જે, શાસ્ત્ર ઉપર વિચાર કર્યા સિવાય દ્રવ્ય મેળવવાની લાલચ રાખીને મોહથી અનેક પ્રકારના કર વડે પ્રજાનું પીડન કરે, તે રાજા પોતાની મેળેજ પોતાનો નાશ કરી લે છે, એમ જાણવું. ૧૪ એ વાતનું દષ્ટાંત આનું છે કે, જેમ કોઇ પુરૂષને દૂધની અત્યંત ઇચ્છા હોય પણ તેથી જે ગાયનું બાંધવું (જેમાંથી દૂધ નીકળે છે તે) કાપી નાખે, તો તેથી તેને દૂધ મળતું નથી; તેમ યુક્તિ વિના વગર વિચારે ધનની લાલચથી પ્રજાનું પીડન કરનારનો દેશ આપાદ થતો નથી. ૧૫ જે માણસ, દુઝળી ગાયનું પોષણ કરે છે, તેને નિત્ય દૂધ મળે છે; એ પ્રમાણે જે રાજા, યુક્તિયુક્ત દેશનો ઉપભોગ કરે છે તેને તેની પાસેથી ઇચ્છેલું ફળ પણ મળે છે. ૧૬ હે યુધિષ્ઠિર ! જે, નિરંતર યુક્તિથી ચોળેલા ઉપાયો વડે રાજ્યનો ઉપભોગ કરે છે તથા તેનું સારી રીતે રક્ષણ કરે છે, તેના ભંડારમાં હમ્મેશાં પુષ્કળ વૃદ્ધિ થયા કરે છે. ૧૭ જેમ તૃપ્ત થયેલી માતા બાળકોને દૂધ આપે છે, તેમ રાજાએ સારી રીતે રક્ષણ કરેલી પૃથ્વી પણ રાજાને અને બીજાઓને પણ ધાન્ય તથા સુવર્ણ વગેરેથી સદૈવ પરિપૂર્ણ કરે છે. ૧૮ હે રાજા ! તું, હમ્મેશાં માળીના સરખી વૃત્તિ રાખજે, પણ કાયલા પાડનારના જેવી વૃત્તિ રાખીશ નહિ. જે તે પ્રમાણે સાવધાન થઇને વર્તીશ તો, પોતાના રાજ્યનું ધણા કાળ સુધી પાલન કરીને તેને ભોગવી શકીશ. ૧૯ કદાચિત્ બીજા રાજ્યની સામે થવાના કારણથી ત્હારા ધનનો ક્ષય થઇ ગયો હોય, તો તું સામ ઉપાય વડે પ્રજા પાસેથી ધનની ઇચ્છા કરજે, અને તેમાં પણ બ્રાહ્મણની પાસે જે ધન હોય તેની ઇચ્છા કરીશ નહિ. ૨૦ હે ભારત ! તું, છેક કનિષ્ઠ દશાને પામી ગયો હોય, તો પણ ત્હારું મન રખેને પૈસાવાળા બ્રાહ્મણને જોઇને ચત્રાયમાન થાય, અર્થાત્ તેવી દશામાં પણ ત્હારું મન, બ્રાહ્મણના દ્રવ્ય ઉપર લોભાનું નહિ બેઠાએ, તો પછી ન્યારે તું, શક્તિમાન અને સારી સ્થિતિમાં હોય, ત્યારે તો કેમજ લોભાય ? ૨૧ પરંતુ જેવી ત્હારી શક્તિ હોય અને જેવી તેઓની યોગ્યતા હોય તે પ્રમાણે, તેઓનું રક્ષણ કરીને અને તેઓને શાંત કરીને, તેઓને ધન આપજે, તેથી દુર્જય સ્વર્ગ તને પ્રાપ્ત થશે. ૨૨ હે કુરંદન ! તું એ પ્રમાણે ધર્મયુક્ત આચરણથી પ્રજાનું પાલન કરીશ, તો અતિ સારા પરિણામવાળા પુણ્ય અને કીર્તિને પામીશ. ૨૩ હે યુધિષ્ઠિર ! ધર્મ વડે અને વ્યવહાર વડે ઘટે તેવી રીતે તું, પ્રજાનું પાલન કર, તેથી તું જે મને પૂછે છે, તે ત્હારા મનનો પરિતાપ નાશ પામશે. તું આધિરૂપ બંધનથી યુક્ત થવાનો નથી. ૨૪ રાજાએ, પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એજ તેનો પરમ ધર્મ છે; અને તેવીજ રીતે ભૂત માત્રનું રક્ષણ કરવું અને પરમ દયા રાખવી, એ સર્વ કોઇનો ધર્મ છે એટલા માટે, જે રાજા પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં આસક્ત થઇને પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા કરે છે, તો તેના એવા આચરણનેજ ધર્મમાં નિપુણ પુરૂષો, પરમ ધર્મ માને છે. ૨૫, ૨૬ કોઈ રાજા, પોતાની પ્રજાનું એકજ દિવસ લયથી રક્ષણ ન કરવાથી જે પાપ કરે છે, તે પાપનું ફળ એક હજાર વર્ષ પર્યંત તેને ભોગવવું પડે છે અને ત્યારેજ તેનો પાર આવે છે. ૨૭ અને રાજા, ધર્મથી પ્રજાનું રક્ષણ કરીને એકજ દિવસમાં જે પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, તેનું ફળ સ્વર્ગમાં દશ હજાર વર્ષ પર્યંત ભોગવે છે. ૨૮ ઉત્તમ પ્રકારે યત્ન કરનારા, સારી રીતે વેદનું અધ્યયન કરનારા અને આતિશય તપ કરનારા,

પોતાના પુણ્યના સંચયથી જે જે ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે, રાજા પણ ધર્મ વડે પ્રભુને પાળવાથી તે સર્વ લોકને એક ક્ષણમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૨૯ હે કુંતીના પુત્ર ! તું એ પ્રકારના પ્રભુ પાલનરૂપ ધર્મનું ચતન વડે પરિપાલન કર, તેથી તું પુણ્યનું ફળ પામીશ અને આધિ (મનસ્તાપ) રૂપ બંધનથી યુક્ત થઇશ નહિ, ૩૦ હે પાંડવ ! સર્વે લોકોમાં શ્રેષ્ઠ લક્ષ્મી તને પ્રાપ્ત થશે. જે દેશમાં રાજ્યવ્યવસ્થા નથી, ત્યાં આવા ધર્મ હોવાનો પણ અસંભવ છે, માટે જેને પ્રભુરક્ષણરૂપ ધર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થાય, તેનેજ રાજા જાણવો, ૩૧ હવે તને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું છે માટે ધૃતિવાળો થઈ તું, તેનું ધર્મ વડે પાલન કરીને સોમ વડે ઇંદ્રને તૃપ્ત કર. (અર્થાત્ યજો કર) અને પોતાના સ્નેહીઓને મનોરથ સંપૂર્ણ કરીને તૃપ્ત કર ! ” ૩૨

સ રાજ્યં ધૃતિમાન્ પ્રાપ્ય ધર્મેણ પરિપાલયન્ ।

ઇદ્રં તર્પય સોમેન કામૈશ્ચ સુદૃદો જનાન્ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि राजधर्मे गुर्जर-
भाषायां एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

અધ્યાય ૩૨ મો-પુરૂરવા અને વાયુનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ य एवं तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्तयेत् ॥

स एव राज्ञा कर्त्तव्यो राजन् राजपुरोहितः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે:—“ હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે જે, સત્પુરૂષોનું રક્ષણ કરે, તથા અસત્પુરૂષોને રાજ્યમાંથી બહાર કાઢી મૂકે એવાને રાજાએ રાજપુરોહિત કરવો. ૧ આ જગ્યાએ એક પુરાતન ઇતિહાસ કહેલો છે. તે ઇતિહાસમાં ઇલાના પુત્ર પુરૂરવા અને વાયુનો સંવાદ છે, ૨ પુરૂરવા કહે છે “ હે વાયુ ! આજણ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા ! અને ત્રણે વર્ણુ પણ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ, તથા તે ત્રણ વર્ણુમાં આજણ શા માટે શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે ? તે મને વ્યાખ્યાન કરી સમજાવવું જોઈએ.” ૩ વાયુ કહે છે,—“ હે ઉત્તમ રાજન્ ! બ્રહ્માના મુખથી આજણ ઉત્પન્ન થયા છે, બે બાહુઓથી ક્ષત્રિય ઉત્પન્ન થયા છે, અને બંને જંઘાઓથી વૈશ્ય ઉત્પન્ન થયા છે. ૪ હે ભરત વંશમાં શ્રેષ્ઠ રાજા ! એ ત્રણે વર્ણુની સેવા કરવાને અર્થે એક ચોથો વર્ણુ ઉત્પન્ન થયો છે, તે વર્ણુ શૂદ્ર કહેવાય છે; અને તે બ્રહ્માના બંને પગથી નિર્માણ થયેલો છે. ૫ આજણ ઉત્પન્ન થયો એટલે તે આ પૃથ્વીમાં ધર્મરૂપી ભંડારનું રક્ષણ કરવા માટે સર્વ પ્રાણી માત્રનો ઇશ્વર થાય છે. ૬ એટલા માટે આ પૃથ્વીમાં લોકોને નિયમમાં રાખનાર અને દંડને ધારણ કરનાર ક્ષત્રિયને ઉત્પન્ન કર્યો અને એમ કરીને પ્રભુનું રક્ષણ કરવાને બીજો દંડજ જાણે ઉત્પન્ન કર્યો છે. ૭ વૈશ્ય, ધન, ધાન્ય, આદિ ઉત્પન્ન કરીને ત્રણે વર્ણુનું પોષણ કરવું અને શૂદ્ર ત્રણે વર્ણુની સેવા કરવી, એવી બ્રહ્મદેવની આજ્ઞા છે.” ૮ પુરૂરવા કહે છે,—“ હે વાયુ ! તેં મને પૂર્વે કહ્યું કે, પૃથ્વીમાં આજણ ઇશ્વર છે અને ક્ષત્રિય પણ દંડ ધારણ કરીને લોકોનું નિયમન કરવાથી ઇશ્વર છે. ત્યારે આ પૃથ્વી ઉપર સ્વામિપણું કોનું ? ધર્મનું પ્રવર્તન કરનાર આજણનું કે, વીર્ય વડે પૃથ્વીનું રક્ષણ કરનાર ક્ષત્રિયનું ? ” ૯ વાયુ કહે છે—“ આજણ

પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો. માટે સર્વનો મોટો ખંધુ છે, તેથી આ પૃથ્વી ઉપર જે કાંઈ છે તે સર્વે બ્રાહ્મણનુંજ છે, એમ ધર્મને જાણવામાં નિપુણ પુરૂષો કહે છે. ૧૦ આ પૃથ્વીમાં બ્રાહ્મણ જે કાંઈ કાંઈ ભોગવે છે તે પોતાનીજ મિલકત બીજાને આપે છે, તે સર્વે વર્ણોના ગુરૂ છે, જ્યેષ્ઠ છે અને શ્રેષ્ઠ પણ છે. ૧૧ જેમ સ્વામી ન હોય, ત્યારે સ્ત્રી, પોતાના દિયરની સાથે નિયોગ (દિયરવટ્ટુ) કરે છે, તેજ વાત આ જગ્યાએ ત્યારે પણ બરાબર સમજવી; અને એકના સંકટમાં પડવાથી, તેની મિલકત બીજો દબાવી પડે છે; એવું તું જાણે, ત્યારે પણ ત્યારે એજ ન્યાય સંભારવો. ૧૩ માટે જે તું પોતાના ધર્મની શોધ કરતો હોય અને સ્વર્ગમાં સર્વથી ઉત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની તને ઇચ્છા હોય તો, તું જે થોડી પણ પૃથ્વીને જીતે, તે બ્રાહ્મણને નિવેદન કર. ૧૩ જે બ્રાહ્મણ, વેદાધ્યયનમાં સંપૂર્ણ હોય, જેનાં આચરણ ઉત્તમ હોય, જે ધર્મને જાણતો હોય, તપ કરવાની અસંકલ્પિતવાળો હોય, પોતાના ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરીને નિરંતર સંતોષમાં રહેતો હોય, જેને ધન મેળવવા ઉપર પ્રીતિ ન હોય તેને તે પૃથ્વી નિવેદન કરવી. ૧૪ કેમ કે, તે પોતાની સંપૂર્ણ બુદ્ધિવડે રાજાને ધર્મ માર્ગમાં દોરે છે; વર્ણી સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો, બુદ્ધિમાન અને વિનય-વાળો તે બ્રાહ્મણ, રાજાને અનેક પ્રકારની હિતકારક વાણી સંભળાવીને, કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી આપે છે. ૧૫ રાજા, બ્રાહ્મણે બતાવેલા જે ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરે છે તથા બ્રાહ્મણની સેવા કરનારો, બધાં નહિ મારનારો, ક્ષત્રિય ધર્મમાં આસક્ત અને તેમાં સ્થિતિવાળો થાય છે તો તે બુદ્ધિમાન રાજા, ઘણા કાળ સુધી ટકે એવા યશને પ્રાપ્ત કરે છે. રાજાના ધર્મનો વિભાગી પુરોહિત છે; અને એજ પ્રમાણે સધળી પ્રજા રાજાના ઉપર આધાર રાખીને રહેલી છે; અને તેથી તે ઉત્તમ આચરણ કરે છે, પોતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે અને ક્રોધ જગ્યાએથી તેમને ભય રહેતો નથી. ૧૬-૧૮ તે પ્રજા, રાજાના દેશમાં રાજાએ રૂઢી રીતે રક્ષિત કરેલી રહીને જે ધર્મ આચરે છે, તેનો ચોથો ભાગ રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯ દેવ, મનુષ્ય, પિતૃઓ, ગંધર્વો, સર્પ, રાક્ષસો, એ સર્વે યજ્ઞ ઉપર નિર્વાહ કરે છે, રાજા વિનાના દેશમાં યજ્ઞ થતા નથી. ૨૦ આ લોકમાંથી આપેલા દ્રવ્ય વડે દેવતાઓ અને પિતૃઓ જીવે છે; માટે એ ધર્મનું યોગક્ષેમ (કુશળ વર્તન) રાજાના ઉપરજ આધાર રાખીને રહ્યું છે. ૨૧ મનુષ્ય ઉજાણમાં જાયામાં, પાણીમાં અને વાયુમાં સુખ પામે છે, તથા શીતકાળમાં અગ્નિથી, વસ્ત્ર પહેરવાથી, અને તડકામાં બેસવાથી સુખ પામે છે. ૨૨ તેમજ, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ; એ વિષયોમાં મન વિનોદ પામે છે, તે સર્વે ભોગમાં ભય પામેલો માણસ, સુખ પામતો નથી. ૨૩ માટે પ્રાણીને જે અભયદાન આપે છે તેને મોટું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રણે લોકમાં પ્રાણુદાન સમાન દાન નથી. ૨૪ રાજા દંડનું રૂપ છે, રાજા યમનું રૂપ છે, રાજા ધર્મનું રૂપ છે; રાજા એ સર્વનાં રૂપ ધારણ કરનારો છે અને આ સકળ જગત રાજાએ ધારણ કરી રાખેલું છે. ૨૫

इन्द्रो राजा यमो गजा धर्मो राजा तथैव च ।

राजा विभर्ति रूपाणि राज्ञा सर्वमिदं धृतम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
द्विमासतितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

અધ્યાય ૭૩ મો-ઐશ અને કશ્યપનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेद्विद्वान् बहुभुतः ।

उभौ समीक्ष्य धर्मार्थौवप्रमेयावन्तरम् ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે,--“ રાજાએ, વિદ્વાન અને બહુશ્રુત પુરોહિત કરવો અને મોટી શુદ્ધિ-વાળા તે બંને જણે, મળીને ધર્મ અને અર્થનું અવલોકન કરીને કાર્ય કરવાં. ૧ હે રાજા ! જે રાજાઓનો પુરોહિત ધર્માત્મા, અને મંત્રને જાણનાર હોય છે, તથા જે પુરોહિતોનો રાજા પણ એવાજ શુણવાળો હોય છે, તેમને સર્વ સ્થાનમાં કુશળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨ એવો રાજા અને એવો પુરોહિત મળીને પ્રજાની વૃદ્ધિ કરે છે તથા સર્વ દેવ, પુત્રો, અને પિતૃ-ઓને પણ તૃપ્ત કરે છે. ૩ વળી તે, ધર્મમાં સ્થિતિવાળા, શ્રદ્ધા આણવાયોગ્ય, અને મોટા વેગવાળા થાય છે. તે બંને પરસ્પર મિત્ર થાય છે અને સમાન અંતઃકરણવાળા થાય છે; આ બંને મળીને બ્રાહ્મણનું તથા ક્ષત્રિયનું સારી રીતે સન્માન કરી શકે છે (કેમકે, એમાં પુરોહિત બ્રાહ્મણ અને રાજા ક્ષત્રિય હોય છે) અને તેથી પ્રજા સુખ પામે છે. ૪ બ્રાહ્મણ વર્ગ અને ક્ષત્રિયવર્ગનું અપમાન કરવાથી પ્રજાનો નિશ્ચય નાશ થાય છે, કેમકે, તમામ વર્ણનું મૂળ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય છે. ૫ હે યુધિષ્ઠિર ! આ જગ્યોએ પણ ઐશ (પુરંદરા) અને કશ્યપનો સંવાદ ઉદાહરણ તરીકે આપવામાં આવે છે; એ પ્રાચીન ઇતિહાસ હતું, તને કહું તે સાંભળ. ૬ ઐશે કશ્યપને પૂછ્યું કે,--“ ન્યારે બ્રાહ્મણ વર્ગ, ક્ષત્રિયનો ત્યાગ કરે છે અથવા ક્ષત્રિય વર્ગ, બ્રાહ્મણ વર્ગનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે પાછળથી પ્રકાશિત થાય તેવું બળ કાનામાં રહે છે ? અર્થાત્ ક્ષત્રિય વર્ગ બ્રાહ્મણ વર્ગને પોતાની પાછળ ખેંચે છે કે, બ્રાહ્મણ વર્ગ, ક્ષત્રિય વર્ગને પોતાની પાછળ ખેંચે છે ? અને તેમજ સર્વે વર્ણો, એ બેમાંથી કોના ઉપરના વિશ્વાસથી ટકી રહે છે. ” ૭ કશ્યપ કહે છે કે,--“ ન્યારે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વચ્ચે વિરોધ થાય છે ત્યારે છિન્નભિન્ન થયેલો દેશ ક્ષત્રિયને મળે છે અને તે વખતે ચોર લૂંટારાઓનું પ્રાબલ્ય થાય છે તથા બીજા લોકો, તે ક્ષત્રિયમાં બ્રાહ્મણનું અપમાન કરનાર મ્લેચ્છ જાતિના વર્ણને જીએ છે અને અનુમાનથી તેને રાજા જાણે છે. ” તે વખતે ક્ષત્રિયોની અને બ્રાહ્મણોની વેદવિદ્યા વૃદ્ધિ પામતી નથી, સંતતિની પણ વૃદ્ધિ થતી નથી, ગાય આદિ પશુઓની વૃદ્ધિ થતી નથી, દહીં વલોવાતાં નથી, જય મળતા નથી, તથા તેમના પુત્રો વેદનું અધ્યયન કરતા નથી; ન્યારે ક્ષત્રિયો, બ્રાહ્મણોનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે એમ થાય છે. ૮-૧૦ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય; એ બે તો પરસ્પર બચાવ કરવા માટે સંયુક્ત થયેલાજ જોઈએ; બ્રાહ્મણનું ઉત્પત્તિસ્થાન ક્ષત્રિય અને ક્ષત્રિયનું ઉત્પત્તિસ્થાન બ્રાહ્મણ છે. ૧૧ એ બંને વર્ગ નિરંતર એકત્ર હોય, ત્યારે તેઓ મોટી પ્રતિષ્ઠા (સ્થિતિ) ને પામે છે, અર્થાત્ ધણી કાળ પર્યંત સ્થિરપણે ટકી રહે છે. ન્યારે પ્રાચીન કાળથી ચાક્ષતો આવેલો તેમનો એકત્રપણાનો સંબંધ તૂટી જાય છે, ત્યારે સર્વ જગત અત્યંત મોહયુક્ત થઈ જાય છે. ૧૨ ન્યારે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય વર્ગ, પરસ્પર છૂટા પડે છે, ત્યારે જેમ અત્યંત ઉંડા જળમાં ગુંચવાયલું વહાણ કર્તવ્ય શૂન્ય થાય છે અને તેમાં બેઠેલા, સમુદ્રના કંઠે જવાને ઇચ્છનારા ઉતાડ્યો સમુદ્રનો કંઠો પામી શકતા નથી, તેમ ત્યારે વર્ણની પ્રજા પણ કર્તવ્યશૂન્ય થઈ જાય છે અને ક્ષયના ખાડામાં ફસાઈ પડે છે. ૧૩ બ્રાહ્મણ વર્ગ એક મોટા વૃક્ષરૂપ છે, તેનું રક્ષણ કર્યું હોય તો તેમાંથી મધુ અને સ્તવર્ણ વરસે છે; પણ તેનું રક્ષણ ન કર્યું હોય,

તો તેમાંથી અશ્વ અને પાપનોજ વરસાદ વરસે છે. ૧૪ ન્યારે બ્રાહ્મણ વર્ણ, પોતાનું વેદાધ્યયનરૂપ બ્રહ્માચરણ કરવામાં લૂંટારા વગેરેથી થતી હરકત મટાડવાને ક્ષત્રિયરૂપ રક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, ત્યારે તે દેશમાં વૃષ્ટિ થાય એ તો આશ્ચર્ય ગણાય ? અર્થાત્ અતિ અલ્પ વૃષ્ટિ થાય, તથા વારંવાર દુષ્કાળ, મહામારી, વગેરે ઉપદ્રવો પેદા થાય છે. ૧૫ ન્યારે કોઈ પાપી મનુષ્ય, બ્રાહ્મણનો કે, સ્ત્રીનો વધ કરીને ન્યાય સભામાં પ્રશંસા પામે, તથા રાજાના સમીપમાં પણ તેને ભય ઉત્પન્ન થાય નહિ, ત્યારે એમ જાણવું કે, તેનાથી ક્ષત્રિયને ભય ઉત્પન્ન થશે. ૧૬ હે ઐલરાજન્ ! ન્યારે પાપીઓ પાપ કરે છે ત્યારે તે પાપથી રૂદ્ર દેવ ઉત્પન્ન થાય છે; પાપીઓ, પોતાનાં પાપવડે રૂદ્ર દેવને જન્મ આપે છે અને તે, સારા તથા નરસા સર્વનો સંહાર કરે છે. એનો અર્થ એવો છે કે, પાપીઓ પાપવડે રાજાની હિંસક વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે છે અને પાપી પુરૂષો, પાપવડે કલહ ઉત્પન્ન કરે છે. કલહ ઉત્પન્ન થયો એટલે હિંસકવૃત્તિયુક્ત થયેલો રાજા સારા-નરસા સર્વનો સંહાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૧૭ ઐલ કહે છે, “ રૂદ્ર ક્યાંથી ઉપજે છે ? રૂદ્ર કેવો છે ? અને પ્રાણી, પ્રાણીની હિંસા કરે છે, એવું દેખાય છે એનું શું કારણ ? હે કશ્યપ ! એ સર્વ મને કહો, કે, એ દેવ (રાજા) રૂદ્ર (કાપરૂપ) ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ” ૧૮ કશ્યપ કહે છે કે— “ આત્મા રૂદ્ર છે અને તે મનુષ્યોના હૃદયમાં રહે છે; તે પોતાના અને પારકા દેહોનો નાશ કરે છે; વાયુના ઉત્પાતવડે ચત્રાયમાન થતા વરસાદ દેવના જેવું રૂદ્રનું સ્વરૂપ છે. અર્થાત્— મનુષ્ય હૃદયમાં રહેલો આત્મા, રૂદ્ર એટલે સંહાર કરનારો થાય છે. જેમ આકાશમાં રહેલા શાંત મેઘમંડલને વાયુચક્ર ભમાવે છે તથા તેમાંથી વીજળી, વૃષ્ટિ વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે તેમ, હૃદયમાં રહેલા શાંત આત્માને કામ-ક્રોધાદિ ભાવો, ભમાવીને હિંસા આદિ અધાર કૃત્ય કરાવે છે. ” ૧૯ ઐલ કહે છે કે, “ (વાયુ અને મેઘ આકાશમાં યુક્ત છતાં તેનાથી પૃથક્ દેખાય છે, તેજ પ્રમાણે જીવ અને તેને ભમાવનારા કામાદિક દેખાતા નથી; પણ અગ્નિમાં જેમ ગરમી રહેલી છે તે પ્રમાણે, તે કામાદિક ભાવ પણ આત્મામાંજ દેખાય છે અને તે જન્મે (કામ અને ક્રોધ) આત્માનું બંધન કરનારા તથા તેને મોહ કરનારા છે એમ સમજવામાં આવે છે.) વળી વાયુ કોઈ અમુક વસ્તુને જોઈને તેને વીંટી લેતો નથી કે, વરસાદ, કોઈ અમુક વસ્તુને જોઈને તેના ઉપર વરસતો નથી, પણ મનુષ્યમાં રહેલા કામ-ક્રોધ વડે તો બીજાને હણાતા અને મોહિત થતા જોઈએ છીએ. ” ૨૦ કશ્યપ કહે છે, “ જેમ એક ઘરમાં સળગેલો અગ્નિ, આખા ગામને અથવા શેરીને બાળી મૂકે છે, તે પ્રમાણે રૂદ્રદેવ, એક સ્થળમાં પ્રકટ થઈને સર્વને મોહિત કરે છે અને આપણે સર્વ કોઈને પાપ તથા પુણ્યનો સ્પર્શ થયેલો જોઈએ છીએ. સ્પર્શાર્થ એ છે કે, અલ્પ પણ અગ્નિ, ઘણાં કાષ્ઠમાં પ્રવેશ કરીને આખા ગામને બાળી મૂકે છે, તેમાં કેવળ કાષ્ઠ પણ બાળનારાં નથી કે, કાષ્ઠમાં પ્રવેશ કર્યા વિનાનો અગ્નિ પણ બાળનારો નથી; પરંતુ તે જન્મે એકત્ર મળીને બાળે છે. તેમાં પણ વિવેકવડે જોઈએ, તો કાષ્ઠરૂપ ઉપાધિના યોગથી અગ્નિ-નુંજ દાહકત્વ માલુમ પડે છે. એજ પ્રમાણે આત્મારૂપ કાષ્ઠમાં પેસીને અહંકારરૂપ અગ્નિ કામક્રોધાદિકથી પ્રદીપ્ત થઈને રૂદ્રપણું ધારણ કરે છે, પછી લોકોથી દઝાય છે, બળતણથી રંધાય છે, એ પ્રમાણે લોકો અહંકારના કરેલા કૃત્યને બ્રાંતિથી આત્મામાં આરોપણ કરે છે. એ રીતે આખું જગત અમંગળ છતાં પણ, જેમ ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ જળમાં દેખાવાથી

લોકો, કહે છે કે, જળમાં ચંદ્રમા છે, તેમ જગત પાપવાળું અને જગત પુણ્યવાળું છે, એમ લોકો કહે છે. અર્થાત્ જગત શબ્દથી ઉપલક્ષિત આત્મા અસંગ છે. ૨૧ એલ કહે છે, “ જો પુણ્ય કે પાપરહિત આત્માને પણ દંડ વેઠવો પડે છે અને તેમાં પાપ કરનાર પાપીઓને તો વિશેષે કરીને વેઠવો પડે છે, તો આત્મા અસંગ શાનો ? તમે કહેશો કે, એ તો મોહથી સુખ માની લે છે, કાંઈ ખરુંખરું સુખ-દુઃખ આત્માને નથી. તો પછી શા માટે સુકૃત કરવું અને શા માટે દુષ્કૃત ન કરવું ? અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે ‘ પુણ્ય કરવું, પાપ ન કરવું ’ એ આત્મા મિથ્યા થાય છે, એ સંદેહ નિવારણ કરો. ૨૨ કશ્યપ કહે છે કે, “ આત્મા અને અહંકાર એક છે, એવી સમજણથી મનુષ્ય, અહંકારને લાગેલું સુખ-દુઃખ પોતામાં માની બેસે છે માટે અહંકાર તથા આત્માને જૂદા સમજનાર, પાપ કરશે તોપણ તેને પાપ નથી, પણ આત્મા તથા અહંકારને મિશ્ર કરી નાખશે તો અહંકારની સાથે આત્માને પણ સમાન દંડ ભોગવવોજ પડશે. જેમ લીલો પદાર્થ, સુકા પદાર્થની સાથે મિશ્ર થવાથી બળી જાય છે, તેમ આત્મા, પણ અહંકાર સાથે મિશ્ર થવાથી દુઃખ પામે છે, માટે પાપ કરનારાઓ સાથે કદાપિ મિશ્ર થવું નહિ. ” ૨૩ એલ કહે છે કે, “ પૃથ્વી સત્ અને અસત્ સર્વેને ધારણ કરે છે, સૂર્ય, સત્ અને અસત્ સર્વેને તપાવે છે, વાયુ, સત્ અને અસત્ સર્વેને વાય છે, તથા જળ, સત્ અને અસત્ સર્વેને સ્વચ્છ કરે છે. તેજ પ્રમાણે આત્મા પણ સૂર્ય, ભૂમિ, વાયુ, જળની પેંડ, અસંગ થઈને તમામ પ્રાણીઓને ભલે પ્રકાશ કરે; પણ તેથી અહંકાર ધર્મવાળા રૂદ્રની સાથે તેને શો સંબંધ છે કે, જેથી તમે આત્માને રૂદ્ર કહો છો ? ” ૨૪ કશ્યપ કહે છે. “ હં રાજપુત્ર ! તત્ત્વદષ્ટિવડે તો હું, કહું છું તેમજ છે; તથાપિ વ્યવહારદષ્ટિવડે તેમ નથી, એટલે આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી દષ્ટિથી જોતાં, આત્મામાં કાંઈક વિશેષ માણ્ય પડે છે. એવી રીતે કે, એક પાપ-પુણ્ય ભોગવે છે અને એક પાપ-પુણ્ય નથી ભોગવતો. એક આલોક તથા પરલોકમાં ગમન કરે છે તથા બીજે સર્વત્ર છે. (ગમનાગમન કરતો નથી.) એ વિપ્રમતા શાસ્ત્ર માન્યથીજ સમન્વય તેવી છે. ૨૫ જે પુણ્ય કરે છે તેમનાં સ્થાન મધુમાન, વૃતાત્તિ, હિરણ્ય-જ્યોતિ, અમૃતનાભિ વગેરે છે. તે સ્થળમાં જઈને ધ્વજાયત્રવ્રતનું આચરણ કરનાર પુરૂષ આનંદ પામે છે; લાં મૃત્યુ, વૃદ્ધતા કે, દુઃખ નથી. ૨૬ પાપકર્મ કરનારનું સ્થળ નરક છે; લાં પ્રકાશ નથી, નિરંતર દુઃખ છે, અને અત્યંત શોક છે. પાપકર્મ કરનાર ત્યાં જઈને અસ્થિરપણે ઘણાં વર્ષ સુધી અધોમાર્ગમાં પડતો પડતો શોક કરે છે. ૨૭ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયનો પરસ્પર ભેદ થવાથી પ્રજાને દુઃસહ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જાણીને રાજાએ અનેક વિદ્યાને જાણનાર બ્રાહ્મણ પુરોહિત હસ્તેશાં રાખવાજ જોઈએ. ૨૮ બ્રાહ્મણને પુરોહિત પસંદ કર્યાં પછી રાજાએ. પોતાને રાજ્યાભિષેક કરવા જોઈએ કેમ કે, તેમ કર્યાથી ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે. સર્વ ક્રાંતનું પ્રમુખ સ્થળ ન્યાયની રીતે જુઓ, તો બ્રાહ્મણ છે. વેદને જાણનારા એમ કહે છે કે, પ્રથમ સૃષ્ટિ બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ૨૯ માટે બ્રાહ્મણ સર્વ પ્રજાનો વડિલ બાંધવ છે, અને એજ કારણથી જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ લાગ હોય, તે પ્રથમ બ્રાહ્મણનેજ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. એજ કારણથી બ્રાહ્મણ, સર્વે ઉત્પન્ન થયેલા જળમાં અગ્ર ભાગ પામવાને યોગ્ય છે; અને સર્વ પ્રજાએ, માન્ય કરવા યોગ્ય તથા પૂજવા યોગ્ય છે. ૩૦ જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ હોય તથા જે કાંઈ વિશિષ્ટ હોય, તે બ્રાહ્મણને ધર્મ પ્રમાણે નિવેદન કરવું

થોગ્ય છે. રાજા, બળવાન હોય તોપણ તેણે, એ રીતે અવશ્ય કરવું ધટે છે. ૩૧ કેમકે, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયવર્ગની વૃદ્ધિ કરે છે, અને તેમના ક્ષાત્રથી બ્રાહ્મણની વૃદ્ધિ થાય છે. એ પ્રમાણે રાજાએ, નિરંતર બ્રાહ્મણોને વિશેષે કરીને પૂજ્યા નોંધાવે.” ૩૨

ब्रह्म वर्धयति क्षत्रं क्षत्रतो ब्रह्म वर्धते ।

एवं राजा विशेषेण पूज्या वै ब्राह्मणाः सदा ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

અધ્યાય ૭૪ મો—કુબેર અને મુચુકુંદનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य राजन्यायत्त उच्यते ।

योगक्षेमो हि राज्ञो हि समायत्तः पुरोहिते ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે,—“ દેશની આબાદી અને કલ્યાણ ક્ષત્રિય રાજાના સ્વાધીનમાં છે, અને તે ક્ષત્રિય રાજાની આબાદી અને કલ્યાણ પુરોહિતના સ્વાધીનમાં છે. ૧ જે રાજ્યમાં બ્રાહ્મણ અનાવૃષ્ટિ આદિ પ્રભુનું અદૃષ્ટ લય શમાવે છે, અને બીજા રાજાના હુમલા વગેરેનું દૃષ્ટલય રાજા પોતાના બાહુબળથી શમાવે છે, તે પ્રભુ સુખેથી વૃદ્ધિ પામે છે. ૨ આ જગ્યાએ પણ કુબેર અને રાજા મુચુકુંદના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૩ મુચુકુંદ નામે રાજા, આ પૃથ્વીમાં દિગ્વિજય કરીને અલકાનગરીના રાજા કુબેરનું બળ જાણવાની ઇચ્છાથી ત્યાં ગયો. ૪ તે વખતે કુબેર રાજાએ, રાક્ષસો ઉત્પન્ન કર્યા અને તે રાક્ષસો મુચુકુંદની સેનાનો નાશ કરવા લાગ્યા. ૫ ન્યારે પોતાનું સૈન્ય હણાવા લાગ્યું ત્યારે શત્રુઓને દમન કરનાર મુચુકુંદ રાજા, પોતાના વિદ્વાન પુરોહિતની નિંદા કરવા લાગ્યો. ૬ તે વખતે ધર્મને જાણનારાઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠે, ઉત્તરપ કરીને રાક્ષસોનો નાશ કર્યો તથા કુબેરની પુરી સુધી જવાનો માર્ગ પણ જાણી લીધો. ૭ પછી પોતાના સૈન્યનો વધ થતો જોઈને કુબેર, રાજા મુચુકુંદને તે દેખાડવા લાગ્યો અને આ વચન બોલ્યો. ૮ કુબેર કહે છે,—“ હે મુચુકુંદ ! ત્હારાથી બળવાન અને પુરોહિતવાળા રાજાઓ પૂર્વે ધણા થઈ ગયા છે, પણ તું, જે રીતે આ જગ્યાએ વર્તે છે તેમ, તેઓ વર્તતા નહોતા. ૯ અસ્ત્રવિદ્યાને જાણનારા અને બળવાન તે રાજાઓ, મ્હારી પાસે આવીને મ્હારી ઉપાસના કરતા હતા, કેમ કે હું, સુખ અને દુઃખનો સ્વામી છું. ૧૦ જે ત્હારામાં બાહુબળ હોય તો, તે ત્હારે આ જગ્યાએ દેખાડવું ધટે છે; પણ બ્રાહ્મણના બળવડે આમ મર્યાદા છોડીને શું આચરણ કરે છે ? ૧૧ પછી મુચુકુંદ, ક્રોધ પામીને ધનના ઇશ્વર કુબેર પ્રત્યે બરાબર ન્યાયપૂર્વક, ગર્વ વિનાનું અને બ્રાંતિ વિનાનું આ પ્રમાણે વચન બોલ્યો કે:— “ બ્રહ્મદેવે, બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયની ઉત્પત્તિ એક સરખી રીતે એક મૂળમાંથી કરેલી છે; માટે તેમનું બળ, જે અસ્પર્શથી લિન્ન થઈને વરતે તો તેથી પ્રભુનું પાલન થાય નહિ. ૧૨, ૧૩ બ્રાહ્મણમાં નિરંતર તપનું અને મંત્રનું બળ રહેલું છે, તેમ અશ્વનું બળ અને બાહુનું બળ નિરંતર ક્ષત્રિયમાં રહેલું છે. ૧૪ તે બંનેએ એક બળને પ્રભુનું રક્ષણ કરવું

નેષ્ટએ, અને તે પ્રમાણે હું આચરું છું. હે અલકાધિપ ! શા માટે તમે મને નિંદે છે ?”
૧૫ પછી વૈશ્રવણ (કુબેર) પુરોહિત સહિત રાજને કહેવા લાગ્યો કે, “હું રાજન્ ! જેને ઈશ્વરે રાજ્ય આપવાની આજ્ઞા ન કરી હોય, તેવા ક્રોધને હું રાજ્ય આપતો નથી, તથા પ્રભુએ જેનું રાજ્ય લઇ લેવાની મને આજ્ઞા ન કરી હોય, તેવા ક્રોધનું રાજ્ય હું, લઇ લેતો નથી એમ ત્યારે જાણવું.” ૧૬ એ વચન સાંભળીને મુચુકુંદ રાજ્યે આ પ્રત્યુત્તર કહ્યો.
૧૭ મુચુકુંદ કહે છે,—“હે રાજન્ ! હું તમ્હારું આગેલું રાજ્ય ભોગવવાને ઈચ્છતો નથી, પણ પોતાના આહુબળથી મેળવેલું રાજ્ય ભોગવવાની મને ઈચ્છા છે.” ૧૮ બીજા કહે છે,—પછી મુચુકુંદને ગભરાટ વિનાનો તથા ક્ષત્રિયધર્મમાં દૃઢ જોઈને રાજ વૈશ્રવણ (કુબેર) પરમ વિરમય પામ્યો અને મુચુકુંદ રાજ્યે, ક્ષત્રિયધર્મનું અનુવર્તન કરીને પોતાના આહુ-બળથી પ્રાપ્ત કરેલી પૃથ્વીનું સારી રીતે પાલન કર્યું. ૧૯,૨૦ એ પ્રમાણે જે રાજા, આ-હુબળને પ્રમુખસ્થાન આપીને ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે ક્રોધે નહિ જીતેલી પૃથ્વીને પણ જીતે છે તથા મોટા યશને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૧ આત્મણે, નિરંતર જળાયુક્ત થવું જોઈએ, તથા ક્ષત્રિયે નિરંતર શસ્ત્રયુક્ત થવું જોઈએ; ક્રમદે આ પૃથ્વી ઉપર જે ક્રોધ છે, તે અધું તે બન્નેના સ્વાધીનમાં રહેલું છે.” ૨૨

નિત્યોદકી બ્રાહ્મણઃ સ્યાન્નિત્યશસ્ત્રશ્ચ ક્ષત્રિયઃ ।

તયોર્હિ સર્વમાયત્તં ચત્કિચિગતીગતમ ॥ ૨૨ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि मुचुकुंदोपाख्याने
गुर्जरभाषायां चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

અધ્યાય ૭૫ મો—રાજધર્મ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ यया ब्रूत्या महीपालो विवर्धयाति मानवान् ।

पुण्यांश्च लोकान् जयति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,—“હે પિતામહ ! જેવી રીતે વર્તવાથી રાજા, પ્રજાની વૃદ્ધિ કરી શકે અને પુણ્યલોક (સ્વર્ગાદિ)ની પ્રાપ્તિ કરી શકે. તે મને કહે !” ૧ બીજા કહે છે,—
“રાજ્યે દાન કરનારા અને યજ્ઞ કરનારા થવું. હે ભારત ! તેમજ તેણે, ઉપવાસ, વ્રત તથા પ્રજાઓનું પાલન કરવામાં આસક્ત થવું જોઈએ. ૨ રાજ્યે, સઘળી પ્રજાનું ધર્મવર્તે પાલન કરવું અને નિત્ય ઉદ્યોગ કરવાવટે તથા દાન આપવાવટે ધર્મવાળા પુરોહિતનું પૂજન કરવું. ૩ રાજ્યે, ધર્મનું પૂજન કર્યું એટલે તે ધર્મ સર્વ જગ્યાએ પૂજાય છે; રાજા જેવું જેવું આચરણ કરે છે તે તે પ્રજાને રૂચિ કર લાગે છે. ૪ રાજ્યે, શત્રુઓના ઉપર નિરંતર દંડ ઉગામેલા મૃત્યુ સરખા થવું. સર્વ દેશોથી ચોર લોકોનો શોધી શોધીને નાશ કરવો, પણ ક્રોધ ચોરને સ્વેચ્છાથી જીવતો તો મૃકવોજ નહિ. ૫ હે ભારત ! રાજ્યે, સારી રીતે રક્ષણ કરેલી પ્રજા જે જે ધર્મ આચરે છે, તે ધર્મનો ચોથો ભાગ રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬ પ્રજા, જે અધ્યયન કરે છે, જે દાન કરે છે, જે હોમ કરે છે, જે પૂજન કરે છે, તે સર્વનો ચોથો ભાગ, જે રાજા ધર્મ પ્રમાણે પ્રજાનું રક્ષણ કરતો હોય તો, એને મળે છે. ૭

હે ભારત ! રાગ, પ્રગ્નનું રક્ષણ કરે નહિ અને તેથી દેશમાં જે પાપકર્મ થાય, તે પાપનો ચોથો ભાગ પણ રાગને પ્રાપ્ત થાય છે. ૮ જે રાગ, દુષ્ટ અને અસત્યવાદી હોય તેના માથે પ્રગ્નનું સર્વ પાપ આવે છે; એમ ક્રેટલાક કહે છે, પરંતુ અર્ધ પાપ તો તેને ભોગવતુંજ પડે છે, એ નિશ્ચય છે. ૯ હવે રાગ તેવા પાપમાંથી શી રીતે મુક્ત થાય ? તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. જે ચોર લોટા, ડાઘ પુરૂષનું ધન હરણ કરી ગયા હોય અને તે ધન રાગથી પાછું આણવું અશક્ય હોય અથવા રાગ પાછું આણી આપવાને અશક્ત હોય તો, ધન ઉપરજ નિર્વાહ કરનારા વેપારી વગેરેનું લૂંટાયેલું ધન રાગએ, પોતાના ભંડારમાંથી આપવું. ૧૦ સર્વ વર્ણના લોટાએ, જેમ બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે, તેમ બ્રાહ્મણની મિલકતનું પણ રક્ષણ કરવું ઘટે છે; જે માણસ બ્રાહ્મણનો અપકાર કરે તેને, રાગના દેશમાં વસવા દેવો નહીં. અર્થાત્ રાગ-એ, તેવા માણસને દેશગાર કરે. ૧૧ ક્રમ કે, બ્રાહ્મણની મિલકતનું રક્ષણ કરવાથી સર્વ પદાર્થોનું રક્ષણ થાય છે; માટે રાગએ બ્રાહ્મણોની કૃપા (પ્રસન્નતા) વડેજ કૃતકૃત્ય થવાની અભિલાષા રાખવી. ૧૨ રાગ, સર્વ અર્થની સિદ્ધિ કરનારો છે અને જેમ સર્વ પ્રાણીઓનું જીવન વૃષ્ટિ ઉપર આધાર રાખે છે તથા પક્ષીઓ, જેમ મોટા વક્ષના આશ્રય કરીને તે ઉપર પોતાનું જીવન ચલાવે છે, તેમ સર્વે પુરૂષો, રાગના ઉપર આધાર રાખીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. ૧૩ જે રાગ, માત્ર પોતાની કામનાઓ પૂર્ણ કરવામાંજ આસક્ત છે અને નિરંતર કામ શુદ્ધિવાળો થઈને વર્તે છે તથા જે અતિ દુષ્ટ કર્મ કરનાર અને લોભી હોય છે, તેથી પ્રગ્નનું પાલન થવું અશક્ય છે.” ૧૪ યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“હું, રાગ્ય સુખની ઈચ્છા રાખતો નથી અને તેથી એક ક્ષણવાર પણ મ્હારે રાગ્ય જોઈતું નથી; હું ધર્મના અર્થેજ રાગ્ય પસંદ કરું છું; પણ ધર્મ તો તેમાં છેજ નહિ. ૧૫ માટે જેમાં ધર્મ નથી એવા રાગ્યને હું શું કરું ? મ્હારે, તે જોઈતું નથી; એમાં ધર્મ નથી માટે હું, તો ધર્મ કરવાની ઈચ્છાથી વનમાંજ જવાની ઈચ્છા રાખું છું. ૧૬ રાગ્યદંડનો ત્યાગ કરી, ત્યાં જઈને, પવિત્ર અરણ્યમાં મુનિવ્રત ધારણ કરીને, ઈન્દ્રિયો ઉપર જય મેળવીને; અને કંદમૂળ તથા ફળ ખાઈને ધર્મનું આરાધન કરીશ.” ૧૭ ભીષ્મ કહે છે,—“મને ત્હારી શુદ્ધિ બહુ દયાવૃત્તિવાળી માલમ પડી છે અને તે રાગ્ય ચલાવવાને યોગ્ય નથી. ૧૮ જે પુરૂષ અત્યંત દયાવાળો હોય, તે રાગ્ય કરવાને લાયક નથી. તું, બહુ ક્રામળ શુદ્ધિના, અત્યંત સન્નજન, અત્યંત ધાર્મિક, પૌરૂષ વિનાનો, ધર્મરૂપ દયાથી યુક્ત છે; તેથી લોટા, તને બહુ માન આપતા નથી. ૧૯ તું ત્હારા પિતા અને પિતામહને ઘટે તેવું પોતાનું કુળપરંપરાગત આચરણ કરવાની અપેક્ષા રાખ. ૨૦ તું, જેવી રીતે વર્તન કરવા ઈચ્છે છે તેવી રીતે વર્તવું રાગ્યોને ઘટિત નથી; અને રાગ્યો તેમ વર્તતા પણ નથી. નામરદાઈથી ઉપજેલું સૌજન્ય ધારણ કરીને આ સ્થળમાં રહેલો તું, પ્રગ્નનું પાલન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મના ફળને પામવાનો નથી. ૨૧ હે તાત ! તું હાલમાં જે શુદ્ધિથી અને જે જ્ઞાનથી વર્તે છે, તેવો આશીર્વાદ કુંતીએ કે, પાંડુએ, મહર્ષિ બ્રહ્મદેવો પાસેથી માગી લીધો નહોતો. ૨૨ ત્હારા પિતાએ ત્હારા શૌર્ય અને યજ્ઞની પ્રશંસા કરી છે અને કુંતીએ, ત્હારા માહાત્મ્ય-મહોદાઈ તથા ઉદારતાની યાચના કરી છે. ૨૩ નિત્ય સ્વાહાકાર અને નિત્ય સ્વધાકાર, એ એ મનુષ્યના દેવતાઓ છે; અર્થાત્ દેવતાઓનું યજ્ઞન અને પિતૃઓનું પૂજન મનુષ્યને સર્વદા

કર્તવ્ય છે, દેવ અને પિતૃઓ, પુત્રની પાસેથી સ્વાહા અને સ્વધા અનુક્રમે મળવાની આશા રાખે છે. ૨૪ દાન, અધ્યયન, યજ્ઞ, અને પ્રજનનું પાલન, એ ગમે તો ધર્મ હો કે ગમે તો અધર્મ હો ? પરંતુ તું, તે કરવાને જન્મથીજ બંધાયો છે, એટલે તે કયાં સિવાય છૂટકા નથી. ૨૫ સમય પ્રમાણે વ્યવહારના ધુંસરે જોડાએલા અને ભરેલો ભાર ખેંચી જનારા પુરૂષો, કદાપિ તે ભાર ખેંચતાં થાકી જાય અને શિથિલ થઈ જાય, તોપણ તેમની કીર્તિ ઝાંખી પડતી નથી. ૨૬ યદ્યપિ સુશિક્ષિત ઘોડો પશુ છે, તથાપિ ચારે પાસે નાશ-ભાગ ન કરતાં, નિયમ પ્રમાણે રહીને અટક્યા વિના રથનું વહન કરે છે તથા તેના કર્મમાં દોષ આવતો નથી, તો તું તો કર્મ અને વચન વડે મનુષ્ય છે, તે પોતાને ખેંચવાનો ભાર ખેંચે તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? એમ કરવું એજ કર્મની સિદ્ધિ છે. ૨૭ અધર્મની ગતિ ગહન છે અને ગમે તેટલી સાવધાનીથી ધર્મ આચરતાં છતાં, પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ અધર્મ તજી શકાવાના નથી, એમ જોઈને કોઈ ધર્મ આચરનારા ગૃહસ્થ, રાજા કે, બ્રહ્મચારી, કોઈપણ અત્યંત આસક્તિથી ધર્મનું આચરણ કરતું નથી. ૨૮ કોઈ કાર્ય હિંસા આદિથી તુચ્છ હોય તથાપિ ધણા જનને તેમાંથી સુખ પ્રાપ્ત થતું હોય તો, તે કામ ઉત્તમ સમજવું. કાંઈ ન કરવું તે કરતાં કાંઈ પણ કરવું ઉત્તમ છે; જે, કાંઈ કરતો નથી તેથી બીજો મોટો પાપી કોઈ નથી. ૨૯ જ્યારે કુળવાન અને ધર્મજ્ઞ પુરૂષને ઉત્તમ ઐશ્વર્ય (મંત્રીપાણું) પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે રાજાની આબાદીમાં વિદ્વદ્ધ આવતું નથી. ૩૦ ધર્મજ્ઞ પુરૂષ, જ્યારે મંત્રી થાય છે ત્યારે કોઈને દાન વડે, કોઈને બળ વડે અને કોઈને મીઠી વાણી વડે વશ કરે છે. ૩૧ જેને પામીને કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા તથા આવૃત્તિરૂપે ભયથી પીડાયલા વૈદ્યો તૃપ્ત થઈને સ્થિર થાય છે, તે કરતાં બીજો મોટો ધર્મ કયો છે ? અર્થાત્ દરિદ્ર વૈદ્યોને તૃપ્ત કરવા, એ મોટો ધર્મ છે. ૩૨ (કેમ કે, રોગરૂપે ભયથી પીડાતા પ્રાણીઓને તે સુખ કરે છે, અને તેથી ગમે તે ભયથી પીડાતા પ્રાણીઓને સુખ કરવા ૩૫ કર્મ કરવું તે તેથી પણ મોટો ધર્મ છે.) ” યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“ હે પિતામહ ! સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરનાર ઉત્તમ પદાર્થ કયો છે ? તેથી કયા ઉત્તમ પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે ? અને તેથી કયું ઉત્તમ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે ? તે જાણવાની મ્હારી યોગ્યતા હોય, તો મને કહો. ” ૩૩ ભીષ્મ કહે છે,—“ જે પુરૂષ વડે ભયથી પીડાએલો પ્રાણી ક્ષણવાર પણ સારી રીતે આશ્વાસન પામે છે અને તેને કુશળ પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પુરૂષનું તે કાર્ય સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરવામાં સૌથી ઉત્તમ છે, એમ અમ્હાર માનવું છે અને એ અમે તને સત્ય વાત કહેલી છે. ૩૪ હે કુરૂઓમાં શ્રેષ્ઠ ! એ રીતે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવાથીજ તું ઉત્તમ રીતે પ્રસન્ન થા. હે રાજા ! તું સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર, અને સત્પુરૂષોનું રક્ષણ કરીને અસત્પુરૂષોનો નાશ કર. ૩૫ જેમ વરસાદની પછવાડે આખું વિશ્વ જીવે છે તથા જેમ મિષ્ટ ફળવાળા ઝાડની પછવાડે પક્ષીઓ જીવે છે, તેમ ત્હારી પછવાડે સત્પુરૂષોસહિત ત્હારા સન્નિવેશ જીવન મેળવે. ૩૬ જે પુરૂષ, બીજાના તેજમાં દબાતો નથી, શેરો અને શત્રુઓ ઉપર પ્રહાર કરનારો છે, જેનામાં નિર્દયપણું નથી, જેણે પોતાની ઇદ્રિયો સ્વાધીનમાં રાખી છે, જેઓ, પોતાના અનુસરનાર ઉપર પ્રીતિવાળા છે અને જે સર્વ સુખકર વસ્તુઓને રૂડે પ્રકારે વહેંચી આપે છે, તેની પાછળ ધણા પુરૂષોની ઉપજીવિકા ચાલે છે. ” ૩૭

ધૃષ્ટં શૂરં પ્રહસારમન્ત્રાંતં જિતેન્દ્રિયમ્ ।
વત્સલં સંવિમત્કારમુપજીવંતિ તં નરાઃ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

અધ્યાય ૭૬ મો-બ્રાહ્મણોના લેદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि ।
तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે, -હે પિતામહ ! કેટલાક બ્રાહ્મણો, પોતાની જાતિને ઉચિત કર્મ કરે છે અને કેટલાક વિરૂઢ કર્મ કરે છે; માટે તેઓમાં શી વિશેષતા છે, તે મને કહો ? ” ૧ બીજમ કહે છે, -“ વેદાદિ વિદ્યાથી અને શમ, દમ આદિ લક્ષણોથી યુક્ત જે બ્રાહ્મણો હોય તેમને બ્રાહ્મણ સમાન એટલે બ્રાહ્મણને ઉચિત કર્મ આચરનારા “ બ્રાહ્મણ ” કહેલા છે. ૨ હે રાજન્ ! ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, અને સામવેદનું અધ્યયન કરનારા અને પોતાના કર્મમાં સ્થિતિવાળા બ્રાહ્મણને દેવસમાન જાણવા. અર્થાત્ તે “ દેવ બ્રાહ્મણ ” કહેવાય છે. ૩ જે બ્રાહ્મણો, પોતાનો જન્મ જે વર્ણમાં થયો છે તેને યોગ્ય કર્મ કરતા નથી તથા અત્યંત કૃપણતા કરે છે તે બ્રાહ્મણને શૂદ્ર સમાન “ શૂદ્ર બ્રાહ્મણ ” જાણવા. ૪ જે બ્રાહ્મણ, વેદનું અધ્યયન કરતા નથી તથા જેઓ, અગ્નિનું સ્થાપન કરતા નથી, તે સર્વેની પાસેથી પ્રમિથ રાજાએ, રાજ્ય કર લેવો તથા વેદ પણ કરાવવી. ૫ વળી પંથ ચલાવીને તેના આચાર્ય થનારા, પૈસા (પગાર) લઈને દેવની પૂજા કરનારા, પંચાંગ માત્ર જાણીને તે ઉપરથી નિર્વાહ ચલાવનારા (ટીપણું જોઈ ખાનારા) તથા ગામોટ, અને લાંબી મુસાફરી કરનારા, એટલાં પાંચ કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણને ચાંડાલ સમાન “ ચાંડાલ બ્રાહ્મણ ” જાણવા. ૬ હે રાજન્ ! યજ્ઞમાં ઋત્વિક થનારા, પુરોહિત, મંત્રી, દૂત; અને ખખરો મેળવીને તેને પ્રસિદ્ધ કરવાનો ધંધો કરનારા, એ બ્રાહ્મણને ક્ષત્રિય સમાન “ ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણ ” જાણવા. ૭ હે રાજન્ ! જે બ્રાહ્મણો ઘોડે ચઢનારા છે, હાથીએ ચઢનારા છે, રથમાં બેસી જાણનારા છે, યુદ્ધમાં પાયજળ થઈ વર્તનારા છે, તેમને વૈશ્ય સરખા “ વૈશ્ય બ્રાહ્મણ ” જાણવા. ૮ જ્યારે રાજાના ભંડારમાં નાણાંની તંગી પડે, ત્યારે એવા બ્રાહ્મણો પાસેથી કર લેવો. પરંતુ જે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ સમાન છે તથા દેવ સમાન છે, તેમની પાસેથી કર લેવો નહિ. ૯ જે બ્રાહ્મણ હોય નહિ, તેના ધનનો રાજા માલિક છે, એવું વેદમાં કહેલું છે. તેમ બ્રાહ્મણોમાં પણ જે પોતાની વર્ણને કરવાનાં ઉચિત કર્મ છોડી બીજાં કર્મ કરે છે, તેના ધનનો માલિક પણ રાજા છે. ૧૦ જે બ્રાહ્મણ અન્યથા કર્મનું આચરણ કરતો હોય તો રાજાએ તેની ઉપેક્ષા કરવી નહિ. પણ તેનું નિયમન કરવું અને તેની ઘટે તેવી વહેંચણ કરવી; કેમ કે, એમ ક્યાં વિના ધર્મનું રક્ષણ થઈ શકે નહિ. ૧૧ જે રાજાના દેશમાં બ્રાહ્મણ ચોર હોય, તો તે અપરાધ ધર્મશાસ્ત્ર જાણનારા પુરૂષો, રાજાનો જ માને છે. ૧૨ હે રાજન્ ! વેદને જાણનારો તથા સ્નાતક વ્રત પાળનારો કોઈ બ્રાહ્મણ, અવિકા નહિ

મળવાથી ચૌર્યકર્મ કરતો હોય, તેનું રાજ્યએ બરણુ-પોપણુ કરીને ચોરી કરવા દેવી નહિ, એમ વેદને જાણનાર કહે છે. ૧૩ શત્રુઓને સંતાપનાર હે યુધિષ્ઠિર ! જીવિકા બાંધી આપ્યા છતાં પણ તે, જે પોતાના ચૌર્યકર્મથી અટકે નહિ તો પછી તેને કુટુંબસુદ્ધાં દેશપાર કરવો. ” ૧૪

સ ચેન્નોપનિવર્તેત કૃતવૃત્તિઃ પરંતપ ।

તતો નિર્વાસનીયઃ સ્યાત્સસ્માદ્દેશાત્સર્વાધવઃ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

અધ્યાય ૭૭ મો-ક્ષત્રિયધર્મ પ્રસંગે-રાજા કેકય અને રાક્ષસનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કેષાં પ્રભવતે રાજા વિત્તસ્ય મરતર્ષમ ॥

कया च वृत्त्या वर्त्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,--“ હે પિતામહ ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! રાજા, કોના દ્રવ્યનો માલિક થઈ શકે ? તથા રાજ્યએ, કયા વૃત્તિથી વર્તવું તે મને કહો ? ” ૧ બીષ્મ કહે છે,-- “ આહ્વાણુ વિનાના બીજા વર્ણના લોકોના ધન ઉપર રાજાનું સ્વામિત્વ છે, તથા આહ્વાણુ-માંથી જે કાંઈ પોતાના વર્ણને ઉચિત કર્મ છોડીને અન્યથા કર્મ કરતા હોય, તેમના ધનનો સ્વામી પણ રાજા છે, એમ વેદમાં કહેલું છે. ૨ રાજ્યએ અન્યથા કર્મ કરનારા આહ્વાણુની ઉપેક્ષા કોઈ પ્રકારે પણ કરવી નહિ, કેમ કે, પૂર્વે રાજ્યએ ઉપેક્ષા કરતા નહોતા, એમ સંજ્ઞન પુરૂષો કહે છે. ૩ જે રાજાના દેશમાં આહ્વાણુ, ચૌર્યકર્મ કરે છે તે પાપરૂપ અપરાધ તે રાજાનોજ છે, એમ સત્પુરૂષો માને છે. ૪ એવા કર્મ વડે રાજા એમ માને છે કે, જાણે મહારા માથેજ ચૌર્યનો અભિશાપ આવ્યો છે, માટે પૂર્વે સર્વે રાજર્ષિઓ, આહ્વાણુનું પાલન કરતા હતા. ૫ આ સ્થળે કેકય દેશના રાજાને રાક્ષસ લઈ જતો હતો ત્યારે તેણે જે વચન કહ્યાં હતાં, તે સંબંધી ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૬ કેકય દેશનો રાજા, સ્વાધ્યાયથી યુક્ત હતો તથા પ્રશંસા કરવા યોગ્ય આચરણ વડે આયુષ્ય ગાળતો હતો. તે એક વખત અરણ્યમાં ફરતો હતો તેવામાં એક રાક્ષસે આવીને તેને મહા ભયાનક રીતે પકડ્યો. ૭ તે સમયે તે રાજા બોલ્યો કે,--“ મહારા દેશમાં ચોર નથી, કદર્થ* નથી કે મઘપાન કરનાર નથી; તેમજ જેણે અગ્નિગ્રહણુ નહિ કર્યું હોય તેવો કે યજ્ઞ નહિ કરનારો કોઈ નથી તો પછી હે રાક્ષસ ! તે, મહારામાં કયું છિદ્ર જોઈને પ્રવેશ કર્યો ? ૮

* કદર્થ કોને કહેવો ? તે માટે કહ્યું છે કે:-

आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् ।

विमवे सति यो दुष्टः स कदर्थ इति स्मृतः ॥

ભાવાર્થ:-પોતાના પાસે વેલવ છતાં પણ જે દુષ્ટ પુરૂષ, પોતાના દેહને, ધર્મ કર્મને, પુત્રોને અને સ્ત્રીને કષ્ટ આપે છે અર્થાત્ ઇચ્છિત વસ્તુ ધર્મ પ્રમાણે આપીને સંતુષ્ટ કરતો નથી તેને “ કદર્થ ” કહેલો છે.

મહારા દેશમાં કોઈ આત્મજ્ઞ અવિદ્વાન, વ્રત વિનાનો, સોમપાન કર્યા વિનાનો, અગ્નિ ધારણ કર્યા વિનાનો કે યજ્ઞ ન કરતો હોય તેવા છે નહિ તો પછી તે મહાર્ કયું છિદ્ર જોઈને પ્રવેશ કર્યો ? ૯ મહારા દેશમાં દક્ષિણ આખ્યા સિવાયનો કોઈ યજ્ઞ કરતું નથી, કે અધ્યયન-રૂપ વ્રત ધારણ કર્યા વિનાનો કોઈ છે નહિ તો પછી તે, મહાર્ કયું છિદ્ર જોઈને પ્રવેશ કર્યો ? ૧૦ મહારા દેશમાં આત્મજ્ઞ અધ્યયન કરે છે અને અધ્યયન કરાવે છે, યજ્ઞ કરે છે અને યજ્ઞ કરાવે છે; દાન આપે છે અને દાન લે છે; એવાં છ કર્મમાં આત્મજ્ઞો સ્થિતિવાળા છે. ૧૧ વળી પૂજન કરેલા, રૂડી રીતે વિભક્ત કરેલા, કોમળ અંતઃકરણના, સત્ય બોલનારા, તથા પોતાના કર્મમાં સ્થિતિવાળા આત્મજ્ઞો મહારા દેશમાં છે, છતાં તું, કયું અંતર જોઈને મહારામાં પેઠો છે ? ૧૨ વળી મહારા રાજ્યમાં ક્ષત્રિયો જવા છે તે તને કહું તે સાંભળ. તેઓ, દાન કરે છે, પણ યાચના કરતા નથી; ભણે છે, પણ ભણાવતા નથી; યજ્ઞ કરે છે, પણ યજ્ઞ કરાવતા નથી; સસ્યમાં અને ધર્મમાં નિપુણ છે. ૧૩ આત્મજ્ઞોનું રક્ષણ કરે છે તથા સંગ્રામમાંથી નાસતા નથી, એવા પોતાનાં કર્મમાં સ્થિતિવાળા ક્ષત્રિયો મહારા દેશમાં છે, છતાં મહારા દેશમાં તે, કેમ પ્રવેશ કર્યો ? ૧૪ વળી ખેતી, પશુ, વેપાર, એવા ઉદ્યોગ ઉપર કપટ કર્યા વિના નિર્વાહ કરનાર વૈશ્યો મહારા દેશમાં છે. તેઓ સાવધાન, ક્રિયા જાણનારા, ઉત્તમ વ્રતવાળા, સત્ય બોલનારા, વિભાગ કાઢીને જમનારા, ઇંદ્રિયોનું દમન કરનારા, પવિત્રતા રાખનારા, રનેહ-પ્રીતિ સાચવનારા અને પોતાનાં કર્મમાં સ્થિતિવાળા છે, છતાં હે રાક્ષસ ! તે, મહારામાં કયું છિદ્ર જોઈને પ્રવેશ કર્યો ? ૧૫, ૧૬ મહારા રાજ્યમાં જે શત્રો છે, તે પણ કોઈની ઈર્ષ્યા કરતા નથી અને ત્રણે વર્ણની સેવા કરીને તે ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે, તથા પોતાના કર્મમાં સ્થિતિવાળા છે, છતાં તે, મહારા કયા છિદ્રને જોઈને મહારામાં પ્રવેશ કર્યો ? ૧૭ વળી મહારા રાજ્યમાં જે દીન, અનાથ, વૃદ્ધ, દુર્બળ, રોગી, સ્ત્રીઓ વગેરે છે તે સર્વેને હું અન્નાદિક આપીને પાલન કરું છું, છતાં તું કયું અંતર જોઈને મહારામાં પેઠો છે ? ૧૮ હું કુળધર્મ, દેશધર્મ વગેરે પરંપરાથી ચાલતા આવેલા ધર્મોને યથાવિધિ ચલાવું છું તથા તેમનું ઉત્થાપન કરતો નથી; છતાં તે, મહારા કયા છિદ્રને જોઈને મહારામાં પ્રવેશ કર્યો છે ? ૧૯ મહારા દેશમાં જે તપસ્વીઓ છે, તેમનું મેં, પૂજન તથા પાલન કરેલું છે, તેમજ તેમનું અન્નાદિકથી પોષણ કરીને તેમનો સત્કાર પણ કરેલો છે છતાં તું, મહારા દેશમાં કેમ પેઠો છે ? ૨૦ હું વિભાગ કર્યા સિવાય ભોજન કરતો નથી, પરસ્ત્રીનો ઉપભોગ કરતો નથી, સ્વતંત્ર થઈને કોઈ દિવસ કીડા કરતો નથી છતાં તું, મહારામાં કયું અંતર પામીને પેઠો ? ૨૧ અલ્પચારી હોવા સિવાય મેં ભિક્ષા કરી નથી, અથવા ભિક્ષા કરનારો થઈને હું, અલ્પચાર્ય વિનાનો રહ્યો નથી; ઋત્વિજ હોવા સિવાય મેં હોમ કર્યો નથી, તો પછી કયા અંતરને પામીને તે, મહારામાં પ્રવેશ કર્યો છે ? ૨૨ જેમનો સત્કાર કરવો જોઈએ એવા વૃદ્ધોની કે, તપસ્વીઓની, અવજ્ઞા કરી નથી; મહારા દેશમાં યોદ્ધા, જ્યારે સૂઝ જાય છે ત્યારે હું જાયું છું, છતાં તે, મહારા કયા છિદ્રને જોઈને મહારામાં પ્રવેશ કર્યો છે ? ૨૩ મહારા પુરોહિત આત્મવિજ્ઞાનમાં સંપન્ન છે, તપસ્વી છે, સર્વ ધર્મને જાણનારો છે, આખા દેશનો સ્વામી છે અને શુદ્ધિમાન છે. ૨૪ હું, દાન કરીને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખું છું; સત્ય ચાલવા વડે તથા આત્મજ્ઞોનું રક્ષણ કરવા વડે જ્યની ઈચ્છા રાખું છું. સેવા કરવાવડે ગ્રંથોની ઉપાસના કરું છું. મારે મને રાક્ષસોથી

ભય નથી. ૨૫ મહારા દેશમાં કોઇ વિધવા સ્ત્રી નથી, કોઇ અધમ બ્રાહ્મણ નથી, કોઇ બ્રાહ્મણ કંગ કે ચોર નથી, કોઈ યજ્ઞ ન કરાવવા યોગ્ય માણસને ત્યાં યજ્ઞ કરાવતો નથી કે પાપ કરનારો નથી; માટે મને રાક્ષસોથી ભય નથી. ૨૬ ધર્મને અર્થે યુદ્ધ કરતાં મને એવા ધા લાગ્યા છે કે, જેથી મહારા શરીર ઉપર બે આંગળ પણ એવી જગ્યા નથી કે, જ્યાં શસ્ત્રનો ધા નહિ વાગ્યો હોય, છતાં તું મહારા અંતરમાં કેમ પ્રવેશ કરે છે? ૨૭ દેશમાં મહારા તરફથી લોકો, ગાય, બ્રાહ્મણ અને યજ્ઞના અર્થે રક્ષણરૂપ કલ્યાણીની નિરંતર ઇચ્છા રાખે છે, છતાં મહારા અંતરમાં તું કેમ પ્રવેશ કરે છે?” ૨૮ રાક્ષસ કહે છે,— “જેથી તું, સર્વે અવસ્થાઓમાં ધર્મનીજ અપક્ષા રાખે છે માટે તું નિરાંતે નિશ્ચિંતપણે ઘેર જ રહાઈ કલ્યાણ થાઓ! હું જાઉં છું. ૨૯ હે દેવેય! જે રાજાઓ, ગાય અને બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરે છે તથા નિરંતર પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે; તેમને રાક્ષસોથી ભય નથી તો પછી પાપીઓથી ભય શાનોજ હોય? ૩૦ જે રાજાઓના પુરોહિત બ્રાહ્મણો છે, વેદ અને બ્રાહ્મણ, જેમનું પરમ યજ્ઞ છે, તથા જેના નગરના લોકને અતિથિ પ્રિય છે, તે રાજાએ સ્વર્ગને જીતેલું છે.” ૩૧ ભીષ્મ કહે છે:—“બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવું કેમ કે, તેમનું રક્ષણ થયું, તો પછી તેઓ રાજાનું રક્ષણ કરે છે. જે રાજાઓ, રૂડી રીતે વર્તન કરે છે, તેમને તેઓ આશીર્વાદ આપે છે. ૩૨ માટે રાજાએ, વિશેષે કરીને અન્ય કર્મ કરનાર બ્રાહ્મણોના ઉપર દામ નાખીને, તેમને સ્વધર્મમાં પ્રેરવા તથા તેમને અન્નાદિ આપવું; કેમ કે, તેમ કરવાથી તેમની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૩ માટે જે રાજા નગરની અને દેશની પ્રજામાં એ પ્રમાણે વર્તે છે, તે આ લોકમાં સુખ ભોગવીને ઇંદ્રના લોકને પામે છે.” ૩૪

एवं यो वर्तते राजा पौरजनपदेष्विव ।

अनुभूयेह मद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कैकेयोपाख्यान-
गुर्जरभाषायां सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

અધ્યાય ૭૮ મો-આપત્કાળમાં રાજા કોણ થઈ શકે?

युधिष्ठिर उवाच ॥ व्याख्याता राजधर्मेण वृत्तिरापत्सु भारत ॥

कथंचिद्वैद्यधर्मेण संजीवेद् ब्राह्मणो न वा ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“હે ભારત! આપત્ કાળમાં બ્રાહ્મણે, હથિયાર બાંધીને પણ ગુજરાન ચલાવવું; એમ કહેલું છે; પણ તેવાજ વખતમાં વૈશ્ય ધર્મવડે બ્રાહ્મણે ગુજરાન ચલાવવું કે કેમ તે મને કહો?” ૧ ભીષ્મ કહે છે:—“બ્રાહ્મણ, જ્યારે સંકટમાં પડેલો હોય, તથા તેની જીવિકાનો નાશ થઈ ગયો હોય અને ક્ષત્રિય ધર્મવડે પણ જીવિકા ચલાવવાને અશક્ત હોય, ત્યારે તેણે ખેતી કરીને કે, પશુઓને પાળીને વૈશ્યવૃત્તિથી નિર્વાહ કરવો.” ૨ યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“હે ભારતશ્રેષ્ઠ! બ્રાહ્મણ જ્યારે વૈશ્યવૃત્તિથી વર્તન કરે, ત્યારે કયા પદાર્થો વેચવા વડે તે સ્વર્ગલોકથી પતન થતો નથી? અર્થાત્ તેને પાપ લાગતું નથી? તે કહો.” ૩ ભીષ્મ કહે છે:—“હે યુધિષ્ઠિર! મદિરા, મીઠું, તલ, ફેશવાળાવાળાં પશુઓ,

ઘોડા વગેરે, ગાય, બકરાં, ઘેટાં પાડા વગેરે પશુઓ, બળદ, માંસ, રંધિલું અન્ન, એટલાં વાનાં ગમે તે સ્થિતિમાં પણ આહારે વેચવાં નહિ. હે તાત ! એ વસ્તુઓનો વિક્રય કરવાથી આહાર નરકમાં પડે છે. ૪,૫ વળી બકરાને વેચવાથી અગ્નિનો વિક્રય કર્યાં જેટલું પાપ લાગે છે, ઘેટાને વેચવાથી વરૂણ દેવતાના વિક્રય જેટલું પાપ લાગે છે, ઘોડાને વેચવાથી સૂર્યને વેચવા જેટલું પાપ લાગે છે. પૃથ્વીને વેચવાથી વિરાટ પુરૂષને વેચવા જેટલું પાપ લાગે છે, ગાયને વેચવાથી યજ્ઞના અને સોમના વેચાણ જેટલું પાપ લાગે છે, માટે આહારે તે કદાપિ વેચવાં નહિ. ૬ હે ભારત ! રંધિલું અન્ન આપીને કાચું અન્ન લેવું, એને પણ મત્પુરૂષો વખાણતા નથી; પણ કેવળ ભોજનનેજ અર્થ કાચું અન્ન આપીને રંધિલું અન્ન લેવાનો દોષ નથી. ૭ “ તમે આ કાચું અન્ન રંધી અને આપણે સર્વ તેનું ભોજન કરીશું ” એમ વિચારીને એકની મહેનત અને એકનું અન્ન એનો અદ્દલો-અદ્દલો કરવાનો પણ દોષ નથી. ૮ વળી જન્મતી વખતે “ હું તમને આ પદાર્થ આપું છું અને તેના અદ્દલામાં તમે મને ફલાણો પદાર્થ આપો, ” એમ અદ્દલોઅદ્દલો કરવાનો પણ દોષ નથી; કેમ કે, એમાં પોતપોતાની રૂચિ ઉપર ધર્મ-આધાર રાખે છે, કાંઈ બળાત્કારથી કે, લાભ મળવાના લોભથી એ અદ્દલો કરવામાં આવતો નથી. એ પ્રમાણે ઋષિઓના અને બીજાઓના વ્યવહાર પુરાતન કાળથી ચાલતા આવે છે અને એ વ્યવહાર ઉત્તમ છે, એમાં સંશય નથી. ” ૯-૧૧ યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે પિતામહ ! ન્યારે સઘળી પ્રજા શસ્ત્ર ધારણ કરે એટલે વૈશ્ય, શૂદ્ર અને અત્યંત, સર્વ લોકો હથિયાર ઉપર નિર્વાહ કરે, ત્યારે તેઓ પોતાના ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તે અને ક્ષત્રિયનું બળ ક્ષીણ થઈ જાય. ૧૨ હે રાજન ! તે વખતે લોકનું રક્ષણ કરનાર રાજા, તેઓનું રક્ષણ શી રીતે કરે ? એ મ્હારે સંશય વિસ્તારથી નિવારણ કરે. ” ૧૩ ભીષ્મ કહે છે:—“ આહાર આદિ વર્ણોએ, દાનવડે, તપ વડે, યજ્ઞવડે, અદ્રોહવડે અને ઇન્દ્રિય દમનવડે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છવું. ૧૪ તેઓમાં જેઓ, વેદના બળવાળા હોય તેમણે, સર્વ પાસથી ઉદ્ધોગ કરીને, જેમ દેવતાઓ ઇન્દ્રનું બળ વધારે છે, તેમ રાજનું બળ વધારવું. ૧૫ ક્ષય પામતા રાજાનો આશ્રય આહારજ છે, માટે નીતિશાસ્ત્રને જાણનારા રાજાએ, આહારજના બળનોજ આશ્રય લઈને ઉદ્ધોગ કરવો. ૧૬ ન્યારે પૃથ્વીમાં (વન્ય કરનારો રાજા, પોતાના દેશનું કલ્યાણ કરે છે ત્યારે તમામ વર્ણના લોક, પોતાના ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરવા માંડે છે. ૧૭ હે યુધિષ્ઠિર ! ન્યારે મર્યાદાનો ભંગ થાય અને ચોર લોકોથી પ્રજામાં ગોટાળો ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે સર્વ વર્ણની પ્રજાએ, શસ્ત્ર ધારણ કરવાં અને નિર્મર્યાદપણું થવું અટકાવવું. ” ૧૮ યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“ હવે સર્વ પ્રકારથી ક્ષત્રિયો, આહારજોનો દ્રેષ કરે તો કયો આહાર તેનું રક્ષણ કરનાર છે ? અને ક્ષત્રિયોનો તે વખતે ધર્મ શા છે ? અને તેમનું આશ્રયસ્થાન કયું છે ? ” ૧૯ ભીષ્મ કહે છે, “ તે વખતે તપવડે, અહર્યવડે, શસ્ત્રવડે, બળવડે, નિષ્કપટભાવવડે અને કપટભાવવડે આહારજોએ, ક્ષત્રિયોનું નિયમન કરવું. ક્ષત્રિયો, ન્યારે મર્યાદા મૂકીને વર્તવા લાગે અને તેમાં વિશેષ કરીને ન્યારે આહારજોની સામેજ નિર્મર્યાદપણું વર્તે, ત્યારે આહારજો તેનું નિયમન કરે; કેમકે, ક્ષત્રિય જ્ઞાત આહારજોમાંથીજ પેદા થયેલી છે. ૨૦,૨૧ જળમાંથી અગ્નિ, આહારજોમાંથી ક્ષત્રિય અને પથ્થરમાંથી લોહું પ્રકટ થયેલું છે તથા તેમનું તેજ સર્વત્ર પ્રસરનારું છે; તેમ જ્ઞાતાં તે, પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનમાં શાંત થાય છે. ૨૨ ન્યારે લોહ, પાષાણને તોડ-

વાનો યત્ન કરે છે, જ્યારે અગ્નિ જળનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે અને જ્યારે ક્ષત્રિય આહ્વાણનો દ્વેષ કરે છે ત્યારે તે ત્રણેનો નાશ થાય છે. ૨૩ હે યુધિષ્ઠિર ! તેથી ક્ષત્રિયોનાં વૃદ્ધિ પામેલાં અને ન જીતાય તેવાં બળ આહ્વાણોમાં સમાઈ જાય છે. જે વખતે આહ્વાણનું વીર્ય, ક્રામળ થઈ જાય છે, અને ક્ષત્રિયનું વીર્ય દુર્બળ થઈ જાય છે અને સર્વ વર્ણોની પ્રજા, આહ્વાણો પ્રત્યે સર્વ પ્રકારે નિર્મર્યાદ થઈને વર્તે છે. ૨૪,૨૫ તે વખતે આહ્વાણનું, પોતાનું અને ધર્મનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી પોતાના જીવતરની પણ દરકાર ન રાખીને, જે સ્વતંત્ર વિચારના પુરૂષો, ક્રોધ પામીને યુદ્ધ કરે છે, તેમને પુણ્યલોક પ્રાપ્ત થાય છે. આહ્વાણોને અર્થે સર્વેએ, હથિયાર ઝાલવાં યોગ્ય છે. ૨૬ જેઓ, ઘણાક મોટા મોટા યજ્ઞ કરે છે, ઘણું વેદાધ્યયન કરે છે, અત્યંત તપ કરે છે, અન્નનો ત્યાગ કરીને ઉપવાસ વ્રત કરે છે, અગ્નિમાં પડીને જીવિતનો નાશ કરે છે, તેઓ જે લોકને પામે છે તેમના કરતાં આહ્વાણનું રક્ષણ કરવામાં પ્રાણ આપનાર ઉત્તમ ગતિને પામે છે. ૨૭,૨૮ ત્રણે વર્ણમાં આહ્વાણ હથિયાર ધારણ કરવાથી દોષ પામતો નથી તથા એ રીતે યુદ્ધમાં પ્રાણ ત્યાગ કરવા કરતાં, સત્પુરૂષો બીજો મોટો ધર્મ જાણતા નથી. ૨૯ જેઓ, આહ્વાણનો દ્વેષ કરનારાઓનો નાશ કરે છે તથા તે કર્મ કરવામાં પોતાનાં શરીરો હોમી દે છે તેમને નમસ્કાર છે; તેમનું કલ્યાણ થાઓ ! તથા તેઓ જે લોકને પામ્યા છે તે લોકની અમને પ્રાપ્તિ થાઓ ! ૩૦ જેવી રીતે અશ્વમેધ યજ્ઞ સંપૂર્ણ કરીને સ્નાન કરનારા પવિત્ર થાય છે તેવી રીતે આહ્વાણને અર્થે દેહ અર્પણ કરનારા પુરૂષો, અલ્લલોકને જીતનારા અને સ્વર્ગમાં નિવાસ કરનારા થાય છે, એમ વીર મનુષ્યે કહેલું છે. કેમ કે જેમ સંગ્રામમાં શસ્ત્રથી હણાએલાનાં :દુષ્કૃત નાશ પામે છે તેમ, તેમનાં પણ દુષ્કૃત નાશ પામે છે. ૩૧ દેશ-કાળના બળથી અધર્મરૂપ કર્મ પણ ધર્મરૂપ થાય છે અથવા ધર્મ તે અધર્મ અને અધર્મ તે ધર્મ થાય છે; કેમકે, દેશકાળજ એવો હોય છે. ૩૨ કોઈ વખતે દેશકાળના યોગથી ઉત્કંઠ, પરાશર આદિ જગતના મિત્રરૂપ પુરૂષો, સર્પસત્ર વગેરે દૂર કર્મ કરીને ઉત્તમ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે, અને કોઈ વખતે ધર્માચરણ કરનારા ક્ષત્રિયો, શત્રુના દેશને ભાગવો વગેરે પાપ કર્મ કરીને પણ પરમ ઉત્તમ ગતિને પામે છે. ૩૩ આહ્વાણ, હાથમાં શસ્ત્ર ઝાલવાથી (હથિયાર આંધવાથી) ત્રણે કાળમાં (વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યમાં) દોષ પામતો નથી; પણ જ્યારે પોતાનું જ રક્ષણ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય, અથવા પોતાનું કે, બીજાનું આહ્વાણત્વ નાશ કરવા કોઈ તૈયાર થયું હોય, અથવા છેક નિર્મર્યાદપણે અને બેહદપણે વર્તનારાને વશ કરવાની જરૂર પડી હોય, ત્યારે જ આહ્વાણે, શસ્ત્ર ધારણ કરવું.” ૩૪ યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ જ્યારે ચોર લોકોનું બળ વિશેષ વૃદ્ધિ પામે, પ્રજાઓમાં વર્ણસંકરપણું ઉત્પન્ન થઈ ગડબડાટ થઈ રહે, ક્ષત્રિય વર્ણ મોહિત (કર્તાવ્યશૂન્ય) થઈ જાય. ૩૫ તે વખતે ક્ષત્રિયને બદલે કોઈ બીજો આહ્વાણ, વૈશ્ય, અથવા શૂદ્ર, તે ચોર લોકોથી પ્રજાનું રક્ષણ કરે ? ૩૬ હે રાજસત્તમ ! અથવા ધર્મવડે રાજદંડનું ધારણ કરે, તો તેણે, રાજાનું કામ કરવું કે નહિ ? અથવા તેને તેમ કરતાં અટકાવવો કે નહિ ? ક્ષત્રિય વિના બીજી વણ, એવી જગ્યોએ શસ્ત્ર લેવું કે કેમ ? તે કહો ! ૩૭ (જે તેણે રાજા થયું, એમ કહેશે તો અક્ષત્રિય છતાં તેને સર્વ કોષએ માન્ય કરવો જોઈશે; જે તેણે, રાજા ન થયું એમ કહેશે તો સર્વનો નાશ થશે; ત્યારે શું કરવું તે કહો !) ” ભીષ્મ કહે છે,—“ આવી પડેલાં સંકટરૂપી સમુદ્રનો જે વખતે પાર પામી શકતો

નથા તેમાંથી જે પાર લઇ જાય, અને જે વખતે તરી શકાતું નથી તે વખતે તેમાંથી જે તારે, તે ગમે તો શ્વર હો ! અથવા બીજો કોઈ હો ! પરંતુ તે સર્વ પ્રકારે માન પામવાને યોગ્ય છે. ૩૮ હે રાજન ! જેનો આશ્રય કરીને સર્વ પુરૂષો સુખથી પોતાના સ્થાનમાં નિવાસ કરી શકે છે તથા હુંટારાઓથી ભય પામેલી અનાથ પ્રજાનું જે રક્ષણ કરે છે, તેનુંજ તેમણે, પોતાના બાંધવની પેઠે પૂજન કરવું. હે કૌરવ્ય ! નિર્ભયપણે એવું કર્મ કરનાર સન્માન પામવાને યોગ્ય છે. ૩૯, ૪૦ જે બળદ ગાડે જોડવાના કામમાં આવતા નથી, તે બળદ શા કામના ? અને જે ગાય, દૂધ દેતી નથી તે ગાય શા કામની ? તેમજ જે સ્ત્રી સંતાન નથી પ્રસવતી તેવી વાંઝણી સ્ત્રી શા ઉપયોગની ? અને જે રાજા રક્ષણ નથી કરતો, તે રાજા પણ શા કામનો ? ૪૧ જેવો લાકડાનો લાથી, જેવો ચામડાનો મૃગ, જેવો કામ વિનાનો નખુંસક પુરૂષ, જેવું ખાર ભૂમિવાળું ખેતર, તેવોજ વેદાધ્યયન વિનાનો બ્રાહ્મણ સમજવો; તેવોજ રક્ષણ ન કરનારો રાજા સમજવો અને તેવોજ જે ન વરસે તે મેઘ સમજવો; એ સર્વે નકામા છે. ૪૨, ૪૩ જે નિરંતર સત્પુરૂષોનું રક્ષણ કરે અને અસત્પુરૂષોનો નાશ કરે, તેનેજ રાજા કરવો યોગ્ય છે; કેમ કે, તેણેજ આ સર્વ ધારણ કરી રાખેલું છે.” ૪૪

નित्यं यस्तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्त्तयेत् ।

स एव राजा कर्त्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

અધ્યાય ૭૮ મો-યજ્ઞમાં-ઋત્વિગ્નું લક્ષણ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ क समुत्थाः कथं शीला ऋत्विजः स्युः पितामह ॥

कथं विधाश्च राजेंद्र तद् ब्रूहि वदतांवर ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર પૂછે છે, *—“ હે પિતામહ ! હે રાજેન્દ્ર ! હે બોલનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! ઋત્વિકની ઉત્પત્તિ શા માટે છે, તેમનાં આચરણ કેવાં હોય છે ? તથા તેઓ કેવા હોય છે ? તે મને કહો. ” ૧ બીજા કહે છે,—“ જેમ યોગશાસ્ત્રમાં મૈત્ર્યાદિકથી “ ચિત્તપ્રસાદન ” નામે પ્રતિકર્મ કરવામાં આવે છે તેમ, ઋત્વિકોએ રાજાઓને માટે પણ શાંતિક અને પૌષ્ટિક આદિ કર્મના પ્રયોગથી શુદ્ધ થયેલું પ્રતિકર્મ કરવાનું હોય છે. જે કર્મ કરવા માટે ઋત્વિકને હોય છે તે કર્મ તેઓ, ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને મીમાંસા આદિનું જ્ઞાન મેળવીને કરે છે. ૨ જે પુરૂષો, એકજ માંગ ચાલનારા, વીર પુરૂષોની સાથે પ્રિય વાદ કરનારા, પરસ્પર મિત્ર, ચારે બાજુ સમાન દૃષ્ટિવાળા, મનુષ્ય ભાઈઓ પ્રત્યે દયાવાળા, સત્ય વચન બોલનારા,

* સ્વામી, અમાત્ય, સુહૃત્ (મિત્રવર્ગ), કોષ, દેશ, કિલ્લા અને સેના, એ સાત રાજ્યનાં અંગ છે. તેમાં પુરોહિત, રાજા, અને ઋત્વિક, એ ત્રણ ‘ સ્વામી ’ના ભેદ છે તેમાંથી રાજા અને પુરોહિત; બેનું અત્યાર સુધીમાં નિષ્પણ કર્યું, હવે ત્રીજો ભેદ જે ઋત્વિક છે તે બાજુવા માટે રાજા યુધિષ્ઠિરનો પ્રશ્ન છે.

વ્યાજ ઉત્પન્ન કરીને જીવિકા નહિ ચલાવનારા, સરળ સ્વભાવના, દ્રોહ વિનાના, અભિમાન વિનાના, લજ્જા, સહનશીલતા, ઇદ્રિયોનું દમન, મનનો નિગ્રહ, એ ગુણોથી યુક્ત, શુદ્ધિ-માન, સત્યનું પાલન કરનારા, મનમાં સંતોષ રાખનારા, દમ ગુણયુક્ત; પ્રાણીમાત્રની હિંસા નહિ કરનારા, કામ અને દ્વેષ અથવા પ્રીતિ અને વૈરથી વેગળા રહેનારા, તથા વેદાધ્યયન, આચરણ અને કુળ, એ ત્રણે જેમનાં પવિત્ર છે એવા ઋત્વિજને હોય છે. ૩-૫ તેમાંથી જે હિંસા નહિ કરનાર તથા જ્ઞાનવડે તૃપ્તિ પામનાર હોય છે, તે બ્રહ્માસન પામવાને યોગ્ય થાય છે. હે તાત ! એ સર્વને મહા ઋત્વિજને જાણુવા અને સર્વને જેની જેવી યોગ્યતા, તે પ્રમાણે માન આપવું ઘટે છે. ” ૬ યુષ્ઠિષ્ઠિર કહે છે,—“ ઋત્વિજને દાન આપવું ઘટે છે, તોપણ દક્ષિણા આપવાના સંબંધમાં યોગ્ય એવું વેદનું વચન જણાતું નથી; કેમ કે, આ આપવું, આ આપવું, અર્થાત્ થોડું પણ આપવાના સંબંધમાં સર્વસ્વ દાન કરવું. એવી આજ્ઞાઓ હોવાથી દાન આપવા સંબંધી કાંઈ વ્યવસ્થા સમજાતી નથી, કેમ કે, સર્વસ્વ દાન કર્યા પછી, બાકી રહેલો યજ્ઞ શા વડે પૂર્ણ કરવો ? એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. ૭ વળી આપત્તિકાળમાં દક્ષિણા આપવા સંબંધી જે આજ્ઞાઓ કરેલી છે, તે જેતાં એમ સમજાય છે કે, એ આજ્ઞાઓ ધનને ઉદ્દેશીને કરેલી નથી, કેમકે, બારસો રૂપિયા દક્ષિણા આપી શકાય એવું સામર્થ્ય ન હોય, તેણે સર્વસ્વદાન કરવું, એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા મહા-ભયંકર છે કેમ કે, શાસ્ત્રકારે, તે આજ્ઞા આપતી વખતે આપનારની શક્તિનો કાંઈ વિચાર કર્યો નથી. ૮ વળી “ શ્રદ્ધાવાળાએ યજ્ઞ કરવો ” એવી વેદની શ્રુતિ છે. હવે માત્ર શ્રદ્ધા હોવાથી, યજ્ઞ કરનારનો યજ્ઞ કેવી રીતે પૂર્ણ થશે ? અને દક્ષિણાદિના સ્થળમાં માત્ર શ્રદ્ધાથી જેમાં કાર્ય કરવાનું કહેલું છે, એવા મિથ્યાચારથી યુક્ત યજ્ઞને શ્રદ્ધા શી રીતે પૂર્ણ કરશે ? ૯ (જેમ ગાય આપવાની કહી હોય. તે સ્થળે ગાય જેટલા ચરૂપાત્રનું દાન કરવું કે, ગાય જેટલાં વસ્ત્ર આપવાં, એ મિથ્યાચાર છે; અને જેમ તે ચરૂથી કે, વસ્ત્રથી ગાયનો બદલો વળવાનો નથી તેમ, એવી શ્રદ્ધાથી યજ્ઞ પણ સંપૂર્ણ થવાનો નથી.) ” ભીષ્મ કહે છે:—“ કોઈ મનુષ્ય વેદ વચનનો પરાભવ કરવાથી કે, શકપાણું કરવાથી કે, કપટ કરવાથી મોટા ફળને પામતો નથી; માટે ત્હારી એવી બુદ્ધિ ન થાઓ અર્થાત્ તું કહે છે તેવું શાસ્ત્રના વચનનું તાત્પર્ય નથી. ૧૦ હે તાત ! વેદની શ્રુતિઓનું કહેવું એમ છે કે, દક્ષિણા યજ્ઞનું અંગ છે; દક્ષિણા વિનાના યજ્ઞ, યજ્ઞ કરનારને કોઈ પ્રકારે તારતા નથી. ૧૧ (વેદમાં જે દક્ષિણા આપવાની કહી છે, તેમાં આપનારની શક્તિની સમાનતા ઉપર વિચાર કરવાનો છે, પણ દક્ષિણાની રકમની સમાનતા ઉપર વિચાર કરવાનો નથી; “ બેસેર સાથે આપનારને અધમેધતુલ્ય ફળ મળે છે ” તે પ્રમાણે) દરિદ્રના સંબંધમાં એક પૂર્ણપાત્રનું દાન પણ બારસો રૂપિયા-દક્ષિણા બરાબર છે. માટે હે તાત ! ત્રણે વર્ણની પ્રજાએ, વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞ અવસ્થા કરવા. ૧૨. “ સોમ બ્રાહ્મણોનો રાજા છે ” એવી વેદની શ્રુતિ છે. આટે યજ્ઞાદિ કરવાના નિમિત્તવિના, સોમનો વિક્રય જીવિકા ચલાવવાના હેતુથી ન કરવો. ૧૩ સોમ વેચવાથી જે ધન આવે, તેવડે કરેલો યજ્ઞ પણ ‘યજ્ઞ’ છે, એમ ધર્માચરણ કરનારા ઋષિઓએ ધર્મવડે નિશ્ચય કરેલું છે. ૧૪ પુરૂષ, યજ્ઞ અને સોમ; એ ત્રણે જો ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલા હોય તો, તે ફળદાયી થાય છે; પણ અન્યાયપણે ઉપાર્જન કરેલા હોય તો, તે બીજાને કે, પોતાને, એમ કષ્ટને ફળ આપનારા થતા નથી. ૧૫ વેદમાં એવી શ્રુતિ સાંભળી છે કે “ મહાત્મા

બ્રાહ્મણોએ માત્ર દેહ ધારણ કરીને કરેલા યજ્ઞ ઉત્તમ નથી; કેમ કે, તેમાં હિંસા થાય છે અને તેનો બદલો દક્ષિણ આદિથી ભરપૂર વાળો શકાતો નથી. ૧૬ માટે યજ્ઞથી પણ તપ ઉત્તમ છે ” એવી વેદની ઉત્તમ શ્રુતિ છે. હે વિદ્વાન ! તે તપ હું તને કહું છું, તે તું સાંભળ. ૧૭ અહિંસા સત્યવચન, સૌજન્ય, ઇન્દ્રિયદમન, અને દયા, એ ગુણોને ધીરપુરૂષો તપ કહે છે કાંઈ શરીરશોષણને તપ કહેતા નથી. ૧૮ વળી વેદને પ્રમાણ ન માનવા, શાસ્ત્રોની આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કરવું, અને સર્વ સ્થાનમાં વ્યવસ્થા છોડીને વર્તવું; એ પુરૂષનો નાશ કરનાર છે. ૧૯ હે અર્જુન ! દશ હોતાઓનું નિધાન કેવું છે, તે હું તને કહું તે સાંભળ યજ્ઞમાં જે સરવો હોય છે, જેનાવડે આહુતિ અને અગ્નિનું ઐક્ય થાય છે, તે માત્ર સરવોજ ન સમજવો પણ પરમાત્મામાં આત્માનું ઐક્ય કરવાના સાધનરૂપ યોગ સમજવો; તેમ જે હોમવાનું દ્રવ્ય વૃત્ત છે, તેને પરમાત્મામાં લય કરવાનું જે ચિત્ત, તે સમજવું. માટે જે જ્ઞાન છે તેજ અત્યંત પવિત્ર છે, કેવળ યજ્ઞ પવિત્ર છે, એમ સમજવું નહિ. ૨૦ આ જગતની સર્વ વસ્તુઓ વક્ષ અને મૃત્યુના સ્થાનભૂત છે; માત્ર બ્રહ્મનું સ્થાન વક્ષ નથી પણ સરળ છે. એટલેજ જ્ઞાનનો વિષય છે, તે વિના બીજા વિશેષ પ્રલાપથી શું કળ થવાનું છે. ? ” ૨૧.

सर्वे जिह्वां मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।

एतावान् ज्ञानं वषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुज्ञासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

અધ્યાય ૮૦ મો-પ્રધાન લક્ષણ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ॥

पुरुषेणासहायेन किमु राज्ञा पितामह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ કોઈ કર્મ બહુ નાનું હોય, તોપણ તે સહાય વિનાના એકલા પુરૂષથી બનવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તો પછી હે પિતામહ ! રાજ્ય ચલાવવા સરખું મોટું કર્મ સહાય વિનાના એકલા રાજથી બનવું મુશ્કેલ હોય, એમાં શું આશ્ચર્ય ! ૧ માટે રાજ્ય, પ્રધાન રાખવો તે કેવા આચરણવાળો અને કેવા શીલવાળો જોઈએ ? રાજ્ય, કેવા પ્રધાન ઉપર વિશ્વાસ રાખવો અને કેવા ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવો. ” ૨ બીજમ કહે છે:—“ હે રાજન્ ! રાજ્યોને ચાર પ્રકારના મિત્ર થઈ શકે છે. એક તો સહાય એટલે, આપણે બન્નેએ મળીને આ શત્રુને ઉખેડી નાખવો અને એનું રાજ્ય વેહેલી લેવું, એમ સરત કરેલો મિત્ર તે સહાય જાણવો; બીજો લાજમાન એટલે, વંશ પરંપરાથી રાજસેવા કરતો આવેલો હોય તે; ત્રીજો સહજ એટલે, માસીનો પુત્ર વગેરે સગાઈના સંબંધવાળો હોય તે, અને ચોથો કૃત્રિમ એટલે, ધન વગેરે આપીને કરેલો મિત્ર. ૩ એ વિના વળી એક પાંચમો સહાયક હોઈ શકે; એટલે જે ધર્મી મા હોય તે, તે સહાયક, માત્ર ધર્મનોજ પક્ષ-પાતી હોય છે. એટલે જે તરફ ધર્મ દેખે, તે તરફ સહાય કરે છે. તેમાં કોઈ પક્ષપાત

વિનાનો હોય છે એટલે બન્નેમાંથી દરેકનો નિષ્પક્ષપાતે વાંધો પતાવવાને ઉત્તુક હોય તે. કાંઈ બન્નેનો પક્ષ કરતો નથી પણ બન્નેના પૈસા ખાઈને કપટ કરે છે, કેટલાક એવા હોય છે કે, અધર્મના સંગી થતા નથી; પરંતુ એક બીજાના ઉપર જ્ય મેળવવાને ઇચ્છનારા રાજાઓ ધર્મ તથા અધર્મ એમ બન્ને પ્રકારથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. ૪ માટે તેમણે, તેવા ધર્મસ્થ સહાયને જે રૂચિ કરે હોય તેજ વાત પ્રકાશ કરવી, અને જે રૂચિ ન હોય, તે તેણે પ્રકાશ કરવી નહિ. ૫ ચાર પ્રકારના મંત્રીઓમાંથી જે વંશપરંપરાથી મંત્રી-પાણું કરતો આવેલો પુરૂષ હોય તે તથા સગાઈ સંબંધથી સહાય કરનારો હોય તે, એવા જાળમાન અને સહજ બન્ને ઉત્તમ મંત્રી સમજવા, પહેલો અને છેલ્લો અથવા સહાર્થ અને કૃત્રિમ, એ બન્ને નિરંતર શંકા કરવા જેવા છે. કેમકે, સહાર્થ જે બળવાન હોય છે તો પ્રથમ સહાય કરીને કૃણની વહેંચણી વખતે પોતેજ બધું લઈ જાય છે, તેમ કૃત્રિમને શત્રુ વધારે ધન આપે છે તો, તે કૃત્રિમ, પોતાના રાજાનો પક્ષ અધવચ્છોડી દે છે, તેમજ દુષ્ટ પ્રધાનનો નિગ્રહ કરવા વગેરે કાર્યમાં બીજા મંત્રીઓની સલાહ લીધા છતાં પણ તેનું કાર્ય પાંચે પ્રકારના મંત્રીઓની સમક્ષ કરવું નહિ. અર્થાત્ તે સર્વ પણ નિરંતર શંકા કરવા જેવા તો છેજ. ૬ રાજાએ મિત્રનું રક્ષણ કરવામાં અને કુમિત્રનો નાશ કરવામાં કોઈ વખત પ્રમાદ કરવો નહિ; કેમ કે, લોકો પ્રમાદવાળા રાજાનો પરાભવ કરે છે. ૭ દુર્જન પુરૂષ, સજ્જન થાય છે અને સજ્જન પુરૂષ, દુર્જન થાય છે; શત્રુ મિત્ર થાય છે અને, મિત્ર શત્રુ થઈ જાય છે. ૮ (માટે રાજાએ કાંઈ સ્થળમાં પણ સ્થિર વિશ્વાસ ન રાખીને કોણ, કિલ્લો અને સેના વગેરેનું રક્ષણ પ્રત્યક્ષ કરવું) કેમ કે, સર્વદા પુરૂષનું ચિત્ત એક સરખું રહેતું નથી, માટે તેના ઉપર કાંઈ વખત પણ સ્થિર વિશ્વાસ કોણ કરે ? માટે જે મુખ્ય કાર્ય હોય, તે પોતાની નજર આગળ થવા દેવું જોઈએ. ૯ કોઈ સ્થળમાં અત્યંત વિશ્વાસ રાખવાથી તે સમૂળો ધર્મ અને અર્થનો નાશ કરનારો થાય છે; તેમ સર્વત્ર અવિશ્વાસ રાખવાથી પણ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦ સર્વત્ર અત્યંત વિશ્વાસ રાખવાથી અકાળ મૃત્યુ થાય છે; અને વિશ્વાસ ન રાખવાથી પણ નાશ પમાય છે. જેના ઉપર વિશ્વાસ કરવામાં આવે છે તેની મરજી ઉપર, વિશ્વાસ રાખનારના જીવતરનો આધાર રહે છે. ૧૧ માટે હે તાત ! કાના ઉપર વિશ્વાસ કરવો અને કાના ઉપર શંકાયુક્ત થવું ? એ નીતિની સનાતન ગતિ સારી રીતે લક્ષમાં લેવી જોઈએ. ૧૨ પોતાના પછી જેને રાજ્યગાદી મળવાનો સંભવ હોય, તેનાથી નિરંતર શંકાયુક્ત રહેવું; કેમ કે વિદ્વાન પુરૂષો, તેમને અમિત્ર માને છે. ૧૩ જેના ખેતરમાં થઇને બીજાના ખેતરમાં પાણી જતું હોય, ત્યાં પ્રથમ ખેતરવાળાની ઇચ્છા ન હોય, તો પાણીનો બાંધ તૂટી શકે નહિ. અર્થાત્ કાંઈ મોટા તળાવનું પાણી પોતાનાં ખેતરોમાં આવી ન જાય માટે જે બાંધ બાંધ્યો હોય, તે બાંધને જે બાંધની પાસેના પહેલા ખેતરવાળો તોડે નહિ તો બધાં ખેતરમાં જોઈતું પાણી મળે, પણ તે, જે બાંધ તોડી નાખે તો પાણી ફરી વળવાથી બધાં ખેતરનો નાશ થઈ જાય. ૧૪ તેમ રાજ્યની સીમાનું રક્ષણ કરનાર સીમાનું બરાબર રક્ષણ કરે તો, પરરાજ્યના શત્રુઓ દેશમાં આવી શકે નહીં; પણ વેપારની ઉત્તમ વસ્તુઓ દેશમાં આવવાથી દેશ આબાદ થાય પરંતુ જે સીમાનું રક્ષણ ન કરે તો, શત્રુઓ દેશમાં પેશીને રાજ્યને હાનિ કરે. માટે જે સીમાપાળથી ભય ઉપજે એમ હોય તો તેને શત્રુ જાણવો. શત્રુને કોપ ઉત્પન્ન કરવો કે,

તેને શાંત રાખવો, એ સીમાપાળની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે માટે તેનો પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ. ૧૫ જે પુરૂષ, રાજ્યની વૃદ્ધિથી તૃપ્ત થાય નહિ, પણ ક્ષય થવાથી અત્યંત દીન થઈ જાય, તો તેને ઉત્તમ મિત્ર સમજવો: પણ જો તે ક્ષય થવાથી દીનતા ન પામતો હોય તો, તેને શત્રુ સમજવો. ૧૬ વળી રાજા જેને જોઈને એમ ધારતો હોય કે, મહારા અભાવથી (મહારા નાશ થવાથી) આનો પણ નાશ થાય એમ છે, તો જેમ પુત્ર પિતાનો વિશ્વાસ કરે તેમ, રાજાએ તે પુરૂષનો વિશ્વાસ કરવો. રાજાએ, પોતાની સત્તા વધવાની સાથે એવા મિત્રની સર્વ પ્રકારે વૃદ્ધિ કરવી. ૧૭ જે મિત્ર, ધર્મવાળાં કૃત્યમાં પણ રાજ્યને કલંક લાગતું જોઈને તેથી રાજાને અટકાવતો હોય, તેના ઉપર વિશ્વાસ કરવો; કેમ કે રાજ્યને કલંક લાગવાથી જે લય પામતો હોય, તેનામાં ઉત્તમ મિત્રનું લક્ષણ છે, એમ જાણવું, પણ જે રાજાનું કલંક જોવાને ઇચ્છા રાખે છે તે તેના શત્રુઓ જાણવા. ૧૮ જે મિત્ર આપત્તિ આવવાથી નિરંતર લય પામતો હોય અને સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી પણ જેની મતિ દોષ પામતી ન હોય, એવા મિત્રને આત્મસમાન મિત્ર જાણવો. ૧૯ જે પુરૂષનાં રૂપ, વર્ણ અને વાણી સુંદર હોય, જે, સહનશીલ અને ખીગતની આપાદી જોઈને કલેશ ન પામનારો હોય, જે કુળવાન અને કુળવાનને યોગ્ય ગુણોથી યુક્ત હોય, તેને રાજાથી ખીજ પદ્ધતિના પ્રધાન સમજવો. ૨૦ વળી જે, શુદ્ધિશાળી સ્મૃતિવાળો, નિપુણ, અને સ્વભાવિક રીતેજ સૌજન્ય ગુણવાળો હોય, જેને માન આપ્યું કે, ન આપ્યું છતાં પણ કોઈ વખત દૂભાય નહિ, એવો હોય, અને તે ગમે તો ઋત્વિક હો અથવા આચાર્ય હો અથવા અત્યંત સ્તુતિ કરવા યોગ્ય મિત્ર હો ! પણ તેનું ત્હારે, પરમ પૂજન કરીને (માન-સન્માન કરીને) ઘરમાં રાખવો યોગ્ય છે. ૨૧, ૨૨ તેને ત્હારે પરમ મંત્રરૂપ જાણવો અને ધર્મ * તથા અર્થનાં કાર્યમાં પ્રવૃત્તિરૂપ જાણવો. જેમ પિતાને વિષે વિશ્વાસ કરાય છે, તેમ તેના ઉપર ત્હારે વિશ્વાસ રાખવો. ૨૩ એક બાળકમાં, જે કે ત્રણ અધિકારી નીમવા નહિ, કેમકે, તેઓ એક ખીજનું કરેલું ઉથાપી નાખે છે. સદા એકજ વિષયમાં મનુષ્યોના મતભેદ પડે; એવો નિયમજ છે. અર્થાત્ એક અધિકારીના ગુણ-દોષ જાણવાને ખીજે અધિકારી નહિ, પરંતુ પોતાના ચારા (દૂતો) વડે તેમના ગુણ-દોષ જાણવા. ૨૪ જે માણસને કીર્તિ મુખ્યત્વે પ્રિય હોય, જેને નીતિની મર્યાદામાં રહેવાની ટેવ હોય, જે સમર્થ પુરૂષોની સાથે વૈર ન કરતો હોય, જે કોઈ પ્રકારનો અનર્થ ન કરતો હોય. ૨૫ જે, કામ, ભય, લોભ કે, ક્રોધથી ધર્મનો ત્યાગ ન કરનારો હોય, કાર્યમાં નિપુણ અને પોતાનું જોલેલું પરિપૂર્ણ કરવાનો જેનો સ્વભાવ હોય, તે ત્હારો પ્રતિનિધિ (એટલે પ્રધાન) અર્થ શકે. ૨૬ વળી કુળવાન, શીલવાળો, સહનશીલ બહાઈ નહિ મારનારો, શરો, સજ્જન, વિદ્વાન, કરવા ન કરવાના વિવેકમાં કુશળ, એવા ગુણવાળો જે પુરૂષો હોય, તેઓને ત્હારે પ્રધાન કરવા તથા સર્વ કર્મમાં તેમની યોજના કરવી તેઓનો આદરસતકાર કરવો અને રૂડી રીતે પગાર આપવો. ૨૭-૨૮ તથા સારી સહાય આપીને તેઓને યોગ્ય કાર્યમાં યોજના હોય તો, તે

* સાત પ્રકારના પ્રકૃતિઓ આ પ્રમાણે છે, -દુર્ગાધ્યક્ષ (કોટવાળ), બલ્લાધ્યક્ષ (સેનાપતિ) ધર્માધ્યક્ષ, રાજા, પુરોહિત, રાજવૈદ્ય, રાજકુળનો જોશી, એ સાત પ્રકૃતિઓમાં ધર્માધ્યક્ષ અને ધર્મ-પ્રકૃતિ જાણવો. તેમજ દ્રવ્યપ્રાપ્તિના આઠ માર્ગ છે. જેવા કે ખેતી, વેપાર, ગદ, સેતુ, હાથી પાળવા, ખાણ ખોદાવવી, કર લેવા અને નવાં ગામ વસાવવાં એ કામમાં યોજના તે અર્થ પ્રકૃતિ જાણવા.

કાર્ય સંપૂર્ણપણે અને સારી રીતે કરે છે. તેઓને મોટાં કર્મમાં યોગ્ય હોય તો, તેમાંથી બહુ કલ્યાણકારી ફળ પેદા થાય છે. ૨૯ તે સર્વ, એક બીજાની સ્પર્ધા કરીને કર્મ કરે છે; તથા અસ્પર્ધાનાં કાર્ય જોઈને અર્થ સિદ્ધ કરવામાં યત્ન કરે છે. ૩૦ જેમ મૃત્યુનો ભય રહે છે તેમ, સર્વદા ત્હારે, ત્હારા જ્ઞાતિ આંધવોથી ભય રાખવો કેમ કે, પાડોશના રાજ્યવાળા રાજાની પેઠે, ત્હારી રાજ્યસમૃદ્ધિ જોઈને તેઓ, તેને સર્વદા સહન કરી શક્તા નથી. ૩૧ સરળ અને ક્રામગણ સ્વભાવના, દાનશીલ, મર્યાદાશીલ, અને સત્યવાદી રાજાનો વિનાશ જોઈને જ્ઞાતિજન સિવાય, બીજા કોઈ ખુશી થતું નથી. ૩૨ તેમ જ્ઞાતિ વિનાના બીજા પુરૂષો પણ સુખકારક નથી. તેમ તેમની અવગણ પણ કરવી ઘટતી નથી. બીજા લોકો, પોતાની જ્ઞાતિનો ન હોય તેવા પુરૂષનો પરાભવ કરે છે. ૩૩ બીજાઓ જ્યારે તેનો તિરસ્કાર કરે છે ત્યારે જ્ઞાતિજન, તેને આશ્રય આપનાર થઈ પડે છે; કેમ કે જ્ઞાતિના પુરૂષો, પોતાની જ્ઞાતિના એકનો કાંઈએ તિરસ્કાર કર્યો હોય તો તે કાંઈ પણ પ્રકારે સહન કરી શક્તા નથી. ૩૪ ગમે તે તેના આંધવોએ તિરસ્કાર કર્યો હોય, તથાપિ એમ સમજે છે કે, એ તો આપણાજ તિરસ્કાર થયો. એ પ્રમાણે જ્ઞાતિમાં ગુણ અને અવગુણ બને છે. ૩૫ જ્ઞાતિ સિવાય બીજા કાંઈ મદદ પણ કરતો નથી કે નમસ્કાર પણ કરતો નથી; તે બને વાનાં જ્ઞાતિવર્ગમાંજ દેખાય છે, માટે જ્ઞાતિવર્ગ સારો છે અને માઠો પણ છે. ૩૬ માટે વાણી અને કર્મવડે જ્ઞાતિજનનું માન રાખવું તથા પૂજન કરવું, તેમજ તેમનું અને તેટલું પ્રિય કરવું પણ અપ્રિય તો કદાપિ કરવું નહિ. ૩૭ જાણે ઉપરથી તું, તેમનો વિશ્વાસ રાખતો હોય, તેવું દેખાડીને અંદરથી વિશ્વાસ ન રાખતાં તેઓ સાથે સર્વદા વર્તવું; કેમ કે, ગુણ સાથે મિશ્ર થયેલો દોષ નિરૂપણ કરીને દેખાડી શકતો નથી. ૩૮ સાવધાની રાખીને એ પ્રમાણે વર્તનારા પુરૂષના શત્રુઓ પણ પ્રસન્ન થાય છે અને તેના મિત્ર થાય છે. ૩૯ જે પુરૂષ પોતાના જ્ઞાતિ અને સંબંધીના સમુદાયમાં મિત્રોમાં અને શત્રુઓમાં નિરંતર એ પ્રમાણે વર્તે છે. તેનો યશ ધણા કાળ સુધી સ્થિર થાય છે. ” ૪૦

य एवं वर्तते नित्यं ज्ञातिसंबन्धिमंडले ।

मित्रेष्वमित्रे मध्यस्थे चिरं यशसि तिष्ठति ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
अज्ञीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

અધ્યાય ૮૧ મો-શ્રીકૃષ્ણ અને નારદનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ एवमग्राह्यके तस्मिन् ज्ञातिसंबन्धिमंडले ।

मित्रेष्वमित्रेष्वपि च कथं भावो विभाव्यते ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ એ પ્રમાણે જ્ઞાતિ અને સંબંધીઓનો સમુદાય વશ કરવાને અશક્ય છે અને જ્યારે તેઓ માંહોમાંહે સ્પર્ધા કરતા હોય ત્યારે તેમાંથી એકનો આદર કરવાથી બીજાનો કોપ થાય. એ રીતે થવાથી જે મિત્ર હોય તે પણ શત્રુ થાય. ત્યારે તે સર્વનાં મિત્ર શી રીતે વશ કરવાં તે કહો ? ” ૧ બીજા કહે છે:—“ આ સ્થળે પણ શ્રી

કૃષ્ણ અને દેવર્ષિ નારદના સંવાદના પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપું છું તે સાંભળ. ૨ વાસુદેવ કહે છે:—“ હે નારદ ! જે મિત્ર ન હોય તેને પરમ ગુણ વાર્તા કહેવી ઘટતી નથી; મિત્ર છતાં મૂર્ખ હોય તેને પણ કહેવી ન જોઇએ; તેમ પડિત છતાં જે મનને વશમાં રાખી ન શકતો હોય, તેને પણ કહેવી ઘટતી નથી. ૩ હે નારદ ! હે સ્વર્ગમાં ગમન કરનાર ! એટલા માટે તમારી મિત્રતા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને, હું તમને કાંઇક કહેવાને ઇચ્છું છું; કેમ કે, જે કાંઇ પૂછવું જોઇએ તે સામાનું તમામ શુદ્ધિબળ બળ્યા પછીજ પૂછવું જોઇએ. ૪ હું ઇશ્વરપણાનું કથન કરવાવડે જ્ઞાતિજનનું દાસત્વ દરતો નથી; પણ મને જે ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાંથી અર્ધોઅર્ધ જ્ઞાતિજનને આપીને તથા તેમનાં કટુવચનની ક્ષમા કરીને, તેમનું દાસત્વ કરું છું. ૫ પરંતુ જ્ઞાતિજન, જેમ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી અરણીનું મથન કરે તેમ, મારા હૃદયનું મથન કરે છે. વાણીવડે તેઓ, જે કડવાં વચન બોલે છે તે મને નિરંતર બાળ્યા કરે છે. ૬ એટલે જેમ અફૂર કહે છે કે, આહુકના સ્નેહથી કૃષ્ણ, મારો દ્વેષ કરે છે; અને આહુક કહે છે કે, અફૂરના સ્નેહથી કૃષ્ણ, મારો દ્વેષ કરે છે, સંકર્ષણ (બળરામ) માં હમ્મેશાં બળ રહેલું છે. ગદમાં સુકુમારપાણું રહેલું છે, પ્રહુન્ન, રૂપવડે મદવાળો છે, તેથી હે નારદ ! હું સહાય વિનાનો છું. ૭ હે નારદ ! અંધક, વૃષ્ણ વગેરે બીજા બધા યાદવો નિરંતર ઉદ્યોગથી સંપન્ન છે, માટે તેઓ બળવાન છે, મોટા ઉત્સાહવાળા છે અને ઘણા ભાગ્યવાળા છે, જેઓની સહાયમાં તેઓ, ન હોય તે નાશ પામે અને જેઓના પક્ષમાં તેઓ હોય, તેઓને સર્વ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮ પણ તે બંનેમાંથી એક પક્ષમાં હું મળી શકતો નથી કેમ કે, તેમ કરવાથી બીજા પક્ષવાળાનો મારા ઉપર કોપ થાય. હવે બંને કુળવાળા પરસ્પર યુદ્ધ કરે છે, તેમાં જો હું મધ્યસ્થ થઇને તેમને વારવા જાઉં તો, જેમ બે પાડા લડતા હોય, તેમની વચ્ચે પડનારનો નાશ થાય છે તેમ, મારો પણ નાશ થાય છે, એથી મોટું દુઃખ કયું છે ? જો તે બંનેમાંથી એકનો પક્ષ ન કરતાં હું, મધ્યસ્થ રહું તો તે બંને પક્ષવાળા મને શત્રુ ધારે છે, એથી પણ મોટું દુઃખ કયું છે ? હે મોટી શુદ્ધિવાળા નારદ ! માટે જુગાર રમનારા બે ભાદ્યોની માતાની પેઠે, મારે હવે એકનો જ્ય અને બીજાનો પરાજય ઇચ્છવો પડે છે. હે નારદ ! આ રીતે બંને પ્રકારથી હું, કલેશ પામું છું, માટે મારું અને મારા જ્ઞાતિ સંબંધીઓનું જે રીતે શ્રેય થાય, તે રીતે મને કહેવું ઘટે છે.” ૯-૧૧ નારદ કહે છે,—“ હે કૃષ્ણ ! આપત્તિઓ બે પ્રકારની છે, એક બહારની અને બીજી અંતરની. તેમાં બહારની આપત્તિઓ બીજા લોકથી ઉત્પન્ન થાય છે અને અંતરની આપત્તિઓ પોતાની ભૂલથી અથવા જ્ઞાતિજનોથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨ હે કૃષ્ણ ! તેમાં પોતાના કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી આ જે આપત્તિ તમને નડે છે, તે અંતરની આપત્તિ છે; કેમ કે, તે અફૂર અને ભોળથી ઉપજેલી છે તથા તે સર્વે તેના વંશજ છે. ૧૩ પ્રથમ તમે અર્થના હેતુથી કે, કોઈ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાના હેતુથી કે, કોઈ કડવી વાણી સાંભળીને ઉપજેલા ક્રોધથી પોતાને મળેલું ઐશ્વર્ય બીજાને આપ્યું. ૧૪ હવે તે ઐશ્વર્યનાં મૂળ ઉડાં ચોટ્યાં અને તેનું પ્રક્ષ થયું અને વળી તે ‘ જ્ઞાતિ ’ એવા શબ્દથી સહાયતા પામ્યું; હવે જેમ એકિલું અન્ન હોય, તેમ તમારાથી તે પાછું લઇ લેવું શક્ય નથી. ૧૫ બહુ અને ઉત્તરેનું રાજ્ય તમારાથી કોઈ પ્રકારે પાછું લઇ શકવાનું નથી. હે કૃષ્ણ ! તેમાં વળી જ્ઞાતિમાં ભેદ થવાના ભયથી તમે, વિશેષ કરીને લાઇ શકવાના નથી.

૧૬ કદાચિત્ મહા દુષ્કર કર્મ કરીને, મોટા પ્રયત્નથી તમે તે રાજ્ય લઇ શકો-તમારો પ્રયત્ન સિદ્ધ થાય, તોપણ તેમાં શું ? તેમાંથી કાં તો મોટો ક્ષય નિપજે, મોટો ખર્ચ થાય કે, પુનઃ તે રાજ્યનો નાશ થાય. ૧૭ માટે હવે તો લોહા વગરનું, કામળ અને હૃદયને કાપનાર, એવું હથિયાર લઇને તેઓની રીસ મટાડીને અને પ્રીતિ સંપાદન કરીને તેઓની જીભ ખેંચી કાઢો; અર્થાત્ તેઓને તમારાથી વિરૂદ્ધ બોલતા બંધ કરો.” ૧૮ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, “હે મુનિ ! હું, જે હથિયારથી તેઓની રીસ મટાડીને અને પ્રીતિ સંપાદન કરીને તેમને વિરૂદ્ધ વચન બોલતા બંધ કરુંઃ એવું કામળ અને લોહા વગરનું હથિયાર શી રીતે ઓળખી શકું ?” ૧૯ નારદ કહે છેઃ “શક્તિ પ્રમાણે તેઓને નિરંતર બોજન કરાવવું, સહનશીલતા રાખવી, સરળતા રાખવી, કામળ સ્વભાવ રાખવો, તથા જેની જેવી યોગ્યતા, તે પ્રમાણે તેઓનો આદર-સત્કાર કરવો એ લોહા વગરનું શસ્ત્ર બાળ્યું. ૨૦ વળી પોતાની જાતિના લોકો, કડવાં તથા હલકાં વચન બોલવાની ઈચ્છાવાળા થાય, ત્યારે તમારે મિષ્ટ વાણીવડે તેમનાં વચનને, દુષ્ટ નિશ્ચયવાળા હૃદયને અને નકારા સંકલ્પવાળાં તેમનાં મનને શમાવવાં. ૨૧ જે, મહાપૂરૂષ હોતો નથી, જેણે, મનને જીત્યું નથી અને જે, સહાય વિનાનો છે, તે મોટી ધુસરી ઉપાડી શકતો નથી; પણ તમારે તે ખાંધ ઉપર લઇને વહન કરવી ઘટે છે. અર્થાત્ ક્ષમાવડે તે સર્વ સહન કરવું જોઈએ. ૨૨ જ્યાં સુધી રસ્તો સમાન હોય, ત્યાં સુધી તો બિનાશી ગમે તેટલો ભાર પણ ખેંચી જાય છે, પણ જ્યાં અધરો રસ્તો આવે છે ત્યારે ખેંચી ન શકાય તેવા ભારને ઝેરાવર અને જાતવાન બળદજ ખેંચી શકે છે. ૨૩ હે કેશવ ! જ્ઞાતિ જનમાં કલહ પેસવાથી સર્વ સમુદાયનો વિનાશ થશે અને તમે સર્વ સમુદાયમાં મુખ્ય છોઃ માટે જેમ તમારા આશ્રયથી આ સમુદાય નાશ ન પામે તેમ કરો ! ૨૪ જ્ઞાનવાન પુરૂષમાં જે ગુણ રહેલો છે, તે જુદા અને ક્ષમા વિના બીજા કશામાં રહેલો નથી, તેમ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને ધનનો ખર્ચ કરવો. એ એ સિવાય પણ બીજા કશામાં રહેલો નથી. ૨૫ પોતાના પક્ષની ઉન્નતિ થાય તેમ કરવું તે સાબાલી આપનારું, યશ આપનારું, અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારું છે; માટે હે કૃષ્ણ ! જે રીતે કરવાથી જ્ઞાતિ-જનનો વિનાશ ન થાય તેમ કરો. ૨૬ હે પ્રભો ! ભાવિ-સમયમાં શું બનશે ? તથા તેવો કાળ પ્રાપ્ત થયે શું કરવું ? તે, તેમજ પાડગુણ્ય (રાજનીતિના છ ગુણો)ની યોજના કરવાવડે શત્રુ રાજ ઉપર ચઢાઇ કરવી અથવા દેશ જીતવા નીકળવું, તે પણ તમારાથી અજ્ઞ-પ્યું નથી. ૨૭ હે મહાબાહો ! યાદવ, કુકુર, બોજ, સર્વ અંધક, વૃષ્ણિઓ તથા સઘળા લોક અને લોકના ઈશ્વરો પણ તમારા વિષે આસક્ત છે. હે માધવ ! ઋષિઓ, પણ તમારી જુદાં ઉપાસન કરે છે. ૨૮ તમે સર્વ લોકના ગુરુ છો તથા ભૂત-ભવિષ્ય વગેરે સર્વનું તમને જ્ઞાન છે. યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તમારો આશ્રય પામીને યાદવો, સુખથી વૃદ્ધિ પામે છે.” ૨૯

ત્વં ગુરુઃ સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્રિષે ત્વં ગતાગતમ્ ।

ત્વામાસાઘ યદુઃક્રેષ્ટમેધંતે યાદવાઃ સુખમ્ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामुदेवनारद
संवादोनाम गुर्जरभाषायां एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

અધ્યાય ૮૨ મો-કાલકવૃક્ષીય મુનિનું આખ્યાન.

મીઞ્મ ઉવાચ ॥ एषा प्रथमतो वृत्तिर्द्वितीयां शृणु भारत ।

યઃ કશ્ચિજ્ઞનયેદર્થે રાજા રસ્યઃ સદા નરઃ ॥ ૧ ॥

મીઞ્મ કહે છે:-“ હે ભારત ! પ્રધાનોને મિષ્ટાન્ન જમાડવાં, સહનશીલતા રાખવી, સરળતા રાખવી, એ વગેરેથી સન્માન કરવાનું મેં તને કહ્યું છે, એ પ્રથમ આચરણુ છે. હવે હું તને બીજું આચરણુ કરવાનું કહું તે સાંભળ. જે કોઈ પુરૂષ, રાજના ભંડારમાં વધારો કરે તે પુરૂષનું રાજ્ય, નિરંતર રક્ષણ કરવું જોઈએ. ૧ વળી પોતાનો સેવક હોય અથવા સેવક ન હોય પણ જે માણસ, રાજના ભંડારમાંથી પ્રધાન કે, અધિકારી ધન લઈ જતો હોય, અને એ રીતે રાજના નાશ પામતા ભંડારને, જોઈને તે વાત રાજને જાહેર કરે, તો હે યુધિષ્ઠિર ! રાજ્ય, તેનું તે કહેવું એકાંતમાં સાંભળી લેવું જોઈએ, અને પ્રધાનોથી તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. કેમ કે, હે ભારત ! જે અમાત્યો, રાજના ધનનું હરણુ કરે છે તે તેના ધણા ધનનો નાશ કરે છે. ૨,૩ અને રાજના ભંડારનો નાશ કરનારા તેઓ, સર્વ એકઠા મળીને રાજના ધન-ભંડારનું રક્ષણ કરનારને પીડા કરે છે; અને એ રીતે રાજના ભંડારનું રક્ષણ કરનાર મનુષ્ય, જે રાજ તરફથી રક્ષણ ન પામે તો નાશ પામે છે. ૪ આ વિષે કાલકવૃક્ષીય મુનિએ, કાશ્યપદેશના રાજને જે કહ્યું હતું તે સંખધી પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણુ આપું છું તે સાંભળ. ૫ અમે સાંભળ્યું છે કે, કાશ્યપ દેશના રાજ ક્ષેમદર્શી પાસે એક વખત કાલકવૃક્ષીય મુનિ ગયા હતા. તે મુનિ, એક કાગડાને પાંજરામાં ઘાલીને પ્રધાનોના દોષ રાજને દેખાડવાના હેતુથી ઉઘોગી થઈને ક્ષેમદર્શી રાજના સમગ્ર દેશમાં વારંવાર ફરતા હતા. ૬,૭ તે બોલતા હતા કે: “ હે લોકા ! તમે કાકવિદ્યા શીખો ! કેમ કે, મારો કાગડો ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યની તમામ વાત કહે છે ? ” ૮ એ પ્રમાણે ધણા પુરૂષોને લઈને તે મુનિ, દેશમાં ફરતા હતા અને તેમાં તેણે, રાજ્યે નીમેલા સર્વ અધિકારીઓનાં રાજનું ધન હરણુ કરવારૂપ પાપ કર્મ જોયાં. ૯ તે રાજના દેશમાં થતી તમામ ખટપટો જાણી તથા તે તે સ્થળમાં રાજ્યે કરાવેલા રાજસેવકો, જે દ્રવ્ય મારી ખાતા હતા તે પણ જાણ્યું. ૧૦ પછી પ્રશંસા કરવા યોગ્ય આચરણુવાળા તે મુનિ “ હું સર્વજ્ઞ છું ” એમ બોલતા બોલતા, કાગડાને લઈને રાજને મળવા ગયા. ૧૧ તે મુનિ, રાજસભામાં કાશ્યપેશ્વરની પાસે આવીને અલંકારયુક્ત બેઠેલા અમાત્યને કાગડાના વચન ઉપરથી કહેવા લાગ્યા કે, “ અમુક જગ્યોએથી તેં આટલું ધન ચોર્યું છે, અને તે વાત અમુક અમુક જાણે છે કે, તેં રાજના ભંડારમાંથી ધન લીધું છે. એ પ્રમાણે આ કાગડો કહે છે માટે ઉતાવળે તે વાતની તપાસ કરો. ” ૧૨,૧૩ તેજ પ્રમાણે બીજા પણ જે રાજદ્રવ્ય ખાઈ જનારા હતા, તેમને પણ કહ્યું કે: “ આ કાગડાનું વચન અસત્ય હોય, એમ કોઈ જગ્યોએ સાંભળવામાં આવ્યું નથી. ” ૧૪ હે કૌરવના ધુરંધર ! તેનું આવું વચન સાંભળીને કલંકયુક્ત થયેલા તે સર્વ રાજસેવકોએ, રાત્રે કાગડો ઉઘી ગયો હતો ત્યારે અધારામાં તેને તીર મારીને વીંધ્યો. ૧૫ બીજે દિવસે સવારમાં તે મુનિએ પાંજરામાં બાણ વડે ભેદાયલા કાગડાને જોઈને ક્ષેમદર્શી રાજને કહ્યું કે: “ હે રાજન ! તમે સર્વના ઈશ્વર છો અને પ્રાણુ તથા ધનના સ્વામી છો. હું, તમારી પાસેથી અભયદાનની

યાચના કરે છે, કેમકે, મિત્રના અર્થે મનમાં અત્યંત સંતાપ પામીને તમારી પાસે સંપૂર્ણ ભક્તિથી આવ્યો છું. ૧૬,૧૭ માટે તમારી આજ્ઞા હોય તો, તમારા હિતનું વચન તમને કહું. જેમ જાતવાન અશ્વને સારથી સમજાવે છે તેમ, તમને મિત્ર જાણીને, તમારું ધન હરાવું દેખીને જે ખમી ન શકતો હોય તે અતિ ક્રોધવાળો થઈને અને તેથી બળાતકારે પ્રેરાઈને તમારા હિતના અર્થે જે કાંઈ વચન બોલે, તેવા પુરૂષના વચનની, તમારા સરખા સ્નેહવાળા, પોતાની મહત્તાને જાણનારા, ઐશ્વર્યની ઇચ્છા રાખનારા અને આખાદી ઇચ્છનારા પુરૂષે, ક્ષમા કરવી ઘટે છે. ” ૧૮,૧૯ તે સાંભળીને રાજાએ, ઉત્તર આપ્યો કે: “તમે મને જે કાંઈ કહેશો તે સાંભળીને પોતાનું હિત ઇચ્છતો હું, તે વચનની ક્ષમા કેમ નહિ કરું વા? ૨૦ હે બ્રાહ્મણ! હું, તમારા આગળ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, તમે જે વચન મને કહેશો તે હું કરીશ, માટે હે વિપ્ર! તમે જે કહેવા ઇચ્છતા હો તે કહો. ” ૨૧ મુનિ કહે છે—“ તમારા રાજ્યમાં પાપકર્મ કરનારા તથા પાપકર્મ નહિ કરનારા કોણ કોણ છે? તથા તમારા સેવકોમાં તમને શા શા ભય છે? તે સર્વ જાણીને હું, તમારા ઉપર પ્રીતિ હોવાથી સર્વ વર્તમાન તમને વિદિત કરવાને આવેલો છું. ૨૨ આચાર્યોએ રાજાનું સેવન કરનારાઓનો દોષ તો પ્રથમથીજ કહેલો છે; કેમકે, રાજાનું સેવન કરનારાઓની અવગતિ-આઓના જેવી પાપરૂપ ગતિ થાય છે. ૨૩ જેઓનો રાજાની સાથે સમાગમ છે, તેઓનો સર્પોની સાથે સમાગમ છે, એમ જાણવું; કેમકે, રાજાને મિત્ર ધણા હોય છે, તેમ દુશ્મન પણ ધણા હોય છે. તેથી રાજાનું સેવન કરીને જીવિકા યજ્ઞાવનારને ભય છે, એમ કહેલું છે. હે રાજા! તેજ પ્રકારે તેઓને રાજાથી પણ એક મુહૂર્તમાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૪,૨૫ રાજાની સેવા કરનારે અત્યંત પ્રમાદ કરવો યોગ્ય નથી; માટે જે પોતાનો અભ્યુદય ઇચ્છતો હોય તેણે, કોઈ પણ પ્રકારે રાજાસેવામાં પ્રમાદ કરવો નહિ. ૨૬ પ્રમાદ કરવાથી રાજા, તેણે (પ્રમાદ કરનારા સેવકે), કરેલા બધા ઉપકાર ભૂલી જાય છે અને દ્રેષ કરે છે. જ્યાં રાજા, દ્રેષ કરવા લાગ્યો એટલે જીવતરનો અંત આવે છે. જે મનુષ્ય, પૂરે-પૂરો પ્રવીણ ન હોય પણ ગાફલ હોય અને જે રાજાની સેવા કરવા જાય, તો જેમ પ્રદીપ્ત થયેલા અમિત્ર પાસે બેસનાર ગાફલ માણસ બળી જાય છે, તેમ નાશ પામે છે. ૨૭ માટે રાજાને ક્રોધ પામેલા સર્પ સમાન માનીને, પોતાનો પ્રાણ તથા ધનનો માલિક માનીને અને જીવતરની આશા છોડીને મનુષ્યે, નિરંતર ધણા યત્નથી સેવવો. ૨૮ રાજાને સેવનારા પુરૂષે, રાજાના દુર્વચનથી શંકા રાખવી, તેમજ રાજાની ઉભા રહેવાની રીતિ, ઉપર રહીને જોવાની રીતિ, બેસવાની રીતિ, શરીરના ચાળા અને શરીરનાં ચેષ્ટિત, એ સર્વે વિલક્ષણ જોઈને પણ શંકા રાખવી. ૨૯ જે રાજાને પ્રસન્ન કરી શકાય તો, તે પ્રસન્ન કરેલા દેવ-તાની પેઠે, સર્વ અર્થ સિદ્ધ કરી આપે છે: તથા જે ક્રોધ પામે તો અમિત્રા પેઠે, મૂળ સહિત બાળી નાંખે છે. ૩૦ હે રાજા! એ પ્રકારે મયાસુરે નીતિ કહેલી છે, અને તે ખરી પણ છે. હવે હું, પણ તારો મોટો અર્થ (કાર્ય) વારંવાર કરીશ. ૩૧ મારા સરખો અમાત્ય આપત્તિકાળમાં જીવિથી સલામ કરી શકે છે. હે રાજા! મારો કાગડો પણ યથાર્થ કાર્ય કરનારો હતો, તેમ હું પણ છું. ૩૨ (પણ તમારા પ્રધાનોએ, પોતાના દોષ ઉધાડા થવાથી, જેમ તેને માર્યો તેમ, મને પણ મારશે, એમ હું તર્ક કરું છું.) હવે એ કામમાં મારે તમારી નિંદા કરવી યોગ્ય નથી અથવા જેઓને તમે પ્રિય છો, તે પણ નિંદા

કરવા યોગ્ય નથી; પણ તમારું હિત કરનારા કોણ છે? તથા અહિત કરનારા કોણ છે, તેઓને તમારે ઓળખવા જોઈએ. તમારે પરાક્ષ શુદ્ધિવાળા થવું ધટવું નથી. ૩૩ તમારા ઘરમાં જે પુરૂષો, પ્રાણીઓનું અકલ્યાણ ઇચ્છનારા તથા તમારું ધન ગ્રહણ કરવામાં તત્પર થઈને વસે છે, તેમણે મારી સાથે વૈર કરેલું છે. ૩૪ જે માણસ તમારો નાશ થવાથી તમારી પછી તમારી રાજ્યગાદી મળવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે માણસ આવા તમારા ઘરના પુરૂષો સાથે સંધિ કરીને પોતાના કાર્યમાં સિદ્ધ થાય, બીજે પ્રકારે સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. અર્થાત્ તમારા ચાકર, નોકર, રસોઇઆ વગેરેની સાથે મમલત કરીને વિષ આદિથી તમારો નાશ કરે, પછી આયુષ્ય હોય તો, તમે ઉગરો. ૩૫ હે રાજન્ ! તેઓનાજ ભયથી હું હવે અહીંથી બીજા જગ્યાએ જઈશ. હે રાજન્ ! તેમણે તો તે બાણ મારા ઉપરજ તાક્યો હતો, પણ તે કાગડા ઉપર પડ્યો. તાત્પર્ય કે, તેઓ કાગડાની પેઠે, મારી પણ અવસ્થા કરશે. ૩૬ કપટપ્રપંચ કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષોએ જેને કાંઈ કરવાની ઇચ્છા નથી એવા મારા કાગડાને મારી નાંખાવ્યો છે; હે રાજન્ ! તે મેં, તપવડે વિશાળ થયેલાં નેત્રવડે જોયું. ૩૭ જાણે મોટા વૃક્ષ, પાષાણુ અને કાંટાવાળી તથા સિંહ અને વાઘથી સમાકુલ અને કોઈથી ન જવાય એવી અને ન સહન કરાય એવી હિમાલયની ગુફાથી હું બચી ગયો છું. ૩૮ અનેક મત્સ્ય, મધર, ગ્રાહ અને તિમિંગલ મત્સ્યના સમુદાયથી યુક્ત, તારા રાજ્યરૂપી નદી, પોતાનું મૃત્યુ સંપાદન કરનાર મૂર્ખ કાગડારૂપી સહાયથી હું, તરી ગયો છું. ૩૯ અંધકારમય કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવો હોય તો, અગ્નિનો પ્રકાશ લઈને તેમાં પ્રવેશ કરી શકાય તથા જળમધ્યે દુર્ગ હોય તો, તેમાં વહાણમાં ભેરીને જઈ શકાય, પરંતુ રાજ્યરૂપી કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવાનો ઉપાય પડિતો જણાતા નથી. ૪૦ તમારું રાજ્ય કપટરૂપ અને અંધકારયુક્ત તથા તેથી મહાગલત છે. એ રાજ્યમાં તમારે પણ વિશ્વાસથી રહેવું શક્ય નથી તોપછી મારે રહેવું ક્યાંથી અને ? ૪૧ એટલા માટે આ સ્થળમાં વાસ કરવો યોગ્ય નથી કેમ કે, સારું અને નરતું બન્ને અહીં સરખાં છે. આ સ્થળમાં સત્કર્મ કરનારનો તથા દુષ્કર્મ કરનારનો એક સરખોજ વધ થાય છે, એમાં સંશય નથી. ૪૨ દુષ્કર્મ કરનારનો વધ કરવામાં આવે તે તો ન્યાય છે, પણ સત્કર્મ કરનારનો વધ કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય નથી; માટે આ દેશમાં હવે લાંબો વખત રહેવું યોગ્ય નથી, પણ જે ડાહ્યો હોય, તેણે તો અહીંથી ચાલ્યા જવું ઘટે છે. ૪૩ જેમ ધણુ વમળવાળી સીતા નામે નદીમાં ગમે તે નાવ હોય, પણ ભાગીજ જાય છે, તેમ હું આ તમારા રાજ્યને પણ તેવુંજ સમજું છું. ૪૪ આ રાજ્ય સર્વનો નાશ કરનાર પારધીના ફાંસા જેવું છે. હે રાજન્ ! તું મધુપાન કરીને પડવારૂપ છે અથવા વિષસહિત ભોજનરૂપ છે. તારી સ્થિતિ અસત્ પુરૂષના જેવી જણાય છે, સત્ પુરૂષોના જેવી જણાતી નથી. હે રાજન્ ! તું સર્પથી વીંટાએલા કૂવા જેવો છે. ૪૫ હે ભૂપાળ ! મધુર જળથી ભરેલી, મોટા તરંગથી ઉછળતી, જેનો ઘાટ દુઃખવડે ગમન કરવા જેવો છે એવી, કેરડાનાં છૂંપણાવાળી તથા નેતરના વેલાવાળી નદી હોય, તેવો તું છે. ૪૬ કૂતરાં, ગીધ, અને શિયાળના ટાળામાં ભજોલો રાજહંસ હોય, તેવો તું છે. ૪૭ જેમ મોટા વૃક્ષનો આશ્રય કરીને સડાં લાકડાં અને ઘાસ વગેરેનો મોટો સમુદાય તેની (વૃક્ષની) આસપાસ જામે છે, અને વીંટી લે છે તથા અસહી-મૂળ વૃક્ષ કરતાં પણ વધી જાય છે. ૪૮ પછી તેજ ભયાનક બળતણવડે

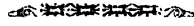
હરણુ કાવામિ ઉત્પન્ન થઇને તે વૃક્ષસુદ્ધાં પોતાનો નાશ કરીને ચારે બાજુ પ્રસરે છે, તેમ હે રાજન્ ! તું વૃક્ષરૂપ છે અને તારા પ્રધાનો તે સૂકા બળતણુ રૂપ છે, તેમની તારે તજવીજ કરવી જોઇએ. ૪૯ કેમ કે, તેં, તેઓને પ્રધાનાદિક પદ આપ્યાં છે અને તેઓનું પાલન કર્યું છે, તેમ છતાં પણ તમારી સાથે કપટ કરીને તમારા હિતનો નાશ કરે છે. ૫૦ જે ધરમાં સાપ હોય, તેમાં રહેનાર મનુષ્યની પેઠે અથવા કાંઈ વીર પુરૂષની સ્ત્રીના ધરમાં જર પુરૂષ રહે તેની પેઠે, પ્રાણુ ખોવાના સ્થળમાં-તમારા ધરમાં તમારું તથા તમારી સાથે રહેનારાઓનું આચરણ જાણવાના હેતુથી શંકા કરતો અને ગફલત રાખતો રહ્યો. ૫૧ મારે એમ જાણવાની આભલાપા હતી કે, આ રાજા જીતેન્દ્રિય છે કે, કેમ ? એણે, કામાદિ છ અંતરના શત્રુઓને જીત્યા છે કે, કેમ ? પ્રધાનો વગેરેને રાજા પ્રિય છે કે, કેમ ? રાજાને પ્રજા પ્રિય છે કે, કેમ. ? પર હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! એવી રીતે તમારા સંબંધી જાણવાની ઇચ્છાથી હું, તમારી પાસે આવ્યો હતો. તેમાં જેમ ભૂખ્યાને ભોજન પ્રિય લાગે તેમ, તમે તો મને પ્રિય લાગો છો; પણ જેને તૃપ્ત ન હોય તેને જેમ પાણી પ્રિય લાગે નહિ તેમ, તમારા પ્રધાનો મને પ્રિય લાગતા નથી. ૫૩ કેમ કે હું, તમારો અર્થ સુધારનારો છું, એટલા ઉપરથીજ તેમણે, મારામાં દોષનો આરોપ કર્યો છે, બીજું કાંઈ કારણ નથી; એ વિષે મારા મનમાં કાંઈ પણ સંદેહ નથી. ૫૪ યદ્યપિ મેં, તેઓનો કાંઈ દ્રોહ કર્યો નથી તથાપિ “ આ અમારો દ્રોહ કરનારો છે ” એ રીતે તેઓ મારામાં દોષ જુએ છે માટે આહં રહેવું ઉચિત નથી; જેનું ચિત્ત દોષ પામ્યું છે એવો શત્રુ, કદાપિ સ્નેહ દેખાડતો હોય, તોપણ વાંસામાં લાકડી મારીને કાપાવેલા સર્પની પેઠે, તેનો ભય રાખવો જોઇએ. ” ૫૫ આ સાંભળી રાજા કહે છે કે:-“ તમને હું અત્યંત દ્રવ્ય આપીશ તથા તમારો અત્યંત સત્કાર કરીશ; અને હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ ! એ પ્રમાણે મારા તરફથી પૂજન પામીને તમે, હવેથી મારા ધરમાં રહો એમ હું ઇચ્છું છું. ૫૬ હે બ્રાહ્મણ ! જેઓ તમને અહીં જોવાને રાજી ન હોય, તેઓને મારા ધરમાંથી કાઢી મૂકીશ અને તેઓ હવે પછી શું કરે છે તે પણ તમારે જાણીને મને કહેવું જોઇએ. ૫૭ હે ભગવન ! મેં દંડ ધારણ કર્યો છે, પણ જેની રીતે ધારણ કરવાથી તે ઉત્તમ કહેવાય અને હું, જે કૃત્ય કરું છું તે પણ જેની રીતે કરવાથી ઉત્તમ કર્યું કહેવાય; તે રીતે વિચાર કરીને જેથી મારું કલ્યાણ થાય, તેવી મારો યોજના કરો. ” ૫૮ મુનિ કહે છે,-“ મારો કાગડો મારી નાખ્યો તે દોષ દેખાડીને એક એક અમાત્યને તેની પદવીથી દૂર ખસેડીને નિર્બળ કરી નાખ્યો અને પછી કાગડાને મારવારૂપ કારણ જાણી કાઢીને તેમને એક એકને મારી નાખ્યો. ૫૯ તેમને એકાએક સામંતાજ નાશ કરવા નહિ, કેમકે, એક જાતના દોષવાળા ધણા જાણુ એકઠા મળીને મંત્રભેદ થવાના ભયથી (છૂપી મસલત ઉઘાડી થવાના ભયથી) કઠિન કંટક સરખાને પણ ચોળી નાખે, તો પછી મારા સરખા કામળ મનુષ્યોને ચોળી નાખે, એમાં શું અર્થ છે ? એટલા માટે હે રાજન્ ! હું, તમને એક એકને નાશ કરવાનું કહું છું. ૬૦ અમે બ્રાહ્મણજ કે નહિ ? અમારો દંડ ધણો કામળ અને અમે સ્વભાવે અત્યંત દયાળુ, માટે તમારું, બીજાઓનું અને પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છીએ છીએ. ૬૧ હે રાજન્ ! હું તમારા સંબંધમાં છું, એમ કાંઈ જાણુએ કહેતો નથી, પણ હું તો “ કામજીવી ” નામે મુનિ છું, એમ સર્વત્ર કહું છું. ૬૨ હે મહારાજ ! તમારા પિતા મરણુ.

પામ્યા અને તમારૂં રાજ્ય થયું, તેમાં તમારા પિતાનો જે મિત્ર માન પામેલો અને સત્ય પ્રતિષ્ઠાવાળો હતો તે મૃત્યુ પામ્યો. ૬૩ ત્યારે મેં, પણ સર્વ અભિલાષાઓનો ત્યાગ કરીને તપ કરવા માણ્યું. પરંતુ તમારા પ્રત્યેના મારા સ્નેહથી આટલું પણ મારે કહેવું યોગ્ય હતું કે, જેથી પુનઃ તું ભુલાવામાં ન પડે. ૬૪ સુખ અને દુઃખ, અને દીઠા છતાં અને દૈવયોગથી રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા છતાં, તે રાજ્ય અમાર્યો ઉપર આધાર રાખનારૂં છે, એમ જાણીને પણ હે રાજન્ ! તું કેમ પ્રમાદ રાખે છે. ?” ૬૫ પછી પુરોહિતના કુળમાં ઉત્તમ બ્રાહ્મણ પ્રાપ્ત થયો એટલે રાજાના ગૃહમાં અત્યંત મંગળ પાઠ થવા લાગ્યા. ૬૬ કલક-વૃક્ષીય મુનિએ, કાશ્યપ દેશના રાજાને સાર્વભૌમ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવી, તેનો યશ વિસ્તારીને ઉત્તમ યજ્ઞોથી યજ્ઞન કરાવ્યું. ૬૭ હે ભારત ! કાશ્યપ દેશના રાજાએ, પણ તેનું હિતકારક વચન સાંભળીને પૃથ્વીમાં જ્ય મેળવ્યો તથા તેણે જે પ્રમાણે કહ્યું તે પ્રમાણે કર્યું.” ૬૮

હિતં તદ્વચનં શ્રુત્વા કૌશલ્યોપયજયન્ મહીમ્ ।

તથા ચ કૃતવાન્ રાજા યથોક્તં તેન ભારત ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
कालकवृक्षीयोपाख्याने द्वायाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

અધ્યાય ૮૩ મો-સભાસદ વગેરેનો તથા મંત્રનો નિર્ણય.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ સભાસદઃ સહાયાશ્ચ સુદૃઢશ્ચ વિશાંપતે ।

પરિચ્છદાસ્તથામાત્યાઃ કીદૃશાઃ સ્યુઃ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ-“ હે પિતામહ ! હે રાજન્ ! વ્યવહારનો નિર્ણય કરનારા સભાસદ, યુદ્ધ વગેરેમાં ઉપયોગી થનારા સહાયક, હિત કરનારા સ્નેહીઓ, સેનાપતિ આદિ જાવણીના પુરૂષો, અને મંત્રીઓ એ સર્વ કેવા જોઈએ ?” ૧ બીજા કહે છે, -“ જેઓ લજ્જાવાળા, ઈન્દ્રિયદમન કરનારા, સત્ય વચન બોલનારા, સરળ સ્વભાવના, ન્યાય કે, અન્યાય જોઈને, તે સારી રીતે બતાવી આપવાને શક્તિમાન હોય, તેઓને સભાસદ કરવા. ૨ હે ભારત ! હે કૈતેય ! જે પુરૂષો, મંત્રીઓ, અતિ શૂરા, વિદ્વાન અને અત્યંત સંતુષ્ટ બ્રાહ્મણો, અને કર્મ કરવામાં મોટા ઉત્સાહવાળા હોય, તેઓને સર્વ પ્રકારની આપત્તિમાં તારે સહાયક જાણીને ધચ્છવા. ૩ કુળવાન, નિરંતર સત્કાર પામેલો, પોતાની શક્તિને જાની રાખનારો, તેમજ તને પ્રસન્ન કે, અપ્રસન્ન દેખે અથવા પીડા પામેલો કે, હણુએલો દેખે તથાપિ નિરંતર સમાન સ્નેહથી વર્તેલો રહે તેવા પુરૂષનુંજ તારે સ્નેહી જાણીને પાલન કરવું. ૪ સેનાપતિ આદિ પરિચ્છદ કેવા જોઈએ ? તે વિષે કહે છે કે, -જેઓ ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, સ્વદેશમાં જન્મેલા, શુદ્ધિમાન, રૂપવાળા, બહુબુત, ધીરા અને મંભીર, તથા પ્રીતિ-વાળા હોય, તેમને તારે પરિચ્છદ કરીને રાખવા. ૫ હે તાત ! જેઓ નકારા કુળમાં જન્મ પામેલા છે, લોભી છે, આશ્રિત જન ઉપર દયા રાખતા નથી, લજ્જા વિનાના છે, તેઓ જ્યાં સુધી હાથ લીડો હશે ત્યાં સુધી તારૂં સેવન કરશે. અર્થાત્ તેમને દ્રવ્યાદિક ન ચાલ્યું એટલે તરતજ વિદ્યાર પામશે. ૬ વળી કુળવાન, શીલ શણ્યુક્ત, સામા પુરૂષનાં ચેષ્ટિ-

તને જાણનારા, દયાવાળા, દેશકાળ જાણીને કરવા ન કરવાના યોગ્ય વિધિને જાણનાર, અને સ્વામીનું કાર્ય સુધારવાની ઇચ્છાવાળા જે પુરૂષો હોય, તેઓને રાજાએ સર્વ અર્થમાં નિરંતર મંત્રી કરાવવા. ૭ તું જેઓને તારા મિત્ર અને અર્થ કરનારા માનતો હોય તેઓને ધન, માન અને સત્કાર આપીને, દિવ્ય વસ્ત્ર વગેરે સરપાવ આપીને તથા નાના મોટા અને પ્રીતિકારક સુખભોગ આપીને તારે સુખી કરવા. ૮ કેમ કે, તેવા પુરૂષોજ આપત્તિમાં પોતાના સ્વામીની સાથે ભિન્ન વર્તણૂંક ચલાવતા નથી. તેઓ વિદ્વાન, સારા આચરણવાળા, વ્રત આચરનારા, નિરંતર પ્રાર્થના કરનારા અને તારી પાસેથીજ જેમને સુખભોગ મળે છે એવા મોટા મનવાળા, અને સત્યવાદી હોવાથી સંકટમાં તારો ત્યાગ નહિ કરે. ૯ જે અનાર્ય અને મંદબુદ્ધિવાળા પુરૂષો ધર્મ અને અધર્મની મર્યાદામાં સમજતા નથી, તથા જેઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠા તોડીને વર્તે છે, તેઓથી ધર્મની મર્યાદાનું તારે રક્ષણ કરવું. ૧૦ એક ગુણવાન પુરૂષ અને ગુણવાન પુરૂષોનો સમુદાય; એ બેમાંથી કોને રાખવા ? એમ તને શંકા થતી હોય તો, ગુણવાનના સમુદાયને તજીને, એક ગુણવાન રાખવો નહિ; પણ ધણા (સમુદાય) કરતાં જો એક વધારે ગુણવાન હોય, તો સમુદાયને પડશે મૂળીને એકનેજ રાખવા. ૧૧ ગુણવાન કેમ ઓળખવો ? તેનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:-જેનામાં પરાક્રમ જેવામાં આવતું હોય, ઈર્ષિ જેને મુખ્યત્વે વહાલી હોય, જે ધર્મની મર્યાદામાં રહેતો હોય, ૧૨ જે સમર્થ પુરૂષોનું પૂજન કરતો હોય, સ્પર્ધા નહિ કરવા જેવાની સાથે જે સ્પર્ધા નહિ કરતો હોય, જે કામ, ભય, ક્રોધ કે, લોભથી ધર્મનો ત્યાગ કરનાર ન હોય, ૧૩ જે માની ન હોય, સત્યવાદી હોય, ક્ષમા ગુણવાળો હોય, જેણે ઇન્દ્રિયો જીતી હોય, પ્રતિષ્ઠા પામેલો હોય, અને જેની સર્વ અવસ્થામાં પરીક્ષા કરેલી હોય, તેને મંત્રસહાયક એટલે સલાહ આપવામાં મદદગાર માનવો. ૧૪ હે પાર્થ ! કુળવાન, સારા ગુણોવડે યુક્ત, સહન-શીલ, ચતુર, ઇન્દ્રિયજિત, શૂરો, કૃતજ્ઞ અને સત્યવક્તા હોય, તેને સત્પુરૂષ જાણવો. ૧૫ કેમ કે, તેવા પુરૂષનાં એવાં આચરણથી શત્રુઓ પણ પ્રસન્ન થાય છે અને મિત્ર થાય છે. ૧૬ હવે અબ્યુદય ઇચ્છનારા, બુદ્ધિમાન અને જીતેન્દ્રિય રાજાએ, મંત્રીઓના ગુણ અવગુણની પરીક્ષા કરવી; તથા તે પરીક્ષા કરવા માટે પોતાના સંબંધી, સત્યવાદી, પ્રીતિવાળા, કુળવાન અને સ્વદેશમાં જન્મેલા, ધન વગેરે લાંચ આપીને વશ ન કરી શકાય એવા, એક પક્ષમાં જતાં બીજા પક્ષમાં નહિ લળી જનારા અને સર્વ પ્રકારે સારી રીતે પરીક્ષા કરેલા પુરૂષોને યોજવા. ૧૭,૧૮ ઐશ્વર્યની ઇચ્છાવાળા તથા અબ્યુદય થએલો જેવા ઇચ્છનારા પુરૂષો (રાજાએ), ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા, વેદ માર્ગમાં વર્તનારા, પરંપરાના રિવાજને માન આપનારા અને ગર્વ વિનાના પુરૂષોને મંત્રી નીમવા. ૧૯ તેજ, ધૈર્ય, ક્ષમા, પવિત્રતા, પ્રીતિ, રિશ્તિ અને ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય, એ ગુણોનેજ વિનયબુદ્ધિ અને ઉત્તમ પ્રકૃતિ કહે છે. ૨૦ વળી રાજાએ, અર્થ ઉત્પન્ન કરનારા પાંચ મંત્રીઓ કરાવવા જોઈએ; તેમના ગુણની પ્રથમથી પરીક્ષા કરવી એટલે તેઓના મનનું તત્ત્વ પ્રાપ્ત હોય, તેઓ રાજ્યરૂપી ધુંસરીને ધારણ કરવાને શક્તિમાન હોય તથા કપટ વગેરે દુર્ગુણોથી રહિત હોય, તેમનેજ મંત્રી કરાવવા. ૨૧ જે મંત્રીઓ, કહેવાના અર્થને સંપૂર્ણ રીતે ખતાવનારૂં વચન બોલનારા હોય, વીર પ્રસંગ પડ્યે ગભરાઈને ન બેસે પણ કાર્યનો નિકાલ કાઢી શકે એવા, કુળવાન, સત્ય-યુક્ત, સામાના મનનો ભાવ સમજી જનારા, દયાવાળા, દેશકાળને અનુસરતું કર્મ કરી

જાણનારા અને સ્વામીનું કાર્ય સુધારવાની ઇચ્છાવાળા હોવા જોઈએ. હે રાજન્ ! રાજાએ, તેવાનેજ સર્વ અર્થમાં મંત્રીઓ કરવા. ૨૨, ૨૩ હવે કેવા મંત્રીઓ તળવા, તે કહીએ છીએ. જે પૂરૂષ, હીનતેજવાળા મિત્રથી સંબંધવાળો હોય તે કર્તવ્ય કે અકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરી શકતો નથી; અને તમામ કર્મમાં અવસ્ય સંશય પેદા કરે છે. ૨૪ એજ પ્રમાણે બીજા ધણા સારા ગુણ છતાં પણ એકાદ મંત્રી, બહુશ્રુત ન હોય તો તેને પણ તળવો; કેમકે, તે ધર્મ, અર્થ અને કામથી યુક્ત છતાં મંત્રની પરીક્ષા કરવાને પુરેપુરો સમર્થ નહિ થાય. ૨૫ તેમજ બહુશ્રુત છતાં પણ કુળવાન નહિ હોય, તો આંધળા નાયકની પેઠે સૂક્ષ્મ કર્મમાં મૂઝાય છે. ૨૬ તેજ પ્રમાણે કોઈ મંત્રી બુદ્ધિમાન, શાસ્ત્રને જાણનારો અને ઉપાય જાણનારો છતાં પણ તે સ્થિર બુદ્ધિવાળો નહિ હોય તો ઘણે કાળે પણ એકાદ કર્મને સિદ્ધ કરી શકશે નહિ. ૨૭ જે મંત્રી, દુર્બુદ્ધિવાળો અને મૂર્ખ છતાં આરંભ શરૂ હોય, તો તે પણ તળવા જેવો છે, કેમ કે, કેવળ કર્મને લાથમાં લેવા માત્રથીજ તે તે કર્મોનાં જૂદાં જૂદાં ફળ સમજતાં નથી. ૨૮ જે મંત્રી, રાજા ઉપર પ્રીતિવાળો ન હોય તેનો વિશ્વાસ પડતો નથી. માટે અપ્રીતિવાળા મંત્રીની આગળ મંત્ર પ્રકાશ કરવો નહિ. કેમ કે, અગ્નિ જેમ વૃક્ષને બાળતો હોય, તે સમયે અગ્નિએ કરેલાં છિદ્રના માર્ગે (તેમાં) વાયુ પણ પ્રવેશ કરીને તે વૃક્ષને બાળવામાં સલાહ કરે છે તેમ, જે મંત્રી સરળ સ્વભાવનો ન હોય તે બીજા મંત્રીઓ સાથે સલાહ કરીને રાજાને પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૯, ૩૦ કોઈ વખત રાજા મંત્રી ઉપર ક્રોધ પામીને તેને તેવી પદ્ધતીથી બ્રષ્ટ કરે, કોઈ વખત ક્રોધ કરીને કઠોર વચન કહીને ઇપકા આપે, અને વળી પુનઃ તે રાજા તેના ઉપર પ્રસન્ન પણ થાય, તેવાં તેવાં રાજાનાં કર્મ જે મંત્રી, પ્રીતિવાળો હોય તેનાથી સહન થઈ શકે છે. પણ જેનાથી સહન થઈ શકે નહિ તેને મંત્રી કરવો નહિ; કેમ કે મંત્રીઓનો ક્રોધ વજ્રપાત જેવો ભયંકર છે. ૩૧, ૩૨ જે મનુષ્ય, પોતાના સ્વામીનું પ્રિય કરવાના હેતુથી રાજાનાં તેવાં તેવાં કર્મ સહન કરે છે અને રાજાના દુઃખે દુઃખી તથા રાજાના સુખે સુખી થઈને જે વર્તે છે, તેનેજ કોઈપણ અર્થમાં સલાહ પૂછવી. ૩૩ જે માણસ સરળ સ્વભાવનો ન હોય અને રાજા ઉપર પ્રીતિવાળો હોય, બીજા પણ ગુણો તેનામાં હોય, અને રાજા સંબંધી જ્ઞાનવાળો હોય, તોપણ તે, રાજાનો મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ૩૪ જે મનુષ્ય શત્રુઓના સંબંધવાળો હોય અને નગરના લોકોને બહુ માન પુરઃસર જોતો ન હોય, તેવા મનુષ્યને પોતાનો મિત્ર સમજવો નહિ, તથા તે, રાજાનો મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ૩૫ જે માણસ અવિદ્વાન, અપવિત્ર, જડ, શત્રુની સેવા કરનાર, પોતાની બડાઈ હાંકનાર, હૃદયમાં સાચો રત્ન નહિ રાખનાર, કોઈ અને બોલી હોય તે, મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ૩૬ કોઈ માણસ ભલે પ્રીતિવાળો, બહુશ્રુત, સત્કાર પામેલો અને રૂંડે પ્રકારે ભોજન કરાવેલો હોય, તથાપિ તે નવીનજ આવેલો હોય તો તે, મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ૩૭ પૂર્વે જેના પિતાને અન્યાયવડે દંડ કરેલો છે, અને પછી તેનો સત્કાર કરીને તેની જગ્યા ઉપર ઠરાવ્યો હોય તો તે પણ મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ૩૮ રત્નહી છતાં, જેને કોઈ સ્વલ્પ કાર્યથી ધન વગેરે ખૂચી લઈને ખાલી કર્યો હોય, અને પછી તે બીજા ગુણોવડે યુક્ત હોય તો પણ તે, મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ૩૯ સ્થિર નિશ્ચયવાળો, બુદ્ધિમાન, ડાહ્યો, સ્વદેશમાં જન્મેલો, પવિત્ર અને સર્વ કર્મમાં જે શુદ્ધ હોય, તેવો પૂરૂષ,

મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય છે. ૪૦ જે પુરૂષ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી સંપન્ન હોય તથા પોતાની અને શત્રુની પ્રકૃતિ (સ્વામી, અમાલ્ય વગેરે) જાણનારે હોય તથા રાજને પોતાના સમાન પ્રિય હોય તે, મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય છે. ૪૧ જે પુરૂષ, સત્ય વચન બોલનાર, શીલગુણથી સંયુક્ત, ગંભીર, લજ્જાવાન, ક્રામજ તથા વંશપરંપરાથી મંત્રીનો અધિકાર જેના કુળમાં ચાલ્યો આવતો હોય તે પુરૂષ, મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય છે. ૪૨ જે પુરૂષ સંતુષ્ટ, માન પામેલો, સત્ય બોલનાર, હુદ્દિમાન પાપનો દૂષ કરનારો, મંત્રને જાણનાર, સમયને જાણનાર અને શૂરો હોય તે, મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય છે. ૪૩ હે રાજન ! દંડ ધારણ કરવાની ઇચ્છાવાળા રાજાએ, જે પુરૂષ સામ ઉપાયથી આ સર્વ લોકને વશ રાખવાને શક્તિમાન હોય તેનેજ મંત્ર કહેવો. ૪૪ નગરના અને પ્રાંતોના લોકો, જે પુરૂષ ઉપર ધર્મવડે વિશ્વાસ રાખતા હોય તથા જે પોતે ઉત્તમ યોદ્ધો અને રાજનીતિમાં પંડિત હોય તે પુરૂષ, મંત્ર સાંભળવાને યોગ્ય છે ૪૫ એટલા માટે ઉપર કહેલા સર્વ ગુણોથી સંપન્ન, સાદૃ પૂજન પામેલા, મોટી ઇચ્છા રાખનારા અને મંત્રીઓનાં લક્ષણમાં સ્થિર રહેનારા ઓછામાં ઓછા ત્રણ મંત્રીઓ જોઈએ. ૪૬ પોતાના અમાલ્યમાં શત્રુએ ફટ કરી હોય તો, તે લક્ષમાં રાખવું. કેમ કે, મંત્રીઓના મંત્ર ઉપરથીજ રાજના દેશની આઘાતી થાય છે. ૪૭ વળી શત્રુ, પોતાનું છિદ્ર જોઈ શકે નહિ, પરંતુ શત્રુનું છિદ્ર જોઈને તે માગે તેમાં પ્રવેશ કરે. કાચખાની પેઠે, પોતાનાં અંગ સંતાડવાં અને પોતાના છિદ્રનું રક્ષણ કરવું. ૪૮ રાજ્યના જે હુદ્દિમાન મંત્રીઓ હોય છે તેઓ, મંત્રને ગુપ્ત રાખે છે અને મંત્રજ રાજને રક્ષણ કરવાનું કવચ છે. જેમ કવચ તૂટવાથી શસ્ત્રનો ઘા શરીરને લાગે છે, તેમ મંત્ર ફૂટવાથી પણ રાજ્યાંગ ઉઘાડું થાય છે તથા તેને સહેલથી ઘા લાગી શકે છે. ૪૯ બીજા શર પુરૂષો વગેરે રાજની પેઠે મંત્રના અંગભૂત નથી. રાજ્યનું મૂળ મંત્રીઓ છે અને રાજ્યનો સાર મંત્ર છે. જ્યારે રાજ્ય નિર્વાહ કરવાને અર્થે સ્વામી અને મંત્રી અરસ્પરસ, મદ અને ક્રોધનો તથા માન અને ઇર્ષ્યાનો નિરંતર ત્યાગ રાખીને અનુવર્તન કરે (એક બીજાની વ્રતિને અનુસરે) છે ત્યારેજ તેઓ નિવ્રત્તિ પામે છે. ૫૦ પાંચ પ્રકારના જીવરહિત મંત્રીઓ સાથે નિરંતર મંત્ર કરવો. ૫૧ (તે પાંચ પ્રકારનાં જીવ આ પ્રમાણે સમજવાં. તેમાં એક તો કેવળ વાચિક જીવ. જેમ દ્રોણના વધ પ્રસંગમાં યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે:—‘અશ્વત્થામા હણાયો’ એ કેવળ વાચિક જીવ છે. કેમ કે, યુધિષ્ઠિરના મનમાં કાંઈ કપટ પ્રપંચ હતો નહિ, અને એજ જીવ બીમમાં તો કાયિક તથા વાચિક હતો. કેમ કે, તેણે કાયાવડે અશ્વત્થામા (કુંજર) નો નાશ કરીને વાણીવડે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે: ‘મેં અશ્વત્થામાને હણ્યો’ અને તે ઉપરથીજ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે: ‘અશ્વત્થામા હણાયો’ ત્રીજો પ્રકાર ધૃતરાષ્ટ્રમાં જેવામાં આવે છે, એટલે તેનામાં કેવળ માનસિક જીવ હતો; તે વાણીથી કાંઈ વખત જીવ જાહેર કરતો નહોતો. ચોથો જીવ કાયિક, વાચિક અને માનસિક મિશ્ર હોય તે: એ જીવ લાક્ષાગૃહમાં પાંડવોને આજવાના વિચારથી દુર્યોધન વગેરે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ કર્યો હતો. સૌતિક પર્વમાં અશ્વત્થામાએ કરેલો જીવ કાયિક કહેવાય. એ પ્રકારે પાંચ પ્રકારનો જીવ જેનામાં ન હોય, તેવા મંત્રીઓ સાથે મંત્ર કરવો.) તે ત્રણે મંત્રીઓના જૂદા જૂદા પ્રકારના અભિપ્રાય જાણીને અને તેમાં ચિત્ત પરોવીને તે સાથે પોતાનો નિશ્ચય પણ ઉત્તર મંત્ર સમયે (બાકીનો મંત્ર કરતી વખતે) બીજાના નિશ્ચયને જાણનાર ગુરૂને નિવેદન કરવો. પર ધર્મ, અર્થ અને

કામને જાણનાર બ્રાહ્મણ ગુરૂની પાસેથી ઉત્તર મંત્રનો અર્થ પૂછેલા; અને તેની સાથે તર્ક-વિતર્ક કરીને જ્યારે નિશ્ચય કરવામાં આવે ત્યારે સર્વ જગ્યાએથી છૂટા રહીને તે મંત્રનો કાર્યમાં પ્રયોગ કરવો, એટલે જે કરવાનું હોય, તે કરવાનો હુકમ આપવો. ૫૩ જેઓ, મંત્રના તત્વને અને મંત્રના વિશેષ નિશ્ચયને જાણનારા છે, તેઓ કહે છે કે: “ એ રીતેજ નિરંતર મંત્ર કરવો. ” માટે પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ એવા ત્હારા મંત્રને પણ ત્હારે નિરંતર એજ પ્રમાણે ચલાવવો. ૫૪ એ મંત્ર કરવાની જગ્યાએ ઠીંગણો પુરૂષ, જેનાં અંગ વાંકાં થઇ ગયેલાં છે એવો મનુષ્ય, કૃશ, ખોડવાળો, આંધળો, જડ, સ્ત્રી કે, નપુંસક, એઓ-માની કાંઈ પણ કાંઈ પ્રકારે હરે ફરે નહિ તેવી સાવચેતી રાખવી. તેવો મનુષ્ય ત્રાંસી ગતિથી, આગળ, પાછળ, ઉંચે, નીચે કે, કાંઈ પ્રકારે પણ ત્યાં જોઇએ નહિ. ૫૫ મંત્ર કરવાનું સ્થળ પણ શૂન્ય એટલે વસ્તી વિનાનું, મોટું (વિશાળ અને જાડી બીંતોવાળું), જેમાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો હોય અને જેના પડોશમાં કાંઈ પણ કુત્સિત વસ્તુ હોય નહિ એવું જોઇએ. એવા મકાનમાં બેસીને મોટે સ્વરે બોલવા વગેરે વાણીના દોષ અને આંખ કે, મુખને ફેરવવું. વગેરે અંગના સર્વ દોષનો ત્યાગ કરીને ઉત્તમ સમયે અમુક કાર્યનો મંત્ર (વિચાર) કરવો. ” ૫૬

આરુહ્ય વા વેદમ તથૈવ શૂન્યં સ્થૂલં પ્રકાશં કુશકાશહીનમ્ ॥
વાંગમ્દોષાન્પરિહૃત્ય સર્વાન્સંમંત્રયેત્કાર્યમહીનકાલમ્ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजघर्मांशुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

અધ્યાય ૮૪ મો-ઇંદ્ર અને બૃહસ્પતિનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ॥

बृहस्पतेश्च संवादं शक्रस्य च युधिष्ठिर ॥ १ ॥

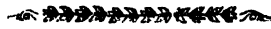
ભીષ્મ કહે છે:—“ હે યુધિષ્ઠિર ! આ સ્થળે પણ બૃહસ્પતિ અને ઇંદ્રના સંવાદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ અપાય છે. ” ૧ ઇંદ્ર કહે છે,—“ હે બ્રહ્મણ ! એવું એક તત્વ શું છે ? કે, જે તત્વ આચરવાથી પુરૂષ સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં પ્રમાણરૂપ બનાય અને કીર્તિ પણ પામે ? ” ૨ બૃહસ્પતિ કહે છે,—“ હે ઇંદ્ર ! કપટ વિનાનું પ્રિય વચન, એ એક તત્વ છે કે, જે સારી રીતે આચરવાથી પુરૂષ સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રમાણભૂત થાય છે અને કીર્તિ પામે છે. ૩ હે ઇંદ્ર ! સર્વ લોકને સુખ આપનારું એક એજ તત્વ છે કે, જે આચરવાથી મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીઓને સર્વ કાળમાં પ્રિય થાય છે. ૪ જે માણસની ભૂકુટી નિરંતર ચઢેલી રહે છે અને ઉપર કહેલા સાંત્વ પ્રકારનો ઉપયોગ કરતો નથી તેનો સર્વ પ્રાણીઓ, દૂષ કરે છે. ૫ જે રાજા, સામા ધણીને પોતાનું દુઃખ નિવેદન કરતા પહેલાં તેને તેનો અર્થ હસતે મુખે પૂછે છે, તેના ઉપર સર્વ લોક પ્રસન્ન થાય છે. ૬ કપટ વિનાનાં પ્રિય વચન-નો ત્યાગ કરીને દાન કર્યું હોય તો, તે દાન પણ, જેમ શાક કે, અથાણાં વિનાનું ભોજન પ્રીતિકર થતું નથી, તેમ પ્રાણીઓને પ્રીતિકર થતું નથી. ૭ હે ઇંદ્ર ! લોકોની પાસે સર્વસ્વ

હરણ કરવા છતાં પણ જો મીઠી વાણી બોલીને, હરણ કર્યું હોય તો, તે સાંત્વ ઉપાયવડે સર્વ લોકને વશ કરે છે. ૮ માટે દંડ ધારણ કરનારા રાજાએ, પણ સાંત્વ ઉપાયનો પ્રયોગ કરવો. અર્થાત્ મીઠું વચન બોલવું. કેમ કે, તેથી ધારણ કળ પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજાનું મન ઉદ્દેગ પામતું નથી. ૯ એક પુરૂષ, સાંઈ કૃત્ય કરી જાણતો હોય અને બીજો મધુર અને કામળ સાંત્વ વચન બોલી જાણતો હોય, તેમાં જો સાંત્વ વચનનો સારી રીતે ઉપયોગ કર્યો હોય તો, તેની તુલના પેલું સાંઈ કૃત્ય પણ કરી શકતું નથી. ” ૧૦ બીજમ કહે છે, -એ પ્રમાણે સાંભળીને પોતાના પુરોહિત બૃહસ્પતિએ જેમ કહ્યું તેમ ધ્રિ સર્વ વસ્તુ કરવા લાગ્યો. હે કુંતીપુત્ર ! તું પણ એ પ્રકારનું સારી રીતે આચરણ કર. ” ૧૧

इत्युक्तः कृतवान् सर्वं यथा शक्रः पुरोधसा ।

तथा त्वमपि कौंतेय सम्यगेतत्समाचर ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

અધ્યાય ૮૫ મો—રાજધર્મ-અમાત્યવિભાગ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथंस्विदिह राजेंद्र पालयन् पार्थिवः प्रजाः ।

પ્રીતિ ધર્મવિશેષેણ કીર્તિમાપ્નોતિ શાશ્વતીમ્ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-“ હે રાજેન્દ્ર ! રાજ પ્રજાનું કેવી રીતે પાલન કરે તો, તેના ઉપર તેની પ્રજા પ્રસન્ન થાય, તથા તેને વિશેષે કરીને ધર્મ અને સદાકાળની કીર્તિ પણ પ્રાપ્ત થાય. ? ” ૧ બીજમ કહે છે, -“ ૨૫૪ રીતે ન્યાય કરવાથી અને પ્રજાનું પાલન કરવામાં આસક્ત રહેવાથી પવિત્ર રાજા, ધર્મ અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તથા આલોક અને પરલોક બન્નેમાં સુખ પામે છે. ” ૨ યુધિષ્ઠિર કહે છે, -“ હે મોટા બુદ્ધિમાન બીજમ ! રાજાએ કેવા લોકાવડે કેવો વ્યવહાર કરવો ? તે મને યથાર્થ કહેવું ધટે છે. અર્થાત્ કેવો ન્યાય કરવામાં કેવા ન્યાય કરનારા રાખવા તે કહો. ! ૩ પૂર્વે તમે જે ગુણો પુરૂષમાં હોવા જોઈએ એમ કહ્યું છે, તે સર્વ ગુણો એક પુરૂષમાં હોતા નથી એમ હું માનું છું. ” ૪ બીજમ કહે છે, -“ હે મોટા જ્ઞાનવાળા ! હે બુદ્ધિમાન ! તું જેમ કહે છે તે પ્રમાણેજ છે; એવા ઉત્તમ ગુણવાળો પુરૂષ મળવો તો દુર્લભ છે, પરંતુ પ્રયત્નવડે પણ દુર્લભ એવું શીલ હું તને સંક્ષેપમાં કહીશ કે, જે ઉપરથી કેવા મંત્રીઓ ત્હારે રાખવા ? તે તું જાણીશ. ૫-૬ વેદને જાણનારા, બુદ્ધિમાન, સ્નાતક વ્રતવાળા અને પવિત્ર એવા ચાર બ્રાહ્મણો, તેમજ જળવાન અને હથિયાર જેમના હાથમાં છે એવા આઠ ક્ષત્રિય, દ્રવ્યથી સંપન્ન એવા એકવીશ વૈશ્ય, અને વિનયને જાણનારા તથા નિત્ય કર્મમાં પવિત્ર એવા ત્રણ શૂદ્ર, વળી સેવા, શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ, ઉહન (તર્ક કરવો), અપોહન (રાખવા જેટલો અર્થ રાખીને બાકીના અર્થનો ભાગ કરવો), વિજ્ઞાન (જૂઠા જૂઠા વિભાગોનું જ્ઞાન), અને તત્ત્વજ્ઞાન; એ આઠ ગુણ યુક્ત પુરાણ જાણનાર પૌરાણિક, એઓને ન્યાય કરવામાં (વ્યવહારનો નિર્ણય કરવામાં) મંત્રીઓ કરવા. તે દરેક પચાસ વર્ષની ઉંમરના, બુદ્ધિમાન,

ગંભીર, ઇર્ષ્યારહિત, શ્રુતિ અને સ્મૃતિને જાણનારા, વિનયવાળા, સર્વને વિષે સમાન દષ્ટિ-વાળા, વિવાદ કરનારા, પુરૂષોનાં કાર્યોનો નિર્ણય કરવાને શક્તિમાન, દ્રવ્યસંબંધી ભોભ વિનાના અને જેમણે, સાત* પ્રકારનાં અત્યંત ભયાનક વ્યસનો કેવળ છોડેલાં છે એવા (અર્થાત્ તે સાત વ્યસન વિનાના) જોઈએ. એ મંત્રીઓમાંથી ચાર આત્મણુ, ત્રણ શુદ્ધ અને એક પુરાણવક્તા, એ આઠ મંત્રીઓની મધ્યે રાજ્યએ મંત્ર મૂકવો. અર્થાત્ તેઓને વિવાદિત વસ્તુનો વિચાર કરી નિર્ણય કરવાનું કહેવું. ૭-૧૧ પછી તેઓએ કરેલો નિર્ણય પોતાના દેશમાં પ્રાંતોમાં સૂચા તરફ મોકલવો અને દેખાડવો. એ વ્યવહારવડે ત્યારે નિરંતર પ્રજાનો ઇનસાફ કરવો. ૧૨ (જાની થાપણુ મૂકેલી હોય અને તે કોઈએ ઓળવી હોય તો, ત્યારે લેવી નહિ, તેમ એકજ મિલકત વિષે બે જણુ તકરાર કરતા હોય અને તે કોઈની પણ સાબિત થાય નહિ તો, તે મિલકત ઉપર રાજાનો હક્ક છે, એવી શુદ્ધિ પણ કરવી નહિ, કેમ કે, તે કાર્યનો નાશ કરનાર છે.) વાદી-પ્રતિવાદીનો ઇનસાફ અરાબર ન થવાથી કોઈ કામ કચળી જાય તો, તેથી ઉપજેલો અધર્મ તને અને ત્યારા મંત્રીઓને પીડા કરશે. ૧૩ અને જેમ બાજ પક્ષીને દેખીને બીજા પક્ષીઓ નાસી જાય છે તેમ, ત્યારે તે ન્યાય જોઈને ત્યારે દેશ ભાંગી જશે. જેમ તૂટેલી હોડી ધીમે ધીમે સમુદ્રમાં નીચે ખસતી જાય છે તેમ, જે રાજા પ્રજાનું રૂંડે પ્રકારે રક્ષણ કરે જતાં, તેના વ્યવહારમાં અધર્મ થવાથી તેની પ્રજા ધીમે ધીમે નિરંતર બીજા સ્થાનમાં જતી રહે છે. હું નરમાં શ્રેષ્ઠ ! રાજ્યનું મૂળ ધર્મ છે, તેમ જતાં ધર્મસિન ઉપર ખેસાડેલો કોઈ રાજા, પ્રધાન કે, રાજપુત્ર, અધર્મવડે પ્રજાનું રક્ષણ ન કરે તો, તેના દેશમાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો સ્વર્ગલોક નાશ પામે છે. ૧૪ તેમજ રાજ્યએ મોટાં કામ ઉપર અધિકાર આપી નીમેલા જે સેવકો, તે કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે બજાવે નહિ તો તેઓ પોતે આગળ થઈને અને પોતાની પાછળ રાજાને પણ સાથે લઈને અધર્મતામિત્ર નરકમાં પડે છે. ૧૬-૧૭ કેમ કે, જેમના ઉપર બજાવવાનું પુરૂષોએ, બજાવકાર કરેલો છે તથા જેઓ બહુ દીન વાણીથી પોતાનું દુઃખ રડે છે, એવા અનાથ પુરૂષોનો નાથ રાજાજ છે. ૧૮ વ્યવહારની પરીક્ષા ન કરે તો રાજા, મંત્રીઓસહિત નરકમાં જાય છે, માટે એક અર્થ માટે બે જણુ વિવાદ કરતા હોય, તેમાં રાજાએ, સાક્ષીઓ ઉપર આધાર રાખીને નિર્ણય કરવો; અને જેમાં સાક્ષીઓ પણ ન મળતા હોય અને તકરારી મિલકત ઉપર એકે જણુનો દાવો સાબિત ન થતો હોય, તેની પરીક્ષા વિશેષે કરીને સોગંદ આપવી કરવી. ૧૯ એમ પરીક્ષા કરતાં જેની તકરાર ખોટી કરે, તે પાપીને તેના અપરાધના પ્રમાણમાં દંડ કરવો; તે ધનવાન હોય તો તેનો દંડ કરવો અને નિર્ધન હોય તો તેને કેદમાં નાંખવો. ૨૦ જેનાં આચરણુ નકારાં છે એવા રાજાઓ સામે પણ હથિયાર ધારણુ કરીને અને તેમને શિક્ષા કરીને પણ વિનયથી વર્તાવવા તથા જેઓ શિષ્ટ છે, તેમને મધુર વચનથી અને દ્રવ્યાદિક આપીને પણ તેમનું પાલન કરવું. ૨૧ જે પુરૂષ રાજાનો વધ કરવાની ઇચ્છા કરે, ધર સળગાવે, ચોરી કરે, અથવા પ્રજાને વર્ણ-મંકર કરે, તો રાજાએ તેનો અનેક પ્રકારથી વધ કરવો. હે રાજા ! એમ અનેક પ્રકારે

* મૃગયા, ઘૂત, વ્યભિચાર અને મદ્યપાન એ ચાર કામ સંબંધી વ્યસનો; અને શિક્ષા કરવી, કોર વચન કહેવાં તથા દ્રવ્યને હાનિ પહોંચાડવી એ ત્રણ ક્રોધ સંબંધી વ્યસનો, એમ સાત વ્યસન છે.

વધ કરવામાં અધર્મ સંમળવો નહિ; કેમ કે, જે રાજા રૂડી રીતે દંડનો ઉપયોગ કરવામાં સાવધાન થઇને વર્તે છે તેને અધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી, પણ તેનું તે કર્મ નિરંતર ધર્મરૂપજ ગણાય છે. ૨૨-૨૩ પણ જે મૂર્ખ રાજા, પોતાની કોઈ ઈચ્છા પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી પ્રજાનો દંડ કરે છે, તે આ લોકમાં અપકીર્તિ પામીને મરી ગયા પછી નરક પામે છે. ૨૪ એકના ગુન્હાને માટે બીજાને શિક્ષા કરવી નહિ. જેમ પિતાના અપરાધને માટે પુત્રને શિક્ષા થતી નથી; પણ પિતાને લાવવાના હેતુથી પુત્રને બાળમાં રખાય; અને તેમ કરવાથી પિતા આવે તો, તેનો ઇનસાફ કરી તેને શિક્ષા કરવી. પણ પિતા ન આવે તો પછી પુત્રને છોડી મૂકવો, કેમ કે, પિતાએ દેશપાર થવાની સગા પોતાને હાથેજ પોતે કરી લીધી છે એમ સમજવાનું છે. ૨૫ ગમે તેવી આપત્તિ છતાં પણ રાજાએ દૂતને હણવો નહિ; કેમકે, દૂતને હણનારો રાજા પ્રધાનસહિત નરકમાં પડે છે. ૨૬ જે દૂત પોતાને મોકલનાર રાજાએ કહેલાં વચન કહી બતાવે છે, તેને ક્ષત્રિય ધર્મમાં પ્રીતિવાળો જે રાજા, હણે તેના પિતૃઓને ગર્ભહત્યાનું પાપ લાગે છે. ૨૭ રાજાનો દૂત સાત ગુણુવાળો જોઈએ. એટલે, તે કુળવાન, કુળવાનને યોગ્ય આચરણ કરનારો, બોલી જાણનારો, નિપુણ, મધુર વાણીવાળો, કહ્યા પ્રમાણે બોલનારો; અને સ્મૃતિવાળો જોઈએ. ૨૮ રાજાના દ્વારનું રક્ષણ કરનાર પ્રતિહાર પણ એવાજ ગુણુવાળો જોઈએ અને કિલ્લો, નગર વગેરેનું રક્ષણ કરનાર પણ એ સાત ગુણુથી યુક્ત જોઈએ; કેમ કે, તે સ્થાન રાજ્યના મસ્તક જેવાં છે. ૨૯ રાજાનો સંધિવિગ્રહ કરનારો (એલચી) ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રના તત્વને જાણનારો જોઈએ; તેમજ તે બુદ્ધિવાન, ધીરજવાળો, લજ્જાવાળો; અને ગુપ્ત વાર્તાને ઢાંકનારો પણ જોઈએ. રાજાનો પ્રધાન કુળવાન, સત્વવાળો અને મન, વાણી તથા કર્મથી પવિત્ર જોઈએ; તેમજ ઉપર કહેલા સંધિવિગ્રહના ગુણુ અને પ્રધાનના ગુણુથી યુક્ત સેનાપતિ જોઈએ. ૩૧ વળી વ્યૂહરચના એટલે સેનાની ક્વાયત, યુદ્ધ કરવાનાં યંત્ર અને હથિયારો સંબંધી તાત્વિક જ્ઞાનવાળો, પરાક્રમયુક્ત, વર્ષા, શીત અને તાપ વગેરે સહેનારો તથા શત્રુઓનાં છિદ્રને જાણનારો જોઈએ. હે રાજેન્દ્ર ! બીજાઓનો પોતાના ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો પણ પોતે કોઈ જગ્યાએ વિશ્વાસ કરવો નહિ; પુત્ર ઉપર પણ વિશ્વાસ કરવો ઠીક નથી. ૩૩ હે પાપરહિત યુધિષ્ઠિર ! મેં તને રાજનીતિ શાસ્ત્રના અર્થનું પરમતત્વ કહ્યું કેમકે; રાજાએ સર્વત્ર અવિશ્વાસ રાખવો એ રાજાનું પરમ ગુણ કહેવાય છે. ” ૩૪

एतच्छास्त्रार्थतत्त्वं तु मयाख्यातं तवानघ ।

अविश्वासो नरैर्द्राणां गुह्यं परममुच्यते ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अमात्यविभागो
नाम गुर्जरभाषायां पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

અધ્યાય ૮૬ મો-દુર્ગપરીક્ષા. (નગર માટે કિલ્લો કેવો કરવો ?)

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કથંવિધં પુરં રાજા સ્વયમાવસ્તુમર્હતિ ।

કૃતં વા કારયિત્વા વા તન્મે બ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-“ હે પિતામહ ! કેવી રીતે આંધિલું અથવા કેવી રીતે અંધાવેલું નગર હોય તેમાં રાજ્યએ વસતું યોગ્ય છે, તે મને કહો ! અર્થાત્ રાજ્યની રાજધાનીનું નગર કેવા પ્રકારનું બેઠએ ? ” ૧ બીષ્મ કહે છે,-“ હે કૈતિય ! હે ભારત ! જે સ્થળમાં પુત્ર, શાંતિ અને આંધિવોસહિત નિવાસ કરવાનો છે, તે સ્થળમાં વૃત્તિ અને રક્ષણના પ્રકારની પૂછપાછ કરીને તજનીજ કરવી એ યથાન્યાય છે. ૨ માટે હું તને વિશેષ કરીને કિલ્લો આંધવાનો પ્રકાર કહીશ; તે સાંભળીને ત્હારે તેમ કરવું અને યત્નવડે સ્થિતિ કરવી. ૩ છ પ્રકારના દુર્ગ (કિલ્લા) આંધીને નગર વસાવવું, તથા જ્યાં સર્વ પ્રકારની સંપત્તિઓ મુખ્યત્વે હોય તથા તેવી સંપત્તિઓ જ્યાં પુષ્કળ ઉત્પન્ન થતી હોય ત્યાં દુર્ગ અંધાવવો. ૪ છ પ્રકારના દુર્ગ આ પ્રમાણે છે,-એટલે જેની ચારે પાસે જળ હોય તે જળદુર્ગ, જેની આસપાસ કાંટ કર્યો હોય તે મહીદુર્ગ, પર્વત ઉપર કિલ્લો હોય તે ગિરિદુર્ગ, જેની આસપાસ રક્ષણ કરનાર મનુષ્યોનો ઊવણી પડેલી હોય તે મનુષ્યદુર્ગ, મૃત્તિકાથી આંધેલા કિલ્લો મૃત્તિકાદુર્ગ; અને જેની આસપાસ સજડ ઝાડી હોય તે વનદુર્ગ, એવા છ પ્રકારના દુર્ગ છે. ૫ જે નગરની ચારે બાજુ કિલ્લો હોય, જેમાં ધાન્ય અને આયુધનો સંચય કરેલો હોય, જેની આસપાસ મજબૂત કાંટ અને ખાઈ ખોદેલી હોય, જેમાં હાથી, ઘોડા અને રથ બહુ હોય, જ્યાં વિદ્વાન કારીગર વસતા હોય, જ્યાં સારી રીતે સંચય કરેલા ભંડાર હોય, જ્યાં ઉત્તમ પ્રકારની દક્ષતાવાળા ધાર્મિક લોક રહેતા હોય, જ્યાંના પુરૂષ, હાથી અને ઘોડા બળવાન હોય, જે ચતુરતા અને દુકાનોથી શોભાયમાન હોય, જ્યાંના વ્યવહાર દેશાવરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો હોય, જ્યાં નિરંતર શાંતિ રહેતી હોય, જ્યાં કાંઈ તરફથી ભય આવવાના માર્ગ ન હોય, જ્યાંનો પ્રકાશ મારો હોય, જ્યાં ગીત અને વાદ્યનના નાદ અહર્નિશ થયા કરતા હોય, જેમાં રહેવાનાં ઘર ઘણાં પ્રશંસનીય હોય, જ્યાં શરા અને ધનવાન લોકોની વસ્તી વિશેષ હોય, જ્યાં વેદની ધ્વનિનો નાદ સંભળાયા કરતો હોય, જ્યાં વારંવાર સમાજ મળતો હોય તથા ઉત્સવ થતા હોય, જ્યાંના લોક સદૈવ દેવતાઓનું પૂજન કરતા હોય, એવા નગરમાં જે રાજ્યના પ્રધાન તથા સેના વગેરે પોતાના સ્વાધીનમાં હોય તેણે, નિવાસ કરવો. ૬-૧૦ તે સ્થળમાં રહીને પોતાનો ખજાનો, બળ, મિત્ર અને વ્યવહારની વૃદ્ધિ કરવી. નગરમાં અને દેશમાં જે જે ખામીઓ હોય, તે સર્વ દૂર કરવી. વળી ત્યાં રહીને પોતાના ભંડાર અને શસ્ત્રગૃહની પ્રયત્નવડે વૃદ્ધિ કરવી. ૧૧ અનાજ વગેરે સર્વ વસ્તુના ભંડાર, મંત્ર કરવાનાં સ્થળ, આયુધ રાખવાનાં સ્થળ, લાકડાં લોહું, ઊર્લા, કાચલા, ઇમારતી લાકડાં સીંગડાં, અસ્થિ અને વાંસ, એ વસ્તુઓના સમૂહની પણ વૃદ્ધિ કરવો. વળી ચરખી, તેલ, વસા, મધ અને ઔષધ માત્રનો પણ સંગ્રહ કરવો. ૧૨-૧૩ શણ, રાણ, ધાન્ય, અનેક પ્રકારનાં હથિયાર, અનેક પ્રકારનાં તીર, ચામડું, તાંત, નેતર, મુંજ, જાજ અને શબ્દ કરનારાં નોખત વગેરે સાહિત્યનો પણ સંગ્રહ કરવો. ૧૪ વળી વાવ, કૂવા, તળાવ વગેરે જ્યાં પુષ્કળ પાણી મળતું હોય તેનું તથા જેમાંથી દૂધ નીકળતું હોય તેવાં વૃક્ષોનું રાજ્યએ નિરંતર રક્ષણ કરવું. ૧૫ આચાર્ય, ઋત્વિજ, પુરોહિત, મોટા ધનુષ્યધારીઓ, સરદારો, નેશીઓ, વૈદ્યો, બુદ્ધિમાન ગ્રંથકારો, તાલિક્ષા, ઇન્દ્રિય દમન કરવામાં કુશળ, નિપુણ, શર, બહુશ્રુત, કુળવાન, સત્યવાન અને સર્વ કર્મમાં કુશળ, એવા જે પુરૂષો હોય તેઓનો પ્રયત્નવડે રાજ્યએ સત્કાર કરવો. ૧૬-૧૭ રાજ્યએ, ધાર્મિક પુરૂષોનું

પૂજન કરવું અને અધર્મિઓને શિક્ષા કરવી; તથા પ્રયત્નવડે સર્વ વર્ણની પ્રગતિ પોતા-
પોતાના કર્મમાં યોજવી. ૧૮ પોતાના ઘરની અને બહારની, નગરની અને દેશની, સર્વ
હકીકત ચારઝોવડે સારી રીતે જાણીને પછી જે કર્મ કરવું ઘટવું હોય તે કરવું. ૧૯
ચારાઓ, મંત્ર, ખજાનો અને વિશેષે દરીને રાજદંડ, એટલી વસ્તુઓ ઉપર રાજાએ,
જાતેજ તજવીજ રાખવી; કેમ કે, સર્વ કાંઈ એમાંજ રહેલું છે. ૨૦ રાજાએ ચારાડ્ડી નેત્ર
વડે શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીનની નગરમાં અને દેશમાં કેવી વર્તણૂક છે, તે જાણવી. ૨૧
અને તે જાણ્યા પછી યોગ્ય ઉપાય સાવધાનીથી કરવા. પ્રીતિ રાખનાર ઉપર આદરભાવ
દર્શાવવો અને દ્વેષ કરનારાઓને સજા કરવી. ૨૨ રાજાએ, નિરંતર યત્ન કરીને દેવોનું પૂજન
કરવું; પ્રગતિ પીડા ઉત્પન્ન ન કરતાં દાન કરવું; ધર્મનો આધ કર્યાં સિવાય પ્રગતિ રક્ષણ
કરવું. ૨૩ દીન, અનાથ, વૃદ્ધ અને વિધવા સ્ત્રીઓને આજીવિકા બાંધી આપવી તથા
તેમની આશીર્વા લેવી. ૨૪ રાજાએ ત્યાગી, બ્રહ્મચારી વગેરેના આશ્રમમાં વખતો વખત
વસ્ત્ર, ભોજન અને વાસણુ આદિ પદાર્થો નિરંતર આપતા રહેવું તથા ત્યાંનાં વસનારનો
સત્કાર કરવો તથા પૂજન કરવું. ૨૫ તપસ્વી પુરૂષના આગળ પોતાને, સર્વ કાર્યને અને
આખા દેશને, પ્રયત્નવડે નિવેદન કરીને સર્વકાળ નમ્ર થઈને રહેવું. ૨૬ જેણે સર્વ અર્થનો
ત્યાગ કરેલો છે અને જે ઉંચા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે તથા જે બહુશ્રુત છે, એવા તપ-
સ્વીને જોઈને શયન, આસન અને ભોજનવડે તેની પૂજા કરવી. ૨૭ કોઈપણ પ્રકારની
આપત્તિ પડે તો, તેના ઉપર વિશ્વાસ કરવો; કેમ કે, ચોર સરખા પણ, તપસ્વી ઉપર
વિશ્વાસ કરે છે; તેમને ત્યારે ધન બંડાર સોંપવો, તથા તેમની પાસેથી યુદ્ધિ ગ્રહણ કરવી;
તેમનું વારંવાર સેવન ન કરવું તથા અત્યંત પૂજન પણ ન કરવું, કેમ કે, તેમ થવાથી ચોર
વગેરે તેનો (તપસ્વીનો) નાશ કરે છે. ૨૮, ૨૯ પોતાના દેશમાં કોઈ એક તપસ્વી સાથે
મિત્રતા કરવી, નગરમાં અને પ્રાંતોમાં ફરનાર કોઈ બીજા તપસ્વી સાથે સ્નેહ કરવો,
જંગલમાં ફરનાર કોઈ ત્રીજા તપસ્વી સાથે સ્નેહ કરવો, પોતાના સામંતોના નગરમાં ફર-
નાર કોઈ ચોથાજ તપસ્વી સાથે સ્નેહ કરવો, તેમનો સત્કાર કરવો, તથા માન આપવું;
તેમજ તેમને અન્ન-વસ્ત્રાદિકથી સંતુષ્ટ રાખવા. જેમ પોતાના દેશમાં તપસ્વીઓની મિત્રતા
કરવી, તેમ શત્રુના દેશમાં અને જંગલ વગેરેમાં પણ તેવા તેવા તપસ્વીઓની મિત્રતા
કરવી. ૩૦, ૩૧ તે તપસ્વીઓ, કોઈક વખતે સંકટની અવસ્થામાં આશ્રયની જોને જરૂર છે
એવા રાજાને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે આશ્રય આપે છે કેમ કે, તપસ્વીઓનાં વ્રત પ્રશંસા
કરવા જેવાં હોય છે. ૩૨ એ પ્રમાણે રાજાએ વસવા યોગ્ય નગરનું લક્ષણ મેં સંક્ષેપમાં
કથન કર્યું. ” ૩૩

एष ते लक्षणोद्देशः संक्षेपेण प्रकीर्तितः ।

यादृशो नगरे राजा स्वयमावस्तुमर्हति ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दुर्गपराक्रमन
गुर्जरभाषायां षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

અધ્યાય ૮૭ મો-રાષ્ટ્રરક્ષણ પ્રકાર.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ રાષ્ટ્રગુપ્તિં ચ મે રાજન્ રાષ્ટ્રસ્યૈવ તુ સંગ્રહમ્ ।

સમ્યગ્જિજ્ઞાસમાનાય પ્રભ્રૂહિ ભરતર્ષભ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે રાજન્ ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દેશનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું ? તથા દેશનું એકીકરણ કેવી રીતે કરવું ? તે જાણવાની મને ઇચ્છા છે, માટે તે મને સારી રીતે કહો. ” ૧ ભીષ્મ કહે છે,—“ દેશનું રક્ષણ કરવાનો તથા તેનું એકીકરણ કરવાનો (એટલે એક સત્તા નીચે આણી મુકવાનો) પ્રકાર હું તને કહું છું, તે તું એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળ. ૨ એક ગામનો અધિકારી એકને ઠરાવવો, પછી તેવાં તેવાં દશ ગામનો એક અધિપતિ ઠરાવવો; તેમનો ઉપરી એક વીસ ગામનો અધિપતિ ઠરાવવો; વળી તેમનો ઉપરી એક, સો ગામનો અને તેમનો ઉપરી એક, હજાર ગામનો અધિપતિ ઠરાવવો. ૩ પ્રત્યેક ગામમાં ગામ સંબંધી જે તકરારો ઉત્પન્ન થાય, તેનો નીવેડો ગામઘણી અથવા ગામનો મુખી કરે; તથા ગામના સમાચારની ખબર રાખે, તથા દશ ગ્રામાધિપતિને જાહેર કરે, તે દશગ્રામાધિપતિ વીશગ્રામાધિપતિને નિવેદન કરે. ૪ તે વીશ ગામનો અધિકારી પોતાના તાબાનાં ગામોના સારા-માઠા સર્વ સમાચાર સો ગામના અધિકારીને જાહેર કરે. ગામમાં ઉપભોગના જે પદાર્થો ઉત્પન્ન થતા હોય, તેનો વિભાગ ગામના અધિકારીને મળે અને તેણે, તેવડે પોતાના સુખભોગ સંપાદન કરવા. વળી તેવડે દશ ગામના અધિકારીનું પણ પોષણ કરવું. દશ ગામના અધિકારીએ, વીશ ગામના અધિકારીનું પોષણ કરવું. ૫, ૬ જે સો ગામનો અધિકારી હોય, તેનો સત્કાર કરીને તેને નોકરીના બદલામાં એક ગામની ઉપજ આપવી. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે ગામ મોટું, વિશાળ અને સારી વસ્તીવાળું જોઈએ. ૭ હે ભારત ! તે ગામ રાજ્યએ ઠરાવેલા અનેક ગામના અધિપતિના તાબાનું હોવું જોઈએ, કારણ કે, નહિ તો સો ગ્રામાધિપતિ, તેપર પોતાનો સ્વતંત્ર અખત્યાર ચલાવીને પ્રજાને પીડન કરે. હજાર ગામના અધિપતિને એક શાખાનગર નોકરીના બદલામાં ઉપભોગ માટે આપવું. ૮ અને રાષ્ટ્રપાળ (પ્રાંતના મુખ્યા) સહિત તે, ધાન્ય અને સુવર્ણના ઉપભોગયુક્ત શાખાનગર ભોગવવાને યોગ્ય છે. તેમણે, સંગ્રામ કરવાનો હોય ત્યારે સંગ્રામ કરવો, નહિ તો, ગ્રામ સંબંધી કૃત્ય કરવાં. ૯ એ સર્વ અધિકારીઓનાં કૃત્ય ઉપર ધર્મને જાણનાર એકાદ સચિવે (પ્રધાને) સાવધાન થઈને તપાસ રાખવી જોઈએ અથવા પ્રત્યેક નગરમાં સર્વ અર્થનું ચિંતન કરી શકે એવો એક એક પ્રધાન રાખવો. ૧૦ જેમ નક્ષત્રોમાં સર્વથી ઉચ્ચ સ્થાનમાં રહેલો મહા ભયંકર રૂપવાળો કોઈ ગ્રહ હોય તેમ, સર્વ અધિકારીઓથી જાંચા સ્થાનમાં રહેલો અને સર્વના કાર્યની તપાસ રાખનારો અધિકારી જોઈએ. તે સર્વ અધિકારીનો ઉપરી હોય અને ધૂપા દ્વિતોવડે તાબાના અધિકારીઓનાં આચરણની ખબર મેળવતો રહે, એમ કરવું. ૧૧ કેમ કે, પ્રજાનું રક્ષણ કરવાને અધિકાર આપેલા પુરૂષોમાંથી કેટલાક હિંસા કરનારા, પાપી મનોરથવાળા, પારકું ધન હરણ કરનારા અને લુચ્યા હોય છે. તેઓનાથી સંવળી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે. ૧૨ વેપારી વર્ગ પાસેથી જે કર લેવો, તેમાં તેમની મૂળ ખરીદી, વકરો, માર્ગનું ખર્ચ, તેમના સંવળા કુટુંબ વગેરેનું ભોજન ખર્ચ અને તેમના નિર્વાહની યોગ્યતા, એ સર્વ ઉપર વિચાર કરીને પછી તેમની પાસેથી કર લેવાની

૨૩મ ઠરાવવી. ૧૩ કારીગર પાસેથી કર લેવો, તેમાં પણ કારીગરીની વસ્તુની ઉપજ, તે ઉપર થતી ખરાબી, તેમના ગુજરાનનું સાધન, તેમની કારીગરીની કુશળતા, એ સર્વનો વારંવાર વિચાર કરીને કારીગરી ઉપર કર ઠરાવી અને તે કારીગરો પાસેથી લેવો. ૧૪ હે યુધિષ્ઠિર ! પૂર્વે થઇ ગયેલા રાજ્યોએ, જે હલકા ભારે કર ચોળ્યા હોય તેનું રાજ્યે અનુકરણ કરવું; તથા પોતાની પ્રજા જે રીતે દુઃખી ન થાય તે રીતે કરવું. ૧૫ ધન, ધાન્ય વગેરે વૃદ્ધિરૂપ ફળ અને તે પ્રાપ્ત કરવાની મોહનતા રૂપ કર્મ, એ બન્ને ઉપર વિચાર કરીને પછી સર્વે પ્રકારના કરની રકમ ઠરાવવી; કેમ કે, ફળ અને કર્મ એ બન્નેમાં હેતુ વિના કાર્ણની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૧૬ જે રોતે રાજ્ય અને કર્મનો કર્તા, એ બન્ને જાણુ તે કર્મમાં ભાગીઆ થઈ શકે એ રીતે વિચાર કરીને હર્મ્યેશાં રાજ્યે કર લેવો. ૧૭ રાજ્યે, પોતાની લોભવૃત્તિને રોકીને અને પ્રસન્ન મુખે સર્વનો સાથે વર્તન કરીને પોતાના મળરૂપ દેશ અને બીજાના મળરૂપ ખેતી, કારીગરી, વેપાર વગેરેનું જીવન કરવું નહિ. કેમ કે, જે રાજ્ય બહુ ખાનારો હોય છે એટલે પ્રજા પાસેથી ઘણો ભારે કર લેનારો હોય છે, તે રાજ્ય સર્વત્ર પ્રખ્યાત હોય તથાપિ તેની પ્રજા તેનો દ્રેષ કરે છે; અને જોનો સર્વ ક્રોધ દ્રેષ કરે છે તેનું ભલું ક્યાંથી થાય ? જે ક્રોધને પ્રિય નથી, તેને સારું ફળ મળતું નથી. ૧૮, ૧૯ અત્યંત જીદ્ધિવાળા પુરૂષ, વાહરડાની પેઠે દેશને દોહીયો; એટલે જેમ વાહરડાનું પોષણ થવા દઇને પછી ગાયને દોહી હોય, તો તે દોહીનારને દૂધ મળે છે અને વાહરડો પણ બળવાન થવાથી ઘણીએ મૂંઝવે ભાર વેહેવાને સમર્થ થાય છે. ૨૦ પણ હે યુધિષ્ઠિર ! જો ગાયને અત્યંત દોહી લીધી હોય, તો તેનો વાહરડો દુર્બળ થવાથી કર્મ કરવાને શક્તિવાન રહેતો નથી; તેમ દેશને પણ અતિશય દોહી લેવામાં આવે તો, તે ક્રોધ મોટું કર્મ કરવાને સમર્થ થતો નથી. ૨૧ પણ જે રાજ્ય, પોતેજ પોતાના દેશનું રક્ષણ કરીને તે દેશના ઉપર કૃપા કરે છે-તેનું પોષણ કરે છે, તે પોતાના સન્નિધિ પુરૂષો ઉપર પોતાની જીવિકા પ્રાપ્ત કરીને અત્યંત મોટું ફળ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૨૨ આપત્તિ કાળ નિર્ગમન કરવાને માટે દેશને આપેલું ધન-દેશમાંજ વધવા દેવું. કેમ કે, દેશ એજ ખજાનારૂપ છે તથા તેનેજ ધરમાંના ખજાનો જાણવો. ૨૩ માટે પ્રત્યક્ષ કે, પરોક્ષ રીતે જે પોતાને આશ્રયે રહેલા હોય તથા જેઓ પાસે બહુ થોડું ધન હોય તેવા સર્વ નગરવાસી મનુષ્યોને રાજ્યે, શક્તિ પ્રમાણે મદદ કરવી. ૨૪ રાજ્યને જ્યારે ધન જોઈતું હોય, ત્યારે બહારના ચોર વગેરે લોકોની સાથે ભેદ કરીને ગામના લોકો પાસેથી મુખે ધન લેવું. એમ કરવાથી લોકો મુખમાં કે, દુઃખમાં હશે પણ રાજ્ય ઉપર ક્રોધ પામશે નહિ. ૨૫ પ્રથમ તો ધનની જરૂર છે; માટે પ્રત્યેક ગામમાંથી ધન લેવામાં આવશે, એમ તેમને સૂચના આપવી; પછી પોતાના દેશમાં સ્વારી ફરવા નીકળીને, દેશમાં ભય ઉત્પન્ન થયો છે, એમ બતાવવું. ૨૬ તેમને એમ જણાવવું કે, શત્રુ રાજ્ય, આપણા દેશ ઉપર ચઢી આવે છે અને તેથી મોટી આપત્તિ અને મોટું ભય ઉત્પન્ન થયું છે તથા જેમ વાંસ, ફળ આવવાથી સંકાર્ષ જાય છે, તેમ આ શત્રુની ચડાઇ, દેશનો અત અણુશે. ૨૭ શત્રુઓ, ઘણા ચોર લોકોની સાથે મળી જઈને મહારા ઉપર ચઢી આવ્યા છે તથા પોતાનોજ વધ કરવાને માટે આ દેશને પીડા કરવા ઇચ્છે છે. ૨૮ આવી મહા ધોર આપત્તિ આવી છે તથા મહા દારૂણ ભય પ્રાપ્ત થયું છે; એમાંથી તમને બચાવવાને માટે તમ્હારી પાસેથી મહારે ધન મેળવવાની જરૂર પડી છે. ૨૯ એ સંકટનું

નિવારણ થશે એટલે હું તમને તમ્હારું ધન પાછું આપીશ, પણ તમે કદાચિત્ તમે ધન નહિ આપો, અને તેથી શત્રુઓ, દેશમાં પેસીને બળાટકારે જે ધન હરણ કરી જશે, તે તમને પાછું મળવાનું નથી. ૩૦ શત્રુઓ, દેશમાં પેસશે તો તમ્હારી સ્ત્રી આદિ સર્વ સંપત્તિનો વિનાશ થશે. કદાપિ તમે કહેશો કે, અમ્હારાં પુત્ર અને સ્ત્રીને માટે અમે દ્રવ્યનો સંચય કર્યો છે, તો તમ્હારું તે કહેવું હું, માન્ય કરુંછું; અને હું તમ્હારા પુત્રોને અર્થેજ તે આપવાની તમને પ્રેરણા કરું છું. તમને અને દેશને પીડા થાય નહિ તેમ, શક્તિ પ્રમાણે સર્વની પાસેથી હું ધનનું ગ્રહણ કરું છું, માટે આ આપત્તિકાળમાં જાતવાન બળદની પેઠે, તમ્હારે એ ભાર વહેવો ધટે છે, કાઈ પણ પ્રકારનું મંકટ આવે, તે સમયે તે સંકટ મટાડવા કરતાં ધનને વિશેષ વહાલું કરવું યોગ્ય નથી. ૩૧-૩૩ એ પ્રમાણે સમયને વર્તનારા રાજાએ, ઉપચારસહિત મધુર અને કામળ વાણીથી બોલનારા, પોતાના અધિકારીઓને પ્રજામાંથી ધન એકઠું કરવાને મોકલવા અને તેમણે, ધન ગ્રહણ કરવાના ઉપાયની સારી રીતે યોજના કરીને ધન ગ્રહણ કરવું. ૩૪ વળી શત્રુથી રક્ષણ કરવાનો કિલ્લો, સેવકોનું પોષણ કરવામાં થતો ખર્ચ, સંગ્રામથી ઉપજેલો લય અને યોગક્ષેમ, એ સર્વે બતાવીને, પશુઓને પાળનાર વૈશ્યની પાસેથી કર લેવો. ૩૫ જે તેમની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે તો ગોવાળ કે, જેઓ અરણ્યમાં વસે છે, તેઓ નાશ પામે; માટે તેમની સાથે વિશેષે કરીને કામળ ઉપાય કામે લગાડવા. ૩૬ હે યુધિષ્ઠિર ! ગોવાળ જાતિનું વારંવાર સાંત્વન કરવું, રક્ષણ કરવું, તેઓને ઇચ્છિત પદાર્થ કે, ધનાદિ આપવું, તેઓની સ્થિતિ, દેશમાં રહે તેમ કરવું. ૩૭ તથા તેઓને અન્નાદિ આપીને રાજી કરવા. હે ભારત ! ગોવાળ જાતિને વિષે સારા ફળની નિરંતર યોજના કરવી. અર્થાત્ તેમને સાંડે ફળ આપવું તેઓ દેશને, વ્યવહારને અને ખેતીને સમર્થ કરે છે, માટે ગોવાળ જાતિ ઉપર ઘણા આછા અને કામળ કર નાંખવો. ૩૮, ૩૯ હે યુધિષ્ઠિર ! સર્વ સ્થાનમાં પશુ પાળનારી ગોવાળ જાતિમાં કુશળપણે નિર્વાહ કરવો સુલભ છે, માટે એના સરખું બીજું કાંઈ ઉત્તમ નથી. ” ૪૦

સર્વત્ર ક્ષેમચરણં સુલભં નામ ગોમિષુ ।

ન જ્યતઃ સદૃશં કિંચિદ્વરમાન્તિ યુધિષ્ઠિર ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुज्ञासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

અધ્યાય ૮૮ મો-રાજાએ પ્રજા પાસેથી કર લેવાનો પ્રકાર.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ यदा राजा समर्थोपि कोशार्थी स्यान्महामते ।

कथं प्रवर्त्तत तदा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“ હે મોટી શુદ્ધિવાળા ! હે પિતામહ ! જ્યારે રાજા સમર્થ હતાં પણ તેને બળનાની જરૂર હોય, ત્યારે તેણે કેમ વર્તવું તે મને કહો. ” ૧ બીજમ કહે છે,—“ જેવો દેશ જેવો કાળ, જેવી શુદ્ધિ અને જેવું બળ હોય તે પ્રમાણે રાજાએ, માત્ર ધર્મનો સ્વીકાર કરીને અને પ્રજાના હિતમાં પ્રીતિ રાખી પાલન કરવું. ૨ જે રીતે કર-

વાથી પ્રજાનું તથા પોતાનું પણ હિત થાય, તે રીતે રાજાએ, સર્વ કર્મ પોતાના દેશમાં પ્રવર્તાવવાં. ૩ જેમ ભ્રમરો, પુષ્પમાથી મધુ ગ્રહણ કરે છે, તેમ મૂળ પદાર્થને હાનિ ન કરતાં રાજાએ સાર માત્રના ગ્રહણ કરનારા થઈને દેશમાંથી ધન ગ્રહણ કરવું. જેમ ગાયનો દોહોનારો, વાછરડાનું પોષણ થવા જેટલું દૂધ આંચળમાં રહેવા દે છે, પણ આંચળમાં દૂધ ભરેલું છે, એવી સમજથી આંચળનેજ કચરીને, નીચોવી લેતા નથી તેમ, રાજાએ પણ પ્રજાના પોષણ માટે રહેવા દઇ દેશમાંથી ધન ગ્રહણ કરવું. પણ પ્રજાને પીડા કરવી નહિ. ૪ રાજાએ જાણના જેવો ગુણ રાખવો; એટલે જાણ, જેમ કામળ દંશવડે રૂંધિર ચૂશી લે છે, તેમ રાજાએ, પણ કામળ ઉપાયથી દેશમાંથી દ્રવ્ય હરણ કરવું. જેમ વાઘણ, પોતાનાં ખચ્ચાને મ્હોંમાં ધાલીને એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ લઈ જાય છે, પણ દાંત ખેસવા દેતી નથી, તેમ રાજાએ, પણ માત્ર ધન ગ્રહણ કરવા રૂપ કાર્ય સાધતાં પ્રજાને પીડા થવા દેવી નહિ. ૫ જેમ તીક્ષ્ણ ચાંચવાળો ઉંદર, નિદ્રાવશ થયેલા માણસના પગના તળિયાનું માંસ કામળ ઉપાયથી ખાય છે; તે વખતે તેની થોડીક વેદના થવાથી તે, માત્ર પગને હલાવે છે, પણ જાગીને ઉંદરનું નિવારણ કરતો નથી, તેમ રાજાએ, પણ કામળ ઉપાયવડે દેશમાંથી દ્રવ્ય મેળવવું. ૬ પ્રથમ થોડો થોડો કર લેવો; પછી પ્રતિ વર્ષે તેમાં કાંઈ કાંઈ માલૂમ પડે નહિ તેવો વધારો કરતા જવું; વળી પુનઃ કાંઈ વધારો કરવો; એ રીતે અનુક્રમે કરમાં વધારો કરતા જવું, અને એ રીતે દેશની ઉપજમાં વૃદ્ધિ કરવી. ૭ જેમ વાછરડાને નાથ ધાલીને ધીમે ધીમે વધારે ભાર ખેંચવાને યોગ્ય કરવામાં આવે છે, તેમજ કામળ ઉપાયથી પ્રયત્ને કરીને ધીમે ધીમે પ્રજાને પણ કરૂંપી નાથ ધાલવી; પણ એકદમ ઘણો ભોળો ખેંચાવવો નહિ. ૮ જો વાછરડાએને એકદમ નાથ ધાલીને તરતજ ગાડે બેસવામાં આવે, તો તે વશમાં રહેતા નથી. માટે ઘટિત પ્રકારથીજ તેઓને ભાર ખેંચવાને યોગ્ય કરવા જોઈએ. તે પ્રમાણે, તું એકદમ પ્રજા ઉપર કરતો ભોળો અત્યંત નાંખીશ તો, સહન કરશે નહિ અને નવા નાથેલા આખલાની પેઠે તોડાન કરશે; માટે ધીમે ધીમે પ્રયત્ને કરીને ત્હારે, તેમની પાસેથી ઘટતી રીતે દ્રવ્ય મેળવવું. ૯ રાજાએ પુરૂષો પ્રત્યે જે જે સમારંભ કરવો ઘટે છે, તે તે મહા કઠિન છે; માટે મુખ્ય મુખ્ય પુરૂષોનું સાંત્વન કરીને બીજા મનુષ્યો પાસેથી દ્રવ્ય મેળવવું. તે મુખ્ય પુરૂષદ્વારા, બીજા પુરૂષો કે, જેમની પાસેથી રાજાને દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા છે, તેમનો પરસ્પર ભેદ કરીને અને તેમને સાંત્વનયુક્ત ઉપાયથી સમજાવીને વિના પ્રયાસે પોતાની મરજીમાં આવે તેટલું ધન રાજા પ્રાપ્ત કરી શકશે. ૧૦, ૧૧ રાજાએ, કર નાખતાં પણ દેશ કાળનો વિચાર કરવો. કેમ કે જ્યાં ઘટે નહિ ત્યાં અને જે સમયે કર નાખવો યોગ્ય ન હોય તે સમયે, પ્રજા ઉપર કર નાખવો નહિ; પણ ક્રમે કરીને સમય પ્રમાણે અને વિધિ પ્રમાણે સાંત્વનયુક્ત ઉપાયથી કર નાખવો. ૧૨ એ રીતે ધન ગ્રહણ કરવાના ઉપાય હું કહું છું, તેમાં કોઈ પ્રકારનું કપટ કરવાનું કહેવાનો મ્હારો ઇરાદો નથી; પણ ઘટિત ઉપાય કામે લગાડવા, એમજ કહેવાનો મ્હારો આલંબાય છે. કેમ કે ઘટિત ઉપાય કામે લગાડ્યા વિના, જેમ ઘોડાને લગામ આપતાં તે (ઘોડો) બીજવાય છે, તેમ પ્રજાને માટે પણ જાણવું. ૧૩ મઘશાળા (દારૂનાં પીકાં), વેશ્યાઓ, દૂતીઓ, ધર્મહિંસક (દુરાચારીઓ), કાગ (જુગારીઓ), અને એવાજ જે બીજા હોય, તે સર્વનું રાજાએ નિયમન કરવું, કેમ કે, એ સર્વ, દેશને હાનિ કરનારા છે. એવા લોકો, દેશમાં રહેવાથી

દેશની સારી પ્રજાને પણ હરકત કરે છે. ૧૪,૧૫ કોઇ મનુષ્યે આપત્તિમાં આવ્યા સિવાય બીજા પાસે કાંઇ પણ માગવું નહિ; એવી પ્રાણીમાત્રની વ્યવસ્થા મનુષ્યે પૂર્વકાળથી કરેલી છે. ૧૬ જે મનુષ્યો, ધર્મો-રાજગાર કરે નહિ તો, સર્વ કોઈ બીજાએ કરેલી મેહેનત ઉપર પોતાની જીવિકા ચલાવે અને એમ થવાથી આ સર્વ લોકોનો નાશ થાય, એમાં સંશય નથી. ૧૭ એવા સર્વ લોકોનો કબજો કરવાને રાજા, સમર્થ છે, માટે જે રાજા, તેઓનો કબજો કરતો નથી, તે તેમના પાપનો ચતુર્થાશ ભોગવે છે, એમ વેદમાં કહેલું છે. ૧૮ હે રાજા ! જેમ પ્રજાએ, કરેલા પુણ્યના ફળનો વિભાગ રાજાને મળે છે, તેમ તેમણે, કરેલા પાપના ફળનો વિભાગ પણ રાજાને મળે છે. ૧૯ માટે જેઓ પાપી હોય તેમને રાજાએ, નિરંતર શિક્ષા કરવી. જે રાજા, તેવા પાપીઓને શિક્ષા કરી તેમનો કબજો કરતો નથી, તે રાજાએ જાતેજ પાપ કર્યું, એમ જાણવું. કેમ કે, જેમ પ્રજાએ કરેલા ધર્મનો ચોથો ભાગ રાજાને મળે છે. (તેમ પ્રજાએ કરેલા અધર્મનો પણ ચોથો ભાગ રાજાને મળે છે.) ૨૦ એ પ્રમાણે પૂર્વે કહેલાં મધ્યશાળા આદિ સ્થાનનો નિગ્રહ કરવાથી રાજાને ધર્મનું ફળ મળે છે કેમ કે, જેઓ મહાદિકના પ્રસંગમાં પડે છે, તેમના અભ્યુદયનો નાશ થાય છે, જે પુરૂષ કામલપટ બન્યો, તે કયું અકાર્ય નહિ કરે વારં? ૨૧ મઘ, માંસ, પારકું ધન, પરસ્ત્રી, પારકી બીજા કાંઇ મિલકત, એ વગેરે પદાર્થોમાં જેનું મન પ્રીતિથી બંધાયું તે તેનું ગ્રહણ કરે છે અને તેવાં તેવાં શાસ્ત્ર પણ બનાવીને પ્રવર્તાવે છે. ૨૨ જે માણસને દાન લેવાનો અધિકાર નથી, તેવો કોઇ માણસ આપત્તિ પડવાના કારણથી યાચના કરતો હોય, તો ધર્મ વિચારીને તેને આપવું, પણ ન આપવાથી આપણી નિંદા થશે, એવા ભયથી આપવું નહિ. ૨૩ હે યુધિષ્ઠિર ! તારા રાજ્યમાં ભીખારીઓ ન હોશો ! અને લૂંટારા, ચોર પણ ન હોશો ! જેઓ સંકટમાં પડ્યા સિવાય શકપણાવડે યાચના કરે છે, તેઓને આપનારા પુરૂષો, પ્રાણીઓની અભ્યુત્પત્તિ કરનારા નથી, એમ તારે જાણવું. ૨૪ જે પુરૂષો પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરે છે અને પ્રજાની આત્માદી કરે છે, તેઓ તારા દેશમાં શ્રદ્ધિ પામે ! પણ જેઓ પ્રાણીઓની અભ્યુત્પત્તિ કરનારા નથી તેવા પુરૂષો શ્રદ્ધિ પામશે નહિ. ૨૫ હે મહારાજ ! જે અધિકારીઓ, પ્રજા પાસેથી લેવાને ઠરાવેલી રકમ કરતાં અધિક રકમ લે છે અથવા અધિક રકમ લેવાની પરવાનગી આપે છે, તેઓનો દંડ કરવો તથા એવા અધિક લેનારા પાસેથી ઠરાવેલા કરની રકમ લેવરાવનારા અધિકારી તારે ઠરાવવા. ૨૬ ખેતી, પશુપાલન, વેપાર અને એવાંજ બીજાં કામ ધણા પુરૂષો પાસે જૂદાં જૂદાં કરાવવાં. કેમ કે, તેમ નહિ કરવાથી તે ધર્મનો નાશ થાય છે. જે એકજ માણસ ખેતી, પશુપાલન અને વેપાર, એ સર્વ કર્મ કરવા માંડે તો તેને ચોરથી, લૂંટારાથી કે, રાજપુરૂષોથી કાંઇ ભય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે રાજાની નિંદા કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨૭, ૨૮ તારા રાજ્યમાં જેઓ ધનવાન હોય, તેઓનો નિરંતર અન્ન, પાન અને વસ્ત્રાદિથી સત્કાર કરવો અને તેઓને કહેવું કે, “ અમ્હારી સાથે તમે પણ પ્રજા ઉપર ઉપકાર કરો.” ૨૯ હે ભારત ! ધનવાન પુરૂષો, રાજાનું મોટું અંગ છે તથા ધનવાન પુરૂષો સર્વ પ્રાણીઓનું સર્વોત્તમ શિખર છે, એમાં સંશય નથી. ૩૦ “ જ્ઞાની શરો, ધનવાન, સ્વામી, ધાર્મિક, તપસ્વી, સત્યવાદી અને જીદ્દિમાન એટલા પુરૂષો બીજાનું રક્ષણ કરવાને શક્તિમાન છે.” ૩૧ માટે હે રાજા ! તું સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર પ્રીતિવાળો થા ! અને સત્ય, નિષ્કપટ બાવ,

અક્રોધ અને આશ્રિત ઉપર દયા, એ ગુણોનું પાલન કર. ” ૩૨ “ હે રાજન્ ! એ રીતે સત્ય અને નિષ્કપટ ભાવ રાખવાથી તથા મિત્ર, કાશ અને અળયુક્ત થવાથી દંડ, કાશ, મિત્ર અને પૃથ્વી તને પ્રાપ્ત થશે. ” ૩૩

एवं दंडं च कोशं च मित्रं भूमिं च लप्स्यसि ।

सत्यार्जवपरो राजन् मित्रकोशबलान्वितः ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशामनपर्वणि गुर्जरभाषायां
अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

અધ્યાય ૮૮ મો—રાજનીતિ વર્ણન.

ભીષ્મ ઉવાચ ॥ વનસ્પતીન્ મધ્યફલાન્ ન છિદ્યુર્વિષયે તવ ।

ब्राह्मणानां मूलफलं धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે:—હે રાજન્ ! ત્હારા દેશમાં જે વૃક્ષનાં ફળ ભક્ષણ કરવાને યોગ્ય છે, તે વૃક્ષનું છેદન કરવા દેવું નહિ; કેમ કે, મૃગ અને ફળ ઉપર નિર્વાહ કરવો, એ બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે; એમ બુદ્ધિમાન ઋષિઓ કહે છે. ૧ બ્રાહ્મણ તેનો ઉપયોગ કરે, તે કરતાં વિશેષ હોય તો, બીજા લોકો પણ તે ખાઈ શકે; પણ બ્રાહ્મણની વૃત્તિને હરકત કરીને બીજા કોઈને તેનો ઉપયોગ કોઈ પણ પ્રકારે કરવા દેવો નહિ. ૨ હે રાજન્ ! જે ત્હારા દેશમાં કોઈ બ્રાહ્મણ પોતાની જીવિકા નહિ મળવાથી પોતાના જીવન અર્થે દેશ છોડીને જતો હોય તો ત્હારે તેને જવા દેવો નહિ પણ સ્ત્રીસહિત તેની જીવિકા ખાંધી આપવી. તેમ છતાં જે, તે પાછો ન વળે તો તેને બ્રાહ્મણોની સભામધ્યે પૂછવું કે, “ ત્હારે શું જોઈએ છીએ ? તું જે કહે તેની મર્યાદા આ લોક કરી આપશે. ” અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, વૃત્તિ ન હોવાથી દેશનો ત્યાગ કરતો હોય તો, તેને વૃત્તિ કરી આપવી. પણ રાજરથાદિક ન મળવાથી દેશનો ત્યાગ કરતો હોય તો, તે પણ તેને આપવું જોઈએ, એમ કોઈ નથી. જે તે બ્રાહ્મણ એમ કહે કે: “ જે તમે મને આજ સુધીમાં જીવિકા આપી હોત તો હું નિશ્ચય પાછો વળત. પણ તમે તો હું ન્યારે દેશ તજવા તૈયાર થયો, ત્યારે જીવિકા ખાંધી આપવા તૈયાર થયા છો ! ” તો તેને કહેવું કે: “ જે વાત બની ગઈ તે ભૂલી જવી જોઈએ છે, અર્થાત્ તે વાતની ક્ષમા કરવી. ” હે કૌંતેય ! એ સનાતન ધર્મ છે. ૩,૫ જે બ્રાહ્મણ, પરમ ભોગની ઇચ્છાથી દેશ તજતો હોય તો, તેને ભોગ પણ આપીને દેશમાં રાખવો અને જીવિકા ન હોવાથી દેશ છોડતો હોય તો જીવિકા પણ આપવી, એમ લોકો કહે છે, તેમાંથી છેલ્લી વાત તો ઠીક છે, પણ પહેલી વાત ઉપર મને શ્રદ્ધા આવતી નથી. ૬ ખેતી, પશુપાલન અને વેપાર, એ લોકોની જીવિકાનો હેતુ છે; અને ત્રણ વેદ લોકોને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરાવી આપનાર છે. ૭ વિદ્યા ન્યારે પડતી દશામાં આવે છે, ત્યારે જેઓ તેથી વિરૂદ્ધ ચાલનારા ચોર લોકો હોય છે, તેઓનો વધ કરવાને અર્થે બ્રહ્માએ, ક્ષત્રિયોને સરન્યા છે. ૮ હે રાજન્ ! હે કુરુકુળને આનંદ આપનાર યુધિષ્ઠિર ! શત્રુઓને જીત ! પ્રજાનું રક્ષણ કર ! યજ્ઞ કરીને દેવતાઓનું પૂજન કર ! અને સંગ્રામમાં વીર થઈને યુદ્ધ કર. ૯ જે રાજા, રક્ષણ કરવા

ગોઝ્ય પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે તેને સર્વ રાજાઓમાં ઉત્તમ રાજા જાણવો; પણ જે રાજાઓ તેઓનું રક્ષણ કરતા નથી તેઓની (આ પૃથ્વીમાં) કાંઈ જરૂર નથી. ૧૦ હે યુધિષ્ઠિર ! રાજાઓ, સર્વ લોકથી નિરંતર માહિતી મેળવતા રહેવું કે, મનુષ્યો ઉપર મનુષ્ય શા માટે સરદારી ભોગવે ? ૧૧ પોતાના મનુષ્યોથી બીજા લોકોનું રક્ષણ કરવું અને બીજા લોકોથી અથવા શત્રુઓથી પોતાના મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવું; વળી પ્રજાના બીજા લોકોનું શત્રુઓ થકી અને પોતાના મનુષ્યોનું પોતાના બીજા મનુષ્યોથી સર્વદા રક્ષણ કરવું. ૧૨ વળી હે રાજા ! એ સર્વેથી ત્હારે, પોતાનું રક્ષણ કરીને પછી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવું. કેમ કે, વિદ્વાન પુરૂષોએ સર્વનું મૂળ આત્મા કહેલો છે. ૧૩ મહાર્ ! હ્રદય શું છે ? મને ક્યા વ્યસનની આસક્તિ થઈ છે ? મેં કયું કર્મ સંપાદન કર્યું નથી કે, પૂર્ણપણે સિદ્ધ કર્યું નથી ? અને મને ક્યા સ્થળમાંથી દુષણ લાગશે ? એ વાતોનું નિરંતર ચિંતન કરવું. ૧૪ વળી મહારાં કરેલાં કામ જતે દહાડે વખણાય છે કે, કેમ ? તે જાણવાને માટે છુપા ચારાઓને પૃથ્વીમાં ફરવાને મોકલવા. કેમ કે, તેઓ ફરીને ખબર મેળવે કે, લોકો રાજાનાં કૃત્ય વખાણે છે કે, નહિ ? દેશમાં રાજાનું આચરણ લોકોને પસંદ પડે છે કે, નહિ ? રાજાના કીર્તિ દેશમાં સારી છે કે, કેમ ? ૧૫, ૧૬ હે યુધિષ્ઠિર ! ધર્મને જાણનારા, ધૃતિવાળા, અને સત્કામમાં પલાયન નહિ કરનારા વીરપુરૂષો કે, જેઓ ત્હારા રાજ્યમાં પોતાનું જીવન કરતા નહિ હોય અથવા જેઓ, ત્હારા આશ્રયથી જીવતા હોય, અથવા ત્હારા સર્વ પ્રધાનો અને બીજા મધ્યસ્થ લોકો પૈકી જેઓ, તને નિંદતા હોય કે, વખાણતા હોય તે સર્વ ત્હારા પ્રત્યે સારી રીતે આચરણ કરે, એમ તું કરજે. ૧૭, ૧૮ હે ભારત ! હે તાત ! મિત્ર, શત્રુ અને મધ્યસ્થ વગેરે સર્વ કાંઈને અત્યંત પસંદ પડતું અશક્ય છે. ૧૯ યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“ હે પિતામહ ! મનુષ્યોમાં જેઓનાં બાહુબળ સમાન છે, અને ગુણુ પણ સમાન છે, તેમાંથી એકાદ, સર્વના કરતાં અધિક શી રીતે થઈ શકે ? અને સર્વેના ઉપર શી રીતે અધિકાર ભોગવી શકે ? ” ૨૦ બીજમ કહે છે,—“ જંગમ પ્રાણીઓ સ્થાવર પ્રાણીઓને ખાય છે, દાદોવાળા દાદો વિનાનાને ખાય છે, દાદમાં જેમને ઝેર છે એવા સર્પ, જેમ સર્પને ખાય છે, તેમ તેઓ, એક બીજાને ખાઈ જાય છે. ” હે યુધિષ્ઠિર ! એ શત્રુઓ થકી ત્હારે સદા સાવધાન રહેવું. કેમ કે, અસાવધાની રાખવાથી તેઓ, ગીધની પેઠે તૂટી પડે છે. ૨૨ “ વારૂ, ત્હારા દેશમાં વેપારીઓ, કરથી પીડાઈને ઉદ્વેગ તો નથી પામતા ? વારૂ. તેઓને ધણું આપીને થોડું લેવું પડે તથા તેઓ. વનવગડામાં પડી રહીને તેનું ફળ ન પામે, એમ તો નથી થતું ? ૨૩ વારૂ, ખેડૂતો, અત્યંત પીડા પામીને ત્હારો દેશ છોડીને જતા તો નથી રહેતા ? કેમ કે, જેઓ રાજ્યની ધુંસરી વહન કરે છે, તેમ બીજાઓનું પણ બરણ પોષણ કરે છે. ૨૪ તેઓના આપવાથી દેવ, પિતૃઓ, મનુષ્ય, સર્પ, રાક્ષસો, પક્ષીઓ અને પશુઓ જીવે છે. ૨૫ હે ભારત ! મેં, તને એ પ્રમાણે ત્હારા દેશની વૃત્તિ, તથા રાજાઓનું રક્ષણ કહ્યું. હે પાંડવ ! એજ અર્થનો આશ્રય કરીને પુનઃ પણ તને કહીશ.” ૨૬

एषा ते राष्ट्रवृत्तिश्च राज्ञां गुप्तिश्च भारत ।

एतमेवार्थमाश्रित्य भूयां वक्ष्यामि पांडव ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि राष्ट्रगुप्तौ
गुर्जरभाषायां एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

અધ્યાય ૬૦ મો-અંગિરાપુત્ર ઉત્તથ્ય અને માંધાતા રાજનો સંવાદ.

ભીષ્મ ઉવાચ ॥ યાનંગિરાઃ ક્ષત્રધર્માનુતથ્યો બ્રહ્મવિત્તમઃ ।

માંધાત્રે યૌવનાશ્વાય પ્રીતિમાનમ્બમાષત ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે-“ હે યુધિષ્ઠિર ! બ્રહ્મને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અંગિરાના પુત્ર ઉત્તથ્યે, યૌવનાશ્વના પુત્ર માંધાતાને જે ક્ષત્રિયધર્મ પ્રસન્ન થઇને કહ્યા હતા, ૧ તે વેદ જાણનારાઓમાં ઉત્તમ ઉત્તથ્યે, જેની એને ધર્મશિક્ષા કહી હતી તે સર્વ હું તને કહીશ. ૨ ઉત્તથ્ય કહે છે-“ હે માંધાતા ! રાજની ઉત્પત્તિ ધર્મને અર્થે છે, પણ કામ-ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા માટે નથી. રાજ લોકનો રક્ષણ કરનાર છે, એમ ત્યારે જાણવું. ૩ જે રાજ ધર્મનું આચરણ કરે છે તે, તેનામાં દેવપણું આવે છે; પણ જો તે, અધર્મ આચરે છે, તે નરકમાં પડે છે. ૪ સર્વ પ્રાણી-માત્રની સ્થિતિ ધર્મમાં છે અને તે ધર્મ રાજમાં રહે છે. જે રાજ ધર્મનું સારી રીતે પાલન કરે છે તે રાજજ પૃથ્વીનો પતિ થવાને યોગ્ય છે. ૫ પરમ ધર્મસ્વરૂપ અને લક્ષ્મીવાન રાજ, ધર્મજ કહેવાય છે; પણ જ્યારે ધર્મનો નાશ થાય છે અને પાપીઓને વારનાર ક્રાઈ હોતો નથી, ત્યારે દેવતાઓની નિંદા થાય છે. ૬ પોતાના ધર્મમાં વર્તનાર પુરૂષોના અર્થની સિદ્ધિ થાય છે; અને તે મંગળરૂપ ધર્મનું જ લોકો અનુવર્તન કરે છે. ૭ જ્યારે પાપકર્મથી પાપી પુરૂષોનું નિવારણ થતું નથી, ત્યારે ધર્માચરણનો નાશ થાય છે, મોટો અધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે; તથા તેથી રાત્રિ-દિવસ બધ દશ્યમાન થાય છે. ૮ જ્યારે પાપી પુરૂષોનું પાપથી નિવારણ થતું નથી, ત્યારે ધર્મવડે “ આ મ્હારી મિલકત છે ” એમ સત્પુરૂષો કહી શકતા નથી તથા દેશમાં (પ્રજામાં) વ્યવસ્થા રહેતી નથી. ૯ જ્યારે પાપીઓ બળવાન થાય છે, ત્યારે સ્ત્રી, પશુ, ખેતર, ઘર ઇત્યાદિ કાંઈ પણ પદાર્થના ઉપર મનુષ્યોની સત્તા રહી શકતી નથી. ૧૦ જ્યારે પાપીઓનું નિવારણ થતું નથી ત્યારે અતિથિઓનો પૂજનવડે સત્કાર થતો નથી, દેવતાઓ પૂજન પામતા નથી અને પિતૃઓ સ્વધા પણ પામતા નથી. ૧૧ જ્યારે પાપીઓનું નિવારણ થતું નથી ત્યારે વ્રત આચરનારા બ્રાહ્મણો, વેદનું અધ્યયન કરી શકતા નથી કે, વિપ્રો યજ્ઞ કરી શકતા નથી. ૧૨ હે મહારાજ ! જ્યારે પાપી પુરૂષનું નિવારણ થતું નથી, ત્યારે શસ્ત્રથી કાપેલા પ્રાણીઓની પેટે, સર્વનાં મન વિદ્વળ થાય છે. ૧૩ પૂર્વે ઋષિઓએ, આ લોક તથા સ્વર્ગ લોક બન્નેને જોઈને રાજરૂપ એક મોટું સત્વ ઉત્પન્ન કરીને ધાર્યું કે, આ ધર્મ થશે. એ ધર્મ જેનામાં શોભે છે તેને ‘ રાજ ’ કહે છે; પણ જેનામાં તે ધર્મ લય પામી જાય છે તેને દેવતાઓ ‘ વૃષલ ’ (અધર્મ) જાણે છે. ૧૪, ૧૫ જગવાન ધર્મને ‘ કૃષ ’ નામે કહે છે. જે પુરૂષ તેનો લય કરી નાંખે છે તેને ‘ વૃષલ ’ કહે છે; માટે ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી. ૧૬ જ્યારે ધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે સર્વ પ્રાણીઓ નિરંતર વૃદ્ધિ પામે છે; અને જ્યારે ધર્મની ક્ષીણતા થાય છે, ત્યારે સર્વ પ્રાણીઓની ક્ષીણતા થાય છે, માટે ધર્મનો લોપ કરવો નહિ. ૧૭ ધનને ઉત્પન્ન કરે છે માટે તે ધર્મ કહેવાય છે; હે રાજન ! અથવા જ્યાં સુધી પાપનો ક્ષય થાય ત્યાં સુધી નરકમાં પ્રાણીને ધારણ કરી રાખે છે, માટે તે ધર્મ કહેવાય છે, એ નિશ્ચય છે ૧૮ સ્વયંજૂ જગવાને, પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિને માટે ધર્મ ઉત્પન્ન કર્યો છે, માટે પ્રજા ઉપર દયા કરવાના હેતુથી ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરવી. ૧૯ હે રાજાઓમાં બ્રાહ્મ જેવા

યુધિષ્ઠિર ! હે પુરુષમેષ ! એટલા માટે ધર્મ સર્વથી ઉત્તમ છે; તેમ જે પ્રજનનું શાસન કરે છે તેનેજ “ સત્કર્મકારી રાજા ” કહેવો. ૨૦ હે ભરતમેષ ! કામ અને ક્રોધનો અનાદર કરીને ધર્મનુંજ તું પાલન કર ! રાજાએને ધર્મજ અત્યંત કલ્યાણકારી છે. ૨૧ હે માંધાતા ! ધર્મનું ઉત્પત્તિસ્થાન બ્રાહ્મણો છે, માટે તેમનું નિરંતર પૂજન કરવું તથા ઇર્ષ્યા તજીને તેમના મનોરથ સંપૂર્ણ કરવા. ૨૨ બ્રાહ્મણોના મનોરથ ન પૂરવાથી રાજાને લય ઉત્પન્ન થાય છે; તથા તેઓના મિત્રોની વૃદ્ધિ થતી નથી પરંતુ શત્રુઓની વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૩ વિરોચનનો પુત્ર બલિ, બાળપણથી આરંભીને નિરંતર બ્રાહ્મણોની ઇર્ષ્યા કરતો હતો, તેથી તેની પાસે રહેલી પ્રતાપવાળી લક્ષ્મી દૂર જતી રહી હતી. ૨૪ લક્ષ્મી બલિની પાસેથી નીકળીને ઇંદ્રની પાસે ગઇ અને જ્યારે તેણે, લક્ષ્મીને ઇંદ્રની પાસે જોઈ ત્યારે તે, પાછળથી પોતાના મનમાં બહુ પરિતાપ પામવા લાગ્યો. ૨૫ હે માંધાતા ! હે રાજા ! એ અસુયાનું અને અભિમાનનું ફળ છે, માટે ત્યારે સમજવું જોઈએ કે, ત્યારી પ્રતાપવાળી લક્ષ્મી ત્યારે ત્યાગ કરે નહિ, ૨૬ હે રાજા ! અમે એમ સાંભળ્યું છે કે, લક્ષ્મીને અધર્મથી “ ગર્વ ” નામે એક પુત્ર થયેલો છે, તેણે ધણા દેવ અને અસુરોનો ક્ષય કર્યો છે. ૨૭ હે ભારત ! તે ગર્વે ઘણા રાજર્ષિઓનો પણ ક્ષય કરેલો છે તેને જે જીતે તેજ રાજા થઈ શકે; પણ તેથી જે પરાજય પામે તે, દાસ થાય છે. ૨૮ હે માંધાતા ! એટલા માટે જે ત્યારી ઇચ્છા ચિરકાળ રાજ્યલક્ષ્મી ભોગવવાની હોય તો, ત્યારાથી જેમ ગર્વસહિત અધર્મનું સેવન અને નહિ તેમ વર્તજે ! ૨૯ મદ પામેલો, અત્યંત ઉન્મત્ત થયેલો, પાખંડ ધર્મથી વર્તનારો, અને વિશેષે કરીને ગાંડો થયેલો, તથા તેવાજ ધણા જણનો સમુદાય મળેલો હોય, તેમના પરિચયથી તું દૂર રહેજે ! ૩૦ વળી ક્યજે કરેલો પ્રધાન, અને વિશેષે કરીને સ્ત્રીઓ, પર્વત, વિપ્રમ જગ્યો, હાથી, ઘોડા અને પેટે ચાલનાર સર્પ સરખા પ્રાણી, એ સર્વથી સર્વદા ત્યારે દૂર રહેવું; અને કદાચિત્ પ્રસંગ પડે તો રાત્રીએ તો તેમની સાથે ફરવું નહિજ. કૃપણપણું, અભિમાન, દંભ અને ક્રોધ, એટલાં વાનાંતો ત્યાગ કરવો. ૩૧,૩૨ હે રાજા ! જે સ્ત્રીને તું જાણુતો ન હોય, જે સ્ત્રી કલીબા (પાવૈ) હોય, જે સ્ત્રી સ્વેચ્છા-ચારથી વર્તનારી હોય, જે સ્ત્રી પરક્રીયા હોય અને જે કન્યા હોય, તેવી સ્ત્રીઓની સાથે સંગ કરવો નહિ. ૩૩ જ્યારે રાજા, સાવધ ન રહેતાં પ્રમાદથી વર્તે છે, ત્યારે તેના કુળમાં વર્ણસંકરતા થવાથી પાપી રાક્ષસો પેદા થાય છે, વળી કેટલાક નપુંસક, ખોડીલા, મૂંગા ગાંડા અને એવાજ બીજા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે રાજાએ, વિશેષે કરીને પ્રજાના હિતને અર્થે વર્તવું. ૩૪,૩૫ જ્યારે ક્ષત્રિય, પ્રમત્ત થાય છે ત્યારે મોટો દોષ ઉપજે છે, તથા પ્રજાને વર્ણસંકર કરનારો અધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે. ૩૬ તેવે સમયે શીતકાળ ન હોય જતાં શીત (ટાઢ) પડે છે; શીતકાળમાં શીત પડતું નથી; વર્ષાકાળમાં વૃષ્ટિ થતી નથી કે, અતિ-વૃષ્ટિ થાય છે. વૃષ્ટિકાળ ન હોય જતાં, વૃષ્ટિ થાય છે; પ્રજાઓમાં વ્યાધિઓ પ્રસરે છે. ૩૭ ધૂમકેતુઓ અને ભયાનક ગ્રહો આકાશમાં નજરે પડે છે; તથા તેવાજ બીજા પણ રાજ્યનો નાશ કરનારા ધણા ઉત્પાત દેખાવા માંડે છે. ૩૮ જે રાજા, પોતાનું રક્ષણ કરી શકતો નથી તે રાજા પ્રજાનું પણ રક્ષણ કરી શકતો નથી; પછી રાજાનો ક્ષય થવા માંડે છે અને તેની પાછળ રાજાનો પણ નાશ થાય છે. ૩૯ જે રાજાના રાજ્યમાં એક જણનું ધન બે જણ મળીને પડાવી લે છે; તથા તે બે જણનું ધન ઘણા જણ મળીને પડાવી લે છે અને

કુંવારી કન્યાઓની આખર લૂંટાય છે, તે દૂષણ રાજનું કહેવાય છે. ૪૦ ન્યારે રાજ, ધર્મને તજીને પ્રમાદ રાખે છે, ત્યારે મનુષ્યોમાં “ આ વસ્તુ મ્હારી છે ” એવી વ્યવસ્થા રહેતી નથી. ” ૪૧

મમેદમિતિ નૈકસ્ય મનુષ્યેષ્વતિષ્ઠિતિ ।

ત્યક્ત્વા ધર્મં યદા રાજા પ્રમાદમનુતિષ્ઠિતિ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उत्तथ्यगीतासु
गुर्जरभाषायां नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

અધ્યાય ૯૧ મો-ઉત્તથ્ય ગીતા.

उत्तथ्य उवाच ॥ कालवर्षा च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः ।

संपद्यदैषा भवति सा बिभर्ति सुखं प्रजाः ॥ ૧ ॥

ઉત્તથ્ય કહે છે-“ ન્યારે વરસાદ, સમય પ્રમાણે વરસે છે તથા રાજ, ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરનારે હોય છે ત્યારે સંપત્તિ પ્રજાને સુખ આપે છે, ૧ જે ધોળી, રંગેલા વસ્ત્રનો રંગ નાશ કર્યા સિવાય, તેનો મેલ માત્ર કાઢી શકે, એવી રીતે ધોષ ન જાણતો હોય તો, તે ધોળી છતાં પણ નહિ જેવો છે અર્થાત્ નકામો છે. ૨ તેવીજ રીતે રત્નોને શુદ્ધ કરનાર પણ તેને યિગાડ્યા સિવાય, શુદ્ધ ન કરી શકે તો, તે પણ નહીં જેવો છે. એજ પ્રમાણે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને ત્રાણ વર્ણ જે શુદ્ધ છે, તે પણ અનેક પ્રકારનાં કર્મ કરનારા છતાં પોતપોતાનાં કર્મ કરી ન જાણતા હોય તો, તે નહિ જેવો છે. ૩ શુદ્ધ કર્મ દાસત્વ (સેવા) કરવાનું છે; વૈશ્યનું કર્મ ખેતી; ક્ષત્રિયનું કર્મ દંડનીતિ; અને બ્રાહ્મણનું કર્મ બ્રહ્મચર્ય, તપ, મંત્ર અને સત્ય છે. ૪ તેઓમાંથી જે ક્ષત્રિય, વસ્ત્રને શુદ્ધ કરવાની પેઠે, શીલ-આચરણમાં જે દોષ હોય તેનો નાશ કરી જાણે છે, તેનેજ પિતા જાણવો અને તેનેજ પ્રજાનો પતિ જાણવો. ૫ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કળિયુગ, એ સર્વ રાજાની વર્તાણુંકાનાં નામ છે; રાજજ યુગ કહેવાય છે. ૬ ન્યારે રાજ, પ્રમાદી થાય છે ત્યારે ચારે વર્ણના ધર્મ, ચારે વેદ ચારે આશ્રમ, એ સર્વ કથળી જાય છે. ૭ ન્યારે રાજ, પ્રમાદી થાય છે ત્યારે ગાર્હપત્ય, દક્ષિણામિ અને આહવનીય, એ ત્રણ અગ્નિઓ-ઋગ્, યજુર અને સામન, એ ત્રણ વેદો અને દક્ષિણાઓસહિત યજ્ઞ, એ સર્વ પ્રમાદ પામે છે અર્થાત્ અવ્યવસ્થિત થાય છે. ૮ બ્રાહ્મીમાત્રનો કર્તા પણ રાજ છે અને વિનાશ કરનારો પણ રાજજ છે; જે રાજ, ધર્માત્મા હોય તે કર્તા કહેવાય છે, અને અધર્મી હોય તે વિનાશ કરનારો કહેવાય છે. ૯ ન્યારે રાજ, પ્રમાદી થાય છે ત્યારે તેની સ્ત્રીઓ, પુત્રો, બાંધવો અને મિત્રો, સર્વે એકઠા મળીને શોક કરે છે. ૧૦ ન્યારે રાજ, અધર્મરૂપ થાય છે ત્યારે હાથી, ઘોડા, ગાયો, ઉંટ, ખચ્ચર અને ગધેડાં વગેરે સર્વ બ્રાહ્મીઓ શિથિલ થઈ જાય છે. ૧૧ હે માંધાતા ! જગતના સરજનારે, દુર્બળને માટે રાજરૂપ બળ ઉત્પન્ન કર્યું છે; જેનામાં સર્વ કાંઈ રહેલું છે એવું મહદ્બૂત નિર્ણય છે, માટે તેનું પાલન કરવાથી મોટું પુણ્ય થાય છે અને તેનું પાલન નહિ કરવાથી મોટું પાપ થાય છે. ૧૨ હે રાજન ! જે

પુરૂષો, દુર્બળ પ્રાણીઓને અન્નાદિ આપે છે તથા તેઓ અન્નાદિ પામીને તેની સેવા કરે છે, તે સર્વે, રાજા ન્યારે અધર્મમાં સ્થિતિવાળો થાય છે, ત્યારે શોક કરે છે. ૧૩ દુર્બળનું, મુનિનું અને સર્પનું નેત્ર (દષ્ટિ) સહન ન થાય એવું કઠોર છે; માટે તું દુર્બળને પીડા કરીશ નહિ. ૧૪ હે તાત ! તું અવમાન પામેલા દુર્બળને ઓળખીને તેનું સન્માન કરજે ! કેમ કે, તે દુર્બળનાં નેત્ર, આંધવોસહિત ત્હારો નાશ કરે નહિ. ૧૫ દુર્બળ પુરૂષોએ, દગ્ધ કરેલાં કુળમાં કોઇ અંકુર પુનઃ ફૂટતો નથી; કેમ કે, દુર્બળનાં નેત્ર તેને મૂળસહિત આળી નાખે છે, માટે તું ગરીબને પીડા કરીશ નહિ. ૧૬ હું બળવાનપણાથી નિર્બળપણાને ઉત્તમ માનું છું, કેમ કે, તે અતિશય બળવાન બળ છે; નિર્બળ પુરૂષોએ દહન કરેલા બળમાંથી પાછળ કાંઈ પણ બાકી રહેતું નથી. ૧૭ અપમાન પામેલો, હણાયેલો કે, નિંદા પામેલો પુરૂષ, ન્યારે દેશમાં પોતાનું રક્ષણ કરે એવા કોઈ પુરૂષને પામતો નથી, ત્યારે તે રાજા દૈવકૃત દંડથી હણાય છે. ૧૮ હે તાત ! તું બળવાન થઇને દુર્બળ પુરૂષનો ઉપભોગ કરીશ નહિ; કેમ કે, રખેને તને દુર્બળનાં નેત્ર, અગ્નિ જેમ ધરને આળી મૂકે છે, તેમ આળી નાખે નહિ ! ૧૯ મિથ્યા અભિશાપ મૂકવાથી રૂદન કરનારાં મનુષ્યનાં નેત્રોથી આંસુઓનાં જે બિંદુ પડે છે તે, મિથ્યા અભિશાપ મૂકનારના પુત્ર અને પશુઓનો ક્ષય કરે છે. ૨૦ પાપ કર્મ કયું હોય તેનું ફળ, ગાયત્રી પેઠે, તરત ફળતું નથી; એટલે તેનું ફળ, તે કર્મ કરનારને નથી મળતું તો, તેના છોકરાઓને મળે છે, તેને નથી મળતું તો, તેના પૌત્રોને અને તેમને નહિ તો, પૌત્રોના પુત્રોને પણ મળે છે. ૨૧ જે દેશમાં હણાતો દુર્બળ મનુષ્ય, પોતાના રક્ષણ કરનારને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તે દેશમાં દૈવકૃત દારૂદંડ પડે છે. ૨૨ જે દેશના લોકો એકઠા થઇને બ્રાહ્મણની પેઠે ભિક્ષા માગે છે, તેઓ રાજાને ભિક્ષુરૂપથી વારંવાર હણે છે. ૨૩ જે રાજાના દેશમાં રાજાના ઘણા લોકો અનીતિથી વર્તે છે, ત્યારે રાજાને મોટું પાપ લાગે છે. ૨૪ જે તે રાજાસેવકો, કોઇ યુક્તિવડે દાન અને ચાચના કરતા ગરીબ લોકોનું દ્રવ્ય કામબુદ્ધિથી કે, દ્રવ્ય મેળવવાની બુદ્ધિથી હરણ કરે છે તો તેનું રાજાને મોટું પાપ લાગે છે. ૨૫ જેમ એકાદ મોટું વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે અને વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે પ્રાણીઓ, તેના આશ્રયે આવીને રહે છે, ન્યારે તે વૃક્ષને કોઇ કાપી નાંખે છે અથવા આળી નાંખે છે ત્યારે, તેના આશ્રયે રહેલા પ્રાણીઓ સ્થાન વિનાનાં થાય છે, તેમ જે દેશમાં રાજા અને પ્રજા ઉત્તમ ધર્મ આચરે છે, રૂડાં આચરણ કરે છે તથા રાજાના ગુણનું કથન કરે છે, તે દેશમાં તેઓ મોહથી અધર્મ આચરણ કરે છે ત્યારે, તેમનું સુકૃત નાશ પામે છે અને દુષ્કૃત પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૬, ૨૭ જે દેશમાં પાપીઓ, ઉઘાડે છોગે પાપ કર્મ કરે છે ત્યારે તે પાપીઓનું પાપ રાજાને પ્રાપ્ત થાય છે; પણ ન્યારે રાજા, તેવા અધર્મી પુરૂષોને શિક્ષા કરે છે, ત્યારે રાજાનું રાજ્ય વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૮ જે રાજા, પ્રધાનોનું યથા-યોગ્ય સન્માન કરીને તેમની યોજના, સલાહ-મસલત કરવામાં કે યુદ્ધમાં કરે છે તે રાજાનો દેશ વૃદ્ધિ પામે છે અને તે, સમગ્ર પૃથ્વીને ઘણા સમયપર્યંત ભોગવે છે. ૨૯ વળી કાંઈ પુણ્યવાળું કર્મ કે, રૂડે પ્રકારે કરેલું ભાષણ બોલેને રાજા તેનો સત્કાર કરે છે, ત્યારે તે રાજાને અતિ ઉત્તમ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦ રાજાનો ધર્મ એવો છે કે, તેણે વિભાગ કરીને એટલે બીજાઓને આપીને ભોજન કરવું, પ્રધાનોનું અપમાન કરવું નહિ તથા બળવાન અને ગર્વવાળા હોય, તેઓનો નાશ કરવો. ૩૧ ન્યારે મન, વાણી અને કર્મવડે

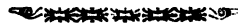
રાજ સર્વનું રક્ષણ કરે તથા પુત્રનો પણ અપરાધ જાણીને તેને શિક્ષા કર્યા વિના રહે નહિ, ત્યારે તે રાજ ધર્મયુક્ત કહેવાય. ૩૨ જ્યારે બળવાન રાજ, પુરૂષોને ભોજન આપીને પછી પોતે ભોજન કરે ત્યારે તેના પુરૂષો બળવાન થાય છે અને ત્યારેજ તેણે ધર્મ આચર્યો કહેવાય છે. ૩૩ જ્યારે રાજ દેશનું રક્ષણ કરે છે, જ્યારે ચોર લોકોનો નાશ કરે છે, જ્યારે સંત્રાસમાં જીતે છે, ત્યારે રાજનો ધર્મ કહેવાય છે. ૩૪ જ્યારે કોઈ પુરૂષ, વાણી વડે કે, કર્મવડે પાપ કરતો હોય અને તે પુરૂષ રાજનો પ્રિય હોય, તોપણ રાજ, તેનો અપરાધ ક્ષમા કરે નહિ ત્યારે રાજનો ધર્મ કહેવાય છે. ૩૫ જ્યારે રાજ શરણે આવેલા લોકોનું, પુત્રની પેઠે રક્ષણ કરે છે, તથા ધર્મની મર્યાદા તોડતો નથી, ત્યારે તે રાજનો ધર્મ કહેવાય છે. ૩૬ જ્યારે રાજ કામ અને દ્વેષ, એ બંને દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરીને, શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને અને પુષ્કળ દક્ષિણા આપીને યજ્ઞ કરી દેવતાઓનું પૂજન કરે છે, સારું તે રાજનો ધર્મ કહેવાય છે. ૩૭ જ્યારે રાજ દીન, અનાથ અને વૃદ્ધ મનુષ્યોનાં આંસુ લોહીને મનુષ્યોને હર્ષ પમાડે છે, ત્યારે તે રાજનો ધર્મ કહેવાય છે. ૩૮ જ્યારે રાજ મિત્રોની વૃદ્ધિ કરે છે, શત્રુઓને કમી કરે છે તથા સાધુઓનું પૂજન કરે છે, ત્યારે તે રાજનો ધર્મ કહેવાય છે. ૩૯ જ્યારે રાજ પ્રીતિવડે સત્યનું પાલન કરે છે, નિરંતર ધર્મ આચરે છે અને અતિથિ તથા સેવકોનો સત્કાર કરે છે, ત્યારે તે રાજનો ધર્મ કહેવાય છે. ૪૦ જે રાજના રાજ્યમાં નિઝાહ અને અનુઝાહ બંને સ્થિર થયેલાં હોય, ત્યારે તે રાજ આ લોકમાં અને પરલોકમાં ફળ પામે છે. ૪૧ હે માંધાતા ! રાજ, યમના સમાન છે; તે ધાર્મિક પુરૂષો ઉપર, પરમેશ્વરની પેઠે અનુઝાહ કરનારો છે. એ માટે સર્વ પુરૂષોની ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખવાથી તે ઐશ્વર્ય પામે છે અને નિયમમાં ન રાખવાથી પતન પામે છે. ૪૨ જ્યારે રાજ ઋત્વિજ, પુરોહિત અને આચાર્ય, એઓનો સત્કાર કરીને તથા અપમાન ન કરીને સારી રીતે તેઓના ઉપર અનુઝાહ કરે છે, ત્યારે રાજનો ધર્મ કહેવાય છે. ૪૩ જે પ્રમાણે યમ, સર્વ પ્રાણીઓને સમાન ભાવથી નિયમમાં રાખે છે તે પ્રમાણે રાજએ, પણ યમનું અનુકરણ કરીને વિધિ પ્રમાણે પ્રજાને નિયમમાં રાખવી. ૪૪ સર્વ પ્રકારે રાજને ઇંદ્રની ઉપમા આપવામાં આવે છે. હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! તે જે વસ્તુને ‘ધર્મ’ એવી રીતે જુએ છે, તેજ ધર્મ કહેવાય છે. ૪૫ ત્યારે, પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને ક્ષમા, બુદ્ધિ, ધૃતિ અને મતિ, એ ગુણોનો અભ્યાસ કરવો. કેમ કે, સર્વ પ્રાણીઓને સારી કે, માઠી જિજ્ઞાસા નિરંતર હોય છેજ. ૪૬ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સર્વદા કૃપા કરવી, દાન આપવું અને મધુર વચન બોલવું તથા નગરની અને દેશની પ્રજાને સુખ ઉપજે એવી રીતે તેઓનું રક્ષણ કરવું. ૪૭ જે રાજમાં દક્ષતા ગુણ હોય નહિ તે રાજ, પ્રજાનું કદાપિ રક્ષણ કરી શકતો નથી; હે તાત ! રાજ્ય, એ કોઈ મહા દુષ્કર અને મોટો ભાર છે. ૪૮ માટે જે રાજ દંડનીતિને જાણનાર, બુદ્ધિમાન અને શરો હોય તે, રાજ્યનું રક્ષણ કરી શકે છે; પણ જે દંડનીતિને જાણતો નથી, જે નામરદ છે, તથા જે બુદ્ધિવિનાનો છે, તેનાથી રાજ્યનું રક્ષણ થવું અશક્ય છે. ૪૯ સારા કુળમાં જન્મેલા, પ્રધાનના પદને યોગ્ય, દક્ષ, પ્રીતિવાળા અને બહુશ્રુત પ્રધાનોને સાથે રાખીને, તપસ્વીઓના આશ્રમમાં રહેનારા પુરૂષોની પણ બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવી. ૫૦ એ રીતે કરવાથી સર્વ પ્રાણીઓનો પરમ ધર્મ શો છે ? તે તું જાણીશ; અને સ્વદેશમાં તથા પરદેશમાં ત્યારો ધર્મ નાશ પામશે નહિ. ૫૧ અર્ધમાંથી

કે, કામમાંથી પણ પરિણામે ધર્મ પ્રકટ થાય છે અને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પણ ધર્માત્મા પુરૂષ, સુખ પામે છે. પર જો તું મનુષ્યોનો સત્કાર કરીશ તો, ત્હારે માટે મનુષ્યો પોતાના પુત્રોને અને સ્ત્રીઓને પણ છોડી દેશે. મનુષ્યોને વશ કરવાનો ઉપાય એજ છે કે, તેમને આપવું અને તેમની સાથે મધુર વચનથી વાત કરવી. ૫૩ હે માંધાતા ! અમ્ર-માદ અને પવિત્રતા, એ બે રાજને અત્યંત ઐશ્વર્ય આપનારાં છે, માટે તું, એ બે બાળ-તમાં નિરંતર ગાફલ થઈશ નહિ. ૫૪ રાજ્યે, સદાય સાવધ રહેવું તથા પોતાનાં અને પારકાં છિદ્ર જોયા કરવાં; બીજો કોઈ પોતાનું છિદ્ર જાણી જાય નહિ, એમ વર્તીને તેણે, સામાનું છિદ્ર જોઈને તેમાં પ્રવેશ કરવો. ૫૫ એવીજ વર્તણુંક ઈદ્ર, યમ, વરૂણ અને સર્વ રાજર્ષિઓની છે, માટે તું પણ એજ રીતે ચાલ. હે ભરતર્ષભ ! હે મહારાજ ! રાજર્ષિ-ઓએ સેવેલું એજ આચરણ, ત્હારે પણ રાખવું અને નિરંતર દિવ્ય માર્ગને અનુસરીને ચાલ. ૫૬ જે રાજા ધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરે છે, તેની આ લોકમાં અને પરલોકમાં મોટા સામર્થ્યવાળા દેવ, ઋષિઓ, પિતૃઓ અને ગંધર્વો પણ પ્રશંસા કરે છે.” ૫૭ બીજમ કહે છે:—હે ભારત ! ઉત્થ્ય મુનિએ કહેલાં વચન સાંભળીને, માંધાતાએ, શંકાનો ત્યાગ કરીને તે પ્રમાણે આચરણ કર્યું અને તેથી તેને આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. ૫૮ હે રાજન ! તું પણ માંધાતાની પેઠે, સારી રીતે ધર્મનું આચરણ કરીને પૃથ્વીનું પાલન કર ! તેથી સ્વર્ગમાં ઉત્તમ સ્થાન પામીશ.” ૫૯

भवानपि तथा सम्यग्मांघातेव महीपते ।

धर्मं कृत्वा महीं रक्ष स्वर्गे स्थानमवाप्तस्य ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उत्तम्यगीता नाम
गुर्जरभाषायां एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९.१ ॥

અધ્યાય ૯૨ મો-વામદેવ અને વસુમનાનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કથં ધર્મે સ્થાનુમિચ્છન્ રાજા વર્તેત ધાર્મિકઃ ।

પૃચ્છામિ ત્વાં કુરુશ્રેષ્ઠ ! તન્મે બ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“ ધર્મમાં સ્થિતિ કરવાને ઇચ્છનારા ધાર્મિક રાજ્યે, શી રીતે વર્તવું ? હે પિતામહ ! એ હું તમને પૂછું છું, માટે મને કહો ? ” ૧ બીજમ કહે છે,—“ આ વિષે પણ અર્થતત્વને જાણનારા બુદ્ધિમાન વામદેવે, કહેલા ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૨ વસુમના નામે જ્ઞાનવાળો ધૃતિવાળો અને પવિત્ર રાજા હતો; તેણે, તપસ્વી મહર્ષિ વામદેવને પૂછ્યું કે “ હે ભગવન ! જે આચરણથી આ લોકમાં સ્થિતિ કરવા છતાં પણ મ્હારા ધર્મમાં દોષ આવે નહિ, એવી રીતે ધર્મ અને અર્થસહિત વચનોવડે મને શિક્ષા આપો. ” ૩, ૪ એ સાંભળીને તપ કરનારાઓમાં ઉત્તમ તેજસ્વી વામદેવે, નહુપના પુત્ર યયાતિના સમાન, સવર્ણના સિંહાસન ઉપર સુખપૂર્વક બેઠેલા તે રાજાને કહ્યું, ૫ વામદેવ કહે છે:—“ તું ધર્મનુંજ અનુવર્તન કર. ધર્મથી બીજું કોઈ ઉત્તમ નથી. ધર્મમાં સ્થિતિ-વાળા રાજાઓ, આ સમગ્રી પૃથ્વીને જીતે છે. ૬ જે રાજા, દ્રવ્યની સિદ્ધિ કરતાં ધર્મને

ઉત્તમ માને છે, અને તેથી ધર્મની વૃદ્ધિ થવાની બુદ્ધિ કરે છે, તે ધર્મવડે શોભે છે. ૭ જે રાજ, અધર્મ આચરવાની બુદ્ધિથી બળાત્કારે આચરણ કરે છે તેનો ધર્મ જલ્દીથી નાશ પામે છે અને તેને ધર્મ તથા અર્થનું ફળ મળતું નથી. ૮ જે રાજનો પ્રધાન દુર્જન અને પાપી હોય, તેવા રાજનો લોકાએ (પ્રજાએ) વધ કરવો ચોખ્ખો છે, કેમ કે, ધર્મનો નાશ કરનારો છે તથા તે પોતાનાજ પાપવડે પોતાના કુટુંબ પરિવારસુદ્ધાં જલ્દીથી દુર્દશા પામે છે. ૯ જે રાજ, અર્થ સિદ્ધ કરતો નથી, મરજીમાં આવે તેમ આવે છે અને પોતાના મુખથી પોતાની પ્રશંસા કરે છે, તેને આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય, તોપણ તે સત્વર નાશ પામે છે. ૧૦ જે રાજ કલ્યાણકારી કર્મનું ગ્રહણ કરે છે, બીજાની ઇર્ષ્યા કરતો નથી, અને જેણે ઇન્દ્રિયો વશમાં રાખ્યા છે, એવો બુદ્ધિમાન રાજ, જન્મ નદીઓથી સમુદ્ર વૃદ્ધિ પામે છે તેમ, વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૧ રાજ્યે ધર્મ, અર્થ, કામ, બુદ્ધિ અને મિત્ર, એ સર્વ પામીને પણ, “ હું પૂર્ણ છું ” એમ કોઈ કાળે માનવું નહિ, એ ધર્માદિમાંજ સર્વ લોકોની આજીવિકા રહેલી છે તથા એ ધર્માદિનું શ્રવણ કરવાથી યશ, કીર્તિ, લક્ષ્મી. અને પ્રગ્ન મળે છે. ૧૨, ૧૩ એ પ્રમાણે જે પુરુષ, ધર્મની અપેક્ષાવાળો હોય છે, તથા ધર્મ અને અર્થનું ચિન્તન કરનારો હોય છે, તથા અર્થનો વિચાર કરીને ધર્મનું સેવન કરે છે, તે મોટા ફળને નિશ્ચય પામે છે. ૧૪ જે રાજ દાન કરતો નથી, કોઈના ઉપર અતિશય રોહ રાખતો નથી, પોતાની પ્રગ્ને નિરંતર દંડવડેજ વશ વર્તાવે છે, તથા વગર વિચાર્યા કામ કરવાને જેનો સ્વભાવ છે, તેવો રાજ સત્વર નાશ પામે છે. ૧૫ જે મૂર્ખ રાજ, પોતાની બુદ્ધિવડે પાપ કરનારાઓને દેખતો નથી, તે આ લોકમાં અત્યંત અપકીર્તિ પામે છે, અને મરણ પછી નરકને ભોગવે છે. ૧૬ જે રાજ, સર્વનો સત્કાર કરે છે, દાન આપે છે, કામ-ળતા રાખે છે અને ધર્મના સ્વાધીનમાં રહે છે, તેનું દુઃખ જોઈને સર્વે મનુષ્યો, જાણે પોતાને દુઃખ ઉત્પન્ન થયું હોય તેમ, તેના દુઃખનો નાશ કરે છે. ૧૭ જે રાજને ધર્મમાં ચલાવનાર ગુરૂ નથી, અથવા જે બીજાઓને પૂછતો પણ નથી તથા જે દ્રવ્ય મેળવવામાં અત્યંત સ્વતંત્ર થઈને વર્તે છે, તે ઘણા કાળ સુધી સુખ ભોગવતો નથી. ૧૮ પણ જે ધર્મકૃત્યમાં ગુરૂને મુખ્ય માની, તેમને સલાહ પૂછે છે, હરકોઈ અર્થની પોતાની જાતે તજવીજ રાખે છે અને દ્રવ્યાદિ લાભમાં ધર્મને મુખ્ય માને છે, તે ઘણા કાળ સુધી સુખ ભોગવે છે. ” ૧૯.

ગુરુપ્રધાનો ધર્મેષુ સ્થયમર્થાનવેક્ષિતા ।

ધર્મપ્રધાનો લામેષુ સ ચિરં સુલ્ભમશ્રુતે ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु
गुर्जरभाषायां दिनवतितमोऽध्यायः ॥ १२ ॥

અધ્યાય ૯૩ મો-વામદેવગીતા-રાજોપનિષદ્.

वामदेव उवाच ॥ यत्राधर्मं प्रणयते दुर्बले लब्धतरः ।

तां वृत्तिमुपजीवन्ति ये भवन्ति तदम्बयाः ॥

વામદેવ કહે છે:—“ જ્યાં બળવાન રાજા, દુર્બળના ઉપર અધર્મ કરે છે ત્યાં જે લોકો, રાજાના સંબંધમાં હોય છે તે પણ રાજાની પેઠેજ આચરણ કરે છે. ૧ પાપને પ્રવર્તવાનારા પાપી રાજાને તેના સેવકો અનુસરે છે; તેના દેશમાં મનુષ્યો; વિનય છોડીને વર્તે છે અને તે દેશનો જલદી નાશ થાય છે, ૨ સ્વધર્મને આચરનારા રાજાના જે આચરણને જોઈને બીજા મનુષ્યો પણ તેવું આચરણ કરે છે, તેજ આચરણ જ્યારે અધર્મરૂપ થાય છે, ત્યારે તેના પોતાના મનુષ્યો પણ તે સહન કરી શકતા નથી. ૩ સાહસ પ્રકૃતિનો રાજા, કોઈ કૃત્યને મર્યાદાનો ત્યાગ કરીને કરે છે, ત્યારે શાસ્ત્રની રીતિનો ત્યાગ કરી વર્તનારો તે રાજા જલદીથી નાશ પામે છે. ૪ જે ક્ષત્રિય જીતાએકા કે, નહિ જીતાએકા અર્થાત્ શરણે આવેલા કે, નહિ આવેલા મનુષ્યોની વૃત્તિનું અનુવર્તન કરતો નથી તે ક્ષત્રિય ધર્મથી દૂર થાય છે. ૫ જે પુરૂષ, પોતાના ઉપર પૂર્વે ઉપકાર કરનાર પણ પાછળથી દ્વેષ કરનાર રાજા જે સંગ્રામમાંથી કેદ કરીને દ્વેષજીવિથી તેનું સન્માન કરતો નથી, તે ક્ષત્રિય ધર્મથી હીન થાય છે. જે રાજા, શક્તિમાન હોય ત્યારે સુખ ભોગવે પણ આપત્તિ પડે ત્યારે આપત્તિને નિવારણ કરનાર ધંધો-રોજગાર પણ કરે, તે રાજા સર્વ પ્રાણીને પ્રિય થાય છે અને લક્ષ્મી તેનો ત્યાગ કરતી નથી. ૭ રાજાએ જેનું પ્રથમ અપ્રિય કર્યું હોય, તેનું પુનઃ પ્રિય પણ કરવું, કેમ કે, જે પ્રથમ અપ્રિય કરીને પાછળથી પ્રિય કરે છે, તે થોડાજ કાળમાં સર્વને પ્રીતિકર થાય છે. ૮ મિથ્યા વચનનો ત્યાગ કરવો; પ્રાર્થનાની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય બીજાનું લલું કરવું અને કામથી ક્રોધથી કે, દ્વેષથી ધર્મને તજવો નહિ. ૯ કોઈ પ્રશ્ન કરે ત્યારે લાજ ન પામતાં, કઠોર પરંતુ ન્યાયસહિત ઉત્તર આપવો. ગંભીરતાને તજીને વાણી બોલવી નહિ; કોઈ કામમાં ઉતાવળ કરવી નહિ તથા કોઈનાપર ઇર્ષ્યા પણ કરવી નહિ, કેમ કે, એમ કરવાથી સર્વ કોઈને વશ કરી શકાય છે. ૧૧ રાજાએ, પ્રજાના હિતનું મનમાં સ્મરણ રાખીને, કોઈ પ્રીતિકર બનાવ બનવાથી અત્યંત ખુશી ન થવું, અપ્રિય બનાવ બનવાથી અતિ દિલગીર ન થવું અને દ્રવ્ય સંબંધી સંકટમાં મુકાવું નહિ. ૧૧ જે રાજા, પોતાના ગુણોવાટે પ્રજાનું પ્રિય કરે છે તે રાજાનાં સર્વ કર્મ સિદ્ધ થાય છે અને રાજ્ય-લક્ષ્મી, તેનો ત્યાગ કરતી નથી. ૧૨ રાજાના ઉપર પ્રીતિ રાખનારો જે સેવક હોય તે, રાજાથી વિરૂદ્ધ વર્તણૂક કરનારા પુરૂષોથી દૂર રહેતો હોય અને રાજાને અનુકૂળ વર્તણૂક કરનારાઓની સંગતિ રાખતો હોય, તેવા પુરૂષની ઉપર રાજાએ સાવધાન થઈને પ્રીતિ રાખવી, ૧૩ જે, ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખતો હોય, રાજાને અનુકૂળ પડે તેમ આચરણ કરતો હોય, રાજાપર પ્રીતિ રાખનારો હોય અને શક્તિવાન હોય એવા પુરૂષને મોટા કામમાં યોજવો. ૧૪ એજ પ્રમાણે જેનામાં એવા ગુણો હોય તથા રાજાના ઉપર પ્રીતિ રાખનારો હોય, અને રાજાના કામમાં નિરંતર સાવધાન હોય, તેને દ્રવ્ય સંબંધી કામમાં યોજવો. ૧૫ પણ જે પુરૂષ મૂઠ, ઇન્દ્રિય સુખનો અભિલાષી, લોભી, દુરાચરણી, લુચ્ચો, કપટી, હિંસા કરનારો, દુષ્ટજીવિવાળો, સાંકડા જ્ઞાનવાળો (થોડા જ્ઞાનવાળો), ઉદાર, કર્મનો ત્યાગ કરનારો, મધ્યપાન કરનારો, જીગારી, સ્ત્રીલંપટ, શિકાર કરવામાં આસક્ત, એવો જે પુરૂષ હોય તેને મોટા કામમાં યોજનાર રાજાની રાજ્યલક્ષ્મી નાશ પામે છે. ૧૬, ૧૭ જે રાજા, પોતાનું રક્ષણ છે અને રક્ષણ કરવા યોગ્ય મનુષ્યોનું પણ જે રક્ષણ કરે છે, તેની પ્રજા વૃદ્ધિ પામે છે અને નિશ્ચય, તે રાજાને મોટું કૃપા પ્રાપ્ત છે. ૧૮ શત્રુઓ તથા મિત્રો ન

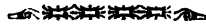
જાણી શકે, એવા દૂત જે રાજાની પાસે હોય અને તે દૂતોવડે શત્રુ અને મિત્ર સર્વની તળવીજ રાખતો હોય તે રાજા અધિક રાજ્યસક્ષમી પામે છે. ૧૯ કોષ્ટ બળવાન પુરૂષનો અપકાર કરીને પછી, 'હું તેનાથી દૂર છું,' એવી રીતે વિશ્વાસ રાખી બેસી રહેવું નહિ; કેમ કે, અસાવધાન પુરૂષ ઉપર, (શકરા) બાજની પેઠે તેઓ, આચિંતા તૂટી પડે છે. ૨૦ જે રાજાનું (પોતાનું) મૂળ દૃઢ હોય જે ધર્મથી ચાલનારો હોય, તેણે પોતાનું બળ જોઈને, નિર્બળ શત્રુઓ સાથે વૈર કરવું, પણ બળવાન શત્રુઓ સાથે વૈર કરવું નહિ. ૨૧ રાજાએ, પોતાના પરાક્રમથી પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરીને પ્રજાનું ધર્મવડે પાલન કરવું તથા ધર્મવાન રાજાએ, સંગ્રામમાં મૃત્યુ સાધવું. ૨૨ આ જગતમાં સર્વનું અવસાન મરણથી થાય છે. કોષ્ટ પણ પદાર્થ અવિનાશી નથી, માટે ધર્મમાં સ્થિતિવાળા રાજાએ, પ્રજાનું ધર્મવડે પાલન કરવું. ૨૩ રક્ષણ કરવા જેવા પદાર્થનું સ્થાન એટલે કિલ્લો, યુદ્ધ અને ધર્મવડે પાલન કરવું, મંત્રનું ચિંતવન કરવું અને સમય આવ્યે સુખ ભોગવવું, એ પાંચવડે રાજાની પૃથ્વી વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૪ જેણે એ પાંચેનું યથાર્થ પરિપાલન કર્યું હોય, તે રાજા આ લોકમાં નિરંતર રહીને પૃથ્વીને ધારણ કરી રાખે છે. એકજ માણસથી એ પાંચે ઉપર સતત નજર રાખવી બની શકે એમ નથી, માટે એ પાંચે ઉપર જૂદા જૂદા અધિકારી ઠરાવી તે તે વસ્તુનો કારભાર તે તે અધિકારીને સોંપવો, એમ કરવાથી રાજા ધણા કાળપર્યંત પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવે છે. ૨૫, ૨૬ જે મનુષ્ય દાતા હોય, બીજાને આપીને ભોજન કરનારો હોય, કામળ મનવાળો હોય, પવિત્ર હોય અને પોતાના આશ્રયે રહેનાર મનુષ્યોનો ત્યાગ ન કરે એવો હોય, તેવા પુરૂષને લોકો રાજા બનાવે છે. ૨૭ જે મનુષ્ય, એકાદ કલ્યાણકારી જ્ઞાન સાંભળીને પોતાનો મત છોડી દે છે અને તે જ્ઞાન વચનને અનુસરે છે, તેની પછવાડે લોકો અનુચર થઈને વર્તે છે. ૨૮ પણ જે મનુષ્ય, પોતાનું હિત ઇચ્છનારા મિત્રે કહેલું વચન પ્રતિકૂળ હોવાને લીધે સહન કરતો નથી તથા શત્રુએ, કહેલાં વચન સાંભળે છે, સર્વદા ઉદાસ સરખો વર્તે છે, ગ્રામ્ય આચરણનો ત્યાગ કરતો નથી તથા તેથી વિપરીત આચરણને સેવતો નથી તથા શરણુ આવેલા અને શરણુ નહિ આવેલા પુરૂષોનાં ઉત્તમ આચરણ જોઈને તેનું અભિનંદન કરતો નથી, તે રાજા ક્ષત્રિયધર્મથી દૂર થાય છે. ૨૯, ૩૦ વળી રાજાએ, કબજે કરેલા પ્રધાનથી અને વિશેષે કરીને સ્ત્રીઓથી તેમજ પર્વત, વિષમ કિલ્લા, હાથી, ઘોડા અને સર્પ વગેરે પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓથી નિરંતર સાવધાન થઈને પોતાનું રક્ષણ કરવું. ૩૧ જે રાજા, પોતાના મુખ્ય પ્રધાનોનો ત્યાગ કરીને હલકા મનુષ્યોને પ્રિય કરે છે, તે રાજા વિપત્તિ પામીને પીડાય છે, અને દુઃખનો અંત પામતો નથી. ૩૨. જે રાજા કલ્યાણકારી ગુણવાળા પોતાના ગાતિજનોનો દ્વેષ કરે છે અને તેમની ઉન્નતિ કરતો નથી એવા કઠોર મનવાળો અને દૃઢ ક્રોધવાળો રાજા મૃત્યુની પડોશમાં વસે છે એમ જાણવું. ૩૩ પણ જે રાજા ગુણવાન પુરૂષો પોતાના હૃદયને પ્રિય હોય છતાં પણ પુનઃ તેઓનું પ્રિય કરીને તેમને વશ કરે છે, તે રાજા ધણાકાળ સુધી કીર્તિમાન રહે છે. ૩૪ જે સમયે દ્રવ્ય લેવું જોઈતું નથી તે સમયે પ્રજા પાસેથી દ્રવ્ય લેવું નહિ; પોતાનું કાંઈક અપ્રિય થયું હોય તો તેથી કોઈ વખત પણ પરિતાપ પામવો નહિ, પોતાનું પ્રિય થયું હોય તો તેથી અત્યંત આનંદ પામવો નહિ અને જેથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય એવા કર્મમાં સદા યુક્ત થવું. ૩૫ વળી રાજાએ, નિરંતર એવો વિચાર કરવો કે,

ક્રમા ક્ષત્રિયો મહારા ઉપર પ્રીતિવાળા છે તથા મહારા ભયથી મહારા આશ્રયે આવીને રહેલા કાણુ છે, તથા એ આશ્રયે આવીને રહેલામાં મધ્યસ્થપણુના દોષવાળા કાણુ કાણુ છે. ૧૩૬ પોતે બળવાન છતાં પણ કોઈ વખત દુર્બળ ઉપર વિશ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે, શત્રુઓ દુર્બળ છતાં, અસાવધ પુરૂષના ઉપર, ગીધની પેઠે તૂટી પડે છે. ૩૭ વળી પોતાનો સ્વામી પ્રિય વચનવાળો અને સર્વ ગુણથી સંયુક્ત છતાં પણ પાપી પુરૂષ, તેનો દ્રોહ કરે છે, માટે કોઈ મનુષ્યનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. ” ૩૮ એ પ્રમાણે વામદેવે, રાજની રહસ્ય વિદ્યા કહેલી છે તે સાંભળીને નહુષનો પુત્ર યયાતિ મનુષ્યોમાં સાવધાન થઈને વર્તવા લાગ્યો તથા તેણે બળવાન શત્રુઓનો નાશ કર્યો. ૩૯

एवं राजोपनिषदं ययातिः स्माह नाहुषः ।

मनुष्यविषये युक्तो हंति शत्रून्नुत्तमान् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु
गुर्जरभाषायां त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

અધ્યાય ૯૪ મો—વામદેવગીતા-રાજધર્મ.

वामदेव उवाच ॥ अयुद्धेनैव विजयं वर्जयेद्वसुधाधिपः ।

जघन्यमाहुर्विजयं युद्धेन च नराधिपः ॥

વામદેવ કહે છે—“ હે રાજન્ ! રાજ્યએ, યુદ્ધ કર્યા વગર મળેલો વિજય ત્યાગ કરવા જેવો છે, તેમ યુદ્ધથી મળેલો વિજય પણ અધમ ગણાય છે. ૧ જે રાજનું મૂળ અત્યંત દૃઢ ન હોય તેણે, અલબ્ધ વસ્તુની ઇચ્છા કરવી નહિ; કેમ કે, જેનું મૂળ નિર્બળ છે એવા રાજને લાભ મળતો નથી. ૨ જે રાજનો દેશ, વિશાળ અને સંપત્તિવાળો હોય, જેને રાજ પ્રિય હોય, સંતુષ્ટ હોય અને જેમાં પ્રધાનોનું પોષણ થયેલું છે એવો હોય, તે રાજનું મૂળ દૃઢ જાણવું. ૩ જે રાજના ચોક્કાઓ, સારી રીતે સંતોષ પામેલા, સાંત્વ ઉપાયવાળા અને શત્રુઓ પ્રત્યે જીન કરવામાં નિપુણ તથા સ્થિતિવાળા હોય છે, તે રાજ થોડા સૈન્યથી પણ પૃથ્વીને જીતે છે. ૪ જે રાજના, દેશના અને નગરના લોકો, પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરનારા, ધનવાન અને ધાન્યવાળા હોય છે, તે રાજનું મૂળ દૃઢ જાણવું. ૫ જ્યારે ભુદ્ધિ-માન્ રાજ, પોતાના પ્રતાપની ચઢતી કળા છે, એમ જાણે ત્યારે તેણે શત્રુની ભૂમિ અને ધન લેવાની ઇચ્છા કરવી. ૬ જેના ભોગનો ઉદયકાળ હોય અને જે પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરતો હોય, તેવા ત્વરાવાળા રાજના આત્માનું (તેનું) રક્ષણ કરનાર વિજય અને વૃદ્ધિ પામે છે. ૭ જે રાજ, પોતાના તરફ સારી રીતે ચાલનાર પુરૂષો પ્રત્યે કપટભુદ્ધિથી વર્તે છે તે રાજ, જેમ ફરશીથી વનમાં વૃક્ષો છોલાઈને પાતળાં થઈ જાય છે તેમ, પોતાની ક્ષીણતા પોતાના હાથવડે કરી લે છે. ૮ જે રાજ, દેવના કારણભૂત શત્રુનો નાશ કરતો નથી, તેના શત્રુઓ કમી થતા નથી. પણ જે પોતાના ક્રોધને હણે છે, તેનો એક પણ શત્રુ રહેતો નથી. ૯ જે કર્મ આર્ય પુરૂષોએ નિર્દિત ગણેલું છે તે કર્મ ડાહ્યા પુરૂષે આચરવું નહિ; પણ જે કર્મ કલ્યાણનું કથન કરતું હોય તેમાં રાજ્યએ પોતાની યોજના કરવી. ૧૦

જે રાજા, બીજા સર્વ કાર્ય કરી આપીને કાંઈ પણ તેમાં કરવાનું બાકી રાખતો નથી અને પછી સુખનો અનુભવ લેવાની ઇચ્છા કરે છે, તેનું શત્રુઓ અપમાન કરે છે, (કેમ કે, તેમને પોતાનું કામ પૂર્ણ થઈ જવાથી તેની કાંઈ ગરજ રહેતી નથી.) ૧૧ તથા તે રાજા, પોતે પોતાના મનમાં પરિતાપ પામે છે. જે રાજા, આ પ્રમાણે મનુષ્યોમાં વર્તે છે, તે આ લોક તથા પરલોક, બન્નેમાં વિજય મેળવીને સ્થિર થાય છે. ” ૧૨ બીજા કહે છે,— એ પ્રમાણે વામદેવનું કહેલું વચન સાંભળીને રાજાએ, તે પ્રમાણે કર્યું હતું; તું પણ તે પ્રમાણે કરીને બન્ને લોકમાં વિજય મેળવીશ એમાં સંશય નથી. ” ૧૩

इत्युक्तो वामदेवेन सर्वं तत्कृतवान्मृगः ।

तथा कुर्वेस्त्वमप्येतौ लोकौ जेता न संशयः ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि वामदेवगीतासु
गुर्जरभाषायां चतुર્नवतितमोऽध्यायः ॥ ૧૪ ॥

અધ્યાય ૯૫ મો—રાજધર્મ-યુદ્ધધર્મ વર્ણન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ અથ યો વિજિગીષેત ક્ષત્રિયં ક્ષત્રિયો યુધિ ।

કસ્તસ્ય વિજયે ધર્મો હ્યેતત્પ્રદુર્ભવીહિ મે ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ જે ક્ષત્રિય, બીજા ક્ષત્રિયને સંગ્રામમાં જીતવાને ઇચ્છે, તથા તેને જીતે, તો તે વિજયમાં તેણે શા ધર્મ આચરવો ? એ હું પૂછું છું, માટે મને કહો. ” ૧ બીજા કહે છે,* “ જે પૃથ્વીનો પાળનાર રાજા હોય, તે સહાયવાળો હોય અથવા સહાય વિનાનો હોય તથાપિ તેણે, દેશમાં જીતે કહેવું કે, હું તમારો રાજા છું અને હું તમારું નિરંતર રક્ષણ કરીશ અને તમે ધર્મ પ્રમાણે કર આપો ! અથવા તમે મહાના પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તવાને ઇચ્છો છો ? જે તે લોકો આવેલા રાજાને પસંદ કરે તો, સર્વનું કુશળ થાય. ૨,૩ પણ હે રાજા ! તેઓ જે ક્ષત્રિય ન જતાં, ગ્રાહ પ્રકારે પણ વિરોધ કરે તો, પોતાને ઉચિત કર્મ છોડીને વિકર્મ કરનારા તે લોકોને સર્વ ઉપાયવડે પણ કબજે કરવા. ૪ ક્ષત્રિયને શસ્ત્ર ધારણ કરતો ન જોઈને બીજા લોકો, તેને રક્ષણ કરવાને અસમર્થ માને છે તથા શત્રુ પ્રત્યે બહુ માનપૂર્વક જોઈને શસ્ત્ર ગ્રહણ કરે છે. ૫ (માટે શસ્ત્રના બળથીજ ગામ વગેરેને જીતીને તેના મુખ્ય અધિપતિ થઈને વર્તવું તથા જીતેલા દેશ સામાદિ ઉપાયવડે વશ કરવો) ” યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે પિતામહ ! જે ક્ષત્રિય રાજા, ક્ષત્રિયની સામે થાય, તો તેની સાથે યુદ્ધ શી રીતે કરવું, તે મને કહો ? ૬ બીજા કહે છે:—“ જે ક્ષત્રિયે કવચ પહેર્યું ન હોય, તેની સાથે સંગ્રામમાં કવચ પહેરેલા ક્ષત્રિયે યુદ્ધ કરવું નહિ. એકલો ક્ષત્રિય હાડવા આવે તો તેની સાથે એકલા ક્ષત્રિયે યુદ્ધ કરવું અને તે હાડવાને અશક્ત થાય તો, તેને જવા દેવો. ૭ જે સામે ક્ષત્રિય કવચ સજીને આવે તો, તેની સાથે કવચ સજીને

* પૂર્વે કહ્યું કે, સ્વામી આદિ સાત પ્રકૃતિઓ જેની દૃઢ હોય, તેણે શત્રુની પૃથ્વી જીતવાની ઇચ્છા કરવી. હવે તે જીતનારા બે પ્રકારના; એક “ ઉપસ્થિત પરિપંથી ” અને બીજો “ અનુપસ્થિત પરિપંથી ” તેમાં અનુપસ્થિત પરિપંથી એટલે જેના સામા શત્રુઓ છે નહિ તેના ધર્મ પ્રથમ કહે છે.

યુદ્ધ કરવું. જો તે સૈન્ય લઇને આવે તો, બીજા રાજાએ પણ સૈન્ય લઇને તેની સામે જવું. ૮ જો તે કપટ કરીને યુદ્ધ કરે તો, તેની સાથે પણ કપટ કરીને યુદ્ધ કરવું અને જો તે ધર્મથી યુદ્ધ કરે તો, તેનું ધર્મથીજ નિવારણ કરવું. ૯ રથમાં બેઠેલા રાજા સામે ઘોડે બેસીને જવું નહિ, પણ રથમાં બેઠેલા સામે તો રથમાં બેસીનેજ જવું. શત્રુ સંકટમાં પડ્યો હોય, ભય પામ્યો હોય કે, જીતાયો હોય, તો તેના ઉપર પ્રદાર કરવો નહિ. ૧૦ વિષ ચોપડેલાં કે, વાંકા કાંટાવાળાં બાણ રાખવાં નહિ; ક્રમ કે, તે અસત્પુરુષોનાં આયુધ છે. મથાર્થપણે યુદ્ધ કરવું, પણ હણીતા શત્રુને જોઇને ક્રોધ કરવો નહિ. ૧૧ સત્પુરુષોમાં બેદ ઉત્પન્ન કરવાથી જો સામે પણ સત્પુરુષ હોય તો, તે પણ સંકટમાં પડે છે, ગતગ્રાણી થયેલા શત્રુને હણવો નહિ; સંતતિ વિનાના શત્રુને પણ ક્રોધ પ્રકારે હણવો નહિ તેમજ જેનું શસ્ત્ર ભાંગી ગયું છે, જે વિપત્તિમાં પડી ગયો છે, જેના ધનુષ્યની પણ કપાઇ ગઈ છે તથા જેનું વાહન હણાયું છે; એવા શત્રુ સાથે પણ લડવું નહિ. જો શત્રુ ધાયલ થયો હોય તો, તેને પોતાના દેશમાં રાખીને તેનો ઔષધોપચાર કરવો અથવા તેને, ઘેર પહોંચાડવો. તેને ક્ષતરહિત કરીને છોડવો, એવો સનાતન ધર્મ છે. ૧૨, ૧૩ એટલા માટે ધર્મથી યુદ્ધ કરવું; એ પ્રમાણે સ્વાયંભુવ મનુષ્યે આજ્ઞા કરેલી છે. સત્પુરુષોમાં નિરંતર સદ્ધર્મને ધારણ કરીને સત્પુરુષોના ધર્મનો નાશ કરવો નહિ. ૧૪ જે યુદ્ધમાં અધર્મથી વર્તનારો ક્ષત્રિય, અધર્મવડે જ્ય મેળવે છે, તે કપટથી જીવન કરનારો પાપી, પોતાની મેળેજ પોતાનો ધાત કરે છે. ૧૫ એ કર્મ અસત્પુરુષોનું સમજવું; સત્પુરુષોનું કર્મ તો એજ છે કે, સરળ ઉપાયથી જ્ય મેળવવો. ધર્મવડે યુદ્ધ કરતાં મૃત્યુ થાય તો તે ઉત્તમ છે, પણ પાપકર્મથી વિજ્ય મળે, તે સારો નથી. ૧૬ હે રાજા! અધર્મ આચર્યો હોય તો, તે ગાયની પેઠે તત્કાળ ફળતો નથી. તે અધર્મનાં મૂળ અને શાખાઓ દેહમાં પ્રવેશ કરે છે. ૧૭ પાપી પુરુષ પાપ કર્મથી દ્રવ્ય મેળવીને આનંદ પામે છે. વળી તે પાપી, ચૌર્ય કર્મથી વૃદ્ધિ પામીને બીજાં વિશેષ પાપ-કર્મ કરે છે. ૧૮ તથા “ધર્મ છે નહિ !” એ રીતે માનીને પવિત્ર અને ધર્મી પુરુષોને હસે છે. ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખતો નથી અને આખરે વિનાશ પામે છે. ૧૯ તે વરુણ દેવના પાશથી બંધાતો છતાં, પણ પોતાને દેવ હોય તેમ માને છે, અને મોટી ધમણની પેઠે, તે પુષ્ટ થઇને સત્કર્મમાં પ્રવર્તતો નથી. પણ છેવટે નદીના કાંઠા ઉપરના વૃક્ષની પેઠે, મૂળસહિત નષ્ટ થાય છે. ૨૦ જેમ પથરા ઉપર પડીને ઘડો ભાંગી ગયો હોય તેમ, તેનો નાશ થયેલો જોઇને લોકો ખુશી થાય છે, માટે રાજાએ, ધર્મવડેજ વિજ્ય અને દ્રવ્ય ભંડાર મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી.” ૨૧

अथैनमभिनंदन्ति भिन्नं कुंभमिवाश्मनि ।

तस्माद्धर्मेण विजयं कोशं लिप्सेत् भूमिपः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगीषमाणवृत्ते
गूर्जरभाषायां पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

અધ્યાય ૯૬ મો-રાજધર્મ.

भीष्म उवाच ॥ नाधर्मेण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपतिः ।

અધર્મવિજયં લક્ષ્ણ્વા કો નુ મન્યેત ભૂમિપઃ ॥ ૧ ॥

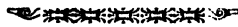
ભીષ્મ કહે છે,—“ રાજ્યે અધર્મવડે પૃથ્વીને જીતવાની ઈચ્છા રાખવી નહિ; અધર્મથી વિજય મેળવીને તે વિજયથી કયો રાજા તેને પસંદ કરે એવો છે ? ૧ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! અધર્મથી યુક્ત વિજય આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અનિશ્ચિત છે તથા રાજાને અને તેની જીતેલી ભૂમિને વિનાશ કરે છે. ૨ યુદ્ધ કરતાં, જેનું કવચ તૂટી ગયું હોય, અથવા “ હું ત્હારે શરણ છું. ” એમ કહીને જે, પાસે આવ્યો હોય, અથવા જે, હાથ જોડીને પ્રાણની યાચના કરતો હોય, અથવા જેણે હથિવાર નાંખી દીધાં હોય, એવા શત્રુને પકડીને તેનો વધ કરવો નહિ. ૩ રાજ્યે બળવડે જેનો પરાજય કર્યો હોય, તેની સાથે યુદ્ધ કરવું નહિ, પણ એક વર્ષ સુધી તેને કેદમાં રાખીને તેની પાસે “ હું ત્હારો દાસ છું ” એમ કહેવરાવવું. ૪ (વર્ષ પુરૂં થયા પછી કદાપિ તે પોતાના મુખથી “ દાસ છું ” એમ ન કહે તો જીતનારનો તે પુત્ર થાય છે, તેથી તે ઉપરાંત તેનો ઉપભોગ કરવો.) પરાક્રમવડે જે કન્યાને હરણ કરી આણેલી હોય, તેને એક સંવત્સર થયા પહેલાં એમ ન પૂછવું કે:—“ તું અમને પરણીશ ? કે, બીજાને પરણવા ઇચ્છે છે ? ” અર્થાત્ જે તેની ઇચ્છા, બીજા સાથે લગ્ન કરવાની હોય તો, તેને અટકાવવી નહિ. એજ પ્રમાણે એકાએક જળ ભેદથી જે કાંઈ ધન વગેરે આણેલું હોય, તે સર્વને પણ એજ નિયમ લાગુ પડે છે. ૫ જેમ એકાએક પકડી આણેલી દાસી કે, દાસ પણ એક વરસ પછી જેનાં હોય તેને પાછાં આપવાં; કેમ કે, તેથી તે જાણે પોતેજ તેને આપ્યાં હોય તેમ થાય છે. ચોર વગેરેને એકાએક પકડીને તેઓનું ધન આણેલું હોય, તે પણ રાજ્યે રાખવું નહિ, પણ તેનું દૂધ બાહણોને પાવું; અર્થાત્ તે ખરચી નાંખવું. અથવા તેનો ઉપયોગ બળદ માટે કરવો અર્થાત્ પશુઓના પોષણ માટે તે ધન આપવું. અથવા પકડી આણેલો પુરૂષ ચોર ન હોય તો, તેને માશી આપીને તેનું ધન તેને પાછું આપવું. ૬ રાજ્યે રાજાની સાથેજ યુદ્ધ કરવું એવો ધર્મ કહેલો છે; પણ ક્ષત્રિય વિના બીજા પુરૂષે, રાજા સાથે યુદ્ધ કરવાને તેના સામે શસ્ત્ર કાઢ પણ પ્રકારે ફેંકવું નહિ. ૭ બે સેનાઓ એકડી મળી હોય અને તે બન્નેની વચમાં બાહણ આવેલી બન્ને પક્ષની શાંતિ ઇચ્છતા હોય, તો પછી યુદ્ધ કરવું નહિ. ૮ જે પુરૂષ બાહણનું ઉદ્ધંધન કરે છે, તે સનાતન કાળની મર્યાદાનું ભેદન કરે છે, એમ જાણવું. એમ જતાં પણ, કાંઈ અધમ ક્ષત્રિય તે મર્યાદાનું ઉદ્ધંધન કરે, તો તે સમયથી તેને ક્ષત્રિયમાં ગણવો નહિ તથા તેને ક્ષત્રિયની સભામાં આવવા દેવો નહિ; અર્થાત્ તેનો જાતિબિહિષ્કાર કરવો. ૯-૧૦ જે રાજા, જય મેળવવાની ઇચ્છાથી ધર્મનો લોપ કરીને મર્યાદાનો ભંગ કરવાવડે તે વૃત્તિનું અનુવર્તન કરતો નથી, તેનો પણ જાતિબિહિષ્કાર કરવો. ધર્મવડે યુદ્ધ કરતાં જે વિજય પ્રાપ્ત થાય છે, તે કરતાં બીજો મોટો લાભ કયો છે ? ૧૧ તે, વિજયાદિ કરીને અનાર્થ પ્રાણીઓને સહસ્રા ઉતાવળેજ પ્રસન્ન કરે છે. કેમ કે તે તેઓને મધુર વચનવડે તથા મુખ-ભોગ આપવાવડે પ્રસન્ન કરી શકે છે, રાજાની એજ પરમ અને ઉત્તમ રાજનીતિ છે. ૧૨ અનાથ પ્રાણીઓને સાંત્વ ઉપાય છોડીને ભોગવવાથી તેઓ, પરિતાપ પામે છે, તેઓ,

પોતાના ઉપર બળત્કાર કરનારને દુઃખનો સમુદાય આવી પડે, એવા સમયની રાહ જોતાં જોતાં, શત્રુ રાજનું ઉપાસન કરે છે. ૧૩ અને જ્યારે રાજના ઉપર સંકટ આવે છે ત્યારે તેઓ, તેના શત્રુઓને અનુકૂળ થાય છે. હે રાજન્ ! રાજનું સંકટ ઇચ્છતા તેઓ સર્વ પ્રકારે સંતુષ્ટ થાય છે. ૧૪ એટલા માટે વિશેષે કરીને શત્રુને પણ છેતરવો નહિ તથા તેનો અતિશય છેદ પણ કરવો નહિ કેમ કે, તેનો અતિ છેદ કરવાથી તે કદાચિત્ જીવતરનો પણ ત્યાગ કરે. ૧૫ રાજ, કાઈ સમયે અદ્ય મળવાથી પણ તેટલાવડે સંતોષ માને છે અને તેવો રાજ પોતાના શુદ્ધ જીવિતને બહુ કરી માને છે. ૧૬ જે રાજનો દેશ, વિશાળ હોય, સંપત્તિવાળો હોય, જેના લોકોને રાજ પ્રિય હોય, જેના રાજ્યમાં સેવક અને પ્રધાનો સંતુષ્ટ રહેતા હોય, તે રાજનું મૂળ દૃઢ છે, એમ જાણવું. ૧૭ જે રાજના રાજ્યમાં ઋત્વિક્ષ, પુરોહિત, આચાર્ય અને બીજા પૂજવા યોગ્ય વિદ્વાનોનું પૂજન થાય છે, તે રાજને લોક સંબંધી જ્ઞાનવાળો જાણવો. ૧૮ ઈંદ્રને એજ આચરણવડે રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું અને એજ આચરણવડે રાજ્યો ઈંદ્રના લોકને જીતવાને મળ્યું છે. ૧૯ હે રાજન્ ! મોટા સંગ્રામમાં પૃથ્વી સિવાય, બીજું ધન મળે તો પણ રાજ્યે જીતવું. કેમ કે, અન્ન અને ઔષધિઓ પણ પ્રતિદિને વારંવાર હરણ કરેલી છે, તો પછી સુવર્ણ આદિ હરણ કરવામાં શું આશ્ચર્ય ? ૨૦ અગ્નિહોત્ર તથા અગ્નિમાં હોમતાં શેષ રહેલું હવિ અને રાંધેલું અન્ન, હરણ કરવું નહિ. કેમ કે, તે હરણ કરવાથી દિવોદાસ નામે રાજ ઠગાયો છે. ૨૧ હે ભારત ! નાભાગ નામે રાજ્યે દક્ષિણમાં રાજસહિત દેશો આપ્યા હતા, પણ તેણે ઋત્રિય પાદ્મણું અને તપસ્વિયોનું દ્રવ્ય લીધું નહોતું, માટે ત્હારે પણ તે દ્રવ્ય લેવું નહિ. ૨૨ હે યુધિષ્ઠિર ! પૂર્વે થઈ ગયેલા ધર્મજ્ઞ રાજ્યોનાં ભારે-હલકાં અનેક દ્રવ્ય હતાં, તેવાં દ્રવ્યનું હરણ કરવું મને ગમે છે. ૨૩ જે રાજ પોતાની આબાદી ઇચ્છતો હોય, તેણે સર્વ પ્રકારની વિધાના આધિક્યથી જ્ય ઇચ્છવો, પણ કપટ અથવા દંભવડે જ્ય ઇચ્છવો નહિ. ” ૨૪

સર્વવિદ્યાતિરેકેણ જયમિચ્છેન્મહીપતિઃ ।

ન માયયા ન દંભેન ય ઇચ્છેદ્ભૂતિમાત્મનઃ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

અધ્યાય ૯૭ મો-ક્ષત્રિયોના યુદ્ધધર્મનું પ્રતિપાદન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ ક્ષત્રધર્માન્નિ પાપીયાન્ન ધર્મોસ્તિ નરાધિપ ।

અપયાનેન યુદ્ધેન રાજા હંતિ મહાજનમ્ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે રાજન્ ! ક્ષત્રિય ધર્મના કરતાં વધારે પાપી બીજો એકે ધર્મ છે નહિ, કેમ કે, રાજ જ્યારે યુદ્ધથી પાછો ભાગે છે, અથવા યુદ્ધ કરે છે ત્યારે તે, ધણા પુરૂષોનો નાશ કરે છે. ૧ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે વિદ્વાન્ ! એમ છતાં પણ રાજ કયા કર્મવડે લોકોને જીતે છે ? તે જાણવાની મને ઇચ્છા છે માટે તે તમે મને કહો ! ” ૨ બીજા કહે છે:—“ રાજ્યો પાપી પુરૂષોનો નિગ્રહ કરવાવડે, સાધુઓનો સંગ્રહ કરવાવડે તથા

યજ્ઞ અને દાન કરવાવડે પવિત્ર અને નિર્મળ થાય છે. ૩ (વિજયની ઇચ્છાવાળા રાજાઓ, પ્રજાનો રોધ કરે છે અને તેને હેરાન કરે છે, પણ જ્યારે વિજય પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેઓ, પુનઃ પ્રજાની વૃદ્ધિ કરે છે તેના દાન, યજ્ઞ અને તપના બળથી પાપ નાશ થાય છે અને પ્રાણીઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને અર્થે તેઓનું પુણ્ય વૃદ્ધિ પામે છે.) જેમ ખેતરમાં નીંદણ થયું હોય, સારે તેને ખેતરમાંથી કાઢી નાંખનારા તે ખેતરના ધાન્યનો તથા નીંદણનો વિનાશ કરે છે; પણ નીંદણ ખેતરમાંથી બહાર કાઢી નાંખવામાં આવવાથી વસ્તુતઃ ધાન્યનો વિનાશ થતો નથી: એજ પ્રમાણે રાજા, શાસ્ત્રનો ત્યાગ કરીને, વધ કરવા યોગ્ય પુરૂષનો વધ કરે છે, તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત એટલુંજ કે, તેણે પ્રાણીઓની પુનઃ સંભાવના કરવી. ૪,૫ જે રાજા, પ્રાણીઓનું પોતાના બળથી જતું ધન અટકાવીને અથવા વધ કે, ક્લેશથી રક્ષણ કરે છે, તેમજ હુંડારાઓથી છોડાવીને તેઓને પ્રાણ આપે છે, તે રાજાને ધન આપનારો અને સુખ આપનારો મહારાજા જાણવો. ૬ તે રાજા, અભય દક્ષિણા જેમાં દક્ષિણારૂપ છે એવા સર્વ યજ્ઞોવડે ઈશ્વરનું પૂજન કરીને તથા આ લોકમાં કલ્યાણનો અનુભવ કરીને ઇંદ્રલોકમાં સુખ પામે છે. ૭ જે રાજા, પ્રાણીઓના ઉત્પન્ન થયેલા શત્રુઓની સાથે યુદ્ધયજ્ઞ કરે છે તથા તે યજ્ઞમાં આત્મારૂપ યજ્ઞસ્તંભને રોપે છે તે યજ્ઞ અનંત દક્ષિણાવાળો જાણવો. ૮ જે રાજા, નિર્ભય થઈને અને હાથમાં બાણ લઈને શત્રુઓને વિખેરી નાંખે છે, તેના કરતાં પૃથ્વી ઉપર વિશેષ કલ્યાણકારી દેવતાઓ, બીજું કંઈ જોતા નથી. ૯ જે રાજાનાં શસ્ત્રો, સંગ્રામમાં જટલી ત્વચાઓને બેઢે છે તે રાજા, સર્વે મનોરથને આપનારા તેટલા અક્ષયલોકને ભોગવે છે. ૧૦ સંગ્રામમાં રાજાના શરીરમાંથી જે રૂધિર નિકળે છે તેથી સર્વ દુઃખસહિત સર્વ પાપોથી તે મુક્ત થાય છે. ૧૧ ક્ષત્રિય, સંગ્રામમાં પરિતાપ પામીને જે જે દુઃખ સહન કરે છે, તે તે દુઃખવડે તેને તપ કર્યાનું ફળ થાય છે, એમ ધર્મને જાણનારા કહે છે. ૧૨ (સંગ્રામમાં બીકણુ એવા ધર્મ પુરૂષો યુદ્ધ કરનારા શરવીરોની પાછળ રહે છે અને જેમ વૃદ્ધિ જળની ઇચ્છા રાખે છે તેમ, તેઓ શરારોથી શરણુની ઇચ્છા રાખે છે. જો શર પુરૂષ, ભયથી રક્ષણ કરીને મનુષ્યને યુદ્ધ કરવાને અભિમુખ કરે નહિ, અર્થાત્ તેને સહાય આપીને યુદ્ધ કરવાને પ્રેરણા કરે નહિ અને તેઓને પાછળ મૂકી, પોતેજ આગળ થઈને તેઓની વતી સંગ્રામ કરે તો તે પણ પૂર્વવત્ પુણ્ય ઉત્પન્ન કરનારુંજ કર્મ છે. કદાચિત્ તે ક્ષત્રિયો (રક્ષણ કરનારા થઈને) કાર્ય જોઈને તેને નમસ્કાર કરે અને તેઓ પાછા વળીને ધર્મયુદ્ધ કરે તો પણ તે તેનું ફળ આપનારું નથી. જ્યારે સંગ્રામમાં બંને સૈન્ય સામસામા આવી જાય છે, અને તેના ઉત્તમ યોદ્ધાઓ એક બીજા સામે શસ્ત્રોના પ્રહાર કરવા માંડે છે, તે વખતે) જે પુરૂષો પ્રથમ સમાન દેખાતા હોય છે, તેઓમાં પણ મોટું અંતર દેખાવા માંડે છે. શર પુરૂષ શત્રુઓની સામે આલ્થો જાય છે અને બીકણુ પુરૂષ નાસવા માંડે છે. ૧૩ કેટલાક, વિષમ વૈજાએ પોતાના દેહને ત્યાગ કરીને, પોતાના સહાયોને પણ છોડી દે છે. હે તાત ! જે પુરૂષો, સંગ્રામમાં પોતાના સહાયોને તજીને પોતે કુશળતાથી ઘેર પાછા જાય, તેવા અધમ પુરૂષોને તું ઉત્પન્ન કરીશ નહિ. જે પુરૂષો પોતાના સહાયોને તજીને પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છે છે તેઓનું ઇંદ્રદિક દેવો અકલ્યાણ કરે છે. ૧૪,૧૫ એવા ક્ષત્રિયોને કાષ્ઠવડે કે, પથરાવડે પ્રહાર કરીને મારી નાંખવા અથવા ધાસની પુળીઓમાં બાંધીને બાળી નાંખવા અથવા પશુની પેઠે, તેમને

ભારી નાંખવા. ૧૬ (જે ક્ષત્રિય કક્ર, લીંટ અને મૂત્ર કાઢતો, તથા દીનની પેઠે વિલાપ કરતો, ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો મરણ પામે તો, તે અધર્મ સમજવો. જે ક્ષત્રિયના શરીરમાં ધા વાગ્યો ન હોય અને તેવા અક્ષત દેહથી જે તે, મરી જાય તો પ્રાચીન ધર્મને જાણનારા ક્ષત્રિયો, તે કર્મનું વખાણ કરતા નથી. હે તાત ! ક્ષત્રિય પુરૂષનું ધરમાં મરણ થવું વખાણવા લાયક નથી. જેને શરપણાનું અભિમાન છે તે પોતાનું શરત્વ તજીને મરણ પામે. તો તે બહુ અધર્મ અને કંગાલપણું જાણવું. જે કોઇ ક્ષત્રિય, ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો, બેખાકળા મુખથી પોતાનાં છોકરાંનો શોક કરતો, રોગવડે દુર્ગંધ શરીરવાળો, “હાય હાય” કરતો, મરણ પામે તો તે મૃત્યુ પાપ ભરેલું, મહા કષ્ટકારક અને દુઃખવાળું જાણવું. જે પુરૂષ વીર, અભિમાની અને ગર્વવાળો હોય છે, તે એવા મૃત્યુને ઈચ્છતો નથી; પણ સંત્રામમાં નીરોગીઓ જેવું મૃત્યુ પામે છે તેવા મૃત્યુની ઇચ્છા કરે છે.) જે શર ક્ષત્રિય હોય તે, પોતાની શાંતિના સમુદાયથી વીંટાળીને, સંત્રામમાં શત્રુઓનું નિકંદન કરીને તથા તીવ્ર શસ્ત્રોવડે કલેશ પામીને મૃત્યુ પામવાને યોગ્ય છે. ૧૭ તે પુરૂષ, લોકોએ પૂજેલું અને વખાણવા યોગ્ય મૃત્યુ પામીને, અત્યંત સ્વધર્મ પ્રાપ્ત કરીને, ઇંદ્રલોકમાં જઈને સુખ ભોગવે છે. ૧૮ જે પુરૂષ, પોતાના સર્વ ઉપાયવડે સંત્રામમાં મોખરે રહીને પીક ન દેખાડતાં, જીવિતનો ત્યાગ કરે છે, તે ઇંદ્રલોકમાં જાય છે. ૧૯ શત્રુઓથી વીંટાળેલો શર પુરૂષ, દીનતા ન દેખાડે તો જે જે સ્થળમાં મરણ પામે, તે તે સ્થળમાંથી તે અક્ષયલોકને પામે છે.” ૨૦

યત્ર યત્ર હતઃ શૂરઃ શત્રુભિઃ પરિવારિતઃ ।

અક્ષયાન્ લભતે લોકાન્ યદિ દૈન્યં ન સેવતે ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥

અધ્યાય ૯૮ મો-યુદ્ધથી દેવલોકપ્રાપ્તિ સંબંધે ઇંદ્ર અને

અંબરીષનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ के लोका युध्यमानानां शूरणामनिवर्तिनाम् ।

संवन्ति निधनं प्राप्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે—“ હે પિતામહ ! જે શર પુરૂષો સંત્રામમાંથી પાછા ન વળતાં, યુદ્ધ કરે છે અને તેમાં મૃત્યુ પામે છે તેઓને કયા લોક મળે છે ? તે મને કહો. ” ૧ બીજમ કહે છે,—“ હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષે પણ ઇન્દ્ર અને અંબરીષના ઇતિહાસનું પુરાતન ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૨ નાભાગના પુત્ર અંબરીષે, દુર્લભ એવા સ્વર્ગમાં જઈને દેવલોકમાં ઇંદ્રની સાથે બેઠેલા પોતાના સેનાપતિને, સર્વ દિશામાં તેજોમય ઉત્તમ વિમાનમાં બેઠેલો, સર્વથી ઉપર જતો અને દેવના સરખી સમૃદ્ધિવાળો બોલ્યો, તેથી ઉદાર શુદ્ધિવાળો અંબરીષ, વિરમય પામીને ઇંદ્રને કહેવા લાગ્યો, ૩-૫ અંબરીષ કહે છે,—“ જેની ચારે બાજુ સમુદ્ર વીંટાળેલો છે એવી સમગ્ર પૃથ્વીને વિધિ પ્રમાણે મેળવીને તથા ચારે વર્ણના

લોકાનું શાસ્ત્ર પ્રમાણે પાલન કરીને મેં ધર્મની ઇચ્છાથી મ્હારી પ્રવૃત્તિ કરી છે. ૬ વળી મહા કઠિન અઘ્નચર્ય પાળીને, ગુરૂની સેવા કરીને ધર્મવડે વેદનું અધ્યયન કરીને તેમ કેવળ રાજનીતિનું શાસ્ત્ર પણ બણીને મેં, પ્રજાનું પાલન કર્યું છે. ૭ વળી હે ઇંદ્ર ! અતિથિઓને અન્નપાન આપીને, પિતૃઓને સ્વધાપૂર્વક તૃપ્ત કરીને, સ્વાધ્યાયની દીક્ષાવડે ઋષિઓનું પૂજન કરીને, મહા ઉત્તમ યજ્ઞોવડે દેવોનું પૂજન કરીને અને શાસ્ત્ર પ્રમાણે તથા વિધિ પ્રમાણે ક્ષત્રિય ધર્મ આચરીને મેં, મ્હારી સેનાને લઇને સર્વ સ્થળમાં વિજય કર્યો છે. ૮, ૯ હે દેવરાજ ! આ મ્હારો સેનાપતિ સુદેવ કે, જે પૂર્વે શાંત બુદ્ધિવાળો મ્હારો યોદ્ધો હતો તે આજ મ્હારાથી અધિકતા કેમ પામે છે ? ૧૦ હે ઇંદ્ર ! એણે, મોટા મોટા યજ્ઞ કરીને દેવતાઓનું પૂજન કર્યું નથી તથા વિધિપ્રમાણે બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કર્યાં નથી, તોપણ તે મ્હારાથી આગળ કેમ જાય છે ? ” ૧૧ ઇંદ્ર કહે છે, — “ હે રાજન ! એ સુદેવે, યજ્ઞ તો કર્યાં નથી પણ તેણે વિશાળ અને અત્યંત મોટો સંગ્રામરૂપ યજ્ઞ કરેલો છે તથા બીજા જે ક્ષત્રિયો યુદ્ધ કરે છે તેઓ તેવોજ યજ્ઞ કરે છે, એમ જાણવું. ૧૨ સર્વ યોદ્ધાઓ કવચ સજ્જને સેનાને મોખરે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થાય છે, તેજ તેમણે યજ્ઞ કરવાની દીક્ષા ધારણ કરી, એમ જાણવું અને તેમને જે યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે તે યુદ્ધયજ્ઞ છે, એમ નિશ્ચય જાણવું. ” ૧૩ અંબરીષ કહે છે, — “ હે ઇંદ્ર ! તમે જે યુદ્ધ-યજ્ઞ કહ્યો, તેમાં હોમવાનું હૃતદ્રવ્ય શું છે ? ધૃત શું છે ? દક્ષિણા શી છે ? અને ઋત્વિજ કોણ છે ? તે મને કહો ! ” ૧૪ ઇંદ્ર કહે છે, — “ યુદ્ધયજ્ઞમાં હાથીઓ ઋત્વિજ છે, ઘોડાઓ અધ્વર્યુ છે, શત્રુઓનાં માંસ હૃતદ્રવ્ય છે અને તેમનું રૂધિર ધૃત છે. ૧૫ શીઆળ, ગીધ, કાગડા અને બીજા માંસાહારી પક્ષીઓ સદસ્ય છે; એ સદસ્યો, હોમમાં બાકી રહેલું ધૃત પીએ છે તથા યજ્ઞ કરતાં રહેલું હૃતદ્રવ્ય ખાઈ જાય છે. ૧૬ પ્રાસ અને તોમર નામે આયુધોના સમુદાય, તરવાર, શક્તિ અને ફરશી નામે ચળકતાં અને પાણી પાએલાં આયુધો, એ સર્વ તે યજ્ઞ કરનારાઓના સરવા છે. ૧૭ વળી ધનુષ્યના વેગથી વિસ્તાર પામેલો, શત્રુના શરીરને ભેદનાર, સરળ, અત્યંત તીક્ષ્ણ અને પાણી પાએલો તીર, (બાણ) મોટો સરવો જાણવો. ૧૮ તે યુદ્ધયજ્ઞમાં ગજ-ચર્મથી વીંટાએલું; હાથીની સુંઢને ધારણ કરનારં ખડ્ગ સિદ્ધ જાણવું. ૧૯ વળી તેજવડે જળવલ્ચમાન, તીક્ષ્ણ અને સર્વ પ્રકારના તીક્ષ્ણ લોહથી નિર્માણ કરેલાં પ્રાસ નામે આયુધ, શક્તિ, ઋષ્ટિ અને ફરશીવડે જે પ્રહાર કરવા, તે યજ્ઞ કરવાનું દ્રવ્ય સમજવું. ૨૦ વળી સંગ્રામમાં જેમ જેમ સેનાની સંખ્યા વિશેષ હોય અને જેમ જેમ વિશેષ વખત સુધી યુદ્ધ ચાલે, તેમ તેમ મોટા વિસ્તારવાળું, પ્રહાર કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલું, જે રૂધિર, મોટા વેગથી પૃથ્વી ઉપર પડે છે તે તે યજ્ઞની સર્વ સમૃદ્ધિવાળી અને છટ મનોરથને આપનારી પૂર્ણાહુતિ જાણવી. ૨૧ સેનાને મોખરે, “ મારો, કાપો ” એવો જે શબ્દ સંભળાય છે, તે સામવેદનું ગાન કરનાર પુરૂષો, યમલોકમાં મોકલનારા યુદ્ધયજ્ઞમાં સામવેદનું ગાન કરે છે, એમ જાણવું. ૨૨ શત્રુઓની સેનાનો મોખરો, તે હૃતદ્રવ્યને સ્થાપન કરવાની જગ્યા સમજવી, વળી હાથી, ઘોડા અને કવચ સજ્જેલા યોદ્ધા પુરૂષોનો સમુદાય, તે યજ્ઞમાં “ સ્યેનચિત ” નામે અગ્નિ સમજવો, અને યુદ્ધયજ્ઞમાં તેજ અગ્નિ જોઈએ. ૨૩ એક હજાર યોદ્ધાઓને હણીને મસ્તક વિનાનું જે ધડ, તે યજ્ઞમાં ઉશું થાય છે તે, શર પુરૂષના યુદ્ધ-યજ્ઞમાં ખેરના લાકડાનો યજ્ઞસ્તંભ જાણવો. ૨૪ અંકુશ મારીને હાંકેલા હાથીઓ જે ચીસો

પાડે છે, તે હે રાજન્ ! હાથની તાળી પાડીને વષટ્કારનો ઉચ્ચાર કર્યો, એમ સમજ્યું. હે રાજન્ ! તે યજ્ઞમાં દુર્દુભિને સામાદિક ત્રણે વેદને જાણનાર ઉદ્ગાતા જાણ્યો. ૨૫ બ્રાહ્મણુનું ધન હરણ થયેલું જોઇને, પોતાના પ્રિય દેહને યુદ્ધમાં તજીને તથા પોતાને યજ્ઞ સ્તંભના સ્થળે પડ્યો મૂકીને જે, જય છે તેણે અનંત દક્ષિણાવાળો યુદ્ધયજ્ઞ કર્યો, એમ જાણ્યું. ૨૬ જે શર પુરૂષ, પોતાના સ્વામી રાજના અર્થે સંગ્રામને મોખરે પરાક્રમ કરે તથા કોઇ પ્રકારના ભયથી પાછો વળે નહિ તેને મહારા સમાન લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૭ કાળાં આમડાંથી વીટલાં ખડ્ગવડે અને ભોંગળ જેવા બાહુઓ વડે જેણે યુદ્ધયજ્ઞની વેદી પાથરેલી છે, તેને મહારા સમાન લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૨૮ જે શર પુરૂષ, વિજય કરવામાં સ્થિતિવાળો થઇને બીજા કોઇની પણ સહાયની અપેક્ષા રાખતો નથી અને સેનાની મધ્યે ધસ્યો જાય છે, તેને મહારા સમાન લોક મળે છે. ૨૯ (જે વીર પુરૂષ રૂધિરના સમૂહવાળી, ભેરીરૂપ દેડકા તથા કાચબાવાળી, વીર પુરૂષોનાં અસ્થિરૂપ કાંકરાવાળી, માંસ અને રૂધિરરૂપ કાદવ થવાથી ગમન કરવાને અશક્ય, તરવાર અને ઢાલરૂપી હોડીથી તરી શકાય એવી, ભયાનક, કેશરૂપી સેવાળ અને કાંઠા ઉપરના ઘાસવાળી, કપાઇ ગયેલા ઘોડા, હાથી અને ભાંગી ગયેલા રથવડે વમળવાળી, ધ્વજ અને પતાકારૂપ નેતરના વેલાઓવાળી, હજીએલા હાથીઓરૂપ વાહનવાળી, રૂધિરરૂપ સંપૂર્ણ જળથી ભરેલી, સંગ્રામરૂપ નદી, પાર જનારા પુરૂષોએ તરવી મહા કઠિન છે. તે હજીએલા હાથીરૂપ મોટા મગધરવાળી, પરલોક પ્રત્યે વહન કરનારી શુભાશુભ ફળ આપનારી, “ ઋષિ ” નામે આયુધ અને ખડ્ગરૂપી મોટી નૌકાવાળી, ગીધ, કાગડા અને કંક પક્ષીરૂપ હોડીઓવાળી, રાક્ષસો જેના બંને તટનું સેવન કરે છે તથા બીકણને મહાકષ્ટ ઉત્પન્ન કરનારી તે નદી યોદ્ધાઓના સંગ્રામથી ઉપજેલી છે. યોદ્ધાઓ સંગ્રામયજ્ઞ સંપૂર્ણ કરી તે નદીમાં સ્નાન કરે છે;) જે સંગ્રામયજ્ઞની વેદી શત્રુઓના મસ્તકોથી પથરાય છે તથા હાથી અને ઘોડાની ખાંધોવડે વ્યાપ્ત થાય છે, તે પુરૂષને મહારા લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૦ (એ યજ્ઞમાં શત્રુઓની સેનાનો મોખરો, તે પત્નીશાળા છે અને પોતાની સેનાનો મોખરો, તે આહુતિ મૂકવાનું સ્થાન છે, સદસ્ય અને દક્ષિણ, તે યોદ્ધાઓ છે અને સેનાનું ડાબું પાસુ તે અગ્નિ રાખવાનું સ્થાન છે, શત્રુની સેના, તે ભાર્યા છે, એવા યુદ્ધરૂપી દીક્ષાવાળાને સર્વ લોકો દૂર નથી. જે સમયે બંને બાજુએ બૃહ રચનાથી સેના ઉભી રહેલી હોય છે અને તેના આગળ જે અવકાશ હોય છે તે શરવીરની વેદી છે, ત્યાં તે વીર સંગ્રામયજ્ઞ કરીને દેવતાઓનું પૂજન કરે છે અને તેજ તેના વેદ અને ત્રણે અગ્નિઓ છે.) જે યોદ્ધો, શત્રુઓથી ત્રાસ પામીને સંગ્રામમાંથી પાછો પડીને નાસે છે તે પ્રતિષાહીન થઇને, નરકને પામે છે, એમાં સંશય નથી. ૩૧ જેના રૂધિરના વેગવડે સંગ્રામભૂમિ ડુબી જાય છે તથા કેશ, માંસ અને અસ્થિથી સંપૂર્ણ થાય છે તે પુરૂષ, પરમગતિને પામે છે. ૩૨ જે, સેનાપતિને હજીને તેના વાહન ઉપર બેસે છે, તેને વિષ્ણુના સરખો પરાક્રમી, શત્રુઓનું આક્રમણ કરનાર અને બૃહસ્પતિના સરખો ઈશ્વર જાણ્યો, ૩૩ જે યોદ્ધો સેનાના નાયકને, તેના છોકરાને, અથવા તેની સેનામાં જે પૂજવા યોગ્ય હોય, તેને જીવતો પકડી લે છે, તેને મહારા જેવા લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૪ સંગ્રામમાં હજીએલા શર પુરૂષનો કદાપિ શોક કરવો નહિ. જે શરો સંગ્રામમાં હજીયો છે, તે સ્વર્ગલોકમાં પ્રજાય છે માટે તેનો શોક કરવો ઘટિત નથી. ૩૫ સંગ્રામમાં હજીએલા

શર પુરૂષની પછવાડે અન્ન કે, ઉદક આપવાની જરૂર નથી તથા તેનું સ્નાન કે, સૂતક પાળવાને કશું પુરૂષો ઇચ્છતા નથી. તેને જે લોક પ્રાપ્ત થાય છે, તે હું તને કહું તે સાંભળ. ૩૬ જ્યારે કોઈ શર પુરૂષ સંગ્રામમાં હણાય છે, ત્યારે ઉત્તમ હનરો અપ્સરાઓ “આ મહારો સ્વામી થાઓ.” એવી ઇચ્છાથી ત્વરાવડે તેના સામી દોડે છે. ૩૭ જે પુરૂષ યુદ્ધમાં વિજય મેળવે છે તેનું એજ તપ અને પુણ્ય છે તથા સનાતન ધર્મ પણ એજ છે. તેજ પ્રકારે ત્યારે આશ્રમોનું ફળ પણ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૮ વૃદ્ધ, બાળક અને સ્ત્રી, એઓને હણવાં નહિ; નાસી જતાને પાછળથી હણવાં નહિ; જે મુખમાં ધાસ ધાલીને શરણે આવેલો હોય તથા જે મુખથી એમ બોલતો હોય કે “હું ત્હારે શરણુ છું” તેને પણ ત્હારે મારવો નહિ. ૩૯ જંભાસુર, વૃત્રાસુર “બલ” નામે અસુર, ‘પાક’ નામે અસુર, સો માયા જાણનાર વિરોચન, દુર્વાય, નમુચી, અનેક માયા જાણનાર શંખર, ક્ષિતિનો પુત્ર વિપ્રચિત્તિ; દનુના સર્વે પુત્રો અને પ્રહ્લાદ, એ સર્વને સંગ્રામમાં હણીને હું, દેવતાઓનો રાજ થયો છું.” ૪૦, ૪૧ બીષ્મ કહે છે, “એ પ્રમાણે ઇંદ્રનું વચન સાંભળીને અને તેને ગ્રહણ કરીને અંબરીષ પોતાના યોદ્ધાઓની સિદ્ધિને પામ્યો.” ૪૨

इत्येतच्छक्रवचनं निशम्य प्रतिगृह्य च ।

योधानામાત્મનઃ સિદ્ધિમંબરીણોમિપજવાન્ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

અધ્યાય ૯૮ મો-રાજ જનકે, પોતાના યોદ્ધાઓને સ્વર્ગ-
નરક બતાવ્યાં.

भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।

પ્રતર્દનો મૈથિલશ્ચ સંગ્રામં યત્ર ચક્રતુઃ ॥ ૧ ॥

બીષ્મ કહે છે, “શર પુરૂષોના ઉત્સાહ સંબંધી એક પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે, તેમાં પ્રતર્દન અને મૈથિલના સંગ્રામની વાત છે. ૧ હે યુધિષ્ઠિર ! તે બન્નેના સંગ્રામમાં યજ્ઞોપવીત ધારણ કરનાર મિથિલાનો રાજ જનક પોતાના યોદ્ધાઓને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૨ મહાત્મા અને સર્વ તત્વને જાણનાર મિથિલાના રાજ જનક, પોતાના યોદ્ધાઓને યોગબળથી સ્વર્ગ તથા નરક બતાવીને કહેવા લાગ્યો કે : “અરે હે યોદ્ધાઓ ! * જુઓ ! આ લોક શર પુરૂષોનાં છે; તે ગંધર્વની કન્યાઓથી પરિપૂર્ણ, સર્વ કામની પ્રાપ્તિ કરી આપનારા અને અક્ષય છે. ૩, ૪ આ નરકલોક છે. જેઓ સંગ્રામમાંથી નાસી જાય છે, તેઓના અર્થે ઉપરિચિત થયેલા છે; એમાં પડીને અનંતકાળ સુધી અપકીર્તિ ભોગવે છે. માટે આ જોઇને હવે પછી જે યત્ન કરવો ધટે તે કરો. ૫ એ નરક લોકને તથા સ્વર્ગ લોકને જોઇને દેહનો ત્યાગ કરવાની શુદ્ધિ રાખીને શત્રુઓનો પરાજય કરો ! પણ તમે અપ્રતિજ્ઞાવાળા નરકના વંશમાં આવી

* સ્વર્ગલોક બતાવીને કહે છે. + નરકલોક બતાવીને કહે છે.

પડશે નહિ. દેહનો ત્યાગ કરવાથી સર્વોત્તમ સ્વર્ગનું દાર પ્રાપ્ત થાય છે. ” ૬ હે શત્રુનાં નગરને જીતનાર યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે રાજનાં વચન સાંભળીને તે યોદ્ધાઓએ, પોતાના રાજને હર્ષ પમાડીને સંગ્રામમાં શત્રુઓનો પરાજય કર્યો એટલા માટે આત્માને (પોતાને) વશમાં રાખનાર સત્યવાન પુરૂષે, નિરંતર સંગ્રામના શિખર ઉપર રહેવું યોગ્ય છે. ૭ ચારે બાજુ હાથીઓ રાખીને તેની વચ્ચે રથીઓની ÷ સેના રાખવી અને રથીઓની વચ્ચેમાં ઘોડેસ્વાર લશ્કર રાખવું તથા ઘોડેસ્વારની વચ્ચે કવચ સજેલું પાયદળ × સૈન્ય રાખવું, એ પ્રકારે જે રાજ્ય વ્યૂહરચના કરે છે તે નિરંતર શત્રુઓને જીતે છે; માટે હે યુધિષ્ઠિર ! ત્હારે નિરંતર એ પ્રકારે કરવું. ૮, ૯ અતિશય ક્રોધવાળા સારી રીતે યુદ્ધ કરીને સર્વ સુકૃત પ્રાપ્ત કરવાની (જય મેળવવાની) ઇચ્છા રાખે છે. અને તેઓ, જેમ સમુદ્રને મધ્યરે ક્ષોભ પમાડે છે તેમ, સેનાને ક્ષોભ પમાડે છે. ૧૦ જે તેમની સેનાના યોદ્ધાઓ ખેદ પામી ગયા હોય તો, તેઓ પરસ્પર વ્યવસ્થા કરીને તેઓને હર્ષ આપે છે. ત્હારે જીતેલી ભૂમિનું રક્ષણ કરવું; સંગ્રામ છોડીને નાડેલાઓની પાછળ અત્યંત દોડવું નહિ. ૧૧ કેમ કે, હે રાજન્ ! નાસતા સૈન્યનો પાછળ પડવાથી તેઓ, જીવવાની આશા તજીને પાછા વળી સામા થાય છે, ત્યારે તેઓનો વેગ સહન કરવો અતિ કઠિન થઈ પડે છે; માટે નાસતાની પછવાડે પડવું ન જોઈએ. ૧૨ જે પુરૂષો શર હોય છે, તેઓ અત્યંત નાસતા શત્રુના ઉપર પ્રહાર કરવા ઇચ્છતા નથી, માટે પલાયન કરતા પુરૂષોની પાછળ અતિશય પડવું નહિ, ૧૩ નહિ ચાલનારા પદાર્થો ચાલનારા પ્રાણીઓનું ભોજન છે; દાદો વિનાના પ્રાણીઓ દાદોવાળા પ્રાણીઓનું ભોજન છે; તરસ્યા પ્રાણીઓનું ભોજન જળ છે અને તેજ રીતે શર પુરૂષોનું ભોજન કાયર છે. ૧૪ આ જગતમાં સર્વ પુરૂષોને પોક, પેટ, હાથ અને ચરણ સમાન છે તથાપિ તેઓમાં જે બીકણ હોય છે તે શરાથી પરાભવ પામે છે; એટલા માટે ભયથી પીડિત થઈને વારંવાર પ્રણામ કરીને અને હાથ જોડીને તેઓ શર પુરૂષોની સેવામાં ઉભા રહે છે. ૧૫ આ સર્વ લોક પુત્રની પેઠે, શર પુરૂષોના બાહુ ઝાલીને ઉભા રહેલા છે, અર્થાત્ આ લોક શરાઓના આધારથી ટકી રહેલા છે; માટે સર્વ સ્થિતિમાં જે શરા હોય, તેજ સન્માનને યોગ્ય છે. ૧૬ ત્રણે લોકમાં શૌર્યથી બીજું કંઈ ઉત્તમ તત્વ છે નહિ; શર આ સધળાનું પાલન કરે છે અને સર્વ કંઈ શર પુરૂષમાંજ સ્થિતિ કરીને રહેલું છે. ” ૧૧

न हि शौर्यात्परं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।

शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि विजिगी-
षमाणवृत्ते गुर्जरभाषायां नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

અધ્યાય ૧૦૦ મો—યુદ્ધ કરવાની રીતિ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ યથા જયાર્થિનો સેનાં નયંતિ ભરતર્ષભ ।

ઈવદ્ધર્મે પ્રવીણ્યાપિ તન્મે બ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે પિતામહ ! હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જ્યને ઈચ્છવાવાળા રાજાઓ, ધર્મને સાધારણ રીતે છોડીને પણ જે રીતે સેનાને લઈ જાય છે—લય પામેલાઓને પણ રાજાજય બતાવીને યુદ્ધમાં આગળ કરે છે, તે મને કહો. ” ૧ બીજા કહે છે:—“ કેટલાક પુરૂષોમાં સત્યવડેજ ક્ષત્રિયધર્મ રહેલો છે; કેટલાકમાં મરણના નિશ્ચયથી એટલે “ જ્યારે ત્યારે પણ મરવુંજ છે, ત્યારે યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને શા માટે ન મરવું ? ” એવી સમજણથી ક્ષત્રિય ધર્મ રહેલો છે; કેટલાક પુરૂષોમાં શિષ્ટાચારથી એટલે “ અમે ક્ષત્રિય છીએ છતાં યુદ્ધમાં ન જઈએ તો, લોકમાં ખોટું દેખાય તથા અમારી મહત્તાને ખામી લાગે ” એવી સમજણથી ક્ષત્રિયધર્મ રહેલો છે; કેટલાકમાં પ્રથમ કહેલા રાજાજયને લીધે ક્ષત્રિયધર્મ રહેલો છે. એ ચાર હેતુવડે ક્ષત્રિયધર્મ સ્થિર થયેલો છે. ૨ હવે અર્થ અને ધર્મ એ બન્નેના સઘર્ષળ આપનારા ઉપાય કેવા છે ? તથા તે ઉપાય કામે લગાડતાં કેવા ધર્મ આવરવા ? તે હું કહું છું. જેઓ ધર્મની મર્યાદા છોડીને વર્તે છે તેમને દરયુ (લૂંટારા—ચોર) અને ધર્મનો નાશ કરનારા જાણવા. ૩ તે દરયુઓનો નાશ કરવાને અને સર્વ કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે હું, વેદમાં કહેલા ઉપાય તને કહું છું, તે તું મ્હારા થકી સાંભળ. ૪ હે ભારત ! વેદમાં બે પ્રકારની બુદ્ધિઓ કહેલી છે; એક વાંકી અને બીજી સીધી. તેમાંથી જાણી જોઈને વાંકી બુદ્ધિનું સેવન કરવું નહિ; પણ કાર્ય આવી પડે, એટલે સામા શત્રુઓ વાંકા ચાલનારા હોય તો, વાંકી બુદ્ધિથીજ તેમનો વિનાશ કરવો. જેઓ, રાજના શત્રુઓ હોય છે તેઓજ રાજની સાથે બેદ કરીને વર્તે છે; પણ રાજ તેમનું કપટ સમજીને, જેમ અભિરતે બાધ કરે છે તેમ, તેમના કપટનો પણ બાધ કરે છે. ૬ હે યુધિષ્ઠિર ! હાથીનાં ચામડાં બાણ વાગવાથી રક્ષણ કરનારાં છે; ગાય, બળદ અને અજગરનાં ચામડાં શલ્ય, કંટક અને લોહથી રક્ષણ કરનારાં છે; એવાં ચર્મ, અખતર, ચમર, ઘોળાં તથા પીળાં વસ્ત્ર, પીળાં કે રાતાં કવચ, અનેક પ્રકારના રંગથી રંગેલી ધ્વજાઓ અને પતાકાઓ; ઋષિ, તોમર, ખડ્ગ અને તીક્ષ્ણ ધારવાળી ફરશીઓ, હાલો અને ચામડાં એવાં અનેક આયુધ બનાવવાં. ૭, ૮ પછી એવાં શસ્ત્રો લઈને નિશ્ચય યુક્ત થયેલા યોદ્ધાઓ તૈયાર કરવા. ચૈત્ર કે, માર્ગશીર્ષ માસની તિથિઓ સેનાને સજ્જ કરવાને યોગ પ્રશસ્ત કહેલી છે. ૧૦ કેમ કે, તે કાળમાં પૃથ્વી ઉપર અન્ન પાકે છે તથા પૃથ્વી જળથી પરિપૂર્ણ હોય છે. હે ભારત ! તે કાળ અતિ ઉષ્ણ હોતો નથી કે, અતિ શીતળ પણ હોતો નથી. ૧૧ એટલા માટે તે વખતે યુદ્ધ કરવામાં કે શત્રુઓને સંકટમાં આણી મૂકવામાં સેનાની યોજના કરવી. શત્રુઓને પીડા કરવામાં એ યોગ ઉત્તમ કહ્યા છે. ૧૨ શત્રુની સામે જવામાં જે માર્ગ પસંદ કરવો તે જળવાળો, ઘાસવાળો, સમાન અને ગમન કરવાને યોગ્ય જોઈએ. વળી વનમાં ફરી જાણનારા તથા કુશળ અને જાણીતા ચારાઓએ, જ્યાં વારંવાર આવજવ કરવાથી (તે ચારાઓને) સારી રીતે વિદિત થઈ રહેલો જે માર્ગ હોય તે માર્ગ સ્વારીમાં સેનાને લઈ જવામાં ઉત્તમ ગણાય છે. ૧૩ શિકાર પકડનારા જેવી રીતે અરણ્યમાં જઈ શકે છે, તેવી

રીતે અનુપયાથી જવાતું નથી, માટે જ્યને ઇચ્છનારા રાજાઓ, સેનામાં તેઓને માર્ગ બતાવવાને યોજે છે. ૧૪ તે માર્ગે પ્રથમ પદાતિ સેના મોકલવી; તેમાંના પુરૂષો શક્તિમાન અને કુળવાન જોઈએ. માર્ગમાં જાવણી કરવી તો, જેની નજીકમાં જળા હોય તથા શત્રુઓને આવવાનો માર્ગ કંઈ પડે તેવો તથા એકજ હોય, એવી જગ્યાએ કાંઈ કિલ્લામાં કરવી. ૧૫ કેમ કે, તેમ કરવાથી શત્રુઓ તેના ઉપર ચારે બાજુથી હુમલો કરી શકતા નથી. એવી રીતે કિલ્લામાં જાવણી કરવા કરતાં, વનમાં જાવણી નાંખીને રહેવું તે વિશેષ લાભકારક છે. ૧૬ કેમ કે, તેમાં ઘણા લાભ જોઈને યુદ્ધમાં નિપુણ પુરૂષો, તેવી જગ્યાને પસંદ કરે છે. વળી ત્યાં થોડેક છેટે થોડુંક સૈન્ય (અનામત) રાખી શકાય છે. ૧૭ વળી તે (સિલક) રાખેલા સૈન્યને એકાએક આવી પડવું હોય તો, તે પણ ઠીક પડે છે. વળી પદાતિ લશ્કરને ઝાડીમાં સંતાડી શકાય છે અને તેથી તે અચાનક શત્રુ ઉપર હુમલો કરી શકે છે તથા મુખ્ય ફોજને સંકટ આવે, ત્યારે મદદ આવી શકે છે. ૧૮ યુદ્ધ કરતી વેળાએ સમ ઋષિઓને પછવાડે રાખીને પર્વતના સરખા સ્થિર થઈને લડવું; એવી રીતે યુદ્ધ કરીને દુર્જય શત્રુઓને પણ જીતવા. ૧૯ જે દિશામાંથી વાયુ આવતો હોય, જે દિશામાં (ઉત્તરાયન કે, દક્ષિણાયન) સૂર્ય હોય, જે દિશામાં શુક્ર હોય, તે દિશામાં જ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. હે યુધિષ્ઠિર ! એ સર્વમાંથી શુક્ર કરતાં સૂર્ય અને સૂર્ય કરતાં વાયુની દિશા બળવાન છે તથા એ ત્રણે એકજ દિશામાં હોય તો, તે સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. ૨૦ જે પુરૂષો યુદ્ધમાં કુશળ છે તેઓ કાદવ વિનાની, જળવિનાની, સેતુ કે, કોટ આદિ મર્યાદા વિનાની અને માટીનાં ખડિયાં વિનાની ભૂમિ ઘોડાને માટે ઉત્તમ ગણે છે; અર્થાત્ ઘોડેસ્વારોએ તેવી ભૂમિમાં ગમન કરવું યોગ્ય છે. ૨૧ રથને ગમન કરવા માટે કાદવરહિત તથા ખાડાટેકરા વિનાની ભૂમિ વખણાય છે. નીચાં ઝાડવાળી, અત્યંત ઘાસવાળી અને જળવાળી ભૂમિ હાથીપર ખેસીને યુદ્ધ કરનારાઓને અનુકૂળ છે. ૨૨ ઘણા કિલ્લાવાળી, અત્યંત ઘાસવાળી, વાંસ અને નેતરથી ભરપૂર, પર્વતવાળી અને વાડીઓવાળી ભૂમિ પાયદળને અનુકૂળ છે. ૨૩ હે ભારત ! જે સેનામાં પાયદળ વિશેષ હોય, તે સેના દૃઢ સમજવી. ઘોડા અને રથની સેના ઋષ્ટિ વિનાના વગેરે સારા દિવસે ઉત્તમ છે. ઘણા હાથી અને ઘણા પાયદળવાળી સેના ચોમાસામાં વખણાય છે. એવા સઘળા ગુણોનો સારી રીતે વિચાર કરીને, દેશ અને કાળની યોજના કરવી. ૨૪,૨૫ એવી રીતે વિચાર કરીને સારી તિથિ તથા શુભ નક્ષત્ર જોઈને સેનાને યુદ્ધ કરવા માટે મોકલનાર રાજા, નિરંતર વિજય પામે છે. ૨૬ યુદ્ધમાં પકડેલા કેદીઓને છોડી દેતી વખતે, યુદ્ધ કરવાને પ્રયાણ કરતી વખતે, ચાલવા વખતે, ખાવાની કે, પીવાની વેળાએ, જેઓ સ્તેષા હોય, તરસ્યા હોય, શાંત હોય અને વેરાઈ ગયેલા હોય તેઓને હણવા નહિ. ૨૭ તેમજ જેઓને ઠપકો આપ્યો હોય, ગાળો દીધી હોય, હણેલા હોય, હલકા કર્યા હોય, જેઓ વિશ્વાસ રાખતા ન હોય (સાવધ હોય), જેમણે કાંઈ કામનો આરંભ કર્યો હોય, સુરંગ વગેરે ગુપ્ત ઉપાય કરતા હોય, જેઓને પરિતાપ પમાડેલા હોય, જેઓ ધાસ વગેરે લેવાને અર્થે બહાર ફરતા હોય, જેઓ, કોઈની થાપણ લઈને જતા હોય, ઘેર જતા હોય જે વંશપરંપરાથી દારપાળ હોય, જે બારણા આગળ ચોકી કરતા હોય અને જે કોઈ, જમાતના અધિકારી હોય, એવા પુરૂષોને પણ હણવા નહિ. ૨૮, ૨૯ જે પુરૂષો, શત્રુની સેનાને ભેદ પમાડે છે અથવા પોતાની સેના ભેદ પામેલી હોય તો, તેને

પાછી એકત્ર કરીને તેની વ્યવસ્થા કરે છે તેને પોતાના સમાન ખાનપાન આપવું અને તેઓનો પગાર બમણો કરેવો. ૩૦ તે દશ ગામનો અધિપતિ હોય તો, તેને સો ગામનો અધિપતિ કરેવો. શર અને તંદ્રારહિત તે પુરૂષ સો ગામનો અધિપતિ હોય તો, તેને હજાર ગામનો અધિપતિ કરેવો. ૩૧ રાજ્યે મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને એકઠા કરીને કહેવું કે:—“ સંગ્રામમાં આપણો વિજય થશે, એ વાતનો અમને સંશય છે; માટે તમે જો સંગ્રામમાં એક બીજાનો ત્યાગ ન કરો એમ હોય તો, સંગ્રામમાં આવો. જેઓ કાયર અને બીકણ હોય તેઓએ અહીંથીજ પાછા વળવું ઘટે છે. જેઓ તુમુલ યુદ્ધ સમયે પોતાની સેનાના મુખ્ય પુરૂષોનો ધાત કરાવે એવા હોય અથવા જેઓ શત્રુની સેના એકઠી થઇને આવે, તે સમયે તેનો વધ કરે નહિ કે, તેમને નસાડે નહિ એવા હોય, તેમણે ઘેરથીજ પાછા વળવું ઠીક છે; કેમકે, સંગ્રામમાં નાસવાથી પુરૂષ, પોતાનો તથા પોતાના પક્ષનો નાશ કરે છે. વળી પલાયન કરવાથી અર્થનો નાશ, પોતાનો વધ અને અપકીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમજ જે પુરૂષો, યુદ્ધમાંથી નાસે છે તેઓને કડવી તથા દુઃખ ઉત્પન્ન કરે એવી વાણી (લોકનિંદા) પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૨,૩૫ મ્હારા દુશ્મનના વીરો, પોતાના શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવાથી જેના ઓઠ અને દાંત પડી ગયા છે તથા જેણે સર્વ આયુધ તજ દીધાં છે એવા સદૈવ ભલે થાઓ ! અર્થાત્ અમારામાંથી કોઈ એવો પરાજય પામી શસ્ત્ર ત્યાગ કરનારો થશે નહિ, એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. ૩૬ જે પુરૂષો યુદ્ધમાં મુખ ફેરવીને પીડા ખતાવે છે તેઓને અધમ પુરૂષ જાણવા; તેઓ માત્ર સેનાની સંખ્યામાંજ વધારો કરવારૂપ છે, પણ આ લોકમાં કે, પરલોકમાં તેઓને સુખ મળવાનું નથી. ૩૭ જે પુરૂષ યુદ્ધમાંથી નાસે છે તેની પાછળ શરીરે ચંદન ચોપડીને અને અલંકાર ધારણ કરીને વિજય પામેલા શત્રુઓ મનમાં આનંદ પામીને દોડે છે. ૩૮ સંગ્રામમાં આવેલા શત્રુઓ, જે પુરૂષના યશનો નાશ કરે છે તેને હું, વધ કરતાં પણ અત્યંત અસહ્ય દુઃખ માનું છું. ૩૯ જે વિજય મેળવવો બીકણને પરમ ઝલાનિ ઉત્પન્ન કરનારો છે, વિજય ધર્મનું અને તમામ સુખનું મૂળ છે. ૪૦ શર પુરૂષ, તે વિજયને પ્રાપ્ત કરે છે. સંગ્રામમાં જેમણે જીવતરની આશાનો ત્યાગ કર્યો છે અને જેઓ સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખે છે અથવા જેઓ સંગ્રામમાં ધાયલ થઇને પણ વિજય મેળવે છે, એવા અમે સદ્ગતિ પામીશું. ૪૧ એ પ્રમાણે જેમણે સોગંદ ખાધેલા છે, જેમણે જીવતરની આશા છોડી દીધી છે અને જેઓ બીકણ નથી, એવા વીર પુરૂષો શત્રુની સેનામાં ધુસે છે. ૪૨ સેનાના આગ્રા ભાગમાં દાલ-તરવારવાળું પુરૂષનું સૈન્ય જોઇએ અને સેનાના પાછલા ભાગમાં ગાડાં વગેરેનું સૈન્ય તથા મધ્યમાં સ્ત્રી આદિ ખટલો રાખવો. ૪૩ જે, સેનામાં આગળ જાય, તે નગરના વૃદ્ધ પુરૂષો હોય, તથાપિ તેમણે શત્રુઓનો નાશ કરવાના અર્થે પાયદળનું રક્ષણ કરવું. ૪૪ જે સ્વતંત્ર વિચારના અને સત્વવાળા પુરૂષો સર્વથી વધારે માન પામેલા છે, તેમણે સેનામાં આગળ થઇને જવું અને બીજા સર્વ તેઓની પાછળ પાછળ જાય. ૪૫ જેઓ કાયર હોય તેઓને પણ યત્નથી ઉત્સાહ આપવો અને તેઓથી કોઈ પ્રરાક્રમ ન બની શકે, તો માત્ર સેનાનો સમૂહ મોટો દેખાડવાને માટે પણ યુદ્ધ કરનારાઓની પાસે ઉભા રહેવું. ૪૬ સેનાપતિએ, પોતાની સેના થોડી હોય અને શત્રુની સેના વધારે હોય તો, તે ઘણા મળેલા શત્રુ સાથે પોતાના થોડા યોદ્ધાઓનું યુદ્ધ ચલાવવું અને તે વખતે તેઓને પાસે પાસે રાખવા. પણ ઘણા યોદ્ધા હોય ત્યાં પોતાની મરજીમાં

આવે તો તેઓને ફેલાતા રાખવા; ધણા શત્રુઓની સાથે લડનારા થોડા યોદ્ધાઓનું સૈન્ય, સોયના મુખ જેવું આગળથી સાંકડું અને પાછળથી મોટું જોઇએ. ૪૭ યુદ્ધ શરૂ થયું હોય તે વખતે અથવા પરાજય પામતું હોય તે વખતે, સાચું કે, જીતું પણ હાથ ઝાલીને એમ બોલવું કે “ શત્રુઓ હાર્યા છે અને નાશ છે. ૪૮ આ મ્હારા શત્રુઓના સૈન્ય ઉપર તમે નિર્ભય થઇને પ્રહાર કરો ! ” જે બળવાળા હશે તે ભૈરવ નાદ કરતા શત્રુઓને બાધ કરશે. ૪૯ વળી ચીસો, કીકીઆરીઓ, કંકય નામે રણવાજી, રણશિંગાં, ભેરી, મૃદંગ, પણવ વગેરે રણવાદ્ય વગાડીને આગળ ચાલનારાઓને શરૂ ચડાવવું. ” ૫૦

શ્લોકાઃ કિલકિલાશદ્વાઃ ક્રકચા ગોવિષાણિકાઃ ।

ભેરીમૃદંગપણવાજાદયેયુઃ પુરશ્ચરાન્ ॥

**इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनानीतिनाम
गुर्जरभाषायां शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥**

અધ્યાય ૧૦૧ મો-યોદ્ધાઓનાં લક્ષણોનું વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ किंशीलाः किंसमाचाराः कथंरूपाश्च भारत ।

किंसन्नाहाः कथंशस्त्रा जनाः स्युः संगरे क्षमाः ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે ભારત ! સંગ્રામમાં સમર્થ એટલે યોગ્ય પુરૂષો કેવા આચરણવાળા, કેવા શીલવાળા, કેવી આકૃતિવાળા, કવચ વગેરે કેવી સામગ્રીવાળા અને કેવા હથિયારવાળા જોઇએ. ? ” ૧ બીજા કહે છે:—“ વીર પુરૂષે દેશકાળને યોગ્ય હથિયાર તથા વાહન રાખવું, કેમ કે, વીરપુરૂષ તેવા હથિયાર તથા વાહનથી પોતાના કામમાં યથાયોગ્ય વરતી શકે છે. ૨ ગાંધાર (કાણુલ) દેશના, સિંધદેશના અને સોરઠદેશના યોદ્ધાઓ, પંઝા અને પ્રાસ નામના આયુદ્ધથી લડનારા, બળવાન તથા શૂરા હોય છે, માટે તેઓની સેના સર્વ કામમાં પૂરી પડે એવી થાય છે. ૩ કંદહારના યોદ્ધા, સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ અને સત્યવાળા હોય છે: પૂર્વ દેશના યોદ્ધા, હાથીની લડાઇમાં કુશળ અને કપટપુદ્ધ કરનારા હોય છે. ૪ યવન, કાંબોજ અને મથુરાની આસપાસના યોદ્ધાઓ, બાહુયુદ્ધમાં કુશળ હોય છે. દક્ષિણ દેશના યોદ્ધાઓ, તરવારથી લડવામાં કુશળ હોય છે. ૫ વળી સર્વ દેશમાં મોટા સત્ત્વવાળા, મોટા બળવાળા, શૂર પુરૂષો ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ વિશેષે કરીને કેવા હોય છે? તેનાં લક્ષણ હું, તને કહું તે સાંભળ. ૬ તેઓની વાણી તથા નેત્ર સિંહ અને વાઘના જેવાં હોય છે; તેઓનું ગમન પણ સિંહ અને વાઘ જેવું હોય છે. કચ્છ અને કુલિંગ પક્ષીના જેવા નેત્રવાળા પુરૂષો પણ શૂરા અને શત્રુનો નાશ કરનારા હોય છે. ૭ હરણના જેવા સ્વરવાળા, વાઘના અને બળદના જેવા નેત્રવાળા પુરૂષો વેગવાળા હોય છે. ધંટડીના જેવા સ્વરવાળા પુરૂષો પ્રમાદી, ક્રોધી અને મંદ હોય છે. ૮ જે પુરૂષો, મેઘના જેવા સ્વરવાળા તથા જેઓ, ઉંટના જેવા સ્વરવાળા હોય છે, તેઓ ક્રોધમુખા હોય છે. જેઓના નાકની અણી તથા જીભ વાંકી હોય છે, તેઓ દૂર જનારા અને દૂર જગ્યા ઉપર પડનારા હોય છે. ૯ બિલાડાના જેવા નેત્રવાળા, વાંકા શરીરવાળા, થોડા કેશવાળા અને પાતળી ત્વચા-

વાળા પુરૂષો ઉતાવળીઆ, ચપળ અને પકડાવાને કઠિન હોય છે. ૧૦ મઝ્ઝરના જેવી આંખવાળા તથા મીચાયલી જેવી આંખવાળા પુરૂષો ક્રામળ પ્રકૃતિના હોય છે. ઘોડાના સરખી ગતિવાળા તથા તેવા અવાજવાળા પુરૂષો શત્રુની પાછળ જનારા હોય છે. ૧૧ પાંધી-હડીના શરીરવાળા, સુંદર દેખાવવાળા, પહોળી છાતીવાળા અને સર્વ અંગ જેઓનાં સમાન હોય એવા પુરૂષો રણવાળાને નાદ સાંભળીને ક્રોધે છે તથા યુદ્ધમાં આનંદ પામે છે. ૧૨ જેઓ ગંભીર નેત્રવાળા, બહાર નીકળેલાં નેત્રવાળા, માંજરાં નેત્રવાળા, નોળિયાના જેવાં નેત્રવાળા અને જેઓની ભ્રમર ચઢેલી હોય એવા મુખવાળા પુરૂષો, શરા અને સંગ્રામમાં દેહ આપનારા હોય છે. ૧૩ વાંકી દણિવાળા, ઉંચા કપાળવાળા, માંસરહિત હડપચીવાળા, કઠિન બાહુવાળા, આંગળીઓ ઉપર ચક્રવાળા તથા શરીરે કૃશ અને જેઓની નસો ઉપર દેખાય છે એવા જેઓ હોય છે તેઓ, સંગ્રામ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે વેગથી તેમાં પ્રવેશ કરે છે તથા હાથીની પેઠે, મદ્દવાળા થઇને શત્રુથી પરાજય કરવાને કઠિન થાય છે. ૧૪,૧૫ જેઓના કેશ પીળચટા તથા તેના છેડા ફાટેલા હોય છે, જેઓનાં પાસાં, હડપચી અને મુખ લાંબાં હોય છે, જેઓના રક્ત ઉંચા અને ગ્રીવા લાંબી હોય છે તથા જેઓના ચરણની પિંડીઓ ભારે હોય છે, તેઓને ભયાનક જાણવા. ૧૬ શ્રીકૃષ્ણના સુગ્રીવ અધ્ધના જેવા ઉદ્ધત, ગરૂડના જેવા ઉન્નત, ગોળ મસ્તકવાળા, પહોળી મુખાકૃતિવાળા, બિલાડાના જેવા મુખવાળા, ઉગ્ર સ્વરવાળા, ક્રોધી, સંગ્રામમાં જ્યાં જૂમ પડે ત્યાં દોડનારા, ધર્મને નહિ જાણનારા, ગર્વિષ્ઠ, ભયાનક સ્વભાવવાળા તથા ભયાનક દેખાવવાળા, એ સર્વ સીમાડાના દેશમાં ઉપજેલા બિલ્લ વગેરે જાણવા. તેઓ સંગ્રામમાં દેહ આપે પણ પાછા વળે નહિ એવા હોય છે, માટે સર્વદા સૈન્યમાં તેઓને મોખરે કરવા, કેમ કે, તેઓ કાંતો શત્રુઓને હણે છે અથવા પોતે હણાય છે. ૧૭,૧૮ તેઓ અધર્મી અને સદાચારરહિત હોય છે; તેઓનો પરાભવ સાંત્વ ઉપાયથી કરવો; કેમ કે, જેમ તેઓ શત્રુઓ માથે મરણીઆ થઇને યુદ્ધ કરે છે, તેજ રીતે પોતાના રાજ ઉપર પણ વારંવાર ક્રોધે છે. ” ૨૦

અધાર્મિકા મિત્રવૃત્તા સાંત્વેનૈષાં પરામભવઃ ।

एवमेव प्रकुप्यन्ति राज्ञोप्येते ह्यभीक्ष्णशः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
शतोपरि प्रथमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

અધ્યાય ૧૦૨ જો-વિજયચિહ્ન અને રાજનીતિનું વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ जयिष्याः कानि रूपाणि भवन्ति भरतर्षभ ।

पूतनायाः प्रशस्तानि तानि चेच्छामि वेदितुम् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-“ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વિજય મેળવનારી સેનાનાં પ્રશંસા કરવા યોગ્ય લક્ષણ કેવાં હોય છે ? હું તે જાણવાને ઇચ્છું છું. ” ૧ બીષ્મ કહે છે:-“ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વિજય મેળવનારી સેનાનાં પ્રશંસા કરવા યોગ્ય જે લક્ષણ હોય છે, તે હું તને સર્વ પ્રકારે કહું છું તે સાંભળ. ” ૨ પ્રથમ દૈવ કોપે છે અને પછી કાળથકી પ્રેરાયલા મનુષ્યો કોપે

છે; વિદ્વાનો એ બન્નેના કાપને જ્ઞાનરૂપી દિવ્ય ચક્ષુથી જોઇ શકે છે. તાત્પર્ય કે, દૈવમ સંપત્તિ અને પુરોહિત સંપત્તિ એ વિજ્યનું લક્ષણ છે. ૩ એમાં દૈવકોપ જાણવામાં આવે તો, તેના જ્ઞાનવાળા પુરૂષો પ્રાયશ્ચિત વિધિ, જપ, હોમ અને બીજાં મંગલ કાર્ય કરે છે તથા અહિત શમાવે છે. ૪ હે ભારત ! જેની સેનામાં ચોદાઓ અને વાહનો ઉત્સાહયુક્ત મનવાળા હોય છે, તે સેના નિશ્ચય શત્રુનો પરાજય કરે છે. જે સેનાની પાછળ વાયુ વાય છે, જેની પછવાડે ઇદ્રધનુષ્ય થાય છે, જેની પછવાડે મેઘ ગર્જના કરે છે, જેની પછવાડે સૂર્યનાં કીરણ હોય છે. ૬ શિયાળ, કાગડા અને ગીધ, એવાં જનવરો જેઓને અનુકૂળ શબ્દ કરી શુકન આપે છે, તે સેનામાં ઉત્તમ પ્રકારનો વિજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૭ જે સેનાના નિર્ગમન સમયમાં આકાશ નિર્મળ હોય છે, અગ્નિની જ્વાળાઓ સીધી ઉંચે ચાલી જાય છે તથા જમણી તરફ લગાર નમે છે અને તેમાંથી ધૂમાડો નીકળતો નથી, તેમાં હોમાતી આહુતિઓના સુખદાયક સુગંધ નીકળે છે, ત્યારે તે આગળ થવાના વિજ્યનું લક્ષણ જાણવું. ૮ જ્યારે મોટા શબ્દવાળા, ગંભીર નાદવાળા શંખ અને ભેરીઓ વાગવા માંડે છે તથા યુદ્ધ કરવાને ઉત્સુક ચોદાઓ અનુકૂળ થાય છે, તેને આગળ થવાના વિજ્યનું લક્ષણ જાણવું. ૯ યુદ્ધ કરવાને નીકળેલી સેના જ્યારે ચાલવા માંડે ત્યારે ઇષ્ટ એવાં હરણો પછવાડે કે, ડાબી બાજુએ જાય અને શત્રુઓની જમણી બાજુએ જાય, ત્યારે વિજ્યની સિદ્ધિ જાણવી. પણ જો હરણો સામાં આવે છે તો અપશુકન જાણવા, ત્યારે સેનાનું પ્રયાણ અટકાવવું. ૧૦ જ્યારે હંસ, કૈંય, મોર અને ચાસ વગેરે પક્ષીઓ મંગળ શબ્દ બોલે છે તથા ચોદાઓ હર્ષ પામેલા અને સત્યવાળા થાય છે, ત્યારે આગળ થવાના વિજ્યનું લક્ષણ જાણવું. ૧૧ જેની સેના શસ્ત્ર, યંત્ર, કવચ, ધ્વજ અને યુવાન પુરૂષોનાં કાર્તિવાળાં મુખવડે તેજસ્વી અને સાંધું ન જોઇ શકાય એવી હોય, તેની સેના શત્રુઓનો પરાજય કરે છે. ૧૨ જેની સેનામાંના ચોદાઓ, વૃદ્ધ અને ગુરૂની સેવા કરનારા તથા રાજસેવામાં નિષ્ઠાવાળા, અભિમાન વિનાના તથા પરસ્પર મિત્રતા રાખનારા હોય તથા પવિત્રતા પાળનારા હોય, ત્યારે તેને આગળ થવાના વિજ્યનું લક્ષણ કહેલું છે. ૧૩ જ્યારે શબ્દ, સ્પર્શ અને ગંધ મનને આનંદ આપે છે તથા ચોદાઓના મનમાં ધૈર્ય પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેને વિજ્યનું દ્વાર જાણવું. ૧૪ સંગ્રામમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કાગડો ડાબી તરફ શબ્દ કરે તો તે ઉત્તમ શુકન જાણવા; સંગ્રામમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા હોય તે વખતે, તે જમણે પાસે બોલે તો તે ઉત્તમ જાણવો; જો પછવાડે બોલે તો, અર્થની સિદ્ધિ કરે અને જો આગળ આવીને બોલે તો તે સારો નથી. ૧૫ હે યુધિષ્ઠિર ! ચાર અંગવાળી મોટી સેના એકઠી કરીને પ્રથમ સામ ઉધાયથી વર્તણુંક કરવી અને તેથી કાર્ય ન થાય તો યુદ્ધમાં યત્ન કરવો. ૧૬ હે ભારત ! જેને “યુદ્ધ” નામથી કહે છે તેમાં મળેલો વિજ્ય અધમ છે; કેમ કે, સંગ્રામમાં વિજ્ય મળવો દૈવઇચ્છાપર આધાર રાખે છે તથા યુધ્ધનું પરિણામ શું થશે ? તે પણ ઇશ્વરજ જાણી શકે છે. ૧૭. જેમ પાણીનો મોટો વેગ હોય, જેમ ત્રાસ પામેલાં મોટાં પશુઓ હોય, તેમ નાસતી મોટી સેના પણ નિવારણ કરી શકતી નથી; અર્થાત્ તેને અટકાવી શકાય નહિ. ૧૮ સેના નાસે છે, એટલે કાંઇ કારણ ન છતાં, પણ જાણીતા અને અનુભવી પુરૂષો, પણ નાસવા માંડે છે. સેના, જાણે અત્યંત બળવાળી અને મોટા મૃગના ટોળા જેવી છે. ૧૯ એક બીજને જાણનારા, હર્ષ પામેલા, પ્રાણની દરકાર નહિ રાખનારા,

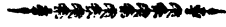
દ્વંદ્વ નિશ્ચયવાળા માત્ર પાંચસેજ શરૂ હોય તો, શત્રુની મોટી સેનાનો નાશ કરે છે. ૨૦ કદી પાંચ, છ કે સાત એકઠા મળેલા, એક નિશ્ચયવાળા, કુળવાન અને સારી રીતે સત્કાર પામેલા યોધાઓ હોય તો, તે પશુ શત્રુઓને જીતે છે. ૨૧ જે બની શકે એમ હોય તો યુદ્ધ કરવાનું કોઈ પ્રકારે માન્ય કરવું નહિ; કેમ કે, સામ, બેદ અને દાન, એ ત્રણ ઉપાય અર્થ જવા પછી ચોથો ઉપાય યુદ્ધ કહ્યો છે. ૨૨ જે ખીકણ હોય છે તેઓને તો માત્ર સેનાનું દર્શન કરાવવાવડેજ ભય પ્રાપ્ત થાય છે અને તેઓ ધારે છે કે, જેમ પ્રત્નલિત વજ્ર-માંથી દંડ પડે તેમ, કોણુ જાણે આ સેના કઈ જગ્યાએ તૂટી પડશે. ૨૩ સામા આવતા સંગ્રામને જાણીને જે પુરૂષો, તેની સામે જાય છે, તે યોદ્ધાઓના શરીરમાં વિજયને અર્થે પરસેવો નીકળે છે. ૨૪ હે રાજન્ ! અસ્ત્રના તાપવડે તપેલા પ્રાણીઓની મજા નામે ધાતુ શિથિલ થઈ જાય છે તથા સ્થાવર-જંગમ બંધો દેશ પીડા પામે છે; તેવા દેશની સાથે ફૂર ઉપાયથી મિત્ર સામ ઉપાયનો પ્રયોગ કરવો; કેમ કે, શત્રુઓથી પીડાઈને તેઓ સર્વ તરફથી સંધિ કરવાને કબૂલ થાય છે. ૨૫, ૨૬ શત્રુ રાજના દેશમાં તેના મિત્રોને ફેડવાને અર્થે છૂપા દૂત મોકલવા તથા શત્રુ રાજ કરતાં, બીજો જે બળવાન રાજ હોય તેની સાથે સંધિ કરવી અને એ પ્રકારે એકા વખતે ભય, સંધિ અને શત્રુના શત્રુને ઉત્તેજન આપીને શત્રુને જીતવો. ૨૭ ચારે પાસેથી હેરાન કરવાથી જેવી રીતે શત્રુઓનો પરાજય કરી શકાય છે, તેવી રીતે બીજો પ્રકારે પરાજય કરી શકાતો નથી. ૨૮ હે પાર્થ ! સંજ્ઞોનો પ્રત્યે ક્ષમા ગુણુ રાખવો ચોખ્ખો છે, પણ અસંજ્ઞોનો પ્રત્યે ક્ષમા રાખવી ચોખ્ખી નથી; ક્ષમા અને અક્ષમાનું શું પ્રયોજન છે ? તે ત્હારે, એ રીતે જાણવું જોઈએ. ૨૯ જે રાજ, શત્રુને જીતીને પછી તેને ક્ષમા કરે છે તેઓના યજ્ઞની વૃદ્ધિ થાય છે તથા મોટા અપરાધ કર્યો હોય, તોપણ શત્રુઓ ક્ષમા કરનારા ઉપર વિશ્વાસ લાવે છે. ૩૦ શંબર, પોતાની નીતિમાં એમ કહે છે કે, “ શત્રુને ખેંચીને પાંશરો કર્યા પછી તેના ઉપર ક્ષમા કરવી ઉત્તમ છે; કેમ કે, જે લોકકુંડ તપાવ્યા વિના સીધું કરવામાં આવે છે, તે લોકકુંડ પુનઃ પોતાની અસહ્ય સ્થિતિ પ્રમાણે વાંકું થઈ જાય છે. ૩૧ તે પ્રમાણે શત્રુને પણ પ્રતાપ બતાવ્યા સિવાય ક્ષમા કરવામાં આવે છે તો, તે પુનઃ થોડા વખતમાં પ્રતિકૂળ થઈ જાય છે. પણ એ દૃષ્ટાંત બરોબર નથી તથા આચાર્યો તેની પ્રશંસા કરતા નથી; ક્રોધ કર્યા વિના તથા વિનાશ કર્યા વિના પુત્રની પેઠે, શત્રુનું નિયમન કરવું, એજ સાચું છે. ૩૨ હે સુધિષ્ઠિર ! જે રાજ, બહુ કઠોર થાય છે તે રાજનો સર્વ પ્રાણીઓ દેષ કરે છે અને જે રાજ, કામળ સ્વભાવ રાખે છે, તેનું સર્વ કાર્ષ માન રાખતું નથી; માટે કામળ તથા કઠોર બંને ગુણુ ધારણુ કરવા, ૩૩ હે ભારત ! શત્રુના ઉપર પ્રહાર કરવાનો હોય અથવા પ્રહાર કરતો હોય તોપણ રાજ્ય, મીઠાં વચનજ બોલતા જતું તથા પ્રહાર કરીને પણ, જાણે શોક કરતો હોય તથા રૂદ્ધ કરતો હોય, એમ બતાવીને તેના ઉપર કૃપા કરવી. ૩૪ રાજ્ય એ એમ બોલવું કે : “ મ્હારા પુરૂષોએ સંગ્રામમાં ઘણા જીતે માર્યા, એ મને પ્રિય લાગતું નથી; હું તેઓને વારંવાર કહું છું, તો પણ તેઓ મ્હારા કહ્યા પ્રમાણે કરતા નથી. ૩૫ અરે ! જીવવાની આશા રાખનાર આવા પુરૂષનો વધ કરવો ચોખ્ખો નથી. સંગ્રામમાં નહિ નાસનારા ઉત્તમ પુરૂષો અત્યંત દુર્લભ છે. જેણે, આ પુરૂષને સંગ્રામમાં માર્યો, તેણે મ્હાઈ ઘણુંજ અપ્રિય કર્યું છે ” એ પ્રમાણે મુખથી બોલવું અને પેલા પુરૂષને હણનાર પોતાના

ગોદાનું છુપી રીતે સન્માન કરવું. ૩૬.૩૭ હજીનારના અને હજીયાલાના પક્ષના પુરૂષો, જેમ કરે તેવી રીતે લોકની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે તેનો આહુ ઝાલીને રડવું પણ ખરું. ૩૮ એ પ્રમાણે સર્વ અવસ્થામાં રાજ્યએ, સાત્વ પૂર્વક આચરણ કરવું; તેથી ધર્મને જાણનારો તે રાજ્ય, સર્વ પ્રાણીઓને પ્રિય અને ભયરહિત થાય છે. ૩૯ હે ભારત ! તેના ઉપર સર્વે પ્રાણીઓ વિશ્વાસ રાખે છે અને જેઓ વિશ્વાસ રાખે છે તેઓનો સમય પ્રમાણે ઉપભોગ થઈ શકે છે. ૪૦ એટલા માટે જે રાજ્ય, પૃથ્વી ભોગવવાને ઇચ્છતો હોય, તેણે કપટનો ત્યાગ કરી સર્વ પ્રાણીઓનો પોતાના ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો તથા તેઓનું સર્વ પ્રકારથી રક્ષણ કરવું.” ૪૧

તસ્માદ્વિશ્વાસયેદ્રાજા સર્વભૂતાન્યમાયયા ।

સર્વતઃ પરિરક્ષેચ્ચ યો મહીં ભોક્તુમિચ્છતિ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनानीतिनाम
गुर्जरभाषायां शतोपरि द्वितीयोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

અધ્યાય ૧૦૩ જે-શત્રુને જીતવાના ઉપાયો.

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं मृदौ कथं तीक्ष्णे महापक्षे च पार्थिव ।

आदौ वर्तते नृपनिस्तम्भे ब्रूहि पितामह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે પિતામહ ! હે રાજન્ ! રાજ્યએ, કામળ સ્વભાવના અથવા તીક્ષ્ણ સ્વભાવના મોટા પક્ષ સાથે પ્રથમ શી રીતે વર્તવું ? તે મને કહો ? ” ૧ બીજા કહે છે:—“ હે યુધિષ્ઠિર ! આ વિષે પણ બૃહસ્પતિ અને ઇંદ્રના સંવાદના પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૨ શત્રુઓના વીરને હજીનાર દેવતાનો પતિ ઇંદ્ર, બૃહસ્પતિની પાસે જઈ હાથ જોડીને નમસ્કાર કરી પૂછવા લાગ્યો. ૩ ઇંદ્ર કહે છે:—“ હે બ્રહ્મન્ ! મહારા શત્રુઓ પ્રત્યે હું સાવધાન થઈને શી રીતે વર્તું ? તથા વિનાશ કર્યા મિત્રાય તેઓને કયા ઉપાયવડે વશ કરું ? ૪ બે સેનાનો સંગ્રામ થાય તો, તેમાં વિજય કોને મળશે ? એ વાતનો નિશ્ચય થઈ શકે નહિ, માટે હું શું કરું ? તો પ્રતાપવાળી તેજસ્વી રાજ્યલક્ષ્મી મહારો ભાગ કરે નહિ. ” ૫ એ પ્રશ્ન સાંભળીને ધર્મ, અર્થ અને કામમાં કુશળ, સન્માન પામેલા અને રાજધર્મના વિધાનને જાણનારા બૃહસ્પતિએ ઇંદ્રને કહ્યું. ૬ બૃહસ્પતિ કહે છે:—“ પોતાનો અપકાર કરનારા શત્રુઓને યુદ્ધવડે કમળે કરવાને કદાપિ ઇચ્છવું નહિ. અમર્ષ અને અક્ષમા, એ બે ગુણ મૂર્ખ પુરૂષોમાં હોય છે. ૭ શત્રુનો વધ ઇચ્છનારાએ શત્રુને નિવૃત્તિ આપવી નહિ. પણ ક્રોધ, ભય અને હર્ષ; એ વિકારોનું પોતાનામાં નિયમન કરીને, વિશ્વાસ ન રાખવા છતાં, વિશ્વાસ રાખનારની પેઠે શત્રુનું સેવન કરવું. નિરંતર પ્રિયજ્ઞ બોલવું. કંઈ પણ અપ્રિય કરવું નહિ. ૮,૯ જેમાંથી કળ ઉપજતું નથી તેવા શુષ્ક વૈરથી વિરામ પામવો, મિત્ર્યા ગળું દુખાડવાથી પણ વિરામ પામવો; જે પ્રમાણે પક્ષીને પકડનારો, પક્ષીના સરખો શબ્દ કરીને પક્ષીઓને વશ કરે છે, તે પ્રમાણે રાજ્યએ પણ, શત્રુને અનુકૂળ વચન બોલીને તેને વશ કરવો. હે ઇંદ્ર ! શત્રુને હજીવો અને તેના વંશને સ્થાપન કરવો. ૧૦,૧૧ હે ઇંદ્ર ! રાજ્યએ શત્રુનો

પરાજય કરીને નિરંતર સુખે સદૃશ રહેવું નહિ: કેમ કે, તડતડીઆવાળા અગ્નિની પેટે, તે દુષ્ટ પુરૂષ નિરંતર જગતોજ રહે છે. ૧૨ હે મહારાજ ! સંગ્રામમાં વિજય મળવો, એ દૈવ ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે માટે સંગ્રામ કરવો નહિ, પણ શત્રુને વિશ્વાસ પમાડીને વશ કરીને અર્થ પ્રાપ્ત કરી લેવો. ૧૩ મંત્રને જાણનારા મહાત્મા પ્રધાનો સાથે વિચાર કરીને તથા હૃદયમાં ધૈર્ય રાખીને તત્કાળ તો શત્રુની ઉપેક્ષા કરવી તથા તેની અવગણ કરવી. ૧૪ પણ સમય આવે ત્યારે, અને તે શત્રુ પોતાના સ્થાનથી કંઈક ચલાયમાન થાય ત્યારે, તેને પ્રહાર કરવો તથા પોતાના વિશ્વાસના પુરૂષોવડે તેની સેનાનો ભેદ કરીને તેના બળને દૂષિત કરવું. ૧૫ તેવે વખતે આદિ, મધ્ય અને અંતને જાણનાર રાજાએ, પોતાનો વિચાર યુદ્ધ રાખવો તથા શત્રુના બળનું પ્રમાણ જાણીને, તેને દૂષિત કરવું. ૧૬ ભેદ કરીને, બક્ષીસ આપીને તથા વિપાદિકથી પણ કાર્ય સિદ્ધ કરવું, પરંતુ શત્રુની માથે યુદ્ધ કરવાને ઇચ્છવું નહિ. ૧૭ કદાચિત્ જરૂર પડે તો, ધણા દિવસ સુધી પ્રતિક્ષા કરવી તથા જેવી રીતે શત્રુઓને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય, તેવી રીતે યોગ્ય કાળ આવતા સુધી દિવસ નિર્ગમન કરવા, પરંતુ શત્રુઓને અથવા શત્રુના પક્ષવાળાઓને તો હણવાજ. કાળ પ્રાપ્ત થયા સિવાય તત્કાળ શત્રુને હણવો નહિ, પણ વિજય થવાનો નિશ્ચય હોય, તોજ તેના ઉપર પ્રહાર કરવો. ૧૮ કાળ પ્રાપ્ત થયા સિવાય ડાહ્યો પુરૂષ શત્રુને શસ્ત્ર મારતો નથી તથા વાણીવડે પણ પ્રહાર કરતો નથી. સમય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે શત્રુને એવો પ્રહાર કરવો કે, જે પાછો વળે નહિ. ૧૯ હે દેવરાજ ! શત્રુને મારવા ઇચ્છનાર પુરૂષ, મારવાના જે કાળની પ્રતિક્ષા કરે છે અને તેનો તે કાળ વીતી જાય છે, તો તે કર્મ કરનારને તે કાળ પુનઃ મળવો દુર્લભ છે. ૨૦ સત્પુરૂષોનો અભિપ્રાય ગ્રહણ કરીને, શત્રુના સામર્થ્યનું હરણ કરવું. શત્રુને પ્રહાર કરવાનો કાળ પ્રાપ્ત ન થયા છતાં, તે શત્રુ જે પ્રાપ્ત થાય તો, તેની સામે શત્રુતા દાખવવી નહિ તથા તેને પીડા પણ કરવી નહિ અને વખત આવે ત્યારે ચૂકવું પણ નહિ. ૨૧ કામ, ક્રોધ તથા અહંકારનો ત્યાગ કરીને, સાવધાન થઈને શત્રુઓનાં છિદ્ર વારંવાર જોયા કરવાં. ૨૨ હે ઇન્દ્ર ! કામળપણું, દંડ, આગસ અને પ્રમાદ એ દૈવની કરેલી માયા છે. તે અવિચક્ષણ પુરૂષને શિથિલ કરી નાંખે છે. ૨૩ જ્યારે પુરૂષ, એ કામળતા વગેરે ચારેનો નાશ કરીને અને માયાનો ત્યાગ કરીને યત્ન કરે છે, ત્યારે વિચાર કર્યા સિવાય શત્રુને હણવાને સમર્થ થાય છે. ૨૪ જે કાર્ય એકજ મનુષ્યથી બની શકે એવું હોય, તે કાર્ય એકનેજ કહેવું; કેમ કે, એમ ન કરતાં જે તે સુદ્ધ કાર્ય ધણા જણને નિવેદન કર્યું હોય તો, પ્રધાનોમાંથી તે વાત ફટે છે અથવા તેઓ એક બીજાનાં કાર્યને તોડી પાડે છે. ૨૫ એમ થાય ત્યારે રાજથી તે કામ કરવું અશક્ય છે, એવું પ્રધાનોને સંભળાવીને પછી તે વાતનો વિચાર બીજાઓની સાથે કરવો અને પછી નાશ કરવાનું કાર્ય દૂર હોય તો, પોતાના પુરોહિતદ્વારા અભિચારનો પ્રયોગ કરવો; અને તે કાર્ય દષ્ટ હોય તો ચાર અંગવાળી સેનાનો પણ પ્રયોગ કરવો. ૨૬ રાજાએ પ્રથમ ભેદનો પ્રયોગ કરવો, પછી ઉપેક્ષા કરવી તથા તે તે સમયે, તે તે કાર્યના વિષે જે ઘટિત હોય તેનો પ્રયોગ કરવો. ૨૭ જે શત્રુ બળવાન હોય તો, વખત આવ્યે તેને નમી જવું અને જે શત્રુ ગાદિલ હોય તો, સાવધ થઈને તથા સજ્જ થઈને તેનો નાશ કરવો. ૨૮ વળી પોતાના શત્રુને પણ પ્રણામ કરીને, ભેદ-બળિદાન આપીને અને મધુર વાણી બોલીને સેવવો; પરંતુ તેને શંકા આવે, એવું કામ કોઈ દિવસ કરવું નહિ. ૨૯

પોતાના શત્રુઓની સાથે પ્રીતિ કરનારા અથવા રાજ્યને જોડીને કાઢી મૂક્યા હોય, તેવા પુરૂષોના સ્થાનનો રાજ્યને, હમ્મેશાં ત્યાગ કરવો તથા તેઓ પર વિશ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે, જેઓનો ત્યાગ કરેલો હોય છે તેઓ રાજ્યને શત્રુરૂપે જુએ છે. ૩૦ હે દેવેશ્વર ! જૂદા જૂદા પ્રકારના આચરણવાળા પુરૂષોના ઉપર અધિકાર ચલાવવા કરતાં, ખીજું કોઈ કુબ્ધર કામ નથી. વળી પ્રજામાં અનેક પ્રકારના સ્વભાવવાળા પુરૂષોની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા તેઓ એકત્ર થઈને યત્ન કરે છે; માટે રાજ્યને તેમાં પોતાના મિત્ર કોણ છે ? અને અમિત્ર કોણ છે ? તેનો વિચાર કરવો. ૩૧-૩૨ જે રાજ્ય કામળ હોય છે, તેનું લોકો અવમાન કરે છે અને જે રાજ્ય તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી લોકો ઉદ્વેગ પામે છે; માટે તું તીક્ષ્ણ થઈશ નહિ કે, કામળ પણ થઈશ નહિ પરંતુ તું તીક્ષ્ણ અને કામળ બંને સ્વભાવ રાખજે. ૩૩ જેમ પાણીનો વેગવાળો પ્રવાહ વહેતો હોય અને ચારે બાજુ પાણી ભરાઈ ગયું હોય, તે વખતે તેને નિરંતર રોડી રાખવાથી બાધ થાય છે તેમ ન રોડી રાખવાથી પણ બાધ થાય છે. તે પ્રમાણે ગાંધાર રાજ્યના રાજ્યની અવસ્થા થાય છે. ૩૪ હે ઈંદ્ર ! સામ, દામ, ભેદ અને દંડ; એ ચારે પ્રકારવડે ધણા શત્રુઓ સાથે એકદમ વૈર બાંધી બેસવું નહિ. પણ વારાફરતી એમાંના એક એકનો પરાજય કરીને પછી બાકી રહેલાઓનો અનુક્રમે વિનાશ કરવો. ૩૫ હે રાજન્ ! રાજ્ય જીદિમાન હોય તથાપિ સર્વની સાથે સામદું વૈર જોડવાથી તેમાં તે પાર પડતો નથી. ૩૬ જ્યારે ઘોડા, હાથી, રથ, પાયદળ, ભંડાર અને યંત્રાદિક સાહિત્યવાળી, છ અંગવાળી, પ્રીતિયુક્ત મોટી સેના હોય અને જ્યારે યુદ્ધ કરવાથી ધણા પ્રકારનો લાભ મળે, એમ હોય ત્યારે શત્રુતા થવાનો ભય ન રાખીને અને ઉઘાડા પડીને વિચાર કર્યા સિવાય લંડારાઓ ઉપર પ્રહાર કરવો. ૩૭-૩૮ શત્રુ બળવાન હોય, ત્યારે સામવિધિ પણ તેના સામે ચાલતો નથી પણ તેવા સ્થળમાં ગુપ્ત દંડ કરવો; એટલે પ્રપંચ-કપટથી તેને શિક્ષા કરવી; શત્રુ સાથે છેવટ સુધી કામળતા રાખવી નહિ. વળી શત્રુના ઉપર ચઢાઈ લઈ જવી તે પણ ઠીક નથી; કેમ કે, તેમ કરવાથી ધાન્યનો નાશ કરવો પડે છે, સર્વ ઠેકાણે બિગાડ થાય છે, વિષાદિવડે જળ વગેરેનો નાશ કરવો પડે છે તથા વારંવાર સાત પ્રકારની પ્રકૃતિઓનો વિચાર કરવો પડે છે એટલે મ્હારો ખજાનો કેવો છે ? પ્રધાન કેવો છે ? દંડ સામગ્રી કેવી છે ? ઇત્યાદિ સંદેહ આવી પડે છે, માટે કપટપૂર્વક દંડ કરવો, એ ઉત્તમ છે. ૩૯ શત્રુ પ્રત્યે અનેક પ્રકારનાં કપટ કરવાં, તેઓને પરસ્પર શત્રુ ઉત્પન્ન કરવા; પણ “ આ પુરૂષે અમારો અપકાર કરવાનો વિચાર કર્યો હતો ” એમ કહીને તેઓનો યશ નાશ કરવો નહિ; ફળ ઉત્પન્ન થતા પહેલાં, તેવી રીતે તેની અપકૃતિ કરવાથી તંત્ર કથળી જાય છે. ૪૦ પણ શત્રુઓના નગરોમાં અને દેશમાં પોતાના વિશ્વાસુ મનુષ્યોને ગુપ્ત રીતે મોકલીને શત્રુઓનો છળ કરવો. હે અક્ષિ તથા વૃત્રાસુરનો નાશ કરનાર ઈંદ્ર ! શત્રુ રાજ્યોના નગરનું અનુસરણ કરીને તે નગરોમાં રાજ્યો સમગ્ર ભોગનો વિજય મેળવે છે તથા પોતાના નગરમાં જે પ્રકારે રાજનીતિ પ્રવર્તતી છે, તે પ્રકારે ત્યાં રાજનીતિ પ્રવર્તતી શકે છે. ૪૧ શત્રુઓના નગરનું અનુસરણ કરવાની રીત એવી છે કે, ગુપ્ત રીતે દ્રવ્ય આપીને અને ઉઘાડી રીતે પોતાને ત્યાંથી કાઢી મૂકીને તથા “ તેઓ પોતાના દોષવડે દૂષિત થયા છે ” એમ પ્રકટ કરીને તેઓને શત્રુના નગરમાં મોકલવા. ૪૨ તેઓ ત્યાં રહીને પોતાની રાજનીતિ શત્રુના નગરમાં પ્રવર્તાવે છે, તેમજ શાસ્ત્રને જાણનારા, શાસ્ત્રનું વિધાન

કરવામાં દષ્ટિવાળા, સારી રીતે અશ્વકૃત થએલા, સારું શિક્ષણ પામેલા, બાપણ કરવામાં તથા કથા કરવામાં નિપુણ એવા વિદ્વાનોને પણ શત્રુ રાજના નગરમાં, મૃત્યુ કરનારી કૃત્યાની પેઠે મોકલવા.” ૪૩ ઇંદ્ર કહે છે:—“ હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ! દુષ્ટ પુરૂષનાં કેવાં ચિહ્ન હોય છે ? તથા દુષ્ટ પુરૂષને શી રીતે ઓળખવો ? એ હું તમને પૂછું છું માટે કહો ! ૪૪ બૃહ-સ્પતિ કહે છે. “ પરાક્ષમાં (આપણી પછવાડે) જે અવગુણનું કથન કરે છે તથા સદ્ગુ-ણની ઇર્ષ્યા કરે છે; શત્રુઓ અથવા બીજા, સ્તુતિ કરતા હોય, ત્યારે જે જાનોમાનો તથા અવળું જોઈને બેસી રહે છે. ૪૫ અને કારણ ન હોય, તથાપિ જાનોમાનો બેસી રહીને પણ કોઈના કાનમાં કાંઈ કહેતો હોય તેમ કરે છે અથવા ઓઠ કરડે છે કે, મસ્તક ધુણાવે છે અને એ પ્રકારે બીજાં ચિહ્ન પણ વારંવાર કરે છે. બીજાને કાંઈ ચિહ્ન કરી ખતાવે છે, અજાણ્યો થઈને બોલે છે અથવા પોતાને લાગતું વળગતું ન હોય તેવી રીતે બોલે છે, પરાક્ષમાં કહેલું કાર્ય પણ કરે નહિ, સામો મળે ત્યારે બોલે નહિ; બોજનાદિક પ્રસંગ હોય ત્યારે આગળ પાછળ આવીને જૂદા બેસીને જમે છે, કરેલું કાર્ય જોઈને એમ કહે છે કે, આ કંઈ જોઈએ તેમ થએલું નથી; તેને દુષ્ટ સમજવો તથા એજ પ્રકારે આસન, શયન, અને પ્રયાણમાં વિશેષે કરીને દુષ્ટના ભાવ સમજવા. ૪૬-૪૮ જે પીડા જોઈને પીડિત થાય તથા પ્રીતિવાળા ઉપર પ્રીતિ કરે તે મિત્રનું લક્ષણ જણવું તથા તેથી વિપરીત લક્ષણ જણવામાં આવે તો તેને શત્રુનું લક્ષણ જણવું. ૪૯ હે દેવના ઈશ્વર ઇંદ્ર ! પૂર્વે કહેલાં એ લક્ષણો ત્હારે દુષ્ટ પુરૂષનાં જણાયાં. દુષ્ટ પુરૂષનો સ્વભાવ બળવાન હોય છે એટલે તેઓ સ્વભાવવડેજ દુષ્ટ હોય છે અને કેમે કરીને પોતાનો દુષ્ટ સ્વભાવ છોડતા નથી. ૫૦ હે દેવને વિષે ઉત્તમ ! દેવના ઈશ્વર ! મેં, શાસ્ત્રનો તત્વાર્થ જોઈને, દુષ્ટ પુરૂષનું વિજ્ઞાન યથા-વત તને કહ્યું.” ૫૧ બીષ્મ કહે છે:—પછી શત્રુનો નાશ કરવામાં ઉદ્યોગવાળા ઇંદ્રે, બૃહ-સ્પતિનું તે વચન પ્રમાણુ કર્યું અને શત્રુનો નાશ કરનાર તે ઇંદ્ર, વિજય કરવાનો સમય આવ્યેથી વિજય કરવાને ગયો અને શત્રુઓને વશ કર્યા.” ૫૨

સ તદ્વચઃ શત્રુનિવર્હણે રતસ્તથા ચકારાચિતયં બ્રહ્મસ્પતે ।

ચચાર કાલે વિજયાય ચારિહા વશં ચ શત્રૂનનયત્ત્વંદ્રઃ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
अतोपरि तृतीयोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

અધ્યાય ૧૦૪ થો—કૌશલ્ય રાજા અને કાલકવૃક્ષીયનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ धार्मिकोर्थानसंप्राप्य राजामात्यैः प्रवाधितः ।

क्षुप्तः कोशाच्च दंडाच्च त्रिभक्तिभक्त्यैः कथं चरेत् ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,—“ પ્રધાનોવડે બાધિત થયેલો ધાર્મિક રાજા, દ્રવ્યને ન પામીને, દ્રવ્યના ભંડારથી તથા રાજદંડથી બ્રહ્મ થયો હોય તો, તેણે સુખ ઇચ્છીને કેવી રીતે આચ-રણ કરવું. ? ” ૧ બીષ્મ કહે છે,—“ હે યુધિષ્ઠિર ! આ સ્થળમાં ક્ષેમદર્શિના ઇતિહાસ હું તને કહું તે સાંભળ. ૨ તેમાં એવી કથા છે કે, રાજાનો મિત્ર ક્ષેમદર્શી પૂર્વે ક્ષીણ બળ-

વાળો થઈ જવાથી, કાલકવૃક્ષીય મુનિની પાસે ગયો હતો એમ અને સાંભળ્યું છે તથા કષ્ટતર આપદામાં આવી પડેલા તેણે કાલકવૃક્ષીય મુનિની પ્રાર્થના કરીને પ્રશ્ન કર્યો હતો. ૩ રાજ કહે છે,—“ હે બ્રહ્મન્ ! દ્રવ્યની ઇચ્છાવાળો તથા વારંવાર અર્થ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા કરતો મ્હારા સરખો પુરૂષ, રાજ્ય પ્રાપ્ત ન થવાથી શું કરે ? તે કહેવું ઘટે છે. ૪ હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! મરણ સિવાય, દીનતા બતાવ્યા સિવાય, બીજાના આશ્રયે જઈને રહ્યા સિવાય અથવા એવાંજ બીજાં હલકાં આચરણ ક્યાં સિવાય કોઈ માર્ગ હોય તો, મને બતાવો. ૫ હે મુનિ ! માનસિક વ્યાધિ કે, એવાજ બીજા વ્યાધિથી દુઃખિત થયેલા પુરૂષને તમારા સરખો ધર્મજ્ઞ અને કૃતજ્ઞ પુરૂષ હોય તેજ શરણ આપે છે. ૬ જ્યારે પુરૂષ, મનોરથથી અથવા વિષયભોગથી વૈરાગ્ય પામે છે ત્યારે, તે એવા વૈરાગ્યથીજ સુખ પામે છે. જ્યારે પ્રીતિ અને શોકનો ત્યાગ કરી શુદ્ધિરૂપી સુખ પામે છે, ત્યારેજ નિવૃત્ત થાય છે. ૭ જે પુરૂષો એમ માને છે કે, મ્હારું સુખ અર્થના આશ્રયે છે, એટલે દ્રવ્ય મળશે તો હું સુખી થઈશ. તેઓનો હું શોક કરું છું કેમ કે, મ્હારે ધણું દ્રવ્ય હતું; તે સ્વમની પેઠે નાશ પામી ગયું છે. ૮ જે પુરૂષો, ધણા દ્રવ્યનો ત્યાગ કરે છે તે ખરેખર, મહા દુષ્કર કર્મ કરે છે; કેમ કે, દ્રવ્ય અસત્ એટલે મિથ્યા છે, એમ જાણવા છતાં પણ અને તેનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. ૯ હે બ્રહ્મન્ ! હું એવી અવસ્થાને પામેલો છું; દીન છું; પીડાએલો છું અને રાજ્યલક્ષ્મીથી બ્રષ્ટ થયેલો છું; માટે હવે જે બીજું કાંઈ સુખ આ લોકમાં હોય તો, મને કૃપા કરીને ઉપદેશ કરો. ૧૦ કાશ્યપ દેશના રાજાના પુત્રે, એ પ્રમાણે કહ્યું તે સાંભળીને મોટા તેજવાળા કાલકવૃક્ષીય મુનિ બોલ્યા. ૧૧ મુનિ કહે છે,—“ જે ત્હારામાં જ્ઞાન હતું તો પ્રથમથીજ ત્હારે એવી શુદ્ધિ રાખવી જોઈતી હતી કે, આ લોકમાં જે ‘હું’ અને ‘મ્હારું’ એમ કહવાય છે, તે સર્વ અનિત્ય એટલે નાશવંત છે. ૧૨ આ જગતમાં જે કાંઈ ‘છે’ એમ, તું માને છે તે સર્વ ‘નથી’ એ પ્રમાણે જાણ ! એ રીતે જાણવાથી શુદ્ધિમાન પુરૂષ, મહા કષ્ટતર આપત્તિમાં પડવાથી પણ પીડા પામતો નથી. ૧૩ જે કાંઈ થઈ ગયેલું છે અને જે કાંઈ થશે; તે સર્વ થવાનું નથી; અર્થાત્ મિથ્યા છે. એ પ્રમાણે જોય તત્વને જાણીને તું અધર્મ થકી મુક્ત થઈશ. ૧૪ પૂર્વના રાજાઓના બંડારમાં જે કાંઈ હતું તથા તેઓની પણ પૂર્વના રાજાઓએ જે કાંઈ સંઘી રાખેલું ધન-ધાન્યાદિક હોય, તે સર્વ ત્હારું નથી, એમ સમજીને મમતા તજવી; કેમ કે, એમ જાણવા છતાં પછી તે ન મળવાથી પરિતાપ પામે, એવો પુરૂષ કોણ છે. ? ૧૫ વળી જેઓની પાસે દ્રવ્યાદિક સંપત્તિઓ છે તે તેઓની નથી અને જેઓની પાસે નથી તે તેઓની છે. અર્થાત્ જ્યાં દ્રવ્ય હોય છે; ત્યાંથી નાશ પામે છે અને ન હોય ત્યાં આવી મળે છે; પણ શોકમાં એવું કાંઈ સામર્થ્ય નથી કે, જેથી ન હોય તે દ્રવ્ય મળે; માટે કોઈ પણ પ્રકારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૧૬ હે રાજન્ ! આજ ત્હારો પિતા ક્યાં છે ? ત્હારો પિતામહ પણ ક્યાં છે ? તેઓને આજ તું જોઈ શકતો નથી કે, તેઓ તને જોઈ શકતા નથી; તાત્પર્ય કે, જે સંપત્તિઓ તેઓની છતાં તેઓએ છોડી દીધી છે, તે સંપત્તિઓ ઉપર તું, કેમ મમતા રાખે છે. ? ૧૭ વળી તું ત્હારા પિતાઓ અને પિતામહોનો પણ કેમ શોક કરે છે ? કેમ કે, આત્મા તો અવિનાશી છે, માટે તેને શુદ્ધિવડે જાણ ! તથા નિશ્ચય, તું પણ આ લોકમાં નિરંતર રહેવાનો નથી. ૧૮ હે રાજન્ ! હું, તું, ત્હારા મિત્રો અને ત્હારા શત્રુઓ, એ

સર્વ નાશ પામનારા છીએ તથા આ સમગ્ર જગત પણ નાશ પામનારૂં છે. ૧૯ હમ્બુજી જે મનુષ્યો વીશ વરસના છે તથા જેઓ ત્રીશ વરસના છે, તે સર્વ આજથી સો વરસ પૂરાં થયા પહેલાં, મરી જવાના છે. એમ છતાં પણ જે પુરૂષ, કોઈ મોટી સંપત્તિનો ત્યાગ ન કરી શકતો હોય તો, એ સમૃદ્ધિ મ્હારી નથી, એમ પોતાના મનથી માનીને જેમ પોતાનું હિત થાય તેમ કરવું. ૨૧ જે પુરૂષો, ભવિષ્ય સંપત્તિ વગેરે મ્હારૂં નથી એમ માને તથા જે સંપત્તિ વગેરે ભૂતકાળમાં જતું રહ્યું છે તે પણ મ્હારૂં નથી, એમ માને છે, તેમજ દૈવ બળવાન છે, એમ પોતાના મનમાં સમજે છે, તેઓનેજ પંડિત ગણવા તથા તેઓ-નેજ સત્પુરૂષોની પદવીમાં ગણવા યોગ્ય સમજવા. ૨૨ હે રાજન ! ઘણા પુરૂષો જગતમાં માત્ર અન્ન ખાઈને જીવે છે તથા ઘણા રાત્ર્ય પણ ભોગવે છે; તેમાંના ઘણા, બુદ્ધિ અને પુરૂષપરાક્રમવાળા અને ત્હારા જેવા છે, પણ તેઓ ત્હારી પેઠે, શોક કરતા નથી, માટે તું પણ શોક કરીશ નહિ. કેમ કે, તું, તે પુરૂષોથી ઉત્તમ છે અથવા તો, બુદ્ધિ અને પુરૂષ-પરાક્રમમાં તેઓની પણ ખરાબર છે. ”૨૩-૨૪ રાજા કહે છે,-“ હે દ્રિઞ ! મને મળેલું રાત્ર્ય વગેરે સર્વ કાંઈ યદ્યચ્છાથી (દૈવયોગથી) મળેલું હતું, એમ હું માનું છું તથા એ સર્વ મહાન એવા કાળવડે નાશ પામે છે, એમ જાણું છું. ૨૫ હે તપોધન ! જેમ પાણીના પ્રવાહમાં વૃક્ષાદિક તણાઈ જાય તેમ, કાળના મોટા પ્રવાહમાં તે સર્વ રાત્ર્યાદિક તણાઈ જવાથી હવે માત્ર જીવિત ચલાવવું, એજ મારે બાકી બાકીરહેલું છે. પણ દૈવયોગથી મળેલા દ્રવ્યાદિના નાશની સાથે મ્હારો શોક પણ નાશ પામતો નથી, એ મોટું દુઃખ છે. ”૨૬ મુનિ કહેછે, “ હે કૌશલ્ય ! જે બની ગયું તે તથા જે થવાનું છે તે, એ બન્નેનો યથાર્થ નિશ્ચય કરીને ત્હારે શોક કરવો ઘટતો નથી; તેમજ સર્વ અર્થોમાં તું એવી બુદ્ધિ રાખ. ૨૭ જે વિષયભોગ તને પ્રાપ્ત થાય એવા હોય, તેવા અર્થની અભિલાષા રાખ ! પણ જે વિષયભોગ તને પ્રાપ્ત થાય એવા નથી, તેની તું કોઈ દિવસ અભિલાષા રાખીશ નહિ; તેમજ જે ભોગ તને પ્રાપ્ત થયા છે, તેનો અનુભવ કર ! પણ જે ભોગ પ્રાપ્ત થયા નથી તેનો શોક કરીશ નહિ. ૨૮ હે કૌશલ્ય ! જે તને પ્રાપ્ત થયું હોય, તેનો ઉપભોગ કરવાવડેજ તું આનંદ પામીશ કેમ વારૂ; લક્ષ્મીથી રહિત થઈને પણ શુદ્ધ સ્વભાવવડે તું શોક કરતો નથી. ? ૨૯ પ્રથમ જે ભોગ હતા તે નાશ પામ્યા તથા હવે પછી નવા ભોગ પ્રાપ્ત થવાના નથી, એવા વિચારથી દુર્બુદ્ધિવાળો પુરૂષ, દૈવને હમ્મેશાં નિંદે છે તથા કદાચિત્ દ્રવ્ય મળે તો, તેથી સંતોષ પામતો નથી. ૩૦ વળી તે મ્હેચ્છાદિ નીચ પુરૂષોને ધનવાળા જોઈને એમ માને છે કે; જેઓ યોગ્ય નથી, તેઓને પરમેશ્વરે શા માટે દ્રવ્ય આપ્યું હશે ? એ કારણથી ફરીને પણ તેના મનમાં દુઃખ ઉપજે છે. ૩૧ હે રાજન ! એવા પુરૂષ ઇર્ષ્યાવાળા તથા અભિમાનવાળા હોય છે અને પોતાને પુરૂષપરાક્રમવાળા માને છે. હે કાશલેશ્વર ! કેમ વારૂ, તું તેવો ઇર્ષ્યાવાળો તો નથી. ? ૩૨ યદ્યપિ ત્હારી પાસે લક્ષ્મી ન હોય તો, તું બીજાની લક્ષ્મી જોઈને સહન કરજે, કેમ કે, લક્ષ્મી બીજા સ્થળમાં હોય, છતાં પણ કુશળ પુરૂષો તેને નિરંતર ભોગવી શકે છે. જે પુરૂષ બીજાની લક્ષ્મી જોઈને તેની ઇર્ષ્યા કરે છે, તેની પાસેથી લક્ષ્મી હોય છે તે પણ ખસવા માંડે છે. ૩૩ યોગધર્મને ગણનારા ધીર અને ધર્મને આચરનારા પુરૂષો લક્ષ્મી, પુત્ર અને પૌત્રને પોતાની મેળેજ તજ દે છે. ૩૪ બહુ અસ્થિર એટલે નવો નવો આરંભ જેમાં કરવાનો છે, એવું જોઈને તથા અનેક

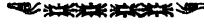
પ્રકારની ક્રિયાઓ કરવામાં જેને વિષે વિરામ નથી મળતો તે જોઇને બીજા સામાન્ય લોકો, તે કાર્યને પરમ દુર્લભ જાણીને પણ પડયું મૂકે છે. ૩૫ પણ તું તો બુદ્ધિમાન છતાં પણ, દીનની પેઠે પરિતાપ પામે છે તથા પરાધીન, ઉપદ્રવવાળા એટલે અસ્થિર અને નહિ ધ્વજવા યોગ્ય અર્થની ઈચ્છા કરે છે. ૩૬ માટે તું તે સંબંધી તત્વાર્થને જાણવાની ઈચ્છાવાળો એ અર્થોનો ત્યાગ કર ! કેમ કે, જે અનર્થ કહેવાય છે, તે અર્થરૂપે દેખાય છે અને અર્થ કહેવાય છે, તે અનર્થરૂપે ભાસમાન થાય છે. ૩૭ કેટલાક પુરૂષોની લક્ષ્મીનો નાશ, ખરેખર અર્થના માટેજ થાય છે તથા તેનું ફળ તેઓને મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ જોઇને પણ બીજો પુરૂષ લક્ષ્મીની ઈચ્છા કરે છે. ૩૮ કેટલાક પુરૂષો લક્ષ્મીમાંજ રમણ કરનારા થઇને, લક્ષ્મીથી વિશેષ બીજું કંઈ શ્રેય છે, એમ માનતાજ નથી. તેઓ એ રીતે લક્ષ્મીની ઈચ્છા કરે છે એટલામાં તેઓનો બધો સમારંભ નાશ પામે છે. ૩૯ હે કૌશલ્ય ! ધણી કષ્ટવડે પ્રાપ્ત કરેલું તથા જેમાંથી સુખ મળવાની આશા છે, તેવા કાર્યનો ન્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે ઉપક્રમ (આરંભ) નષ્ટ થવાથી તે પુરૂષ, અર્થથી વૈરાગ્ય પામે છે. ૪૦ એમ થવાથી કેટલાક પુરૂષો કે, જેઓને કલ્યાણ ઉપર પ્રેમ હોય છે અથવા જેઓને હિતકર પુરૂષોનો સમાગમ હોય છે, તેઓ પરલોકના સુખની ઈચ્છા રાખીને, લૌકિક વિષયથી વૈરાગ્ય પામે છે તથા ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૪૧ કેટલાક પુરૂષો, ધનના લોભમાં આસક્ત થઇને જીવતરનો ત્યાગ કરે છે; કેમ કે, તેવા પુરૂષો, ધનથી વિશેષ જીવિતનું બીજું કંઈ મોટું પ્રયોજન માનતા નથી. ૪૨ તું, તેઓની દીનતા જો, અને તેઓની મૂર્ખતા જો. તેઓ અનિશ્ચિત જીવતરમાં પણ મોહથી અર્થ દૃષ્ટિવાળા થયેલા છે અર્થાત્ જીવવું તે દ્રવ્યનેજ માટે છે એવી તેઓની બુદ્ધિ થયેલી છે. ૪૩ ધનનો સંચય કે, જેનું પરિણામ વિનાશ છે, જીવતર કે, જેનું પરિણામ મરણ છે અને સમાગમ કે, જેનું પરિણામ વિયોગ છે, તેમાં પોતાનું મન કોણ રાખે ? તાત્પર્ય કે, નાશવંત દ્રવ્યસંચય, અનિત્ય જીવતર અને અશાશ્વત સમાગમમાં આદર કરીને કયો ડાહ્યો પુરૂષ મન લગાડે ? અર્થાત્ કોઈ નહિ. ૪૪ હે રાજન્ ! પુરૂષ કિંતી ધનને તજે છે, કાંતો ધન પ્રરૂષને તજે છે, એમ પરસ્પર ત્યાગ કરે છે એ નિશ્ચય છે, તો પછી તેના માટે કયો પુરૂષ પરિતાપ પામે ? અર્થાત્ કોઈ પણ પરિતાપ પામે નહિ. ૪૫ હે રાજન્ ! બીજા પુરૂષોનાં પણ મિત્ર અને ધન નાશ પામે છે, ત્યારે તે પ્રમાણે તું પોતાની આપત્તિને પણ બુદ્ધિવડે જાણ, તથા એટલા માટે ઈંદ્રિયોનો રોધ કર, મનને વશમાં રાખ તથા વાણીને નિયમમાં રાખ; તાત્પર્ય કે તેમ કરવાથી તને જગત કલ્પિત છે, એમ જણાશે અને કલ્પિત જગતમાં, જેમ બીજાના મિત્ર અને ધનનો નાશ કલ્પિત છે તેમ, ત્હારા મિત્ર અને ધનનો નાશ થવારૂપ આપત્તિ કલ્પિત છે, એમ તને સમજાશે. ૪૬ જગતના તમામ પદાર્થો કે, જે દુર્બળ હોય અથવા શત્રુરૂપ હોય તોપણ તે દર્શન માત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, એટલે જેવા માત્રજ છે, વસ્તુતઃ ખરા નથી. ૪૭ જે વખતે પ્રાપ્ત થયા તે વખતે સહ જેવા દેખાયા એટલુંજ; તેમ જે પદાર્થો દેશકાળના યોગથી અંતરિત થયા છે એટલે દૂર સ્થાનમાં છે અથવા ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા છે કે, ભાવિકાળમાં બનવાના છે; પણ વર્તમાનકાળમાં પ્રત્યક્ષ નથી, તે પણ જેવામાં નથી આવતા માટે તેઓનો અભાવ માનવામાં છે, એવા પદાર્થો કે, જેઓનો ભાવ અને અભાવ કલ્પિત છે, તે વિષે આત્મજ્ઞાનથી તૃપ્ત થયેલો ત્હારા જેવો પુરૂષ, શોક કરે નહિ. ૪૮

દેહનિર્વાહ યોગ્ય અલ્પ સાધનની ઇચ્છા કરનારો, સ્થિર બુદ્ધિવાળો, ક્રામણ સ્વભાવનો, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનાર, દૃઢ નિશ્ચયવાળો તથા અભયચર્યયુક્ત ત્હારા જેવો પુરૂષ એવા પદ્ધતિઓનો શોક કરે નહિ. ૪૯ એવી દુષ્ટ કાપાલિક વૃત્તિની ઇચ્છા તને ઘટતી નથી; કેમ કે, તે વૃત્તિ, નિર્દય પુરૂષોએ આચરેલી દુષ્ટ, મહા પાપવાળી અને નહારા પુરૂષોને યોગ્ય છે. ૫૦ ભલે ! મૌનવ્રત ધારણ કરીને, આત્માનું સંયમન કરીને તથા સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર ક્રાવ્યાવાળો થઇને મૂળ તથા ફળથી નિર્વાહ કરતો એકલો તું, મહા વનમાં આનંદથી રહ્યા કર. ૫૧ જેમ હાથી જંગલમાં એકલો ફરે છે અને જે કાંઈ મળે છે તેવડે સંતોષ પામે છે તેમ, વૃત્તિ કરવી તથા ફળાદિક વીણીને ભોજન કરવું, એ પાંડિતને શોભે તેવું છે. ૫૨ જેમ પાણીનો મોટો ધરો ક્ષોભ પામીને, પુનઃ પોતાની મેળેજ શાંત થાય છે, તેમ જે મહાત્મા એવી વૃત્તિ રાખે છે તેનું જીવવું હું સુખવાળું જોઉં છું. ૫૩ હે રાજન્ ! જ્યારે રાજ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ નથી, પ્રધાનો વગેરે તજીને જતા રહ્યા છે અને દૈવ પ્રતિક્રિયા છે, ત્યારે તું એ વિના બીજું શું કલ્યાણકારી માને છે ? ૫૫

અસંભવે શ્રિયો રાજન્ હીનસ્ય સચિવાદિભિઃ ।

દૈવં પ્રતિનિવિષ્ટે ચ કિં શ્રેયો મન્યતે ભવાન્ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कालकवृक्षीये
गुर्जरभाषायां शतोपरि चतुर्थोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

અધ્યાય ૧૦૫ મો-કૌશલ્ય રાજ અને કાલકવૃક્ષીયનો સંવાદ.

मुनि उवाच ॥ अथ चेत्यौरुषं किंचित्क्षत्रियात्मनि पश्यसि ॥

ब्रवीमि तां तु ते नीति राज्यस्य प्रतिपत्तये ॥ १ ॥

મુનિ કહે છે, *—“ હે ક્ષત્રિય ! તું જો કદાપિ પોતાનામાં કાંઈ પણ પ્રરૂપપણું દેખતો હોય, તો હું તને રાજ્યની પ્રાપ્તિ થવાની નીતિ કહું છું. ૧ તે નીતિ પ્રમાણે વર્તવાને તું, શક્તિમાન હોય અને જો તે કર્મ કરી શકે એમ હોય તો, તે વાત સર્વ તને યથાર્થ કહું છું તે સાંભળ. ૨ જો તું તે પ્રમાણે કર્મ કરીશ તો, મોટા અર્થને પામીશ; તેમજ રાજ્ય, રાજ્યનો મંત્ર અથવા મોટી લક્ષ્મીને પણ પુનઃ પામીશ. ૩ હે રાજન્ ! હવે જો તને તે રૂપતું હોય તો મને કહે, એટલે હું તને કહેવા માંડું. ” રાજ કહે છે,—“ હે ભગવાન્ ! હે પ્રભો ! તમે મને તે નીતિ કહો, હું પૌરૂષ ગુણધરી યુક્ત છું. ૪ આજ મેં તમારી સાથે સમાગમ કર્યો, તે મ્હારો સમાગમ સફળ થયો. ” મુનિ કહે છે—“ દંભ, ક્રામ, ક્રોધ, હર્ષ તથા ભયનો ત્યાગ કરીને હાથ જોડીને અને કાલાવાલા કરીને પણ ત્હારા શત્રુઓનું સેવન કર, તેમને તું, ઉત્તમ ચોખવટવાળાં કર્મ કરીને પ્રસન્ન કર; એટલે સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો તે વિદેહ રાજ તને વેતનરૂપ (પગારરૂપ) દ્રવ્ય આપશે. એમ કરવાથી

* શત્રુએ જીતેલા સંપત્તિ વિનાના દુર્બળને તો, પાછલા અધ્યાયમાં કહ્યો તે નિવૃત્તિ ધર્મજીક છે, પણ જો પ્રબળ ક્ષત્રિય હોય તો, તેના માટે નીતિ કહેવાને આ અધ્યાયનો આરંભ થાય છે, કૌશલ્યનો શત્રુ વિદેહ રાજ છે, એમ જાણવું.

સર્વ લોકોમાં તું પ્રમાણુભૂત કરીશ અને તું જેનું સેવન કરતો હોયશ, તેના આહુરૂપ બનીશ. ૫-૭ એટલે પછી તને ઉત્સાહવાળા, વ્યસનરહિત અને પવિત્ર એવા સહાય કરનારા આવી મળશે. એ રીતે રાજનીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તવાથી, મનને નિયમમાં રાખનાર તથા ઇન્દ્રિયજીત પુરૂષ, પોતાનો દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર કરી શકે છે તથા પ્રજાને પ્રસન્ન કરી શકે છે. તેથી જેનું તું સેવન કરતો હોયશ તે ધૃતિવાળો અને લક્ષ્મીવાળો વિદેહ રાજા ત્હારો સત્કાર કરશે. ૮, ૯ અને તું સર્વે પ્રાણીઓમાં પ્રમાણુરૂપ મનાઈને મોટો આદર પામીશ. પછી મિત્રોનું બળ પામીને સારા મંત્રીઓ સાથે મંત્ર કરીને તથા શત્રુમાંનાજ મનુષ્યોને ફેડીને, બીલાવડે બીલું ફેડી નાંખ. અર્થાત્ તેના દુશ્મનો સાથે મસલત કરીને ત્હારા શત્રુના બળનો નાશ કર. ૧૦-૧૧ અઘ્નબ્ય એવા પદાર્થો, સારી કાંતિવાળી સ્ત્રીઓ, ઉત્તમ આચ્છાદન, શય્યાઓ, આસનો, વાહન, મોટી કિંમતનાં ઘર, પક્ષીઓ, પશુઓ, રસ, સુગંધ પદાર્થ અને ફળ, એવા પદાર્થોમાં ત્હારે ત્હારા શત્રુને આસક્ત કરવો કે, જેથી તે નાશ પામે. ૧૨-૧૩ વળી જો શત્રુને કોઈ કામથી રોકવો ઘટતો હોય તો, તેને રોકવો, પણ તેમ ન કરતાં જો, તે વાતની ઉપેક્ષા કરીશ એટલે તેને રોકીશ નહિ તો, તે તને પોતાનો શત્રુ બાળી જશે. માટે ઉત્તમ રાજનીતિને ધ્ય્ચનારા પુરૂષે, ઉઘાડા પડીને શત્રુતા કરવી નહિ. ૧૪ હે પરમ ઉત્તમ રાજન્ ! દેશમાં બુદ્ધિમાન પુરૂષોથી માન પામેલો એવો તું શત્રુની પાસે મિત્ર ધર્મવડે દાવ રમજો, તથા તે સાથે શ્વાનની પેઠે જગત રહીને, મૃગની પેઠે નિરતર ભયચકિત રહીને તથા કાગડાની પેઠે શત્રુની એજાને જાણનારો થઈને તેને ભજજો; તથા મિત્રધર્મવડે ત્હારા શત્રુનો અનર્થ કરજો. ૧૫ વળી મોટાં અને દુઃખવડે કરી શકાય એવાં કામોનો આરંભ તેની પાસે કરાવજો ! તથા બળવાનની સાથે મોટી નદીની પેઠે દુસ્તર એવો વિરોધ કરાવજો.* ૧૬ વળી મોટાં ખરચ જેમાં થાય એવા બાગ, બિજાનાં, બેઠકા અને વૈભવનાં સાહિત્યોના મિષથી ત્હારા શત્રુ રાખનો ભંડાર ખાલી કરાવજો. ૧૭ બ્રાહ્મણોનું વરણ કરીને મોટા યજ્ઞ કરાવવાની સલાહ આપજો ! એટલે તે બ્રાહ્મણો કટ્યાણુ-આશીર્વાદાદિ કરીને ત્હારા ઉપર ઉપકાર કરશે તથા તેનો (ત્હારા શત્રુનો) વડની પેઠે, નાશ કરશે. ૧૮ જો ધર્મમાં કે, અધર્મમાં ભંડાર ખાલી થાય એમજ છે, તો તે બેમાંથી જેનો ભંડાર પુણ્યમાર્ગે ખાલી થશે તે પરમગતિ પામશે એ નિશ્ચય છે. પુણ્ય કરવાથી સ્વર્ગમાં મનુષ્ય ઉત્તમ સ્થાન પામે છે. ૧૯ હે કૌશલ્ય ! ધર્મથી કે, અધર્મથી પણ ભંડાર ખાલી થયો એટલે તે શત્રુના વશમાં પડે છે. સ્વર્ગ અને વિજય બનેનું કારણ કોષ છે. ૨૦ માટે શત્રુ રાખના કોષનો નાશ કરવો, તેથી તે શત્રુના શત્રુઓ આનંદ પામે છે તથા તે મનુષ્ય પરાક્રમ કરી શકતો નથી અને દૈવના બળ ઉપર આધાર રાખનારો થાય છે. ૨૧ જે પુરૂષ દૈવ ઉપર આધાર રાખનારો થાય છે તે નિશ્ચય નાશ પામે છે અને વિશ્વજિત નામે સર્વસ્વ દક્ષિણાવાળો યજ્ઞ કરાવીને શત્રુને સર્વસ્વથકી રહિત કર. ૨૨ પછી શત્રુને યજ્ઞાદિમાં પ્રીતિવાળો કરીને તેમાં તેની આસક્તિ થાય ત્યારે તે કરવા નિમિત્ત જે ધણા સમુદાયને પીડા ઉત્પન્ન થવાની તે તેને કહેવી તથા પછી પોતાના મનમાં યજ્ઞથી

* પ્રત્યેક રાજ્યે આ બાબત ઉપર તેમ ઉપરની બાબતો ઉપર લક્ષ આપવું ઘટે છે, બીજની સલાહો દેખીતી હિતકર હોય તથાપિ અંદરથી પોતાનું કોષ વગેરે બળ કમી કરનારી હોય, તો તે વિષે પૂરતો વિચાર કરવો ઘટે છે.

પણ સંપૂર્ણતા ન માનીને મોટા વનમાં જવાનો તેને બોધ કરવો તથા તેના મનનો અસં-
તોષ મટાડવાને યોગધર્મને જાણનાર કોઈ આચાર્ય બતાવી દેવો. ૨૩ પછી જોવું કે, વારૂ,
તે પોતાનું રાજ્ય તજીને સાંજેતાંજે વનમાં જાય છે કે નહિ ? તથા ત્યાં જઈને કુશળ પ્રાપ્ત
કરે છે કે નહિ ? પછી સર્વ શત્રુને નાશ કરનાર સિદ્ધૌષધિ યોગવડે તથા કૃત્રિમ બુદ્ધવડે
શત્રુના હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોનો નાશ કરવો. ૨૪ એ અને બીજા, સારી રીતે ચિંત-
વન કરેલા ધણાક દંભયોગ છે, તે કૃતાત્મા અને સહનશીલ પુરૂષથી કરી શકાય એમ છે.” ૨૫

एते चान्ये च बहवो दंभयोगाः सुचिंतिताः ।

शक्या विसहता कर्तुं पुरुषेण कृतात्मना ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
शतोपरि पंचमोऽध्यायः ॥ ૧૦૫ ॥

અધ્યાય ૧૦૬ ઠો-કૌશલ્યને પુનઃ રાજ્ય પ્રાપ્તિ.

राजोवाच ॥ न निकृत्या न दंभेन ब्रह्मन्निच्छामि जीवितुम् ।

नाधर्मयुक्तानिच्छेयमर्थान् सुमहतोप्यहम् ॥ ૧ ॥

રાજા કહે છે,—“ હે બ્રહ્મન ! દંભવડે અથવા કપટવડે હું જીવવાને ઇચ્છતો નથી;
તેમ અતિધણા છતાં પણ અધર્મયુક્ત અર્થને હું ઇચ્છતો નથી. ૧ મેં દંભ અને કપટનું
કર્મ તો પ્રેમથીજ તજેલું છે કે, જેથી તે વિષે મ્હારા ઉપર કોઈ શંકા રાખે નહિ તથા
સર્વનું હિત થાય. ૨ હું સૌજન્ય ધર્મવડે આ લોકમાં જીવવાને ઇચ્છું છું; માટે હું એ
કર્મ કરવાને સમર્થ નથી, તેમ તમારે મને એવો બોધ કરવો યોગ્ય નથી. ” ૩ મુનિ કહે
છે—“ હે ક્ષત્રિય ! તું, જેમ કહે છે તેમ, ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે ચાલવાને શક્તિમાન છે; તું
બહુ અનુભવવાળો છે માટે સ્વભાવવડે અથવા બુદ્ધિવડે પણ યોગ્ય છે. ૪ ત્હારો અને
ત્હારા શત્રુ વિદેહનો અર્થ સિદ્ધ થાય, તેવી રીતે હું, યત્ન કરીશ અથવા જેમાંથી હાનિ
થાય નહિ તથા જે નિરંતર ટકી શકે, એવી ત્હારી તથા તેની વચ્ચે હું સંધિ કરી આપીશ.
૫ ત્હારા સરખા કુળવાન, સુજન, બહુશ્રુત અને રાજનીતિમાં કુશળ રાજાને પામીને અમા-
ત્યકર્મ કોણ નહિ કરે ? સર્વ કોઈ કરશેજ. ૬ હે ક્ષત્રિય ! તું રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયેલો છે
તથા અત્યંત દુઃખ પામેલો છે, તોપણ સૌજન્ય ધર્મવડે જીવવાને ઇચ્છે છે. ૭ તો હે
તાત ! ત્હારે ઘેર સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો વિદેહરાજા આવવાનો છે, તેને હું, જે કરવાનું કહીશ
તે, તે નિશ્ચય કરશે. એટલે હું ત્હારી તેની સાથે સંધિ કરાવીશ. ” ૮ પછી તે મુનિએ વિદેહ
રાજાને બોલાવીને કહ્યું કે : “ આ પુરૂષ રાજકુળમાં જન્મ પામેલો છે તથા મને તેના
આબ્ધંતરની ખબર છે. ૯ જેવો શરદઋતુનો ચંદ્રમા હોય, જેવી આરસી હોય, તેવો એનો
આત્મા શુદ્ધ છે; એનામાં હું કોઈ પાપ દેખતો નથી, કેમ કે, મેં સર્વ પ્રકારે એની પરીક્ષા
કરી છે. ૧૦ માટે એની સાથે ત્હારે સંધિ કરવી તથા તું મ્હારા ઉપર જેવો વિશ્વાસ રાખે
છે તેવો એના ઉપર પણ રાખજે. ૧૧ અમાલ વિનાના રાજાએ, ત્રણ દિવસ પણ રાજ્ય
ચલાવવું અશક્ય છે માટે અમાલ તો, શર જોઇએ અથવા બુદ્ધિસંપન્ન જોઇએ. ૧૨ હે
રાજા ! શરતા અને બુદ્ધિવડે આ લોક તથા પરલોક જીતી શકાય છે, માટે રાજ્યનું પ્રયો-

જન શું છે ? તેનો તું વિચાર કર ! ધર્માત્મા પુરૂષોને એના જેવી બીજી એકે ઉત્તમ મતિ નથી. ૧૩ આ મહાત્મા રાજપુત્રે સત્પુરૂષોના માર્ગનું સેવન કરેલું છે, માટે તું ધર્મમાં અગ્રેસર એ રાજપુત્રને રૂડી રીતે ગ્રહણ કર ! જો તું, કદાપિ તેમ નહિ કરે તો એ ત્હારા ધણીક શત્રુઓનું સેવન કરશે, અને તેથી મોટી સહાય મેળવીને ત્હારી સાથે યુદ્ધ કરશે તો, એ ક્ષત્રિયનું કર્મ છે કે, પોતાના આપદાદાનું સ્થાન પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરેજ. ૧૪-૧૫ તું પણ તેનો પરાજય કરવાનો નિયમ ધારણ કરીને સાચું યુદ્ધ કરીશ, પરંતુ તેમ કરતાં, યુદ્ધ કર્યા વિનાજ મ્હારી આજ્ઞાથી ત્હારા તથા તેના હિતમાં મનની સ્થિતિ કરીને તેને વશ કર. ૧૬ તું અધટિત લોભનો ત્યાગ કરીને માત્ર ધર્મનીજ અપેક્ષા રાખ ! કામથી કે, દ્રોહથી ધર્મ તજવો યોગ્ય નથી. ૧૭ હે તાત ! નિરંતર જ્ય મળતો નથી કે, નિરંતર પરાજય પણ થતો નથી, માટે શત્રુ પુરૂષને ભોજન કરાવવું અને આપણે પણ તેને ત્યાં ભોજન કરવું. તાત્પર્ય કે, દંડ ઉપાય કરતાં, સામ ઉપાયજ શ્રેષ્ઠ છે. ૧૮ હે તાત ! જેમ શત્રુને જ્ય, પરાજય પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પોતાનો પણ જ્ય, પરાજય થાય, એમ જાણવું. જે પુરૂષ, સમગ્રપણે જ્ય મેળવવાને ઇચ્છે છે તેને તેવા સંપૂર્ણ જ્યમાંથીજ લય ઉપજે છે.” ૧૯ એ પ્રમાણે તે કાલકટ્ટક્ષીય મુનિનું ભાષણ સાંભળીને વિદેહ રાજા, તે પૂજવા યોગ્ય શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણનું પૂજન કરીને, સત્કાર કરીને તથા માન આપીને બોલ્યો કે : “ હે બ્રાહ્મણ ! મહા બુદ્ધિમાન, મહા વિદ્વાન અને કલ્યાણ ઇચ્છનારા તમે જેમ કહો છો, તેમ અમે બંને જણને આચરવા યોગ્ય છે. ૨૦, ૨૧ તમે મને જે જે વચન કહ્યાં છે તે તે વચન પ્રમાણેજ હું કરીશ; કેમ કે, એ વચન કલ્યાણકારી છે, એમાં મ્હારે વિચારવા જેવું કંઈ નથી. ૨૨ પછી વિદેહ રાજાએ, કૌશલ્ય રાજાને બોલાવીને કહ્યું કે “ મેં ધર્મવડે અને રાજનીતિવડે આ લોક ઉપર જ્ય મેળવ્યો છે. ૨૩ પણ હે શ્રેષ્ઠ રાજા ! તમે મને પોતાના ગુણોવડે જીત્યો છે, માટે પોતાની અવજ્ઞા ન કરતાં, જેમ તમે જ્ય પામ્યા હો, તેમ મ્હારી સાથે વર્તજો. ૨૪ હું તમારી બુદ્ધિની કે, તમારા પૌરૂષની અવગણના કરતો નથી, તેમ હું જ્ય પામ્યો છું, એવી રીતે માનીને પણ તમારી અવગણના કરતો નથી : માટે તમે જેમ જ્ય પામ્યા હો તેવી રીતે વર્તજો ! હે રાજા ! યથાયોગ્ય સત્કાર ગ્રહણ કરીને મ્હારે ઘેર ચાલો.” ૨૫ પછી તે બંને જણ એક બીજાના ઉપર વિશ્વાસ લાવીને તથા તે બ્રાહ્મણનું પૂજન કરીને ઘેર ગયા. ૨૬ પછી વિદેહરાજાએ, કૌશલ્ય રાજાને પોતાના ધરમાં લઈ જઈને પાદ, અર્ધ્ય, મધુપર્ક આદિ સાહિત્યવડે પૂજવાયોગ્ય તે રાજાનું પૂજન કર્યું. ૨૭ તથા તેને પોતાની પુત્રી પરણાવી અને અનેક પ્રકારનાં રત્ન આપ્યાં. રાજાઓનો ઉત્તમ ધર્મ તો એજ છે; કેમકે, હાર અને જીત, એ તો અનિત્ય છે. ૨૮

ददौ दुहितरं चास्मै रत्नानि विविधानि च ।

एष राज्ञां परो धर्मो नित्यौ जयपराजयौ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि पुनःकाल-
कट्टक्षीये गुर्जरभाषायां शतोपरि षष्ठोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

અધ્યાય ૧૦૭ મો—સમૂહની વૃદ્ધિ કરવાનો પ્રકાર.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ ।

ધર્મવૃત્તં ચ વિત્તં ચ વૃત્યુપાયાઃ ફલાનિ ચ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“ હે શત્રુઓને પરિતાપ આપનાર પિતામહ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના ધર્મનું આચરણ, વિત્ત, જીવિકાના ઉપાય, ફળ, રાજ્યઓનું વિત્ત, કોષ, કોષનો સંચય, જય, અમાત્યોના ગુણ, વૃત્તિ, પ્રકૃતિઓની વૃદ્ધિ, પાડગુણ્ય ગુણનો કલ્પ, સેનાની વૃત્તિ, દુષ્ટને ઓળખવાની રીતિ, સત્પુરૂષોનું લક્ષણ, સમાન, હિત—અને અધિકનું લક્ષણ, વૃદ્ધિ પામનારાએ મધ્યમના સંતોષને અર્થે કેમ રહેવું તે, ક્ષીણ થઈ ગયેલાનું પ્રલણ, તેની જીવિકા, હે ભારત ! તમે એ સર્વ સુગમ તથા ઉપદેશરૂપ વાક્યવડે મને ધર્મ પ્રમાણે કહ્યું. ૧,૫ તેમજ વિજય મેળવવા ઇચ્છનારનું આચરણ પણ કહ્યું. હે બુદ્ધિવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હવે હું શરપુરૂષોના સમુદાયની વૃત્તિ સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૬ હે ભારત ! જે રીતે શરપુરૂષોના સમુદાયની વૃદ્ધિ થાય તથા તેઓમાં ભેદ થાય નહિ, વળી તે શત્રુઓને જીતે અને સન્નિવરને પામે, એ તમારે મને કહેવું યોગ્ય છે. શરપુરૂષોના ગણનો ભેદજ વિનાશનું કારણ છે, એમ મને સમજાય છે. તેમજ ઘણાની સાથે મંત્ર કરીને, પછી તે મંત્ર ફૂટવા ન દેવો, એ મોટું કષ્ટ છે; એમ મહારા માનવામાં છે. ૮ હે શત્રુને તાપ પમાડનાર પિતામહ ! હું એ સર્વ સાંભળવાને ઇચ્છું છું, માટે હે રાજન્ ! જેમ કરવાથી તેઓમાં ફૂટ થાય નહિ તે મને કહો. ” ૯ બીજમ કહે છે,—“ હે ભારત કુળમાં શ્રેષ્ઠ ! હે નૃપતે ! શરપુરૂષોના સમુદાયમાં, કુળમાં અને રાજ્યઓમાં લોભ તથા અમર્ષ, એ બે વૈર પ્રકટ કરનારાં છે. ૧૦ તેઓમાંથી એક જણ, લોભનો અંગીકાર કરે છે ત્યારે બીજો અમર્ષનો અંગીકાર કરે છે; એટલે રાજ્ય લોભી થાય છે, ત્યારે શરસમુદાય અમને આપતો નથી, એમ જાણીને અમર્ષ રાખે છે અને એમ થવાથી તે બન્ને એટલે રાજ્ય અને શરગણ ક્ષય તથા વ્યર્થ (ખરચયુક્ત) થઈને એક બીજનો નાશ કરનારા થઈ પડે છે. ૧૧ પછી તેઓ પોતાના છુપા દૂત મોકલીને, મંત્ર કરીને સૈન્યને પાછું ખેંચીને, તેમજ સલાહ તોડવાથી, મંત્ર ફાડવાથી, ક્ષય ઉપાયથી, વ્યર્થ ઉપાયથી, તથા ભય દેખાડવાથી એક બીજને ખેંચે છે. ૧૨ તેમાં બ્યારે રાજ્ય, લોભથી શરગણને કાંઈ આપતાં હાથ પાછો ખેંચે છે, ત્યારે સમુદાયરૂપે જીવનારા શરગણ, ભેદ પામે છે, તેઓનાં મન જૂદાં થઈ જાય છે અને ભય પામીને શત્રુના તાબામાં નિવાસ કરે છે. ૧૩ વળી શરગણમાં ભેદ થવાથી પછી તે ગણ (સમૂહ) રહેતો નથી અને તેઓ છૂટા છૂટા થઈ ગયા એટલે શત્રુઓથી જીતાવા સહેલ થાય છે, માટે શરપુરૂષોના સમૂહે તો સર્વદા એકઠા મળીનેજ પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે. ૧૪ બ્યારે શરપુરૂષોનો એકત્ર મળીને એક જથો થયેલો હોય છે ત્યારે તેઓનાં બળ અને પૌરૂષવડે અર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય છે તથા બીજા લોકો પણ જથો કરીને વર્તનારા તે શર લોકોની મૈત્રી કરે છે. ૧૫ અરસપરસ સેવા કરતા જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરૂષો પણ તેઓને વખાણે છે તથા તેઓનો જથો અતિ દઢ થવાથી સર્વ પ્રકારે સુખથી વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૬ તેઓ શાસ્ત્રવડે અતિશય ઉત્તમ ગણવાળા વ્યવહારનું સ્થાપન કરે છે, તથા તે ઉપર યથાવિધિ ધ્યાન આપીને વર્તે છે, તેથી ઉત્તમ ગુણવાળા થઈને વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૭ તેઓ પોતાના

પુત્ર અથવા ભાઇને ઉન્નત થયેલો જોઇને, તેનો નિગ્રહ કરે છે તથા તેઓને સર્વદા વિનયથી વર્તાવે છે; વળી જેઓ વિનયથી વર્તતા હોય તેઓનું સેવન કરીને માન આપે છે અને એવી રીતે ઉત્તમ ગુણવાળા થઇને વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૮ હે મહાબાહો ! એવા ગણ, છૂપા દૂતનું (છૂપી પોલીસનું) કામ કરવાને, મંત્ર કરવાને અને કાષ્ઠનો સંચય કરવાને નિરંતર ઉદ્યોગી રહે છે અને એ રીતે સર્વ પ્રકારે તેઓ વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૯ હે રાજન્ ! બુદ્ધિમાન, શૂરા, મોટા ઉત્સાહવાળા અને કર્મ કરવામાં સ્થિર પૌરુષવાળા પુરૂષોને માન આપનારા અને સદૈવ એકત્રપણે રહેનારા તે ગણ વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૦ વળી દ્રવ્યવાળા, શૂરા, શસ્ત્રને જાણનારા, સંપૂર્ણ શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળા તથા કષ્ટતર આપત્તિમાં પણ મોહ નહિ પામનારા ગણ, દુઃખમાંથી તરવાને સમર્થ છે. ૨૧ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ક્રોધ, ભય, દંડ, કર્પણ, નિગ્રહ અને વધ, એ સર્વ જેઓને સર્વ તરફથી વશ કરી શકતા નથી; શૂર પુરૂષોના ગણ એવા હોય છે. ૨૨ માટે મુખ્યત્વે ત્યારે તેઓમાં જે શ્રેષ્ઠ પુરૂષો હોય તેઓને માન આપવું. હે રાજન્ ! લોક વ્યવહાર બધો વિશેષ ભાગે તેઓને આધીન છે. ૨૩ હે શત્રુને નિગ્રહ કરનાર ભારત ! જે કાર્યમાં મંત્રને ગુપ્ત રાખવાની જરૂર છે, એવાં કાર્યમાં ચારાઓને અને શૂરગણને પણ તે મંત્ર સમગ્ર સંભળાવવો નહિ. જેઓ અગ્રેસર હોય તેઓએ એકઠા મળીને, એક બીજાનું હિત કરવું. કેમ કે, પ્રત્યેક ગણ જ્યારે છૂટા પડી જાય છે તથા વિસ્તાર પામે છે (એટલે જૂદા જૂદા સ્થળમાં ફેલાય છે) ત્યારે તેથી ઉત્પન્ન અહિત થાય છે. ૨૪ તેઓ જ્યારે પરસ્પર ભેદ પામે છે તથા પોતપોતાની શક્તિ ઉપરજ અવલંબન કરીને રહે છે, ત્યારે અર્થ નાશ પામે છે અને અનર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૬ એમ થાય ત્યારે વિચક્ષણ પુરૂષે, મુખ્યત્વે તત્કાળ તેનો નિગ્રહ કરવો. જ્યારે કુળમાં કલહ ઉત્પન્ન થાય છે અને કુળના વૃદ્ધ પુરૂષો, તેની ઉપેક્ષા કરે છે ત્યારે તે ગોત્રનો નાશ કરે છે અને તેથી ગણનો ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૭ અંદર-અંદરથી જે ભય ઉત્પન્ન થતું હોય, તેથી રક્ષણ કરવું; તેમ બહારથી ઉપજતા ભયથી પણ સારી રીતે રક્ષણ કરવું; કેમ કે, હે રાજન્ ! અંદર-અંદરનું ભય તત્કાળ મૂળને કાપી નાખે છે. ૨૮ અકસ્માત થયેલો ક્રોધ, મોહ કે, સ્વભાવથી ઉપજેલા લોભથી જ્યારે, તેઓ અન્યોઅન્ય ભાષણ ન કરતા હોય ત્યારે, તેથી પરાભવનું લક્ષણ જાણવું. ૨૯ એકગણના પુરૂષો, જાતિથી અને કુળથી સમાન હોય છે, પણ તેઓ ઉદ્યોગથી અથવા બુદ્ધિથી અથવા રૂપ અને દ્રવ્યથી સમાન હોતા નથી. ૩૦ શત્રુઓ, ભેદવડે તથા દાન ઉપાયવડે ગણનો ભેદ કરે છે, માટે સમુદાય એજ ગણનું મોટું શરણ છે. ” ૩૧

મેદાશ્ચૈવ પ્રદાનાશ્ચ મિદ્યંતે રિપુર્ભિર્ગણાઃ ।

તસ્માત્સંઘાતમેવાહુર્ગણાનાં શરણં મહત્ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गणवृत्तं नाम
गुर्जरभाषायां शतोपरि सप्तमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

અધ્યાય ૧૦૮ મો-માતા, પિતા અને ગુરૂના મહાત્મ્યનું વર્ણન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ મહાનયં ધર્મપથો बहुशास्त्रम् भारत ।

किंस्विदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે ભારત ! આ ધર્મમાર્ગ મોટો અને ઘણી શાખાઓવાળો છે; માટે તમે એ ધર્મોમાંથી આચરવા યોગ્ય ધર્મ કયો માનેલો છે, તે કહો ? ૧. તમે બધા ધર્મ કરતાં, કયું ઉત્તમ કાર્ય માનેલું છે તે કહો ! કે, જેથી હું આ લોકમાં તેમ પરલોકમાં પણ ઉત્તમ ધર્મનું ફળ પામી શકું ? ” ૨ બીજા કહે છે:—“ માતા, પિતા અને ગુરૂનું પૂજન કરવું, એને મેં મોટું માનેલું છે. એ ધર્મમાં ઉઘોગી પુરૂષ મોટો યશ અને ઉત્તમ લોક પામે છે. ૩ હે તાત ! હે યુધિષ્ઠિર ! સારી રીતે પૂજન કરેલા તે, ધર્મ અને અધર્મથી વિરૂદ્ધ પણ કાંઈ કાર્યની આજ્ઞા કરે, તો તે કરવું. ૪ તેમણે જે કરવાની આજ્ઞા કરી હોય, તે પુરૂષે બીજા ધર્મનું આચરણ કરવું નહિ. પરંતુ તેઓ જે કર્મની આજ્ઞા કરે, તેનેજ ધર્મ જાણવો, એ નિશ્ચય છે. ૫ માતા, પિતા અને ગુરૂ એ ત્રણે ત્રણ લોક છે, ત્રણ આત્રમ છે, ત્રણ વેદ છે અને ત્રણ અગ્નિ છે. ૬ પિતા ગાર્હપત્ય અગ્નિ છે, માતા દક્ષિણાગ્નિ છે અને ગુરૂ આહવનીય અગ્નિ છે; એ પ્રમાણે એજ ત્રણ અગ્નિનો મોટો સમુદાય છે. તું એ ત્રણનું સાવધાનપણથી પૂજન કરીશ, તો તું ત્રણ લોકને જીતીશ. ૭ પિતાની આજ્ઞા પાળવાથી આ લોકને, માતાની આજ્ઞા પાળવાથી પરલોકને તથા ગુરૂની આજ્ઞા પાળવાથી નિયમરૂઠે બ્રહ્મલોકને પામીશ. ૮ હે ભારત ! ત્રણે લોકમાં એ ત્રણની સાથે સારી રીતે વર્તન કર ! તેથી તને યશ, કલ્યાણ, ધર્મ અને મોટું ફળ પ્રાપ્ત થશે. ૯ એ ત્રણના કરતાં, પોતાનો ભાગ કે, ક્રિયા કદાપિ અધિક બનાવવી નહિ, એઓના કરતાં, અધિક ઉપભોગ કરવો નહિ તથા તેઓને દૂષણ આપવું નહિ. પરંતુ નિરંતર તેઓની પરિચર્યા (સેવા) કરવી, એ ઉત્તમ સુકૃત છે. ૧૦ હે રાજકૃષ્ણ ! તેથી તું કીર્તિ, પુણ્ય, યશ અને ઉત્તમ લોકમાં ગતિ પામીશ. જે પુરૂષ, એ ત્રણનો આદર કરે છે તેણે, સર્વ લોકોનો આદર કર્યો, એમ જાણવું. ૧૧ પણ જે પુરૂષ એ ત્રણનો અનાદર કરે છે તેની સઘળી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જાય છે. હે શત્રુને પરિતાપ પમાડનાર રાજા ! જે પુરૂષ એ ત્રણ પોતાના ગુરૂજનનું માન રાખતો નથી અને અપમાન કરે છે, તેને આ લોકમાં યશ અને સુખ વગેરે મળતાં નથી અને પરલોકમાં તેની ઉત્તમ ગતિ થતી નથી. ૧૨ જે મનુષ્ય, એ ત્રણનું અપમાન કરે છે તે પુરૂષનો યશ આ લોકમાં, તેમ પરલોકમાં પણ પ્રકાશિતો નથી, તેમજ તેને પરલોકમાં બીજું કાંઈ પણ કલ્યાણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૩ હું સર્વ સત્કર્મ તેઓનેજ અર્પણ કરું છું, તેથી તે મને સોગણાં અને હનરગણાં ફળ આપે છે. હે યુધિષ્ઠિર ! તેવડે મને ત્રણલોક પ્રકાશમાન થાય છે. ૧૪ એક ઉત્તમ આચાર્ય, દશ ઐત્રિય બ્રાહ્મણથી અધિક છે; એક ઉપાધ્યાય, દશ આચાર્ય કરતાં અધિક છે અને એક પિતા દશ ઉપાધ્યાયથી અધિક છે. ૧૫ તથા એક માતા, દશ પિતાથી અધિક છે; અથવા માતા કરતાં અધિક ગુરૂતા, સર્વ પદાર્થો અને આખી પૃથ્વીની પણ નથી; માતા સમાન કાંઈ ગુરૂ છેજ નહિ. ૧૬ હવે માતા અને પિતા, બન્નેના કરતાં, ગુરૂ વધારે કૃષ્ણ છે, એમ સ્ફારી શુદ્ધિ કહે છે. માતા અને પિતા પ્રાણીને માત્ર જન્મજન્મ આપે છે. ૧૭ હે ભારત !

માતા તથા પિતા શરીરજ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ આચાર્ય જે જન્મ ધારણ કરાવે છે, તે જન્મ દિવ્ય છે અને અજરામર છે. ૧૮ (માતા, પિતા અને ગુરૂ, ઉપકાર કરનારાં છે માટે તેઓએ વધ કરવા યોગ્ય અપરાધ કર્યો હોય, તથાપિ તેઓનો વધ કરવો યોગ્ય નથી.) જેમ વધ કરવા યોગ્ય મનુષ્યનો વધ ન કરવાથી રાજને દોષ લાગે છે તેમ, પોતાનાં માતાપિતા અપકારી હોવાથી વધ્ય છતાં, તેઓનો વધ ન કરવાથી મનુષ્ય દોષ પામતો નથી; તેમજ વધ કરવા યોગ્ય માતાદિક તેને દોષિત કરતાં પણ નથી. માતા, પિતા અને ગુરૂ દુષ્ટ હોય, તથાપિ ધર્મને માટે જે પુરૂષ, તેઓનું પાલન કરવાને યત્ન કરે છે, તેના ઉપર દેવતાઓ અને મહર્ષિઓ કૃપા કરે છે. ૧૯ જે પુરૂષ, વેદ વચન બોલીને મોક્ષ આપે છે તથા સત્ય કર્મવડે અનુગ્રહ કરે છે, તેનેજ માતા અને તેનેજ પિતા જાણવો; કરેલા ઉપકાર સંભારીને તેનો દ્રોહ કરવો નહિ. ૨૦ જે પુરૂષો, વિદ્યા ભણીને, પછી ગુરૂનો આદર કરતા નથી તથા મન, વચન અથવા કર્મવડે વિપરીત થઇને તે ઉપકારનો નાશ કરે છે, તે પુરૂષોનું પાપ ગર્ભહત્યા સમાન જાણવું; તેઓના કરતાં, વધારે પાપ કરનારો બીજો કોઈ આ લોકમાં નથી. વળી પુરૂષો જે રીતે પોતાના ગુરૂઓને માન આપે, તેજ પ્રમાણે ગુરૂના ગુરૂઓને પણ માન આપવું ઘટે છે. ૨૧ માટે જેઓ સનાતન ધર્મની ઈચ્છા રાખતા હોય, તેણે યત્નથી ગુરૂઓનું પૂજન કરવું તથા તેઓને ભોજન કરાવવું, તેમજ તેઓનું અર્ચન કરવું (સત્કાર કરવો). ૨૨ કોઈ મનુષ્ય, જે કર્મવડે પિતાને પ્રસન્ન કરે છે, તેના તે કર્મવડે પ્રજ્ઞપતિદેવ પ્રસન્ન થાય છે અને જે કર્મવડે માતાને પ્રસન્ન કરે છે, તે કર્મવડે પૃથ્વી દેવી અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે. ૨૩ તેમજ જે કર્મવડે પોતાના ઉપાધ્યાયને (ગુરૂને) પ્રસન્ન કરે છે, તે કર્મવડે બ્રહ્મા પ્રસન્ન થાય છે. એટલા માટે માતા તથા પિતાથી પણ ગુરૂ વધારે પૂજવા યોગ્ય છે. ૨૪ જ્યારે ગુરૂઓનું પૂજન કરવામાં આવે છે, ત્યારે પિતૃઓસહિત ઋષિઓ અને દેવતાઓ પણ પ્રસન્ન થાય છે માટે ગુરૂ સર્વ કરતાં, વધારે પૂજવા યોગ્ય છે. ૨૫ કોઈ પણ પ્રકારના આચરણથી ગુરૂની અવગણ કરવી યોગ્ય નથી; કેમ કે, જેવું માન ગુરૂને ઘટે છે તેવું માન તો માતાને કે, પિતાને પણ ઘટતું નથી. ૨૬ તેમ માતા, પિતા અને ગુરૂ, એ ત્રણમાંથી કોઈ પણ અપમાન પામવાને યોગ્ય નથી; તેમ તેઓના કરેલા ઉપકારને દૂષણ પણ લગાડવું યોગ્ય નથી; કેમ કે, મોટા ઋષિઓ સહિત દેવતાઓ, ગુરૂઓનાજ સત્કારને શ્રેષ્ઠ જાણે છે. ૨૭ જે પુરૂષ, પોતાને વિદ્યા ભણાવનાર ગુરૂનો, પિતાનો કે, માતાનો મનવડે કે, કર્મવડે પણ દ્રોહ કરે છે તેઓનું પાપ ગર્ભહત્યાથી પણ અધિક છે; તેના કરતાં વધારે પાપ કરનારો આ લોકમાં બીજો કોઈ છે નહિ. ૨૮ જે પુત્રનું માતા-પિતાએ પોષણ કર્યું છે તથા ઉછેર્યો છે એવો કોઈ પુત્ર પોતાનાં માતાપિતાનું પોષણ ન કરે, તો તેને ગર્ભહત્યાથી પણ અધિક પાપ લાગે છે; તેનાથી વધારે પાપ કરનારો આ લોકમાં બીજો કોઈ છે નહિ. ૨૯ મિત્રનો દ્રોહ કરનાર, કૃતમ્ન, ઝીહત્યા કરનાર અને ગુરૂનો ધાત કરનાર, એ ચારની પ્રાયશ્ચિત્તવડે પણ શુદ્ધિ થતી હોય, એમ અમે સાંભળ્યું નથી. ૩૦ આ લોકમાં પુરૂષો, જે કરવું ઘટે છે તે સર્વ વિસ્તારથી એ પ્રમાણે અમે કહ્યું છે. એજ કલ્યાણકારી છે, એ કરતાં કાંઈ વિશેષ બીજું છે નહિ; કેમ કે, મેં સર્વ ધર્મને એકત્ર કરીને તેમાંથી આ સારભૂત તત્ત્વ કહેલું છે. ” ૩૧

एतत्सर्वमनिर्देशेनैवमुक्तं यत्कर्त्तव्यं पुरुषेणेह लोके ।

एतच्छ्रेयो नाप्यस्माद्विशिष्टं सर्वान् धर्माननुसृत्यैतमुक्तम् ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
अतोपरि अष्टमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

અધ્યાય ૧૦૮ મો-સત્ય તથા અસત્યનો નિષ્કર્ષ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કયં ધર્મેસ્થાતુમિચ્છન્નરો વર્તેત ભારત ॥

વિદ્વન્નિજ્ઞાસમાનાય પ્રબૂહિ ભરતર્ષભ ॥ ૧ ॥

*યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે ભારત ! ધર્મમાં રહેવાને ઇચ્છતો પુરૂષ કેવી રીતે વર્તે ? હે વિદ્વાન ! તે જાણવાની મ્હારી ઇચ્છા છે માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે મને કહેા. ૧ સત્ય અને અસત્ય આ લોકને વીંટીને રહેલાં છે; હે રાજન ! ધર્મમાં નિશ્ચયવાળા પુરૂષે, તે બેમાંથી કયાનું આચરણ કરવું ? ૨ સત્ય શું ? અસત્ય શું ? સનાતન ધર્મ શું ? કયે સમયે સત્ય બોલવું ? અને કયે સમયે અસત્ય બોલવું ? તે મને કહેા. ” ૩ બીજા કહે છે:—“ જે વચન સત્ય છે, તે ઉત્તમ છે; સત્ય કરતાં બીજું કાંઈ શ્રેષ્ઠ છે નહિ. તોપણ હે ભારત ! સત્ય અને અસત્યના સંબંધમાં લોકોમાં જે વિપરીત સમજણ ચાલે છે તે હું, તને કહીશ. ૪ જે સ્થળમાં અસત્ય વચન સત્યરૂપ થતું હોય, ત્યાં સત્ય વચન છતાં, બોલવા જેવું નથી; અને જ્યાં સત્ય વચન અસત્યરૂપ થતું હોય ત્યાં અસત્ય વચન છતાં, બોલવા જેવું છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જે સત્ય બોલવાથી હિંસા આદિ અધર્મ ઉપજતો હોય તે સત્ય ન બોલવું; તથા જે અસત્ય બોલવાથી અહિંસા આદિ ધર્મ ઉપજતો હોય તે અસત્ય બોલવું. ૫ સત્ય અને અસત્યનું તત્વ જાણ્યા વિનાનો મૂર્ખ, કોઈ સ્થળમાં સત્ય બોલીને પોતાના પ્રાણ ખૂએ છે; માટે જેથી બહુ ઉપકાર થતો હોય તેવું ધર્મવાળું વચન તે સત્ય અને એથી વિપરીત એટલે જેથી અત્ય ઉપકાર અને ભારે હાનિ થાય તે અસત્ય, એવી રીતે સત્ય તથા અસત્યનો નિશ્ચય કરીને પછી મનુષ્ય, ધર્મને જાણનારો થાય છે. ૬ કદાચિત અનાય, મૂર્ખ અને અતિ દારૂણ પુરૂષ હોય; તથાપિ જેમ કર્ણપર્વમાં પારથી, આંધળાના વધથી ઉત્તમ ગતિને પામ્યો એવી કથા છે; તેમ તે, મોટા પુણ્યને પામે છે. ૭ (વળી કર્ણપર્વમાં કથા કહેલી છે કે, જેમ સત્યવાદીએ સત્ય વચન બોલવાના અભિમાનથી ચોરને માર્ગ બતાવીને કાપડીઆઓનો નાશ કરાવ્યો, તો એ સ્થળમાં એ મૂઠ પુરૂષ, ધર્મની ઇચ્છાવાળો છતાં, તેનાથી સત્ય વચન બોલવાથીજ અધર્મ થયો છે.) વળી હિંસા આદિ અધર્મનું કૃત્ય કરવાથી ધર્મ પણ પ્રાપ્ત થાય છે; જેમ ગંગાના કાંઠા ઉપર એક ધ્રુવડે, સાપણે મૂકેલાં હજારો ઇંડાં ફેાડી નાંખ્યાં તેથી તેને મોટું પુણ્ય પ્રાપ્ત થયું; કેમ કે, તે ન ફેાડ્યાં હોત તો, તીક્ષ્ણ

* આ અધ્યાય સત્ય અને અસત્ય બોલવાના વિવેક વિષે છે. સત્ય એ ધર્મ છે અને અસત્ય એ અધર્મ છે, તથાપિ સત્ય હિંસાયુક્ત અને અસત્ય અહિંસાયુક્ત હોય ત્યારે, સત્ય એ અધર્મ અને અસત્ય એ ધર્મ દેખાય છે. માટે સત્ય બોલવારૂપ ધર્મ આચરીને, હિંસારૂપ અધર્મ થવા દેવો ? કે, અસત્ય બોલવારૂપ અધર્મ આચરીને અહિંસારૂપ ધર્મ થવા દેવો ? એવા સંશય થવાથી યુધિષ્ઠિર ધર્મ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે.

વિષવાળા સર્પોની વૃદ્ધિ થવાથી લોકનો નાશ થાત. ૮ આ ત્હારો પ્રશ્ન તેવોજ છે કે, જેમાં ધર્મનો વિવેક કરવો અત્યંત કઠિન છે. જે ધર્મ કે, અધર્મનાં કૃત્યોની ગણના કરી નિયમ ઠરાવવો દુષ્કર છે, તે વિષે નિશ્ચય શાવડે કરી શકાય ? ૯ પ્રાણીઓના અભ્યુદયને માટે “ધર્મ” શબ્દ ઠરાવેલો છે. માટે જે અર્થ અભ્યુદયસહિત હોય, તેને ધર્મ કહેવો, એ નિશ્ચય છે. ૧૦ ધારણ એટલે સંરક્ષણ અર્થને માટે “ધર્મ” શબ્દ કહેલો છે; ધર્મવડે પ્રજાનું રક્ષણ થાય છે. માટે જે કર્મ ધારણ એટલે રક્ષણસહિત હોય, તેને ધર્મ કહેવો, એ નિશ્ચય છે. ૧૧ અહિંસા અર્થને માટે ધર્મ શબ્દ ઠરાવેલો છે, તેથી જે કર્મ અહિંસા-યુક્ત હોય, તેને ધર્મ કહેવો, એ નિશ્ચય છે. ૧૨ (એ પ્રમાણે પ્રભવ એટલે અભ્યુદય, અહિંસા એટલે અપીડન, અને ધારણ એટલે સંરક્ષણ, એ ત્રણ સત્યવડે કે, અસત્યવડે તીવ્રણ ઉપાયથી કે, ક્રામણ ઉપાયથી, ગમે તેનાથી થાય, તેને ધર્મ ગણવો.) શ્રુતિમાં કહેલો સર્વ વિધિ ધર્મ છે, એમ કેટલાક કહે છે તથા શ્રુતિમાં કહેલો સઘળો વિધિ ધર્મ નથી, એમ બીજા કેટલાક કહે છે; પણ અમે તે બન્ને વચ્ચેની ઇર્ષ્યા કરતા નથી; તોપણ શ્રુતિમાં કહેલા સઘળા વિધિનું ધર્મરૂપે વિધાન કરવું, એમ તો બનતુંજ નથી. (કેમકે, સ્થેનયામ આદિ વિધિ શ્રુતિએ કહેલા છે પણ તેમાં ધર્મ નથી, સ્થેનયામનું ફળ શત્રુનાશ છે, માટે તે કેવળ અમુક વ્યક્તિને પ્રીતિ કરનાર છે પણ વસ્તુતઃ તે કર્મ સર્વનું હિત કરનાર નથી, માટે તે ધર્મ નથી.) જે પુરૂષો અન્યાયવડે ક્રોધનું ધન હરણ કરવાને ઇચ્છતા હોય, તેઓને તે સ્થાન ન બતાવવું, એ ધર્મ છે; એમ નિશ્ચય ગણવું. ૧૪ (જેમ ચોર લોકો, ચોરી કરવાના હેતુથી કાંઈ ધનવાનનું ઘર પૂછતા હોય તો, તેઓને ન બતાવવું પણ, કાંઈ બિલુક બિલ્લા કરવાના હેતુથી કાંઈ ધનવાનનું ઘર પૂછતા હોય તો, તેને બતાવવું, એ ધર્મ છે.) જે સ્થળમાં ચોર આદિ પુરૂષોએ પૂછવાથી તેઓને સાચો કે, જૂઠો કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા વિના છૂટકો થાય, એમ હોય તો તેવી જગ્યાએ અસત્ય બોલીને ધર્મ કરવાની જરૂર નથી; પણ ત્યાં તો કાંઈ પણ નજ બોલવું, એ ઉત્તમ છે. પણ જે જગ્યાએ અવશ્ય બોલવુંજ પડે, અથવા જ્યાં કાંઈ પણ ન બોલવાથી પૂછનાર ચોર વગેરેને શંકા ઉપજે એમ હોય (એટલે ન બોલવાથીજ તે એમ જાણી જતા હોય કે, આ ધનવાનનું ઘર છે અથવા આ પુરૂષ પાસે ધન છે, માટે એને મારી નાંખવો ઇ) ત્યાં સત્ય કરતાં અસત્ય બોલવું-સોગન ખાધને પણ અસત્ય બોલવું, કટ્યાણકારક છે; એમ નિર્ણય કરેલો છે. કેમ કે, પાપીનો સંબંધ થયો હોય તેમાંથી સોગન ખાધને પણ છૂટા થવું, એ ઘણું સારું છે. ૧૫, ૧૬ જે બની શકે એમ હોય તો, તેવા પાપીઓને કાંઈ પ્રકારે ધન પણ આપવું નહિ; કેમ કે, પાપીઓને ધન આપવાથી તેઓ આપનારને પણ પીડા કરે છે. ૧૭ જ્યારે કાંઈ બેજણ, એવી સરત કરે કે, ધન ત્હારું અને શ્રમ મ્હારો, તથા તેમાંથી જે લાભ મળે, તે આપણુ બન્નેએ વહેંચી લેવો. એ પ્રમાણે કર્યા પછી, ચોર આદિથી ધનનો નાશ થાય ત્યારે, નાણું આપનાર પેલા બીજા ભાગીઆને દાસ કરીને તેની પાસેથી પોતાનું ધન કઢાવવા ઇચ્છતા હોય ત્યાં સાચ-જૂનો નિકાલ કરવાને બોલાવેલા સાક્ષીઓ, જે કહેવા યોગ્ય હોય તે કહ્યા વગર માત્ર એટલુંજ કહે કે: “પહેલા ભાગીઆએ બીજા ભાગીઆને નાણું આપ્યાં હતાં.” તો તે સાક્ષીઓ સર્વે અસલવાદી થાય છે. કેમ કે, તેનીસાથે તેઓએ કરેલી સરત પણ કહેવી બેઠાં છે. ૧૮ પ્રાણનો નાશ થતો હોય ત્યારે કે, વિવાહ કાર્ય કથળતું હોય, ત્યારે

પણ અસત્ય બોલવું, એથી ધર્મ થાય છે. ૧૯ બીજાઓના અર્થનું રક્ષણ કરવાને માટે ધર્મના હેતુથી બીજાઓની સિદ્ધિ ઇચ્છીને અને વેષ બદલીને ધર્મના અર્થે બિહાસા માગનાર નીચ પણ થવું એ ધર્મ છે. ૨૦ જે માણસે જે આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તેણે, તે આપવું ઘટે છે. અર્થાત્ પોતે જે કામ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે કામ તે ન કરે તો, તેની પાસે બળા કારે કરાવવું. કાંઈ ધર્મ સાધવાના અર્થે આરંભ કરીને પછી તે ધર્મની પ્રતિજ્ઞા તોડે તો, તેવા પુરૂષનો દંડ કરવો તથા તેવા માર્ગે જે બીજા અહયા હોય તેઓનો પણ દંડ કરવો. ૨૧ જે પુરૂષ આસુરી ધર્મનો આશ્રય કરે છે તથા જે હગ પુરૂષ, પોતાનો ધર્મ તજીને આસુરી ધર્મ આચરવાને ઇચ્છે છે, તે પોતાના ધર્મથી સદૈવ બ્રહ્મ થયેલા છે એમ જાણવું. ૨૨ જે પુરૂષ જીજ્ઞેષુર હોય તેણે જીવિકા ચલાવે છે, તેને રાજાએ હણવો ઘટે છે. કેમ કે, પાપીઓ આ લોકમાં ધનનેજ કલ્યાણરૂપ માને છે પણ ધર્મને કલ્યાણરૂપ માનતા નથી, એવો સર્વનો નિશ્ચય છે. ૨૩ એવા પુરૂષોને સહન ન કરાય એવા, સાથે ભોજન ન કરાવવા યોગ્ય, જીજ્ઞેષુરે અધોગતિ પામેલા, દેવ અને મનુષ્યમાંથી બ્રહ્મ થયેલા તથા પ્રેતના જેવા જાણવા. ૨૪ તેઓ યજ્ઞ કરતા નથી તથા તપ કરતા નથી, તું તેઓની સાથે સમાગમ કરીશ નહિ. તેઓ ધનનો નાશ થવાથી મહા કષ્ટર એવું પ્રાણુ તજવારૂપ પાપ પણ કરે છે. ૨૫ એવા અધર્મીઓને “ આ ધર્મ છે માટે ત્હારે તે પસંદ કરવો જોઈએ. ” એમ પ્રયત્નવડે ઉપદેશ કરવો નહિ; કેમ કે, તે પાપીઓને જગતમાં કાંઈ પણ આચરણુ અધર્મ નથી પણ સર્વ કાંઈ કૃત્ય ધર્મ છે; કેમકે અધર્મની તેઓને સ્પુરણાજ થતી નથી. ૨૬ એવા અધર્મી અને હીન બુદ્ધિવાળાઓને હણવાને કાંઈ પણ (નિયમ-પ્રતિજ્ઞા) ધારણુ કરે અને તેને હણે તો, પાપ લાગતું નથી. કેમ કે, પોતાના કર્મથી હણા-ચલાનેજ તે હણે છે. ૨૭ જીજ્ઞેષુરથી જીવનારા, કાગડા અને ગીધ જે યોનિમાં જન્મ પામેલા છે તે યોનિમાં દેહ નાશ થયા પછી, જન્મ પામે છે. જે પુરૂષ, જેની સાથે જેવી રીતે વર્તે છે, પણ તે પુરૂષની સાથે તેવીજ રીતે વર્તવું, એ ધર્મ છે. કપટથી ચાલનારો હોય, તેના સાથે કપટથી ચાલીને બાધ કરવો અને સારી રીતે વર્તનારો હોય, તેની સાથે સારા આચરણુથી વર્તવું. ” ૨૮

यस्मिन् यथा वर्तते यो मनुष्यस्तस्मिन्स्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।

मायाचारो मायया बाधितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सत्यानृतकं नाम
गुर्जरभाषायां शतोपरि नवमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

અધ્યાય ૧૧૦ મો—દુર્ગાતિતરણુધ્યાય.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ ક્લિપ્તમાનેષુ ભૂતેષુ તૈસ્તૈર્માવૈસ્તતસ્તતઃ ।

દુર્ગાપ્યતિતરેયેન તન્મે બ્રૂહિ પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે પિતામહ ! પ્રાણીઓ તે તે ભાવોવડે તે તે સ્થળમાં ક્લેશ પામતા હોય ત્યારે તેઓ જેથી સંકટોને તરી શકે તે મને કહો. ૧ બીજા કહે છે:—“ જે

બ્રાહ્મણો પોતાના અર્થે શાસ્ત્રમાં કહેલા આશ્રમોના ધર્મ પ્રમાણે ઇદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને વર્તે છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૨ જેઓ, દંભવડે આચરણ કરતા નથી તથા જેઓની વૃત્તિ નિયમિત છે, તેમજ જે, વિષયોના ભોગના સાધનરૂપ ઇદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૩ જેઓની નિંદા કર્યા છતાં, જેઓ સામી નિંદા કરતા નથી, તથા જેઓના પ્રત્યે હિંસ્રવૃત્તિથી વર્ત્યા છતાં, સામા હિંસ્રવૃત્તિથી વર્તતા નથી, તેમજ જેઓ દાન આપે છે ખરા, પણ યાચના કરતા નથી, તેઓ સંકટને તરે છે. ૪ જેઓ નિરંતર અતિથિઓને નિવાસ કરાવે છે, જેઓ, નિરંતરઃ અસૂયા કરતા નથી તથા જેઓ નિરંતર સ્વાધ્યાયનો પાઠ કરે છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૫ જેઓ ધર્મમાં કુશળ થઈને માતા તથા પિતાની વૃત્તિનું અનુવર્તન કરે છે તથા દિવસે શયન કરતા નથી, તેઓ સંકટને તરે છે. ૬ જેઓ મન, વચન અને કર્મવડે પાપ કરતા નથી તથા જેઓએ, પ્રાણીઓનો દંડ દૂર ફેંકી દીધો છે—અર્થાત્ કોઈને દુઃખ થાય તેમ કરતા નથી, તેઓ સંકટને તરે છે. ૭ જે રાગઓ રન્નેગુણયુક્ત થઈને લોભથી દ્રવ્યનું હરણ કરતા નથી તથા જેઓ, પોતાના દેશનું સર્વ તરફથી રક્ષણ કરે છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૮ જે પુરૂષો, અમિહોત્ર ધારણ કરનારા થઈને પ્રત્યેક ઋતુ સમયે પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યે ન્યાય વૃત્તિથી (શાસ્ત્રમાં કહેલા ધર્મ પ્રમાણે) વર્તે છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૯ જે રાગઓ સંગ્રામમાં શૂરપણું ધારણ કરીને તથા મરણનો ભય તજીને ધર્મવડે વિજય મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૦ જે પુરૂષો, પોતાના પ્રાણુ જવાનો સમય આગ્યો હોય તેમ છતાં પણ, મત્ય વચનજ યોલે છે તથા જેઓ, પ્રાણીઓમાં પ્રમાણુભૂત મનાય છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૧ જેઓનાં કર્મ કપટ વિનાનાં છે, જેઓની વાણી મધુર છે તથા જેઓના અર્થ (પૈસા) ન્યાયપૂર્વક ઉપાર્જન કરેલા છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૨ જે બ્રાહ્મણો અનાધ્યાયની તિથિએ સ્વાધ્યાયનું પઠન કરતા નથી તથા જેઓ, તપમાં સ્થિતિવાળા અને ઉત્તમ તપસ્વી છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૩ જેઓ, કૌમાર અવસ્થાથી બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરીને તપ આચરે છે તથા વિદ્યા, વેદ અને વ્રત સમાપ્ત કરીને સ્નાતક થયેલા છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૪ જે મહાત્મા પુરૂષોનો રન્નેગુણુ શાંત ધર્મ ગયેલો છે તથા જેઓનો તમોગુણુ પણ શાંત થઈ ગયેલો છે અને જેઓ સત્વગુણુમાં સ્થિતિવાળા થયેલા છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૫ જેઓથી કોઈ ત્રાસ પામતું નથી તથા જેઓ, કોઈથી પણ ત્રાસ પામતા નથી અને જેઓને સર્વ લોક આત્મસમાન છે, તેઓ સંકટને તરે છે. જે પુરૂષમાં ઐશ્રવ્ય એવા સત્પુરૂષો, બીજાની લક્ષ્મી બેઠીને પરિતાપ પામતા નથી તથા આમ્ય વિષયોથકી નિવૃત્ત થયેલા છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૭ જે પુરૂષો, સર્વ દેવને નમસ્કાર કરે છે તથા સર્વ ધર્મનું શ્રવણ કરે છે, તેમ જેઓ શ્રદ્ધાવાળા અને શાંત છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૮ જેઓ માનને ઇચ્છતા નથી, પણ બીજાને માન આપે છે તથા જગત જેઓને માન આપે છે અને પ્રમાણુ કરે છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૧૯ જેઓ, સંતતિની ઇચ્છાથી તિથિએ તિથિએ અત્યંત શુદ્ધ મનથી શ્રાદ્ધ કરે છે; તેઓ સંકટને તરે છે. ૨૦ જેઓ, પોતાના ક્રોધને દબાવી દે છે, બીજા ક્રોધ પામ્યા હોય તેઓના ક્રોધને શાંત કરે છે તથા પોતે બીજાં પ્રાણીઓ ઉપર ક્રોધ કરતા નથી, તેઓ સંકટને તરે છે. ૨૧ જે પુરૂષો, મધુ અને માંસનો નિરંતર ત્યાગ

કરે છે તથા જન્મથી આરંભીને જેઓએ મલ્લના ત્યાગ કરેલો છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૨૨ જે પુરૂષોનું ભોજન દેહનિર્વાહના અર્થે, મૈથુન સંતાનને અર્થે અને વાણી સત્ય વચનને અર્થે છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૨૩ સર્વે પ્રાણીઓના ઈશ્વર તથા જગતની ઉત્પત્તિ અને નાશ કરનારા નારાયણ દેવના જે ભક્ત પુરૂષો છે, તેઓ સંકટને તરે છે. ૨૪ કમળના સમાન રક્ત નેત્રવાળા, જેમણે પીળું પીતામ્બર પહેરેલું છે, જેના બાહુ મોટા છે અને જે ત્હારા સુહૃત, બ્રાતા, મિત્ર અને સંબંધી છે, આ ભગવાન તે પ્રભુ અચિંત્ય છે. ૨૫ એ જો ઇચ્છે તો, આ સધળા લોકને ચર્મની પેઠે, વીંટી લેવાને સમર્થ છે; ગોવિંદ અને પુરૂષોત્તમ એવાં તેનાં નામ છે. ૨૬ તે અર્જુનની પ્રીતિના અર્થે રહેલા છે; હે રાજન ! એ વૈકુંઠના પતિ અને પુરૂષર્માં શ્રેષ્ઠ પુરૂષોત્તમ છે તથા ત્હારાથી તેની ધર્ષણા કરવી અશક્ય છે. ૨૭ જે પુરૂષો, એ નારાયણનો-હરિનો આશ્રય કરીને તેની ભક્તિ કરે છે, તેઓ સર્વે સંકટને તરી જાય છે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. ૨૮ જે પુરૂષો, આ દુર્ગાતિતરણ અધ્યાયનો પાઠ કરે છે, તેનું બીજને શ્રવણ કરાવે છે તથા બ્રાહ્મણ પાસે તેની કથા કરાવે છે, તો તેઓ પણ સંકટને તરે છે. ૨૯ હે પાપરહિત યુધિષ્ઠિર ! મેં એ પ્રમાણે કર્તવ્યના કાંઈક દોષ તને કહી દેખાડ્યા છે કે, જેથી મનુષ્યો, આ લોકમાં અને પરલોકમાં સંકટને તરે છે. ” ૩૦

इति कृत्यसमुद्देशः कीर्तितस्ते मयानघ ।

तरंते येन दुर्गाणि परत्रेह च मानवाः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दुर्गातितरणं
नाम गुर्जरभाषायां शतोपरि दशमोऽध्यायः ॥ १.१० ॥

અધ્યાય ૧૧૧ મો-વ્યાઘ્ર અને શિયાળની કથા.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ અસૌમ્યાઃ સૌમ્યરૂપેણ સૌમ્યાશ્ચાસૌમ્યદર્શનાઃ ॥

ईदृशान् पुरुषांस्तान् कथं विद्यामहे वयम् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે તાત ! કેટલાક અસૌમ્ય પુરૂષો, દેખાવમાં સૌમ્ય હોય છે તથા કેટલાક સૌમ્ય પુરૂષો, દેખાવમાં અસૌમ્ય હોય છે: એવા પુરૂષોને અમારે શી રીતે ઓળખવા ? તે કહો. ” ૧ બીજમ કહે છે:—“ હે યુધિષ્ઠિર ! આ સ્થળમાં પણ વ્યાઘ્ર અને શિયાળના સંવાદનો એક પુરાતન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે, તે તું સાંભળ. ૨ પૂર્વે “ પૂરિકા ” નામે એક નગરી હતી તેમાં “ પૌરિક ” (પુરિકા નગરીનો અધિપતિ) નામે એક રાજા થયો હતો. તે બીજની હિંસા કરવામાં પ્રીતિવાળો, ક્રૂર અને અધમ પુરૂષ હતો. ૩ ન્યારે તેના આયુષ્યનો ક્ષય થયો-મૃત્યુ પામ્યો, ત્યારે તે, જે ગતિની કાંઈ ઇચ્છા કરે નહિ એવી અધમ ગતિને પામ્યો; અર્થાત્ પોતાના પૂર્વ કર્મશ્રી દૂષિત થયેલો તે, શિયાળના જન્મને પામ્યો. ૪ તે વખતે તે શિયાળ, પોતાના પૂર્વ જન્મનો વૈભવ સંભારીને પરમ વૈરાગ્યને પામ્યો તથા બીજાં જનવરોએ લાવી આપેલું માંસ પણ ખાતો નહોતો. ૫ (તે શિયાળ, સર્વ પ્રાણીઓમાં અહિંસ વૃત્તિથી વર્તનારો, સત્યવાળો અને દૃઢ વ્રતવાળો થયો તથા પડેલાં ફળ ઉપર સમય પ્રમાણે નિર્વાહ કરવા લાગ્યો. જન્મ-ભૂમિના સંબંધથી તે શિયાળને બીજે ઠેકાણે નિવાસ કરવો પસંદ પડ્યો નહિ. પણ સ્મ-

શાનમાં નિવાસ કરવો તેને ઠીક લાગ્યો.) પછી તેની જાતિના બીજા શિયાળોને તેની પવિત્ર રહેવાની રીત ઠીક લાગી નહિ, તેથી તેઓ નમ્રતા બરેલાં વચન બોલીને તેની શુદ્ધિને ભાવવા લાગ્યા. ૬ (તેઓ બોલ્યા કે, તું આ ભયંકર શ્મશાનમાં નિવાસ કરીને પવિત્ર રહેવા ઇચ્છે છે અને વળી જાતિથી તું માંસ ભક્ષક છે, માટે ત્હારી એ શુદ્ધિ વિપરીત છે, તેથી તું અમારા સમાન થા. અને અમે તને ભોજન આપશું, ઇશ્વરે ત્હારા માટે જે ભોજન વિશેષે કરીને નિર્માણ કરેલું છે તેને તું, પવિત્રતા છોડીને ખા. ” એ પ્રમાણે બીજા શિયાળોનું વચન સાંભળીને તેણે, સાવધાન થઇને મધુર, વિસ્તારવાળાં, હેતુવાળાં અને કામળ વચન બોલીને તેઓને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—“ ત્હારા મતથી જન્મનું કુળ પ્રમાણ નથી; કેમકે, શીલવડે કુળ બંધાય છે. માટે જે કર્મ કરવાથી યશ વિસ્તાર પામે છે, તે કર્મની હું પ્રાર્થના કરું છું. ત્હારો વાસ શ્મશાનમાં છે એ વાત ખરી ! પણ તે વિશે ત્હારો શો વિચાર છે તે સાંભળો ! જે પુરૂષ ગમે તે આશ્રમમાં રહીને, ગમે તે કર્મ કરે છે, તેને તે કર્મ પોતેજ ફળે છે, પણ આશ્રમ કાંઈ ધર્મનો હેતુ નથી. આશ્રમમાં રહીને કોઈ બ્રહ્મહત્યા કરે અથવા આશ્રમરહિત થઇને જે ગોપ્રદાન કરે તો, શું બ્રહ્મહત્યાનું પાપ નહિ થાય ? અથવા શું તે દાન આપેલું વૃથા થશે ? તમે કેવળ સ્વાર્થના લોભથી ભક્ષણ કરવામાં આસક્ત છો; પણ તેના પરિણામમાં ત્રણ દોષ રહેલા છે, તેને તમે મોહિત થઇને દેખતા નથી. અસંતોષવડે કરેલી, નિંદવા યોગ્ય, ધર્મહાનિવડે દૂષિત તથા આ લોકમાં અને પરલોકમાં અનિષ્ટકારક એવી શિયાળની વૃત્તિ છે, માટે હું તેને પસંદ કરતો નથી. ” પછી એ શિયાળને પવિત્ર અને પંડિત માનીને કોઈ વિખ્યાત પરાક્રમવાળા વ્યાધે, પોતાના સમાન તેનું પૂજન કરીને તેને પ્રધાન પદવી આપવાને પોતાની ઇચ્છા જણાવી.) વ્યાધે બોલ્યો કે, “ હે સૌમ્ય ! ત્હારું લક્ષણ અમોએ જાણેલું છે, માટે ત્હારી સાથે રાજકાર્ય કરવાને ચાલ ! તથા ત્હારી ઇચ્છામાં આવે એવા તથા નહિ ઇચ્છેલા—અર્થાત્ વગર માગ્યે પ્રાપ્ત થયેલા અનેક ભોગોને તું પસંદ કર. ૭ (અમે તીક્ષ્ણ (ક્રોધી) છીએ; તે અમે તને સૂચના કરીએ છીએ કે, તું અમારો અમાલ્ય થઇશ અને કામળ વચનો બોલીને અમને હિતની સૂચના કરીશ, તો તેથી તને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થશે. ” પછી મૃગના પતિ તે શાર્દૂલનાં વચનનો સત્કાર કરીને શિયાળે, કાંઇક નમીને વિનયપૂર્વક આ વચન કહ્યું.) શિયાળ કહે છે:—“ હે મૃગરાજ ! તમે, ધર્મ અને અર્થમાં કુશળ તથા પવિત્ર અને સહાયક અમાત્યોને શોધો છો, તો તેમાં ત્હારા નિમિત્તે જે વચન તમે કહ્યું છે, તે યોગ્યજ છે. ૮ (હે વીર ! અમાત્ય વિનાના પુરૂષે, કોઈ પણ મહત્વની વસ્તુનું પાલન કરવું અશક્ય છે તેમજ દુષ્ટ અને શર પુરૂષોના દેહના શત્રુ (એટલે ધણા શત્રુઓ નાશ કરીને અલ્પ કાર્ય સિદ્ધ કરે એવા) અમાત્યવડે રાજ્ય જેવા મહત્વના વિષયનું પાલન કરવું અશક્ય છે. હે મહાભાગ ! જે સહાય પ્રીતિવાળા, રાજનીતિ જાણનારા, રાજ સાથે એક સંપત્તી ચાલનારા, પરસ્પર વિરોધ વિનાના, જ્ય મેળવવાની ઇચ્છાવાળા, લોભ વિનાના, છળ-કપટ વિનાના તથા કર્થ પ્રસંગે છળની યોજના કરી જાણનારા શુદ્ધિમાન, હિતમાં યુક્ત તથા સ્વતંત્ર મનના હોય તેઓનું પૂજન, પિતાની તથા ગુરૂની પેઠે કરવું.) હે મૃગાધિપ ! હું સદા સંતોષી છું માટે મને તો એવું પૂજન કે, સત્કાર પસંદ નથી; હું સુખ, ભોગ તથા રાજ્ય સંબંધી ઐશ્વર્યની ઇચ્છા કરતો નથી. ૯ તમારા પુરાતન (પહેલાંના) સેવકો સાથે

મ્હારૂં શીળ-આચરણ તમે મળતું કરી શકવાના નથી; પણ ઉલટા તેઓ તમને બેઠ પમા-
 ડ્યો અને મ્હારા સંબંધમાં નહારા આચરણવાળા થશે. ૧૦ (બીજા મોટા તેજસ્વી રાજ-
 કારભારીઓનો આશ્રય કરવો, પણ મ્હારે મન વખાણવા લાયક નથી. હું તો સર્વ પ્રકારે
 સંપૂર્ણ અત્યંત મોટા ભાગ્યવાળો, પાપીઓના ઉપર પણ દયા વૃત્તિવાળો, લાંબી દૃષ્ટિવાળો,
 મોટા ઉત્સાહવાળો, બહુ દાન આપનારો, કૃતાર્થ થયેલો, જે કાર્ય કરું તે સફળ કરનારો,
 તથા ભાગ્યવડે અલંકૃત છું. હું થોડાથી સંતુષ્ટ થાઉં એવો નથી તથા મેં મહા કષ્ટતર
 વૃત્તિ આચરેલી છે. સેવા કરવામાં હું અભિજ્ઞ (પ્રવીણ) નથી, પણ મરજીમાં આવે તેમ
 વર્તનારો વનચર છું. જેઓ રાજના આશ્રમમાં વસે છે તે સર્વેમાં રાજનિર્દાશ દોષ ભરેલા
 હોય છે અને વનવાસીઓને વ્રતચર્યા તો સંગરહિત તથા નિર્ભય હોય છે. રાજનું તેહું
 આવવાથી રાજના સેવકોના હૃદયમાં જે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે, મૂળ અને ફળ ઉપર
 નિર્વાહ ચલાવનારા સંતુષ્ટ વનવાસીઓના હૃદયમાં હોતો નથી. વગર પ્રયાસે અને વગર
 ભયે, માત્ર પીવાનું પાણી મળે અને ભયસહિત સ્વાદિષ્ટ અન્ન મળે, તો વિચાર કરતાં મને
 એમ દેખાય છે કે, જે નિવૃત્તિ છે તેમાંજ મુખ્ય છે. રાજ્ય પ્રકરણમાં મિથ્યા દોષારોપ કર-
 વાથી દૂષિત થયેલા જેટલા સેવકો નાશ પામે છે તેટલા સેવકો રાજાઓએ અપરાધ માટે
 સજા કરવાથી નાશ પામતા નથી.) તોપણ હે મુગેંદ્ર ! જે મ્હારી રાજ્યમાં જરૂર છે,
 એમ તમે માનતા હો તો, મ્હારી સાથે તમારે કેમ વર્તવું ? તે સંબંધી કાંઈ સરત
 કરવી નોંધએ, એવી મ્હારી ઇચ્છા છે. ૧૧ જે પુરૂષોને હું, મ્હારા તરફથી રાજ્યમાં રાખું
 તેઓને તમારે કબૂલ કરવા નોંધએ તથા હું તમને હિતકારક વચન કહું તે તમારે સાંભ-
 લવાં નોંધએ; તેમજ તમે મ્હારી જે વૃત્તિ નિર્માણ કરી હોય તે વૃત્તિ હમ્મેશાં કાયમ
 રાખવી નોંધએ. ૧૨ તમારા બીજા પ્રજાનો સાથે હું, કોઈ સ્થળમાં મંત્ર કરીશ નહિ,
 કેમકે, રાજનીતિમાં કુશળ એવા બીજા મંત્રીઓ, પોતાનો ઉદય ઇચ્છીને મ્હારા માટે મિથ્યા
 વાર્તાઓ બોલશે. ૧૩ હું એકલોજ એકની સાથે વિચાર કરીને, જે તમારું હિત હશે, તે
 તમને ગુપ્ત રીતે કહીશ. તમારે સાતિજનના કાર્યમાં હિતાહિત સંબંધી કોઈ પૂછવું નહિ.
 ૧૪ (મ્હારી સાથે મંત્ર કર્યા પછી, તમારે તત્કાળ સચિવોનો વધ કરવો નહિ. મ્હારા
 મંત્રીઓ ઉપર કોપ પામીને તમારે તેમને શિક્ષા કરવી નહિ. ”) એ સરતો સાંભળીને તે
 વ્યાધે, તે કબૂલ કરી તથા સત્કાર પામેલો તે શિયાળ, તે વ્યાધ રાજથકી બુદ્ધિ સાચિવ
 (બુદ્ધિમાં સહાય કરનાર મંત્રીના પદને) પામ્યો. ૧૫ તેને એ પ્રમાણે સત્કાર પામેલો
 નોંધને તથા પોતાના કાર્યમાં માન પામતો નોંધને પ્રથમના રાજસેવકો, એકઠા મળીને વાર-
 વાર તેનો દ્રેષ કરવા લાગ્યા. ૧૬ તેઓ મિત્રબુદ્ધિ દેખાડીને, શિયાળને શાંત કરવા લાગ્યા
 તથા તેને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. અશુભ બુદ્ધિવાળા તેઓ એ પ્રમાણે કરીને તેને પોતાના
 જેવો દોષયુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ૧૭ કેમ કે, તેઓ પહેલાં તો રાજ્યમાં રહીને
 બીજાનું દ્રવ્ય હરણ કરતા હતા, પણ હવે તો આ શિયાળના અધનમાં પડીને કાંઈ પણ
 હરણ કરી શકતા નહોતા. ૧૮ તેઓ, શિયાળની પાસે આવીને અનેક પ્રકારના ઉચ્છેષ્ટની
 આકાંક્ષાથી તેવી વાતો કહીને, તેને લોભ પમાડવા લાગ્યા; તેમ મોટી મોટી ધનની રકમો
 તેને પ્રાપ્ત કરી આપવાની કહીને, તેની બુદ્ધિને લોભ પમાડવા લાગ્યા, પણ તે મહા બુદ્ધિ-
 વાળો શિયાળ ધૈર્યથી ચલાયમાન થયો નહિ. ૧૯ ત્યારે તેનો નાશ કરવાને સર્વે જાણીએ

મળીને સંકેત કર્યો. તે માટે એવી યુક્તિ કરી કે, જે માંસ મૃગેંદ્રને બહુ પ્રિય હતું અને તે મૃગપતિ (રાજા) ને માટે તૈયાર કરેલું હતું, તે માંસ રાજાના ધરમાંથી લઈ જઈને તેઓએ શિયાળના ધરમાં મૂક્યું. ૨૦ (તે શિયાળ, તે સર્વ વાત જાણતો હતો; જે કારણ માટે તેઓએ રાજાના ધરમાંથી માંસ લઈને પોતાના ધરમાં મૂક્યું હતું તથા જેઓએ, એમ કરવાની સલાહ કરી હતી; તે સર્વ તેના જાણુમાં હતું, પણ કાંઈક કારણથી તે વાત તેણે, ધ્યાનમાં લીધી નહિ. તેણે, પ્રધાનપદ સ્વીકારતી વખતે રાજાની સાથે જે સરત કરી હતી કે “ હે રાજા ! તમારે મહારી સાથે મૈત્રી રાખવાની ઇચ્છા હોય તો, તમારે મહારા પક્ષનો નાશ કરવો નહિ. ” એ વાત પણ તેના ધ્યાનમાં હતી.) બીજમ કહે છે:—હવે મૃગ-પતિ જ્યારે જૂખ્યો થયો અને ભોજન કરવાને ઉઠ્યો, ત્યારે ભોજન કરવાને જે માંસ લાવીને તેના આગળ મૂકવાને તૈયાર કરેલું હતું તે જોવામાં આવ્યું નહિ. તેજ વખતે તે મૃગપતિએ, આજ્ઞા કરી કે “ એ માંસનો ચોર કાણ છે ? તે શોધી કાઢો. ” ૨૧ તે વખતે પેલા કપટ કરનારાઓએ જઈને રાજાને જાહેર કર્યું કે “ તમારો નવો પ્રધાન કે, જે પોતે વિદ્વાનનું ડાળ ધાલે છે તથા પોતાને જીદિમાન માને છે, તેણે ચોરી લીધું છે. ” ૨૨ એ સાંભળીને તથા તે શિયાળની એવી ખટખટ અને ચાપલ્ય જોઈને વાઘને બહુ ક્રોધ ઉપજ્યો તથા ગુસ્સે થઈને તેણે તેનો વધ કરવાની ઇચ્છા કરી. ૨૩ (આ પ્રમાણે શિયાળનું છિદ્ર જોઈને પહેલાંના સર્વ મંત્રિઓ બોલ્યા કે “ મહારાજ ! એ અમારા સર્વની વૃત્તિનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલો છે. ” વળી તેઓએ નિશ્ચયપૂર્વક તેનાં બીજાં કર્મનું પણ વર્ણન કર્યું કે “ જે મંત્રી આવું કર્મ કરે, તે મંત્રિએ બીજાં શાં શાં કર્મ કર્યાં નહિ હોય ? મહારાજ (આપે) જોવો તેને પહેલાં સાંભળ્યો હતો તેવો તે હવે નથી; વાણી માત્રથીજ તે ધર્મિષ્ઠ છે, પણ સ્વભાવથી તો તે, અતિ દારૂણ છે. એ પાપી, ધર્મનું બહાનું કરીને બહુ ખોટાં કર્મ કરે છે અને ઉપરથી મિથ્યા ડાળ બતાવે છે. પોતાના કાર્યના અર્થ અને ભોજનના અર્થે તે, અનેક પ્રકારનાં વ્રત કરવામાં શ્રમ કરે છે. જે મહારાજને આ અમારા કહેવા ઉપર વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો, તે અમે આપને બતાવીએ. ” એ પ્રમાણે તે શિયાળના માંસ ખાવા ઉપર નજર કરીને તેઓએ એ પ્રકારે કહ્યું. પોતાના ધરમાંથી માંસ ચોરી ગયો) એ વાત સાંભળીને તથા પોતાના મંત્રીઓનાં એવાં વચન સાંભળીને તે વ્યાઘ્રે આજ્ઞા કરી કે “ એ શિયાળનો વધ કરો. ” વાઘનું એ વચન સાંભળીને, તે વાઘની માતા કે જે, તે હકાકત સાંભળતી હતી તે, વાઘની પાસે આવી અને હિતકારક વચન બોલીને તેને બોધ કરવા લાગી કે: “ હે પુત્ર ! ત્યારે એ વચન માનવું નહિ, કેમ કે, એ વચન કપટથી યુક્ત છે, કામ કરવામાં ઉપજેલી સ્પર્ધાંશુ દોષવડે અશુચિ જાતુંઓ શુચિ (પવિત્ર) જાતુંઓને દોષ પમાડે છે. ૨૪-૨૬ કાંઈ પ્રાણી ઉત્તમ કર્મ કરે તો, તેથી તેને મજેલી મહતાને બીજા લોકો, સહન કરી શકતા નથી. તેઓ પવિત્ર તથા નિયમિત વર્તનારાને માથે પણ દોષારોપ કરે છે. ૨૭ વનમાં રહેનારા અને પોતાનું કર્મ કરનારા મુનિને પણ શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીન, એવા ત્રણ પક્ષ ઉપજે છે. ૨૮ (લોભીઓ, પવિત્ર પુરૂષોનો દ્વેષ કરે છે; કાયર પુરૂષો, શૂરાઓનો દ્વેષ કરે છે; મૂર્ખ પુરૂષો, પંડિતોનો દ્વેષ કરે છે; દરિદ્ર પુરૂષો, મોટા ધનવાળાઓનો દ્વેષ કરે છે; અધર્મી પુરૂષો, ધર્મી પુરૂષોનો દ્વેષ કરે છે અને કદરૂપા પુરૂષો, સુંદર રૂપવાળાઓનો દ્વેષ કરે છે. ઘણા અપંડિત, મૂર્ખ, લોભી અને કપટથી જીવનારા

પુરૂષો, બૃહસ્પતિ સમાન બુદ્ધિવાળા પુરૂષને માથે પણ દોષારોપ કરે છે.) વારૂ કદાપિ ત્હારા શત્રુ ધરમાંથી એ શિયાળે માંસ ચોરી લીધું હોય, તોપણ ત્હારે સારી રીતે વિચાર કરવો જોઈએ કે, તેને તે આપવામાં આવે છે, ત્યારે તે લેવાની કેમ ઈચ્છા કરતો નથી ? ૨૯ ધણી અસભ્ય પુરૂષો, સભ્યના સરખા દેખાય છે અને સભ્ય પુરૂષો અસભ્ય જેવા દેખાય છે, એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના પદાર્થો વિપરીતરૂપે જેવામાં આવે છે, માટે તેઓની પરીક્ષા કરવી યોગ્ય છે. ૩૦ (આકાશ ઉંધી મૂકેલી તળવાની કડાઈ જેવું દેખાય છે; આગિયો કીડો અગ્નિ સરખો દેખાય છે; પણ આકાશ કાંઈ કડાઈના પૃષ્ઠ જેવું નથી કે, આગિયા કીડામાં અગ્નિ નથી.) એટલા માટે જે અર્થ પ્રત્યક્ષ જેવામાં આવે, તથાપિ તે તેમ છે કે નહિ ? તેની પરીક્ષા કરવી યોગ્ય છે; કેમ કે, પરીક્ષા કર્યા પછી જે અર્થ સિદ્ધ કરવાને બીજાને આગ્રહ કરવામાં આવે, તેમાં પાછળથી પસ્તાવું પડતું નથી. ૩૧ હે પુત્ર ! સમર્થ રાજા થઈને બીજાનો ધાત કરાવે, એમાં કાંઈ દુષ્કર કામ નથી; પણ સમર્થ પુરૂષે, ક્ષમા રાખવી, એ વખાણવા યોગ્ય અને કીર્તિ વધારનારી વાત છે. ૩૨ હે પુત્ર ! આ શિયાળ મોટી કીર્તિવાળો છે અને તે તેને બધા સામંતોનો અધિષ્ઠાતા બનાવ્યો છે; તો એવું પાત્ર કાચ-માંથી ગયા પછી પુનઃ મહા દુઃખવડેળ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે એ ત્હારો મિત્ર છે, એમ જાણીને એને તું રાખ. ૩૩ બીજાઓએ જેને દૂષિત કર્યો છે, પણ જે બીજાઓએ તેને દૂષિત ન કર્યો હોત તો, તે પવિત્ર જ હતો, એવા પુરૂષનું રાજાઓ ગ્રહણ કરે છે; કેમ કે, જે અમાત્ય પોતાના દોષવડેળ દૂષિત છે તે થોડા કાળમાં તેની મેળેજ નાશ પામે છે. ૩૪ એ શિયાળના શત્રુઓમાંથીજ એક શિયાળના પક્ષના કોઈ ધર્મીઓએ, આવીને મને કહ્યું કે: “ આ સર્વ તરફટ રચેલું છે. ” ૩૫ આ વચન સાંભળીને રાજાને સર્વ વાતની યથાર્થ અપર પડી, ત્યારે તેણે તે શિયાળનો સત્કાર કરીને તેને બંધનમાંથી મુક્ત કર્યો તથા ધણી સ્નેહ લાવીને તે મૃગપતિ, તેને પુનઃ પુનઃ બેટ્યો. ૩૬ પછી નીતિશાસ્ત્રને જાણનારા શિયાળે, મૃગપતિની આગ્રહ લઈને, ત્યાંથી નીકળીને, પોતાના ઉપર બનેલા તરફટના રોષથી સંતપ્ત થઈને અને ઉપવાસ કરીને મૃત્યુ પામવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૩૭ પણ સ્નેહવડે જેનાં નેત્ર પ્રકૃષ્ણ થયાં છે એવા શાર્દૂલે, તે ધર્મિષ્ઠ શિયાળનો પૂજનાદિથી સત્કાર કર્યો તથા તેને તે કૃત્ય કરતાં અટકાવ્યો. ૩૮ તે શિયાળ, વ્યાઘ્રને પ્રણામ કરીને અને સ્નેહથી ત્વરાયુક્ત થઈને હૃદયમાં દુમો બરાઇ આવવાથી ગદ્ગદ વાણીથી બોલ્યો કે: “ હે રાજા ! તે, પ્રથમ મ્હારો સત્કાર કર્યો તથા પાછળથી મ્હારું અપમાન કર્યું અને તે મને શત્રુઓના સ્થાનમાં મૂક્યો; હવે ત્હારી પાસે વસવાને હું યોગ્ય નથી. ૩૯, ૪૦ (સંતોષ નહિ પામેલા, સ્થાન-બ્રષ્ટ થયેલા, જેઓનું માન ખંડન કર્યું હોય એવા રાજાએ, પોતે જેઓને દૂર કર્યા હોય એવા સેવકો, શત્રુઓએ જેઓના વિષે કપટ કર્યું હોય એવા સંતાપ પમાડેલા, લોભી, ક્રોધી, ખીકણ, ક્ષાયલા, જેઓનું ધન હરણ થયું હોય (મીલકત સરકારમાં જત કરી હોય) એવા, માની, ત્યાગ કરેલા (કાઠી મૂકેલા), જેઓને એક વાર શિક્ષા કરેલી હોય એવા, મોટી આશા રાખનારા, સંતાપ પમાડેલા, રાજ્યમાં આક્રમ પડવાની રાહ જોનારા, ગુપ્તપણે દુરનારા, બીજાએ જીત કરેલા, એ મર્વને પ્રીતિશત્રુ અને નિર્ધન જાણવા તથા તેઓને શત્રુઓના સાધનજૂત સમજવા. અપમાનથી યુક્ત થયેલા તથા પોતાના સ્થાનથી બ્રષ્ટ થયેલા મ્હારા સરખાનો તું વિશ્વાસ કેમ કરે છે ? તથા મ્હારાથી રહેવાય પણ શી રીતે ? તું સમર્થ

માટે મ્હાં પ્રહણ કરીને તેં મને સ્થાપિત કર્યો અને મ્હારી પરીક્ષા કરી; પણ તેં, કરેલી પ્રતિજ્ઞા તોડીને મ્હાં અપમાન કર્યું. સભામાં એક વખત જેને સારા આચરણવાળો પ્રસિદ્ધ કર્યો હોય, તેને પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છનારે, તેથી હલકા ગુણુનો છે, એમ કહેવું ઘટતું નથી. એ પ્રમાણે મ્હાં અપમાન કર્યા પછી મ્હારો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી; તેમ મને પણ ત્હારા ઉપર વિશ્વાસ નહિ રહેવાથી ઉદ્વેગ થશે. તું શક્તિ, હું ભયયુક્ત અને બીજાઓ છિદ્ર જોવામાં તત્પર, સ્નેહરહિત અને દુઃખથી સંતોષ પામનારા છે. એવું રાજ્યરૂપ કર્મ બહુ જીવવાળું છે. જે એક વખત બેદ પામ્યું હોય તેનું સંધાન દુઃખવડે થાય છે, તેમ જે એક વખત સંધાન પામ્યું હોય તેનો બેદ થતાં પણ અત્યંત દુઃખ થાય છે; જે પ્રીતિ બેદ પામીને પછી સંધાન પામી હોય, તે પ્રીતિ સ્નેહયુક્ત થતી નથી, કેવળ સ્વામીનાજ હિતમાં હોય, એવો તો જગતમાં કોઈજ જણાતો નથી; પણ સ્વામીનું અને પોતાનું હિત જેમાં હોય એવા કાર્યમાં સામેલ રહેનારા ધણા છે અને તેથી લોકો પોતાના કાર્યની અપેક્ષાબદે સ્વામીનું સેવન કરે છે, એમ કહેવાય. સ્વભાવેથી સ્વામી ઉપર સ્નેહવાળા તો અત્યંત દુર્લભ છે. સારા પુરૂષનું જ્ઞાન થવું દુષ્કર છે; કેમ કે, રાજાઓનું ચિત્ત અસ્થિર હોય છે; રાજા સમર્થ છતાં નિઃશંક રહેનારો તો, સોમાં એકાદ નીકળે; કારણ વિના અકસ્માત કોઈ પણ મનુષ્યના ઉપર સંતુષ્ટ થવું અથવા કોઈ કૃત્યનો આરંભ કરવો; તેમજ કોઈના ઉપર કોપવું કે, કોઈ કૃત્યને ખેંચી લેવું-અથવા રાખવું, એમ કરવાથી તે કરનારની બુદ્ધિની હલકાઈ માલુમ પડે છે.)” એ પ્રમાણે તે શિયાળ ધર્મ, કામ અને અર્થના હેતુવાળાં સામ વચન બોલીને અને રાજાને પ્રસન્ન કરીને વનમાં ગયો. ૪૧ મુગપતિએ કરેલા વિનયનું પ્રહણ ન કરીને તે બુદ્ધિમાન શિયાળ, અન્ન-જળ છોડી દઇને મરવાનો નિશ્ચય કરીને ખેડો અને પછી દેહનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગમાં ગયો.” ૪૨

अगृह्णानुनयं तस्य मृगेंद्रस्य च बुद्धिमान् ।

गोमायुः प्रायमास्थाय त्यक्त्वा देहं दिवं ययौ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्याघ्रगोमायुसंवादे
गुर्जरभाषायां शतोपरि एकादशोऽध्यायः ॥ १११ ॥

અધ્યાય ૧૧૨ મો-સો યોજનની ગ્રીવાવાળા એક ઉંટની કથા.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કિં પાર્યિવેન કર્ત્તવ્યં કિં ચ કૃત્વા સુખી ભવેત્ ।

एतदाचक्ष्व तत्वेन सर्वधर्मभृतां वर ॥ ૧ ॥

*યુધિષ્ઠિર કહે છે:-“ સર્વે ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ હે પિતામહ ! રાજાનું શું કર્ત્તવ્ય છે ? તથા શું કરવાવડે સુખી થવાય ? તે તમે મને યથાર્થ કહો.” ૧ બીજમ કહે છે:- “ રાજાએ જે કરવું જોઈએ તથા જે કરવાવડે સુખી થવાય, તેનો એક નિશ્ચય હું તને કહું તે તું સાંભળ. ૨ હે યુધિષ્ઠિર ! જેમ અમે એક ઉંટનું મોઢું આચરણ સાંભળ્યું છે તેમ,

* નીચ પુરૂષ, મહત્પદ પામીને પણ મૂર્ખતાથી અને આજસથી નાશ પામે છે એ સંબંધીની કથા આ અધ્યાયમાં છે.

રાજ્યે વર્તવું નહિ; તે હું તને કહું તે સાંભળ. ૩ પૂર્વે પ્રાગ્વત્યયુગમાં એક મોટા ઉંટ હતો તે જાતિસ્મર એટલે પૂર્વજન્મની વાત જાણતો હતો તેણે, વખાણવા યોગ્ય આચરણવાળા યજ્ઞને અરણ્યમાં મોકલું તપ કર્યું. ૪ તેના તપના અંતે તેના ઉપર બ્રહ્મદેવ પ્રસન્ન થયા અને તે પિતામહ બ્રહ્મદેવે તેને વરદાન આપવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. ૫ ત્યારે ઉંટ બોલ્યો કે:-“ હે ભગવન્ ! તમારી કૃપાથી મ્હારી ડોક લાંબી થાઓ; એટલી બધી લાંબી કે, જેથી પૂરેપૂરા સો યોજન સુધી હું, ચારો ચરી શકું ” ૬ ત્યારે વરદાન આપનારા મહાત્મા બ્રહ્મદેવે તેને “ તથાસ્તુ ” કહીને વર આપ્યો. એ પ્રમાણે બ્રહ્મા પાસેથી વરદાન પામીને તે ઉંટ. પોતાના વનમાં ગયો. ૭ પછી વરદાન પામીને તે દુર્લ્લભિવાળા ઉંટે, આજસ રાખવા માંડ્યું અને કાળથી મોડ પામેલા તથા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા તેણે ચરવા જવાની ઇચ્છા કરી નહિ. ૮ એક વખત તે ઉંટ, પડ્યો પડ્યો પોતાની સો યોજન લાંબી ડોકને પસારીને અને મનમાં નિરાંત રાખીને ચરતો હતો; તેવામાં ભારે વાયુ વાવા લાગ્યો. ૯ તે સમયે તે પશુ, પોતાનું મસ્તક અને ડોક એક ગુફામાં ધાલી ખેંસી રહ્યો. ત્યાર પછી એટલો વરસાદ થયો કે, જેથી સમગ્ર જગત ડૂબી ગયું. ૧૦ તે સમયમાં કોઈ શિયાળ, પણ ક્ષુધા અને શ્રમથી આકુળ યજ્ઞને તથા વૃષ્ટિથી પીડિત યજ્ઞને પોતાની સ્ત્રી સહિત તેજ ગુફામાં પેકો. ૧૧ તે માંસ ઉપર જીવન કરનારા શિયાળે ગુફામાં પડેલી ઉંટની ડોક જોઈ અને તે, ક્ષુધા તથા શ્રમથી અત્યંત આકુળ હતો માટે તેણે તે ઉંટની ડોકનું ભક્ષણ કરવાનો આરંભ કર્યો. ૧૨ જ્યારે ઉંટે જાણ્યું કે મ્હારી ડોકને ગુફામાંથી કોઈ કરડી ખાય છે, ત્યારે અત્યંત દુઃખીત યજ્ઞને તે ડોકને સંકાચવાને (પાછી ખેંચી લેવાને) યત્ન કરવા લાગ્યો. ૧૩ પણ તે ડોકને ગુફામાંથી ઉંચે નીચે કરીને બહાર કાઢતાં તેને જેટલો વખત લાગ્યો તેટલા વખતમાં તો, તે શિયાળ અને શિયાળણીએ, મળીને તેની ડોક કરડી ખાધી. ૧૪ એ પ્રમાણે શિયાળ, તે ઉંટને હણીને અને માંસ ભક્ષણ કરીને, જ્યારે વાયુ અને વરસાદ બંધ પડ્યો ત્યારે, તે ગુફાના મુખમાંથી બહાર નીકળ્યો. ૧૫ એ પ્રમાણે તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો ઉંટ, આજસ રાખવાથી મોટા દોષને પામ્યો અને મરી ગયો. ૧૬ ત્યારે પણ એ પ્રકારનું આજસ તજીને અને ઉઘોગવડે ઇન્દ્રિયોને કબજામાં રાખીને વર્તવું; કેમ કે, વિજ્યનું મૂળ બુદ્ધિ છે, એમ મનુષ્યે કહેલું છે. ૧૭ હે ભારત ! સધળાં શ્રેષ્ઠ કર્મ બુદ્ધિને આધારે રહેલાં છે તથા શૌર્ય બળને બાહુઓના મધ્યમાં રહેલું છે; વળી ગતિ, સધળા જંજાઓના બળ ઉપર આધાર રાખે છે તથા ભાર પીઠ ઉપર વહન કરવાનો હોય છે, તાત્પર્ય એ છે કે, હાથ, પગ હલાવ્યા સિવાય, કોઈ ઉત્તમ કાર્ય બનતું નથી, માટે બુદ્ધિ, હાથ અને પગ વડે કર્મ કરવું; આજસુ થવું નહિ. ૧૮ જે પુરૂષ દક્ષ, ઇન્દ્રિયજીત અને અતિશય લોભવાળો હોય છે, તેનું રાજ્ય સ્થિર રહે છે; કેમ કે, વિજ્યનું મૂળ બુદ્ધિ છે, એમ મનુષ્યે કહેલું છે. ૧૯ હે પાપરહિત ! હે યુધિષ્ઠિર ! ગુણ મંત્ર સાંભળનાર, સારી સહાયવાળા અને પરીક્ષા કરીને કાર્ય કરનાર પુરૂષના અર્થ સિદ્ધ થાય છે. ૨૦ સહાયવાળા પુરૂષથી સંપૂર્ણ પૃથ્વીનું રાજ્ય ચલાવવું બની શકે છે. ૨૧ મહેન્દ્ર સમાન સામર્થ્યવાળા હે યુધિષ્ઠિર ! હે રાજન્ ! રાજનીતિના વિધિને જાણનાર સત્પુરૂષોએ, એમ કહેલું છે તથા શાસ્ત્ર ઉપર વિચાર કરીને મેં પણ તને એ કહેલું છે, માટે બુદ્ધિવડે વિચાર કરીને જેમ ઘટે તેમ અચરણ કર. ” ૨૨

इदं हि सन्निः कथितं विधिज्ञैः पुरा महेन्द्रप्रतिमप्रभाव ।

मयापि श्लोकं तव शास्त्रदृष्ट्या यथैव बुध्या प्रचरस्व राजन् ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि उष्ट्रग्रीवोपाख्यानं
नाम गुर्जरभाषायां शतोपरि द्वादशोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

અધ્યાય ૧૧૩ મો—નદી અને સમુદ્રના સંવાદથી નેતરની
નમ્રતાનું વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ राजा राज्यमनुप्राप्य दुर्लभं भरतर्षभ ।

अमित्रस्यातिवृद्धस्य कथं तिष्ठेदसाधन ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દુર્લભ રાજ્યને પામીને પણ અતિશય વૃદ્ધિ પામેલા શત્રુની સામે સાધન સિવાય શી રીતે વર્તવું ? તે કહો. ” ૧ બીજમ કહે છે:—“ હે ભારત ! આ વિષે પણ સમુદ્ર અને નદીઓના સંવાદનો પુરાતન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે. ૨ એક વખતે દેવના શત્રુ દૈત્યોના નિવાસરૂપ સરિતાઓના પતિ સમુદ્ર, સર્વ નદીઓને પોતાના મનમાં ઉપજેલો સંશય પૂછ્યો. ૩ સમુદ્ર કહે છે:—“ હે નદીઓ ! તમે સંપૂર્ણ ભરાઓ છો ત્યારે મૂળ તથા ડાળોસહિત મોટાં મોટાં વૃક્ષને ઉમેડીને અહીં લાવો છો તે હું જોઉં છું, પણ તેમાં નેતર જોવામાં આવતું નથી. ૪ તે બહુ સ્થૂલ નથી, તેમાં ભાર પણ બહુ થોડો છે અને તે વળી તમારા મધ્યમાંજ ઉગનાર છે: એ લલકું છે, માટે તેની અવગણના કરીને તમે નથી લાવતાં શું ? અથવા તેણે, તમારું પ્રિય ક્યું છે શું ? તે કહો. ૫ તમારા કાંઠાને છોડીને નેતર અહિં આવતું નથી એનું શું કારણ છે ? એ વિષે તમારો સર્વનો શો અભિપ્રાય છે ? હું તે સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ” ૬ તે સાંભળીને ગંગા નદીએ ઉત્તમ અર્થવાળું, હેતુવાળું અને મનોગત અર્થને ગ્રહણ કરાવનારું વાક્ય નદીઓના પતિ સમુદ્રને કહ્યું. ૭ ગંગા કહે છે:—“ એ સર્વ વૃક્ષો સ્તબ્ધ થઈને પોતપોતાના સ્થાનમાં રહે છે તથા અમારા વેગની સામે આવે છે માટે તેઓને પોતાનું સ્થાન છોડવું પડે છે, પણ નેતર તેમ કરતું નથી. ૮ નેતર તો વેગ આવતો જોઈને નમે છે તથા નદીનો વેગ આવી ગયા પછી પુનઃ પોતાના સ્થાનને પામીને ઉભું થાય છે; પણ બીજાં વૃક્ષ જરાએ નમતાં નથી. ૯ નેતર કાળને અને સમય (પ્રતિજ્ઞા)ને જાણનાર, નિરંતર વશમાં રહેનાર અને ઉદ્ધત નથી; વળી તે બીજની ઇચ્છાને અનુકૂળ થનાર તથા ક્રોધની સાથે ગુંચાયલ નથી, તેથી નેતર આવતું નથી. ૧૦ એ પ્રમાણે જે ઓષધિઓ, વૃક્ષો અને ભોથાવાળું હોય છે તથા જળના વેગને જોઈને નમી જાય છે અને તે ગયા પછી પુનઃ ઉઠ્યું થાય છે, તે પરાભવ પામતું નથી. ” ૧૧ બીજમ કહે છે:—જે પુરૂષ વૃદ્ધિ પામેલા તથા અધનને તોડી નાંખવાને સમર્થ શત્રુનો વેગ પ્રથમ સહન કરતા નથી, તેઓ તત્કાળ નાશ પામે છે. ૧૨ પણ જે ડાહ્યા પુરૂષ, પોતાનું અને શત્રુનું બળ, વીર્ય, સત્વ, અસત્વ, એ વગેરેને જાણીને આચરણ કરે છે, તે પરાભવ પામતો નથી. ૧૩ એ પ્રમાણેજ જ્યારે શત્રુ અતિ બળવાન છે, એવું જાણવામાં આવે, ત્યારે જાતા પુરૂષે, નેતરના જેવી વૃત્તિ રાખવી, એ જ્ઞાનનું લક્ષણ છે. ” ૧૪

एषमेव यदा विद्वान् मग्न्यतेतिबलं रिपुम् ।
संभयेद्वैतसीं वृत्तिमेतत्प्रज्ञानलक्षणम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सरित्सागरसंवादे
गुर्जरभाषायां शतोपरि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १.१३ ॥

—●●●●●●●—

અધ્યાય ૧૧૪ મો-દુર્જનોથી થતી નિંદાને સહન કરવાનો ઉપાય.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ વિદ્વાન્ મૂર્ખપ્રગલ્ભેન મૃદુસ્તીક્ષ્ણેન મારત ।

आकृष्यमाणः सदसि कथं कुर्यादरिन्दम ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે ભારત ! મૂર્ખ અને ધીટ પુરૂષ, ક્રોધન અને તીક્ષ્ણ ઉપાય વડે ક્રોધ વિદ્વાનની સભામાં નિંદા કરતો હોય તો, કેમ કરવું ? હે શત્રુને દમન કરનાર પિતામહ ! તે મને કહે ! ” ૧ બીજમ કહે છે:—“ હે રાજન્ ! જે પ્રમાણે એ વાત કહેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે હું, તને કહું છું તે સાંભળ ! જે પુરૂષ મોટા મનવાળો હોય છે, તે અદ્ય શુદ્ધિવાળા પુરૂષનાં કડવાં વચનને નિરંતર સહન કરે છે. ૨ જે માણસ, નિંદા કરનારના ઉપર ક્રોધ કરતો નથી તેનું સુકૃત નિંદા કરનારને મળતું નથી, પરંતુ નિંદા કરનારનું સુકૃત (જે તેનાં વચન સાંભળીને ક્રોધ કરતો નથી) તેને પ્રાપ્ત થાય છે; તથા (જે ક્રોધ કરતો નથી) તેનું દુષ્કૃત નિંદા કરનાર ક્રોધવાળા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩ નિંદા કરનાર મનુષ્યને પીડાયલા દીટાડા જેવો નિરંતર ટેટે કરનારો જાણવો. તે મનુષ્ય નિરર્થક લોકમાં નિહિત થાય છે તથા તેણે કરેલી નિંદાથી કાંઈ ફળ થતું નથી. ૪ નિંદા કરનારો પુરૂષ, તેનું પાપકર્મ કરીને હમ્મેશાં પોતાની પ્રશંસા કરે છે કે, મેં કાંઈ એક માનવંતા પુરૂષને મનુષ્યોની સભામાં આ પ્રમાણે કહ્યું તેથી તે લગભગ પામીને નિસ્તેજ મુખથી મરી ગયેલા જેવો થઇને બેસી રહ્યા. એ પ્રમાણે નિંદનીય કૃત્ય કરીને પણ તે નિર્લગ્ન માણસ પોતાની પ્રશંસા કરે છે. ૫, ૬ સારા પુરૂષ, એવા અધમ પુરૂષને જોઇને યત્નવડે તેની અવગણના કરવી ઘટે છે તથા હીન શુદ્ધિવાળો તે પુરૂષ, જે બોલે, તે તે ડાહ્યા પુરૂષ, સહન કરવું જોઇએ. ૭ સાધારણ પ્રાકૃત માણસ, ભલે નિંદા કરે ! અથવા સ્તુતિ કરે ! તો તે, નિંદા કે, સ્તુતિથી શું કરી શકવાનો હોતો ? જંગલમાં જેમ કાગડો નિરર્થક કાફકાફ કરે છે, તે પ્રમાણે તે અશુદ્ધ પુરૂષ, તથા લવારો કરે છે. ૮ (જે નિંદા કરનાર પુરૂષ એમ કહે છે કે, અમુક માણસે પાપ કર્મ કર્યું છે, તો માત્ર તેની વાણીનેજ તે પ્રયોગ છે પણ વસ્તુતઃ તે અર્થ સત્ય નથી. તાત્પર્ય કે, નિંદા કરનારની વાણીથી જેટલું બોલવામાં આવે છે, તેટલુંજ સત્ય હોય તો, કાંઈ માણસ એમ કહે કે “ ત્હારો પુત્ર મરી જાયો ” તો તેથી પુત્ર મરી જવો જોઇએ અને મારવાને માટે જે ક્રિયા કરવી પડે છે, તે કરવાની જરૂર રહે નહિ; પણ તેમ થતું નથી. એટલે વાણીવડે દૂષિત કરેલા પુરૂષ વસ્તુતઃ દોષ પામતો નથી, નિંદા કરનારો માણસ, પોતાના આચરણની એજાવડે પોતાની માતાનો વિપરીત વ્યભિચાર બતાવી આપે છે એટલે પોતાની માતાને વિષે પિતા સિવાય બીજા કોઇએ વીર્ય ધારણ કર્યું છે, એમ સ્પષ્ટ કહી બતાવે છે. જેમ મોર પોતાનો મુલ્ય પ્રદેશ બતાવીને નૃત્ય કરે છે અને મનમાં એમ જાણે છે કે, હું બહુ સારો

નાયું છું; પણ એમ જાણતો નથી કે, લોકો મહાર્ ગુદસ્થળ જુએ છે, તેજ પ્રમાણે ખળપુરૂષ પણ “ સભામાં મેં અમુક મોટા મનુષ્યને નઠારાં વચન કહ્યાં, એમ કહીને પોતાની પ્રશંસા કરે છે પણ એવડે મહારા દોષને હુંજ, ઉધાડા કંઈ છું, એમ લાજતો નથી. જે પુરૂષને જગતમાં કાંઈ પણ અવાચ્ય નથી એટલે નહિ બોલવા જેવું નથી અથવા જે પુરૂષને જગતમાં કાંઈ પણ નહિ કરવા જેવું નથી, તે પુરૂષ સાથે પવિત્ર અને ઉત્તમ કર્મ કરનારા મનુષ્યે, બોલવું પણ નહિ. જે પુરૂષ, પ્રત્યક્ષમાં ગુણનાં વખાણ કરતો હોય, પણ પરોક્ષમાં (પછવાડે) નિંદા કરતો હોય, તે માણસને દૂતરા જેવો જાણવો. તેના આ લોક તથા પરલોક બન્ને નાશ થાય છે. તેવો પુરૂષ એક સો માણસને દાન આપતો હોય અથવા તેજ પ્રમાણે હોમ કરતો હોય, પણ એક ક્ષણમાં તેનાં બધાં સત્કર્મનો નાશ થાય છે. માટે ડાહ્યા પુરૂષે, તેવા પાપજીવિવાળા અને સાધુ પુરૂષોએ ત્યાગ કરવા યોગ્ય પુરૂષનો, દૂતરાના માંસની પેડે, તત્કાળ ત્યાગ કરવો ઘટે છે. જેમ સાપ પોતાની ફેણ ઉંચી કરીને તેમાં રહેલું જોર બતાવે છે, તેમ મોટા પુરૂષના અપવાદ બોલનારો દુરાત્મા પુરૂષ પોતાના વર્ણસંકરપણાના દોષને પ્રકટ કરે છે. જે પુરૂષ, નિંદારૂપ કાર્ય કરનાર મનુષ્યને સુધારવાને કે, શીખામણ દેવાને યત્ન કરે છે તે મૂર્ખ પુરૂષ, જેમ રાખોડીના ઢગલામાં ગધેડો આબોટે છે તેમ દુઃખમાં પડે છે.) નિંદા કરનાર પુરૂષને મનુષ્યરૂપી ક્રોધી દૂતરાના સમાન જાણવો. જે મનુષ્ય, નિરંતર દૂષણ આપવામાંજ આસક્ત થયેલો છે; તે મનુષ્યને ગાંડા હાથીની પેડે ચીસો પાડતા તથા અત્યંત રોદ્ર અને ફાડી ખાનાર દૂતરાના જેવો જાણીને, તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ. ૯ બાયલા પુરૂષોએ, જે માર્ગ આચર્યો છે, તે માર્ગનું સેવન કરનાર, મનને વશમાં ન રાખી શકનાર, વિનયથી વેગળા રહેનારા, પાપી, જેણે સર્વની સાથે શત્રુતા કરવાનુંજ વ્રત ધારણ કર્યું છે એવા, નિરંતર લોકોની પડતી દશા ઈચ્છનારા અને પાપજીવિવાળા તે પુરૂષને ધિક્કાર છે. ૧૦ તેવો પુરૂષ, જ્યારે ત્હારી સામે આવીને ત્હારી નિંદા કરે ત્યારે, તેને સાંભળીને તું દીલગીર થઇશ નહિ; કેમ કે, જે સ્થિરજીવિવાળા પુરૂષ છે તેઓ, ઉત્તમ પુરૂષનો નીચ પુરૂષની સાથે સમાગમ થતો જોઈને, તેને પસંદ કરતા નથી. ૧૧ કારણ કે, ક્રોધ પામેલા તે પાપીની સાથે સંભાષણ વગેરે પ્રસંગ પાડવાથી પણ શું નહિ કરે ? તે કહી શકાતું નથી. તે, ક્રોધ પામીને હાથના પાંચાવડે તમારો મારે, ધૂળની પોશ બરીને નાંખે, છાલાં ફેંકે અથવા ફાંતીયાં કરીને ખીચરાવે: આ સર્વ મૂઠ અને ક્રોધ પામેલા દુષ્ટ પુરૂષમાં સ્વાભાવિકજ છે. ૧૨ જે પુરૂષ, દુરાત્મા દુર્જન પુરૂષ સભામાં કરેલી પોતાની નિંદાને સહન કરે છે તથા આ દર્શાતનું નિરંતર પકન કરે છે, તેને વાણી સંબંધી કાંઈ અપ્રિય પ્રાપ્ત થતું નથી. ” ૧૩

વિગર્હણાં પરમદુરાત્મના કૃતાં સહેત યઃ સંસદિ દુર્જનાશ્નરઃ ॥

પટેદિદં ચાપિ નિદર્શનં સદા ન વાઙ્મયં સ લભતિ કિંચિદપ્રિયમ્ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि टिट्ठिमकं नाम
गुर्जरभाषायां सतोपरि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

અધ્યાય ૧૧૫ મો-રાજ્યમાં સહાયની આવશ્યકતા.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ પિતામહ મહાપ્રાજ્ઞ સંશયો મે મહાનયઃ ।

સંછેત્તવ્યસ્થયા રાજન્ ભવાન્ કુલકરો હિ નઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે પિતામહ ! હે મોટી શુદ્ધિવાળા ! હે રાજન્ ! મને આ મોટો સંશય ઉત્પન્ન થયો છે તે તમારે દૂર કરવો જોઈએ; કેમ કે, તમે અમારા કુળના ધારણ કરનારા છો. ૧ હે તાત ! તમે દુરાત્મા અને દુરાચરણી પુરૂષોના વાક્યનો સંચાર કર્યો, એટલા માટે હું, તમને વિદ્યાપના કરું છું કે, રાજ્યથી ત્રાસ પામેલાને જે હિતકર હોય, વર્તમાનકાળમાં તથા ભવિષ્યકાળમાં કુળના સુખનો ઉદય કરનાર અને કુશળતા તથા વૃદ્ધિ કરનાર હોય, પુત્ર અને પૌત્ર આદિને સુખકર હોય, દેશની આબાદી કરનાર હોય તથા અન્નપાન અને શરીરને પણ હિતકર હોય, તે મને કહો. ૨-૪ જે રાજનો રાજ્યગાદીપર અભિષેક કર્યો હોય, દેશમાં રહેનારો હોય, મિત્રથી વિંટાયેલો હોય; તથા સુદૃઢથી યુક્ત હોય, તેવો રાજ પોતાની પ્રજાને શી રીતે રાજન કરી શકે. ૫ જે રાજ, ઇન્દ્રિયોને કબ્જામાં ન રાખી શકતો હોય તથા સ્નેહ ને પ્રીતિના બળથી પોતાના ઉપર પોતાની સ્વાધીનતા ઊઠી ગયેલી હોય તથા તેથી અસત્ પુરૂષો સાથે પ્રીતિ કરનારો હોય, તેના જે ચાકર સેવકો વગેરે તેના કુળમાં રહેતા હોય છે તે સર્વ ગણુરહિત થઈ જાય છે તથા સેવકોના બળવડે પ્રાપ્ત થયેલા ધનાદિ ફળથી તે યુક્ત થતા નથી, અર્થાત્ તેને ધનાદિ મળતું નથી. ૬, ૭ હે રાજન્ ! તમે, શુદ્ધિમાં જૃહરૂપિત સમાન છો માટે જાણવાને અત્યંત કઠિન એવા આ રાજ્યધર્મ સંબંધી મહારા સંશયનું નિવારણ કરો ! તમારે તે મને કહેવું યોગ્ય છે. ૮ હે પુરૂષમાં બ્યાધ જેવા પિતામહ ! તમે અમારા કુળના હિતમાં સદા પ્રીતિવાળા છો તેથી તમે અમારું હિત કહેનારા છો તથા મોટી શુદ્ધિવાળા વિદુર અમારા હિતચિંતક છે કે, જે નિરંતર અમને હિતનું કથન કરે છે. ૯ હું તમારી પાસેથી રાજ્યના હિતનો ઉદય કરનાર તથા કુળનું હિત કરનાર વચન સાંભળીને અને તે નિર્વિકાર અમૃતથી તૃપ્ત થઈને સુખેથી શયન કરીશ. ૧૦ રાજની પાસે રહેનારા સેવકો કેવા જોઈએ ? તથા કયા ગુણવડે યુક્ત જોઈએ ? તેમજ કેવા કુળવાળા અને કેવા પ્રકારના પુરૂષોસહિત ચઢાઈ કરવા નિકળવું ધટે છે. ૧૧ સેવક વિનાનો એકલો રાજ રાજ્યનું રક્ષણ કરી શકતો નથી, એટલા માટે રાજ્યમાં સર્વ કોઈ કુળવાન પુરૂષોની અપેક્ષા કરે છે. ” ૧૨ બીજમ કહે છે:—“ હે તાત ! હે ભારત ! એક પુરૂષથી આખું રાજ્ય ચલાવવું બનતું નથી તથા સહાય વિનાના પુરૂષને કોઈ પણ અર્થ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! (રાજનો) રાજ્ય અથવા અર્થ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અને પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ સદા રક્ષણ કરવાને માટે જે રાજના સર્વ સેવકજન જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમાં પ્રવીણ હોય છે તથા હિત ઇચ્છનાર, કુળવાન અને સ્નેહવાળા હોય છે, તે રાજ રાજ્યનું ફળ ભોગવી શકે છે. ૧૩-૧૪ જે રાજના મંત્રીઓ, સત્કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, લાયક વગેરેથી ભેદ ન પામે એવા, સાથે રહેનારા રાજને શુદ્ધિ આપનારા, સંબંધના જ્ઞાનમાં પ્રવીણ, દીર્ઘદર્શી એટલે પાણી પહેલી પાળ બધિનારા, સમયને ઓળખી તે પ્રમાણે વર્તનારા અને જે વાત થઈ ગઈ હોય તેનો શોક નહિ કરનારા હોય છે, તે રાજ રાજ્યનું ફળ ભોગવે છે. ૧૫-૧૬ જેના સહાયકો સુખમાં અને દુઃખમાં

સમાન રહે છે, સંજનું પ્રિય કરનાર હોય છે, અર્થ રૂઠા પ્રાપ્ત કરવે ? તેનું ચિંતન કરનાર હોય છે, તથા સત્યવાદી હોય છે, તે રાજા રાજ્યનું ફળ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૧૭ જે રાજાને દેશ, સંજધાનીની નજીકમાં હોય છે અને પીડા યુક્ત હોતો નથી તથા જે, ઉત્તમ આચરણવાળો તથા સન્માર્ગનું આલંબન કરનારો હોય છે, તે રાજા રાજ્યનું ફળ ભોજવે છે. ૧૮ જે રાજાને કાશ (દ્રવ્યનો ખજાનો), કાશની વૃદ્ધિ કરનારા પુરૂષોથી તથા વિશ્વાસુ અને સંતુષ્ટ પુરૂષોથી નિરંતર ભરાતો જાય છે, તે રાજા ઉત્તમ સુખ પામે છે. ૧૯ જે રાજાના કાશરતું પ્રમાણિક, લાંચ ન લેનારા, વિશ્વાસુ, સંશય કરવામાં તત્પર, સત્પાત્ર (લાયકાવાળો) અને લોભરહિત પુરૂષો રક્ષણ કરતા હોય છે, તે રાજાને ભંડાર વૃદ્ધિ પામે છે. ૨૦ જે રાજાના નગરમાં કૃત્ય કરનારને તેનાં કૃત્યનું ફળ ખસબર મળે છે તથા સંખ-લિખિતના જેવો વ્યવહાર ચાલે છે, તે રાજાને પોતાના ધર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧ સંજધર્મને જાણનારો જે રાજા, યોગ્ય મનુષ્યની પરીક્ષા કરીને તેનો સંગ્રહ કરે છે તથા સંધિ-વિગ્રહોદિ પશુવર્ગનું રક્ષણ કરે છે, તે રાજા ધર્મનું ફળ ભોગવે છે. ” ૨૨

સંગૃહીતમનુષ્ય યો રાજા રાજધર્મવિત્ ।

ષટ્ચર્ગ પ્રતિગૃહ્ણાતિ સ ધર્મફલમ્નુતે ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
शतोपरि पंचदशोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

અધ્યાય ૧૧૬ એ-એક ધ્યાન અને ઋષિની કથા. ભાગ ૧ લો.

भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।

निदर्शनं परं लोके सज्जनाचारिते सदा ॥ १ ॥

भीષ્મ કહે છે:-“ આ વિષે પણ પુરાતન ઇતિહાસનું દર્શાવ આપવામાં આવે છે. એટલે ઉત્તમ, અધમ અને મધ્યમ સ્થાનમાં અનુક્રમે ઉત્તમ, અધમ અને મધ્યમ પુરૂષોની જ યોજના કરવી, પણ ઉચ્ચ સ્થાનમાં નીચ પુરૂષની યોજના કરવી નહિ, એ વિષે (લોકમાં) પરમ દર્શાવે છે ઇતિહાસનું ઉદાહરણ અપાય છે. ૧ ઉત્તમ ઋષિઓએ જન્મદમિના પુત્ર પરશુરામને જે વાત કહી હતી તે મેં, તપોવનમાં સાંભળી હતી તેજ તને કહું છું. ૨ કોઈ એક મોટા વનમાં કે, જ્યાં મનુષ્ય-પ્રાણીનો નિવાસ હતો નહિ ત્યાં એક ઋષિ રહેતા હતા. તે મૂળ અને ફળનો આહાર કરીને જીવતા હતા. ૩ તે ઋષિ નિયમમાં રહેનાર, ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનાર, દીક્ષાધારી, મન ઉપર કબજો રાખનાર, શાંત, સ્વાધ્યાયનું પઠન કરનાર, પવિત્ર, ઉપવાસવડે શુદ્ધ થયેલા અને નિરંતર સત્વ વૃત્તિમાં રહેનારા હતા. ૪ જ્યારે તે પોતાના સ્થાનમાં બેસતા ત્યારે તે જીદિમાન ઋષિનો સદ્ભાવ જોઈને વનમાં ફરનારાં સર્વ પ્રાણીઓ તેમની પાસે આવીને બેસતાં હતાં. ૫ સિંહ અને વાઘના સમૂહ કે, જેઓ ધણી દૂર હોય છે તે, મહોન્મત મોટા હાથીઓ, દીપડા, ગેંડા, રીંછ અને બીજાં પણ ભયાનક દેખાવવાળાં પ્રાણીઓ તેમની પાસે આવીને બેસતાં હતાં. ૬ કુશળ પ્રમ પૂછનારા અને શિષ્યની પેઠે દાસરૂપ થઈને તેમનું પ્રિય કરનારા તે સર્વ અસંખ્યક પ્રાણીઓ,

ઋષિને કુશળ સમાચાર પૂછીને, બ્યાંથી આવતા હતા ત્યાં, પાછા જતા હતા. ૭ પશુ તેમાં એક પશુ ગામવાસી (કૂતરો) હતો. તે પેલા મહામુનિનો ત્યાગ કરતો નહતો. ૮ તે ભક્તિમાન, પ્રીતિવાળો, નિરંતર ઉપવાસ કરીને નિર્જળ થયેલો. ફળ, મૂળ અને ઉદ્ધનો આહાર કરીને રહેનારો, અલે શિષ્ટતા જેવા લક્ષણવાળો હતો. ૯ મોટી બુદ્ધિવાળા ઋષિ, બ્યાં ખેસતા હતા ત્યાં તેમના ચરણ આવળ તે, ખેસી રહેતો અને મનુષ્યની પેઠે, મનમાં પ્રીતિ રાખીને અત્યંત સ્નેહવડે બંધાયેલો હતો. ૧૦ પછી એક વખત, એક મોટા બળવાન દીપડો કે, જે રૂધિરનું ભોજન કરનારો, સ્વાર્થમાંજ અત્યંત સંતુષ્ટ, યમરાજના જેવો ભયંકર, કાળના જેવો કૂર, જીભવડે પોતાનાં ગલોફાંને ચાટતો, તરફો થયેલો, પૂછું પછાડતો, બૂખ્યો થયેલો, પોતાના મુખને ફાડતો અને પેલા કૂતરાના માંસને ખાવાની ઈચ્છા કરતો ત્યાં આવ્યો. ૧૧-૧૨ હે રાજન્ ! હે પૃથ્વીપતે ! તે કૂર દીપડાને આવતો જોઈને, બચવાને ઈચ્છતા તે કૂતરાએ, મુનિને જે કહ્યું તે તું સાંભળ. ! ૧૩ “ હે ભગવાન ! આ દીપડો, કૂતરાનો શત્રુ છે તે મને હણવાને ઈચ્છે છે. હે મહામુને ! તમારી કૃપાથી મને એના થકી ભય થવું ન જોઈએ. હે મહાબાહો ! એનાથી મને ભય ન થાય તેમ કરો. તમે સર્વજ્ઞ છો એમાં સંશય નથી. ” ૧૪ (ત્યારે ચિત્તને જાણનારા મુનિ, સર્વ પ્રાણીઓની વાણીનો અર્થ જાણતા હતા તથા ઐશ્વર્યવડે યુક્ત હતા, તેથી તે કૂતરાના ભયનું કારણ જાણીને બોલ્યા) મુનિ કહે છે:-“ હે પુત્ર ! તારે એ દીપડાથી ભય પામવું નહિ તથા મૃત્યુથી પણ કોઈ પ્રકારે ભય પામવું નહિ. હવે તું પશુ પોતાનું રૂપ તજીને દીપડારૂપે થયો છે. ” ૧૫ પછી મુનિએ, તે કૂતરાને સુવર્ણના સરખી આકૃતિવાળો, વિચિત્ર અંગવાળો અને ચળકતી દાદોવાળો દીપડો બનાવી દીધો. ત્યારે તો તે નિર્ભય થઈને વનમાં રહેવા લાગ્યો. ૧૬ પછી તે દીપડો, પોતાની સામે તેને પોતાના સરખો જોઈને, તેની સાથે વિરોધ ન કરતાં, એક ક્ષણમાં ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ૧૭ પછી કોઈ સમયે મહા કૂર, કુધાથી યુક્ત, મોઢું ફાડતો, ગલોફાં ચાટતો અને રૂધિર પીવાની પ્રીતિવાળો મોટો વાઘ, તે દીપડા પાસે આવ્યો. ૧૮ એટલે તે દીપડો (કૂતરાનો બનેલો દીપડો), કુધાથકી આવિષ્ટ, વનમાં ફરનારા અને મોટી દાદોવાળા તે વાઘને જોઈને પોતાના જીવિતના રક્ષણને અર્થે ઋષિને શરણે ગયો. ૧૯ ઋષિએ, તે સમયે નિરંતરના સહવાસથી તેના ઉપર પરમ સ્નેહ આવણીને દીપડાનો વાઘ બનાવ્યો એટલે તે, તેના શત્રુઓથી વિશેષ બળવાન થયો. ૨૦ હે રાજન્ ! તેને વાઘ થયેલો જોઈને, પેલા વાઘે તેને હણ્યો નહિ અને તે કૂતરો, પશુ વાઘનું રૂપ પામીને બળવાન તથા માંસભક્ષક થયો. પછી મૂળ, ફળ વગેરે પ્રથમ જે ખાતો હતો, તેના ઉપર તે ઈચ્છા કરવા લાગ્યો નહિ. ૨૧ (અને મૃગપતિની પેઠે, નિરંતર વનપશુની ઈચ્છા કરવા લાગ્યો. હે મહારાજ ! તે સમયે આ પ્રકારે તે વાઘ થયો) ”

यथा मृगपतिर्मित्यं प्रकांसति वृत्तौकसः ।

तथैव स महाराज व्याघ्रः समभवत्तदा ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्वषिसंवादे
मूर्जेरभाषायां शतौपरि षोडशोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

અધ્યાય ૧૧૭ મો—એક ધ્યાન અને ઋષિની કથા. ભાગ ૨ જો.

મીઘ્ય ઉવાચ ॥ વ્યાઘ્રઘોટજમૂલસ્થઃ સ્વસ્થસ્તુતો હૈતૈર્મૃગઃ ॥

નાગઘાગાત્તદ્દેશં મત્તો મેઘ ઇવોત્થિતઃ ॥ ૧ ॥

બીજા કહે છે:—“ પછી તે વાઘ થયેલો કૂતરો, હણેલા મૃગવડે તમ થઈને ઋષિની ઝુંપડી પાસે સ્વસ્થપણે પડી રહેવા લાગ્યો. એવામાં એક મદોન્મત હાથી, જાણે મેઘ ચઢી આવ્યો હોય તેવો તે સ્થળમાં આવ્યો. ૧ તેના ગંડસ્થળમાંથી મદ ઝરતો હતો તે, બહુ ઉંચો હતો તથા પદ્મવાળો, વિશાળ કુંભસ્થળવાળો, મોટા દંતુશળવાળો, મોટા દેહવાળો અને મેઘના સરખી ગંભીર ગર્જના કરનારો હતો. ૨ એવા મદોન્મત અને બળ વડે ગર્વિષ્ટ હાથીને જોઈને, તેના ભયથી પેલો વાઘ, તે ઋષિને શરણે ગયો. ૩ ત્યારે તે ઉત્તમ ઋષિએ, પેલા વાઘને હાથી બનાવ્યો. તેને મોટા મેઘ સરખી કાયાવાળો જોઈને, આવેલો હાથી ભય પામીને ચાલતો થયો. ૪ પછી આ હાથી (કૂતરાનો બનેલો હાથી), આનંદ પામીને કમળ વનમાં તથા શક્ત્રીના વનમાં કમળના કેસરથી અલંકૃત થઈને ફરવા લાગ્યો. ૫ કોઈ વખતે તે, હાથીઓની સન્મુખ ભ્રમણ કરતો હતો અને એવી રીતે ફરતાં ફરતાં, તેણે ઋષિના આશ્રમની સમીપમાં બહુ રાત્રીઓ કાઢી. ૬ એવામાં એક વખતે કેસરના સરખા રાતા રંગવાળો, ગિરિની ગુફામાં ઉત્પન્ન થયેલો હાર્યાના કુળનું નિકંદન કરનારો અને ભયાનક એવો કેસરીસિંહ તે જગ્યાએ આવ્યો. ૭ તે સિંહને આવતો જોઈ તેના ભયથી પીડાયેલો તે હાથી, ધ્રુજવા લાગ્યો અને ઋષિને શરણે ગયો. ૮ ત્યારે મુનિએ, તે હાથીને સિંહ બનાવ્યો. એટલે પોતાની જાતિના સંબંધથી આવેલા સિંહને તેણે હણ્યો નહિ. ૯ પેલા હાથીને સિંહ થયેલો જોઈને, વનમાંથી આવેલો સિંહ ભય પામી ચાલતો થયો અને આ ઋષિએ બનાવેલો સિંહ, તે મહા વનમાં ઋષિના આશ્રમમાં નિવાસ કરીને રહ્યો. તેના ભયથી તપોવનની પાસે જીવતરની આકાંક્ષા રાખનારાં બીજાં પ્રાણીઓ પછી દેખાવા લાગ્યાં નહિ. ૧૦ હવે કોઈ વખત કાળ બળથી સર્વ પ્રાણીનો નાશ કરનાર, બળવાન, રૂધિરનો આહાર કરનાર, વિવિધ પ્રકારનાં પ્રાણીઓને ભય આપનાર, આઠ પગવાળો, ઉંચાં નેત્રવાળો અને વનમાં ફરનાર, શરભ (એ નામનો પ્રાણી) ત્યાં આવ્યો અને તે, પેલા સિંહને મારવાના અર્થે મુનિના આશ્રમ તરફ ચાલ્યો. ૧૧, ૧૨ હે શત્રુને દમન કરનાર રાજા ! શરભને જોઈને મુનિએ, પોતાના સિંહને પણ મહા બળવાન શરભ બનાવ્યો. તે વખતે મુનિના અલંકૃત ઉગ્ર અને બળવાન શરભને જોઈને વનમાંથી આવેલો શરભ, ભય પામીને તપોવનમાંથી ઉતાવળે નાસી ગયો. ૧૩, ૧૪ એ પ્રમાણે તે કૂતરાને મુનિએ શરભના સ્થાનમાં આણી મૂક્યો. પછી તે શરભ, મુનિની પાસે નિવાસ કરીને સુખ પામવા લાગ્યો. ૧૫ હે રાજા ! પછી તે શરભથી ત્રાસ પામીને સર્વ પશુઓ જીવ અચાવવાની આશાથી ચારે બાજુ નાસી ગયાં. ૧૬ શરભ પણ અતિશય આનંદ પામીને નિરંતર પ્રાણીઓનો વધ કરવામાં પ્રીતિવાળો થતો ગયો અને પછી તેણે માંસ લક્ષણ કે, ફળ મૂળ ખાવાની ઇચ્છા કરી નહિ. ૧૭ પણ રૂધિર પીવાની બળવાન ઇચ્છાથી યુક્ત થઈને કૂતરાની ચોંતિથી ઉત્પન્ન થયેલો તે કૂતરી શરભ, મુનિને હણવાને તૈયાર થયો. ૧૮ પછી તે મોટા મુનિએ પોતાની તપરૂપ શક્તિવડે અને જ્ઞાનચક્ષુવડે તેના મનનો મનસુઓ જાણીને તે

કૂતરાને કહ્યું કે:—“ હે કૂતરા ! મેં તને કૂતરાની જાતમાંથી દીપડો બનાવ્યો; દીપડાનો વાધ બનાવ્યો; વાધનો મદઝર હાથી બનાવ્યો; હાથીનો સિંહ બનાવ્યો, ૧૬,૨૦ સિંહ થયા પછી બળ પામીને પુનઃ પશુ તું શરભ થયો. એ પ્રમાણે સ્નેહથી યુક્ત થઈને મેં તને એક એક કરતાં ચઢતી પદવી આપી, પશુ તું, તે તે કુળમાં ઉત્પન્ન થએલો નથી, પશુ નીચ એવા કૂતરાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે; એટલા માટે પાપરહિત મને તું મારી ખાવાને ઇચ્છે છે, તેથી પોતાની જાતિને પામીને તું કૂતરોજ થશે. ” ૨૧,૨૨ પછી મુનિજનનો દ્વેષ કરનાર, દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો અને પ્રકૃતિને અનુસરનાર તે મૂર્ખ, શરભ, ઋષિથી શાપ પામીને પુનઃ પોતાના અસહ રૂપને (કૂતરાપણાને) પામ્યો. ” ૨૩

તતો મુનિજનદ્રેષ્ટા દુષ્ટાત્મા પ્રાકૃતોબુધઃ ।

ઋષિણા શરભઃ શત્તસ્તદ્રૂપં પુનરાસવાન્ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषिसंवादे
गुर्जरभाषायां शतोपरि सप्तदशोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

અધ્યાય ૧૧૮ મો-પ્રધાન વગેરેના ગુણોનું વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ स श्वा प्रकृतिमापन्नः परं दैन्यमुपागतः ।

ઋષિણા હુંક્રુતઃ પાપસ્તપોવનહિષ્ક્રુતઃ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે:—“ પછી કૂતરાની પ્રકૃતિને પામેલા અને પરમ દીનતાને પ્રાપ્ત થયેલા તે કૂતરાને હોંકારો કરીને, ઋષિએ તપોવનમાંથી બહાર કાઢી મૂક્યો. ૧ એ પ્રમાણે જ બુદ્ધિમાન રાજાએ, પવિત્રતા, સરળતા, સ્વભાવ, સત્ય, વિદ્વતા, આચરણ, કુળ, દમ (ઇન્દ્રિય નિગ્રહ કરવાનો ગુણ), દયા, બળ, વીર્ય, સામર્થ્ય, નમ્રતા અને ક્ષમા, એ ગુણોને જોઈને જે સેવક જે સ્થાનમાં યોગ્ય હોય, તે સ્થાનમાં તેનું સ્થાપન કરવું તથા દૂત આદિ મોકલીને તેઓનું રક્ષણ કરવું. ૨,૩ રાજાએ, પરીક્ષા કર્યા સિવાય કોઈને પ્રધાન ઠરાવવો નહિ. કેમ કે, નીચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોથી વિંટાયેલો રાજા, સુખ પામતો નથી. ૪ સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો પ્રાકૃત મનુષ્ય, રાજાએ અપરાધ વિના દંડયો હોય, તથાપિ પોતાના કુળવાનપણાથી તે, પાપ બુદ્ધિ કરતો નથી. ૫ પશુ જે પુરૂષ નીચ કુળનો હોય છે તે પુરૂષ સાધારણ છતાં પશુ સતપુરૂષના આશ્રયવડે દુર્લભ એવા ઐશ્વર્યને પામે છે. પશુ તેની લગાર નિંદા કરવામાં આવે છે એટલામાંજ તે શત્રુતા ધારણ કરે છે. ૬ (હવે રાજાએ, પ્રધાન વગેરે કેવા ગુણુક્રુત (પરીક્ષા કરીને) રાખવા; તે કહે છે.) કુળવાન, શિક્ષણ પામેલો બુદ્ધિમાન, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને જાણવાવાળો, સર્વ શાસ્ત્રના અર્થતત્વને જાણનારો, સહનશીલ, પોતાના દેશમાં જન્મેલો. ૭ કૃતઘ્ન, બળવાન, ક્ષમાવાળો, દમ ગુણુક્રુત, છતેન્દ્રિય, લોભરહિત, મળે તેટલા ઉપર સંતોષ પામનાર, પોતાના સ્વામીનો મિત્ર થવાની ઇચ્છા રાખનાર. ૮ દેશ-કાળને જાણનાર, પ્રાણીમાત્રનું રંજન કરનાર, નિરંતર ઉષ્ણોગ્નશીલ મનવાળો, હિત ઇચ્છનારો, આજીવનરહિત. ૯ ઘટે તેવા આચારવાળો, પોતાના કામમાં નિપુણ, સંધિ-વિગ્રહમાં કુશળ, શત્રુ, મિત્ર અને ઉદાસીન એવા, રાજાના ત્રિવર્ગને જાણનાર, નમ્ર-

રત્ના લોકને અને દેશના લોકને પ્રિય, ૧૦ (* શત્રુના સૈન્યનો નાશ કરનારી બ્રૂહ રમ્ય-
ઓ (કલાયતો) ને જાણનાર, સેનાને ઉત્સાહ પમાડવામાં પ્રવીણ, એકિત અને આકારના
તત્વને જાણનાર, શત્રુ રાજ ઉપર ચઢાઈ કરવા સંબંધી જ્ઞાનમાં પ્રવીણ. ૨૨ હસ્તિ
શિક્ષના તત્વને સારી રીતે સમજનાર, અહંકારથી રહિત, મંહીર બુદ્ધિવાળો, ચતુર, ઝાઝો,
બજવાન, ઘટે તેવું કાર્ય કરનાર. ૨૩ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, શુદ્ધ મનુષ્યોથી વિંદાયલો,
સુંદર મુખાકૃતિવાળો, જેને જોવાથી સુખ ઉપજે એવો, સેનાને લઇ જવામાં ચતુર, નીતિમાં
કુશળ, ગુણની એષ્ટાઓથી યુક્ત, ૨૪ સ્તબ્ધતા વિનાનો, ઝીણી બાળતને સમજનારો,
કામળ અંતઃકરણવાળો, મીઠું બોલનારો, ધીર, શૂર, ધણી દોલતવાળો અને દેશ-કાળને
અનુસરીને કાર્ય કરનારો. ૨૫ જે રાજ એવા ગુણવાળા માણસને પ્રધાનપદ આપે છે અને
તેનું અપમાન કરતો નથી તેનું રાજ્ય, જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રસરે છે તેમ, વિસ્તાર પામે
છે. ૨૬ (હવે રાજ કેવો જોઇએ ? તે કહે છે.) રાજ સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ અને ઉપર
કલા તેવાજ ગુણવાળો, ધર્મિષ્ઠ, પ્રજનું પાલન કરવામાં પ્રીતિવાળો, ધીર ક્ષમાવાળો, પવિત્ર,
તીક્ષ્ણ, સમય આવ્યે પુરૂષને અને કાળને જાણનારો, સેવા કરી જાણે એવો, વિદ્યાસંપન્ન,
શ્રવણ કરવામાં કુશળ (કાનનો કાચો નહિ), લાગભાગ કરવામાં વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળો,
ધારણાયુક્ત, સર્વને ન્યાય આપનાર, ઉદાર, સદા પ્રિય વચન બોલનાર, અપકાર કરનારને
ક્ષમા કરનાર, દાન આપનાર, શ્રદ્ધાવાળો, રમણીય આકૃતિવાળો, દુઃખતને આશ્રય આપ-
નાર, એવા ગુણવાળો રાજ જોઇએ. અમાત્ય પણ તેવાજ જોઇએ. તેમજ રાજના હિતમાં
આસક્ત જોઇએ. ૨૭-૩૦ વળી રાજ, અહંકારરહિત, પરિગ્રહવાળો, પોતાની મરજથી કાર્ય
નહિ કરનારો, પ્રધાનોએ કાર્ષ્ક કાર્ય કર્યું હોય તો, તેઓની યોગ્યતા જાણીને, તેઓપર ઉપ-
કાર કરનારો, પોતાનું સેવન કરનારા મનુષ્યોને પ્રિય, લાયક મનુષ્યોનો સંગ્રહ કરનારો,
સ્તબ્ધતા વિનાનો, નિરંતર પ્રસન્ન મુખવાળો, સદૈવ સેવકજનની અપેક્ષાવાળો, કોધરહિત,
અત્યંત ઉદાર મનવાળો, દંડની યોજના કરનારો, પણ તેને છોડી દેનારો નહિ, ધર્મનાં
કાર્ય કરાવનારો, છૂપા દૂતરૂપ નેત્રવાળો, પ્રજા ઉપર તજવીજ રાખનારો, નિરંતર ધર્મ
અને અર્થમાં કુશળ; એ પ્રમાણે જે પુરૂષ, + સોગુણથી યુક્ત હોય, તે રાજ થઇ શકે
છે. હે નરપતિ ! રાજના યોદ્ધાઓ, પણ ગુણના સમૂહવડે યુક્ત જોઇએ. ૩૧-૩૪ અને
રાજ્યને ધારણ કરવામાં સહાય કરે એવા શાધી કાઢવા; તથા વૃદ્ધિ ધૃત્યનારા રાજ્યો,
તેઓનું અપમાન કરવું નહિ. ૩૫ યુદ્ધ કરવામાં શૂરા, કૃતઞ, યુદ્ધ શાસ્ત્રને જાણનારા, ધર્મ-
શાસ્ત્રને જાણનારા, ધર્મશાસ્ત્રથી યુક્ત, પાયદળથી વિંદાયલા, નિર્ભય, હાથી ઉપર બેસી
જાણનારા, રથ ફેરવવામાં કુશળ, બાણ અને અસ્ત્રના પ્રયોગમાં નિપુણ, એવા ગુણવાળા
યોદ્ધાઓ જેની પાસે હોય, તે રાજની આ પૃથ્વી જાણવી. ૩૬-૩૭ જે રાજ, સર્વનો
સંગ્રહ કરવામાં ઉદ્યોગી ઉદ્યોગશીલ અને મિત્રથી સંપૂર્ણ હોય તેને ઉત્તમ રાજ જાણવો.
૩૮ હે ભારત ! વીર પુરૂષો જેના ઉપર સ્વારી કરે છે એવા હજારો અશ્વયુક્ત સેનાવડે

* ૧૦ આ શ્લોક પણ કૌંસમાં આપેલા શ્લોકોના આંક બીજા કોપીપત્રથી લેવામાં આવ્યા છે
તેથી તે આંક બદલ્યો રાખેલ છે.

સંશોધક

+ કુજવાનપણું વગેરે એકાવન અમાત્યના ગુણ તથા ધર્મિષ્ઠ વગેરે એકતાળીશ રાજના ગુણ-
અને સંધિ-વિગ્રહમાં કુશળ; એ વગેરેથી આંક ગુણ, એ સર્વ મળીને પૂરા સો ગુણ સમજાવા.

તેના સંગ્રહ કરેલા મનુષ્યાવટે સમગ્ર પૃથ્વી છતી રાકાય છે. ” ૩૯)

કષયા જ્ઞાન્નસહજેણ ધીરાદોહેણ ભારત ।

સંયુદ્ધીતમનુષ્યેણ કૃત્સ્ના જેતું વસુંધર ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अमात्यादि-
लक्षणवर्णनं नाम गुर्जरभाषायां शतोपरि अष्टादशोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

અધ્યાય ૧૧૮ મો-સેવકોને યથાધિકાર પદવીમાં બેઠવા.

भीष्म उवाच ॥ एवं शुना समान् भृत्यान् स्वे स्वे स्थाने नराधिपः ।

नियोजयति कृत्येषु स तज्यफलमश्नुते ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે:—“ એ પ્રમાણે પેલા કૃતરાના સરખા (તે દર્શાતને ધ્યાનમાં રાખીને) જે રાજા, સેવકોને પોતપોતાના યોગ્ય સ્થાનમાં તથા યોગ્ય કૃત્યમાં યોજે છે, તે રાજા રાજ્યનું ફળ ભોગવે છે, અર્થાત્ ઉદાહરણમાં કહેલા શ્વાન જેવી વૃત્તિવાળા પુરૂષને તેના સ્થાનથી ઉઠી પદિએ ચઢાવવો ઘટેતો નથી. ૧ કેમ કે, જે તેને ઉંચું સ્થાન આપવામાં આવે તો તે, પોતાના સ્થાનમાં મદોન્મત થઇ પ્રમાદી થઈ જાય છે. ૨ એટલા માટે રાજાએ, પોતાની જાતિના ગુણથી સંપન્ન તથા પોતાના કર્મમાં સ્થિતિવાળા અમાત્ય કરવા; પણ જે, કર્મ કરવાને યોગ્ય નથી તેને તે સ્થાનમાં યોજવો નહિ. ૩ જે રાજા, પોતાના સેવકોને અનુરૂપ કર્મ આપે છે, તે રાજા, સેવકથી થતા ગુણથી યુક્ત થઇને ફળ ભોગવે છે. ૪ શરભને શરભના સ્થાનમાં, સિંહને સિંહના સ્થાનમાં, વાઘને વાઘના સ્થાનમાં અને દીપડાને દીપડાના સ્થાનમાંજ યોજવો. ૫ (પોતાના સેવકોની અનુરૂપ કર્મમાંજ યોજના કરવી, પણ કર્મનું ફળ ઇચ્છનારા તે સેવકોને પ્રતિલોભ એટલે, હલકાને ઉંચા દરજ્જામાં અને ઉંચા દરજ્જાના યોગ્ય પુરૂષને હલકા કામમાં યોજવો નહિ. જે મૂર્ખ રાજા, પ્રમાણનું ઉલ્લંઘન કરીને પોતાના સેવકોની પ્રતિલોભ યોજના કરે છે, તે રાજા પ્રજાને રંજન કરી શકતો નથી. ગુણના સમૂહને ઇચ્છનારા રાજાએ નાદાન, હલકા, અસાન, અજ્ઞ-તદ્રિય અને નીચ કુળના પુરૂષોને મોટા દરજ્જામાં સ્થાપન કરવા નહિ. રાજાની પાસે રહીને તેની પરિચર્યા કરનાર (હજુરના નોકર) સારા આચરણવાળા, સારા કુળમાં જન્મ પામેલા, શર, જ્ઞાની, ઇર્ષ્યા વિનાના, મોટા મનવાળા, પવિત્ર અને ડાહ્યા બેઠાએ. રાજાએ, પોતાના સભ્યમાં (પોતાથી દૂર) જે પુરૂષોની યોજના કરવી ઘટે છે, તે પુરૂષો રાજાની સાથે તાબેદારીથી વર્તનારા, આજ્ઞા પાળવામાં તત્પર, શાંત, ચોખવટવાળા, સ્વભાવમાં સારા તથા જે સ્થાનમાં તેઓની યોજના કરી હોય તે સ્થાનમાં-અસંતોષ માનીને, રાજાની નિંદા નહિ કરનારા બેઠાએ. તે પુરૂષો, રાજાથી દૂર બહાર ફરનારા, જાણે રાજાના બહિષ્કર ગ્રાણી હોય તેવા છે.) રાજાએ, પોતાની બાજુપર સદૈવ સિંહ રાખવે તથા પોતાને અનુચર પણ સિંહજ રાખવો, કેમ કે, પોતે સિંહ ન છતાં પણ જે સિંહની સાથે રહે છે, તે સિંહની જેઠે ફળ પામે છે. તાત્પર્ય કે, રાજાએ પોતાની પાસે શર પુરૂષો રાખવા; તેથી રાજા પોતે ક્ષત્રિય શર નહિ હોય, તોપણ શરના જેવું ફળ પામશે. ૬ પણ જે

સિંહ છતાં, તેની આસપાસ શ્વાનનું મંડળ વીંટાયલું હોય અને પછી તે સિંહ; સિંહના જેવું કર્મ કરીને તેનું ફળ ભોગવવાની આશા કરે, તો શ્વાન મંડળે ઉપાસન કરેલો તે સિંહ, સિંહનું ફળ ભોગવી શકતો નથી. ૭ હે રાજન ! એ પ્રમાણે શર, બુદ્ધિશાળી, બહુ શ્રુત અને કુળવાન પુરુષોને પાસે રાખવાથી આખી પૃથ્વી જીતવી શક્ય છે. ૮ સેવકવાળા રાજ-ઓમાં શ્રેષ્ઠ હે યુધિષ્ઠિર ! રાજઓએ અવિદ્વાન, અસત્યવાદી, અબુદ્ધ અને નિર્ધન સેવકને રાખવો નહિ. ૯ જે સેવકો, સ્વામીનું કાર્ય કરવાને, ધનુષ્યથી છૂટેલા બાણની પેઠે, જાય છે અને કાર્ય કર્યા વિના પાછા આવતા નથી તથા જેઓ પોતાના રાજના હિતમાંજ ઉદ્બુદ્ધ છે; તેઓને બક્ષિસો આપવી ઘટે છે. ૧૦ રાજ્યે, બહુ યત્ન કરીને નિરંતર ભંડારનું રક્ષણ કરવું; કેમકે, રાજ્યોનું મૂળ કાશમાં છે અને કાશજ વૃદ્ધિ કરનારો થાય છે. ૧૧ હે રાજન ! ત્હારા અન્નાદિનો કાઠાર નિરંતર પુષ્કળ ધાન્યથી ભરેલો રાખજે ! તથા તેની સોંપણી સારા પુરુષોને કરજે ! અને તેથી ધન તથા ધાન્યવાળો થજે ! ૧૨ ત્હારા સેવકો, નિરંતર ઉદ્યોગી અને સંગ્રામમાં કુશળ થાઓ ! તેમજ તેઓ, ઘોડાઓ ફેરવવામાં અને તે ઉપર સ્વારી કરવામાં પ્રવીણ થાઓ ! ૧૩ હે કૌરવનંદન ! તું જ્ઞાતિજન અને બંધુજનની તપાસ રાખજે ! મિત્ર અને સંબંધીઓથી વીંટાયલો રહેજે ! તથા પુરવાસી પ્રજાના કાર્યમાં હિતની અપેક્ષા કરનારો થજે !. ૧૪ હે તાત ! પ્રજા ઉપર સ્થિતિવાળી ત્હારી બુદ્ધિ એ પ્રમાણે જોઇએ, એ મેં, તને કહ્યું તથા તે ઉપર શ્વાનનું દૃષ્ટાંત કહ્યું; હવે તું શું સાંભળવાને ઇચ્છે છે ? ” ૧૫

एषा ते नैष्ठिकी बुद्धिः प्रजास्वभिहिता मया ।

शुनो निदर्शनं तात किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शर्विसंवादे
गुर्जरभाषायां शतोपरि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

અધ્યાય ૧૨૦ મો-પ્રજાપાલન કરવાનો પ્રકાર.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ રાજવૃત્તાન્યનેકાનિ ત્વયા પ્રોક્તાનિ ભારત ।

પૂર્વે પૂર્વનિયુક્તાનિ રાજધર્માર્થવેદિમિઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે ભારત ! તમે રાજધર્મના અર્થને જાણનારા પૂર્વજોએ પૂર્વ કાળમાં યોજેલી અનેક રાજનીતિઓ મને કહી. તમે જે રાજનીતિને પૂર્વે જોએલી છે અને સત્પુરુષોએ જેને માન્ય કરેલી છે, તે તમોએ મને વિસ્તારીને કહી. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે હવે સંક્ષેપથી કહો ! કે, જેથી સુખપૂર્વક જાણી શકાય. ” ૧,૨ બીજા કહે છે:—“ હે રાજન ! સર્વ ગ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવું, એ ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ છે; માટે જે રીતે રક્ષણ થાય તેમ હું, તને કહું તે સાંભળ. ૩ ધર્મને જાણનારા રાજ્યે, મોરની પેઠે, વિચિત્ર રૂપ રાખવું. એટલે જેમ મોર અનેક પ્રકારનાં પીંછાં રાખે છે, તેમ રાજ્યે પણ અનેક પ્રકારનો દેખાવ રાખવો જોઈએ. ૪ રાજ્યે તીક્ષ્ણતા, વક્ત્રતા, સત્યતા અને સરળતા રાખવી તથા મધ્ય-સ્થપણે રહીને તેણે, સત્વ ગુણ રાખવો; કેમ કે, એમ કરવાથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫ જે

અર્થમાં જેવી રીતે હિત થાય, તે રીતે પોતાનું રૂપ દેખાડવું; કેમ કે, બહુ રૂપવાળા રાજાને અર્થ સૂક્ષ્મ પણ બગડતો નથી. ૬ જેમ શરદ ઋતુમાં મયૂર બોલતો નથી તેમ (શરદ ઋતુના મયૂરની પેઠે) હરમેશાં મંત્રનું રક્ષણ કરવું. વળી રાજાએ, રાજનીતિના જ્ઞાત્રથી પ્રવીણ બને કામળ ઉચ્ચારથી વાણી બોલવી તથા શોભાયમાન થવું. ૭ (મંત્રબેદ આદિ આપત્તિઓનાં દ્વાર છે, તેમાં સાવધાન રહેવું. જેમ મોટા પર્વતમાં ઢોળાવ હોવાથી વૃષ્ટિથી પડેલું નદીઓનું પાણી જલદી વહી જાય છે, તેમ મંત્ર પણ ત્વરાથી ભેદ પામે છે. માટે તે વિષે વધારે સાવધાન રહેવાની જરૂર છે.) વળી જેમ પર્વતના પોલાણમાં વૃષ્ટિનાં જળ આશ્રય કરીને રહે છે તથા તેમાંથી થોડો થોડો પ્રવાહ બહાર નીકળે છે અને તેથી તે લાંબા સમય સુધી પહેાંચે છે, તેમ રાજાએ પણ પર્વતના જેવા સહનશીલ અને સંચય-શીલ સિદ્ધ બ્રાહ્મણોનો આશ્રય કરવો, કે, જેઓ મંત્રાદિનો સંચય કરે તથા રાજાને સદ્-ભુક્તિ આપે તથા ધનાદિનો નિયમિત જય કરાવે. વળી રાજાએ પોતાનો અર્થ સિદ્ધ કરવાને ધર્મધ્વજની પેઠે, યોગ્ય વખતે દૂરત્વાદિ ચિહ્ન પણ પ્રગટ કરવાં. ૮ નિરંતર ઉચ્ચતદંડવાળા થવું તથા ઘણી સાવધાનીથી આચરણ કરવું. પ્રજાની ઉપજ તથા ખરચ જોઈને રાજાએ, તેઓના ઉપર કરતો બોજો નાંખવો. જેમ તાડનાં મોટાં વૃક્ષ પૃથ્વીમાંથી રસ ખેંચીને ટોચે લાવે છે અને તાડી કાઢનાર નિયમિત રીતે તેને દોહી લે છે, પણ શેરડીની પેઠે તેનું મૂળ-માંથી છેદન કરીને, તેનો રસ લેવાની લાલસા રાખતા નથી, તેમ રાજાએ પણ નિયમિત રીતે પ્રજા પાસેથી દ્રવ્ય લેવું. ૯ રાજાએ પોતાના સમાજમાં નિરંતર શુદ્ધ રહેવું તથા પોતાના અશ્વાદિવડે શત્રુ રાજાનાં ધાન્યાદિનો નાશ કરવો. પક્ષી જેમ પાંખો આવવાથી ઊડવા માંડે છે તેમ પાંખો આવવાથી એટલે પક્ષ પ્રજા થવાથી શત્રુ રાજાની સામે ચડાઇ કરવી તથા પોતાના પક્ષમાં કાંઇ વિકળતા હોય, તેને જોતા રહેવું; અર્થાત્ તેનો સુધારો કરવો. ૧૦ શત્રુ રાજાના દોષ પ્રગટ કરતા રહેવું તથા મૃગયાદિના નિમિત્તથી બહાર ફરવા નીકળીને શત્રુના પક્ષવાળા મનુષ્યને બમાવવા. અરણ્યમાં જેમ પુષ્પ બહાર નીકળીને (ખીલીને) મુસાફરના મનને લોભાવે છે, તેમ રાજાએ, બહાર નીકળીને શત્રુ પક્ષના મનુષ્યોના મનને લોભાવવું. ૧૧ પર્વતના સરખા ઉંચા વધેલા તથા મહત્તા પામેલા શત્રુ રાજાનો નાશ કરવો. શત્રુ રાજાના દુર્ગાધિપતિ સાથે યુદ્ધ મસલત કરવી તથા દેવદર્શનાદિના બહાનેથી ઓચિંતા ત્યાં જઈને, તેના દુર્ગનો નાશ કરવો. ૧૨ વર્ષાઋતુમાં જેમ મયૂર રાત્રિમાં જાનોમાનો નિર્જન અને એકાંત સ્થળમાં બેસી રહે છે, તેમ (મયૂરનો યુજી ધારણ કરીને) રાત્રિમાં રાજાએ અંતઃપુરમાં જ રહેવું. ૧૩ રાજાએ નિરંતર કવચયુક્ત રહેવું તથા પોતાના ભરોસાથીજ પોતાનું રક્ષણ કરવું, ચારા-ઓએ બતાવેલી ભૂમિમાં રહેલા પાશથી પોતાનું રક્ષણ કરવું, અર્થાત્ ધાવ, રસોધ્યા વગેરે કૂટીને વિષાદિનો પ્રયોગ કરે, તેથી નિરંતર રાજાએ તેઓથી સાવધ રહેવું. જે રાજા તેઓથી સાવધ ન રહે તો, તેઓ રાજાને પાશભૂમિ ઉપર લઇ જાય અને તે ફાંસામાં ફસાવીને રાજાનો નાશ કરે. ૧૪ (જેમ શત્રુ રાજાઓ વિષમયા કન્યા કરીને મોકલે અને તે કન્યા સાથે આવેલા પુરુષો એમ કહે કે, આ દ્વીપાંતરમાંથી આણેલી પશ્ચિની કન્યા આપને ભેટ કરીએ છીએ માટે તેને અંગીકાર કરીને એના ઉપર તથા અમારા ઉપર અનુગ્રહ કરવો જોઇએ. પણ) રાજાએ તે ઉપર શંકિત નજરથી જોઈને, પોતાના યુક્ત ચારાઓથી તેની તળવીજ કરીને તથા તેમાંનું કપટ શોધી કાઢીને તેવા ફાંસીઆઓનો તથા કપટગત કરના-

રાઓનો નાશ કરવો. ૧૫ શત્રુ રાજ્યે પોતાનું બળ વિસ્તારીને મોરની પેઠે, જે પીછાં ફેલાવ્યાં હોય તેનો નાશ કરવો; તથા તેના સ્થળમાં પોતાના શસ્ત્ર સામંતોને વસાવવા. મોર, જેમ મરજીમાં આવે ત્યારે પીછાં પ્રસારે છે અને સંકોચે છે, તેમ રાજ્યે, ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાના બળનો વિસ્તાર કરવો અને સંકોચ કરવો. જેમ પતંગ, દીવામાં પડીને નાશ પામે છે, તેમ પોતે ઝંપલાવવું નહિ, પણ શત્રુને પાશમાં પાડીને નાશ પમાડવાનો ધાટ કરવો. ૧૬ એ પ્રમાણે વિચક્ષણુ રાજ્યે, મોરની પેઠે પોતાના રાજ્યનું પાલન કરવું તથા બુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરે એવી રાજનીતિને ધારણ કરવી. ૧૭ રાજ્યે, પોતાની બુદ્ધિવડે આત્મસંયમન કરવું અથવા આ રીતેજ કરવું છે, એવો નિયમ કરવો તથા તેમાં બીજાની બુદ્ધિ લઇને, તે ઉપર તર્ક ચલાવવો તથા શાસ્ત્રની બુદ્ધિથી તેનો નિશ્ચય કરવો, એજ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. ૧૮ સામાદિ ઉપાયવડે શત્રુને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો તથા પોતાની શક્તિનો નિશ્ચય કરવો અને શત્રુને તે બતાવવી. વળી પોતાની બુદ્ધિથી ભૂત-ભવિષ્યનો વિચાર કરીને, જે કરવા યોગ્ય હોય તેમાં પોતાની બુદ્ધિથી યોજના કરવી. ૧૯ જે પુરૂષ, સાંત્વયોગમાં બુદ્ધિવાળો, જ્ઞાતા, કાર્ય અને અકાર્યની યોજના કરી જાણનાર, નિગૂઢ બુદ્ધિ-વાળો તથા ધીર છે, તેને કાંઈ કહેવાપાતું છેજ નહિ. પણ જે બુદ્ધિવાળો તે પુરૂષ બૃહસ્પતિ સરખો હોય, પણ નિર્બુદ્ધિના જેવી વાત કરે તો, જેમ તપાવેલો લોદાનો ગોળા પાણીમાં નાંખવાથી પોતાના અસલ રૂપને પામી જાય છે, તેમ યુક્તિવડે તે પુરૂષ પણ પોતાની અસલ પ્રકૃતિને પામે છે. ૨૦-૨૧ રાજ્યે પોતાનાં અને શત્રુના સંબંધનાં સર્વ કર્મમાં, જે કર્મ જેમ કરવાની શાસ્ત્રથી આજ્ઞા કરી હોય, તે કર્મ તેમ કરવાની આજ્ઞા કરવી. ૨૨ જે પુરૂષ, કોમળ શીળવાળો હોય, જ્ઞાની, શરો અને અર્થના વિધાનને જાણનારો હોય, તેને તથા બીજા પણ જે અધિક બળવાળો હોય, તેઓને રાજ્યે પોતાના કૃત્યમાં યોજવા. ૨૩ પછી રાજ્યે જેવું કે, તે સર્વ પોતપોતાના યોગ્ય કાર્યમાં નિયુક્ત થયેલા છે, ત્યારે તેણે પણ તંત્રી (વીણ) ને અનુસરનારા સ્વરની પેઠે, તે સર્વને અનુસરવું. ૨૪ જે રાજ્ય એમ માને કે, આ તો મ્હારો સેવક છે તથા એવી પ્રીતિવડે ધર્મને વિરોધ ન આવવા દેતાં, સર્વનું પ્રિય કરે તે રાજ્ય પર્વતની પેઠે, સ્થિર થાય છે. ૨૫ જેમ સૂર્ય, સારી કે, નકારી સર્વ વસ્તુઓ ઉપર પોતાનાં વિસ્તારવાળાં કિરણોને ફેલાવે છે, તેમ રાજ્યે પણ પ્રિય અને અપ્રિયને સમાન ગણીને ધર્મનુંજ રક્ષણ કરવું. ૨૬ રાજ્યે, પોતાના સર્વ કાર્યોમાં ધર્મ તથા અર્થનું રક્ષણ કરનારા પુરૂષોનું સ્થાપન કરવું. તે કુળ, પ્રકૃતિ અને દેશના ધર્મને જાણનારા, મીઠું બોલનારા, આયુષ્યના મધ્ય ભાગમાં આવેલા (ઠરેલ ઉમ્મરના), દોષરહિત, હિતમાં યુક્ત, વિફલવતા દોષરહિત, લોભવિનાના, શિક્ષિત, હોંશીયાર અને ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળા જોઈએ. ૨૭,૨૮ રાજ્યે એજ પ્રકારે પોતાના ચારાઓ પાસેથી જાની બાતમીઓ મેળવતાં, ઉઘોગી રહેતાં અને સંતુષ્ટ રહેતાં, કૃત્યોની ઉત્તમ ગતિ જોતા રહેવું. એટલે યોજેલાં કામ બરાબર થાય છે કે, કેમ ? તેની ગુપ્ત તપાસ કરતા રહેવું, પરંતુ તે વિષે એકદમ બળભગાટ કરવો નહિ. ૨૯ જે રાજ્યનો ક્રોધ અને પ્રસન્નતા નિષ્ફળ જતા નથી, જે રાજ્ય રાજકૃત્ય ઉપર પોતેજ દષ્ટિ રાખે છે તથા જે રાજ્યનો બળનો પોતાનાજ વિશ્વાસ ઉપર રાખેલો છે, તેને સમગ્ર વસુંધરા (પૃથ્વી) વસુ (દ્રવ્ય) આપનારી છે. ૩૦ જે રાજ્યનો અનુગ્રહ સ્પષ્ટ છે તથા નિગ્રહ પણ યથાર્થ છે તથા જે રાજ્ય પોતાનું અને

પોતાના દેશનું રક્ષણ કરે છે, તે રાજને રાજધર્મનો જ્ઞાતા જાણવો. ૩૧ જેમ સૂર્ય ઉદય પામી, દરરોજ પોતાનાં કિરણોને લંબાવીને સર્વ પદાર્થોની તજવીજ કરે છે, તેમ રાજાએ, પણ સારી રીતે અનુસરનારા ચારાઓને મોકલીને નિત્ય સર્વ દેશની તજવીજ કરવી તથા પોતે પણ શુદ્ધિવડે આચરણ કરવું. ૩૨ રાજાએ સમય પ્રમાણે પ્રજા પાસેથી ધન ગ્રહણ કરતા જવું, પણ પોતાનું ધનવાનપણું બતાવવું નહિ તથા શુદ્ધિમાન પુરૂષ, જેમ ગાયનું દોહન કરે છે, તેમ નિત્ય નિત્ય પૃથ્વીનું દોહન કરવું. ૩૩ જેમ ભમરો અનુક્રમે ફૂલોમાંથી મધુનો સંચય કરે છે તેમ, રાજાએ પ્રજા પાસેથી દ્રવ્ય લઇને તેનો સંચય કરવો. ૩૪ સંચય કરતાં જે ધન બાકી રહેલું હોય, તેમાંથીજ ધર્મ અને કામભોગના માટે ખર્ચ કરવું; પણ જે રાજા, રાજનીતિને જાણનાર તથા આત્મસંયમી હોય, તેણે સંચય કરેલા કાશમાંથી કાંઈ પણ વાપરવું નહિ. ૩૫ અદ્ય અર્થ હોય, તોપણ તેનો નાશ કરવો નહિ; તથા શત્રુના પક્ષના પુરૂષોનું અપમાન પણ કરવું નહિ. પોતાની શુદ્ધિવડે પોતાને જાણવો તથા શુદ્ધિહીન પુરૂષો ઉપર વિશ્વાસ કરવો નહિ. ૩૬ વૈર્ય, દક્ષતા, સંયમ, શુદ્ધિ, સંતોષ, આત્મા, શરત્વ અને દેશકાળ જાણવામાં સાવધાની, એ આઠ વસ્તુઓ થોડા કે, ઘણા દ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરનારી છે. ૩૭ અભિ અદ્ય હોય, તથાપિ તેમાં થોડું થોડું વૃત્ત નાંખવાથી વૃદ્ધિ પામે છે; બીજ એક હોય, પણ તેને વાવવાથી તેનાં હજારો બીજ થાય છે માટે રાજાએ, પોતાની આવક અને ખર્ચ બહુ ભારે છે, એમ જાણીને અદ્ય વિત્ત હોય, તેની પણ અવગણના કરવી નહિ. ૩૮ શત્રુ બાળક, જીવાન કે વૃદ્ધ હોય, તોપણ અસાવધ પુરૂષનો નાશ કરે છે; પરંતુ સમયને ઓળખનારો પુરૂષ તેનું મૂળ છેદી શકે છે; માટે સમયને ઓળખનારો રાજા સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૩૯ શત્રુ બળવાન કે, દુર્બળ હોય, તો પણ તેથી સાવધન રહેવું; તેની કીર્તિનો નાશ કરવો, તેના ધર્મનો રોધ કરવો, તેના અર્થનો નાશ કરવો અને તેના મોટા વીર્ય (પરાક્રમનો) નાશ કરવો. ૪૦ (ક્ષય અને વૃદ્ધિ, પાલન અને સંચય, એ સર્વ જાણીને ઐશ્વર્યાદિની ઇચ્છાથી કે, વિન્યાદિની ઇચ્છાથી તે બન્ને રાજાએ, કાંતો શુદ્ધિવડે સંધિ કરવી ઘટે છે અથવા પછી વિગ્રહ કરવો ઘટે છે, એટલા માટે રાજાએ, શુદ્ધિમાનપણું તો રાખવુંજ નોંધ્યું. જે શુદ્ધિ બળવાન હોય તો બળવાનનો નાશ કરે છે; શુદ્ધિ બળવાન હોય, તો તેજ શુદ્ધિથી રક્ષિત થયેલું પોતાનું બળ રક્ષણ થવાથી વૃદ્ધિ પામે છે; શત્રુ વૃદ્ધિ પામતો હોય, તો તેને શુદ્ધિવડે નાશ કરી શકાય છે; પ્રથમ શુદ્ધિ ઉપજ્યા પછી, જે જે કાર્ય કરવામાં આવે છે તે તે કાર્ય પ્રશંસનીય થાય છે. જે પુરૂષ, પોતામાં અદ્ય સત્ત્વ છતાં, પણ દોષરહિત અને ધીર હોય તે જે જે કામની ઇચ્છા કરે, તેનાં તે તે કામ પરિપૂર્ણ થાય છે. પરંતુ જે પુરૂષ, અત્યંત લોભી અને ગર્વિષ્ઠ થાય છે, તેને બીલકુલ પણ શ્રેયઃ મળતું નથી. એટલા માટે રાજાએ, રતેહયુક્ત થઈને પ્રવ્રજામાંથી સર્વ પ્રકારે લક્ષ્મીનાં મૂળ પકડવાં. રાજાએ ઘણા કાળ સૂધી એ પ્રમાણે પ્રજાને નીચોવીને અથવા રૂડે પ્રકારે પ્રજા ઉપર પડીને પણ બળવાન થવું. એમ ધન ગ્રહણ કરવામાં એટલે પ્રજાને નીચોવીને ધન લેવામાં તાડ વૃક્ષનું દષ્ટાંત ધ્યાનમાં રાખવું એટલે જેમ શેરડીને નીચોવીને રસ કાઢી લે છે તેમ, પ્રજા પાસેથી લક્ષ્મી લેવી નહિ, પણ જેમ તાડના વૃક્ષમાંથી તાડી દોહી લેવાય છે તેમ લક્ષ્મી લેવી. વિદ્યા, તપ અને પુણ્ય પૈસો, એ સર્વ વ્યવસાયવડે પ્રાપ્ત કરવાને શક્ય છે. એ સર્વ શુદ્ધિના સ્વાધીનમાં છે માટે જે દેહધારીમાં શુદ્ધિ છે, તેનામાં તે

વસે છે. એટલા માટે વ્યવસાય સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. જે સ્થળમાં બુદ્ધિમાન અને સ્વતંત્ર મનુષ્યો વસે છે, જે સ્થળમાં ઈંદ્ર, સરસ્વતી અને વિષ્ણુ વસે છે, તથા જેમાં સર્વ પ્રાણી વસે છે એવો આ દેહ છે. માટે જે ગાહો પુરૂષ હોય, તેણે અનુદ્યોગી થઈ દેહનો નાશ કરવો નહિ. અર્થાત્ મનુષ્યે પોતાનું સઘળું આયુષ્ય ઉદ્યોગમાં ગાળવું ઘટે છે. નિરંતર દ્રવ્ય આપવાવડે લોભીને હજીવો. લોભી માણસ પારકું ધન લેવાથી તૃપ્ત થતો નથી. યજ્ઞાદિ કર્મ અને શુભ તેના ઉપભોગમાં એટલે સુખની વાસનામાં સર્વ કાર્ષ્ણ લોભીજ છે. તેવો પુરૂષ જો અર્થ વિનાનો થાય તો, સુખના લોભથી ધર્મનો અને કામનો ત્યાગ કરે છે; કેમ કે, તેમાં દ્રવ્યનો અર્થ થાય છે. લોભી માણસ પારકાં ધન, ભોગ, પુત્ર, સ્ત્રી અને સમૃદ્ધિ, એ સર્વની ઈચ્છા કરે છે. લોભી માણસમાં સર્વ દોષનો સંભવ છે માટે રાજ્યએ લોભી માણસનો સંગ્રહ કરવો નહિ. હલકા મનુષ્ય હોય તોપણ, તેના તરફ દષ્ટિ કરીને તેને પ્રેરણા કરવી-ઉત્તેજન આપવું તથા ગાહો પુરૂષે શત્રુઓના સર્વ આરંભોનો તથા સર્વ અર્થનો નાશ કરવો. હે યાંડવ ! જે રાજ્ય, બ્રાહ્મણ મંડળમાં તત્વને જાણનારો હોય, મંત્રીઓવડે રક્ષણ કરાયલો હોય, સર્વ લોક જેનો વિશ્વાસ રાખતા હોય અને જે સત્કુળમાં જન્મ પામેલો હોય, તે રાજ્ય પોતાના સામંતોને વશ કરવામાં સમર્થ થાય છે. હે યુધિષ્ઠિર ! બ્રહ્માએ યોજના કરેલા રાજધર્મ મેં તને સંક્ષેપમાં કહ્યા. તેનો તું બુદ્ધિવડે વિચાર કર ! જે રાજ્ય, શત્રુનું અનુસરણ કરીને આ રાજધર્મને હૃદયમાં ધારણ કરે છે તે આખી પૃથ્વીને પામવાને સમર્થ થાય છે. જે રાજ્યનું સુખ અનીતિવડે પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે, દૈવયોગથી પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે અથવા બળાત્કારે પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે; તે વિધિપૂર્વક દેખાય છે તો ખરું ? પણ તેથી રાજ્યને ઉત્તમ ગતિ તથા સર્વોત્તમ રાજ્યસુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. જે રાજ્ય, ઈંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરનારો હોય છે તેના શત્રુઓ કદાપિ ધનવાન હોય, બુદ્ધિવાળા પુરૂષોએ પૂજન કરેલા હોય, ગુણોથી યુક્ત હોય, સંગ્રામમાં પરાક્રમ કરનારા હોય, તોપણ સંધિ-વિગ્રહાદિનો વિચાર કરીને ઉદ્યોગ કરતાં, તે શત્રુઓની સાથે સંધાન કરીને તેનો નાશ કરે છે. અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓના માર્ગથી ઉપાય શોધવા પણ જે ઉપાય શાસ્ત્રસંમત નથી તેમાં રાજ્યએ, બુદ્ધિનો પ્રવેશ કરવો નહિ. જે પુરૂષ નિર્દોષમાં દોષ જોનારો થાય છે તેને ઉત્તમ ધન અને પુષ્કળ યજ્ઞ પ્રાપ્ત થતાં નથી. પ્રીતિ રાખનારા એ મિત્ર હોય અને બનને એકજ કાર્ય સોંપેલું હોય અને તેઓ બનને, તે કાર્યને કરતા હોય, તેમાંથી જે મિત્ર ઘણો ભાર વહન કરે, તેમિત્રજ ખરો સ્નેહી છે, એમ ગાહો પુરૂષે જાણવું. હે રાજ્ય ! મહારા કહેલા એ રાજધર્મોનું તું આચરણ કર ! તથા મનુષ્યોનું રક્ષણ કરવામાં બુદ્ધિને ધારણ કર ! તેથી તું સુખેથી સુકૃતનું ફળ પામીશ, કેમ કે, આ સર્વ લોકનું મૂળ ધર્મ છે.) ”

एतान्मयोक्तांश्चर राजधर्मान्त्रिणां च गुप्तै मतिमादधत्स्व ।

अवाप्स्यसे पुण्यफलं सुखेन सर्वोहि लोको नृप धर्ममूलः ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
शतोपरि विंशतितमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

અધ્યાય ૧૨૧ મો-દંડસ્વરૂપ વર્ણન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ અયં પિતામહેનોક્તો રાજધર્મઃ સનાતનઃ ।

ઈશ્વરશ્ચ મહાદંડો દંડે સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ પિતામહે કહેલો આ રાજધર્મ સનાતન છે તથા તેમાં વર્ણવેલો એ મહાદંડ સમર્થ છે. ૧ (હે મહારાજ ! સર્વ દેવ, ઋષિ, મહાત્મા પિતૃઓ, યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ, વિશેષે કરી સાધ્યદેવો, જગતમાંના સર્વ પ્રાણીઓ, પશુ પક્ષીની યોનિમાં જન્મ પામેલાં પ્રાણીઓ, એ સર્વમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેનાર મોટા તેજવાળો દંડ સર્વોત્તમ છે.) તમે એમજ કહ્યું છે કે, દેવ, અસુર અને મનુષ્ય તથા સચરાચર જગત એ સર્વ દંડમાં જોયું છે. ૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! દંડ કોણ છે ? કેવો છે ? તેનું રૂપ કેવું છે ? તેનું સ્થાન કયું છે ? એ સર્વ હું તત્વથી જાણુવા ઇચ્છું છું. ૩ હે પ્રભો ! તે શાનો બનેલો છે ? તે શી જાતનો છે ? તેની ભૂતિ કેવી છે ? તે કેવી રીતે જાગે છે ? (પ્રવર્તે છે) અને પ્રજામાં શી રીતે ધ્યાન આપે છે ? ૪ પૂર્વાપર સર્વનું પ્રતિપાલન કરતો જે જાગ્રત રહે છે એવો દંડ તે કોણ છે ? પૂર્વે એ દંડને કોણે જાણ્યો ? તથા દંડ સંજ્ઞાને ધારણ કરનાર ઉત્તમ એવા કોણ કોણ છે ? દંડની સંસ્થા કેવી છે ? અને એની ગતિ કેવી કહેવાય છે ? ” ૫ બીજમ કહે છે— “ હે યુધિષ્ઠિર ! દંડ શું છે તથા તેનો વ્યવહાર જેવી રીતે થાય છે. સર્વ કાંઈ જેની સ્વાધીનતામાં રહેલું છે, તે કેવળ દંડ વિષે હું તને કહું છું. ૬ હે રાજા ! ૩૩ પ્રકારે ધર્મનું વ્યાખ્યાન કરવું—પ્રકાશ કરવો તેને વ્યવહાર કહે છે. લોકમાંથી તે વ્યવહારનો લોપ, ધ્યાન આપીને જેવી રીતે વર્તવાથી ન થાય, તે વ્યવહારનું વ્યવહારપણું છે. પૂર્વે મનુષ્યે આરંભથી એ વ્યવહારપણાને કહેલું છે. એનેજ “ દંડ ” કહે છે. જે રાજા, એ દંડને સારી રીતે ચલાવીને તથા પ્રિય અને અપ્રિય બન્નેને સમાન રાખીને પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે, તે રાજાને કેવળ ધર્મજ જાણવો. ૭ હે નરપતે ! બ્રહ્મદેવનું મહા વચન છે કે, જે મેં તને કહ્યું તેજ વચન પૂર્વે મનુષ્યે કહેલું છે. આ વચન પૂર્વે કહેલું છે માટે તેને “ પૂર્વવચન ” કહે છે. અર્થાત્ દંડના પૂર્વે ધર્મ કહેલો છે માટે તેને “ ધર્મ ” એવું નામ આપેલું છે તથા તેમાં વ્યવહારનું નિરૂપણ કરેલું છે માટે તેને “ વ્યવહાર ” એમ કહે છે. અર્થાત્ વ્યવહાર, એ દંડનું ત્રીજું નામ છે. ૮-૯ જે સારી રીતે દંડનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો, ધર્મ, અર્થ અને કામ સિદ્ધ થાય છે અને એ ત્રણે વર્ગ નિરંતર દંડમાંજ રહેલા છે. પરમ દંડ એજ સાક્ષાત્ દૈવ છે અને જાનવલ્લભાન અગ્નિ જેવું દંડનું સ્વરૂપ છે. ૧૦ (એનો વર્ણ કાળા કમળના પત્ર સરખો સ્થામ છે, એને ચાર દાઢો છે, ચાર ભુજ છે, આઠ પગ છે, અનેક નેત્ર છે, શંકુ આકૃતિના કાન છે અને હિલાં રૂપાંટાં છે. તેના મસ્તકપર જટા છે, બે જીભ છે, રાતું મોઢું છે, તેણે મૃગચર્મ ઓઢેલું છે, દંડ દેવતાએ એવું ઉગ્ર અને પ્રયજ્ઞ રૂપ ધારણ કરેલું છે.) તરવાર, ધનુષ્ય, ગદા, શકિત, ત્રિશૂળ, મુદ્ગર, બાણ, મૂશળ, ફરસી, ચક્ર, પાશ; દંડ, ઋષ્ટિ અને તોમર, એ સર્વ અને એ વિના પણ બીજાં જે જે આયુધો જગતમાં છે તે સર્વને દંડ ધારણ કરેલાં છે, સર્વનો આત્મારૂપ તે એવી રીતે ભૂતિમાન બનીને લોકમાં વિચરે છે. ૧૧ દોડતો, કાપતો, પીડા કરતો, કાતરતો, ચીરતો, ઉખેડી નાંખતો, હણતો અને દોડતો તે દંડ લોકમાં ફરે છે. ૧૨ હિંસા કરનાર અસિરૂપ, તીક્ષ્ણ કવચવાળો, ધારણ ન કરી શકાય એવો, જેના ગર્ભમાં લક્ષ્મી રહેલી છે, એટલે જેની

લક્ષ્મી ઉત્પન્ન થાય છે એવો વિજ્ઞાનરૂપ જગતને શાસન કરનાર અને સનાતન વ્યવહારરૂપ દંડ છે. ૧૩ તે દંડ શાસ્ત્રરૂપ, આત્મજ્ઞરૂપ, મંત્રરૂપ, શાસ્ત્રની શિક્ષા આપનારરૂપ અને પૂર્વાનાં વચન કહેનારરૂપ છે. ધર્મનું પાલન કરનાર, અક્ષર, દેવ સત્યમાં ગતિ કરનાર, નિત્ય વસ્તુમાં ગતિ કરનાર અને સર્વથી આગળ જન્મ પામેલો તે દંડ છે. ૧૪ તે અસંગ છે, રૂદ્રનો પુત્ર છે, મનુરૂપ છે, સર્વથી જ્યેષ્ઠ છે અને કલ્યાણ કરનાર છે. એ ઉપરથી અસિ, વિશસન, ધર્મ, તીક્ષ્ણવર્મા, દુરાધર, શ્રીગર્ભ, વિજ્ઞાન, શાસ્ત્ર, વ્યવહાર, સનાતન, શાસ્ત્ર, આત્મજ્ઞ, મંત્ર, ધર્મપાલ, અક્ષર, દેવ, સત્વગ, નિત્યગ, અગ્રજ, અસંગ, રૂદ્રતનય, મનુ, જ્યેષ્ઠ, અને શિવંકર વગેરે દંડનાં નામ પાડેલાં છે. હે યુધિષ્ઠિર ! તે મેં તને કહ્યાં. ૧૫ દંડ એ ભગવાન વિષ્ણુરૂપ છે. તે શાશ્વત તથા મહાન રૂપને ધારણ કરનારો તે મહાપુરૂષ કહેવાય છે. ૧૬ (લક્ષ્મી, વૃત્તિ, સરસ્વતી, દંડનીતિ, જગદ્દાત્રી, એ સર્વ જેમ બ્રહ્માની કન્યાનાં રૂપ છે, તેમ દંડ પણ ધણા દેહવાળો છે. તે દંડનાં રૂપ આ પ્રમાણે છે. એટલે અર્થ અને અનર્થ, સુખ અને દુઃખ, ધર્મ અને અધર્મ, યજ્ઞ અને નિર્બંજતા, ભાગ્ય અને દુર્ભાગ્ય, પુણ્ય અને પાપ, ગુણ અને દુર્ગુણ, કામ અને અકામ, ઋતુ, માસ, રાત્રિ, દિવસ, ક્ષણ, પ્રમાદ અને અપ્રમાદ, હર્ષ અને ક્રોધ, શમ અને દમ, દૈવ અને પુરૂષપ્રયત્ન, મોક્ષ અને અધોગતિ, ભય અને નિર્ભયતા, હિંસા અને અહિંસા, તપ, યજ્ઞ, સંયમ, વિષ, અમૃત, આદિ, મધ્ય, અંત, કૃત્યનો પ્રપંચ, મદ, પ્રમાદ, દર્પ, દંભ, ધૈર્ય, નીતિ અને અનીતિ, શક્તિ અને અશક્તિ, માન અને અક્રંડતા, ઉપજ અને ખરચ, વિનય, ત્યાગ, કાળ અને અકાળ, સત્ય અને અસત્ય; જ્ઞાનવાનપણું શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધા, નપુંસકપણું; વ્યવસાય, લાભ અને હાનિ, જય અને પરાજય, તીક્ષ્ણતા અને કામળતા, મૃત્યુ, આગમ અને નાશ, વિરોધ અને અવિરોધ, કાર્ય અને અકાર્ય, યજ્ઞ અને નિર્બંજતા, અસૂચા અને અનસૂચા, ધર્મ અને અધર્મ, લાજ અને નિર્લજ્જપણું, શરમાળપણું, સંપત્તિ અને વિપત્તિ, તેજસ્વી કર્મ, પાંડિત્ય, વક્તૃત્વશક્તિ, તત્ત્વશુદ્ધિપણું. હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે જગતમાં દંડનાં અનેક રૂપ છે.) જે દંડ હોય નહિ તો લોકો એકએકનો નાશ કરે. હે યુધિષ્ઠિર ! મનુષ્યો દંડના ભયથી એક બીજાનો નાશ કરતા નથી. ૧૭ હે રાજન્ ! દંડવડે રક્ષાએલી પ્રજા દિવસે દિવસે રાજની વૃદ્ધિ કરે છે; માટે દંડ એ સર્વનો શરણુભૂત છે. ૧૮ (હે રાજન્ ! દંડ આ સર્વ લોકની તત્કાળ વ્યવસ્થા કરે છે અને એ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત થયેલો ધર્મરૂપી દંડ આત્મજ્ઞોમાં રહે છે.) જે આત્મજ્ઞો ધર્મયુક્ત છે તે આત્મજ્ઞો દેવયુક્ત થાય છે. યજ્ઞ દેવતાઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને તે યજ્ઞ દેવતાઓને પ્રસન્ન કરે છે. ૧૯ દેવતાઓ પ્રસન્ન થઇને નિરંતર ઇંદ્રને નિવેદન કરે છે અને ઇંદ્ર, આ પ્રજા ઉપર અનુગ્રહ કરીને અન્ન આપે છે. ૨૦ સર્વ પ્રાણી માત્રના પ્રાણ અન્નના આધારે રહેલા છે માટે પ્રજા તે અન્નવડે સ્થિર થાય છે અને પ્રજામાં તે દંડ સર્વદા જગત છે. ૨૧ દંડનું એવું પ્રયોજન છે, તે દંડ ક્ષત્રિયપણાને પામીને નિરંતર પ્રજાનું રક્ષણ કરીને જગે છે. તે અક્ષરરૂપ (અવિનાશી) અને નિરંતર સાવધાન છે. ૨૨ ઇન્દ્રિય, પુરૂષ, પ્રાણ, સત્વ, વિત્ત, પ્રજાપતિ, ભૂતાત્મા અને જીવ, એવાં આઠ નામ દંડનાં છે. ઇન્દ્રિયે, ક્ષત્રિયને દંડ આપેલો છે તથા તેમાં ઐશ્વર્ય ધારણ (રાખેલું) કરેલું છે અને તેથી તે યજ્ઞથી યુક્ત તથા નિરંતર પાંચ પ્રકારના સ્વરૂપવાળો છે. ૨૪ (હે યુધિષ્ઠિર ! કુળ, ઘણું ધન, અમાત્ય, શુદ્ધિ અને યજ્ઞ

તથા તેજ, ઓજ, સહ, આખ્યાન, દેહ, ઇન્દ્રિય, શુદ્ધિ અને સામર્થ્ય એ વિના વક્ષ્યમાણ આઠ સાધનવડે રાજ, શત્રુના બળનો નાશ કરે છે. હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ, નાવ, વિદિ, દેશિક અને આવિક, એ અષ્ટાંગ બળ કહેવાય છે અથવા એ આઠથી યુક્ત એવા રથી, હાથી ઉપર બેસનારા, સ્વાર, પાયદળ, મંત્રીઓ, વૈદ્ય, લિક્ષુક, આચાર્ય, મુદ્ગર્ત આપનાર બેશી; દૈવચિંતક બેશી, કાશ, મિત્ર, ધાન્ય, સર્વ સાહિત્ય, સાત પ્રકૃતિ, આઠ અંગ, એ જેનું શરીર છે એવા રાજ્યનું દંડ એજ અંગ છે. દંડ એજ ઉત્પતિસ્થાન છે.) ધર્મિરે, પ્રયત્નવડે પ્રબળ રક્ષણ થવાને માટે સમાન રૂપવાળો દંડ ક્ષત્રિયને આપ્યો છે, આ સકળ વિશ્વ દંડના આધીન છે. ૨૫ જે પ્રમાણે રાજ્યએ ધર્મ પ્રત્યક્ષ પૂજવા યોગ્ય છે તેનું બીજું કાંઈ વિશેષ પૂજવા યોગ્ય રાજ્યને નથી. ધર્મિરે લોકનું રક્ષણ કરવાના અર્થે અને ધર્મનું સ્થાપન કરવાના અર્થે. ૨૬ (બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા છે; માટે રાજ્યએ, તેઓને પૂજવા યોગ્ય છે. બે મનુષ્ય વિવાદ કરતા હોય તેને વાદી-પ્રતિવાદી કહે છે. બંનેમાંથી એકનો જ્ય અને બીજનો પરાજય થાય છે. તેથી વ્યવહાર ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે વિવાદ કરનારાઓના વિશ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલો વ્યવહાર છે. તેથી વાદી-પ્રતિવાદીના વિશ્વાસરૂપ એ વ્યવહાર વેદોક્ત છે અને તેથી તેને “ વેદપ્રત્યય ” કહે છે. હે નરબાહ ! તેમાંનો એક વ્યવહાર કુળાચારથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને બીજો શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. એનો અર્થ એવો છે કે, પરસ્ત્રીગમનાદિ દોષ કરીને સભાસદોની પાસે જવાથી દોષની શુદ્ધિના અર્થે તેઓ, જે પ્રાયશ્ચિત આપે છે તે વેદોક્ત વ્યવહાર છે તથા જેમ શ્વર સુરાપાન કરે તો, તેને પ્રાયશ્ચિત શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી. તથાપિ કોઈ શ્વરની ન્યાતમાં એવો પ્રતિબંધ કર્યો હોય કે, આપણામાં જે સુરાપાન કરે, તેને શાંતિબાહાર મૂકવો, તો એ વ્યવહાર કુળાચાર સંબંધી છે. તેજ પ્રમાણે શાસ્ત્ર જાણનારાઓએ, ધર્મના જ્ઞાન સંબંધી જે નિયમો કર્યા હોય તેને શાસ્ત્રોક્ત વ્યવહાર જાણવો. એ ત્રણ દંડોમાંથી જે દંડ રાજસભામાં થાય છે, તે દંડ ક્ષત્રિયને આધીન છે, એમ અમારું જાણવું છે. જે દંડ વ્યવહારના પ્રત્યયથી સિદ્ધ થયેલો છે એટલે રાજસભામાં ધનસાક્ર આપીને જે દંડ ઠરાવવામાં આવે છે, તે દંડ યદ્યપિ મન્વાદિક ઋષિઓએ કહેલો છે તોપણ તેનું મૂળ વેદમાં છે માટે તેને વેદસંબંધી દંડ જાણવો. જે દંડની ઉત્પત્તિ વેદમાંથી છે તે દંડ ધર્મરૂપ જાણવો; કેમ કે, તે ધર્મ ગુણના દર્શનવડે ઉત્પન્ન થયેલો છે, તેથી સત્પુરૂષોએ તેને ધર્મસંબંધી દંડ કહેલો છે. એનું દર્શાવેલું છે કે, કોઈ પુરૂષ, પરસ્ત્રીનો સમાગમ કર્યા પછી, મનમાં એમ વિચારે કે, આ અધર્મથી મ્હારો ધર્મ લોપ થાય નહિ અને તેટલા માટે પશ્ચાત્તાપ પામીને પ્રાયશ્ચિતરૂપ દંડ ધારણ કરે છે, તે ધર્મદંડ છે. હે યુધિષ્ઠિર ! એ દંડ અથવા વ્યવહાર પ્રબળ રક્ષણ કરવાના અર્થે બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તે સત્વરૂપ અને જગતની આબાદી કરનાર દંડ, ત્રણ લોકનું ધારણ કરે છે.) જેને દંડ કહે છે, તેજ સનાતન વ્યવહાર છે, એમ અમે જાણીએ છીએ અને અમે જેને વ્યવહાર જાણીએ છીએ તે વેદ છે, એ નિશ્ચય છે. ૨૭ અને જે વેદ છે તેજ ધર્મ છે અને જે ધર્મ છે તેજ સન્માર્ગ છે. પૂર્વે પ્રજાના પતિ પિતામહ બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા, તે દેવ દૈત્ય, મનુષ્ય, નાગ તથા સર્વ પ્રાણીઓસહિત આ લોકના કર્તા છે. ૨૮-૨૯ પૂર્વે જે વાદી-પ્રતિવાદીના વ્યવહારરૂપ દંડ કહ્યો છે તે બ્રહ્માચક્રી ઉત્પન્ન થયો છે: તે કારણથી આ વ્યવહાર સંબંધી દર્શાવેલું પણ બ્રહ્માદેવેજ કહેલું

છે કે, માતા, પિતા, બ્રાતા, સ્ત્રી અને પુરોહિત કે, જે પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તે તેઓને રાજ્ય, દંડ કરવો યોગ્ય નથી. ” ૩૦,૩૧

માતા પિતા ચ બ્રાતા ચ માર્યા ચૈવ પુરોહિતઃ ।

નો દંડો વિદ્યતે રાજ્ઞો યઃ સ્વધર્મેણ તિષ્ઠતિ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
सप्तोपरि एकविंशोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

અધ્યાય ૧૨૨ મો-દંડોત્પત્તિ આખ્યાન.

भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।

अंगेषु राजा द्युतिमान्वसुहोम इति श्रुतः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે,—આ જગ્યાએ પણ આ પુરાતન ઇતિહાસનું દર્શાવ આપવામાં આવે છે. અંગદેશમાં “ વસુહોમ ” નામે તેજસ્વી અને કાર્તિમાન રાજા થયો હતો. ૧ તે રાજા નિરંતર ધર્મને જાળુનારો હતો, તે, પોતાની સ્ત્રી સાથે, દેવ ઋષિ અને પિતૃઓએ પૂજેલા મુંગપૃષ્ઠ ઉપર ગયો. ૨ ત્યાં મેરૂના બરફવાળા શિખર ઉપર, મુંગવટ પ્રદેશમાં રામે, જટાનું હરણ કરવાની આજ્ઞા કરી હતી. ૩ તે ઉપરથી હે રાજેન્દ્ર ! પ્રશંસા કરવા યોગ્ય જેઓનાં આચરણ છે એવા ઋષિઓ, રૂદ્ર સેવેલા પ્રદેશને મુંગપૃષ્ઠ કહેવા લાગ્યા. ૪ તે સ્થળમાં રહીને તે રાજા, ધણા વેદમય ગુણોથી યુક્ત થયો તથા બ્રાહ્મણોએ માન આપેલો તે દેવર્ષિ સરખો થયો. ૫ એક સમયે ઇંદ્રનો માનવતો મિત્ર અદીન પ્રકૃતિવાળો અને સત્રુનો નાશ કરનાર માંધાતા તે રાજાની પાસે આવ્યો. ૬ તે માંધાતા રાજા, વસુહોમ રાજાની પાસે જઈને, તેને ઉત્તર તપવાળો જોઈને નમસ્કાર કરીને ઉભો રહ્યો. ૭ વસુહોમ રાજાએ પણ પાદ અને અર્ધ્ય નિવેદન કર્યું તથા સમગ્ર રાજ્યની કુશળતાનો તથા તેના નિર્વિકારપણાનો પ્રશ્ન કર્યો. ૮ વસુહોમે તેને પૂછ્યું કે “ સત્પુરૂષોએ આચરણ કરેલા માર્ગને તમે યથાવત્ અનુસરનારા છો. હે રાજન્ ! હું તમારી કઈ આજ્ઞા સંપાદન કરું ? ” ૯ હે પાંડવ ! પછી તે માંધાતા, અતિ પ્રસન્ન થઈને મહા બુદ્ધિવાળા અને ત્યાં બેઠેલા વસુહોમ પ્રત્યે બોલ્યા. ૧૦ માંધાતા કહે છે—“ હે રાજન્ ! હે ઉત્તમ પુરૂષ ! તમે બૃહસ્પતિનું સઘળું શાસ્ત્ર ભણ્યા છો તેજ પ્રમાણે શુકાચાર્યની રાજનીતિનું પણ તમને જ્ઞાન છે. ૧૧ એટલા માટે દંડ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ? તે હું જાણવાને ઇચ્છું છું. વળી તે શી રીતે જામત રહે છે ? અને તેની મહત્તા શી છે ? તેમજ સ્ત્રિઓના હાથમાં દંડ શી રીતે આવ્યો ? હે મહા બુદ્ધિવાળા રાજન્ ! તે મને કહે. હું તમને આચાર્ય દક્ષિણા આપીશ. ” ૧૨,૧૩ વસુહોમ કહે છે—“ હે રાજન્ ! લોક સમુદાયમાંથી દંડ જે રીતે ઉત્પન્ન થયો તે તું સાંભળ. તે દંડ પ્રજાની નીતિનું રક્ષણ કરવાના અર્થે સનાતન ધર્મરૂપ છે. ૧૪ સર્વ લોકના પિતા-મહા ભગવાન બ્રહ્મદેવને એક વખત યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થઈ. પણ તેમને પોતાના સરખો કાંઈ ઋત્વિજ મળ્યો નહિ, એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૧૫ ત્યારે તેમણે તે વિચારરૂપ ગર્ભને ઘણા વરસ સુધી મસ્તકમાં ધારણ કરી રાખ્યો; અને એક હજાર વરસ પૂરાં થયાં ત્યારે,

છીક ખાતાં તેમાંથી તે ગર્ભ નિકળી પડ્યો. ૧૬ હે શત્રુનો નાશ કરનાર માંધાતા ! તે “ ક્ષુપ ” નામે પ્રજાપતિ થયો. હે મહારાજ ! મહાત્મા બ્રહ્મદેવના યજ્ઞમાં તે ઋત્વિજ થયો. ૧૭ હે રાજશ્રેષ્ઠ ! બ્રહ્મદેવનો યજ્ઞ ચાલુ થયો એટલે બ્રહ્મદેવનું દીક્ષા ધારણ કરેલું સ્વરૂપ જોઈને દંડ અંતર્ધાન થયો. અર્થાત્ પ્રજાના નિયંત્રા બ્રહ્મદેવે દીક્ષા ધારણ કરી, માટે નિયમન કરનાર કોઈ રહ્યો નહિ તેથી દંડ અંતર્ધાન થયો. ૧૮ ન્યારે દંડ અંતર્ધાન થયો ત્યારે, પ્રજામાં મોટો ગરજાડ ઉપજ્યો. કાર્ય, અકાર્ય, ભોજ્ય, અભોજ્ય, એ સંબંધી કાંઈ વિચાર રહ્યો નહિ તો પછી, પેય અને અપેયનો વિચાર તો ક્યાંથીજ હોય. પ્રજા એક બીજાનો નાશ કરવા લાગી. તે સમયે ગમ્ય અને અગમ્ય એવા ભેદ રહ્યો નહિ તથા પોતાનું અને પારકું સર્વ સરખું થઈ ગયું. ૧૯, ૨૦ જેમ કૂતરા માંસના ટુકડાને ચારે પાસથી લૂંટવા માંડે છે, તેવી મનુષ્યોની સ્થિતિ થઈ ગઈ. બળવાન પુરૂષો, નિર્બળનો નાશ કરવા લાગ્યા તથા મર્યાદા રહિત થઈને વર્તવા લાગ્યા. ૨૧ પછી પિતામહ દેવ, સનાતન ભગવાન વિષ્ણુનું પૂજન કરીને વરદાનને આપનારા મહાદેવ પ્રત્યે બોલ્યા કે: “ હે કેશવ ! આ સ્થળમાં તમારે અમારા ઉપર કૃપા કરવી યોગ્ય છે. જે રીતે આ પ્રજામાં સંકટ ન થાય, તે પ્રમાણે કરો. ૨૨, ૨૩ પછી ઉત્તમ ત્રિશૂળને ધારણ કરનારા તે દેવસત્તમ ભગવાને ઘણાક વખત સુધી ધ્યાન કરીને, આત્મારૂપ દંડ પોતામાંથીજ પ્રકટ કર્યો. ૨૪ તથા તેજ ધર્માચરણમાંથી સરસ્વતી દેવી પ્રકટ થઈ અને તેણે દંડ નીતિને ઉત્પન્ન કરી તે દંડનીતિ ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ. ૨૫ વળી ઉત્તમ ત્રિશૂળવાળા તે ભગવાને પુનઃ પણ ઘણીવાર સુધી ધ્યાન કરીને, તે તે સમુદાયનો એક એક અધિપતિ ઉત્પન્ન કર્યો. ૨૬ સહસ્ર નેત્રવાળા ઇંદ્રને દેવતાઓનો ઇન્ધ્ર કર્યો. વિવસ્વાન (સૂર્ય) ના પુત્ર યમને પિતૃઓનો રાજા ઠરાવ્યો. ૨૭ કુબેરને રાક્ષસ અને ધનનો સ્વામી નિર્માણ કર્યો, મેરૂને પર્વતનો સ્વામી કર્યો. સમુદ્રને નદીઓનો સ્વામી કર્યો. ૨૮ વરૂણને અસુર અને જળના રાજ્યમાં સ્વામી બનાવ્યો. મૃત્યુને પ્રાણુનો સ્વામી કર્યો, અગ્નિને તેજનો સ્વામી કર્યો. ૨૯ અને રૂદ્રોનું રક્ષણ કરનારો સ્વામી ઇશાન દેવને કર્યો. મહાત્મા અને વિશાળ નેત્રવાળા તે ઇશાન દેવ સનાતન મહાદેવ છે. ૩૦ (વસિષ્ઠને બ્રાહ્મણના સ્વામી કર્યા. અગ્નિને વસુઓનો સ્વામી કર્યો. સૂર્યને તેજનો સ્વામી કર્યો. ચંદ્રને નક્ષત્રનો સ્વામી ઠરાવ્યો. સૂર્યને વેલીઓનો સ્વામી ઠરાવ્યો. બાર હાથવાળા ઉત્તમ સ્કંદકુમારને ભૂતોના સ્વામી ઠરાવ્યા. સંહાર અને વૃદ્ધિરૂપ કાળને સર્વનો સ્વામી ઠરાવ્યો. સર્વના દેવ, રાજના રાજ અધિપતિ કુબેરને શસ્ત્ર, શમ, યમ અને કર્મ, એ ચાર છે વિભાગ જેના એવા મૃત્યુના અને સુખ તથા દુઃખના સ્વામી ઠરાવ્યા. શળપાણિ શંકરને સર્વ રૂદ્રોના સ્વામી ઠરાવ્યા, એમ સાંભળવામાં છે. બ્રહ્માને પુત્ર પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલો, પ્રજાનો અધિપતિ, સર્વ ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો ક્ષુપ, તે શંકરને આપ્યો.) પછી તે યજ્ઞ યથાવિધિ ચાલતો થયો એટલે મહાદેવે, ધર્મનું રક્ષણ કરનાર દંડ સત્કારપૂર્વક વિષ્ણુને આપ્યો ૩૧ વિષ્ણુએ તે દંડ અંગિરાને આપ્યો. મુનિશ્રેષ્ઠ અંગિરાએ, તે દંડ ઇંદ્ર તથા મરીચિને આપ્યો. મરીચિએ, ભૃગુને આપ્યો. ૩૨ ધર્મસંહિત દંડ ભૃગુએ, ઋષિઓને આપ્યો. ઋષિઓએ લોકપાળને આપ્યો. લોકપાળાએ ક્ષુપને આપ્યો. ૩૩ ક્ષુપે સૂર્યના પુત્ર મનુને આપ્યો. તે મનુએ સૂક્ષ્મ એવા ધર્મ અને અર્થના કારણથી પોતાના પુત્રોને આપ્યો (અને કશું કે) “ તમારે દંડનો વિભાગ કરીને એટલે ન્યાયાન્યાયનો વિચાર કરીને કર્મવડે દંડ કરવો. પણ મરજીમાં આવે તોમ (દેવયોગે થયેલા કાર્યની પેઠે)

દંડ કરવો નહિ. દંડનું અપ્ય પ્રયોજન એ છે કે, દુષ્ટ પુરૂષોનો નિગ્રહ કરવો. લોકો પાસેથી દ્રવ્યાદિ લેવામાં આવે છે તે માત્ર લોકને ભય પમાડવાને બાહ્યોપચાર છે પણ તેમાં રાજના ભંડારમાં વૃદ્ધિ કરવાનો હેતુ નથી. ૩૪,૩૫ અદ્ય કારણ માટે મનુષ્યને ખોડખાંપણ આણવી નહિ તથા તેના દેહનો નાશ પણ કરવો નહિ. શરૂ રની પીડાઓ, દેહત્યાગ, દેશનિકાલ ઇત્યાદિ દંડ યોગ્યતા જોઇને કરવા. ” ૩૬ (સૂર્યના પુત્ર મનુએ, પ્રજાના રક્ષણને અર્થે પોતાના પુત્રોને તે દંડ આપ્યો. એ પ્રમાણે પૂર્વથી ચાલતો આવેલો દંડ પ્રજાનું પાલન કરીને જાગતો રહેલો છે. ભગવાન ઇંદ્ર જાગે છે અને ઇંદ્રવડે ભગવાન સૂર્ય સાવધ રહે છે, તેથી વરૂણ દેવતા સાવધ રહે છે. વરૂણથી પ્રજાપતિ દેવ અને પ્રજાપતિ દેવથી વિનયરૂપ ધર્મ સાવધ રહે છે. ધર્મથી બ્રહ્માનો પુત્ર સનાતન વ્યવસાય અને વ્યવસાયથી સર્વનું પાલન કરીને તેજ જાગત રહે છે. તે તેજથી ઔષધિ અને ઔષધિથી પર્વતો અને પર્વતથી રસ તથા રસના ગુણ જાગત રહે છે. તેથી દેવી નિર્ઝતિ સાવધ રહે છે અને તેથી જ્યોતિઓ જાગત રહે છે, જ્યોતિઓથી વેદ અને પ્રતિષ્ઠા, તેથી હયશિરા, તેથી પિતામહ બ્રહ્મા જે નિર્વિકરણ પ્રભુ છે તે જાગત રહે છે. પિતામહથી મહાદેવ ભગવાન શિવ જાગત રહે છે. શિવથી વિશ્વદેવતાથી ઋષિઓ, ઋષિઓથી ભગવાન સોમ, સોમથી સનાતન દેવો અને દેવતાઓથી બ્રાહ્મણ જાગત રહે છે. બ્રાહ્મણથી રાજાઓ જાગત રહીને, ધર્મવડે લોકનું રક્ષણ કરે છે અને ક્ષત્રિયોથી સનાતન કાળથી ચાલતું આવેલું સ્થાવર અને જંગમ જાગત જાગત રહે છે. આ લોકમાં પ્રજા જાગત રહે છે અને તેનામાં દંડ જાગે છે. પિતામહસમાન તેજવાળો દંડ, સર્વનો પોતામાં સમાવેશ કરે છે. હે ભારત ! આદિ, મધ્ય અને અંતમાં સર્વ લોકના ઇશ્વર પ્રજાના પતિ મહાદેવ કાળરૂપે જાગત રહે છે. દેવના દેવ, શિવ, સર્વના પ્રભુ, જેનાં શર્વ, કપર્દી, શંકર, રૂદ્ર, શિવ, સ્થાણ, ઉમાપતિ એવાં નામ છે તે જાગત રહે છે. એ પ્રમાણે મેં આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં દંડનું સ્વરૂપ તને નિરૂપણ કરી બતાવ્યું. ધર્મને જાણનારા રાજાઓ, એ દંડ નીતિવડે યથાન્યાય આચરણ કરવું. ” ભીષ્મ કહે છે:-એ પ્રમાણે જે પુરૂષ આ વસુદેવનો અભિપ્રાય સાંભળે, અને સાંભળીને તે પ્રમાણે આચરણ કરે તો તેના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થાય છે. હે નરપતે ! હે ભારત ! ધર્મથી વ્યાપ્ત આ સર્વ લોકનો નિયંત્રા દંડ છે, તે સર્વ મેં તને કહ્યું. ”

इति ते सर्वमाख्यातं यो दंडो मनुजर्षभ ।

नियंता सर्वलोकस्य धर्माक्रांतस्य भारत ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दंडोत्पत्त्युपाख्याने
गुर्जरभाषायां शतोपरि द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

અધ્યાય ૧૨૩ મો-આંગરિષ્ઠ અને કામદંડનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ तात धर्मार्थकामानां धोतुमिच्छामि निश्चयम् ।

लोकयात्रा हि कात्स्न्येन तिष्ठेत्કેષુ प्रतिष्ठिता ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-“ હે તાત ! હું, ધર્મ, અર્થ અને કામનો નિશ્ચય સાંભળવાને

ધન્યું ધું; તથા સમગ્ર લોકયાત્રા શામાં સ્થિતિ કરીને રહેલી છે ? ૧ ધર્મ અર્થ અને કામ, એ ત્રણનાં મૂળ ક્યાં છે ? એ ત્રણનું ઉત્પત્તિસ્થાન શું છે ? તેઓ અન્યોન્ય એકત્ર થઇને શી રીતે રહેલા છે ? તથા પૃથક્ પૃથક્ શી રીતે રહેલા છે ?” ૨ હીષ્મ કહે છે:—“ જ્યારે લોકો, ધર્મ અને અર્થના નિશ્ચયમાં સારા મનવાળા થાય છે ત્યારે કાળ, ઉત્પત્તિસ્થાન અને સંસ્થા, એ ત્રણેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ એકત્ર થાય છે. એથી કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે, જ્યારે લોકોના મનમાં ધર્માદિની શ્રદ્ધા હોય છે, ત્યારે તેઓ એમ માને છે કે “હું ગર્ભાધાન વિધિમાં કલ્યા પ્રમાણે વિધિપૂર્વક ઋતુકાળે સ્ત્રીસંગમ કરીને પુત્ર પામીશ.” તે વખતે ઋતુકાળ, એ કાળ, સ્ત્રી, એ ઉત્પત્તિસ્થાન અને સારી રીતે કર્મનું નિષ્પન્ન થવું, એ સંસ્થા, એ ત્રણેમાં યોનિસંસ્કારરૂપ ધર્મ, પુત્રરૂપ અર્થ, અને સ્ત્રીસંગરૂપ કામ, એ ત્રણે એકત્ર થાય છે. ૩ અર્થનું મૂળ ધર્મ છે; અર્થનું ફળ કામ છે; તે સર્વનું મૂળ સંકલ્પ છે અને સંકલ્પ વિષયરૂપ છે. ૪ સર્વ વિષયો સમગ્રપણે આહારની સિદ્ધિના અર્થ છે. એ પ્રમાણે સંકલ્પને ધર્મ, અર્થ અને કામનું મૂળ જાણવું અને તે સંકલ્પનો નાશ જ મોક્ષ છે, એમ જાણવું. ૫ ધર્મથી શરીરનું રક્ષણ થાય છે અને અર્થ ધર્મને માટે ઉપયોગી છે. ઇન્દ્રિયોની પ્રીતિના ફળને માટે કામ છે; એ સર્વ રજ્જેગુણયુક્ત વાસનાઓ છે. ૬ ધર્મ, અર્થ અને કામનો મનવડે પણ ત્યાગ ન કરવો, પણ આત્મરૂપ ફળને માટે ઉત્તમ એવા ધર્માર્થકામને સેવવા અને તજવા હોય તો, માત્ર સંગ્રહણનો ત્યાગ કરવો, વિચાર માત્રથી જ એનો ત્યાગ કરવો. કામમાં સ્થિતિવળાએ ધર્માદિકથી તપવડે વિમુક્ત થવું યોગ્ય છે. અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિ માટે ધર્મ, નિષ્કામ કર્મને માટે અર્થ અને દેહ ધારણને માટે કામનું સેવન કરવું. ૭ (ને મનુષ્ય, ધર્માદિ ત્રિવર્ગવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકે તો તેની શ્રેષ્ઠ શુદ્ધિ જાણવી. પણ ધર્મથી અર્થ અને અર્થથી ધર્મ, એ વિષયમાં અજ્ઞાનવડે નિર્કૃષ્ટ શુદ્ધિવાળો પુરૂષ મોહ પામે તો તે ધર્મ અને અર્થના ફળરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, પૂર્વે કહ્યું છે કે, ધર્મ અર્થ અને કામ, એ ત્રણ રજ્જેગુણ યુક્ત છે એટલે મલિન છે (હવે તે મળ બતાવે છે કે,) ફળ પ્રાપ્તિ થવાની ઇચ્છા રાખીને ધર્મ કરવો એ ધર્મનો મળ છે; દાન ન કરવું કે, ભોગ ન ભોગવવા એ અર્થનો મળ છે. અત્યંત આસક્ત થઇ જવું એ કામનો મળ છે. એ સર્વે પોતાના ગુણથી વર્જિત છે. એટલે દુર્ગુણ છે, માટે જો એ ત્રણે મળથી રહિત અને શુદ્ધ રીતે આચર્યા હોય તો, ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ કરી આપે છે.) હવે એ ત્રણ વર્ગ પૃથક્ પૃથક્ નિરૂપણ કરવાને માટે કામંદક અને આંગરિષ્ઠ, એ બન્નેના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસનું આ સંબંધમાં ઉદાહરણ અપાય છે તે હું કહું છું. ૮ એક સમયે કામંદક ઋષિ બેઠા હતા, ત્યારે આંગરિષ્ઠ રાજાએ, પ્રણામ કરીને અને મર્યાદા ભંગ કરીને પૂછ્યું કે: “હે ઋષે ! જે રાજા કામ અથવા મોહના આવેશથી ન ઇચ્છવા છતાં પાપ કરે અને પછી તે પશ્ચાત્તાપથી તપ થાય તો, તેનું પાપ શી રીતે નાશ પામે ? ૯, ૧૦ જે પુરૂષ, અજ્ઞાનથી અધર્મને ધર્મ જાણીને આચરે અને તેવામાં અધર્મનો વિસ્તાર કરે તો, તેનું પણ રાજાએ શી રીતે નિવર્તન કરવું ?” ૧૧ કામંદક ઋષિ કહે છે:—“ જે પુરૂષ, ધર્મ અને અર્થનો ત્યાગ કરીને કામનું જ સેવન કરે છે, તે પુરૂષ ધર્મ અને અર્થનો પરિત્યાગ કરવાથી પોતાની શુદ્ધિનો નાશ કરવાને ઇચ્છે છે. ૧૨ શુદ્ધિનો નાશ થવો, એજ મોહનું સ્વરૂપ છે તથા તેજ મોહ, ધર્મ અને અર્થનો નાશ કરે છે.

ધર્મ અને અર્થનો નાશ થવાથી નાસ્તિકપણું તથા દુરાચાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩ જ્યારે રાજ્ય દુષ્ટાચારથી દુષ્ટ પુરૂષોનું નિવારણ કરતો નથી ત્યારે, જેમ ધરમાં ભરામલા સાપથી ધરમાં રહેનારાઓને ઉદ્દેગ થાય છે, તેમ તેનાથી લોકો ઉદ્દેગ પામે છે. ૧૪ એમ થાય છે, ત્યારે પ્રજા, સત્પુરૂષો કે બ્રાહ્મણો, તેનું અનુવર્તન કરતા નથી; પછી તે સંશય ભરેલી સ્થિતિમાં આવી પડે છે અને છેવટે નાશ પામે છે. ૧૫ નાશ નથી પામતો તો, પદ્મજ થાય છે, અપમાન પામે છે અને દુઃખ ભરેલું જીવંત ભોગવે છે. પદ્મજ થઈને જીવવું, તે ચોખ્ખું મૃત્યુજ સમજવું. ૧૬ આ વિષયમાં આચાર્યોએ પાપનાં પ્રાચક્ષિત આ પ્રમાણે કહેલાં છે:—વેદવ્રતી વિદ્યાનું સેવન કરવું, બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરવો. ૧૭ ધર્મના કાર્યમાં ઉદાર થવું, મોટા કુળમાં લક્ષ કરવું, ક્ષમાયુક્ત અને સ્વતંત્ર મનના બ્રાહ્મણોનું સેવન કરવું. ૧૮ સુખથી ખેતીને નિરંતર જપ કરવો તથા સ્નાન કરવું; ધર્મવાળા પુરૂષોને ખોલાવીને રાજ્યમાં રાખવા તથા દુષ્ટતાવાળા પુરૂષોને રાજ્યની બહાર કાઢી મૂકવા. ૧૯ મધુર વાણીથી અથવા મધુર કર્મથી સત્પુરૂષોને પ્રસન્ન કરવા; બીજાઓના ગુણનું કીર્તન કરીને “હું તમારોજ છું” એ રીતે નિરંતર ખોલવું. ૨૦ જે કોઈ મનુષ્ય, પાપરહિત થઈને એ પ્રમાણે આચરે છે તો તે, થોડા સમયમાં ઘણું માન પામે છે તથા જે તેણે, કષ્ટતર પાપ કર્યા હોય તોપણ તેના શુભ આચરણથી તે પાપનો નાશ થાય છે, એમાં સંશય નથી. ૨૧ ગુરૂઓ તને જે પરમ ધર્મ કહે, તે ધર્મને તું તેવી રીતે આચર, તું ગુરૂઓની કૃપાથીજ પરમ કલ્યાણને પામીશ. ” ૨૨

ગુરવો हि परं धर्मं यं ब्रूयस्त्व तथा कुरु ।

गुरूणां हि प्रसादाद्धै श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कामंदांगरिष्ठसंवादे
गूर्जरभाषायां शतोपरि त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ १.२३ ॥

અધ્યાય ૧૨૪ મો-ધૃતરાષ્ટ્ર અને દુર્યોધનના સંવાદથી શીલવ્રત
માહાત્મ્ય કથન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसांति सदा भुवि ।

धर्मस्य शीलमेवादाततो मे संशयो महान् ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે નરશ્રેષ્ઠ ! આ લોકો, પૃથ્વી ઉપર સર્વદા ધર્મના શીલનું સર્વથી પ્રથમ વખાણ કરે છે, તેથી મને મોટો સંશય થાય છે કે, એનું શું કારણ હશે ? ૧ હે ધર્મધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! જે એ વાત મ્હારાથી જાણી શકાય તેવી હોય તો, હું તે સર્વ સાંભળવાને ઇચ્છું છું કે, જેથી તે મને સમજાય. ૨ હે ભારત ! તે શીલ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તે સાંભળવાને ઇચ્છું છું. હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તે શીલનું શું લક્ષણ છે ? તે મને કહો. ” ૩ બીષ્મ કહે છે:—“ હે માનદ ! તને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થયેલી જોઈને, પરિતાપ પામેલા દુર્યોધને, પૂર્વે એક વખત ધૃતરાષ્ટ્રને એ સંબંધી પૂછ્યું હતું. હે ભારત ! હે મહારાજ ! ઇદ્રપ્રસ્થમાં બ્રાહ્મણો સહિત ત્હારી સભામાં તેણે, જે વચન કહ્યું હતું તે સાંભળ.

૪-૫ ત્હારી સભા અને ત્હારી સર્વોત્તમ સમૃદ્ધિ જોઇને ત્યાં બેઠેલા દુર્યોધને, તે સર્વ પોતાના પિતાની પાસે નિવેદન કર્યું. ધૃતરાષ્ટ્રે દુર્યોધનનું તે વચન સાંભળીને કર્ણના સાંભળતાં, આ પ્રમાણે વચન કહ્યું. ૭ ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:-“ હે પુત્ર ! તું શાને માટે પરિતાપ પામે છે ? તે હું યથાર્થપણે સાંભળવાને ઇચ્છું છું અને ત્હારું વચન સાંભળીને, તે રૂડું હશે તો, તેવું હું, સમ્પ્રદાન કરીશ. ૮ હે શત્રુના નગરને જીતનાર ! તને મોટું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું છે; ત્હારા મિત્ર, સંબંધીઓ અને સર્વ ભાઇઓ ત્હારા સેવક છે; તું શાલદુશાલા ઓઢે છે; માંસસંહિત ભાતનું ભોજન કરે છે, જાતવાન ઘોડાઓ ત્હારું વહન કરે છે, તોપણ તું હરિશ્ચુના જેવો કૃશ કેમ છે.” ૯-૧૦ દુર્યોધન કહે છે:-“ દશ હજાર સ્નાતક બ્રાહ્મણો, સુવર્ણની થાળીઓ-વાળી તેટલીજ સ્ત્રીઓસહિત યુધિષ્ઠિરને ઘેર ભોજન કરે છે. ૧૧ વળી મેં દિવ્ય પુષ્પ અને ફળવડે યુક્ત એવી દિવ્ય સભા તેને ઘેર જોઈ; તેતરના જેવા વિચિત્ર વર્ણના ઘોડાઓ અને અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્ર તેને ઘેર જોયાં. ૧૨ હે ભારત ! ત્હારા શત્રુ પાંડુના પુત્રોની કુબેરના જેવી સુંદર અને મોટી સમૃદ્ધિ જોઇને મને શોક થાય છે.” ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:-“ હે પુત્ર ! જેવી લક્ષ્મી યુધિષ્ઠિરને છે, તેવી અથવા તેથી વધારે લક્ષ્મીને તું ઇચ્છતો હોય તો શીલવાળા થા. ૧૪ શીલવડે ત્રણે લોક જીતવા શક્ય છે એમાં સંશય નથી; શીલવાળા પુરૂષને લોકમાં કાંઈ અસાધ્ય નથી. ૧૫ શીલવડે માંધાતાએ એક રાત્રિમાં, જનમેજયે ત્રણ રાત્રિમાં અને નાભાગે સાત રાત્રિમાં પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરી છે. ૧૬ એ સર્વ રાજ્યો, શીલવાળા અને ક્યાવાળા હતા, માટે તેઓના ગુણવડે ખરીદ કરેલી પૃથ્વી પોતાની મેજે આવીને તેઓને પ્રાપ્ત થયેલી છે.” ૧૭ દુર્યોધન કહે છે:-“ હે ભારત ! તે શીલ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તે હું સાંભળવાને ઇચ્છું છું કે, જે શીલવડે તેઓએ શીલ પૃથ્વીને પ્રાપ્ત કરી ?” ૧૮ ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:-“ હે ભારત ! શીલના સંબંધમાં નારદે કહેલા પુરાતન ઇતિહાસનું આ સ્થળમાં દષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. ૧૯ “ પ્રલ્લાદ ” નામે દૈત્યે, શીલ ગુણને ધારણ કરીને મહાત્મા મહેંદ્રનું રાજ્ય લઈ લીધું તથા ત્રણ લોકને વશ કર્યા. ૨૦ ત્યારે ઇંદ્ર બૃહસ્પતિની પાસે જઈને, હાથ જોડીને ઉભો રહ્યા તથા તે મહા બુદ્ધિમાન ઇંદ્રે બૃહસ્પતિને કહ્યું કે: “ ત્હારું કલ્યાણ કેમ થાય ? તે હું જાણવાને ઇચ્છું છું.” ૨૧ હે કુરૂવંશને ધારણ કરનારા ! એવું સાંભળીને પછી ભગવાન બૃહસ્પતિએ, દેવના રાજ ઇંદ્રને કલ્યાણકારી પરમ જ્ઞાન કહ્યું. ૨૨ અને પછી બૃહસ્પતિ બોલ્યા કે “ એટલુંજ કલ્યાણ છે.” ત્યારે ઇંદ્રે પુનઃ પૂછ્યું કે “ એથી કાંઈ વિશેષ જ્ઞાન છે ? અને છે, તો તે શું છે તે કહે.” ૨૩ બૃહસ્પતિ કહે છે:-હે તાત ! એમાં વિશેષ ધણું છે અને તે વિશેષ જ્ઞાન મહાત્મા ભાર્ગવ (શુક) પાસે છે. હે દેવએષ ! ત્હારું કલ્યાણ થાઓ, તું ત્યાં જા.” ૨૪ પછી તે મહાતપસ્વી અને પરમ તેજસ્વી ઇંદ્રે, ભાર્ગવ પાસેથી પ્રીતિવડે પુનઃ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ૨૫ તે મહાત્મા ભાર્ગવે ઇંદ્રને કહ્યું કે: “ એ કલ્યાણ છે ” ત્યારે ઇંદ્રે પુનઃ શુકને પૂછ્યું કે, એથી કાંઈ વિશેષ જ્ઞાન છે ?” ૨૬ ત્યારે સર્વજ્ઞ શુભાચાર્યે કહ્યું કે: “ મહાત્મા પ્રલ્લાદને એથી વિશેષ જ્ઞાન છે ” એ સાંભળીને તે આનંદ પામ્યો. ૨૭ પછી બુદ્ધિશાળી ઇંદ્રે, બ્રાહ્મણ મંત્રને પ્રલ્લાદની પાસે જઈ બોલ્યો કે: “ હું શ્રેયઃ શું છે ? તે જાણવાને ઇચ્છું છું.” ૨૮ ત્યારે પ્રલ્લાદે જવાબ દીધો કે: “ હે દિવ્યએષ ! ત્રણ લોકના રાજ્યની ખટપટમાં રહેવાથી મને વખત મળતો નથી, અટે હું તને એ જ્ઞાનને ઉપદેશ કરી શકતો નથી.” ૨૯ બ્રાહ્મણે

કહ્યું કે “ હે રાજન્ ! જે સમયે તમને વખત મળે, તે સમયે એ સર્વોત્તમ અને આચરવા યોગ્ય ધર્મનો મને ઉપદેશ કરજો, એવી મ્હારી ઇચ્છા છે. ” ૩૦ એ પ્રમાણે “ હું બ્રાહ્મણ છું ” એમ કહેનારા ઇંદ્રનું વચન સાંભળીને રાજ પ્રહ્લાદ બહુ પ્રસન્ન થયો; અને “ વાંચ તેમ કરીયું ” એમ કહીને સારો સમય મળ્યો ત્યારે, તેને જ્ઞાનોપદેશ કર્યો. ૩૧ તે બ્રાહ્મણે, પણ પોતાના સર્વ લાવથી તેની સર્વોત્તમ ગુરૂત્તિનું અનુવર્તન કર્યું તથા તેના મનની જેમ ઇચ્છા હતી તે પ્રકારે કર્યું. ૩૨ ઇંદ્રે, બહુ પ્રકારે પૂછ્યું કે “ હે ધર્મજ્ઞ ! ત્રણ લોકનું સર્વોત્તમ રાજ્ય તમને શી રીતે પ્રાપ્ત થયું ? તેનું કારણ મને કહો. ” હે મહારાજ ! ત્યારે પ્રહ્લાદે પણ બ્રાહ્મણને આવું વચન કહ્યું. ૩૩ પ્રહ્લાદ કહે છે:— “ હે વિપ્ર ! હું રાજ છું, એવા અભિમાનથી કોઈ વખત બ્રાહ્મણની અસૂચા-ઈર્ષ્યા કરતો નથી; જ્યારે તેઓ, આવીને શુક્રાચાર્યકૃત નીતિશાસ્ત્ર મને સંભળાવે છે, ત્યારે સર્વજ્ઞપણના અભિમાનથી હું, તેઓની ઈર્ષ્યા કરતો નથી, પણ હું, મ્હારા મનનું નિયમન કરીને બોલું છું. ૩૪ તેઓ મને વિશ્વાસ લાવીને કહે છે કે: “ તમે ઇંદ્રિયનું નિયમન રાખો. ” તેઓ મને શુકની નીતિના માર્ગમાં યુક્ત, સેવા કરવામાં તત્પર, અસૂચા વિનાનો, ધર્માત્મા, ક્રોધને જીતનાર, નિયમમાં રહેનાર અને ઇંદ્રિયોને કબજે રાખનાર જોઈને ઉપદેશ કરે છે તથા જેમ મધમાખીઓ મધપૂડાને મધથી ભરે છે, તેમ મને ઉપદેશથી પરિપૂર્ણ કરે છે. ૩૫, ૩૬ તેથી હું જીભને ટેરવે રહેલા વિદ્વાના રસનો સ્વાદ ચાખનારો થાઉં છું અને જેમ ચંદ્રમા નક્ષત્રોનો અધિષ્ઠાતા થઈને વર્તે છે, તેમ હું મ્હારી નીતિથી દૈત્યોનો અધિષ્ઠાતા થઈને વર્તું છું. ૩૭ શુક્રાચાર્યની નીતિનું વચન એજ પૃથ્વીમાં અમૃત અને અનુત્તમ નેત્ર છે. જે પુરૂષ, બ્રાહ્મણના મુખથી શુકનીતિનું વચન સાંભળીને, તે પ્રમાણે વર્તે છે, એજ કલ્યાણ છે. ” ૩૮ એ પ્રકારે પ્રહ્લાદે તે બ્રહ્મવાદીને કહ્યું. પછી તેણે દૈત્યેન્દ્ર પ્રહ્લાદની સારી સેવા કરી ત્યારે તે બોલ્યો કે: “ હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ! તેં યથાવત્ ગુરૂ સેવા કરી; તેથી હું પ્રસન્ન થયો છું, માટે તું વરદાન માગ, ત્હારું કલ્યાણ થાઓ ! હું તને તે આપીશ, એમાં સંશય નથી. ” ૩૯, ૪૦ ત્યારે તે બ્રાહ્મણે પ્રહ્લાદને કહ્યું કે, “ તમે એ પ્રમાણે કૃપા કરી, તેથી હું પરિપૂર્ણ થયો છું. ” ત્યારે પ્રહ્લાદે પુનઃ પણ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે “ વરદાન માગ ! ” ૪૧ બ્રાહ્મણ કહે છે:— “ હે રાજન્ ! જે તમે મ્હારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છો અને મ્હારું પ્રિય કરવાને ઇચ્છો છો, તો હું, તમારું શીલ ઇચ્છું છું: એ વરદાન મને આપો ! ” ૪૨ પછી પ્રહ્લાદે, પ્રસન્ન થઈને તેને તે વરદાન આપ્યું, પણ તે દૈત્યપતિના મનમાં મોટો ભય ઉત્પન્ન થયો કે, બ્રાહ્મણના રૂપથી આ કોઈ મોટા તેજવાળો પુરૂષ છે. ૪૩ પછી વિરમય પામીને પ્રહ્લાદ બોલ્યો કે “ વાંચ, તે પ્રમાણે થશે. ” પ્રહ્લાદ બ્રાહ્મણને વરદાન આપી, ઉપકાર કરીને દુઃખી થયો. ૪૪ વરદાન આપ્યું અને બ્રાહ્મણ ગયો. ત્યાર પછી પ્રહ્લાદને મોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. હે મહારાજ ! તોપણ પ્રહ્લાદે, જે વચન આપ્યું હતું તેના નિશ્ચયમાં ફેર પડ્યો નહિ. ૪૫ હવે એ વિચાર કરતો હતો એવામાં જાયારૂપ, મોટી ક્રાંતિવાળું અને દેહધારી તેજ તેના શરીરમાંથી નીકળીને ચાલ્યું. ૪૬ તે મોટી ક્રાયાવાળા તેજને પ્રહ્લાદે, પૂછ્યું કે “ તું કોણ છે ? ” તેણે જવાબ દીધો કે: “ હું શીલ છું અને તેં, મ્હારો ત્યાગ કર્યો તેથી હું જાઉં છું. ૪૭ હે રાજન્ ! પેલો પ્રથમ્સા કરવા યોગ્ય બ્રાહ્મણ જે ત્હારો શિષ્ય થઈને નિરંતર સાવધાનીથી ત્હારું સેવન કરતો હતો, તેનામાં જઈને હું નિવાસ કરીશ. ”

હે પ્રભો ! એમ કહીને તે અંતર્ધાન થયું તથા તેણે જઈને ઇંદ્રમાં નિવાસ કર્યો. ૪૮ તે તેજના ગયા પછી તેના શરીરમાંથી તેવાજ રૂપનો બીજો એક પુરૂષ નીકળ્યો. તેને પ્રહ્લાદે પૂછ્યું કે “ તું કોણ છે ? ” ૪૯ ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે “ હે પ્રહ્લાદ ! મને તું ધર્મ જાણ ! હે દૈત્યેન્દ્ર ! પેલો દ્વિજશ્રેષ્ઠ જ્યાં વસે છે, ત્યાં હું જઈશ. જ્યાં શીલ રહે છે ત્યાંજ મહારો નિવાસ છે. ” ૫૦ હે મહારાજ ! પછી તેજવડે પ્રજ્વલિત એવો એક બીજો પુરૂષ, મહાત્મા પ્રહ્લાદના શરીરમાંથી નીકળ્યો, તેને પ્રહ્લાદે પૂછ્યું કે “ તું કોણ છે ? ” ત્યારે તે મોટી કાંતિવાળો પુરૂષ બોલ્યો કે “ હે અસુરેન્દ્ર ! તું મને સત્ય જાણજે ! જ્યાં ધર્મ ગયો છે ત્યાં હું પણ જઈશ. ” ૫૧, ૫૨ એમ કહીને તે પણ ધર્મની પાછળ ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી વળી બીજો એક મહાપુરૂષ પ્રહ્લાદમાંથી નીકળ્યો. પ્રહ્લાદના પૂછવાથી તે પણ બોલ્યો કે “ મહાર્ નામ વ્રત* છે; જ્યાં સત્ય રહે છે ત્યાંજ હું રહું છું. ” ૫૩ તેના ગયા પછી તેના દેહમાંથી એક મોટા શબ્દવાળો પુરૂષ નીકળ્યો તેને પૂછવાથી તેણે કહ્યું કે “ હે પ્રહ્લાદ ! મહાર્ નામ બળ છે, એમ તું જાણ ! જ્યાં વ્રત રહે છે ત્યાંજ હું રહું છું. ” ૫૪ એમ કહીને વ્રતની પાછળ બળ પણ ચાલ્યું. પછી તેના શરીરમાંથી કાંતિવાળી એક દેવી નીકળી. ૫૫ તેને દૈત્યપતિએ પૂછ્યું કે “ તું કોણ છે ? ” ત્યારે તે બોલી કે “ હું દેવી લક્ષ્મી છું. હે વીર ! હે સત્યપરાક્રમ પ્રહ્લાદ ! હું આજ સુધી ત્હારા વિષે રહેલી હતી, પણ હવે તું મહારો ત્યાગ કરે છે ત્યારે હું જઈશ; કેમ કે, હું હમ્મેશાં બળની પાછળ જાઉં છું. ” ૫૬ તે વખતે મહાત્મા પ્રહ્લાદને મોટો બય ઉત્પન્ન થયો અને પુનઃ તે દેવીને પૂછ્યું કે : “ હે કમલવાસિની દેવિ ! તું ક્યાં જાય છે ? ૫૭ તું લોકની પરમેશ્વરી સત્યવ્રતવાળી દેવી છે. એ બ્રહ્મણ્યશ્રેષ્ઠ કોણ હતો ? તે હું યથાર્થ જાણવાને ઇચ્છું છું. ” ૫૮ લક્ષ્મી કહે છે :—“ હે પ્રભો ! તે, જે બ્રહ્મચારીને ઉપદેશ કર્યો તે ઇંદ્ર હતો, ત્રણ લોકમાં જે ત્હારું ઐશ્વર્ય હતું તે, તેણે લઈ લીધું છે. ૫૯ હે ધર્મજી ! તે શીલવડે ત્રણ લોકને જીત્યા હતા. તે જાણીને દેવાધિપતિએ, ત્હારા શીલનું હરણ કર્યું છે. ૬૦ હે મહા શુદ્ધિશાળી ! ધર્મ, સત્ય, વ્રત, બળ અને હું (લક્ષ્મી), એ સર્વનું મૂળ શીલ છે, એમાં સંશય નથી. ” ૬૧ બીજમ કહે છે :—“ હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રકારે કહીને લક્ષ્મી તથા તે સર્વ, પ્રહ્લાદને તજીને ગયાં. આ સાંભળીને દુર્યોધને પુનઃ પણ પોતાના પિતાને પૂછ્યું કે :—“ હે કૌરવનંદન ! હું શીલનું તત્ત્વ જાણવાને ઇચ્છું છું; તથા જે પ્રકારે તે શીલ પ્રાપ્ત કરી શકાય, તેના ઉપાય મને કહો. ” ૬૨, ૬૩ વૃતરાષ્ટ્ર કહે છે :—“ તેનો ઉપાય પૂર્વે મહાત્મા પ્રહ્લાદે બતાવેલો છે. હે નરપતે ! તોપણ હું તને સંક્ષેપમાં કહું તે સાંભળ. ૬૪ મન, વાણી, અને કર્મવડે સર્વ કાંઈ (કોઈ પણ) પ્રાણીનો દ્રોહ કરવો નહિ, પ્રાણીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરવો તથા દાન કરવું, તેને પ્રશંસનીય શીલ કહે છે. ૬૫ જે કર્મ કરવાથી પોતાનું કે. બીજનું હિત થતું ન હોય તથા જે કર્મ કરવાથી તે કાંઈ પુરૂષત્વવાળું કર્મ ન થતું હોય, તેમજ જે કર્મ કરવાથી લાજનું પડે, એમ હોય તે કર્મ કાંઈ પણ પ્રકારે કરવું નહિ. ૬૬ કર્મ તો એવું કરવું કે, જે કર્મ કરવાથી સભામાં પોતાનું વખાણ થાય અથવા તે કર્મની પ્રશંસા થાય. હે કુરૂસત્તમ ! મેં સંક્ષેપમાં શીલનો પ્રકાર કહ્યો. ૬૭ યદ્યપિ શીલરહિત પુરૂષો કાંઈ સ્થળમાં કદાચિત લક્ષ્મી પામે, તોપણ હે તાત ! તેઓ ધણી કાળ પર્યંત ભોગવી શકતા

નથી તથા તેઓ મૂળસહિત નાશ પામી જાય છે. ” ૬૮ (ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:—) “ હે પુત્ર ! એ વાત ચથાર્થ જાણીને, જે ત્હારી અભિલાષા યુધિષ્ઠિર કરતાં વિશેષ સંખ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની હોય તે, તું શીલવાન થા. ” ૬૯ બીજા કહે છે:—“ ધૃતરાષ્ટ્ર, રાજ્ય, પોતાના પુત્રને એ પ્રમાણે કહ્યું હતું, માટે હે કૈતેય ! તું એ પ્રમાણે કર ! તેથી તેનું રૂળ પામીશ. ” ૭૦

एतत्कथितवान् पुत्र धृतराष्ट्रो नराधिपः ।

एतत्कुरुष्व कौतેय ततः प्राप्स्यसि तत्फलम् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि शीलवर्णने
गुर्जरभाषायां शतां परि चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

અધ્યાય ૧૨૫ મો-આશાનું વર્ણન-સુમિત્ર રાજાની મૃગયા.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ શીલં પ્રધાનં પુરુષે કથિતં તે પિતામહ ।

કથં ત્વાશાસનમુત્પન્ના ચાશા તદ્વત્સ્વ મે ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે પિતામહ ! તમોએ શીલ પુરૂષમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ કહ્યું પણ વાર, આશા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ ? તથા આશા એ શું છે ? તે મને કહો. ! ૧ હે પિતામહ ! એ મને મોટા સંશય ઉત્પન્ન થયેલો છે. હે શત્રુના નગર ઉપર જય પ્રાપ્ત કરનાર પિતામહ ! તમારા વિના બીજે કોઈ એ સંશયનો નાશ કરનાર છે નહિ. ૨ હે પિતામહ ! દુર્યોધન વિષે મને મોટી આશા હતી કે, યુદ્ધ કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે, એમ જાણી યુદ્ધ કર્યા વિનાજ જે યોગ્ય છે (એટલે વિના યુદ્ધે અર્ધ રાજ્ય અમને આપવું) તે દુર્યોધન કરશે. સર્વ કોઈ પુરૂષને મોટી આશા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે આશાનો ભંગ થવાથી દુઃખવડે મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. ૩-૪ હે રાજેન્દ્ર ! દુરાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રે મને આશાભંગ અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો કર્યો. તમે મ્હારા મંદ બુદ્ધિ-પણાને જીત્યો. ! ૫ હું વૃક્ષો અને પર્વતો કરતાં, પણ આશાને મોટી માનું છું. હે રાજન્ ! તે આકાશથી મોટી છે અથવા અપ્રમેય છે એટલે તેનું માપજ થઈ શકતું નથી. ૬ હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! એ આશા, અત્યંત દુર્વિચિંત્ય અને અસંત દુર્જય છે. એને દુર્જય જોઈને હું, ધારું છું કે, એથી બીજું વિશેષ દુર્જય શું છે. ? ” ૭ બીજા કહે છે:—“ હે યુધિષ્ઠિર ! એ વિષે હું તને સુમિત્ર અને ઋષભનો ઇતિહાસ કહું છું તે સાંભળ. ૮ હૈહય દેશનો “ સુમિત્ર ” નામે રાજા, એક વખત મૃગયા કરવા ગયો અને તીક્ષ્ણ બાણવડે એક મૃગને વિંધીને, તેની પાછળ પડ્યો. ૯ તે અત્યંત બળવાળો મૃગ પણ બાણ લઈને દોડવા લાગ્યો, ત્યારે રાજા પણ તેની પાછળ પોતાની સેનામાંથી નીકળીને દોડ્યો. ૧૦ પછી ઉતાવળી ગતિવાળો મૃગ, એક નીચાણવાળા સ્થળમાં ગયો અને એક મુહૂર્તમાં પાછો સમાન માર્ગ ઉપર થઈને દોડ્યો. ૧૧ તે વખતે રાજા પણ યુવાવસ્થા હોવાથી છાતીના બળથી હાથમાં ધનુષ્યબાણ લઈને, ખડ્ગ અને કવચ સુદ્ધાં, તેની પાછળ દોડવા લાગ્યો. ૧૨ પછી મોટા નદ, નદીઓ, તળાવ અને વનનું ઉલ્લંઘન કરીને એકલો તે, વનમાં તેની પાછળ દોડવા

હાઓ. ૧૩ હે રાજન ! મૃગ પણ પોતાની ઇચ્છાથી ક્ષણમાં રાજની નજીક થઈ જાય તેથી જાણે હમણાં પકડાશે એમ જણાય પરંતુ એટલામાં તો, પાછો મોટા વેગથી જલ્દી દૂર જતો રહે. ૧૪ વનમાં ફરનારા તે મૃગ ઉપર રાજાએ, ધણાં બાણ નાખ્યાં પણ પકડાયો નહિ. પરંતુ ગમ્મત કરતો હોય તેમ, રાજની પાસે આવી પહોંચે અને વળી પુનઃ મૃગના ટોળાનો અધિપતિ તે હરિષ્ણુ વેગથી ધણું દૂર જતો રહે. ૧૫-૧૬ પછી શત્રુઓનો નાશ કરનાર તે રાજેન્દ્રે, તેના મર્મનું હેઠન કરનારે લયાનક ઉત્તમ બાણ ધનુષ્ય ઉપર ચઢાવીને છોડ્યું. ૧૭ એટલે તો મૃગયુધ્ધાતિમાં શ્રેષ્ઠ તે હરિષ્ણુ, એક ગચ્છૂતિ (બે ગાઉ) જેટલે દૂર જતો રહ્યો અને બાણની ગતિને ચૂકાવીને, જાણે તેને હસતો હોય તેમ, ત્યાં ઉભો રહ્યો. ૧૮ પ્રજ્વલિત તેજવાળું બાણ પૃથ્વી ઉપર પડ્યું એટલે તે મૃગ, મોટા અરણ્યમાં પેસી ગયો ત્યારે રાજા પણ તેની પછવાડે દોડ્યો. ” ૧૯

તસ્મિન્નિપતિતે ઘાણે ભૂમૌ જ્વલિતતેજસિ ।

પ્રવિવેશ મહારણ્યં મૃગાં રાજાપ્યથાદ્રવત્ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीतासु
गुर्जरभाषायां सप्तोपनि पंचविंशतितमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

અધ્યાય ૧૨૬ મો-મોટું કોણ ? આશા કે આકાશ.

भीष्म उवाच ॥ प्रविश्य स महारण्यं तापसानामथाश्रमम् ।

आसस्ताद् ततो राजा भ्रातृઓપાવિશસદા ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે:-“ પછી તે રાજાએ મોટા અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં તેને તપસ્વી-ઓનો એક આશ્રમ જોવામાં આવ્યો. રાજા થાકી ગયેલો હતો તેથી તે આશ્રમમાં જઈને બેઠો. ૧ રાજાને ધનુષ્યધારી, શ્રમથી પીડિત અને ક્ષુધાતુર જોઈને ત્યાંના ઋષિઓ, તેની પાસે આવ્યા તથા યથાવિધિ તેનો સત્કાર કર્યો. ૨ રાજાએ પણ ઋષિઓએ અર્પણ કરેલું પૂજન ગ્રહણ કરીને, સર્વ તપસ્વીઓને “ તપની ઉત્તમ વૃદ્ધિ થાય છે કે, કેમ ? ” ઇત્યાદિ સમાચાર પૂછ્યા. ૩ ત્યારે તપસ્વી ધનવાળા તે ઋષિઓએ, રાજાનું વચન સાંભળીને, તે રાજાશ્રેષ્ઠને વનમાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. ૪ “ હે રાજન ! હે ભદ્રભૂતિ ! નરેશ્વર ! તમે કવચ પહેર્યું છે, ધનુષ્યબાણ ધારણ કર્યા છે અને ચરણવડે ચાલતા છો, માટે ક્યા સુખના હેતુથી આ તપોવનમાં પધાર્યા છો ? ૫ હે રાજન ! હે માનદ ! અમે એ સાંભળવાને ઇચ્છા કરીએ છીએ માટે તમે ક્યાંથી આવ્યા છો ? ક્યાં કુળમાં તમારો જન્મ છે ? તમારું તમારું શું નામ છે, તે અમને કહો ? ” ૬ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! હે ભારત ! પછી રાજાએ, સર્વ ઋષિઓને પોતાનું વૃત્તાંત તથા વનમાં આવવાનું કારણ યથાન્યાય કહ્યું. ૭ “ મિત્રને આનંદ આપનાર હું, હેલયના કુળમાં જન્મેલો છું. મહાર્ નામ “ સુમિત્ર ” છે અને બાણવડે હમણે પ્રકારે મૃગનાં ટોળામાં પ્રહાર કરતો હું ફરું છું. ૮ હું મોટું સૈન્ય, પ્રધાન અને અંતઃપુરને લઈને મૃગયા માટે નીકળેલો છું. મેં એક મૃગને બાણવડે વીધ્યો છે તથા તે બાણ તેજા શરીરમાં એટલું છે. ૯ અને તે બાણસહિત નાસી ગયેલો છે. તેની પછવાડે

પડવાથી શ્રમવડે કર્ષિત; આશા ભંગ થયેલો અને લક્ષ્મીરહિત થયેલો હું, દૈવયોગથી આ સ્થળમાં તમારી પાસે આવ્યો છું. ૧૦ હું શ્રમચક્રી કૃશ થઇને, આશાભંગ થઇને તથા લક્ષ્મી (શીભા) રહિત થઇને તમારા આશ્રમમાં આવ્યો છું; એથી બીજું મોટું દુઃખ શું છે ? ૧૧ હે તપોધનો ! મેં રાજનાં લક્ષણોનો ત્યાગ કર્યો નથી, નગર છોડ્યું નથી, તથાપિ મૃગને પકડવાની આશા ભંગ થવાથી મને તીવ્ર દુઃખ થાય છે. ૧૨ મોટો પર્વત હિમાલય, મહાસાગર અથવા આકાશ પણ મહત્તામાં આશાને પહોંચી શકે એમ નથી. ૧૩ તપમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે મુનિઓ ! હું આશાના અંતને પામ્યો નથી. તમે તે સર્વે જાણો છો, કેમ કે, તપોધન પુરૂષ સર્વથા હોય છે. ૧૪ તમે અત્યંત મોટા ભાગ્યવાળા છો, માટે હું તમને સંશય પૂછું છું કે, જે પુરૂષ આશાવાળો હોય તે તથા આકાશ, એ બેમાંથી વધારે મોટું કાણ છે ? ૧૫ એટલે આશાવાળા પુરૂષની આશાનું મહત્વ વધારે છે કે, આકાશનું મહત્વ વધારે છે ? હે મહારાજ ! આ લોકમાં આશા કરનાં બીજું શું વધારે દુર્જય છે ? તે હું યથાર્થપણે સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૧૬ હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ! એ વચન જે અતિશય ગુપ્ત રાખવા જેવું હોય તો મને સત્વર કહી દો; કેમ કે, હું ગુપ્ત રાખવા જેવું વચન તમારી પાસેથી સાંભળવાને ઇચ્છતે નથી. ૧૭ જે મહારા એ પ્રશ્નથી તમારા તપને અડચણ થતી હોય તો, હું તે પ્રશ્ન પૂછવા ઇચ્છતો નથી; પણ જે મેં કરેલા પ્રશ્નો ઉત્તર કહેવા જેવો હોય તો, એ કારણનું સામર્થ્ય હું યથાર્થ રીતે સાંભળવાને ઇચ્છું છું; અને તમે પણ નિરંતર તપ આચરનારા છો માટે આ સ્થળમાં એકમત થઇને મને તે કહેવા યોગ્ય છે. ” ૧૮, ૧૯

एतत्कारणसामर्थ्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

भवंतोपि तपे नित्या ब्रूयुरेतत्समन्विताः ॥ १९ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजवर्मान्नासनपर्वणि ऋषभगीतासु
गुर्जरभाषायां श्रुतोपरि षड्विंशोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

અધ્યાય ૧૨૭ મો-રાજા વીરઘુમ્ન અને તનુઋષિનો સમાગમ.

भीष्म उवाच ॥ ततस्तेषां समस्तानामृषीणामृषिसत्तमः ।

ऋषभो नाम विप्रर्षिर्विस्मयज्जिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

બીષ્મ કહે છે:-પછી સર્વ ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ ઋષભ ઋષિ સર્વને વિસ્મય પમાડતા, આ પ્રમાણે બોલ્યા કે:-“ હે રાજાઓમાં વ્યાધ જેવા સુમિત્ર ! હે પ્રભો ! હું પૂર્વે તીર્થયાત્રા કરતો હતો. તીર્થમાં ફરતાં ફરતાં, હું નરના યજ્ઞનું દિવ્ય આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યો. ૧, ૨ ન્યાં પુરાણોમાંનું પ્રસિદ્ધ બદરીનું વૃક્ષ છે, ન્યાં આકાશ માર્ગથી ગમન કરતી મંદારકાની નદીનો દ્વંદ છે, તથા હે રાજન ! ન્યાં અશ્વશિરા મુનિ સનાતન વેદોનું પકન કરે છે. ૩ ત્યાં હું સરોવરમાં દેવતાઓ તથા પિતૃઓનું વિષ પ્રમાણે તર્પણ કરીને, પછી બદ્રિકાશ્રમમાં ગયો. ૪ ન્યાં નિરંતર નર અને નારાયણ ઋષિ ગમણ કરે છે, તે સ્થળની પાસે નિવાસને માટે કેટલકે આશ્રમમાં ગયો. ૫ તે સ્થળમાં મેં વસ્ત્ર તથા મૃગચર્મને ધારણ કરનારા,

શરીરે અતિ કૃશ, અતિશય ઉંચા અને તપરૂપી ધનવાળા એક “ તનુ ” નામના ઋષિને આવતા જોયા. ૬ હે મહાબાહો ! તે બીજા પુરૂષો કરતાં, આઠગણા શરીરવાળા હતા. તેમજ હે રાજર્ષિ ! મેં શરીરની એવી કૃશતા પણ કાઠ જગ્યોએ જોઈ નહોતી. હે રાજેન્દ્ર ! તેનું શરીર પણ કનિષ્ઠિકાના જેવું પાતળું હતું તથા ત્રીજા, બન્ને બાહુ, બન્ને ચરણ અને કેશ પણ અદ્ભુત દેખાવવાળા હતા. મસ્તક પણ શરીરના અનુરૂપ એટલે પ્રમાણમાં હતું તથા બન્ને કાન અને બન્ને નેત્ર પણ પ્રમાણમાં હતાં. હે રાજસત્તમ ! તેની વાણી અને યેષાઓ તો, સર્વના મમાન હતી. ૭-૯ હું તે કૃશ વિપ્રને જોઈને ઉદાસ થયો અને ભય પામ્યો. તેના બન્ને ચરણમાં પ્રણમ કરીને તથા તેના મુખ આગળ બન્ને હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો. ૧૦ હે નરપતે ! હું તેમના આગળ મ્હારું નામ, ગોત્ર અને પિતાનું નામ નિવેદન કરી, તેમણે યતાવેશા આસન ઉપર ધીમેથી બેઠો. ૧૧ હે મહારાજ ! પછી ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તે તનુ ઋષિએ, ઋષિઓના મધ્યમાં ધર્મ અને અર્થથી યુક્ત કથા કહેવા માંડી. ૧૨ તે કથા કહેતા હતા એવામાં, કમગસમાન નેત્રવાળો એક રાજા, વેગવાળા અથ્થ ઉપર સેના અને અંતઃપુર સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ૧૩ મોટા યશ્વવાળો તે “ વીરગુપ્ત ” નામે રાજા હતો કે, જે ૥ “ ભૂરિષ્ઠુ ન ” નામે પુત્ર અરણ્યમાં નાથ પામવાથી ઉદાસ થઈને તે, ત્યાં આવેલો હતો. ૧૪ “ મ્હારો છોકરો મને અહીં મળશે; આ જગ્યોએ હું મ્હારા પુત્રને જોઈશ ” એ પ્રમાણે આશા વડે ખેંચી આણેલો તે રાજા, આખા જંગલમાં ભટકતો ભટકતો ત્યાં આવ્યો હતો. ૧૫ તે કહેતો હતો કે “ પરમ ધાર્મિક અને એકનો એક મ્હારો પુત્ર મોટા અરણ્યમાં જોવાઈ ગયો છે. નક્કી હવે, પુનઃ તેને દેખવો દુર્લભ છે ” એમ તે, વારંવાર બોલતો હતો. ૧૬ “ તેને મ્હારે દેખવો દુર્લભ છે અને મ્હારી આશા તો મોટી છે; આશાથી વીંટાયલા દેહવાળો હું આ સ્થળમાં મરણ પામીશ એમાં સંશય નથી. ” ૧૭ એવું સાંભળીને મુનિવરોમાં ઉત્તમ એવા ભગવાન તનુ-ઋષિએ, નીચું જોઈને ધ્યાન ધર્મ તથા એક મુહૂર્ત પર્યંત તે સ્થિતિમાં રહ્યા. ૧૮ તે ધ્યાન કરે છે, એમ જોઈને પરમ ઉદાસ થઈ ગયેલા અને દીન સરખા તે રાજાએ, ધીમે ધીમે વારંવાર આ વચન કહ્યું કે “ હે દેવર્ષે ! જગતમાં દુર્લભ વસ્તુ શી છે ? અને આશા કરતાં મોટું શું છે ? તે જો કહેવાને હરકત ન હોય તો, હે ભગવાન ! મને કહો ? ” ૧૯, ૨૦ મુનિ કહે છે:—“ ત્હારા પુત્રે પૂર્વે પોતાના મંદભાગ્યવડે બાળકચૂલ્લ ધારણ કરીને (મૂર્ખ થઈને) ભગવાન મહર્ષિની અવગણના કરી હતી. ૨૧ તે મુનિએ, તેની પાસે સુવર્ણનો કળશ અને વસ્ત્રક માગ્યાં હતાં પણ તેણે મુનિની અવગણ કરીને ઋષિને તે પ્રાપ્ત કરી આપ્યું નહિ. ” ૨૨ એ પ્રમ.ણે મુનિનું વચન સાંભળીને તે રાજર્ષિ નિવેદ પામીને નિરાશ થયો. હે નરશ્રેષ્ઠ ! તે ધર્માત્મા વીરગુપ્ત રાજા લોકમાં પ્રજિત એવા તે મુનિને પ્રણામ કરીને ત્હારી પેઠે પ્રથમ શ્રમિત થયેલો હતો તે હવે છેક નટપ્રાય થઈ ગયો. ૨૩ પછી તે મહર્ષિએ, અર્ધ્ય અને પાદ આણીને અરણ્ય વિધિવડે રાજાને સર્વ નિવેદન કર્યું. ૨૪ પછી હે નરબાહુ ! સપ્તર્ષિઓ જેમ ધ્રુવની આસપાસ સ્થિતિ કરીને રહેલા છે તેમ, તે સર્વ મુનિઓ તે રાજાની આસપાસ વીંટાઈને બેઠા અને પરાજય ન પામે એવા તે રાજાને આ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાનું સર્વ પ્રયોજન પૂછવા લાગ્યા. ” ૨૫-૨૬

અપૂરુષંઘ્રેષ તં તત્ર રાજાવમપરાજિતમ્ ।

પ્રયોજનમિદં સર્વમાધમસ્ય નિવેશને ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
शतोपरि शतविंशतितमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

અધ્યાય ૧૨૮ મો-આકાશથી મોટી અને સર્વથી કૃશ આશા છે.

राजोवाच ॥ वीरद्युम्न इति ख्यातो राजाहं दिक्षु विभ्रुतः ॥

भूरिद्युम्नं सुतं नष्टमन्वेष्टुं वनमागतः ॥ १ ॥

રાજા કહે છે:-“ હું “વીરદ્યુમ્ન” નામે પ્રસિદ્ધ અને દિશાઓમાં કીર્તિવાળો રાજા છું, તથા “ભૂરિદ્યુમ્ન” નામના બોવાઈ ગયેલા મ્હારા પુત્રને શોધવાને વનમાં આવેલો છું. ૧ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ! મ્હારો તે એકનો એકજ પુત્ર બાળક છે. હે અનધ! (પાપ-રહિત) તે આ વનમાં જોવામાં આવતો નથી. તેને શોધવાને હું ભયું છું. ” ૨ ઋષભ કહે છે:-રાજાએ એવું વચન કહ્યું ત્યારે તે મુનિ, નીચું મુખ રાખીને જાનામાના બેસી રહ્યા અને રાજાને કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર કહ્યો નહિ. ૩ (પછી તે, પોતે પાછલા અધ્યાયમાં જે ભૂરિદ્યુમ્નના પૂર્વજ-મની વાત કહી હતી તેનું અનુસંધાન કરીને બોલ્યા કે) “ પૂર્વે તે રાજાએ અતિ ધન ન આપવાવડે જે બ્રાહ્મણની અવગણના કરી હતી, તે બ્રાહ્મણની આશા ભંગ થવાથી તેણે, ઘણા કાળ પર્યંત તપ કર્યું. ૪ તેણે એમ નિશ્ચય કર્યો કે, હું હવે રાજા-ઓનો પ્રતિગ્રહ કરીશ નહિ. ૫ પુરૂષ અને બાળક સર્વને હિભા કરી, ટેકા આપનારી આશા છે, તે આશાને હું દૂર કરીશ, એમ ધારીને તે સ્થિર થયો. ” વીરદ્યુમ્ને પુનઃ પણ તે મુનિશ્રેષ્ઠને પૂછ્યું. ૬ રાજા કહે છે-“ આશાનું કૃશપણું કેવું છે? તથા જગતમાં આશાને દુર્લભ શું છે? હે ભગવાન! તે તમે કહો! કેમ કે, તમેજ ધર્મ અને અર્થને બળ્યનારા છો. ” પછી ભગવાન કૃશ તનુ* મુનિ, બાણે રાજાને સંભારી આપતા હોય નહિ તેમ, તે સર્વ સંભારીને બોલ્યા. ૮ ઋષિ કહે છે,-“ હે નૃપ! હે રાજા! આશાસમાન જગતમાં બીજું કાંઈ કૃશ નથી અને એ આશા પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે માટે મેં રાજાઓની પ્રાર્થના કરી છે. ” ૯ રાજા કહે છે:-“ હે બ્રાહ્મણ! જેણે આશાને જીતી, તે પુષ્ટ અને જેને આશાએ જીત્યો તે કૃશ, એ વાતને મેં, તમારા વચનથી ગ્રહણ કરી અને હે દ્વિજ! બાણે વેદવચન હોય તેમ, આશાનું દુર્લભપણું પણ મેં ગ્રહણ કર્યું. ૧૦ પરંતુ હે મહા બુદ્ધિમાન! મ્હારા હૃદયમાં એક સંશય ઉત્પન્ન થયો છે તે હું, તમને પૂછું છું માટે મને યથાર્થ કહો? ૧૧ હે મુનિસતત! જગતમાં તમારાથી બીજું કાંઈ કૃશ છે કે નહિ? તે જો ગુણ ન હોય તો, ભગવાન ઋષિદેવે, મને કહેવાની કૃપા કરવી ઘટે છે. ” ૧૨ કૃશતનુ મુનિ કહે

* “તનુ” અને “કૃશતનુ” બન્ને નામ એકજ ઋષિનાં છે એટલે તનુનો અર્થ “શરીર” તથા “કૃશ” એમ બે પ્રકારનો છે. ૧૨૭મા અધ્યાયમાં ઋષિનું તનુ નામ વાપર્યું છે તે સ્થળે કૃશ-અર્થમાં છે અને અગ્રે કૃશતનુ નામમાં તનુનો શરીર અર્થ છે એટલે ત્યાં બહુત્રીહિ સમાસ છે. “કૃશા તનુર્યસ્ય સઃ કૃશતનુઃ । શબ્દ છે શરીર જેનું એવા. ” સંશોધક.

છે:-“ જે પુરૂષ, દ્રવ્યવાન છતાં પણ સંતોષને ધારણ કરે છે. તેવો પુરૂષ દુર્લભ છે અથવા છે પણ નહિ; અને હે તાત ! જે મનુષ્ય, અર્થવાળા પુરૂષની અવગણના કરતો નથી, તે, તો અત્યંત દુર્લભ છે. ૧૩ જે પુરૂષ, અર્થવાળા પુરૂષનો સત્કાર કરીને પછી તેના ઉપર પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અને યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપકાર કરતો નથી તેવી જગ્યાએ સર્વ પ્રાણીઓમાં જે આશા રાખેલી હોય, તે આશાને અત્યંત કૃશ બાળુવી. ૧૪ વળી કૃત્તક, દુર્જન, આળસુ અને અપકારી ઉપર જે આશા રાખી હોય તેને અત્યંત કૃશ બાળુવી. ૧૫ એકજ પુત્રવાળા પિતાનો પુત્ર ખોવાઈ ગયો હોય કે, પરદેશ જતો રહ્યો હોય, પણ તેની ખબર જે પિતા બાળુતો નથી, તે પિતાની આશાને મ્હા-થી પણ વધારે કૃશ બાળુવી. ૧૫ પ્રસવને વિષે સ્ત્રીઓની આશા, પુત્રે કરેલી વૃદ્ધોની આશા અથવા પુત્રને માટે કરેલી વૃદ્ધોની આશા, તેમજ, હે રાજન્ ! ધનવાન પુરૂષોની આશા, તે આશા મ્હારાથી પણ કૃશ છે. ૧૭ જેઓનો કન્યાકાળ પાસે આવેલો છે તથા જે પોતાનું કન્યાદાન થયેલું જોવાની આકાંક્ષા રાખે છે એવી કન્યાઓના પ્રદાનનું વચન સાંભળીને, જે તેમની આશા રાખે છે, તે આશા અત્યંત કૃશ છે. ” ૧૮ હે રાજન્ ! એમ સાંભળીને, અંતઃપુરસ્ક્રિત તે રાગએ, મુનિના બન્ને ચરણનો મસ્તકવડે સ્પર્શ કરીને, દંડવતપ્રણામ કર્યો. ૧૯ રાજ કહે છે:-“ હે ભગવાન ! હું તમારી કૃપા માગું છું અને મ્હારા પુત્રની સાથે મ્હારો સમાગમ થાય તેમ કરો. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તમે જે કહ્યું છે તે સર્વ સત્ય છે, એમાં સંદેહ નથી. ” ૨૦ પછી ધર્માચરણ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ ભગવાન તનુઋષિએ હસીને પોતાના તપ તથા વેદબ્યાસના બળ વડે તત્કાળ તેનો પુત્ર આણી આપ્યો. ૨૧ પછી ધર્માચરણવાળાઓમાં ઉત્તમ મુનિએ રાજને કંપકા આપીને પોતાના ધર્મનું રૂપ પ્રકાશ કર્યું. ૨૨ એ પ્રમાણે પાપરહિત તથા ક્રોધરહિત તે મુનિ, દિવ્ય અને અદ્ભુત દર્શનવાળું તે રૂપ દેખાડીને, ત્યાંથી ઉડીને વનમાં ચાલતા થયા. ૨૩ હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે મેં જોયું છે તથા વચન પણ સાંભળ્યાં છે, માટે અત્યંત કૃશ એવી ત્હારી આશાને ઝટપટ દૂર કર. ” ૨૪ બીજમ કહે છે,-હે રાજન્ ! તે સમયે મહાત્મા ઋષભે, કહેલું વચન સાંભળીને મુનિત્રરાજએ અત્યંત કૃશ એવી પોતાની આશાને તત્કાળ દૂર કરી. ૨૫ હે કૌતેય ! એ પ્રમાણે તું પણ આ મ્હારી વાણી સાંભળીને હિમાલય પર્વતની પેઠે, સ્થિત થા. ૨૬ સંકટમાં પડેલા પુરૂષોમાં પ્રમ કરનાર અને સાંભળનાર તુંજ છે, માટે હે મહારાજ ! મ્હારાં વચન સાંભળીને ત્હારે સંતાપ કરવો યોગ્ય નથી. ૨૭

त्वं हि प्रष्टा च श्रोता च हृष्टेष्वनुगतेष्विह ।

શુભ્વા મમ મહારાજ ન સંતપ્તુમિહાર્હસિ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि ऋषभगीता
समाप्तौ मुर्जरभाषायां शतोपरि अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

અધ્યાય ૧૨૯ મો-પુત્ર માળાપની સેવાથી ઋણમુક્ત થાય છે.

युधिष्ठिर उवाच ॥ नामृतस्येव पर्याप्तमिममस्ति ब्रूवति त्वयि ॥

यथा हि स्वात्मवृत्तिरुक्ततया तुल्येति शक्यम् ॥ १ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“ જેમ અમૃતપાન કરનારને તૃપ્તિ થતી નથી, તેમ તમારાં વચન સાંભળીને મને પણ તૃપ્તિ થતી નથી. હે ભારત ! જે પ્રકારે સમાધિસુખમાં મગ્ન થયેલો પુરૂષ તૃપ્તિ પામે છે તે પ્રમાણે હું તમારા વચનરૂપ અમૃતથી તૃપ્ત થયેલો છું. અર્થાત્ સમાધિસુખવાળો, તે આનંદમાં તૃપ્ત રહે છે ખરો, પણ તેને તજવાને ઇચ્છતો નથી તેમજ હું તમારાં વચનથી તૃપ્ત થઈને પણ, તેને પુનઃ સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૧ માટે હે પિતામહ ! તમે શીલવાળા અને આશાને જીતનારા પુરૂષના કર્તવ્યધર્મ ધર્મ કહો ! તમારા ધર્મરૂપ અમૃતનું પાન કરતાં હું, તૃપ્તિ પામતો નથી. ” ૨ ભીષ્મ કહે છે,—“ આ વિષે પણ ગૌતમ અને મહાત્મા યમના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૩ પારિયાત્ર પર્વત ઉપર ગૌતમનો મોટો આશ્રમ છે; ત્યાં ગૌતમ, જેટલો સમય રહ્યા તે પણ હું કહું છું તે તું સાંભળ. ૪ ગૌતમે ત્યાં સાઠ હજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું. હે નરવ્યાધ ! ઉગ્ર તપવડે પવિત્ર થયેલા તે મહામુનિની પાસે લોકપાત્ર યમરાજ ગયા તથા અત્યંત તપથી યુક્ત ગૌતમઋષિને જોયા. ૫-૬ તે બ્રહ્મર્ષિએ તપોબળથી પોતાના આશ્રમમાં આવેલો આ યમ છે, એમ જાણ્યું અને નિયમપૂર્વક હાથ જોડીને તેમની સન્મુખ બેઠા. ૭ ધર્મરાજએ, તેને જોઈને અને તે દ્વિજશ્રેષ્ઠનો સત્કાર કરીને કહ્યું કે “ હું ધર્મ છું, હું ત્હારું ઇષ્ટ સંપાદન કરું. ” ૮ ગૌતમ કહે છે,—“ માતા તથા પિતાના ઋણથી મુક્ત શી રીતે થવાય ? તથા મનુષ્યને પવિત્ર અને દુર્લભ એવા પુણ્ય લોક શી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે કહો ? ” ૯ યમ કહે છે,—“ તપ અને પવિત્રતા રાખીને તથા સત્ય ધર્મમાં આસક્તિ રાખીને દરરોજ માતા-પિતાનું સેવન પ્રેમથી કરવું તેથી માતા-પિતાના ઋણમાંથી મુક્ત થવાય છે. ૧૦ તથા અત્યંત દક્ષિણવાળા ધણા અશ્વમેધ યજ્ઞોવડે ઇશ્વરનું પૂજન કરવું, તેથી મનુષ્યને અદ્ભુત દર્શનવાળા લોક પ્રાપ્ત થાય છે. ” ૧૧

અશ્વમેધૈશ્ચ યદ્દયં बहुभिः स्वातश्क्षिणैः ।

तेन लोकानवाप्नोति पुरुषाद्भुतदर्शनान् ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मोनुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
अतोपरि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ १-९ ॥

— ૩૩૩૩૩૩ —

અધ્યાય ૧૩૦ મો-રાજાએ આપત્તિમાં કેવી રીતે વર્તવું.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ મિત્રૈઃ પ્રહીયમાણસ્ય बहुमित्रस्य का गतिः ।

राक्षः संक्षीणकोशस्य बलहीनस्य भारत ॥ ૧ ॥

* યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“ હે ભારત ! જે રાજાના મિત્રો રાજાને તજીને જતા રહ્યા હોય, જેને ધણા શત્રુ થયા હોય, જેનો ભંડાર ક્ષીણ થઈ ગયો હોય અને જે બળહીન થઈ ગયો હોય, તેણે શું કરવું તે કહો ? ૧ જે રાજાના સહાયક તથા અમાત્ય દુષ્ટ

* આગળ જે આપદ્ધર્મ કહેવાશે. તેનો સૂત્રભૂત આ અધ્યાય છે. તેમાં તાત્પર્ય એ છે કે, સર્વ પ્રકારે આપત્તિ આવી પડવાથી પ્રજાને પીડન કરવારૂપ અધર્મથી પણ કોરાની જદ્દિ કરવી, કેમ કે, તેવડે સર્વ આપદાઓનો નાશ કરી શકાય છે.

હોય, જેનો મંત્ર સર્વ પ્રકારે નાશ પામ્યો હોય, જે રાજ્યથી બ્રહ્મ થયો હોય અને જેને પોતાની ઉત્તમ ગતિનો કોઈ પ્રકાર માલૂમ ન પડતો હોય, તેણે શું કરવું તે કહો ? ૨ વળી જે રાજા પોતે દુર્બળ છતાં, બળવાન શત્રુના દેશ ઉપર ચડાઈ કરીને ગયો હોય તથા શત્રુના દેશને ચાંપતો હોય અને વિગ્રહમાંજ આવી પડ્યો હોય, તેણે શું કરવું તે કહો ? ૩ વળી જે પોતાના દેશનું રક્ષણ પણ કરી શકતો ન હોય અને દેશકાળને ભણતો ન હોય, અતિ પીડનવડે શત્રુના પ્રધાન મંડળમાં ભેદ ઉત્પન્ન કરી શકવાનું દ્વાર પણ હોય નહિ તથા ધન વિના સાંત્વ ઉપાયનો પ્રયોગ પણ કરી શકતો ન હોય, તેણે શું કરવું ? ૪ (તેણે અર્થ પ્રાપ્તિ કરીને જીવિતનું રક્ષણ કરવું, એ ઠીક છે ? એમ હોય તો તે અર્થ (દ્રવ્ય) અમાર્ગે ઉત્પન્ન કરવાનો તે વખત હોય છે, માટે ગમે તે રીતે પણ અર્થ પ્રાપ્ત કરવો; અથવા દ્રવ્ય ન મળવાથી મરણ, એજ શ્રેષ્ઠ છે ?) ” ભીષ્મ કહે છે,--“ હે ભરતર્ષભ ! હે ધર્મપુત્ર ! તે, મને અત્યંત ગુપ્ત વાત પૂછી છે. હે યુધિષ્ઠિર ! તે, મને પૂછ્યું ન ન હોત તો, હું તને એ વાત કહેવાની ઇચ્છા કરત નહિ. ૫ (હે ભરતર્ષભ ! ધર્મની ગતિ અને જીવિત, શાસ્ત્રના વચન કરતાં બહુ સૂક્ષ્મ છે. શાસ્ત્રથી તે ધર્મ સાંભળીને, સદાચારવડે તેનું ઉપાસન કરવું ઘટે છે, પણ તે ધર્મ કોઈ જગ્યાએ ઉપાસવા જેવો હોય છે અને કોઈ જગ્યાએ નથી પણ હોતો. મનુષ્ય, કર્મવડે અને જીવિતવડે ધનવાન થાય છે અને નથી પણ થતો. ત્હારો પ્રશ્ન તે સંબંધી છે, માટે તેનો ઉત્તર ત્હારે ત્હારી જીવિતવડે કરવો યોગ્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, આપત્તિના સમયમાં પ્રજનનું પીડન કરવાવડે પણ, જે ધનની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો, તેવી રીતે પણ ધન મેળવીને જ્યારે આપત્તિકાળ દૂર થઈ જાય ત્યારે, પ્રજા ઉપર પુનઃ કૃપા કરીને, તેનો બદલો આપવો; પણ જે પ્રજાની પાસેથી ધન ન મળે, એમ હોય તો, તેથી પ્રજાનો અને પોતાનો પણ નાશ થાય છે, એમ વિચારીને શું કરવું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પોતાની મેળેજ શોધી કાઢવો યોગ્ય છે. હે ભારત ! રાજાઓના વ્યવહારના નિર્વાહને માટે આપદ્ધર્મના ધણા ઉપાય છે, તે તું સાંભળ, પણ હું તો ધર્મના કારણથી એવા ધર્મવડે કોઈ પણ કાર્ય સંપાદન કરવા ઇચ્છતો નથી. પ્રજાને પીડીને દ્રવ્ય લેવું, એ બહુ દુઃખકારક છે, એ ઉપાય મરણતુલ્ય સમજવો. કેમ કે, પ્રજાને પીડા કરવાથી થયેલા સંતાપમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ, રાજાના પ્રાણ, બળ અને કોશને બાળીને શાંત થાય છે. સર્વની જીવિતને એકત્ર કરીએ તો, તે સર્વનો એક સિદ્ધ મત એ પ્રમાણે છે. જેમ જેમ પુરૂષ, દરેકજ શાસ્ત્ર જુએ છે તેમ તેમ તેને જ્ઞાન થાય છે અને તેની વિજ્ઞાન ઉપર રૂચિ થાય છે. જે પુરૂષને જ્ઞાન થાય નહિ તો, તેને કોઈ ઉપાય સૂઝે નહિ પણ જ્ઞાન થવાથી તેને ઉપાય સૂઝી આવે છે અને તે ઉપાયથી તેને પરમ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તું મનમાંથી શંકા તજીને અને અસૂચા-દોષનો નાશ કરીને આ વચન સાંભળ) રાજાના કોશનો ક્ષય થવાથી બળનો ક્ષય થાય છે. જેમ જળ વગરની ભૂમિમાંથી જળ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે, તેમ રાજાએ ભંડાર ઉત્પન્ન કરવો. ૬ અને વખત આવે ત્યારે, રાજાએ પ્રજા ઉપર અનુગ્રહ કરવો, એ સનાતન ધર્મ છે. આ આપત્તિકાળમાં આચરવાનો ગૌણ ધર્મ પૂર્વે થઈ ગયેલા રાજાઓએ આચરેલો છે. ૭ (હે ભારત ! સમર્થ પુરૂષના ધર્મ જૂદા છે અને આપત્તિમાં પડેલાના ધર્મ જૂદા છે. કોશ વિના પણ ધર્મ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પણ જીવિત ધર્મથી ઉત્તમ છે. અર્થાત્ નિર્વાહવૃત્તિનો લોપ થતો

હોય તે, કોણનો સંચય કરવામાં જે ધર્મ બાધ કરનાર હોય, તેને તળવો. જે પુરુષ દુર્બળ હોય તે, ધર્મવડે આચરણ કરીને ન્યાય પ્રમાણે વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એમ કાંઈ બનતું નથી; કેમ કે, ચતન કરવાથી અવસ્થા બળની પ્રાપ્તિ થશે એવો કાંઈ નિયમ નથી. એટલા માટે આપત્તિ કાળમાં અધર્મ એજ ધર્મ છે અને આપત્તિ કાળમાં જે ધર્મ આચરવાને યોગ્ય માનેલા છે તે ધર્મ આચરવામાં ન આવે તો તેજ અધર્મ છે, એટલે આપત્તિમાં પ્રગ્નનું પીડન કરીને પણ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવું, એ ધર્મ છે પણ જો તેમ ન થાય તો તે અધર્મ છે, એમ જાણવું. આપત્તિકાળ ગયા પછી પૂર્વે કરેલા અધર્મનું એજ પ્રાયશ્ચિત્ત છે કે, જે રીતે ધર્મ નાશ ન પામે તથા શત્રુના વશમાં આવી પડાય નહિ, એ રીતે વર્તવું, એજ કર્તવ્ય કહેલું છે; પણ રાજ્યે પોતાનો નાશ થવા દેવો નહિ. સર્વ ઉપાયવડે બીજાના ધર્મનો કે, પોતાના ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા રાખવી નહિ પણ સર્વ રીતે આપત્તિમાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો, એ નિશ્ચય છે. હે તાત ! ધર્મના જાણનારાઓનો એ વિષે એવો નિશ્ચય છે કે, ધર્મમાં નિપુણતા રાખવી અને તે નિપુણતા ક્ષત્રિયને માટે બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરેલા ઉદ્ધમ છે, એવી શ્રુતિ છે. હે ભારત ! બ્રાહ્મણ અને તપસ્વીના ધર્મ સિવાય જીવિકા ચલાવવાના સંકટમાં આવી પડેલા ક્ષત્રિયે તપસ્વી અને ઔત્રિય* બ્રાહ્મણના ધન સિવાય કોઈનું ધન લેવું યોગ્ય નથી, અર્થાત્ સર્વ કોઈનું લેવું યોગ્ય છે. જેમ કોઈ બ્રાહ્મણ, સંકટમાં આવી પડવાથી જેને યજ્ઞ કરાવવો ન ધટે તેને યજ્ઞ કરાવે, અને જેનું લક્ષણ કરવું ન ધટે તેનું લક્ષણ કરે ! તે રીતે આ પણ સમજવું, એમાં સંશય નથી. જેનું પીડન (રોકાણ) થયું તેને માટે અદ્ધાર કયું છે ? એટલે જેના ઉપર થયું હોય તે, જેમ ગમે તે માર્ગથી બહાર નીકળે છે તેમ પીડા પામેલો ગમે તે માર્ગ પોતાને તે પીડામાંથી મુક્ત કરે છે. જેને પકડ્યો છે તેને માટે ઉન્માર્ગ કયો છે ? અર્થાત્ ગમે તે રસ્તે તે નાસે. જેમ જેમ પુરૂષ પીડિત થાય, તેમ તેમ તે અયોગ્ય દ્વારથી પણ નાસે છે. કાશ અને બળનો નાશ થવાથી જે રાજાનો સર્વ લોકમાં પરાલભ થયેલો છે, શાસ્ત્રે જેને લિપ્તક વૃત્તિ કરવાની આજ્ઞા આપી નથી; શાસ્ત્રે જેને વૈશ્ય કે, શૂદ્રની વૃત્તિથી જીવિકા ચલાવવાનું કહ્યું નથી, તેણે પોતાની જાતના ક્ષત્રિયો પાસેથી યાચના કરી જીવવું અથવા કોઈને આધારે જીવવું, એ પણ યોગ્ય નથી; પરંતુ તેણે પોતાના ધર્મથી જે વૃત્તિ કરવી ઘટિત હોય તે કરવી. ક્ષત્રિયે વિજય કરીને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવું, એ તેનો પ્રથમ કલ્પ (સર્વોત્તમ ધર્મ) છે; પણ સંકટમાં પડવાથી તેમ ન બન્યું તો, પોતાના કે, શત્રુના દેશમાં લુપ્ત કરીને પણ ધન મેળવવું, એ તેનો અનુકલ્પ (તે પછીનો બીજો માર્ગ) છે. તાતપર્ય કે, નિરંતર પ્રથમ કલ્પ પ્રમાણે વૃત્તિ કરવા છતાં, પણ સંકટમાં અનુકલ્પથી જીવિકા ચલાવવી, એ પણ યોગ્ય છે. આપત્તિમાં પડેલા પુરૂષે ધર્મનો ત્યાગ કરીને અન્યાયથી પણ નિર્વાહ કરવો. જીવિકાનો ક્ષય થાય છે ત્યારે બ્રાહ્મણોને પણ તેમ કરવાનું કહેલું છે; એટલે બ્રાહ્મણને પણ દિવસ સુધી અન્ન ન મળે, તો તેણે ચોથે દિવસે શૂદ્રનો પણ પ્રતિગ્રહ કરવો, ઇત્યાદિ કહેલું છે. એમ છે તો, ક્ષત્રિયે તેમ કરવાને શા માટે સંશય રાખવો ? તેણે પણ જેઓ વિશેષ ધનવાળા હોય, તેઓની પાસેથી બળાત્કારે ધન લેવું, પણ દમ્બથી કોઈ પ્રકારે હતાશ અર્ધ જવું નહિ એ નિશ્ચય છે. ક્ષત્રિય પ્રગ્નનું રક્ષણ કરનાર તથા હણનાર છે, માટે ક્ષત્રિયે

પ્રજનનું રક્ષણ કરીને તેની પાસેથી ધનનું ગ્રહણ કરવું. હે રાજન ! કાષ્ઠને પણ હિંસા વિના લેવી જોઈ જોઈ જોઈ નથી. જે મુનિ અરણ્યમાં જન્મ પામ્યો છે અને એકલો જ રહે છે તેને પણ હિંસા વિના બીજી વૃત્તિ નથી; તો બીજાની તો વાત જ શી કરવી ! હે કુરુક્ષેત્ર ! નથી-બધાં લખ્યું હશે તે બનશે, એમ દેવના ઉપર આધાર રાખીને વૃત્તિ કરવાથી તો, રાજન પણ જીવી શકે નહિ અને નિરંતર પ્રજનનું પાલન કરવાની ઈચ્છાવાળાને તો, એ વાત બને જ નહિ. રાજન એ અને પ્રજન એ સંકટમાં એક બીજાની નિરંતર રક્ષા કરવી, એ જ સલાહનું ધર્મ છે. પ્રજાને આપત્કાળ આવે છે ત્યારે રાજા પોતાનું ધણું દ્રવ્ય ખરચી નાખીને પણ પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે, તેમ પ્રજાએ પણ સંકટમાં રાજાનું રક્ષણ કરવું ધરિત છે. કાશ, દંડ, બળ, મિત્ર અને બીજાં પણ જે કાંઈ સંચિત હોય, તેને લુપ્ત કરી દેવા રાજાએ, દેશમાંથી દૂર કરવું નહિ. અર્થાત્ આપત્કાળમાં સંચિતનો નાશ થવા દેવો નહિ. મોટી માયાવાળા શંખરનું કહેલું દર્શન છે કે, જેમ વાવવાને અર્થે રાખી મૂકેલાં બીજાં રાંધી ખાવાથી, આગળ ભોજન મળવું દુર્લભ થઈ પડે છે, એમ ધમ જાણનારા જાણે છે, તેમ રાજા નિર્ધન થાય ત્યારે પ્રજાએ તેનું રક્ષણ કરવું અને ન કરે તો, તે રાજા નાશ પામે છે તથા રાજાનો નાશ થવાથી પ્રજા પણ અતિ નાશ પામે છે. જે રાજાનો દેશ દુઃખી થાય છે તે રાજાના જીવિતને ધિક્કાર છે અથવા જે રાજા, જીવિકા ચલાવી શકવાને સમર્થ નથી, તેથી શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોને રાખે છે, અથવા જે પરદેશમાં જન્મે જીવિકા ચલાવે છે, તે રાજાને ધિક્કાર છે.) રાજાનું મૂળ કાશનું બળ છે અને બળનું મૂળ કાશ છે તથા બળ સર્વ ધર્મનું મૂળ છે અને પ્રજાનું મૂળ ધર્મ છે. ૮ બીજાને પીડા કર્યાં સિવાય કાશ પ્રાપ્ત કરવો અશક્ય છે, તોપણ બળને તો શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય ? એટલા માટે રાજા પ્રજાનું પીડન કરીને કાશ સંચય કરે તો, તે દોષ પામતો નથી. ૯ વળી કાંઈ કાર્ય નહિ કરવા જેવું જતાં, યદુ કર્મમાં જેમ કરવામાં આવે છે, તેમ રાજા પણ રક્ષણને માટે પ્રજા પાસેથી બળાટકારે ધન લે, તેમાં દોષ પામતો નથી. ૧૦ (આર્પિત કાળમાં પ્રજાને પીડા કરીને દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવું, એથી પણ અર્થ થાય છે અને તેવા સમયમાં પ્રજાનું પીડન ન કરીને દ્રવ્ય ગ્રહણ ન કરે, તો તેથી અનર્થ થાય છે. વળી હાથી પાળવા વગેરે ભારે ખર્ચ રાખવો, એ અર્થની હાનિ કરનારાં જતાં, દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરનારાં છે માટે તેથી અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, એ સર્વ અર્થનાં સાધન છે. એ પ્રમાણે શુદ્ધિમાન પુરૂષે, કાર્યનો નિશ્ચય જાણીને અર્થ ઉત્પન્ન થાય, એવાં જ કાર્ય કરવાં. જેમ પશુ, આદિક જીવિકાને અર્થે હોય છે અને યદુ વિત્તના સંસ્કારને અર્થે હોય છે તથા પશુ, યદુ અને વિત્તસંસ્કાર, એ ત્રણે મોક્ષને અર્થે હોય છે. તેમ દંડ કાશને અર્થે, કાશ બળને અર્થે અને બળ શત્રુના પરાજયને અર્થે હોય છે તથા કાશ, બળ અને જ્ય, એ ત્રણે દેશની આબાદીને અર્થે હોય છે—દેશની આબાદી સંપાદન કરવાને કામ લાગે છે) એ જગ્યાએ હું, એક ધર્મના તત્વને પ્રકાશ કરનારી ઉપમા આપું છું કે, જેમ યજ્ઞના અર્થે યૂપ (યજ્ઞસ્તંભ) કાપવામાં આવે છે ત્યાં જે વૃક્ષો, તે યૂપના વૃક્ષની પાસે જતાં રોધ કરનાર હોય છે તેને પણ કાપવામાં આવે છે તથા તે હણેલાં વૃક્ષો જ્યારે નીચે પડે છે ત્યારે બીજાં વૃક્ષોને પણ હણે છે. ૧૧, ૧૨ હે પરતંપ ! એ જ પ્રમાણે મોટા કાશને ઉપાર્જન કરવામાં જે પુરૂષો આવે છે તેઓને હણ્યા સિવાય હું, કાંઈ બીજો માર્ગ કાશનું ઉપાર્જન કરવાને દેખતો નથી. ૧૩ પુરૂષ ધનવંતે જ આ

લોક તથા પરલોકમાં જ્ય મેળવે છે; તેમ સત્ય તથા ધર્મ વચન પણ ધનવડેજ સાચવી શકાય છે, નિર્ધન પુરૂષ તો, તેમાંનું કશું કરી શકતો નથી; તે તો જીવતો છતાં પણ મરેલોજ છે. ૧૪ યજ્ઞને અર્થે નિષિદ્ધ અને અનિષિદ્ધ સર્વ ઉપાયોવડે ધન પ્રાપ્ત કરવું. હે ભારત ! પણ કાર્ય અને અકાર્યમાં એટલે વિહિત અને નિષિદ્ધમાં સમાન દોષ થતો નથી; એટલે આપત્તિમાં પ્રજા પીડન વિહિત કર્મ છે, તેજ કર્મ આપત્તકાળ ન હોય ત્યારે નિષિદ્ધ છે. એ પ્રમાણે દેશકાળને અનુસારે કાર્ય પણ અકાર્ય થાય છે તથા અકાર્ય હોય તે કાર્ય થાય છે. માટે જે દેશકાળ અકાર્ય કરવા જેવો હોય, તેમાં અકાર્ય કરવાથી દોષ પ્રાપ્તિ નથી, પણ જે દેશકાળ અકાર્ય કરવા જેવો નથી તેમાં અકાર્ય કરવાથી દોષ પ્રાપ્ત થાય છે માટે કોઈ અકાર્યમાં એવી રીતે વર્તવાથી સમાન દોષ થતો નથી. ૧૫ હે રાજન્ ! હે પૃથ્વીપતે ! એકજ પુરૂષને એકજ વખતે ધનનો સંગ્રહ તથા ધનનો લાગ સંભવતો નથી; મેં અરણ્યમાં ધનવૃદ્ધ પુરૂષોને કોઈ વખતે દીકા નથી. ૧૬ આ પૃથ્વીમાં જે કાંઈ ધન જેવામાં આવે છે તે “ મને મળે ! ” એ પ્રમાણે મનુષ્યો, અભિલાષા રાખે છે. ” ૧૭ હે શત્રુને સંતાપનાર યુધિષ્ઠિર ! રાત્ર્યસમાન બીજો કોઈ પણ ધર્મ નથી. રાત્ર્યોએ સંપત્તિ કાળમાં “ ધર્મ ” શબ્દવડેજ અર્થ કહેલો છે. વિપત્તિકાળમાં તે “ ધર્મ ” શબ્દવડે બીજો અર્થ સમજવાનો છે. ૧૮ કેટલાક દાન લઈને, કેટલાક કર્મ કરીને, કેટલાક તપસ્વીઓ તપ કરીને, કેટલાક શુદ્ધિવડે અને કેટલાક દક્ષતાવડે ધનસંચય કરે છે. ૧૯ નિર્ધનને દુર્બળ કહે છે; ધનવડેજ બળવાન થવાય છે. ધનવાળો પુરૂષ સર્વ કાંઈ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને જેની પાસે કોશસંચય છે, તે સર્વ આપત્તિઓની પાર જઈ શકે છે. ૨૦ કોશવડે ધર્મ, કામ, પરલોક અને આ સર્વ સિદ્ધ થાય છે; પરલોકની ઈચ્છા ધર્મવડે કરવી, પણ અધર્મવડે કદાપિ કરવી નહિ. ૨૧

કોશેન ધર્મઃ કામઃ પરલોકસ્તથા હ્યયમ્ ।

તં ચ ધર્મેણ લિપ્સેત નાધર્મેણ કદાચન ॥

इति श्रीमहाभारते शतमाहर्षणं संहितायां वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि
राजधर्मे शतोपरि त्रिंशत्तमाऽध्यायः ॥ १३० ॥

छोटालालेन विदूषा वसता वटपत्तने ।

भीष्मोक्तराजवर्माणामिदं भाषांतरं कृतम् ॥

શ્રીમદ્દાભારતનું શાન્તિપર્વ.

૨ આપદ્ધર્મ.

અધ્યાય ૧ લો-રાજાએ, આપત્તિમાં ગમે તે ઉપાયવડે
આત્માનું રક્ષણ કરવું.

નારાયણં ન રમ્કસ્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ ।
દેવીં સરસ્વતીં વ્યાસં તતો જયમુદીરયેત્ ॥

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ ક્ષીણસ્ય દીર્ઘમૃત્યસ્ય સાનુક્રોશસ્ય વંધુષુ ।
પરિશંકિતવૃત્તસ્ય શ્રુતમંત્રસ્ય ભારત ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે ભારત ! જે રાજાનો ધાન્યો ક્રોડ-ક્રોશ વગેરે સંગ્રહ ક્ષીણ થઇ ગયેલો હોય, જે રાજા, આજસુ થયેલો હોય, જે અધિવોનો ક્ષય થવાના ભયથી કિલ્લામાંથી બહાર નીકળીને યુદ્ધ આપવાને અસમર્થ હોય, જેનો મંત્ર સર્વત્ર પ્રસરી જવાથી સર્વ લોકો જેના વૃત્ત ઉપર શકા રાખતા હોય, જેના નગર અને દેશ શત્રુઓએ છતી લઇને વહેંચી લીધાં હોય અને તેથી જે, દ્રવ્ય વગેરે સામગ્રી વિનાનો થયો હોય તથા જે, દ્રવ્ય ન હોવાના કારણથી મિત્રોની સંભાવના કરી ન શકે હોય, તેમજ મિત્ર અને બળની હીનતા હોવાથી જેના પ્રધાનો ફરી જઇને સર્વ પ્રકારે શત્રુને તાબે થયા હોય, જે, શત્રુવડે પરાજય પામ્યો હોય, પોતે દુર્બળ હોવાથી સખળ શત્રુએ, જેના ચિત્તને વ્યાકુળ કર્યું હોય, એવા રાજાએ શું કરવા યોગ્ય છે ? તે કહો. ” ૧, ૨, ૩ બીજા કહે છે:—“ જે બહારથી છતવા આવેલો શત્રુ, ધર્મ અર્થમાં કુશળ અને પવિત્ર હોય તો, તેની સાથે જલદી સંધિ કરવી અને પછી પોતાના પૂર્વજોનાં ગામ-નગરો વગેરે સાથે ઉપાયથીજ એકે એકે છોડાવવાં. ૪ જે બહારથી છતવાને આવેલો શત્રુ, બળવાન અને પાપકર્મ કરવાના નિશ્ચયવાળો હોય તો, પોતાના દેશમાંથી કેટલાંક ગામ આપીને પછી તેની સાથે સંધિ કરવી. ૫ અને તેથી પછી શત્રુ દુષ્ટ હોય તો રાજધાનીનો ત્યાગ કરીને દૂર જવું તથા દ્રવ્યવડે આર્પતકાળ વટાવવો: પછી જે પોતે રાજત્વચ્છેદ્યુક્ત હોય તો, તેણે જીવતા રહીને પુનઃ પોતાનો દેશ પ્રાપ્ત કરવો. ૬ શત્રુ સર્વથી અતિશય દુષ્ટ હોય તો, ક્રોધબળનો પછી ત્યાગ

કરવો, કેમ કે, જો કાશમગનો ત્યાગ કરવાથી આપત્તિઓ તરી શકાય તેમ હોય તો, તે કાશના કરતાં અધિક એવા આત્માનો ત્યાગ કોણ કરે ? અર્થાત્ સર્વ જવા દઇને પ્રાણનું રક્ષણ કરવું. ૭ એવો વખત આવે ત્યારે, અંતઃકુર (સ્ત્રીઓ વગેરે) ને પણ પડતાં મુકીને નાસવું. કેમ કે, તેનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ પોતાનામાં રહી ન હોય તો, તે વખતે શત્રુના ધનરૂપ થઈ પડેલી સ્ત્રીઓ વગેરે ઉપર પણ દયા શી કરવી ? અર્થાત્ તેમના ઉપર પણ સ્નેહ કરવો ઉચિત નથી; પરંતુ બીજા શકે ત્યાં સુધીમાં તો, પોતાનો આત્મા શત્રુના હાથમાં જવા દેવો નહિ. ” ૮ યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ જ્યારે અંદરના પ્રધાન વગેરે કુટેલા હોય તથા શત્રુ બહારથી દેશ આપતો હોય, તેમ બહાર ખાલી થઈ ગયો હોય અને મંત્ર ખુલ્લો થઈ ગયો હોય, ત્યારે શું કરવું ? તે કહો. ૯ બીજા કહે છે:—“ એમ થયું હોય, ત્યારે જો આવનાર શત્રુ ધર્મિષ્ઠ હોય તો, તેની સાથે સત્વર સંધિ કરવી અને અધર્મિષ્ઠ હોય તો, તીક્ષ્ણ પરાક્રમ કરીને તેની સાથે યુદ્ધ કરવું. એમ કરવાથી શત્રુ શીઘ્ર દૂર થશે અથવા ધર્મયુદ્ધમાં મૃત્યુ થવાથી પણ લોકનું હિત થશે. ૧૦ રાજાની પાસે થોડું, પરંતુ પ્રીતિવાળું અને હર્ષ પામેલું સૈન્ય હોય તો, તેટલા અરૂપ સૈન્યવડે પણ રાજા પૃથ્વીને જીતી શકે છે. માટે એવા પ્રસંગે યુદ્ધ કરવાથી બંને પ્રકારે હિત છે. ૧૧ મરણ પામે તો સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થાય અને જ્ય પામે તો, પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવે. જે પુરૂષના પ્રાણ યુદ્ધ કરતાં જાય છે તેને ઇન્દ્રલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૨ પ્રથમ યુદ્ધ ન કરવા માટે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્ર (જે સોગંદ વગેરે ઉપાય તે) કરીને, તેમાં કપટ ન થાય માટે તેઓને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને વિનય કરવો તથા તેવાજ કામળ ઉપાયથી તેઓના ઉપર પણ વિશ્વાસ કરવો, પરંતુ દુરાગ્રહ કરીને યુદ્ધ કરવાની હક કરવી નહિ. ૧૩ જ્યારે દેશમાંની કાટકુટથી શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરવું અશક્ય હોય, તેમ બહારના શત્રુના કોપથી સામ ઉપાય પણ નિરર્થક થઈ પડ્યો હોય, ત્યારે સામ ઉપાય વડેજ કિલ્લામાંથી નાસવાની ઇચ્છા કરવી. કિલ્લામાંથી ના ૧ પછી કેટલાક દેશનું તથા કેટલાક કાળનું ઉદ્ધવન કરીને (દૂર જઈને કેટલોક કાળ વીતવા દઇને) પછી મંત્રના બળથી પૃથ્વીને જીતવાનો પુનઃ આરંભ કરવો. ” ૧૪

અથ ચિક્રમિષુઃ ક્ષિપ્રં સામ્ના વા પરિસાંત્વયન્ ।

વિલંઘયિત્વા મંત્રેણ તતઃ સ્વયમુપક્રમેત્ ॥ ૧૪ ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि आपद्धर्मे
गुर्जरभाषायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

અધ્યાય ૨ જો-આપત્તિમાં રાજાએ બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવું.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ હીને પરમકે ધર્મે સર્વલોકામિસંહિતે ।

સર્વસ્મિન્ દસ્યુસાન્નૂતે પૃથિવ્યામુપજીવને ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ જ્યારે રાજાનો પરમ ધર્મ (બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવું, તે) નાશ થઈ ગયો હોય, જ્યારે સર્વ પ્રજા ભેગભેગ થઈ ગઈ હોય, સઘળા દેશમાં સર્વ ઠેકાણે ઉપ-જીવિકાનાં સાહિત્યોની લુટ-ચોરી પ્રસરી ગઈ હોય; એવો અતિ આપત્તિનો સમય આવે

ત્યારે, હે પિતામહ ! આહાણે, દયાલાવથી પુત્ર તથા પૌત્રોનો ત્યાગ કરીને શાવડે નિર્વાહ કર્યો. ૧,૨ બીજા કહે છે,—“તેવો વખત આવે ત્યારે આહાણે, વિજ્ઞાનનું બળ રાખીને નિર્વાહ કરવો. તથા જે કાંઈ મળે તેને સત્પુરૂષોનું ધન માનવું. અસત્પુરૂષોનું કાંઈ પણ સમજવું નહિ. ૩ જે મનુષ્ય, અસંજન પુરૂષાની પાસેથી ધન લઈને સંજન પુરૂષને અર્પણ કરે છે તથા તે ધન આપનાર “હું છું” એમ ખતાવે છે, તે પુરૂષને આપદ્ધર્મનો ગ્રાતા બાણુવો. ૪ હે રાજન્ ! રાજ્ય ઉપર પોતાની સ્થિતિની આકાંક્ષા કરનાર રાજાએ. કાંઈ જ્ઞાન ન આપવો હોય, તેની પાસેથી વિત લઈ લેવું અને “તે વિત મ્હારું છે” એમ કહીને પણ આહાણેને આપવું. અર્થાત્ સ્થાનબ્રષ્ટ થયેલા રાજાને આહાણું પાલન કરવાને અર્થે સર્વસ્વ હરણ કરવામાં પણ દોષ નથી. ૫ વિજ્ઞાનના બળવડે પવિત્ર થયેલો કાંઈ પુરૂષ નિશ્ચિત કૃત્યમાં વર્તવો હોય તો, તેથી વૃત્તિના વિજ્ઞાનવાળા ધીર પુરૂષની નિંદા કરવાને કાણુ યોગ્ય છે. ? ૬ હે યુધિષ્ઠિર ! જે સત્પુરૂષાની વૃત્તિ બળવડે ઉપાજન કરવામાં આવે છે, તેઓને બીજી વૃત્તિ પસંદ પડતી નથી; બળવાન પુરૂષો તે વૃત્તિવડેજ પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. ૭ આર્પણમાં પડેલા રાજાએ, પોતાના રાજ્યમાં તથા શત્રુના રાજ્યમાં પ્રભાપીડન કરીને, દ્રવ્ય મેળવો નિર્વાહ કરવો, એ મામાન્ય શાસ્ત્ર છે. ૮ (પણ તેમાં જે છુદ્ધિમાન હોય છે તેઓ તો, દેશમાં રહેલા ધનવાન પુરૂષો કે, જેઓ કૃપણતા રાખીને દ્રવ્ય સંચય કરતા હોય છે અને તેથી દંડને પાત્ર હોય છે, તેઓનેજ છુટે છે,—તેઓની પાસેથીજ ધન મહણુ કરવાનો રિવાજ રાખે છે) ગમે તેટલી આપત્તિ પડે તોપણ અત્વિક્ષ, પુરોહિત આચાર્ય, એ સત્કાર પામેલા અને સત્કાર કરવા યોગ્ય એવા આહાણેને ધન હરણુ કરવાવડે પીડા કરવી નહિ, કેમ કે, તેઓનો ધાત કરવાથી દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯ આહાણુ, એ તો લોકમાં પ્રમાણ્યૂત છે અને સનાતન નેત્ર છે. તેઓના પ્રમાણને માનીને કાંઈપણ કાર્યમાં પ્રવેશ કરવો તથા તેઓના કહુંવા પ્રમાણે તહારું લેવું કે, ભૂડું થશે, એ નિશ્ચય છે. ૧૦ વળી ગામમાં રહેનારા પુરૂષો, એક બીજાના ઉપર રીસ રાખીને ધણુ જનનું પરસ્પરનું ભૂડું બોલે છે. રાજાએ તેઓના વચન ઉપરથી કાંઈનો સત્કાર ન કરવો કે, ધાત પણ ન કરવો. ૧૧ અત્વિક્ષ વગેરેની નિંદા કરવી નહિ અથવા સાંઝળી પણ નહિ; * જ્યાં તેઓની નિંદા થતી હોય ત્યાં કાનમાં આંગળીઓ ધાલવી અથવા ત્યાંથી બીજી જગ્યાએ ચાલી નીકળવું. ૧૨ હે રાજન્ ! પારકી નિંદા કરવી અને ચાડી કરવી, એજ અસત્પુરૂષોનું આચરણુ છે અને જેઓ સત્પુરૂષો હોય છે, તેઓ તો સત્પુરૂષોના ગુણજ બોલે છે. ૧૩ જેમ સારી રીતે નાથેલા અને સારી પ્રશંસા પામેલા બે વાહરડા ધુંસરી ઉપાડીને વહન કરે છે, તેમ રાજાએ વર્તવું. ૧૪ જેમ જેમ રાજા સદાચારથી વર્તવો જશે, તેમ તેમ તેને બીજા ધણુ સહાયક આવી મળશે; પડિતો, ધર્મના લક્ષણવાળા આચારનેજ શ્રેષ્ઠ માને છે. ૧૫ અત્વિક્ષ

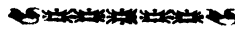
* નિંદા અને સ્તુતિનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. “ગુણેષુ દોષારોપણં, દોષેષુ ગુણારોપણં ચ નિંદા । ગુણેષુ ગુણારોપણં દોષેષુ દોષારોપણં ચ સ્તુતિઃ ॥ ગુણ હોય ત્યાં, દોષ-અવગણુ ખતાવવા તે અને દોષ હોય ત્યાં, ગુણ વર્ણવવા તે નિંદા કહેવાય છે તથા ગુણ હોય, તેમાં ગુણો દેખાડવા અને દોષ હોય, તેમાં દોષ પ્રકટ કરવા તે સ્તુતિજ કહેવાય છે.” અથવા તો એકજ વ્યક્તિને ફક્ત કરવાને માટે તેમજ દોષ પ્રકટ કરવા તે પણ નિંદાજ કહેવાય છે.

આદિનો પણ દંડ કરવો, એમ શંખ-ક્ષિપિતના ધર્મને અનુસરનારા માને છે. જેમ શંખે, પોતાના બાધનો પણ હસ્તછેદ કર્યો હતો, તેમ ઋત્વિકનો પણ પ્રમંગે દંડ કરવો, એમ તેઓનું કહેવું છે. કેટલાક એમ કહે છે કે; ઇર્ષ્યાથી કે, લોભથી ઋત્વિકનો દંડ કરવાનું કહેવું નહિ પણ ધર્મવડે તો દંડ કરવાનું કહેવું. ૧૬ કેટલાક ઋષિ પરંપરાનો ધર્મ અતાવે છે કે, જે ગુરૂ વિપરીત કર્મ કરનારો હોય તો તેનો પણ દંડ કરવો; પરંતુ તેના જેવું કાંઈ પ્રમાણ કોઈ સ્થળમાં જોવામાં આવતું નથી. ૧૭ પણ યથાર્થ જોઈએ તો રાજાએ, ઋત્વિક આદિનો દંડ કરવો નહિ, એમ અમને લાગે છે. કેમ કે, વિપરીત કર્મ કરનારા અધમ પુરૂષનો દંડ દેવતાઓજ કરે છે. છતાં રાજા, દંડ કરવારૂપ બહાનાથી ઋત્વિકનો દંડ લે તો, તે ધર્મથી હીન થાય છે. ૧૮ સર્વ લોકોએ, જે ધર્મનો અંગીકાર કરેલો છે (શ્રૌતધર્મ), સત્પુરૂષો (મન્વાદિ) જેનો આદર કરે છે (સ્માર્તધર્મ), કુલ અને દેશની પરંપરાથી ચાલતો આવેલો, એટલે શાસ્ત્રમાં નહિ કહેલો પણ શિષ્ટ પુરૂષોએ આદર કરેલો તથા પોતાના હૃદયમાં ધર્મત્વ બુદ્ધિથી નિશ્ચિત થયેલો, એવાં ચાર કારણોવડે ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. કેવળ અમુક શાસ્ત્રના વચન ઉપરથી કે, અમુક પુરૂષના કહેવાથી ધર્મ સિદ્ધ થતો નથી. ૧૯ જે પુરૂષ ચાર ગુણુવડે સંપન્ન એવા ધર્મને કહે તેનેજ ધર્મ જાણનારો જાણુવો. આન્વીક્ષિકી, ત્રયી, વાર્તા અને દંડનીતિ, એ ચાર ધર્મના ગુણુ સમજવા. જેમ સર્પ ગયો હોય તેને તેના લીસોટા ઉપરથી શોધી કાઢવો પરમ દુઃખકર થાય છે, તેમ ધર્મનો માર્ગ શોધી કાઢવો પણ પરમ દુઃખકર છે. ૨૦ જેમ બાણુવડે વીધેલા મૃગનાં પગલાં (તેના અંગમાંથી) પડતા રૂધિરવડે શોધી કાઢીને પુરૂષ, તેના સ્થાનને શોધી કાઢે છે, તેમ ધર્મના સ્થાનને પણ પામી શકાય છે. ૨૧ સત્પુરૂષો, જે ધર્મના માર્ગે ગયેલા છે, તેજ માર્ગેથી પુરૂષે, પણ વિનય રાખીને ચાલ્યા જવું; રાજર્ષિઓનું એજ આચરણ છે, માટે હે યુધિષ્ઠિર ! તું પણ એમ ચાલજે. ” ૨૨

यथा सद्भिर्विनीतेन यथागंतव्यमित्युत ।

राजर्षीणां वृत्तमेतदेवं गच्छ युधिष्ठिर ॥ २२ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि राजर्षिवृत्तं
नाम गुर्जरभाषायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

અધ્યાય ૩ જે—રાજાએ, કોઈ પણ ઉપાયથી કોશ-ભંડારની
વૃદ્ધિ કરવી.

भीष्म उवाच ॥ स्वराष्ट्रात्परराष्ट्राच्च कोशं संजनयेन्नृपः ।

कोशादि धर्म कौतेय राज्यमूलं च वर्धते ॥ १ ॥

બીષ્મ કહે છે:—“ હે કૌતેય ! રાજાએ, પોતાના રાજ્યમાંથી અને પરરાજ્યમાંથી કોશ પ્રાપ્ત કરવો. કેમ કે, રાજ્યના મૂળરૂપ ધર્મની વૃદ્ધિ કોશથીજ થાય છે. એટલા માટે કોશ ઉપાર્જન કરવો તથા ઉપાર્જન કરેલા કોશને ઉત્તમ કર્મમાં વ્યય કરીને તેનું પાલન કરવું; તેમજ કોશનું પાલન કરીને તેની વૃદ્ધિ કરવી એ સનાતન ધર્મ છે. ૧,૨ શુદ્ધ-

પવિત્રતા રાખીને વર્તવાથી કોશનું ઉપાર્જન થતું નથી; તેમ છેકળ દુષ્ટતા કરીને પણ કોશનું ઉપાર્જન થતું નથી, તેથી મધ્યમ માર્ગે વર્તીને કોશનો સંગ્રહ કરવો. ૩ નિર્જળ રાજાને કોશનો સંચય ક્યાંથી હોય ? અને કોશ વિનાના રાજાને બળ પણ ક્યાંથી હોય ? નિર્જળ રાજાને રાજ્ય ક્યાંથી હોય ? અને રાજ્ય હોય નહિ, ત્યારે રાજલક્ષ્મી પણ ક્યાંથી ? ૪ જે પુરૂષ મોટા સ્થાનમાં રહેલો છે, તેને લક્ષ્મીની હાનિ મરણતુલ્ય છે; માટે રાજાએ કોશ, બળ અને મિત્ર, એ ત્રણની વૃદ્ધિ કરવી. ૫ જે રાજા કોશહીન હોય છે, તેની મનુષ્યો અવગણ કરે છે. તે જે અદ્ય આપે છે, તેવડે તેના સેવકો સંતોષ પામતા નથી તથા કાર્ય કરવાને પણ ઉત્સાહ રાખતા નથી. ૬ લક્ષ્મી હોવાથી રાજા પરમ સત્કાર પામે છે; જેમ સ્ત્રીનાં વસ્ત્ર તેના યુગ સ્થળને ઢાંકે છે, તેમ લક્ષ્મી પણ રાજાનાં પાપ ઉપર આચ્છાદન કરે છે. ૭ રાજાએ, પૂર્વે જેઓની સાથે વિરોધ કર્યો હોય છે, તે પુરૂષો તેની સમૃદ્ધિ જોઈને પરિતાપ પામે છે તથા કૃતરાની પેઠે, પોતાને હણવાની ઇચ્છા રાખનાર તે રાજાનોજ પાછા નિરંતર આશ્રય કરે છે તથા કપટવડે તેને હણવાની ઇચ્છા રાખે છે. ૮ હે ભારત ! એવા રાજાને સુખ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? (એવા) રાજાએ ઉદ્યોગજ કરવો અને પોતાના મસ્તકને સર્વથી ઉપરજ રાખવું, નમવું નહિ. કેમ કે, ઉદ્યમ છે. એજ પૌરૂષ છે. ૯ શેરડી જેમ સાંધાઓમાંથી ભાગી જાય છે; તેમ ભલે ભાગી જવું, પણ કોઈને નમન આપવું નહિ; અથવા જે કાંઈ ન બને તો અરણ્યમાં જઈને યુગના સમૂહ સાથે ફરવું. અર્થાત્ તપ કરવું; પણ ચોર જેવા અમાત્યો સાથે રહીને ફરવું નહિ. ૧૦ હે ભારત ! વનમાં ચોર લોકોની સેના સેહેલથી મળી આવે છે તથા તે રૌદ્ર કર્મ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. તેઓની સાથે પણ સત્ય અને મૃદુતાથી રહેવું. ૧૧ કેમ કે, જે અત્યંત અમર્યાદ થાય છે તેનાથી સર્વ કોઈ મનુષ્ય ઉદ્વેગ પામે છે તથા જે દયા નથી રાખતો તેનાથી ચોર લોકો શંકિત થાય છે. ૧૨ મનુષ્યના ચિત્તને પ્રસન્ન કરનારી મર્યાદાનું સ્થાપન કરવું. અર્થ અદ્ય હોય, તોપણ લોકમાં મર્યાદાથી પૂજન પામે છે. ૧૩ જે પુરૂષે, એમ નિશ્ચય કરેલો હોય છે કે, આ લોક શાશ્વત નથી, માટે તેમાં સત્કર્મ આદિની જરૂર નથી, તેમ પરલોક પણ છે નહિ, એવા નાસ્તિક અને ભયની શંકા રાખવા જેવા મનુષ્ય ઉપર કોઈ પ્રકારે વિશ્વાસ લાવવો નહિ. ૧૪ જે ચોર લોકો પણ સારા (ચોર) હોય તો, તેઓ બીજાનું ધન લુટે ખરા ! પણ તેમાં હિંસા થતી નથી; ચોર લોકો પણ મર્યાદાવાળા હોય છે, ત્યારે લોકો તેઓના ઉપર પણ રંજિત થાય છે. ૧૫ જે લુટનો ધંધો કરતો હોય એવા ચોરે પણ પોતાની સાથે જે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છા ન રાખતો હોય, સામો ન થતો હોય, તેનો વધ કરવો નહિ; કોઈની સ્ત્રીનું હરણ કરવું નહિ; તેમજ કૃતધૃતતા બ્રાહ્મણના ધનનું હરણ, કાંઈ પાસે બાકી ન રહેવા દેતાં છેકળ લુટી લેવો તથા કન્યાની ચોરી કરી, લઈ જઈને તેના સ્વામી થઈને રહેવું, એ ચોર લોકોને પણ નિંદવા યોગ્ય છે. વળી પરસ્ત્રીને પકડીને તેની સાથે બ્યભિચાર પણ કરવો નહિ. એટલાં કર્મ ચોર લોકોએ પણ તજવાં. ૧૬-૧૭ જે મનુષ્યોનું ચોર લોકોએ, સર્વસ્વ લુટી લીધું છે, તેઓ એકત્ર મળીને, પછી તે ચોર લોકો સાથે મળી જાય છે અને તેઓને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે તથા તેમ કરતાં તેઓનાં યુગ સ્થાન વગેરેથી માહિત થઈને તેઓને પણ નિઃશેષ લુટી લે છે અથવા અન્ય દ્વારા તેઓને નિઃશેષ કરે છે. ૧૮ એટલા માટે ચોરે પણ પોતાના સ્વાધીનતામાં

આવેલા દ્રવ્યમાંથી કેટલોક ભાગ રહેવા દઇને બાકીનો લેવો; પણ “ હું બળવાન છું માટે અને કાંઈ થું કરી શકનાર છે ? ” એમ સમજીને છેક દુષ્ટતા આચરવી નહિ. ૧૬ જેએ, શેષ રાખીને પ્રજનનું ધન હરણ કરે છે તે સર્વ સ્થળમાં કાંઈ પણ શેષ રહેલું છે, એમજ દેખે છે. પણ નિઃશેષ હરણ કરનારને તો નિઃશેષ કરવાથી ભય ઉપજે છે. ” ૨૦

સશોષકારિણસ્તન્ન શેષં પશ્યતિ સર્વદશઃ ।

નિઃશેષકારિણો નિત્યં નિઃશેષકરણાઙ્ગયમ્ ॥ ૨૦ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुज्ञासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
तृतीयोऽध्यायः ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૪ થો-બળની પ્રશંસા.

भीष्म उवाच ॥ अत्र धर्मानुवचनं कीर्तयन्ति पुर विदः ॥

प्रत्यक्षावेव धर्मार्थौ क्षत्रियस्य विजानतः ॥ ૧ ॥

भीષ્મ કહે છે, “ આ જગ્યાએ પૂર્વના આચાર્યો, પ્રત્યક્ષ દુઃખના કારણરૂપ સર્વસ્વ હરણ તથા ચોરીમાં પણ ધર્મ છે, એમ કહે છે તથા જે ક્ષત્રિયને તેનું જ્ઞાન હોય છે, તેને પણ પ્રત્યક્ષ દુઃખનાં કારણમાં ધર્મ અને અર્થ રહેલા છે. આ સ્થળમાં ધર્મોપદેશ પરાક્ષ છે. કેમ કે, તેમાં દષ્ટ ફળોના અભાવ છે તથા તેથી ધર્મોપદેશ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી. માટે (અરણ્યમાં કાંઈ પણ પશુનું પગલું જોઇને) “ આને વડનું પગલું હશે ? કૂતરાનું હશે ? કે, ચિત્તાવાધનું હશે ? ” એવો વિચાર જેમ વ્યર્થ છે, તેમ અત્રે પણ “ આ ધર્મ કે, અધર્મ ” એ વિચાર પણ વ્યર્થ છે અને તેથી શાસ્ત્રોક્ત ધર્માધર્મનો વિચાર કરીને તેમાં વ્યવધાન નાખવું નહિ. ૧-૨ ધર્મ કે, અધર્મનું ફળ અદૃષ્ટ (અંવાગ્રાં ન આપે એવું) છે. તે કાંઈએ આ જગતમાં જોયું નથી, * માટે બળ પ્રાપ્ત કરવાનીજ ઇચ્છા કરવી કેમ કે, સર્વ કાંઈ બળવાનના વશમાં થાય છે. ૩ લક્ષ્મીથી બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને બળથી અમાત્ય આવી મળે છે, એ પ્રમાણે બળવાનને સર્વ આવી મળે છે. પણ જેની પાસે ધન નથી તેને પતિત જાણવો; જેમ ઘણા પાક (રસોઇ)માંથી થોડું અન્ન વધ્યું હોય તે ઉચ્છેદ કહેવાય છે, તેમ થોડું ધન પણ તેવું છે. ૪ બળવાન માણસમાં ઘણો અનાચાર જોઇને પણ તેને કાર્મ ભયથી કહી શકતું નથી. માટે ધર્મ અને બળ, એ બન્નેને જો પોતાના સ્થાનમાં રહેલાં હોય તો મોટા ભયથી રક્ષણ કરે છે. ૫ ધર્મ અને બળ, એ એમાંથી હું ધર્મ કરતાં પણ બળને વિશેષ મોટું માનું છું. કેમ કે, બળથી ધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેમ પૃથ્વી ઉપર જંગમ પ્રાણી માત્ર રહેલાં છે તેમ બળ ઉપર ધર્મ સ્થિતિ કરીને રહેલો છે. ૬ જેમ ધુમાડો વાયુને વશ છે, તેમ ધર્મ, બળનું અનુવર્તન કરીને રહેલો છે, પણ જેમ વેલ, વૃક્ષના આશ્રયે રહેલી હોય, તેમ બળના આશ્રયે રહેલો ધર્મ કાંઈ પણ કરવાને

* વિશાલે દશ પ્રકારનું બળ કહેલું છે:-વિદ્યા, અભિજન, મિત્ર, ભુદ્ધિ, સત્ત્વ, ધન, તપ, સહાયક, વીર્ય અને દેવ, એ દશ પ્રકારના બળને આશ્રય કરવો; ધર્માધર્મ કલ્પના કરવી આપણ-કલ્પમાં અર્થ છે.

સમર્થ નથી. ૭ જેમ વૈભવવાળાઓના સ્વાધીનમાં સુખ હોય છે, તેમ બળવાનના સ્વાધીનમાં ધર્મ હોય છે; બળવાનને કાંઈ અસાધ્ય નથી અને બળવાનને માટે સર્વે વસ્તુઓ પવિત્ર છે. જે પુરૂષ દુરાચારી અને ક્ષીણ બળવાળો હોય છે, તે રક્ષણ પામતો નથી તથા જેમ વરૂથી સર્વ કાંઈ ઉદ્દેગ પામે છે, તેમ તેથી પણ સર્વ લોકો ત્રાસ પામે છે. તે પદ્મબ્રહ્મ યજ્ઞને અને અવગણના પામીને દુઃખમાં જીવતર પૂરું કરે છે તથા તેવું નિહિત જીવતર મરણ સમાન છે. ૧૦ તેના પોતાના પાપી આચરણથી તેના બાંધવ આદિ પણ તેનો ત્યાગ કરે છે તથા તેઓએ કહેલાં વચનરૂપી બાણથી બેદાધને અત્યંત પરિતાપ પામે છે. ૧૧ અધર્મવડે ધનપ્રાપ્તિ કરી હોય તો, તેના પાપમાંથી મુક્ત થવાને માટે વેદત્રયનું પઠન કરવું. ૧૨ બ્રાહ્મણોને નેત્રવડે, વાણીવડે અને કર્મવડે પ્રસન્ન કરવા તથા ઉદાર મનવાળા થવું. તેણે મોટા કુળમાં લમ કરવું. ૧૩ “હું તો આવો છું” એ પ્રકારે સહુને કહેવું તથા બીજાઓના ગુણનું કીર્તન કરવું. મંત્રનો જપ કરવો; વારંવાર સ્નાન કરવું; કામળ થવું અને બહુ બોલવું નહિ. ૧૪ બહુ દુબ્ધર તપ કરીને બ્રહ્મક્ષત્રિયના વર્ગમાં પ્રવેશ કરવો, લોક ગમે તેમ કહે, તોપણ એ પ્રમાણે ઘણો આચાર પાળવો, બહુ પરોપકાર કરવો પણ તેને સંભારી રાખવો નહિ-તેનું ચિંતવન કર્યા ન કરવું કે, મેં ફલાણા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. ૧૫ એમ આચરણ કરવાથી અદ્ય સમયમાં તે, પાપરહિત અને ઘણા લોકોથી માન પામનારો થાય છે. વળી તે, વિચિત્ર અને અનેક પ્રકારનાં સુખ ભોગવે છે. તથા માત્ર સદાચાર પાળવાવડે તે, પોતાનાં પાપકર્મને ઢાંકી શકે છે. તેમજ લોકમાં પૂજન પામે છે તથા આ લોકમાં તેમ પરલોકમાં પણ મોટું ફળ પામે છે.” ૧૬, ૧૭

સુલ્લં ચ ચિત્રં મુંજીત કૃતેનૈકેન ગોપયેત્ ।

લોકે ચ લભતે પૂજાં પરત્રેહ મહત્ફલમ્ ॥ ૧૭ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशास्त्रार्णवे गुर्जरभाषायां
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

અધ્યાય ૫ મો-કાયબ્ય દસ્યુ-હુંદારાનું આખ્યાન.

भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।

यथा दस्युः समर्यादः प्रेतभावे न नश्यति ॥ १ ॥

બીષ્મ કહે છે,—“આ સ્થળમાં પણ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે કે, જેમાં મર્યાદાસહિત વર્તનારો ચોર પણ મૃત્યુ પામીને અધોગતિ પામતો નથી. ૧ પૂર્વે પ્રહાર કરવામાં કુશળ, શુદ્ધિવાળો, શરો, વિદ્યાવાળો અને અત્યંત ભલો એક “કાયબ્ય” નામે ચોર હતો. તે આશ્રમીઓના ધર્મનું રક્ષણ કરતો હતો, બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરવો હતો તથા ગુરૂનું પૂજન કરનારો હતો. ૨ તે એક બીલ જાતિની સ્ત્રીના પેટે ક્ષત્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલો હતો અને ક્ષત્રિયના ધર્મનું પાલન કરનારો હતો. એ બીલડીનો પુત્ર કાયબ્ય હુંદ-ચોરી કરીને પણ સિદ્ધિ પામ્યો. ૩ અરણ્યમાં તે સાયંકાળે અને સવારમાં ઝૂમનાં ટોળાં બીજવતો હતો. વનપશુઓની વિધિને જાણનાર તથા નિષાદ (લિલ)ના ધંધામાં કુશળ

હતો. ૪ તે સર્વ મમયને અને સર્વ પ્રદેશને જાણનાર હતો તથા નિરંતર પારિવાર પર્વ-
તમાં ફરતો હતો. સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે પોતાનો શો ધર્મ છે ? તે, જાણતો હતો. તેનું
એકે બાણ બાલી જતું નહોતું તથા તેનાં આયુધ મજબૂત હતાં. ૫ સેંકડો સેનાઓ તેના
સામે આવે, તોપણ તે એકલોજ તેને જીતતો હતો. તેનાં વૃદ્ધ તથા આંધળાં માતા-પિતા
અરણ્યમાં હતાં, તેઓનું પૂજન કરતો હતો. ૬ તેઓને માન આપતો હતો તથા મધુ,
માંસ, મૂળ, ફળ તથા અનેક પ્રકારનાં અન્નવડે તેઓની પરિચર્યા (ચાકરી) કરતો હતો. ૭
તે અરણ્યમાં વસનારા લાગી બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરતો હતો તથા વનમાં મૃમને હણીને તેઓને
લાવી આપતો હતો. ૮ જે બ્રાહ્મણો ચોરનું ભોજન કરવું નહિ, એવી શંકાથી તેની પાસેથી
લેતા નહોતા, તેઓના ઘરમાં તે, પાછલી રાતે જાનો-માનો મૂકીને જતો રહેતો હતો. ૯
તેને જોઇને બીજા હજારો નિર્મર્યાદ વર્તનારા અને નિર્દય કામ કરનારા ચોર લોકોએ, તેને
પોતાનો નાયક કહ્યો. ૧૦ દસ્યુઓ (ચોરો) કહે છે:-“હે કાયવ્ય ! તું મુહૂર્ત, દેશ-કાળને
જાણનારો શૂરો અને દલ્લત છે, માટે તું અમો સર્વની સાથે આવીને અમારો નાયક થા !
તું અમને જેમ આચરણ કરવાને કહીશ તે પ્રમાણે અમો સર્વ કરીશું; માટે જેમ માતા
તથા પિતા પુત્રોનું પાલન કરે છે, તેમ તું અમારું યથાન્યાય પાલન કર.” ૧૧, ૧૨
કાયવ્ય કહે છે,-“તમારામાં કોઇએ પણ સ્ત્રી, બીકણ, બાળક કે, તપસ્વીનો વધ કરવો
નહિ; જે સામો યુદ્ધ કરતો ન હોય, તેને પણ હણવો નહિ તથા બળાટકારે સ્ત્રીનું પ્રહણ
કરવું નહિ. ૧૩ કોઇ પણ પ્રાણીમાં, સ્ત્રી જાતિનો વધ કોઇએ પણ કોઈ પ્રકારે કરવો નહિ.
નિરંતર બ્રાહ્મણના કલ્યાણના અર્થે યત્ન કરવો તથા તેના અર્થે યુદ્ધ પણ કરવું. ૧૪ સત્યને
કદાપિ તજવું નહિ તથા વિવાહમાં વિદ્ધ કરવું નહિ. જે સ્થળમાં દેવ, પિતૃઓ, અતિથિઓ
અને સર્વ પ્રાણીઓ મધ્યેથી વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણનું પૂજન થાય છે, તે સ્થળમાં સદૈવ
મોક્ષનો વાસો થાય છે. અર્થાત્ તેઓનું પૂજન કરનાર મોક્ષ પામે છે. સર્વસ્વ આપવાવડે
પણ જે તેઓનું પૂજન થતું હોય તો કરવું. ૧૫, ૧૬ બ્રાહ્મણો, જેના ઉપર રોષ લાવીને
તેનો પરાભવ કરવાનો વિચાર કરે છે, તેનું રક્ષણ ત્રણે લોકમાં કોઈ કરતું નથી. ૧૭ જે
પુરૂષ બ્રાહ્મણનો પરાભવ કરે અથવા તેનો વિનાશ કરવાની વાત પસંદ કરે છે, તે પુરૂષનો,
જેમ સૂર્યોદય થવાથી અંધકારનો નાશ થાય છે તેમ નાશ થાય છે. ૧૮ આ જગ્યાએ
ખેસીનેજ સર્વ પ્રકારે ફળની આશા કરવી. જે જે વેપારીઓ આપણને આપવું ઘટે તે
આપશે નહિ તે તે પોતાના તેવા આચરણથી પરાભવ પામશે. ૧૯ દુષ્ટનો નાશ કરવાના
અર્થે દંડ ઠરાવેલો છે, પણ કોશની વૃદ્ધિ કરવાને માટે દંડ ઠરાવેલો નથી, એમ નિશ્ચય
જાણવું. જેઓ શિષ્ટ પુરૂષોને પીડા કરે છે તેઓનો વધ કરવો, એ દંડ છે. ૨૦ જે પુરૂષો
દેશને પીડા કરવાવડે કોશની વૃદ્ધિ કરે છે, તેઓને (તેઓના તેવા કૃત્યથી) શરીરના
માંસમાં પડેલા જીવડા જેવા જાણવા એટલે જેમ તે પીડા કરનારા હોવાથી ઔષધાદિથી
નાશ કરવામાં આવે છે, તેમ તેવા પ્રજાપીડકનો પણ નાશ કરવો ઘટે છે. ૨૧ પણ જે
ચોર લોભા ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલે છે, તેઓ ચોર છતાં પણ ઉતાવળે સિદ્ધિને પામે છે.”
૨૨ બીજા કહે છે:-પછી તે સર્વ ચોરોએ કાયવ્યની શિક્ષા માન્ય કરી તથા તેથી તેઓ
વૃદ્ધિ પામ્યા અને પાપથી વિરામ પામ્યા. ૨૩ કાયવ્ય પણ સત્પુરૂષોનું કલ્યાણ આચરીને
તથા ચોર લોકોને પાપથી નિવૃત્ત કરીને તે કર્મથી મોટી સિદ્ધિને પામ્યા. ૨૪ જે આ

કાયવ્યના ચરિત્રનું નિરંતર ચિંતન કરે, તેને વનમાં વસનાર કાઈ પ્રાણીથી કાંઈ પણ ભય થાય નહિ. ૨૪ હે ભારત ! તેને સર્વ પ્રાણીથી ભય થાય નહિ તથા અસત્પુરુષોથી પણ તેને ભય થાય નહિ, પણ અરણ્યમાં વસનારા સિંહની પેઠે, તે નિર્ભયપણે વિચરે છે.” ૨૬

ન મયં તસ્ય भूतेभ्यः सर्वेभ्यश्चैव भारत :

નાસતો વિદ્યતે રાજન્ સ હારણ્યેષુ ગોપતિઃ ॥ ૨૬ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायाम्
पंणमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

—ॐ—

અધ્યાય ૬ દ્વે-કેશ વૃદ્ધિ.

भीष्म उवाच ॥ अत्र गाथा ब्रह्मगीता कीर्तयन्ति पुराविदः ।

येन मार्गेण राजा वै कोशं संजनयत्युत ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:—“ રાજા જે માર્ગથી કેશ પ્રાપ્ત કરે છે, તે વિષે પ્રાચીન આચાર્યો બ્રહ્માએ કહેલી ગાથા ગાય છે. ૧ રાજાએ, જે પુરુષો યજ્ઞ કરતા હોય તેઓનું તથા દેવનું ધન હરણુ કરવું નહિ; પણ ચોર લોકોનું અને જેઓ યજ્ઞાદિ કરતા નથી તેઓનું ધન હરણુ કરવું ઘટે છે. ૨ હે ભારત ! આ પ્રજા ક્ષત્રિયની છે તથા તે રાજાએ ભોગવવા યોગ્ય છે અને તેનું પાલન કરવું, એ ધર્મ પણ ક્ષત્રિયનોજ છે, બીજા કોઈના પણ નથી. ૩ એટલા માટે રાજાએ બળના અર્થે અથવા યજ્ઞના અર્થે ધનસંચય કરવો જોઈએ. જેમ મનુષ્યો, જે વનસ્પતિઓ ભોજન વગેરે ભોગ્ય પદાર્થના અર્થમાં નથી આવતી, તેને કાપીને, ભોજનમાં ઉપયોગી પદાર્થને રાંધવા માટે બળતણને ઠેકાણે વાપરે છે, તેમ રાજાએ દુષ્ટ પુરુષોનો દંડ કરીને, તેવડે સત્પુરુષોનું પાલન કરવું ઘટે છે. ૪ જે પુરુષ, પોતાના ધનવડે દેવ, પિતૃઓ કે, મનુષ્યને હવિર્ભાગ (બલિદાન) આપતો નથી, તેનું ધન નિરર્થક છે, એમ ધર્મ જાણનારા પુરુષો કહે છે. ૫ હે રાજા ! ધાર્મિક પૃથ્વીપતિ, દુષ્ટ પાસેથી દ્રવ્યનું હરણુ કરીને, તેવડે લોકને તૃપ્ત કરે છે; તેના તે કર્મનો શોક કરવો જોઈતો નથી. ૬ જે રાજા, પોતાને નિમિત્તભૂત કરીને અસત્પુરુષ પાસેથી ધન લેછને, સત્પુરુષોને આપે છે તેને સંપૂર્ણ ધર્મનો જ્ઞાતા જાણુવો. ૭ જેમ પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થનારા કીડી આદિ ઉદ્ભવજનક જીવો, પૃથ્વીમાંથી નીકળીને દૂર દેશ પ્રત્યે જાય છે, તેમ રાજાએ પણ ધીમે ધીમે શક્તિ પ્રમાણે લોકને જીતતા જવું—પરલોકપ્રાપ્તિ કરતાં જવી. ૮ જેમ મત્સર, ડાંસ અને કીડીઓનાં ઇંડાં વગેરે પોતપોતાની મેજેજ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અયાજ્ઞિક મનુષ્યો પણ પ્રકટ થાય છે. પરંતુ રાજાએ, જેમ પશુઓ મત્સર-ડાંસ વગેરેને દૂર કરે છે, તેમ તેવા અયાજ્ઞિક મનુષ્યોને દેશમાંથી દૂર કરવા જેથી ધર્મ થાય. ૯, ૧૦ જેમ પૃથ્વી ઉપર માર્ગમાં વટાવાથી સહજ ધુળ ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે ધુળ ઉપજવવાને કાંઈએ પ્રયત્ન કર્યો હોય તેમ હોતું નથી, તેમ સૂક્ષ્મ અને તેથી પણ સૂક્ષ્મ ધર્મ પણ એજ રીતે આ લોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧

* “**ઉદ્ગમિજ્ઞ**” શબ્દનો અર્થ અહીં આ પ્રમાણે છે “**ઉદ્ગમ્ય મુખં જાવન્ત**
હસતી ઉદ્ગિજ્ઞા:” પૃથ્વીને ભેદીને જન્મે—નીકળે, તે ઉદ્ભવજનક ” કીડી અને અળસીઆં વગેરે
એમાંમાં થાય છે તે પૃથ્વીમાંથી નીકળે છે. સંસીધક.

यथा ह्यकस्माद्भवति भूमौ पांसुर्धिलोलितः ।

तथैवेह भवेद्धर्मः सूक्ष्मः सूक्ष्मतरस्तथा ॥ ११ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

અધ્યાય ૭ મો-ત્રણ મત્સ્યની વાર્તા.

भीष्म उवाच ॥ अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।

द्वावेव सुखमेधते दीर्घसूत्री विनश्यति ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે,--“ આ લોકમાં અનાગતવિધાતા (સમય આવ્યા પહેલાં સાવધ રહે-
નાર) અને પ્રત્યુત્પન્નમતિ (સમય આવે, ત્યારે જોને બુદ્ધિ સૂઝે તે) એ બે સુખવડે વૃદ્ધિ
પામે છે અને દીર્ઘસૂત્રી (આજનું કામ આવતી કાલે કરવા ઉપર મુલતવી રાખનાર-
આજસુ) નાશ પામે છે. ૧ એ વિષે એક ઉત્તમ આખ્યાન કહું, તે એકચિત્ત થઇને સાંભળ.
કાર્ય અને અકાર્યનો નિશ્ચય કરવામાં દીર્ઘસૂત્રી થવાથી કેવાં ફળ થાય છે; તે તને માલમ
પડશે. ૨ હે કૈતિય ! પુષ્કળ જળવાળા પણ બહુ ઉંડા નહિ એવા એક જળાશયમાં પુષ્કળ
મત્સ્ય હતા. ત્યાં કુશળ તથા સાથે કરનારા ત્રણ મિત્ર મત્સ્યો વસતા હતા. ૩ તે ત્રણ
મિત્રોમાંથી એક દીર્ઘદર્શી હતો, એટલે તે આગળ શું થવાનું છે ? તે આગાઉથી નિશ્ચય
કરી શકે એવો હતો; બીજો મિત્ર એવો હતો કે, સમય આવ્યે શું કરવું ? તેની તેને તત્કાળ
બુદ્ધિ સૂઝતી હતી તથા ત્રીજો દીર્ઘસૂત્રી એટલે હમણાં કરીશું, હમણાં કરીશું, કાલે કરીશું;
એમ આજસમાં સમય ગાળનાર હતો. ૪ કાંઈક સમયે તે જળાશયમાં માછી લોકાએ,
આવીને મત્સ્ય પકડવાના બાંધ બાંધ્યા અને નીચાણના પ્રદેશ તરફથી અનેક પ્રકારનાં જળ
વહી જવાના માર્ગ કરીને, વહેવસવવા માંડ્યા. ૫ તે જળાશયમાંથી પાણી કમી થઈ જતું
જોઇને, ભય આવશે એમ જાણી દીર્ઘદર્શી (અનાગતવિધાતા) મત્સ્ય પોતાના બન્ને
મિત્રોને કહેવા લાગ્યો કે:--“ હવે સર્વે જળવાસી પ્રાણીઓને આ મોટું સંકટ આવ્યું છે,
માટે જ્યાં સુધી આપણો નીકળી જવાનો માર્ગ શક્યો નથી ત્યાં સુધીમાં ઉતાવળે આપણે
બીજા જગ્યાએ જઈએ. ૬, ૭ જ્યાં સુધી અનર્થ પાસે આવી પહોંચ્યો નથી ત્યાં સુધીમાં
જે ઉત્તમ નીતિવડે તેનો અટકાવ કરે છે, તે સંશયમાં આવી પડતો નથી; માટે તમને
યોગ્ય ભાસતું હોય તો, આપણે અહીંથી ચાલી નીકળીએ.” ૮ તે સાંભળીને, તેમાં જે
દીર્ઘસૂત્રી મત્સ્ય હતો તે બોલ્યો કે, “ તું હીક કહે છે, પણ એટલી બધી ઉતાવળ કરવાની
કાંઈ જરૂર નથી, એમ મદારી બુદ્ધિએ નિશ્ચય કરેલો છે.” ૯ ત્યારે સમય પ્રમાણે કરી
જાણનાર (પ્રત્યુત્પન્નમતિ) મત્સ્ય દીર્ઘદર્શીને કહેવા લાગ્યો કે, “ જ્યારે સમય આવશે,
ત્યારે તે વખતે શું કરશું ? તેમાં હું કાંઈ બૂલવાનો નથી, તેથી ‘મને કાંઈ હાનિ થવાની
નથી.’ ” ૧૦ એમ સાંભળીને મોટી બુદ્ધિવાળો દીર્ઘદર્શી મત્સ્ય, તે જળાશયમાંથી નીકળીને
તે પ્રવાહ માર્ગે બીજા ઉંડા જળવાળા જળાશયમાં ગયો. ૧૧ પછી માછીઓએ, જોયું કે,
જળાશયમાંથી જળ વહી ગયું છે; તેથી મત્સ્ય ઉપર ઉપજીવિકા કરનાર તે માછીઓએ
અનેક પ્રકારના યોગથી મત્સ્યને બાંધવા માંડ્યા. ૧૨ જેમાંથી જળ વહી ગયું છે એવા

જળાશયને પછી ડોહોળવા માંડ્યું અને તે વખતે બીજા મત્સ્યો સાથે 'દીર્ઘસૂત્રી' મત્સ્ય પણ બંધનમાં આવી ગયો. ૧૩ પછી માછીઓએ, દોરીવતી મત્સ્યને પકડી પકડીને બાંધવા માંડ્યા ત્યારે સમય પ્રમાણે કરી જળનુાર પ્રત્યુત્પન્નમતિ મત્સ્ય પણ તે બાંધેલા મત્સ્યોની વચમાં ભરાઈને, પોતાના સુખથી દોરી ઝાલીને દીંગાઈ રહ્યો. પછી જ્યારે માછીઓ, બધા મત્સ્યને બાંધી રહ્યા ત્યારે તે જળને લઈને જોયું તો સર્વને એક સરખા દોરીએ લટકાવેલા અને તેથી બંધાયેલા જોયા. ૧૪,૧૫ પછી પુષ્કળ જળવાળા જળાશયમાં લઈ જઈને તે મત્સ્યોને ઘોઈ નાખવા માંડ્યા ત્યારે જેલો સમય પ્રમાણે કરી જળનુાર મત્સ્ય દોરીને છોડીને ઉતાવળે તેથી છૂટો પડી ગયો. ૧૬ પરંતુ મંદાત્મા, હીન બુદ્ધિવાળો, જડ અને મૂઢ એવો 'દીર્ઘસૂત્રી' મત્સ્ય વિકળ ઇન્દ્રિયવાળા પ્રાણીની પેઠે, મરણ પામ્યો. ૧૭ એ પ્રમાણે જે, પ્રાપ્ત થયેલા સમયને મોહથી ઓળખતો નથી તે, દીર્ઘસૂત્રી મત્સ્યની પેઠે, જલદી નાશ પામે છે. ૧૮ જે પુરૂષ એમ ધારે છે કે 'મને શી હરકત છે ?' અને તેથી પ્રથમથી પોતાનું શ્રેય કરતો નથી, તે સમય પ્રમાણે કરી જળનુાર પ્રત્યુત્પન્નમતિ મત્સ્યની પેઠે, સંશયમાં આવી પડે છે. ૧૯ સમય આવી પહોંચતા પહેલાં કાર્ય કરનાર તથા સમય આવ્યે જોને ચોક્કસ બુદ્ધિ ઉપજે છે, તે બંને સુખમાં વૃદ્ધિ પામે છે અને દીર્ઘસૂત્રી નાશ પામે છે. ૨૦ નિમેષ, કળા, મુહૂર્ત, દિવસ, રાત્રિ, લવ, માસ, પક્ષ, ઞ મનુષ્યો, સંવત્સર, કલ્પ, એ સર્વે કાળનાં સ્વરૂપ છે તથા પૃથ્વીને દેશ કહે છે. પણ કાળ જોવામાં આવતો નથી. પણ ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિને માટે જે કાળનું ચિંતવન કર્યું હોય તે કાળ સમજવો. ૨૧,૨૨ એ પ્રમાણે સાવધાન થઈને દેશ તથા કાળની સૂક્ષ્મતા જાણવી. ઋષિઓએ, એ દેશ અને કાળને ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને મોક્ષશાસ્ત્રમાં સુખ્ય તથા મનુષ્યોને અભિમત ગણેલા છે. ૨૩ તપાસીને કાર્ય કરનાર તથા ઉઘોગી પુરૂષ, મનથી નિશ્ચિત કરેલા દેશ અને કાળને સારી રીતે સંપાદન કરી શકે છે તથા ફળ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે." ૨૪

પ્રવીક્ષ્યકારી યુક્તશ્ચ સ સમ્યગુપપાદયેત્ ।

દેશકાલાવભિપ્રેતૌ તામ્યાં ફલમવાપ્નુયાત્ ॥ ૨૪ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुज्ञासनपर्वणि आप०
शाकुलं नाम गुर्जरभाषायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

અધ્યાય ૮ મો—શત્રુની સાથે સંધિ-વિગ્રહ કરવા માટે બિલાડા
અને ઉંદરનો સંવાદ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ सर्वत्र बुद्धिः कथिता श्रेष्ठा ते मरतर्षभ ।

अनागता तथोत्पन्ना दीर्घसूत्रा विनाશिनी ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સમય આવ્યા પહેલાં ઉપજેલી તથા સમય ઉપર ઉપજેલી બુદ્ધિ સર્વત્ર શ્રેષ્ઠ તથા દીર્ઘસૂત્રતાવાળી બુદ્ધિ નાશ કરનારી છે, એમ તમે કહ્યું.

* શાકુલં એટલે મત્સ્ય સંબંધી ઉપાખ્યાન.

૧ ત્યારે હે ભરતર્ષભ ! ધર્મ અને અર્થમાં કુશળ તથા ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ પણુ શત્રુઓથી વીંટાએલો રાજા, જેથી મોહ ન પામે; એ વિષે હું તમારો શુદ્ધિ સાંભળવાને ઇચ્છું, માટે તે મને સમજાવવું ઘટે છે. ૨,૩ ધણા શત્રુઓથી અસ્ત થયેલા રાજાએ જે રીતે વર્તવું ઘટે છે, તે હું યથાર્થ સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ૪ પૂર્વે સંતાપેલા ધણા શત્રુઓ, એકઠા મળીને વિષમ સ્થાનમાં રહેલા એક રાજાને પણુ મૂળમાંથી ઉખેડી નાખવાને યત્ન કરે છે. ૫ સર્વ દિશાએથી નાશ કરવાને બોલાવતા અને મોટા બળવાળા શત્રુઓની સામે સહાયહીન અને દુર્બળ એક રાજાએ, ટકી રહેવું શી રીતે શક્ય ગણાય ? ૬ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તેણે મિત્રને અને શત્રુને શી રીતે મળવું ? તથા શત્રુ અને મિત્રની મધ્યે રહીને શી રીતે કરવું ? ૭ જેનાં લક્ષણ જાણેલાં છે એવો મિત્ર જે સમયે શત્રુ ધર્મ પડ્યો હોય, તે સમયે કેવી રીતે કરવાથી પુરૂષ, સુખી થાય ? ૮ બળવાન હોય તોપણ તેણે કોની સાથે વિગ્રહ કરવો ? અને કોની સાથે સંધિ કરવી ? તથા શત્રુના મધ્યમાં રહીને બળવાન છતાં પણુ, શી રીતે વર્તવું ? હે પરંતપ ! સર્વે કૃત્યોમાં એ કૃત્ય મોટું છે; સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા અને જીતેન્દ્રિય એવા શંતનુના પુત્ર બીષ્મ વિના એ કૃત્યનો કોઈ વક્તા નથી તેમ શ્રોતા પણુ અત્યંત દુર્લભ છે. માટે હે મહાભાગ ! એ પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધીને સંપૂર્ણ મને કહો. ”

૯-૧૧ બીષ્મ કહે છે, -“ હે યુધિષ્ઠિર ! તેં પૂછેલો આ પ્રશ્ન બહુ આનંદદાયક છે, હે પુત્ર ! હે ભારત ! હું આપત્તિકાળનું ગુણ તને સમગ્ર કહું, તે સાંભળ. ૧૨ શત્રુ હોય છે તે મિત્ર થાય છે અને મિત્ર હોય છે તે દ્વિષિત થાય છે. સામર્થ્યના યોગથી કાર્યોની ગતિ નિરંતર અનિત્ય હોય છે. ૧૩ માટે વિશ્વાસ પણુ કરવો અને નિગ્રહ પણુ કરવો તથા દેશકાળને જાણીને કાર્ય તથા અકાર્યનો પણુ નિશ્ચય પણુ કરવો. ૧૪ હિતને ઇચ્છનારા પુરૂષોએ, પડિતોની સાથે સદૈવ સંધિ કરવી. હે ભારત ! શત્રુની સાથે પણુ સંધિ કરવી તથા પ્રાણનું રક્ષણ કરવું. ૧૫ હે ભારત ! જે મૂર્ખ પુરૂષ; શત્રુની સાથે પણુ હમ્મેશ સંધિ કરતો નથી, તે કોઈ પણુ અર્થને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી; તેમ જીને પણુ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ૧૬ જે પુરૂષ, અર્થની યુક્તિ જોઈને શત્રુઓ સાથે સંધિ કરે તથા મિત્રની સાથે વિરોધ કરે તે પુરૂષ અત્યંત મોટા જીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ૧૭ આ વિષે પણુ એક વડમાં રહેનારા મૂષક (ઉંદર) અને ખિલાડાના સંવાદરૂપ એક પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૧૮ પ્રાણએક મોટા વનમાં એક અતિશય મોટા વડ હતો, તે ચારે બાજુથી વેલાઓના સમુદાયથી ઢંકાયેલો તથા અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓના સમુદાયથી યુક્ત હતો. ૧૯ તેનાં મોટાં મોટાં ડાળાં બહુ લાંબાં વધેલાં હતાં તથા મેઘ સરખો વિશાળ અને શીતળ જાયાવાળો હતો. તે મનને અતિશય આનંદ આપનાર તથા અરણ્યમાં ચારે બાજુ પ્રસરેલો હતો. તેમાં પશુઓ અને સર્પ વગેરે અનેક પ્રાણીઓનો નિવાસ હતો. ૨૦ તેના મૂળ આગળ સો દારવાળું એક દર કરીને શુદ્ધિશાળી “ પલિત ” નામે મોટો ઉંદર રહેતો હતો. ૨૧ તથા તે વડની શાખામાં પોતાનું સ્થાન કરી, પક્ષીઓના સમુદાયને ખાઈ જનારો એક “ લોમશ ” નામે ખિલાડો રહેતો હતો. ૨૨ તે વનમાં એક ચાંડાળ આવીને રહ્યો અને સૂર્ય અસ્ત પામે, તે વખતે તે, નિત્ય પશુ, મૃગ અને પક્ષી વગેરેને પકડવાનો કાંઈ પમારી જતો હતો. ૨૩ તેમાં સ્નાયુમય (તાંતના નિર્માણ કરેલા) પાશ્વ યથાવત્ ગોઠવીને ઘેર જઈને તે સુખે સુષ્ઠ રહેતો હતો અને સવાર થાય ત્યારે, પુનઃ

ત્યાં આવતો હતો. ૨૪ તે ફાંદામાં રાત્રિયે નિત્ય ધણા પ્રકારનાં પશુ સપડાઇને બંધાતાં હતાં. તેમાં કાઠ વખતે પેલો બિલાડો સાવધ છતાં પણ બંધાઈ ગયો. ૨૫ મોટા બળવાળા અને નિરંતર આતત્યાયી પોતાના શત્રુને બંધાયેલો જોઇને તે વખતે પેલો પ્રહિત ઉદર, અત્યંત નિર્ભય થઇને ફરવા લાગ્યો. ૨૬ પછી વિશ્વાસયુક્ત થઇને તે વનમાં ફરતા અને ભક્ષ્ય શોધતા ઉદરે, કેટલીકવારે પેલા ફાંદામાં મૂકેલું માંસ જોયું. ૨૭ એટલે તે ફાંદા ઉપર ચડીને માંસ ખાવા લાગ્યો તથા માંસ ખાતાં ખાતાં, તે ફાંદામાં બંધાયેલા પોતાના શત્રુના સામું જોઇને મનમાં હસવા લાગ્યો. ૨૮-૨૯ એટલામાં તે ઉદરે શરકટના પુખ્પ સરખા વર્ણવાળા, પૃથ્વીના પોલાણમાં રહેનારા અને ભયાનક એવા પોતાના બીજા શત્રુને ત્યાં આવેલો જોયો. ૩૦ તે “ હરિણ ” નામે ચપળ અને રાતાં નેત્રવાળો નોળીઓ હતો. તે ઉદરની ગંધથી ઉતાવળે ત્યાં આવેલો હતો. ૩૧ તે નોળીઓ જે ફાંદા ઉપર ઉદર ચઢેલો હતો; તેની નીચે આવીને અને ઉંચું મુખ કરીને ઉદરને ખાઈ જવાની આશા રાખતો ઉભો રહ્યો. એવામાં તેણે (ઉદરે) વડની ડાળ ઉપર ખેડેલા તથા વડના પોલાણમાં રહેનારા પોતાના એક બીજા શત્રુને જોયો. ૩૨ તે તીક્ષ્ણ ચાંચવાળો અને રાત્રિએ ચારે કરવા નીકળનાર “ ચંદ્રક ” નામે ધૂવડ હતો હવે એક પાસે નોળ અને બીજા પાસે ધૂવડ, એમ બે શત્રુના સપાટામાં પોતાને સપડાયેલો જોઇને ઉદરના મનમાં ભયથી ચિંતા થવા લાગી. તે વિચારવા લાગ્યો કે, આવી મહાકષ્ટવાળી આપદા આવી પડી છે. મરણ પાસે આવી પહોંચ્યું છે તથા ચારે બાજુથી મને ભય પ્રાપ્ત થયું છે. આ સમયે પોતાનું હિત ઇચ્છીને મ્હારે શું કરવું જોઈએ ? એ પ્રમાણે સર્વ તરફથી અંતરાયલો તથા સર્વ દિશાએ ભયને જોતો તે ઉદર, ભયથી સંતપ્ત થયો અને ઉત્તમ બુદ્ધિ ધારણ કરી કે, જે પુરૂષ આપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય તેણે આપત્તિનો નાશ કરીને માત્ર જીવિત બચે, એટલાનેજ બહુ માની લેવું જોઈએ. ૩૩-૩૬ ચારે બાજુ જોતાં જીવિત સંશયમાં આવી પડવાથી મ્હારે પણ આપત્તિ આવી પડી છે. જો હું, પૃથ્વી ઉપર જઈશ તો, નોળીઓ મને ખાઈ જશે, જો હું અહીં રહીશ તો પેલો ધૂવડ ખાઈ જશે અને જો પાશ તરફ તો બિલાડો ખાઈ જશે. પણ મ્હારા સરખા બુદ્ધિશાળીએ આવા ભયમા ગભરાવું જોઈતું નથી. ૩૭-૩૮ હું જ્યાં સુધી બુદ્ધિ ચાલશે ત્યાં સુધી હરકોઈ યુક્તિવડે આ ઘેરામાંથી જીવિત બચાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. જે પુરૂષ બુદ્ધિમાન, યાની અને નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રસીદ્ધ હોય છે તે મોટી અને દારૂણ આપત્તિને પામીને પણ તેમાં ડૂબી જતો નથી. ૩૯-૪૦ આ વખતે હું આ બિલાડા સિવાય બીજા કોઈ મ્હારી ગતિને દેખતો નથી; એ શત્રુ છે પણ સંકટમાં પડેલો છે, માટે તેની સાથેજ મ્હારે મોટું કામ છે. ૪૧ મને ખાઈ જવાને ત્રણ શત્રુઓ મ્હાં વિકાસીને ખેડેલા છે એટલા માટે મ્હારા શત્રુ બિલાડાનો મ્હારે ગમે તે પ્રકારે આશ્રય લેવો જોઈએ. ૪૨ આ સમયે નીતિશાસ્ત્રનો આશ્રય કરીને તેનું હિત કહી બતાવવું ઘટે છે અને તેથી આ શત્રુસમુદાયને છેતરીને બુદ્ધિપૂર્વક બચી જવાય તેમ છે. ૪૩ આ મ્હારો શત્રુ બિલાડો પરમ સંકટમાં પડેલો છે અને તેથી તેને કર્તાવ્ય બુદ્ધિ સૂઝતી નથી, માટે જો બને તો, તેની સાથે સમાગમ કરીને તેને સ્વાર્થનું મહણ કરાવું. ૪૪ કેમ કે, કદાચિત દુઃખમાં પડેલો છે માટે મ્હારી સાથે સંધિ કરે તો, કરે પણ ખરે; બળવાન પુરૂષ જ્યારે સંકટમાં પડ્યો હોય અને જીવવાની આશા રાખતો હોય તો, તેણે પોતાનો શત્રુ કશાપિ હલકો હોય,

તોપણ તેની સાથે સંધિ કરવી, એમ નીતિને જાણનારા આચાર્યો કહે છે. શત્રુ પણ પડિત હોય તે શ્રેષ્ઠ છે પણ મિત્ર મૂર્ખ હોય તે શ્રેષ્ઠ નથી. ૪૫-૪૬ મ્હારું જીવન મ્હારા શત્રુ બિલાડા ઉપર અવલંબીને રહેલું છે, માટે મ્હારા આત્માના રક્ષણને હેતુ હું, તેને નિવેશન કરીશ. ૪૭ કદાચિત આ શત્રુ સંકટમાં પડવાથી મ્હારા સમાગમવડે હમણું પડિત થાય. એ પ્રમાણે તે ઉદર પોતાના શત્રુના એષ્ટિત ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યો. ૪૮ પછી અર્થની ગતિને તત્વને જાણનાર અને સંધિ તથા વિગ્રહના કાળને જાણનાર તે ઉદરે, સાંત્વનપૂર્વક તે બિલાડાને આવું વચન કહ્યું કે- ૪૯ “ હે માર્જર ! હું મિત્રતાથી તને પૂછું છું કે, કેમ જીવે છે તો ખરો ? ત્હારું જીવિત માત્ર હું ધમ્પું છું, કેમ કે, જીવવારૂપી કસાણુ ત્હારે અને મ્હારે સમાન છે. ૫૦ હે સૌમ્ય ! ત્હારે જય રાખવો નહિ; તું સુખે કરીને જીવીશ, જો તું મને મારવાની ધમ્પા નહિ કરે તો, હું તને આ પાશમાંથી છોડાવીશ. ૫૧ જેથી ત્હારો આ પાશમાંથી છૂટકા થાય તથા મને કુશળતાની પ્રાપ્તિ થાય, એવો કાંઈ ઉપાય ત્હારા જાણવામાં છે ? મને તો એ વાત દુષ્કર જણાય છે. તોપણ મેં, મ્હારી શુદ્ધિથી વિચાર કરી જોયો છે તેથી મને ત્હારા તથા મ્હારા માટે એક ઉપાય સૂઝ્યો છે; કેમ કે, કુશળતા આપણે બન્નેને સાધારણ છે. ૫૨-૫૩ આ નોળીઓ તથા ધુવડ, બન્ને પાપ શુદ્ધિવડે મને પકડવાને ટાંપી રહ્યા છે તથા આ બાબુ તું બિલાડો છે, તું મ્હારા ઉપર ધસારો કરતો નથી તેથી હમણું મ્હારી કુશળતા છે. ૫૪ ઝાડની ઝાળીના છેડા ઉપર બેઠેલો આ પાપી તથા ચપળ નેત્રવાળો ધૂવડ શબ્દ કરે છે અને મને જુએ છે, તેથી મને બહુ ઉદ્વેગ થાય છે. ૫૫ સાત પગલાં સાથે ચાલવાથી સત્પુરૂષોની મિત્રતા થાય છે. તું પણ તેવો સત્પુરૂષ અને મ્હારો મિત્ર પડિત છે; માટે હું, ત્હારી પાસે નિવાસ કરીને તને ફાંસામાંથી મુક્ત કરીશ. ૫૬ હવે ત્હારે જય રાખવાની જરૂર નથી, હે માર્જર ! મ્હારા વિના તું પોતે ત્હારો પાશ કાપવાને સમર્થ નથી, માટે જો તું મને ખાઈ ન જાય તો, હું ત્હારા પાશને કાપી નાંખું. ૫૭ તું ઝાડની ટોચે વસે છે અને હું એ વૃક્ષના મૂળમાં વસું છું. આપણે બન્ને ધણી કાળથી આ વૃક્ષમાં વસીએ છીએ તે ત્હારા જાણવામાં જ છે. ૫૮ જેનો આશ્રય કરીને કાંઈ પણ આશ્વાસન પામતું નથી તથા જે પુરૂષ કોઈને આશ્વાસન આપતો નથી, તે બન્ને જણુ નિરંતર ઉદ્વેગયુક્ત ચિત્તવાળા રહે છે તથા ધીર પુરૂષો તેઓની પ્રશંસા કરતા નથી. ૫૯ એટલા માટે આપણી પ્રીતિ વૃદ્ધિ પામે તથા આપણુ બન્ને નિરંતર મિત્રભાવથી વર્તીએ, એવી મ્હારી ધમ્પા છે; સમય વીતી ગયા પછી જે કાર્ય થાય છે, તેને પડિતો વખાણતા નથી. ૬૦ આ જગ્યાએ જે અર્થની યોજના કરવી છે તે તું ચથાર્થ સાંભળ. હું, ત્હારું જીવિત ધમ્પું છું અને ત્હારે મ્હારું જીવિત ધમ્પું. ૬૧ કાંઈ પુરૂષ અતિશય ઉડી મોટી નદીને કાષ્ટવડે તરી જાય છે. તે પુરૂષ પેલા કાષ્ટને તારે છે અને તે કાષ્ટ પેલા પુરૂષને તારે છે. ૬૨ એ પ્રમાણે અત્યંત વિસ્તારવાળો ત્હારો અને મ્હારો સમાગમ થશે તથા હું તને તારીશ તથા તું મને તારશે. ” ૬૩ એ પ્રમાણે તે પશ્ચિત ઉદર, બન્નેનું હિત કરનાર, હેતુવાળા અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય તે અર્થને કહી બતાવીને બિલાડા તેનો ઉત્તર શો આપે છે ? તે સાંભળવાની વાટ જોવા લાગ્યો. પછી વિચક્ષણુ લોમશ બિલાડાએ, પોતાના શત્રુએ સારી રીતે કહેલું; હેતુવાળું અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અર્થવાળું તે વચન સાંભળીને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૬૪-૬૫ તે પણ શુદ્ધિમાન

તથા વાક્ય બોલવામાં ચતુર હોતો. તેણે પોતાની અવસ્થાનો વિચાર કરીને, તેના વચનની પ્રશંસા કરી તથા સામ ઉપાયથી તેનું પૂજન કર્યું. ૬૬ પછી અગ્રભાગ જેના તીક્ષ્ણ છે એવા દાંતવાળો, તથા વૈદુર્યમણિ જેવાં નેત્રવાળો તે લોભશ બિલાડો, મૂષકને જોઇને ધીમેથી બોલ્યો કે. ૬૭ “ હે સૌમ્ય ! તું, જે મ્હારું જીવિત ધ્વંષિત છે, તેથી ત્હારા વચનનું હું અભિનંદન કરું છું. ત્હારું કલ્યાણ થાઓ ! જો તું મ્હારું બહું કરવાનું કાંઈ જાણુતો હોય તો તે કર, વિચાર કરીશ નહિ. ૬૮ હું અત્યંત આપત્તિમાં પડેલો છું તથા તું મ્હારા કરતાં પણ વધારે આપત્તિમાં પડેલો છે. આપણે બન્ને આપત્તિમાં પડેલા છીએ માટે ઉતાવળે આપણે બેની સંધિ કરવી જોઈએ. ૬૯ હે વિભો ! હું જે સમયે જે કરવું ઘટે તે કાર્ય કરીશ. હું, બ્યારે સંકટમાંથી નિર્મુક્ત થઇશ ત્યારે ત્હારો કરેલો ઉપકાર નાશ કરીશ નહિ. ૭૦ મેં, માન છોડી દીધું છે તથા હું ત્હારો ભક્ત છું એટલે ત્હારા ઉપર પ્રીતિ રાખનારો છું. વળી હું ત્હારો શિષ્ય છું એટલે તું જેમ ઉપદેશ કરીશ, તેમ હું વર્તીશ. વળી ત્હારો હિતકર્તા અને ત્હારી આજ્ઞામાં રહેનારો છું. હું ત્હારા શરણે આવેલો છું. ”

૭૧ એ સાંભળીને અર્થને જાણનારા પલિત ઉદરે, પોતાના વશમાં આવેલા તે બિલાડાને નીતિશાસ્ત્ર પુરઃસર અને હિતકારક વચન કહ્યું કે- ૭૨ “ તું જે કહે છે તે ઉદાર વચન છે; ત્હારા સરખો બળવાન એમ કહે એમાં આશ્ચર્ય નથી. મેં હિતના અર્થે જે માર્ગનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૭૩ હું ત્હારી તળે ભરાઇને બેસીશ, કેમ કે, નોળાઆથી મને મોટો ભય છે, માટે હે મિત્ર ! મ્હારું તું રક્ષણ કર અને મ્હારો વધ કરીશ નહિ; હું ત્હારું રક્ષણ કરવાને શક્તિમાન છું. ૭૪ વળી પેલા ધૂવડથી પણ તું મ્હારું રક્ષણ કર. કેમ કે, તે અધમ મને ખાઇ જવાને ધ્વંષિત છે, હું ત્હારા પાશને કાપી નાંખીશ. હે મિત્ર ! હું તને સત્યના સોગંદ ખાઇને કહું છું. ” ૭૫ લોભશ બિલાડાએ, તેનું વચન યથાવત્ યુક્ત તથા અર્થવાળું સાંભળીને પલિત ઉદર સામું હર્ષથી જોયું અને તેનો સત્કાર કરીને, તેને આદર આપ્યો તથા પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તે પક્ષિ-તનો સત્કાર કરીને મિત્રભાવમાં સ્થિર થયેલો ધીર બિલાડો વિચાર કરીને ઉતાવળે બોલ્યો કે- ૭૬-૭૭ તું ઉતાવળે આવ ! ત્હારું બહું થાઓ ! તું મ્હારો પ્રાણુસમાન મિત્ર છે. હે બુદ્ધિમાન ! ત્હારી કૃપાથીજ વિશેષે કરીને હું જીવન પામીશ. ૭૮ હે નાથ ! એમ ક્યાં પછી મ્હારાથી ત્હારી જે સેવા બની શકે તેવી હોય, તે કરવાની તું મને આજ્ઞા આપ, તે હું કરીશ. હે મિત્ર ! આપણુ બન્નેમાં સંધિ થાઓ. ૭૯ આ સંકટમાંથી હું મુક્ત થઇને મ્હારા મિત્ર સમુદાય તથા આંધવોસહિત ત્હારાં સર્વે પ્રિય તથા હિતકારક કાર્ય કરીશ. ૮૦ હે સૌમ્ય ! આ સંકટમાંથી હું મુક્ત થઇશ ત્યારે ત્હારી પ્રીતિ સંપાદન કરીશ અને મ્હારી ઉપર પ્રીતિ કરનારનો સત્કાર પણ કરીશ. ૮૧ જે પુરૂષ ઉપકાર ક્યાં પછી ગમે તેટલો પ્રત્યુપકાર કરે તોપણ, પ્રથમ ઉપકાર કરનારાના જેવો શોભતો નથી; કેમ કે, જે પ્રત્યુપકાર કરે છે તે કરેલા ઉપકારના બદલામાં કરે છે, પણ જે પ્રથમ ઉપકાર કરે છે તે તો નિષ્કારણુજ કરે છે. ” ૮૨ બીજા કહે છે:-પછી તે મૂષિક, પોતાના સ્વાર્થનું તે બિલાડાને સમજાવીને, પોતાનો અપરાધ કરનારા તે બિલાડાની છાતી નીચે ભરાઇને બેઠો. ૮૩ તે નીતિને જાણનાર મૂષિક, એ પ્રમાણે બિલાડાથી આત્મસન પામીને, જેમ આળક માતા-પિતાની છાતી ઉપર સ્પર્શ રહે, તેમ વિશ્વાસ પામીને તે બિલા-

ડાની જાતી ઉપર ચાલુ ગયો. ૮૪ ત્યારે નોળીઓ તથા ઘૂલડ ખનને, આર્જવના અર્થે ઉપર ઉંદરને લીન થયેલો જોઈને નિરાશ થયા. ૮૫ હાથ આવેલા શિકરને અણખથી જળા દેનાર, ૬૬ અણખુ તથા અત્યંત ત્રાસ પામેલા તે ખનને જાણુ, તે બે જાણુની પરમ પ્રીતિને જોઈને મોટો વિસ્મય પામ્યા. ૮૬ તે ખનને જળવાન, બુદ્ધિવાળા, સારા આચારજીવાળા અને ખસે આવેલા હતા, તેમ જતાં પશુ તેઓ, ઉંદર અને ખિલાડાની સંધિરૂપ સારી નીતિ હોવાથી, જળાત્કારે તેઓના ઉપર ધસારો કરવાને અશક્ત થયા. ૮૭ કાર્યના અર્થે જોઓએ સંધિ કરી છે એવા માર્ગરે તથા ઉંદરને જોઈને ઘૂલડ તથા નોળીઓ શીઘ્ર પોતપોતાના ઠેકાણે ગયા. ૮૮ હે સંજન ! પછી માર્ગરના અર્થની નીચે લીન થયેલો તથા દેશ-કાળને જાણનારો પક્ષિત ઉંદર, માર્ગરને છુટો કરવાના વખતની અપેક્ષા કરતો કરતો, ધીમે ધીમે, તેના પાશને કાપવા લાગ્યો. ૮૯ પછી પાશખંધનથી કલેશ પામેલો અને ત્વરાથી પોતાને પાશમાંથી મુક્ત થયેલો જોવાને ઇચ્છનાર માર્ગર, પોતાના પાશને ધીમે ધીમે કાપનાર અને ત્વરા ન કરનાર ઉંદરને જોઈને, “ પક્ષિત પાશ કાપવામાં ઉતાવળ નથી કરતો ” એમ જાણીને ઉંદરને પ્રેરણા કરવા લાગ્યો. ૯૦-૯૧ “ હે સૌમ્ય ! તું કેમ અતિશય ઉતાવળ કરતો નથી ? શું તું પોતાનો અર્થ થયા પછી મ્હારી અવગણના કરે છે ? હે શત્રુઓનો નાશ કરનાર ! ચાંડાળ આવી પહોંચે, ત્યાર પહેલાં તું પાશનું છેદન કર. ” ૯૨ એ પ્રમાણે ઉતાવળ કરનારા ખિલાડાનું વચન સાંભળીને બુદ્ધિશાળી પક્ષિતે, અપકવ બુદ્ધિવાળા તે ખિલાડાને પથ્ય અને આત્મહિતકારક વચન કહ્યું કે, “ હે સૌમ્ય ! તું જાનો રહે; ત્હારે ઉતાવળ કરવી નહિ કે, ચલરાતું પશુ નહિ. આ રથજમાં અમેજ સમય જાણનાર છીએ, માટે સમયને જવા દેનાર નથી. ૯૩, ૯૪ સમય મળ્યા સિવાય, કોઈ કૃત્યનો આરંભ કરવો હોય, તો તેથી તેના કર્તાનો કોઈ અર્થ સિદ્ધ થતો નથી; તેજ કૃત્ય સમય આવ્યાથી આરંભ્યું હોય, તો તેથી મોટો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. ૯૫ જો સમય આવ્યા વિના હું, તને છોડી દઉં તો, મને ત્હારાથીજ ભય થાય; માટે તું સમયની પ્રતીક્ષા કર. હે સખે ! તું આમ ઉતાવળ શું કરે છે. ? ૯૬ હું જે વખતે માંડાળને હાથમાં હથિયાર લઈને આવતો દેખીશ, તે વખતે તને અને મને એક સરખો ભય પ્રાપ્ત થશે; તે વખતે હું, ત્હારા પાશને કાપી નાખીશ. ૯૭ એટલે મેં તને છોડ્યો કે, તરત તું વૃક્ષ ઉપર ચઢી જશે, અને તે વખતે તું જીવિત રક્ષણ કરવા કરતાં બીજું કંઈ કૃત્ય કરવાનો નથી. ૯૮ હે લોભશ ! જ્યારે તું ત્રાસ અને ભય પામીને અહીંથી દૂર નાસી જઈશ, ત્યારે હું દરમાં પેસી જઈશ અને તું વૃક્ષ શાખા ઉપર જતો રહીશ. ” ૯૯ એ પ્રમાણે ઉંદરે, વાક્યના તત્વને જાણનાર, મોટી બુદ્ધિવાળા તથા જીવિતના અર્થવાળા માર્ગરને હિતનું વચન કહ્યું. ૧૦૦ તે સાંભળીને પોતાના કૃત્યમાં ત્વરાવાળો લોભશ ખિલાડો, રૂડી રીતે વાર લગાડનારા ઉંદરને વિનયપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે : “ સાધુ પુરૂષો, મિત્રનાં કાર્મ અમ્મવી રીતે કરતા નથી; જેમ મેં, તને પ્રીતિવડે સંકટમાંથી જાલદી મુક્ત કર્યો, તેમ ત્હારે પશુ જાલદી મ્હારું હિત કરવું થટે છે, માટે હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! તું મેહેનત કર ! કે, જેથી આપણુ ખનને જાણનું રક્ષણ થાય. ૧૦૧-૧૦૩ અથવા પૂર્વનું વૈર સંભારીને, તું જો કાળક્ષેપ કરતો હોય, તો હે દુષ્કૃત કર્મચળા ! ત્હારા આયુષ્યનો પશુ ભય થઈ ગયો છે, એમ સ્પષ્ટ જાણુએ. ૧૦૪ જો મેં, પૂર્વે અપાનથી ત્હારું કંઈ અનિષ્ટ કર્યું હોય તો ત્હારે

આ વખતે તે મનમાં આશ્ચર્ય થતું નથી. હું ત્હારી ક્ષમા માગું છું આટે હું મહાશયર
 પ્રસન્ન થા ! ” ૧૦૫ આ પ્રમાણે બેલતા માર્ગર પ્રયે સુદ્ધિમાન અને સત્ત્વના યાન-
 વાળા ઉદરે, આ પ્રમાણે ઉત્તમ વચ્ચન કહ્યું કે “ હે માર્ગર ! તે, પોતાના અર્થનો આદર
 કરીને જે વચ્ચન મને કહ્યું છે તે, મેં સાંભળ્યું તેમજ મેં પોતાના અર્થનો આદર કરીને
 જે વચ્ચન તને કહ્યું છે તે, તું પણ જાણે છે. ૧૦૬, ૧૦૭ જે મિત્રને બીલિવાળાની પેઠે
 રહીને સાધ્ય કરવો હોય અથવા જે મિત્રથી ભય થવાની આશંકા રહેતી હોય તેથી, જેમ
 સાધના મુખથી હાથનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે તેમ, સારી રીતે રક્ષણ કરવું ધટે છે. ૧૦૮
 જે પુરૂષ, બળવાનની સાથે સંધિ કરીને પોતાનું રક્ષણ કરતો નથી તે પુરૂષને તે સંધિ,
 અપથ્ય પદાર્થનું ભોજન કર્યું હોય તેમ અર્થ સિદ્ધિને આપતી નથી. ૧૦૯ કોઈ, કોઈનો
 મિત્ર નથી કે, કોઈ, કોઈનો શત્રુ નથી. મિત્રા અને શત્રુઓ અર્થના* હેતુથી બંધાય છે—
 ઉપજે છે. ૧૧૦ જેમ મોટા હાથીઓથી વનના હાથીઓ બંધાય છે, તેમ અર્થવડે અર્થ
 બંધાય છે. કાર્ય કરી ચૂક્યા પછી કોઈ, તેના કર્તાની દરકાર રાખતું નથી. ૧૧૧ એટલા
 માટે સર્વ કાર્ય અવશેષ રાખીને કરવાં. તે ધ્રમયે તું પણ સૂર્યના પ્રકાશથી ભયયુક્ત થઈને
 નાશવાનેજ તૈયાર થઈ રહ્યો હોઈશ, તેથી મને પકડી લેવાને શક્તિમાન થવાનો નથી; મેં,
 પાશના કેટલાક તંતુઓ કાપી નાખ્યા છે અને એક તંતુ બાકી રાખેલો છે, તેને પણ હું
 ઝટપટ કાપી નાખીશ; માટે હે લોભશ ! નિરાંત રાખ. ” એ પ્રમાણે સંકટમાં પડેલા તે
 બે જણ વાતચિત કરે છે, એવામાં રાત્રિ પૂરી થઈ અને લોભશના મનમાં ભય ઉત્પન્ન
 થયું. પછી પ્રભાત સમયે વિકૃત વેષવાળો, કાળો, માંજરો, સ્થૂળ નિતંબવાળો, બેડોળ આકૃ-
 તિવાળો, રક્ષ, કૃતરાંના ટોળાંથી વીંટાયેલો, શંકુના જેવા કાનવાળો, મોટા મુખવાળો, મસિન,
 ભયાનક દેખાવવાળો તથા જેણે હાથમાં હથિયાર ઝાલેલું છે એવો “ પરિષ ” નામે ચાંડાળ
 તેઓના જોવામાં આવ્યો. તેને યમના દૂત સરખો જોઈને, ત્રાસ પામેલા નેત્રવાળો બિલાડો,
 ભય પામીને બોલ્યો કે : “ હવે તું શું કરીશ ? ” એ વખતે પેલો નોળીઓ અને ધૂવડ કે,
 જે ફર ખેંસી રહ્યા હતા તે પણ બિલામણી, સેના સહિત પેલા ચાંડાળને જોઈને તથા
 ભયથી ત્રાસ પામીને પોતાની કાર્યસિદ્ધિના માટે છેક નિરાશ થયા. તે બન્ને બળવાન સુદ્ધિ-
 માન અને સાચે મળીને આવેલા હતા, પણ તેની ઉત્તમ નીતિવડે બળાત્કારે તેના પર
 ધર્ષણ કરવાને અશક્ય થયેલા હતા. પોતાના કાર્યના અર્થે જેઓએ સંધિ કરી છે એવા
 બિલાડાને તથા ઉદરને જોઈને, ધૂવડ અને નોળીઓ પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા. પછી ઉદરે
 બાકી રહેલો બિલાડાનો પાશ કાપી નાખ્યો. ૧૧૨-૧૧૧ બિલાડો, તે ઘેર શત્રુથી મુક્ત
 થયો કે, તુરંત વેગથી તેજ વૃક્ષ ઉપર ચડી ગયો. ૧૨૨ પલિત ઉદર પોતાના દરમાં પેસી
 ગયો અને લોભશ બિલાડો ડાળ ઉપર જઈને બેઠો. પછી તે ચાંડાળ, તે પાશને સર્વ
 દિશામાં જોયું, પણ તે ક્ષણે તેમાં કોઈ આણીને સપડાયલું ન જોઈને નિરાશ થયો તથા તે
 જગ્યોએથી દૂર ચાલી નીકળ્યો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પછી તે ચાંડાળ પોતાને ઘેર ગયો. ૧૨૩,
 ૧૨૪ પછી બયમાંથી મુક્ત થયેલો લોભશ, કુર્મલ જીવિતને પામીને વૃક્ષની ટોચ ઉપર
 રહીને, દરમાં પેઠેલા પલિતને કહેવા બોલ્યો કે, “ હું ત્હારી સાથે કાંઈ સંભાવણું કર્યા વિના
 એકાએક ફરીને વૃક્ષ ઉપર જતો રહ્યો છું; પણ વાંદ, તું મને કૃતક તો બોલે છે કે, કેમ ?

અથવા મહારી કૃતજ્ઞતા વિષે તને સંશય તો નથી ? ૧૨૫, ૧૨૬ હે મિત્ર ! મહારો વિશ્વાસ ક્યાં પછી અને મને જીવિતદાન આપ્યા પછી સુખભોગ સમયે તું મહારી પાસે કેમ આવતો નથી ? ૧૨૭ જે પુરૂષ, પ્રથમ મિત્રતા કરીને પછી મિત્રતાની સ્થિતિમાં તત્પર રહેતો નથી તે દુર્ભતિ પુરૂષને મહા કષ્ટતર સંકટમાં પણ મિત્ર મળતો નથી. ૧૨૮ હે મિત્ર ! તેં પોતાના સામર્થ્યથી મહારો સત્કાર કરેલો છે, માટે હવે હું તારો મિત્ર થયેલો છું તેથી મહારી સાથે મિત્રતાથી વર્તવું તને યોગ્ય છે. ૧૨૯ જે મહારા મિત્રો છે તથા જે સંબંધી અને બાંધવો છે તે સર્વ, શિષ્ય જેમ પ્રિય ગુરુનું પૂજન કરે તેમ, તારું પૂજન કરશે. ૧૩૦ અને હું પણ મિત્રસમુદાય અને બાંધવોસહિત તારું પૂજન કરીશ; પોતાને જીવિતદાન આપનારનું કયો કૃતજ્ઞ પુરૂષ, પૂજન નહિ કરે ? ૧૩૧ મહારું શરીર, મહારું ઘર અને મહારા સર્વ અર્થનો તું સ્વામી થા ! તથા મહારો ઉપદેશક પણ તું છે. ૧૩૨ હે બુદ્ધિમાન ! તું મહારો અમાત્ય થા ! અને પિતાની પેઠે, મને શિક્ષા આપ. હું મહારા જીવિતના સોગંદ ખાઈને કહું છું, તને અમારા કાષ્ઠથી ભય ઉપજવાનો નથી. ૧૩૩ બુદ્ધિવંતે તું શુક્રાચાર્યની સમાન છે અને અમે બળવાળા છીએ; પણ આજ તે, મને જીવિતદાન આપ્યું માટે તું મંત્રના બળથી યુક્ત છે, એમ હું જાણું છું.” ૧૩૪ એ પ્રકારે બિલાડાએ ઉત્તમ સાંત્વ વચન ઉદરને કહ્યાં, તે સાંભળીને શત્રુના મંત્રને જાણનાર ઉદર, પોતાનું હિત કરનારું મધુર વચન બોલ્યો, કે “ હે લોમશ ! તું જે કહે છે, તે મર્વ મેં તારાથી સાંભળ્યું. હવે તારે મહારું પણ વચન સાંભળવું ઘટે છે; મને જે સમજાય છે તે હું તને કહું છું. ૧૩૫, ૧૩૬ મિત્રને તેમજ શત્રુને ઓળખવા; એજ કામ આ લોકમાં અતિશય સૂક્ષ્મ છે, એમ બુદ્ધિમાન પુરૂષોનું માનવું છે. ૧૩૭ કેટલાક શત્રુ સરખા દેખાય છે પણ મિત્ર હોય છે અને કેટલાક મિત્ર સરખા દેખાય છે પણ શત્રુ હોય છે; કેમ કે, તેઓની સાથે સંધિ કર્યા છતાં પણ કામ અને ક્રોધના વશમાં પડેલા તેઓ સમજતા નથી. ૧૩૮ કાષ્ઠ, શત્રુ પણ નથી અને કાષ્ઠ, મિત્ર પણ નથી. સામર્થ્યના યોગથી મિત્ર અને શત્રુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩૯ જે, જેના ઉપર પોતાના અર્થને લીધે જીવે છે અને જે પીડા જીવે છે એટલે તેના ઉપર નિર્વાહ કરતો નથી તે તેના મિત્ર કહેવાય છે; પણ જ્યાં સુધી સ્વાર્થનો વિપર્યય થયો નથી, ત્યાં સુધીજ તે મિત્ર કહેવાય છે. ૧૪૦ મૈત્રી સદૈવ સ્થિર રહેતી નથી, તેમ શત્રુતા પણ સદાકાળ સ્થિર રહેતી નથી; મિત્ર અને શત્રુઓ અર્થના યોગથી થાય છે. ૧૪૧ કાષ્ઠક સમય એવો ફરી જાય કે, તે વખતે મિત્ર હોય તેજ શત્રુ થઈ પડે છે તથા શત્રુ હોય તે મિત્ર થઈ પડે છે. માટે સ્વાર્થજ બળવાન છે. ૧૪૨ જે પુરૂષ, અર્થની યુક્તિને જાણ્યા સિવાય મિત્રો ઉપર વિશ્વાસ કરે છે અને શત્રુઓ ઉપર વિશ્વાસ કરતો નથી અથવા જે પ્રીતિથી તેઓને પ્રણામ કરે છે, તે પુરૂષની મિત્ર અને શત્રુના વિષે બુદ્ધિ ચલિત થઈ છે, એમ જાણવું. જે, વિશ્વાસ રાખતો ન હોય, તેના ઉપર વિશ્વાસ કરવો નહિ અને જે વિશ્વાસ રાખતો હોય તેના ઉપર પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે, વિશ્વાસથી જે ભય ઉત્પન્ન થાય છે, તે મૂળ સુદ્ધાં કાપે છે. ૧૪૩, ૧૪૪ અર્થના પ્રયોજનથી પિતા, માતા, પુત્રો, મામા, ભાણેજ, સંબંધી અને બાંધવો થાય છે. અર્થનાજ માટે માતા-પિતા, પોતાના પ્રિય પુત્રને પતિત થયેલો જોઈને તજે છે તથા લોકો, આત્માનું (પોતાનું) રક્ષણ કરે છે; સ્વાર્થનું બળ તો જીવો. ૧૪૫, ૧૪૬ હે બુદ્ધિમાન ! તારા અને મહારા ઉપકારની નિષ્કૃતિ તો

સામાન્યજ છે; હવે તું પાશમાંથી પોતાની મુક્તિ થયા પછી પોતાના જે શત્રુને શોધે છે, તે ત્હારા પોતાના સુખના ઉપાયને માટેજ, એમાં સંશય નથી. ૧૪૭ વડ ઉપરથી ઉતરેલા તે, આજ સ્થળમાં પ્રથમથી મૂકી રાખેલા ફાંદાને ચપળપણથી જાણ્યો નહિ. ચપળ પુરૂષ, પોતાનુંજ હિત કરી શકતો નથી તો બીજાનું ક્યાંથી કરી શકે ? ૧૪૮, ૧૪૯ એટલા માટે જે ચપળ હોય છે તે સર્વ કાર્યનો નાશ કરે છે, એ નિઃસંશય જાણવું. હે મિત્ર ! તું મને જે મધુર વચન કહે છે કે, ‘ તું મ્હારો પ્રિય છે ઈ’ ’ તેનું સર્વ કારણ પણ વિસ્તારથી સાંભળ- કારણથી પ્રિય થાય છે અને કારણથી અપ્રિય થાય છે. ૧૫૦, ૧૫૧ આ જીવલોક સંધળો અર્થાર્થી છે, ક્રોધ, ક્રોધનો પ્રિય નથી. એ સગા ભાઈઓને અથવા સ્ત્રી-પુરૂષને જે પરસ્પર પ્રીતિ રહે છે તેમાં પણ કારણ હોય છે. ૧૫૨ ક્રોધની પણ પ્રીતિ નિષ્કારણ હોય છે, એમ હું જાણુતો નથી. ક્રોધ કારણથી ભાઈઓ ક્રોધ પામે છે અથવા ક્રોધક કારણથી ભાઈ ક્રોધ પામે છે; પણ જેમ સ્વભાવવડે તેઓ પુનઃ પ્રસન્ન થાય છે, તેમ બીજા લોકા પ્રસન્ન થતા નથી. ક્રોધક મનુષ્ય દાનવડે પ્રિય થાય છે, ક્રોધ મનુષ્ય પ્રિય વાણીવડે પ્રિય થાય છે અને ક્રોધ મંત્ર, હોમ અને જપવડે પ્રસન્ન થાય છે. પણ સર્વ ક્રોધ કાર્યના અર્થેજ પ્રિય થાય છે. આપણા બેની વચ્ચે જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ તેનું પણ કારણ હતું; તેમ પ્રથમ પ્રીતિ નહોતી, તેનું પણ કારણ હતું. ૧૫૩-૧૫૫ પ્રીતિ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કારણ જ્યારે નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે પ્રીતિ પણ નિવૃત્ત થાય છે, માટે હું તને પ્રિય જણાઉ છું તેનું પણ કારણ છે, એમ મ્હારા માનવામાં છે. ૧૫૬ મને ખાઈ જવા સિવાય ત્હારે મ્હારા ઉપર પ્રીતિ કરવાનું બીજું હવે શું કારણ છે ? તે પણ અમે જાણીએ છીએ. સમય હેતુમાં ફેરફાર કરે છે અને તે હેતુને સ્વાર્થ અનુસરે છે. ૧૫૭ તે સ્વાર્થને ડાહ્યો પુરૂષ સમજે છે તથા લોકો, તે ડાહ્યો પુરૂષને અનુસરે છે; માટે જ્ઞાતા તથા સ્વાર્થ સમજવામાં પડિત એવા મ્હારા સરખાને ત્હારે એવું વચન કહેવું નહિ. ૧૫૮ હવે આ સમય આપણો સ્નેહ કરવાનો નથી, એમ છતાં ત્હારા સરખો બળવાન પુરૂષ મ્હારી સાથે કુસમયે જે સ્નેહ કરવા આવે છે, તેનો હેતુ એજ (પૂર્વોક્ત) છે. એટલા માટે જો કે, આ લોકમાં સંધિ અને વિગ્રહ ચળ છે, તથાપિ સ્વાર્થથી તે સ્થિર થાય છે. ૧૫૯ તે સંધિ-વિગ્રહ, જેમ મેઘનાં વાદળાં ક્ષણે ક્ષણે પોતાના આકારને બદલે છે, તેમ ક્ષણે ક્ષણે વિકાર પામે છે. તું મ્હારો શત્રુ હતો, તે આજ મિત્ર થયો; તથા આજેજ પુનઃ શત્રુ થઈશ, તું મુક્તિની ચપળતાને જો ! ત્યાં સુધી આપણો સ્વાર્થ હતો, ત્યાં સુધી આપણુ બન્નેની મૈત્રી હતી. ૧૬૦, ૧૬૧ કાળયુક્ત સ્વાર્થ નાશ થયો તેની સાથે મૈત્રી પણ નાશ પામી ગઈ, તું મ્હારો જાતિથી શત્રુ છે, પણ સામર્થ્યના યોગથી મિત્ર થયો હતો, માટે તે કૃલ સંપૂર્ણ થયું એટલે ત્હારી મૂળ પ્રકૃતિ પ્રમાણે તું પુનઃ મ્હારો શત્રુ થયો. એ રીતે શાસ્ત્રના તત્વને જાણનારો હું ત્હારા પાશમાં શી રીતે પ્રવેશ કરું વાં ? તે મને કહે. ત્હારા સામર્થ્યથી હું મુક્ત થયો છું તેજ પ્રમાણે મ્હારા સામર્થ્યથી તું મુક્ત થયો છે. ૧૬૨-૧૬૪ એક બીજા ઉપરનો અનુગ્રહ થઈ ગયો છે, માટે હવે પુનઃ સમાગમ બને નહિ. હે સૌમ્ય ! હવે ત્હારો અને મ્હારો અર્થ સિદ્ધ થઈ ગયો છે. ૧૬૫ માટે હવે મને ખાઈ જવા કરતાં બીજું કંઈ ત્હારે મ્હારું કામ નથી. હું ત્હારું બોજન છું અને તું મ્હારો ભોક્તા છે. હું દુર્બળ છું અને તું બળવાન છે. આપણા બન્નેનો સ્વભાવ જૂદો છે તથા બળ પણ અતિ

વિષમ છે તેથી આપણી સંધિ આપ નહિ. તું સુકત થયા પછી * ભક્ષ્યની પ્રશંસા કરે છે તથા તે ભક્ષ્ય તને સુખેથી પ્રાપ્ત થાય, તેમ ઇચ્છે છે: માટે ત્હારી એ સુદ્ધિને હું જાણું છું. તું પાશમાંથી સુકત થઇને ક્ષુધાવટે પીડિત થયેલો છે અને જોખનની શેઠમાં છે, માટે તું શાસ્ત્રથી ઉપજેલી મતિને ધારણ કરીને આજ મ્હારું ભક્ષ્ય કરી શકે. તું ભુખ્યો છું, તે હું જાણું છું, તેમ આ ત્હારો આહારનો સમય છે, તેને પણ હું જાણું છું. ૧૬૬-૧૬૬ માટે તું મ્હારી સાથે મિત્રતા કરીને પોતાનું ભક્ષ્ય શોધે છે. ત્હારા પુત્ર અને સ્ત્રી વગેરે કુટુંબી મધ્યે રહેલો તું, મ્હારી સાથે જે સંધિ કરવાને ઇચ્છે છે તથા મ્હારી સેવા કરવાનો જે યત્ન કરે છે, તે હે મિત્ર ! સર્વ મ્હારે સહન કરવા યોગ્ય નથી. ત્હારી સાથે મને દેખીને, ત્હારી પ્રિય સ્ત્રી તથા પ્રિય પુત્રો હર્ષ પામીને અને ત્હારા ઉપર અતિશય સ્નેહ બતાવીને મને શ્વા માટે ન ખાઈ જાય ? માટે હું ત્હારી પાસે આવવાનો નથી; કેમ કે, ત્હારો સમાગમ કરવાનો પ્રયત્ન હેતુ હાવો જોઇએ. ૧૭૦-૧૭૨ માટે જો તને મ્હારા ઉપકારનું સ્મરણ થતું હોય તો, સ્વસ્થ થઇને મ્હારા કલ્યાણનું ચિંતન કર ! અનાર્થ થઇ ગયેલા, કલેશ પામેલા, ક્ષુધાતુર અને ભક્ષ્ય શોધતા એવા શત્રુના દેશમાં (સ્વાધીનમાં) કયો પ્રાણી પુરૂષ જાય ? ત્હારું કલ્યાણ થાઓ ! હવે હું જાઉં છું; ફર રહીને પણ મને ત્હારાથી ત્રાસ ઉપજે છે. ૧૭૩, ૧૭૪ વિશ્વાસ રાખીને રહેનારો હોય અથવા પ્રમદવાળો હોય, તેણે તો એટલુંજ કરવું કે, કદાપિ બળવાનના સમાગમમાં રહેવું નહિ; કારણ કે, તે સમાગમ ક્ષિત્તકર નથી. ૧૭૫ હે લોભશ ! હવે તું નિવૃત્તિ પામ, હું ત્હારી સાથે આવવાનો નથી; જો તું મ્હારા ઉપકારને જાણ્યો હોય તો, મિત્રતાનાં કાર્યોજ કરજે, એટલે બહુ છે. ૧૭૬ બળવાન અને પાપી પુરૂષ, યદ્યપિ શાંત હોય; તોપણ તેથી મ્હારે ભય રાખવો ઘટે છે. જો ત્હારો સ્વાર્થ ન કરવો હોય (મને ખાઈ ન જવો હોય) તો, તું મને કહે કે, ત્હારા અર્થે હું શું કૃત્ય કરું ? ૧૭૭ બલે, હું તને મિત્ર જાણીને બધુંય આપી દઈશ. પણ મ્હારો આત્મા આપીશ નહિ. પોતાના આત્માના અર્થે સંતતિ, રાજ્ય, રત્ન, ધન, એ સર્વ તજવાં. ૧૭૮ બલે સર્વસ્વ જાય, તો જવા દેવું પણ પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરવું. જેઓ ઐશ્વર્ય, ધન અને રત્નો પ્રાપ્ત કરીને મિત્રને આપે છે, તેઓ જો જીવતા હોય છે તો, તેઓ પુનઃ તે સર્વ પ્રાપ્ત થયેલું જુએ છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે; પણ ધન અને રત્નની પેઠે, પોતાના દેહનું અર્પણ કરવું યોગ્ય નથી. ૧૭૯, ૧૮૦ સ્ત્રી અને ધનનો વ્યય કરીને પણ આત્માનું નિરંતર રક્ષણ કરવું. જે પુરૂષો, આત્માનું રક્ષણ કરવાની યોજનામાં રહે છે તથા સારી રીતે પરીક્ષા કર્યા પછી હરકેઈ કર્મ કરે છે, તેવા પુરૂષોને પોતાના દોષથી ઉપજેલી આપદાઓ પ્રાપ્ત થતી નથી. જે દુર્બળ પુરૂષો પોતાના બળવાન શત્રુને સારી રીતે ઓળખે છે તેઓની સુદ્ધિ શાસ્ત્રના અર્થથી નિશ્ચયવાળી થઇને ચલિત થતી નથી. ” એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે પલિત ઉંદરે ધિકારી કાઢેલો બિલાડો બળળ પામીને ઉંદર પ્રત્યે આતું વચન બોલ્યો. ૧૮૧-૧૮૪ લોભશ કહે છે:—“ હે મિત્ર ! હું ત્હારા સમ ખાઇ મત્ત્ય કહું છું કે, મિત્રદ્રોહ બહુ નિંદા કરવા યોગ્ય છે. તું જે મ્હારા હિતમાં પ્રીતિવાળો છે, તે હું ત્હારી સુદ્ધિને માન આપું છું. ૧૮૫ તું મ્હારા ઉપર એક સુદ્ધિથી જે બોલ્યો છે, તે અર્થવાળું છે, પણ હે સાધો ! મને ત્હારે એવી બેદ સુદ્ધિથી

* હવે તે કારણનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

જોવો ધરદો નથી. ૧૮૬ તે, મને પ્રાણનું ઘન કર્યું છે તેથી મ્હારા મનમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. હું ધર્મને જાણનારો, ગુણને જાણનારો અને વિશેષ કરીને કૃત્ય હું, ૧૮૭ તથા ચિત્તમાં પ્રીતિવાળો અને ત્હારો ભક્ત હું માટે હે સમ્બો ! મ્હારા વિષે ત્હારે મિત્રશુદ્ધિથી વર્તવું ઘટે છે. ૧૮૮ ત્હારાં વચન માત્રથી હું, પાંચવોસહિત મ્હારા પ્રાણ ત્યાગ કરીશ. પંડિતોએ, મ્હારા સરખા મનસ્વી પુરુષોમાં વિશ્વાસનું રક્ષણ જોયેલું છે. ૧૮૯ હે ધર્મના તત્ત્વને જાણનાર ! જો એમ છે તો પછી ત્હારી મિત્રતા કરીને શોક પામવા જેવું નથી.” એ પ્રમાણે બિલાડાએ સ્તુતિ કરી, તોપણ ગંભીર લાવવાળો ઉદર અસિત થયો નહિ અને મનમાં વિચાર કરીને બિલાડાને કહેવા લાગ્યો કે:—“ હું સાધુ પુરુષ છું, એમ તેં જે મને કહ્યું તે મેં યરાયર સાંભળ્યું, પણ હું અપ્રિય વસ્તુ ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી. મ્હારી સ્તુતિ કરવાવડે અથવા ધનના ઢગલા આપવાવડે પણ તું મને પુનઃ વશ કરી શકે એમ નથી. હે સમ્બો ! પંડિત પુરુષો કારણ વિના પોતાના શત્રુના વશમાં જઈ પડતા નથી. ૧૯૦, ૧૯૨ એ સંબંધી શુકાચાર્યે બે શ્લોક કહ્યા છે, તે તું સાંભળ ! “ જે કાર્ય એવું હોય તેમાં એક કરતાં વધારે શત્રુઓ હોય અને તે સર્વે એકજ પ્રકારનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને ઇચ્છતા હોય, ત્યારે તેમાંથી જે બળવાન હોય તેની સાથે સંધિ કરીને અને સાવ-ધાન થઈને યુક્તિવડે વર્તવું તથા પોતાનો અર્થ થઈ રહ્યો એટલે તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. જે પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખતો ન હોય તેના ઉપર વિશ્વાસ કરવો નહિ, તેમ જે વિશ્વાસ રાખતો હોય તેના ઉપર પણ અતિશય વિશ્વાસ રાખવો નહિ. નિરંતર બીજા પુરુષોનો પોતાપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો; પણ શત્રુઓ ઉપર તો કોઈ કાળે પણ વિશ્વાસ રાખવો નહિ. માટે સર્વે અવસ્થાઓમાં પોતાના જીવિતનું રક્ષણ કરવું. ૧૯૩, ૧૯૫ કેમ કે, દ્રવ્ય અને સંતતિ એ સર્વ જીવતાંને આવી મળે છે. વિશ્વાસ કોઈનો પણ ન કરવો એ દુઃકમાં સંબળું નીતિશાસ્ત્ર છે. ૧૯૬ માટે જે મનુષ્યોમાં અવિશ્વાસ રાખવાનો ગુણ છે, તે પોતાનું અત્યંત હિત કરી શકે છે. જેઓ વિશ્વાસ રાખતા નથી, તેઓ દુર્ગળ હોય, તોપણ શત્રુઓના બંધનમાં આવી પડતા નથી અથવા શત્રુઓ તેનો વધ પણ કરી શકતા નથી. ૧૯૭ પરંતુ જેઓ વિશ્વાસ રાખીને રહેલા છે, તેઓ બળવાન છતાં દુર્ગળથી માર્યા જાય છે. હે માર્જર ! ત્હારા સરખાઓથી મ્હારે નિરંતર આત્માનું રક્ષણ કરવું ઘટે છે. ૧૯૮ અને તું પણ પાપજાતિ ચાંડાળથી ત્હારા આત્માનું રક્ષણ કર ! ” એ પ્રમાણે તે બોલતો હતો તેવામાં બિલાડો અત્યંત ત્રાસથી ગભરાઈને અને ત્વરાયુક્ત થઈને તથા તે ડાળને છોડીને તત્કાળ વેગથી જતો રહ્યો. પછી શાસ્ત્રના અર્થના તત્ત્વને જાણનારો પક્ષિત ઉદર પોતાની શુદ્ધિનું સામર્થ્ય તેને સંભળાવીને બીજા દરમાં ગયો. એ પ્રમાણે શુદ્ધિવાળા એક દુર્ગળ પક્ષિતે, પોતાની શુદ્ધિના સામર્થ્યથી મોટા બળવાળા ધણા શત્રુઓની સાથે સંધાન કર્યું. માટે જે ડાહ્યો રાજા હોય તેણે શત્રુઓમાં પણ જે સમર્થ હોય તેની સાથેજ સંધિ કરવી. ૧૯૯, ૨૦૨ જેમ કે, ઉદર અને બિલાડો, એ એક-બીજાનો આશ્રય કરવાથી સંકટમાંથી મુક્ત થયા. હે મહાગજ ! મેં, એ પ્રમાણે શાસ્ત્રના માર્ગથી ક્ષત્રિયધર્મ તને વિજ્ઞાત્યથી કહ્યો. હવે હું તને સંક્ષેપે કહું તે પણ સાંભળ ! બે જણે અરરપરસ વૈર કર્યું હોય તેઓની શુદ્ધિ જ્યારે એક-બીજા સાથે સંધિ કરવાની થાય ત્યારે તેઓ એક-બીજા સાથે હિતમ પ્રીતિ કરે, તેમાં જે તિપ્પણ હોય તે રૂઢ પ્રકારે શુદ્ધિનો આશ્રય કરીને સંધિ કરે

છે. ૨૦૩-૨૦૫ અથવા પ્રમાણવડે મૂર્ખ પુરૂષો સાથે પણ ડાહ્યો પુરૂષ સંધિ કરે; પરંતુ તેણે ભય પામતાં છતાં ભય નથી પામતો, એમ દેખાડીને-તથા વિશ્વાસ ન રાખવા છતાં વિશ્વાસ રાખું છું, એમ દેખાડીને વર્તવું જોઈએ. કેમ કે, એ પ્રમાણે જે સાવધ રહે છે, તે ચલાયમાન થતો નથી; પણ કદાચિત ચલિત થાય છે તો, તે વિનાશ પામે છે. હે રાજન્ ! સંધિ-વિગ્રહ શાસ્ત્રને જાણનાર પુરૂષો હૃમ્મેશાં એમ કહે છે કે, સમય આવ્યે શત્રુની સાથે સંધિ કરવી તથા સમય આવ્યે મિત્રની સાથે વિગ્રહ કરવો. હે મહારાજ ! એમ શાસ્ત્રના અર્થને સમજીને, શુદ્ધિની યોજના કરવામાં તત્પર રહીને તથા પ્રસન્ન રહીને પૂર્વે થયેલા ભયથી ભય પામેલાની પેઠે આચરવું. કાંઈની પાસે જવું પડે તો ભય પામેલાની પેઠે જવું તથા સંધિ કરવી હોય તો તે પણ ભય પામેલાની પેઠે કરવી. ૨૦૬-૨૦૯ ભયથી તથા સાવધાન રહેવાથી શુદ્ધિ ઉપજે છે. હે રાજન્ ! ભય ન આવ્યા છતાં પણ જે ભય પામે છે, તેને ભય છેજ નહિ; પણ જે ભય નથી પામતો, તે વિશ્વાસ રાખીને રહે છે માટે તેના મનમાં અત્યંત મોટું ભય ઉત્પન્ન થાય છે. જે પુરૂષ નિરંતર નિર્ભય થઈને વર્તતો હોય, તેને રાજ્યએ કાંઈ પણ પ્રકારે મંત્ર આપવો નહિ. ૨૧૦-૨૧૧ કેમ કે, તેના ન જાણવામાં આવે તેમ તેના મુખથી શત્રુઓના જાણવામાં આવી જશે. માટે ભય પામતાં છતાં ભય ન પામનારની પેઠે અને વિશ્વાસ ન રાખતાં છતાં વિશ્વાસ રાખનારની પેઠે વર્તવું તથા કાર્યની મહત્તા જોઈને કાંઈ અસત્ય વર્તન કરવું નહિ. હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રકારે એ ઇતિહાસ મેં તને કહ્યો. ૨૧૨-૨૧૩ તે સાંભળીને તું મિત્રમંડળમાં જેમ ઘટે તેમ આચરણ કર ! ઉત્તમ શુદ્ધિ ધારણ કરીને, શત્રુ તથા મિત્રનાં અંતર (હિંદ્ર) ને જાણીને અને સંધિ-વિગ્રહના સમયે તેમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય જાણીને નિરંતર વર્તવું. સધળા શત્રુઓનું એક સામાન્ય કાર્ય હોય ત્યારે જાળવાનની સાથે સંધિ કરીને તેના સમાગમમાં યુક્તિપૂર્વક વર્તવું તથા પોતાનો અર્થ સિદ્ધ થયો એટલે તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. હે રાજન્ ! ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રિવર્ગથી અવિરૂદ્ધ એવી આ નીતિ છે. ૨૧૪, ૨૧૬ આ સાંભળીને તું પ્રજાનું રક્ષણ કરતાં આ નીતિનું આચરણ કરજે. હે પાંડવ ! બ્રાહ્મણોને સાથે લઈને ત્હારે દેશમાં ફરવા નીકળવું અથવા શત્રુ રાજ ઉપર ચઢાઈ કરવા જવું. ૨૧૭ હે ભારત ! આ લોકમાં તથા પરલોકમાં બ્રાહ્મણ પરમ કલ્યાણરૂપ છે. હે પ્રભો ! એઓ ધર્મના જાણનારા અને નિરંતર કૃતરા હોય છે. ૨૧૮ હે રાજન્ ! એઓને પૂજવાથી ભલું થાય છે માટે તું એઓનું પૂજન કરજે. હે રાજન્ ! તેથી તું રાજ્ય, પરમ કલ્યાણ, યશ, કીર્તિ તથા યથાક્રમ અને યથાન્યાય કુળમાં સંતતિને પામીશ. ૨૧૯-૨૨૦ હે ભારત ! એ શત્રુ રાજ્યોની સંધિ અને વિગ્રહ આ અધ્યાયમાં રૂંડે પ્રકારે કહેલો છે, તે વિશેષ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનારો છે; માટે હે રાજન્ ! રાજ્યએ યોગ્ય રીતે તે ઉપર લક્ષ્ય આપીને શત્રુ મંડળમાં તેનું સર્વકાળ સેવન કરવું. ” ૨૨૧

द्वयोरिमं भारत संधिविग्रहं सुभाषितं बुद्धिविशेषकारकम् ।

यथा त्ववेक्ष्य क्षितिपेन सर्वदा निषेवितव्यं नृप शत्रुमंडले ॥ २२१ ॥

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि आपद्धर्मे

मार्जारमूषिकसंवादे गुर्जरभाषायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

અધ્યાય ૯ મો-અલ્પદત્ત અને એક ચકલીનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ ડકો મંત્રો મહાબાહો વિશ્વાસો નાસ્તિ શત્રુષુ ।

કથં હિ રાજા વર્તેત યદિ સર્વત્ર નાશ્વસેત્ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે મહાબાહો ! રાજાએ શત્રુ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો નહિ એ મંત્ર તમે કહો, પણ જો રાજા સર્વત્ર વિશ્વાસ રાખે નહિ તો તેણે શી રીતે વર્તન કરવું ? ૧ હે રાજન્ ! રાજાઓને વિશ્વાસથી મોટો ભય ઉપજે છે, એમ તમે કહો છો ત્યારે રાજા વિશ્વાસ કર્યા સિવાય શત્રુઓને શી રીતે જીતે ? ૨ હે પિતામહ ! વિશ્વાસ ન કરવો, એવી જો કથા કહી તે સાંભળીને મ્હારી ભુદ્ધિ મોહ પામે છે, માટે એ સંશયનું નિવારણ કરો.” ૩ બીષ્મ કહે છે:—“ હે રાજન્ ! અલ્પદત્ત રાજાના ઘરમાં અલ્પદત્ત રાજા અને ચકલીનો સંવાદ થયો હતો, તે સાંભળ. ૪ કાંપિલ્ય નગરમાં “ અલ્પદત્ત ” નામે રાજા હતો. તેના અંતઃપુરમાં “ પૂજની ” નામે એક ચકલી ધણી સમયથી રહેતી હતી. ૫ જેમ “ જીવ-જીવક ” નામનું પક્ષી, સર્વ મનુષ્યોના અસત્યને જાણે છે, તેમ તે ચકલી પણ સર્વના સત્ય-અસત્યને જાણનારી હતી. તે પક્ષી જાતિમાં જન્મેલી હતી તોપણ સર્વજ્ઞ અને સર્વ તત્વને જાણનારી હતી. ૬ તેને એક સુંદર કાંતિવાળો પુત્ર જન્મ્યો હતો અને તેજ વખતે રાજાની રાણીને પણ પુત્ર જન્મ્યો હતો. ૭ હવે પેલી કૃતચ ચકલી પૂજનીએ, સમુદ્ર કાંઠે જઈને તે એ પુત્રને માટે એ ફળ આપ્યાં. ૮ તે ફળ તેણે પોતાના પુત્રની તથા રાજા પુત્રની પુષ્ટિ થવા માટે આપ્યાં હતાં, તેથી તેમાંનું એક ફળ તેણે પોતાના પુત્રને આપ્યું અને બીજું ફળ રાજાપુત્રને આપ્યું. ૯ તે ફળ અમૃતના સરખું સ્વાદવાળું તથા બળ અને તેજની વૃદ્ધિ કરનારું હતું. ચકલી, નિલ તેવાં ફળ લાવીને એ પુત્રને વારંવાર આપતી હતી. ૧૦ પછી તે રાજાપુત્ર, તે ફળ ખાવાથી ઉત્તમ ભુદ્ધિ પામ્યો. પછી પોતાની ધાવ-માતાની કેડે બેસીને ફરતો બાળક રાજાપુત્ર બાળભાવથી (પક્ષીપુત્રની પાસે) જઈને તે પક્ષીપુત્રને જોવા લાગ્યો તથા તેની સાથે રમવા લાગ્યો. ૧૧, ૧૨ પછી તે રાજકુમાર, પોતાની સાથે જન્મેલા પક્ષીને લઈને શૂન્ય સ્થળમાં ગયો અને હે રાજેન્દ્ર ! તેણે, પેલા પક્ષીને મારી નાખ્યું અને પછી તે ધાવમાતાના પાસે આવ્યો. ૧૩ હવે પેલી પૂજની ચકલી ફળ લઈને આવી ત્યારે તેણે, પોતાના બાળકને રાજાપુત્રે મારીને પૃથ્વી ઉપર નાખી દીધેલો જોયો. ૧૪ પોતાના પુત્રને હણાયેલો જોઈને પૂજનીની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં તથા દીન થઈને રડવા લાગી. પૂજની દુઃખથી સંતપ્ત થઈને રડતી રડતી, આ વચન બોલી કે: “ ક્ષત્રિય સાથે મંગત કરવી ખોટી છે. ક્ષત્રિયમાં પ્રીતિ કે, સ્નેહ નથી. જો પોતાનો સ્વાર્થ હોય તો, સામાનું સાંત્વન કરે છે અને સ્વાર્થ પતી જાય કે, તજીને ચાલ્યા જાય છે. ૧૫, ૧૬ કોઈએ ક્ષત્રિયો ઉપર વિશ્વાસ કરવો નહિ. કેમ કે. તે સર્વને અપકાર કરનારા છે. તેઓ, અપકાર કરીને પણ પાછળથી નિરર્થક સાંત્વન કરે છે. ૧૭ પણ તેણે મ્હારું જ અનિષ્ટ કર્યું છે, તેની બરાબરજ કૃતમ્મ દુર્જન અને અસંત વિશ્વાસવાદી એવા તેની પાસેથી વેર લઈશ. ૧૮ તેણે એ પાપ ત્રણ પ્રકારથી કર્યું છે. એક તો—સાથે જન્મીને સાથેજ મોટા થયેલા, બીજું—સાથેજ ભોજન કરેલા અને ત્રીજું—શરણે આવેલા એવા મ્હારા બાળકનો તેણે વધ કર્યો છે.” ૧૯ એમ કહીને પૂજનીએ પોતાના બંને ચરણવડે રાજા-

પુત્રની બન્ને આંખોને ફેાડી નાખી અને પછી પૂજની આ વચન બોલી. ૨૦ “ જો શુદ્ધિ-
પૂર્વક પાપ કર્યું હોય છે તો તે પાપ, તેના કર્તાને ફળરૂપે તત્કાળ પ્રાપ્ત થાય છે. શુભ
કે, અશુભ કર્મ કરનારનાં મામે બે, શુભ કે, અશુભ કર્મ કરે છે તેનું પણ સુખ કે,
અશુભ ફલ નાશ પામવું નથી. ૨૧ જો કરેલું પાપકર્મ (તેનું ફળ) કર્તામાં કાંઈપણ જો-
વામાં આવે નહિ તો, હે રાજન ! તેના પુત્રોમાં, પૌત્રોમાં કે, પૌત્રોના પુત્રોમાં જોવામાં
આવે છે. ” ૨૨ બ્રહ્મદત્તે જોયું કે, ચક્રલીએ મહારા છાકરાની આંખો ફેાડી નાખી છે, તે
તેણે કરેલા કર્મનો સામો બદલો આપેલો છે, એમ બાણીને પૂજની ચક્રલીને આવું વચન
કહ્યું. ૨૩ બ્રહ્મદત્ત કહે છે:—“ હે પૂજની ! અમોએ કાંઈક (ત્હારા પુત્રને મારવા રૂપ)
કર્મ કર્યું અને તેં તેનું પ્રતિકર્મ કરીને વૈર પણ લીધું. એ બન્ને સમાન થયેલું છે, માટે
હે પૂજની ! તું નિશ્ચિંતપણે હવે આ સ્થાનમાં રહે. બીજે સ્થળે જઈશ નહિ. ” ૨૪
પૂજની કહે છે:—“ એકવાર અપરાધ કરીને પુનઃ તેજ સ્થળમાં રહેવું તેને પડિતો વખા-
ણતા નથી, ત્યાંથી તો દૂર જવું, એમાંજ કલ્યાણ છે. ૨૫ જો એકવાર વૈર થયું હોય, તો
પછી સામો માણસ મમે તેટલા સાંત્વન ઉપાયની યોજના કરે તથાપિ તેનો વિશ્વાસ કરવો
નહિ. ૨૬ જે વિશ્વાસ કરે છે, તે મૂઠ ઉતાવળે બંધનમાં આવે છે, પણ વૈર શાંત થતું
નથી. અન્યોઅન્ય વૈર કરનાર, એક બીજાના પુત્ર અને પૌત્રોનો નાશ કરે છે તથા પુત્ર
અને પૌત્રોનો નાશ થવાથી તેઓના પરલોકનો પણ નાશ થાય છે. ૨૭ જોએએ વૈર કર્યું
હોય, તે સર્વનો વિશ્વાસ ન કરવો; એજ સુખના ઉદયનું સ્થાન છે. વિશ્વાસઘાતી પુરૂષોની
સાથે તો અત્યંત વિશ્વાસ નજ કરવો. ૨૮ જે પોતાના ઉપર વિશ્વાસ ન કરતો હોય, તેના
ઉપર વિશ્વાસ ન કરવો, તેમ જે પોતાના ઉપર વિશ્વાસ કરતો હોય, તેના ઉપર પણ વિ-
શ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે, વિશ્વાસ રાખવાની જગ્યોએથીજ જે બય ઉત્પન્ન થયું તો તે,
મૂળસહિત છેદી નાખે છે, બલે, ચાલ તો બીજાનો વિશ્વાસ આપણા ઉપર ઉત્પન્ન કરવો;
પણ આપણે તો બીજાના ઉપર વિશ્વાસ નજ કરવો. ૨૯ માતા અને પિતાને બાંધવોમાં
સૌથી શ્રેષ્ઠ માનવાં; સ્ત્રીને વૃદ્ધાવસ્થારૂપે જાણવી; કેમ કે, તે વીર્યનું હરણ કરે છે. પુત્ર
તો બીજા માત્ર છે. ભાઈ શત્રુરૂપ છે; કેમ કે, તે વારસામાં ભાગ પકાવે છે. બનાદિવડે
જેનું પૂજન કરવામાં આવે તેજ મિત્ર છે, માત્ર એકલો આત્માજ સુખ અને દુઃખનો
ભોગવનાર છે. ૩૦ જોએએ અન્યોઅન્ય વૈર કરેલું છે તેઓની વચ્ચે સંધિ થઈ શકે નહિ;
મેં જેના અથં અહીં નિવાસ કર્યો હતો; તે હેતુનો હવે નાશ થયો છે. ૩૧ પૂર્વે જેણે
અપકાર કરેલો છે એવા પ્રાણીનું અર્થ અને માનવડે પૂજન કરવામાં આવે છે, તોપણ
તેનું મન વિશ્વાસયુક્ત થતું નથી તથા તેનું પોતાનું કર્મ બળાત્કારે ત્રાસ પમાડે છે. ૩૨
જે સ્થળમાં પૂર્વે સન્માન થયું હોય અને પાછળથી તેજ સ્થળમાં અપમાન થયું હોય તો,
યદ્યપિ તે સ્થળમાં શત્રુ તરફથી માન મળતું હોય તો પણ સત્વવાળા પુરૂષે તે સન્માનનો
ત્યાગ કરવો. ૩૩ હું ઘણા સમય સુધી સત્કાર પામીને ત્હારા ઘરમાં રહી છું; તેમાં હવે
આ વૈર ઉત્પન્ન થયું માટે હું સુખેથી જઈશ. ” ૩૪ બ્રહ્મદત્ત કહે છે:—“ જે કાંઈ, કરેલ
કર્મના બદલે સામું તેવુંજ કર્મ કરે છે એટલે અપકારના બદલે અપકાર કરે છે, તે, તે
કર્મ કરવાથી અપરાધ-દોષને પામતો નથી-અપરાધી મતો નથી; પણ તેથી અનુભવી થાય
છે, માટે હે પૂજની ! તું અહીં રહે, બીજે સ્થળે જઈશ નહિ. ” ૩૫ પૂજની કહે છે:—

“ જોણે અપકાર સહન કર્યો છે તથા જોણે અપકાર કર્યો છે, એ બેની મિત્રતાનું પુનઃ સંધાન થતું નથી; પણ કર્તાનું અને અપકાર સહન કરવાનું હૃદય તે વાતને જાણે છે.” બ્રહ્મદત્ત કહે છે:—“ અપકાર કરનાર અને સહન કરનાર, એ બંનેની મિત્રતાનું પુનઃ સંધાન થાય છે તથા પ્રાયશ્ચિત્તાદિવડે વૈરની શાંતિ થયેલી પણ જોવામાં આવે છે અને પાપકળ બોગવનું પડતું નથી.” ૩૭ પૂજની કહે છે:—“ વૈર નાશ પામતુંજ નથી. અપકાર કરનારે એમ ન જાણતું કે, તેણે મ્હાફે સાંત્વન કર્યું છે માટે એ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય છે. વિશ્વાસથીજ લોકમાં અંધન થઇ શકે છે, માટે તેનાથી તો દૂર જતા રહેવું, તેમાંજ કલ્યાણ છે. ૩૮ અત્યંત તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોવડે પણ જોઓ સ્વાધીન નથી થતા તેઓ પણ સામ ઉપાયથી સ્વાધીન થાય છે. અહીં દર્શાવે છે કે, હાથીઓ બીજા મોટા મોટા ઉપાયથી સ્વાધીન નથી થતા, પણ હાથણીઓને જોઇને સ્વાધીન થઇ જાય છે.” ૩૯ બ્રહ્મદત્ત કહે છે:—“ પોતાના જીવિતનો અંત કરનારાની સાથે પણ એકત્ર નિવાસ કરવાથી અન્યોન્યનો રનેહ અંધાય છે. અહીં દર્શાવે છે કે, ચાંડાળ શ્વપચ (કૂતરાને પાચન કરનાર) કહેવાય છે, તથાપિ તેનો અને કૂતરાનો એકત્ર નિવાસ થવાથી તેઓને અન્યોન્ય વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૦ જોઓએ અન્યોન્ય વૈર કર્યું હોય છે, તેઓના એકત્ર વસવાથી તે વૈર કામળ ભાવને પામી જાય છે અને તે વૈર, જેમ કમળમાં પાણી ટકતું નથી, તેમ ટકતું નથી.” ૪૧ પૂજની કહે છે:—“ વૈર પાંચ પ્રકારથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પાંડિતો જાણે છે. (૧) સ્ત્રીકૃત વૈર એટલે સ્ત્રીથી થયેલું વૈર-જેમ કૃષ્ણ અને શિશુપાળનું, (૨) રાસ્તુજ વૈર એટલે ગૃહ વગેરે સ્થાન માટે થયેલું વૈર-જેમ કૌરવ અને પાંડવનું, (૩) વાગુજ વૈર એટલે વાણીથી ઉપજેલું વૈર-જેમ દ્રોણ અને દુપહનું, (૪) સાપત્ન વૈર એટલે સ્વાભાવિક જાતિ વૈર-જેમ ઉદર અને મિલાડીનું (૫) અપરાધજ વૈર એટલે ગુન્હો કરવાથી થયેલું વૈર-જેમ ત્હારી તથા મ્હારી વચ્ચે થયું છે તે. ૪૨ તેમાં પણ વૈર કર્યા છતાં પણ અર્થાદિવડે માન આપનાર દુશ્મનને અર્થની આશાવાળા પુરૂષે, પોતાના બળ તથા નિર્બળતાને વિચારીને અને દોષનો વિચાર કરીને પ્રકાશ કે, ગુપ્ત રીતે પણ હજીવો નહિ તથા ક્ષત્રિયે તો વિશેષ કરીને હજીવો નહિ. ૪૩ પોતાનો મિત્ર હોય, તોપણ એક વખત વૈર થયું એટલે તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; કેમ કે, જેમ રાખમાં ઢાંકેલો અગ્નિ રહે છે, તેમ તેના અંતઃકરણમાં ગુપ્ત વૈર રહે છે. ૪૪ હે રાજન્ ! કાપરૂપી અગ્નિ, વિતતવડે, ગુરૂનાં શિક્ષારૂપ કડવાં વચનવડે સાંત્વનપૂર્વક મધુર વચનવડે કે, વિદ્વતાવડે, સમુદ્રમાંના વખાનળની પેઠે, શાંત થતો નથી. ૪૫ વૈરરૂપી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો હોય અથવા અપરાધથી વૈર ઉપજ્યું હોય તો, હે રાજન્ ! તે બળ્યા વિના શાંત થતો નથી, અર્થાત્ બેમાંથી એકનો ક્ષય થયા પછીજ તે અગ્નિ ઓલવાય છે. ૪૬ જોણે આગળ-પાછળ અપકાર કર્યો હોય, તેનો અર્થ અને માનવડેજ સત્કાર કરવો રીક છે પણ મિત્રની પેઠે, માનીને તેને વિશ્વાસ સોંપવો નહિ. કેમ કે, અરસ્પરસનાં પૂર્વનાં કર્મ તેને બલાતકારે ત્રાસ પમાડે છે. ૪૭ જેમ હું, કોઈ બીજા અપકાર કરનાર ઉપર વિશ્વાસ રાખતી નથી, તેમ ત્હારા ઉપર પણ વિશ્વાસ રાખીશ નહિ અને ત્હારે મ્હારા ઉપર વિશ્વાસ રાખવો નહિ. હું આજ સુધી ત્હારા ઘરમાં રહી, પણ હવે ત્હારો વિશ્વાસ કરીશ નહિ.” ૪૮ બ્રહ્મદત્ત કહે છે:—“ કાષ્ટકાર્ય કાળવડે કરાય છે તથા અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ પણ

કાળવડેજ કરવામાં આવે છે; તે સર્વ કાળના સામર્થ્યથી થાય છે એમાં કોણ, કોનો અપ-
રાધ કરે છે. ? ૪૯ મરણ અને જન્મ, એ બન્ને બરાબરજ થાય છે, તે સર્વ કાળવડે
થાય છે તથા મૃત્યુ પણ કાળના નિમિત્તથીજ થાય છે. ૫૦ કેટલાક એકીવારે બંધનમાં
આવે છે અને કોઇ વખત એક એક જણથી એક એક જણ બંધાય છે. જેમ બળતણ
મળવાથી અગ્નિ સર્વ પદાર્થને બાળે છે, તેમ કાળ સર્વ પ્રાણીનું દહન કરે છે. ૫૧ હે
શુભે ! આપણુ બન્ને એક બીજાના અપકારનું કારણ થઇએ છીએ પણ વસ્તુતઃ તું પણ
નથી તેમ હું પણ નથી. કાળ પ્રાણીઓના સુખ અને દુઃખને નિરંતર ધારણ કરે છે. ૫૨
એમ સમજીને, સ્નેહ રાખીને અને ઇચ્છામાં આવે તેવી રીતે સ્નેહયુક્ત થઇને તું અહીં
રહે; તને હજીનાર કોઇ નથી. તેં જે કર્યું છે, તેની હું, તને ક્ષમા આપું છું તથા હે
પૂજની ! તું મને પણ ક્ષમા કર. ' ૫૩ પૂજની કહે છે:-“ જે ત્હારા મનમાં કાળજ
પ્રમાણ છે અને કોઇનું કોઇની સાથે વૈર નથી ત્યારે હણાયલા બાંધવોવડે બીજા બાંધવો
શા માટે પૂજન પામે છે. ? ૫૪ જે મોક્ષ, સુખ, દુઃખ, જન્મ અને મરણ કાળવડેજ
થતું હોય તો, પૂર્વે દેવો અને અસુરો શા માટે એક બીજાને હણતા હતા ? ૫૫ જે સર્વ
કાળવડેજ મરે છે, તો વૈદ્ય રોગીનું ઔષધ શા માટે કરે છે ? કારણ કે ઔષધોનું શું
પ્રયોજન છે ? ૫૬. જે ત્હારા મનમાં કાળજ પ્રમાણ હોય તો, શોકથી મૂર્છિત થઇને
લોકો, શા માટે મોટા વિદ્વાપ કરે છે ? જે કાળજ પ્રમાણ હોય તો, અમુક કાર્ય કરના-
રને ધર્મ પ્રાપ્ત કેમ થાય. ? ૫૭ ત્હારા પુત્રે, મ્હારા પુત્રને હણ્યો તેથી મેં તેને હણ્યો;
હવે હે રાજા ! ત્હારે મને હણવી એ નિશ્ચય છે. ૫૮ મેં, પુત્રના શોકથી દુઃખ પામીને
ત્હારા પુત્રના વિષે પાપાયરણ કર્યું છે. હવે ત્હારે મ્હારાપર શી રીતે પ્રહાર કરવો ? તે
હું તને તત્વથી કહું, તે સાંભળ. ૫૯ મનુષ્યો, પક્ષીઓની ઇચ્છા ખાવાના અર્થે અથવા
રમવાના અર્થે કરે છે. માટે વધ અને બંધન, એ બે સિવાય ત્રીજે પ્રકારે મનુષ્ય અને
પક્ષીનો સંયોગ થઇ શકે, એમ મને લાગતું નથી. ૬૦ વધ અને બંધ, એ બેના લયથી
પક્ષીઓ સ્વતંત્ર થઇને ફરે છે; કેમ કે, બંધનમાં પડવું તેને મરણના ઉત્પાતથી ઉપજેલું
દુઃખ છે, એમ વેદને જાણનારા પુરુષો કહે છે. ૬૧ સર્વે પ્રાણીઓને પોતાના પ્રાણ
તથા પુત્ર વહાલા છે. સર્વ કોઈ દુઃખથી ત્રાસ પામે છે અને સુખથી આનંદ પામે છે.
૬૨ હે બ્રહ્મદત્ત ! વૃદ્ધાવસ્થા, એ દુઃખ છે, અર્થ વિપર્યય (અનર્થ) થવો, એ પણ
દુઃખ છે; અનિષ્ટ સ્થાનમાં રહેવું, એ પણ દુઃખ છે તથા તેજ પ્રમાણે ઇજનો વિયોગ, વધ
થવો, બંધનમાં પડવું, સ્ત્રી સંબંધી, જન્મસાથે ઉપજેલું, એ સર્વ દુઃખ તે દુઃખજ છે.
સુખની સાથે દુઃખ પણ મનુષ્યોના ઉપર વિપરીતપણે ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૩, ૬૪ કેટલાક
મૂર્ખ મનુષ્યો એમ કહે છે કે, અન્યને દુઃખ પડે તેમાં આપણને શું દુઃખ છે ? જે મનુષ્ય,
દુઃખને જાણતો નથી તે, એવી રીતે સમ્યજનો આગળ પણ બોલે છે. ૬૫ પરંતુ જે
મનુષ્ય દુઃખથી પીડિત થઇને શોક કરે છે તે એ પ્રકારે બોલવાનો ઉત્સાહ કેમ રાખે ?
તે તો જેમ પોતાનું દુઃખ જાણે છે, તેમ બીજાના દુઃખને પણ જાણે છે. ૬૬ હે શત્રુને
દમન કરનાર રાજા ! મેં, ત્હારો જે અપકાર કર્યો છે તથા તેં, મ્હારો જે અપકાર કર્યો
છે, તે સો વર્ષે પણ ભૂંસાય, એમ છે નહિ. ૬૭ આપણા બેની વચ્ચે એવું વૈર થઇ ગયું

* એટલે કે, સર્વ પ્રાણીઓને સુખ-દુઃખ કાળથીજ થાય છે;

છે કે, જેની પુનઃ સંધિ થાય નહિ; વારંવાર તને ત્હારો પુત્ર સાંભરશે અને મનમાં નવું નવું વૈર ઉત્પન્ન થશે. ૬૮ જે મનુષ્ય, અતઃપ્રી સુધીનું વૈર થયા પછી સંધિ કરવા ઇચ્છે છે, તો ભાગેલા માટીના વાસણને સંધિવાના મનોરથની પેઠે તેનો મનોરથ સિદ્ધ થતો નથી. ૬૯ જે પુરૂષ, સ્વાર્થશાસ્ત્ર ભણ્યો હોય, તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી મુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી; એ વિષે પૂર્વે શુકાચાર્યે એ શ્લોક પ્રહલાદને કહ્યા હતા કે, પુરૂષો જે શત્રુ ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે, તે શત્રુ કદાચિત્ સત્યવાદી હોય કે, અસત્યવાદી હોય તોપણ તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા પુરૂષો અંધનમાં પડે છે. અહીં દર્શાવે છે કે, શત્રુએ દેખાડેલું મુખ આગળનું મધ લેવા જનારના માર્ગમાં સૂકા ધાસથી ઢંકાયેલો ફૂલો હોય, તેને લોભથી ન જાણીને મધ લેવા જતાં જેમ ફૂલામાં પડે છે, તેમ શત્રુ ઉપર વિશ્વાસ રાખનાર મનુષ્ય ફસાય છે. ૭૦, ૭૧ કુળમાં જેનાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થયેલું છે, તેવાં વૈર શાંત થતાં નથી. કદાચિત્ સામાસામી વેર કરનારા અંતે મરી પરવાર્યા હોય અને તે અંતેના કુળની પ્રજા, તે વેર વિષે કાંઈ જાણતી ન હોય, તોપણ તેઓના પૂર્વ વેરનું કથન કરનાર કોઈ પણ પુરૂષ કુળમાં હોય છે. ૭૨ હે રાજન્ ! જે પુરૂષ વેર કરીને પછી તેને શાંત કરવા ઇચ્છે છે તે જળથી ભરેલા ધડાને પથ્થર ઉપર પછાડવા જેવું કૃત્ય કરે છે, એમ જાણવું. ૭૩ રાજાએ કોઈનું પણ ભૂંડું કર્યા પછી, તેનો કદાપિ વિશ્વાસ કરવો નહિ કેમ કે, બીજાને અપકાર કર્યા પછી તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. ” ૭૪ બ્રહ્મદત્ત કહે છે:- “ તું કહે છે તેમ, કેવળ અવિશ્વાસ રાખવાથી કાંઈ પણ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ તથા કોઈ પણ અર્થની અભિલાષા પણ રાખી શકાય નહિ. ગમે તે એક તરફનો ભય રાખીને નિરંતર બેસી રહેવાથી તો મરણ તુલ્ય દશા પ્રાપ્ત થાય, ” ૭૫ પૂજની કહે છે:- “ જે પુરૂષના અંતે ચરણોમાં વણ (ગુમડાં) થયાં હોય અને તે માણસ ચાલવા લાગે તો, તેના અંતે ચરણ સજ્જ જાય છે અને અત્યંત ગુપ્તપણે તે સ્થળની ધાતુઓ વિકાર પામે છે. ૭૬ વળી જે પુરૂષનાં નેત્રો દુઃખતાં હોય અને તે આવતા વાયુ સામે જુએ છે તો, તે વાયુ, નિશ્ચય તેના નેત્રને અત્યંત પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. ૭૭ જે પુરૂષ, મોહવટે દુષ્ટ માર્ગને અનુસરે છે તથા પોતાના બળને જાણી શકતો નથી તે મનુષ્યના જીવતરનેજ મરણ સમજવું. ૭૮ જે ખેડૂત, વૃષ્ટિકાળને જાણ્યા સિવાય ખેતર ખેડીને અનાજ વાવે છે તો, તેનો પુરૂષપ્રયત્ન મિથ્યા જાય છે અને ધાન્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. ૭૯ જે પુરૂષ, કડવો, તુરો, મધુર અથવા સ્વાદિષ્ટ પણ નિત્યે હિત-કર આહાર કરે છે તે આહાર, તેને અમૃત સરખું ફળ આપે છે. ૮૦ જે મનુષ્ય, મોહથી પથ્ય ભોજનનો ત્યાગ કરીને દુષ્ટ ભોજન કરે છે તથા તેનું પરિણામ જાણતો નથી, તે પુરૂષના જીવતરનેજ તેનો મરણકાળ સમજવો. ૮૧ દૈવ અને પુરૂષપ્રયત્ન, એ બન્ને એક બીજાના ઉપર આધાર રાખીને રહેલા છે. તેમાંથી જેઓ, ઉદાર શુદ્ધિવાળા છે તેઓ તો શુભ પુરૂષપ્રયત્નનો આશ્રય કરે છે; પણ જેઓ બાયક્ષા છે તેઓ દૈવના આશ્રયે બેસી રહે છે. ૮૨ તીક્ષ્ણ અથવા કોમળ પણ પોતાનું હિત કરે એવું કર્મ કરવું; જે પુરૂષ, કોઈ પ્રકારનું કર્મ કરતો નથી તે પુરૂષ, આખરે દ્રવ્યરહિત થઈને અનર્થમાં બુખી જાય છે. ૮૩ એટલા માટે પુરૂષે બીજા સર્વ અર્થને દૂર કરીને પરાક્રમ કરવું; તે એટલે સુધી કે, ભલે, સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો, પણ જેમાં પોતાનું હિત થતું હોય, તેજ કર્મ કરવું. ૮૪ વિદ્યા, શૌર્ય, દક્ષતા, બળ અને ધૈર્ય, એ પાંચ ગુણોને દેહની સાથે જન્મ પામેલા મિત્ર કહ્યા છે.

પડિતો તેઓવડે પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. ૮૫ ધર, સોનું તથા રૂપું વગેરે ધાતુઓ, ખેતર, સ્ત્રી અને મિત્રો, એટલાં પાંચ વાનાં ઉપહિત એટલે ઉતરતા દરબળનાં હિત છે. પુરૂષને તે, સર્વ સ્થાનમાં મળી આવે છે. ૬ વિઘાદિ પૂર્વે કલાં, તેનાં ફળ એવાં છે કે, તે પુરૂષને સર્વત્ર લાભ મળે છે, તે પુરૂષ સર્વત્ર શોભે છે, કોઇને ભય ઉત્પન્ન કરતો નથી કે, બીજો કોઇ તેને ભય ઉત્પન્ન કરતો નથી; તેમ તેને કોઇ ભય ઉત્પન્ન કરે તો, ખીતો પશુ નથી. ૮૭ બુદ્ધિમાન પુરૂષોની પાસે અર્થ સ્વરૂપ હોય, તથાપિ તે નિરંતર વૃદ્ધિ પામે છે; જે પુરૂષ, દક્ષતાથી કાર્ય કરતો નથી અથવા દક્ષતાનો સંકોચ ખતાવે છે, તેનો અર્થ માત્ર સ્થિર થાય છે, પશુ વૃદ્ધિ પામતો નથી. ૮૮ જે અધ્યબુદ્ધિવાળો પુરૂષો કરના સ્નેહમાં બંધાયેલો રહેલા છે, તે પુરૂષોના માંસને, જેમ કરચલીનાં બચ્ચાં પોતાની માતા (કચ્છલી) ના માંસને ખાઇ જાય છે, તેમ કુલટા (નહારી) સ્ત્રી ખાઇ જાય છે. ૮૯ જે પુરૂષોની બુદ્ધિ વિપરીત થઈ ગયેલી છે તેઓ એમ જાણે છે કે, આ મ્હારું ધર, આ મ્હારું ખેતર, આ મ્હારા મિત્ર. આ મ્હારો સ્વદેશ. ૯૦ અને એજ પ્રમાણે ઘણા પુરૂષો “મ્હારું મ્હારું” કરીને પીડિત થાય છે. જે દેશમાં પોતાનો જન્મ થયો હોય, તે દેશમાં વ્યાધિ પ્રવેશ કરે અથવા દુકાળ પડે તો, ત્યાંથી જલદી નીકળી જવું અને બીજા દેશમાં નિવાસ કરવાને જવું તથા ત્યાં નિરંતર માનસહિત નિવાસ કરવો. ૯૧ હે રાજન્! એટલા માટે હું અહીંથી નીકળીને બીજા સ્થળમાં જઈશ. અહીં રહેવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી; કેમ કે, મેં ત્હારા પુત્ર ઉપર જે કૃત્ય કર્યું છે તે તથા ત્હારા પુત્રે ત્હારા ઉપર જે કૃત્ય કર્યું છે તે અનર્થ ફલ છે. ૯૨ કુલટા સ્ત્રી, દુષ્ટ પુત્ર, અનીતિમાન રાજા, દુર્ગુણી મિત્ર, નીચ સંબંધ અને નિંદા સ્થાન, એ જ વસ્તુઓનો દૂરથીજ લાગ કરવો. ૯૩ દુષ્ટ પુત્ર ઉપર વિશ્વાસ રખાય નહિ; કુલટા સ્ત્રી ઉપર કામપ્રીતિ ક્યાંથી ઉપજે? અનીતિવાળા રાજ્યમાં નિષ્ક્રિય પ્રાપ્ત થાય નહિ; નિંદા દેશમાં જીવિકા મળી શકે નહિ. ૯૪ દુર્ગુણી મિત્ર સાથે સમાગમ રહે નહિ કેમ કે, નિરંતર તેનું મન સ્નેહના સંબંધમાં અસ્થિર હોય છે; નીચ સંબંધ ક્યો હોય અને કોઇક અર્થ વિપરીત અને તો, તત્કાળ અપમાન પામવાનો વખત આવે છે. ૯૫ ભાર્યા તો, તેનેજ જાણવી કે, જે મધુર વચન બોલતી હોય; પુત્ર તો, તેનેજ જાણવો કે, જેનાથી નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થતી હોય; મિત્ર તો, તેનેજ જાણવો કે, જેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાતો હોય; દેશ તો, તેનેજ જાણવો કે, જ્યાં જીવિકા ચાલી શકતી હોય. ૯૬ કદાચિત્ રાજા સખત શિક્ષા કરનારો હોય તો, તેની ચિંતા નહિ; પણ જેના સભ્યમાં બળાત્કાર થતો ન હોય તે રાજા ઉત્તમ છે, એમ જાણવું. જે રાજાના સભ્યમાં મનુષ્યોના અંતરમાં ભય નથી તથા જે રાજા દરિદ્ર પ્રગ્નને પાળવાને ઇચ્છે છે, તેજ ઉત્તમ રાજા છે. ૯૭ જ્યારે રાજા સારો ગુણવાન અને ધર્મને પ્રવર્તાવનારો હોય છે, ભારે સારી સ્ત્રી, સારો દેશ, સારા મિત્ર, સારા પુત્ર, સારા સંબંધી અને સારા બાંધવ પ્રાપ્ત થાય છે. ૯૮ જે રાજા અધર્મી હોય તે, ધર્મી પુરૂષોનો નિગ્રહ કરે છે, તેથી તેની પ્રજા નાશ પામે છે. માટે રાજાએ સાવધાન રહીને ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રિવર્ગના મૂળનું રક્ષણ કરવું. ૯૯ રાજા, પ્રગ્નની પાસે છોડી લાગ કર લે છે, તેનો તેણે સદુપયોગ કરવો ઘટે છે અને જો તે, પ્રગ્નનું સરી રીતે રક્ષણ કરે નહિ તો, રાજારૂપે તસ્કર જાણવો. ૧૦૦ જે રાજા બીજાને અભય આપીને પછી દ્રવ્યના લોભથી તેને પ્રમાણ કરતો નથી. તે અધર્મ બુદ્ધિ-

વાલો રાજ્ય સર્વ પ્રકારના લોભથી પાપી થઇને નરકમાં પડે છે. ૧૦૧ જે રાજ્ય અભ્યક્ષાન આપીને તેને પ્રમાણ કરે છે, તે રાજ્યને પ્રજાનું ધર્મવડે રક્ષણ કરનારો અને સર્વને સુખ આપનારો જાણવો. ૧૦૨ પ્રજાના પતિ મનુષ્યે રાજ્યના આ સાત ગુણ કલા છે, જેવા કે, રાજ્ય એ માતા, પિતા, સુર, રક્ષણ કર્તા, અગ્નિ, કુબેર અને યમ. ૧૦૩ રાજ્ય પ્રજાનો પિતા છે કેમ કે, પ્રજા ઉપર કૃપા કરે છે. જે મનુષ્ય રાજ્ય પ્રત્યે અવિનય કરે છે, તે મનુષ્ય તિર્થંક ગતિને (પશુચોરિને) પામે છે. ૧૦૪ રાજ્ય માતા જેવો છે કેમ કે, દીન મનુષ્ય પશુ સરણે આવે તો, તેની માતાની પેઠે, સંભાળના કરે છે. રાજ્ય અગ્નિ જેવો છે કેમ કે, તે કુદ પુરૂષોને અગ્નિની પેઠે બાળે છે. રાજ્ય યમ સરખો છે કેમ કે, અસતપુરૂષોનું નિયંત્રન કરે છે. ૧૦૫ રાજ્ય કુબેરના સરખો છે કેમ કે, મનુષ્યોના મનોરથને પૂર્ણ કરીને પોતાના ઇષ્ટજન ઉપર અર્ચની વૃદ્ધિ કરે છે. અને કર્તવ્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે માટે સુર છે તથા પાલન કરે છે માટે રક્ષક છે. ૧૦૬ જે રાજ્ય પોતાના ગુણોવડે પોતાના નમરના અને દેશના લોકોને રંજન કરે છે તે રાજ્યનું રાજ્ય બ્રમણ થતું નથી કેમ કે, તે પોતે ધર્મનું પાલન કરે છે. ૧૦૭ જે રાજ્ય નગરના લોકની સંભાળના કેમ કરવી ? તથા દેશના લોકની સંભાળના કેમ કરવી ? તેને જાણે છે તે રાજ્ય આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખ પામે છે. ૧૦૮ જે રાજ્યની પ્રજા કરના ભારથી પીડા પામીને નિરંતર ઉદ્વિગ્ન રહે છે તથા અનર્થવડે તેઓનો નાશ થાય છે તે રાજ્ય પરાભવ પામે છે. ૧૦૯ જેમ સરોવરમાં કમળ ખીલે છે, તેમ જે રાજ્યના રાજ્યમાં પ્રજા આઆદ થાય છે તે રાજ્ય સર્વ ફળને ભોગવનારો થાય છે તથા સ્વર્ગલોકમાં પણ પૂજન પામે છે. ૧૧૦ હે રાજન્ ! કદાપિ પણ બળવાનની સાથે વિગ્રહ કરવા યોગ્ય નથી. જે પુરૂષ બળવાનની સાથે વિગ્રહ કરે છે તેને સુખ ક્યાંથી અને રાજ્ય પણ ક્યાંથી ? ” ૧૧૧ બીષ્મ કહે છે:-પક્ષીની માતા પૂજની પ્લહ્લહત રાજ્યને એ પ્રમાણે કહીને તથા તેની રજા માગીને પોતાની ઇચ્છામાં આવી તે દિશામાં આલતી થઈ. ૧૧૨ હે શ્રેષ્ઠ રાજન્ ! એ પ્રમાણે ચકલી તથા પ્લહ્લહતની વચ્ચે જે સંભાળણ થયું હતું તે મેં તને કહ્યું, હવે તું શું સાંભળવાને ઇચ્છે છે ? ” ૧૧૩

દક્ષણે બ્રહ્મદક્ષસ્ય પૂજન્યા સહ માચિતમ્ ।

મયોક્તં નૃપસિદ્ધેષ્ઠ કિમન્વ દ્રોતુમિચ્છાસિ ॥ ૧૧૩ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि ब्रह्मदक्षपूज-
न्योः संवादे गुर्जरभाषायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

અધ્યાય ૧૦ મો-ભારદ્વજ અને રાત્રુજય રાજ્યનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ યુગ્ધયજ્ઞપરિક્ષાણે ધર્મે લોકે ચ મારતઃ ।

દક્ષુમિઃ વીષ્ણુમાને ચ કથં સ્થેયં પિતામહ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-“ હે ભારત ! હે પિતામહ ! યુગનો ક્ષય થવાથી, ધર્મનો ક્ષય થવાથી અને ચોર-સુંઘસાથી બેઝા પીડા પામતા હોય, ભારે, શી રીતે રહેવું તે કહે. ” ૧ બીષ્મ કહે છે:-“ હે ભારત ! આપદકાળમાં આવ્યેલાની નીતિ અને તે વખતે રાજ્યને

દયાનો લાગ કરીને ઢેવી રીતે વર્તવું ? તે વિષે આ સ્થળે હું, તને વર્ણવીને કહીશ. ૨ એ વિષે પણ ભારદ્વાજ અને શત્રુઙ્ગ્ય રાજના સંવાદરૂપ પુરાતન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૩ સૌવીર દેશમાં મહારથી “ શત્રુઙ્ગ્ય ” નામે રાજ હતા. તે એક વખત ભારદ્વાજની પાસે જઈને અર્થનો નિશ્ચય પૂછવા લાગ્યો કે: “ જે અર્થ પ્રાપ્ત થયો નથી, તેની અભિલાષા શી રીતે પૂર્ણ કરવી ! પ્રાપ્ત થયેલા અર્થની વૃદ્ધિ શી રીતે કરવી ? વૃદ્ધિ પામેલા અર્થનું રક્ષણ શાવડે કરવું ? તથા રક્ષણ કરેલા અર્થનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો. ? ” ૪, ૫ એ પ્રમાણે વિશેષે કરીને જેણે અર્થનો નિશ્ચય કરેલો છે એવા તે રાજને, ભારદ્વાજે, જેના વિષે અર્થનો નિશ્ચય જણાવેલો છે એવું હેતુવાળું, ઉત્તમ તથા ધ્વજાએ કહેલું વચન કહ્યું. ૬ “ રાજાએ નિરંતર દંડમાં સાવધ રહેવું, પુરૂષ પરાક્રમ પ્રકટ કરતા રહેવું; સામાનું છિદ્ર ન હોય તેમાં પણ છિદ્ર શોધવાની ટેવ રાખવી તથા શત્રુઓનાં છિદ્રને જોઈને તેમાં પ્રવેશ કરવો. ૭ જે રાજા નિરંતર દંડમાં સાવધ રહે છે, તેનાથી લોકો ત્રાસ પામે છે. માટે સર્વ પ્રાણિયોને દંડ વડેજ વશ કરવાં. ૮ તત્વદર્શી પંડિતો આ પ્રમાણે દંડને વખાણે છે, માટે એ ચાર ઉપાયોમાં દંડ મુખ્ય ગણાય છે. ૯ જે વૃક્ષમાંથી સર્વ કોઈનું જીવન થતું હોય, તેનાં મૂળ કાપી નાખીએ તો, સર્વની જીવેકાનો નાશ થાય છે; માટે કોઈ વૃક્ષનાં મૂળને કાપી નાખવાથી તેનાં ડાળાં પાંખડાં શી રીતે રહેશે. ? ૧૦ એમ વિચારી ડાહ્યા પુરૂષે, પ્રથમ તો શત્રુના પક્ષનું મૂળજ છેલ્લું. પછી તે મૂળની પેઠેજ તેના સહાય અને તેના પક્ષવાળાનું પણ છેદન કરવું. ૧૧ જે વખતે આપત્તિ આવી પડે, તે વખતે સારી રીતે મંત્ર કરવો, સારી રીતે પરાક્રમ કરવું. સારી રીતે યુદ્ધ કરવું અને સારી રીતે નાસી પણ જવું, પરંતુ વિચારવા રહેવું નહિ. ૧૨ વળી રાજાએ વાણીમાત્રમાંજ વિનય રાખવો પણ હૃદયમાં તો અત્યાની પેઠે, તીક્ષ્ણ ધારવાળા થવું. વાણીથી મૃદુવચન બોલવાનો આરંભ કરવો તથા કામ અને ક્રોધનો ત્યાગ કરવો. ૧૩ જે કાર્ય પોતાના દુશ્મનને સાથે રાખીને કરવા જેવું હોય, તેમાં તેની સાથે સંધિ કરીને તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ; પણ કામ થાય કે, તરતજ ત્યાંથી દૂર થઈ જવું, એજ ડાહ્યા મનુષ્યનું લક્ષણ છે. શત્રુને પણ મિત્રરૂપે યદને સાંત્વન વચનથીજ શાંત કરવો તથા ઘરમાં સર્વ હોય તેનો પેઠે, તેનાથી હૃદયેશાં ત્રાસ પામતા રહેવું. ૧૫ જેવી પોતાની જુદી હોય તે પ્રમાણે તેનો પરાલભ કરવો તથા “ જે બની ગયું તે અનિવાર્ય છે. ” ઇત્યાદિ કહીને તેનું સાંત્વન કરવું. ૧૬ દુષ્ટ જુદીવાળા પુરૂષથી પ્રથમથીજ ચેતીને પંડિતે શત્રુનું સમયોચિત કાર્યથી સાંત્વન કરવું. જે મનુષ્ય, પોતાની આપાદી ધૃષ્ટતા હોય તેણે, જરૂર હોય તો હાથ જોડવા, સોગન ખાવા, સામ વચન કહેવા, મસ્તકવડે નમસ્કાર કરીને બોલવું અને આંસુ લોહવાં. ૧૭ ન્યાં સુધી કાળ વિપરીત હોય ત્યાં સુધી પોતાના શત્રુને ખભે બેસાડીને ફરવું, પરંતુ સમય અનુકૂળ આવ્યો જણીને, ઘડાની માફક પથ્થર ઉપર પટકતાં વાર લગાડવી નહિ. ૧૮ હે રાજેન્દ્ર ! આંખલીના લાકડાના અમિની પેઠે, એક મુદ્દર્ત સુધી પણ સારો પરિતાપ હિત્તજ કરે, તેમ પ્રદીપ થવું; પરંતુ જાલાંના અમિની પેઠે, જ્વાળા બહાર કાઢ્યા સિવાય બધા કાળ સુધી ધૂમાયા કરવું નહિ. ૧૯ કૃતમ્ન પુરૂષની સાથે અનેક પ્રકારના અર્થના સંબંધ કરવા નહિ; ન્યાં સુધી આપણી સાથે સામા મનુષ્યને સ્વાર્થ છે, ત્યાંસુધી આપણે તેને જેમ નચાવવા ઇચ્છીએ તેમ તે નાચશે, પણ કામ થઈ રહ્યું એટલે આપણું અપમાન કરશે; માટે સર્વ કાર્ય કરવાં ખરાં,

પણ તેમાં કાંઈ પણ ખાટી રાખવું. ૨૦ વળી રાજ્યે કાયલ, વરાહ, મેરૂ, શ્ત્ર્યધર, નદ અને ભક્તિ કરનારનો મિત્ર એઓના ગુણોને ધારણ કરવા (એટલે કાયલ જેમ પોતાના બચ્ચાનું બીજની* પાસે પોષણ કરાવે છે, તેમ રાજ્યે પણ પોતાના આઠ પ્રકારના અર્થ પ્રજા પાસેથી સિદ્ધ કરવા. તે આઠ પ્રકારના અર્થ આ પ્રમાણે છે:-ખેતી, વેપાર, જંગલના માર્ગ, પૂલ, હાથી બાધવા, ખાણ ખોદવી, કર લેવા અને સંચય કરવો, એ આઠ પ્રકારના અર્થ છે. એ આઠ પ્રકારના અર્થને પ્રજા પાસેથી આ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા,-જમીનદારો કે, જેઓ પોતાની જમીન ખેડે છે તેઓને ભાગે પડતી સરકારી જમીન પણ ખેડવા આપવી તથા તેના તૂટનું રક્ષણ પોતાના તૂલની પેઠે કરે તથા તેનું ઉત્પન્ન રાજ્યને આપે. પશુને પાળનારા દેરનો વેપાર કરે છે, તેઓએ પોતાનાં પશુ સાથે રાજ્યનાં પશુ બળદ વગેરે રાખવાં તથા તેનું પાલન કરવું. “ જંગલના માર્ગમાં અમે રક્ષણ કરીએ છીએ. ” એ બહાનાથી મુસાફરો પાસેથી કર લેવો. નદી ઉપર પૂલ કયો હોય તે ઉપર થઇને જનારા પાસેથી પણ કર લેવો. રાજ્યે હાથી રાખ્યા હોય તેની પણ ગામ પ્રમાણે વેલેંચણ કરી નાખીને તેનું ખરચ તે ગામ પૂરું કરે એમ કરવું. હીરા વગેરેની ખાણ ખોદવાની પરવાનગી આપીને, તે ઉપર પણ કર લેવો. ઉપજતો છદ્દો ભાગ પ્રજા પાસેથી લેવો તથા તેના સંચય કરવો. પણ બીજો ખરચ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રજાદ્વારાજ અદા કરવો. એ રીતે કાયલ જેમ પોતાનું કલ્યાણ બીજની પાસેથી સાધે છે, તેમ રાજ્યે પણ પોતાનું કલ્યાણ પ્રજા પાસેથી સાધવું. બીજો ગુણ વરાહનો છે. વરાહ, જેમ જમીનમાંથી મૂળને ખોદી કાઢે છે, તેમ રાજ્યે પણ દુશ્મનનાં મૂળને ખોદી કાઢવાની ટેવ રાખવી. ત્રીજો ગુણ મેરૂનો છે; મેરૂ જેમ પોતાના સ્થાનમાંથી ડગતો નથી, તેમ રાજ્યે પણ પોતાના સ્થાનમાં સ્થિર થવું. ચોથો ગુણ શ્ત્ર્યધરનો છે; જેમ શ્ત્ર્યધર સંપત્તિની દૃષ્ટિ કરે છે, તેમ રાજ્યે પણ સંપત્તિની દૃષ્ટિ કરવી. પાંચમો ગુણ નટનો છે; નટ જેમ અનેક પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરે છે, તેમ રાજ્યે ક્રોધી, પ્રસન્ન અને સ્નેહયુક્ત વગેરે અનેક પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરવાં. છદ્દો ગુણ ભક્તિ મિત્રનો છે. જેમ ભક્તિ કરનારનો મિત્ર ભક્તિ કરનારનો ઉદય ધૃષ્ટિ છે, તેમ રાજ્યે પાલન કરેલી પ્રજાનો અભ્યુદય સદૈવ ધૃષ્ટિવો) ૨૧ નિરંતર ઉલ્લોગી થઇને શત્રુના ઘેર જવું તથા યદ્યપિ ભલે તેનું અકુશળ થતું હોય, તથાપિ તેનું કુશળ પૂછવું. ૨૨ જે પુરૂષો આગસુ છે, જેઓ નામરદા છે, જેઓ અભિમાની છે, જેઓ લોકાપવાદથી ડરે છે તથા જેઓ નિરંતર આશા રાખીને બેસી રહે છે, તેઓને અર્થ પ્રાપ્ત થતા નથી. ૨૩ પોતાનું છિદ્ર શત્રુને જણાવવા દેવું નહિ; પણ શત્રુનું છિદ્ર પોતે જણાવવું. કાચખાની પેઠે પોતાનાં અંગ સંતાડવાં તથા પોતાનું કલંક હોય તો ઢાંકવું. ૨૪ બગલાની પેઠે અર્થનું ચિંતવન કરવું; સિંહની પેઠે પરાક્રમ કરવું; વરૂની પેઠે પોતાનો શિકાર બીજને હાથ જવા દેવો નહિ પણ જલદીથી ખાઇ જવો તથા સસલાની પેઠે વખત આવે કૂદી જતાં વાર કરવી નહિ. ૨૫ મદ્યપાન, પાસા, સ્ત્રીઓ, મૃગયા, ગાયન અને વાદ્ય, એ સર્વ એક વિચારથી યુક્તિપૂર્વક સેવવાં, પણ તેમાં વ્યસની થવું નહિ; કેમ કે, તેમાં લપટાઈ પડવાથી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૬ ધાસનું ધનુષ્ય કરવું; તાત્પર્ય કે, સમય આવ્યે દર્બની

* કાયલ પોતાનાં ઇડાં કાગડીના માળામાં મૂકે છે તથા કાગડી તેને પોતાનાં સમજીને ઉછેરે છે, એ અર્થ પ્રસિદ્ધ છે.

સળીથી પણ શત્રુની આંખ ફેડી નાંખવી, પણ “હથિયાર નથી; શાવડે મહાર કરે ?” એમ જાણી સમય ચૂકવે નહિ. મૃગની પેઠે સૂઈ જવું. એટલે હરણુ અચેતન અને અસાવ-ધની પેઠે પડી રહે છે પરંતુ ભય આવ્યો કે, એકદમ ફેદીને દૂર જતું રહે છે. શત્રુથી પકડાતું નથી; તેમ રાજાએ મમે તે અવસ્થામાં રહીને પણ શત્રુના કૃપાળમાં પડતું નહિ. આંધળા થવાની વેળાએ આંધળા થવું અને બેહેરા થવાની વેળાએ બેહેરા પણ થવું. એટલે વખતે દીકું અણુદીકું કરવું તથા સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું પણ કરવું. ૨૭ વિચિત્રણ પુરૂષે, દેશકાળ અનુકૂળ પ્રાપ્ત થાય કે, તરત પરાક્રમ કરવું. કેમ કે, દેશકાળ વીત્યા પછી કરેલું પરાક્રમ નિષ્ફળ જાય છે. ૨૮ પોતાનો અનુકૂળ સમય અને વિપરીત સમય, પોતાનું બળ તથા નિબળતા, પોતાનું બળ તથા શત્રુનું બળ, એ સર્વ જાણીને પોતાની યોજના કરવી. ૨૯ જે રાજા નમેલા શત્રુને પકડીને દંડવડે વશ કરી લેતો નથી તે, ખચ્ચરી જેમ ગર્જન* ધારણ કરે છે અને મૃત્યુ પામે છે તેમ પોતાના હાથે પોતાના મોતને ગ્રહણ કરી લે છે. ૩૦ રાજાએ વાંઝિયા વૃક્ષની પેઠે, અત્યંત પુષ્પવાળા પરંતુ ફળ વિનાના થવું; અર્થાત્ બહુ લાલચ બતાવવી પણ સફળ કરવી નહિ. વળી રાજાએ ફળવાળા થવું તો, તે ફળ દુઃખવડે પ્રાપ્ત થાય તેવું કરવું. વળી તેણે, પાકા ફળની પેઠે સુંદર રંગ દેખાડીને અંદરખાતેથી કાઢ્યા ફળ જેવા થવું. એટલે શત્રુ જાણે કે, આમાંથી મધુર સ્વાદ મળશે, પણ આખે ત્યારે ખાટો રસ અનુભવીને ખેદ પામે છે તથા રાજાએ કોઇના ભાવ્યા ભગવું નહિ. ૩૧ રાજાએ આશા આપવી પણ તેનો અચુક વખત રાખવો, તે વખતમાં વિદ્ય આણી મૂકવું; તે વિદ્ય થવાનું નિમિત્ત યોજવું તથા તે નિમિત્ત પણ કોઇ હેતુથી ઉત્પન્ન કરવું. એટલે તે નિમિત્તને પણ હેતુ જોઈએ; પોતાને માથે લેવું નહિ. ૩૨ જ્યાંસુધી ભય આવ્યો ન હોય, ત્યાં સુધી પ્રત્યેક ક્રિયા ભય પામેલાની પેઠે કરવી; પણ ભય આવ્યા પછી તો નિર્ભયની પેઠે તે ઉપર પ્રહાર કરવો. ૩૩ કોઇ પણ પુરૂષ સંશય ઉપર સ્વાર થયા વિના ઉત્તમ ફળને પામી શકતો નથી; પણ જો તે, સંશય ઉપર સ્વાર થઈને કાર્ય કરે છે અને તેમ કરતાં જો જીવંતો રહે છે તો, ઉત્તમ ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૪ જે ભય પ્રાપ્ત થયો નથી તેના સમાચાર મેળવવા; ભય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને સ્વાધીનમાં રાખવું અર્થાત્ નાશ કરવો. વળી તે ભય પુનઃ વૃદ્ધિ પામે માટે સર્વદા સાવધ થઈને તે ઉપર લક્ષ્ય રાખવું. ૩૫ જે સમયે જે સુખ પ્રાપ્ત થયું હોય, તેનો ત્યાગ કરવો તથા જે સુખ પ્રાપ્ત થયું નથી તેની આશા રાખવા, એ જીવિમાનની નીતિ નથી. ૩૬ જે પુરૂષ, શત્રુની સાથે સંધિ કરીને પછી તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને સુખે સૂઈ રહે છે, તેને વૃક્ષની ટોચ ઉપર સુતેલા પ્રજ્વ-ના સમાન જાણવો; જ્યારે તે, પડે છે ત્યારેજ જાગે છે ૩૭ કઠોર કે, કોમળ ગમે તેવા કર્મવડે પણ દીન પુરૂષનો તથા પોતાનો દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર કરવો અને જો સામર્થ્ય હોય તો, ધર્મ કરવો. ૩૮ જે પોતાના શત્રુના શત્રુઓ હોય તે સર્વનું પણ સેવન કરવું તથા પોતાના જે જાસુસોને શત્રુઓએ મારી નાખ્યા હોય, તેઓની પણ તબીબી કરતા રહેવું. ૩૯ જાસુસ એવો કરવો કે, જેને પોતાના પક્ષના કે, શત્રુના પક્ષના કોઈ એણે નહિ. પાખંડધર્મ આચરનારા તથા તપસ્વી વગેરેને જાસુસ કરીને શત્રુના રાજ્યમાં મોકલવા. ૪૦

* એમ કહેવાય છે કે, મધેડી અને ઘોડાનો સંઘાત થવાથી જે ગર્જન રહે છે તે, ચેટ ફાડીને જન્મે છે.

બામબગીચાઓમાં, મકામાં, પરબોમાં, ધર્મશાળાઓમાં મંદિરોનાં પીકામાં, સાર્વજનિક મકા-
નેઓમાં, તીર્થોમાં અને સભાસ્થળોમાં ધર્મનો ડોળ ધારણ કરનારા, ખાપીઓ, ચેર અને
લોકલો કંટકરૂપ એવા લોકો આવે છે, તેઓને ઓળખવા તથા તેઓનો નાશ કરવો. ૪૧,
૪૨ જે વિશ્વાસ ન કરતો હોય તેના ઉપર વિશ્વાસ કરવો નહિ તથા વિશ્વાસ કરતો હોય
તેના ઉપર પણ અતિશય વિશ્વાસ કરવો નહિ કેમ કે, વિશ્વાસ કરનારીજ બય ઉત્પન્ન થાય
છે, માટે પરીક્ષા કર્યા સિવાય વિશ્વાસ કરવો નહિ. ૪૩ તત્વરૂપ હેતુવડે શત્રુને પોતાના
ઉપર વિશ્વાસ ઉપજાવીને તે બગાર પોતાના સ્થાનમાંથી ચસિત થાય કે, સમય જોઈને તેના
ઉપર પ્રહાર કરવો. ૪૪ જેની શંકા કરવી સંભવતી નથી તેવા પુરૂષની પણ શંકા કરવી
તથા જે આપણાથી શંકા રાખતો હોય તેનાથી તો નિરંતર શંકાયુક્ત રહેવું, કેમ કે, જેની
આપણે શંકા કરતા નથી તેનાથી જો બય ઉત્પન્ન થયું તો, તે મૂળસંહિત નાશ કરે છે.
૪૫ ખ્યાન આપવાવડે, મૌન ધારણ કરવાવડે, કાપાય (ભગવાં) વચ્ચે ધારણ કરવાવડે
અને જદા તથા મૃગયમ ધારણ કરવ વડે શત્રુને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને, વરૂની પેઠે, તેનું
જલદી લક્ષણ કરવું, અર્થાત્ નાશ કરવો ૪૬ જે રાજા પોતાનો અબ્યુદય ઇચ્છતો હોય
તેણે, ગમે તો પોતાનો પુત્ર હો ભાઈ હો પિતા હો કે મિત્ર હો પરંતુ જે પો-
તાના અર્થમાં વિદ્ધ કરનારો હોય તો તેને હણવો. ૪૭ કદાપિ પોતાનો ગુરૂ હોય અને તે
ગર્વિષ્ઠ થયો હોય તથા કાર્ય-અકાર્યમાં સમજતો ન હોય, તેમ અવળે માર્ગે ચાલતો હોય
તો, રાજદંડ વડે તેને પણ શિક્ષા કરવી યોગ્ય છે. ૪૮ રાજાએ ચઢાઈના ઉલ્લોમ કરવાવડે
અથવા શત્રુની નિંદા પસારવાવડે અથવા કાઢીને કાંઈ આપવાવડે પણ તીક્ષ્ણ આંચલાળા
પક્ષીની પેઠે, શત્રુના ફળનાં પુષ્પનો નાશ કરવો. તાત્પર્ય કે, ધર્મ, અર્થ આદિ પુરૂષાર્થ
ફળ છે તથા તેનાં સાધન પુષ્પરૂપ છે. માટે શત્રુના પુરૂષાર્થનાં સાધનોનો નાશ કરવો. ૪૯
શત્રુનાં મર્મ છેલ્લા સિવાય, દારૂણ કર્મ કર્યા સિવાય તથા માછલાં મારનાર માછીની પેઠે,
અનેક જીવ ઉપર પ્રહાર કર્યા સિવાય રાજ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થતી નથી. ૫૦ જાતિથી કાંઈ
કાઢીને શત્રુ નથી તેમ મિત્ર પણ નથી. સામર્થ્યના યોગથી મિત્ર અને શત્રુઓ ઉત્પન્ન
થાય છે. ૫૧ શત્રુ સ્વાધીન થયો હોય અને તે, દયા ઉપજે એમ બોલતો હોય, તથાપિ
તેને છોડવો નહિ; પૂર્વે આપણા ઉપર અપકાર કરનારને હણવોજ; તેમ કરવામાં મનમાં
કાંઈ દુઃખ લાવવું નહિ. ૫૨ પોતાનો અબ્યુદય ઇચ્છનારે, સત્પુરૂષોનો સંગ્રહ કરવામાં તથા
તેઓના ઉપર મહેરબાની કરવામાં અસૂચા બુદ્ધિ તણને સર્વદા યત્ન કરવો તથા તેજ
પ્રમાણે અસત્પુરૂષોનો નિગ્રહ પણ કરવો. ૫૩ શત્રુને મારતાં મારતાં પણ મીઠુંજ બોલવું;
પ્રહાર કરીને પછીથી પણ મધુરજ બોલવું; તરવારથી શત્રુનું મરતક કાપીને પણ શોક
કરવો તથા રડવું. ૫૪ પોતાનો ઉદય ઇચ્છનારાઓ સાંત્વન ઉપાયવડે તથા સહનશીલતાવડે
શત્રુને પણ નિમંત્રણ કરવું કેમ કે, એ લોકને પ્રસન્ન કરવા માટે છે. ૫૫ * શુષ્ક વૈર
કાઢીની સાથે કરવું નહિ તથા બાહુવડે (લામો નાખીને) નદી તરવી નહિ. જેમ માયનાં
શીંગડાનું લક્ષણ કરવાથી કાંઈ અર્થ સરતો નથી તથા આયુષ્ય પણ વધતું નથી; માત્ર દાંત
પડી જાય છે અને રસ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ શુષ્ક વૈર કંવાથી માત્ર દાંત થાય છે
અને અર્થ સરતો નથી. ૫૬ ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રિવર્ગની ત્રણ પ્રકારની પીડા-

* જેમાંથી કાંઈ ફળ થાય નહિ તેને શુષ્ક વૈર કહે છે.

એ છે તથા તેના ત્રણ પ્રકારના અનુબંધ છે; માટે અનુબંધને જાણીને પીડાઓનો ત્યાગ કરવો. એનું તાત્પર્ય એ છે કે, ધર્મ કરવા જતાં, અર્થની પીડા થાય છે અને અર્થ સંચય કરવા જતાં, ધર્મની પીડા થાય છે તથા કામ સિદ્ધ કરવા જતાં, ધર્મ તથા અર્થ, એ બન્નેની પીડા થાય છે. (પીડા થાય છે એટલે નાશ પામે છે એમ સમજવું.) અર્થાત્ ધર્મ કરવા જતાં અર્થ, અર્થ સાધતાં ધર્મ અને કામ સાધતાં બન્ને નાશ પામે છે. ફળને “ અનુબંધ ” કહે છે. પામર પુરૂષોને ધર્મનું ફળ અર્થ, અર્થનું ફળ કામ અને કામનું ફળ ઇન્દ્રિયોનો આનંદ છે; પણ જ્ઞાનીઓના મતથી તો ધર્મનું ફળ ચિત્તશુદ્ધિ, અર્થનું ફળ યજ્ઞ અને કામનું ફળ જીવન માત્ર છે. એ ત્રિવર્ગમાં બળામળ જાણીને અનુબંધ (ફળ)ની ઇચ્છા કરવી અને પીડાનો ત્યાગ કરવો. પણ ઋણ, અમિ અને શત્રુ, એ ત્રણમાંથી જે સૂક્ષ્મ પણ કાંઈ શેષ રહે તો, તે પુનઃ પુનઃ વ્રદ્ધ પામે છે, માટે એ ત્રણમાંથી કાંઈ પણ શેષ રહેવા દેવું નહિ. ૫૮ વ્રદ્ધ પામતું ઋણ, પરાલભ પામેલા શત્રુ અને ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિ, એ ત્રણની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે (એટલે દરકાર ન કરવામાં આવે) તો, તીવ્ર ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૯ જે કાર્ય કરવું તે સારી રીતેજ પૂરેપૂરું કરવું અને સર્વદા સાવધાન રહેવું. જે પગમાંથી કાંટાને પણ સારી રીતે કાઢી ન નાખ્યો હોય અને આણું જેટલો પગમાં રહી ગયો હોય તો તે ઘણા સમય પર્યંત ત્રિકાર કરે છે. ૬૦ શત્રુના દેશને નાશ કરવાના ત્રણ ઉપાય છે, એટલે મનુષ્યોનો વધ કરીને, માર્ગમાં લુપ્ત, ચોરી વગેરે કરીને, માર્ગને દૂષિત કરીને તથા લોકોનાં ધરનો નાશ કરીને શત્રુના દેશનો નાશ કરવો. ૬૧ રાજ્યે ગીધની પેઠે, દૂરદર્શી થવું; બગજાની પેઠે, નિશ્ચળ થઈને ગુપ્તગુપ્ત બેસી રહેવું; કૂતરાની પેઠે, જાગ્રત તથા ચોરની સૂચના કરનારા થવું; સિંહની પેઠે, પરાક્રમી તથા ઉદ્દેગ વિનાના થવું; કાગડાની પેઠે, મનુષ્યનાં ચેષ્ટિત જાણનારા તથા શંકાવાળા થવું તથા સાપની પેઠે, બીજાએ કરેલા કિલ્લામાં પેસીને અથાવી પડનારા થવું. ૬૨ પોતાના કરતાં અધિક શ્વેરો હોય, તેને હાથ બેડીને મિત્ર કરવો; બીકણ હોય, તેના મિત્રમંડળમાં કે, સરદારોમાં કુટકાટ કરીને ભેદ પમાડવો; લોભી હોય, તેને દ્રવ્ય આપીને વશ કરવો તથા જે સમાન હોય, તેને યુદ્ધ કરીને વશ કરવો. ૬૩ જૂદી જૂદી જાતના મનુષ્યો એક કાર્યમાં સામેલ થયેલા હોય, તેને ઐણી કહે છે. એવી ઐણીના મુખ્ય નાયકને શુભો ભેદ પમાડતા હોય ત્યારે, તેઓના મિત્રોની આરાધના બીજા કાષ્ટ (શુભો) કરતા હોય ત્યારે, સર્વ અમાત્યોનો એક સમુદાય થઈને તેઓની એક સલાહ થતી હોય ત્યારે, તેમજ જે અમાત્યોને શત્રુ ભેદ પમાડતા હોય ત્યારે પણ તેઓનું ભેદથી રક્ષણ કરવું. સારાંશ કે, શત્રુઓ પોતાના દાસવર્ગને કે, તેઓના મિત્રોને કોડવાને પ્રયત્ન કરતા હોય તો, તેમ થવા દેવું નહિ. ૬૪ રાજા, જે અત્યંત ક્રોધ થાય તો બીજાઓ તેની અવગણના કરે છે તથા તે અત્યંત તીક્ષ્ણ થાય છે તો તેનાથી ત્રાસ પામે છે; માટે રાજાએ, ક્રોધ થવાને સમયે ક્રોધ થવું અને તીક્ષ્ણ થવાને સમયે તીક્ષ્ણ થવું. ૬૫ જે ક્રોધ હોય, તેને તું ક્રોધ ઉપાયથી છેદજે ! તેમજ તીક્ષ્ણ હોય તેને પણ ક્રોધ ઉપાયથી છેદી શકાય છે. ક્રોધ ઉપાયથી કાંઈ ન બની શકે એમ નથી. માટે ક્રોધ તો અત્યંત તીક્ષ્ણમાં પણ તીક્ષ્ણ છે. ૬૬ જે પુરૂષ, સમય આવ્યે ક્રોધ થાય છે તથા સમય આવ્યે કડિન થાય છે, તે પુરૂષ શત્રુઓને વશ કરે છે તથા તેઓના મસ્તક ઉપર ચઢી બેસે છે. ૬૭ બુદ્ધિમાન પુરૂષ સાથે વિરોધ

કરીને “ હું તેનાથી દૂર છું માટે મને એ શું કરનાર છે ? ” એમ વિશ્વાસ રાખવો નહિ. શુદ્ધિમાનના બાહુઓ ધણા લાંબા છે અને તેઓના ઉપર જો પ્રહાર કર્યો તો, તેઓ લાંબા બાહુઓવડે મારી નાખે છે. ૬૮ જેની પાર જઈ શકાય તેમ હોય નહિ, તેને તરવાનો આરંભજ કરવો નહિ તથા જેનું હરણ કર્યા પછી બીજો પુરૂષ, આપણી પાસેથી તેનું હરણ કરી જાય, તો તે હરણ કરવુંજ નહિ; જેનું મૂળ ખોદીને કાઢી શકાય નહિ, તેને ખોદવાનો આરંભજ કરવો નહિ તથા જેનું મસ્તક પૃથ્વી ઉપર પાડી શકાય નહિ તેને હણવોજ નહિ. ૬૯ મેં તને જે આ નીતિ કહેલી છે તે પાપથી સંયુક્ત છે, માટે પુરૂષે સર્વદા આચરવા યોગ્ય નથી; પણ જ્યારે શત્રુઓજ એ નીતિની યોજના કરી ત્હારા ઉપર સંકટ આણે, ત્યારે તે શા માટે ત્હારે નહિ યોજવી ? અર્થાત્ યોજવીજ. માટે આપત્કાળે યોજવાના અભિપ્રાયથી ત્હારું હિત ઇચ્છીને મેં તને આ નીતિ કહેલી છે. ” ૭૦ એ પ્રમાણે પોતાનું રિત ઇચ્છનારા તે બ્રાહ્મણે યથાર્થ કહેલું વચન સાંભળીને, પરાક્રમી સુવીર દેશના રાજાએ તે પ્રમાણે કર્યું તથા બાંધવો સહિત પ્રકાશમાન રાજ્યલક્ષ્મી ભોગવી. ” ૭૧

યથાશક્તુર્લક્ષ્યં વચનં હિતાર્થિના નિશમ્ય વિપ્રેણ સુવીરરાષ્ટ્રપઃ ।

તથાકરોદ્ધાક્ષ્યમદીનચંતનઃ શ્રિયં ચ કીર્ણં વુભુજે સર્વાંશ્વઃ ॥ ૭૧ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्दर्मानुशासनपर्वणि कणिकोपदेशो
नाम गुर्जरभाषायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

અધ્યાય ૧૧ મો-આપદ્ધર્મ-વિશ્વામિત્ર અને ચાંડાળનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ હીને પરમકે ધર્મે સર્વજ્ઞોઽમિલંબિતે ।

અધર્મે ધર્મતાં નીતં ધર્મે ચાધર્મતાં ગતે ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે, “ જ્યારે ઉત્તમ ધર્મ, હીનતાને પામી જાય તથા સર્વ લોકો, તેનું ઉત્સાહન કરે, તેમજ જ્યારે અધર્મ ધર્મરૂપ મનાય અને ધર્મ અધર્મરૂપ મનાય. ૧ હે રાજન્ ! જ્યારે મર્યાદાઓ તૂટી જાય, ધર્મનો ક્ષોભ થાય તથા રાજાઓ અથવા બીજા શત્રુઓ લોકોને પીડા કરે, ૨ હે ભારત ! જ્યારે સર્વે આશ્રય મોહ પામી જાય, કર્મનો નાશ થઈ જાય, ક્રોધ કામથી, લોભથી કે, મોહથી કર્તવ્ય કર્મને કરે નહિ તથા જ્યાં ત્યાં ભય જોવામાં આવે. ૩ હે રાજન્ ! જ્યારે સર્વ સ્થળમાં અવિશ્વાસ વ્યાપી જાય, નિરતર સર્વના મનમાં ભય તાજો થઈ રહેલો હોય, લોકો કપટ કરીને એક બીજાને હણતા હોય તથા પરસ્પર એક બીજાને છેતરતા હોય. ૪ જ્યારે સધળો દેશ ચારે બાજુથી એવી રીતે સળગી ઉઠ્યો હોય અને બ્રાહ્મણો અતિશય પીડા પામતા હોય, વર્ષાદ વરસતો ન હોય તથા અરસ્પરસ બેદ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ રહી હોય. ૫ હે રાજન્ ! જ્યારે પૃથ્વી ઉપજીવિકાના તમામ પદાર્થોની લૂંટાલૂંટ થઈ રહી હોય તથા ચારે લોકો તે ઉપર સર્વદા તકાશી રહ્યા હોય, એવે વખતે પુત્ર તથા પૌત્ર વગેરે કુટુંબવાળો બ્રાહ્મણ કે જે, પોતાના કુટુંબનો ભૂખમરો જોઈને, ક્યા લાવીને તેનું દુઃખ સહન કરી શકતો ન હોય તે, એવા અધમ સમયને આવેલો જોઈને એ આપત્તિનો સમય શી રીતે નિર્ગમન કરે ? હે પિતામહ ! તે

મને કહે. ૬-૭ હે પરંતપ ! જળી એવી રીતે લોક પાપમય થઇ જાય ત્યારે રાજાએ શ્રી રીતે વર્તવું કે, જેથી તે ધર્મથી અને અર્થથી હીન થાય નહિ. ? ” ૮ બીજા કહે છે—“ હે મહાબાહો ! પ્રજાનું યોગક્ષેમ, સારી વૃદ્ધિ, આધિયો, મરણ અને ભય, એ સર્વનું મૂળ રાજા છે. ૬ હે ભરતચંદ્ર ! સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ, એ ચારે યુગનું મૂળ પણ મૂળ છે, એમ મહાર્જી માનવું છે: એમાં કાંઇ સંશય નથી. ૧૦ એમ જતાં પણ પ્રજાને દુઃખ પમાડનાર સમય આવે ત્યારે રાજાએ વિજ્ઞાન બળ ધારણ કરીને જીવિકા કરવી. ૧૧ આ વિષે પણ ચાંડાળના ધરમાં ચાંડાળ અને વિશ્વામિત્રનો સંવાદ થયો હતો તેનો પુરાતન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે. ૧૨ ત્રેતા અને દ્વાપરયુગની સંધિમાં દૈવયોગથી એક વખત બાર વર્ષ સુધી ભયાનક અનાવૃદ્ધિ અર્ધ* હતી. ૧૩ તે વખતે પ્રજાની અતિશય વૃદ્ધિ થઇ ગઈ હતી, તે યુગનો અંતકાળ પ્રાપ્ત થયો હતો; તે સમયે ત્રેતાયુગ પૂરો થઇ રહેલો હતો અને દ્વાપર યુગનો પ્રવેશ થતો હતો. ૧૪ તે વખતે ઇંદ્ર વરસ્યો નહિ અને બૃહસ્પતિ પણ વક્રીભાવ પામ્યો હતો તથા ચંદ્રમા પણ વિપરીત લક્ષણવાળો થઇને દક્ષિણ ભાગ ગમન કરતો હતો. ૧૫ ધુમ્મસ પણ વરસતું નહોતું તોપણ, વાદળો તો શાનાંજ હોય ? નદીઓ-માંથી જળ ઘટી ગયું હતું અને તે જમીનમાં કાંઇક ઉંડી જતી રહેલી હતી. ૧૬ તળાવો, સરોવરો, નદીઓ, દૂવા, ઝરણ, એ સર્વ જાંખાં થઇને દેખાતાં પણ નહોતાં તથા ધર્મરક્ત જળસ્થાનમાં પણ જળ દેખાતું નહોતું. ૧૭ +જેમાંથી જળસ્થાન સૂકાઇ ગયાં છે, જેમાં મુસાફરોને વિશ્રામની જગ્યા-પરખો બંધ પડી છે તથા જેમાં યજ્ઞ, સ્વાધ્યાય, વપુટકાર અને મંગળ શબ્દો બંધ થઇ ગયા છે. ૧૮ જેમાંથી ખેતી નાશ પામી છે, જેમાંથી પશુ-પાલન ભાગી પડ્યું છે, જેમાં આપવા લેવાનો વહેવાર ચાલતો નથી એવી દુકાનો જેમાં બંધ પડેલી છે તથા જેમાં યૂપ અને યજ્ઞ સામગ્રીઓ જેવામાં આવતી નથી. ૧૯ જેમાંથી મહોત્સવ નાશ પામ્યા છે, જ્યાં કામ કામ હાડકાંના સમુદાય વેરાયલા દૃષ્ટિએ પડે છે, જે પ્રાણીઓના મોટા ઘેર શબ્દોથી ગ્રાપ્ત થયેલી છે, જેમાં મોટાં મોટાં નગર ખાલી ખંડેર થઇ પડેલાં છે તથા જેમાં ગામ અને ઘર બળી ગયાં છે. ૨૦ કોઇ સ્થળમાં ભયાનક અનાવ બનવાથી, કોઇ જગ્યાએ હથિઆરોવડે કાપાકાપી ચાલવાથી, કોઇ જગ્યાએ રાજાઓના જીવમથી પીડા પામવાથી અને કોઇ જગ્યાએ પ્રજામાં પરસ્પર ભય ઉત્પન્ન થવાથી જેમાં મોટી વસ્તી ઉત્તર થઇ ગઈ છે. ૨૧ જેમાંથી દેવતાઓનાં સ્થાન નાશ પામેલાં છે, જેમાંથી વૃદ્ધ લોકોનો ત્યાગ કરેલો છે એવી, ગાય, બકરી, ઘેડી તથા ભેંસ વગેરે દૂધ આપનારાં પશુ વિનાની અને પરસ્પર એક બીજાથી હણાએલી. ૨૨ જેમાંથી વ્રાહ્મણોનો નાશ થયેલો છે, જેમાંથી સર્વત્ર રક્ષણનો પણ નાશ થયેલો છે અને જેમાંથી ઔષધિના સંચય નાશ પામેલા છે એવી પૃથ્વી, જાણે સર્વ પ્રાણી માત્રના એક મોટા સ્મશાનનું રક્ષ હોય નહિ, તેવી થઇ ગઇ હતી. ૨૩ હે યુધિષ્ઠિર ! સામસામી જેમાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે એવા ધર્મરહિત, તે સમયમાં મનુષ્યો, ઘણા હુધાતુર થવા લાગ્યા અને પરસ્પર ખાઇ જવા લાગ્યા. ૨૪ ઋષિઓ, પણ પોતાના નિયમોને તજીને, અગ્નિ અને દેવતાઓને તજીને તથા પોતાના આશ્રમોને પણ તજીને અહીં તહીં દોડતા હતા. ૨૫ તે વખતે શુદ્ધિમાન ભગવાન

* બાર વર્ષ સુધી વર્ષાદ થયો નહતો, અર્થાત્ બાર વર્ષનો દુષ્કાળ હતો.

+ અહિંથી તે ૨૩ આ શ્લોક સુધી દુષ્કાળખંડિત પૃથ્વીનું વર્ણન છે.

વિશ્વામિત્ર મહર્ષિ, પશુ હુધાથી અત્યંત આપ્ત થઇને, ધરનો ત્યાગ કરીને ચારે બાજુ ભટકતા હતા. ૨૬ મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર, પોતાની સ્ત્રી અને પુત્રોને કોઇ એક જગત્સમુદાયમાં છોડીને, લક્ષ્ય તથા અલક્ષ્યને સમાન મજ્જુનારા થઇને સ્થાનરહિત તથા અમિના નિત્ય હોમ-રહિત થઇને ભટકવા લાગ્યા. ૨૭ તે મહર્ષિ, એક વખત કોઈક જંગલમાં ભ્રમતાં ભ્રમતાં, પ્રાણિઓનો ખાત કરનાર અને હિંસક એવા ચાંડળ બોકોની વસ્તીમાં જઇ ગયો. ૨૮ ત્યાં ભાગેલાં માટીનાં લોહાનાં ઠીકરાં વેરાયલાં કૂતરાનાં ચામડાં કાપવાનાં કાતાં તે સ્થળમાં નજરે આવતાં હતાં, ભૂંડ અને ગધેડાનાં ભાગેલાં હાડકાં, કાચલાં અને ભાગેલાં ધણી તે જગ્યાએ મુકત હતી. ૨૯ મડદાં ઉપર એઠાડેલાં કપડાં ચારે બાજુ સૂકવેલાં હતાં, મડદાં પહેરાવેલી માળાઓ વગેરેના નિર્માલ્યથી તે સ્થાન અલંકૃત થયેલું હતું. સાપની કાંચળી-ઓની માળાથી તેઓના ધરને અને ઝુંપડાંને ચિહ્નિત કરેલાં હતાં. ૩૦ ત્યાં ધણી કૂકડાં બોલતા હતા તથા તે સ્થળ ગધેડાના ભૂંકવાથી શબ્દાવમાન થઇ ગયેલું હતું. ધરમાં ચાંડળો, ટંકોર વચન બોલીને માંહોમાંહે લડાઇ કરીને શોર કરતા હતા. ૩૧ પાસેનાં ઝાડ ઉપર ચારે બાજુ ધૂવડ પક્ષીઓ ટંકોર શબ્દ કરતાં હતાં. તે સ્થાન મહિન દેવતાઓનાં સ્થાનકથી વિંટાયેલું હતું. લોહાની ઘંટાઓથી શોભતાં કૂતરાઓના ટોળાં તેની ચારે બાજુ વીંટાઇ વળેલાં હતાં. ૩૨ એવી ચાંડળોની વસ્તીના સ્થાનમાં ભૂખથી પીડાયેલા મહાઋષિ વિશ્વામિત્રે, પ્રવેશ કર્યો અને આહાર શોધવામાં ઉઘોગી થઇને પરમ યત્ન કરવા લાગ્યા. ૩૩ તે કૌશિક-વિશ્વામિત્ર મુનિએ, ચાંડળોની વસ્તીમાં ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગી પણ તેમને માંસ, અન્ન, ફળ, મૂળ કે, બીજું કંઈ પણ પેટમાં હોમી શકાય એવું કંઈ જગ્યાએથી પ્રાપ્ત થયું નહિ. ૩૪ પછી ફરી ફરીને ચાહ્યા ત્યારે, તે કૌશિક મુનિ બોલ્યા કે: “ અરે ! આ તો હું ખરેખરે કષ્ટ પામ્યો છું. હવે નિશ્ચય મરણ સંકટ મને પ્રાપ્ત થશે. ” એમ નિશ્ચય કરીને નિર્જળતાથી કૌશિકમુનિ તે ચાંડળોના વાસમાં જમીન ઉપર પડ્યા. ૩૫ હે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠર ! પછી તે મુનિ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, “ હવે હું શું કરું ! કે, જેથી મારો અર્થ સિદ્ધ થાય અને મારું આ રીતે મિથ્યા મૃત્યુ થાય નહિ. ” ૩૬ પછી હે રાજન ! મુનિએ, તે ચાંડળનાં ધરમાં તટકાળ શસ્ત્રવડે હણેલા કૂતરાના માંસની નસાઓની જળ વિસ્તારીને મૂકેલી દીડી. ૩૭ તે જોઇને મુનિ, વિચારવા લાગ્યા કે, “ હવે આ વખતે મારે ચોરી કરવી ઘટે છે. કેમ કે, મારા પ્રાણ મચ્છવવાના અર્થે ચોરી સિવાય બીજો ઉપાય હવે મને આવડત પડતો નથી. ૩૮ કેમ કે, આપતકાળમાં મોટા પુરૂષોએ પણ ચૌર્ય કર્યું છે તથા પ્રાણનું રક્ષણ કરવાને આત્મણે પણ ચૌર્ય કર્યું કરવું, એ નિશ્ચય છે. ૩૯ પ્રથમ હીન એટલે અધમ પુરૂષ પાસેથી ચોરી કરવી. તેથી કાર્ય ન બને, તો પછી સમાન પુરૂષ પાસેથી ચોરી કરવી અને તેથી પણ કાર્ય ન બને એમ હોય તો, ધર્મવાળા અને ઉત્તમ પુરૂષ પાસેથી ચોરી કરવી. ૪૦ એટલા માટે લક્ષ્ય વિના હવે મારા પ્રાણ જ્યાં તૈયાર થયા છે, ત્યારે હું, આ કૂતરાની જાંઘ (જધન સ્થળનો ભાગ) નું હરણ કરીશ, કેમ કે, મારા જાણવા પ્રમાણે પ્રતિમહ કરવા કરતાં, ચોરીનો દોષ કંઈ અધિક નથી. ” હે ભારત ! પછી એમ નિશ્ચય કરીને મહામુનિ વિશ્વામિત્ર, પશુ જ્યાં ચાંડળોનું ઘર હતું તેજ જગ્યાએ સૂઇ ગયા. ૪૨ પછી ઋષિએ જોયું કે, “ હવે રાત્રિ ધણી ગઈ છે તથા ચાંડળના ધરમાં સર્વ કંઈ સૂઇ ગયું છે. ” તે વખતે ભગવાન વિશ્વામિત્ર,

ધીમે ધીમે ઉડીને ચાંડાળની ઝુંપડીમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૩ એટલે કફવડે જેનાં નેત્ર ઢંકાય ગયાં છે, જેનો સ્વર ખોખરો અને રૂક્ષ છે તથા જેનો દેખાવ બિહામણો છે એવો ચાંડાળ ઉંઘમાંથી જાગી ઉઠ્યો અને બોલી ઉઠ્યો. ૪૪ ચાંડાળ કહે છે:—“ અરે ! આ ચાંડાળનો વાસ બધો સ્થૂળ ગયો છે, તે વખતે આ કૂતરાની જાંઘને કાણુ ખખડાવે છે ? હું જાણું છું, ઉંઘતો નથી; હમણું મારીજ નાખીશ. ” ૪૫ એ પ્રમાણે તે કઠોર વચન બોલ્યો. તે સાંભળીને વિશ્વામિત્ર ભયભીત થયા તથા પોતાના તે કર્મથી ઉદ્દેગ પામીને લજ્જાચક્ર મુખવાળા થઇ ગયા. પછી એકાએક બોલી ઉઠ્યા કે, “ હે આયુષ્યમાન હું વિશ્વામિત્ર છું. હું અતિશય ક્ષુધાથી પીડિત થઇને આવેલો છું. હે રૂડી બુદ્ધિવાળા ! જે તને માંઘ ઠીક સજ્જત હોય તો (પરમેશ્વરનો ડર હોય તો,) મને મારીશ નહિ. ” ૪૬, ૪૭ મોટી પ્રતિજ્ઞાવાળા મહર્ષિનું આ વચન સાંભળીને ચાંડાળની ઉંઘ તો, એકદમ ઉડી ગઇ અને તે, પથારીમાંથી જલદી ઉડીને ઉભો થયો. ૪૮ તથા પોતાનાં નેત્ર કે, જે રાત્રિના કફવડે ઢંકાયલાં હતાં તેમાંથી આંસું લોહી નાંખીને અને ઋષિ પ્રત્યે બહુ માનથી હાથ જોડીને (વિશ્વામિત્રની પ્રત્યે) બોલ્યો કે, “ હે બ્રહ્મદેવ ! તમારી શું કરવાની ઇચ્છા છે. ? ” ૪૯ ત્યારે ચાંડાળને શાંત કરીને વિશ્વામિત્ર બોલ્યા કે: “ હું ક્ષુધાવડે પીડાઉં છું અને મ્હારા પ્રાણ નીકળી જાય છે, માટે કૂતરાની જાંઘનું હું હરણુ કરીશ. ૫૦ હું ક્ષુધાતુર થયો છું માટે પાપકર્મને અનુસરવા તૈયાર થયો છું અને ખાવાની ઇચ્છા થવાથી મને લજ્જા નથી. ક્ષુધા મને આ સ્થળમાં દુઃખ પમાડે છે, તેથી હું કૂતરાની જાંઘનું હરણુ કરીશ. ૫૧ મ્હારા પ્રાણ દુર્બળ થઇ ગયા છે તથા મૂખથી મ્હારી શ્રુતિ (શ્રવણ શક્તિ) નાશ પામે છે; હું દુર્બળ થઇ ગયો છું તથા મ્હારી બુદ્ધિ નાશ પામી ગઇ છે; ભક્ષ્ય અને અભક્ષ્યનો વિચાર મને રહ્યો નથી. ૫૨ હું જાણું છું કે, આ કર્મ બહુ અધર્મવાળું છે, છતાં પણ હું કૂતરાની જાંઘનું હરણુ કરીશ. હું તમારા વાસમાં સર્વત્ર ભ્રમ્યો પણ મને કાંઇ ખાવાનું મળ્યું નહિ. ૫૩ ત્યારે મેં આ પાપકર્મમાં બુદ્ધિ કરી છે માટે આ મ્હારી શ્વળધિની (કૂતરાના જંઘનસ્થળનો ભાગ) ને લઇ જઈશ. અગ્નિ જેમ સર્વ દેવતાઓનું મુખ છે તથા તેઓનો પુરોહિત છે; પવિત્ર પદાર્થનું જ તે વહન કરે છે, પણ અપવિત્ર પદાર્થ અગ્નિમાં હોમાય તો, તે કાપે છે એવો તે સમર્થ દેવ છે; એમ છતાં પણ તે સર્વ-ભક્ષી કહેવાય છે અને સમય આવ્યે સર્વ પદાર્થનું ભક્ષણ કરનારો થાય છે, તે પ્રમાણે હું પણ બ્રહ્મદેવ જેવો છું, તથાપિ તું ધર્મબુદ્ધિથી આ વખતે મને સર્વનું ભક્ષણ કરનાર જાણુજે. ” એવું વિશ્વામિત્રનું વચન સાંભળીને ચાંડાળ બોલ્યો કે: “ હે મહર્ષે ! મ્હારું આટલું વચન સાંભળો ! ૫૪, ૫૫ અને તે સાંભળ્યા પછી જે સત્ય હોય અને જેવી રીતે ધર્મનો નાશ ન થાય, તે રીતે કરો. હે બ્રહ્મર્ષિ ! તમારો ધર્મ પણ તમને કહું તે સાંભળો. ૫૬ બુદ્ધિમાન પુરૂષો શિયાળ કરતાં પણ કૂતરાને અધમ કહે છે અને વળી કૂતરાના શરીરમાં પણ તેના પેદુ આગળનો ભાગ તો અતિ અધમ છે, ૫૭ માટે હે મહર્ષે ! આ કર્મ તો મોટું અધર્મયુક્ત તથા નિંદવા જેવું છે; કેમ કે, ચાંડાળના ઘરમાં ચોરી કરવી અને તે પણ અભક્ષ્ય પદાર્થની ચોરી કરવી. હે મહર્ષે ! આ તમારો નિશ્ચય કાંઈ સારો નથી. ૫૮ હે મહામુને ! તમે પ્રાણનું ધારણ કરવાને બલે, કાંઈ બીજો સારો ઉપાય શોધી કાઢો, પણ આ રીતે માંસના લોભથી તમારા તપનો નાશ થાય, તે ઠીક નથી. ૫૯ શાસ્ત્રમાં કહેલા ધર્મને જાણનારા તમારા સરખા પુરૂષે ધર્મબ્રજતા કરવી યોગ્ય નથી; તમે

ધર્મવાળાઓમાં પ્રેષ છે, માટે ધર્મનો ત્યાગ કરશો નહિ. ” ૬૦ હે ભરતપ્રેષ ! હે રાજન ! એ પ્રમ.ણે ચાંડાળનું વચન સાંભળીને ક્રુધાથી પીડાયલા મહામુનિ વિશ્વામિત્રે, પુનઃ પણ તેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે: “ આહાર કર્યા વિના ઉપવાસ કરી કરીને અહીં ભમતાં મ્હારા ધણેા સમય વીતી ગયો છે, હવે મ્હારા પ્રાણુ ધારણુ કરવાનો બીજો કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી. ૬૧, ૬૨ દુર્બળ થઈ ગયેલા પુરૂષે જે કર્મવડે અને વિશેષે કરીને ગમે તે કર્મવડે પણ જીવતા રહેવાય તેમ કરવું અને જ્યારે ધર્મ આચરવાનું પોતાનામાં સામર્થ્ય આવે ત્યારે આચરવો. ૬૩ જગતનું પાલન કરવારૂપ ઈંદ્ર દેવતાનો ધર્મ ક્ષત્રિયનો છે તથા સર્વનું ભક્ષણુ કરવારૂપ અગ્નિ દેવતાનો ધર્મ બ્રાહ્મણનો છે. વેદરૂપ અગ્નિ મ્હારૂં બળ છે માટે તે અગ્નિના બળથી હું, આ કૂતરાના જઘનનું ભક્ષણુ કરીને મ્હારી ક્રુધાને શમાવીશ. ૬૪ મનુષ્યે, જે પ્રકારે જીવી શકાય તે કર્મ મોટા પ્રયત્નવડે પણ કરવું; મરવા કરતાં જીવવું બહુ કલ્યાણુ-કારક છે, કેમ કે, જીવીને ધર્મ કરી શકાશે. ૬૫ માટે મેં એવી રીતે માત્ર જીવવાની ઇચ્છા કરીને બુદ્ધિપૂર્વક અભક્ષ્યનું પણ ભક્ષણુ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, માટે તું મને તેમ કરવા દે. ૬૬ જો હું જીવતો રહીશ તો, પુનઃ પણ ધર્મને આચરીશ અને જેમ પ્રકાશવડે મોટા અંધકારનો નાશ કરી શકાય છે, તેમ તપના સમુદાયવડે અને વિદ્યાના બળવડે મ્હારાં સધળાં પાપનો નાશ કરીશ. ” ૬૭ ચાંડાળ કહે છે,—“ એ કૂતરાના જઘનનો ભાગ ખાવાથી દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થવાનું નથી, પ્રાણુ પણ રહેવાના નથી, તેમ અમૃતની પેઠે, તૃપ્તિ પણ થવાની નથી; માટે તમે બીજી કોઈ ભિક્ષા માગો ! અને આ કૂતરાનું માંસ ખાવાની તમારી બુદ્ધિ થાઓ નહિ, કેમ કે, બ્રાહ્મણને માટે કૂતરાનું માંસ તો અવશ્ય અભક્ષ્ય છે. ” ૬૮ વિશ્વામિત્ર કહે છે,—“ હે શ્વપચ ! આ દુષ્કાળના સમયમાં બીજું કોઈ માંસ મળવું સુલભ નથી, એમ હું માનું છું તથા મ્હારી પાસે વિત્ત પણ નથી. હું ભૂખથી અતિશય દુઃખી થયેલો છું; હવે મ્હારે બીજો કોઈ આશ્રય નથી અને હું નિરાશ થયો છું; માટે આ કૂતરાના માંસમાં ઉત્તમ પ્રકારે છ રસ રહેલા છે, એમ હું માનું છું. ” ૬૯ ચાંડાળ કહે છે:—“ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે પાંચ નખવાળા પાંચ પાંચ પશુઓનું માંસ ભક્ષણુ કરવું. પરંતુ તે પાંચ નખવાળાં પણ તમામ ભક્ષ્ય નથી પરંતુ તેમાંથી અચુક પાંચજ ભક્ષ્ય છે, એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે અને તમારે તે વચન પ્રમાણુ માનવું જોઈએ. માટે અભક્ષ્યમાં તમે મન કરશો નહિ. ” ૭૦ વિશ્વામિત્ર કહે છે,—“ અગસ્ત્યમુનિ, જ્યારે ભૂખ્યા થયા હતા, ત્યારે તે “ વાતાપિ ” નામના રાક્ષસનું ભક્ષણુ કરી ગયા હતા તેમ હું પણ ક્રુધાવડે આપત્તિમાં પડેલો છું, માટે કૂતરાની જઘનીનું ભક્ષણુ કરીશ. ” ૭૧ ચાંડાળ કહે છે,—“ તમે બીજી ભિક્ષા કરો ! પણ તમારે આ કર્મ કરવું યોગ્ય નથી. નિશ્ચય તમારે એ કરવા જેવું નથીજ; પછી તો ભલે આ શ્વાનની જઘનીને લઈ જાઓ ! ” ૭૨ વિશ્વામિત્ર કહે છે,—“ ધર્મના કરનારા શિષ્ટ પુરૂષો છે, માટે તેઓ જેમ ચાલ્યા હશે, તેમ હું પણ ચાલીશ અને તેથી હું માનું છું કે (હાલમાં) આ કૂતરાની જઘની, પવિત્ર ભોજન પદાર્થથી પણ અત્યંત પવિત્ર ભોજન કરવાનો પદાર્થ છે. ” ૭૩ ચાંડાળ કહે છે,—“ અસ-તુરૂષે, કોઈકે કર્મ આચર્યું હોય તો, તે સનાતન ધર્મ કહેવાતો નથી, માટે જે અકાર્થ હોય, તે તમારે કરવું ઘટવું નથી; તેથી તમે જીવવડે અશુભ કર્મ કરશો નહિ. ” ૭૪ વિશ્વામિત્ર કહે છે,—“ આ કૂતરાનું માંસ ભક્ષણુ કરવામાં આ સમયે કોઈ પાતક નથી કે,

તે કર્મ નિર્દિત પણ નથી કેમ કે, અગ્નિએ તેને સત્કર્મ કરવાને યોગ્ય છે. આ વખતે હું, મૃગ અને શ્વાન, બંનેને સમાન માનું છું. માટે હું આ કૂતરાના જન્મકલ્પનું ભક્ષણ કરીશ. ” ૭૫ ચાંડાળ કહે છે—“ તમે કહો છો કે, અગ્નિએ વાતાપિતું ભક્ષણ કર્યું હતું તેમ હું કરીશ તો, તે યોગ્ય નથી કેમ કે, અગ્નિએ તેમ બ્રાહ્મણની પ્રાર્થનાથી તેઓનું રક્ષણ કરવાને માટે વાતાપિતું ભક્ષણ કર્યું હતું, એટલે જાણે કે, તે અગ્નિએ નહિ પણ બ્રાહ્મણોએ જ કર્યું હતું, કેમ કે, અગ્નિ તે વખતે બ્રાહ્મણના પ્રતિનિધિ થયેલા હતા; તેથી તે અમરશ્વના અધિકારમાં તે સર્વ બ્રાહ્મણરૂપ હતા, તથા તેના તે કર્મને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ: કેમ કે, તેમાં પાપકર્મ થયું નથી. સર્વ ઉપાયોવડે ગુરૂઓનું રક્ષણ કરવું ધર્મિત છે. માટે અગ્નિએ સ્વાર્થને માટે નહિ, પણ પરોપકારને માટે નરમાંસનું ભક્ષણ કર્યું હતું, તેનો તેને દોષ નથી. ” ૭૬ વિશ્વામિત્ર કહે છે,—“ હું બ્રાહ્મણ છું અને મહારાજ આ આત્મ ભોક્તામાં મિત્ર, મિત્ર અને પૂજ્યતમ છે; હું તેનું ભરણ-પોષણ કરવાને આ શ્વન્નધિની લેવાને ઇચ્છું છું અને એવા પાપથી ભય પામતો નથી. ” ૭૭ ચાંડાળ કહે છે,—“ સત્પુરુષો તો એવા હોય છે કે, તેઓ ભલે, જીવતરને તજ દે છે પણ અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરવાની શુદ્ધિ કરતા નથી; હે વિદ્વાન! ક્ષુધાને જીતવાવડેજ સર્વ કામ પ્રાપ્ત થાય છે માટે ક્ષુધાને સહન કરીને તમે પણ સર્વ કામનાઓને પરિપૂર્ણ કરો. ” ૭૮ વિશ્વામિત્ર કહે છે,—“ અમ્મ વિના મૃત્યુ પામવાથી અનનમાં વાંછના રહે છે અને તેથી સદ્ગતિ થશે કે, નહિ તેનો સંશય રહે છે, પણ મૃત્યુ પામવાથી કર્મનો વિનાશ થશે, એ તો નિઃસંશય છે. એમ જતાં પણ ઉપવાસ કરીને મરવું ઠીક છે, એમ તું જે કહે છે તે સત્ય છે, પણ હું તો નિરંતર વ્રત કરનારો અને શમરૂપ છું, માટે મહારાજ ધર્મના મૂળરૂપ શરીરનું રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે કેમ કે, શરીરની વિકળતા થાય તો નિશ્ચય ધર્મનો લોપ થાય છે. માટે હું અભક્ષ્યનું ભક્ષણ કરીને પણ ધર્મના મૂળરૂપ શરીરનું રક્ષણ કરીશ. ૭૯ શુદ્ધિરૂપ પ્રમાતાને વિષે વિચાર કરવા જતાં કૂતરાનું માંસ ખાવાથી મને પુણ્ય દેખાય છે કેમ કે, યાનોત્પત્તિ યોગ્ય શરીરનું ગમે તેવા ખેદા રસ્તાથી પણ રક્ષણ કરવું; પરંતુ જે, મોહસ્વરૂપ છે તે કર્તાપણના અભિમાનથી (એટલે હું કૂતરાનું ભક્ષણ કરનારો છું એમ) જ્યાંસ ખાય છે અને તેથી તેને દોષ લાગે છે. યદ્યપિ એમ છે, તથાપિ હું આત્મા છું કે, દેહ ? એ વિષેનો મને સંશય નથી. તેથી સર્વત્ર આત્મદર્શિરૂપ દૃઢ પરિગ્રહ થવાથી શ્વાનનું ભક્ષણ કરવા જતાં પણ હું, ત્હારા જેવો ચાંડાળ થવાનો નથી; અર્થાત્ હું તપવડે તે દોષને દૂર કરવાને સમર્થ છું. ” ૮૦ ચાંડાળ કહે છે,—“ આવી રીતે શ્વરની સુકિતયો બતાવીને તમારે આ ખાપ સંતાડવું છે, એવો તમારો નિશ્ચય છે અને મહારાજ પણ તમને આ પાપકર્મ ન કરવા દેવું, એવો નિશ્ચય છે માટે હું, દુષ્ટ કર્મ કરનારો અને ચાંડાળ જતાં, પણ તમને કંપેક્ષ દઈ છું, તે ખોટું કરું છું, પરંતુ તમે જ્યાંસ ભક્ષણ કરવાનો આગ્રહ કરો છો ત્યારે જ મહારાજ કહેવું પડે છે. ” ૮૧ વિશ્વામિત્ર કહે છે:—“ તળાવમાંથી ગાયો જળ પી જાય છે તેથી દેહકાઓ ખૂસો પહચાળ કરે છે અને તેમ જતાં, પણ ગાયો પાણી પીએ છે; માટે ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનો ત્હારો અધિકાર નથી. માટે તું પોતાની સ્તુતિ કરીશ નહિ. ” ૮૨ ચાંડાળ કહે છે:—“ હે દિગ્ ! તમારા ઉપર મને દયા આવે છે અને તેથી હું તમારો મિત્ર થઈને તમને આ શિખામણ દઈ છું; માટે જે તે મહારી શિખા કસ્યાશુકારી હોય તો, તે

કરો ! પણ ભોલથી પાપ કરેલા નહિ. ” ૮૩ વિશ્વામિત્ર કહે છે:—“ જો તું મ્હારા મિત્ર હોય અને મ્હારું સુખ ઇચ્છતો હોય તો, આ આપત્તિમાંથી મને ઉગાર ! હું ધર્મવટે આત્માને જતણું છું માટે તું મને કૃતરાની જાણની આપી દે ! ” ૮૪ ચાંડાળ કહે છે:—“ તમને મ્હારા હાથથી કૃતરાનું માંસ આપવાનો મને ઉત્સાહ થતો નથી; તેમ મ્હારું એ ભોજન છે માટે તેની અવગણના કરીને તેને દૂર ફેંકી દેવાને (કે, તમે ગમે તો લઈ લ્યો અથવા ન લ્યો, જેથી મને તેનું પાપ લાગે નહિ) પણ શક્તિમાન નથી; જો હું તમને આપું તો, ઘાતા હું તથા બ્રાહ્મણ છતાં ચાંડાળથી શ્વાનના માંસનો પ્રતિગ્રહ કરનાર તમે, જન્મે પાપથી ક્ષિપ્ત થઇને નરકમાં પડીએ. ” ૮૫ વિશ્વામિત્ર કહે છે:—આજ હું, આ પાપ-કર્મ કરીને જીવતો રહીશ અને પછી મોટું પવિત્ર કર્મ કરીશ તથા એવી રીતે પવિત્ર થવાથી મને ધર્મજ પ્રાપ્ત થશે, માટે પાપકર્મ ન કરીને મરી જવું અને પાપકર્મ કરીને જીવવું, એ બેમાંથી તને જે ઉત્તમ લાગતું હોય તે કહે ? ” ૮૬ ચાંડાળ કહે છે:—“ પોતાના કુળના ધર્મકૃત્યમાં પોતાનો સાક્ષી આત્માજ (પોતેજ) છે. એમાં પાપકર્મ કયું છે અને પુણ્યકર્મ કયું છે ? તે તમેજ જાણો. જે મનુષ્ય કૃતરાના માંસને લલ્પ કરવા જેવું માનીને તેનો આદર કરે છે, તેને જગતમાં કાંઈ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ હું માનીશ નથી. ” ૮૭ વિશ્વામિત્ર કહે છે:—“ અમુક વસ્તુ ગ્રહણ કરવામાં અને અમુક વસ્તુનું ભક્ષણ કરવામાં દોષ છે, એ વાત ખરી છે પરંતુ જ્યારે પ્રાણુત્યાગનો સમય આવ્યો હોય, ત્યારે એ નિયમને અપવાદ લાગે છે; જે ભક્ષ્યમાં હિંસા અને અસત્ય થાય છે, તે ભક્ષ્ય અત્યંત નિંદ્ય છે. પણ જે ભક્ષ્યમાં અલ્પનિંદા છે, પરંતુ પ્રાણુધારણરૂપ મહત્કાર્ય નીપજે છે, તે ભક્ષ્ય હિંસાદિ જેવું અત્યંત નિંદ્ય નથી. ” ૮૮ ચાંડાળ કહે છે:—“ જો તમે આ શ્વાનમાંસનું ભક્ષણ કરવામાં એવાજ હેતુ બતાવો છો, તો તમારે વેદનું પણ પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી કે, આર્થધર્મનું પણ પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી; માત્ર પ્રાણનું પોષણ કરવાનીજ જરૂર છે. માટે હે દ્વિજવંશ ! એમજ છે તો, હું જેમ આ શ્વાનમાંસમાં તમને દોષ બતાવું છું, તેમ ભક્ષ્યમાં અને અભક્ષ્યમાં તમારે માટે કાંઈ દોષ છે, એમ કહી શકતો નથી. ” ૮૯ વિશ્વામિત્ર કહે છે:—“ અમુક પદાર્થના ભક્ષ્યમાંજ અત્યંત પાપ છે, એમ કોઈ જગ્યોએ જોયું નથી; મઘપાન કરીને મનુષ્ય ધર્મથી પડે છે તથા હિંસા કરીને મનુષ્ય પાપી થાય છે. પીને પડે છે માટે ‘ પાપ ’ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે. તાત્પર્ય એ છે કે, અભક્ષ્ય ભક્ષ્યમાં પાપ કહેલું છે ખરું, પરંતુ પાપનો મુખ્ય હેતુ જે હિંસા તે અહીં દેખાતો નથી, માટે આ પાપ નથી. જેમ મૈથુનરૂપ પાપથી માત્ર કરેલા પુણ્યનો ક્ષય થાય છે, તેમ અહીં આ પાપ માત્રથી કૃતપુણ્યનો ક્ષય નથી. જેમ અષ્ટિત મૈથુનાદિથી પાપ થાય છે અને બ્રાહ્મણુત્વ આદિ ધર્મની પણ હાનિ થાય છે, તેમ અભક્ષ્ય ભક્ષ્યથી પાપ થાય છે, એ વાત ખરી, તથાપિ તે પાપથી બ્રાહ્મણુત્વની હાનિ થતી નથી. ” ૯૦ ચાંડાળ કહે છે:—“ જે વિદ્વાન થઇને ચાંડાળના ધરરૂપ-આ સ્થાનમાંથી ચૌર્યકર્મ કરીને તથા તે આપવાને ન ઇચ્છતા કૃપણ અને નિંદ્ય પુરૂષનો પદાર્થ છે, એમ જાણીને પણ તેની પાસેથી જે,

શાસ્ત્રમાં અમુક ક્રિયાથી પાપ અને અમુક ક્રિયાથી પુણ્ય એમ વિધિ દેખાડેલા દોષ છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે ક્રિયાના પરિણામ ઉપર પાપ કે, પુણ્ય આધાર રાખે છે. કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે, ચિતશુદ્ધિ ઉપર પાપ પુણ્યનો આધાર છે. ભા. ક.

આગ્રહવડે શ્વાનનું માંસ લઈ લે છે, તે વિદ્વાન પુરૂષને સદાચરણ આધ કરે છે,—એટલે સદ્ધર્મના નિયમ તેને તેમ કરવાની મના કરે છે; એમ છતાં પણ જો તે, નથી માનતો તો સદ્ધર્મના નિયમરૂપ શાસ્ત્રે ઠરાવેલો દંડ પણ તેણેજ સહેવો જોઈએ. તાત્પર્ય કે, હું આટલું આટલું કહું છું, તથાપિ આનું અત્યંત નિંદ્ય શ્વાનમાંસ ચાંડાળના ધરમાંથી, તે પણ ચોરીથી અને વળી ચોરી પકડાઈ ત્યારે, આપવાને ન ઇચ્છનારા મ્હારા સરખા કૃપણ પાસેથી અને તે પણ અતિ આગ્રહથી જે લે છે, તેનું પાપ તેને માથે. ” ૯૧ બીજમ કહે છે:—“ એ પ્રમાણે ચાંડાળ વિશ્વામિત્રને કહીને વિરામ પામ્યો; એટલે બુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્ર, શ્વાનની જાળની લઇ લીધી. ૯૨ જીવવાની ઇચ્છાવાળા મહામુનિ, કૃતરાના અંગને લઇને પોતાની સ્ત્રી પાસે ગયા તથા તેને આપીને વનમાં જઈને તેનું ભોજન કરવાની ઇચ્છા કરી. ૯૩ હવે મુનિએ વિચાર કર્યો કે, હું પ્રથમ વિધિપૂર્વક દેવતાઓને તૃપ્ત કરીને પછી ઇચ્છા પ્રમાણે આ શ્વાનમાંસનું ભોજન કરું. ૯૪ પછી મુનિએ ધ્યાત્માર્થવિધિ અગ્નિ આણીને ઇન્દ્ર અને આગ્નેય વિધિથી હોમ કરવાને ચર તૈયાર કર્યો. ૯૫ હે ભારત ! પછી તેમણે દેવકર્મ અને પિતૃકર્મ કરવાનો આરંભ કર્યો તથા ઇન્દ્રાદિક દેવતાઓનું આવાહન કરીને (દેવતાઓને બોલાવીને) વિધિપૂર્વક ક્રમે કરી તેઓને તેઓના ભાગ આપવા માંડ્યા. ૯૬ એજ સમયે ઇન્દ્રદેવે વૃષ્ટિ કરી અને સર્વ પ્રગ્ળને જીવાડીને ઔષધિ વનસ્પતિ વગેરે ઉપજાવવા માંડી. ૯૭ તપવડે જેનું પાપ નાશ થયું છે એવા ભગવાન વિશ્વામિત્ર પણ ઘણા કાળે પરમ અદ્ભુત સિદ્ધિને પામ્યા. ૯૮ વૃષ્ટિ થઇ એટલે દ્વિજશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્ર, તે કર્મ સમેટીને તથા તે હૃતદ્રવ્ય (શ્વાનમાંસ)ને ચાખ્યા સિવાય દેવતાઓ તથા પિતૃઓને તૃપ્ત કર્યા. ૯૯ એ પ્રકારે જે જ્ઞાની હોય, તે દુઃખમાં આવી પડે તથાપિ તેણે દીન ન થતાં જીવવાના ઉપાય કરવા અને ઉપાયને જાણનારા તે પુરૂષે સર્વ ઉપાયોવડે દીન એવા પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો. ૧૦૦ એ બુદ્ધિ ધારણ કરીને સર્વદા મનુષ્યે જીવવું, કેમ કે, જીવવાથી પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા પુરૂષને કલ્યાણ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૧ હે કૌંતેય ! એટલા માટે ૯૯ નિશ્ચયવાળા જ્ઞાની પુરૂષે ધર્મ તથા અધર્મનો નિશ્ચય કરવામાં બુદ્ધિ ધારણ કરીને આ લોકમાં વર્તવું. ” ૧૦૨

તસ્માત્કૌંતેય વિદુષા ધર્માધર્મવિનિશ્ચયે ।

બુદ્ધિમાસ્થાય લોકેસ્મિન્ વર્તિતવ્યં કૃતાત્મના ॥ ૧૦૨ ॥

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि आपद्धर्मे
विश्वामित्रश्वपचसंवादे गुर्जरभाषायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

અધ્યાય ૧૨ મો-દંડ કરવામાં શુક્રાચાર્યનો અભિપ્રાય.

युधिष्ठिर उवाच ॥ यदि घोरं समुद्दिष्टमश्रद्धेयमिवानृतम् ।

अस्ति स्विहम्युमर्यादा यामहं परिवर्जये ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“ હે પિતામહ ! જ્યારે તમે, મોટા પુરૂષોએ પણ આનું ધોર અને શ્રદ્ધા ન રાખવા જેવું કર્મ કરવું એમ કહ્યો છો ત્યારે હવે ચોરની કામ મર્યાદા રહેલી છે ?

કે જેનો હું ત્યાગ કરું. અર્થાત્ જ્યારે મોટા પુરૂષો એવાં કર્મ કરે ત્યારે ચોર લોકોમાં અને મોટા પુરૂષોમાં ફેર શો છે ? ૧ આ સાંભળીને હું મોહ પામું છું તથા શિથિલ થઈ જાઉં છું; મ્હારો ધર્મ શિથિલ થઈ જાય છે; તેથીજ હું કોઈ પણ ઉપાયવડે મ્હારા મનનું સમાધાન કરીને કોઈ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી. ” ૨ બીજા કહે છે, — “ હે યુધિષ્ઠિર ! આ શાસ્ત્રનાં વચન મેં, તને વિધિરૂપે કહેલાં નથી કે, જેથી એ પ્રમાણે કરવુંજ જોઈએ. પણ તેમ ન કરવાથી મોટો અનર્થ ઉત્પન્ન થતો હોય ત્યારે તે કરવું; એમ પાડતોએ બુદ્ધિવડે ગ્રહણ કરેલું છે તથા તે વાતને અનુકૂળ જાણીને ગ્રંથોમાં પણ લખવામાં આવી છે. ૩ રાજાએ, અનેક જગ્યાએ કાયદા, ભૂડ, વડ અને સિંહ વગેરેથી બુદ્ધિ શીખીને અનેક પ્રકારની બુદ્ધિ વાપરવી જોઈએ છીએ. એકજ પ્રકારનો ધર્મ આચરવાથી પ્રજાસુખરૂપ કાર્ય સંપાદન થતું નથી અથવા રાજા પોતાનો નિર્વાહ કરી શકતો નથી. ૪ સત્પુરૂષોનો આચાર અને ધર્મ, બુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. હે યુધિષ્ઠિર ! ત્યારે એ જાણવું જોઈએ છીએ અને તે ધર્મ વિષે હું તને જે વચન કહું તે તું જાણ. ૫ વિજયની ઈચ્છાવાળા રાજાઓ ઉત્તમ બુદ્ધિ રાખીને આચરણ કરે છે તથા જૂદા જૂદા સ્થળમાં, જૂદા જૂદા ધર્મ આચરવાની જરૂર પડે છે, ત્યાં તેઓએ તે ધર્મને બુદ્ધિવડે કટપવો ઘટે છે. ૬ રાજા જે એકજ રીતે ધર્મનું આચરણ કરે તો તે, યથાર્થ ધર્મનું આચરણ કરી શકતો નથી. અહીં દૃષ્ટાંત છે કે, જેમ એક ઈંદ્રિયના જ્ઞાનવાળો વિદ્યાર્થી, ગુરૂએ બતાવેલી એકજ રીતથી અભ્યાસ કરે જાય, પણ પોતાની બુદ્ધિથી જ્યાં ઘટે ત્યાં તેવી યોજના કરે નહિ તો, વિદ્વાન થઈ શકતો નથી; તેમ રાજા પણ શાસ્ત્રમાં બતાવેલા એકદેશી ધર્મનું આચરણ કરે તો તે, ધર્મવાન થઈ શકતો નથી. ૭ જ્યાં એ પ્રકારનો ધર્મ આચરવો ઘટે તો હોય; એટલે એકજ કર્મ કે, જે એક જગ્યાએ ધર્મરૂપ અને બીજી જગ્યાએ અધર્મરૂપ થતું હોય ત્યાં રાજાએ ધર્મના એ પ્રકારનાં રૂપને જાણવાં જોઈએ. પણ જો ન જાણે તો, કોઈ વખતે તેનું કાર્ય ઉત્પન્ન થવાથી તેને મોટું ધર્મસંકટ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કે, હિંસા ન કરવી, એ પરમ ધર્મ છે. આ એકજ વચનનો નિશ્ચય કરીને વર્તનાર રાજા જ્યારે ખુનીને શિક્ષા કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે, અહિંસા ધર્મરૂપ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થવાથી મનમાં સંકટ પામે છે. જેથી ખુનીને શિક્ષા કરી શકતો નથી અને તેથી તે ખુનીને શિક્ષા ન કરવારૂપ અધર્મમાં પડે અથવા ખુનીનો વધ કરીને પણ “ અધર્મ થયો ” એ રીતે પસ્તાવો પામે છે. હે યુધિષ્ઠિર ! એટલા માટે રાજાએ ધર્મના એ પ્રકાર જાણવા જોઈએ. ૮ કોઈ રાજા એમ જાણે કે, આ વર્ષમાં દુકાળ વગેરેના કારણથી હું પ્રજા પાસેથી જ ભાગના બદલે તેનો અર્ધ (ત્રણ ભાગ) કર લઈશ અને આવતા વર્ષે તેજ જ ભાગને દોઢા કે, સવાયા કરીને લઈશ. જો રાજા આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને કરે છે તો લોકો તેના કૃત્યને ધર્મરૂપ જાણે છે પણ તેમ નથી કરતો તો, અધર્મરૂપ જાણે છે. ૯ કેટલાક પુરૂષો યથાર્થ જ્ઞાનવાળા હોય છે અને કેટલાક પુરૂષો મિથ્યા જ્ઞાનવાળા હોય છે એટલે તેઓનું જ્ઞાન સત્ય જેવું દેખાય છે છતાં મિથ્યા હોય છે પણ ડાહ્યા પુરૂષે, તેને યથાર્થ જાણીને સત્પુરૂષોએ તેમાંથી જે જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવા જેવું માનેલું હોય તે જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરવું. ૧૦ કેટલાક ધર્મથી વિરૂદ્ધ ચાલનારા પુરૂષો શાસ્ત્રનો અર્થ બગાડે છે અને કહે છે કે : “ જે અર્થશાસ્ત્ર ધર્મ-શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ હોય તેને માનવું નહિ ” પણ તેઓ શાસ્ત્રના યથાર્થ અર્થને જાણનારા

હોતા નથી; માટે અર્થશાસ્ત્રને અપ્રમાણ ગણે છે. ૧૧ હે સંન્ય ! જેઓ વિદ્યા, પદ્મ અને કમ ઉપર જીવિકા ચલાવનાર થઈને, એ રીતે બોલે છે તેઓને ત્યારે પાપી અને ધર્મના સન્ન જાણવા. ૧૨ તેઓ મંદ અને અપકવ બુદ્ધિવાળા હોવાથી શાસ્ત્રના યથાર્થ અર્થને જાણતા નથી. શાસ્ત્રમાં અકુશળ પુરૂષો અમુક અર્થની યોજના સર્વત્ર કરી જાણતા નથી અને તેથી તેઓની દૃષ્ટિવડે તે તે શાસ્ત્રમાં દોષ જોવામાં આવે છે તથા તેઓ પોતાની અપકવ બુદ્ધિ પ્રમાણે શાસ્ત્રના અર્થને બગાડે છે, તેઓ કહે છે કે, “ તમે આ વિદ્યાનો અર્થ આવો કરો છો અથવા લોકો આ પ્રમાણે જાણે છે તે, યથાર્થ નથી. ” ૧૩-૧૪ એવી રીતે બીજાની વિદ્યાની નિંદા કરીને પોતાની વિદ્યાને વખાણે છે. હે ભારત ! તેઓ વાણીરૂપ અસ્ત્રવાળા અને વાણીરૂપ બાણવાળા હોય છે. તેઓ મનમાં એમ જાણે છે કે:-

“ વિદ્યાનું ફળ અમેજ દોહી લીધું છે. ” ૧૫ એવા પુરૂષોને વિદ્યાનો વેપાર કરનારા રાક્ષસ સરખા જાણવા. હે યુધિષ્ઠિર ! જે તું દંભવડે ધર્મનું આચરણ કરીશ, એટલે, તે ધર્મ છે, માત્ર એટલુંજ દેખાડવાની ઇચ્છાથી ધર્મને આચરીશ તો, તેથી ત્યારે ધર્મનો નાશ થશે. ૧૬ કેવળ વાણીવડેજ અથવા કેવળ બુદ્ધિવડેજ ધર્મનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, પણ વાણી અને બુદ્ધિ, બંનેની યથાર્થ યોજના કરવાથી ધર્મનો નિશ્ચય થાય છે, એ પ્રકારે બૃહસ્પતિએ પોતાના શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, એમ ઈંદ્ર કહે છે. ૧૭ શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ વચન નિમિત્ત વિના કહેલું હોતું નથી છતાં, કેટલાક પુરૂષો શાસ્ત્રમાં યુક્તિસહિત પ્રતિપાદન કરેલા વચનને પણ નિશ્ચિત માનતા નથી. એટલે જેમ “ આતતાયી પુરૂષ, બ્રાહ્મણ હોય તોપણ તેને મારવો ” એવું શાસ્ત્રનું વચન છે. અને વળી “ બ્રાહ્મણને મારનાર પુરૂષનું પ્રાયશ્ચિત્તજ થઈ શકે નહિ ” એવું પણ વચન છે; માટે પ્રથમ જે વચન કહ્યું તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે, આતતાયીને સર્વથા મારવો; પણ આતતાયી બ્રાહ્મણને મારવો, એવો વિધિ કરાવવાનું તાત્પર્ય નથી. પરંતુ કેટલાએક, તો શાસ્ત્રોમાં આતતાયીનો વધ કરવાનું કહેલું છે છતાં પણ અહિંસા શાસ્ત્રનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને આતતાયીના વધને કબૂલ કરતા નથી. તેઓનું કહેવું એમ છે કે, ગાય આપણને મારવાને આવતી હોય તો, તેનાથી નાસીને પોતાનો બચાવ કરવો પણ ગાયનો વધ કરવો યોગ્ય નથી. તેમ પોતાને મારવા આતતાયી આવતો હોય તો, તેનાથી પણ પોતાનું રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે, પરંતુ તેનો વધ કરવો યોગ્ય નથી. ૧૮ કેટલાક મુખ્ય આચાર્યો તો એમજ કહે છે કે, લોકયાત્રા એટલે જગતમાં વ્યવહાર ચલાવવો, એજ મોટો ધર્મ છે અને તે ધર્મ ચોર વગેરેનો વધ કર્યા સિવાય બની શકે એમ નથી; માટે જરૂર પડે તો હિંસા પણ કરવી અને એવી રીતે હિંસા કરવાથી કાંઈ અધર્મ થતો નથી. આ પ્રમાણે ધર્મના વિવિધ મત છે. માટે ડાહ્યા પુરૂષે પોતાની બુદ્ધિથી ધર્મનો યથાયોગ્ય નિશ્ચય કરવો. ૧૯ હે ભારત ! માટે કોઈને તજીને, શાસ્ત્રના મોહને તજીને તથા શાસ્ત્ર સંબંધી અજ્ઞાનપણાને તજીને, બુદ્ધિવાન પુરૂષો જેને શાસ્ત્ર કહેતા હોય, તેના ઉપર પોતાની બુદ્ધિથી તર્ક કરીને નિશ્ચય કરવો તથા તેનેજ આચરવા યોગ્ય ધર્મ માનવો. ૨૦ જેને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોય તેવા પુરૂષનું વચન તથા પોતાની બુદ્ધિ, એ બેવડે જે ધર્મનો નિશ્ચય કર્યો હોય તેને યથાર્થ માનવો; પરંતુ જેઓ કેવળ અજ્ઞાની હોય છે, તેઓ શાસ્ત્રના જ્ઞાનના હેતુભૂત વચનમાત્રવડે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન સંપાદન કર્યા સિવાય ધર્મનો નિશ્ચય કરે છે. ૨૧ કેટલાક પુરૂષો એમ કહે છે કે, આ અમુક

યુક્તિથી અમુક સાત્ત્વ દુષિત થાય છે; માટે તે ખોટું છે, તો તે પણ અજ્ઞાન છે. એવું સંકલ્પને છેલ્લાઈ વાક્ય પૂર્વે શુક્રાચાર્યે દૈત્યેને કહ્યું હતું. તેને સમ્રાંશ એ છે કે, તર્કવડે શાસ્ત્રને અને શાસ્ત્રવડે તર્કને બાધ ન કરતાં, શાસ્ત્ર અને તર્ક બન્નેના એકબીજાથી જે સિદ્ધ થઈ હોય, તેજ કરવું. એમ કરવાથી બૃહસ્પતિ અને શુક્રાચાર્ય, બન્નેનું વચન સમાન થાય છે. ૨૨ જે જ્ઞાન એક છતાં, વિરૂદ્ધ દિશામાં જતું ન હોય અર્થાત્ જોમાં સંશય ઉપજતો ન હોય, તે જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જાણવું; પણ જો તે જ્ઞાન તેવું ન હોય તો, તેને મૂળમાંથી ઉખાડી નાંખીને દૂર કરવું ઘટે છે. ૨૩ જે તું આ મ્હારા નીતિવચનને અંગીકાર કરતો નથી તો, તે અયોગ્ય છે; કેમ કે, ઇશ્વરે તને હિંસારૂપ ઉગ્ર કર્મ કરવાને અર્થે સરખો છે, છતાં તું તેને ભેલો નથી. ૨૪ હે ભાષ ! તું ગજસમુદાયનો અબ્યુદય કરવાની ઇચ્છવાળા મને જો ! અને તે પ્રમાણે કરવાને ઇચ્છ ! બીજા લોકો જે વક્તને પસંદ કરતા નથી અને એમ કહે છે કે “ આ બીજા હિંસા કરનાર છે ” એવી રીતે મ્હારી નિંદા કરતા, બુલોકના સુખને ઇચ્છતા અને પોતાના હિતને ન જાણનારા રાજાઓને મેં સ્વર્ગલોક પ્રત્યે પહોંચાડ્યા છે તે માત્ર ઉપકારને અર્થે જ, સ્વાર્થના અર્થે નહિ. તે પ્રમાણે તું પણ ઉગ્ર કર્મવડે પ્રજાના હિતના અર્થે તેઓનું ક્ષાસન કર ! ૨૫ બકરો, ઘોડો અને ક્ષત્રિય, એ ત્રણને ધ્રુવાએ સરખા કહેલા છે. યજ્ઞમાં હોમવાને માટે બકરાને યજ્ઞસ્તંભ પ્રત્યે લઈ જવામાં આવે છે, તે જેમ બકરાના સ્વર્ગપ્રાપ્તિરૂપ હિતના અર્થે છે, તેમજ ઘોડાને અને ક્ષત્રિયને પણ સંગ્રામરૂપી યજ્ઞમાં જવાની પ્રેરણા કરવી તે પણ તેના હિતના અર્થે છે; માટે ક્ષત્રિય વગેરેથી નિરંતર ક્રોધ પણ લોકવ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. ૨૬ અવધ્યનો વધ કરવાથી જે દોષ થાય છે, તેજ દોષ વધ્યનો વધ ન કરવાથી થાય છે, એવી ધર્મની મર્યાદા છે અને એમ લોકો તે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે તથા રાજા ઉલ્લંઘન કરતો નથી. ચોરમાં અને રાજામાં એટલો ફેર છે. ૨૭ માટે રાજાએ તીક્ષ્ણ થઈને પણ પ્રજાનું ધર્મમાં સ્થાપન કરવું. જો રાજા, એમ કરે નહિ તો, પ્રજા વડેની પેઠે, એક બીજાનું ભક્ષણ કરીને ગમે તેમ વર્તે. ૨૮ જે રાજાના રાજ્યમાં, જેમ જળકાગડા જળમાંથી માંજલાને લઈ લે છે, તેમ ચોર લોકો બીજાના ધનનું હરણ કરે છે, તેને અધમ ક્ષત્રિય જાણવો. ૨૯ હે રાજા ! કુળવાન તથા વેદ વિદ્યાને જાણેલા પુરૂષોને પ્રધાનપદ આપીને પ્રજાનું ધર્મવડે રક્ષણ કરતો તું પૃથ્વીનું પાલન કર ! ૩૦ જે રાજા, અન્યાય યુક્ત કર્મવડે પ્રજામાંથી કર લે છે, તેને વિશેષ ઉપાય જાણનાર નપુંસક ક્ષત્રિય જાણવો. ૩૧ જે ક્ષત્રિય, અતિ ઉગ્ર હેમ અથવા અતિશય ક્રોમળ હોય તે, ક્ષત્રિયધર્મવડે સંભવ કરવાને લાયક નથી; માટે તું ઉગ્રતા અને ક્રોમળતાનું ઉલ્લંઘન કર્યા સિવાય ઉગ્ર થઈને ક્રોમળ પણ થા ! ૩૨ ક્ષત્રિયનો ધર્મ મહા કઠિન છે, પણ ત્હારા ઉપર મ્હારી પ્રીતિ છે તેથી હું, તને તે કહું છું. તું ઉગ્ર કર્મ કરવાને ઉત્પન્ન થયેલો છે, માટે સંભવનું ધાન કર ! ૩૩ તું જે પુરૂષો કુશાચરણી હોય, તેઓનો નિરંતર નિગ્રહ કરજે ! અને જે પુરૂષો સદાચારી હોય, તેનું પાલન કરજે ! હે ભરતએષ ! યુદ્ધમાન શુક્રાચાર્યે આપદધર્મમાં એ પ્રમાણે વર્તવાનું કહ્યું છે. ” ૩૪ કુધિર કહે છે:—“ હે પિતામહ ! જેનું ઉલ્લંઘન ક્રોધએ કરવું જોઈએ નહિ, એવી ક્રોધ મર્યાદા હોય તો, તે હું તમને પૂછું છું માટે હે સત્પુરૂષમાં એક ! તમે શને કહેશ ? ” ૩૫ બ્રહ્મ કહે છે:—“ વિદ્વાન, વૃદ્ધ, તપસ્વી, વેદાધ્યયનવાળા અને સદાચરણી

બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી એજ પરમ ઉત્તમ છે. તું દેવતાને વિષે જે વૃત્તિ રાખે છે, તે વૃત્તિ સર્વદા બ્રાહ્મણોને વિષે રાખજે ! ૩૬ હે રાજન્ ! ક્રોધ પામેલા બ્રાહ્મણોએ ધણું દુઃસહ કર્મ કરેલાં છે. બ્રાહ્મણોની પ્રસન્નતાવડે મોટો મશ પ્રાપ્ત થાય છે અને અપ્રસન્નતાવડે મોટું ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૭ જે બ્રાહ્મણ પ્રસન્ન હોય તો, તે અમૃતના સરખા સુખ કરનારા છે પણ જે તેઓ ક્રોધ પામેલા હોય તો, ઝેરના જેવા નાશકારક છે.” ૩૮

પ્રીત્યા યશો ભવેન્મુલ્યમપ્રીત્યા પરમં મયમ્ ।

પ્રીત્યા જ્ઞાનૃતલક્ષિણાઃ ક્રુદ્ધાઞ્ચૈવ યથાધિષમ્ ॥ ૩૮ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

અધ્યાય ૧૩ મો-કપોત અને પારધીનો સંવાદ-ઉપક્રમ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

शरणं पालयमानस्य यो धर्मस्तं ब्रवीहि मे ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“ હે મોટી બુદ્ધિવાળા અને સર્વ શાસ્ત્રને જાણનારા પિતામહ ! શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરનારાનો ધર્મ મને કહો ! ” ૧ બીજમ કહે છે,—“ હે મહારાજ ! શરણાંગતનું રક્ષણ કરવામાં મોટો ધર્મ છે અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એવો પ્રશ્ન પૂછવાને તમે યોગ્યજ છો. ૨ હે રાજન્ ! મહાત્મા શિશિ આદિ રાજાઓ શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવાથી મોટી સિદ્ધિને પામ્યા છે. ૩ એવું સાંભળ્યું છે કે, એક કપોતે પોતાના શત્રુને શરણે આવેલો જોઈને, પોતાના માંસવડે તેનું યથાન્યાય પૂજન કર્યું હતું.” ૪ યુધિષ્ઠિર કહે છે,—“ હે ભારત ! પૂર્વે કપોતે શરણે આવેલા શત્રુને પોતાના દેહનું માંસ શી રીતે ભોજન કરવા આપ્યું હતું ? તથા તે કેવી ગતિને પામ્યો ? ” ૫ બીજમ કહે છે,—“ હે રાજન્ ! ભાર્ગવ મુનિએ મુચકુંદને કહેલી દિવ્ય અને સર્વ પાપનો નાશ કરનારી કથા સાંભળ. ૬ હે પાર્થ ! હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! મુચકુંદ રાજાએ ભાર્ગવમુનિને પ્રણામ કરીને આવોજ પ્રશ્ન કર્યો હતો. ૭ હે રાજન્ ! સેવા કરનાર તેને મુનિ ભાર્ગવે પણ આ કથા કહી હતી કે, જેમાં કપોત સિદ્ધિ પામ્યો તેવું કહેલું છે. ૮ મુનિ કહે છે,—“ હે રાજન્ ! હે પૃથ્વીપતે ! હું તને ધર્મ, કામ અને અર્થથી યુક્ત કથા કહું છું, તે ધ્યાન આપીને સાંભળ. ૯ કોઈ એક મોટા અરણ્યમાં અધમ આચરણવાળો, પૃથ્વીમાં કાળ જેવો ભયાનક અને પક્ષીઓને મારનાર પારધી ફરતો હતો. ૧૦ તે પારધી, કાળા કાગડા જેવો કૃષ્ણ વર્ણનો, રાત્રી આંખોવાળો, લાંબી જંઘાવાળો, ટૂંકા પગવાળો, મોટા મુખવાળો, મોટી હડપચીવાળો તથા રાત્રી આંખોવાળો હતો. ૧૧ તેનું કાંઈ મિત્ર, સંબંધી કે, આંધવ હતું નહિ; કારણ કે, તેનું નિર્દય કૃત્ય જોઈને તેઓએ પણ તેનો ત્યાગ કરેલો હતો. ૧૨ જે મનુષ્ય પાપ આચરણવાળો હોય છે, તેને ડાહ્યા પુરૂષોએ દૂરથીજ તજવો યોગ્ય છે. કેમ કે, જે ઝેર અને હાંસા વગેરેથી પોતાનો પશુ ઘાત કરવાને તૈયાર થાય છે તે ખીજનું ભણું શું કરવાનો હતો. ૧૩ જે પુરૂષો દૂર, દુરાચર્યુ અને પ્રાણીઓની હિંસા કરનારા હોય છે, તેઓને પ્રાણીઓને

ઉદ્દેગ પમાડનારા સર્પ જેવા જાણુવા. ૧૪ હે રાજન! તે પારધી, પોતાની જાળ લઇને વનમાં જઇને નિત્ય પક્ષીઓને મારી લાવતો હતો તથા તે પક્ષીઓને વેચતો હતો. ૧૫ એ પ્રમાણે પોતાની વૃત્તિ ચલાવતાં દુરાત્મા પારધીને ધણો સમય વીતી ગયો પણ તે ધર્મને સમજી શક્યો નહિ. ૧૬ તે પારધી પોતાની સ્ત્રીને લઇને નિરંતર રમણ કરતો હતો; પણ દૈવના યોગથી અતિમૂઢ થયેલા તેને બીજી કોઈ વૃત્તિ પસંદ પડી નહિ. ૧૭ હવે એક વખત તે પારધી, વનમાં ગયો હતો એવામાં ચારે બાજુથી તે વનમાંના વૃક્ષોને પાડી નાખતો મોટો વંદોળાઓ થયો તથા આકાશ વાદળોથી ભરાઇ ગયું અને ચારે બાજુએ વિજળીઓ ચમકવા લાગી. જોતજોતામાં જેમ નૌકાઓના સમુદાયથી સમુદ્ર ઢંકાઇ જાય, તેમ આકાશ મેઘસમૂહથી ઢંકાઇ ગયું. ૧૮, ૧૯ પછી ઇંદ્રે જળની ધારાઓના સમુદાયવડે પ્રવેશ કર્યો અને એક ક્ષણમાં જળવડે પૃથ્વીને પૂર્ણ કરી નાંખી. ૨૦ વર્ષાદિની ધારાઓથી વ્યાપ્ત થયેલા તે સમયમાં પારધી આમતેમ દોડવા લાગ્યો તથા નષ્ટ થયેલા ચેતનવાળો, શીતથી પીડા પામેલો અને અંતરમાં આકુળવ્યાકુળ થયેલો તે સઘળા વનમાં ફર્યો પરંતુ તે પક્ષીઓને હજીનાર પારધીને કોઇ જગ્યાએ, જ્યાં પાણી ન આવ્યું હોય તેવું સ્થળ માલમ પડ્યું નહિ; તે વનના તમામ ભાગ જળના ઓધથી ભરાઈ ગયા હતા. ૨૧-૨૨ તે વખતમાં પક્ષીઓ પણ વૃષ્ટિના વેગથી પીડાઇને સંતાપ ગયાં હતાં તથા મૃગ, સિંહ અને વરાહ આદિ પશુઓ પણ જ્યાં પોતાને સ્થળ માલમ પડ્યું, ત્યાં જઇને ઠરી ગયાં હતાં. ૨૩ ધણાં પશુઓ મોટા વાયુ અને વૃષ્ટિથી ત્રાસ પામીને અને ભય તથા ક્ષુધાથી પીડિત થઇને એકઠાં મળીને વનમાં ભમતાં હતાં. ૨૪ પેલો પારધી, પણ શીતથી હજીતાં ગાત્ર-વાળો થવાથી કોઈ જગ્યાએ જઈ શકતો નહોતો, તેમ એક જગ્યાએ સ્થિર થઇને ઉભો પણ રહી શકતો ન હતો. એટલામાં ટાઢથી વિહ્વળ થઇ ગયેલી એક કપોતી (હોલી) તેની દૃષ્ટિએ પડી. ૨૫ પાપિષ્ઠ પારધી પોતે દુઃખનો અનુભવ કરે છે, છતાં પણ તેણે તેને પકડીને પોતાની પાસેના પાંજરામાં નાંખી. તે પોતે દુઃખથી પરાભવ પામેલો છતાં, બીજાને દુઃખ કરવાને ચૂક્યો નહિ. ૨૬ તે પાપયુદ્ધિવાળો તથા પાપકર્મ કરનારો હતો તેથી તેણે પાપકર્મજ કર્યું. પછી તેણે તે વનમાં મેઘસમાન નીલ રંગનું એક મોટું વૃક્ષ જોયું. ૨૭ જાયા, નિવાસ અને ફળ, એ ત્રણેની પ્રાપ્તિ થવાના કારણથી પક્ષી આદિ અનેક પ્રાણીઓ તે વૃક્ષ ઉપર વસતાં હતાં. જાણે વિધાતાએ પરાપકાર કરવાને કોઇ સત્પુરૂષને ઉપજ ન કર્યો હોય તેવું તે વૃક્ષ હતું. ૨૮ હવે આકાશ એક ક્ષણમાં નિર્મળ થયું, તારા દેખાવા લાગ્યા અને અનેક પોયણાંવડે વ્યાપ્ત થયેલા જળવાળું મોટું સરોવર હોય, તેવું આકાશ રમણીય દેખાવા લાગ્યું. ૨૯ શીતથી ઢૂંજતો પારધી મેઘમંડળથી મુક્ત થયેલું, તારાઓથી ભરપૂર તથા કમળના જેવું અસંત નિર્મળ આકાશ જોઇને તથા રાત્રિ ધણી ગયેલી જોઇને ચારે બાજુ જોવા લાગ્યો. ૩૦ હે રાજન! તે વિચારવા લાગ્યો કે, આ જગ્યાએથી મ્હારું ધર બહુ દૂર છે, રાત્રિ ધણી ગયેલી છે તથા રસ્તામાં જળ ભરાઇ ગયું છે. માટે હવે મ્હારે શું કરવું? ૩૧ પછી તેણે, પેલા વૃક્ષ નીચે રાત્રે નિવાસ કરવાની ભુદ્ધિ કરી અને વૃક્ષને હાથ જોડી, પ્રજ્ઞામ કરીને આ વચન કહ્યું કે: “હું આ વૃક્ષમાં જે દેવતાઓ હોય તેઓને શરણ આઉં છું.” પછી મોટા દુઃખયુક્ત પારધી પૃથ્વી ઉપર પાંદડાં પાથરીને તથા પથ્થર ઉપર માથું મૂકીને ત્યાં સૂઈ ગયો.” ૩૨-૩૪

સ શિવઃ કૃત્વા પર્વાન્વાસ્તીર્ય મૃતલે ।

દુઃખેન મહતાવિહસ્તતઃ સુષ્વાપ પશિહા ॥ ૨૪ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कपोतलुब्धक
संवादोपक्रमे गुर्जरभाषायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો-કપોતની ચિંતા અને સ્ત્રીપ્રશંસા.

भीष्म उवाच ॥ अथ वृक्षस्य शाखायां बिहंगः ससुहृज्जनः ।

दीर्घकालोषितो राजस्तत्र श्रिततनूकहः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે,— હવે તે વૃક્ષની શાખા ઉપર પોતાના કુટુંબ-પરિવાર સાથે વિચિત્ર પિંછાંવાળા એક કપોત પક્ષી ધણી સમયથી વસતો હતો. ૧ તેની સ્ત્રી (કપોતી) ધણી-સમયથી ચારો કરવા ગઈ હતી. તે પાછી આવી નહોતી તથા રાત્રિ પડેલી જોઈને, તે પક્ષી મનમાં પરિતાપ પામવા લાગ્યો. ૨ “ વાયુ તથા વૃષ્ટિ બહુ ભારે થઈ છે અને મ્હારી પ્રિયા હજી પાછી આવી નહિ, તેનું શું કારણ હશે ? ૩ મ્હારી સ્ત્રી વનમાં ચારો કરવા ગઈ છે તે કુશળક્ષેમ તો હશે ? તેના વિના આ મ્હારું ઘર મને શૂન્ય લાગે છે. ૪ ઘરમાં પુત્ર હોય પૌત્ર હોય, છોકરાઓની વહુઓ હોય અને સેવક હોય, એ સર્વથી ઘરની સર્વ જગ્યો ભરપૂર હોય તથાપિ સ્ત્રી વિના ગૃહસ્થનું ઘર શૂન્ય કહેવાય છે. ૫ ઘર એજ ઘર છે, એમ જાણવું નહિ પણ ગૃહિણી (સ્ત્રી) જ ઘર કહેવાય છે; જે ઘર ગૃહિણી (સ્ત્રી) વિનાનું છે, તેને અરણ્ય સરખું જાણવું. ૬ રાતા નેત્રના અંતભાગવાળા, વિચિત્ર વર્ણના શરીર-વાળા તથા મધુર સ્વરવાળા તે મ્હારી રૂપાળી સ્ત્રી, જે આજ પાછી નહિ આવે તો, મ્હારે જીવવું નથી. ૭ જે ઉત્તમ વ્રતવાળી સ્ત્રી મેં ખાધું ન હોય ત્યાં સુધી ખાય નહિ, મેં સ્નાન કર્યું ન હોય ત્યાં સુધી, સ્નાન કરે નહિ, હું ઉભો રહું નહિ તો, ઉભી પણ ન રહે તથા હું સૂઈ જાઉં તોજ સૂઈ જાય, તેવી સ્ત્રી જે આજ પાછી ન આવે તો, મ્હારે જીવવું જ્ઞાને માટે ? ૮ તે સ્ત્રી મને હર્ષ પામતો જોઈને, હર્ષ પામતી હતી અને મને દુઃખિત જોઈને, દુઃખી થતી હતી: હું બહાર ગયો હોઉં તો, દીન સુખવાળી થઈ જતી હતી તથા હું ક્રોધ કરું તોપણ મધુર વાણી બોલતી હતી. પતિનુંજ વ્રત કરનારી, પતિ એજ જેની પરમ ગતિ છે, પતિના પ્રિયમાં અને હિતમાં પ્રીતિવાળી મ્હારી સ્ત્રીના સરખી જેને સ્ત્રી હોય, તે પુરૂષને પૃથ્વીમાં ભાગ્યશાળી જાણવો. ૯, ૧૦ તે તપ આચરનારી મ્હારી સ્ત્રી, જે હું થાકી મરેલો કે, ક્ષુધાતુર હોઉં તો, તરત જાણતી હતી; તે યશવાળી સ્ત્રી મ્હારા વિષે પ્રીતિવાળી, સ્થિર ભક્તિવાળી અને સ્નેહવાળી હતી. ૧૧ જે પુરૂષ, વૃક્ષના મૂળ આગળ વસતો હોય અને ત્યાં, જે તેની પ્યારી સ્ત્રી હોય તો, તે તેનું ઘર છે; પણ સ્ત્રી વિનાનો મહેલ પણ જંગલ છે, એ નિશ્ચય જાણવું. ૧૨ સ્ત્રી ધર્મ, અર્થ અને કામ. એ ત્રણ કાર્ય સમયે પુરૂષની સહાય કરનારી છે તથા પરદેશ જતી વખતે પુરૂષને વિશ્વાસનું પાત્ર છે. ૧૩ આ લોકમાં પુરૂષને સ્ત્રીજ પરમ અર્થ છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. આ લોકમાં સહાય વિનાના પુરૂષને લોક વ્યવહારમાં સહાય કરનારી પણ સ્ત્રીજ છે. ૧૪ જે પુરૂષ રોગવટે

પરાજ્ય પામેલો હોય તથા નિરંતર સંકટમાં પડેલો હોય, તેને સ્ત્રીસમાન બીજું કોઈ ઔપધ નથી. ૧૫ સ્ત્રી સમાન કોઈ બંધુ નથી કે, સ્ત્રી સમાન બીજી કોઈ મતિ નથી; તેમજ આ લોકમાં ધર્મનો સંપ્રદાય કરવાને સ્ત્રી સમાન કોઈ સહાય નથી. ૧૬ જે પુરુષના ઘરમાં સાધ્વી તથા પ્રિય વચન બોલનારી સ્ત્રી ન હોય તેણે અરણ્યમાં જવું; કેમ કે, તેને તો અરણ્ય અને ઘર બંને સમાનજ છે.” ૧૭

यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।

अरण्यं तेन गंतव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥ ૧૭ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि आपदधर्मानुशासनपर्वणि भार्याप्रशं-
सायां गुर्जरभाषायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ૧૪ ॥

અધ્યાય ૧૫ મો—કપોતીનું ભાષણ-સ્ત્રીગુણ વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ एवं विलपनस्तस्य सुत्वा तु कथं वचः ।

गृहीता शकुनीघ्नं कपोती वाक्यमब्रवीत् ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે:—“ એ પ્રમાણે વિશ્વાપ કરતા પોતાના સ્વામી કપોતનું કર્ણાગ્રનક વચન સાંભળીને હવે પારધીએ પકડેલી કપોતી બોલી. ૧ કપોતી કહે છે,—“ અહો ! હું બહુ સારા ભાવ્યવાળી છું કે, જેથી મ્હારા પ્રિય સ્વામી, મ્હારામાં ગુણ નથી કે છે, તોપણ આ પ્રકારે ગુણનું કથન કરે છે. ૨ જે સ્ત્રીવડે તેનો સ્વામી સંતોષ પામતો નથી તેને સ્ત્રીજ ન સમજવી કેમકે, જ્યારે સ્ત્રી ઉપર સ્વામી પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારેજ સર્વ દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે. ૩ અગ્નિની સાક્ષી રાખીને જેને સ્વામી કરેલો છે, તે સ્વામીજ પરમ દૈવત છે. જે સ્ત્રીના ઉપર તેનો સ્વામી પ્રસન્ન થતો નથી તે સ્ત્રી, જેમ પુરુષ અને ગુચ્છસહિત વેલી દાવામિથી બળીને ભસ્મ થાય છે, તેમ ભસ્મ થાય છે.” દુઃખવડે પીડિત તથા પારધીએ પકડેલી છતાં પણ કપોતી એમ વિચાર કરીને અને પોતાના સ્વામીને દુઃખિત જોઈને આ પ્રમાણે બોલી કે: “ હે સ્વામી ! હું તમને તમારું કલ્યાણ થાય એવો એક ઉપાય બતાવું છું તે સાંભળીને તે પ્રમાણે કરો. ૪-૬ હે સ્વામી ! વિશેષ કરીને તમે શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરનારા થાઓ. આ પારથી તમારા ઘર નાચે આશ્રય લાઈને સુઈ રહેલો છે. ૭ તે શીતથી અને જૂખથી પીડાએલો છે, માટે તેનો સત્કાર કરો, જે કોઈ બ્રાહ્મણની હત્યા કરે અથવા લોકની માતારૂપ ગાયની હત્યા કરે. ૮ તેમજ શરણે આવેલાની હત્યા કરે, તે ત્રણેનું પાપ સમાન છે. આપણે કપોત છીએ, માટે કપોતની જાતિના ધર્મ પ્રમાણે ધર્મિયે આપણી જે વૃત્તિ નિર્માણ કરી છે, તેનું તમારા સરખા આત્મવાન પુરુષે અનુસરણ કરવું, એ ન્યાય છે. આપણે એમ સાંભળ્યું છે કે, જે ગૃહસ્થ, શક્તિપ્રમાણે ધર્મનું અનુવર્તન કરે છે, તે પરલોકમાં જઈને અક્ષયલોકને પામે છે. હે પક્ષી ! માટે તમે હવે પ્રજ્ઞવાળા અને પુત્રવાળા છો. ૯-૧૧ તેથી પોતાના દેહ ઉપરથી દયા તણ દઈને અને ધર્મ તથા અર્થનું પ્રલુપ્ત કરીને જે રીતે પારધીનું મન પ્રસન્ન થાય, તે રીતે તેનો સત્કાર કરો. ૧૨ હે પક્ષી ! તમે શરીરમાં સંતાપ કરશો નહિ. કેમ કે, શરીરનો વ્યવહાર ચલાવવા માટે તો,

તમને બીજી સ્ત્રી પણ મળશે. ” ૧૩ પાંજરામાં રહેલી અને અતિ દુઃખથી પીડાયેલી તે તપસ્વિની કપોતી, એ પ્રમાણે વચન બોલીને પોતાના સ્વામીના સામું જોવા લાગી. ” ૧૪

इति सा शकुनी वाक्यं पंजरस्था तपस्विनी ।

अतिदुःखान्विता प्रोक्त्वा भर्तारं समुદैक्षत ॥ ૧૪ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कपोतं प्रति
कपोतीवाक्यं नाम गुर्जरभाषायां पंचदशोऽध्यायः ॥ ૧૫ ॥

અધ્યાય ૧૬ મો—કપોત અને પારધીનો સંવાદ-કપોત

અગ્નિમાં પડ્યો.

भीष्म उवाच ॥ स पत्न्या वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् ।

हर्षेण महता युक्तो वाक्यं व्याकुललोचनः ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે:-“ પછી હર્ષથી યુક્ત થવાથી વ્યાકુળ નેત્રવાળો તે કપોતપક્ષી પોતાની સ્ત્રીનું ધર્મ અને યુક્તિસહિત વચન સાંભળીને વિધિએ દેખાડેલા કર્મવડે (દૈવના કરવાથી) તે પારધીને જોઈને પક્ષી ઉપર જીવનાર પારધીનું ચત્તવડે પૂજન કરવાને તત્પર થયો અને આ રીતે વચન બોલ્યો:-“ હે પારધી ! તમે ભલે પધાર્યા. કહો મને શી આજ્ઞા છે? તમારે કાંઈ ચિંતા કરવી નહિ અને તમે પોતાના ઘેરજ છો, એમ જાણજો. ૧-૩ તમે જલદી બોલો કે, તમારી શું ઇચ્છા છે તથા હું તમારા અર્થે શું કરું ? તમે અમારે શરણે આવેલા છો, માટે હું તમને સ્નેહથી આ વચન કહું છું. ૪ શત્રુ પણ પોતાને ઘેર આવે ત્યારે તેનું યથાયોગ્ય આતિથ્ય કરવું જોઈએ; કેમ કે, વૃક્ષને કાપનાર પણ વૃક્ષની નીચે આવે છે, ત્યારે કાંઈ, તે વૃક્ષ, તેના ઉપરથી પોતાની જાયાને ખેંચી લેતું નથી. ૫ જે શરણે આવ્યો હોય, તેના અતિથિસત્કાર અવશ્ય કરવો ઘટે છે અને પંચમહાયજ્ઞમાં તો ગૃહસ્થે વિશેષે કરીને પ્રયત્નવડે સત્કાર કરવો જોઈએ. ૬ જે પુરૂષ ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં, મોહથી પંચમહાયજ્ઞ કરતો નથી, તેને ધર્મવડે આ લોક કે, પરલોક પ્રાપ્ત થતા નથી. ૭ માટે તમે અત્યંત વિશ્વાસ રાખીને મને કહો, તમે કહેશો, તે સર્વ હું કરીશ, તમારે મનમાં શોક કરવો નહિ. ” ૮ પક્ષીનું એવું વચન સાંભળીને પારધી બોલ્યો કે: “ મને અતિશય ટાઢ વાય છે, માટે તું મ્હારું રક્ષણ કર. ” ૯ એમ સાંભળીને તે પક્ષીએ, પૃથ્વી ઉપર સૂકાં પાંદડાંના ઢગલો કર્યો તથા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ચાંચમાં પાંદડું લઈને શીઘ્ર અગ્નિ લેવાને ગયો. ૧૦ તે પક્ષી, અગ્નિ લઈને પાછો આવ્યો. પછી તેણે પેલાં સૂકાં પાંદડાંના ઢગલામાં અગ્નિ સળગાવ્યો. ૧૧ તેણે, અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરીને પોતાના શરણાગત પરો-ણીને કહ્યું કે: “ હવે તમે સારી રીતે નિરાંતથી તમારા અંગને શેકા ! અને કાંઈ જગ્યા-એથી ભયની શંકા રાખશો નહિ. ” ૧૨ તેનું એવું વચન સાંભળીને “ બહુ સાફ ” એમ કહીને પારધીએ પોતાનાં અંગને શેકવા માંડ્યાં, અગ્નિની ગરમીથી જેના પ્રાણ પાછા આવ્યા છે એવો તે પારધી ઘણો આનંદ પામ્યો અને વિધિપૂર્વક સત્કાર કરવાથી પ્રકુલિત નેત્રવાળો થઈને બોલ્યો કે: “ મને ક્ષુધા બહુ લાગી છે, માટે તું મને કાંઈ ખાવાનું આપ.

એવી મહારી ઇચ્છા છે ” તેનું એવું વચન સાંભળીને પક્ષી બોલ્યો કે “ મહારો એવો નૈભવ છે નહિ કે, જેથી હું તમારી ક્ષુધાનો નાશ કરું; અમે તો વનમાં રહેનારા છીએ માટે નિત્યના ઉત્પન્નવડે નિત્ય જીવીએ છીએ. ૧૩-૧૬ જેમ મુનિઓ ભોજન કરવાનો સંચય રાખે છે, તેમ અમારી પાસે કાંઈ સંચય રહેતો નથી. ” એ પ્રમાણે તેને કહીને પક્ષી શીકા મુખવાળો થઈ ગયો. ૧૦ તેના મનમાં એમ ચિંતા થઈ કે “ હવે કેમ કરવું ? ” હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પક્ષી, પોતાની વૃત્તિની નિંદા કરવા લાગ્યો (કે “ અરે ! આપણે સંચય નથી રાખતા, તે બહુ ખોટું છે. કેમ કે, સંચય હોય તો આવે પ્રસંગે અતિથિનો સત્કાર થઈ શકે. ”) ૧૮ પછી બે ઘડીમાં તેને ભાન આવ્યું, એટલે પાર્શ્વની કહેવા લાગ્યો કે “ તમે બે ઘડી વાટ જુઓ ! હું તમને તૃપ્ત કરીશ. ” ૧૯ એમ કહીને, સડા પાંદડાવડે અગ્નિને પ્રદાન કરીને તથા મોટો આનંદ પામીને તે પક્ષી બોલ્યો કે : “ ઋષિઓ, દેવતાઓ અને મહાત્મા પિતૃઓનો અતિથિપૂજન એજ મોટો ધર્મ છે એમ મેં, પૂર્વે સાંભળ્યું છે. ૨૦, ૨૧ હે સૌમ્ય ! માટે તું મહારા ઉપર કૃપા કરીને મહારો અંગીકાર કરજે ! હું તને સત્ય કહું છું, કેમ કે, અતિથિનું પૂજન કરવામાં મહારી બુદ્ધિ નિશ્ચયવાળી છે.” ૨૨ પછી તે પક્ષી, બાજુ હસતાં હસતાં (હાસ્યમાં) તે કાર્ય કરતો ન હોય, તેમ પ્રતિજ્ઞા કરી અને પછી મોટી બુદ્ધિવાળા પક્ષીએ અગ્નિની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, તેમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૩ પક્ષીને અગ્નિમાં પડેલા જોઈને પાર્શ્વ મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે : “ આ મેં શું ઘેર કર્મ કર્યું છે. ? ૨૪ અરે ! મહા કૂર અને પોતાનાં કર્મથી નિંદાયલા મને મહાભયંકર અધર્મ પ્રાપ્ત થશે. એમાં સંશય નથી. ” ૨૫ એ રીતે પક્ષીને અગ્નિમાં પડેલા જોઈને પોતાનાં કર્મને ધિક્કાર કરતો પાર્શ્વ, બહુ પ્રકારે અત્યંત વિલાપ કરવા લાગ્યો. ” ૨૬

एवं बहुविधं भूरि विललाप स लुब्धकः ।

गर्हयन् स्वानि कर्माणि द्विजं दृष्टा तथा गतम् ॥ २६ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कपोतलुब्धक
संवादे गुर्जरभाषायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

અધ્યાય ૧૭ મે—કપોતના નાશથી પાર્શ્વની હિંસક
વૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો.

भीष्म उवाच ॥ ततः स लुब्धकः पश्यन् क्षुधयापि परिप्लुतः ।

कपोतमग्निपातितं वाक्यं पुनरुवाच ह ॥ १ ॥

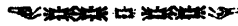
ભીષ્મ કહે છે:—“ પછી ક્ષુધાવડે વ્યાપ્ત થયેલો છતાં પણ પાર્શ્વ, અગ્નિમાં પડેલા કપોતને જોઈને પુનઃ આ વચન બોલ્યો કે, “ બુદ્ધિહીન અને દુષ્ટ એવાં મેં આ શું કર્મ કર્યું ? દુષ્ટતા કરીનેજ જીવનારા મને નિત્ય પાતક લાગશે. ” એ પ્રમાણે પોતાને અતિશય ધિક્કારતો તે પાર્શ્વ પુનઃ પુનઃ બોલ્યો કે, “ વિશ્વાસ નહિ કરવા જેવો, અત્યંત દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો, સર્વદા કપટયુક્ત નિશ્ચયવાળો હું, શુભ કર્મનો ત્યાગ કરીને પક્ષીઓને બળમાં પકડવાનું કર્મ કરું છું. ૧-૩ મહાત્મા કપોતે પોતાના યાસનું દહન કરીને મહારા સરખા દુષ્ટને

મેટા ઉપદેશ આપ્યો છે, એમાં સંશય નથી. ૪ માટે હું, મ્હારા પ્રિય પ્રાણ, પુત્ર અને સ્ત્રીઓ, એ સર્વને છોડી દૃશ્ય મહાત્મા કપોતે મને નિશ્ચય ધર્મોપદેશજ કરેલો છે. ૫ આજથી આરંભીને આ દેહને સર્વ પ્રકારના ભોગથી વિવર્જીત કરી ત્રીષ્મ ઋતુના અકપ તથાવની પેઠે, શોષિત કરીશ. ૬ હું બૂખ, તરસ અને તપકાનું સહન કરીને કૃશ તથા માત્ર નસોથી વ્યાપ્ત શરીરવાળો થઈશ તથા અનેક પ્રકારના ઉપવાસવડે પરભોક સંબંધી ધર્મને આચરીશ. ૭ અહો ! આ પક્ષીએ પણ પોતાના દેહનું અર્પણ કરીને અતિષિપૂજન પાત્રી આપ્યું છે, માટે હું ધર્મનું આચરણ કરીશ, કેમ કે, ધર્મ એજ પરમગતિ છે. ૮ મેં આ ઉત્તમ પક્ષીમાં જોવો ધર્મ દીઠો છે તેવા ધર્મનું હું આચરણ કરીશ. ” એમ કહીને તથા ધર્મ આચરવાનો નિશ્ચય કરીને રૌદ્ર કર્મ કરનારો પારધી વખાણવા યોગ્ય વ્રત પારણ કરીને, મહાપ્રસ્થાનના માર્ગે આદ્યો. ૯-૧૦ પછી તેણે પોતાની લાકડી, શલાકા (જળનો સળીયો), જળ, પાંજરું અને તેમાં આંધેલી કપોતી, એ સર્વને છોડી દીધાં. ” ૧૧

તતો યદ્દિ શલાકાં ચ ક્ષારકં પંજર તથા ।

તાં ચ વદ્ધાં કપોતીં સ પ્રમુચ્ય વિસસર્જ હ ॥ ૧૧ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कपोतोपरतां
गुर्जरभाषायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો-કપોત અને કપોતી સ્વર્ગમાં ગયાં.

भीष्म उवाच ॥ ततो गते शकुनिके कपोती प्राह दुःखिता ।

संस्मृत्य सा च भर्तारं रुदती शोककर्षिता ॥ १ ॥

બીષ્મ કહે છે,—“ પારધી ગયો ત્યાર પછી દુઃખ પામેલી શોકથી કૃશ થઈ ગયેલી તથા પોતાના સ્વામીને સાંભરીને રૂદન કરતી કપોતી વિલાપ કરવા લાલી કે, “ હે નાથ ! તમે કોઈ વખત મ્હારું અપ્રિય કર્યું હોય, એમ મને સાંભરતું નથી; વિધવા સ્ત્રીઓ, યદ્યપિ વ્રણા પુત્રો હોય તથાપિ સ્વામી વિના શોક પામે છે. ૧-૨ પતિ વિનાની તર્પસ્વની સ્ત્રી, આંધેલો શોક કરવા યોગ્ય થાય છે. હે સ્વામી ! તમે મોં નિરંતર લાડ લડાવ્યાં છે તથા મધુર, સ્નેહયુક્ત કલેશ વિનાનાં અને મનને હરણ કરે એવાં વચનો બોલીને તથા બહુ માન આપી પૂજન કર્યું છે. પર્વતોની ગુફાઓમાં, નદીઓનાં ઝરણામાં અને રમણીય વૃક્ષોનાં શિખરો ઉપર મેં, તમારી સાથે રમણ કર્યું છે. હું આકાશમાં ઉડવાના કીડામાં તમારી સાથે સુખવડે મનમાં આનંદ પામી છું. ૩-૫ તથા હે કાંત ! પૂર્વ આપણે અનેક કીડાઓ કરી છે. તેમાંનું આજ મ્હારે કાંઈ નથી. પિતા, ભાઈ તથા પુત્ર, સ્ત્રીને નિયમિત (યોદુજ) આપે છે; પણ માપ વિનાના સુખના પદ્મથ આપનાર તો પોતાનો સ્વામીજ છે, તેનું પૂજન કયી સ્ત્રી ન કરે ? સ્વામિ સમાન સ્ત્રીનો બીજો કોઈ પ્રભુ નથી અને સ્વામિસમાન સ્ત્રીને બીજું કોઈ સુખ નથી. ૬-૭ સ્ત્રીએ ધન તથા સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને કેવળ સ્વામીને જ શરણ થવું યોગ્ય છે, કેમ કે, તેના વિના બીજો કોઈ સ્ત્રીને શરણે રાખનાર નથી.

હે નાથ ! તમારા વિના મ્હારે હવે આ લોકમાં જીવવું નથી. ૮ પતિ વિનાની થઇને ક્યા સ્ત્રી જીવવાનો ઉત્સાહ રાખે ?” અત્યંત દુઃખ પામેલી પ્રતિવ્રતા કપોતીએ એ રીતે બહુ પ્રકારનો કંટાળાજનક વિલાપ કરીને પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી જેણે વિચિત્ર બાળુબંધને ધારણ કરેલા છે, જે વિમાનમાં બેઠેલો છે તથા પુષ્પવાન મહાત્માઓ જેનું પૂજન કરે છે, જેણે અનેક પ્રકારની માળાઓ તથા અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં છે, જે સર્વ અલંકારથી શોભાયમાન છે, જે પુષ્પ કર્મવાળાં કરોડો ઉત્તમ વિમાનોથી વીટાયેલો છે, એવા પોતાના સ્વામીને કપોતીએ જોયો. પછી તે પક્ષી ઉત્તમ વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગમાં ગયો તથા ત્યાં પોતાના કર્મથી પૂજન પામીને સ્ત્રીસહિત વિલાસ કરવા લાગ્યો. ” ૯-૧૨.

તતઃ સ્વર્ગે ગતઃ પક્ષી વિમાનવરમાદિયતઃ ।

કર્મણા પૂજિતસ્તત્ર રમે સ સહ માર્યયા ॥ ૧૨ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि कपोतस्वर्गमनं
नाम गुर्जरभाषायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો-પાર્થી પણ દેહ ત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં ગયો.

भीष्म उवाच ॥ विमानस्थौ तु तौ राजन् लुब्धकः के वदशह ।

दृष्ट्वा तौ दंपती राजन् व्यवहितयत तां गतिम् ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે,—“ હે રાજન્ ! પછી પેલા પાર્થીએ પણ કપોત તથા કપોતીને આકાશમાં વિમાનમાં બેઠેલાં જોયાં અને તેથી તે ગતિનો વિચાર કરવા લાગ્યો કે “ હું આવાજ તપવડે પરમ ગતિને પામીશ. ” એમ પોતાની ભુદ્ધિને નિશ્ચય કરીને, પક્ષીઓ ઉપર જીવન કરનારો પાર્થી, મહાપ્રસ્થાન કરવાના હેતુથી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. તે પાર્થી, સ્વર્ગની ઈચ્છાથી કેઈ પ્રકારની યેષા વિનાનો, વાયુનો આહાર કરનાર અને મમત્વ વિનાનો થઇને ચાલ્યો. ૧-૩ પછી જતાં જતાં તેણે, એક સુંદર, મોટું, મનોરમ, કમળવડે શોભાયમાન, અનેક પ્રકારના પક્ષીઓના સમુદાયથી વ્યાપ્ત, શીતળ જળવાળું અને કલ્યાણકારી સરોવર જોયું. ૪ તૃપ્તાથી પીડિત પ્રૌઠ તે સરોવરને જોઇનેજ તૃપ્ત થાય એમાં સંદેહ નથી. હે રાજન્ ! એવું સરોવર આવ્યું તોપણ તે પાર્થીની ચિત્તવૃત્તિ ચલિત થઇ નહિ અને તેના સામું જોયા વિનાજ હર્ષ પામીને આગળ ચાલ્યો. ૫ એટલે હિંસક પશુઓ જેમાં રહેતાં હતાં એવું ઝાડીવાળું વન આવ્યું; પાર્થીએ નિશ્ચય કરીને તેમાં પણ પ્રવેશ કર્યો. ૬ વનમાં પેસતાંજ તેના શરીરમાં કાંટા ભોકાવા લાગ્યા. તે કાંટાવડે તેનું અંગ બેદાવા લાગ્યું તથા તેના શરીરે રૂધિરના રેલા ચાલવા લાગ્યા. ૭ છતાં પણ તે, તેની દરકાર કર્યા વિના મનુષ્ય વિનાના તથા પશુ અને પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત એવા તે વનમાં ભ્રમવા લાગ્યો. ૮ પછી તે વનમાં એકાએક અત્યંત પવન છુટ્યો, તેથી વૃક્ષો અરસ્પરસ થસાર્યા, તે ધર્ષણથી અત્યંત અગ્નિ પ્રકટ થયો અને તે અગ્નિ વૃક્ષોથી સંપર્ષ થયેલા તથા વેલીઓ અને વૃક્ષની શાખાઓ વ્યાપ્ત એવા તે વનને પ્રલયકાળના અગ્નિની ગેઠે, કોષ પામીને બાળવા

લાગ્યો. તે અગ્નિની જ્વાળાસહિત ઉડતા તણુખાઓ, ચારે બાજુ ફેલાવા લાગ્યા અને પશુ તથા પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત એવા ભયાનક વનને અગ્નિએ બાળી નાંખ્યું. તે જોઇને પારધી, પોતાના દેહનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાથી મનમાં હર્ષ પામીને વૃદ્ધિ પામતા અગ્નિ તરફ દોડ્યો અને હે ભરતસત્તમ ! તે પારધી, અગ્નિમાં બળી મૂક્યો. તેથી જેનાં પાપ નાશ થયાં છે એવો તે, પરમસિદ્ધિને પામ્યો. ૯-૧૨ પછી પરતાપરહિત પારધીએ મક્ષ, ગંધર્વ અને સિદ્ધોની મધ્યે શોભતા ઇંદ્ર જેવા પોતાને સ્વર્ગમાં જોયો. ૧૩ એ પ્રમાણે પુણ્યકર્મ આચરવાથી કપોત, પતિત્રતા કપોતી અને પારધી, ત્રણે સ્વર્ગમાં ગયાં. ૧૪ જે સ્ત્રી, કપોતીના જેવી આચરણુવાળી થઇને સ્વામીનું અનુવર્તન કરે છે તે, મૃત્યુ પામ્યા પછી તરતજ કપોતીની પેઠે સ્વર્ગમાં જઇને શામે છે. ૧૫ એ રીતે પારધી અને મહાત્મા કપોતની પુણ્ય કર્મવડે ધર્મયુક્ત ગતિ પૂર્વે થઇ હતી. ૧૬ જે પુરૂષ, આ આખ્યાનનું નિત્ય શ્રવણ કરે અથવા કીર્તન કરે, તેના મનમાં પ્રમાદથી પણ અશુભ રહેતું નથી. ૧૭ હે યુધિષ્ઠિર ! હે ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! શરણાગતનું રક્ષણ કરવું તે મોટો ધર્મ છે; ગોહ-ત્યાગી થયેલું પાપ પણ તેથી નિવૃત્ત થાય છે, પણ જે શરણે આવેલાને હણે છે, તેની નિષ્કૃતિ થતી નથી. આ પવિત્ર અને પાપને નાશ કરનારો ઇતિહાસ સાંભળવાથી મનુષ્ય, નીચ ગતિને પામતો નથી અને મૃત્યુ થયા પછી તેને સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ” ૧૮, ૧૯

इतिहासंमिमं श्रुत्वा पुण्यं पापप्रणाशनम् ।

न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १९ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि लुब्धकस्वर्गमनं
नाम गुर्जरभाषायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

અધ્યાય ૨૦ મો-ઇંદ્રોત ઋષિ અને પરિક્ષિતનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ અબુદ્ધિપુર્વે યત્યાપં કુર્યાન્નરતસત્તમ ।

મુચ્યતે સ કથં તસ્માદેતત્સર્વં બ્રવીહિ મે ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-“ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કોઇ પુરૂષે, કાંઇ પાપ બુદ્ધિપૂર્વક ન કર્યું હોય (અજ્ઞાણતાં પાપ થઈ ગયું હોય) તો, તે પાપથી શી રીતે મુક્ત થાય ? તે સર્વ મને કહો ! ” ૧ બીજમ કહે છે:-“ આ વિષે ઋષિએ પ્રશંસા કરેલી પ્રાચીન કથા કે, જે શૌનક કુળના “ ઇન્દ્રોત ” નામે બ્રાહ્મણે જનમેજયને કહી હતી તે હું, તને કહું છું. ૨ પરિક્ષિતનો પુત્ર વીર્યવાન “ જનમેજય ” નામે રાજા હતો. તે રાજાએ અજ્ઞાણતાં બ્રહ્મહત્યા કરી. ૩ તે જોઇને, તેના પુરોહિતસહિત સર્વ બ્રાહ્મણોએ તેનો ત્યાગ કર્યો, તેથી તે રાજા રાત્રિદિવસ પરિતાપ પામવા લાગ્યો અને પછી તે વનમાં ગયો. ૪ પ્રજાએ ત્યાગ કરેલા તે રાજાએ, મોટું કલ્યાણકારી કર્મ કર્યું. એટલે કે, ક્રોધથી પરિતાપ પામતા તેણે ધણી સમય સુધી તપ કર્યું. ૫ વળી તે રાજાએ બ્રહ્મહત્યાનો નાશ કરવા માટે સઘળી પૃથ્વીમાં ફરીને દેશદેશના ધણી બ્રાહ્મણોને પૂછ્યું. ૬ તેમાં ધર્મની વૃદ્ધિ કરનારો જે બનાવ બન્યો તેનો ઇતિહાસ હું તને કહું છું. પાપકર્મથી બળતો જનમેજય ફરતો ફરતો, પ્રશંસનીય

પતવાધા સૌનક કુળના ઇન્દ્રોત મુનિની પાસે ગયો અને તેમના બન્ને ચરણ પકડ્યા, અર્થાત્ પ્રણામ કર્યા. ૭-૮ તે રાજાને જોઇને ઋષિએ તેનો અત્યંત તિરસ્કાર કર્યો અને કહ્યું કે: “ મોટા પાપનો કરનાર-ગર્ભહત્યા કરનાર તું અહીં શા માટે આવ્યો છે ? હ તારે અમારી સાથે શું કામ છે ? મને કોઇ પ્રકારે સ્પર્શ કરીશ નહિ; અહીંથી જલદી જતો રહે, કેમ કે, તું અહીં રહે તે અમને પ્રીતિકર નથી. ૧૦ તારા શરીરનો વાસ રૂધિરના જેવો અને તારો દેખાવ મડદા જેવો જણાય છે. તું અકલ્યાણકારી અને અપવિત્ર છતાં પવિત્ર જેવો થઇને અને મરી ગયેલો છતાં જીવતા જેવો થઇને ફરે છે. ૧૧. પાલ-જીના મૃત્યુરૂપ અપવિત્રાત્માવાળો તું પાપનું જ ચિંતવન કરતો જાગે છે અને તેવો જ સ્થ જાય છે. તું એ પ્રકારના પરમ સુખમાં છે. ૧૨ હે રાજન્ ! તારું જીવનું નિષ્કળ છે તથા તું જે જીવે છે, તે દુઃખ ભરેલું જીવે છે. તું પાપના અર્થે ઉત્પન્ન થયો છે તથા હીનકર્મ માટે તારો જન્મ છે. ૧૩ પિતૃઓ તપવડે દેવતાઓનું અર્ચન કરીને અને સહનશીલતાવડે પુત્રોની ઇચ્છા કરે છે તથા તેઓનું ઘણું કલ્યાણ ઇચ્છે છે. ૧૪ તારા દોષથી નરકને પામેલા તારા પિતૃવંશને જો ! તારા ઉપર એઓએ જે જે આશાઓ બાધેલી હતી, તે તે સધળી નકામી થઇ છે. ૧૫ લોકો જેઓને પૂજવાવડે સ્વર્ગ, આયુષ્ય, યશ અને પ્રજાને પામે છે તે પાલજીનો તું નિરંતર નિષ્કળ દ્રેષ કરનારો છે. ૧૬ જ્યારે તું આ લોકોનો ત્યાગ કરીશ (મૃત્યુ પામીશ), ત્યારે તારાં સર્વ કર્મ સમાપ્ત થઈ જશે અને તું ઘણા સમય સુધી ઉંધે મસ્તકે પતન પામીશ. ૧૭ અને તે સ્થળમાં જેના કંઠમાં ઝેર છે તથા જેમનાં મુખ લોઢાનાં છે એવા ગીધાવડે પીડા પામતો તું ત્યાંથી પુનઃ પાપયોનિમાં જન્મ પામીશ. ૧૮ હે રાજન્ ! જો તું આ લોકને તારો માનતો હોય તો જાણજે કે, તને આ લોકજ સુખકર નથી, તોપણી પરલોક ક્યાંથી હોય ? એ વાતનું સ્મરણ યમહૃતો તને યમલોકમાં કરાવશે. ” ૧૯

यदिदं मन्यसे राजन् नायमस्ति कुतः परः ।

प्रतिस्मारयितारस्त्वां यमकृता यमक्षये ॥ १९ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि इंद्रोत्तपारोक्षिणी-
यसंवादे गुर्जरभाषायां विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

અધ્યાય ૨૧ મો-બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ નહિ કરવા માટે જનમેજયે
પ્રતિજ્ઞા કરી.

भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच तं मुनिं जनमेजयः ।

गर्ह्यं भवान् गृह्यते मिथं निंदति मां पुनः ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:-“ ઇન્દ્રોત મુનિએ એમ કહ્યું તે સાંભળીને જનમેજયે કહ્યું કે, હું તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય છું, તેનો તમે તિરસ્કાર કરો છો અને નિંદવા યોગ્ય છું, તેની નિંદા કરો છો. ૧ તેમજ ધિક્કાર પામવા યોગ્ય છું, તેનો ધિક્કાર કરો છો, માટે હું તમારી પ્રાર્થના કરું છું. મેં જે પાપકર્મ કર્યું છે તેથી જાણે અને અગ્નિમાં મૂક્યો હોય, તેમ હું

દગ્ધ થાઉં છું. ૨ મહારા કર્મને જોઇ જોઇને, મહાર્ મન પ્રસન્ન થતું નથી. યમરાજાથી પણ અધિક દારૂણ ભય પામીને તથા તે પાપરૂપ શત્રુનો ત્યાગ કર્યા સિવાય હું શી રીતે જીવી શકીશ ? અર્થાત્ યમચાતના ભોગવ્યા પછી મહારા દુષ્ટતત્ત્વ શત્રુ મને પુનઃ પ્રાપ્ત થશેજ. હે શૌનક !* તમે મહારા ઉપરથી સઘળો ક્રોધ દૂર કરીને મને કહો. ? ! ૩-૪ હું બ્રાહ્મણનો પરમ ભક્ત હતો તથા હમણાં છું અને હવે પછી પણ ચપ્પશ. આ કુળનો નાશ ન થાઓ, પણ કાંઇક શેષ રહો, એમ મહારી પ્રાર્થના છે. ૫ ન્યાંસુધી બ્રાહ્મણો અમોને એકમતથી વખાણતા નથી ત્યાં સુધી બ્રાહ્મણની હિંસા કરનારા અમારા જેવા પાપીનું કુળ શેષ રહેવાનું નથી. તમે વેદનો નિશ્ચય જાણનારા છો માટે હું તમારી પુનઃ પ્રાર્થના કરું છું કે, હું મહારા આત્માથી નિર્વેદ પામી ગયો છું, માટે જેમ યોગી પ્રરૂપો દીન પુરૂષોનું રક્ષણ કરે છે, તેમ તમે મહાર્ રક્ષણ કરો. ૬-૭ જે પુરૂષો યજ્ઞ કરતા નથી, તેને આવોક તથા પરલોક પ્રાપ્ત થતા નથી તથા ન્યારે તે, નરક ભોગવીને જન્મ લેવા આવે છે ત્યારે તેના સામે મ્હેન્ન અને ભિક્ષુ આદિ લોકો ઉભા રહેલાજ હોય છે, અર્થાત્ તે જાતિમાં જન્મ પામે છે. ૮ હું તમારે શરણે આવેલો છું માટે મહારામાં દોષ છતાં, તે ઉપર દષ્ટિ ન કરશો. ” પડિત જેમ મૂર્ખ ઉપર દયા કરે તથા પિતા જેમ પુત્ર ઉપર દયા કરે, તેમ હે શૌનક ! બ્રહ્મન્ ! તમે મહારા ઉપર પ્રીતિમાન થાઓ. ’ ૯ શૌનક કહે છે:-“ અશુદ્ધિમાન પુરૂષ, ધનું અયોગ્ય કર્મ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? એમ જાણીને પડિત પુરૂષ પ્રાણીઓ ઉપર ક્રોધ કરતો નથી. ૧૦ તે અશોભ્ય પુરૂષ શુદ્ધિરૂપી મેહેલ ઉપર ચઢીને બીજા મનુષ્યોનો શોક કરે છે. જેમ ક્રોધ પુરૂષ પર્વતના શિખર ઉપર બેસીને પૃથ્વી ઉપર રહેલા પુરૂષોનો શોક કરે, તેમ પોતાની શુદ્ધિના ઉન્નતપણા ઉપર રહીને તે મૂર્ખોને શોચે છે. ૧૧ જે પુરૂષ સાધુપુરૂષોથી દૂર રહીને તેઓની નજરથી દૂર રહે છે તથા પ્રથમ જેનો સાધુપુરૂષોએ ધિક્કાર કરેલો છે, એવો પુરૂષ, શુદ્ધિને પામી શકતો નથી. પડિતા તે જોઇને વિસ્મય પણ પામતા નથી. કેમ કે, સત્સંગ વિના શુદ્ધિ દુર્લભજ છે. ૧૨ તે બ્રાહ્મણનું માહાત્મ્ય અને વીર્ય વેદશાસ્ત્રમાં જાણેલુંજ છે, તે હવે તું તે બ્રાહ્મણો શાંત થાય તેવી રીતે કર ! અને બ્રાહ્મણોજ તને શરણે રાખી શકશે. ૧૩ હે તાત ! ન્યાં સુધી બ્રાહ્મણો ક્રોધ પામ્યા નથી, ત્યાં સુધી જે કર્યું તે પરલોકનું સાધન જાણવું, પણ જો તેઓ ક્રોધ પામ્યા તો, તું ધર્મને જાણીને પણ ત્હારાં પાપવડે પરિતાપ પામીશ. ” ૧૪ જનમેજય કહે છે-“ હે શૌનક ! હું મહારાં પાપથી પરિતાપ પામું છું તથા ધર્મનો લોપ કરતો નથી અને મહારો અબ્યુદય થાય, એવી મહારી ઇચ્છા છે તથા હું તમારી ભક્તિ કરનારો છું માટે મહારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ” ૧૫ શૌનક કહે છે-“ હે રાજન્ ! તું દંભ અને માનનો ત્યાગ કરીને બ્રાહ્મણો વિષે પ્રીતિ કર ! એમ હું ઇચ્છું છું. વળી તું સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરનારજ થજે, તથા ધર્મને કદાપિ તજશ નહિ. ૧૬ હું તને મહારો શિષ્ય કરું છું પણ ભયથી, લોભથી કે, દીનતાથી તને શિષ્ય કરતો નથી, એ ત્હારે નિશ્ચય સમજવું. બ્રાહ્મણો સહિત હું, તને દેવવાણી કહું છું તે સાંભળ ! ૧૭ હું ક્રોધ પ્રકારે પણ ત્હારી પાસેથી દ્રવ્યની આશા રાખતો નથી, પણ હું તને ધર્મને માટે શિષ્ય કરું છું. “ શૌનકે પાપિષ્ઠ રાજનું ગ્રહણ કર્યું માટે તેને ધિક્કાર છે ” એ પ્રમાણે સર્વ લોકો મહારી નિંદા

* ઇદ્રોત મુનિ શૌનક કુળમાં જન્મેલા હોવાથી તેમનું “શૌનક” નામથી આ સંબોધન છે.

કરશે, તોપણ એ નિંદાની દરકાર ન કરતાં હું, ત્હાં પ્રહણ કરું છું. ૧૮ લોકો મને અધર્મી કહેશે તથા મહારાં સગાંવહાલાં મને તજ દેશે. આ વાત મહારા મિત્રો સાંભળીને મહારા ઉપર અત્યંત ક્રોધ પામશે. ૧૯ એ સર્વમાથી જેઓ મોટી બુદ્ધિવાળા હશે, તેઓજ યથાર્થ વાત જાણશે. હે ભારત ! તોપણ હું જે કરું છું તે ઉપરથી બ્રાહ્મણો પ્રત્યે મહારી શી ઈચ્છા છે તે તું જાણજે. ૨૦ જે રીતે તેઓ મહારા નિમિત્તથી ત્હારાવડે કલ્યાણ પામે, તેમ તું કર. હે રાજન્ ! બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ ન કરવો, એ વાતની તું પ્રતિજ્ઞા કર. ” ૨૧ જનમેજય કહે છે,—“ હે વિપ્ર ! હવે હું ક્રોધ પણ દિવસ વાણીવડે, મનવડે કે, કર્મવડે પુનઃ બ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરીશ નહિ, એ માટે હું, તમારા ચરણપર હાથ મૂકું છું. ” ૨૨ :

નૈવ વાચા ન મનસા પુનર્જાતુ કર્મણા ।

દ્રોઘાસ્મિ બ્રાહ્મણાન્ વિપ્ર ચરણાવપિ તે સ્પૃશે ॥ ૨૨ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशामनपर्वणि इंद्रोत्पारि
क्षितीये गुर्जरभाषायां एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

અધ્યાય ૨૨ મો-ઇંદ્રોત અને જનમેજય સંવાદ.

शौनक उवाच ॥ तस्मात्तेहं प्रवक्ष्यामि धर्ममावृतचेतसे ।

श्रीमान् महाबलस्तुष्टः स्वयं धर्ममवेक्षसे ॥ १ ॥

શૌનક કહે છે,—“ વિદ્યાયુક્ત અને વિદ્યારૂપ મોટા જળવાળો હું ત્હારા ઉપર પ્રસન્ન થયેલો છું, તું ધર્મ સાંભળવાની ઈચ્છા રાખે છે અને ત્હાં ચિત્ત મહારામાં આસક્ત થયું છે તો હું તને ધર્મ કહીશ. ૧ તું રાજ પ્રથમ મહા દાણુ થઇને પછી પોતાનાં આચરણુ વડે પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરે છે, એ અત્યંત વિસ્મયકારક છે. લોકો એમ નિશ્ચય કરે છે કે, એવો દાણુ નિશ્ચય સમગ્ર ધર્મને જાણી મૂકે અને એ પ્રમાણે પરિતાપ આપનારો થઇને તું ધર્મની અપેક્ષા કરે છે, એ આશ્ચર્યકારક છે. ૨,૩ હે જનમેજય ! ઘણા સમયથી તેં તપ આરંભીને ભક્ષ્ય તથા ભોજ્યનો ત્યાગ કર્યો છે, એ સર્વ લોકોને અદ્ભુત જણાય છે. ૪ ક્રોધ ધન સંપન્ન થઇને દાતાર થાય તથા દીન થઇને તપસ્વી થાય તેમાં ક્રોધ આશ્ચર્ય નથી કેમ કે, તેને તો (કાર્ય-કારણ) ઘણું પાસે પાસે છે. ૫ ત્હારામાં જે દીનતા જણાય છે તે સર્વે પૂર્વાપર સંબંધ વિનાની છે; પણ તે દીનતા ક્રોધ કાર્યની ઈચ્છાથી સંબંધવાળી હોય તો, તેથી ગુણ થાય છે. ૬ હે રાજન્ ! યત્ન, દાન, દયા, વેદ અને સત્ય એ પાંચ તથા છઠું સારા આચરણથી કરેલું તપ એ સર્વ પવિત્ર છે. ૭ હે જનમેજય ! તપ, એજ રાજ્યોને પરમ પવિત્ર સાધન છે; જે તેનુંજ રૂડી રીતે પ્રહણ કરવામાં આવે તો, કલ્યાણકારક ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮ વળી પુણ્યશાળી સ્થળમાં જવું, તે પણ પરમ પવિત્ર છે. આ વિષે પણ યથાતિએ કહેલી ગાથાનું ઉદાહરણ અપાય છે. ૯ તે ગાથા એવી છે કે, જે મનુષ્ય પોતાના જીવિતરૂપ આયુષ્યને પામે છે, તેણે અતિ યત્નવડે યત્ન કરવો અને તેને ઈશ્વરાર્પણ કરીને તપ કરવું. ૧૦ કુરૂક્ષેત્ર પુણ્ય સ્થળ છે, કુરૂક્ષેત્રથી સરસ્વતી, સરસ્વતીથી તીર્થસ્થળ અને તીર્થોથી વિશાળ જળવાળાં સ્થળ વિશેષ છે. ૧૧ તે સ્થળમાં

સ્નાન કરીને જળપાન કરવાવડે મૃત્યુ પરિતાપ આપી શકતું નથી. મોટાં સરોવર, પુષ્કર, પ્રભાસ, ઉત્તર માનસ સરોવર અને કાળોદક, એ તીર્થમાં તું જીવતો રહે તો જન્મે ! જે સ્થળમાં સરસ્વતી અને દયદત્તીનો સમાગમ થાય છે તેને “ માનસરોવર ” કહે છે. ૧૨, ૧૩ સ્વાધ્યાયનું પઠન કરતાં કરતાં એ સર્વ સ્થાનમાં જળનો સ્પર્શ કરવો. સર્વ પવિત્ર ધર્મોમાં સર્વથી વિશેષ પવિત્ર દાનધર્મ છે તથા સદ્ધર્મ તેથી પણ વિશેષ પવિત્ર છે, એમ મનુએ કહેલું છે. ૧૪ આ જગ્યાએ સત્યવાને કહેલી ગાથાનું ઉદાહરણ આપું છું. તે એવું છે કે:-જેમ બાળક, રાગદ્રેષ વિનાનો હોવાથી સત્ય છે તથા તે પુણ્ય કે, પાપ કાંઈ કરતો નથી. ૧૫ તેમ આચરણ કરવું. સર્વ પ્રાણીઓને દુઃખજ નથી તો, સુખ ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ સુખ અને દુઃખ, બન્ને મનઃકલ્પિત છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મસ્વરૂપ સર્વ પ્રાણીને સંસર્ગરૂપ પાપ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ તે પાપ અને પુણ્ય નિવૃત્ત થયા પછી દેહત્યાગ થવો કલ્યાણકારક છે. વળી રાજાને સર્વથી મોટું કાર્ય જે કરવાનું છે, તે કહું છું; સાંભળ. ૧૭ હે નરપતે ! તું ધૈર્ય અને દાનવડે સ્વર્ગને જીતજે ! કેમ કે, જેની પાસે ધૈર્ય અને દાન, એ બે ગુણ છે તે પુરૂષ સ્વર્ગને જીતે છે. ૧૮ હે રાજન ! તું બ્રાહ્મણના અર્થે અને સુખના અર્થે પૃથ્વીનું પાલન કર ! જે પ્રમાણે પૂર્વે તું તેઓની નિદ્રા કરતો હતો; તે પ્રમાણે જ હવે તેઓને પ્રસન્ન કર ! ૧૯ કદાચિત તેઓ ત્હારો તિરસ્કાર કરે અથવા અનેક રીતે ત્યાગ કરે તોપણ બ્રાહ્મણોને આત્મસમાન જાણીને તેઓની તું હિંસા કરીશ નહિ, એવો નિશ્ચય કર. અને એ રીતે પોતાના કાર્યમાં ઉદ્યોગી રહીને પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કર. ૨૦ કોઈકે રાજા હિમ-અરક્ષ જેવો શીતળ, અગ્નિ સરખો ફૂર અને યમ સરખો ગુણદોષને વિચારનારો હોય છે તથા કોઈ રાજા હજીની પેઠે, દુષ્ટ પુરૂષોનાં મૂળ ઉખેડી નાખનાર અને વજની પેઠે, દુષ્ટ ઉપર અકસ્માત તૂટી પડનાર હોય છે. ૨૧ વિશેષ ગુણ હોવાથી (જેમ કે, અમુક પુરૂષ હોંશીઆર છે એમ ધારીને) પણ ખજા પુરૂષોના સંગમાં જવું નહિ; અથવા બ્રાહ્મવાદિ સામાન્ય ગુણોથી પણ જવું નહિ. વળી ખજાની સંગતિ કરીને “ હું કાંઈ ખજા નથી. તેથી મને તેનો સંગ શો બાધ કરનાર છે ? ” એમ ધારવું નહિ, પરંતુ એમજ ધારવું કે “ હું પણ ખજા છું કેમ કે, મને ખજા ઉપર પ્રીતિ થાય છે. ” માટે ખજા પુરૂષોની સાથે કદાપિ પ્રીતિ કરવી નહિ. ૨૨ દુષ્ટ કર્મ એકવાર કર્યું હોય તો પછી, તેનો પરિતાપ કરવાથીજ તેના પાપથી મુક્ત થવાય છે તથા બે વાર કર્યું હોય તો “ હવે ફરીને એવું કાર્ય કરવું નહિ. ” એમ દૃઢ નિશ્ચય કરવારૂપ બીજા કાર્યથી મુક્ત થવાય છે. ૨૩ તેમજ જે ત્રણ વાર દુષ્ટ કર્મ કર્યું હોય તો “ હું ધર્માચરણ કરીશ ” એવા ત્રીજા સંકલ્પથી મુક્ત થવાય છે. પરંતુ જે વારંવાર દુષ્ટ કર્મનો અભ્યાસ કર્યો હોય તો, અનેક પવિત્ર તીર્થમાં ફરવાવડે તે પાપથી મુક્ત થવાય છે. ૨૪ જે પુરૂષ પોતાના અભ્યુદયની ઇચ્છા રાખતો હોય, તેણે પુણ્યકર્મ કરવાં; જેમ કે, જે પુરૂષો સુગંધી પદાર્થોનું સેવન કરે છે, તેઓનાં અંગ સુગંધમય થાય છે તથા જેઓ દુર્ગંધમય પદાર્થોને સેવે છે તેઓનાં અંગ દુર્ગંધમય થાય છે. જે પુરૂષ તપનું આચરણ કરે છે તે તત્કાળ પાપથી મુક્ત થાય છે. ૨૫, ૨૬ જેના ઉપર અપવાદ આવ્યો છે, તે પુરૂષ, એક વરસ સુધી અગ્નિનું સેવન કરવાથી મુક્ત થાય છે. ગર્ભહત્યા કરનારા ત્રણ વરસ સુધી અગ્નિનું સેવન કરવાથી મુક્ત થાય છે. ૨૭ તેમજ મહાસરોવર, પુષ્કર તીર્થ, પ્રભાસ અને ઉત્તર માનસરોવર, એ

તીર્થોમાં જવાવડે સો યોજન ચાલવાથી ગર્ભાંશ્વરથી મુક્ત થવાય છે. ૨૮ જે પુરૂષ જેટલાં પ્રાણીઓની હિંસા કરે તેટલાં પ્રાણીઓને વધ થતાં અચાવે તો, પ્રાણીઓને હણનારો પોતાના પાપથી મુક્ત થાય છે. ૨૯ જળમાં સ્નાન કરીને અધર્મર્ષણ (ઋત્વંચ૦ એ ત્રણ મંત્રો)નો જાપ કરવાથી અધર્મમેષ યજ્ઞ કર્યા જેટલું પુણ્ય થાય છેઃ એમ મનુએ કહેલું છે. ૩૦ એ અધર્મર્ષણ તત્કાળ પાપનો નાશ કરે છે તથા તેને કરનાર પુરૂષ સત્કાર પામે છે અને પ્રાણીઓ તેના ઉપર જડ તથા મુંગાની પેઠે, પ્રસન્ન થાય છે. ૩૧ હે રાજન્! એક વખત દેવ અને દૈત્યો એકત્ર મળીને બૃહસ્પતિની પાસે ગયા અને પૂછવા લાગ્યા કે: “ હે મહર્ષે ! ધર્મથી ઉપજેલું સુખરૂપ ફળ શું છે ? તેમ પરલોકમાં નરકનાં દુઃખરૂપ ફળ શું મળે છે ? તે તમે જાણો છો. ૩૨ વળી જે યોગીને સુખ અને દુઃખ બન્ને સમાન છે, તેને તે બન્નેની યોગ્યતા ફળ મળે છે કે, કેમ ? વળી જેને સુખદુઃખ સમાન નથી એવો ધર્મશીલ પુરૂષ, દાનપુણ્યથી પાપનો શી રીતે નાશ કરે છે ? તથા તે પુણ્યનું ફળ શું છે ? તે કહો. ” ૩૩ બૃહસ્પતિ કહે છે:—“ જે પુરૂષ, પ્રથમ અબુદ્ધિપૂર્વક પાપ કરીને, પછી તે પાપનો ક્ષય થવા માટે બુદ્ધિપૂર્વક પુણ્ય કરે છે, તે કર્મશીલ પુરૂષ દ્વારયુક્ત મહિન વસ્ત્રની પેઠે, પાપનો નાશ કરે છે. ૩૪ જે પુરૂષ, પાપ કરીને એમ માને છે કે, તેનો કર્તા હું નથી; અર્થાત્ અભિમાનરહિત થઇને પાપ કરે છે, તે શ્રદ્ધાવાળો અને અસૂયા વિનાનો પુરૂષ કલ્યાણને જ પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૫ જે પુરૂષ, સત્પુરૂષોનાં ઉદાહરણો જોઈને ઠાકે છે, તે પુરૂષ પાપ કરીને પણ કલ્યાણને પામે છે. ૩૬ જે પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમાં સૂર્ય, ઉદય પામીને સર્વ અધિકારનો નાશ કરે છે, તે પ્રમાણે પુરૂષ કલ્યાણકારી કર્મ કરવાવડે સર્વ પાપનો નાશ કરે છે. ” ૩૭ બીજમ કહે છે:—એ પ્રમાણે શૌનક વંશના ઇંદ્રોત ઋષિએ જનમેજય રાજાને કહીને તે રાજાની પાસે વિધિપૂર્વક અધર્મમેષ યજ્ઞ કરાવ્યો. ૩૮ પછી—હે રાજન્! જેનું પાપ દૂર થયું છે એવા કલ્યાણથી વીંટાયલા, પ્રત્યક્ષિત અમિના સરખા તેજસ્વી અને શત્રુનો નાશ કરનાર જનમેજય રાજાએ, જેમ સંપૂર્ણ મંડળવાળો ચંદ્રમા આકાશમાં પ્રવેશ કરે, તેમ પોતાના રાજનગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૯

તતઃ સ રાજા વ્યપવીતકલ્મષઃ શ્રેયૌવૃતઃ પ્રજ્વલિતાગ્નિરૂપવાન્ ।

ત્રિવેશ રાજન્ સ્વમમિત્રકર્ષણે યથા દિવં પૂર્ણવપુર્નિશાકરઃ ॥ ૩૯ ॥

* અધર્મર્ષણના ત્રણ મંત્રો નીચે પ્રમાણે છે:—

ૐ ઋતં ચ સત્યં ચામીઞ્ઞાત્તપસોઽધ્યજાયત ।

તતો રાત્ર્યજાયત તતઃ સમુદ્રોઽર્જવઃ ॥ ૧ ॥

સમુદ્રાદર્જવાદધિ સંવત્સરોઽઅજાયત ।

અહોરાત્રાણિ ચિદધાદિશ્વસ્ય મિષતો વશી ॥ ૨ ॥

સૂર્યાચંદ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પવત્ ।

દિવં ચ પૃથિવીં ચાન્તરિક્ષમથા સ્વઃ ॥ ૩ ॥

શુભ્રવેદ, મંદલ ૧૦ । સૂકં ૧૯૦ ॥

આ મંત્રો તીર્થોમાં સ્નાન કરતી વખતે જાળી અંદર રહીને જાપવા, એવો વિધિ છે.

અધ્યાત્મિક

इति श्री महाभारते ज्ञानतिपर्वणि आपद्धर्मानुज्ञासनपर्वणि इंद्रोत्तपारिजितीये
गुर्जरभाषायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

અધ્યાય ૨૩ મો-ગીધપક્ષી અને શિયાળનો સંવાદ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ કાશ્ચિત્પિતામહેનાસીઠ્ઠુતં વા દદૃમેવ ચ ।

कश्चिन्मृत्योँ मृतो राजन् पुनरुज्जीवितो भवेत् ॥ १ ॥

* યુધિષ્ઠિર કહે છે:-“ હે રાજન્ ! મરી ગયેલો કોઈ પુરૂષ પુનઃ જીવતો થયો હોય, એવું પિતામહે (તમોએ) સાંભળ્યું છે કે, જોયું છે શું ? ” ૧ બીજમ કહે છે,-“ પૂર્વે નૈમિષારણ્યક્ષેત્રમાં ગીધ અને શિયાળનો સંવાદ થયો હતો; તેનો પુરાતન ઇતિહાસ હું તને યથાર્થ કહું છું તે સાંભળ. ૨ કોઈ એક વ્રાહ્મણને મહા દુઃખથી એક પુત્ર પ્રાપ્ત થયો પરંતુ વિશાળ નેત્રવાળો તે બાળક બાળકહથી પીડા પામીને બાળપણમાં જ મરી ગયો. ૩ તે જોઈને તેનાં સર્ગાવહાલાં બહુ દુઃખિત થયાં; કેમ કે, સધળા કુળમાં એ પુત્રથી સર્વનાં દ્વાર ખુલ્લાં રહેવાનાં હતાં, તેથી તેઓ જેને યૌવન પ્રાપ્ત થયું નથી એવા તે બાળકને લઈને અને શોકથી વિદ્વજ થઈને રડવા લાગ્યાં. ૪ પછી તેઓ મરી ગયેલા બાળકને લઈને શ્મશાન લાણી ચાલ્યાં અને ત્યાં જઈને બાળકને ખોળામાં સૂવાડીને તથા અત્યંત દુઃખ પામીને રડવા લાગ્યાં. ૫ તે બાળક પૂર્વે જે જે શબ્દ બોલતો હતો, તેને તેને સંભારીને, તેઓ વારંવાર શોક કરતાં હતાં, પરંતુ બાળકને પૃથ્વીમાં નાંખીને ત્યાંથી જવાને શક્તિમાન થયાં નહિ. ૬ તેઓના રૂદનનો શબ્દ સાંભળીને, એક ગીધ પક્ષી ત્યાં આવ્યો તથા તે લોકોને બાળકને શ્મશાનમાં મૂકીને ઘર તરફ નહિ જતાં જોઈને બોલ્યો કે; “ અરે ! આ જગતમાં હવે તમે પોતાના એક બાળકને પણ છોડીને ચાલ્યા જાઓ ! વિલંબ ન કરો. ૭ આ જગ્યા ઉપર કાળે (મૃત્યુએ) હજારો પુરૂષોને અને હજારો સ્ત્રીઓને આણેલાં છે તથા તેના બાંધવો તેને તજીને પાછા ચાલ્યા ગયા છે. ૮ તમે જુઓ તો ખરા કે, સમગ્ર જગત સુખ અને દુઃખથી ભરપૂર છે; તેમાં અનુક્રમે સંયોગ અને વિયોગ થયાજ કરે છે. ૯ જે મનુષ્યો મરનારાને લઈને શ્મશાનમાં જાય છે તથા તેનાં જે સર્ગાવહાલાં રડતાં કકળતાં તેની પાછળ જાય છે, તેઓ પણ પોતાના આયુષ્યના પ્રમાણમાં તેની પાછળ શ્મશાનમાં આવીને પડે છે. અર્થાત્ તેઓ પણ પોતાનું આયુષ્ય પૂરું થવાથી શ્મશાનમાં જ આવીને પડે છે. ૧૦ માટે ગીધ તથા શિયાળોવડે ભયંકર અને મનુષ્યના હાડકાંવડે રૌદ્ર એવા આ શ્મશાનમાં ખેસી રહેવાથી શું ફળ છે ? ૧૧ જે એક વખત

* ગયા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, “ આ લોકમાં બુદ્ધિપૂર્વક કે, અબુદ્ધિપૂર્વક જે પાપ કર્યું તે, સત્કર્મથી અને ધર્મ આચરવાથી નાશ થાય છે. એટલે પાપી મનુષ્ય મૃતપુત્ર્ય છે અને તે આ લોકમાં જ રહીને પાપરહિત થયો એથી જીવતો થયો. એમ બનવું સંભવિત છે શું ? જો એમ બનવું હોય તો મરી ગયેલો મનુષ્ય પણ જીવતો થવો જોઈએ ” એવા તર્ક કરીને હવે યુધિષ્ઠિર પૂછે છે કે “ મરી ગયેલો કોઈ પુનઃ જીવતો થયો છે ઈ ? અર્થાત્ કોઈ કાળે તેમ બન્યું હોય તો, પાપી પુરૂષ પુણ્યશાળી પણ થઈ શકે, એ સંભવિત છે; અન્યથા સંભવિત નથી. ” આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરના પ્રશ્નનું તાત્પર્ય છે.

કાળના સપાટામાં સપડાઈને મૃત્યુ પામ્યો, તે પછી ગમે તો પ્રિય હો ! અથવા શત્રુ હો ! પરંતુ પુનઃ કોઈ જીવતો થયો નથી; સર્વ પ્રાણીઓની એવીજ ગતિ છે. ૧૨ જે આ મૃત્યુલોકમાં જન્મ પામ્યો છે, તે સર્વને નિશ્ચય મરવાનુંજ છે સર્વ પ્રાણીઓ કૃતાંતે કરેલા માર્ગે આત્માં જાય છે; માટે મરી ગયેલાને જીવાડે એવું કોણુ છે ? ૧૩ હવે સર્વ લોકો પોતપોતાના કર્મથી વિરામ પામ્યા છે અને સૂર્ય અસ્ત થવાનો સમય થયો છે, માટે પુત્રસ્નેહનો ત્યાગ કરીને તમે સર્વ પોતપોતાને ઠેકાણે જાઓ. ” ૧૪ હે રાજન ! આતું ગીધનું વચન સાંભળીને સર્વ બાંધવો રહ્યા હતા તથા તે પુત્રને પૃથ્વી ઉપર મૂકીને ત્યાંથી ધર તરફ જવાને ચાલવા લાગ્યા. ૧૫ તેઓએ નિશ્ચય કર્યો કે, હવે મરી ગયેલો આ પુત્ર આપણને પુનઃ પ્રાપ્ત થનાર નથી તથા પુનઃ એનું દર્શન થવું પણ દુર્લભ છે, એમ આશા તજીને, તેઓ તે સ્થળમાં રૂઢ કરતાં કરતાં ચાલવા લાગ્યાં. ૧૬ પોતાના પુત્રનો ત્યાગ કરીને ચાલવા તત્પર થયેલા તથા તેના પુનર્જીવન વિષે નિરાશ થયેલા તેના બાંધવોએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે, હવે પુનઃ તે જીવતો થનાર નથી, તેથી સર્વે જવાના માર્ગમાં ચાલવાને તત્પર થઈને ઉભા રહ્યા હતા. ૧૭ એવામાં ઘાગડાની પાંખોના જેવા વર્ણને (કાળો) એક શિયાળ પોતાના નિવાસમાંથી બહાર નીકળીને પેલા મરનારના સંબંધીઓને કહેવા લાગ્યો કે : “ અરે હે ! મનુષ્યો તમે ખરેખરા નિર્દય છો. અરે મૂઢ મનુષ્યો ! હજી તો સૂર્ય દેખાય છે, માટે સ્નેહને તજી દેશો નહિ અને ભય પામશો નહિ. પ્રત્યેક મુહૂર્ત અનેક રૂપવાળું છે માટે તમે તે બાળકને મરી ગયેલો કહો છો, પરંતુ જીવે પણ ખરો ? ૧૮, ૧૯ અરે ! તમે પુત્રસ્નેહને તજીને પોતાના બાળકને સ્મશાનમાં છોડીને, પૃથ્વી ઉપર નાંખીને અને નિર્દય સરખા થઈને કેમ ચાલ્યા જાઓ છો ? ૨૦ અથવા મધુર વચન બોલનાર બાળક ઉપર તમને સ્નેહજ નથી ? તમે જે બાળકના બોલવા માત્રથીજ આનંદ પામતા હતા; તેજ બાળકને છોડીને જાઓ છો. ૨૧ પણ અને પક્ષીઓને પોતાનાં બાળક ઉપર કેવો સ્નેહ હોય છે, તેનો તો વિચાર કરો ! પશુપક્ષીઓ પોતાનાં બાળકને ઉછેરે છે, છતાં તેઓને તે બાળકો પાસેથી કોઈ પ્રકારના ફળની પ્રાપ્તિ નથી. ૨૨ પરલોકની ગતિમાં રહેલા મુનિની યજ્ઞક્રિયાની પેઠે, પોતાનાં બાળકો ઉપર સ્નેહથી આસક્તિ કરનાર પશુ, પક્ષી અને કીટ આદિ પ્રાણીઓને પણ કોઈ ફળની આશા નથી. ૨૩ પ્રાણીઓ પુત્રની ઈચ્છા રાખે છે, પરંતુ તેઓને આ લોકમાં કે, પરલોકમાં પુત્રથી કોઈ પ્રકારનો શુભ થતો નથી; છતાં પણ તેઓ પોતાની સંતતિનું પોષણ કરે છે. ૨૪ જ્યારે બાળકો મોટાં થાય છે અને તેઓનાં માતા-પિતા તેઓને દેખતાં નથી ત્યારે પણ તેઓના મનમાં શોક રહેતો નથી, તથા કોઈ સ્થળમાં મોટા થયેલા પુત્રો પોતાનાં માતા-પિતાનું પોષણ કરતા નથી. પણ જેઓને માત્ર શોક થાય છે, એવા મનુષ્યોને સ્નેહ શાનો હોય ? આ તમારા કુળની વૃદ્ધિ કરનાર પુત્રને છોડીને તમે ક્યાં જશો ? ૨૫-૨૬ અરે ! તમે એની પાસે બેસીને ધણી વાર નેત્રમાંથી આંસુ પાડો ! અને ધણીવાર સુધી સ્નેહવડે એના સામું જુઓ ! આવાં આવાં ઇષ્ટજનનો ત્યાગ કરવો, વિશેષ દુઃખદાયક છે. ૨૭ ક્ષીણ થયેલા તથા સ્નેહરૂપ અર્થથી સંયુક્ત એવા સ્મશાનમાં પડેલા મનુષ્યના બાંધવો, જે સ્થળમાં રહે છે ત્યાં બીજાથી ઉભા રહેવાનું પણ નથી. ૨૮ સર્વ કોઈને પોતાના પ્રાણુ પ્રિય છે તથા સર્વ કોઈ સ્નેહને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; પશુ-પક્ષી આદિ તિર્થંક યોનિમાં રહેલા પ્રાણીઓનો પણ સ્નેહ કેવો

હોય છે, તેજ તમે જુઓને ! ૨૯ અરે ! કમળના સરખા વિશાળ અને ચંચળ નેત્રાળા આ બાળકનો ત્યાગ કરીને, તમે કેમ જઈ શકો છો ? જાણે પહેલ-વેહેલોજ વિવાહ કરવા (પરણાવવા) માટે સ્નાન તથા હાર આદિથી અલંકૃત કર્યો હોય તેવો એ દેખાય છે ! ”

૩૦ એ રીતે કરેણા ઉપજે એવું બોલતા શિયાળની વાણીને સાંભળીને તે સર્વે મનુષ્યો, પાછા વળ્યા અને શયની પાસે ગયા. ૩૧ તેઓને પાછા આવતા જોઇને * ગીધ બોલ્યો કે-“ અરે અદ્યપ્યુદ્ધિવાળા ! અધમ અને દુષ્ટ શિયાળે તમને આમ તેમ કહ્યું, તે સાંભળીને હિનસત્વવાળા અને નિર્બળ મનના હે મનુષ્યો ! તમે પાછા કેમ આવો છો ? ૩૨ પાંચ જૂતે ત્યાગ કરેલા, શન્યરૂપ અને લાકડા જેવા શયનો શોઃ શું કરો છો ? તમે પોતે, પોતાનોજ શોક શા માટે કરતા નથી ? ૩૩ તમે તમારું બહું ઇચ્છતા હો તો તીવ્ર તપ કરો કે, જેથી પાપથી મુક્ત થાઓ ! તપવડે સર્વ કાંઈ પ્રાપ્ત થાય છે. વિલાપથી શું ફળ થવાનું છે ? ૩૪ આ શયના દેહરૂપે અનિષ્ટ ભાગ્યજન જન્મ પામીને આવે છે કે, જેથી આ બાળક તમને અનંત શોક આપીને જાય છે. ૩૫ ધન, ગાયો (પશુઓ) સુવર્ણ, મણિ, રત્ન અને બાળકો એ સર્વનું મૂળ તપ છે. તપના યોગથીજ એ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૬ પ્રાણીઓને સુખ અને દુઃખ પૂર્વે કરેલાં કર્મના અનુસારે પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણી જ્યારે જન્મે છે ત્યારે, સુખ અને દુઃખ સાથે લઇનેજ જન્મે છે. ૩૭ પિતાએ કરેલાં કૃત્યનું ફળ પુત્રને કે, પુત્રનાં કરેલાં કૃત્યનું ફળ પિતાને ભોગવવું પડતું નથી; પરંતુ સર્વ પોતપોતાનાં સુકૃત કે, દુષ્કૃત સાથે લઇને આજ માઁ (મૃત્યુના માઁ) ચાલ્યાં જાય છે. ૩૮ એટલા માટે તમે યતનવડે ધર્મનું આચરણ કરો ! અને અધર્મમાં મન રાખશો નહિ તથા તમે જીવો ત્યાં સુધી સમય પ્રમાણે બ્રાહ્મણ અને દેવ ઉપર પ્રીતિ રાખી, તેઓનું ઉપાસન કરો. ૩૯ તમે શોકનો અને દીનતાનો ત્યાગ કરો ! તથા હવે મરી ગયેલા પુત્ર ઉપરથી સ્નેહ છોડાવી લો ! તથા એને આકાશમાં ફેંકી દઇને પછી ઉતાવળે પાછા વળીને ઘેર જાઓ. ૪૦ મનુષ્ય સાંઝે કે, પછી માઁ જે કર્મ કરે છે તે કર્તાનેજ ભોગવવું પડે છે; બાંધવોને તેમાં શું લાગે વળગે ! ૪૧ છેવટે પણ બાંધવો પોતાના પ્રિય બાંધવને આ જગ્યાએ પડ્યો મૂકીને, અમુકથી નેત્ર મલિન કરીને અને સ્નેહ છોડીને ચાલ્યા જાય છે, પણ અહીંને અહીંજ બેસી રહેતા નથી; તો વેળાસરજ સ્નેહ છોડીને શા માટે ચાલ્યા ન જવું ? ૪૨ ગમે તો ડાહ્યો હો કે, મૂર્ખ હો ધનવાન હો કે, નિર્ધન હો પણ તે સર્વ પોતપોતાનાં સારાં-માઁ કર્મને લઇને કાળના આધીન થાય છે. ૪૩ તમે શોક કરીને શું કરશો અને જ્યારે તમારું કાંઈ ઉપજે એમ નથી ત્યારે મરી ગયેલાનો શોક શા માટે કરો છો ? ૧૪ કાળ સર્વનો રાજા છે અને ધર્મવડે તે સમાન દષ્ટિવાળો છે. મૃત્યુ યુવાન, બાળક, વૃદ્ધ કે, ગર્ભમાં રહેલા સર્વને પકડે છે. આ સર્વ જગત મૃત્યુરૂપજ છે. ” ૪૫ આ સાંભળીને શિયાળ પ્રેતના બાંધવોને કહેવા લાગ્યો કે-“ અરે ! તમે પુત્રના સ્નેહવડે પરાભવ પામેલા અને અત્યંત શોક કરતા હતા તે તમારા સ્નેહને અદ્ય પ્યુદ્ધિવાળા ગીધે મંદ કરી નાંખ્યો

* ગીધ તથા શિયાળ પ્રેતના બંધુઓને બિન્ન બિન્ન ઉપદેશ કરે છે; તેનો હેતુ આવા સમજવો. ગીધના મનમાં એમ છે કે, દિવસ છતાં, મનુષ્યો જાય તો હું પ્રેતને લઈ જઈ, કેમકે રાત પડી જશે તોપણ રહાઈ ફાવશે નહિ તથા શિયાળ રાત્રિયે ફરનાર છે (કેમકે, દિવસે તેને કૃતશં વગેરેના ડર રહે છે) તેથી રાત પડતાં સુધી પ્રેતના બંધુઓને શોકવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

જણાય છે. ૪૬ આ લોકો સમાન અને સારી રીતે યોજેલાં તથા છેવટે સિક્કતા કરી
જતાવનારાં તેનાં વચ્ચેનાં સાંભળીને દુઃખ વડે તળવા જેવા રહેતો ત્યાં જીવે જાય
છે. ૪૭ અરે ! પુત્ર મરણ પામવાથી તેના વિચારવડે શૂન્યસરખા આ જગતમાં રહીને
આકંઠ કરતા બાંધવોને અત્યંત દુઃખ થાય છે. જેમ ગાય વાછરડાના વિચારથી દુઃખ
પામતી હોય, તેવું એ દુઃખ છે. ૪૮ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યોને કેવા શોક સહન કરવા પડે છે,
તે મેં આજ જાણ્યું; રહેવડે ઉત્પન્ન થતા દુઃખને જોઈને મહારાં નેત્રમાંથી પણ આંસુ પડે
છે. ૪૯ મનુષ્યે હૃદયેશાં યત્ન તો કરવોજ; પછી દૈવચોગથી તે સિક્ક થાય તો ઠીક છે.
કદાચિત “ કાળના મુખની આગળ પુરૂષયત્ન ચાલતો નથી. ” એમ કહેશે, તોપણ દૈવ-
ચોગ તો ખરોજ છે. ૫૦ મનુષ્યે સર્વદા અનિર્વેદ (ઉત્સાહ) રાખવો, કેમ કે, નિર્વેદ
પામવાથી મુખપ્રાપ્તિ થાય કેમ ? પ્રયત્ન કરવાથી અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે તમે નિર્વેદ
થઈને કેમ ચાલ્યા જાઓ છો ? ૫૧ પોતાના માંસથી નિર્માણ થયેલા, અર્ધા શરીરરૂપ તથા
પિતૃઓના વંશને વધારનાર આ દેહને વનમાં પડ્યો મૂકીને ક્યાં જાઓ છો ? ૫૨ અથવા
સૂર્યને અસ્ત થવા દો, અને સંધ્યાકાળ થવા દો, તે વખતે કાંતો તમે તમારા પુત્રને ઘેર
લઈને જાઓ, અથવા તમે અડીંજ તેની પાસે બેસજો ! ” ૫૩ શિષ્યાળનાં એવાં વચન
સાંભળીને ગીધ તેઓને કહેવા લાગ્યો કે : “ હે મનુષ્યો ! આજ આ જગ્યાએ મને પૂરે-
પૂરાં હજાર વર્ષ થયાં છે, પણ મેં કોઈ સ્ત્રી, પુરૂષ કે, નપુંસકને મરી ગયા પછી જીવતું
થયેલું જોયું નથી. ૫૪ મરી ગયેલા ગર્ભમાં આવે છે અને જન્મેલા મરે છે; કેટલાક જીવા-
નીમાં છતાં ચાલતાં ચાલતાં મરે છે. ૫૫ ચાર ચરણવાળાં પ્રાણી અને પક્ષીઓનાં
ભાગ્ય પણ આ લોકમાં અનિત્ય છે. જંગમ અને પર્વત આદિ સ્થાવર પદાર્થોનું પણ આ-
મુખ્ય બંધાર્થ ગયેલું છે. ૫૬ અનેક લોકો પોતાનાં ઈષ્ટજન, સ્ત્રી અને પુત્રના શોકથી મુક્ત
થઈને તથા શોકથી દુઃખ થઈને નિત્ય ઘેર જાય છે. ૫૭ હજારો અનિષ્ટ જનોને અને સેંકડો
ઈષ્ટજનોને આ સ્મશાનમાં નાંખી દઈને, તેના બાંધવો અત્યંત દુઃખિત થઈને ચાલ્યા જાય
છે. ૫૮ અરે મનુષ્યો ! આ તેજરહિત થયેલા શૂન્ય અને કાષ્ઠપણુને પામી ગયેલા થઈને
હવે પડતું મૂકો, એનો આત્મા હવે બીજા દેહમાં ગયો છે, તેથી એ શય્ય કષ્ઠરૂપ
થયેલું છે. ૫૯ હવે જીવે એ દેહને તજી દીધો છે, તમે તેને છોડીને તજી કેમ જતા નથી ?
હવે તમારો આ બધો રોહ નિર્લેખક છે તથા તમારો પરિશ્રમ પણ નિષ્ફળ છે. ૬૦ એ
દેહ હવે નેત્રવડે જોઈ શકતો નથી, કાનવડે સાંભળી શકતો નથી, એમ છે ત્યારે તેને
છોડીને શા માટે તમે જલદી ઘેર જતા નથી ? ૬૧ અત્યંત કઠોર પણ મોક્ષ ધર્મને
અનુસરીને મેં તમને હેતુવાળાં વચન કહેલાં છે, તે ધ્યાનમાં રાખીને હવે ઉતાવળથી સર્વે
પોતાપોતાને ઘેર જાઓ. ૬૨ હે મનુષ્યો ! મેં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી મુક્ત તથા શુદ્ધિ
અને સંજ્ઞાને આપનારું વચન તમને સાંભળાવ્યું છે, માટે તમે હવે ઘેર જાઓ. ૬૩ પેતાના
પ્રિય મનુષ્યના પ્રેતને જોઈને તથા તેનાં ચેષ્ટિતને સંભારીને શોક બમણો થાય છે. ” એ
વચન સાંભળીને તે મનુષ્યો, તે જગ્યાએથી પાછા વળ્યા. તે વખતે પેલા બાળકને એકસો
જન્મન ઉપર સૂત્રો જોઈને સિદ્ધાળ શીઘ્ર પાસે જઈને તેના બંધુઓને કહેવા લાગ્યો કે :—
“ અરે ! આ સોનાના રંગ જેવી કાંતિવાળા, અરે ! અલંકારથી અલંકૃત કરેલા પિતૃઓને
પિંડ આપનારા બાળકને ગીધનાં વચનથી તમે કેમ ત્યાગ કરો છો. ૬૪-૬૫ તમે

વિલાપ કરીને રૂદન કરવાનો તથા બાળક પ્રત્યે તમારા સ્નેહનો એકદમ ત્યાગ ન કરી દેશો. આ મૃત બાળકનો ત્યાગ કરવાથી તમને નિશ્ચય, અત્યંત પરિતાપ થશે. ૬૬ એમ સાંભળ્યું છે કે, પૂર્વે સત્ય પરાક્રમવાળા રામચંદ્રે શંખૂક શ્વરને હણુવાથી ધર્મ પ્રાપ્ત કરીને, મરી ગયેલા બ્રાહ્મણના બાળકને જીવતો કર્યો હતો. ૬૭ તેમજ “ સ્વેત ” નામે રાજર્ષિનો બાળક પણ મૃત્યુ પામ્યો હતો, તેને ધર્મનિષ્ઠ સ્વેત રાજર્ષિએ મરી ગયા છતાં, પુનઃ જીવતો કર્યો હતો. ૬૮ તેજ પ્રમાણે કદાચિત તમને પણ કોઈ સિદ્ધ કે, મુનિ અથવા દેવ જે મળી જાય તો, તમો દીન મનુષ્યોનું વિલાપયુક્ત રૂદન સાંભળીને તમારા ઉપર પણ દયા કરે. ” એવું શિયાળનું વચન સાંભળીને પુત્રના સ્નેહવાળા તથા શોકથી પીડાયેલા તેઓ વળી પાછા વળ્યા અને શબનું મસ્તક પોતાના બોળામાં મૂકીને અનેક પ્રકારે રડવા લાગ્યા. ગીધ તેઓના રૂદનનો શબ્દ સાંભળીને ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો. ૭૦ ગીધ કહે છે:—“ તમારાં નેત્રમાંથી આંસુ પડવાથી જેનું શરીર પલળી ગયું છે તથા તમારા હાથના સ્પર્શથી જેનાં અંગ દુષ્કારી ગયાં છે એવા આ બાળકને ધર્મરાજની આરાધી દીર્ઘ નિદ્રામાં પ્રવેશ કરાવ્યો છે (પુનઃ જાગે નહિ, એવી લાંબી ઉંઘમાં ઉંઘાડી દીધો છે.) ૭૧ તપવડે સંયુક્ત, ધનવાન અને મોટી શુદ્ધિવાળા, મૃત્યુના આધીન થઈને જે સ્થળમાં આવી પડે છે, તે આ પ્રેત નગર છે. ૭૨ ત્યાં હજારો બાળક અને વૃદ્ધને એમને-એમ તજીને તેઓના બાંધવો નિરંતર રાત્રિ અને દિવસો દુઃખવડે પૃથ્વી ઉપર નિર્ગમન કરે છે, તે આ સ્થળ છે. ૭૩ હવે તમે શોક ધારણ કરવામાં મનને શું કરવા રોકા છો ? હવે એનું જીવિત પુનઃ પ્રાપ્ત થાય, એમ ક્યાંથી બને ? એવું કોઈ સ્થળમાં બનેલું જોયું નથી. ૭૪ જે મરણ પામ્યો અને જેણે દેહત્યાગ કર્યો, તેને પુનઃ તે દેહ પ્રાપ્ત થતો નથી; તમે જે શિયાળનાં વચન સાંભળીને પાછા આવો છો, તેના સરખાં એક સો શિયાળના દેહનું બળિદાન આપો. તોપણ, તે બને નહિ. ૭૫ તમે એમને-એમ શબને લઈને સો વર્ષ સુધી વિલાપ કર્યા કરો તોપણ, એ બાળક તો નજી જવું. હા; કદાપિ શંકર, સ્વામિ કાર્તિકેય, બ્રહ્મા કે, વિષ્ણુ વરદાન આપે તો કદાચિત એ બાળક જીવે તો જીવે. પણ તમે અશ્રુપાત કરો, તમે નિશાસા મૂકો કે, તમે ધણા કાળ સુધી રૂદન કરો તેથી તો પુનઃ જીવતો થાય નહિ. હું, એ શિયાળ, તમે અને આ પ્રેતના બીજા બાંધવો, એ સર્વ પોતાના કરેલા ધર્મ તથા અધર્મને સાથે લઈને, ઐજ ભાર્ગે ચાલીએ છીએ અને એ માટેજ શુદ્ધિમાન પુરૂષે, કોઈનું અપ્રિય કરવું, કંઠાર વાણી બોલવી, બીજાનો દ્રોહ કરવો, પરસ્ત્રીનું ગ્રહણ કરવું, અધર્મ આચરવો અને અસત્ય બોલવું, એટલાંનો દુરચીજ ત્યાગ કરવો ઘટે છે, તેમજ ધર્મ, અસત્ય, વેદપઠન; ન્યાયપ્રમાણે આચરણ, પ્રાણી ઉપર અત્યંત દયા, સરળતા અને બળતાનો ત્યાગ, એટલાનું સદા યત્નથી સેવન કરવું ઘટે છે. જેઓ માતા, પિતા, બાંધવ અને સન્મિત્ર જીવવા છતાં, તેઓના સામું જોતા નથી તેને અધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જે બાળક, પોતાનાં બન્ને નેત્રથી તમારા સામું જોતા નથી અથવા કોઈ પ્રકારે બીજી પણ એટા કરતો નથી, એવા બાળકનું ન્યારે મૃત્યુ થયું, ત્યારે તમે રડીને શું કરશો ? ” એ પ્રમાણે ગીધનાં વચન સાંભળીને શોકમાં ડૂબી ગયેલા બાંધવો પોતાના પુત્રને પૃથ્વી ઉપર મૂકીને પુત્રના સ્નેહથી દમ્બ થતા થતા, પોતાને ઘેર જવાને નીકળ્યા. ૭૬-૮૩ તેઓને જવા તૈયાર થયેલા જોઈને શિયાળ બોલ્યો કે: “ સર્વ પ્રાણીઓનો નાશ કરનાર આ મૃત્યુલોક

મહા કઠિન દેખાય છે. આ મનુષ્યલોકમાં પોતાના ઇષ્ટબંધુનો વિયોગ, અત્પ જીવતર, અત્યંત કષ્ટ, અત્યંત અસત્ય, અતિથય બોલવું, અપ્રિય વાણી અને દુઃખ તથા શોકની વૃદ્ધિ કરનાર જન્મ અને મરણ એ સર્વ જોઇને મને મનુષ્યલોક એક ઘડી પણ પ્રીતિકર લાગતો નથી. અરે ! તમને ધિક્કાર છે કે, તમે ગીધના કહેવાથી નિર્જીવની પેઠે, પુત્રસ્તેહને છોડીને તથા છેકજ સ્નેહવિનાના થઇને ચાલવા માંડી છો. પુત્રના શોકથી પ્રદાપ્ત થયેલા હે મનુષ્યો ! પાછા વળો. ૮૪, ૮૭ પાપી અને અકૃતાત્મા ગીધનું વચન સાંભળીને જશો નહિ. આ લોક સુખ અને દુઃખથી વીંટાયલોજ છે; તેમાં સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ ચાલ્યુંજ આવે છે; સુખ કે, દુઃખ, બેમાંથી એક એવું નથી કે, જે નિરંતર એકનું એકજ સ્થિત રહે. હે મૂઢ મનુષ્યો ! કુળને શાભા આપનાર અને રૂપવાળા આ બાળકને પૃથ્વી ઉપર નાંખીને તમે ક્યાં જાઓ છો ? એ બાળક રૂપ અને બાળપણના સૌક્યમાર્થથી યુક્ત છે. જાણે શાભાવડે પ્રકાશમાનજ થઈ રહ્યો હોય, તેવો દેખાય છે. ૮૮-૯૦ તેથી હું તો મ્હારા મનથી તેને જીવતાજ જોઉં છું, એમાં સંશય નથી. એ બાળકનો નાશ થયો નથી અને તેથી હે મનુષ્યો ! તમે તેનો ત્યાગ કરીને જવાથી સુખ પામવાના નથી. ૯૧ તમે આજે પુત્રના શોકવડે સંતાપ પામેલા છો માટે એ બાળક પ્રત્યે સુખની સંભાવના કરીને તથા પોતાના મનમાં પણ સુખની ધારણા કરીને, પછી તમારે ઘેર જવું યોગ્ય છે; પરંતુ તમને જે ઘેર જતાં સુખ ઉપજવું ન હોય તો, પછી તમે માત્ર ગીધનાંજ વચનથી બાળકને તજીને અત્પ બુદ્ધિવાળાની પેઠે, ક્યાં જશો. ? ૯૨ ભીષ્મ કહે છે-“ હે રાજન ! પછી ધર્મનો વિરોધ કરનારા, પ્રિય પરંતુ મિથ્યા વચન કહેનારા, નિરંતર શ્મશાનમાં વસનારા અને રાત્રિ પડવાની વાટ જોતા તે શિયાળે પોતાના કાર્યને માટે અમૃત સરખાં વચન બોલીને પ્રેતના બાંધવોને જતા અટકાવ્યા તથા તેનાં વચન સાંભળીને તેઓ, પાછા વળીને પ્રેતની પાસે બેસા. ૯૩-૯૪ તે જોઇને ગીધ બોલ્યો કે,-“ આ શ્મશાન ભૂમિ પ્રેતવડે વ્યાપ્ત છે તથા યક્ષ અને રાક્ષસો તેમાં ક્યાં કરે છે. જંગલનો આ પ્રદેશ મહા દારૂણ છે, એમાં ચારે બાજુ ધ્રુવડના શબ્દ થયા કરે છે. ૯૫ આ પ્રદેશ મહા ભયાનક, અત્યંત ઘેર તથા કાળા મેઘના સમાન જણાય છે. આ પ્રદેશમાંથી તમે શખને પડવું મૂકીને જલદી જલદી જતા રહો ! અને જે પ્રેતકાર્ય કરવાનું હોય તે કરો. ૯૬ હે મનુષ્યો ! જ્યાં સુધીમાં સૂર્ય અસ્ત પામે તથા દિશાઓ નિર્મળ રહે, ત્યાં સુધીમાં તમે આ શખનો ત્યાગ કરીને જાઓ અને પ્રેતકાર્ય કરો. ! ૯૭ ભુઓ ! સમળીઓ કડોર વાણીથી ચીસો પાડે છે, શિયાળવાં દારૂણ શબ્દથી રડે છે, સિંહની ભંચકર ગર્જનાઓ સંભળાય છે અને સૂર્ય પણ અસ્ત પામવાની તૈયારીમાં છે. ૯૮ આ ચિંતામાંથી નીકળતા કાળા રંગના ધૂમાડાથી વૃક્ષો છવાઇ ગયાં છે આહાર વિનાના શ્મશાનવાસી દેવતાઓ ચારે બાજુ ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા છે. ૯૯ ભયાનક દેહવાળા, વિકૃત, આકારવાળા અને માંસનું ભોજન કરનારા જીવો આ દારૂણ શ્મશાન ભૂમિમાં આવીને તમારા ઉપર તાકશે તથા તમને ભય ઉત્પન્ન કરશે. ૧૦૦ આ શ્મશાન ભૂમિ બહુ ફૂર છે અને તેથી નિશ્ચય તમને આજ ભય થવાનો છે, માટે શિયાળનાં વચન ઉપર આધાર ન રાખતાં કાષ્ટરૂપ થઈ ગયેલા શખને તજીને ચાલ્યા જાઓ. ૧૦૧ જે તમે શિયાળનાં નિષ્કૂળ અને અસત્ય વચન સાંભળ્યા કરશો તો તમારું જ્ઞાન બ્રષ્ટ થઇ જશે અને તમે સર્વ નાશ પામશો.” ૧૦૨ એ

વચન સાંભળીને શિયાળ બોલ્યો કે—“ જ્યાં સુધી સૂર્ય આશ્રયે નથી, ત્યાં સુધી તમે બેઠીકર અહીં રહો, જરા પણ ભય પામશો નહિ. જ્યાં સુધી સૂર્ય તમે છે, ત્યાં સુધી આ પુત્ર ઉપર રનેહ તબ્બા સિવાય ઉત્સાહી રહો. ૧૦૩ તમે ઇચ્છ્યામાં આવે, એ પ્રકારે વિભાજ કરીને અને વિશ્વાસ રાખીને ધણીવાર સુધી હજી પુત્ર પ્રયે રનેહની દૃષ્ટિથી જુઓ ! જ્યાં સુધી સૂર્ય દેખાય છે ત્યાં સુધી રહો માંસાહારી ગીધનાં વચનથી શું થવાનું હતું. ૧૦૪ જે તમે મોહ બુદ્ધિવાળા થઇને તીવ્ર અને સાહસરૂપ દોષવાળાં ગીધનાં વચન સાંભળશે તથા માન્ય કરશે તો પછી આ પુત્ર તમારો નથી, એમજ જાણજો. ” ૧૦૫ બીજા કહે છે,—“ પછી ગીધ બોલ્યો કે “ હવે સૂર્ય આશ્રયી ગયો છે અને તમારે આ સ્મશાનમાં વસવું ઘટિત નથી. ” એવું સાંભળીને શિયાળ બોલ્યો કે : “ સૂર્ય હજી આશ્રયે નથી માટે ત્યાં સુધી રાહ જુઓ ! ” હે રાજન્ ! એ પ્રકારે ક્ષુધાથી યુક્ત થયેલા અને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાને કેડ બાંધીને મંડેલા તે ગીધ અને શિયાળ, મરી ગયેલાના બાંધવોને વારંવાર ભમાવવા લાગ્યા. તે બંને, ક્ષુધા અને તૃષ્ણાથી ચાકી ગયેલા હતા. શાસ્ત્રનો આધાર લઇ લઇને બોલતા હતા. ૧૦૬-૧૦૭ તે બંને, પોતાના અર્થના જ્ઞાનમાં કુશળ હતા, તેથી એક પશુ અને બીજો પક્ષી, એ બંનેનાં અમૃતસમાન વચનોવડે તેઓ, પાછા વળે અને વળી ચાલવા માંડે, એમ સ્થિરતા પામી શકતા નહોતા અને શોક તથા દીનતાથી વ્યાપ્ત થઇને રૂદન કરતા, સ્મશાનમાં ઉભા રહ્યા હતા. એ પ્રકારે પોતાના કાર્યમાં કુશળ, શિયાળ અને ગીધ, પોતાની કુશળતાથી તેઓને ભમાવતા હતા. એ રીતે વિજ્ઞાનને જાણનારા બંને જે વખતે વિવાદ કરતા હતા અને પ્રેતના બંધુઓ પૂર્વોક્ત સ્થિતિમાં ઉભા હતા, તે વખતે ત્યાં શ્રીશંકર આવી ચઢ્યા. ૧૦૮-૧૧૦ શંકર અને પાર્વતી બંને, ત્યાં થઇને જતાં હતાં તેમણે આ મનુષ્યોનું દુઃખ જોયું તથા કંઈલાવડે જેનાં નેત્ર ભરાઇ આવ્યાં છે એવા શંકર, જગદંબા પાર્વતીની પ્રેરણાથી તે મનુષ્યોની પાસે જઇને કહેવા લાગ્યા કે : “ હું શંકર તમને વરદાન આપવા આવેલો છું. ” ૧૧૧ તે સાંભળીને દુઃખિત થયેલા તે મનુષ્યો શંકરને પ્રણામ કરીને બોલ્યા કે : “ એક પુત્ર વિનાના અમે સર્વ જીવવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ, અર્થાત્ આ એક પુત્રનું જીવિત જવાથી અમારું પણ જીવિત જવા બેઠું છે, માટે અમારા પુત્રને જીવતો કરવાની કૃપા કરીને અમને જીવિતદાન આપવું થોડે છે. ” એ વચન સાંભળીને જેનાં નેત્ર જળથી ભરાઇ ગયાં છે એવા ભગવાન શંકરે, તે બાળકને સો વર્ષનું આયુષ્ય આપ્યું તથા પિનાક ધનુષ્યધારી ભગવાન શ્રીશંકર કે, જે સર્વદા સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં પ્રીતિવાળા છે, તેમણે શિયાળ તથા ગીધને પણ ક્ષુધા નાશ કરનારું વરદાન આપ્યું. હે રાજન્ ! તેઓ એવી રીતે ઉત્સાહ રાખવાથી અને દીર્ઘ નિશ્ચય તથા સ્થિરતા રાખવાથી દેવના દેવ શ્રીશંકરની કૃપાવડે તત્કાળ રૂળ પામીને કૃતકૃત્ય થયા તથા સુખપૂર્વક હર્ષ પામીને, વિશેષ આનંદયુક્ત થઇને અને શ્રીશંકરને પ્રણામ કરીને પોતાને ઘેર ગયા. હે રાજન્ ! તું તે પ્રેતના બાંધવોના નિશ્ચયને તથા દેવના સંયોગને જો. ૧૧૨-૧૧૭ ઇશ્વરે દીન અને રડતા એવા તે બંધુઓનાં આંસુ લોહ્યાં, વળી તે દુઃખિત બાંધવો નિશ્ચય રાખવાથી અદ્ય કાળમાં શ્રીશંકરની કૃપા પામીને સુખી થયા, તે જો. ૧૧૮

*સામાનું હિતાહિત ન જોતાં મત્ર પોતાનાજ સ્વાર્થને માટે વિરૂદ્ધ, શાસ્ત્ર કે, ક્રમદો બતાવીને વચ્ચર કરનાર પુરૂષને માટે આ ઉત્તમ નિદર્શન છે.

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! શંકરની કૃપાથી પુનઃ પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે તેથી તેઓ વિરમ્ય પામ્યા અને હર્ષયુક્ત થયા. ૧૧૯ હે રાજન્ ! પછી તેઓ પુત્રના મરણથી ઉપજેલા શોકને છોડી દહ્મને, પોતાના પુત્રને સાથે લઇને અને હર્ષ પામીને શીઘ્ર નગરમાં ગયા તથા ચારે વર્ષના લોકોએ, એ સર્વની નિશ્ચિત જીવિને જોઇ. ૧૨૦, ૧૨૧ હે રાજન્ ! તું આ ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષસંહિત ઇતિહાસ સાંભળ, એને સાંભળવાથી મનુષ્ય નિરંતર આ લોકમાં તથા પરલોકમાં આનંદ પામે છે. ” ૧૨૨

ધર્માર્થમોક્ષસંયુક્તમિતિહાસમિમં શૃણુ ।

શ્રુત્વા મનુષ્યઃ સતતમિહામુત્ર પ્રમોદંતે ॥ ૧૨૨ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपक्षर्मानुशासनपर्वणि गृध्रगोमायु
संवादे गुर्जरभाषायां त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥

અધ્યાય ૨૪ મો-નારદમુનિ અને શલ્યભિ વૃક્ષનો સમાગમ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ बलिनः प्रत्यमित्रस्य नित्यमासन्नवर्तिनः ।

उपकारापकाराभ्यां समर्थस्थोद्यतस्य च ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-“ હે પિતામહ ! જે રાજા અલ્પ બળવાળો, હલકો અને મોહથી પોતાનાં વખાણુજ કરતો હોય, એવા નિર્બળ રાજાએ બળવાન, નિરંતર સમીપ (પડોશ) માં રહેનાર, સમર્થ અને ઉપકાર તથા અપકારવડે પોતાના મૂળમાંથી ઉમેડી નાંખવાને સદા તૈયાર એવા શત્રુ રાજા સાથે માત્ર વાણીથી વિરોધ કર્યો હોય ત્યારે, પોતાનું બળ ધારણ કરીને શી રીતે વર્તવું તથા પોતાને ઉમેડી નાંખવાને આવતા અતિ ક્રોધાયમાન શત્રુથી શી રીતે બચવું. ? ” ૧-૩ બીજા કહે છે:-“ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ જગ્યાએ પણ પવન અને શાલ્યભિ (શીમળાના વૃક્ષ) ના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે. ૪ હિમાલય ઉપર એક મોટું વૃક્ષ હતું. તે ધણી વર્ષથી વૃદ્ધિ પામેલું, મોટી શાખા અને ઉપશાખાઓવાળું તથા પાંદડાંવાળું હતું. ૫ હે મહાબહો ! તેની જાયા નીચે તાપથી પીડિત તથા શ્રમથી દૃશ થયેલા મદોન્મત હાથીઓ અને બીજાં પણ અનેક પશુપક્ષીઓ વિશ્રાંતિ કરતાં હતાં. તે વૃક્ષનો ઘેરાવો ચારસેં હાથનો હતો તથા તેની જાયા ખડુ ગાઠ હતી; તેના ઉપર પેપટ અને મેના વગેરે પક્ષીઓ રહેતાં હતાં તથા તેને પુષ્પ અને ફળ પણ આવતાં હતાં. ૭ એ ઉત્તમ અને રમણીય વૃક્ષની જાયામાં માર્ગે ચાલતી વટેમાગુંઓ, વેપારીઓ અને તેઓના કાફલા, તપસ્વિઓ તથા વનવાસીઓ વસતા હતા. ૮ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે વૃક્ષની વિશાળ ડાળીઓ અને ડાળાંઓ જોઇને એક વખત નારદશ્રી તેની પાસે આવ્યાને કહેવા લાગ્યા કે: “ હે વૃક્ષોમાં શ્રેષ્ઠ શીમળા ! શી ત્હારી રમણીયતા છે. તથા શું ત્હારું મનોહરપણું છે, અમે ત્હાસથી નિરંતર પ્રસન્ન થઇએ છીએ. ૯-૧૦ હે તાલ ! હે મનોહર વૃક્ષ ! મનોહર એવાં પક્ષીઓ, પશુઓ અને હાથીઓ સદૈવ હર્ષ પામીને ત્હારા આશ્રયે વસે છે. ૧૧ હે મોટી શાખાઓવાળા વૃક્ષ ! ત્હારા વિશાળ ડાળા તથા શાખાઓ વાયુએ કાઢ પ્રકારે પણ બાજ્યાં હોય, તેમ અને જણાતું નથી. ૧૨ હે તાલ ! ત્હારે

પવન સાથે પ્રીતિ છે શું અથવા તે ત્હારો મિત્ર છે શું ? કે, જેથી આ વનમાં તે ત્હારું નિરંતર રક્ષણ કરે છે. ૧૩ વેગવાળો ભગવાન વાયુ નાનાં-મોટાં સર્વ વૃક્ષોને તથા પર્વતનાં શિખરોને ઉમેડી નાંખીને દૂર ફેંકી દે છે. ૧૪ પવિત્ર અને ગંધતું વહન કરનારો વાયુ, નદીઓ સરોવર, સમુદ્ર અને પાતાળતું પણ શોષણ કરે છે. ૧૫ માટે પવન ત્હારી સાથે મિત્રતા રાખીને ત્હારું રક્ષણ કરે છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી તેથીજ તું ધણી શાખાઓ-વાળો, પત્રવાળો અને પુષ્પવાળો છે. ૧૬ હે વૃક્ષરાજ ! પક્ષીઓ આનંદ પામીને ત્હારા વિષે રમે છે, એ મને બહુ રમણીય જણાય છે. જે સમયે તને પુષ્પ આવેલાં હોય છે તથા તેનો ઉત્સવ કરવાનો સમય છે, તે સમયે ત્હારા વિષે વસતાં પક્ષીઓ જૂદી જૂદી રીતે બોલે છે. તેનો તથા એકઠાં મળીને બોલે છે, તેનો મધુર સ્વર અતિશય મનોહર સંભળાય છે. ૧૭-૧૮ હે શીમળા ! તેજ પ્રમાણે આ ગર્જના કરતા હાથીઓ કે, જે પોતાના ટોળા તથા સંતતિની સાથે શોભે છે, તેઓ ધામથી પીડાઈને ત્હારી છાયામાં આવીને સુખ પામે છે. ૧૯ હે વૃક્ષ ! તેજ પ્રમાણે તું બીજા અનેક પશુઓને આશ્રય આપે છે તેથી અને ત્હારા ઉપર સર્વ પ્રાણીઓનો નિવાસ છે તેથી તું મેરૂની પેઠે શોભે છે. ૨૦ વળી તપવડે સિદ્ધિને પામેલા તપસ્વી બ્રાહ્મણો અને શરવણોના નિવાસવડે ત્હારા સ્થાનને હું સ્વર્ગના સરખું માનું છું. ” ૨૧

ब्राह्मणैश्च तपःसिद्धैस्तापसैः ध्रमणैस्तथा ।

त्रिविष्टपसमं मन्ये तवायतनमेव हि ॥ ૨૨ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि पवनशास्त्रमलि
संवादे गुर्जरभाषायां चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ ૨૪ ॥

અધ્યાય ૨૫ મો-શાસ્ત્રમલિ વૃક્ષે વાયુનો તિરસ્કાર કર્યો.

નારદ ઉવાચ ॥ ઋધુત્વાદથવા સત્ત્વાત્કાલમલે નાત્ર સંશયઃ ।

પાલયત્યેવ સતતં મીમઃ સર્વવ્રગોઽનિલઃ ॥ ૧ ॥

નારદ કહે છે:-“ હે શીમળા ! સર્વ સ્થાનમાં ગતિ કરનારો અને ભયાનક વાયુ ઋધુપણથી અથવા મિત્રતાથીજ ત્હારું નિરંતર રક્ષણ કરે છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. ૧ હે શાસ્ત્રમલિ વૃક્ષ ! “ હું ત્હારો છું ” એ પ્રમાણે તું વાયુ આગળ પરમ નત્રતાને ધારણ કરે છે તેથી વાયુ ત્હારું રક્ષણ કરે છે. ૨ આ પૃથ્વી ઉપર મેં એવું કોઈ ઝાડ પર્વત કે, ધામ જોયું નથી કે, જેને વાયુએ પોતાના બળથી ભાગી નાખ્યું ન હોય, એમ મ્હારી શુદ્ધિમાં નિશ્ચય થયેલો છે. ૩ પણ હે શીમળા ! વાયુ, ઉપર કહેલાં અને બીજાં કારણોથી પરિવાર સહિત ત્હારું રક્ષણ કરે છે, તેથી તું ટકી રહેલો છે. ” ૪ શાસ્ત્રમલિ કહે છે:-“ હે બ્રહ્મન ! વાયુ મ્હારો મિત્ર નથી કે, વાયુ મ્હારો બાંધવ નથી અથવા વાયુ મ્હારો રનેહી નથી. તેમજ વાયુ મ્હારો ઇશ્વર પણ નથી કે, જેથી મ્હારું રક્ષણ કરે. ૫ હે નારદ ! વાયુ કરતાં પણ મ્હારું તેજ અને બળ ભયાનક છે. વાયુ મ્હારા સામર્થ્યની અદારમી કળાની પણ બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. ૬ મહા કડોર વાયુને આવતો જોઈને હું બળવડે તેને

અટકાવી રાખું છું. વાયુ પર્વત, વૃક્ષો તથા બીજું પણ, જે કાંઈ તેના ઝપાટામાં આવે છે તેને બાંગી નામે છે માટે તે “ પ્રભંજન ” કહેવાય છે. ૭ એવો પ્રભંજન વાયુ મહારાથી બહુ વાર હારીને બાંગી ગયો છે. હે દેવના ઋષિ નારદ ! વાયુ અત્યંત કોપ પામે તથાપિ હું તેનાથી ભય પામતો નથી. ” ૮ નારદ કહે છે:—“ હે શીમળા ! તું જે આ વાત કહે છે, તે મને વિપરીત ભાસે છે અને વિપરીતજ છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. વાયુ સમાન બળવાળું કાંઈ સત્વ (પ્રાણી-પદાર્થ) કાંઈ સ્થળમાં નથી. ૯ હે વૃક્ષ ! ઇંદ્ર, યમ, કુબેર અને જળનો સ્વામી વરુણદેવ પણ વાયુની બરોબરી કરી શકે, એમ નથી તો તું તો માન વૃક્ષજ છે. ૧૦ તું તેની બરોબરી ખ્યાંથી કરી શકે ? હે શાલ્મલે ! આ પૃથ્વી ઉપર હર કાંઈ પ્રાણી એટલા કરે છે. (હાલે છે, ને ચાલે છે, તથા ફિયા કરે છે.) તે સર્વની સકળ એજાએને કરાવનાર તથા તેઓને પ્રાણ આપનાર સમર્થ વાયુજ છે. ૧૧ વાયુ રૂંડે પ્રકારે વિસ્તાર પામતો નથી, ત્યારે મનુષ્યોની એજાઓ વિકૃત થઈ જાય છે. ૧૨ એ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોમાં ઉત્તમ વાયુનો તું સત્કાર કરતો નથી ત્યારે ત્હારામાં બુદ્ધિની ન્યૂનતા સિવાય બીજું શું રહેલું છે ? ૧૩ તું બળ વિનાનો તથા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો છે તેથીજ ઘણું બાપણુ કરે છે. હે શીમળા ! ક્રોધાદિથી ઢંકાયેલો તું, જેટલું બોલે છે તે સર્વ અસહ્ય છે. ૧૪ તું બોલે છે, તે સાંભળીને મને પણ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે તથા હું ત્હારાં અતિશય દુર્વચ્ચનો વાયુને કહીશ. ૧૫ હે કુણ્દિ ! ચંદનવૃક્ષ, સ્યંદનવૃક્ષ, સાલવૃક્ષ, સરલવૃક્ષ, દેવદારવૃક્ષ, વેતસવૃક્ષ તથા બીજાં પણ જે વિશેષ બળવાન વૃક્ષો છે, ૧૬ તે પુણ્યવાન વૃક્ષોએ પણ ત્હારી પેઠે, વાયુનો તિરસ્કાર કર્યો નથી. ૧૭ તેઓ પણ પોતાનું તથા વાયુનું બળ કેટલું કેટલું છે ? તેને જાણે છે તથા તેટલા માટે તે ઉત્તમ વૃક્ષો વાયુને પ્રણામ કરે છે. ૧૮ પણ તું તો મૂઢતાથી વાયુના અનંત બળને જાણતો નથી. વારૂ, એ પ્રમાણે છે ત્યારે હું હવે વાયુની પાસે જઈ છું. ” ૧૯

ત્વં તુ મોહાજ્ઞ જાનીષે વાયોર્બલમનંતકમ્ ।

एवं तस्माद्भूमिष्यामि सकाशं मातरिभ्वनः ॥ ૧૯ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि पवनशाल्मलि
संवादे गुर्जरभाषायां पंचविंशतितमोऽध्यायः ॥ ૨૫ ॥

અધ્યાય ૨૬ મો-પવન (વાયુએ) શાલ્મલિને નષ્ટ કરવાને કહ્યું.

भीष्म उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजेंद्र शाल्मलिं ब्रह्मविष्मतः ।

नारदः पवने सर्वे शाल्मलेर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે:—“ હે રાજેન્દ્ર ! બ્રહ્મવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ નારદે શીમળાને એ પ્રમાણે કહીને પવનની પાસે જઈને શીમળાનાં કહેલાં સર્વ વચન પવનને કહી સંભળાવ્યાં. ૧ નારદ કહે છે,—“ હે વાયુ ! હિમાલયના પૃથ ઉપર વિસ્તારવાળું, મોટાં મૂળવાળું અને મોટી ઝાયાવાળું એક શીમળાનું વૃક્ષ છે, તે ત્હારે અપમાન કરે છે. ૨ હે વાયુ ! તેણે તને બધાં ધિક્કારયુક્ત વચન કહ્યાં છે. તે સર્વ, ત્હારી આગળ કહેવાં યોગ્ય નથી. ૩ હે વાયુ ! હું તને

સર્વ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ જાણું છું તથા તેઓને વિષે ઉત્તમ અને મોટા પશુ તને જાણું છું. તું ક્રોધમાં યમના સરખો લય કરે છે.” ૪ ભીષ્મ કહે છે:-નારદનું એવું વચન સાંભળીને વાયુ, તે સ્ત્રીમળાની પાસે ગયો અને ક્રોધ પામીને આ પ્રમાણે બોલ્યો. ૫ વાયુ કહે છે,- “અરે શીમળા ! નારદ ત્હારી પાસે થઈને જતા હતા ત્યારે, તેં તેમના આગળ મ્હારી નિંદા કરી; માટે હું (વાયુ) તને મ્હારે પોતાનો પ્રભાવ અને બળ બતાવું છું. ૬ હે વૃક્ષ ! હું તને ઝોળખું છું અને મેં પૂર્વેથી તને જાણેલો છે. જ્યારે પ્રજ્વળી ઉત્પત્તિ કરી ત્યારે પિતામહ બ્રહ્મદેવ પ્રભુએ ત્હારી નીચે વિશ્રામ કર્યો હતો. ૭ તેમણે ત્હારી બચ્ચ નીચે વિશ્રાંતિ લીધી હતી તે કારણથી આજ સુધી ત્હારા ઉપર મેં કૃપા કરીને ત્હારે રક્ષણ કર્યું છે. હે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા અધમ વૃક્ષ ! ત્હારા પોતાના પરાક્રમથી ત્હારે રક્ષણ થતું નથી, પણ મેં એ કારણથી ત્હારે રક્ષણ કર્યું છે. ૮ પરંતુ તું મને બીજા પ્રાકૃત જીવોના જેવા ગણીને મ્હારે અપમાન કરે છે તેથી હવે હું તને મ્હારે સ્વરૂપ દેખાડું છું કે, જેથી તું મ્હારે અપમાન કરે નહિ.” ૯ ભીષ્મ કહે છે:-વાયુનું એવું વચન સાંભળીને શીમળાનું વૃક્ષ, હસતું હોય, તેમ તેને કહેવા લાગ્યું કે: “ હે પવન ! ક્રોધ પામીને તું મને ત્હારે સ્વરૂપ બતાવ ! ૧૦ પણ હે વાયુ ! તું મ્હારા ઉપર ક્રોધ કરવો રહેવા દે, કેમ કે, તું ક્રોધ પામીને મને શું કરવાનો છે ? હે પવન ! તું ગમે તેટલો સમર્થ બલે હોય પરંતુ હું ત્હારાથી બચ પામતો નથી. ૧૧ હું ત્હારા કરતાં વિશેષ બળવાન છું, માટે મ્હારે ત્હારાથી બચ પામવાનું કાંઈ કારણ નથી કેમ કે, જેઓ બુદ્ધિવંતે બળવાન છે, તેઓજ બળવાન કહેવાય છે. ૧૨ જેઓ માત્ર પ્રાણુ ધારણ કરી શકવા રૂપ બળવાળા છે, તેઓ બળવાન કહેવાતા નથી.” એ પ્રમાણે પવનને કહ્યું, તે સાંભળીને પવન બોલ્યો કે, “ વાર, ત્યારે સવારે હું, તને મ્હારે બળ બતાવીશ ” એમ કહીને વાયુ ગયો. પછી શીમળાના વૃક્ષે વાયુથી ઉત્પન્ન થનારા અરિષ્ટનો મનમાં નિશ્ચય કરીને જોયું કે, વાયુના બળ સાથે મ્હારે બળ કાંઈ તુલ્ય નથી તથા હું જે વચન નારદની પાસે બોલ્યો હતો, તે સર્વ મિથ્યા હતાં. ૧૩-૧૫ હું વાયુની સાથે બાથ બીડવાને અસમર્થ છું તથા વાયુ તો બળવંતે મ્હારાથી બળવાન છે, એમાં સંશય નથી ! નારદે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે વાયુ તો નિરંતર બળવાનજ છે. ૧૬ તથા હું બીજા વૃક્ષોથી પણ દુર્બળ છું, એમાં સંશય નથી. પરંતુ કાંઈ વનસ્પતિ બુદ્ધિવંતે મ્હારી બેરોબરી કરી શકે એવી નથી. ૧૭ માટે હું બુદ્ધિને ધારણ કરીને વાયુથી ઉત્પન્ન થનારા બચ્ચી મુક્ત થઈશ. જે સર્વે વૃક્ષો એવી બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને વનમાં રહે તો ક્રોધ પામેલા પવનથી અરિષ્ટ તો નિરંતર ઉત્પન્ન થાય, એમાં સંશય નથી; પરંતુ જેમ હું જાણું છું કે, ક્રોધ પામેલો વાયુ, જેમ તે અરિષ્ટોને પ્રેરણા કરે છે, તેમ તે મૂર્ખ વૃક્ષો જાણુતા નથી.” ૧૮, ૧૯

તે તુ બાહ્ય ન જાનંતિ યથા ચૈતાન્ સમીરણઃ ।

સમીરયતિ સંકુદ્ધો યથા જાનામ્યહં તથા ॥ ૧૯ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुज्ञासनपर्वणि पवनशास्त्रमलि
संवादे गुर्जरभाषायां षट्त्रिंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

અઠધામ ૨૭ મે-અળવાન સાથે વાદ કરતાં દુર્બળ, પોતેજ
નષ્ટ થાય છે, શાદમહિનો નાશ.

મીઘમ ઉવાચ ॥ તતો નિશ્ચય મનસા શાલ્મલિઃ શ્રુમિતસ્તદા ।

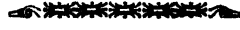
શાક્ષાસ્કંધાન્પ્રસાદીન્ચ સ્વયમેવ વ્યજ્ઞાતયત્ ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે:-“ પછી એ પ્રમાણે મનવડે નિશ્ચય કરીને, ક્ષોભ પામેલા શીમળાએ પોતાની ડાળાઓ, ડાળાં અને પાંખડાને પોતાની મેળેજ પાડી નાંખ્યાં. ૧ એ રીતે ડાળાં, પાંદડાં અને પુષ્પનો ત્યાગ કરીને, તે વૃક્ષે સવારમાં આવતા વાયુને જોયો. ૨ પછી કોષ પામેલો અને સૂસવાટા કરતો મોટો વાયુ, મોટા મોટા વૃક્ષોને પાડી નાંખતો, પાડી નાંખતો ન્યાં આગળ તે શીમળાનું વૃક્ષ ઉભું હતું ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. ૩ ત્યારે વાયુએ, તે શીમળાને પાંદડાં વિનાનો, જેની મોટી મોટી શાખાઓ ભાગી પડી છે એવો તથા જેનાં પુષ્પ ગરી ગયાં છે એવો જોઈને તથા હાસ્ય કરતાં હર્ષ પામીને, ઉઝ શાખાવાળા શીમળાને કહ્યું. ૪ વાયુ કહે છે,-“ હે શીમળા! તે પોતાની શાખાઓને પાડી નાંખવારૂપ જે કષ્ટ પોતાની મેળે વેઠ્યું, તેજ કષ્ટ હું પણ તને કરનારો હતો. ૫ ત્હારાં પુષ્પ અને શાખાઓ નાશ પામ્યાં છે તથા ત્હારા અંકુર અને પાંદડાં ગરી ગયાં છે, એ રીતે તું પોતાનીજ દુષ્ટ સલાહથી પોતાની મેળે, ત્હારા સામર્થ્યના વશમાં આવી પડ્યો છે.” ૬ ભીષ્મ કહે છે,-એવું વાયુનું વચન સાંભળીને, તે શીમળો મનમાં લલળ પામ્યો; તથા પ્રથમ નારદે જે વચન કહ્યું હતું, તેને સંભારીને મનમાં પરિતાપ પામવા લાગ્યો. ૭ હે ક્ષત્રિયમાં વ્યાધ જેવા યુધિષ્ઠિર! એ પ્રમાણે જે મૂર્ખ પોતે દુર્બળ છતાં, અળવાનની સાથે વૈર કરે છે, તે આ શીમળાની પેઠે, પરિતાપ પામે છે. ૮ માટે જે દુર્બળ હોય, તેણે અળવાનની સાથે વૈર કરવું નહિ કેમકે, જે દુર્બળ છતાં, અળવાનની સાથે વૈર કરે છે, તે આ શીમળાની પેઠે, શોકને પામે છે. ૯ જેઓ મોટા પુરૂષો હોય છે તેઓ પોતાના પ્રત્યે અપકાર કરનારા ઉપર વૈર પ્રકટ રીતે બતાવતા નથી; પણ હે મહારાજ! તેઓ ધીમે ધીમે પોતાનું અળ બતાવે છે. ૧૦ બુદ્ધિહીન પુરૂષે, બુદ્ધિની આજીવિકા ઉપર જીવનાર પુરૂષની સાથે વૈર કરવું નહિ કેમકે, જેમ તરણાંના ઢગલામાં અગ્નિ પ્રવેશ કરે છે, તેમ બુદ્ધિમાન પુરૂષોની બુદ્ધિ પણ નિર્બુદ્ધ પુરૂષના સમૂહમાં પ્રવેશ કરીને, તેનો નાશ કરે છે. ૧૧ હે રાજન્! હે નરપતિ! પુરૂષમાં બુદ્ધિ સમાન મોટું તત્વ બીજું કોઈ છે નહિ તથા બુદ્ધિ-અળની તુલના બીજું કોઈ અળ કરી શકે તેમ પણ નથી. ૧૨ હે શત્રુઓને હણનાર રાજન્! માટે જે બાળક, જડ આંધળો, અહેરો અને પોતાના કરતાં અધિક અળવાળો હોય, તેને ક્ષમા કરવાનો સ્વભાવ રાખવો તે ગુણ ત્હારામાં છે. ૧૩ હે રાજન્! અઢાર અક્ષૌહિણી સૈન્ય મહાત્મા એક અર્જુનના અળની સમાન નથી, કેમકે, સંગ્રામમાં અળનો આશ્રય કરીને ફરનારા અને યજ્ઞવાળા પાંડુપુત્ર અર્જુને, હણેલી તે અક્ષૌહિણીઓ ભાગી ગઈ છે તથા હણાઈ ગઈ છે. ૧૪,૧૫ હે ભારત! મેં રાજધર્મ અને આપદર્મ તને વિસ્તારથી કહ્યાં. હે મહારાજ! હવે ત્હારે શું સાંભળવાની ઇચ્છા છે?” ૧૬

उक्ताञ्च ते राजधर्मा आपदधर्माञ्च मारुत ।

विस्तरेण मारुतः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १६ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुसारं गुर्जरभाषायां
सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

અધ્યાય ૨૮ મો-લોભનું વર્ણન.

युधिष्ठिर उवाच ॥ पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं प्रवर्तते ॥

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-“ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે પાપનું સ્થાન છે તથા જેથી પાપની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે હું યથાર્થપણે સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ’ ૧ ભીષ્મ કહે છે:-“ હે રાજન ! હું પાપનું સ્થાન તને કહું, તે સાંભળ ! એક લોભ, એ મોટા ગ્રાહ (મગર) જેવો છે: એ લોભથી પાપની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૨ એથીજ પાપ, અધર્મ અને અત્યંત દુઃખ ઉપજે છે; લોભજ કપટ માનનું મૂળ છે અને તેનાવડેજ મનુષ્યો પાપકર્મ કરનારા થાય છે. ૩ લોભથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે અને લોભથીજ કામ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. મોહ, માયા (છળ) માન, સ્થંભ (અક્રડપણું) અને પારકા સ્વાધીનમાં જીવતર સોંપવારૂપ કર્મ, એ સર્વ પણ લોભથીજ બને છે. ૪ વળી અક્ષમા, લજ્જાનો ત્યાગ, લક્ષ્મીનો નાશ, ધર્મનો ક્ષય, ચિંતા અને અપકીર્તિ, એ સર્વ પણ લોભથીજ ઉપજે છે. ૫ દાન નહિ કરવાનો ગુણ, અતિશય તૃષ્ણા, વિપરીત કર્મ કરવાની ક્રિયાઓ, કુળનો મદ, વિદ્યાનો મદ, રૂપનો મદ, ઐશ્વર્યનો મદ, સર્વ પ્રાણીઓનો દ્રોહ, સર્વ પ્રાણીઓનો સત્કાર ન કરવારૂપ કર્મ, સર્વ પ્રાણીઓનો અવિશ્વાસ, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે વાંકા ચાલવું, પારકા દ્રવ્યનું હરણુ, પારકી સ્ત્રીઓ ઉપર બળાત્કાર, વાણીનો વેગ, મનનો વેગ, નિંદાનો વેગ, ઉપરચનો વેગ, ઉદરનો વેગ, કઠિન એવો મૃત્યુનો વેગ, બળવાન એવો ઇર્ષ્યાનો વેગ, ન જીતાય એવો મિથ્યા વેગ, નિવારણુ ન કરી શકાય એવો રસનો વેગ, સહન ન કરી શકાય એવો શ્રવણુદ્રિયનો વેગ, પારકી નિંદા, પોતાની બઝાઈ, બીજની અદેખાઈ, પાપ, દુષ્કર કર્મ કરવાપણું, અને સર્વ સાહસ અને સર્વ અકાર્યની ક્રિયા; એ સર્વનું મૂળ લોભ છે. જન્મ થયા પછી મનુષ્યો, જેનાવડે બાળકપણામાં, કુમારાવસ્થામાં અને જીવાનીમાં પોતાના કર્મને તજતા નથી. મનુષ્ય જીવું થાય છે, પણ તે જીવું થતો નથી. હે કુરૂવંશના ધુરંધર પ્રાપ્તિથી પણ પૂર્ણ કરી શકાતો નથી, તે લોભજ સર્વ પાપનું મૂળ છે. ૬-૧૨ ઉડાં જળવાળી નદીઓવડે નિરંતર ભરાતો છતાં પણ સમુદ્ર જેમ પૂર્ણ થતો નથી, તેમ જે અનેક કામનાઓવડે પૂર્ણ થતાં પણ તૃપ્તિ પામતો નથી તથા હે નૃપ ! લોભે કરેલા પદાર્થોની પ્રાપ્તિથી પણ જે હર્ષ પામતો નથી. ૧૩ જેને દેવ, ગંધર્વ, અસુર, મોટા નાગ અને સર્વ પ્રાણીઓના સમુદાયજ યથાર્થપણે ઓળખી શકતા નથી, તે લોભને જીતેદ્રિય પુરૂષે મોહસહિત જીતવો. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયજીત પુરૂષજ મોહ તથા લોભને જીતી શકે છે. ૧૪ હે કૌરવ્ય ! અજીતેદ્રિય અને લોભી પુરૂષોમાં દંભ, દ્રોહ, નિંદા, ચાડિયાપણું અને અદેખાઈ, એવા દુર્યુજો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૫ કેટલાક પુરૂષો અત્યંત મોટાં મોટાં શાસ્ત્રોને બણેલા અને બહુશ્રુત હોય છે તથા બીજાઓના સંશયને છેદે એવા હોય છે, તથાપિ લોભના વશ થઈને કલેશ પામે છે. તે પુરૂષો દેવ અને

ક્રોધથી યુક્ત તથા શિષ્ટાચારથી રહિત હોય છે. ૧૬, ૧૭ તેઓનો વાણી મધુર હોય છે, પરંતુ તેઓ અંતરમાં ક્રૂર હોય છે; એવા પુરૂષોને, ઘાસથી ઢાંકેલા કુવાના જેવા જાણવા. લોભ સંબંધી જ્ઞાનમાં સ્થિર થયેલા અધમ અને વેષધારી પુરૂષો ધર્મના બહાનાથી જગતને ભુટે છે. ૧૮ વળી તેઓ શાસ્ત્રના બળનો આશ્રય કરીને અનેક માર્ગને પ્રસારે છે અને સત્પુરૂષોના માર્ગનો લોપ કરે છે (જેમ કે, તેઓ કહે છે કે “ ગમે તે ઉપાયથી પણ બીજાને સંતોષ પમાડવો; એજ સર્વથી ઉત્તમ ઈશ્વરપૂજન છે ”* આવા વાક્યનો સ્વાર્થી પુરૂષો અવળો અર્થ કરે છે. અને તેથી “ વ્યભિચારાદિથી અન્યોઅન્ય સંતોષ ઉપજે છે, માટે તે ધર્મ છે, ” એમ ભાની સન-માર્ગનો લોપ કરે છે.) ૧૯ લોભે ગળેલા દુરાત્મા પુરૂષો ધર્મનું હરણ કરીને, તેની જે જે સ્થિતિમાં ફેરફાર કરે છે, તે તે વિકારવાળી ધર્મની સ્થિતિ લોકોમાં પ્રસારે છે. ૨૦ હે કૌરવ્ય ! લોભયુક્ત બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોમાં ગર્વ, ક્રોધ, મદ, નિદ્રા, હર્ષ, શોક અને અતિશય માન, એવાજ દુર્યોધો જોવામાં આવે છે. ૨૧ તું નિરંતર લોભયુક્ત પુરૂષોને અશિષ્ટ પુરૂષોજ જાણજે ! હવે પવિત્ર વ્રતવાળા શિષ્ટ પુરૂષોનાં લક્ષણ હું તને કહું છું, તેવાને ધર્મ પૂછજે. ૨૨ જે પુરૂષોને મૃત્યુ પછી પુનઃ જન્મ પામવાનો ભય નથી, જેઓને પરલોક સંબંધી પણ ભય નથી, જેઓને માંસમાં ભાવ નથી, જેઓને પ્રિય અને અપ્રિય કાંઈ છે નહિ. ૨૩ જેઓને શિષ્ટાચાર વહાલો છે, જેઓ ઈન્દ્રિયોને દમન કરી શકે છે, જેઓને સુખ અને દુઃખ સમાન છે; જેઓને સત્યજ પરમ શરણુ-રૂપ છે. ૨૪ જેઓ દાન કે, પ્રતિગ્રહ નથી કરતા, જેઓ દયાવાળા છે, જેઓ નિરંતર પિતૃ, દેવ અને અતિથિનું પૂજન કરે છે, જેઓ નિરંતર ઉદ્યોગી છે. ૨૫ હે ભારત ! જેઓ વીર અને સર્વનો ઉપકાર કરનારા છે, જેઓ સર્વ ધર્મનું પાલન કરે છે, જેઓ સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરે છે તથા સર્વ વસ્તુઓનું દાન કરે છે. ૨૬ એવા પૂર્વોક્ત સત્પુરૂષો કે, જેઓ ધર્મના વ્યાપારમાં ફરનારા હોય છે, તેઓ શિષ્ટાચારથી ચલાયમાન થતા નથી. પૂર્વે સત્પુરૂષોએ જે આચરણ દર્શાવેલું છે, તે તેઓનું આચરણ બેદ પામતું નથી. ૨૭ જેઓ ત્રાસ પામતા નથી; ચપળ કે, રૌદ્ર નથી તથા જેઓ સન-માર્ગમાં સ્થિર થયેલા છે; તેમજ જેઓને વિષે અહિંસારૂપ ધર્મ સ્થિર થયેલો છે તેઓને સાધુ પુરૂષોએ નિરંતર સેવવા ધટે છે. ૨૮ જે પુરૂષો કામ તથા ક્રોધમાં વિકારરહિત છે, જેઓમાં અહંકાર કે, મમત્વ રહેલું નથી તથા જેઓનાં વ્રત ઉત્તમ છે અને જેઓની મર્યાદા સ્થિર છે, તેઓની ઉપાસના કરીને, તેઓને ધર્મ પૂછજે ! ૨૯ હે યુધિષ્ઠિર ! તેઓ જે ધર્મ આચરે છે તે ધન માટે અથવા યથા માટે નહિ, પરંતુ ધર્મ અવશ્ય આચરવોજ જોઈએ, એમ જાણી, તેનું આચરણ કરે છે. તેઓના શરીરની આહારાદિ ક્રિયાઓ પણ તેમજ બને છે. ૩૦ તેઓમાં ભય, ચપળતા કે, શોક છે નહિ. તેઓ ધર્મનાં બહાને દંભ કરતા નથી તથા ગુપ્ત રાખવા ચોગ્ય કોઈ પાખંડ ધર્મનું આચરણ પણ કરતા નથી. ૩૧ જેઓને વિષે લોભ કે, મોહ નથી તથા જેઓ સત્યતા અને સરળતાથી વર્તે છે, તેમજ હે કૌંતિય ! જેઓનું ઉત્તમ વ્રત નાશ પામતું નથી, તેઓને વિષે તું આસક્તિ રાખજે. ૩૨ જે પુરૂષો લાભ

* “ યેન કેન પ્રકારેણ યસ્ય કસ્યાપિ દેહિનઃ । સંતોષં જનયોજિત્યં તદેવેશ્વરપૂજનમ્ ॥ ગમે તે ઉપાયવડે કોઈપણ પ્રાણીને સંતોષ આપવો, તેજ ઈશ્વરપૂજન છે. ”
દુર્જન પુરૂષો, આવા સરળ વાક્યનો દુર્યયોગ કરે છે હવે તે બતાવે છે. સંશોધક.

થવાથી હર્ષ પામતા નથી, હાનિ થવાથી ખેદ પામતા નથી તથા મમતારહિત, અહંકાર-રહિત, સત્વગુણમાં સ્થિતિવાળા અને દૃષ્ટિવાળા છે, તેઓની તું ઉપાસના કરજે. ૩૩ હે તાત ! લાલ અને હાનિ, સુખ અને દુઃખ, પ્રિય અને અપ્રિય તથા મરણ અને જીવિત, એ સર્વ સ્થિર પરાક્રમવાળા, મહત્પદ ઇચ્છનારા અને સત્યના માર્ગમાં રહેલા પુરૂષોને સમાન છે. તું ઇદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને તથા સાવધાન રહીને એવા ધર્મમાં પ્રીતિવાળા અને મોટા અનુભવવાળા પુરૂષોનું પૂજન કરજે. હે ભદ્ર ! દૈવગુણથી વાણીના સર્વ પ્રલાપ ગુણુવાળા થાય છે તથા મૂર્ખની વાણીના પ્રલાપ અશુભને અર્થ થાય છે. અર્થાત્ સત્પુરૂષનો ઉપદેશ સુખકર થાય છે અને અસત્પુરૂષનો ઉપદેશ દુઃખકર થાય છે, માટે લોભને જીતવા ઇચ્છનારાએ સત્સંગ કરવો, એમ કહેવાનો અભિપ્રાય છે. ” ૩૪, ૩૫

ધર્મપ્રિયાંસ્તાન સુમહાનુભાવાન્ દાંતોપ્રમસ્ય સમર્ચયેથાઃ ।

દૈવાત્સર્વે ગુણવન્તો ભવન્તિ શુભાશુભે વાક્યપ્રલાપાસ્તથાન્યે ॥ ૩૫ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

અધ્યાય ૨૮ મૌ-અજ્ઞાનનું વર્ણન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ અનર્થાનામધિષ્ઠાનમુક્તો લોભઃ પિતામહ ।

અજ્ઞાનમપિ વૈ તાત શ્રોતુમિચ્છામિ તત્વતઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે પિતામહ ! સર્વ અનર્થનું સ્થાન લોભ છે, એ તમે કહ્યું. હે તાત ! હવે અજ્ઞાન શું છે ? તેને હું તત્વથી સાંભળવાને ઇચ્છું છું. ” ૧ બીજમ કહે છે:—“ જે પુરૂષ અજ્ઞાનતાથી પાપ કરે છે, તે પાપથી પોતાનો ક્ષય થાય છે, તેએ જાણતો નથી તથા સત્પુરૂષોનાં આચરણનો દ્રેષ કરે છે, તે લોકની નિંદાનું પાત્ર થાય છે. ૨ પુરૂષ અજ્ઞાનવડે નરકમાં પડે છે, અજ્ઞાનવડે દુર્ગતિ પામે છે તથા અજ્ઞાનવડે કલેશ પામે છે અને આપત્તિમાં ડૂબે છે. ” ૩ યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે રાજન્ ! અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, પ્રવૃત્તિ સ્થાન, વૃદ્ધિ, ક્ષય, ઉદય, મૂળ, યોગ, ગતિ, કાળ, કારણ અને હેતુ, એ હું યથાર્થ સાંભળવાને ઇચ્છું છું કેમ કે, આ લોકમાં જે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું મૂળ અજ્ઞાનજ છે. ” ૪, ૫ બીજમ કહે છે:—“ રાગ (પ્રીતિ), દ્રેષ, મોહ, હર્ષ, શોક, અભિમાનીપણું, કામ, ક્રોધ, ગર્વ, તંદ્રા, આળસ, ઇચ્છા, અનિચ્છા, તાપ, પારદી વૃદ્ધિ જોઈને બીજા મરવાનો ગુણ (અદેખાઈ) તથા હિંસા આદિ પાપીઓનાં કર્મને અજ્ઞાન કહે છે. ૬, ૭ હે મહારાજ ! એ સર્વની પ્રવૃત્તિ કેમ થાય છે તથા વૃદ્ધિ કેમ થાય છે ? એ વગેરે જે કંઈ તું સાંભળવાને ઇચ્છે છે, તે હું તને વિસ્તારથી કહું છું તથા તેમાં પણ હું તને વિશેષ કરીને કહું, તે સાંભળ. ૮ હે ભારત ! અજ્ઞાન અને લોભ, એ બન્ને સમાન ફળ આપનારા અને સમાન દોષ ઉત્પન્ન કરનારા છે. હે રાજન્ ! એ બન્નેને એક સરખાજ જાણવા. ૯ અજ્ઞાનનું ઉત્પત્તિસ્થાન લોભ છે. લોભ જ્યારે વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે, અજ્ઞાન પણ વૃદ્ધિ પામે છે અને જ્યારે લોભ સમાન અવસ્થાને પામે છે ત્યારે, અજ્ઞાન પણ સમાન અવસ્થાને પામે છે.

જ્યારે લોભ ક્ષીણ થાય છે ત્યારે, અજ્ઞાન પણ ક્ષીણ થાય છે. એવી રીતે એક લોભજ દુઃખ, સંતાપ, મોહ આદિને ઉત્પન્ન કરીને અનેક પ્રકારની ગતિને પામે છે.” યુધિષ્ઠિરના છ પ્રશ્નનો એવી રીતે ઉત્તર થયો, એટલે અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ લેખ, અજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ લોભથી, સ્થાન પણ લોભમાં, વૃદ્ધિ પણ લોભની સાથે, ક્ષય પણ લોભની સાથે, ઉદય પણ લોભના ઉદય સાથે, એ રીતે છ પ્રશ્નનો ઉત્તર થયો. હવે સાતમો પ્રશ્ન એવો છે કે, અજ્ઞાનનું મૂળ શું ? તેનો ઉત્તર આ રીતે છે. ૧૦-“ અજ્ઞાનરૂપ લોભનું મૂળ મોહ છે તથા મોહનો સંયોગ, એજ અજ્ઞાનનો સંયોગ છે. મોહનો કાળ, એજ અજ્ઞાનનો કાળ અને મોહની ગતિ, એજ અજ્ઞાનની ગતિ છે. લોભનો છેદ અને ભેદ, એ અજ્ઞાનનું કારણ છે. એટલે જ્યારે ઇચ્છલો પદાર્થ પ્રાપ્ત થતાં વિદ્ય થાય ત્યારે, વૈચિત્યરૂપ અજ્ઞાનનો કાળ, એ લોભરૂપ અજ્ઞાનનું કારણ થાય છે. તે કાળરૂપ અજ્ઞાનના મૂળના અજ્ઞાનથી લોભરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને લોભથી અજ્ઞાન ઉપજે છે. તેજ પ્રમાણે સર્વ દોષ લોભથીજ પ્રકટે છે માટે લોભનો ત્યાગ કરવો. ૧૧,૧૨ જનક, યુવનાથ, વૃષાદિર્લિ, પ્રસેનજિત અને બીજા રાજાઓ પણ લોભને તજવાથી સ્વર્ગને પામ્યા છે. ૧૩ માટે લોભને વર્જવો, હે કુરુગ્રેહ ! તું પોતાની મેળે પ્રત્યક્ષ રીતે લોભનો ત્યાગજ કર, કેમ કે, લોભને તજવાથી તું આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખેથી વિચરીશ. ” ૧૪

प्रत्यक्षं तु कुरुभ्रेष्ठ त्यज लोभमिहात्मना ।

त्यक्त्वा लोभं सुखं लोके प्रेत्य चानुचरिष्यसि ॥ ૧૪ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ૨૯ ॥

અધ્યાય ૩૦ મો—દમ ઇદ્રિયનિગ્રહ વર્ણન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ સ્વાધ્યાયે કૃતયત્નસ્ય નરસ્ય ચ પિતામહ ।

ધર્મકામસ્ય ધર્માત્મન્ કિન્નુ શ્રેય રહોઽયતે ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે-“ હે ધર્મરૂપ પિતામહ ! સ્વાધ્યાયમાં યત્ન કરનારા અને ધર્મને ઇચ્છનારા પુરૂષને આ લોકમાં કલ્યાણકારક શું છે ? તે મને કહો ! ૧ કેમ કે, લોકમાં અનેક પ્રકારનું શ્રેય જોવામાં આવે છે તેમાં આ લોકમાં તથા પરલોકમાં જે કલ્યાણકારી હોય, તે મને કહો ! ૨ હે ભારત ! હે તાત ! ધર્મનો આ માર્ગ બહુ મોટો અને ઘણી શાખાવાળો છે, માટે તેનું જે પરમ મૂળ હોય, તે મને તત્વથી કહો ! ” ૩,૪ બીજા કહે છે,-“ વાંડ, હું તને તેવો માર્ગ કહીશ કે, જેથી યુદ્ધિમાન એવો તું કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરી શકશે અને જેમ અમૃતપાન કર્યું હોય તેમ જ્ઞાનવડે તૃપ્ત થઈશ. ૫ મહર્ષિઓએ પોતપોતાના વિજ્ઞાનનો આશ્રય કરીને ધર્મના જે વિધિ કહેલા છે, તે અનેક છે. પણ *દમ સર્વ વિજ્ઞાનનું પરમ સ્થાનરૂપ છે. ૬ નિશ્ચિત શાસ્ત્રવાળા વૃદ્ધોએ દમને કલ્યાણરૂપ કહેલો છે; વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણને માટે દમ એ, સનાતન ધર્મરૂપ છે. ૭ બ્રાહ્મણની ક્રિયાઓની સિદ્ધિ દમવડેજ થાય છે. દમ, એ ગુણ, દાન, યજ્ઞ અને વેદાધ્યયનથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. ૮ દમ તેજની

* ઇદ્રિયને દમન કરવાના (કબજમાં રાખવાના) ગુણને “ દમ ” કહે છે.

વૃદ્ધિ કરે છે; દમ પરમ પવિત્ર ગુણુ છે; દમગુણુવાળો પુરૂષ પાપરહિત થઇ અને તેજવડે યુક્ત થઇને મોટા ફળને પામે છે. ૯ લોકામાં અમે દમના સરખા બીજા કોઇ ધર્મને સાંભળ્યો નથી; દમ, એજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને બધા ધર્મવાળાઓનો પ્રશંસનીય ધર્મ છે. ૧૦ હે નરપતે ! દમ ધર્મવડે યુક્ત પુરૂષ આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં પરમ સુખને પામે છે તથા મોટા ધર્મના ફળને ભોગવે છે. ૧૧ દમ ગુણુવાળો પુરૂષ, સુખેથી શયન કરે છે તથા સુખેથી જાગે છે, સુખથી લોકમાં ફરે છે તથા તેનું મન પ્રસન્ન થાય છે. ૧૨ જે પુરૂષ દમ ગુણુવાળો નથી, તે નિરંતર ક્લેશને પામે છે તથા પોતાના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા બીજા અનેક અનર્થને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૩ ચારે આશ્રમમાં દમ, એજ ઉત્તમ વ્રત કહેવાય છે. જે પુરૂષમાં દમ ગુણુ હોય, તેનાં લક્ષણુ કેવાં હોય ? તે તને કહું છું. ૧૪ જે પુરૂષ દમ ગુણુવાળો હોય, તેનામાં ક્ષમા, ધૃતિ, અહિંસા, સમાનપણું, સત્ય, સરળપણું, ઇદ્રિયોને જીતવાપણું; દક્ષતા, કામળતા, લજ્જા, અચળતા, અદીનતા, અક્રોધ, સંતોષ, પ્રિય વચન બોલવાપણું, ધાત ન કરવાપણું અને અસૂયા ન કરવાપણું, એવા ગુણો પ્રકટ થાય છે. ૧૫, ૧૬ હે કૌરવ્ય ! દમગુણુવાળો પુરૂષ ગુરૂજનની પૂજા કરે છે, પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખે છે તથા ચાડીઆપણું, લોકનિંદા, મિથ્યા વચન અને કાષ્ઠની સ્તુતિ કે, નિંદા કરતો નથી. ૧૭ જે પુરૂષ દમગુણુવાળો હોય તે, ક્રામ, ક્રોધ, લોભ, ગર્વ, અક્રુડપણું, બડાઇ મારવી, રોષ, ઇર્ષ્યા તથા અભિમાન, એ ગુણોને ધારણુ કરતો નથી. ૧૮ દમ ગુણુવાળો પુરૂષ, નિદ્રિત કર્મ કરતો નથી, કોઇ પ્રકારની ઇચ્છા રાખતો નથી, વિષય સુખ જેવા અદ્ય પદાર્થની યાચના કરતો નથી તથા કાષ્ઠના અબ્યુદયને જોઇને પરિતાપ પામતો નથી; તે મહાન પુરૂષ, સમુદ્રની પેઠે કોઇ પ્રકારે પૂર્ણ થતો નથી; અર્થાત્ સમુદ્ર જેમ અનેક નદીઓનાં જળ મળવા છતાં પણ પૂર્ણ થતો નથી, તેમ જ્ઞાનોદયપર્યંતના સુખની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ તે પુરૂષ, સંતોષ પામતો નથી. કેમ કે, તે તો માત્ર આત્માનંદનીજ અભિલાષા રાખે છે. ૧૯ દમગુણુવાળો પુરૂષ “ હું ત્હારા વિષે પ્રીતિ રાખું છું, તું મ્હારો છે, તું મ્હારા વિષે પ્રીતિ રાખે છે, તેઓના વિષે હું પ્રીતિ રાખું છું. ” તથા “ પૂર્વે હું તેઓના વિષે હતો ” ઇત્યાદિ પૂર્વના સંબંધીઓના સંયોગને રાખતો નથી, અર્થાત્ તેમાં આસક્ત થતો નથી. ૨૦ જે પુરૂષ દમ ગુણુવાળો હોય છે તે, ગ્રામસંબંધી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ, અરણ્ય સંબંધી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ તથા નિંદા અને પ્રશંસા એ સર્વનો આશ્રય કરતો નથી; પરંતુ તે પ્રવૃત્તિઓથી મુક્ત રહે છે અને જે એવી રીતે મુક્ત રહે છે, તેજ મુક્તિને પામે છે. ૨૧ જે પુરૂષ ઇદ્રિયાદિકનું દમન કરે છે તે પુરૂષ જગતનો મિત્ર, શીલ ગુણુથી સંપન્ન, નિરંતર પ્રસન્ન આત્માવાળો અને આત્માને જાણનારો હોય છે અને અનેક પ્રકારના સંગથી મુક્ત હોય છે, તેને પરલોકમાં મોટું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨ દમગુણુયુક્ત મનુષ્ય સારા આચરણુવાળો, શીલ ગુણુથી યુક્ત, પ્રસન્ન આત્માવાળો, આત્માને જાણનારો અને પંડિત હોય છે. તે, આ લોકમાં સત્કારને પામીને સારી ગતિને પામે છે. ૨૩ આ લોકમાં જે કર્મ સાંઝે કહેવાય છે તથા સત્પુરૂષો જેનું આચરણુ કરે છે, તેજ કર્મ જ્ઞાનવાળા મુનિનો સ્વાભાવિક માર્ગ છે અને દમગુણુયુક્ત મનુષ્ય, તે માર્ગથી ખસતો નથી. ૨૪ એવો જીતેન્દ્રિય અને જ્ઞાનયુક્ત પુરૂષ ધરથી નીકળીને વનમાં જાય છે અને ત્યાં જઇને દેહ પડવાના સમયની રાહ જોતો જોતો, પોતાનું યથાયોગ્ય આચરણુ કરે છે અને એવી રીતે વર્તતાં તે, જ્ઞાનસ્વરૂપ

થાય છે. ૨૫ જેને સર્વ પ્રાણીથી નિરંતર અભયજ છે તથા જેનાથી સર્વ પ્રાણીઓને અભય છે, એવો દમયુક્ત મનુષ્ય, જ્યારે દેહને તજે છે ત્યારે, તેને કાષ્ટ જગ્યોએથી ભય ઉત્પન્ન થતું નથી. ૨૬ એવો પુરૂષ પ્રારબ્ધ ભોગને ભોગવીને કર્મનો ક્ષય કરે છે, પણ નૂતન કર્મનો સંચય કરતો નથી તથા સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે સમતા રાખીને અને સર્વનો મિત્ર થઇને વર્તે છે. ૨૭ એવો પુરૂષ દેહને તજે છે ત્યારે તે વિમાનમાં બેસીને ગયો ? કે, તેના પ્રાણ અમુક માર્ગે ગયા, તે માલમ પડતું નથી કેમ કે, જેમ પક્ષીઓની ગતિ આકાશમાં જણાતી નથી તથા જળચરની ગતિ જળમાં જેવામાં આવતી નથી, તેમ તેના પ્રાણની ગતિ પણ પ્રાણોત્ક્રમણ ન થવાથી માલમ પડતી નથી. અર્થાત્ તે બ્રહ્મરૂપ પુરૂષ બ્રહ્મમાંજ લીન થાય છે. ૨૮ હે રાજન ! જે પુરૂષ ધરને તજીને મોક્ષના માર્ગે ગમન કરે છે, તેને અનંત સમય પર્યંત તેજોમય લોક પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૯ એવો પુરૂષ સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરીને અને અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓ તથા સર્વ કાંઇનો ત્યાગ કરીને, સત્ય માત્રની કામનાવાળો, સ્વેચ્છાચરણવાળો, પ્રસન્ન આત્માવાળો, આત્માને જાણનારો અને પવિત્ર થઇને આ લોકમાં સત્કારને પામે છે, તથા પછી સ્વર્ગ લોકને પામે છે. ૩૦,૩૧ તે પુરૂષ, પોતાના દમયુજીવડે બ્રહ્મરાશિથી ઉત્પન્ન થએલું પિતામહનું સ્થાન કે, જે નિરંતર ગુફામાં ઢાંકેલું છે તેને પામે છે. ૩૨ એવા જ્ઞાનમાં રમનારા, જ્ઞાનવાન અને સર્વ પ્રાણીની સાથે અવિરોધથી આચરણ કરનારા પુરૂષને આ લોકમાં પુનઃ આવવાનુંજ ભય નથી. તે પછી પરલોકનું ભય તો ક્યાંથીજ હોય ? ૩૩ એટલું છતાં પણ, દમયુજીમાં માત્ર એકજ દોષ છે બીજો દોષ નથી. તે એ છે કે, દમયુક્ત મનુષ્ય, નિરંતર ક્ષમાયુક્ત રહે છે, મોટે લોકો તેને અશક્ત માને છે. ૩૪ હે અત્યંત તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો ! તેનો એ દોષ, એજ અત્યંત મોટો ગુણ છે કેમ કે, તેને ક્ષમાવડે વિશાળ લોકની પ્રાપ્તિ સુખેથી થઇ શકે છે અને સહન કરવાનો ગુણ પણ સુલભ થાય છે. ૩૫ હે ભારત ! જે પુરૂષ દમયુજીવાળો છે, તેને અરણ્યમાં જવાથી પણ શું અધિક છે ? કેમ કે, દમયુજીવાળો પુરૂષ જ્યાં વસે છે, તેજ અરણ્ય છે અને તેજ આશ્રમ છે તથા જે, દમયુજીવાળો નથી તેને પણ અરણ્યમાં જવાવડે શું અધિક છે ? કેમ કે, અરણ્યમાં રહીને પણ તે પ્રવૃત્તિને તજી શકવાનો નથી. ” ૩૬ વૈશંપાયન કહે છે:-એવું બીજમનું વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિર રાજા, જેમ અમૃતથી તૃપ્ત થયા હોય, તેમ અત્યંત આનંદ પામ્યા. ૩૭ અને ધર્મ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ભીષ્મને પુનઃ પણ કેટલાક પ્રશ્ન કર્યા તથા કુરુકુળને વહન કરનાર ભીષ્મપિતાએ પણ પ્રસન્ન થઇને તેને સર્વ પ્રત્યુત્તર કહ્યા. ૩૮

પુનઃ પરિપ્રવચ્છ મીષ્મં ધર્મમૃતાં વરમ્ ।

તતઃ પ્રીતઃ સ ચોવાચ તસ્મૈ સર્વે કુરુદ્વહઃ ॥ ૩૮ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मे दमकथने गुर्जरभाषायां त्रिंश-
तितमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

* એટલે તેવા મનુષ્યો, પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ-મોક્ષને પામે છે કે; જેથી “ ન સ પુનરાવર્તતે । ન સ પુનરાવર્તતે । તે પુનઃ જન્મતો નથી ” એ શ્રુતિના અભ્યાસ વાક્ય પ્રમાણે તેને પુનઃ સંસારમાં આવવાનો ભય સ્હેતો નથી.

અધ્યાય ૩૧ મો-તપની પ્રશંસા.

મૌન્ય ઉવાચ ॥ સર્વમેતત્તપો મૂલં કવચઃ પરિચક્ષતે ॥

ન હ્યતત્તપા મૂઢઃ ક્રિયાફલમવાપ્નુતે ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે:-“ આ સર્વાનું મૂળ તપ છે એમ કવિઓ (પંડિતો) કહે છે; જે મૂઢ પુરૂષ તપ કરતો નથી, તેને પોતાની ક્રિયાનું ફળ મળતું નથી. ૧ સમર્થ પ્રજ્ઞપતિ બ્રહ્મદેવે આ સર્વ સૃષ્ટિને તપવડેજ સરજી છે: તેમજ ઋષિઓને વેદ પણ તપવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨ અન્ન, ફળ અને મૂળ તપવડેજ સરજ્યાં છે તથા સિદ્ધ પુરૂષો સાવધાન થઈને ત્રણે લોકને તપવડેજ જીએ છે અર્થાત્ ત્રણે લોકની વાતને તપવડેજ જાણે છે. ૩ ઔષધિ, ઓસડ અને અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ તપવડેજ સિદ્ધ થાય છે કેમ કે, સર્વ સાધનનું મૂળ તપ છે. ૪ જે કાંઈ આ લોકમાં દુર્લભ હોય, તે સર્વ તપ વડે પ્રાપ્ત થાય છે તથા ઋષિઓ જે ઐશ્વર્યને પામ્યા છે, તે પણ તપવડેજ, એમાં સંશય નથી. ૫ મઘપાન કરનાર, પરદ્રવ્યની ચોરી કરનાર, ગર્ભહત્યા કરનારા અને ગુરૂની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરનાર, એવા પાપવાળા પુરૂષો પણ સારી રીતે આચરેલા તપવડે તે તે પાપથી મુક્ત થાય છે. ૬ તપનાં ધણું સ્વરૂપ છે તથા અનેક પ્રકારથી તપની પ્રવૃત્તિ થાય છે; પરંતુ જે પુરૂષ નિવૃત્તિ ધર્મને પાળીને વર્તન કરે છે, તેને ઉપવાસ કરતાં બીજું મોટું તપ નથી. ૭ હે મહારાજ ! અહિંસાવ્રત પાળવું, સત્ય વચન બોલવું, દાન કરવું, ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી, એ સર્વ તપ કરતાં પણ અનશન (ઉપવાસ) રૂપ તપ મોટું છે. ૮ દાન કરવા સરખું બીજું કાંઈ દુષ્કર કર્મ નથી તથા દાન સરખી બીજી ઉત્તમ ગતિ પણ નથી. વળી ત્રણે વેદવિદ્યા કરતાં બીજું કાંઈ ઉત્તમ તત્ત્વ નથી. વળી સંન્યાસ પણ પરમ તપ છે. ૯ એમ છે ખરું, પરંતુ સ્વર્ગધર્મના રક્ષણના અર્થે ઇન્દ્રિયોનું રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે; માટે અર્થકાર્યમાં અને ધર્મકાર્યમાં અનશનવ્રત સમાન બીજું મોટું તપ નથી. ૧૦ ઋષિઓ, પિતૃઓ, દેવતાઓ, મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ અને બીજાં સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણીઓ, એ સર્વેનો મુખ્ય આશ્રય તપ છે તથા તેઓનાં કાર્ય તપવડે સિદ્ધ થાય છે, એ પ્રમાણે દેવતાઓ પણ તપવડેજ મહત્પદને પામેલા છે. ૧૧, ૧૨ આકાશમાં જે નક્ષત્રાદિ દેખાય છે, તે પણ જેમાં તપનો ઇષ્ટ વિભાગ પ્રાપ્ત થયો છે એવાં સત્કર્મ કરનારાઓનાં તેજોમય સ્વરૂપ છે; તપવડે દેવપણું પામી શકાય છે, એમ નિશ્ચય જાણવું. ” ૧૩

इमानिष्टविभागानि फलानि तपसः सदा ।

तपसा शक्यते प्राप्तुं देवत्वमपि निश्चयात् ॥ ३१ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि तपःप्रशंसायां
गुर्जरभाषायां एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

અધ્યાય ૩૨ મો-સત્યની પ્રશંસા.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ સત્યં ધર્મં પ્રશંસંતિ વિપ્રર્ષિપિતૃદેવતાઃ ॥

સત્યમિच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:-“ હે પિતામહ ! બ્રાહ્મણ, ઋષિયો, પિતૃઓ અને દેવતાઓ સત્યરૂપ ધર્મની પ્રશંસા કરે છે માટે હું, સત્ય સાંભળવાને ઇચ્છું છું તે મને કહો. હે રાજન ! સત્યનું શું લક્ષણ છે ? તથા તે શી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? તે કહો ! વળી સત્ય પાળ્યાથી શું થાય છે ? અને તે શી રીતે થાય છે ? તે પણ કહો ! ” ૨ બીષ્મ કહે છે:-“ હે ભારત ! આરે વર્ણના ધર્મમાં સંકરપણું થાય, તે ઠીક કહેવાતું નથી કેમ કે, સર્વ વર્ણમાં સત્યરૂપ ધર્મ તો અવિકારીપણેજ રહેવો જોઈએ. ૩ સત્પુરૂષોમાં સદા સત્યજ ધર્મ કહેવાય છે. સત્ય એજ સનાતન ધર્મ છે, માટે સત્યનેજ સર્વદા નમસ્કાર કરવો અને સત્યજ પરમગતિ છે. ૪ સત્યજ ધર્મ, તપ અને યોગ છે; સત્યજ સનાતન ધર્મ છે; સત્યજ પરમ યજ્ઞ છે અને સર્વ કાંઈ સત્યને વિષેજ રહેલું છે. ૫ આ સ્થળમાં હું તને સત્યનાં સર્વ આચરણ તથા સત્યનાં સર્વ લક્ષણ અનુક્રમે કહીશ. ૬ વળી જે રીતે સત્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પણ તારે સાંભળવું યોગ્ય છે. હે ભારત ! સર્વ લોકમાં સત્ય, તેર પ્રકારનું છે. ૭ હે રાજેન્દ્ર ! તે સત્યના તેર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:-સત્ય. સમાન બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય દમન, માત્સર્યનો ત્યાગ, ક્ષમા, લજ્જા, સહનશીલતા, અનસૂયતા, ત્યાગરૂપ ધ્યાન, આર્યપણું, ધૃતિ, નિરંતર દયા અને અહિંસા, એ તેર પ્રકારનું સત્ય જાણવું. ૮,૯ (એ તેર પ્રકારના અર્થ આગળ કહેવામાં આવે છે તે આ પ્રમાણે જાણવા.) પહેલો પ્રકાર સત્ય છે. સત્ય સર્વદા વિકારરહિત તથા પોતાના સ્વરૂપથી રહેનારું તત્વ છે તથા સર્વ ધર્મને અવિરૂદ્ધ એવા યોગવડે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦ બીજો ગુણ સમાનતા છે; પોતાના વિષે, ઇષ્ટ વસ્તુમાં, અનિષ્ટ વસ્તુમાં અને શત્રુમાં સમાન ભાવને સમાનતા કહે છે. ઇચ્છા તથા દ્વેષ, કામ તથા ક્રોધનો ક્ષય થવાથી સમાનતા ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧ ત્રીજો પ્રકાર દમ છે. અન્ય પદાર્થની સ્પૃહા ન રાખવી, નિરંતર ગંભીરતા રાખવી, ધીરજ રાખવી, અભય આપવું અને રોગને સમાવવા, એ દમનું સ્વરૂપ છે તથા તે જ્ઞાનવડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨ ચોથો પ્રકાર અમાત્સર્ય છે. દાન અને ધર્મમાં સંયમ રાખવો, તેને અમાત્સર્ય કહે છે અને તે ગુણ સત્યવડે પમાય છે. ૧૩ પાંચમો પ્રકાર ક્ષમા છે. જે માન પામેલો સત્પુરૂષ હોય છે તે, ક્ષમા કરવા જેવાં કાર્યમાં અથવા ક્ષમા નહિ કરવા જેવાં કાર્યમાં પણ પ્રિય કે, અપ્રિય જે જે કાર્ય થાય, તેની ક્ષમા કરે છે. આ ક્ષમાનું સ્વરૂપ છે તથા સત્યવાળો પુરૂષ સારાં આચરણવડે તેને પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૪ છઠ્ઠો પ્રકાર લજ્જા છે. જે બુદ્ધિમાન પુરૂષ લજ્જાવાળો હોય છે, તે કલ્યાણયુક્ત કર્મ કરે છે તથા કોઈ સ્થળમાં જ્ઞાનિ પામતો નથી. વળી તે પુરૂષ નિરંતર શાંત વાણીવાળો અને શાંત મનવાળો થઈને વર્તે છે; તે લજ્જા ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૫ સાતમો પ્રકાર સહનશીલતા અથવા ક્ષાંતિ છે. પુરૂષ, ધર્મ અને અર્થના હેતુથી તથા લોકને ઉદ્ધારણ આપવાના હેતુથી જે સુખ-દુઃખ, ભૂખ-તરસ તથા શીત-ઉષ્ણ વગેરેને સહન કરે છે, તેને તિતિક્ષા અથવા સહનશીલતા કહે છે. એ તિતિક્ષા ગુણ ધૈર્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ *આઠમો પ્રકાર અનસૂયતા છે. બીજાના ગુણમાં દોષ જોવા તેને અસૂયા કહે છે. તેનો ત્યાગ કરવો, તેનું નામ અનસૂયતા છે. તે ગુણ તિતિક્ષા અથવા

* ‘અનસૂયતા’ ગુણનું વ્યાખ્યાન ગ્રંથમાં નથી, પણ દીક્ષકર લખે છે કે “એવો તો એ સ્થાનનો દોષ થયો હોય અથવા તિતિક્ષા સરખુંજ તેનું વ્યાખ્યાન સમજવું; એવો વ્યાસનો હેતુ હોય ” માટે આ વ્યાખ્યાન દીક્ષના આધારે લખ્યું છે; મૂળમાં નથી.

સહનશીલતાથી પ્રાપ્ત થાય છે. નવમો પ્રકાર ત્યાગ છે. રનેહ અને વિષયના ત્યાગનેજ “ ત્યાગ ” નામે સત્યનો પ્રકાર કહેલો છે અને તે રાગ અને દ્વેષને તળવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજો પ્રકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. ૧૭ દશમો પ્રકાર આર્યપણું છે. જે પુરૂષ દંભને અને રાગને તજીને પ્રયત્નવડે શુભ કર્મ કરે છે તેજ પુરૂષમાં “ આર્યતા ” નામે સત્યનો પ્રકાર ગણવો. ૧૮ અગીઆરમો પ્રકાર ધૃતિ છે. જે સુખ અને દુઃખમાં વિક્રિયા પામતો નથી, તેના ગુણને “ ધૃતિ ” કહે છે. જે પુરૂષ પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છતો હોય, તેણે ધૃતિ ગુણને ધારણ કરવો. ૧૯ પુરૂષે સર્વ પ્રકારે ક્ષમાયુક્ત થવું તથા સત્યયુક્ત થવું; જે વિદ્વાન પુરૂષનાં હર્ષ, ભય અને ક્રોધ નાશ પામ્યાં છે, તેને ધૃતિ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૦ બારમો તથા તેરમો પ્રકાર દયા અને અહિંસા છે. મન, વાણી અને કર્મ-વડે સર્વ પ્રાણીઓનો દ્રોહ ન કરવાનો (અહિંસા) ગુણ, દયા કરવાનો ગુણ તથા દાન, એ સત્પુરૂષોનો સનાતન ધર્મ છે. ૨૧ હે ભારત ! એ જૂદા જૂદા તેર પ્રકાર સત્યના છે તથા તે સર્વનું એક સત્ય લક્ષણ છે. એ સર્વ ગુણો સત્યના આશ્રયે રહેલા છે તથા સત્ય-નેજ પુષ્ટિ આપે છે. ૨૨ હે રાજન્ ! કોઈ સત્યના ગુણોના અંતને કહેવાને શક્તિમાન નથી અને એ માટેજ પિતૃઓ, દેવ અને બ્રાહ્મણો સત્યની પ્રશંસા કરે છે. ૨૩ સત્ય કરતાં બીજો કોઈ ઉત્તમ ધર્મ નથી અને અસત્ય કરતાં બીજું કોઈ મોટું પાપ નથી, વેદમાં પણ સત્યનેજ ધર્મ કહ્યો છે, માટે કદાપિ સત્યનો લોપ કરવો નહિ. ૨૪ દાન, દક્ષિણાઓ સહિત યજ્ઞ, ત્રણે અગ્નિઓમાં હોમ, વેદ અને ધર્મના નિશ્ચય, એ સર્વ સત્યવાળાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫ એક હજાર અશ્વમેધ અને સત્ય, એ બન્નેને તુલામાં મૂક્યાં હોય (ત્રાણવામાં મૂકી બેખ્યાં હોય) તો, હજાર અશ્વમેધ કરતાં પણ સત્ય વધશે, એ નિશ્ચય છે. ” ૨૬

અશ્વમેધસહસ્રં ચ સત્યં ચ તુલયા ધૃતમ્ ।

અશ્વમેધસહસ્રાદિ સત્યમેવાવિશિષ્યતે ॥ ૨૬ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि सत्यप्रशंसायां
गुर्जरभाषायां द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

અધ્યાય ૩૩ મો-લોભ નિરૂપણ.

युधिष्ठिर उवाच ॥ यतः प्रभवति क्रोधः कामो वा भरतर्षभ ।

शोकमोहौ विधित्सा च परासुत्वं च तद्वद ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હે મહા બુદ્ધિમાન ! ક્રોધ, કામ, શોક, મોહ, વિધિત્સા પરાસુત્વ, લોભ, માત્સર્ય, ઇર્ષ્યા, કુત્સા, અસુયા, કૃપા અને ભય, એ તેર ક્રમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? તે મને યથાર્થ કહો ! ” ૧,૨ બીજમ કહે છે:—“ તે તેર ગુણો, પ્રાણી-ઓના મહાખળવાન શત્રુઓ છે; હે મહારાજ ! તે શત્રુઓ, પુરૂષની ચારે બાજુથી ઉપાસના કરે છે. ૩ જે પુરૂષ ગાફલ હોય, તેને તે શત્રુઓ કે, જે સર્વદા સાવધન છે તેઓ તોડી ખાય છે. ગાફલ પુરૂષને દેખીને, વડની પેઠે, ફાડી ખાય છે. ૪ હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! પાપની પ્રવૃત્તિ તે શત્રુઓથીજ થાય છે અને દુઃખની પ્રવૃત્તિ પણ એઓથીજ થાય છે, એમ નિર-

તર જાણવું. ૫ હું તે તેર શત્રુઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ક્ષય તને કહીશ. હે રાજન્ ! પ્રથમ તો, તું ક્રોધની ઉત્પત્તિ વગેરે સાંભળ. હે પૃથ્વીપતે ! હું તને યથાર્થ કહીશ, માટે તું એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળજે. લોભથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે; બીજાના દોષથી તે ક્રોધ વૃદ્ધિ પામે છે. ૬,૭ હે રાજન્ ! ક્ષમાવડે તે સ્થિર થાય છે અને ક્ષમાવડેજ નિવૃત્ત થાય છે. સંકલ્પથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે; સેવન કરવાથી તે વૃદ્ધિ પામે છે. ૮ ન્યારે ઝાલો પુરૂષ, પોતાની મેળે સમજીને વિરામ પામે છે ત્યારે કામ, તત્કાળ નાશ પામે છે. બીજાના વિષે દોષ જોવા, તેને “ પરાસૂયા ” કહે છે. તે પરાસૂયા ક્રોધ તથા લોભની મધ્યમાં પ્રકટ થાય છે. ૯ સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા રાખવાની વૃત્તિથી પરાસૂયા નિવૃત્ત થાય છે. બીજાનામાં દોષ જોવાથી અસૂયા ઉપજે છે તથા બુદ્ધિમાન પુરૂષોની અસૂયા વસ્તુના તત્વજ્ઞાનથી નાશ પામે છે. ૧૦ અજ્ઞાનથી મોહ ઉપજે છે; પાપકર્મના અભ્યાસથી તે વૃદ્ધિ પામે છે; ન્યારે પુરૂષ બુદ્ધિમાન પુરૂષોનો સમાગમ કરે છે ત્યારે, તે મોહ તત્કાળ નાશ પામે છે. ૧૧ ન્યારે શાસ્ત્ર એક બીજાથી વિરૂદ્ધ જોવામાં આવે છે ત્યારે, વિધિત્સા ઉત્પન્ન થાય છે. (આર-ભમાં પ્રમળતાને વિધિત્સા કહે છે.) ન્યારે તત્વજ્ઞાન થાય છે ત્યારે, તે વિધિત્સા નાશ પામે છે. ૧૨ ન્યારે અમુક દેહધારીનો વિયોગ થાય છે, ત્યારે તેના ઉપરની પ્રીતિથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે; પણ ન્યારે તેને નિરર્થક જાણે છે, ત્યારે તે શોક તત્કાળ નાશ પામે છે. ૧૩ ક્રોધ અને લોભથી પરાસુતા એટલે અકાર્યમાં અત્યંત આસક્તિ ઉપજે છે. સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા રાખવાથી ક્રોધથી ઉપજેલી પરાસુતા નાશ પામે છે તથા વૈરાગ્યને ધારણ કરવાથી લોભથી ઉપજેલી પરાસુતા નાશ પામે છે. ૧૪ સત્યનો ત્યાગ કરવાથી તથા અહિ-તનું સેવન કરવાથી માત્સર્ય એટલે અદેખાઈ ઉપજે છે. હે તાત ! સત્પુરૂષોનું સેવન કરવાથી તે માત્સર્ય નાશ પામે છે. ૧૫ ઉત્તમ કુળથી, જ્ઞાનથી તથા ઐશ્વર્યથી મદ ઉપજે છે. પણ ન્યારે તે કુળ, જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યનું યથાર્થ વિજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે મદ નાશ પામે છે. ૧૬ કામથી તથા અતિ હર્ષથી ઈર્ષ્યા ઉપજે છે; પણ ન્યારે બીજા પ્રાણીઓની સ્થિતિનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે ઈર્ષ્યા નિવૃત્તિને પામે છે. ૧૭ હે રાજન્ ! લોક-માંથી બહાર કરેલા મનુષ્યોની બ્રાંતિથી અસંમત અને દ્વેષ કરવા યોગ્ય વચન સાંભળવાવડે કુત્સા (નિંદા) ઉપજે છે; તે નિંદા લોકને જોવા જાણવાથી શાંત થાય છે. ૧૮ જોઈ પોતાના ઉપર અપકાર કરનાર બળવાન પુરૂષને યથાયોગ્ય પ્રતીકાર કરવાને શક્તિમાન નથી, તેઓના મનમાં તેના વિષે તીવ્ર અસૂયા (બીજાનું ભલું સહન ન કરવાપાતું) ઉપજે છે; પણ કંઈકાગુણથી તે અસૂયા શમી જાય છે. ૧૯ (કૃપા પણ ચિત્તનો ક્ષાલ કરનારી છે માટે તાન્ય છે, એવા વિચારથી તેના સંબંધમાં પણ કહે છે કે) નિરંતર દીન પુરૂષોને જોવાથી કૃપા ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ન્યારે ધર્મનિષ્ઠાને સમજે છે, ત્યારે તે કૃપા શમે છે. ૨૦ *પ્રાણી માત્રમાં જે લોભ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન અજ્ઞાન છે; પરંતુ ન્યારે તે સાંસારિક ભોગના અસ્થિરપણાને બરાબર જાણે છે, ત્યારે લોભ નિવૃત્ત થાય છે. ૨૧ શમ ગુણવડે એ તેર ગુણો જીતાય છે, માટે શમ ગુણથી તેઓને જીતવા. હે યુધિષ્ઠિર ! મૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોમાં એ સર્વ દોષ હતા, પરંતુ સત્યની ઈચ્છા રાખનારે, મહત્પુરૂષોનું સેવન

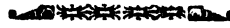
* દીકાકાર લાગે છે કે, કૃપા પછી ભયની વ્યાખ્યા થવી જોઈએ માટે લોભના સ્થળે ભયનું વ્યાખ્યાન કરવું.

કસ્વાથી તે દોષોને જીતેલા છે. ” ૨૨

एते हि धार्तराष्ट्राणां सर्वे दोषास्त्रयोदश ।

त्वया सस्योर्ध्विना नित्यं विजिता ज्येष्ठसेवनात् ॥ ૨૨ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि छोभानिरूपणं
नाम गुर्जरभाषायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ૩૩ ॥

અધ્યાય ૩૪ મો-નૃશંસ મનુષ્યનું વર્ણન.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ જ્ઞાનશસ્યં વિજાનામિ દર્શનેન સતાં સદા ।

નૃશંસાન્ ન વિજાનામિ તેષાં કર્મ ચ ભારત ॥

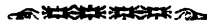
યુધિષ્ઠિર કહે છે:—“ હું સર્વકાળ સત્પુરુષોના સમાગમથી સન્નિવૃત્તિને જાણું છું. પણ હું ભારત ! દુર્જન તથા તેઓના કર્મને જાણતો નથી, માટે તે મને કહો. ૧ જે રીતે પુરુષો, કાંટાને, કૂવાને અને અગ્નિને તજીને ચાલ્યા જાય છે, તેજ રીતે સર્વ લોકો દુષ્ટ કર્મ કરનાર પુરુષને તજીને ચાલ્યા જાય છે. ૨ હું ભારત ! દુર્જન પુરુષ આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ સ્પષ્ટ દેહન કરનારો છે, માટે હું કૌરવ ! નૃશંસ મનુષ્યનો ધર્મ મને કહો. ૩ બીજમ કહે છે:—જે પુરુષના મનમાં દુષ્ટકર્મ કરવાની સ્પૃહા રહેલી હોય તથા કર્મની. નિંદા પણ કરતો હોય જેમ કે “ મ્હારું દુર્ભાગ્ય છે કે, જેથી હું આવું નિંદ્ય કર્મ કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તાત્પર્ય કે, પોતેજ નિંદ્ય છતાં નિંદક બનતો હોય, તેને દુર્જન પુરુષ જાણવો. ૪ વળી જે પુરુષ દાન કરીને પછી તેનાં વખાણ કરતો હોય, પ્રાણીઓ ઉપર સમવિષમ ભાવ રાખનારો હોય, નીચ કર્મ કરનારો હોય, સ્નેહ બતાવીને ઇગનારો હોય, સામર્થ્ય છતાં દરિદ્રતા દેખાડનારો શક હોય, કાંઈને આખ્યા સિવાય, પોતે એકલોજ બક્ષણ કરી જનારો હોય, માની સ્વભાવનો હોય, પુત્રાદિમાં આસક્ત હોય અને પોતાના મુખથી પોતાની બગાડ હાંકનાર હોય તેને દુર્જન પુરુષ જાણવો. ૫ જે સર્વ ઉપર અતિશય શંકા આણનારો હોય, કાગડાની પેઠે ધૂર્ત દષ્ટિવાળો હોય, દીનતા બતાવનારો હોય, પોતાના વર્ગની પ્રશંસા કરનારો હોય, નિરંતર ચારે આશ્રમનો દ્વેષ કરનારો હોય તથા વર્ણસંકર, હિંસા કરવામાં નિરંતર ગમ્મત માનનારો, સાધારણ ગુણવાળો, નિર્ચુણ, અત્યંત અસત્ય આચરનારો, સ્વેચ્છાચારી, અત્યંત લોભી અને દુષ્ટ કર્મ કરનારો હોય, તેને દુર્જન જાણવો. ૬-૭ જે પુરુષ ધર્મશીલ અને સદ્ગુણવાળા પુરુષને પાપી જાણે છે, પોતાના આચરણથી સર્વ કોઈનાં આચરણનું અનુમાન કરે છે, કોઈનો વિશ્વાસ કરતો નથી, બીજાઓના જ્યાં દોષ રહેલા હોય તેવું ગુપ્ત છિદ્ર ઉઘાડું કરે છે. પોતાના સરખોજ બીજાનો દોષ હોય, છતાં પોતાની વ્રતિને માટે તેનો ઘાટ કરાવે છે, પોતાના ઉપર જે કોઈ ઉપકાર કરે, તેના વિષે એમ સમજે કે, મે તેને છેતર્યો છે, સમય આવ્યે પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારને ધન આપીને, પછી મનમાં પરિતાપ પામે તથા લક્ષ્ય, ભોજ્ય, પેય (પીવાના પદાર્થ) અને લેણ (ચાટવા જેવા પદાર્થ) તથા એવાંજ બીજાં જે સારાં ભોજન હોય તેને બીજાઓના જોતાં, પણ તેઓને ન આપે અને પોતેજ એકલો બક્ષણ કરી જાય છે, તેને દુર્જન

કહેવો. ૮-૧૧ જે પુરૂષ, બ્રાહ્મણને શ્રેષ્ઠ ભાગ આપીને બાકીનું રહેલું પોતાના સ્નેહીવર્જની સાથે વેહેંચીને ખાય છે, તે મૃત્યુ પછી સ્વર્ગને પામે છે તથા આ લોકમાં પણ શ્રેષ્ઠ ફળને ભોગવે છે. ૧૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જ્ઞાનવાન પુરૂષે, સદા વર્જવા યોગ્ય દુર્જન કેવો હોય છે, તે મેં તને કહ્યું. ” ૧૩

एष ते भरतश्रेष्ठ नृशंसः परिकीर्तितः ।

सदा विवर्जनीयो हि पुरुषेण विजानता ॥ १३ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि नृशंसाख्यानं
नाम गुर्जरभाषायां चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ૩૪ ॥

અધ્યાય ૩૫ મો-પ્રાયશ્ચિત્ત વર્ણન.

भीष्म उवाच ॥ वृत्तार्थो यजमाणश्च सर्ववेदांतगश्च यः ।

आचार्यपितृकार्यार्थं स्वाध्यायार्थमथापि च ॥ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે-“ જેનું ધન ચારેએ લુંટી લીધું હોય, જે યજ્ઞ કરતો હોય, જેને સકળ વેદાંતનું જ્ઞાન હોય, જે ગુરૂ અને પિતૃઓના કાર્યના અર્થે તથા સ્વાધ્યાયના અર્થે ભિક્ષા કરતો હોય, તેવા બ્રાહ્મણને “ સાધુબ્રાહ્મણ ” ગણવે. તે બ્રાહ્મણને “ ધર્મભિક્ષુ ” સમજવા. હે ભારત ! દ્રવ્ય વિનાના તેવા બ્રાહ્મણને આપવું, તેને દાન સમજવું. ૧-૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ કહેલા બ્રાહ્મણો સિવાય બીજા પણ સત્પાત્ર બ્રાહ્મણને દક્ષિણા અને દાન આપવાં. બીજા બ્રાહ્મણને કાચું અન્ન આપવું યોગ્ય છે. ૩ રાત્રીએ યોગ્યતા જોઈને બ્રાહ્મણને સર્વ રતો આપવાં; કેમ કે, બ્રાહ્મણજ વેદસ્વરૂપ અને બહુ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞસ્વરૂપ છે. ૪ તે બ્રાહ્મણો, પોતપોતાના વૈભવ અને આચારને અનુસારે અન્યોન્યનું નિરંતર પૂજન કરે છે. જે બ્રાહ્મણના ઘરમાં સેવક અને ગોષ્ઠ વર્ગની જીવિકાને માટે ત્રણ વર્ષ ચાલે એટલું અન્ન ભરેલું હોય અથવા તેથી અધિક હોય તો તે, સોમપાન કરવાને યોગ્ય છે. ૫ કોઈ યજ્ઞ કરનારા પુરૂષની સ્ત્રીનો નાશ થવાથી, જો તેનો યજ્ઞ અટકે વળી તે પણ ધાર્મિક રાત્રી છતાં, (બ્રાહ્મણનો યજ્ઞ) અટકે તો, જે વૈશ્યને ઘેર ઘણું પણ હોય, જે યજ્ઞ ન કરતો હોય અને જેણે સોમપાન ન કર્યું હોય, તેવા વૈશ્યના કુટુંબમાંથી રાત્રીએ યજ્ઞના અર્થે ધન હરણુ કરવું. ૬-૭ પરંતુ શૂદ્રના ઘરમાંથી કોઈ પણ લેવું નહીં; કેમ કે, યજ્ઞના કામમાં શૂદ્રનું કોઈ લેવા યોગ્ય નથી. ૮ જે વૈશ્યના ઘેર સો બળદ હોય અને તેણે અગ્નિ લીધેલો ન હોય તથા જેના ઘેર હજાર બળદ છતાં, તેણે યજ્ઞ ન કર્યો હોય તો, બંનેના કુટુંબમાંથી પણ વિચાર કરવા ન રહેતાં ધન લેવું. ૯ જે પુરૂષો દાન ન કરતા હોય, તેઓને રાત્રીએ પ્રથમથી સૂચના આપીને તેઓનું ધન હરણુ કરવું. એવી રીતે ધર્મ આચરનારા રાત્રીને સમગ્ર ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦ તેજ પ્રમાણે હું એક દિવસ ચાલે એટલું ભોજન પ્રાપ્ત કરવાની રીત તને કહું, તે સાંભળ જેને છ વખતનું ભોજન ન મળ્યું હોય એટલે જે ત્રણ દિવસનો ઉપવાસી હોય તેણે ખજામાંથી, ખેતરમાંથી, બાગમાંથી તેમજ જેમાંથી માલુમ પડી આવે તેમાંથી હીન કર્મવડે પણ એક દિવસનું ભોજન મેળવવું, પછી

રાજ તે કર્મ પૂછે અથવા ન પૂછે તથાપિ તેને કહેવું. ૧૧-૧૨ ધર્મને જાણનારા રાજાએ તે પ્રમાણે કહેવા આવનાર બ્રાહ્મણને દંડ કરવો નહીં કેમ કે, તેને દંડ કરવો એ ધર્મ નથી કારણ કે, જો બ્રાહ્મણ, ક્ષુધાથી કલેશ પામતો હોય તો, તે ક્ષત્રિયનોજ દોષ છે. ૧૩ રાજાએ બ્રાહ્મણની વિદ્વતા તથા આચરણ જોઈને, તેને જીવિકા બાંધી આપવી તથા પિતા જેમ ઔરસ પુત્રનું રક્ષણ કરે, તેમ તેનું રક્ષણ કરવું. ૧૪ વર્ષનો ફેરફાર થાય ત્યારે નિરંતર વૈશ્વાનર નામે યાગ કરવો, એમ ધર્મને જાણનારા પુરૂષોએ કહેલું છે. તેમાં ધર્મ વચનોવડે એ માર્ગ ખતાવ્યા છે; એક પ્રથમ કટપ અને બીજો અનુકટપ. ૧૫ ત્યારે આપત્તિ કાળમાં મરણનો ભય આવી પડે ત્યારે, વિશ્વદેવા, સાધ્યદેવા, બ્રાહ્મણો અને મહર્ષિઓએ વિધિના પ્રતિનિધિરૂપ અનુકટપ કહેલો છે (યથાર્થ વિધિનું નામ પ્રથમકટપ અને તેના બદલે કામચલાઉ વિધિનું નામ અનુકટપ જાણવું.) ૧૬ જે પુરૂષ, એ જેમાંથી પ્રથમકટપ આચરવાને સમર્થ હોય છતાં જો તે, અનુકટપનું આચરણ કરે છે તો તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા શકેને પરલોકનું ફળ મળતું નથી. ૧૭ રાજાને શું નિવેદન કરવું ઘટે છે ? તે જાણનારા બ્રાહ્મણે રાજાને પોતાના સંકટ સંબંધી કાંઈ પણ નિવેદન કરવું નહિ કેમ કે, બ્રાહ્મણનું બળ અને રાજાનું બળ, એ જેમાંથી બ્રાહ્મણનું બળ વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૧૮ માટે બ્રહ્મવાદી બ્રાહ્મણોનું તેજ રાજાથી સર્વદા દુઃસહ છે એમ જાણવું. બ્રાહ્મણ, કર્તા, શાસ્તા અને વિધાતા દેવના સમાન છે. ૧૯ બ્રાહ્મણને કાંઈ અકુશળ કહેવું નહિ કે, તેના પ્રત્યે શુદ્ધ વચન બોલવું નહિ. ક્ષત્રિયે પોતાના બાહુના પરાક્રમથી આપદા આવે તેને તરવી. ૨૦ વૈશ્ય અને શૂદ્રે ધનવડે આપત્તિને તરવી તથા બ્રાહ્મણે મંત્ર અને હોમવડે તરવી. કન્યાએ, સ્ત્રીએ, મંત્ર ન જાણનારાએ, નાદાન પુરૂષે કે. સંસ્કાર પામ્યા વિનાના પુરૂષે અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરવો નહિ. કેમ કે, જો તેઓ કાંઈ અગ્નિહોત્રમાં હોમ કરે છે તો, તેથી તે અને જેનો અગ્નિહોત્ર હોય તે બંને નરકમાં પડે છે. માટે યજ્ઞના વૈતાન કર્મમાં કુશળ અને વેદને સંપૂર્ણ જાણનાર પુરૂષેજ હોમ કરવો. + ૨૧-૨૨ જે પુરૂષે, પ્રાજ્ઞપત્ય અશ્વરૂપ અગ્નિધારણ કરવાની દક્ષિણા આપી ન હોય, તેને ધર્મ જાણનારા પુરૂષો અનાહિતાગ્નિ એટલે અગ્નિ ધારણ કર્યા વિનાનો કહે છે. ૨૩ શ્રદ્ધાવાળા અને જીતેન્દ્રિય પુરૂષે, બીજા જે પુણ્ય કર્મ કરવાં હોય તે કરવાં પણ જેમાં દક્ષિણા ન આપી શકાય તેમ હોય, તેવો યજ્ઞ કાંઈ પ્રકારે કરવો

* આ સ્થળે વિશ્વામિત્રનું દૃષ્ટાંત કથાનમાં લેવા યોગ્ય છે. ત્યારે વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ-ઋષિનું યુદ્ધ થયું. ત્યારે વસિષ્ઠઋષિથી વિશ્વામિત્ર હારી ગયા પછી વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠઋષિને જીતવાને માટે શ્રીમહાદેવજીની આરાધના કરીને શસ્ત્રો મેળવ્યાં અને ફરી યુદ્ધ કરવાને આવ્યા. આ સમયે વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિય હતા. તેમણે શ્રીમહાદેવજીની કૃપાથી મેળવેલાં શસ્ત્રોવડે વસિષ્ઠઋષિની સામે ફરી યુદ્ધ કર્યું. પરંતુ બ્રહ્મતેજથી પોતાનું ક્ષત્રિયત્વ નિર્ણય થઈ ગયું અને છેવટે વિશ્વામિત્ર હારી ગયા ત્યારે ક્ષત્રિયબળને બિસ્માર કરતા કહેવા લાગ્યા કે: “ **ધિગ્બલં ક્ષત્રિયબલં બ્રહ્મતેજો બલં બલમ્ । एकेन ब्रह्मवृण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥** ક્ષત્રિયના બળને ધિમાર છે. બળ તો એક બ્રહ્મતેજ, એજ છે; આ ગહારાં સર્વ શસ્ત્રો એક બ્રહ્મદંડથી નષ્ટ થયાં છે ” પછી વિશ્વામિત્રે, ક્ષત્રિયત્વનો ત્યાગ કરી, તપવડે બ્રહ્મર્ષિત્વ મેળવ્યું છે. તાત્પર્ય કે, સર્વ કરતાં બ્રહ્મબળ શ્રેષ્ઠ છે.

અંશોધક.

+ આ શ્લોકો એટલે શ્લોક ૧૧ થી ૩૦ સૂધીના શ્લોકો મુશાલાબાદવાળી કોપીમાં નથી.

નહિ. કેમ કે, દક્ષિણા વિનાનો યજ્ઞ પ્રજનો, પશુઓનો અને પરલોકનો નાશ કરે છે. તેમજ ઈંદ્રિયો, યશ, આયુષ્ય અને કીર્તિ પણ નાશ કરે છે. ૨૪-૨૫ કેટલાક બ્રાહ્મણો અગ્નિરહિત છતાં, હોમ કરે છે અથવા શ્રોત્રિય કર્મ કરે છે તેમજ જેઓ રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે ગમન કરે છે, તે સર્વને પાપકર્મ કરનારા બનવા. ૨૬ જે ગામમાં એકજ દૂવો હોય અને સર્વનો નિર્વાહ તે ઉપર થતો હોય, તેવા ગામમાં રહેનારો તથા વ્યભિચારિણી સ્ત્રીનો સ્વામી એવો બ્રાહ્મણ, પૂર્વોક્ત ગામમાં બાર વરસ સુધી વસવા પછી શુદ્ધ થઈ જાય છે. ૨૭ જેની સાથે લમ સંબંધ કર્યો નથી, તેવી સ્ત્રીને પોતાની શય્યામાં ધારણ કરનારો તથા વૃદ્ધિ પામેલા શુદ્ધને મોટો માનનારો તેમજ વૃદ્ધિ પામેલા ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને મોટો માનનારો બ્રાહ્મણ, તેઓના પાછલા ભાગમાં ઘાસની સાદડી ઉપર બેસે, તો પછીથી તે બ્રાહ્મણ જેવી રીતે શુદ્ધ થાય, તે તને કહ્યું છું. હે રાજન્ ! તું મ્હારું વચન સાંભળ. ૨૮ પોતે બ્રાહ્મણ છતાં પોતાના હલકા વર્ણના મનુષ્યનું સેવન કરે તથા તેની સાથે એક સ્થાનમાં એક આસન ઉપર બેસે; તેમ કરવાથી એકજ રાત્રિમાં જે પાપ થાય છે તે પાપ મટવાને માટે ત્રણ વરસ સુધી ત્રત ધારણ કરે તો, તે પાપ મટે છે. ૨૯ હે રાજન્ ! જે વચન હાસ્યમશ્કરીમાં કહ્યું હોય, જે વચન સ્ત્રી આગળ કહ્યું હોય, જે વચન વિવાહના સમયે કહ્યું હોય, જે વચન ગુરૂના અર્થે ગુરૂના હિતના અર્થે કહ્યું હોય અને જે વચન પોતાની જીવિકાને અર્થે કહ્યું હોય તે વચન કદાપિ અસત્ય હોય, તોપણ તેથી ધર્મહાનિ થતી નથી. હે રાજન્ ! એ પાંચ સ્થળે અસત્ય વચન બોલવાનું પાપ નથી. ૩૦ કોઈ હીન-નીચ પુરૂષની પાસે ઉત્તમ વિદ્યા હોય તો, શ્રદ્ધા રાખીને તે ઉત્તમ વિદ્યા તેની પાસેથી શીખી લેવી; અપવિત્ર જગ્યાએ સોનું પડયું હોય તો તે લેવામાં આનાકાની કરવા રહેવું નહિ. ૩૧ નીચ કુળમાંથી પણ સ્ત્રીરૂપી રત્ન લેવું અને ઝેરમાંથી પણ અમૃત લેવું. સ્ત્રીરત્ન અને જળ પોતાના સ્વાભાવિક ધર્મથીજ નિર્દોષ છે. ૩૨ વૈશ્યે પણ ગાય અને બ્રાહ્મણના હિતના અર્થે, વર્ણસંકરપણું અટકાવવાના અર્થે અને પોતાની જાતિનું રક્ષણ કરવાના અર્થે શસ્ત્ર ધારણ કરવાં. ૩૩ સુરાપાન, બ્રહ્મહત્યા અને ગુરૂની સ્ત્રી સાથે ગમન, એ ત્રણ પાતક જો છુદ્ધિપૂર્વક કર્યા હોય તો, તેના નિવારણ માટે પ્રાયશ્ચિત શાસ્ત્રમાં કહેલું નથી; તેનું પ્રાયશ્ચિત એજ છે કે, પ્રાણનો ત્યાગ કરવો. ૩૪ હે મહારાજ ! સોનાની ચોરી, સામાન્ય ચોરી (ચૌર્ય કર્મ) અને બ્રાહ્મણના ધનનું હરણ કરવું, એ ત્રણ પાપ કરવાથી, મઘપાન કરીને વિહાર કરવાથી, અગમ્યા સ્ત્રી સાથે ગમન કરવાથી, પતિતની સાથે વ્યવહાર કરવાથી અને બ્રાહ્મણ ન છતાં બ્રાહ્મણી સાથે ગમન કરવાથી અદ્ય સમયમાં પતિત થવાય છે. ૩૫, ૩૬ પતિતની સાથે યજ્ઞ કરાવવા સંબંધી, અધ્યાપન કરાવવા સંબંધી કે, વિવાહ સંબંધી વ્યવહાર એક વર્ષ પર્યંત કરવાથી પતિત થવાય છે; પણ તેની સાથે એક વાહનમાં બેસીને જવાથી, એક આસન ઉપર બેસવાથી કે, ભોજન કરવાથી પતિત થવાતું નથી. ૩૭ હે ભારત ! એ વિના બીજાં સર્વ પાપનાં પ્રાયશ્ચિત કરી શકાય એવાં છે. પ્રાયશ્ચિતથી પાપ નિવારણ થઈ શકે છે, એમ જાણીને કોઈ અવ્યસની પુરૂષે, પાપકર્મ કરવામાં રૂચિવાળા થવું નહિ. તથા એકવાર પ્રાયશ્ચિત કર્યા પછી પુનઃ પાપ આચરવું નહીં. ૩૮ સુરાપાન કરનાર, બ્રહ્મહત્યા કરનાર અને ગુરૂપત્ની સાથે ગમન કરનાર, એ ત્રણ પૈકી કોઈ મરણ પામ્યો હોય તથા તેનું પ્રેત કર્મ કરવામાં ન આવ્યું હોય તથાપિ તેના સર્પિડાને તેનું સ્નાનસ્તક લાગતું નથી માટે તેને દાહક્રિયા

ન કરી હોય તથાપિ અન્ન અને સુવર્ણ લેવાને બાધ નથી તથા એ વાતનો વિચાર પણ કરવા જોવો નથી. ૩૯ કદાપિ એ ત્રણ પાતક પૈકી એકાદ પાતક કરનાર અમાલ હોય અથવા ગુરૂ હોય, તોપણ ધર્મવાન પુરૂષ તેનો ત્યાગ કરવો, એજ ધર્મ છે કેમ કે, તેને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ કર્મ લાગુ પડતું નથી તથા તેની સાથે ભાષણ પણ કરવું યોગ્ય નથી. ૪૦ એવી રીતે પાપીઓની સાથે ભાષણ કરવાથી પણ મનુષ્ય, અધર્મી થાય છે અને તે અધર્મરૂપ પાપ ધર્મથી અને તપથી મટે છે. ૪૧ જેમ કે, ચોરને ' ચોર ' એ પ્રમાણે કહેવાથી પણ પાપ લાગે છે, તો પછી તેની (ચોરની) સાથે સંભાષણની વાતજ શી કરવી ? જે પુરૂષ ચોર નથી, તેને ચોર કહ્યાથી બમણું પાપ લાગે છે. એજ પ્રમાણે બીજા દોષનાં પાપ પણ સમજી લેવાં. જે પરણ્યાવ્યા વિનાની કન્યા, કોઈની સાથે મૈથુનની ઇચ્છા કરે તો, તે કન્યાને અલ્પહત્યાના ત્રણ ભાગનું પાપ લાગે છે. ૪૨ તથા તે કન્યાને જે પુરૂષ દ્વિષિત કરી હોય, તેને અલ્પહત્યાના આઠના બે ભાગનું પાપ લાગે છે. જે કોઈ પુરૂષ, આલ્મણની નિંદા કરે અથવા તેને ધક્કો મારવા વગેરેના કારણથી સ્પર્શ કરે તો, તેજ અલ્પહત્યાના બે ભાગરૂપ પાતક વિશેષ-ભારે થાય છે. ૪૩ અને તે, સો વર્ષ સુધી પ્રેતયોનિથી મુક્ત થતો નથી તથા એક હજાર વરસ પર્યંત નરકમાં વસે છે. ૪૪ માટે આલ્મણની કદાપિ નિંદા કરવી નહિ તથા તેને પાડી નાંખવો નહિ. જે પુરૂષ, આલ્મણના રૂધિરને પૃથ્વી ઉપર પાડે છે તે પુરૂષ, તે આલ્મણનો ક્ષય થવાથી જેટલું રૂધિર પૃથ્વી ઉપર પડે છે અને તેને જેટલા રેતીના કણ વળગે છે, તેટલા સમય સુધી નરકમાં રહે છે. અણુહત્યા કરનાર મનુષ્ય, સંગ્રામમાં જઈને આલ્મણના રક્ષણના અર્થે અથવા ગાયના રક્ષણના અર્થે શુદ્ધ કરે અને શસ્ત્ર વાગવાથી મૃત્યુ પામે તો શુદ્ધ થાય છે અથવા અગ્નિ પ્રત્યક્ષિત કરીને, તેમાં પડી બળી મરે તો શુદ્ધ થાય છે. મઘપાન કરનારો મનુષ્ય, મઘને અત્યંત ગરમ કરીને પી જાય તો, પાપથી મુક્ત થાય છે અથવા ગરમ મઘથી શરીરને બાળીને મૃત્યુ પામે તો, શુદ્ધ થાય છે, એ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે, તેજ આલ્મણ ઉત્તમ લોકને પામે છે. પણ તેનો પરલોક સુધારવાનો બીજો માર્ગ નથી. ૪૫-૪૮ જે દુરાત્મા અને પાપશુદ્ધિવાળો મનુષ્ય ગુરૂપત્નીની સાથે ગમન કરે છે તે, સ્ત્રીના આકારની પ્રતિમા બનાવીને, તેને તપાવીને તથા તેનું આલિંગન કરીને પ્રાણ તજે, તેજ તેની શુદ્ધિ થાય છે અથવા ગુરૂસ્ત્રીની સાથે ગમન કરનાર પુરૂષ, પોતાનું શિશુ ઇન્દ્રિય તથા વૃષણ, બન્નેને કાપીને, હાથમાં લઈ નૈઋત દિશા તરફ મૃત્યુ થતાં સુધી ચાલ્યો જાય અને મૃત્યુ આવે ત્યારે પૃથ્વી ઉપર પડે તો, શુદ્ધિ થાય છે અથવા આલ્મણના અર્થે પ્રાણનો ત્યાગ કરે તેથી શુદ્ધ થાય છે અથવા અશ્વમેધવડે, ગોમેધવડે અથવા અગ્નિષ્ટોમવડે સારી રીતે યજ્ઞ કરવાથી તે, આ લોક અને પરલોકમાં પૂજ્ય થાય છે. ૪૯-૫૨ તેજ પ્રમાણે અલ્પહત્યા કરનાર મનુષ્ય, બાર વરસ પર્યંત હાથમાં અલ્પ કપાળને ઝાલીને, અલ્પચર્ય પાળીને અને મુનિવૃત્તિ આચરીને પોતાના કર્મની પ્રસિદ્ધિ કરતો કરતો, પૃથ્વીમાં ફરે તો, તે કર્મથી મુક્ત થાય છે. ૫૩ એ પ્રમાણે અલ્પહત્યા કરનારે, એવું તપ કરીને મુનિવ્રત પાળવું. જે કોઈ માણસ રજસ્વલા સ્ત્રીના વધ કરે તો, તેને અલ્પહત્યા કરતાં બમણું પાપ થાય છે. જે કોઈ સુરપાન કરે, તેણે અલ્પચર્ય વ્રત પાળવું અને પૃથ્વી ઉપર સ્પર્શ રહેવું. એ રીતે ત્રણ વરસ ઉપરાંત વ્રત પાળ્યા પછી અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ કરવો અથવા એક હજાર બળદ અથવા એક હજાર ગાયોનું દાન આપવું તેથી

પવિત્ર થવાય છે. ૫૪-૫૬ ને વૈશ્યની હત્યા કરી હોય તો, બે વરસ સુધી વ્રત આચરવું તથા એકસો બળદ અથવા ગાયો આપવી, બે શૂદ્રની હત્યા કરી હોય તો, એક વરસ સુધી વ્રત આચરવું તથા સો બળદ અથવા સો ગાય આપવી. ૫૭ કૂતરા, વરાહ અને ગધેદાને હણવાથી શૂદ્રની હત્યા બેટલું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. હે રાજન્ ! બિલાડી, ચાસ, દેડકા, કાગડો, સાપ, ઉદર અને બીજાં એવાંજ પ્રાણીની હત્યા કરવાથી પશુહત્યા સમાન પાપ લાગે છે. હું, તને બીજાં પણ પ્રાયશ્ચિત્ત અનુક્રમે કહીશ. ૫૮, ૫૯ અશુદ્ધિપૂર્વક જીવડાં વગેરેની હત્યા કરવારૂપ અદ્ય પાતક થવાથી પશ્ચાત્તાપ કરવો; તેટલાવડેજ તે પાપની મુક્તિ થાય છે. ગોવધ સિવાય બીજાં ઉપપાતક કરવાથી તે પ્રત્યેક ઉપપાતકનું પ્રાયશ્ચિત્ત એક એક સંવત્સર સુધી કરવું. શ્રોત્રિયની સ્ત્રી સાથે ગમન કરવાથી ત્રણ વર્ષ સુધી અને પરસ્ત્રી ગમન કરવાથી બે વર્ષ સુધી પ્રાયશ્ચિત્ત આચરવાની જરૂર છે. ૬૦ તે પ્રાયશ્ચિત્ત એવું છે કે, સંજોરે એક વખત ખાતું, અભયર્થ વ્રત પાળવું અને સ્થાન તથા આસનને તજીને ફરવું તથા જેણે પોતાનાં માતાપિતાને તબ્યાં હોય અથવા જેણે અમિતો ત્યાગ કર્યો હોય, તેણે પણ એજ પ્રમાણે કરવું. ૬૧ જે પુરૂષ વિના કારણ માતા, પિતા અને ગુરૂનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરૂષ પતિત થાય છે. હે કૌરવ્ય ! ધર્મનો એવોજ નિશ્ચય છે. ૬૨ બે પોતાની સ્ત્રી વ્યભિચારિણી હોય, અને તેથી તેને રાક્ષી રાખી દેાય તો, તેને ખોરાકી-પોપાકી આપવી, એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે તથા પુરૂષને પરસ્ત્રીગમન કરવાથી જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે તે પ્રાયશ્ચિત્ત તેની પાસે કરાવવું. ૬૩ જે સ્ત્રી, પોતાના બ્રાહ્મણ પતિની શય્યાને તજીને નીચ વર્ણના પુરૂષની શય્યામાં જાય છે, તે સ્ત્રીને રાજએ, ઘણી વિશાળ જગ્યામાં કૂતરાઓ પાસે ફાડી ખવરાવવી. તેમજ તે સ્ત્રીની સાથે સંગમ કરનાર પુરૂષને પણ તપા-વેલા લોઢાના શયન ઉપર સૂવાડવો અને તેથી બાળીને મારી નાંખવો અથવા અમિકાષ્ઠ ધારણ કરાવીને બાળી નાંખવો. ૬૪, ૬૫ હે મહારાજ ! સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે, તો તેને એવો દંડ કરવો ઘટે છે. જેને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કરાવેલું છે તે, બે એક વર્ષમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરે નહિ અને વાર લગાડે તો, તે દુષ્ટને જમણા સમય પર્યંત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની આજ્ઞા કરવી. ૬૬ પતિત પુરૂષનો સંસર્ગ રાખનારી સ્ત્રી, બે એક વરસ સુધી સંસર્ગ રાખે તો, તેણે બે વરસ પ્રાયશ્ચિત્ત આચરવું. બે વરસ સુધી રાખે તો, ત્રણ વરસ સુધી અને ત્રણ વરસ રાખે તો, ચાર વરસ તથા ચાર વરસ સુધી રાખે તો, પાંચ વરસ સુધી પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવું. પતિતનો સંસર્ગ રાખનાર પુરૂષ હોય તો, તેણે પણ એજ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત આચરવું તથા મુનિવ્રત ધારણ કરીને પૃથ્વીમાં ફરીને ભિક્ષા કરવી. ૬૭ જેઘભાઈ અવિવાહિત છતાં, બે નાનો ભાઈ વિવાહ કરે તો, વિવાહ કરનાર નાનો ભાઈ, જ્યેષ્ઠભાઈ અને વિવાહિતા સ્ત્રી, એ ત્રણે અધર્મથી પતિત થાય છે. અને તેઓએ, બ્રહ્મહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત આચરવું જેઘએ. અથવા એક માસ સુધી કૃષ્ણદ્રાવણ વ્રત આચરે તો, તે પાપની શુદ્ધિ થાય છે અથવા વિવાહ કરનાર નાનો ભાઈ, જ્યેષ્ઠભાઈને તે સ્ત્રી સ્તુષા (વડુ-દીકરાની વડુ) તરિકે અર્પણ કરે અને પછી જ્યેષ્ઠ ભાઈની આજ્ઞાથી નાનો ભાઈ તે સ્ત્રીને રાખે; એ પ્રમાણે યથાધર્મ આચરણ કરવાથી તે બન્ને ભાઈ તથા તે સ્ત્રી પાપમાંથી છૂટે છે. ૬૮-૭૦ આપત્તિ આવી પડવાથી ગાય વિના અન્ય પશુની હિંસા કરવાનો દોષ નથી; પરંતુ જે પુરૂષ, પશુઓનો સ્વામી છતાં તેનો વધ કરે, તો ચમરીના પૂંછડાના વાળનું વસ્ત્ર પહે-

રીને અને મૃતિકાનું પાત્ર હાથમાં લઇને પોતાના કરેલા કર્મને પ્રસિદ્ધ કરતો કરતો, સાત ઘેર ફરીને નિત્ય ભિક્ષા માગી લાવે અને તે ઉપર નિર્વાહ કરે, એ પ્રમાણે બાર દિવસ સુધી કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે. વળી તેના ઉભા વાળને કાપે તો, તેણે એક સંવત્સર પર્યંત એવું વ્રત કરવું. ૭૧-૭૩ આ પ્રાયશ્ચિત્ત પાત્રાણુના માટે કહેલું છે અને તે સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. જે પુરૂષ દાન કરવાને શક્તિવાળો હોય, તેને માટે દાન આપવાની પણ કલ્પના કરવી. ૭૪ જે પુરૂષ નાસ્તિક ન હોય, તેના માટે એક ગાયનું દાન આપવાનું કહેલું છે. જ્ઞાન, બ્રૂંડ, મનુષ્ય, કૂકડા, ગધેડા; એ પ્રાણીઓનું માંસ, મૂત્ર અને વિષા વગેરે ભક્ષણ કરવામાં આવે તો, તે ફરી સંસ્કાર પામવાને યોગ્ય થાય છે. જેણે સોમપાન કર્યું હોય એવા પાત્રાણુ, મધ પીનારા મનુષ્યનો વાસ લીધો હોય તો, ત્રણ દિવસ ઉનું પાણી પીને રહેવું તથા ત્રણ દિવસ ઉનું દૂધ પીને રહેવું તથા ત્રણ દિવસ વાયુ ભક્ષણ કરીને રહેવું. ૭૫-૭૭ આ પ્રકારે મેં તને સનાતન પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું અને તે વિશેષે કરીને, પાત્રાણુથી અગ્નિજ્વાલા થયેલા કર્મની શુદ્ધિના અર્થે કહ્યું છે. ” ૭૮

एवमेतत्समुद्दिष्टं प्रायश्चित्तं सनातनम् ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण यदज्ञानेन संभवेत् ॥ ७८ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीये
गुर्जरभाषायां पंचत्रिंशतितमोऽध्यायः ॥ ૩૬ ॥

—૩૩૩૩૩૩—

અધ્યાય ૩૬ મો-ખડ્ગ (તરવાર) ની ઉત્પત્તિ.

वैशंपायन उवाच ॥ कथांतरमथासाद्य स्तङ्गयुद्धविशारदः ।

नकुलः शरतल्पस्थमिदमाह पितामहम् ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે:—પછી ખડ્ગયુદ્ધમાં નિપુણ નકુલે આપદ્ધર્મ વર્ણનની સમાપ્તિ થવાથી કથામાં સમય પામીને આણુ શય્યામાં સૂતેલા પિતામહ ભીષ્મને આવું વચન કહ્યું. ૧ નકુલ કહે છે કે, હે પિતામહ ! પ્રહાર કરવાનાં આયુદ્ધોમાં ધનુષ્ય અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ હે ધર્મજ્ઞ ! તેનાથી પણ વિશેષે પ્રશંસનીય તો મ્હારા ધારવા પ્રમાણે ખડ્ગ છે. ૨ હે રાજન્ ! બ્યારે ધનુષ્ય તૂટી જાય છે અને ઘોડાઓનો નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે સંગ્રામમાં ખડ્ગવડે આત્માનું રક્ષણ કરવું સારી રીતે બની શકે છે. ૩ ધનુષ્યધારીઓને, ગદાધારીઓને અને શક્તિ ધારણ કરનાર વીરોને બાધ કરવાને ખડ્ગને ધારણ કરનાર એકજ વીર પુરૂષ સમર્થ છે. ૪ હે રાજન્ ! તથાપિ મ્હારા મનમાં મોટો સંશય છે તથા તે બળવાનું મને મોટું કુટૂહલ છે કે, સર્વ યુદ્ધમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ કયું હથિયાર કહેવાય ? ૫ હે પિતામહ ! ખડ્ગ શી રીતે ઉત્પન્ન ? શાને અર્થે તેને ઉત્પન્ન કર્યું ? કાણે ઉત્પન્ન કર્યું ? તેનો પ્રથમ આચાર્ય કાણુ ? એ સર્વ મને કહો ? ૬ વૈશંપાયન કહે છે કે,—હે ભારત ! આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન એવા માદ્રીના પુત્ર નકુળનું કુશળતાયુક્ત તથા સૂક્ષ્મ અને વિચિત્ર અર્થવાળું વચન સાંભળીને, ધર્મને બળુનાર, ધનુર્વેદમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા અને આણુ-શય્યામાં સૂતેલા પિતામહ ભીષ્મે, જેણે શસ્ત્ર સંબંધી શિક્ષા લીધેલી છે એવા દ્રોણના શિષ્ય

મહાત્મા નકુળને સ્વર અને વર્ણથી યુક્ત, સૂક્ષ્મ અને વિચિત્ર અર્થવાળું તથા નિપુણ-
તાથી સંયુક્ત એવું ઉત્તરરૂપ વચન આ પ્રમાણે કહ્યું. ૭-૯ બીઁમ કહે છે કે, -હે માદ્રીના
પુત્ર ! તું મને જે પૂછે છે, તે સાંભળ ! તેં ગેરના પર્વત સરખા, રૂધિરથી લાલ રંગવાળા
મને જાત્રત કર્યો છે. ૧૦ હે તાત ! પૂર્વે આ સર્વ વિશ્વ જળવડે એક સમુદ્રરૂપ થઇ ગયું
હતું, તે હાલતું-આલતું નહોતું, આકાશ પણ રહ્યું નહોતું તથા પૃથ્વીનું પૃથ પણ ક્યાંય
માલૂમ પડતું નહોતું. ૧૧ સઘળું વિશ્વ અધકારથી વીંટાયેલું, બીજું કાંઈ સ્પર્શ કરવામાં
ન આવે એવું, અત્યંત ગંભીર દેખાવવાળું, શબ્દરહિત અને ભુદ્ધિમાં ન સમાય એવું થઇ
ગયું હતું. એવા જળના સમુદાયમાં પિતામહ બ્રહ્મદેવ ઉત્પન્ન થયા. ૧૨ તે સમર્થ બ્રહ્મદેવે
વાયુ, અગ્નિ અને સૂર્યને પ્રકટ કર્યા; ઉંચે આકાશ અને નીચે પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કરી. વળી
તેમણે ચંદ્ર અને તારાઓસહિત આકાશ, નક્ષત્રો, ગ્રહો, સંવત્સર, ઋતુઓ, માસ, પક્ષ, ઘડી
અને ક્ષણ, એ સર્વ પણ ઉત્પન્ન કર્યું. ૧૩, ૧૪ પછી પિતામહ ભગવાન બ્રહ્મદેવે, પોતાના
લોકમાં રહેલા દેહને ધારણ કરીને, ઉત્તમ તેજવાળા પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. ૧૫ એ પુત્રોનાં
નામ આ પ્રમાણે છે:-મરીચિ, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ, વસિષ્ઠ, અંગિરા અને લોકના પ્રભુ
તથા ઈશ્વર એવા રૂદ્ર. ૧૬ પછી પ્રયેતા થયા અને દક્ષ થયા. દક્ષે સાક કન્યાઓને ઉત્પન્ન
કરી, તે સર્વ કન્યાઓનું બ્રહ્મર્પિઓએ પ્રજના અર્થે ગ્રહણ કર્યું. ૧૭ હે તાત ! તે કન્યા-
ઓથી સમગ્ર બ્રાણી માત્ર, દેવતાઓ, પિતૃઓ, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, અનેક પ્રકારના રાક્ષસો,
પાંખોવાળાં બ્રાણી, પશુઓ, માછલાં, વાંદર, મોટા સર્પ, સર્વ પક્ષીઓના સમુદાય, જળમાં
સ્થાન કરીને રહેનારાં તથા જળમાં ફરનારાં બ્રાણીઓ, પૃથ્વીમાંથી પેદા થનારાં, પરસેવામાંથી
પેદા થનારાં, ઇંડામાંથી પેદા થનારાં, જરાયુ સાથે પેદા થનારાં અને એ વિના પણ
બીજું સંપૂર્ણ સ્થાવર અને જંગમ વિશ્વ પેદા થયું. ૧૮-૨૦ પછી સર્વલોકના પિતામહે,
આ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરીને, વેદમાં કહેલા સનાતન ધર્મની તેમાં યોજના કરી. ૨૧ તે ધર્મમાં
દેવો, આચાર્ય, પુરોહિત, આદિત્યો, વસુઓ, રૂદ્ર દેવો, સાધ્યા દેવો, મરૂત દેવો, અશ્વિની-
કુમાર દેવો, ભૃગુ, અત્રિ, અંગિરા, સિદ્ધ, તપરૂપ ધનવાળા કાશ્યપના પુત્રો, વસિષ્ઠ, ગૌતમ,
અગસ્ત્ય, નારદ, પર્વત, વાલ્મીલ્ય ઋષિઓ, પ્રભાસ, સિકતા, ધૃતપા, સોમપા, વાયવ્ય,
વૈશ્વાનર, મરીચિપા, અદૃષ્ટા, હંસ અને અગ્નિમાંથી ઉપજેલા ઋષિઓ વાનપ્રસ્થ તથા પ્રશ્નિ
આદિ મુનિઓ સ્થિતિવાળા થયા, અને બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાને માનવા લાગ્યા. ૨૨-૨૫ પણ
કેટલાક મોટા મોટા દાનવો ક્રોધ અને લોભયુક્ત થઈને પિતામહના શાસનનું ઉલ્લંઘન કરવા
લાગ્યા તથા તેઓએ ધર્મનો ક્ષય કરવા માંડ્યો. ૨૬ હિરણ્યકશિપુ, હિરણ્યાક્ષ, વિરોચન,
શંખર, વિપ્રચિત્ત પ્રહ્લાદ, નમુચિ તથા બલિ, એ અને બીજા પણ દૈત્ય તથા દાનવો,
પોતપોતાના સમુદાયસહિત ધર્મસેતુનું ઉલ્લંઘન કરીને અને અધર્મ કરવાનો જ નિશ્ચય કરીને
યથેષ્ટ આચરણ કરતા હતા. ૨૭, ૨૮ તેઓ એમ કહેતા હતા કે: “ દેવો અને આપણે સર્વ
એકજ જાતિના છીએ અને એકજ કુળમાં ઉપજેલા છીએ માટે સમાન છીએ. ” એ
પ્રમાણે ધર્મનું મૂળ પકડીને દેવતાઓ તથા ઋષિઓની સાથે નિરંતર સ્પર્ધા કરતા હતા.
૨૯ હે ભારત ! તે દૈત્યોએ પ્રજનનું પ્રિય ન કર્યું કે, તેઓના ઉપર દયા ન કરી; પરંતુ
સામાદિ ત્રણે ઉપાયનો ત્યાગ કરીને ચોથા ઉપાય-દંડવડેજ પ્રજનોના રોષ કરવા માંડ્યો. તે
અસુરએકોએ દેવો સાથે ગર્વથી સલાહ પણ કરી નહિ. પછી ભગવાન બ્રહ્મદેવ, ઋષિઓ

સહિત રમણીય એવા હિમાલયના શિખરપર ગયા કે, જે શિખર ઉપર આવી રહેલા તારાઓ જાણે સરોવરમાં કમળ ઉગેલાં હોય તેવા શોભી રહ્યા હતા, જેનો વિસ્તાર સો યોજન જેટલો છે અને જ્યાં મંથિ તથા રત્નના સમુદાય પથરાયેલા છે અને જેના ઉપર પત્ર અને પુષ્પવાળાં વૃક્ષોનાં વન છે, એવા ઉત્તમ હિમાલય ઉપર દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મદેવ, લોકના અર્થની સિદ્ધિના માટે સ્થિત થયા. ૩૦-૩૩ એક હજાર વર્ષ સુધી તે સ્થળમાં રહ્યા પછી બ્રહ્માએ ત્યાં યજ્ઞ કરવાનો આરંભ કર્યો. તે યજ્ઞ, યજ્ઞકલ્પમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે યથાવત્ કર્મ કરનારા અને યજ્ઞકર્મમાં કુશળ ઋષિઓએ ઉપપાદન કરેલો, સમિધવડે વ્યાપ્ત, પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિવડે દેદીપ્યમાન અને સુવર્ણનાં તેજસ્વી યજ્ઞપાત્રોવડે અલંકૃત હતો. તે યજ્ઞમંડળ દેવતાઓના સમુદાયથી વીંટાયેલું અને બ્રહ્મર્ષિ સદસ્યોવડે શોભાયમાન હતું. મેં ઋષિઓના મુખથી સાંભળ્યું છે કે, ત્યાં એક મહાભયાનક બનાવ બન્યો હતો. ૩૪-૩૭ તે એવો કે, તે યજ્ઞકુંડમાંથી અગ્નિને આકાશમાં ઉડાડતું એક સત્વ ઉત્પન્ન થયું તેથી, નિર્મળ આકાશમાં ચંદ્રમાથી તારા ઉગ્યા હોય, તેવો ભાસ થયો. ૩૮ તે સત્વ, કાળા કમળના સરખા રૂપામ વર્ણનું, તીક્ષ્ણ દાદોવાળું, કૃશ ઉંદરવાળું, ઉંચું, અત્યંત દુર્ધર્ષ અને અત્યંત બળવાળું હતું. ૩૯ તે, જે વખતે પ્રકટ થયું તે વખતે પૃથ્વી કંપવા લાગી તથા મોટાં મોટાં થવાથી જેમાં ઉંડા આવર્ત થયા છે એવો સમુદ્ર પણ ક્ષોભ પામ્યો. ૪૦ આકાશમાંથી મોટા ઉત્પાતની સાથે ઉલ્કા (બળતો અગ્નિ) પડવા લાગ્યો તથા વૃક્ષની ડાળો ભાગીને પૃથ્વી ઉપર પડી. સઘળા દિશાઓમાં કાલાહલ થઈ રહ્યો તથા શરીરની શાંતિને હરણ કરે એવા અકલ્યાણકારી પવન વાવા લાગ્યો. ૪૧ ગ્રાણીઓ વારંવાર ભયથી પીડા પામવા લાગ્યાં. પછી અત્યંત ભયાનક સત્વને ઉત્પન્ન થયેલું જેમને પિતામહ બ્રહ્મદેવ મહર્ષિ, દેવ અને ગંધર્વને કહેવા લાગ્યા કે:-મેં આ પ્રકારનું સત્વ ઉત્પન્ન થવાનું ચિંતવન કર્યું હતું. આ “ અસિ ” (ખડ્ગ) નામે તીર્થવાન સત્વ છે. ૪૨, ૪૩ આ સત્વ લોકના રક્ષણના અર્થે અને દેવના શત્રુ દૈત્યોના વધના અર્થે ઉત્પન્ન થયું છે. પછી ખડ્ગ તે રૂપને તજીને ખડ્ગરૂપેજ થયું અને નિર્મળ, તીક્ષ્ણ ધારવાળું તથા જેમ પ્રલયકાળનો અંતક પ્રગટે હણવાને તૈયાર થયો હોય તેવું દેખાવા લાગ્યું. પછી બ્રહ્માએ જેની ધ્વજમાં વૃષભનું ચિહ્ન છે એવા શિતિકંક-રૂપને અધર્મનું નિવારણ કરનાર તે તીક્ષ્ણ ખડ્ગ આપ્યું. પછી મહર્ષિ પુરૂષોએ સ્તુતિ કરેલા ભગવાન રૂદ્રે, તે ખડ્ગને હાથમાં લઈને બીજા રૂપને ધારણ કર્યું. ત્યારે પૃથ્વી ઉપર રહેલા છતાં મન્તકવડે સૂર્યમંડળને સ્પર્શ કરતા દુરદેવે ચાર બાહુ, ઉર્ધ્વ દષ્ટિ અને મોટું લિંગ, એવા રૂપને ધારણ કર્યું. તે, મુખમાંથી અગ્નિની જ્વાળાઓને વરસાવવા લાગ્યા તથા કાળા, ઘોળા અને રાતા એવા અનેક તરેલના રંગને ધારણ કર્યા. ૪૪-૪૮ જેમાં સુવર્ણની ઉત્તમ ટપકીઓ ચોદેલી છે એવું કાળા મૃગચર્મનું વસ્ત્ર પહેલું તથા કપાળમાં સૂર્યના સરખા એક નેત્રને ધારણ કર્યું. ૪૯ તે ત્રીજા નેત્ર સિવાય એક કાળું અને પિંગટ, એવાં બે નેત્ર શોભતાં હતાં. પછી જેના હાથમાં ત્રિશૂળ છે તથા “ ભગ ” નામે દેવના નેત્રને ફેડનારા, મોટા બળવાળા અને મોટા પરાક્રમવાળા શ્રીમહાદેવ, પ્રલયકાળના અગ્નિના સમાન તેજવાળા તથા ત્રણ ધારવાળા તે ખડ્ગ તથા હાલને લઈને ફરવા લાગ્યા. ૫૦-૫૧ તે જાણે મેઘસહિત વિજળીને લઈને ફરતા હોય, તેવા શોભતા હતા. હે ભારત ! તે, યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આકાશમાં તરવારને ફેરવતા

તથા મોટું હાસ્ય અને ધોર ગર્જના કરતા હતા તે વારે તેમનું ૩૫ અત્યંત લયંકર દેખાવા લાગ્યું. પછી દાનવોએ સાંભળ્યું કે, રૂદ્રે એવું ૩૫ ધારણ કર્યું છે, ત્યારે તેઓ પણ રૌદ્ર કર્મ કરવાની ઇચ્છાથી હર્ષ પામીને તેમની સામે થવાને દોડી આવ્યા તથા તેમના ઉપર પથ્થરોએ અને અગ્નિથી સળગતાં કાષ્ઠોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. તેમજ તીવ્ર ધારવાળાં લોહનાં ખનાવેલાં ખીજાં પણ હથિયાર તેમના ઉપર ફેંકવા માંડ્યાં. પછી દાનવની સેનાએ, દેવની સેનાના સેનાપતિ, અખડિત અને અત્યંત યજ્ઞવાળા રૂદ્રને જોયા અને તેથી તેઓ મોહ પામ્યા અને કંપિત થયા. ૫૨-૫૬ શ્રીમહાદેવજી એક છતાં સર્વે અસુરોએ તેમને હઝરરૂપે જોયા. રૂદ્ર પણ શત્રુની સેનામાં જેમ વૃક્ષના પોલાણમાંથી દાવામિ સળગ્યો હોય તેમ કેટલાકને કાપી નાખીને, કેટલાકને તોડી નાખીને, કેટલાકને ધાયલ કરીને, કેટલાકનાં અંગ જૂદાં કરી નાખીને, કેટલાકને ફાડી નાખીને અને કેટલાકને જમીન ભેગા કરી નાખીને નાશ કરવા લાગ્યા. ૫૭ રૂદ્રના ખડ્ગના વેગથી લાગી ગયેલા મોટા યજ્ઞવાળા અસુરો, જેઓના બાહુ, જંઘા અને છાતીઓ કપાઈ ગયાં છે તથા જેઓનાં આંતરડાં અને અંગ વેરાઈ ગયાં છે એવા થઇને પૃથ્વી ઉપર પડ્યા. ખડ્ગના પ્રહારથી પાડિત થયેલા કેટલાક દાનવો સંગ્રામમાંથી નાસી ગયા. ૫૮-૫૯ કેટલાક એક-બીજાને ખૂંચી પાડીને બોલાવતા બોલાવતા, ઇચ્છિત દિશામાં નાસી ગયા; કેટલાક પૃથ્વીમાં પેસી ગયા તથા કેટલાક પર્વતોમાં સંતાઈ ગયા. ૬૦ કેટલાક આકાશમાં જતા રહ્યા અને કેટલાક પાણીમાં સંતાઈ ગયા. એ પ્રમાણે અત્યંત દારૂણ અને મોટા સંગ્રામ થયો. જેથી પૃથ્વી માંસ અને રૂધિરના કાદવવાળી તથા જેવાથી લય ઉપજે એવી થઈ. ૬૧ હે મહાબાહો ! રૂધિરથી ખરડાયેલાં દાનવોનાં શરીરવડે વ્યાપ્ત એવી તે ભૂમિ જાણે કેમુડીનાં ફલથી જાયેલા પર્વતવાળી ભૂમિ હોય, તેવી દેખાતી હતી. રૂદ્રે, એ પ્રમાણે દાનવોને હણીને તથા જંગમમાં ધર્મ પ્રવર્તાવીને પોતાનું રૌદ્રરૂપ સમેટી લીધું અને પુનઃ પોતાના કલ્યાણકારી સ્વરૂપને ધારણ કર્યું. પછી સર્વ મહર્ષિઓ તથા સર્વ દેવના સમુદાય અદ્ભુત જય પામીને, દેવના દેવ શંકરનું પૂજન કરવા લાગ્યા. પછી ભગવાન સદાશિવે દાનવના રૂધિરથી ખરડાયેલું અને ધર્મનું રક્ષણ કરનારું તે ખડ્ગ સત્કારપૂર્વક વિષ્ણુને આપ્યું, વિષ્ણુએ મરીચિને આપ્યું; ભગવાન મરીચિએ મહર્ષિઓને આપ્યું, મહર્ષિઓએ ઇન્દ્રને આપ્યું, ઇન્દ્રે લોકપાલોને આપ્યું અને હે પુત્ર ! લોકપાલોએ સૂર્યના પુત્ર મનુને આપ્યું તથા તેને આ વચન કહ્યું કે:-તું મનુષ્યોનો સ્વામી છે માટે તું આ ધર્મગર્ભ ખડ્ગવડે પોતાની પ્રજાનું પાલન કરજે. વળી જેઓ પોતાના સ્થૂલ દેહના અર્થે તથા સૂક્ષ્મ દેહ એટલે મન આદિ ઇન્દ્રિયોની પ્રીતિના અર્થે ધર્મના સેતુનું ઉલ્લંઘન કરીને વતે છે, તેઓને યથાયોગ્ય દંડ આપીને ધર્મવડે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું; પણ દૈવયોગથી બની આવ્યું તો રક્ષણ કરવું, એમ કરવું નહિ. કડિન વચન કહેવું કેદ કરવો, ધણુંક સુવર્ણ લેવારૂપ દંડ કરવો, શરીરને ખોડ આણવી અને વધ કરવો, એ સર્વ ખડ્ગનાંજ રૂપ છે. પણ અરૂપ કારણ માટે વધ કરવો નહિ. ૬૨-૭૧ પછી મનુ રાજાએ, ખડ્ગનાં એવાં રૂપ જાણીને, તેવડે ધર્મની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નહિ કરતાં, પ્રજાનું રક્ષણ કરીને પોતાના પુત્રને પ્રજાનો રાજા કરીને તે ખડ્ગ તેને આપ્યું. ૭૨ એ રીતે મનુએ પ્રજાઓનું રક્ષણ થવા માટે પોતાના પુત્ર ક્ષુપને તે ખડ્ગ આપ્યું. પછી તે ખડ્ગ ક્ષુપ પાસેથી ઇક્ષ્વાકુને અને ઇક્ષ્વાકુ પાસેથી પુરૂરવાને મળ્યું. ૭૩ પુરૂરવા પાસેથી આવ્યુંને મળ્યું:

આયુની પાસેથી સમર્થ નહુપને મળ્યું; નહુષ પાસેથી યયાતિને મળ્યું અને યયાતિની પાસેથી પુરને મળ્યું. ૭૪ તે અંગ પુરની પાસેથી અમૂર્તરયસને, અમૂર્તરયસની પાસેથી “ભૂમિશય” નામે રાજાને અને ભૂમિશય રાજાની પાસેથી દુષ્યંતના પુત્ર ભરતને મળ્યું. ૭૫ હે રાજા ! ભરતની પાસેથી ધર્મજ્ઞ ઐશ્વિલ રાજાને અને ઐશ્વિલની પાસેથી “ધુધુકમાર” નામે નરપતિને તે અંગ પ્રાપ્ત થયું. ૭૬ ધુધુમારની પાસેથી કાંબોજને, કાંબોજની પાસેથી મુચુકંદને મળ્યું, મુચુકંદની પાસેથી મરૂત રાજાને અને મરૂતની પાસેથી રૈવત રાજાને મળ્યું. તે અંગ રૈવતની પાસેથી યુવનાશ્વને મળ્યું, યુવનાશ્વની પાસેથી રઘુને મળ્યું અને રઘુની પાસેથી ધક્ષવાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો પ્રતાપી હરિણાશ્વ રાજા તે અંગને પામ્યો. ૭૮ તે અંગ હરિણાશ્વની પાસેથી શુનકને, શુનકની પાસેથી ધર્માત્મા ઉશીનરને તથા ઉશીનરની પાસેથી યદુકુળસહિત ભોજ રાજાને મળ્યું. ૭૯ તે અંગ યાદવોની પાસેથી શિખિ રાજાને, શિખિની પાસેથી પ્રતર્દનને, પ્રતર્દનની પાસેથી અષ્ટકને, અષ્ટકની પાસેથી પૃષદશ્વને, પૃષદશ્વની પાસેથી ભારદાજાને, ભારદાજાની પાસેથી દ્રોણને અને દ્રોણની પાસેથી કૃપાચાર્યને પ્રાપ્ત થયું તથા કૃપાચાર્ય પાસેથી ભાષ્મ્યોસહિત તું, તે ઉત્તમ અંગને પામ્યો છે. ૮૦-૮૧ તે અંગનું નક્ષત્ર કૃત્તિકા છે, દેવતા અગ્નિ છે, રાહુણી ગોત્ર છે અને તેના ઉત્તમ ગુરૂ રૂદ્ર છે. ૮૨ હે પાંડુપુત્ર ! અંગનાં આઠ નામ છે, તે પરમ ગુપ્ત છે; તે નામ હું તને કહું તે સાંભળ ! કેમ કે; તેનું કીર્તન કરવાથી સદા જ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૩ અસિ, વિશસન, અંગ, તીક્ષ્ણધાર, દુરાસદ, શ્રીગર્ભ, વિજય અને ધર્મપાળ, એવાં તેનાં આઠ નામ છે. ૮૪ હે માદ્રવતીના પુત્ર ! સમગ્ર આયુષમાં અંગ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે તથા શ્રીમહેશ્વરે તેને નિર્માણ કર્યું છે, એમ પુરાણમાં પણ નિશ્ચય થયેલો છે. ૮૫ શત્રુનું દમન કરનાર પૃથુએ, પ્રથમ ધનુષ્યને પેદા કર્યું હતું તથા તે વડે તેણે આ પૃથ્વીમાંથી અનેક પ્રકારનાં ધાન્ય દોહ્યાં હતાં. ૮૬ હે માદ્રેય ! પૃથુએ જે પ્રમાણે ધનુષ્યને ઉત્પાદન કરીને ધર્મવડે પૃથ્વીનું નક્ષણ કર્યું હતું તે પ્રમાણે આ અંગને પણ પ્રાચીન જાણીને પ્રમણ કરવું ઘટે છે. જે પુરૂષ યુદ્ધમાં કુશળ હોય, તેણે અંગની સદા પૂજા કરવી જોઈએ. ૮૭ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે મેં તને અંગની ઉત્પત્તિ અને એક બીજા પાસેથી તેની પ્રાપ્તિ સંસર્ગ વિસ્તારથી કહ્યો, તે પ્રથમ કદ્ય છે. ૮૮ મનુષ્ય સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ એવી અંગની ઉત્પત્તિને સાંભળવાથી આ લોકમાં કીર્તિને પામે છે અને પરલોકમાં મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. ” ૮૯

સર્વથૈતદિદં શ્રુત્વા સ્વદ્ગસાધનમુત્તમમ્ ।

લભતે પુરુષઃ કીર્તિં પ્રેત્ય ચાન્તયમશ્નુતે ॥ ૮૯ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां

स्वद्गोत्पत्तिकथनं नाम षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ૩૬ ॥

અધ્યાય ૩૭ મો—૫૬૦ ગીતાધ્યાય.

વૈશંપાયન ઉવાચ ॥ દસ્યુક્તવાતિ મીષ્મે તુ તૂર્ણામૃતો યુધિષ્ઠિરઃ ।

પ્રમદ્ધાવસથં ગત્વા જ્ઞાતૃન્ વિદુરપંચમાન્ ॥ ૧ ॥

વૈશંપાયન કહે છે કે,—એ પ્રમાણે બીજમ કહેતા હતા, તે વખતે કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય બેસી રહેલા યુધિષ્ઠિર, ઘેર ગયા પછી પોતાના ચાર ભાઈઓને અને પાંચમા વિદુરને પૂછવા લાગ્યા કે,—ધર્મ, અર્થ અને કામમાં લોભવૃત્તિનું આરોપણ કર્યું છે; ત્યારે તે ધર્માદિમાંથી ઉત્તમ કયો, મધ્યમ કયો અને કનિષ્ઠ કયો. ? ૧-૨ કામ, ક્રોધ અને લોભરૂપ ત્રિવર્તને જીતવા માટે આત્માનું આરોપણ શામાં કરવું ? તેના ઉત્તરમાં તમે હર્ષ પામીને ચોગ્ય અને સ્થિતિવાળું વાક્ય કહો. ૩ પછી અર્થની ગતિના તત્વને જાણનારા અને શુદ્ધિવાળા વિદુર, ધર્મશાસ્ત્રનું સ્મરણ કરીને આ પ્રમાણે બોલ્યા. ૪ વિદુર કહે છે કે,—ધણું અધ્યયન, તપ, લાગ, શ્રદ્ધા, યાત્રિક્યા, ક્ષમા, નિષ્કપટપણું, દયા, હિંસારહિત યથાર્થ વચન (સત્ય) અને મનઃસંયમ-મનને કબજે રાખવું, તે ધર્મની સંપત્તિઓ છે. ૫ હે યુધિષ્ઠિર ! ધર્મની આ સંપત્તિઓજ આચરવા ચોગ્ય છે, માટે ત્હારું મન તેમાંથી ચલિત ન થાઓ ! ધર્મ અને અર્થ બન્નેનું મૂળ એજ છે અને એજ એક એવું પગલું છે કે, જેમાં સર્વ પગલાંનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ૬ ઋષિયો ધર્મવડે તરી ગયા છે. લોકની સ્થિતિ પણ ધર્મમાંજ રહેલી છે. દેવો ધર્મવડેજ વૃદ્ધિને પામે છે તથા ધર્મમાંજ અર્થ રહેલો છે. ૭ હે રાજન્ ! ધર્મ એજ ઉત્તમ ગુણ છે અને અર્થ તો મધ્યમ ગુણ છે તથા કામ કનિષ્ઠ ગુણ છે, એમ જુદામાન પુરૂષો કહે છે. ૮ માટે મનને વશ રાખીને મનુષ્યે મુખ્યત્વે ધર્મ આચરવા ઉપર ધ્યાન રાખવું તથા જેવી રીતે મનુષ્ય પોતાના પ્રત્યે વર્તે છે તેજ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે વર્તવું. ૯ વૈશંપાયન કહે છે કે,—વિદુરનું વચન સમાપ્ત થયું એટલે યુધિષ્ઠિરના પૂછવાથી ધર્મ અને અર્થના તત્વને જાણનારો તથા અર્થ, શાસ્ત્રમાં કુશળ એવો અર્જુન આવું વચન બોલ્યો. ૧૦ અર્જુન કહે છે કે,— હે રાજન્ ! આ લોક કર્મ-ભૂમિ કહેવાય છે. માટે વૃત્તિ-નિર્વાહને ચોગ્ય ઉદ્યમ કરવો, એ પ્રશંસનીય છે. ખેતી, વેપાર, પશુપાલન, અનેક પ્રકારનાં શિલ્પ, આ સર્વ અર્થ કહેવાય છે અને તે સર્વ કર્મની મર્યાદાભૂત છે. ધર્મ અને કામ, એ બે પુરૂષાર્થ અર્થ વિના બનતા નથી. ૧૧-૧૨ જે પુરૂષની પાસે અર્થ (દ્રવ્ય) હશે, તે પુરૂષ ઉત્તમ પ્રકારનો ધર્મ આચરવાને તથા કામ કરવાને શક્તિમાન છે. દ્રવ્ય વિનાના અકૃતાત્મા પુરૂષો ધર્મ અને કામને મેળવવા શક્તા નથી. ૧૩ એમ સાંભળ્યું છે કે, ધર્મ અને કામ એ બન્ને અર્થના અવયવ છે; જો અર્થની સિદ્ધિ થાય છે તો તે બન્ને સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪ માટે જેની પાસે દ્રવ્ય, હશે, તે પુરૂષને સર્વ ઉત્તમ વર્ણના પુરૂષો પણ, જેમ પ્રાણીઓ ક્ષત્રિયોની ઉપાસના કરે છે, તેમ નિરંતર ઉપાસસે. ૧૫ પુરૂષો અર્થની ઇચ્છા રાખીને જટા અને મૃગચર્ચાને ધારણ કરે છે. ઇન્દ્રિયોનું દમન કરે છે, શરીરે કાદવ ચોપડે છે, ઇન્દ્રિયોને જીતે છે, મસ્તક મૂંડાવી નાંખે છે અને એક તાંતણા પણ વસ્ત્ર માટે રાખતા નથી. ૧૬ કેટલાક નૈષ્ઠિક ક્ષત્રિયર્થને પાળે છે. કેટલાક કાષાય (ભગવાં) વસ્ત્રને ધારણ કરે છે, કેટલાક દાઢી-મૂછને વધારે છે અને કેટલાક લજ્જનું સેવન કરે છે, પરંતુ તે સર્વ અર્થ (દ્રવ્ય) માટેજ એવો પ્રયત્ન કરે છે

તેમાં કેટલાક વિદ્વાન, શાંત અને સર્વ પ્રકારનાં પરિગ્રહથી મુક્ત હોય છે. ૧૭ તથા તેમાંના કેટલાક અર્થની અપેક્ષાવાળા તથા કેટલાક સ્વર્ગની અપેક્ષાવાળા હોય છે. તે સર્વ પોત-પોતાના કુળમાં જે શાસ્ત્રની માન્યતા ચાલતી હોય તેના અનુસારે આચરણ કરે છે. ૧૮ કેટલાક આસ્તિક છે, કેટલાક નાસ્તિક છે તથા કેટલાક સંયમશીલ છે, પણ તે સર્વ અનર્થ (અદ્રવ્ય)ને જે અધિકારરૂપ જાણે છે તથા અર્થની શ્રેષ્ઠતારૂપ વિષયને પ્રકાશરૂપ જાણે છે. ૧૯ સેવકને ભોગવડે યુક્ત કરવા તથા શત્રુઓને દંડવડે યુક્ત કરવા, તે સર્વ માત્ર અર્થવાળાજ પુરૂષ કરી શકે છે. હે સર્વોત્તમ બુદ્ધિવાળા ! એ મહારો યોગ્ય મત છે. હવે જેઓના કંઠમાં વાક્ય આવી રહેલું છે એટલે જેઓ બોલવાને ઉત્સુક છે એવા આ નકુલ તથા સહદેવના વચનને સાંભળો. ૨૦ વૈશંપાયન કહે છે કે, -પછી ધર્મ અને અર્થમાં કુશળ એવા માદ્રીનંદ પુત્ર નકુલ તથા સહદેવ બોલ્યા. ૨૧ નકુલ તથા સહદેવ કહે છે કે, -પુરૂષ, ભલે, ખેડો હોય, સૂતો હોય, ચાલતો હોય અથવા ઉભો રહ્યો હોય, તોપણ તેણે, સારા-નરતા (ઉત્તમ-અધમ) પ્રયોગવડે અર્થયોગને દૃઢ કરવો. ૨૨ અત્યંત દુર્લભ અને પરમ પ્રિય એવો અર્થ-યોગ દૃઢ થઈ જાય તો, આ લોકમાં સર્વ કામનાઓ પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થાય, એમાં કાંઈ સંશય નથી. ૨૩ અર્થનો યોગ, તે શું ? જે અર્થ ધર્મની સાથે સંયુક્ત છે અને જે ધર્મ અર્થની સાથે સંયુક્ત છે તેને અમે તમારા પ્રત્યે અમૃતસમાન સુખપ્રદ કહીએ છીએ. ૨૪ અર્થરહિત પુરૂષને કામ પ્રાપ્તિ થતી નથી; તેમજ માત્ર ધર્મ ઉપાર્જન કરનારને અર્થની પ્રાપ્તિ પણ ક્યાંથી થાય ? માટે જે પુરૂષ ધર્મ અને અર્થથી બહિષ્કૃત છે, તેનાથી લોકો ઉદ્દેગ પામે છે તથા એટલા માટેજ ઇન્દ્રિય સંયમ કરનારા પુરૂષે ધર્મનું દાન કરીને અર્થ સિદ્ધ કરવો. અમે જે આ વચન કહીએ છીએ; તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા પ્રાણીઓને સર્વ કાંઈ પ્રાપ્ત થશે. ૨૫, ૨૬ માટે પ્રથમ ધર્મનું આચરણ કરવું અને પછી તેથી ધર્મસહિત અર્થપ્રાપ્તિ થશે. તે પછી કામનું આચરણ કરવું; કેમ કે, અર્થ પ્રાપ્તિ થયા પછીજ તે (કામ)નું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭ વૈશંપાયન કહે છે કે, -એ પ્રમાણે વચન બોલીને તે બન્ને અશ્વિનીકુમાર નકુલ અને સહદેવ વિરામ પામ્યા એટલે પછી ભીમસેને, આ પ્રકારે વચન બોલવાનો આરંભ કર્યો. ૨૮ ભીમસેન કહે છે કે, -કામની ઇચ્છા વિનાનો પુરૂષ અર્થની ઇચ્છા કરતો નથી અને કામ વિનાનો પુરૂષ ધર્મની પણ ઇચ્છા કરતો નથી; વધુ શું કહું ? કામ વિનાનો પુરૂષ કંઈ પણ ઇચ્છતોજ નથી; માટે કામજ શ્રેષ્ઠ છે. ૨૯ અશ્વિઓ કામથી યુક્ત થઈને તપ કરવામાં આસક્ત થયેલા છે તથા ફળ-મૂળને ખાઈને અથવા વાયુલક્ષણરૂપ દોષદમન કરીને સારી રીતે નિયમમાં વર્તે છે. ૩૦ વળી કેટલાક વેદ અને ઉપવેદમાં યુક્ત છે, કેટલાક સ્વાધ્યાયનું સંપૂર્ણ પઠન કરે છે, કેટલાક શ્રાદ્ધક્રિયા, યજ્ઞક્રિયા, તપક્રિયા, દાનક્રિયા અને પ્રતિગ્રહક્રિયામાં કુશળ છે. ૩૧ કેટલાક વેપાર કરે છે, કેટલાક ખેતી કરે છે, કેટલાક પશુપાલન કરે છે કેટલાક કારીગરી કરે છે; કેટલાક શિલ્પકામ કરે છે, તેમજ કેટલાક દેવકર્મ કરે છે, એ સર્વને 'કામ (ઇચ્છા)' એ નામના વિકારે કામ (કર્મ) માં યોજ્યા છે. ૩૨ કામથી સંયુક્ત થઈને કેટલાક પુરૂષો સમુદ્રમાં પેસે છે; કામનાં અનેક રૂપ છે તથા આ સમગ્ર વિશ્વ કામવડે વ્યાપ્ત છે, ૩૩ જે પ્રાણી કે, પદાર્થ કામમય હોય નહિ, એવો કાંઈ પ્રાણી કે, પદાર્થ ત્રણ લોકમાં છે નહિ, હવે નહિ કે, થશે પણ નહિ. હે મહારાજ ! ધર્મ અને અર્થ, બન્ને જેમાં રહેલા છે એવો સારમૂત

પદાર્થ તો માત્ર એકલો કામજ છે. ૩૪ જેમ દહીંમાંથી સારભૂત માંખણ કાઢવામાં આવે છે, તેમ અર્થ અને ધર્મનું સારભૂત તત્ત્વ કામ છે. જેમ ખોળ કરતાં તેલ ઉત્તમ છે તથા જેમ મઠા (ભાંગેલા દહીં) કરતાં ઘૂત ઉત્તમ છે. ૩૫ જેમ કાષ્ટ કરતાં પુષ્પ અને ફળ ઉત્તમ છે, તેમ ધર્મ અને અર્થ કરતાં કામ ઉત્તમ છે. જેમ પુષ્પના કરતાં, તેમાંના મઠ-રંદ ઉત્તમ છે, તેમ ધર્મ તથા અર્થ, એ બન્ને કરતાં કામ ઉત્તમ છે, કામજ ધર્મ અને અર્થનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે તથા કામજ ધર્મ અને અર્થનું સ્વરૂપ છે. ૩૬ જે કામ હોય નહિ તો, પ્રાણશ્લેષ ઉત્તમ ભોજનને પામે નહિ અથવા દેવોને બળિદાન આપે નહિ. જે કામ હોય નહિ તો, પ્રાણશ્લેષને કોઈ કાંઈ આપે નહિ; જે કામ હોય નહિ તો, અનેક પ્રકારની લોકક્રિયા બને નહિ; માટે ધર્માદિ ત્રણે વર્ગમાં કામજ શ્રેષ્ઠ છે. ૩૭ હે રાજા ! તું સુંદર આકૃતિવાળી, અલંકારયુક્ત (શણુગારેલી), મદ્યથી ઉત્કટ અને પ્રિય દર્શનવાળી સ્ત્રીઓ સાથે ઇચ્છામાં આવે, તેવી રીતે રમણ કર ! કેમ કે, ક્ષત્રિયનો આશ્રય કામજ છે. ૩૮ હે ધર્મપુત્ર ! સર્વ રીતે મૂળ પર્યંત શોધ કરી જોતાં મ્હારો તેજ નિશ્ચય થાય છે. માટે તમારે પણ તે નિશ્ચયથી ડગવું જોઈએ નહિ. મ્હારું એ વચન સત્પુરૂષોએ ગ્રહણ કરેલું, ઉત્તમ સારવાળું અને પરમ અનિષ્ટુર છે અર્થાત્ કઠોર નથી. ૩૯ ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણેનું એકે કાળે સેવન કરવું; પણ જે પુરૂષ એ ત્રણમાંથી એકનું સેવન કરે છે, તે પુરૂષને અધમ ગણવા. અર્થ, કામ અને ધર્મ, એ ત્રણમાંથી અર્થનું સેવન કરનાર મધ્યમ છે અને જે ધર્માદિ ત્રણે વર્ગમાં આસક્ત હોય, તેજ ઉત્તમ છે. ૪૦ પછી ડાહ્યો, સ્નેહ-વાળો, જેણે ચંદનનો લેપ કરેલો છે એવો અને અનેક પ્રકારના હાર તથા અલંકારથી યુક્ત ભીમસેન, પોતાના ભાઈઓને એ પ્રમાણે સંક્ષિપ્ત અને વિસ્તારથી પૂર્વોક્ત વચન સંભળાવીને વિરામ પામ્યો. ૪૧ હવે શ્રવણ કરનારાઓમાં તથા ધર્મવાળાઓમાં સર્વોત્તમ એવા ધર્મરાજાએ, પોતાના ભાઈઓ તથા વિદ્વાનનાં પૂર્વોક્ત વચન ઉપર એક મુહૂર્ત પર્યંત સારી રીતે વિચાર કરીને પછી, યથાર્થ તત્ત્વનું સ્મરણ કરીને આ પ્રમાણે વચન કહ્યું. ૪૨ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,—તમે સર્વેએ, ધર્મશાસ્ત્રનો નિશ્ચય કહેલો છે અને પ્રમાણને ગણ્યો છે, એમાં સંશય નથી; મને નિશ્ચય ગણવાની ઇચ્છા થવાથી તમેએ જે સિદ્ધાંતરૂપ વચન કહ્યું, તે મેં સાંભળ્યાં. વાં, હવે હું પણ તે સંબંધી જે વચન કહ્યું છું તેને તમે એકચિત્ત થઈને સાંભળો. ૪૩ જે પુરૂષ પાપમાં અથવા પુણ્યમાં આસક્ત નથી, ધર્મ, અર્થ કે, કામમાં આસક્ત નથી તથા જે પુરૂષને મન માટીનું ઢેકું અને સુવર્ણ સમાન છે, તે પુરૂષ દોષથી મુક્ત થઈને દુઃખ અને સુખરૂપ અર્થની સિદ્ધિથી મુક્ત થાય છે. અર્થાત્ તેને દુઃખ—સુખ વ્યાધ કરતું નથી. ૪૪ પ્રાણીઓ જન્મમરણ અને તેની પેહેલાંની વાતોનું પણ સ્મરણ કરે છે—એવાં પણ કેટલાંક પ્રાણી છે—અર્થાત્ જન્મમરણયુક્ત પ્રાણીઓ છે. વળી તે વૃદ્ધાવસ્થા આદિ વિકારોથી મુક્ત છે અને વારંવાર સુખ—દુઃખ, જન્મ, મરણ, જરા, વ્યાધિ આદિ વિકારો તેઓને પુનઃ મોગવવા પડે છે, એવાં કોઈ પ્રાણી મોક્ષની પ્રશંસા કરે, તો બલે કરો. પણ તે મોક્ષ એ શું છે ? તે અમે ગણ્યો નથી, અર્થાત્ પ્રાણી સુખદુઃખના હેતુરૂપ કર્મ કરવાથી ત્યાં સુધી વિરામ પામશે નહિ તથા તે ઉપરથી તેની આસક્તિ મટશે નહિ, ત્યાં સુધી તેને જન્મ—મરણાદિ વિકારો ટળવાના નથી અને મોક્ષ પણ મળવાનો નથી. ૪૫ જે પુરૂષ સ્નેહયુક્ત છે, તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. એ પ્રકારે

લગવાન બ્રહ્મદેવ વેદમાં કહે છે. જે પંડિત પુરૂષો હોય છે, તેઓનાં મન વિષયથી વિરામ પામી જાય છે માટે તેઓ કોઈને પણ પ્રિય કે અપ્રિય કરતા નથી. ૪૬ જે મનુષ્ય પોતાના મનમાં એમ સમજે છે કે, હું જે કંઈ કરું છું તે મ્હારી ઇચ્છાથી કરતો નથી પણ મને વિધિ જેમ પ્રેરણા કરે છે, તેમ કરું છું, તો એ વિચાર સર્વોત્તમ છે, કેમ કે, વિધિજ સર્વ પ્રાણીઓને કર્મમાં યોજે છે તથા વિધિજ બળવાન છે, એમ તમે જાણો. ૪૭ જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય તેવો નથી તે કર્મ કરવાથી પ્રાપ્ત થતો નથી પરંતુ જેમ બનવાકાળ હોય છે તેમજ બને છે, એમ તમે સમજો ! ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણેથી રહિત થયેલો છતાં મોક્ષના અર્થે પુરૂષ રહસ્ય જ્ઞાનને પામે છે. ૪૮ વૈશંપાયન કહે છે:-પછી તેઓ સર્વ, ઉત્તમ તથા મનને રૂચિકર એવું (યુધિષ્ઠિરનું) સમસ્ત વચન સાંભળીને અને તેનો હેતુ જાણીને મનમાં હર્ષ પામ્યા તથા કુરૂથેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરને પ્રણામ કરીને હાથ જોડ્યા. ૪૯ હે રાજન્ ! તેઓ સર્વ, અત્યંત સુંદર વર્ણ અને અક્ષરવાળી, અત્યંત સુંદર રીતે અલંકૃત કરેલી, મનને અનુસરનારી, કંઠોરતારહિત અને યુધિષ્ઠિરે વાક્ય રચનાવડે શોભાયમાન કરેલી એવી વાણીને સાંભળીને પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૫૦ પછી વીર્યવાન અને ઉદાર મનવાળા ધર્મપુત્ર પણ પોતાના વચન ઉપર વિશ્વાસવાળા પોતાના ભાઈઓની પ્રશંસા કરી અને ૬૯ ચિત્ત-વાળા ગંગાપુત્ર ભીષ્મને પુનઃ પણ તેથી ઉત્તમ બીજા ધર્મ પૂછવા માંડ્યા. ૫૧

સ चापि तान् धर्मसुतो महामनास्तदा प्रतीतान् प्रशशंस वीर्यवान् ।

पुनश्च पप्रच्छ सरिद्धरासुतं ततः परं धर्ममहीनचेतसम् ॥ ६१ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
षड्जगीता नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ૩૭ ॥

અધ્યાય ૩૮ મો-કૃતધ્નોપાખ્યાન-એક બ્રાહ્મણની કથા.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ ॥ પિતામહ મહાપ્રાજ્ઞ કુરૂણાં પ્રીતિવર્દન ।

પ્રશ્નં કિંચિત્પ્રવક્ષ્યામિ તન્મે વ્યાખ્યાનુમર્હસિ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર કહે છે કે,-કુરૂકુળના પુરૂષોની પ્રીતિની શુદ્ધિ કરનાર હે પિતામહ ! હે મોટી શુદ્ધિવાળા ભીષ્મ ! હું કાંઈક પ્રશ્ન કરવાને ઇચ્છું છું, તેનું મને નિરૂપણ કરી સમાધાન આપવું જોઈએ. ૧ કેવા મનુષ્યોને સૌમ્ય કહેવા ? તથા કોની સાથે પરમ ઉત્તમ પ્રીતિ થાય ? પરિણામે તથા વર્તમાનકાળમાં પણ કેવા મિત્ર કાર્યને યોગ્ય છે તે મને કહો ? ૨ મ્હારી શુદ્ધિ તો એવી છે કે, જ્યાં મિત્રો રહે છે ત્યાં પુણ્ય ધન, સંબંધી કે, બાંધવ પણ રહી શકતા નથી. અર્થાત્ ધન, સંબંધી અને બાંધવ, એમાંનું કોઈ મિત્રની તુલના કરવાને યોગ્ય નથી. મિત્ર તે કરતાં પણ વિશેષ છે અથવા મિત્ર હૃદયના જે સ્થાનમાં રહે છે ત્યાં ધન, સંબંધી વગેરે રહેતાં નથી. અર્થાત્ ધનાદિ કરતાં મિત્ર વધારે હૃદયગમ (પ્રિય) છે. ૩ સુખદુઃખની વાતને સાંભળે એવો પ્રીતિવાળો મિત્ર દુર્લભ છે. અને હિતકર મિત્ર પણ દુર્લભ છે. હે ધર્મવાળાઓમાં શ્રેષ્ઠ પિતામહ ! એ સર્વ મને વ્યાખ્યાન કરીને કહેવું ઘટે છે. ૪ ભીષ્મ કહે છે કે,-હે રાજન્ ! હે યુધિષ્ઠિર ! જે પુરૂષો સાથે મિત્રતા કરવી ઘટે

છે તથા જેઓની સાથે મિત્રતા કરવી ઘટતી નથી, તે હું તને યથાર્થ કહું છું તે સાંભળ. ૫ લોભી, ક્રૂર, તન્નયો છે ધર્મ જેઓએ એવો કપડી, શક, હલકો, પાપી, સર્વની (સર્વ વારીમાં) શંકા રાખનાર, આળસુ. ૬ દીર્ઘસૂત્રી, વાંકો ચાલનાર, નિંદિત, ગુરૂસ્ત્રીની ધર્ષણ કરનાર, સંકટ વેળાએ તજીને જતો રહેનાર, દુરાત્મા, નિર્લજ્જ, ૭ સર્વ તરફ પાપની દૃષ્ટિથી જોનાર, નાસ્તિક, વેદની નિંદા કરનાર જેના સ્વાધીનમાં ઇન્દ્રિયો હોય નહિ એવો, ઇચ્છામાં આવે તેમ અતિશયપણે આચરનાર, ૮ અસત્યવાદી, લોકોમાં દ્વેષને પાત્ર થયેલો, પ્રતિજ્ઞા નહિ પાળનાર, ચાડીઓ, જેને સમય આવ્યે બુદ્ધિ ન સૂઝે એવો, અદેખો, પાપકર્મ કરવાના નિશ્ચયવાળો, ૯ દુષ્ટ શીલવાળો, અકૃતાત્મા, દુર્જન, ૬ગ, મિત્રો સાથે અપકાર આચરનાર, નિરંતર પારકા દ્રવ્યનીજ આશા કરનાર, ૧૦ મંદ બુદ્ધિવાળો હોવાથી યથાશક્તિ આપ્યા છતાં, સંતોષ નહિ પામનાર, હે રાજન્ ! મિત્ર પ્રત્યે ધીરજ નહિ રાખનાર, ૧૧ ન ઘટે ત્યાં ક્રોધ કરનાર, ધ્યાન રાખવાની જગ્યાએ ધ્યાન નહિ રાખનાર, વિના કારણ અકસ્માત વિરોધ કરનાર, પાપમતિવાળો, મૂઢ પુરૂષ, સાધારણ અપકાર કર્યો હોય અથવા અગ્નિજ્વલતાં કાંઈ અપકાર થઈ ગયો હોય તો, તેટલામાં પોતાનું કલ્યાણ કરનારા મિત્રોને જલદી તજી દેનાર, હે રાજન્ ! કામ હોય ત્યાં સુધીજ મિત્રની સેવા કરનાર, મિત્ર થઈને પોતાના મિત્રનો દ્રેષ કરનાર, ૧૨, ૧૩ મિત્રના જેવો ડોળ ખતાવીને શત્રુ સરખું કાર્ય કરનાર, વાંકી દૃષ્ટિથી જોનાર, સર્વદા વિપરીત દૃષ્ટિવાળો, કાંઈનું કલ્યાણ દેખીને રાજી નહિ થનાર, ૧૪ મદ્યપાન કરનાર, દ્રેષ કરનાર, ક્રોધી સ્વભાવનો, નિર્દય, બીજને પરિતાપ કરનાર, મિત્રનો દ્રોહ કરનાર, પ્રાણીઓનો વધ કરવામાં પ્રીતિવાળો. ૧૫ કૃતઘ્ન અને અધમ હોય એવા પુરૂષ સાથે કાંઈ કાળે મિત્રતા કે, સંધિ કરવી નહિ. વળી તેજ પ્રમાણે જેને બીજનાં છિદ્ર શોષવાની ટેવ હોય, તેની સાથે પણ મિત્રતા કરવી નહિ. હવે સંધિ કરવા જેવા પુરૂષો તને કહું તે સાંભળ. ૧૬ જે પુરૂષો કુળવાન હોય, જેઓ વચન બોલી બળ્યતા હોય, જેઓ જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનમાં નિપુણ હોય, જેઓ રૂપવાળા, ગુણવાન, લાલચરહિત તથા જેઓએ શ્રમને જીત્યો છે એવા હોય, ૧૭ જેઓ સન્મિત્ર, કૃતજ્ઞ, સર્વજ્ઞ અને લોભ વિનાના હોય, જેઓ માધુર્ય ગુણથી યુક્ત, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા અને જિતેન્દ્રિય હોય, ૧૮ જેઓને નિરંતર કસરત કરવાનો અભ્યાસ હોય, જેઓ, કુળવાન માતા-પિતાના પુત્ર હોય, જેઓએ સારા કુળમાં લક્ષ કર્યું હોય, જેઓ દોષારોપ થયા પછી, તેમાંથી મુક્ત થઈને ખ્યાતિ પામ્યા હોય અથવા જેઓ લાલચોથી ન લલચાતાં શુદ્ધ રહેવાવડે કીર્તિને પામ્યા હોય, તેવા પુરૂષોને રાજ્યએ મિત્ર તરીકે ગ્રહણ કરવા. ૧૯ હે સમર્થ રાજ ! પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં આચરણ કરનાર, સદા સંતોષથી રહેનાર, અઘટિત જગ્યાએ ક્રોધ નહિ કરનાર તથા અકસ્માત સ્નેહને છોડીને જૂદા નહિ પડી જનાર તથા જે પુરૂષે સર્વનો સંગ છોડ્યો હોય એવા પુરૂષ મનવડે પણ દોષ પામતા નથી કેમ કે, તેઓ અર્થ જ્ઞાનમાં પ્રવીણ હોય છે. જે પુરૂષો, પોતે પીડા વેડીને પણ મિત્રનું કાર્ય કરવામાં તત્પર રહે છે, તે પુરૂષોની પ્રીતિ, જેમ ઉનના વસ્ત્રને ચઢાવેલો રંગ નાશ પામતો નથી, તેમ નાશ પામતી નથી, તેઓ પોતાના મિત્રની પ્રીતિને તજી છૂટા પડતા નથી. ૨૦, ૨૧ તેવા પુરૂષો ક્રોધથી પ્રીતિનો ત્યાગ કરતા નથી કે, સ્ત્રીના વિષે લોભ મોહથી પ્રીતિનો ત્યાગ કરતા નથી, મિત્ર નિર્ધન થઈ જાય તો પણ તેના ઉપરની પોતાની પ્રીતિનો ત્યાગ કરતા નથી. વિશ્વાસ

રાખીને રહેલા ધર્મનું પ્રતિપાલન કરનારા, જેઓના મન મારીનું ટેકું અને સોનું સમાન છે એવા તથા મિત્રને વિષે દૃઢ બુદ્ધિવાળા મિત્રો ક્રોધ, મોહ, લોભ આદિના કારણથી પ્રીતિને તજી દેતા નથી. જે પુરૂષો આત્માભિમાનને છોડી દેહના પ્રારબ્ધ કર્મને ભોગવે છે તથા પોતાના સ્વામિને અર્થ સાધવામાં નિરંતર ઉદ્યોગી રહીને પરિજનનું ગ્રહણ કરે છે એવા પુરૂષો સાથે જે રાજ સંધિ કરે છે, તે રાજનું રાજ્ય ચંદ્રના ચંદ્રશ્યાની પેઠે વિસ્તાર પામે છે. જે પુરૂષો, શાસ્ત્રમાં કહેલી નીતિ પ્રમાણે વર્તીને ક્રોધને જીતે છે, જેઓ સંગ્રામમાં સદા જળવાન છે તથા જેઓનો સારા કુળમાં જન્મ થયો હોય, જેઓ શીલવાળા હોય, જેઓ સદ્ગુણવાળા હોય, એવા ઉત્તમ પુરૂષ સાથે મિત્રતા કરવી. હે પાપરહિત રાજન્ ! મેં તને જે દોષયુક્ત પુરૂષો કહ્યા છે, તેઓના કરતાં પણ કૃતદ્વં અને મિત્રનો ઘાત કરનારા પુરૂષોને અધમ જાણુવા; એવા દુરાચારી પુરૂષોને સર્વ કોષ્ટએ તજવા, એવો શાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે. ૨૨, ૨૭ યુધિષ્ઠિર કહે છે કે, -હે પિતામહ ! તમે જે મિત્રદ્રોહી અને કૃતદ્વં કહ્યો તેના સંબંધી હું વિસ્તારથી અને તત્વથી જાણુવાને ઇચ્છું છું, માટે મને કહો ! ૨૮ બીષ્મ કહે છે કે, -હે રાજન્ ! એ વિષે ઉત્તર દિશામાં મ્લેચ્છોમાં એક વર્તમાન બન્યું હતું, તેનો પુરાતન ઇતિહાસ તને કહીશ. ૨૯ કોષ્ટ એક મધ્ય દેશમાં રહેનારો, વેદ ભણ્યા વિનાનો તથા વેદાંત કર્મને પણ નહિ જાણનારો બ્રાહ્મણ, ભિક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી એક વસ્તીવાળું ગામ જોઈને, તેમાં પેઠા. ૩૦ તે ગામમાં સર્વ વર્ણના કરતાં વિશેષ જાણનારો, બ્રાહ્મણ ઉપર નિષ્ઠાવાળો, સત્ય પ્રતિષ્ઠાવાળો અને દાન કરવામાં પ્રીતિવાળો એક ધનવાન મ્લેચ્છ રહેતો હતો. ૩૧ તે મ્લેચ્છને ઘેર જઈને, પેલા બ્રાહ્મણે રહેવાને માટે આશ્રમ અને વરસ સુધી આલેં એટલી ભિક્ષા માગી. ૩૨ ત્યારે મ્લેચ્છે દર્શીવાળું નવું વસ્ત્ર અને સ્વામી વિનાની જીવાન (દાસી) સ્ત્રી પેલા બ્રાહ્મણને આપી. ૩૩ હે રાજન્ ! બ્રાહ્મણ પેલા મ્લેચ્છ પાસેથી એ પ્રમાણે સર્વ પામીને મનમાં આનંદ પામ્યો તથા ગૌતમકુળનો તે બ્રાહ્મણ, મ્લેચ્છે આપેલ ધરમાં રહીને તે સ્ત્રી સાથે રમવા લાગ્યો. ૩૪ તે બ્રાહ્મણ પોતાના કુટુંબના અર્થે અને પેલી દાસીના અર્થે ધનાદિ ઉપાર્જન કરી લાવીને તેઓનું પોષણ કરતો હતો તથા એ પ્રમાણે સમૃદ્ધિવાળા ભિક્ષુના ધરમાં તે, કેટલાંક વર્ષ પર્યંત રહ્યો. ૩૫ હે રાજન્ ! ત્યાં રહીને તે ગૌતમે બાણવડે નિશાન તોડવામાં બહુ મહેનત લીધી તથા તે કામમાં પ્રવીણ થયો અને પછી નિત્ય બીજા ભિક્ષુ લોકોની સોખત કરીને તેઓની પેઠે, વનમાં ફરનારા હંસ વગેરે પ્રાણીનો ઘાત કરવા લાગ્યો. ગૌતમ એ રીતે ભિક્ષુ લોકોના સહવાસથી હિંસા કરવામાં ચપળ, દયા વિનાનો અને નિરંતર પ્રાણીઓનો વધ કરવામાં પ્રીતિવાળો થયો અને એમ કરતાં તે ભિક્ષુ લોકોની ઝરાઝરીને પામ્યો. એ રીતે તે દસ્યુ લોકોના ગામમાં સુખથી રહેતો હતો, ત્યાં અનેક પક્ષીઓને હણતાં હણતાં તેના ઘણાક માસ વીત્યા. પછી એક સમયે તે સ્થળમાં એક બ્રાહ્મણ આવી પહોંચ્યો. ૩૬, ૩૯ તેણે પોતાના મસ્તકપર જટા ધારણ કરી હતી, વસ્ત્ર પણ પહેરેલાં હતાં અને આસન માટે સાથે મૃગચર્મ રાખેલું હતું. વળી તે બ્રાહ્મણ સ્વાધ્યાયનું પઠન કરનારો, પવિત્ર વિનયવાળો નિયમિત આહાર કરનારો, બ્રાહ્મણ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારો, સર્વ વેદને સંપૂર્ણ જાણેલો અને બ્રહ્મચારી હતો. તે બ્રાહ્મણ, પેલા ગૌતમના દેશનો અને ગૌતમનો વહાલો મિત્ર હતો. તે બ્રાહ્મણ, જ્યાં ગૌતમ રહેતો હતો, તે ગામમાં આવ્યો. ૪૦, ૪૧ ગામમાં આવીને તે, બ્રાહ્મણનું ઘર શોધતો શોધતો

આરે બાળુ કરતો હતો કેમ કે, તે શદ્રનું અન્ન જમતો ન હતો અને તે ગામ તો બિલ્લ લોકાથીજ ભરેલું હતું. ૪૨ પછી તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણને પોતાના મિત્ર ગૌતમનું ઘર જાણવામાં આવ્યું તેથી તેના ઘરમાં ગયો; એવામાં ગૌતમ પણ બહારથી આવતો હતો તે, તેને મળ્યો અને એ પ્રમાણે તે બન્ને જણનો સમાગમ (ગૌતમના) ઘર આગળ થયો. ૪૩ ગૌતમે, તે દિવસે હંસ માર્યા હતાં, તેનો બાર ખભે લાદેલો હતો, તેના હાથમાં ધનુષ્ય હતું તથા પાસે બીજાં હથિયાર રાખેલાં હતાં. રૂધિરવડે તેનું શરીર પક્ષણી ગયું હતું. જાણે કોઈ રાક્ષસ હોય તેવી તેની કાન્તિ થઈ ગઈ હતી. એવા બ્રહ્મ થઈ ગયેલા અને બહારથી શિકાર કરીને ઘેર આવેલા તથા ઘરનાં બારણાં આગળ ઉભા રહેલા તે ગૌતમ બ્રાહ્મણને ઓળખીને, પેલો પવિત્ર બ્રાહ્મણ તો મનમાં લલળ પામ્યો અને બોલ્યો કે:-અરે ! આ તું મોહથી શું લઈ બેઠો છે ? તું તો મધ્યદેશમાં પ્રખ્યાત અને સારા કુળમાં જન્મ પામેલો બ્રાહ્મણ છે. તું આ રીતે બિલ્લરૂપ શી રીતે થઈ ગયો. ૪૪-૪૬ અરે ! તારા પહેલાંના જ્ઞાતિબંધુ બ્રાહ્મણોને સંભાર તો ખરો ! તેઓ પ્રખ્યાત અને વેદમાં પારંગત થયેલા છે અને તું તેઓના કુળમાં કુળને ક્ષત્રક લગાડનારો ઉત્પન્ન થયો છે. ૪૭ હે બ્રાહ્મણ ! તું પોતાની મેજેજ પોતાને ઓળખ ! અને સત્ત્વ, શીલ, વેદાધ્યયન, ઈન્દ્રિયદમન, દયા ઇત્યાદિ ગુણોનું સ્મરણ કરીને આ સ્થળનો ત્યાગ કર. ૪૮ હે રાજન ! તેનું હિત ઇચ્છનારા મિત્રે, તેને એ પ્રમાણે કહ્યું, તે સાંભળીને અને દુઃખીની પેઠે, મનમાં નિશ્ચય કરીને, ગૌતમે ઉત્તર આપ્યો કે:-હે દ્વિજોત્તમ ! હું નિર્ધન છું તથા વેદ પણ ભણેલો નથી. હે બ્રાહ્મણ-સત્તમ ! હું આ ગામમાં દ્રવ્યના માટે આવ્યો હતો, એમ જાણજો. ૪૯,૫૦ હે દ્વિજ ! હું તમારાં દર્શન થવાથી આજે કૃતાર્થ થયો છું; હે વિપ્રેન્દ્ર ! કાલે સવારે આપણે બન્ને સાથે આ ગામમાંથી નીકળીને જઈશું, માટે આજની રાત અહીં રહો ! ૫૧ એમ સાંભળીને, તે દયાળુ બ્રાહ્મણ તે જગ્યાએ રહ્યો પણ તેણે કોઈ પદાર્થને સ્પર્શ કર્યો નહિ; તે ભૂખ્યો હતો તેથી ગૌતમે તેને ભોજન કરવાને બહુ આગ્રહ કર્યો તથાપિ તેણે ભોજન કરવું પસંદ કર્યું નહિ. ૫૨

સ તત્ર ન્યવસદ્વિપ્રો યૃગી કિંચિદસંસ્પૃશન ।

શુદ્ધિતઃકુંઠ્યમાનોપિ મોજનં નામ્યનંદત ॥ ૫૨ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
कृतघ्नोपाख्यानं नाम अष्टत्रिंशतितमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

અધ્યાય ૩૮ મો—કૃતઘ્નોપાખ્યાન-નાહીજંઘની સાથે
બ્રાહ્મણનો સમાગમ.

भीष्म उवाच ॥ तस्यां निशायां व्युष्टायां गते तस्मिन् द्विजोत्तमे ।

निष्क्रुप्य गौतमो गच्छत् समुद्रं प्रति भारत ॥ १ ॥

બીષ્મ કહે છે કે,-હે ભારત ! રાત્રિ વીતી ગઈ અને પેલો આવેલો બ્રાહ્મણ પણ ચાલતો થયો એટલે ગૌતમ, પોતાના ઘરમાંથી નીકળીને સમુદ્ર તરફ ગયો. ૧ ત્યાં જતાં

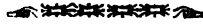
સમુદ્રના કાંઠે વણુજર લઈ જનારા વેપારીઓ રસ્તામાં પડ્યા હતા, તેઓને ગૌતમે જોયા; એટલે તેઓના કાફલા સાથે તે પણુ સમુદ્ર પ્રત્યે ચાલ્યો. ૨ હે રાજન્ ! તે વેપારીઓનો મોટો કાફલો, કાંઈ પર્વતની ખીણમાં થઈને જતો હતો તેવામાં એક ગાંડો હાથી તેમાં આવી પડ્યો તેથી ધણે ભાગે તેનો નાશ થયો. ૩ તેમાં પેલો ગૌતમ બ્રાહ્મણ પણુ હતો, પરંતુ કાંઈ કરતાં તે ભયમાંથી બચ્યો તો ખરો, પરંતુ ક્યા દિશાએ જવું, તે તેને ગભરાટમાં સૂણ્યું નહિ. તેથી જીવવાની ઇચ્છાવાળો તે બ્રાહ્મણ, ઉત્તર દિશા તરફ નાંડો. ૪ એ પ્રમાણે કાફલામાંથી છૂટો પડી ગયેલો તથા તે જગ્યાએથી ભૂલો પડેલો બ્રાહ્મણ, જેમ અરણ્યમાં કિંપુરૂપ ભટકે, તેમ એકલો ભટકવા લાગ્યો. ૫ પછી ભટકતાં ભટકતાં તેને સમુદ્ર તરફ જવાનો એક રસ્તો પ્રાપ્ત થયો અને તે માર્ગે જતાં મનને આનંદ આપે એવું તથા દિવ્ય અને પુષ્પવાળાં વૃક્ષવાળું એક વન તેના જોવામાં આવ્યું. ૬ તે વન સર્વ ઋતુઓમાં ફળ આપનારાં અને પુષ્પોથી ભરાઈ ગયેલાં આખાનાં વૃક્ષોવડે શોભાયમાન હતું. જાણે નંદનવનનો કાંઈ ભાગ હોય તેવું તે હતું. તેમાં યક્ષ અને કિન્નર વસતા હતા. ૭ તેમાં શાલવૃક્ષ, તાડવૃક્ષ, તમાલવૃક્ષ, અગરનાં વૃક્ષ અને મોટાં ચંદનનાં વૃક્ષ હતાં; તેથી તે શોભતું હતું. તે વનમાંના રમણીય પર્વતોના શિખર ઉપર તથા અનેક પ્રકારના સુગંધયુક્ત પ્રદેશમાં ચારે બાજુ ઉત્તમ પક્ષીઓ શબ્દ કરતાં હતાં. તેમાં કેટલાંક પક્ષી મનુષ્યના જેવા મુખવાળાં કે, જેઓને “ ભાડડ ” કહે છે, તે હતાં તથા કેટલાંક પૃથ્વી ઉપર વસનારાં, કેટલાંક સમુદ્ર કાંઠે વસનારાં અને કેટલાંક પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થનારાં પક્ષીઓ હતાં. એવાં પક્ષીઓનાં મનોહર અને અત્યંત રમણીય ગાયન સાંભળતો સાંભળતો ગૌતમ બ્રાહ્મણ ચાલ્યો જતો હતો. હે રાજન્ ! પછી આગળ જતાં સુવર્ણની રેતીથી વ્યાપ્ત, અત્યંત રમણીય, સમાન, સુખકર, વિચિત્ર અને સ્વર્ગની ભૂમિસમાન એક પ્રદેશ આવ્યો. તેમાં એક લક્ષ્મીએ સેવેલું (શોભાયમાન) સુંદર મંડળાકાર (ગોળ) આકૃતિવાળું અને ચોગ્ય એવી અનેક ઉપશાખાઓવડે છત્રના સરખું શોભતું વડનું વૃક્ષ તે ગૌતમના, જોવામાં આવ્યું. તે વડનાં મૂળ ઉત્તમ તથા ચંદનના જળવડે સીંચેલાં હતાં અને ત્યાં દિવ્ય પુષ્પો વેરેલાં હતાં. શોભાયમાન બ્રહ્મદેવની પેઠે તે વૃક્ષ શોભતું હતું. એવા મનને આનંદ આપનારા, અનુપમ, પવિત્ર દેવાદાય સરખા અને પુષ્પવાળાં વૃક્ષોથી વીંટાયેલા વડના વૃક્ષને જોઈને ગૌતમ, મનમાં પ્રસન્ન થયો તથા આનંદ પામીને તે (વૃક્ષ)ની નીચે બેઠો. ૮-૧૫ હે કૌંતેય ! ગૌતમ ત્યાં બેઠો એટલે શરીરને તથા મનને સુખ કરનારો, કલ્યાણકારી અને શુભ પવન પુષ્પમાં થઈને વાવા લાગ્યો, અર્થાત્ સુગંધયુક્ત પવન વાતો હતો. હે રાજન્ ! તે પવિત્ર વાયુવડે ગૌતમનાં સર્વ અંગ આનંદ પામ્યાં. ૧૬ કલ્યાણકારી વાયુનો સ્પર્શ થવાથી તે બ્રાહ્મણ, શાંતિને પામ્યો અને મનમાં સુખ પામીને પૃથ્વી ઉપર સ્થિત ગયો તથા તે સમયે સૂર્ય પણુ અસ્ત પામ્યો અને સંધ્યાકાળ થયો એટલે બ્રહ્મલોકમાંથી એક ઉત્તમ પક્ષી ત્યાં આવ્યો. ૧૭,૧૮ તે “ નાડીજંઘ ” એ નામવડે પ્રખ્યાત હતો તથા બ્રહ્માનો પ્રિય મિત્ર હતો. તે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો, કરચપનો પુત્ર તથા બગલાઓનો રાજા હતો તથા તેનું “ રાજધર્મા ” એવું નામ પણુ હતું. તેના સમાન ખીન્ને પક્ષી પૃથ્વીમાં છે નહિ. ૧૯,૨૦ તે શોભાયમાન, વિદ્વાન, દેવસમાન કાંતિવાળો અને દેવકન્યાનો પુત્ર, તપાવેલા સુવર્ણના અલંકારવડે અને સૂર્ય સરખાં દેહીપ્યમાન ભૂપણુવડે સર્વે અંગે અલંકૃત થયેલો હતો. તે સમયે વેદનો જાણનારો

અને લક્ષ્મીવડે જનવલ્લભાન જણાતો હતો. ૨૧ ક્ષુધા અને તૃપાર્થી શ્રમિત થયેલો ગૌતમ
ત્યાં આવેલા તે પક્ષીને જોઈને વિસ્મય પામ્યો તથા હિંસા કરવાના વિચારથી તેને જોવા
લાગ્યો. ૨૨ રાજધર્મા કહે છે કે,--“ હે વિપ્ર ! તમે ભલે પધાર્યા; સૂર્ય હવે અસ્ત પામ્યો
છે અને આ સંધ્યાકાળનો સમય થયો છે તેવા સમયે તમે મહારા ઘેર આવ્યા, તે બહુ
રૂડી વાત છે. તમે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય તથા પ્રિય અતિથિ મહારા ઘેર પધાર્યા છો. માટે
શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે અહીં તમારું પૂજન થશે અને પછી સવારમાં તમારે જવું
હોય ત્યાં જજો. ” ૨૩, ૨૪

મમ ત્વં નિલયં યાતઃ પ્રિયાતિથિરનિવિતઃ ।

પૂજિતો યાસ્યસિ પ્રાતર્ધિધિદષ્ટેન કર્મણા ॥ ૨૪ ॥

इति श्री महाभारतं शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
कृतप्रोपाख्यानं नाम एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

અધ્યાય ૪૦ મો-કૃતધનોપાખ્યાન-પ્રાહ્મણુ અને નાડીજંધનો સંવાદ.

भीष्म उवाच ॥ गिरं तां मधुरां श्रुत्वा गौतमो विस्मितस्तदा ।

कौतूहलान्वितो राजन् राजधर्माणमैक्षत ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે કે,--એ પ્રમાણે મધુર વચન સાંભળીને, ગૌતમ વિસ્મય પામ્યો તથા
કુતૂહલયુક્ત થઈને રાજધર્મા પ્રત્યે જોવા લાગ્યો. ૧ રાજધર્મા કહે છે કે,--હે દ્વિજોત્તમ ! હું
કશ્યપનો પુત્ર છું તથા દક્ષની પુત્રી મહારી માતા છે, તમે મોટા યુણવાળા અતિથિ છો
માટે તમે ભલે પધાર્યા. ૨ ભીષ્મ કહે છે કે,--પછી રાજધર્માએ વિધિયુક્ત કર્મવડે તેને
સત્કાર આપીને શાલવ્રક્ષના પુષ્પથી નિર્માણ કરેલું દિવ્ય આસન આપ્યું. ૩ પછી જે દેશમાં
ભગીરથ રાજનો ૨થ ફરેલો છે તથા જેમાં ગંગા વહન કરે છે, એવા દેશમાં ભ્રમણ કર-
નારા મોટા મત્સ્ય લાવીને તેને નિવેદન કર્યા. ૪ કશ્યપના પુત્ર રાજધર્માએ સારો પ્રજ્વલિત
અગ્નિ તથા અતિશય પુષ્ટ મત્સ્ય પોતાના અતિથિ ગૌતમને અર્પણ કર્યા. ૫ પછી પ્રસન્ન
ચિત્તવાળા તથા ભોજન કરતા તે પ્રાહ્મણુનો ખેદ મટાડવાને માટે મહા તપસ્વી એવા
પક્ષીએ, તેને પોતાની બન્ને પાંખોવડે વાયુ નાંખવા માંડ્યો. ૬ પછી રાજધર્માએ વિશ્રાંતિ
પામીને ખેડેલા તે પ્રાહ્મણુને તેનું ગોત્ર પૂછ્યું: ત્યારે તેણે કહ્યું કે,--હું ગૌતમ કુળનો પ્રાહ્મણુ
છું. એ વિના તેણે બીજી કાંઈ પણ વાત કહી નહિ. ૭ પછી રાજધર્માએ દિવ્ય પુષ્પવડે
સુવાસિત કરેલું, સુગંધથી ભરપૂર અને પાંદડાંથી નિર્માણ કરેલું એક દિવ્ય બિજાનું તેને
આપ્યું. પછી પ્રાહ્મણુ તે ઉપર સુખથી સૂઈ ગયો. ૮ પછી વચન બોલવામાં કુશળ એવા
કશ્યપના પુત્ર રાજધર્માએ બિજાનામાં ખેડેલા ગૌતમને પૂછ્યું કે. તમારે આ સ્થળમાં શા
કારણથી આવવું પડ્યું છે ? ૯ હે ભારત ! તે સાંભળી મૌન્યે કહ્યું કે,--હે મોટી શુદ્ધિવાળા
પક્ષીરાજ ! હું દરિદ્ર છું અને તેથી દ્રવ્યના અર્થે સમુદ્ર પ્રત્યે જવાને નીકળ્યો હતો; ત્યાંથી
અહીં આવી ચઢ્યો છું. ૧૦ તે સાંભળીને કશ્યપના પુત્ર પક્ષીરાજે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે:--
હે દ્વિજોત્તમ ! તમારે એ વાતની ચિંતા કરવી નહિ; અહીંથી તમે તમારા કાર્યને સિદ્ધ

કરીને (દ્રવ્ય લઇને) પોતાના ઘેર જશે. ૧૧ હે પ્રભો ! બૃહસ્પતિના મત પ્રમાણે અર્ધની સિદ્ધિ આર પ્રકારે થાય છે; એક તો વંશપરંપરાથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય, બીજું—દૈવભોગથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાય; ત્રીજું—પોતાની મતલબ પાર પાડવાના હેતુથી કાઈ દ્રવ્ય આપે તથા ચોથું—મિત્રતા હોવાથી કાંઈની પાસેથી દ્રવ્ય મળે. ૧૨ એ આર પૈકી મિત્રપણાનો સંબંધ આપણા બેની વચ્ચે ઉત્પન્ન થયો છે તથા ત્હારા ઉપર મ્હારો મિત્રભાવ રહેલો છે એટલા માટે તું દ્રવ્યવાળો થાય, તેવો હું યત્ન કરીશ. ૧૩ પછી રાજધર્મા બીજે દિવસે સવારમાં કુશળ સમાચાર પૂછીને આ પ્રમાણે બોલ્યો કે—હે સૌમ્ય ! તું આ માર્ગે જ ! તેથી તું કૃત કૃત્ય થઇશ. ૧૪ તું અહીંથી ત્રણ યોજન જઈશ એટલે ત્યાં એક મ્હારો મિત્ર “વિરૂપાક્ષ” નામે મોટો બળવાન રાક્ષસોનો રાજ્ય રહે છે, તેનો તને મેળાપ થશે. ૧૫ તેને તું મ્હારા વચનથી કહેજે ! એટલે હે દિગ્વિજય ! ત્હારા મનમાં જે જે અભિલાષાઓ હશે, તે તે અભિલાષાઓને તે પૂર્ણ કરશે; એમાં સંશય નથી. ૧૬ હે રાજન ! એ પ્રમાણે વચન સાંભળીને ખેદરહિત થયેલો ગૌતમ, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અમૃત જેવાં ફળાદિનું ભોજન કરીને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ૧૭ હે મહારાજ ! તે માર્ગમાં ચંદનનાં, અગરનાં, તજનાં અને તમાલપત્રનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષ ઉગેલાં હતાં, તેનું સેવન કરતો કરતો તે શીઘ્ર ચાલ્યો. ૧૮ આગળ જતાં એક “મેરૂજ” નામે નગર આવ્યું; તેના દરવાજા પર્વતના હતા, તેનો કાટ અને ધુરજ પશુ પર્વતનાજ હતા અને તે પર્વતોથીજ યંત્રિત કરેલું હતું. ૧૯ હે રાજન ! ગૌતમ બ્રાહ્મણ ત્યાં ગયો એટલે, તે નગરના શુદ્ધિમાન રાજાને તત્કાળ ખબર થઇ કે, પ્રિયમિત્ર રાજધર્માએ પોતાને પ્રિય અને પ્રીતિવાળા અતિથિને મોકલ્યો છે. ૨૦ હે યુધિષ્ઠિર ! પછી તે રાક્ષસના રાજ્યે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી કે—“જાઓ ! અને નગરની બહાર જે ગૌતમ બ્રાહ્મણ આવ્યો છે, તેને તાકીદે અહીં તેડી લાવો !” ૨૧ રાજાની આજ્ઞાને સાંભળીને બાજ પક્ષીના જેવી ઝડપવાળા રાજપુરૂષો નગરમાંથી દોડવા લાગ્યા અને “હે ગૌતમ ! હે ગૌતમ !” એ પ્રકારે બોલતા નગરની બહાર આવ્યા. ૨૨ હે મહારાજ ! ત્યાં આવીને રાજપુરૂષો, તેને કહેવા લાગ્યા કે,—હે દિગ્વિજય ! ઉતાવળે ચાલો ! રાજા તમને જોવાને ઇચ્છે છે. રાક્ષસોનો મહારાજ “વિરૂપાક્ષ” એ નામે પ્રખ્યાત છે, તે તમને જોવાને બહુ ત્વરા કરે છે, માટે ઉતાવળ કરો.” ૨૩, ૨૪ આ સાંભળીને ગૌતમ બ્રાહ્મણ, વિસ્મય પામ્યો અને તેનો થાક પશુ ઉતરી ગયો. તે રાજસેવકોની સાથે નગરમાં ચાલ્યો તથા રાજાની પરમ સમૃદ્ધિને જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો. પછી રાક્ષસના રાજા વિરૂપાક્ષનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા કરતો બ્રાહ્મણ, તેજ સેવકોની સાથે તાકીદે રાજભુવન પ્રતિ ચાલ્યો.” ૨૫, ૨૬

તૈરેવ સહિનો રાક્ષો લેક્ષ્મ તૂર્ણમુપાદ્રવત્ ।

વર્શનં રાક્ષસેન્દ્રસ્ય કાંક્ષમાણો દ્વિજસ્તદ્વા ॥ ૨૬ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि आपङ्गपर्मानुशामनपर्वणि गुर्जरभाषायां
कृतघ्नोपाख्यानं नाम चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥

**અધ્યાય ૪૧ મો-કૃતધ્નોપાખ્યાન-નાહીજીએ
બ્રાહ્મણને ધન અપાવ્યું.**

**મીષ્ણ ઉવાચ ॥ તતઃ સ વિદિતો રાક્ષઃ પ્રવિશ્ય ગૃહમુત્તમમ્ ।
પૂજિતો રાક્ષસેન્દ્રેણ નિષસાદાસનોત્તમે ॥ ૧ ॥**

ભીષ્મ કહે છે:-પછી રાગ્નની ગ્રાસમાં આવેલા તે ગૌતમે, રાગ્નના ઉત્તમ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો તથા રાક્ષસના રાગ વિરૂપાક્ષે પૂજન કર્યા પછી ઉત્તમ આસન ઉપર બેઠો. ૧ પછી રાગ્નએ, તેને ગોત્ર, આચાર, સ્વાધ્યાય અને બ્રહ્મચર્ય આદિના પ્રશ્ન કર્યા, ત્યારે બ્રાહ્મણે, પોતાના ગોત્ર સિવાય બીજું કંઈ કહ્યું નહિ. ૨ બ્રહ્મતેજથી હીન, સ્વાધ્યાયમાં શૂન્ય અને માત્ર ગોત્રને જાણનાર બ્રાહ્મણને રાગ્નએ, તેના નિવાસ સ્થળની ખબર પૂછી. ૩ રાક્ષસ કહે છે કે, -હે કન્યાણુરૂપ બ્રાહ્મણ ! તારું નિવાસસ્થળ ક્યાં છે ? તથા તારી બ્રાહ્મણી (સ્ત્રી) ક્યા ગોત્રની છે, તે મને કહે ? ત્યારે મનમાં લેશ પણ ભય રાખવો નહિ, તું સુખથી મ્હારો વિશ્વાસ કરજો. ૪ ગૌતમ કહે છે કે, -મ્હારો જન્મ મધ્ય દેશમાં થયેલો છે તથા ભિક્ષના ઘરમાં મ્હારો નિવાસ છે; પુનઃ પરણેલી શૂદ્રની સ્ત્રી મ્હારી ભાર્યા છે. મેં તમને સાચું હતું તે કહી દીધું. ૫ ભીષ્મ કહે છે:-પછી રાગ્ન વિચારવા લાગ્યો કે, હવે આનું શું કરવું ? વળી પોતાની બુદ્ધિવડે વિચારવા લાગ્યો કે, હું શું કરું ? તો ઠીક કર્યું કહેવાય ? આ તો માત્ર જન્મથીજ બ્રાહ્મણ છે અને મહાત્મા રાજધર્મીનો મિત્ર છે તથા મહાત્મા કશ્યપ પુત્રે, આ બ્રાહ્મણને મ્હારી પાસે મોકલ્યો છે, માટે હું તો જે પ્રકારે રાજધર્મીનું પ્રિય થાય તે પ્રકારે કરીશ; કેમ કે, તે સર્વદા મ્હારેજ આશ્રય કરીને રહેલો, મ્હારો બ્રાતા, બાધિવ અને હૃદયના વિગે રહેલો સખા છે. ૬-૮ આજ કાર્તિકીના દિવસે હું, હજાર બ્રાહ્મણોને જમાડવાનો છું, તેમાં આ બ્રાહ્મણને પણ જમાડીશ અને ધન આપીશ. ૯ આજનો દિવસ ઘણો કન્યાણુરૂપ છે અને તેમાં વળી આ અતિથિ આવી પહોંચ્યો છે અને મ્હેં તેને આપવાના ધનનો સંકલ્પ પણ કર્યો; હવે બીજું શું વિચારવાનું છે ? ૧૦ પછી વિદ્વાન એવા એક હજાર બ્રાહ્મણો નાહી-ધોઈને, ઉત્તમ ચીરવસ્ત્રને પહેરીને તથા અલંકાર ધારણ કરીને ત્યાં આવ્યા. ૧૧ હે પૃથ્વીપતે ! વિરૂપાક્ષ રાગ્નએ ત્યાં આવેલા ઉત્તમ બ્રાહ્મણોનો શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે જેને જેમ ઘટે તેમ સન્માન આપીને સત્કાર કર્યો. ૧૨ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સેવકાએ રાક્ષસના રાગ્નની આસથી તે સ્થલમાં પૃથ્વી ઉપર ઉત્તમ દર્ભ પાથર્યા અને બ્રાહ્મણોને બેસવાને આસન આપ્યાં. ૧૩ તે આસનો ઉપર રાગ્નએ પૂજેલા ઉત્તમ બ્રાહ્મણો બેઠા હતા તથા રાગ્નએ તત્ત્વ અને દર્ભના પાણીથી વિધિપૂર્વક તેઓનું અર્ચન કર્યું. ૧૪ પછી તેમાંથી પિતૃસહિત અને અમિસહિત વિશ્વદેવાની કલ્પના કરી તથા તેઓને ચંદ્રનો લેપ કરીને પુષ્પ ચઢાવ્યાં અને સારી રીતે પૂજન કર્યું. ૧૫ હે મહારાજ ! પછી તે બ્રાહ્મણો, જાણે ચન્દ્રમા હોય, તેમ શોભવા લાગ્યા. પછી

રાજ્યે હીરાવડે જડેલાં, નિર્મળ અને સુંદર સુવર્ણનાં પાત્રમાં ઉત્તમ અન્ન ભરીને તથા પરિપૂર્ણ મધ અને ઘી ભરીને તેઓને આપ્યાં. વળી ઘણાં આહારો આપાદ અને માધ માસની પૂર્ણિમાના દિવસે તે રાજની પાસેથી સત્કારપૂર્વક અભીષ્ટ ભોજન પામતા હતા અને તે રાજનો નિત્યનો એવો નિયમ હતો કે, જ્યારે શરદ ઋતુનો અંત આવે ત્યારે, એટલે કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસે તે રાજ આહારોને અનેક રત્ન આપતો હતો, એમ સાંભળવામાં છે. હે ભારત ! તે દિવસે તે રાજ દક્ષિણા આપવાને અર્થે સુવર્ણ, રૂપં, મણિઓ, મોતી, હીરા, ઘણું ધન, વૈદૂર્યમણિ, મૃગચર્મ, “ રંકુ ” નામે મૃગનું ચર્મ અને રત્નોના ઢગલા કરતો હતો. ૧૬-૨૦ પછી તે મોટા બળવાળો વિરૂપાક્ષ, ઉત્તમ આહારોને કહેતો હતો કે, તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે અને ઉત્સાહ પ્રમાણે આમાંથી રત્ન લ્યો. ૨૧ હે ભારત ! અને વળી તે એમ પણ કહેતો કે, -હે આહારો શ્રેષ્ઠો ! તમે જે પાત્રમાં જમ્યા હો, તે પાત્ર પણ તમારે ઘેર લઇ જાઓ. ૨૨ મહાત્મા રાક્ષસનો અધિપતિ એવા વચન કહેતો હતો એટલે આહારોશ્રેષ્ઠો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રત્નોને લઇ જતા હતા. ૨૩ પછી તે દિવસે આવેલા મોટી યોગ્યતાવાળા આહારો પણ એ પ્રમાણે સુંદર રત્નોવડે પૂજન પામીને અને ઉત્તમ વસ્ત્રને ધારણ કરીને અત્યંત પ્રસન્ન થયા. ૨૪ પછી વિરૂપાક્ષે અનેક પ્રકારના દેશમાં રહેનારા સર્વ રાક્ષસોને કહ્યું કે, તમારે આજનો દિવસ કાઢને હેરાન કરવા નહિ. એ પ્રમાણે આજા કરીને પછી આહારોને કહ્યું કે:-હે વિપ્રો ! તમારે આજનો દિવસ આ સ્થળમાં કાઢ પણ પ્રકારથી રાક્ષસનો ભય રાખવો નહિ અને આનંદ પામીને તમારે જવું હોય ત્યાં જલદી જાઓ, બહુ વાર લગાડશો નહિ. ૨૫, ૨૬ એ સાંભળીને સમગ્ર આહારોનાં ટોળાં ચારે પાસે નારી જવા લાગ્યાં. તે વખતે પેલો ગૌતમ પણ મસ્તકપર સોનાનો ભાર મહા કષ્ટથી ઉપાડીને ઉતાવળે પેલા વડ નીચે આવ્યો અને શ્રમિત થવાથી ખેદયુક્ત તથા ક્ષુધાયુક્ત થઇને લાં બેઠો. ૨૭, ૨૮ હે રાજન્ ! પછી પ્રીતિથી મિત્રનું રક્ષણ કરનાર રાજધર્મા પક્ષી, તેની પાસે આવ્યો તથા ગૌતમનો આદર સત્કાર કરીને તેનું અભિનંદન કર્યું. ૨૯ પછી તે પક્ષીએ પોતાની પાંખના અગ્ર ભાગને આસપાસ પ્રસારીને તેને પવન નાંખ્યો તથા તેનો ખેદ દૂર કર્યો, તેની પૂજા કરી તથા તેને ભોજન પણ આપ્યું. ૩૦ પછી ગૌતમ, ભોજન કરીને અને સારી રીતે વિશ્રાંતિ પામીને વિચારવા લાગ્યો કે, મેં લોભ તથા મોહથી મનને અનુકૂળ પડે, તેટલું સોનું લઇને પુષ્કળ ભાર એકઠો કર્યો છે અને જવાનું ધણું દૂર છે. વળી માર્ગમાં ખાવાને ભાતું પણ નથી કે, જેથી હું મ્હારા પ્રાણને ધારણ કરી શકીશ. ૩૧, ૩૨ માટે હું માર્ગમાં મ્હારા પ્રાણને શી રીતે ધારણ કરી શકીશ ? હે પુરૂષવ્યાધ ! એમ વિચાર કરતાં પછી તેને જ્યારે માર્ગમાં ભોજન કરવાનું કાંઈ માઝૂમ પડ્યું નહિ, ત્યારે તે કૃતઘ્ન આહારો મનમાં વિચાર કર્યો કે, -આ મ્હારી બાજુ ઉપર બેઠેલો અગત્યાગી સ્વામી રાજધર્મા માંસના મોટા ઢગલાપજ છે; માટે હું તેને મારીને અને સાથે લઇને ઉતાવળે અહીંથી ચાલી નીકળીશ. ” ૩૩, ૩૪

અયં વક્તવતિ: પાર્શ્વે માંસરાશિ: સ્થિતો મહાન્ ।

દમં હત્વા ગૃહીત્વા ચ યાસ્યેહં સમભિદ્રુતમ્ ॥ ૩૫ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
कृतश्रोपाख्यानं नाम एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

અધ્યાય ૪૨ મો—કૃતધ્નો પાખ્યાન-કૃતધ્ની આહ્વાણે નાડીજંધને

માર્થો. કૃતધ્નતાનું ફળ.

भीष्म उवाच ॥ अथ तत्र महार्चिष्माननलो वातसारथिः ।

तस्याविवूरे रक्षार्थं खगेंद्रेण कृतोभवत् ॥ १ ॥

ભીષ્મ કહે છે:—હવે તે પક્ષીરાજે જેનો સારથી વાયુ છે એવો મોટી જ્વાળાવાળો અગ્નિ આહ્વાણના રક્ષણના અર્થે તેનીજ પાસે સળગાવ્યો હતો. ૧ રાજધર્મા તે અગ્નિની એક બાબુએ વિશ્વાસયુક્ત થઈને સૂતો હતો તથા તેને મારવાની ઇચ્છાવાળો, કૃતધ્ન અને દુષ્ટાત્મા ગૌતમ પણ તે અગ્નિની આગળ સૂતો હતો. ૨ પછી તે ગૌતમે વિશ્વાસ રાખીને સૂતેલા પક્ષીને સળગતા લાકડાના ઉંઝાડિયાથી હણ્યો તથા તેને હણીને મનમાં હર્ષ પામ્યો, પણ તેથી થયેલા પાપરૂપ દોષને જોયો નહિ. ૩ પછી તેણે તેની પાંખો કાઢી નાંખી અને રૂંવાં કાઢી નાંખ્યાં અને તેને અગ્નિમાં શેક્યો અને પછી તે આહ્વાણુ તેને તથા પોતાની પાસેના સોનાના ભારને લઈને ઉતાવળે ચાલ્યો. ૪ હવે બીજે દિવસ વીતી ગયો એટલે વિરૂપાક્ષે, પોતાના પુત્રને કહ્યું કે,—હે પુત્ર ! તે ઉત્તમ રાજધર્મા પક્ષી આજ મને મળ્યો નથી. ૫ તે સવારમાં સર્વદા અહ્વાનું વંદન કરવા જાય છે, પણ લાંબી પાછા વળતાં, મને મળ્યા વિના તે કાંઈ દિવસ પોતાને ઘેર જતો નથી. ૬ તે મહારે મિત્ર રાજધર્મા એ સંધ્યાકાળ અને એ રાત્રિયોથી ઘેર આવ્યો નથી માટે મહારા મનમાં શંકા ઉપજી આવી છે તેથી જાઓ અને મહારા મિત્રની ખબર કાઢો. ૭ સ્વાધ્યાયનું પઠન નહિ કરનારો અને અહ્મતેજસ્વિત તથા હિંસક ધર્મવાળો એક આહ્વાણુ તેણે મોકલેલો અર્ધાં આવ્યો હતો; કદાપિ તે અધમ આહ્વાણુ તેને હણ્યો પણ હંદાય. ૮ કેમ કે, મને તેના ઉપર શંકા થાય છે. મેં તેનાં ચેષ્ટિત ઉપરથી તેને દુરાચારી અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો જાણેલો છે; તે દયા વિનાનો, દારૂણ આકૃતિવાળો, દુષ્ટ અને બિલ્લના જેવો અધમ જણાતો હતો. ૯ તેનું નામ “ ગૌતમ ” હતું અને તે ત્યાં ગયો છે તેથી મહારું મન ઉદ્વેગ પામે છે. માટે હે પુત્ર ! તું અહીંથી ઉતાવળે રાજધર્માને ઘેર જા અને તજવીજ કર, કે, તે વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો મહારે મિત્ર જીવે છે કે કેમ ? જા, વાર લગાડીશ નહિ. એ પ્રમાણે તે રાજપુત્ર પિતાની આજ્ઞા પામીને અને રાક્ષસોને સાથે લઈને તે વડની પાસે ગયો; તો ત્યાં રાજધર્માનું

હાડપિંજર પડેયું જોયું. તેને જોઇને હુદ્દિમાન રાક્ષસ રાખનો પુત્ર રૂદન કરવા લાગ્યો અને પછી પોતાની ઘણામાં ઘણી જેટલી શક્તિ હતી તેવડે ગૌતમને પકડવાને ઉતાવળ કરી. પછી ગૌતમ બહુ દૂર ગયો નહોતો, એટલામાંજ રાક્ષસોએ તેને પકડી પાડ્યો તથા તેની પાસે પાંખો, ચરણ અને અસ્થિ વિનાનું રાજધર્માનું શરીર હતું, તેને પણ જોયું. પછી રાક્ષસો, તેને પકડીને ઉતાવળે મેરૂત્ર નગરમાં ગયા. ૧૦,૧૪ રાજધર્માનું શરીર રાખને દેખાડ્યું તથા તેની સાથે પેલા પાપ કરનારા કૃતદ્વ પુરૂષ ગૌતમને પણ રજી કર્યો. ૧૫ રાખ તે પક્ષીના શરીરને જોડે, પોતાના પુરોહિત તથા પ્રધાન સુદ્ધાં રડવા લાગ્યો અને તેના ઘરમાં દુઃખી મનુષ્યોની મોટી રડારોળ થઇ રહી. ૧૬ નગરનાં સ્ત્રી, બાળક અને વૃદ્ધ સર્વ કોઇના મનમાં સંતાપ ઉત્પન્ન થયો પછી રાખએ પોતાના પુત્રને કહ્યું કે, આ પાપીનો વધ કરવો જોઇએ અને એના માંસવડે આ સર્વ રાક્ષસોને યથેષ્ટ ઉભરૂં આપવી જોઇએ. હે રાક્ષસો ! આ પુરૂષ પાપનું અચરણ કરનારો, પાપરૂપ કર્મ કરનારો, પાપાત્મા અને પાપના સાધનરૂપ છે, માટે તમારે તેને હણવો એવો મહારો અભિપ્રાય છે. રાક્ષસાધિપતિએ ભયંકર પરાક્રમવાળા રાક્ષસોને એ પ્રમાણે કહ્યું તે સાંભળીને પણ રાક્ષસોએ, “ આ પાપ-કર્મ કરનારો છે, માટે આનું માંસ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય નથી ” એમ સમજીને, તેને ભક્ષણ કરવાની ના કહી, અને સર્વ રાક્ષસોએ રાક્ષસના અધિપતિને આ રીતે કહ્યું કે,—હે મહારાજ ! એ અધમ પુરૂષ બિદ્ધ લોકોને આપી દો તો સારૂ, આ પુરૂષના પાપનું ભક્ષણ કરવાને અમને એનું શરીર આપશો નહિ. એમ સર્વ રાક્ષસોએ મસ્તક નમાવીને રાક્ષસાધિપતિને કહ્યું. એ સાંભળીને રાક્ષસના રાખએ રાક્ષસોને કહ્યું કે, વારૂ, ત્યારે તેમ કરો. ૧૭,૨૨ હે રાક્ષસો ! એ કૃતદ્વને આજેજ બિદ્ધ લોકોના હાથમાં આપી દો. એનું વચન સાંભળીને, હાથમાં ભાલા તથા “ પટ્ટિશ ” નામે આયુધને ધારણ કરનારા રાક્ષસોએ તેના કકડે કકડા કરી નાંખ્યા અને બિદ્ધ લોકોને આપી દીધો. બિદ્ધ લોકોએ પણ તેનો આહાર કરવાની ઇચ્છા કરી નહિ. તેઓએ હવે ગીધ વગેરે માંસાહારી પક્ષીઓને ભોજન કરવાને તેના શરીરના કકડા નાંખ્યા, પરંતુ હે રાજેન્દ્ર ! માંસાહારી પક્ષીઓએ પણ તે કૃતદ્વ પુરૂષના માંસનું ભક્ષણ કર્યું નહિ. ૨૩,૨૪ હે રાખ ! બ્રહ્મલ્યા કરનાર, સુરાપાન કરનાર, ચોરી કરનાર અને વ્રત ભંગ કરનાર, એ સર્વનું પ્રાયશ્ચિત શાસ્ત્રમાં કહેલું છે પણ કૃતદ્વ પુરૂષનું પ્રાયશ્ચિત કાર્મ ટેકણે કહેલું નથી. ૨૫ હે નરપતે ! જે પુરૂષ મિત્રોના દ્રોહ કરનારો, કૃતદ્વ અને ઘાતકી હોય, તેવા પુરૂષોના માંસને માંસાહારી પક્ષીઓ અને જંતુઓ પણ ભક્ષણ કરતાં નથી. ” ૨૬

મિત્રદ્રોહી કૃતદ્વશ્ચ નૃશંસશ્ચ નરાધિપ ।

કવ્યાદૈઃ કૃમિભિશ્ચૈવ ન ભુજ્યંતે હિ તાદૃશાઃ ॥ ૨૬ ॥

इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
कृतघ्नोपाख्यानं नाम द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

અધ્યાય ૪૩ મો-કૃતધ્નોપાખ્યાન- નાડીજંઘનું પુનરજન્નવન.

ભીષ્મ ઉવાચ ॥ તતશ્ચિતાં ચક્રપતેઃ કારયામાસ રાક્ષસઃ ।

રત્નૈર્ગૈશ્ચૈશ્ચ વહુભિર્વલ્લેશ્ચ સમલંકૃતામ્ ૧ ॥

ભીષ્મ કહે છે:—પછી તે વિરૂપાક્ષ રાક્ષસે બકના રાજા રાજધર્માની રત્ન તથા મુગંધ-વાળા પદાર્થો અને વસ્ત્રોવડે અલંકૃત એવી ચિતા બનાવી. ૧ તથા પ્રતાપવાળા વિરૂપાક્ષ રાજાએ, તેને અગ્નિસંસ્કાર કરીને વિધિપૂર્વક પ્રેતકાર્ય કરવા માંડ્યાં. ૨ તે સમયે દક્ષની પુત્રી દેવી સુરભિ (કામદુધા) આકાશમાં તેના ઉપર (ચિતા ઉપર) આવીને ઉભી રહી. ૩ હે પાપરહિત યુધિષ્ઠિર ! તે કામદુધાના મુખમાંથી ફેન સાથે મિશ્ર થયેલું અમૃત ગળવા માંડ્યું અને તે, રાજધર્માની ચિતામાં પડ્યું. ૪ હે નિષ્પાપ ! તેના પ્રભાવથી તે બકરાજ રાજધર્મા સજીવન થયો અને ચિતામાંથી ઉડીને વિરૂપાક્ષની પાસે આગ્યો. ૫ પછી દેવેના રાજા ઇન્દ્ર, વિરૂપાક્ષના નગરમાં આગ્યો તથા તેને કહ્યું કે,—વારૂ, બકરાજ રાજધર્મા જીવતો થયો, તે બહુ રૂંઠું થયું. ૬ પછી ઇન્દ્રે વિરૂપાક્ષને પૂર્વની કથા કહી સંભળાવી. તેમાં બ્રહ્માએ જે રીતે રાજધર્માને શાપ દીધો હતો, તે સર્વ કહ્યું. ૭ “ હે રાજન્ ! જ્યારે આ બકરાજ બ્રહ્માની પાસે ન જવા લાગ્યો ત્યારે ક્રોધથી પિતામહ બ્રહ્મદેવે પક્ષીરાજને માટે આ પ્રમાણે કહ્યું કે:—જેથી તે મૃદુ અને અધમ બક રાજધર્મા મ્હારી સભામાં આવતો નથી તેથી તે દુષ્ટાત્માનો અદ્ય સમયમાં વધ થશે. ૮,૯ એ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવના વચનથી, તેને ગૌતમે માર્યો છે તથા તેજ કારણથી અમૃતસિંચન કરીને બકરાજને ફરી જીવતો કર્યો છે. ” ૧૦ પછી રાજધર્મા બક, પ્રણામ કરીને ઇન્દ્રને પ્રાર્થનાસહિત કહ્યું કે,—હે દેવાધિપતે ! જે તમે મ્હારા ઉપર કૃપા દષ્ટિ કરી છે, તો મ્હારા અત્યંત મિત્ર મિત્ર આ ગાંતમને પણ પુનઃ જીવતો કરો. હે પુરૂષધેષ્ઠ ! ઇન્દ્રે મનું વચન કબૂલ કરીને ગૌતમને અમૃત છાંટીને જીવતો કર્યો. તે જીવતો થયો એટલે તે પોતાના પાત્ર તથા બીજા બધા સાહિત્યસહિત બકરાજને આવી મળ્યો તથા બકરાજ, પોતાના મિત્રને પરમ પ્રીતિથી ભેટ્યો. પછી બકરાજ રાજધર્મા પાપકર્મના કરનાર તે બ્રહ્મણ્યને ધનસાહિત વિદાય કરીને, પોતે પોતાના સ્થાનમાં ગયો તથા પોતાનો યોગ્યતા પ્રમાણે બ્રહ્મસભામાં પણ ગયો. ૧૧-૧૫ ત્યાં બ્રહ્માએ તેનો આતિથ્ય સત્કાર કરીને પૂજન કર્યું. ગૌતમે પણ પુનઃ તે ભિક્ષના ગામમાં જઈને મોતાની શ્વદા સ્ત્રીના પેટે દુષ્કર્મ કરનારા પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા. ૧૬ હે રાજન્ ! કારણ કે, તે વખતે દેવના સમૂહે તેને મોટો શાપ દીધો હતો કે:—આ પાપી, અદ્ય સમયમાં પુનર્ભૂ (પુનઃ પરજીવી) સ્ત્રીના પેટે પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીને મોટા નરકને પામશે, કેમ કે, તે કૃતદ્ર છે. હે ભારત ! પૂર્વે નારદે આ સર્વ વૃત્તાંત મને કહ્યું હતું. ૧૭,૧૮ હે ભરતર્ષભ ! આ મોટા આખ્યાનને સંભારીને જેવું હતું તેવું મેં તને કહ્યું. ૧૯ માટે કૃતદ્રને યશ્ન ક્યાંથી ? સ્થાન ક્યાંથી ?

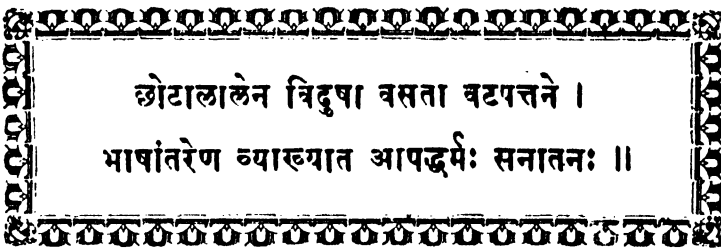
અને સુખ ક્યાંથી હોય ? નિશ્ચય કૃતદ્વી પુરૂષ શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય નથી અને કૃતદ્વી માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ નથી. ૨૦ મનુષ્યે વિશેષ કરીને મિત્રનો દ્રોહ કરવો નહિ. મિત્રદ્રોહી પુરૂષ અનંતકાળ સુધી ઘેર નહીંને પામે છે. ૨૧ માટે મિત્રપણીની ઇચ્છા રાખનારે નિરંતર કૃતદ્ધ (કર્તા કાર્યને જાણનાર) થવું. મિત્રથી સર્વ પમાય છે અને માન પણ મળે છે. ૨૨ મિત્રથી ભોગ ભોગવાય છે, મિત્રથી આપત્તિ નાશ થાય છે, માટે વિચ્છિન્ન પુરૂષે, હિતમ સત્કારવડે મિત્રને પૂજવો. ૨૩ પંડિત પુરૂષોએ નિર્જનજ, પાપરૂપ, મિત્રનો દ્રોહ કરનાર, કુળમાં અંગારારૂપ, પાપકર્મનો કરનાર, નરાધમ એવા કૃતદ્ધ મનુષ્યોનો લાગ કરવો. ૨૪ હે ધર્મના ધારણ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ ! મેં તને આ પાપરૂપ મિત્રદ્રોહી કૃતદ્ધ પુરૂષનું વૃત્તાંત કહી દેખાડ્યું. ત્હારે બીજું શું સાંભળવાની ઇચ્છા છે ? ૨૫ વૈશંપાયન કહે છે:-હે જનમેજય ! યુધિષ્ઠિર તે સમયે મહાત્મા ભીષ્મે કહેલાં વચન સાંભળીને મનમાં પ્રસન્ન થયા. ” ૨૬

एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना ।

युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव जनमेजय ॥ २६ ॥

इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मानुशासनपर्वणि गुर्जरभाषायां
कृतज्ञोपाख्यानं नाम त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ आपद्धर्म समाप्तः ॥

હમણાંજ બહાર પડી અને તૈયાર છે !

સચિત્ર ત્રીજી આવૃત્તિ.

ન્હાનાં બાળકો રસથી આનંદ લેતાં બોધ મેળ.

વતાં વાંચે એનું ૫૦૦ પાનાનું પુસ્તક.

ધારાનગરીના પ્રખ્યાત વિદ્વાન

રાજા ભોજ

અને

કવિ કાલીદાસ.

બુદ્ધિવર્ધક ૯૯ વાર્તાઓનો સંગ્રહ.

સંયોજક.

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.

જુદા જુદા પ્રસંગો ઉપર કાલીદાસ પંડિતની સાથે મહારાજા ભોજને થયેલી વાતચીતો શ્રેણીકા વગેરેનો સંગ્રહ.

આ પુસ્તકની ભાષા સરલ અને બાળકો વાંચીને સમજી શકે એવી સહેલી અને શુદ્ધ છે. કિં. રૂ. ૪-૦-૦ પોસ્ટેજ તથા વી. પી. જુડ.

હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રીસ્તી,

દરેક કુટુંબમાં અવશ્ય રાખવા લાયક

વૃદ્ધને શીખામણ.

લખનાર:-રવિશંકર ગણેશજી અંબારિયા, ચીફ મેડીકલ ઓફીસર, માંગરોલ.

વૃદ્ધ અને માતાને તનદુરસ્તી કેમ સાચવવી, તે બગડે તો તાત્કાલિક ઉપાય કેમ અને કેવા લેવા અને પોતે સુખી-આરોગ્ય રહી આખા કુટુંબને સુખી કેમ બનાવવું એ શીખવનાર આ પુસ્તક દરેક ઘરને ખાસ ઉપયોગી છે.

ભાષા ધણીજ સરળ અને ધરગથુ છે; લખાણની શૈલી ટુંકી, સહેલી, તુર્ત સમજી શકાય તેવી છે અને વિગતવાર અનુક્રમણીકાથી જરૂરને વખતે અમુક ભાગ તુર્ત કાઢી શકાય એવી સગવડ કરવામાં આવી છે.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦ હપાલ ખર્ચ જુડ.

શ્રીઓના ખાનગી વાંચન માટે

બહુજ ઉપયોગી ગ્રંથ.

સચિત્ર ! આવૃત્તિ ત્રીજી. સચિત્ર !

પતિવ્રતા-સતીઓ.

શ્રીઓની ઉત્પત્તિ એજ દેશની ઉન્નતિ ને શ્રીઓની પડતી એજ દેશની પડતી થાય છે, એ આખી દુનિયાને માન્ય સિદ્ધાંતને અનુસરી શ્રીઓની ઉત્પત્તિ માટે જુદી જુદી જાતનાં શિક્ષાસાધનો હાલમાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

‘ચરિત્ર’ થી મનુષ્ય મોટું થઈ શકે છે અને ચરિત્રજ મનુષ્યના જીવનને ઉત્તત બનાવી સર્વ સુખ સાધ્ય કરાવે છે. તેથી શ્રીઓને ઉત્તમ પ્રકારનું ચરિત્ર શીખવવાને આ ‘પતિવ્રતા સતીઓ’ની યોજના થઈ છે. આ ગ્રંથમાં વેદ, ઉપનિષદો, ભારત, રામાયણ, પુરાણો અને ઇતિહાસોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી પતિવ્રતાઓ અને સન્નારીઓનાં બહુજ બોધક રીતિએ ચરિત્રો આપ્યાં છે અને તે દરેક ઘરમાં દરેક નાની મોટી શ્રીઓને અવશ્ય વાંચવા અને વિચારવા યોગ્ય ગ્રંથ છે.

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ પોસ્ટેજ જુડ.

શુદ્ધ વાંચન માટે બીજી શોધશો નહિ.

જાણીતા લેખકોના સચિત્ર પુસ્તકોનો સંગ્રહ.

૧ સાક્ષરજીવન: કર્તા: રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, ત્રણ રંગની જખી સાથે રૂપીઆ બે.

૨ અરવિંદ ધોષનું તત્વજ્ઞાન: કર્તા: પ્રસિદ્ધ બંગાલી લેખક, વક્તા અને તત્વજ્ઞાની બાણુ અરવિંદના પંદર ઉત્તમ લેખોનો સંગ્રહ: બે સુંદર જખીઓ સાથે. ભાષાન્તરકાર: રા. મોતીલાલ મહેતા. રૂપીઆ અઢી.

૩ ગુલામગીરીના ગજબ: સચિત્ર નવલકથા: અનુવાદક: સૌ. વિમલા સેતલવાડ. રૂપીઆ બે.

૪ ઉપાકાન્ત: સચિત્ર નવલકથા: કર્તા: સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ દોવેટીઆ. બી. એ રૂપીઆ બે.

શેરલૉક હોમ્સનાં સાહસકર્મો.

ભાષાન્તર કર્તા-ધ. કૃ. મેહેતા.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

અનુક્રમણિકા.

૧. રાતા વાળવાળા પુરુષોની સોસાયટી... ૧
૨. તે પુરુષ કેણુ ? ... ૪૫
૩. બોસ્કામ્બ વેતીમાં ખૂન ... ૭૯
૪. નારંગીનાં બાલાં ... ૧૨૮

એક અમુદ્ય તક.

ઘણીજ થોડી નક્કો આકી છે.

ભારતાર્થ પ્રકાશ અથવા મહાભારત.

પર્વ ૧ હું યાત્રાદિ પર્વ	...	...	૩-૮-૦
,, ૨ જીં સલા	,,	...	૧-૮-૦
,, ૩ જીં વન	,,	...	૫-૦-૦
,, ૪ થું વિરાટ	,,	...	૩-૮-૦
,, ૫ મું ઉદ્યોગ	,,	...	૨-૮-૦
,, ૬ હું ભીષ્મ	,,	...	છપાય છે
,, ૭ મું દ્રોણ	,,	...	૫-૦-૦
,, ૮ મું કર્ણ	,,	...	છપાય છે
,, ૯, ૧૦, ૧૧ શત્રુ, સૌમિક અને			
શ્રી પર્વ	...	...	૨-૧૨-૦
,, ૧૨ મું શાંતિ પર્વ ભાગ ૧ લો			૫-૦-૦
,, ૧૩ મું શાંતિ પર્વ ભાગ ૨ જો			છપાય છે
,, ૧૪ મું અનુશાસન પર્વ	...	...	૪-૦-૦
,, ૧૫ મું આશ્વમેધિક	,,	...	૨-૦-૦
,, ૧૬ થી ૧૮ આશ્રમવાસિક, મહા			
પ્રસ્થાવિક, મૌક્ષિક અને			
સ્વર્ગારોહણ	...	...	૧-૮-૦

નેપોલીઅન બોનાપાર્ટનું

જીવનચરિત્ર.

કેટલાએક ગ્રંથો ઉપરથી

લખનાર

ચુનીલાલ આપુજી મોદી.

આવૃત્તિ બીજી.

કિં. (કાચું પુસ્તક) રૂ. બે. પાકું પુસ્તક રૂ. અઢી.

સામળભટ્ટ કૃત

ઉદ્યમ કર્મ સંવાદ.

ઘટતું સંશોધન કરી,
માર્ગદર્શક ટીકા તથા શબ્દકોશ સહિત,
તૈયાર કરનાર,
હિન્મતલાલ ગણેશજી અંબરિયા,
એમ. એ., એલએલ. બી.
કિંમત રૂ. ૦ ૧૦-૦

લૉડ ચેસ્ટરફીલ્ડનો

પોતાના પુત્રપ્રતિ ઉપદેશ

તથા

કોલ્ટોન રચિત સંક્ષિપ્ત સુવાક્ય.

ભાષાન્તર કર્તા:-સ્વ. રા. સા. હરિદાસ
વિદ્યાગીદાસ દેસાઈ. જો. વિ. દેસાઈ અને સ્વ.
પ્રો. મં નં દ્વિવેદી.

કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

મળવાનું ડેકાથું

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કુંપની,
કાલ્યાણદેવી રોડ-મુંબાઈ

